

BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
BALIKESİR UNIVERSITY
THE JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

Ekim 2023, Cilt: 26 - Sayı: 49-1 October 2023 Volume: 26 - Issue: 49-1
Cumhuriyetin 100. Yılı Özel Sayısı
Special Issue: The 100th Anniversary of the Turkish Republic

e-ISSN: 2651-4974

100

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ

Ekim 2023, Cilt: 26 - Sayı: 49-1 October 2023 Volume: 26 - Issue: 49-1
Cumhuriyetin 100. Yılı Özel Sayısı
Special Issue: The 100th Anniversary of the Turkish Republic

e-ISSN: 2651-4974

BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

BALIKESİR UNIVERSITY
THE JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

Ekim 2023, Cilt: 26 - Sayı: 49-1 October 2023 Volume: 26 - Issue: 49-1
Cumhuriyetin 100. Yılı Özel Sayısı
Special Issue: The 100th Anniversary of the Turkish Republic

e-ISSN: 2651-4974

100

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ

<https://dergipark.org.tr/baunsobed>

100

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

Balıkesir Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Ekim 2023, Cilt: 26 - Sayı: 49-1

Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı

Balıkesir University
The Journal of Social Sciences Institute

October 2023, Volume: 26 - Issue: 49-1

Special Issue: The 100th Anniversary of the Turkish Republic

e-ISSN: 2651-4974

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/baunsobed>

BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ
Ekim 2023 Cilt: 26 Sayı: 49-1
Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı

SAHİBİ

Owner

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü adına
Balıkesir Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Yücel OĞURLU

EDİTÖRLER

Editors

Prof. Dr. Bayram ŞAHİN
Doç. Dr. Sinem ŞAHNAGİL
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa OĞUZ

YARDIMCI EDİTÖR

Associate Editor

Arş. Gör. Talha Serdar SEZEN

ALAN EDİTÖRLERİ

Section Editors

Prof. Dr. Erdoğan TEZCİ
Prof. Dr. Şeniz ANBARLI BOZATAY
Prof. Dr. Bayram ŞAHİN
Prof. Dr. Sinan AYTEKİN
Doç. Dr. Ömer Faruk BİÇEN
Doç. Dr. Sinem ŞAHNAGİL
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa OĞUZ

İSTATİSTİK EDİTÖRÜ

Statistics Editor

Prof. Dr. Mesut SAÇKES

DİL EDİTÖRLERİ

Language Editors

Dr. Öğr. Üyesi Tutku BAŞÖZ
Arş. Gör. Dr. Özgehan UŞTUK

SEKRETERYA

Secretariat

Öğr. Gör. İbrahim Halil KAZOĞLU
Öğr. Gör. Dr. Merve AYCAN
Arş. Gör. İbrahim MİSİR
Özge BİÇER

BAUNSOBED KURUMSAL

Corporate Identity

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
yilda iki kez yayımlanan hakemli ulusal bir dergidir.

*Balikesir University The Journal of Social Sciences
Institute is a scientific refereed national journal which is
published twice a year.*

YAZIŞMA ADRESİ

Correspondence

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Balıkesir Üniversitesi Rektörlüğü
Çağış Yerleşkesi 10145 BALIKESİR
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/baunsobed>
Tel / telephone: 0 266 612 14 00 / 1401
Belgegeçer / Fax: 0 266 612 13 07
Elmek / E-mail: sbdergi@balikesir.edu.tr

BALIKESIR UNIVERSITY
THE JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
INSTITUTE

June 2023 Volume: 26 Issue: 49-1

Special Issue: The 100th Anniversary of the Turkish Republic

DERGİMİZİN TARANDIĞI İNDEKSLER

Abstracted and Indexed in Following Indexes

EBSCO

ULAKBİM

Ebscohost

Akademik Kaynak İndeksi (ResearchBib)

Türk Eğitim İndeksi

Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS Index)

Akademik Türk Dergileri İndeksi (Akademik Dizin)

Akademik Araştırmalar İndeksi (Acar Index)

DANIŞMA & YAYIN KURULU

Advisory & Editorial Board

Prof. Dr. Bayram ŞAHİN (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdullah SOYKAN (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Abide DOĞAN (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet KANKAL (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet KOROĞLU (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali DUYMAZ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Bahattin KAHRAMAN (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Cevdet AVCIKURT (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Dilek İNAN (İzmir Demokrasi Üniversitesi)
Prof. Dr. Edip ÖRÜCÜ (Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Elif ÇİMEN (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Emrah ÖZKUL (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Erdoğan KOÇ (Bahçeşehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Erdoğan TEZCİ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ertan ÖRGEN (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Fabio GRASSI (Sapienza University of Rome)
Prof. Dr. Feryal ÇUBUKÇU (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Fevzi OKUMUŞ (University of Central Florida)
Prof. Dr. Gökhan ORHAN (Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Hakan ÇETİNTAŞ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Halil İbrahim ŞAHİN (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya BOYANA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin AKAY (İzmir Demokrasi Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmet ÇETİN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet BAŞTÜRK (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet NARLI (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat DOĞDUBAY (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa TEPECİ (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU (İstanbul Gelişim Üniversitesi)
Prof. Dr. Orhan BATMAN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Oya Aytemiz SEYMEN (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Öcal OĞUZ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Salim ÇONOĞLU (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Selma YEL (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf AYMANKUY (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Yücel OĞURLU (Balıkesir Üniversitesi)
Doç. Dr. Haneen ABUDAYEH (The University of Jordan)
Doç. Dr. Nuran MALTA MUHAXHERİ (Priştine Üniversitesi)
Doç. Dr. Piotr NYKIEL (Jagiellonian University)
Doç. Dr. Sinem ŞAHNAGİL (Balıkesir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa OĞUZ (Balıkesir Üniversitesi)

BU SAYIDA GÖREV ALAN HAKEMLER*

Prof. Dr. Ali ÇAKSU (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Asaf ÖZKAN (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Aslı YAĞMURLU DARA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Bekir PARLAK (Bursa Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Celalettin VATANDAŞ (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi)
Prof. Dr. Doğan DUMAN (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Fikret BİRDİŞLİ (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Gökhan ORHAN (Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan GÜL (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Hayal Ayça ŞİMŞEK (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet YAVAŞ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. İhsan BULUT (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Levent ÜRER (İstanbul Aydın Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa KOCAOĞLU (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Nuray TETİK DİNÇ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Nüket ÖRNEK BÜKEN (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Oya İnci BOLAT (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Rahmi DOĞANAY (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Sebahattin KARAMAN (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Şefik Okan MERCAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Şeniz ANBARLI BOZATAY (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Şevki ULEMA (Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. Yunus BERKLİ (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Zekerya BATUR (Uşak Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdullah AÇIK (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet TAYYAR (Bağımsız Araştırmacı)
Doç. Dr. Elif Ayşe ŞAHİN İPEK (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
Doç. Dr. Alparslan NAS (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Alper KURNAZ (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Doç. Dr. Alper UZUN (Balıkesir Üniversitesi)
Doç. Dr. Başak Ümit BOZKURT (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Doç. Dr. Cumhuriyet ŞAHİN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Çağatay BAŞARIR (Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Dilek DÜLGER ALTINER (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. Duygu SABANCILAR İŞTİN (Balıkesir Üniversitesi)
Doç. Dr. Emek YILDIRIM ŞAHİN (Artvin Çoruh Üniversitesi)
Doç. Dr. Emel YILDIZ (Trakya Üniversitesi)
Doç. Dr. Ersin İRK (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Doç. Dr. Emre SAVUT (Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)
Doç. Dr. Engin ŞAHİN (Doğuş Üniversitesi)
Doç. Dr. Eray ACAR (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Eren Alper YILMAZ (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)
Doç. Dr. Erhan KILINÇ (Selçuk Üniversitesi)
Doç. Dr. Eylül KABAKÇI GÜNAY (İzmir Demokrasi Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih AYHAN (Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Fazlı YILDIZ (Balıkesir Üniversitesi)
Doç. Dr. Gökberk YÜCEL (Amasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Gül ÇAKIR (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülcan ÖZTÜRK (Balıkesir Üniversitesi)
Doç. Dr. Hilmiye Yasemin ÖZUGURLU (Mersin Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim Murat BİCİL (Balıkesir Üniversitesi)
Doç. Dr. Kemal YILDIZ (Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Sami Sonat ÖZDEMİR (Balıkesir Üniversitesi)
Doç. Dr. Kumru TÜRKÖZ (Balıkesir Üniversitesi)
Doç. Dr. Taner DALGIN (Muğla Sıtkı KOÇMAN Üniversitesi)
Doç. Dr. Sevgi SEZER (Balıkesir Üniversitesi)

REVIEWERS OF THIS ISSUE *

Doç. Dr. Meral ÖZTÜRK (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Merve ÜNER (Balıkesir Üniversitesi)
Doç. Dr. Mine BİNİŞ (Balıkesir Üniversitesi)
Doç. Dr. Mine ERSEVİNÇ (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Musa GÖK (İzmir Demokrasi Üniversitesi)
Doç. Dr. Hakan ARSLANER (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)
Doç. Dr. Muhammet DAMAR (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat BAŞARIR (Erciyes Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat SEZİK (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Musa BAYIR (Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa Cem KIRANKABEŞ (Balıkesir Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa Necati ÇOBAN (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa TORUSDAĞ (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Doç. Dr. Mübeyyen TEPE KÜÇÜKOĞLU (Trakya Üniversitesi)
Doç. Dr. Nazlı KEYİFLİ ŞENTÜRK (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
Doç. Dr. Nuran ÖZTÜRK BAŞPINAR (Anadolu Üniversitesi)
Doç. Dr. Nurcan SÜKLÜM ESER (Hitit Üniversitesi)
Doç. Dr. Ramazan ALABAŞ (Kastamonu Üniversitesi)
Doç. Dr. Resul BABAOĞLU (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
Doç. Dr. Resul YAVUZ (Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Rükan Kutlu KORLU (İzmir Demokrasi Üniversitesi)
Doç. Dr. Sami BUHUR (Balıkesir Üniversitesi)
Doç. Dr. Sevda AKAR (Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Şerif ÖNER (Balıkesir Üniversitesi)
Doç. Dr. Tahsin GÜLER (Balıkesir Üniversitesi)
Doç. Dr. Uğur CEYLAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Yasemin HAYTA (Balıkesir Üniversitesi)
Doç. Dr. Yıldız ATMACA (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Doç. Dr. Yonca ALTINDAL (Balıkesir Üniversitesi)
Doç. Dr. Zeynep Kevser ŞEREFÖĞLU DANIŞ (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Faruk YAZAR (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Cemali BUZLUKÇU (Balıkesir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ceyhan ÖGRETEN (Milli Savunma Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Çağla MAVRUK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Esra IŞIK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatma SÖNMEZ (Balıkesir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatma Süzğün ŞAHİN ÜNVER (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Galip Ferhat AKBAL (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Gönül GÖKER (Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hacı Hasan SAF (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Kürşat BAŞKAN (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SAĞLAM (İstanbul Ticaret Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Merve KAYADUVAR (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Merve KAYADUVAR (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Murat ARTUÇ (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Osman AYDIN (İzmir Demokrasi Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ridvan ENGİN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Samet Can CURKAN (Ege Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Serdar ŞAHİN (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sıla SABANCILAR EREN (Bitlis Eren Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Temel SAĞLAM (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Tolga KABAŞ (Çukurova Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Türker BATMAZ (Balıkesir Üniversitesi)
Öğr. Gör. Dr. Ahmet ÖZKAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Öğr. Gör. Dr. Büşra EREN (Milli Savunma Üniversitesi)
Öğr. Gör. Dr. Fatih YETER (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)

* Öncelikle unvan daha sonra alfabetik sıralamaya göre düzenlenmiştir.

İÇİNDEKİLER CONTENTS

COĞRAFYA GEOGRAPHY

Araştırma makalesi / Research article

Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi’nde tarım coğrafyasının tarihsel gelişimi üzerine.....1
On historical development of agricultural geography during Republic period in Türkiye
İrfan KAYGALAK

DİL VE EDEBİYAT LANGUAGE AND LITERATURE

Araştırma makalesi / Research article

Erken Cumhuriyet döneminde çocukluğun inşası ve milliyetçilik: Şen Çocuk dergisi.....15
The construction of childhood and nationalism in the Early Republican period:
Şen Çocuk magazine
Özge CENGİZ

Araştırma makalesi / Research article

**Cumhuriyetin 100. Yılında cumhuriyeti hazırlayan olaylardan
İzmir'in işgalinin Balıkesir basınına yansımaları.....33**
*At the 100th Anniversary of the republic reflections of the occupation of Izmir,
the event that prepared the republic, on the Balıkesir Press*
Aydın GÜLER

EĞİTİM BİLİMLERİ EDUCATIONAL SCIENCES

Derleme / Review article

**Cumhuriyet’in 100. yılında dünya ölçeğinde Türk çocuklarının okuma becerileri:
PISA ve üzerinde düşünmemiz gerekenler.....49**
*The reading skills of Turkish children in the world scale in the 100th anniversary of the Republic:
PISA and what we should think about*
Ergin ERGİNER, Aysun ERGİNER

GÜZEL SANATLAR FINE ARTS

Derleme / Review article

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk sanat politikası.....63
Turkish art policy in the first years of the republic
Fatih BAŞBUĞ, Zuhale BAŞBUĞ

İÇİNDEKİLER CONTENTS

HUKUK LAW

Araştırma makalesi / Research article

- Natural law perspective underlying the Republic of Türkiye.....79**
Türkiye Cumhuriyeti'nin temelindeki doğal hukuk perspektifi
Burçin AYDOĞDU

İKTİSADİ ve İDARİ BİLİMLER ECONOMICS and ADMINISTRATIVE SCIENCES

Araştırma makalesi / Research article

- Erken Cumhuriyet dönemi imtiyazlı şirketlerde işgücü meselesi:
Yabancı ve gayrimüslim işgücünün tasfiyesi.....95**
***The issue of labour force in concessionary companies in the early republican era:
Liquidation of foreign and non-Muslim labour***
Kader AKDAĞ SARI, Hacı SARI

Araştırma makalesi / Research article

- Cumhuriyet döneminde muhasebenin gelişimine kronolojik bir bakış.....121**
A chronological overview of the development of accounting in the republican period
İsmail ATABAY

Araştırma makalesi / Research article

- Cumhuriyetin 100. yılında Türkiye- Yunanistan ilişkilerinde güvenlik ikilemi:
NATO üzerinden bir analiz.....137**
***The security dilemma in Türkiye-Greece relations in the 100th anniversary of the Republic: An
analysis through NATO***
Şahin ÇAYLI

Araştırma makalesi / Research article

- Cumhuriyet'in yüzüncü yılına doğru Türkiye'de kamu transfer harcamaları
ve ekonomik büyüme ilişkisi.....157**
***The relationship between public transfer expenditures and economic growth
in Türkiye towards the centennial of the republic***
Mustafa Necati ÇOBAN, Ömer Faruk BİÇEN, Gamze ÇİMEN

Araştırma makalesi / Research article

- Bir kamu politikası olarak milli burjuvazi ve sanayi burjuvazisini
cumhuriyetin 100. yılında yeniden düşünmek.....177**
***Rethinking the national bourgeoisie and industrial bourgeoisie as a public policy in the 100th
anniversary of the republic***
Mustafa DEMİRKOL, Samed ARIKAN

Araştırma makalesi / Research article

- Birleşmiş Milletler sürdürülebilir kalkınma amaçları ışığında
Türkiye Cumhuriyeti kadının güçlenmesi eylem planı 2018-2023.....191**
***Women's empowerment action plan of the Republic of Turkey in the light of the United Nations
sustainable development goals 2018-2023***
Sercan EDİNSEL

İÇİNDEKİLER CONTENTS

Araştırma makalesi / Research article

- Türkiye'de sosyal parafiskal gelirlerin işsizliğe etkileri:
Cumhuriyetin yakın dönemine yönelik ampirik bir analiz.....209**
*The effects of social parafiscal income on unemployment in Turkey:
An empirical analysis on the recent period of the republic*
Serkan IŞIK

Araştırma makalesi / Research article

- Cumhuriyet'in 100. yılında Türkiye'nin kalkınma yardımları ve
ihracatı arasındaki ilişkinin Çekim Modeli ile analizi (2014-2021)225**
*Analysis of the relationship between Turkey's development aid and exports in the 100th anniversary
of the Republic of Turkey with Gravity Model (2014-2021)*
Binali KILIÇ, Türker BATMAZ

Derleme / Review article

- Teknolojik gelişmelerin bankacılık hizmetlerine katkısı:
Türkiye'nin son yüzyılı örneği.....239**
*The contribution of technological developments to banking services:
The case of the last century of Turkey*
Oğuzhan KIVRAK, Sercan HATİPOĞLU

Araştırma makalesi / Research article

- The dynamic relationship between the transportation modes used by
foreign tourists and economic growth: An econometric analysis
with evidence from the last 50 years of the Turkish Republic.....249**
*Yabancı turistlerin kullandığı ulaşım türleri ile ekonomik büyüme arasındaki dinamik ilişki:
Türkiye Cumhuriyeti'nin son 50 yılından kanıtlarla ekonometrik bir analiz*
Deniz MACİT

Araştırma makalesi / Research article

- Cumhuriyetin ilanından günümüze Türkiye'de kuvvetler ayrılığı/birliği.....271**
Separation/unity of powers in Türkiye from the proclamation of the republic to date
Abdülkadir ÖZDEMİR

Araştırma makalesi / Research article

- Cumhuriyetin 100. yılında Türk kooperatifçiliğinin tarihsel gelişimi.....289**
The historical development of Turkish cooperatives in the 100th anniversary of the republic
Ebru ÖZER TOPALOĞLU, Rukiye SÖNMEZ

Araştırma makalesi / Research article

- Yüz yıldan geride kalanlar; Türk dış politikasının geleneksel unsurları.....303**
Remnants of a century past; traditional elements of Turkish foreign policy
Ahmet ÖZKAN

Araştırma makalesi / Research article

- Cumhuriyetin ilk yıllarında kent olgusunun Kadro Dergisi üzerinden incelenmesi.....315**
*Examination of the urban phenomenon through the lens of the Kadro Journal in the early years of
the republic*
Yakup ÖZKAYA

İÇİNDEKİLER CONTENTS

Derleme / Review article

- Political marketing in the 100th Year of the Republic of Turkey:
A bibliometric comparison of international and Turkish literature329**
*Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılında siyasal pazarlama:
Uluslararası ve Türkçe literatürün bibliyometrik karşılaştırması*
Kürşad ÖZKAYNAR

Araştırma makalesi / Research article

- Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze vergi politikaları ve vergi yükünün gelişimi345**
Tax policies and the development of tax burden from the foundation of the Republic to the present
Semra TAŞ, Rıdvan ENGİN

Araştırma makalesi / Research article

- Cumhuriyetin altın çocukları özel yetenekli bireylere yönelik hukuki zemin
ve politika belgelerinin değerlendirilmesi371**
*Evaluation of the legal ground and policy documents for the gifted individuals of the golden
children of the republic*
Şeydanur TURAN, Şeniz ANBARLI BOZATAY

Araştırma makalesi / Research article

- Türkiye'de cumhuriyet dönemi bütçe sistemlerinin gelişimi.....393**
Development of republican period budget systems in Turkey
Arman Zafer YALÇIN

Derleme / Review article

- An evaluation of Atatürk's visionary leadership and the vision of a
fully independent Turkish Republic within the scope of
Westley and Mintzberg's visionary leadership model.....409**
*Atatürk'ün vizyoner liderliği ve tam bağımsız Türkiye Cumhuriyeti vizyonunun Westley ve
Mintzberg'in vizyoner liderlik modeli çerçevesinde değerlendirilmesi*
İbrahim YIKILMAZ

Araştırma makalesi / Research article

- Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması sonrası demiryolu yolcu ve
yük taşımacılığının kişi başına düşen gelire etkisinin değerlendirilmesi423**
*Evaluation of the impact of railway passenger and freight transportation on per capita income after
the establishment of the Republic of Turkey*
Ramazan YILDIZ

Araştırma makalesi / Research article

- Cumhuriyetten günümüze Türkiye'nin 100 yıllık sağlık politikaları ve dönüşüm süreci437**
Turkey's 100 year health policies and transformation process from the republic to the present
Aysun YILMAZTÜRK

İÇİNDEKİLER CONTENTS

Araştırma makalesi / Research article

- Cumhuriyet dönemi Gürbüz Türk Çocuğu dergisinde vurgulanan çocuk hakları temalarının incelenmesi**.....459
Analysing the themes of children's rights emphasised in the Republican period Gürbüz Türk Çocuğu magazine
Esin ZENGİN TAŞ

SOSYOLOJİ SOCIOLOGY

Araştırma makalesi / Research article

- Türk kadınının bir asırlık yükselişi: Cumhuriyetimizin 100. yılında üniversiteler açısından bir değerlendirme**.....475
A century-long rise of Turkish women: An evaluation from the perspective of universities in the 100th anniversary of the republic
Pınar ÖZDEMİR

Araştırma makalesi / Research article

- An investigation on the relationship between the image of women and modern housing in the magazines of the Early Republican Period**.....493
Erken Cumhuriyet Dönemi dergilerinde kadın imajı ve modern konut ilişkisi üzerine bir inceleme
Pınar ŞAHİN

TARİH HISTORY

Araştırma makalesi / Research article

- Cumhuriyet'ten kalan miras: Demokrat gazetesine göre Adana'da tarım politikaları (1950-1955)**.....509
Legacy of the republic: Agricultural policies in Adana according to the Demokrat newspaper (1950-1955)
Ebru GÜHER, Gizem KOCAKILIÇ

Araştırma makalesi / Research article

- Cumhuriyet arşivi belgelerine yansıyan Balya Rum emvâl-i metrûkesi**.....527
Balya Greek's abandoned property reflected in the republic archive documents
İsmail OĞUZ

Araştırma makalesi / Research article

- İkinci Dünya Savaşı sonrası Türk ekonomisinde dönüşüm: IMF ve Dünya Bankası'na üyelik süreci ve ilk temaslar (1947-1953)**.....545
Transformation in the Turkish Economy after the Second World War: Membership process to the IMF and the World Bank and first contacts (1947-1953)
Ceyhun ÖĞRETEN

İÇİNDEKİLER CONTENTS

TURİZM TOURISM

Derleme / Review article

Cumhuriyetin 100. Yılında restoran işletmeleri: Gelişimsel süreç ve önemli olaylar.....559
Restaurants in the 100th anniversary of the Republic of Türkiye: Developmental process and significant events
Gökhan GENÇ, Suat AKYÜREK, Onur KIZILCIK

Araştırma makalesi / Research article

Cumhuriyetten günümüze turizm anlayışı:
Yeşil turizme ilişkin güncel araştırmaların bibliyometrik bir çalışması.....579
From the Republic of Turkey to the present tourism concept: A bibliometric study of current research on green tourism
Bora GÜNDÜZYELİ

Derleme / Review article

Orta Asya'dan Cumhuriyet dönemi Türkiye'sine:
Tarihsel süreç içerisinde Türk mutfak kültürünün gelişimi.....595
From Central Asia to Republican Turkey: The development of Turkish culinary culture in the historical process
Nilgün KARAMAN

Derleme / Review article

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde turizmde kamu düzeyinde örgütlenme
ve istihdam ile ilgili sorunlar.....611
Problems related to the organization of public sector and employment in tourism in the history of the Republic of Türkiye
Esra KATIRCIOĞLU, Elbeyi PELİT, Yasin KELEŞ

Derleme / Review article

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde önemli yeri olan savaş alanlarının
turizm açısından değerlendirilmesi: Gelibolu tarihi alanı,
büyük taarruz ve başkomutan tarihî milli parkı örneği.....629
Evaluation of battlefield sites with historical significance in the formation process of the Republic of Turkey from a tourism Perspective: The case of gallipoli historical site, great offensive, and commander-in-chief historical national park
Musa OFLAZ, Bedriye Çilem SOYLU

EDİTÖRLERDEN

Değerli Okuyucular,

Dergimizin “*Cumhuriyet’in 100. Yılı*” temalı bu özel sayısında sizlerle buluşmaktan memnuniyet duymaktayız. Bu sayı, Türkiye Cumhuriyeti’nin 100. yıl dönümünü kutlamak ve bu önemli miladı sosyal bilimler perspektifinden incelemek amacıyla hazırlanmıştır. Bu vesileyle, Büyük Önder Mustafa Kemal Atatürk’ün kurucusu olduğu ve ortaya koyduğu temel ilkelerle şekillenen Türkiye Cumhuriyeti’nin tarihindeki önemli kilometre taşlarına, toplumsal dönüşümlerine ve kültürel dönüşümlerine odaklanarak, Cumhuriyet’in 100 yıllık serüvenini daha yakından tanıma fırsatı bulacaksınız.

Bu özel sayıda, toplamda 38 makaleyi sizlere sunmanın gururunu yaşamaktayız. Her bir makale, kapsamlı bir araştırma ve analizin ürünü olup bu çalışmaların hepsi Cumhuriyet’in 100 yıllık hikâyesine kıymetli bir bakış açısı sunmaktadır. Makalelerimiz, Cumhuriyet’in kuruluşundan bu yana yaşanan toplumsal, siyasi, sanatsal, ekonomik ve kültürel değişimleri ele almaktadır. Aynı zamanda, Türkiye’nin uluslararası ilişkileri ve dış politikası gibi önemli konulara da değinilmektedir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında emeği geçen tüm yazarlarımıza içten teşekkürlerimizi sunmak isteriz. Ayrıca, değerli hakemlerimize bu sayının kalitesini artırmalarına olan katkılarından dolayı minnettarız.

Umarız bu özel sayı, sizlere Cumhuriyet’in 100 yıllık yolculuğunu daha derinden anlama ve değerli bakış açıları sunma konusunda yardımcı olur. Bu çalışmayı incelediğiniz için teşekkür eder, gelecekteki sayılarımızda çok değerli yayınlarınızı yayımlamaktan mutluluk duyacağımızı bildirmek isteriz.

Saygılarımızla,

Prof. Dr. Bayram ŞAHİN

Doç. Dr. Sinem ŞAHNAGİL

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa OĞUZ

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Editörleri

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi'nde tarım coğrafyasının tarihsel gelişimi üzerine On historical development of agricultural geography during Republic period in Türkiye

Gönderim Tarihi / Received: 23.08.2023

İrfan KAYGALAK¹

Kabul Tarihi / Accepted: 22.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1348826](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1348826)

ÖZ: Bu çalışma Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi'nde tarım coğrafyasının gelişim tarihini ele almaktadır. Çalışma, Türkiye'deki tarım coğrafyası çalışmalarını Anglo-Amerikan ve Batı coğrafyasındaki çalışmalara referansla ele almakta ve değerlendirmektedir. Tarım coğrafyası ve kırsal coğrafyadaki çalışmaların kuramsal, tematik ve yöntemsel açıdan genel karakterini ortaya koymaya çalışan çalışma, yöntem açısından literatür değerlendirmesinden yola çıkmakta; bu kapsamda veri olarak son elli yılda hazırlanan beşeri coğrafya doktora tezleri başta olmak üzere alana ilişkin yapılan literatür değerlendirmelerinden ve diğer yayınlardan hareket etmektedir. Çalışmanın temel bulguları, Türkiye'de tarım coğrafyasının Anglo-Amerikan coğrafyasına kıyasla geride kaldığını, insan çevre etkileşimini odak alan betimleyici bölgesel gelenekten kurtulamadığı yönündedir. Çalışma, Türkiye coğrafyacılarının tarım coğrafyası alanındaki gelişmeleri yakalamak istiyorlarsa çoklu mekânsal ölçekte gerçekleşen toplumsal ilişkileri ile makro ve mikro süreçleri araştırma odağına alması gerektiğini ve değişik ekonomik coğrafya yaklaşımlarını buluşturmaya imkan sunan ilişkiyel bir yaklaşım geliştirmeleri gerektiğini ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarım coğrafyası, Kırsal coğrafya, Bilim tarihi, Coğrafya

ABSTRACT: This study deals with historical development of agricultural geography in Republic period of Türkiye. It evaluates agricultural geography studies in Türkiye by taking Anglo-American geography as reference. Revealing thematic, theoretical and methodological characteristics of studies conducted in agricultural geography and rural geography fields; methodologically the study departs from literature review and addition to other reviews and publications related to the field deploys mostly doctoral dissertations as data prepared in last half century by human geographers. The main finding of study is that agricultural geography in Türkiye is trapped into descriptive regional approach focusing human and environment interaction in determinative sense and therefore it is underdeveloped compared to the counterparts in the Western world. The study suggests that if agricultural geography in Turkey aims to catch up its Anglo-American counterpart it should take multi-scaled social relations into consideration and it must has relational perspective which provides convergence of diverse economic geography approaches and makes it possible to put both macro and micro processes into research focus.

Keywords: Agricultural geography, Rural geography, History of science, Geography

¹ Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi/Coğrafya Bölümü/Türkiye Coğrafyası Anabilim Dalı, irfan.kaygalak@balikesir.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3051-6414>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The symbolic times such as the centennial of the Republic are very good opportunity to think on development and progress of disciplines in Türkiye. It is meaningful in terms of not only for seeing the way that left behind and encountering or facing the past; but for thinking on possible and preferable trajectories in future of the discipline as well. Departing from this motivation, the study examines historical development and current situation of agricultural geography and rural geography in Türkiye. As a subdiscipline of geography agricultural geography deals with geographical distribution and spatial location of agricultural activities addition to environmental, economic and social dynamics shaping those activities (Andrae, 1981; Singh and Dhillon, 2004). Despite the history of agricultural geography in Türkiye goes back a long way, absence of a rich critical literature on the history of the discipline is out of the question. Despite existence of relatively rich literature on development of geography in Türkiye recently, the number of studies examining historical development of agricultural geography in Türkiye is limited. Aliağaoğlu (2019) should be called as exceptional in this regard. This study aims to fill this gap by comparing its development and present position with the Western counterparts.

Methodology

There are two main ways to analyze historical development of a discipline. The first one concentrates on inner disciplinary developments such as theoretical and methodological changes while the second one focuses on external context of the discipline which symbolized with social, economic, technological and political factors causing or leading disciplinary change and development. The first one is about internal logic of the discipline and brings into focus thematic changes, basic approaches, main theoretical debates and methodological issues. On the other hand, in terms of methodology the problem is not only about the perspective. Reference area which is taken for comparison is also meaningful for understanding position of a discipline. Since it is more developed and dominant in the world, in this study historical development of agricultural geography in Türkiye is analyzed in comparison to Anglo-American agricultural geography. For this purpose agricultural studies in Türkiye are evaluated by literature review and doctoral dissertations prepared in last half century are examined in terms of their theoretical, methodological and thematic approaches.

Findings

Compared to its Western and Anglo-American counterparts there is no a disciplinary historical development for agricultural geography that represented by continuous changes in its themes and approaches. In spite of initial studies in this field date back to the last decades of 19.century, there are no considerable changes in theoretical and methodological approaches from the past to present in Türkiye. At the end of 19.century and pre-Republic term, agricultural studies in Türkiye conducted under impression of German and French geography. Environmental determinism based explanations and descriptive regional approach are inherited from this impression by Turkish geographers. Since agricultural life and its landscape is in harmony with environmental deterministic logic and regional approach become dominant in Turkish geography (Tuysuz and Yavan, 2012) agricultural studies become prevalent in geography. This situation has continued during the Republic term as well.

Reviewing articles published in geography journals between 1915 and 2019, Aliağaoğlu (2019) claims that the number of agricultural studies in the article form has gradually increased in Republic period and all of them are concentrated on either agricultural production or animal husbandry. Similarly, departing from the articles in geography journals, Aliağaoğlu and Aslantekin (2018:107) contend that agricultural studies can be separated into seven groups according their focusing subjects. Yet, the studies concentrating on agricultural products are pervasive in the area. This claim is supported by thematic examination of PhD dissertations as well. A quick glance at the contents of doctoral dissertations indicates that dominant affect of regional approach is still on work and agricultural geography in Turkey is reduced to the science of distribution and environmental effect.

Conclusion and recommendations

Evaluations of the study put forward that agricultural geography in Turkey is still backward and not able to import new theoretical, thematic and methodological developments. With its current situation agricultural geography is not able to explain the recent changes and transformations in landscape and geography of agriculture. Without incorporating new theoretical developments relating to food regimes after 1970s in Western world, it seems not possible to overcome environmental determinism trap and descriptive regional approach. It seems to me if Turkish geographers want to catch up their counterparts in the beginning of the second century of the Republic, a few epistemological breaks must be realized in agricultural and rural geography. The first one is to incorporate relational perspective which defends dialectical relationship between rural and urban processes and open the gate to relational thinking. Second one is leaving only production based analyses and pay attention to consumption and distribution processes as well. Thirdly, instead descriptive distribution centered analyses; agricultural geography must bring social processes into focus for explanations. And last but not least, it must develop new analytical frameworks those are capable of catching multiscaled characteristics of agriculture and able to include both macro and micro dynamics. In this way it will be able to incorporate both structural affects and role of agency into the explanation frameworks and provide more realistic representation of the facts it deals with.

Giriş

Cumhuriyetin 100. yılı gibi simgesel dönüm noktaları, Türkiye’de bilimin gelişimi ve serüveni üzerinde düşünmek için iyi birer fırsattırlar. Bu tür dönüm noktaları, geçmişe kıyasla alınan yolu görmek ve bir bilanço çıkarmak açısından anlamlı olduğu gibi, disiplinlerin gelecekte izleyecekleri yörüngeleri üzerine düşünmek ve bu yörüngeleri istendik doğrultuda şekillendirmek açısından da iyi birer fırsattırlar. Bu çalışma, bu motivasyondan hareketle Cumhuriyet Dönemi’ndeki tarım coğrafyası ve kırsal coğrafya disiplinlerinin durumunu ele almayı ve gelinen noktayı ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Yeryüzü peyzajını şekillendiren en geniş ekonomik faaliyetlerinden biri olması nedeniyle tarım; toplumsal yaşam biçimlerinin en geniş formu olması nedeniyle de kırsal yaşam, geçmişten beri coğrafyanın yaygın inceleme alanlarından ikisi olagelmışlerdir. Coğrafyanın içinde ziraat ya da tarım coğrafyası, daha çok tarımsal faaliyetlerin coğrafi dağılışı ve mekânsal konumlanması ile bunun ardındaki doğal, ekonomik ve sosyal ilişkilerle tanımlanan dinamikleri inceleyen bilim dalı olarak tanımlanır (Andreae, 1981’den aktaran Singh ve Dhillon, 2004: 4). Kırsal coğrafya ise daha çok kırsal yaşamın olduğu alanın sosyo-mekânsal karakterini ve yerleşme özelliklerini inceleyen bir bilim dalı olarak tanımlanır (Woods, 2005). Hiç şüphesiz tarımın kırsal yaşamın ekonomik altyapısı olması nedeniyle, iki disiplin arasındaki sınırı çizmek güçtür. Bu yüzden Türkiye’de tarım coğrafyasının tarihi değerlendirilirken aynı zamanda yapılan kırsal çalışmalara ve dolayısıyla da kırsal coğrafya disiplinine de bakmak gerekir.

Ancak Türkiye’de bu iki alt disiplinin tarihsel gelişimine odaklanan çalışmaların sayısı oldukça sınırlıdır. Her ne kadar coğrafyanın tarihsel gelişimi ve sorunlarına ilişkin yapılan çalışmaların sayısında son yıllarda artış gözlemlense de alt disiplinler özelinde bunun zayıf kaldığı görülmektedir. Bu açıdan Tümertekin ve Özgüç (1997), Doğanay ve Coşkun (2012) ile Aliagaoglu (2019) tarım coğrafyası özelinde yapılan değerlendirmelerin istisnai örnekleridir. Kırsal coğrafyasına dair öncü çalışmalardan olan Tunçdilek’in 1967 ve 1978 yıllarındaki çalışmalarına ek olarak çok sayıda ampirik çalışma olmasına karşın literatür değerlendirmesi ile ilgili çalışma yoktur. Buna karşın Yiğit ve Tuncel’in (2017) hazırlanmış olduğu coğrafyanın geneline özgü biyografik çalışma ise tarım coğrafyası özelinde bibliyografya araştırması yapılmak istenildiğinde başvurulacak ender eserlerden biridir. Ancak Aliagaoglu’nun (2019) çalışması istisna tutulduğunda, tarım coğrafyası özelinde disiplinin içsel gelişme mantığını, bu gelişimde etkili olan dışsal faktörleri, disiplinindeki teorik ve epistemolojik dönüşümleri ile güncel konumunu dünyadaki örnekleriyle karşılaştırmalı biçimde sorgulayan eleştirel bir literatürün olduğunu savunmak zordur. Bu da Cumhuriyet’in yüzüncü yılında tarım coğrafyası ve kırsal coğrafyanın bulunduğu konumu incelemeyi anlamlı bir çaba yapmaktadır.

Bu motivasyondan hareketle çalışma, Cumhuriyet’in yüz yılı boyunca tarım coğrafyasının geçmişten günümüze nasıl geliştiğini; teorik, tematik ve metodolojik yaklaşımları itibariyle nasıl bir gelişme seyri sergilediğini ve güncel konumunun nasıl olduğunu incelemektedir. Bu amaç doğrultusunda çalışma beş alt bölüme ayrılmıştır. Giriş bölümünün ardından ikinci bölümde yöntem bölümü sunulmakta, takip eden bölümde Batı’daki tarım coğrafyasının gelişim tarihine değinilmektedir. Ardından Türkiye’de Osmanlı Dönemi’nden günümüze gelinceye kadar Tarım Coğrafyası disiplininin gelişimi ve güncel konumu ele alınmaktadır. Tamamlayıcı ve destekleyici alt alan olması nedeniyle bu bölümde kırsal coğrafya çalışmalarının da kısa bir tarihi ve değerlendirilmesi sunulmaktadır. Sonuç ve tartışma bölümünde ise güncel konumundan hareketle tarım coğrafyasının gelecekteki gelişimi açısından birtakım öneriler sunulmaktadır.

Yöntem

Tarım coğrafyası ve kırsal coğrafya gibi herhangi bir disiplinin tarihini değişik yöntemlerle ele almak mümkündür. En yaygın yöntemlerden biri içe bakış yöntemi olup disiplin içi gelişmeleri odağa alan yaklaşım iken bir diğeri ise disiplinin içinde bulunduğu sosyal, ekonomik, kültürel ve politik koşulları odak alan dışsal okuma biçimidir (Tekeli, 2001; Özgür ve Yavan, 2013). Disiplinin çalışma konularını, temel yaklaşımlarını, ana teorik gelişmelerini, tematik gündemini ve yöntemsel gelişmeleri neden ve sonuçlarıyla ele alan birinci yaklaşım, disiplinin iç mantığını kavramak açısından önemlidir. Yüz yıllık süreçteki disiplinler gelişmeyi incelemek istediğimizde de kullanışlı bir yöntem olmaktadır. Maalesef Türkiye’de coğrafyanın alt bilim dalları itibariyle tarihini bu değişik yöntemlerle ele alan çalışma sayısı

yok denecek kadar azdır. Bunun yerine simgesel dönemlerde genel olarak coğrafyanın durumuna ve konumuna odaklanan çalışmalar bulunmaktadır (Akyol, 1943a, Akyol, 1943b, Akyol, 1943c; Erinç, 1973). Son yıllarda ise coğrafyanın kurumsallaşma tarihine, gelişimine ve sorunlarına odaklanan çalışmaların sayısı artmaktadır (Yavan, 2005; Gümüşçü, 2012; Yavan, 2012; Tuysuz ve Yavan, 2012; Arı, 2013; Bekaroğlu ve Yavan, 2013; Özgür ve Yavan, 2013; Bekaroğlu, 2016; Gümüşçü ve Karakaş-Özür, 2016; Arı, 2017; Bekaroğlu ve Yavan 2018; Özgür, 2018; Yavan ve Kurtar-Anlı, 2018; Gümüşçü, 2019; Bekaroğlu vd., 2019; Yavan, 2019; Bekaroğlu ve Yazan, 2021; Tanrikulu ve Gümüşçü, 2021). Ancak tüm bu çalışmalar içinde tarım coğrafyası ve kırsal coğrafya alt disiplinleri özelinde değerlendirmeler bulmak zordur. Tarım coğrafyası ve çalışmalarının Türkiye’deki konumuna ilişkin tek çalışma ise Aliağaoğlu’na (2019) aittir. Buna karşın kırsal coğrafya alt disiplininin tarihini ve konumunu sistematik şekilde ele alan çalışma bulunmamaktadır. Aşağıda değinilen kimi kitap eserlerde her iki disiplinin tanım ve içeriklerine ilişkin değerlendirmeler bulmak mümkün olsa da bu disiplinlerin tarihsel gelişimi ve güncel konumunu odak alan çalışmalar yoktur.

Bu çalışma, tarım coğrafyasının Türkiye’deki gelişim tarihini ele alarak bu konudaki literatüre katkı sunmayı amaçlamaktadır. Tarım coğrafyasının gelişim tarihini ve güncel konumunu incelemek istediğimizde ise yöntemsel açıdan bunun dünya ya da belli bir bölgedeki konuma referansla yapılması gerekir. Dünyada genel olarak coğrafya disiplini alanında öncü konumda olan yer Batı ya da Anglo-Amerikan coğrafyası olduğu için bu çalışma da bu bölgeye referansla Türkiye’deki tarım coğrafyası alt disiplininin ele almaktadır. Bu açıdan Türkiye ile Anglo-Amerikan tarım coğrafyasındaki teorik, tematik ve metodolojik yaklaşımlar kıyaslanarak Türkiye’nin konumu ortaya koyulmaktadır. Bunun için yöntemsel olarak literatür değerlendirmesinden yola çıkılmakta ve Türkiye’de yapılan tarım coğrafyası çalışmalarının teorik yaklaşımları, konu seçimleri ve yöntem tercihlerine ilişkin genel özellikleri incelenmektedir. Cumhuriyet Dönemi’nin son elli yılı için ise benzer inceleme ve analiz yazılan doktora tezleri üzerinden yapılmaktadır. Söz konusu tezler, Yükseköğretim Kurulu’nun (YÖK) Tez Merkezi’nde bulunan ve Türkiye’deki üniversitelerde yazılmış olan olup yurtdışı üniversitelerde doktora yapan coğrafyacıların tezleri çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Bulgular

Batıda tarım coğrafyası

Batı dünyasında tarım coğrafyasının gelişimi, coğrafyanın erken kurumsallaşma dönemi olarak bilinen 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar geri gitmektedir. Bu dönemde özellikle Anglo-Amerikan dünyada tarım coğrafyası ekonomik coğrafyanın en önemli bileşenlerinden biri olarak görülmekte ve incelenmektedir. Hem sanayinin mekansal örgütlenmesine dair genel teorilerin henüz geliştirilmemiş olması hem de bu dönemde tarımsal ekonomik faaliyetler ile çevresel koşullar arasındaki güçlü bağ, 19. yüzyılda tarım coğrafyasının betimleyici, ampirik çalışmalar şeklinde ve çevresel determinizm anlayışı doğrultusunda ele alınmasına neden olmuştur (Grigg, 1995). Tarımsal faaliyetlerin bu dönem ekonomik coğrafya içindeki ağırlığı o kadar belirgindir ki ekonomik coğrafyanın 20. yüzyılın ortalarına kadar üretilen en önemli teorilerinden ya da modellerinden ikisi olan Von Thünen’in arazi kullanım modeli ile Christaller’in merkezi yerler teorisi, bu çalışmalar sayesinde oluşturulabilmiştir (Page, 2010: 242). Ancak tarım coğrafyasındaki paradigmatik değişim, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Amerika’da ekonomik coğrafya alanında görülen sayısal devrimin etkileri ilk başta tarım coğrafyasını olumsuz etkilemiştir. Çünkü sayısal devrimin savunduğu modelleme yöntem ve teknikleri çoğunlukla endüstriyel yer seçimi sorunu ile bağlantılı olarak düşünülmektedir (Kaygalak, 2020). Buna karşın tarımın doğal koşullarla olan bağlantısı, bu tür modellerin varsayımları ile örtüşmeyen zıt görünüm sergilemektedir. Sayısal modelleme tekniklerine uymayışı nedeniyle Anglo-Amerikan ekonomik coğrafyası sanayi çalışmalarına ağırlık vermiş ve tarım coğrafyası adeta ayrı bir alan halinde izole kalmıştır. Ancak sayısal devrime yönelik eleştirilerin geliştirilmesiyle birlikte tarım coğrafyasına da yeniden bir dönüş olmaya başlamıştır. Söz konusu bu dönüşü yaratan en büyük itki politik ekonomik coğrafya yaklaşımının tarımsal çalışmalara dâhil edilmesidir (Page, 2010). Politik ekonomik coğrafya yaklaşımı ile beraber tarım coğrafyası, tarımsal faaliyetleri çevresel determinizm mantığıyla ele almaktan çok tarımın doğal ve çevresel koşullarla, devlet başta olmak üzere değişik ölçekteki siyasal örgütlerle, sanayi gibi değişik sektörlerle ve bölgesel ile yerel kalkınma sorunlarıyla bağlantılı olarak ele almaya başlamıştır.

Değişik konularla bağlantılı ilişkisel ele alış biçimi, tarım coğrafyasındaki teorik ve kavramsal tartışmalarda zenginliğe yol açarak sürekli yeni yaklaşımların belirmesine neden olmuştur. Singh ve Dhillon (2004: 21-37) tarım coğrafyasındaki yaklaşımları emtia yaklaşımı, bölgesel yaklaşım, determinist yaklaşım, sistematik yaklaşım gibi ana başlıklar altında toplamakta ancak son yıllarda bunlara davranışsal yaklaşım, ekosistem yaklaşımı ve inter-disipliner yaklaşım gibi yeni yaklaşımların eklendiğini savunmaktadırlar. Hem kıta Avrupası'nda hem de Amerika'da 20. yüzyılın ilk yarısına kadar bölgesel gelenek hakim durumdayken 1970'lere ve 80'lere gelindiğinde tarım coğrafyasının konularında güncel sorunlara bağlı olarak değişimler yaşanmıştır (Tümertekin ve Özgüç, 1997; Aliagaoglu, 2019). Çok uluslu şirketlerin tarımdaki yaygınlığı, tarım ve diğer sektörler arasında artan entegrasyon, küreselleşme, çevrecilik hareketleri, sermaye yoğunlaşması gibi birçok yeni süreç ve sorun, geleneksel yaklaşımların sunduğu açıklamaları yetersiz kıldığından batıda tarım coğrafyasında köklü konu değişimine neden olmuştur. Bu konu değişimine bağlı olarak da yaklaşımlarda çeşitlilik olmakta ve multidisipliner bakış açıları güçlenmektedir.

Aslında batıda tarım coğrafyası konularındaki değişim, daha çok gıda rejimlerinin değişimi ile paralellik göstermektedir. *Gıda üretiminin ve tüketiminin dünya ölçeğinde örgütlenmesini sağlayan kurallar ve ilişkiler bütünü olarak tarif edilen gıda rejimi* (Friedmann, 1993'ten aktaran Değirmenci, 2017: 768) 1990'lara gelindiğinde yeni bir evrim geçirmiştir. Temelde çok uluslu şirketlerin egemenliğindeki gıda üretim ve tüketim ilişkileri ile bu doğrultuda biçimlendirilmiş kurumsal yapıya tekabül eden yeni gıda rejimi ile birlikte, sadece tarım coğrafyası değil kırsal coğrafyadaki yaklaşımlar da değişmeye başlamıştır. Ülkeden ülkeye değişmekle birlikte Anglo-Sakson ülkelerdeki tarım coğrafyası çalışmalarında tarımsal ürün kalıpları, tarımsal arazi, tarımsal işgücü ve çevresel koruma, tarımsal pazarlama ve dağıtım ile hayvancılık konuları ağırlık oluşturan konular olmuşturlar (Rumney, 2005'ten aktaran Aliagaoglu, 2019: 373). Ancak yeni gıda rejimi ve onun etkisinde gerçekleşen yeni kırsal dönüşüm hem tarım coğrafyasının hem de kırsal coğrafyanın kentsel süreçlerle ve değişik konularla bağlantılı olarak ele alınmasına neden olmaktadır. Geçmişte daha çok kırsal ekonomi, kırsal yerleşmeler dokusu, kırsal mimari ve kırsal demografik dönüşüm ile tüm bunlara dair sorunlar etrafında yoğunlaşan gündemin yerini yeni konular almaya başlamıştır. Kırsal sanayileşme, tersine kırsal göç, demografik dönüşüm, planlama ve kırsal yönetim, rekreasyonel faaliyetler ve turizm, hizmetler sunumu, doğa koruma, sosyal yoksunluk, sürdürülebilir kırsal kalkınma gibi birçok yeni konu kırsal coğrafyanın çalışma konuları içinde ağırlık oluşturmaya başlamıştır (Clark, 1982; Plet, 2003; Woods, 2009; Ilbery, 2014).

Kırsallığın ve tarımsal yapının karakteri değiştikçe bu değişimi anlamaya dönük kavramsallaştırma çabası ve kuram geliştirme çabası da devam etmiştir (McDonagh, 2012). Gıda güvenliği, enerji güvenliği, iklim değişikliği, küreselleşme, küresel değer zincirleri, sürdürülebilir tarım, tarımsal uzmanlaşma, kırdaki inovasyon gibi birçok yeni kavram ve konu, tarım ve kırsal coğrafyanın yeni buluşma noktaları olarak ön plana çıkmaktadır. Bu zengin kavramsal çerçeve etrafında dönen yeni araştırma gündemi, sadece tarım ve kırsal coğrafya çalışmaları arasındaki etkileşimi arttırmamıştır. Aynı zamanda tarım coğrafyası ve kırsal coğrafya çalışmalarını kentleşme ve kent coğrafyası dinamikleriyle bağlantılı bir şekilde ilişkisel olarak düşünmeye yol açmıştır (Woods, 2005).

Türkiye'de tarım coğrafyasının gelişimi

Türkiye'de Batı'daki gibi konu ve yaklaşım çeşitliliği etrafında biçimlenen disiplinler bir gelişme öyküsünden maalesef bahsedilemez. Türkiye'de bölgeselci yaklaşımın etkisinde kalan beşeri coğrafya (Tuysuz ve Yavan, 2012), insan ve çevresel koşullar arasındaki uyumlu bütünlüğü, bu geleneğin bakış açısı olarak hep yüceltmıştır. Öyle ki bir bilim olarak coğrafyanın varlık nedeni neredeyse sadece insan ve çevre etkileşimi ile fenomenlerin dağılışı olarak tanımlanmış durumdadır. Bu algılayış biçiminin sonucunda doğal koşullarla bağıntısı açık ve yüksek olan her unsur, beşeri coğrafya çalışmalarında kendine kolaylıkla yer bulabilmiştir. Ancak doğal çevresel koşullarla ilk bakışta ilgisi kurulamayan fenomenler "*coğrafya değil*" denilip konu dışında bırakılmıştır. Tarımsal ekonomik faaliyetlerin ve kırsal yaşamın doğal çevresel koşullarla olan yoğun bağı ve uyumluluğu nedeniyle de Türkiye coğrafyacıları tarım coğrafyası ve kırsal coğrafya çalışmalarını yaygın araştırma konuları olarak kabul etmekte zorlanmamışlardır. Fransız ve Alman coğrafyasının etkisinde olan ilk kurumsallaşma çabalarının tam da bölgeselci yaklaşımın coğrafya biliminin varlık nedeni olarak kavrandığı döneme

denk gelmesi de bunu kolaylaştırmıştır. Türkiye’de coğrafyanın tarihsel gelişimi, hâkim temel yaklaşımları ile tüm diğer gelişmelerin dış dünyayla olan ilişkisi üzerine ayrıntılı değerlendirmeler yapan kimi çalışmaların (Tuysuz ve Yavan, 2012; Bekaroğlu ve Yavan, 2013; Bekaroğlu ve Yavan, 2018; Yazan ve Bekaroğlu, 2018) bulguları da bu savımızı desteklemektedir.

Türkiye’de beşeri ve ekonomik coğrafya kapsamında tarımsal ekonomiye ve kırsal peyzaja yönelik incelemeler, eğitimde modernleşmenin daha yerleşik hale gelip kurumsallaştığı 19. yüzyılın son çeyreğinde görülmeye başlanmıştır. Meşrutiyet dönemi ve sonrasında genel olarak artan okullaşma nedeniyle genel ve sistematik coğrafya ders kitaplarına olan ihtiyaç artmıştır. Bu ihtiyaç, ilk olarak daha çok askeri sınıf içinden gelen müelliflerin yazdığı eserler ile giderilirken 20. yüzyılın başında bu tür eserlerin sayısında ve türünde artış olacaktır (Akyol, 1940; Türkay, 1999; Ak, 2004). Türkiye’de Cumhuriyet öncesi dönemde tarım ve kırsal coğrafya ile ilgili çalışmaların başında Binbaşı Hüseyin’in Memalik-i Osmaniye Ziraat Coğrafyası (1885) adlı eseri gelse de (Doğanay ve Coşkun, 2012) Hasan Fehmi’nin Coğrafya-yı Zırai, Sinaî ve Tüccarî’si (1890), Saffet Geylangil’in Memalik-i Osmaniye Coğrafyayı İktisadi’si (1912), Mehmed Burhaneddin’in Coğrafya-i İktisadi’si (1912), Faik Sabri Duran’ın Osmanlı Coğrafya-i İktisadi’si (1913) gibi genel ekonomik coğrafya kitaplarında da tarıma ilişkin geniş değerlendirmeler bulunmaktadır.

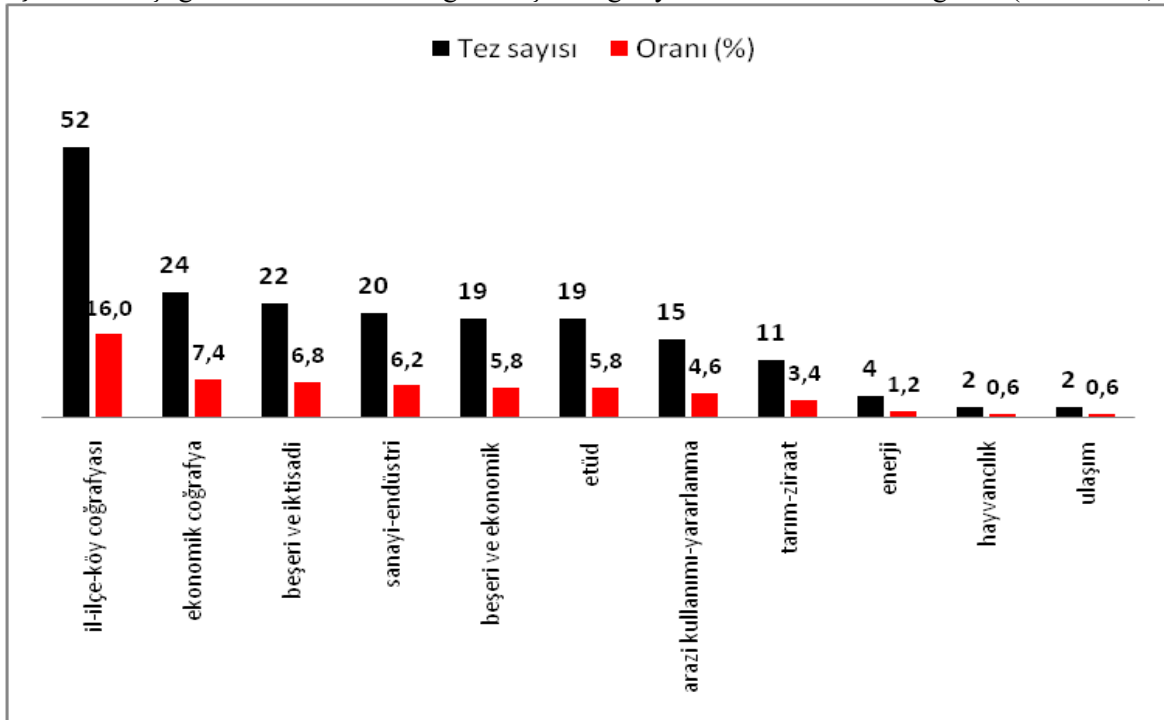
Cumhuriyet öncesi dönemde daha çok Fransız ve Alman geleneklerinin etkisinde olduğu gözlemlenen yazarların, doğal olarak bölgeselci geleneğe uygun biçimde betimlemeci tarzda eserler ortaya koyduğu görülmektedir. Tarımda ve kırsal yaşamda teknolojik gelişmelerin henüz belirgin bir etki sergilemediği bu dönemde, tarımın coğrafyası çevresel determinizme yakın bir çizgide ele alınmıştır. Osmanlı son dönem coğrafya çalışmalarına hâkim olan bölgesel yaklaşım ile çevresel determinizmin etkisi, Cumhuriyet döneminde de devam edecektir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu anlayış ve yaklaşımın hegemonik etkisi, insan ve doğal çevre ilişkisinin güçlü şekilde yakalandığı konuların coğrafyanın araştırma gündemine girmesini sağlamıştır. Beşeri ve sosyal coğrafya kapsamında kültürün alansal farklılaşması açısından bakıldığında da tarım, bu kültürün başat ögesi olarak yine konu dışında bırakılmamıştır. Buna ek olarak Cumhuriyet dönemi okul ders kitaplarında vatanın coğrafi kurguları ve tahayyülleri ile ulus kimliğinin inşası (Özgen, 2011; Durgun, 2011) açısından da bölgelerin simgesel varlığı ve ulus kimliğinin bileşeni olarak yöresel ürün deseni, bölgesel tarımsal faaliyetlerin değişen karakteri ve bölgesel ürün çeşitliliği gibi konular, tarımın gündeme alınmasına neden olmuştur. Şüphesiz bunda nüfusunun çoğu kırsalda yaşayan bir ülkenin temel eğitimde tarımsal üretim ve tarım ekonomisi bilgisini yayma gibi pragmatik bir ihtiyaç da etkili olmuştur.

Tüm bu nedenlerle tarım konusu, coğrafyacılar açısından Cumhuriyet döneminde de kolaylıkla kabullenilebilir bir araştırma konusu olarak görülmüş ve coğrafyacılar tarafından tarıma ilişkin yapılan çalışmaların sayısı giderek artmıştır. Cumhuriyet’in erken dönemlerinde Faik Sabri Duran, Hamit Sadi Selen, Ali Macit Arda, Alexander Rustow ve Ali Tanoğlu gibi coğrafyacıların bazı çalışmalarında hayvancılık ve tarım coğrafyasına ilişkin değerlendirmeler ve bölümler bulunmakla birlikte (Doğanay ve Coşkun, 2012), tarımsal faaliyetlerin ders kitabı biçiminde geniş kapsamlı olarak araştırma gündemine gelmesi daha sonra olacaktır. Bu türde çalışmaların başında ise Tümertekin (1957), Tanoğlu (1968), Göney (1979), Göney, (1986), Koday (2005), Bulut (2006), Doğanay (2007), Doğanay ve Coşkun (2012), Durmuş ve Yiğit (2014) gibi eserler gelmektedir (Aliağaoğlu, 2019). Ayrıca Beşeri Coğrafya, Beşeri ve Ekonomik Coğrafya, Ekonomik Coğrafya, Türkiye Beşeri Coğrafyası ile Türkiye Ekonomik Coğrafyası gibi başlıklar altında yazılan ve üniversitelerde ders kitabı olarak okutulan çok sayıda kitap eserde de yine tarım, hayvancılık ve kırsal coğrafya ile ilgili bölümler bulmak mümkündür (Erinç, 1973; Aliağaoğlu, 2019). Aliağaoğlu (2019), Türkiye’deki belli başlı coğrafya dergileri üzerinden yaptığı literatür incelemesinden hareketle, 1915-2019 arası yıllarda tarım ile ilgili makale tipi çalışmaların sayısal olarak her geçen gün arttığını ileri sürmektedir. Buna karşın bu tür çalışmaların 1980’lere kadar temelde tarımsal üretim ve hayvancılık konularına odaklandığı da söylenmelidir (Aliağaoğlu, 2019: 375). Yine Aliağaoğlu ve Aslantekin (2018: 107), 1915-2017 yılları arasında coğrafya dergilerinde tarım coğrafyası ile ilgili toplam 103 makalenin yayımlandığını ve bunların tarımsal ürün, tarımsal işletmeler, seracılık, tarımsal gelişmeler, ulusal ve bölgesel tarımsal özellikler, tarımsal problemler ve tarımsal planlama gibi yedi temel konuda toplanabileceğini ileri sürmektedirler. Yazarlar yine bu çalışmalar içinde tarımsal ürüne odaklananların daha büyük bir paya sahip olduğunu

ileri sürmektedirler. Bu da dağılışı ve bu dağılıştaki çevresel koşulların belirleyici etkisini açıklayıcı faktör olarak ele alan klasik dönem coğrafya anlayışının günümüzde bile egemen olduğunu göstermektedir.

Nitekim bu kanıyı destekleyecek en önemli verilerden biri, Yükseköğretim Kurulu'nun (YÖK) veri tabanında bulunan doktora tezleridir. 1973 yılından 2023 yılına kadar coğrafyacılarca hazırlanmış ve başlığında, konusunda ya da dizininde “coğrafya” kelimesinin geçtiği 325 adet doktora tezinin tematik ve metodolojik incelenmesi, bu kanıyı desteklemektedir. Şekil 1’de son elli yılda beşeri coğrafyacılar tarafından hazırlanmış ve ekonomik coğrafya ile ilgili kabul edilebilecek tezlerin sayısı ve oranı gösterilmektedir. Başlığında geçen terimler itibariyle gösterilen bu dağılıma bakıldığında tarım coğrafyasının çok sınırlı olduğu hemen göze çarpmaktadır. Nitekim başlığında tarım (ziraat) geçen tezlerin sayısı 11 (%3,4) iken hayvancılık geçen tezlerin sayısı yalnızca 2’dir (%0,6). Ancak söz konusu doktora tezlerinin içeriğine bakıldığında başlığında “arazi kullanımı”, “etüd”, “ekonomik coğrafya”, “beşeri ve ekonomik” ile “beşeri ve iktisadi” terimlerinin geçtiği tezlerde de tarımın ele alındığı görülmektedir. Yine “X ilçesinin coğrafyası” biçiminde isim taşıyan “il-ilçe-köy coğrafyası” başlığını taşıyan monografik çalışmalarda da tarım coğrafyası ele alınmaktadır. Dolayısıyla sanayi ile kıyaslandığında daha düşük olmakla birlikte tarım coğrafyasına dair çalışmaların beşeri coğrafya ve monografik çalışmalar içinde görünenden daha geniş bir paya sahip olduğu söylenilebilir.

Şekil 1: Başlığındaki bazı terimlere göre beşeri coğrafya doktora tezlerinin dağılımı (1973-2022)

Kaynak: (YÖK Tez Merkezi verilerinden yararlanılarak yazarca hazırlanmıştır)

Ancak söz konusu bu doktora tezlerinin içeriğine ve metodolojisine bakıldığında tarımın daha çok betimsel bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Özellikle monografik çalışmalarda tarımsal potansiyeli etkileyen çevresel ve beşeri koşullar sıralanmakta ve ardından yörede (il, ilçe ya da köyde) yetiştirilen tarım ürünlerine ilişkin betimleyici istatistik bilgiler sunulmaktadır. Yine arazi kullanımı ile ilgili çalışmalarda da benzer şekilde tarımsal faaliyet itibariyle ya da ürün itibariyle dağılım alanları tanımlanmakta ve bunlara ait betimsel veriler sunulmaktadır. 1970’lerden günümüze gelindiğinde tarım coğrafyası ile ilgili yapılan doktora tezlerinin teorik, kuramsal ve kavramsal çerçeve açısından çok değişmediği görülmektedir. Yalnızca son yıllardaki çalışmalarda veri toplama, analiz etme ve haritalama gibi tekniklerde farklılaşma görülmektedir. Söz gelimi Pamukova’daki tarımsal yapının SWOT analizini yapan Arıcı (2016) uzaktan algılama tekniklerini kullanmaktadır. Aydın ve Van’da organik tarımın durumuna odaklanan çalışmasıyla Okudum (2021), tematik olarak diğer çalışmalardan farklılaşmaktadır. Benzer şekilde Koca (2021) gibi tematik açıdan sürdürülebilirlik, gıda güvenliği ve

kırsal kalkınma konularıyla ilişkilendirilebilecek çalışmaların varlığı da söz konusudur. Tüm bunlar göz önüne alındığında coğrafi bilgi sistemleri teknolojileri, uzaktan algılama teknikleri ve bilgisayarlı istatistik analizi tekniklerinin özellikle 2000’li yıllardan itibaren yaygın bir şekilde kullanıldığı görülse de bunun hala tarım coğrafyasındaki paradigmatik yaklaşımlarda köklü bir değişime yol açtığını söylemek mümkün görünmüyor. Öyle görünüyor ki Türkiye’de coğrafyanın insan çevre etkileşimi ve dağılımı bilimine indirgenmiş olması, tarımsal çalışmalarda betimsel ve bölgesel yaklaşımdan sapan kavrayış biçimlerine engel olmaktadır. Öyle ki yazılan doktora tezlerinin hiçbiri politik ekonomik coğrafya ve kurumsal ekonomik coğrafya gibi yaklaşımlara değinmediği gibi regresyon ve korelasyon analizi gibi sayısal modelleme tekniklerini de içermemektedir. Çoğunlukla tarımsal üretime, ürüne ve dağılıma odaklanmış bir bakış açısına sahip oldukları söylenilebilir.

Tarım coğrafyası çalışmalarında dönemsel gelişmeleri inceleyen çalışmaların sayısal olarak yok denecek boyutta olması ve yapılan çalışmalar arasında sürekliliğin olmayışı da tarım coğrafyasının Türkiye’de gelişmemesinin bir başka nedenidir. Gelişme dinamiklerini ele alan ve süreklilik arz eden çalışmaların yokluğu, belli yaklaşımlar temelinde farklılaşan bir alt disiplinin ortaya çıkmasını engellemiştir. Bunun yerine birbirini tekrarlayan ancak çalışma alanı anlamında yer seçimindeki farklılaşmayla sınırlı kalan, onun dışında konuya yaklaşım ve epistemolojik kabulleri itibarıyla birbirini tekrar eden çalışmalar yığılından bahsedilebilir. Çalışmaların çoğunda tarım coğrafyası kırsal yapıdan bağımsız olarak, salt çevresel koşullarla olan uyumu çerçevesinde ele alınmaktadır. Özellikle sistematik yaklaşım kapsamında sayılan kitap eserlerde tarımın önemi, tarımsal faaliyetlerde çevresel ve beşeri faktörlerin rolü belirtilirken yüzeysel bir şekilde ekonomi politikalarının, devlet destekleme mekanizmalarının, kültürün vb. gibi diğer sosyal faktörlerin etkili olduğu, birkaç ara cümle ile geçiştirilmektedir. Bu tür çalışmalarda özellikle çevresel koşulların belirleyici etkisi ve biçimi öne çıkarılmakta ve daha sonra her bir tarımsal ürün grubu ekonomik önemi, yetiştirme koşulları, coğrafi dağılımı, kullanım alanları, üretim ve tüketim istatistikleri gibi genel nitelikleriyle ele alınmaktadır. Çoğunlukla betimleyici istatistik bilgilerle dolu olan bu tür çalışmalar, teorik yeni açılımlar getirmekten uzak olup birbirinin tekrarı konumuna düşmektedirler. Bu anlamda bu tür çalışmaların diğer disiplinlerce yapılan çalışmalardan en büyük farkı ve orijinal katkısı, tarımsal faaliyetlerin bölgeler düzeyinde coğrafi farklılaşmasını ortaya koymaları ve çalışılan ölçeğe bağlı olarak tarım bölgeleri tanımlamalarıdır. Ancak ilginç bir şekilde tarım ya da tarımsal faaliyetin sosyal yapıyla olan ilişkisi, politik ve ekonomik sistemlerle olan ilişkisel konumu göz ardı edilmektedir. Belli bir teorik ya da kuramsal varsayıma dayanmadığı için üretim, bölüşüm ve tüketim gibi tarımsal ekonomik yapıya özgü ilişkileri konu dışı bırakılmaktadır. Böylelikle tarımı tam da kendi mekânsal bağlamı olan kırsal coğrafyadan yani kırsal sosyal karakterinden yalıtık olarak ele almaktadırlar. Adeta tarım bir kültür eseri olmaktan çok doğanın belirleniminde olan doğal bir sonuçmuş gibi, sosyal ve politik bağlamından bağımsız, yalıtık olarak ele alınmaktadır.

Kırsal coğrafya çalışmalarına gelindiğinde ise kitap eser tipindeki bu tür çalışmaların daha çok yerleşme fizyonomisi, mesken tipi, mimari ve doğal çevre uyumu ile kırsal demografik dönüşüm konuları etrafında yoğunlaştığı görülmektedir (Tanoğlu, 1954; Tunçdilek, 1967; Tolun-Denker, 1977; Tunçdilek 1978). Kırsal demografik yapı, göç, yaylacılık, kırsal ekonomik potansiyel, arazi kullanımı, kırsal toponomi gibi konular, 1980’lere kadar özellikle makale formunda çok sayıda çalışmaya konu olmuştur. Bu tür konular coğrafyacılarca yapılan il, ilçe, kasaba, belde ve köy gibi çok sayıdaki monografik çalışmada da işlenmeye devam edilmiştir (Yılmaz, 2019). Son yıllarda ise kırsal kalkınma ve kırsal turizm çalışmalarının yaygınlaşması ile konu çeşitliliği daha da artmış durumdadır. Kırsal yerleşme, kırsal nüfus, demografik değişim, kırsal kalkınma, kırsal turizm, kırsal ekonomik çeşitlilik, tarım ürünü deseni, sürdürülebilir tarımsal kalkınma ve temelde de tarımsal ürün deseni belirleyen çevresel koşullar gibi konular etrafında dönen bir gündem söz konusudur. Çoğunlukla betimleyici yaklaşımla bu konuları ele alan çalışmalar, kaçınılmaz olarak genel bir değerlendirme düzeyi ile sınırlı kalmaktadır. Belli bir teorik ya da kuramsal çerçeve üretmek yerine Türkiye’ye has gerçekliği mevcut ya da ithal kuramsal çerçevelerin içine sığdırma çabası gibi bir talihsizliğe düşmektedirler. Söz gelimi kent ve kır hala ayrı ontolojiler olarak ele alınmakta ve birbirinden bağımsız yapılar muamelesi görmektedir. Yine kırsal kalkınma için tek bir kalkınma reçetesi ya da çerçevesi genel geçer çözüm olarak sunulmakta ancak mekâna duyarlı kalkınma yaklaşımına değinilmemektedir. En önemlisi de kırsal dönüşümü yaratan temel süreçlerin bağlantılı olduğu toplumsal ve politik bağlam önemsenmemektedir. Bir başka

deyişle tarım coğrafyası gibi kırsal coğrafya da insan-çevre geleneğini ve bölgesel yaklaşımı aşmamıştır.

Kırsal coğrafyanın ve tarım coğrafyasının insan çevre geleneğini aşmaması biraz da kırsala ilişkin bilginin iktidar ilişkileri açısından kullanışlı oluşuna bağlıdır. Tarım coğrafyasını ya da kırsal insan çevre belirlenimiyle ele aldığımızda artık mevcut durum, insanların karar alma süreçlerinin ve eylemlerinin bir sonucu olarak değil; çevresel koşulların belirleniminde olan kaçınılmaz bir kader imiş gibi bir yanılığa neden olur. Bu ise kırsala ilişkin sorunlarda ve tarımsal gelir eşitsizliklerindeki sorumluluğun ya da kabahatin çevreye atılmasına aracılık etmektedir. Kırsal ilişkin bu türde bir bilgi inşası, hali hazırda geçerli zihinsel durumun devamını mümkün kılmaya yaradığından mevcut güç ilişkilerinin de sürekliliğini sağlamaktadır. Bu nedenle de örtük bir biçimde iktidar ve mevcut güç ilişkileri lehine bir tercihi ifade etmektedir. Akademik düzeyde coğrafyacıları bu bilgi yapısındaki ısrarını meşrulaştıran şey ise sözde nesnellik ve bilimsellik nosyonudur. Ancak tarıma ve kırsal dair analizleri sosyal ve politik bağlamından kopararak yalnızca çeşitli doğal değişkenler arasındaki ilişkiye indirgemek ve bu ilişkiler içinde dominant olan kategorilerin her birinin rolünü incelemek, somut olgusal verilerden hareketle yapılan bir analiz olsa da burada bilimsel nesnellikten ziyade örtük bir ideolojik konumlanma kaygısı vardır. Bu ideolojik konum, kırsal yapıyı ve kırsal mekansal dönüşümü anlamaya dönük eleştirel bir açıklama sunmak yerine, mevcut yapının olduğu haliyle yeniden üretilmesi taraftarı olan gelenekçi ve muhafazakar bir konumdur. Türkiye’de beşeri coğrafyayı temsil eden temel kurumsal niteliklerden biri olan bu muhafazakar tavır nedeniyle değişen kırsal gerçekliğe rağmen egemen bakış açısı ve yaklaşım değişmemektedir. Nitekim kırsal alan çalışmalarında yeşil ekonomi, mavi ekonomi, sürdürülebilir kırsal kalkınma gibi değişen paradigmatik gündemlere rağmen Türkiye’de temel yaklaşımlarda bir sapmanın olmayışı ancak bununla açıklanabilir.

Sonuç ve öneriler

Cumhuriyet’in ikinci yüzyılına girdiğimiz günümüz koşullarında, kırsal coğrafyanın ve kentsel coğrafyanın iç içe geçmiş karakteri bu iki toplumsal coğrafyayı artık ayrı ayrı değil, birlikte düşünmeyi zorunlu kılmaktadır (Keyder ve Yenal, 2020). Benzer şekilde tarım coğrafyası ile kırsal coğrafya çalışmaları arasında da iletişim kurmayı gerektirmektedir. Zira kentsel tüketimi göz önüne almadan tarımsal üretimdeki dönüşümü açıklayamayacağımız gibi; tarımsal üretimin, dolaşımın ve tüketimin boyutlarını kavramaksızın kırsal coğrafyadaki demografik ve sosyal dönüşümü de açıklayamayız. Bu yüzden alt disiplinler halinde birbirinden bağımsız ele alış biçimlerinden ziyade; konular arasında değişik disiplinler bakış açılarını buluşturan disiplinler arası bakış açısına ihtiyaç bulunmaktadır. Ancak daha da önemlisi değişik çalışma alanlarını ilgilendiren konuları ve süreçleri birbiriyle bağıntılı olarak ele almayı ifade eden ilişkiyel yaklaşıma (Bathelt ve Glöckler, 2011) ihtiyaç duyulmaktadır.

Bugünün Türkiye’inde kırsal dönüşüme yol açan çok çeşitli süreçlerin varlığı söz konusudur. Bu süreçler, Türkiye’nin gelecek yüzyıldaki tarım coğrafyasını, kırsal coğrafyasını ve dolayısıyla da kentsel coğrafyasını şekillendirecek dinamiklerin başında gelmektedir. Türkiye coğrafyacıları ve sosyal bilimcileri tüm bu süreçlere göz yumamazlar. Tarımın sermayeleşmesi, ticarileşmesi, tarımsal ürünlerin metalaşması, mülksüzleşme, yoksullaşma, sermaye yoğunlaşması, bağımlılık ilişkilerinin derinleşmesi vb. gibi süreçler, kırsal coğrafyanın dönüşümünün arkasında yatan temel süreçlerdir (Günaydın, 2010; Tekeli, 2016; Evrim-Önal, 2017; Aydın, 2018). Kırsallığı, tarımsal üretimi ve kentleşmeyi birbiriyle bağıntılı yapılar olarak gören ilişkiyel düşünme biçimi, tüm bu süreçleri yine birbiriyle bağlantılı olarak anlamaya ve açıklamaya olanak sunar.

İlişkiyel perspektiften kırsal ve tarımsal dönüşümü ele almak, aynı zamanda bu süreçlerin her birinin kendine özgü dinamik karakterini anlamaya ve süreçleri yönlendiren kesimlerin ilgi ve çıkarlarının birbiriyle uyum ve çatışma düzeylerini açıklamaya imkân sunmaktadır. Bir başka deyişle bu alanlara politik ekonomik coğrafya yaklaşımını dâhil etme imkânı sunmaktadır. Bu nedenle coğrafyacılarca yapılan süreç odaklı analitik değerlendirmelere ve yerel çalışmalara olan ihtiyaç her zamankinden daha fazladır. Zira bu tür çalışmalar kırsal dönüşümün ve tarım coğrafyasının ilişkiyel kavrayışına ek olarak politik ekonomik boyutunu ortaya koymaya olanak vermektedir. Tüm bu süreçler ve nedenler, artık coğrafyacıların klasik bakış açılarından ayrışan yeni epistemolojik kabullerden ve perspektiflerden hareket etmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Cumhuriyet dönemi boyunca Türkiye’de sanayi ve tarım arasındaki tamamlayıcı ilişki de tarım coğrafyasını diğer sektörlerle bağlantılı olarak düşünmeyi gerektirmektedir. Bugün ülkemizde hala tarım ve sanayi arasındaki bütünleşme düzeyi yüksektir. Ancak bu sektörel ilişkinin mekânsal ya da bölgesel boyutu değişkenlik sergilemektedir. Özellikle tarım ekonomisinin başta sanayi olmak üzere, hizmetler, finans ve turizm sektörleriyle olan bağlantısının bölgesel karakterini açığa çıkarmak, coğrafyacıları bekleyen yeni sorumluluklardan biri olarak durmaktadır. Benzer şekilde teknolojik gelişmelerin kırsal ve tarımsal coğrafyada yarattığı değişimler her geçen gün çeşitlenmektedir. İş kayıpları, topraksızlaşma, işçileşme, demografik anlamda yaşlanma, göç gibi kırsal alana ilişkin sorunlar, teknolojik etkilerin uzun vadeli sonuçları olarak sayılsa bile bunların bölgesel açıdan farklılaşma düzeyini ortaya koymak gerekmektedir. Nesnel interneti ile tanımlanan dördüncü sanayi devriminin Türkiye tarım coğrafyasındaki ve kırsal alandaki dönüştürücü etkisi, yeni yüzyılda coğrafyacıların yanıtını araması gereken temel sorunlardan biri olarak beklemektedir. Değişik teknolojilerin kırsal kesim ile tarım alanındaki ilişkileri nasıl dönüştürdüğü ve bunun coğrafi peyzaja nasıl yansıtıldığı önemli bir konu olarak beklemektedir.

Bunun yanı sıra yeni gıda rejimi kapsamında şekillenen tarımın doğası gereği, tarım coğrafyası salt üretim odaklı bir bakış açısına hapsolmemelidir. Genel olarak bakıldığında Türkiye’de tarım coğrafyası çalışmaları çoğunlukla tarımsal üretimi araştırma odağına almaktadırlar. Oysa geç kapitalizm çağında, tarım ve diğer sektörler arasındaki etkileşim her zamankinden daha çok artmıştır. Bu da tarım coğrafyasının tüketim ve dolaşım dinamiklerini de üretim kadar odağa almayı gerektirmektedir. Günümüzde tarım ekonomisiyle bağlantılı hizmetlerin sayısı ve türü geçmişe kıyasla ciddi şekilde artmaktadır (Tekeli, 2016). Kırsal turizm mekânları, ikincil konutlar, lojistik merkezler, gıda işleme tesisleri, depolama alanları, rekreasyonel alanlar, kamp sahaları, eğitim kurumlarının kampüsleri, enerji santralleri, benzin istasyonları vb. gibi temelde kentsel tüketim talebine dayalı alanlar, kırsal coğrafya ile kentsel coğrafya arasındaki sınırın muğlâklığına ek olarak tarımdaki ve kırsal coğrafyadaki dönüşümün hem tüketime hem de kente bağlı olarak gerçekleştiğinin göstergesidir.

Türkiye tarımının yeni gıda rejimi altında dış dünyayla olan bağlantısı her geçen gün derinleştiğinden bu bağlantısallığın coğrafi boyutu da önemli konulardan biridir. Sadece ürünü, üretimi ve çiftçiyi temel alan değerlendirmelerle artık yetinilmemelidir. Değişik coğrafi ölçeklerde tarım ilişkilerinin ve bağlantılarının yayılımı da önemli araştırma gündemlerinden biri olarak beklemektedir. Ülkeler düzeyinde ithalat ve ihracat bağlantılarından tutun da ülke içinde bölgesel düzeyde değişik iş kolları ve istihdam alanlarıyla olan bağlantılara varıncaya dek tarımsal bağlantısallığın coğrafi resmini ortaya koymalıdır. Dahası, bu bağlantısallığın mekânsal örüntüsünün ne tür sonuçlar ürettiğini de incelemelidirler. Tarımın girdi ve çıktı ilişkileriyle hangi alt sektörlerle ne düzeyde bağlantılı olduğu ve bu bağlantısallığın her bölge açısından nasıl farklılaştığı ortaya konulmaksızın gerçekçi tarım politikası üretilemez. Bu yüzden Türkiye coğrafyacıları Anglo-Amerikan coğrafyacılarının yaptığı gibi, araştırma odaklarını ürün deseni ve ürünlerin dağılışımdan üretimin sosyal ilişkilerine doğru kaydırmalıdır. Kırsal coğrafyayı şekillendiren tarım ekonomisinin üretim, dolaşım ve tüketim boyutlarını şekillendiren kurumsal ve politik faktörlerini ön plana çıkarmalıdır.

Sonuç olarak yüzyılın dönümünde Türkiye tarım coğrafyasını dünyadaki gelişmeler ışığında ele almak istediğimizde mevcut epistemolojik konumumuzdaki birkaç noktada değişikliğe gitmemiz gerekmektedir. Bunlardan birincisi, tarım coğrafyasını kırsal ve kentsel alanlardaki birbiriyle bağlantılı çok sayıdaki sürecin diyalektik işleyişinin şekillendirdiğini savunan ilişkisel bakış açısına sahip olmaktır. İkincisi üretim odaklı değerlendirmelerin yanı sıra tüketim ve dolaşımı da göz önüne almalıyız. Üçüncüsü ürün deseni ve çevresel koşulları odak alan betimleyici çalışmalar yerine, toplumsal süreçleri ve sosyal ilişkileri temel alarak tarım coğrafyasının değişimini ve dönüşümünü yaratan dinamikleri araştırma merkezine taşımamızdır. Anglo-Amerikan ekonomik coğrafyasında son yıllarda yükselen ilişkisel, kurumsal, evrimsel ve politik ekonomik coğrafya yaklaşımlarını buluşturan ve olguları çoklu ölçekte ele alan analiz biçimlerine yönelmeliyiz. Dördüncüsü ise yapısal makro koşullar ile aktörlerin rollerini de anlamaya imkân veren mikro dinamikleri bir arada yakalamaya olanak sunan çok düzeyli analitik bakış açıları geliştirmeliyiz. Ancak bu şekilde tarım coğrafyasının yeni yüzyılına uygun gerçekçi bir araştırma gündemi ve ele alış biçimi geliştirebiliriz.

Kaynakça

- Ak, M. (2004). Osmanlı coğrafya çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4(2), 163-211.
- Akyol, İ. H. (1940). *Tanzimat devrinde bizde coğrafya ve jeoloji*. Maarif Matbaası.
- Akyol, İ. H. (1943a). Son yarım asırda Türkiye’de coğrafya I: mutlakiyet devrinde coğrafya. *Türk Coğrafya Dergisi*, 1, 3-15.
- Akyol, İ. H. (1943b). Son yarım asırda Türkiye’de coğrafya II: meşrutiyet devrinde coğrafya. *Türk Coğrafya Dergisi*, 2, 121-136.
- Akyol, İ. H. (1943c). Son yarım asırda Türkiye’de coğrafya III: cumhuriyet devrinde coğrafya. *Türk Coğrafya Dergisi*, 3, 247-276.
- Aliağaoğlu, A. (2019). Tarihsel süreçte dünya’da ve Türkiye’de tarım coğrafyası alanındaki çalışmalar. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 17(2), 367-383.
- Aliağaoğlu, A. ve Aslantekin, Y. (2018). Balıkesir merkez ilçede davranışsal tarım coğrafyası. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 40, 101-122.
- Andreae, B. (1981). *Farming developing and space: a world agricultural geography* (3rd ed.). De Gruyter.
- Arı, Y. (2013). Yeni yüzyılda Türkiye’de coğrafya: fırsatlar ve tehditler. *Beşeri Coğrafya Dergisi*, 1, 6-13.
- Arı, Y. (2017). Çevresel determinizmden politik ekolojiye: son 100 yılda dünyada ve Türkiye’de insan-çevre coğrafyasındaki yaklaşımlar. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 22(37), 1-34.
- Arıcı, F. (2016). *Pamukova’da tarımsal faaliyetler: sorunlar ve çözüm önerileri*. [Doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Aydın, Z. (2018). *Çağdaş tarım sorunu*. İmge Kitabevi.
- Bathelt, H. ve Glückler, J. (2011). *The relational economy: geographies of knowing and learning*. Oxford University Press.
- Bekaroğlu, C. E. ve Yazan, S. (2021). *Hegemonyayı haritalamak: Türk coğrafyacılığındaki entelektüel değişim üzerine ampirik bir araştırma*. Pegem Akademi.
- Bekaroğlu, E. (2016). Modern dünya-sisteminin bilgi yapıları bağlamında coğrafya için bir dışsal tarih okuması. *Toplum ve Bilim*, 136, 117-146.
- Bekaroğlu, E. ve Yavan, N. (2013). Modern Türk coğrafyasının tarihsel gelişiminde batılı coğrafya okullarının etkisi: ampirik bir analiz. *Beşeri Coğrafya Dergisi*, 1, 51-66.
- Bekaroğlu, E. ve Yavan, N. (2018). Türk coğrafyacılığında dört gelenek: ampirik bir analiz. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 35, 101-109.
- Bekaroğlu, E., Yavan, N. ve Anlı, Ö.F. (2019). Türk coğrafyacılığında jenerasyonlar: disiplinin tarihine kohortçu bir yaklaşım. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 17, 55-77.
- Bulut, İ. (2006). *Genel tarım bilgileri ve tarımın coğrafi esasları (ziraat coğrafyası)*. Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Clark, G. (1982). Developments in rural geography. *Area*, 14(3), 249-254.
- Değirmenci, E. (2017). Türkiye tarımında neoliberal dönüşüm ve metalaşma. *Praksis* 43, 765-784.
- Doğanay, H. (2007). *Ziraat coğrafyası*. Aktif Yayınevi.
- Doğanay, H. ve Coşkun, O. (2012). *Tarım coğrafyası*. Pegem Akademi.
- Durgun, S. (2011). *Memalik-i şahane’den vatan’a*. İletişim Yayınları.
- Durmuş, E. ve Yiğit, A. (2014). *Türkiye’nin tarım yöreleri ve bölgeleri*. Nobel Yayıncılık.
- Erinç, S. (1973). *Cumhuriyetin 50. yılında Türkiye’de coğrafya*. Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları.
- Evrin-Önal, N. (2017). Tarım ve köylülük “sorun”larına dair bir tartışma çerçevesi. *Praksis*, 43, 727-739.
- Friedmann, H. (1993). The political economy of food: a global crisis, *New Left Review*, 197, 29-57.
- Göney, S. (1979). *Türkiye ziraatinin coğrafi esasları 1*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Göney, S. (1986). *Sıcak bölgelerde ziraat hayatı*. İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları.
- Grigg, D. (1995). *An introduction to agricultural geography*. Routledge.
- Gümüşçü, O. (2012). Katip Çelebi’den günümüze Türkiye’de coğrafyanın tarihi serüveni. *TÜCAUM VII. Coğrafya Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (355-389). Tücaum.

- Gümüşçü, O. (2019). Türk coğrafya çalışmalarına genel bir bakış: dün – bugün – yarın. M. Kaçar ve Ö. Bozkurt (Ed.), *Bilim tarihine yeni yaklaşımlar* içinde (ss.155-244). Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.
- Gümüşçü, O. ve Karakaş-Özür, N. (2016). Türkiye’de modern coğrafyanın kuruluşu ve örgütlenmesi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 93(32), 105-148.
- Günaydın, G. (2010). *Tarım ve kırsallıkta dönüşüm: politika transferi süreci / AB ve Türkiye*. Tan Kitabevi Yayınları.
- Ilbery, B. (Ed.) (2014). *The geography of rural change*. Routledge.
- Kaygalak, İ. (2020). *Mekân ve ekonomi: ekonomik coğrafyada yeni yaklaşımlar*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Keyder, Ç. ve Yenal, Z. (2020). Covid-19 dünyasında yeni bir toplumsal coğrafyaya doğru. *Sarkaç*, 16.01.2020 tarihinde <<https://sarkac.org/2020/09/covid-19-dunyasinda-yeni-bir-toplumsal-coğrafyaya-dogru/> adresinden erişildi.
- Koca, R. (2021). *Yarı göçebe hayvancılık faaliyetlerinin kırsal sistemlerin sürdürülebilirliği ve gıda güvenesi bakımından önemi: Gömürgen köyü (Kayseri) örneği*. [Doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Koday, S. (2005). *Doğu Anadolu Bölgesi’nde hayvancılık*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- McDonagh, J. (2012). Rural geography I, changing expectations and contradictions in the rural. *Progress in Human Geography*, 37, 712–720.
- Okudum, R. (2021). *Aydın ve Van illerinde organik tarım uygulamaları: kültür, mekân ve kalkınma (KMK)*. [Doktora tezi]. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Özgen, N. (2011). Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan günümüze coğrafya ders kitaplarında vatanın sonu gelmez kurguları. *Toplum ve Bilim*, 121, 48-78.
- Özgür, E. M. ve Yavan, N. (2013). Türk coğrafyacılarının iç hesaplaşması: Neden başaramadık? Nasıl başarabiliriz? *Beşeri Coğrafya Dergisi*, 1, 14-38.
- Özgür, M. E. (2018). Türk beşeri coğrafyasında yenileşme eğilimleri: değişim aktörlerinin perspektifinden bir değerlendirme. *International Journal of Geography and Geography Education*, 38, 142-170.
- Page, B. (2010). Agriculture. E. Sheppard ve T. J. Barnes (Ed.), *A companion to economic geography* içinde (ss. 242-256). Blackwell.
- Plet, F. (2003). French rural geography: some steps and concepts. *Sociétés contemporaines*, 49-50(1-2), 85-106.
- Rumney, T. A. (2005). *The study of agricultural geography, a scholarly guide and bibliography*. The Scarecrow Press.
- Singh, J. ve Dhillon, S. S. (2004). *Agricultural geography*. (3rd Edition). Tata McGraw-Hill.
- Tanoğlu, A. (1954). İskân coğrafyası: esas fikirler, problemler ve metod. *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Mecmuası*, 27, 1-32.
- Tanoğlu, A. (1968). *Ziraat hayatı: ziraat tarihine bir bakış ve orta iklim memleketlerinde ziraat*. İstanbul Matbaası.
- Tanrikulu, M. ve Gümüşçü, O. (2021). Türkiye’de coğrafya biliminin gelişimi 1940-2000 dönemi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 19(37), 467-512.
- Tekeli, İ. (2001). Kent planlaması ve kent araştırmaları. *Cumhuriyet döneminde Türkiye’de bilim: sosyal bilimler II* içinde (ss. 97-159). TÜBA Yayınları.
- Tekeli, İ. (2016). *Dünya’da ve Türkiye’de kır-kent karşıtlığı yok olurken yerleşmeler için temsil sorunları*. İdeal Kent Yayınları.
- Tolun-Denker, B. (1977). *Yerleşme coğrafyası-kır yerleşmeleri*. İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları.
- Tunçdilek, N. (1967). *Türkiye’de iskan coğrafyası (kır iskanı)*. İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları.
- Tunçdilek, N. (1978). *Türkiye’nin kır potansiyeli ve sorunları*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Tuysuz, S. ve Yavan, N. (2012). Bölgesel coğrafya yaklaşımı ve Türk coğrafyasındaki etkileri üzerine kritik bir değerlendirme. *Tücaum VII. coğrafya sempozyumu bildiriler kitabı* (390-405). Tücaum.
- Tümertekin, E. (1957). *İktisadi coğrafya: kurak bölgelerde ziraat hayatı*. Sermet Matbaası.
- Tümertekin, E. ve Özgüç, N. (1997). *Ekonomik coğrafya: küreselleşme ve kalkınma*. Çantay Kitabevi.
- Türkay, C. (1999). *Osmanlı Türklerinde coğrafya*. Milli Eğitim Basımevi.

- Woods, M. (2005). *Rural geography* (2nd ed.). Sage.
- Woods, M. (2009). Rural geography: blurring boundaries and making connections. *Progress in Human Geography*, 33(6), 849–858.
- Yavan, N. (2005). SCI ve SSCI bağlamında Türkiye'nin coğrafya biliminde uluslararası yayın performansının karşılaştırmalı analizi 1945-2005. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 3, 27-57.
- Yavan, N. (2012). Postgraduate geography education in Turkey. N. Yavan ve İ. Kaya (Ed.). *International perspectives on postgraduate education and training in geography* içinde (ss. 111-157). Turkish Association of Geographers.
- Yavan, N. (2019). Türkiye'deki coğrafyacıların uluslararası yayın performansı (1945-2015): son 10 yılda (2005-2015) ne değişti? *International Journal of Geography and Geography Education*, 39, 121-150.
- Yavan, N. ve Kurtar-Anlı, C. (2018). (Un)making human geography in Turkey under the dominance of environmental determinism. *Posseible Düşünme Dergisi*, 13, 77-98.
- Yazan, S. ve Bekaroğlu, E. (2018). Türk coğrafyacılığının disiplinler ilişkileri üzerine ampirik bir araştırma. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 16(1), 37-67.
- Yılmaz, C. (2019). Türkiye kırsal yerleşme coğrafyası literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 34, 519-560.
- Yiğit, A. ve Tuncel, H. (2017). *100. yılında Türkiye'de coğrafyacılar*. Türk Coğrafya Kurumu Yayınları.

Etik kurul onayı

Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren çalışma olmaması, insan ya da hayvanların deneysel amaçlı kullanılmaması, klinik çalışmalarla ilgili olmaması ve kişisel verilerin korunması kanunu kapsamına girecek herhangi bir veri kullanılmaması sebebi ile bu araştırma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Erken Cumhuriyet döneminde çocukluğun inşası ve milliyetçilik: Şen Çocuk dergisi The construction of childhood and nationalism in the Early Republican period: Şen Çocuk magazine

Gönderim Tarihi / Received: 28.08.2023

Özge CENGİZ¹

Kabul Tarihi / Accepted: 04.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1351322](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1351322)

ÖZ: Türkiye'nin Erken Cumhuriyet dönemi, ulus devletleşme sürecine bağlı olarak milliyetçi ideolojinin baskın olduğu, dağılan Osmanlı İmparatorluğu ile bağların koparılmak istendiği ve yeni bir kök arayışına girilen bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Türk milliyetçiliğini yaygınlaştırma amacıyla çeşitli adımlar atılmış, Türk Tarih Tezi, Güneş Dil Teorisi gibi teorilerle Türk halkının Orta Asya kökleriyle bağ kurmasına ve ulus bilinci geliştirmesine çalışılmıştır. Milliyetçilik gibi ideolojik unsurların bir topluma aşılmasındaki en önemli sacayaklarından birisi, çocukların "eğitimi"dir. Bu eğitim aşamasında çocukların bir yandan eğleneceği bir yandansa bilgileneceği bir alan sağlayan önemli mecralardan birisi ise çocuk dergileridir. Bu çalışma Erken Cumhuriyet dönemindeki milliyetçilik politikaları ve çocukluğun inşasına odaklanmaktadır. Bu bağlamda milliyetçi söylemlerin ve kimlik politikalarının hız kazandığı bir dönem olan 1930'lu yıllarda yayımlanan Şen Çocuk dergisi özelinde, Erken Cumhuriyet döneminin milliyetçilik politikalarının çocuk dergisinde kendisine nasıl yer bulduğu incelenmiştir. Çalışmada Şen Çocuk dergisinde yer alan içerikler Türklüğün niteliksel özellikleri, Türklüğün tarihi, Türk Dilinin önemi, dağılan Osmanlı İmparatorluğu, Anadolu övgüsü, düşman imgesi temaları üzerinden betimsel olarak analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şen Çocuk, Çocuk dergisi, Milliyetçilik, Erken Cumhuriyet dönemi

ABSTRACT: The early Republican period in Turkey emerges as a period characterized by the dominance of nationalist ideology, driven by the process of nation-state formation, the desire to sever ties with the disintegrating Ottoman Empire, and the pursuit of a new cultural identity. During this period, various steps were taken to promote Turkish nationalism, including the development of theories such as the Turkish Historical Thesis and the Sun Language Theory, aimed at establishing a connection between the Turkish people and their Central Asian roots and fostering a sense of national consciousness. One of the key pillars in instilling ideological elements like nationalism in a society is the "education" of children. In the realm of education, one important medium that provided a space for both entertainment and knowledge acquisition for children was children's magazines. This study focuses on the nationalist policies of the early Republican period and the construction of childhood. In this context, it examines how the nationalist policies of the early Republican period found their place in the children's magazine Şen Çocuk, which was published in the 1930s, a period when nationalist discourse and identity politics gained momentum. The study analyzes the content in Şen Çocuk magazine descriptively, with a focus on themes related to the qualitative characteristics of Turkishness, the history of Turkishness, the importance of the Turkish language, the disintegration of the Ottoman Empire, praise of Anatolia, and the portrayal of enemies.

Keywords: Şen Çocuk, Child magazine, Nationalism, Early Republican period

¹ Arş. Gör. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi - İletişim Fakültesi/Yeni Medya ve İletişim Bölümü, ozge.cengiz@beun.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3634-0731>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

The emergence of nationalist ideology can be summarized as a result of several significant factors, including the collapse of empires, the transition to a capitalist production system, and shifts in global power balances. The Republic of Turkey, established after the dissolution of the Ottoman Empire and the subsequent struggle for independence, was founded during a period when nationalist ideology was on the rise worldwide. Particularly, the 1930s stand out as a pivotal period in shaping the new Republic of Turkey. Within this context, a quest for new roots was undertaken for the young Republic, aiming to abandon the traditions, language, and culture inherited from the Ottoman era. Concepts such as the Turkish History Thesis and the Sun Language Theory were introduced in an attempt to establish a connection between Central Asia and the Republic of Turkey. In light of these efforts, it can be argued that nationalist ideology, aimed at shaping the Turkish identity, was dominant in both political processes and cultural and everyday practices during this era. To facilitate the effective implementation of this process, the family played a crucial role as one of the fundamental institutions. Particularly, great importance was placed on the education of children, who were viewed as the future foundation of the nation, with the goal of nurturing them into modern citizens. Consequently, there was an increase in the number of publications targeting children, and these publications were used as a means to instill nationalist, patriotic values in the minds of "modern child citizens." Therefore, it can be said that children's publications during the Early Republic period conveyed nationalist ideology to children, whether through explicit or implicit messages.

Methodology

This study traces the presence of nationalist elements in the content of the "Şen Çocuk" (Happy Child) magazine published between 1932 and 1933. The significance of the magazine during the Early Republic period lies in its connection to the Ministry of National Education, starting from its 8th issue (October 1, 1932). As a result of this connection, the magazine, initially established with the aim of educating and informing children about world literature, drew closer to the official ideology and historical narrative. The research questions of this study revolve around whether the content of the "Şen Çocuk" magazine during the Early Republic period included materials related to nationalist policies and whether the magazine adopted a more nationalist stance after becoming affiliated with the Ministry of National Education. In this context, all issues of the magazine were initially examined, and through iterative readings, thematic elements were derived from the analyzed texts, including references to Turkish identity and Central Asia, the Turkish language, the collapse of the Ottoman Empire, the imagery of enemies, and an emphasis on Anatolia.

Findings and discussion

Within the context of nationalist discourse in the "Şen Çocuk" magazine, the most emphasized elements under the heading of nationalist rhetoric are related to the qualitative characteristics of Turkishness. In the magazine's content, Turks are generally portrayed as a brave, honorable, powerful, strong, and morally upright ethnic group. In this regard, the magazine assigns a significant role to children, attributing great importance to them within the newly constructed nation. Another noteworthy element under the banner of nationalist rhetoric in the "Şen Çocuk" magazine is the interest in Turkish history. This interest became more pronounced, especially after the magazine came under the Ministry of National Education, leading to increased coverage of works by individuals engaged in studies related to Turkish national identity and values. In this context, prominent figures who played pivotal roles in shaping Turkish national identity, such as Ziya Gökalp, Namık Kemal, and Yahya Kemal Beyatlı, were frequently featured in the magazine. Additionally, heroic narratives of the Turks and the achievements of Turks living within the Ottoman Empire were prominent themes. The magazine also frequently emphasized the importance of the Turkish language and its connection to Central Asia. Particularly, after its affiliation with the Ministry of National Education in the eighth issue, there was a concentrated effort to promote the use of pure Turkish and to encourage correct language usage. Another salient feature was the criticism of the late Ottoman Empire. In the construction of the new Turkish Republic's national identity, there was a desire to distance the population from old traditions and embark on a quest for new origins for the Turks. This represented the prevailing ideological structure of the period. It is

worth noting that in the early issues of the magazine, criticism of the Ottoman Empire was relatively mild, often focusing on "non-controversial" matters. However, after the magazine came under the Ministry of National Education, the negative aspects of the Ottoman Empire's decline period were more prominently highlighted. Another aspect foregrounded in the magazine's nationalist discourse was "Anadoluculuk" or the emphasis on Anatolia. Many works highlighted the beauty of Anatolia, the purity of Anatolian villagers, their goodness, honesty, and diligence. The creation of enemy profiles was another characteristic of the era. In this context, Greece emerged as a significant and influential figure. Greece's declaration of independence during the disintegration of the Ottoman Empire, followed by conflicts with Greece during the period of the War of Independence, led to Greece being portrayed as an adversary for an extended period.

Results and recommendations

Although the "Şen Çocuk" magazine did not have an overtly strong nationalist discourse overall, it can be argued that it adopted a more nationalist stance, particularly in its later issues, which coincided with the establishment of a new nation-state and the implementation of various patriotic, citizenship, and nationalist policies. Especially after its affiliation with the Ministry of National Education, starting from the 8th issue (October 1, 1932), the magazine began incorporating more nationalist elements into its content. When examining the nationalist elements in the "Şen Çocuk" magazine during the Early Republic period in general, it becomes evident that the magazine aimed to foreground Turkish values and Central Asian history to create a new national identity. There was a deliberate effort to promote the use of pure Turkish, especially after the affiliation with the Ministry of National Education. To construct these values, it was necessary for the population to distance themselves from old traditions, which was achieved through negative portrayals of the Ottoman Empire. During the period of the Ottoman Empire's decline and the War of Independence, Greece was used as a symbol of an adversary to instill a sense of unity and solidarity. The "Şen Çocuk" magazine can be seen as an "effective tool" in conveying the ideological structure of the era, which was grounded in nationalism, to children. In this way, the education and consciousness-raising of children, who were the foundation of the newly established young Republic, were aligned with the ideals of the nation-state.

Giriş

Millet olarak dünyayı bir görme, düşünme ve dile getirme unsurlarının bir aradalığının, derin kolektif kimliklerin ve gurur örüntülerinin ön plana çıktığı milliyetçilik ideolojisi; bir düşünme, konuşma ve hareket biçimi olarak anlaşılabilir. Bu ideolojinin geçerli olabilmesi için öncelikle bir ulusun meydana gelmesi gerekmektedir, bu ulusun tanınırlığı ise toplumsal dayanışma ve kolektif kimlikler vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Toplumsal dayanışma, kolektif kimlik ve siyasal meşruiyet gibi sorunların hepsini bir arada düşünmek “hem milliyetçi bir kendini-kavrayışın üretiminde, hem de milliyetçi iddiaların başkalarına kabulünde hayati rol” oynamaktadır. Bir ulusun oluşması aşamasında belli başlı özelliklerin yer alması gerekmektedir; bunun için öncelikli olan şey ise sınırları olan bir toprak ve bu toprak üzerinde yaşayan bir ulustur ve bu ulusun bölünmezliği, bütünlüğü şarttır. Bir bütün olan ulus, egemenlik ülküsü taşınmalı ve bir devlet olarak diğer uluslarla şekli eşitliğe sahip olmalıdır. İy yapıda hükümetin halkın iradesi tarafından desteklenmesi, halkın kolektif olaylara katılımı, doğrudan üyelik, paylaşılan bir kültür, ortak bir tarih, mezhep ve ırk özellikleri ve belli bir toprakla kurulan tarihi bağ gerekmektedir (Calhaun, 2007: 1-16).

Milliyetçilik ideolojisinin ortaya çıkmasındaki önemli faktörler; imparatorlukların çöküşü, kapitalist üretim sistemine geçiş ve dünya güç dengelerindeki değişimler olarak özetlenebilir. Emperyal çöküşle birlikte imparatorlukların kendi topraklarında en basit güvenlik meselelerini bile halledemeyecek duruma gelmeleri, milliyetçi görüşlerin önünü açmıştır (Calhaun, 2007: 34). 19. yüzyılla birlikte dünya düzeninde var olan imparatorluklar parçalanmaya başlamış ve birçok yeni ulusal devlet baş göstermiştir. Böylelikle milliyetçilik, siyasal gücünü ekonomik politikaya dayatmış ve bu alana yayılarak dünya üzerinde varlığını kanıtlamıştır (Carr, 2012: 35).

1930’lu yıllar, Türkiye Cumhuriyeti’nin başlangıç yılları sayılabilecek, yeni bir ulusun şekillendirildiği bir dönemdir. Osmanlı Devleti’nin dağılma döneminde yaşanan sıkıntılar, dış ülkelerin baskıları, genel anlamda Fransız Devriminden sonra milliyetçilik ideolojisinin yayılması ve ulus devletlerin ortaya çıkıp çoğalmaları, Cumhuriyet’in kurulma aşamasında önemli noktalar olmuşlardır. Milliyetçi temellere dayandırılan genç Cumhuriyet için yeni kök arayışına girilmiş, Osmanlı döneminden kalan gelenekler, dil, kültür terk edilmeye çalışılmıştır ve Türk Tarih Tezi, Güneş Dil Teorisi gibi düşüncelerle Orta Asya ile Türkiye Cumhuriyeti arasında bir ilişki arayışına girilmiştir.

Tüm bu sürecin izlerinin sürülebileceği bir alan da dönemin çocuk yayınlarıdır ve devletin milliyetçi söylemlerinin bu yayınlarda da yer aldığı görülmektedir. Çocuklar “yarının temelleri” olarak görülmekte, bu nedenle iyi eğitilmelerinin gerektiği düşünülmektedir. Çocuk dergileri, çocukların ruh sağlığını geliştirmek, onlara yeni bilgiler öğretmek, faydalı olmak, sosyalleşmelerini sağlamak ve bunlara benzer olumlu amaçlarla oluşmuş yapılar olsalar da her yazılı materyal gibi içlerinde ideolojiyi de barındırırlar. Bu nedenle dönemin çocuk yayınları anlayışının ahlakçı, eğitici bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Daha yurtsever, milliyetçi, yerli çocuklar yetiştirebilmek adına özellikle ders kitaplarında ve çocuk dergilerinde sıklıkla milliyetçi söylemlere yer verilmiş, hikâye, roman, şiir, tiyatro ve benzeri edebi türler seçilirken bu söylemlerin yoğunlukta olduğu yazılar seçilmiştir (Alpay, 1980; Alabaş, 2014: 407; Tamer Torun, 2021: 87).

Bu çalışmada 1932-1933 seneleri arasında toplamda on yedi sayı çıkan “Şen Çocuk” dergisinde yer alan milliyetçi söylemler temalar üzerinden incelenmiştir. 1932 senesinde yayınlanmaya başlayan “Şen Çocuk” dergisi, Erken Cumhuriyet döneminin milliyetçi ideolojisinin baskın olduğu bir dönemde dünya edebiyatını çocuklara tanıtmaya amacıyla yola çıkmış ancak zaman içerisinde dönemin ideolojik unsurlarının etkisi bu dergide de kendisini göstermeye başlamıştır. Bunun için öncelikli olarak Türk ulusunun inşa sürecine, ülkenin milliyetçi politikalarına ve bu dönemde çocukluğun nasıl inşa edildiğine değinilecek, sonrasında Şen Çocuk dergisindeki yazılar milliyetçilik ekseninde belirlenen temalar üzerinden açıklanacaktır.

Literatür taraması

Erken Cumhuriyet döneminde milliyetçi öğeler ve çocukluğun inşası

Milliyetçi söylemler büyük topluluklara hitap ederler, bu nedenle bireylere soyut bir eşitlik kümesinin içinde yer alıyorlarmış gibi davranırlar. Sınıf, ırk ve toplumsal cinsiyete dair söylemler bireylerin bedenlerine işlenmiştir ve bu yüzden ulus içerisinde yer alan tüm bireyler milliyetçi söylem içerisinde

“doğuştan getirdikleri” bu sınırlara bağlıdırlar. Bu söylemler çeşitli kişiler arası ilişkiler içerisinde yerleşebilir (Calhaun, 2007: 65-66). Bu nedenle milliyetçilik, “akrabalık” ve “din” gibi olgularla birlikte düşünülmelidir. Çünkü esas olarak kendi egemenliğini ve sınırlarını çizen ulus hayal edilmiş bir topluluktur, ulusun üyeleri arasında herhangi bir tanışıklık bulunmamaktadır; buna rağmen bütün üyelerin hayalinde bir ulus imgesi yer almaktadır (Anderson, 2009: 20). Ulus, içeriğinde gönüllü bir birliktelikten fazlasını barındırır; üzerinde yaşanan toprağa, bu toprak üzerinde konuşulan dile derin bir bağlılık duygusunu, doğal ve evrensel öğeleri içerir. Bütün bu unsurlar ise önceden hayal edilmiş bir oluşumun unsurları olarak değerlendirilebilir (Carr, 2012: 59-60).

Bir ulus devlet olarak Türkiye’nin ve Türkiye’de milliyetçiliğin doğmasında 19. yüzyılda yaşanan gelişmeler büyük bir önem taşımaktadır. Teknolojik ilerlemeler dünya ülkeleri arasındaki iletişimi, bilgi alışverişini daha da kuvvetlendirmiştir ve dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu’nun 19. yüzyılda dünyada yaşanan milliyetçi dalgadan etkilendiği rahatlıkla söylenebilir. Yeni dünya düzeninde artık ulus devletler söz sahibi konumundadır ve parçalanmış Osmanlı İmparatorluğu’nun yerine yeni bir ulus devlet olarak ortaya çıkmasıyla birlikte Türkiye de bu dünya düzeninde yerini sabitleme çalışmalarına başlamıştır. Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte birçok yeni yasal düzenlemeye girilmiş ve ulusal bir toplum inşa edilmiştir (Tan, Şahin vd., 2007: 79). Bu dönemin başlıca çabası ise yeniden inşa edilecek olan toplumu, Osmanlı İmparatorluğu’nun kültürel, siyasi ve ekonomik mirasından kurtarmak olmuştur.

Bu yeni “kök” arayışlarının en önemli sebebi, Osmanlı İmparatorluğu gibi köklü bir oluşumun ardından yeni bir bağlılık yaratma ve ulusu bu bağlılık üzerinden bir araya getirme isteğidir. Erken Cumhuriyet dönemi olarak adlandırılan Mustafa Kemal Atatürk’ün hayatta olduğu 1923-1938 yılları arasında birçok devrim yapılmış, özellikle “Türk Tarih Tezi” ve “Güneş Dil Teorisi” gibi teoriler yoluyla yeniden yaratılan ulusun kökenlerini Orta Asya kültürüne bağlama çalışmaları sürdürülmüştür (Belge, 2009: 15). Tüm bu çalışmalar ekseninde Türk kimliğini oluşturmaya yönelik milliyetçilik ideolojisi, dönem itibarıyla gerek siyasi süreçlerde gerekse de kültürel ve gündelik pratiklerde baskın bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Bütün bu yeniden yapılandırma sürecinde modern, ulusal bir toplum yaratma düşüncesi ile birlikte de esas olarak üzerinde durulan ve çeşitli politikalar yürütülen kurum aile olmuştur. “Modernleşmenin gerçekten toplumsal içine girebilmesi için ailenin dönüştürülmesi şart” olarak görülmüş ve geçmişin izlerini silmeye yönelik hareketin yönelimi aile üzerinden meydana gelmiştir (Aytaç, 2012: 175). Aile yapısının yeniden dönüştürülebilmesi için öncelikli olarak düşünülmesi gereken konu çocuklar ve çocukların eğitimidir. Türkiye de bu çerçevede çocuklara yurttaşlık ve vatandaşlık bilinci “aşılacak” adına çeşitli politikalar yürütmüştür.

Çocuklara yönelik geliştirilen politikaların tarihi çok köklü değildir, aslında “çocukluk”un tarihine bakıldığında on altıncı yüzyıla kadar çocuklara, modern dünyada olduğu gibi bir önemin atfedilmediği görülmektedir. On altıncı yüzyılda Rönesans ve reform hareketlerinin baş göstermesiyle birlikte çocuğa yönelik tutumlarda değişimler meydana gelmeye başlamıştır (Heywood, 2003: 8). Özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda okulların yaygınlaşma sürecine kadar, serflik ideolojisine uygun bir şekilde çocuklar “taşınabilir bir mülkiyet parçası” olarak görülmüşler ve çalışma hayatında ufak da olsa iş gören varlıklar olarak kullanılmışlardır (Öztan, 2011: 17). Bu anlayışın değişmesinde Rönesans dönemi bir kırılma yaratmıştır. Bu dönemden itibaren orta ve üst sınıf mensubu aileler için çocuklarının geleneksel değerlere sahip olmaları, iyi davranış sergilemeleri ve diğer çocuklardan üstün bir şekilde yetişmeleri önem arz etmeye başlamıştır (Heywood, 2003: 109). Böylelikle “çocuk” ve “çocukluk dönemi” üzerine eğilmek önemli hale gelmiştir.

Yaşanan bu gelişmelerle birlikte “çocukluk bilinci” kavramı da ortaya çıkmıştır. Çocuğu sevmekle birlikte onun gelişimi için neler yapılması gerektiğini de içeren bu bilinç, modernleşme sonrasında “çocuğu yarına hazırlama” anlayışına dönüşmüş ve çocuğu edilgin bir pozisyona sokmuştur (Onur, 2005: 16-19). Walter Benjamin (2001: 45), toplumsal hayatta çocuğa atfedilen rollerin değişimini büyük ölçüde aydınlanma düşüncesine ve modernleşmeye bağlamaktadır. Ona göre aydınlanma hümanistleri, büyük insancıl eğitim programı olarak adlandırdıkları eğitim vasıtasıyla çocukları da aynı kendileri gibi yetiştirebileceklerini düşünmüşlerdir. Onlara göre insanın doğasında uysallık, iyilik bulunmaktadır ve çocukların eğitiminde başarıya ulaşılmalıdır. Dolayısıyla çocuk dergilerinin dünyadaki ilk örneklerinde

çocukların eğitimine ve ahlaki gelişimlerine yönelik içerikler yoğunluktadır. Bu kapsamda oluşturulan içeriklerle hem çocukların hem de ailelerinin ahlaki gelişimleri hedeflenmiştir (Şimşek, 2001).

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat dönemiyle birlikte Türk modernleşmesi de baş göstermiş ve tıpkı Avrupa'da seyrettiği gibi Osmanlı içerisinde de çocuk sorunsallaştırılmaya başlanmıştır (Aytaç, 2012: 220). Tanzimat döneminde bağımsız bir özne konumuna yükselen çocuk, II. Meşrutiyet'le birlikte "potansiyel bir kamusal özne"ye dönüşmüştür. Bu kamusallıkla birlikte çocuk artık sadece ailesine ait olmaktan çıkmış ve ulusun geleceği olarak görülmeye başlanmıştır. II. Meşrutiyet döneminde, hem modern anlamda "vatandaş" inşa edilmiş hem de devlet okulları aracılığıyla "çocuk-vatandaşlar" yetiştirilmeye başlanmıştır (Üstel, 2016: 32).

Osmanlı'da çocuk edebiyatının başlangıcı da yine Tanzimat döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde çocuklara verilen önem artmış ve çocuklara yönelik süreli yayınlar ve metin üretme ihtiyacı baş göstermiştir. Bunun yanı sıra çeviri faaliyetlerinin artması da çocuk edebiyatının ortaya çıkmasında önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır (Şimşek, 2009: 551). Çocuğa verilen önemin artması ve çocuklara yönelik daha fazla yayın üretme ihtiyacının baş göstermesiyle birlikte çocuk kitaplarının ve dergilerinin sayısında önemli bir yükselme yaşanmıştır. Bu dönemde çocuklara yönelik ilk süreli yayın olan ve 1869 yayımlanan *Mümeyyiz* dergisini, *Sadakat*, *Etfal*, *Arkadaş* gibi yayınlar takip etmiş ve bu yayınlar günümüzdeki çocuklara yönelik süreli yayıncılığın miladı olmuşlardır (Bayram, 2005; Öztan, 2011: 37).

II. Meşrutiyet döneminde başlanan "çocuk-vatandaş" yetiştirme projesi, Cumhuriyet'in ilanından sonra yeni bir ulusu inşa etme sürecinde de etkisini artırarak devam etmiştir (Üstel, 2016: 127). Cumhuriyet dönemindeki çocuk dergilerinde Atatürk'ün tanıtımı, Cumhuriyet'in değerlerinin, vatan sevgisinin ve Türk dilinin öneminin çocuklara benimsetilmesi temel motivasyonlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Ungan ve Yiğit, 2014: 189). Engin Tonguç (1998: 30-31) da bu dönemde özellikle ilkokullarda yürütülen politikaları şöyle anlatmaktadır:

"Bu ülke kalkındırılacak, uygarlaştırılacaktır. Bunu bizler yapacaktık. Bununla görevli ve yükümlü idik. Bayrak törenleri, sabahları 'Türküme, doğrudum' ile başlayan antlar, tarih ve yurt bilgisi derslerinde anlatılanlar, yerli malı hafta ve sergileri... Hepsi bu amaca yönelikti. Kendi kendine yeten, bağımsız, kalkınmış bir ülke".

Cumhuriyet dönemindeki tüm bu politikaların yerleşmesinde, çocuklara yönelik yayınlara verilen önem etkili olmuştur. Özellikle 1928 senesinde yeni harflerin kabulü ile birlikte okuma yazma seferberliği başlatılmıştır ve bu dönemden itibaren çocuklara yönelik yayınlarda büyük bir artış yaşanmıştır. 1930'lu yıllarla birlikte çeviri ve uyarılma eserlerin sayıları artmış; resimli çocuk hikayelerinin, masalların, romanların, piyeslerin, bilmecelelerin ve oyunların yer aldığı çocuklara yönelik kitaplar, dergiler ve gazetelerin sayısında geçmişe oranla biçim, içerik ve sayısal bağlamda önemli değişiklikler meydana gelmiştir (Öztan, 2011: 65).

1928-1950 seneleri arasında toplamda 22 tane çocuk dergisi yayımlanmıştır. Bu dergilerin bazıları bu dönem içerisinde yayın hayatına son verirken, bir kısmı da ikinci ve üçüncü dönem yayınlarını gerçekleştirmişlerdir. Bu dönemden itibaren çocuklara yönelik süreli yayınlar düzenli bir şekilde artış göstermiştir (Alabaş, 2014). Bu durumun en önemli sebebi ise ülkenin toplam okuryazar sayısındaki artıştır. 1935 senesinde ülkedeki toplam okuryazar oranı %19,2 iken, 1948 senesinde bu oran %32,5'e yükselmiştir. Okuryazarlık seviyesindeki artışın en önemli sebebi ise ülke içerisindeki eğitim kurumlarının yenilenmesidir. 1923-1938 yılları arasında ilkokul sayısı 4894'ten 6700'e çıkarılmış ve %73'lük bir artış sağlanmıştır (Türkmenoğlu, 2007).

Bu dönemin resmi tarih kitaplarına bakıldığında, belli başlı öğelere ağırlık verildiği görülmektedir. Bu öğelerden bir tanesi Türkler ile Orta Asya arasında kurulan bağıdır. Kitaplarda Türklerin Asyalı köklerine önem verilmiş, Orta Asya döneminden kalma "Orhun Yazıtlarına" sık sık göndermede bulunulmuştur. Bunun yanı sıra Orta Asya gelenekleri, destanları ve tarihsel temaları da sıklıkla işlenen temalar arasındadır (Türkmenoğlu, 2007) "1920'lerde ve 1930'larda, özellikle Osmanlı ya da imparatorluk toplumu boyutlarından sıyrılmış bir kimlik yaratmak için Türklerin Asyalı köklerini

övmek; muhtemel Yunan ve Ermeni iddialarına karşı Anadolu Türk atalar bulmaya çalışmak önemli politikalar"dır" (Copeaux, 2000: 32).

Çocuklara yönelik süreli yayınlarda da benzer politikaların işlendiği görülmektedir. Çocuk dergilerinde, okurlar "Türk çocuğu" olarak adlandırılmıştır. Duman ve Doğdu (2010), bu adlandırmanın okurların ilgisini çekme bağlamında elverişli bir adlandırma olduğunu vurgulamaktadır. Bu ilginin kaynağı ise yakın geçmişte yaşanan ulus devletleşme süreci, okurun bu sürece dair dikkatini çekecek yurttaşlık, iyi vatandaşlık, kahramanlık gibi etmenlerin kullanılmasıdır. "Türk çocuğu" ifadesi, özellikle "bağımsızlığını yeni kazanmış bir toplumun geleceğe bakışını" simgelemektedir.

Köklü Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ve yeni bir ulus devlet kurulması, ülkenin yeni kimlik arayışlarına yönelmesine sebep olmuş ve bu dönem adeta "Türk, öğün, çalış, güven" dönemi olarak seyretmiştir. Dönemin çocuk dergileri üzerine yapılan çalışmalarda da bu ideolojinin baskınlığı ortaya konulmuştur. Özellikle dergilerin isimleri başlı başına dönemin ideolojisini özetlemektedir: "Gürbüz Türk Çocuğu", "Yavrutürk", "Cumhuriyet Çocuğu", "Çalışkan Çocuk"... Vatan sevgisi ve milli bilincin oluşumunu kolaylaştıracak dili yaratma çabaları bu dönemin çocuk dergilerinin genel özelliğidir (Alpay, 1980). Bu nedenle bu dönemin çocuk dergileri de ulus devletleşme ve yeni kimlik inşası süreçleriyle beraber ele alınmalıdır.

Yöntem

Bu çalışmada 1932-1933 yılları arasında yayınlanan Şen Çocuk dergisinde yer alan içeriklerde milliyetçi unsurların izi sürülmektedir. 1 Ocak 1932 tarihinde Mehmet Şükrü sahipliğinde ve neşriyat müdürlüğünde yayın hayatına başlayan Şen Çocuk; 1 Mayıs 1933 tarihine kadar toplamda 17 sayı yayınlanan, genel olarak çocukları eğitmeyi ve bilgilendirmeyi, dünya edebiyatı hakkında malumat sahibi yapmayı amaçlayan bir süreli yayındır. Derginin yayımlanan sayılarının tarih ve yazar bilgileri aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 1: Şen Çocuk dergisinin sayı ve yazar bilgisi

Sayı	Tarih	Yerli Yazarlar	Yabancı Yazarlar
1	01.01.1932	Gün Doğdu, Munis Faik, Fazıl Rüştü	Tolstoy, Ratisbon, Amici, Dickens, Buşor, Segur, Huld, Anderson
2	16.01.1932	Mehmet Şükrü, Gün Doğdu, Vahit	Omürs, Piyer Loti, Segur, Huld,
3	01-15.02.1932	Mehmet Şükrü, Munis Faik, Necmettin, Vahit,	Beşer-Stov, Dickens, Segur, Huld, Kaptan Roston,
4	01.03.1932	Faik Ali, Mehmet Şükrü, Muzaffer Basri, Ağabey, Gün Doğdu, Mümtaz Tâlati, M. Kemal, Behçet Edip	Prodrom, Harokur, Zidler, Döpon, France, Segur, Huld
5	01.04.1932	Fazıl Ahmet, Yahya Kemal, Muzaffer Basri, Hakkı Kaya, Vahit, Cevdet Kudret	Mosen, Hugo, Marbo, Dickens, Huld,
6	23.04.1932	Munis Faik, Mehmet Şükrü, Gültekin, Necmeddin, Vahit, Saim	Ten, Rispen, Framanten, Günter, France
7	16.05.1932	Mehmet Şükrü, Munis Faik, Muzaffer Basri, Necmettin, Vehbicem, Ahmet Semih, Davut, Yakup Sadri, Sabahattin, Vahit	Tolstoy, Vagner, Huld
8	01.10.1932	Mehmed Şükrü, Muallim İffet, Vahit, Dr. Cevat Zekai	France, Hugo, Amici
9	16.10.1932	Samih Rıfat, Mehmet Şükrü, Dr. Cevat Zekai, Vahit, Remzi Hidayet	Horas, Körner, Huld,
10	01.11.1932	Ziya Gökalp, Muallim İffet, Ali Şefik, Vahit, Dr. Cevat Zekai,	Güstav, Jorj San, Leneka, Katriyan, Huld,
11	16.11.1932	Mehmet Şükrü, Remzi Hidayet, A. N., Dr. Cevat Zekai	Lavis, Pelliko, Kotras, Hebel, Huld
12	01.12.1932	Mehmet Şükrü, Ali Osman, Dr. Cevat Zekai, Vahit	Mişle, Amici, Huld
13	01.01.1933	Behçet, Ziya Gök Alp, Ay, Vahit, Muallim İffet, Dr. Cevat Zekai	Shakespeare, Flaubert, France, Huld
14	01.02.1933	Mehmet Şükrü, İbrahim Huyi, Halil, Avni, Acar Zekai, M. Zeki, Atıla, Vahit, Dr. Cevat Zekai	Tolstoy, Geren, Lökont de Lil, Piyer Loti, Huld
15	01.03.1933	Mehmet Şükrü, Yaşar Nabi, Vahit, Dr. Cevat Zekai, Nimet Vasfi	Liştenberger, Tolstoy, Hebel, Grimm Kardeşler, Huld
16	01.04.1933	Mehmet Şükrü, Beşir Orhan, Vahit	Turgenyev, Huld
17	01.05.1933	Mehmed Şükrü, Perihan Şükrü, Lütfü Fikret, Dr. Cevat Zekai, Vahit	Turgenyev, Huld

Derginin ilk sayısında yer alan “Okuyucularımıza” (1932) bölümünde dünya genelinde ekonomik sıkıntıların yaşandığına ve böylesi bir dönemde yayıncılık işiyle uğraşmanın zorluğuna değinilmiş bununla birlikte “bugünün çocukları yarının gençlerinin” yani geleceğin teminatı olan çocukların eğitiminin tüm bu fedakarlıklara değeceğinden bahsedilmiştir.

Erken Cumhuriyet döneminin milliyetçilik ideolojisi ve çocukluğun inşası noktasında derginin önemi, 8. sayıdan itibaren (1 Ekim 1932) derginin Maarif Vekâletine bağlanmasıdır. Böylelikle çocukları dünya edebiyatı hakkında eğitme ve bilgilendirme amacıyla yola çıkan dergi, resmî ideolojiye ve tarih anlatısına daha fazla yaklaşmıştır.

Çalışmanın araştırma soruları; Şen Çocuk dergisinde Erken Cumhuriyet döneminin milliyetçilik politikaları ile ilgili içeriklerin yer alıp almadığı ve Maarif Vekâletine bağlandıktan sonra derginin daha milliyetçi bir tavır benimseyip benimsemediğidir. Bu bağlamda öncelikle derginin tüm sayıları incelenmiş ve tekrarlı okumalar neticesinde betimsel analiz ile incelenen metinlerden Türklük ve Orta Asya, Türk Dili vurgusu, çöken Osmanlı İmparatorluğu, düşman imgesi, Anadolu vurgusu temaları elde edilmiştir. Derginin yayımlandığı dönem itibarıyla bütün bu temaların, dönemin ideolojik politikalarına göndermede bulunduğu açıktır. Bu bağlamda dergide yer alan yazılar bu tema başlıkları altında Erken Cumhuriyet döneminin milliyetçilik ideolojisi ve çocukluğun inşası kapsamında açıklanacaktır. Çalışmada kişisel veri kullanılmadığı için etik kurul izni alınmamıştır.

Bulgular ve tartışma

Türklüğün niteliksel özellikleri

“Şen Çocuk” dergisinde milliyetçi söylemler başlığı altında en fazla altı çizilen unsurlar Türklüğün niteliksel özellikleri üzerinedir. Dergide yer alan içeriklerde Türkler genel olarak mert, şerefli, güçlü, kuvvetli, ahlaklı bir ırk olarak çizilmiştir. Türklerin tanımsal olarak şerefli ve haysiyetli bir topluluk olarak adlandırılması II. Abdülhamit döneminde meydana gelse de (Sarıay, 2005: 83) II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyetinin çabaları ve Cumhuriyet’in ilan edilmesinden itibaren özellikle Erken Cumhuriyet döneminde geliştirilen Anadolu’da yaşayan herkesin din ve ırk özellikleri fark etmeksizin Türk sayıldığı anlayış (Kılıç, 2007: 120) Türklüğü yüceltme adına tüm bu niteliksel özelliklere daha fazla değer atfedilmesinin önünü açmıştır.

Dergideki yazılara bakıldığında gerek dergi yazarlarının gerekse de dergiye konuk olarak eserlerini gönderen çocukların ürettiği içeriklerde Türklüğü yücelten niteliksel özellikler dikkat çekmektedir. Örneğin derginin üçüncü sayısında yer alan ve balıkçıların yaşamını konu edinen “Durgun Testi” adlı hikâyede (1932), “Osman” adındaki karakter, denizde fırtına çıkacağına dair önce diğer balıkçı arkadaşlarını uyarmakta, daha sonra onları kurtarmaktadır. Hikâyenin sonunda yer alan: “Hemen on beş balıkçı kalkıp Osman’ı ortalarına aldılar. Yüzünü, gözünü öptüler... Mert Türk, gözleri yaşlar içinde onlara sarılmış... Yetişir. Yoldaşlar diyordu” ifadesinde görülebileceği gibi, arkadaşlarını kurtarmak bir mertlik olarak addedilmekte ve bu özellik Türklere atfedilmektedir.

Yine beşinci sayıda “Bahtım Taliim” başlıklı masalda (1932) bir Türk köyünde yaşayan fakir kunduracının oğlu Demir’in başından geçenler anlatılmaktadır. Masalda Demir şöyle tanımlanmaktadır: “Çocuğun adı Demirmiş. Yüzü şen, kalbi temiz, alnı açık bir Türk oğlu”. Hikâyenin devamında Demir evinden ayrılmakta ve orduya katılmaktadır. Orduda ok atmayı, kılıç sallamayı öğrenen Demir “aslanlar gibi çarpışmış, iyi bir asker” olmuştur. Bu örneklerde de Türklerin kimseden gizleyecek bir şeyi olmayan, içinden kötülük geçirmeyen, mert bir millet olduğuna değinilmiştir. Yine Türklük deyince ön plana çıkan bir diğer niteliksel özellik, Türklerin iyi bir asker milleti olmasıdır ki bu özellikle Türklerin Orta Asya döneminden beri sergiledikleri askerlik, kahramanlık, savaşçılık huylarına atıfta bulunmaktadır.

Şen Çocuk dergisinde Türklüğün niteliksel özelliklerinin gücü sadece yetişkinlere has bir durum olarak ele alınmamaktadır. Bu noktada dergi çocuklara da büyük bir pay ayırmaktadır. Derginin Türk çocukları ve milliyetçilik arasındaki bağı nasıl kurduğu, beşinci sayıda yer alan “Baş Muallimenin Hikayesi”nde (1932) metaforik bir dille yer almaktadır. Hikâyede bir öğretmen ve sınıfı işlenmektedir ve bu sınıftaki çocukların yaptığı bir etkinlik şu şekilde aktarılmaktadır: “Güzel bir ilkbahar akşamı.. Çocuklar el işi odasında tatlı bir işe; harita yapmağa koyulmuşlar, kumların içinde Türkiye’yi çizmeğe, ona şekil

vermeğe uğraşıyorlardı”. Yeni Türkiye’yi oluşturan, ülkenin sınırlarını çizen bu küçük çocuklardır. Yeni inşa edilen ulus içerisinde küçük çocuklara büyük bir önem atfedilmektedir. Yeni ulusun inşası sürecinde çocuklara verilen bu önem, altıncı sayıda Munis Faik’in “Bayram” (1932) adlı şiirinde de vurgulanmaktadır. “Susmasın bir dakika şen sesiniz!... Siz ki müşfik ve pek aziz vatanın, birer evladı, bir ümidisiniz”. Çocuklar yukarıdaki örneğe benzer bir şekilde derginin genelinde “geleceğin kurucuları” olarak görülmektedir. Bu anlayış, özellikle milliyetçi unsurların yerleştirildiği çocuklarda ideolojide devamlılığının sağlanması adına önem kazanmaktadır.

Dergide yer alan öğrenci şiirlerinde de Türklüğün niteliksel özelliklerinin yüceltilmesi, dönemin eğitim anlayışı çerçevesinde milliyetçi ideolojinin kök salmaya başladığını göstermektedir. Örneğin derginin dördüncü sayısında “Türkün Şen Çocuğu” başlıklı M. Kemal isimli bir öğrencinin şiirinde (1932: 14) Türklüğün niteliksel özellikleri ile ilgili çeşitli tanımlamalar bulunmaktadır:

*“Dudağında tebessüm, yüzünde güneş rengi,
Şerefli Türk ırkının bu en tatlı ahengi
Ufaksuz gözlerinde bak canlandı şen çocuk
Nasıl koca asırlar bir hamlede uyanır
Nasıl şerefli mazi nurlu atiyi tanır
İstikbal sen; ve hayat sende yandı şen çocuk
Vatanda ne düşmanlar, ne zulüm var; ne enin;
Artık nefli denizler, mavi ufuklar senin,
Ardına milletleri nurunla katmak gerek
Bunun için bir elde ilim, bir elde san’at;
Gözlerimiz ilerde, altımızda yağız at;
İstikbale o büyük Türk’ü anlatmak gerek”* (Kemal, 1932: 14).

Şiirde Türk ırkı şerefli, büyük, nurlu bir ırk olarak tasvir edilmiş ve istikbalin Türk ırkında olduğu tanımlaması yapılmıştır. Öğrencinin adının M. Kemal olması ve şiirinde Türklüğe yönelik bu şekilde niteliksel tanımlamalar yapması, dönemin milliyetçi ideolojisinin çocuklar üzerinde de etkili olduğunu göstermektedir.

Buradaki bir diğer önemli husus ise tüm bu niteliksel özelliklerin “temellendirilmemiş” tanımlamalar olmak yerine geçmişte Türklerin ortaya koyduğu “kahramanlık” anlatılarına dayandırılmasıdır. Türkiye Cumhuriyeti’ni kurabilme adına verilen savaşlar ve bu savaşlarda karşılaşılan “haksızlıklar” Türklüğü yüceltmek adına “zalim” düşman anlatısını kuvvetlendirirken, genç Cumhuriyet’in kurulma aşamasında ilime ve sanata verilen değer tüm bu kahramanlıklarla birleşerek “yenilmez Türk” inancını oluşturmada ve milliyetçiliğin temel unsurlarından olan birlik ve beraberliği kolaylaştırmaktadır.

Türklüğün tarihi

“Şen Çocuk” dergisinde milliyetçi söylemler başlığı altında dikkat çeken bir diğer unsur Türklüğün tarihine yönelik ilgidir. Türkler, tarihi Orta Asya’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne değin uzanan köklü bir millettir. Bununla birlikte, Türklerin kendi tarihlerine yönelik ilgisinin uyanması yine Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemine rastlamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküş aşamasına gelmesi ve dünya genelinde ulus milletlerin yükselmesi; Türkler için de yeni bir tarihsel anlayışın önünü açmıştır. Özellikle Erken Cumhuriyet döneminde, kurulan yeni yapının eskisiyle olan bağına tamamiyle koparması amaçlanmış, bu nedenle Türklerin Orta Asya dönemindeki tarihsel kökeniyle sıkı bir ilişki kurma yoluna gidilmiştir. Bu çerçevede devlet eliyle ve gözetiminde yeni bir tarih yazıcılığı dönemi başlamıştır. Ulusal duyarlılığı artırma adına, kurumsallaşmanın da etkisiyle yeni bir milli kimlik yaratma sürecine girilmiş ve Orta Asya’dan gelen kökler vurgulanarak Türklerin kendi “uygarlıkları kuran” kimliğiyle gurur duymasına yönelik politikalar geliştirilmiştir (Akman, 2011: 81). Aşağıda verilen örneklerde derginin Türklük ve Türklerin Orta Asya’ya uzanan tarihi hakkındaki tutumu daha iyi anlaşılacaktır.

“Şen Çocuk” kendi yazar kadrosunun dışında da önemli Türk yazarlarına sayılarında yer vermiştir. Derginin bu tutumu özellikle Maarif Vekâletine bağlandıktan sonra daha da belirginleşmiş, Türk milli kimliğine ve değerlerine yönelik çalışmalarda bulunan kişilerin eserlerine dergide daha fazla yer

verilmeye başlanmıştır. Bu kişilerden bir tanesi de Türklere ve Türklüğe dair görüşleriyle ön plana çıkan ve Türkiye düşünsel tarihinde önemli bir yeri olan Ziya Gökalp'tir. Onuncu sayıda (1932) Gökalp'in "Alageyik" adlı şiirine yer verilmiştir:

*"Sevincimden ağladım
Dedim Turan meleği
Türkün yüce dileği
Yüz milyon Türk bu anda
Seni bekler turanda....."* (Gökalp, 1932: 4).

Bu şiirde Türklere ve bütün Türklerin Orta Asya'da birleşmesine yönelik Turan ideolojisine sıklıkla göndermeler yapılmaktadır. Yüz milyon Türk'ün "Turan" ideolojisinde birleşeceği ve medeni bir uygarlığa sahip olacağı hayali anlatılmakta ve Türklük değerleri ön plana çıkarılmaktadır. Çocuk dergisinde bu tür şiirlere yer verilmesi de yine dönemin politik yaklaşımıyla örtüşmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesi ve dolayısıyla güçlü imparatorluk anlatısı boşa çıktığı için ve bu anlatı içerisinde Türk kimliğinin "meşruluğunu yitirmesi" nedeniyle, Türklerin Orta Asya kökenleriyle bağ kurulmak istenmekte ve bu çerçevede edebi külliyyat da çeşitlenmektedir (Ersanlı, 2021: 14). Bu bağlamda, geleceğin mimarı çocukların Türkler ile Orta Asya arasındaki ilişkiyi kavrayabilecek ve milli değerlerine, kültürüne sahip çıkabilecek fertler olarak yetişmesi temel gayelerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dergi, bu bağı kurabilme adına gerek Türklüğe dair önemli düşünürlerin eserlerine gerekse de bu kişilerin hayat hikayelerine eğitici bir perspektifte yer vermektedir. Örneğin on beşinci sayıda yine Ziya Gökalp "Büyük Adamlar" (1933) köşesine konuk edilmiştir. Bu bölümde Ziya Gökalp'in hayatı, eserleri ve düşünceleri işlenmiştir. Yazıda Gökalp hakkında şöyle ifadeler bulunmaktadır: "Ziya Bey Türk milliyetini, varlığını tarihi azamet ve kıymetini en evvel anlayanlardan biridir. Ziya Bey Türklerin evvela kendi milli dil ve varlıklarını her şeyin üstünde görmelerini Türklüğe layık olduğu kıymetin verilmesini istiyordu". Burada Gökalp'in Türklerin kendi milli varlıklarını anlamalarına ve kendi öz dillerini kullanmalarına yardımcı olduğu belirtilmiş ve Türk milli varlığının "kutsallığına" göndermede bulunulmuştur.

Bu yazıda ön plana çıkan bir başka unsur da Müslümanlık olmuştur. Yazıda yer alan şu ifadelerle: "Türk milletinin dini bünyesinde yer eden Müslümanlığı onun kadar temiz ve saf anlayıp takdir eden az bulunur. O dini, ilmi, felsefe ve içtimaiyatı; Türk milletinin vicdan, milli ve ahlaki tekamülü uğrunda en saf ve en yüksek mahiyetleriyle kavramış ve etrafına durmadan dinlenmeden anlatmıştır", Müslümanlığın her ne kadar Orta Asya geleneğinde yer almasa da Türklerin geleneksel yapısı içerisinde yerleşmiş olduğu ve Türklerin özelliklerinden birisi sayılması gerekliliği vurgusu yer almaktadır. Bu vurgu Erken Cumhuriyet döneminin Türk tarih tezi politikasıyla da paralellik göstermekte, devletin Batılılaşma ve laikleşme çabaları içerisinde mütedeyyin kesimi de milliyetçi bir noktaya çekmeye çalışmasına uygun düşmektedir (Akman, 2011: 82).

Dergi içerisinde yer alan eğitici yazılarda çocukların milliyetçi duygularını pekiştirme adına bazı vurgular yapılmıştır. On ikinci sayının "Niçin Okuyoruz-Tarih" (1932) bölümünde, çocukların tarihi iyi bilmelerinin öneminin altı çizilmiş ve yazıda şöyle ifadelerle yer verilmiştir: "Türklerin yıllarca evvel çok büyük hükümetler ve medeniyetler kurduğunu, cesur, sıhhatli, mert bir millet olduğunu tarihle anlıyoruz", "Her Türk çocuğu tarihi çok sevmelidir". Böylelikle Türklerin "cesur, sıhhatli, mert, kahraman" bir ırk olduğunun altı çizilerek Türk çocuklarının tarihleriyle gurur duymaları ve bu nedenle tarihi sevmeleri gerektiği belirtilmiştir. Yine bu gerekliliğin de yeni kurulan bir ulusu ve bu ulusu kurma adına verilen zorlukları çocuklara benimsetme isteğidir.

Şen Çocuk dergisinde Orta Asya'ya yönelik övgüye daha sık rastlansa da Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş dönemindeki gelişmeler ve İmparatorluk sınırları içerisinde yaşamış olan Türklerin başarısı da işlenen konular arasında yer almıştır. Örneğin beşinci sayıda yer alan bir bilgilendirme yazısında da yine Türklerin başarılarına atıf yapılmıştır. "Küçük Bilgiler" kısmında yer alan yazıda (1932), top ve topun nasıl keşfedildiği bilgilendirmesi yer almakta ve burada top "Türklerin on dördüncü asırda keşfettiği" bir şey olarak Türklerin üretici tarafları ön plana çıkarılmaktadır.

On birinci sayının “Büyük Adamlar” köşesinde (1932) yer verilen kişi ise Türk tarihinde yine önemli bir yeri olan Mimar Sinan’dır. Remzi Hidayet’in kaleme aldığı bu yazıda Sinan için şöyle ifadeler geçmektedir: “Türklerin bizce bilinen en büyük mimarı Sinandır, bizce bilinen diyoruz; çünkü asarı atika ilminin diriltici eliyle bugün Orta Asyada, ana yurtta meydana çıkarılan nefis binaları ve sanat eserlerini yapan Türk sanatkarlarının ismini bilmiyoruz”. Burada bir yandan Mimar Sinan Türk olması sebebiyle övülmüş, bir yandan da Orta Asya mimarisi Türklük unsurlarına mal edilerek imzasız eserler de sahiplenilmiştir. Yazının devamında ise şöyle bir cümle geçmektedir: “Mimar Sinan Osmanlı-Türk devletinin en parlak devrinde yetişmiş ve Türk mimarisini o devrin büyüklüğü ile mütenasip bir hale getirmiştir”. Burada da Mimar Sinan’ın tam anlamıyla bir Türk olarak sahiplenilmek istendiği görülmektedir. Mimar Sinan Osmanlı İmparatorluğu döneminde yaşamıştır. Ancak derginin çıktığı dönem itibariyle Osmanlı İmparatorluğu iyi şeylerle anılmaktan ziyade kötülener bir tarih olmuştur. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu “Osmanlı-Türk devleti” denilerek, Osmanlı içerisindeki Türklüğe vurgu yapılmıştır.

Yine derginin beşinci sayısının ilk sayfasında yer alan Yahya Kemal Beyatlı’nın “Akıncılar” şiirinde (1932) Türklerin Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki “kahraman asker” özelliğine vurgu yapılmaktadır: “Bin atlı, akınlarda çocuklar gibi şendik; Bin atlı o gün dev gibi bir orduyu yendik”. Osmanlı İmparatorluğu’nun özellikle son dönemi Türklerin tarihi açısından “kara bir leke” olarak addedilirken, devletin güçlü dönemleri Türklerin tarihi içerisinde önem verilen bir dönem olarak sahiplenilmiştir. Şen Çocuk dergisinin de bu politikayı sürdürdüğü görülmektedir.

Şehitlik, kahramanlık özellikleri de özellikle Türkiye’nin yeni kurulan bir ülke olması ve Kurtuluş Savaşı sonrasında verilen kayıpların acılarının henüz taze olmasında dolayı dergi içerisinde sıklıkla vurgulanmıştır. Dokuzuncu sayıda Samih Rifat’ın yazdığı “Onun Sazı” adlı şiirde (1932), oğlunu savaşta kaybeden bir annenin hikâyesi anlatılmaktadır. “Şehit oğlundur bu öksüz ağaç. Demiş, Yurt kurtulsun kimsesiz Ana. Tek bir yavrusunu vermiş vatana”. Burada da yeni bir ülkenin kurulması aşamasında çekilen acılar, yapılan fedakarlıkların altı çizilmiş ve yine Türklerin “kahraman” özellikleri vurgulanmıştır.

Bu örneklerin haricinde, Duman ve Doğdu’nun (2010) da dikkat çektiği gibi, dergi içerisinde yer alan fotoğraflarda Türk kültürünü tanıtıcı unsurlara rastlanılmaktadır. Dokuzuncu sayıda (1932) Türk çinileri, on birinci sayıda (1932) Türk mimarisi örneği Rüstem Paşa Camisi, on beşinci sayıda (1933) ise Türk halıları Türk dünyasının eserlerini çocuklara tanıtmak adına dergide kullanılmıştır.

Türk Dilinin önemi

Dergide Türklüğün tarihi köklerinin hatırlatılması çabasıyla benzer doğrultuda Türk diline gösterilen önem ve dilin Orta Asya kökeniyle kurulan bağlantı da sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Özellikle sekizinci sayıda Maarif Vekâletine bağlandıktan sonra yoğun bir şekilde Öz Türkçe kullanımına yönelme ve dili doğru kullanmaya yönlendirme çabaları görülmektedir.

Derginin yayımlandığı dönemi Altan Öymen (2003: 66-67) anı kitabında şöyle tanımlamaktadır: “Dönem, dil devrimi dönemiydi. Dil, Arapça ve Farsçanın etkisinden kurtarılıp Türkçeleştirilmeye çalışılıyordu. Soyadları gibi adların da Türkçe kökenden gelmesi özendiriliyordu. Çocuk bekleyen ana babalar için, gazetelerde, ‘Türkçe adlar’ listeleri yayınlanıyor, bunları toplayan rehber kitaplar basılıyordu”. Şen Çocuk dergisi, bu şekilde bir çocuk adı listesi yayımlamasa da dergi içerisinde yer alan hikâyelerde, masalarda, şiirlerde kullanılan çocuk isimlerinde (Ertuğrul, Demir, Ülkü, Ülker, Çetin, Özdemir, Turhan, Gültekin vb.) öz Türkçe isimleri kullanmaya gayret etmiştir.

Derginin Öz Türkçe kullanımına yönelik ilgisi, çocuk isimleri ile sınırlı değildir. Örneğin sekizinci sayıda (1932) gün ve ayların Öz Türkçe karşılıkları verilmiş ve çocuklar gün ve ayların bu Öz Türkçe karşılıklarını öğrenmeye ve kullanmaya teşvik edilmiştir.

Yine dokuzuncu sayıda (1932) Orhun Abidelerinden bir kısma yer verilmiştir. Bu parça olduğu gibi, Öz Türkçe haliyle verilmiş, bazı kelimelerin açıklamaları sayfanın aşağı kısmında okuyucuya sunulmuştur. Orhun Abideleri için verilen bilgilendirme yazısında ise yine Öz Türkçe şu şekilde övülmüştür: “Orhon Abideleri 1200 sene evvel söylenen Öz Türkçe ile ve (Orhon yazısı) denilen hususi bir yazı ile

yazılmıştır. Lisan itibariyle olduğu kadar edebi bir kıymeti de haizdir. Oğuz beyleri, budun, işidin: Gök yıkılmadı, yer yarılmadı ise Türk budununun elliğini türüğünü kim artadı? (Hükümden düşürdü). Bu sözler kadar kuvvetli bir cümleye dünya edebiyatında az tesadüf edilir”. Bilgilendirme yazısında kullanılan ifadelerle Orhun Abideleri, dünya edebiyatıyla karşılaştırılmış ve dünya edebiyatının üzerine çıkan bir yapıya sahip olduğu vurgulanmıştır. Böylece Türk dilinin tarihi kökeniyle de bağ kurulmakta ve okuyucuları Osmanlı dönemindeki “ağdalı, süslü” ifadelerden uzaklaştırarak daha doğru bir dil kullanımına teşvik etmek amaçlanmaktadır. Bu amaç, derginin düzenlediği bir yarışmada daha rahat görülmektedir. On ikinci sayıda, dergi “Dil Yarışı” (1932) başlığı altında bir yarışma düzenlediklerini duyurmuş ve yarışmanın amacını ise şöyle açıklamıştır: “Yarışın esası öz Türkçede karşılığı varken yabancı dillerden alınmış hiçbir kelime kullanmamak ve en temiz bir Türkçe ile yazmaya çalışmaktır”. Böylelikle okurlar Öz Türkçe kullanımına teşvik edilmiş, üstü kapalı olarak Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki dil kullanımı yabancı sözcüklerin ağırlığı nedeniyle eleştirilmiştir.

On dördüncü sayıda (1933) yarışmanın neticesi belli olmuş ve Halil isimli bir çocuk yazdığı “Türk kocuğu” adlı şiir ile yarışmayı kazanmıştır:

*“Türk kocuğu iyice bak ve tanı
İstiklal güneşi bu baştan doğdu
Yangından kurtardı aziz vatani
Alçak düşmanları vatandan kovdu
Ey büyük milletim övün ve sevin
Bir benzeri daha yaratılmadı
Dünyada bir tane senin “Kemal”in.” (Halil, 1933: 4).*

Bu şiirde hem Öz Türkçe kullanımına dikkat edilmiş, hem de milliyetçi unsurlar kullanılmıştır. Türk çocuğu “Türk kocuğu” olarak Öz Türkçeleştirilmiştir. Şiir “Türk çocuğu tanı” diye başlamaktadır. Burada çocukların tanınması gereken kişi Mustafa Kemal Atatürk’tür. “Aziz” vatani kurtaran ve düşmanları vatandan kovan Atatürk, benzeri olmayan bir kişilik olarak yüceltilmiş, Türk milleti ise büyüklüğü ile ön plana çıkarılmıştır.

“Büyük Adamlar” bölümünde yer verilen Türk yazarlar vasıtasıyla da Öz Türkçe kullanımının gerekliliğine dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Derginin on beşinci sayısında “Ziya Gökalp” başlığıyla verilen bilgilendirici biyografik yazıda (1933), Gökalp’in Öz Türkçe kullanımı şu şekilde övülmüştür: “Türk birliğini, Türkleri ışıklı ve anlayışı yüksek bir hale getirmek için de öz Türk dilini kaplayan ecnebi kelimelerden ve lüzumsuz terkiplerden kurtarılmasını o devirde dileyenlerin başındadır”. Benzer bir şekilde on yedinci sayıda Ziya Paşa için bir bilgilendirme yazısı yazılmış (1933), bu yazıda da Ziya Paşa’nın dil kullanımı şöyle takdir edilmiştir: “Ziya Paşa eski lisanı kat’iyyen Türkçe için muvafık bulmuyor ve bütün millete hitap edecek sade ve öz Türkçeyi tavsiye ediyordu. Ziya Paşa artık Arabi ve Farsî terkiplerden ve san’at diye yapılan ağdalı cümlelerden vazgeçmiş, Türk milletinin hakiki ihtiyacı olan kendi öz diline çevrilmiştir”.

Derginin Türk dili vurgusuna yönelik en önemli atılımı, on altıncı (1933a) ve on yedinci (1933b) sayılarda “Büyük Dil Soruşturması” bölümüyle gerçekleşmiştir. Bu bölümün hemen altında şöyle bir ibare bulunmaktadır: “Türk Dili Tetkik Cemiyetinin liste halinde neşrettiği kelimelere munasip gördüğümüz karşılıkları aşağıya yazıyoruz”. Türk Dili Tetkik Cemiyeti’nin Türkçe olmayan kelimeleri liste haline getirmesi üzerine, dergi bu kelimelere öz Türkçe karşılık bulma çabasına girişmiştir (adap-yordam, ezeli-barı, bahusus-başlıca, dehşet-ürkü ve benzeri). Derginin son iki sayısında bu bölüm için büyük bir yer ayrılmış ve dergi Öz Türkçe kullanımına ne kadar dikkat ettiklerini ve dili güzelleştirme adına nasıl çaba gösterdiklerini sergilemeye çalışmıştır.

Dergide genel olarak Türk diline yapılan vurgunun, yönetimin Maarif Vekâletine bağlanmasından sonra öne çıktığı görülmektedir. Gerek dil kullanımına yönelik nasihatler ve örnekli anlatımlarla gerekse de kelimeleri Türkçeleştirme, eski Türkçe metinlere yer verme gibi uygulamalarla çocukların dillerinin kökeni ile bağ kurma çabaları, milliyetçilik ideolojinin dönemin bakanlığı aracılığıyla özellikle Türk dilinin doğru kullanımı üzerinden işlediğini göstermektedir.

Dağılan Osmanlı İmparatorluğu

Dergide göze çarpan bir başka unsur Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle son döneminin yergisidir. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin ulusu inşasında, olası karşı gelmelere karşılık halkın eski geleneklerinden uzaklaştırılmak istenmesi ve Türkler için yeni köken arayışlarına girişilmesi dönemin genel ideolojik yapısını temsil etmektedir. Dergi de yayımladığı yazılarda bu ideolojiyi pekiştirmiştir. Derginin ilk sayılarında Osmanlı'ya yönelik eleştirinin dozunun sınırlı olduğu ve bu tür eleştirilerin genellikle “suya sabuna dokunmayan hususlar” üzerinden şekillendiğini söylemekte fayda vardır. Bununla birlikte dergi Maarif Vekâletine geçtikten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş döneminin olumsuz özelliklerinin daha fazla öne çıkarıldığı görülmektedir.

Şen Çocuk içerisinde yer alan bilgilendirici yazılarda, sağlık unsuru ön plana çıkarılarak eski gelenekler yerilmiştir. Sekizinci sayıda “Hava” başlığı altında yayımlanan bilgilendirici yazıda (1932) geçen şu ifadeler dikkat çekicidir: “Açık hava sıhhat için elzemdir. Evvelleri bunu bilmezlerdi. Mektepler en fena yerlerde ve en fena şekilde yapılırdı. Kalın duvarlar, tavana yakın küçücük pencereler. İçeri girince fena bir rutubet kokusu. Böyle binalar mektepten ziyade bir hapishane hissini verirdi. Hâlbuki bugün mektepler en temiz yerlerde ve asri bir şekilde yapılıyor”. Bu açıklamayla birlikte Osmanlı dönemindeki eğitim yapısı, eğitim yerinin nasıl olacağına dair bilgisizlik ön plana çıkarılarak kötülenmiş, yeni kurulan Cumhuriyet’le birlikte bu aksaklığın giderildiğinin altı çizilmiştir.

Benzer bir şekilde on ikinci sayıda da Dr. Cevat N. Zekâi'nin yazdığı “Başlık” isimli yazıda (1932) yer alan şu ifadelerle: “Eskiden giydiğimiz fese gelince etrafında güneşten korunacak teşkilat olmaması hasebiyle yazın giyilmesi sıhate çok fena idi. Ve bilhassa renginin, güneşin sıcaklığını çok çeken bir renk olması hasebiyle fenalığı iki kat idi” Cumhuriyet dönemi ile birlikte kabul edilen şapka kanunu meşrulaştırılmış, eski bir gelenek olan “fes” sağlıksız olması hususu ön plana çıkarılarak yerilmiştir.

“Büyük Adamlar” başlığı altında yer verilen “Namık Kemal” ve “Ziya Gökalp” yazılarında da Osmanlı eleştirisine rastlanmaktadır. “Kuvvetli bir edip, büyük vatan şairi” olarak tanımlanan Namık Kemal yazısında (1932) şöyle bir ifade geçmektedir: “Yaşadığı devir memleketin üstünde ezici bir zulmün hâkim olduğu zamanlardı. Bu devrin zulmüne karşı açıktan haykıran en yüksek ses onundur”. Bu ifadeyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi baskının hâkim olduğu, hükümetin önemli düşünce insanlarına yönelik “ezici bir zulüm” sergilediği belirtilmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun olumsuz yanları öne çıkarılarak çocukların bu dönemi tüm baskı ve zulümleriyle tahayyül etmeleri amaçlanmıştır.

Benzer bir üslupla on beşinci sayıda yayımlanan “Ziya Gökalp” yazısında (1933) da karşılaşılmaktadır. Yazıda Ziya Gökalp'in intihara kalkıştığından bahsedilmiş, bu intiharı sebebi ise dönemin baskıcı anlayışına mal edilmiştir. Abdülhamid dönemi ve Ziya Gökalp'in bu dönem içerisinde yazdığı şiir, yazı içerisinde şu şekilde geçmektedir: “Abdülhamid'in memlekette ziyade kendi nefsinin düşünmesi ve hakiki hükümdarlığı millete gören Ziya Bey o vakit “Vatanın mahvına kayıtsız bakılmaz bu saray yıkılır bir mülk yakılmaz demişti”. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin yıkılması meşrulaştırılmıştır. Yazının son bölümünde ise Osmanlı'nın Türklerle yönelik uyguladığı “zulüm” şu şekilde anlatılmaktadır: “Osmanlı devleti namı altında yaşandığı sıralarda bir Türkün Osmanlılık denen Halitanın menfaati için kendi milliyetini adeta unuttur gibi hareket etmesi, kendi öz lisanını hakir görece kadar Arabi ve Farisi terkip ve kelimeleri benimsemesi fena bir adet olduğu zamanlarda Türklüğün kıymetini yükseltmeğe muvaffak olmuştur”. Osmanlı, bünyesinde barındırdığı bütün etnik kimlikleri sahiplenme adına yürüttüğü “Osmanlılık” ideolojisiyle, devletin “esas” unsuru olan Türkleri dışlamıştır, buna rağmen Ziya Gökalp Türklerin milli varlığının bilincindedir ve bu özelliği nedeniyle övülmektedir.

Anadolu övgüsü

Dergide milliyetçilik adına ön plana çıkan bir başka unsur “Anadoluculuk”tur. Birçok eserde Anadolu'nun güzelliği, Anadolu köylülerinin saflığı, iyiliği, mertliği, çalışkanlığı vurgulanmıştır. Örneğin on dördüncü sayıda, M. Zeki adlı bir öğrencinin “Gezsen Anadoluyu” (1933) adlı şiirine yer verilmiştir: “Sen ne güzel bulursun, Gezsen Anadoluyu, Dertlerden kurtulursun, Gezsen Anadoluyu”. Anadolu, dünyanın diğer coğrafyalarından daha üstün bir yer olarak kodlanmaktadır. Çünkü Kurtuluş Savaşı döneminde bu coğrafyayı elde edebilmek için türlü “oyunlar” oynanmış, buna karşılık yapılan fedakârlıkların, gösterilen kahramanlıkların karşılığında Anadolu Türklerin coğrafyası olarak kalmıştır.

Anadolu köylüsü de sürekli olarak fakirliğiyle ön plana çıkarılmıştır, ancak köylü merttir, çalışkandır, “ekmeğini sudan çıkarabilir”. Bununla birlikte devlet kendi köylüsünün gelişmesi için birçok fabrika açmakta, ekonomik yardımda bulunmakta ve Anadolu’nun yani “Türk yurdu”nun kalkınmasına yardımcı olmaktadır. Bu durum örneklerle daha iyi anlaşılacaktır. İkinci sayıda, Vahit’in yazdığı “Esmer Kâhya” (1932) adlı hikâyede fakir Anadolu köylerine kurulan fabrikalar, bu köylere yapılan yardımlar anlatılmaktadır: “Bir gün İktisat Vekâletinden bir tetkik heyetine kâtip olarak Turgut Beyi de kattılar. Bu heyet Anadolu’da sanat müesseselerini ziyaretle onların daha ziyade ilerlemesini araştırarak, tezgâh fabrikaların yükselmesi sebeplerini anlayıp dinleyecektir”. Anadolunun gelişimi kurulan fabrika örnekleriyle pekiştirilmiştir.

Yine Türklerin çalışkanlığı ve üretkenliği ile ilgili on üçüncü sayıda Gökalp’in “İktisadi Vatanperverlik” (1933) adlı şiiri yer almaktadır:

*“Çok güzeldir yurdumuzun ipeği
Biliyoruz dokumayı, örmeyi
Yaptığımız kumaşlarda görünüür
Bu vatanın bin bir çeşit çiçeği
Ecnebiden almayalım çürük mal
Giymeyelim ne krep, ne jarseyi
Yapturalım bütün yerli mantından
Çarşaf, bluz, etekliği, gömleği
Bu toprakta kalsın helal paranız
Kıymet bilsin elimizin emeği”* (Gökalp, 1933: 5).

Şiirin temeli yurttaşlık ve yerlilik politikalarına dayanmaktadır. Okurlar yabancı ülkelerin ürettiği mallardan ziyade, Türklerin ürettikleri malları almaya teşvik edilmektedir. İktisadi anlamda büyümeye çalışan ülkenin vatandaşlarının kazandığı “helal” para, yine ülke içerisinde dolaşıma sokulmalı ve Türkiye’nin ekonomik durumunda yardımcı olunmalıdır.

On beşinci sayıda yayımlanan “Fırtına” (1933) adlı hikâyede de, Kastamonu’nun bir köyünün kış aylarında çektiği sıkıntı anlatılmaktadır. Şehirden köye göç etmiş olan Ahmet Efendi, Ziraat Bankasının kooperatifinin başına geçerek köylüye yardım eder: “Beş sene sonra köy; eski nahiye merkezine bağlanacak kadar büyüdü ve yeni nahiye merkezi yapıldı. Ahmet Efendi gibi birçok genç köylü arkadaşlar kooperatifi büyüttüler. Köy başkalaşmış büyüyerek güzelleşmiş ve artık fırtınalardan korkmaz olmuştu”. Böylelikle yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin, Osmanlı döneminde fazlasıyla ihmal edilen Anadolu’yu ve köylüleri nasıl sahiplendiği, köyleri nasıl geliştirip güzelleştirdiğinin altı çizilmiş ve bu bağlılık teması üzerinden millet olgusu pekiştirilmiştir.

Düşman imgesi

Dönemin önemli bir diğer özelliği yaratılan düşman profilleridir. Bu bağlamda Yunanistan ön plana çıkan etkili bir figürdür. Derginin ikinci sayısında yayımlanan Omirüs’ün “Hektorla Andromak” (1932) adlı eserinde şöyle ifadeler geçmektedir: “Bedbaht, cesaretin seni mahvedecek; ne beşikteki çocuğuna, ne de yakında dul kalacak olan zavallı karına acımıyor musun? Bütün Yunan’lılar hep birden üzerine atılacak seni öldürecekler”. Böylelikle Yunanlıların vahşi, acımasız bir millet olduğunun altı çizilmiştir. Bir başka ifade ise Yunanlıların bu özellikleri pekiştirilmiştir: “Bir gün gelecek, Turuva’nın kudreti mahvolacak. Ve o vakit birkaç Yunan’lı seni ağlatarak esaretle Argos’a sürükleyecek”. Eserde Andromak’ın hem kocası hem de oğlu Yunanlılar tarafından öldürülmektedir. Yazının son bölümünde verilen bir parçada geçen ifade ise şu şekildedir: “Ey barbarca işkenceler icat eden Yunan’lılar, bu masum çocuğu neye öldürdünüz”. Böylelikle yine Yunanlıların “vahşi” oldukları üzerinde durulmuş, Yunanlılar “barbar, çocuk öldüren” bir millet olarak yerilmiştir.

Dergi için bu eserin özellikle bu bölümünün seçilmesi, ideolojik sebeplere bağlanabilir. Milliyetçi ideoloji içerisinde bir öteki profili çizmek, düşman portresi yaratmak ulusun birliği ve beraberliği aşamasında önem kazanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılıp aşamasında Yunanistan’ın bağımsızlığını ilan etmesi, sonrasında ise Kurtuluş Savaşı döneminde bu ülke ile yaşanan çatışmalar Yunanistan’ı uzun bir müddet düşman profiline sokmuştur. Şen Çocuk’ta yayımlanan bu eserde de

Yunanlıların ne kadar zalim, koca bir aileyi parçalayan, hem bu ailenin babasının hem de oğlunun ölümüne sebep olan, türlü acılara sebebiyet veren bir millet olduğu algısı yaratılmış ve “düşman Yunanistan” imgesi pekiştirilmiştir. Bununla birlikte Şen Çocuk dergisinde yer alan eserlerde düşman imgesine yapılan atıfların azlığı da belirtilmelidir. Dergi genellikle Türklük övgüsünü yaparken karşıt olarak konumlandığı düşman imgesi yerine, Türklerin niteliksel özellikleri üzerinden bunu sağlamıştır.

Sonuç ve öneriler

Şen Çocuk dergisi, dönemin diğer çocuk dergilerinden farklı olarak dünya edebiyatına yönelen ve çocukların gelişimi için Batı dünyasının çağdaş eserlerini bilmeleri gerektiği politikasına sahip olan bir dergidir. Bu nedende derginin tamamıyla milliyetçi ve yerel söylemlere yönelen bir çocuk yayını olduğunu söylemek yanıltıcı olacaktır. Ancak dergi dönemin ideolojik yapısından etkilenmiş ve milliyetçi unsurlara bünyesinde yer vermiştir. Yeni bir ulus devletinin kurulduğu ve çeşitli vatanperverlik, yurttaşlık, millilik gibi politikaların hüküm sürdüğü bir döneme denk gelen Şen Çocuk dergisinin, genel olarak sert bir milliyetçi söyleme sahip olmasa da özellikle son sayılarına doğru daha milliyetçi bir tavır takındığı söylenebilir. Özellikle 8. sayıdan itibaren derginin Maarif Vekaletine bağlanması, içeriğinde daha milliyetçi unsurların kullanılmasına sebep olmuştur.

Dergide yer alan milliyetçi söylemlerin daha çok Türklüğün niteliksel özellikleri, Türklüğün tarihi, Türk Dilinin önemi, dağılan Osmanlı İmparatorluğu, Anadolu övgüsü ve düşman imgesi temaları altında yer aldığı görülmüştür. Türklük ile ilgili söylemlerde daha çok “güçlülük, sıhhatlilik, kahramanlık, mertlik, cesurluk” gibi özellikler ön plana çıkarılmıştır ve özellikle Orta Asya döneminden kalma eserler üzerinden Türkler ve Orta Asya arasında bir ilişki kurma çabası içine girilmiştir. Türklere yapılan önemli atıflardan birisi de Türk dilinin güzelliği ve yüzyıllar boyunca bu dilin sürdürülebilir olmasıdır. Okuyucular için Türkçe'nin kullanımı özendirilmiş, Ziya Gökalp, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi öz Türkçe kullanımının taraftarı kişiler dergide tanıtılarak saf ve temiz dil kullanımı teşvik edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik söylemlerde, özellikle Osmanlı'nın son döneminin olumsuz bir biçimde inşa edildiği, fes ve okul mimarisi gibi özelliklerinin yerildiği görülmüştür. Bunun haricinde Osmanlı döneminde yaşayan Mimar Sinan gibi isimler Türklük özellikleri ile ön plana çıkarılmış, hatta Osmanlı-Türk Devleti gibi tanımlamalara girilerek Osmanlı'nın Türklerin yoğunlukta olduğu bir nüfus olduğu aktarılmaya çalışılmıştır. Esas olarak vurgulanan nokta Osmanlı İmparatorluğu'nun Türklere gereken değeri vermediği, özellikle son dönemde Türklere (entelektüellerine) baskı uyguladığıdır. Böylelikle ufak tefek bilgiler üzerinden olsa da Osmanlı döneminin devlet anlayışının olumsuz bir şekilde ele alındığı söylenebilir. Küçük bir yerde de olsa, Yunanlılar üzerinden kurulan düşman imgesine rastlanmıştır ancak dönem itibarıyla bu düşman imgesine nadir yer verilmesi, yayının bir çocuk dergisi olmasıyla ilişkili olarak okunabilir.

Anadolu temasına ise dergide yer alan birçok yazıda rastlanmaktadır. Bu yazılarda genellikle küçük ve fakir köylerin, fabrikalarla ve kooperatiflerle nasıl kalkındığı işlenmektedir. Bunun yanı sıra fakir ama namuslu köylülerden bahsedilerek Kurtuluş Savaşı dönemindeki fakirlik, yoksulluk ancak buna rağmen gösterilen fedakârlık ve kahramanlık özellikleri vurgulanmaya çalışılmıştır. Genel bir değerlendirme yapıldığında, derginin tam anlamıyla milliyetçi bir portre çizmediği, ancak satır aralarında milliyetçi söylemlerin özellikle Türklük, Orta Asya ve öz Türkçe kullanımı gibi konularda ön plana çıktığı görülmektedir.

Erken Cumhuriyet döneminde yayımlanan Şen Çocuk dergisindeki milliyetçi öğeler genel olarak değerlendirildiğinde, yeni bir ulus kimliği yaratma amacıyla Türklük değerlerinin ve Orta Asya tarihinin ön plana çıkarıldığı ve özellikle öz Türkçe kullanımının yaygınlaştırılmasına çaba harcandığı söylenebilir. Bu değerlerin inşa edilebilmesi için halkın eski geleneklerinden kopması gerekmektedir ki bu da Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik olumsuz vurgularla gerçekleştirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma aşamasında ve Kurtuluş Savaşı döneminde ülke olarak çeşitli çatışmalara girilen Yunanistan üzerinden de bir düşman imgesi yaratılmış ve bu düşmanlık söylemi sayesinde birlik ve beraberlik duygusu verilmeye çalışılmıştır. Son olarak “makbul köy ve köylülük” anlatısını (Üstel, 2016, s. 198-201) kurabilmek adına “küllerinden yeniden doğan” bir Anadolu profili inşasının bu dönemin önemli politikalarından olduğu görülecektir. Bu çerçevede Şen Çocuk dergisinin dönemin

milliyetçilik üzerine temellendirilen ideolojik yapısını çocuklara iletmede “elverişli bir araç” olarak kullanıldığı söylenebilir. Böylelikle yeni kurulan genç Cumhuriyet’in temelleri olan çocukların eğitimi ve bilinçlenmesi, ulus devletçi anlayışa uygun bir zemine oturtulmaktadır.

Kaynakça

- Alabaş, R. (2014). *Cumhuriyet dönemi çocuk dergilerinin eğitim ve tarih anlayışı açısından incelenmesi (1928-1950)* [Doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Alpay, M. (1980). Türk çocuk edebiyatı. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 8-9, s. 167-191.
- Anderson, B. (2009). *Hayali cemaatler milliyetçiliğin kökenleri ve yayılması*. Beşinci Baskı. (İ. Savaşır, Çev.). Metis Yayınları.
- Aytaç, A. M. (2012). *Ailenin serencamı Türkiye’de modern aile fikrinin oluşması*. (2. Bs.). Dipnot Yayınları.
- Bahtım taliim (1932, 1 Nisan). *Şen Çocuk*, 5, s. 7.
- Baş muallimenin hikayesi (1932, 1 Nisan). *Şen Çocuk*, 5.
- Bayram, Y. (2005). Türk edebiyatının ilk çocuk dergisi: Mümeyyiz. *Hece Dergisi*, 104-105, 484-500.
- Belge, M. (2009). *Genesis “Büyük ulusal anlatı” ve Türklerin kökeni*. (2. Bs.). İletişim Yayınları.
- Benjamin, W. (2001). *Çocuklar, gençlik ve eğitim üzerine*. (M. Tüzel, Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Beyatlı, Y. K. (1932, 1 Nisan). Akıncılar. *Şen Çocuk*, 4, 1.
- Büyük adamlar - Ziya Gökalp (1933, 1 Mart). *Şen Çocuk*, 15, 13.
- Büyük adamlar - Namık Kemal (1932, 16 Ekim). *Şen Çocuk*, 9, 5.
- Büyük adamlar - Mimar Sinan (1932, 16 Kasım). *Şen Çocuk*, 11, 4-5.
- Büyük adamlar - Ziya Paşa (1933, 1 Mayıs). *Şen Çocuk*, 17, 9.
- Büyük dil soruşturması (1933a, 1 Nisan). *Şen Çocuk*, 16, 3-4.
- Büyük dil soruşturması (1933b, 1 Mayıs). *Şen Çocuk*, 17, 4-6.
- Calhaoun, C. (2007). *Milliyetçilik*. (B. Sütçüoğlu, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Carr, E. H. (2012). *Milliyetçilik ve sonrası*. (5. Bs.). (O. Akınhay, Çev.). İletişim Yayınları.
- Copeaux, E. (2000). *Tarih ders kitaplarında (1931-1993) Türk tarih tezinden Türk-İslam sentezine*. (2. Bs.). (A. Berktaş, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Dil yarışı (1932, 1 Aralık). *Şen Çocuk*, 12, 16.
- Duman, D. ve Doğdu, M. (2010). 1930-1950 dönemi çocuk dergilerinde yurttaşlık bilinci gelişimi kapsamında ulus – devlet algısının sağlanması: “Türk çocuğu - Cumhuriyet çocuğu”. *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 10(21), 157-170.
- Durgun testi (1932, 01-15 Şubat). *Şen Çocuk*, 3, 12.
- Ersanlı, B. (2021). *İktidar ve tarih: Türkiye’de “resmi tarih” tezinin oluşumu (1929-1937)*. İletişim Yayınları.
- Faik, M. (1932, 23 Nisan). Bayram. *Şen Çocuk*, 6, 3.
- Fırtına (1933, 1 Mart). *Şen Çocuk*, 15, 11.
- Gökalp, Z. (1932, 1 Kasım). Alageyik. *Şen Çocuk*, 10, 4.
- Gökalp, Z. (1933, 1 Ocak). İktisadi vatanperverlik. *Şen Çocuk*, 13, 5.
- Halil (1933, 1 Şubat). Türk kocuğu. *Şen Çocuk*, 14, 4.
- Hava (1932, 1 Ekim). *Şen Çocuk*, 8, 14.
- Heywood, C. (2003). *Baba bana top at Batı’da çocukluğun tarihi*. (E. Hoşsucu, Çev.). Kitap Yayınevi.
- İnan, R. (2012). *Cumhuriyet dönemi çocuk dergi ve gazeteleri (tahlili fihrist 1923-1940) (cilt 1)* [Doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Kemal, M. (1932, 1 Mart). Türkün şen çocuğu. *Şen Çocuk*, 4, 14.
- Kılıç, M. (2007). Erken Cumhuriyet dönemi Türk milliyetçiliğinin tipolojisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 113-140 .
- Küçük bilgiler (1932, 1 Nisan). *Şen Çocuk*, 4, 13.
- Niçin okuyoruz - tarih (1932, 1 Aralık). *Şen Çocuk*, 12, 12.
- Okuyucularımıza (1932, 1 Ocak). *Şen Çocuk*, 1, 1.
- Omürs (1932, 16 Şubat). Hektorla andromak. *Şen Çocuk*, 2, 2-3.
- Onur, B. (2005). *Türkiye’de çocukluğun tarihi*. İmge Kitabevi Yayınları.
- Öymen, A. (2003). *Bir dönem bir çocuk*. (8. Bs.). Doğan Kitap
- Öztan, G. G. (2011). *Türkiye’de çocukluğun politik inşası*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Pembecioğlu, N. (2006). *İletişim ve çocuk iletişim ortamlarında çocuk ve reklam etkileşimi*. Ebabel Yayınları.
- Rıfat, S. (1932, 16 Ekim). Onun saızı. *Şen Çocuk*, 9, 1.
- Sarınay, Y. (2005). *Türk milliyetçiliğinin tarihi gelişimi ve Türk ocakları*. (3. Bs.). Ötüken Yayınları
- Sever, S. (2003). *Çocuk ve edebiyat*. Kök Yayıncılık.
- Şimşek, H. (2001). XIX. yüzyıl çocuk dergiciliği ve eğitsel işlevleri üzerine. *Milli Eğitim Dergisi*, 151.
- Şimşek, T. (2006). Çocuk edebiyatı. T. S. Halman, O. Horata, Y. Çelik, N. Demir, M. Kalpaklı, R. Korkmaz, M. Ö. Oğuz (Ed.). *Türk edebiyatı tarihi 4 içinde* (543-564). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Tamer Torun, A. (2021). Gender and nationalism in the child magazines during the early republican period. *The International Journal of Turcologia*, XVI (31), 85-110.
- Tan, M. G., Şahin, Ö., Sever, M. ve Bora, A. (2007). *Cumhuriyette çocuktular*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Tonguç, E. (1998). *Umut yolu anılar*. (2. Bs.). Güldikeni Yayınları.
- Türkmenoğlu, D. (2007). Tek parti döneminde ulus inşa politikalarının eğitimsel boyutu. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 5(1), 159-172.
- Ungan, S. ve Yiğit, F. (2014). Geçmişten günümüze Türkiye’de süreli çocuk yayınları. *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*, 2(10), 184-198.
- Üstel, F. (2016). “Makbul vatandaş”ın peşinde II. *Meşrutiyet’ten bugüne vatandaşlık eğitimi*. (7. Bs.). İletişim Yayınları.
- Vahit (1932, 16 Ocak). Esmer kahya. *Şen Çocuk*, 2, 14.
- Zekai, C. N. (1932, 1 Aralık). Başlık. *Şen Çocuk*, 12, 11.
- Zeki, M. (1933, 1 Şubat). Gezsen Anadoluyu. *Şen Çocuk*, 14, 10.

Etik kurul onayı

Bu çalışmada kişisel veri kullanılmamaktadır. Bu nedenle yapılan çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Cumhuriyetin 100. Yılında cumhuriyeti hazırlayan olaylardan İzmir'in işgalinin Balıkesir basınına yansımaları

At the 100th Anniversary of the republic reflections of the occupation of Izmir, the event that prepared the republic, on the Balıkesir Press

Gönderim Tarihi / Received: 31.08.2023

Aydın GÜLER¹

Kabul Tarihi / Accepted: 28.09.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1353525](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1353525)

ÖZ: Çalışma, I. Dünya Savaşı'nın sonunda Yunanlıların İzmir'i işgal edişinin Balıkesir basınında nasıl karşılık bulduğunun tespit edilmesini amaçlamaktadır. İzmir'in işgalinden önce Wilson ilkeleriyle kısmen sakinleyen Türk milleti, Paris Barış Antlaşması'nın kararlarıyla ciddi anlamda sarsılmıştır. 15 Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'e işgal amacıyla ayak basmasıyla yalın gerçekle burun buruna gelmiş, Padişah ve İstanbul Hükümeti'nden kendilerine herhangi bir fayda veya yardım gelmeyeceğini anlamıştır. Bu durumu doğru bir şekilde kavrayan Türk milleti, İzmir'de başlayan işgalin devamının geleceğini anlayarak hızla örgütlenmiş, yurt genelinde Müdafaa-i Hukuk veya Redd-i İlhak gibi cemiyetler kurmuştur. Bu şekilde işgallerin haksız ve hukuksuz yollardan gerçekleştirildiğini uluslararası camiaya hukuk yoluyla anlatmış hem de silahlı direnişin yani Kuva-yı Milliye'nin hazırlıklarını yapmıştır. Yurt çapında böyle geniş bir hareket, basın tarafından da sıkı bir şekilde takip edilmiştir. Millî Mücadele döneminde çıkan *İzmir'e Doğru* da bu gazetelerden biridir. Bu gazeteye ilaveten Balıkesir'in köklü gazeteleri olan *Karesi*, *Türk Dili* ve *Balıkesir Postası* gibi gazeteler de yayımladıkları şiirler, haberler, anma haberleri ve hatıratlar yoluyla İzmir'in işgali gibi Türk tarihinin önemli dönüm noktalarından birini sayfalarına taşımışlardır. Bu bilgiden hareketle, çalışmada bu haberler, hatıratlar içeriğinin işaret ettiği şekillerde tasnif edilerek incelenmiş, Balıkesir basınına İzmir'in işgali karşısındaki duruşu ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: İzmir'in işgali, Karesi, İzmir'e Doğru, Türk Dili, Balıkesir Postası

ABSTRACT: The study aims to determine how the Greeks' occupation of Izmir at the end of World War I was received in the Balıkesir press. The Turkish nation, which had partially calmed down with the Wilsonian principles before the occupation of Izmir, was seriously shaken by the decisions of the Paris Peace Treaty. On 15 May 1919, when the Greeks set foot in Izmir for the purpose of occupation, they came face to face with the stark reality and understood that they would not receive any benefit or help from the Sultan and the Istanbul Government. Understanding this situation correctly, the Turkish nation, understanding that the occupation that started in Izmir would continue, quickly organised itself and established associations such as Müdafaa-i Hukuk or Redd-i Ilhak throughout the country. In this way, they explained to the international community that the occupations were carried out unjustly and unlawfully through legal means, and made preparations for armed resistance, that is, the Kuva-yı Milliye. Such a nationwide movement was also strongly supported by the press. *Izmir'e Doğru*, published during the period of the National Struggle, is one of these newspapers. In addition to this newspaper, the well-established newspapers of Balıkesir such as *Karesi*, *Türk Dili* and *Balıkesir Postası* carried one of the important turning points of Turkish history such as the occupation of Izmir to their pages through poems, news, commemorative news and memoirs they published. Based on this information, in this study, these news and memoirs were classified and analysed in the ways indicated by the content, and the stance of the Balıkesir press against the occupation of Izmir was revealed.

Keywords: Occupation of Izmir, Karesi, İzmir'e Doğru, Türk Dili, Balıkesir Postası

¹ Arş. Gör. Dr., Balıkesir Üniversitesi/ Fen-Edebiyat Fakültesi/ Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, aydinguler@balikesir.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2530-8170>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

In this study, it is about how the occupation of the Greeks in Izmir was reflected in the Balıkesir press. In order to better understand this period, first of all, books, theses and articles about the occupation of Izmir and the reaction of the Izmir press were scanned. In this context, Sina Akşın's Paris Peace Conference's Decision to Take the Greeks to İzmir and Zeki Arıkan's Occupation Period İzmir Press were reviewed. In addition, in order to continue the period that prepared the invasions, Erik Jan Zürcher's Unionism in the National Struggle and Şerafettin Turan's History of the Turkish Revolution continues in order to better see the transformation of society after the War of Independence.

After that, in order to determine Balıkesir's place in the National Struggle, Mücteba İlgürel's Balıkesir Congresses in the National Struggle, Cemal Kutay's The Town Stated in the National Struggle: Balıkesir, Fuat Özer's Balıkesir in the National Struggle, Serap Sunay' According to the Reports of Civil and Military Officials, Balıkesir under Greek Occupation was scanned.

Finally, for the development of the local press in Balıkesir and studies examining the press, Bünyamin Ayhan's Propaganda Newspaper of Kuva-yı Milliye: İzmir'e Doğru, Erol Kaya's National Struggle İzmir'e Doğru Newspaper, Abdullah Yurdakök's The theoretical structure of this study was formed by examining studies such as Balıkesir Press History.

Methodology

In this study titled the reflections of the occupation of İzmir on Balıkesir press, document analysis technique based on qualitative research design was used. As it is known, the document analysis technique includes the detection, selection, interpretation and synthesis of the data in the documents. In other words, it is the scanning of the data in the sample universe in the documents.

The data source of the research mainly consists of Karesi, Ses, İzmir'e Doğru, Türk Dili, Balıkesir Postası newspapers. At this stage, the magazines published in Balıkesir were ignored as they did not have a purpose of reporting. Although there is only İbrahim Şevki Işıkman's memoirs about the National Struggle in Kaynak, Işıkman's role in the National Struggle has not been analyzed because it could not be fixed. Therefore, in the study, the originals of Karesi, Türk Dili and Balıkesir Postası newspapers and the Latin script prepared by Gökdemir (2010) were used, since the copies of İzmir'e Doğru newspaper could not be reached.

Qualitative data obtained by examining the aforementioned newspapers were analyzed by content analysis method. The data obtained from the content analyzes were evaluated and interpreted within the scope of the purpose of the research. In addition, the quantitative data that emerged during the analysis were also included in the research.

Findings and discussion

The occupation of Izmir was met with great sadness all over Anatolia. The press that followed the occupation of Izmir most closely is the Balıkesir press. The anti-occupation opposition in the press, which started with Ses newspaper during the Armistice period, reached its highest level with İzmir'e Doğru newspaper after the occupation of İzmir. İzmir'e Doğru newspaper is a newspaper that was founded by intellectuals from İzmir and was decided to be published in the resolutions of the third congress held in Balıkesir, and is the spokesperson of the Kuva-yı Milliye. Thanks to the İzmir'e Doğru newspaper, the news about the occupation period was delivered to the reader quickly. The Karesi newspaper, which was also published in this period, did not give much space to the occupation and the systematic persecution of the Greeks, since it was an official newspaper. In the period after the War of Independence, as indicated above, newspapers such as Türk Dili and Balıkesir Postası were scanned and the commemorative articles and memoirs of the heroes of the National Struggle were examined.

There are two different categories in this part of the study. The first of these categories is the news in Balıkesir during the occupation of İzmir. This category is structured in such a way that the newspaper İzmir'e Doğru is predominant. The news published here are classified as the activities of the Turks, the

Greek atrocities, the reactions of the international community and advice to the Turkish people. Each category is discussed with examples. Only two poems about the occupation of İzmir were published in Karesi newspaper. In the study, information and examinations about these poems are given.

The other category deals with the articles published after the War of Independence. The occupation is mentioned in the Turkish language newspaper in its issue dated May 15 of every year. On the other hand, there are two different memoir series in Balıkesir Postası newspaper. One of them belongs to Mehmet Vehbi Bolak, one of the leading figures of the Kuva-yı Milliye organized in Balıkesir during the National Struggle. In his memoir titled Balıkesir in the National Struggle, Bolak wrote about the structuring of the National Struggle and what happened in Balıkesir, starting from the occupation of İzmir. Feyzi Hatipoğlu's memoir titled How the National Forces Was Created in Balıkesir includes the observations of a citizen who was in İzmir during the occupation.

Twenty-four of the thousands of newspaper articles written in the findings and comments section of the study were moved to the study for exemplification. These articles, which will help to reflect the whole, are of a nature to summarize the stance of the Balıkesir press against the occupation of İzmir by the Greeks.

Results and recommendations

Balıkesir is a city with deep-rooted traditions in terms of media. Balıkesir press, which started with Karesi Newspaper, has taken root over the years and has matured especially after the Republican period. It has included many news, articles and artists through both its newspapers and magazines. In this respect, Balıkesir Press has personally witnessed and heralded historical turning points such as the Balkan War, World War I, Armistice Period, National Struggle, War of Independence and the Republic. On the other hand, the occupation of İzmir is a great tragedy for İzmir and Anatolia. The beginning of the living conditions and various persecutions made difficult by the Greek persecution is the occupation of İzmir. Anatolia also started a tight organization with the occupation of İzmir and, taking a lesson from the difficulties that İzmir was experiencing, struggled for the liberation of the homeland, both legally and militarily.

Traces of the trauma caused by the occupation of İzmir in Anatolia are clearly seen in the pages of the newspapers İzmir'e Doğru published by Mustafa Necati Bey, Vasıf (Çınar) Bey and Esat (Çınar) Bey, who are from İzmir. The importance of İzmir'e Doğru newspaper is that it reflects this period directly as a first-hand witness and that it is the publication organ of the Kuva-yı Milliye, which was established in Balıkesir. The newspaper has transferred this period to its pages with all its clarity. With this aspect, Towards İzmir has created a wide public opinion in Balıkesir and has become the general opinion of the people.

As a result, the Balıkesir press carried the news of the events in Anatolia, especially the occupation of İzmir, to its readers. It has become an important news center for Anatolia by using the advantages of its geographical location and ease of access to news correctly.

Giriş

Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'nı mağlup tamamlamasıyla beraber 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanmıştı. Bu sürecin devamında Osmanlı devlet erkani Woodrow Wilson'ın deklare ettiği Wilson prensiplerinin yayımlanmasının getirdiği havanın etkisiyle bir mütareke yapmak için uygun ortam aramaya başlamıştı (Çakır, 2022a). Ancak sonrasında da galip devletlerin kendi arasında düzenledikleri Paris Barış Konferansı (18-21 Ocak 1919) Türk milletinin kafasını karıştırmaya yetmişti.

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın "Müttefikler güvenliklerini tehdit edecek durum baş gösterdiğinde herhangi stratejik noktayı işgal etme hakkına sahiptir." (Turan, 1991: 310) hükmünü bulunduran yedinci maddesi ülkenin bütünlüğünü tehlike altına atarken ilan edilen Wilson prensipleri, başlangıçta Türkleri biraz daha müsterih hale getirmişti. Zira özellikle Anadolu'nun hemen her yerde Türkler çoğunlukta ve bu durumda işgal ihtimali oldukça azalmıştı. Buna karşılık Arıkan'ın da belirttiği üzere mütarekenin başlangıcında görülen olumlu hava yerini giderek umutsuzluğa ve kaygıya bırakıyordu (Arıkan, 1988). Çünkü aynı antlaşmada İtilaf Devletleri'nin kendi güvenliklerini tehlikeye atabilecek konumlarda işgal yetkisini de bu prensipler içermekteydi. Bunu haklı çıkarır bir şekilde Eleftherios Venizelos'un Paris Barış Konferansı'nda Batı Anadolu üzerine yaptığı kulis etkili oldu ve Batı Anadolu'nun Yunanistan'a verilmesi kararlaştırıldı. Sina Akşin de bu konuya dair olarak İtilaf Devletleri'nin ve bilhassa İngiltere'nin Batı Anadolu'da nispeten güçlü bir İtalya yerine görece zayıf bir Yunanistan'ın bulunmasını tercih ettiğini işaret etmektedir (Akşin, 1987). Paris Barış Konferansı'nda İtalyanların tüm boykotlarına rağmen işgal hakkı İngilizlerin, özellikle Lloyd George'un etkisiyle İzmir'i işgal etme yetkisi Yunanlılara verilmişti (Çakır, 2022b). Başka bir deyişle Anadolu'nun önemli bir liman ve ticaret kenti olan İzmir, stratejik açıdan yönlendirilmeye daha müsait bir ülke olan Yunanistan'a bu sebeple verilmişti.

Paris Barış Konferansı'nda çıkan bu kararlar Balıkesirlilerde kaygı oluşturmuştu. Oluşan bu kaygının dirence veya direnişe dönüşmemesi için İtilaf devletlerinin etkisi altına girmiş olan İstanbul'dan Şehzade Abdürrahim Efendi'nin başında olduğu bir nasihat heyeti Balıkesir'e gönderilmiş ancak Balıkesirliler şehzadeyi büyük bir saygıyla karşılamasına rağmen ikna olmamıştı (İlgürel, 1999). Nitekim bu nasihat heyeti dönüş yolundayken İzmir'in işgali de başlamıştı (Avcı, 2019).

İzmir'in işgalini bir müttefik işgali olarak göstermek ve Yunanlıları korumak amacıyla İzmir'in işgalinden bir gün önce 14 Mayıs'ta Foça ve Urla Fransızlar tarafından, Karaburun ve Kösteneda İngilizler tarafından ve körfezin girişindeki Yenikale bölgeleri ise Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir (Milli Mücadele'de Balıkesir, 2021). Bu süreç karşısında aksiyon alma zorunluluğu duyan Anadolu halkı, İstanbul Hükümeti, Saray ve İtilaf Devletleri'nin tutumuna karşılık ülkesini ve namusunu korumak için ülkenin çeşitli yerlerinde "Redd-i İlhak", "Müdafaa-yı Hukuk" gibi siyasi; "Kuva-yı Milliye" adı altında da askeri ve silahlı direniş teşkilatları oluşturmuş, kongreler toplamaya başlamıştı (Tevetoğlu, 1991). Ancak asıl çalışmaların 15 Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'i işgaliyle başladığını kaydetmek gerekmektedir (Özer, 1998). Özkaya da benzer bir perspektifle Avrupalı yazarların Yunanlıların İzmir'i işgaliyle Anadolu'nun süratli ve disiplinli bir biçimde teşkilatlandığını işaret etmektedir (Özkaya, 1988).

İzmir'in işgali pek çok yönden kırılma noktası teşkil etmektedir. Bu konuda Zürcher "İzmir'in işgaline karşı direnişte önde gelen isimler Balıkesir Valisi ve Balıkesir, Nazilli, Alaşehir kongrelerini örgütleyen eski İzmir Emniyet Müdürü olan Hacim Muhittin (Çarıklı) (1881-1965) idi. Batı Anadolu'daki direniş hareketi üzerinde bir katalizör etkisi yaptı ve İttihatçıların saygınlığının, onların yurtseverliğinin vurgulanarak iadesine büyük katkıda bulundu" (Zürcher, 1987) tespitini yapmaktadır. Bu tespit yoluyla Balıkesir'in İzmir'in işgali hususundaki hassasiyeti görmek mümkündür.

Balıkesir, İzmir'in işgalinden hemen sonra Belediye Başkanı Keçeci Mehmet Emin Efendi'nin başkanlığında şehrin önde gelenleri ve halktan oluşanlarla yapılan toplantılara sahne olmuştur. Bu toplantılarda kurullar oluşturulmuş ve bu kurullarla işgalin hem hukuki yoldan protestosuna hem de askeri açıdan direnişe karar vermiştir. Bu bağlamda Balıkesir'de beş kere kongre düzenlenmiştir. Her kongrenin sonucunda işgal protestoları İtilaf Devletleri, Amiral Bristol gibi kurum veya kişilere gönderilmiştir (İlgürel, 1999). Buna ilaveten kongrelerde ülke güvenliği, Kuva-yı Milliye'nin

teşkilatlandırılmasının hızlandırılması, Akbaş deposu baskını, şehirde giderek büyüyen Anzavur'a karşı alınacak tedbirler gibi askeri konular da görüşülmüştür. Kongreler, kongrelerde alınan kararlar, kongrenin uygulama mercileri ve yeterlikleri nedeniyle Cemal Kutay, Balıkesir'i Millî Mücadele döneminde devletleşen belde olarak görmektedir (1986). Bunun nedeni olarak kendi askeri tayinini Balıkesir Kongresi yapmış, silah sağlamış, aylık ödemesini gösterir. Kutay buna ilave olarak belde güvenliği sağlamasını, asker ve para toplamasını başka bir deyişle bağımsız bir devletin yapacaklarını taviz vermeksizin yerine getirdiğini ifade etmektedir (Kutay, 1986).

Balıkesir'in Millî Mücadele'de bu denli ön plana çıkmasının elbette haklı sebepleri vardır. Bunun en başında Balıkesir'de ortaya çıkan Kuva-yı Milliye hareketinin şehrin aydınlarının liderliğinde örgütlenmesidir. Aynı zamanda da bir gönül hareketidir. Akarşan'ın da ifade ettiği gibi teşkilatın liderliği gibi müfrezeler de tamamen gönüllülerden oluşmaktadır. Harekete katılanlar gönüllü oldukları için halkın desteğini de sonuna kadar almıştır (Akarşan, 1996).

Başka bir sebep de Balıkesir'in konumu ile alakalıdır. Balıkesir coğrafi konum olarak İzmir ve İstanbul arasında olması, Anadolu'ya da geçişin kolay olması nedeniyle önemli bir geçiş noktası teşkil etmektedir. Gerçekten de vatan kurtuluşu için mücadeleye azmetmiş kumandanlar, yazarlar ve diğerleri de burayı hareket merkezi hâline getirmiştir (İlgürel, 1999).

Söz konusu tarihi zemine değindikten sonra çalışmada incelenmiş gazetelerden bahsetmek de yerinde olacaktır. Balıkesir'de basın hayatı İzmir'in işgalinden yaklaşık 55 yıl önce başlamıştır. Osmanlı'da yerel basının Tanzimat ile birlikte gelişmeye başladığı gibi Balıkesir'de de Tanzimat dönemi itibarıyla basın hayatının başladığı görülmektedir. Bilindiği gibi 12 Kasım 1864'te Osmanlı'da Vilayet Nizamnamesi'nin ilanı ile bu nizamname kapsamında yeni teşkil edilen her vilayette bir matbaa kurulmuştur (Kocabaşoğlu ve Birinci, 1995: 102). Taşra basını veya yerel basın, bu matbaalarda yayımlanan gazete ve dergilerle hayat bulmuştur. Balıkesir basını da bu teşebbüsün sonucunda doğmuştur. Nitekim bu teşebbüsün Balıkesir'deki ilk meyvesi *Karesi*'dir. *Karesi* 1886-1888 yılları arasında 105, 1914-1926 arasında 626 sayı hâlinde çıkmıştır (Yurdakök, 1992; İskender, 2005).

İzmir'e Doğru gazetesi ilk sayısı 16 Kasım 1919, son sayısı 27 Haziran 1920 olmak üzere 74 sayı hâlinde yayımlanmıştır. Balıkesir'de yapılan üçüncü kongrede alınan kararlar kapsamında Balıkesir'de İzmir'in işgalinin hukuksuz oluşu ve memleketin gösterdiği direncin dünyaya anlatılması amacıyla *İzmir'e Doğru* gazetesi kurulmuştur. Nitekim Millî Mücadele kahramanlarından Kazım Özalp de hatıratında bu dönemi işaret ederek "Kuva-yı Milliye'nin gayesini bütün dünyaya ilan etmek ve meşru emelimizi bütün memlekete anlatmak düşüncesiyle bir gazete neşretmeyi uygun gördük. Mustafa Necati Bey'in idaresi altında Vasıf ve kardeşi Esat Bey tarafından bu görüşe hizmet için Balıkesir'de *İzmir'e Doğru* gazetesi 16.11.1919 tarihinden itibaren çıkarılmaya başlamıştır." (Özalp, 1971) cümlelerine yer vermiştir.

İzmir'e Doğru, Millî Mücadele'yi kuruluş amacıyla paralel olarak her zaman desteklemiş ve Batı Anadolu gazetesi olmasına rağmen Anadolu'da hâsıl olan bağımsızlık ve mücadele ruhunu yansıtmış ve Müdafaa-i Hukuk şuurunu uyandırma kararlılığını ortaya koyarak Yunanlılara karşı direnişin sembolü hâline gelmiştir (Özüçetin, 2011). Başka bir deyişle politik propaganda amacıyla çıkarılan bu gazetenin yayımlandığı dönem açısından ele alındığında haberlerin içeriği de toplumsal propaganda niteliği taşımaktadır (Ayhan, 2008).

Türk Dili gazetesi, Balıkesir'in en uzun soluklu gazetesidir. İlk sayısı 16 Mayıs 1926, son sayısı ise 8 Mart 1968'de çıktıysa da Balıkesir'in önemli gazetecilerinden Cevdet Demiray'ın girişimleriyle 11 Mart 1975'te tekrar açılmış ve 30 Eylül 1975'te son sayısını vermiştir. Bu tarihten sonra *Türk Dili* gazetesi son bulmuştur.

Gazete günlük siyasi haberler vermenin yanı sıra C.H.F.'nin kültür ve sanat politikalarını da okurlarına taşımıştır. Özsarı'nın ifadesiyle *Türk Dili*, devrin tek partisi olan CHP'nin kültür, sanat ve siyaset politikasını destekleyen bir yayın çizgisi takip ettiği için sadece Balıkesir için değil Türkiye adına da dikkate alınması gereken bir gazetedir (Özsarı, 2013).

Balıkesir Postası, Selahattin Başkan, Hakkı Şekercioğlu, Hilmi Çakır ve Münir Yenal tarafından 1 Ocak 1943 tarihinde kurulmuştur (Yurdakök, 1992). 1945'e kadar CHP'nin bir yayın organı gibi faaliyet göstermiş olsa da yavaş yavaş muhalefet saflarına, Demokrat Parti'nin siyasi çizgisinde ilerlemeye başlamıştır. Balıkesir basınında yer alan fikir ve kültür yazıları *Balıkesir Postası*'nda da fazlaca yayımlanmıştır. Başka bir deyişle siyasi gündem haberlerinin yanı sıra pek çok hikâyeye ve yazıya yer vermiştir. 10 Nisan 1967'de Büyük Birleşme de denen bir hareketle Balıkesir'in en önemli gazeteleri bir araya gelmiştir. Bu gazeteler *Türk Dili*, *Ateş*, *Balıkesir Ekspres*, *Adalet* ve *Balıkesir Postası*'dır. *Balıkesir Birlik Gazetecilik* çatısı altında Balıkesir'de ilginç bir basın hayatı başlamıştır (Yurdakök, 1992).

Burada dikkati çeken önemli bir kısım vardır ki o da Yunan işgallerinin başladığı zamanda Yunan makamlarının sansür uygulamasına zaman kaybetmeden başlamasıdır. İzmir işgal edildikten sonra Yunanlılar İzmir'de bir Matbuat Kalemi kurup Türkçe basını baskı altında tutmaya çalıştılar (Arıkan, 1988). Matbuat Kalemi'nin onaylamadığı haber ve başyazılar uygulanan sansür nedeniyle gazetelerden çıkarılıyordu, bunların yerine Yunanlıların sözde askeri başarılarına, İstanbul veya başka yerlerde çıkan Yunan zulmüne dair tekzip yazılarına yer veriliyordu. Anadolu'da çıkan gazetelerin, bilhassa İzmir'e Doğru'nun, İzmir'e girişi yasaklanmıştı. Hatta *İzmir'e Doğru*'nun yazarları hakkında idam, gazeteyi okuyanlar hakkında da hapis cezası verilmesi kararlaştırılmıştı (Kaya, 2008). Bu şekilde artan Yunanlıların basın baskısı nihayetinde resmi bir vaziyet olarak 9 Mayıs 1921 tarihinde askeri bir beyanname ile Yunan işgali altındaki tüm gazetelere sansür uygulanacağı bildirildi (Arıkan, 1988). Hatta bu kararın hemen öncesinde yine Yunan işgali altında bulunan Balıkesir'de de yürütülen sistematik basın baskısına dair Karesi Polis Merkez Memurluğu'nun 9 Mart 1921 tarihli tezkiresinde Yunan sansürünün çok şiddetli bir hâl aldığı ve buna sansüre istinaden Türkçe İstanbul gazetelerinin Balıkesir'e girişinin yasaklandığı ifade edilmiştir (Sunay, 2021). Netice olarak Yunan işgali altında bulunan şehirler hem içerden dışarıya, hem de dışarıdan içeriye olmak üzere Anadolu'nun düşünce ve haber evreninden yalıtılmış ve yalnız kalmaya zorlanmıştır.

Literatür taraması

Bu çalışma, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesinin Balıkesir basınına nasıl yansıdığını konu edinmektedir. Bu dönemi daha iyi bir şekilde anlayabilmek için öncelikle İzmir'in işgalini ve İzmir basınına tepki konu edinen kitaplar, tezler ve makaleler taranmıştır. Bu bağlamdan hareketle Sina Akşin'in *Paris Barış Konferansı'nın Yunanlıları İzmir'e Çıkarma Kararı* ve Zeki Arıkan'ın *İşgal Dönemi İzmir Basını* adlı çalışmaları taranmıştır. Buna ilaveten işgalleri hazırlayan dönemi anlamak için Erik Jan Zürcher'in *Millî Mücadele'de İttihatçılık* ve Kurtuluş Savaşı'ndan sonra toplumun dönüşümünü daha iyi görmek adına Şerafettin Turan'ın *Türk Devrim Tarihi* adlı çalışmaları incelenmiştir.

Bunun ardından Balıkesir'in Millî Mücadele'deki yerini tespit etmek amacıyla Mücteba İlgürel'in *Millî Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, Cemal Kutay'ın *Millî Mücadele'de Devletleşen Belde: Balıkesir*, Fuat Özer'in *Millî Mücadele'de Balıkesir*, Serap Sunay'ın *Mülki ve Askerî Görevlilerin Raporlarına Göre Yunan İşgali Altında Balıkesir* adlı çalışmaları taranmıştır.

Son olarak Balıkesir'de yerel basının gelişimi ve basını inceleyen çalışmalar için de Bünyamin Ayhan'ın *Kuva-yı Milliye'nin Propaganda Gazetesi: İzmir'e Doğru*, Erol Kaya'nın *Millî Mücadele'de İzmir'e Doğru Gazetesi*, Abdullah Yurdakök'ün *Balıkesir Basın Tarihi* gibi çalışmalar incelenerek bu çalışmanın kuramsal yapısı oluşturulmuştur.

Yöntem

İzmir'in işgalinin Balıkesir basınına yansımaları başlıklı bu çalışmada nitel araştırma desenine dayalı doküman inceleme tekniği kullanılmıştır. Bilindiği gibi doküman inceleme tekniği dokümanlarda bulunan verilerin tespitini, seçilimini, anlamlandırılmasını ve sentezlenmesini içermektedir. Başka bir deyişle örnek evrende bulunan verilerin dokümanlarda taramasının yapılmasıdır.

araştırmanın veri kaynağını temel olarak *Karesi, Ses, İzmir'e Doğru, Türk Dili, Balıkesir Postası* gazeteleri oluşturmaktadır. Bu aşamada Balıkesir'de çıkan dergiler, haber verme amaçları bulunmadığından göz ardı edilmiştir. Yalnızca *Kaynak*'ta yer alan İbrahim Şevki Işıkman'ın Millî Mücadele'ye dair hatıratı bulunsa da Işıkman'ın Millî Mücadele'deki rolü sabitlenemediği için analiz edilmemiştir. Bu yüzden çalışmada *Karesi, Türk Dili ve Balıkesir Postası* gazetelerinin orijinallerinden, *İzmir'e Doğru* gazetesinin nüshalarına ulaşılamadığı için Gökdemir'in (2010) hazırladığı Latin harfli metinden faydalanılmıştır.

Bu çalışmanın verimli bir şekilde yapılabilmesi amacıyla yazı iki ana kısımdan oluşmaktadır. İlk kısım, İzmir'in işgal edildiği dönemde çıkan gazetelerin incelenmesidir. Bu dönemde çıkan gazeteler *Karesi* ve *İzmir'e Doğru* gazeteleridir. Ancak dönemin ruh hâlini ve yapılanları takip edebilmek için *Ses* gazetesi de taranmıştır.

İkinci kısımda ise İzmir'in işgalinin bittiği, Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlandıktan sonraki dönemde yazılan yazıların taramaları bulunmaktadır. Bu taramalar ise Türk Dili ve Balıkesir Postası gazeteleri ile yapılmıştır.

Adı geçen gazetelerin incelenmesiyle elde edilen nitel veriler, içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. İçerik analizlerinden elde edilen veriler araştırmanın amacı kapsamında değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır. Buna ilaveten analiz esnasında ortaya çıkan nicel veriler de araştırmaya dahil edilmiştir.

Bulgular ve tartışma

İzmir'in işgali, Anadolu'nun her yerinde büyük bir endişeyle, esefle ve üzüntüyle takip edilmiştir. İzmir'in işgalini en yakından takip eden ve yukarıda da işaret edildiği üzere Balıkesir basınıdır. Balıkesir basını *Ses* gazetesi ile başlayan işgal karşıtlığının dozunu arttırarak *İzmir'e Doğru*'yu ortaya çıkarmıştır. *İzmir'e Doğru*'nun Kuva-yı Milliye'nin propaganda gazetesi olması ve dönemin haber verme önceliğini hisseden tek gazete olması, bu gazetenin önemini bir kat daha arttırmaktadır. Başka bir deyişle *İzmir'e Doğru*, Yunan işgalinin haftası haftasına takip edilebileceği en değerli gazetelerdendir. Bu yüzden işgal dönemi haberlerinin incelenmesi için en doğru kaynak da *İzmir'e Doğru* gazetesi olacaktır. Bunun yanı sıra şehrin en eski gazetesi olan *Karesi* de İzmir işgalini haber şeklinde olmamakla beraber yer verdiği iki şiirle anmaktadır.

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılması ve Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte Balıkesir basınıının en önemli gazeteleri *Türk Dili* ve *Balıkesir Postası* olmaya başlamıştır. Bu gazeteler de haberler ve hatıralar aracılığıyla İzmir'in işgalini yazı dizisi hâlinde yayımlamıştır. Nitekim bu yazı dizilerinin asıl amacı İzmir'in işgalini değil Kurtuluş Savaşı'nı anlatmak olsa da İzmir'in işgali de gazetelerde geniş bir yer bulmuştur.

Bu bilgiler ışığında İzmir'in işgalinin Balıkesir basınına yansımaları temel anlamda iki eksende incelenecektir. Bunlar işgal dönemi yayınları ve işgal sonrası yayınlarıdır. İşgal dönemi yayınları ise Türklerin yaptıklarına dair haberler, Yunanlıların yaptıklarına dair haberler, uluslararası camiaya dair haberler ve halka nasihatler olarak tasnif edilmiştir. İşgal sonrası yayınlar için herhangi bir tasnife ihtiyaç görülmemiştir. Zira bu dönemde *Balıkesir Postası*'nda Vehbi Bolak'ın ve Feyzi Hatipoğlu'nun hatıralarına yer verilmiştir. Bunun yanı sıra Balıkesir'de çıkan tüm gazetelerde 15 Mayıs sayılarında İzmir'in işgalinin üzücü yıldönümü okurlara hatırlatılmıştır.

İzmir'in işgali döneminde Balıkesir'de çıkan haberler

Çalışmanın bu bölümü daha önce de işaret edildiği gibi *İzmir'e Doğru* ve *Karesi* gazeteleri esas alınarak hazırlanmıştır. Bu gazetelerdeki haberleri Türklerin hareketleri, Yunan mezalimi, uluslararası camianın tepkileri ve Türk halkına nasihatler olarak sınıflandırmak mümkündür.

İzmir'e Doğru'daki haberler incelendiği zaman Türklerin hareketi, Anadolu'nun direnişi olarak en sık görülecek haberler, Anadolu'nun her yanından yükselen protesto ile direniş örgütlenmesi telgrafları ve buna ilaveten bölge halkı ve askerî birlikleriyle Yunan askeri gruplarının çatışma haberleridir.

İşgal döneminde Anadolu'nun her yerinden protesto telgrafları çekilmiştir. Bu telgrafların bir kısmı İstanbul'a bir kısmı ise Avrupa Sulh Konferansı'na yönlendirilmiştir. Bunun yanı sıra İzmir'in işgali sonrası oluşmaya başlayan millî direnişin ilk organizasyonu da yine Anadolu'dan gelen telgraflarla ve yazışmalarla başlamıştır. *İzmir'e Doğru*'nun ilk sayısında bu durum ele alınarak İzmir kurtarılanaya kadar millî hareketin devam edeceği bütün milletlerin hükümetlerine, millet meclislerine ve Avrupa Sulh Konferansı'na tebliğ edildiği belirtilmektedir (İzmir'e Doğru, 1919). Ayrıca Osmanlı Matbuat Cemiyeti'ne gelen telgraflar, millî hukukun gözetilmesini talep eden telgraflardır. Matbuat Cemiyeti bu telgrafları ince değerlendirmeden geçirmesine rağmen İstanbul'da işgalcilerin oluşturduğu katı sansür anlayışı bu telgrafların büyük çoğunluğunun yayımlanmasını engellemektedir. İstanbul'daki bu katı sansürü bilmeyenlerde de Matbuat Cemiyeti'nin Maraş veya İzmir'in durumuna karşı kayıtsız kaldığı zannı oluşmuştur. Matbuat Cemiyeti, bu haber yoluyla yanlış anlaşılmanın önüne geçmek istemektedir (Matbuat Cemiyetinin Tebliği, 1920).

İzmir'e Doğru gazetesinde çok sayıda çatışma haberi de verilmiştir. Bu haberlerin büyük kısmı Türk bölüklerinin yerel başarısını anlatmaktadır. Bu tip haberlerin ilkinde Aydın'ın gerisinden Denizdere'den Tire'ye gitmekte olan bir Yunan taburunun yolu Tire'nin üstündeki Güme Dağı'nda bulunan mücahitlerimiz tarafından kesilmesi ve çıkan çatışmada düşmana büyük bir zayıf verdirerek 10. Yunan Bölüğü'nün bazı askerlerinin öldürülmesi veya esir edilmesinden bahsetmektedir (Cephelerde Vaziyet, 1919).

Balıkesir kamuoyunda İzmir'in işgaline tepki de yüksek olmuştur. Bilindiği gibi Balıkesir'de büyük mitingler yapılmış ve işgal protesto edilmiştir. Balıkesir'de yapılan mitingin organizasyonuna *İzmir'e Doğru* gazetesi de haberleriyle katılmıştır. Gazetenin dördüncü sayısında büyük miting için her vatandaşın bütün işlerini bırakarak Belediye önünde toplanması (İzmir'imiz İçin Miting, 1919) yolunda davetle birlikte bir sonraki sayısında da mitingde yapılan konuşmalar, Balıkesirlilerin mitinge gösterdiği rağbete (Sevgili İzmir'imiz İçin Miting, 1919) yer verilmiştir.

İzmir'e Doğru'da yer alan dikkate değer yazılardan biri de Wilson prensipleri sonrasında ortaya çıkan self-determinizasyon düşüncesi kapsamında İzmir'in işgalinin hukuksuzluğunu vurgulamak için ortaya konan istatistiksel bilgilerdir. "İzmir Türk'tür" başlıklı yazıda önce Aydın vilayetinin ardından da İzmir'in nüfusuna dair bilgilerine yer verilmiştir. Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin görevlendirdiği Mösyö Küniye(?)'nin tespit ettiği sayılar şunlardır:

Aydın Vilayetinde:	İzmir'de:
Müslüman: 1.100.000	Müslüman: 111.486
Rum: 210.000	Rum: 87.497
Cami: 2148	Cami: 553
Mescit: 1276	Mescit: 518
Kilise: 472	Kilise: 354 (İzmir Türk'tür, 1920)

İzmir'e Doğru gazetesinde yer alan bir diğer haber grubu da Yunanlıların yaptıklarına dairdir. Bu haber grubunu Yunan mezalimini, askerlerin durumunu, Yunan basınının haberlerini, Yunan hukuksuzluğunu konu edinmektedir. Bunların ilki Yunan Metropoliti Hrisostomos'un yaptıklarına dairdir. Hrisostomos, yıllardır Türk hâkimiyeti aleyhinde hareketlerine devam etmektedir. Ayrıca Yunan askerleri tarafından feci şekilde katledilen Müslümanların fotoğraflarını çektirerek şerit hâline getirip sinemalarda teşhir edecek kadar canidir (İzmir Metropoliti'nin Şenaatleri, 1919).

Yunan askerlerinin hileleri de askerlerinin mezalimine başka bir örnektir. "Yunan Tahrikâtı" başlıklı yazıda Yunanlılar tarafından zeybek kıyafeti giydirilerek Rum köylerine gönderilen bazı İzmirli Rumlar, bölgedeki Hristiyanlara saldırarak onları Türklere karşı kıışkırtmaktadır (Yunan Tahrikâtı, 1919). Bunlara ilaveten özellikle gazetenin 23-41. sayıları arasında "İzmir Şuunu" haberlerinin büyük kısımları Yunan mezaliminin örneklerini içermektedir.

Gazetede çıkan Yunan askerlerine dair haberler iki şekilde ele alınmaktadır. Bunlar Yunan askerlerinin gösterdiği zalimlikler ve Yunan askerlerinin çatışmalarda düştükleri durumları konu edinmektedir. Nitekim örnek verilecek ilk haberde Yunan askerlerinin kıtalarının iâşe ve kıyafet yönünden oldukça zor durumda olmasıdır. Bu durum askerlerde hoşnutsuzluk yaratmaktadır (İşgal Aleyhinde, 1919).

Yunan askerlerinin durumunu anlatan başka bir haber ise Yunanistan'ın Drama civarında Doksat mevkiinde bulunan 20. Fırka kapalı bir emirle Eski Yunanistan'a sevk edilirken fırkaya mensup olan taburun İzmir'e gönderildiğini öğrenen taburları isyan ederek emre itaat etmemişlerdir. Askeri yönetim kendine sadık askerleri otomobillerle olay yerine göndererek isyanı bastırarak yerde büsbütün tahrik etmiştir (Yunan Ordusunda İsyân, 1920).

Görüldüğü gibi bu haberler Yunan ordusuyla ilgili gerçekleri işaret etme ihtimalinin yanı sıra okurların zihnindeki Yunan ordusu algısını yapılandırma amacı da taşımaktadır. Bu haberler gözünden Yunan ordusu dağılmaya müsait ve görüldüğünden zayıftır.

Yunan basınına dair haberler ise genel olarak Yunan basınının işgal yönetimini eleştirmeleri üzerine dayanmaktadır. Bu haberlere göre Yunan basını İzmir'in işgalini desteklememekle beraber İzmir'den çıkılması gerektiği kanaatini yaymaktadır. Bu minvalde Atina'da yayımlanan Yunan gazeteleri "Yemen nasıl Türkler için bir mezar olmuşsa İzmir de öylece Yunanlılar için daimî bir mezar olacaktır" yolunda makaleler neşretmektedirler Bu şekilde haberlerin yayınlanmaması için yayınlanan haberlerin de İzmir'de okunmaması için İzmir'de bulunan Yunan sansür kurulu Yunanistan'da çıkan gazetelerin İzmir'e girişini yasaklamıştır ve bulunan gazeteler de İzmir'den çıkarılmaktadır (Yunan Gazeteleri, 1920). Başka bir haber de Yunan gazetelerine dair şiddetli bir baskı olduğunu göstermektedir. "Son Haberler" başlıklı yazıda İzmir Yunan Fevkalade Komiseri İstiryadis'in (Stiriyadis) Atina'dan İzmir'e döndüğünü ve İzmir'in Yunanistan'a ilhak edildiğine dair herhangi bir şey yazmamalarını Rum matbuatına şiddetle emrettiği belirtilmektedir (Son Haberler, 1920).

Yunan güçlerinin hukuksuzluğu veya kendi düşünceleriyle işgal hukuku Yunanlıların takip etmekte hiçbir sakınca görmedikleri bir alandır. Bu bağlamda *İzmir'e Doğru* gazetesinde söz konusu hukuksuzluğa yönelik haberler de mevcuttur. 7 Kânunusani 1920 tarihinde çıkmış "İzmir Zenginleri" başlıklı haberde şimdiye kadar her türlü devlet ve millet hukukunu tanımayı bir siyaset ve hareket esası olarak gören Yunanlıların 14 Kânunusani'ye tesadüf eden sene başında milis teşkilatı yaparak ve bir geçici hükümet ilan ederek bu şekilde Yunanistan'a katılacakları ve bu yolla İzmir'de çeşitli katliamlar yapacağı bilgisine yer verilmiştir (İzmir Zenginleri, 1920).

Başka bir haberde Yunanlılar zabıta işlerinden sonra belediye işlerine de müdahale etmektedir bu kapsamda arabalara Rumca demirler taktırmaktadır. Ayrıca Yunan zabıtası tramvaylardaki muhazzirata İslamiye için koyulan perdeleri de kaldırmışlardır (Yunan Zabıtasının İcraatı, 1920).

İzmir'e Doğru gazetesinde yer alan diğer bir haber grubu İzmir'in işgaline karşı dünyadan gelen tepkilerdir. Uluslararası camiadan bahseden bu haberler 2 yönüyle ele alınabilir. Özellikle Müslüman ülkelerden gelen haberler Osmanlıların ve dahi İzmirlielerin yalnız olmadığına Müslümanlık yönüyle uluslararası camiada desteklendiğine dair haberlerdir. Gayrimüslim camiada ise ki özellikle itilaf devletlerinden oluşmaktadır, bu haberler Yunan işgalinin hukuksuzluğuna ve Yunan mezalimine işaret etmektedir.

“Mısır'da Rumlar” başlıklı haberde Mısır'daki bütün Müslümanların Rumları boykot ettiğini ve İzmir meselesinden dolayı Rumlara karşı düşmanlık oluştuğu belirtilmektedir (Mısır'da Rumlar, 1919). Ayrıca Fashılar İzmir'in işgalinde Müslümanlara yapılan zulüm ve kötülükler düzeltilmedikçe, İzmirliilere karşı cinayetler işleyen Yunanlıların elinden kurtarılmadıkça Fransızlara asker vermeyeceklerini bildirmişlerdir. Bu beyanın etkisiyle Osmanlı'da bulunan Fas askeri kıtası Fransızlar tarafından kayıt altına alınmıştır Afganistan'da Mısır'da Fas'ta ve bütün İslam âleminde Türklere karşı gösterilen bu din ve manevi alaka dikkate şayan olduğu gibi oldukça ümit vericidir (Fas Hükümetinin Tebliği, 1919). Bunun yanı sıra uluslararası camiada İzmir'in işgali bütün İslam âlemini ilgilendirir bir hâl almıştır. Gerek Asya ve gerek Afrika Müslüman milletleri arasında bu sebepten dolayı büyük bir hoşnutsuzluk bulunmaktadır. Haber alındığına göre bu durumun çözülmesi için ilgili devletler tarafından Venizelos'a İzmir'in tahliyesi gerekliliği bildirilmiştir (İzmir Meselesi, 1919).

Uluslararası camiada Müslüman ülkelerin yanı sıra dünyanın diğer ülkelerinden, bilhassa İtilaf devletleri basınında yer almış işgal karşıtı haberler bulunmaktadır. “Cihan Şuunu” başlıklı haberde gazete, Londra'da çıkan *Daily Telegraph* gazetesinin bir haberine yer vererek İzmir'in Yunan işgaline uğramasının Yakın Doğu ve özellikle İzmir'in ticaret hayatı için çok kötü olacağını bildirmektedir (Cihan Şuunu, 1920). Aynı haberde yine bir İngiliz gazetesi olan *Mourning Post* gazetesinin Anglo Ottoman Cemiyeti'nin Türkiye'nin yaşam hakkının korunması için bir miting düzenlediği bilgisine de yer verilmiştir (Cihan Şuunu, 1920).

İzmir'e Doğru gazetesinde yer alan bu haberlerin yanı sıra Türk halkına nasihatler içeren haberler ve yazılar da bulunmaktadır. Bu yazıların büyük kısmı başyazı kısmında bulunmaktadır. Bu yazılarda Türk halkının neler yapması gerektiği veya neler yapacağına dair bilgiler ve yönlendirmeler bulunmaktadır. Bunların ilki “Sefil Emeller” başlıklı yazıdır. Bu yazıda İzmir'e doğru olan her hareketin meşru ve bu hareketin desteklenmesinin millî bir görev olduğundan bahsedilmektedir. Bu harekete katılan her birey, millî hareketin bir parçasıdır. Ayrıca gayrimeşru olanlar ise bu hareketin karşısındaki kişilerdir (Sefil Emeller, 1919). Bu yazının esas olarak Türk halkını harekete geçirmek, millî kuvvetlere dahil etmek amacıyla yazıldığı anlaşılmaktadır.

“İzmir Türk'tür” adlı yazıda ise bütün zorluklardan, mezalimden sonra artık Türk milletinin zulme karşı kuvvetle cevap vereceğinin, hiçbir tepkiyi dikkate almayacağını ve dökülecek her Türk kanının intikamının alınacağını altı çizilmektedir. Ölümü göze almış Türk halkı, son ferdi ölmeden İzmir'i düşmana teslim etmeyecektir. Çünkü İzmir Türk'tür ve Türk kalacaktır (İzmir Türk'tür, 1920).

Görüldüğü gibi *İzmir'e Doğru* gazetesinde çıkan haberler konu açısından çok geniş olmakla birlikte belirli kategoriler altında toplanabilmektedir. *İzmir'e Doğru*, doğrudan İzmir'in işgalini anlık ve birinci elden takip etme imkânı veren bir gazetedir. Gazete, Yunan mezalimini ve hukuksuzluklarını, Yunan

ordusunun durumunu, millî hareketin önemini, uluslararası camianın işgale karşı tepkisini sıklıkla sütunlarına taşımıştır.

İzmir'e Doğru'nun haberlerinden daha önemli kısmı, Türk halkını moral ve psikolojik yönden ayakta tutma çabasıdır. Gazete Yunan mezalimi haberlerini verirken milletin öfkesini enerjiye ve millî harekete dönüştürmeyi, Yunan ordusunu anlatırken de Yunan ordusunun dağılmaya her an hazır, beklendiğinden zayıf ve işgal topraklarından atılmasının aslında zor olmadığı düşüncesini okurlarının zihnine yerleştirir. Uluslararası camianın haberlerini verirken dünya Türk halkının yalnız olmadığını, aynı hissi paylaşan bir Müslüman coğrafyası olduğunu, dünyanın pek çok yerinden Yunan işgalinin haksız ve hukuksuz olduğunu farklı bir pencereden göstermektedir.

İzmir'e Doğru'nun haberlerinde en fazla haklılık ve meşruluk tartışması bulunmaktadır. İşgali hazırlayan Wilson Prensipleri'nin İzmir lehinde yorumlanması gerekirken yapılan bu işgalin hiçbir dayanağının bulunmadığı tezi sıklıkla masaya yatırılmıştır. Bu yolda gazete yukarıda da yer verildiği gibi çeşitli nüfus ve ibadethane istatistiklerini tarafsız sayım yapan bir yetkili elinden vererek işgalin gayrimeşruluğu üzerinde durmuştur. Bunun yanı sıra yapılan bu gayrimeşru işgalin karşısında durmak için kuvvetle karşılık verilmesi ve millî bir hareket ile işgale son verilmesi ancak en önemlisi Anadolu'nun ve İstanbul'un işgallerden korunması düşüncelerini dikkatle işlemektedir.

İşgal döneminde yayımlanan bir diğer gazete de *Karesi* gazetesidir. *Karesi*, yukarıda da işaret edildiği üzere bir vilayet gazetesidir. Doğası gereği daha ziyade atama haberleri, resmi haberler barındırmaktadır. Bu yönüyle *Karesi* ve diğer gazetelerin devlet politikaları ile örtüşmeyecek haberler yayımlaması da mümkün değildir. Nitekim İzmir'in işgal haberlerine *Karesi* gazeteleri sayfalarında rastlanmaz. Buna karşılık *Karesi* gazetesinde İzmir'in işgalini teessürle karşılayan iki adet şiir yayımlanmıştır. Bu şiirlerin ilki Darü'l-Muallimîn öğretmenlerinden Hamid'e ait "İzmir" başlıklı şiirdir. Hamid, İzmir'i önce güzel ve neşeli bir çocuğa, işgali ise bir matem havasına benzetmektedir. Şiirde İzmir'in işgalden kurtulması için her Türk'ün ve Müslüman'ın canını feda etmeye hazır olduğu vurgusu yapılmaktadır.

İkinci şiir ise Abdülkerimzâde İsmet Hamdi'ye ait "İzmir İçin" başlıklı şiirdir. Bu şiirde işgalden kaynaklanan bir matem havası bulunmakta ve işgalin kaldırılacağı sözü verilmektedir (İzmir İçin,1919).

Özetle, yukarıda da belirtildiği üzere işgal döneminde *Karesi* ve *İzmir'e Doğru* gazeteleri yayımlanmıştır. *Karesi*, İzmir'in işgali üzerine okurlarına doğrudan bilgi vermese de iki adet şiir yayımlayarak İzmir'in işgalini sayfalarına taşımıştır. Öte yandan Kuva-yı Milliye'nin propaganda niteliğini taşıyan *İzmir'e Doğru* gazetesi, çok yönlü yayınlarıyla İzmir'in durumunu okurlarına iletmiştir. Önceden de işaret edildiği gibi, *İzmir'e Doğru* gazetesinde çıkan haberleri Türklerin icraatleri, Yunan mezalimi, uluslararası camianın tepkileri şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Bunların yanı sıra gazetede sadece belirtilen kategorilere yer vermemiş bunlara ilave olarak dünyadan haberler, Anadolu'dan diğer işgal haberleri bulunmasına rağmen çalışmanın sınırlılığı gereğince söz konusu yazılar incelenmemiştir.

Kurtuluş Savaşı Sonrası Yayımlanan Yazılar

Kurtuluş Savaşı sonrasında 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş, Lozan (24 Temmuz 1923) ve Montrö Antlaşmalarıyla (20 Temmuz 1936) Türkiye tam bağımsız bir hâl almıştır. Türkiye'nin kurulmasından sonra dünya çok önemli siyasi ve ekonomik anlamda dönüm noktaları geçirmiş ve bunlardan yoğun biçimde etkilenmiştir.

Bu etkileri kısıtlamak, tam bağımsız Türkiye'nin siyasi ve ekonomik gündemini dünya olaylarından mümkün olduğu kadar az şekilde etkilenmesini sağlamak için Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü yoğun çaba harcamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş zamanlarında, halkı birleştirmek ve bütünleştirmek tam bağımsız Türkiye'nin kuruluşunda temel hedeflerden biri olarak görülmüştür. Bu bağlamda devlet de gerekli girişimlerde bulunmuş siyasi, ekonomik ve sosyal politikaları Atatürk inkılabları çerçevesinde birleştirmiştir.

Siyasi, ekonomik ve sosyal bağlamda halkın bütünleştirilmesi için halkevleri kurulmuş, halkevleri eliyle devlet özellikle tarih, coğrafya, kültür, edebiyat alanlarında çalışmaların ve yayınların yapılmasını desteklemiştir. Hemen her şehirde kurulan halkevleri ve halkevlerinin büyük bir kısmında kurulan halkevi dergileri Atatürk inkılablarının kökleşmesi, sosyal ve kültürel politikaların yerleşmesi, Anadolu'nun kültür envanterinin oluşturulması için yoğun çaba sarfetmiştir.

Dönemin kültür ve edebiyat dergilerinde Kurtuluş Savaşı yoğun biçimde işlenmiş, Millî Mücadele yılları, yaşanan zorluklar halkın hafızasında canlı tutularak bir çeşit toplumsal uzlaşma sağlanması amaçlanmıştır. Özellikle Atatürk döneminde Millî Mücadele'ye dair yayınların ve yazıların, en azından Balıkesir özelinde, daha fazla yayımlandığı görülmektedir. Aynı şekilde ülke genelinde hamasi edebiyatın yükselişi de bu döneme rastlamaktadır.

Atatürk döneminden sonra Kurtuluş Savaşı yıllarının geride kalmasıyla birlikte Millî Mücadele'ye dair yazılar görece azalmıştır. Ancak halkın benliğinde yer edinmiş acılar hâlâ canlılığını korumuştur. Balıkesir'de de özellikle Kuva-yı Milliye kahramanları dönemin şartlarını hatırlatmak, Millî Mücadele yıllarını yaşamamış genç nesle dönemi anlatmak amacıyla Millî Mücadele döneminde Kuva-yı Milliye'nin kurtuluşunu anlatan hatıralar kaleme almışlardır.

İzmir'in işgaline de yer veren söz konusu hatıralar *Balıkesir Postası* gazetesinde yayımlanmıştır. Biri Feyzi Hatipoğlu'na ve diğeri Mehmet Vehbi Bolak'a ait bu hatıralar dönemin vahametini açık bir dille anlatmaktadır.

Feyzi Hatipoğlu'nun yayımladığı yazı dizisi, 3 Mart 1945 yılında Balıkesir Halkevi'nde "Kuva-yı Milliye nasıl teşekkül etti" başlıklı konferansı Sıtkı Yırcalı'nın isteği üzerine *Balıkesir Postası*'nda yayımlanmıştır. İlk yazısı 13 Mart 1945'te ve son yazısı 27 Mart 1945'te olmak üzere 13 yazıdan oluşmaktadır.

13. yazının son kısmında yazarın yazının tamamını yollamayı kestiğini ancak daha sonra yazının devam edeceğini bildiren bir not bulursa da söz konusu yazı dizisinin devamı bulunmamaktadır.

Hatipoğlu'nun yazılarında öncelikle Balıkesir Halkevi'nin bu günlere dair bilgileri toplayıp halka anlatma kararlığı ve işin organizasyonu anlatıldıktan sonra mütareke dönemi Balıkesir'inin tablosu çizilmiştir (Hatipoğlu, 1945a). İzmir'in işgali ile ilgili bölümler beşinci sayıyla beraber görülmektedir. Hatipoğlu'nun bildirdiğine göre 14 Mayıs gecesinden başlayarak İzmir'deki durum ve gecesinde Vali İzzet Bey'in İtilaf Devletleri'ni gücendirecek herhangi bir olayın yaşanmaması yönünde emirler almış ve askerlerine de bu emri bildirmişti. Valinin bu emirleri halkı ve emniyet güçlerini uyuşturmak yönündeydi. Buna rağmen kolordu kumandanlığı ve valinin emirleri dışına çıkılarak güçlü bir şekilde direnebilecek olan subay, asker, jandarma, polis ve memurlarla ahalinin belirli bir plan dairesinde düzenleme faaliyeti oluşturulmaya başlamıştı (Hatipoğlu, 1945b). Böyle bir hareket Redd-i İlhak adını

almayı seçti. Redd-i İlhak cemiyetinin ilk aşaması bu şekilde gerçekleşikten sonra Anadolu matbaalarında beyannameler yayımlandı. İzmir'in durumu memleketin her yönüne bildirildi. Yahudi maşatlığında² toplanan halk büyük bir miting yapmaya karar verdi. Bu mitingde ateşler yakılarak nutuklar söylenecek ve silahlı kişilerin de mitinge katılması istenecekti. O akşam İzmir'in coşkulu gençleri bağırarak İzmir sokaklarını dolaşır Yahudi maşatlığına halkı davet etti. İzmir büyük bir kalabalık halinde Yahudi maşatlığında buluşmuştu (Hatipoğlu, 1945c). Yunan donanması limana doğru yanaştıktan sonra karaya çıkan Yunan kıtası askeri emniyet tertibatıyla görüldü. Bu sırada bazı olayların çıkacağını sezen insanlarda şehir içinde esaslı bir savunma imkanının bulunmadığını anlamışlardı. Bu sebeple silahlı insanların bir kısmı Menemen'e bir kısmı da Ödemiş yönüne gittiler. Ödemiş yönüne gidenler zeybekleri de yanlarına alarak büyük bir millî savunma imkânını hazırlamayı düşünüyorlardı (Hatipoğlu, 1945d). Düşman donanması Kordonboyu'na yanaştığında etrafta Osmanlılık adına ne varsa tamamı kaldırılmıştı. Vali İzzet Bey bu durumu miskince karşılamakta Kumanda Nadir Paşa ise silahları alınan askerleri kışlada hapsederek şehri tamamen savunmasız bırakmaktaydı (Hatipoğlu, 1945e).

Aynı zamanda Balıkesir'de ortada dolaşan işgal söylentilerinden dolayı oldukça gergin bir hava vardı. Belediye Başkanı Keçeci Hafız Mehmet Emin Bey 16 Mayıs sabahı belediye binasından içeri girerken İzmir'den bir telgraf geldiğini haber almıştı. Bu haber Redd-i İlhak cemiyetinden geliyordu. Telgrafa göre İzmir Yunanlılar tarafından işgal edilmişti. Belediye başkanlığından bu işgali protesto etmeleri ve şehirde silahla müdafaanın esaslarını hazırlayarak vatan ordusuna katılmaları isteniyordu (Hatipoğlu, 1945f).

Onuncu sayı itibarıyla Hatipoğlu'nun son dört yazısı Balıkesir'deki örgütlenmenin şekliyle ve şahıslarıyla ilgilidir. Bu yazıdan sonra artık konu İzmir'in işgalinin tetiklediği halk örgütlenmesi ve yapısı etrafında şekillenmektedir. Ayrıca yazı serisi de zaten çok uzamamış Alaca Mescit toplantısı ile son bulmuştur.

Balıkesir Postası'nda yayımlanan ikinci hatıra da Mehmet Vehbi Bolak'a aittir. Mehmet Vehbi Bey, Balıkesir'deki Kuva-yı Milliye örgütlenmesinin önde gelen isimlerindedir. Silahlı direnişe verilen kararda, askeri örgütlenmenin yapılandırılmasında doğrudan doğruya görev almış bir devlet adamıdır. Bu açıdan Mehmet Vehbi Bolak'ın Kuva-yı Milliye'nin örgütlenişi ve bu örgütlenmeyi İzmir'in işgalinden itibarıyla anlatışı oldukça önemli ve değerlidir.

Mehmet Vehbi Bey'in *Balıkesir Postası*'nda yayımladığı hatırat, "Millî Mücadelede Balıkesir" adını taşımaktadır. 12 yazıdan oluşan bu yazı dizisinin ilk yazısı *Balıkesir Postası*'nın 13 Nisan 1950 tarihli 22108 numaralı nüshasında ve son yazısı ise 2 Mayıs 1950 tarihli 2234 numaralı nüshasında yayımlanmıştır.

Vehbi Bolak hatıratının ilk sayısında öncelikle işgalleri hazırlayan etkenlere yer vermiştir. Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'nı kaybettikten sonra Mondros'u imzalamasına ve ülkenin giderek işgal havasına ve ortamına sürüklenmesine vurguda bulunmuştur. Bu dönemde Aydın vilâyeti valisi ve ordu kumandanı Nurettin Paşa'nın o zaman Menteşe (Muğla), Denizli, Aydın, Saruhan (Manisa)'dan belediye reisleri, müftü ve eşraflardan oluşan dörder kişilik heyeti İzmir'e davet etmesi dikkat çekicidir. Nurettin Paşa, bu kongrede durumun iyiye gitmediğini İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal etmesinin söz konusu olduğunu ve mütareke gereğince toplanmakta olan silahlardan gizlice bir milis teşkilâtı kurmanın

² Yahudi mezarlığı

gerekliliğine işaret etmiştir. (Bolak, 1950). Sonrasında da kongrede bulunan Metropolit Hrisostomos Nurettin Paşa'yı İtilaf Devletleri'ne jurnalleyerek İtilaf Devletleri'nin baskısıyla onu İzmir valiliğinden azlettirmiştir.

15 Mayıs 1919'da İzmir'e Yunan askerlerinin girmesiyle İzmir Redd-i İlhak Cemiyeti'nin Anadolu'ya bu kötü haberi telgrafla göndermesiyle Anadolu, millî hareketin şart olduğunu anlamış ve hukuki yoldan hem işgali protesto etmiş hem de askeri yapılanmalara başlamıştır. Balıkesir de Okuma Yurdu önderliğinde bu toplantılara başlamıştır.

Vehbi Bolak'ın hatıratının ikinci yazısından itibaren yazdıkları yurt genelinde büyüyen işgal tehlikesi, Balıkesir'in işgale adım adım sürüklenişi ve Kuva-yı Milliye'nin Balıkesir'deki örgütlenişine dairdir. Bu bilgiden hareketle, hatıratın diğer yazılarının İzmir'in işgalinden çıkarak Mütareke Dönemi'ne, Balıkesir'in işgaline ve Millî Mücadele'ye doğru odaklandığını söylemek mümkündür.

Bununla birlikte, işaret etmek gerekir ki, taramaya konu olan Türk Dili, Balıkesir Postası gibi gazetelerin 15 Mayıs tarihli nüshalarının neredeyse tamamında İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmişin yıldönümü okurlara mutlaka hatırlatılmış ve halkın hafızasından çıkmasına müsaade edilmemiştir.

Kısacası Balıkesir gazetelerinde İzmir'in işgali önemli bir yer tutmaktadır. Cumhuriyet döneminde yayımlanan Balıkesir gazeteleri, her yıl 15 Mayıs tarihindeki nüshalarında İzmir'in işgalini sayfalarına taşımış ve bu vahim olayı okurlarına hatırlatmıştır. Bunun yanı sıra *Balıkesir Postası*'nda Balıkesir'in Millî Mücadele'deki yerini işaret eden iki hatırat da anlatımlarına İzmir'in işgalinden başlayarak İzmir'in işgalinin halkta yarattığı infiali ve işgalin toplumu ne yönde etkilediğini açıkça ortaya koymuştur.

Sonuç ve öneriler

Balıkesir, basın yayın açısından köklü geleneklere sahip bir şehirdir. *Karesi* gazetesi ile başlayan Balıkesir basını, yıllar geçtikçe kökleşmiş ve özellikle Cumhuriyet dönemi sonrasında olgunlaşmıştır. Hem gazeteleri hem de dergileri aracılığıyla pek çok habere, yazıya ve sanatçılara yer vermiştir. Bu yönüyle Balıkesir Basını Balkan Savaşı, I. Dünya Savaşı, Mütareke Dönemi, Millî Mücadele, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet gibi tarihi dönüm noktalarının bizzat şahidi ve habercisi olmuştur.

Öte yandan İzmir'in işgali İzmir ve Anadolu için büyük bir trajedidir. Yunan zulmünün zorlaştırdığı hayat şartlarının ve türlü eziyetlerin başlangıcı İzmir'in işgalidir. Anadolu da İzmir'in işgaliyle sıkı bir teşkilatlanmaya girişmiş ve İzmir'in yaşadığı zorluklardan ibret alarak hem hukuki hem de askeri yollardan vatanın kurtuluşu için çırpınmıştır.

İzmir'in işgalinin Anadolu'da yarattığı travmanın izleri İzmirli olan Mustafa Necati Bey, Vasıf (Çınar) Bey ve Esat (Çınar) Bey'in çıkardığı *İzmir'e Doğru* gazetelerinin sayfalarında açıkça görülmektedir. *İzmir'e Doğru* gazetesinin önemi, hem bu dönemi doğrudan birinci elden şahit olarak yansıtması hem de Balıkesir'de yapılan Kuva-yı Milliye'nin yayın organı olmasıdır. Gazete bu dönemi tüm açıklığıyla sayfalarına aktarmıştır. *İzmir'e Doğru* bu yönüyle Balıkesir'de geniş bir kamuoyu oluşturmuş ve burada yayımlanan haberler ile köşe yazıları halkın genel kanaati hâline gelmiştir.

Cumhuriyet'in ilanından sonra Balıkesir'de yayın yapan *Türk Dili*, *Balıkesir Postası*, *Savaş*, *Adalet*, *Ateş* gibi gazeteler Balıkesir'de basın hayatının kökleştiğini, olgunlaştığını ve geliştiğini açıkça göstermektedir. Bu gazeteler dönemlerinin ideolojilerine uygun biçimde yaşanan işgalleri, işgal yıllarının zorluklarını sayfalarına taşımışlardır. Bunun başlıca nedeni Balıkesir halkının Anadolu'nun geri kalanında olduğu gibi toplumsal uzlaşma hâlinde tutulması ve bir fikir birliği taşıması düşüncesidir.

Başka bir deyişle ülkenin zorlu yılları özellikle *Balıkesir Postası* gazetesinin yayımladığı hatıralar aracılığıyla canlı tutulmuş, halkın işgale karşı öfkesinin vatana sahip çıkma ve vatanseverliğin yükselişine dönüşmesi hedeflenmiştir.

Sonuç olarak Balıkesir basını başta İzmir'in işgali olmak üzere Anadolu'da yaşanan olayların haberlerini okurlarına taşımıştır. Bulduğu coğrafi konum ve haberlere ulaşma kolaylığının getirdiği avantajları doğru biçimde kullanarak Anadolu için önemli bir haber merkezi niteliği kazanmıştır.

Kaynakça

- Akarşan, M. (1996). Millî Mücadele döneminde Balıkesir'de kamuoyunun oluşması ve Hey'et-i Merkeziye karar defteri, *Atatürk Yolu*, 5(17), 1-24.
- Akşin, S. (1986). Paris Barış Konferansı'nın Yunanlıları İzmir'e çıkarma kararı. *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri- Tarih Boyunca Türk Yunan İlişkileri*, Genelkurmay Basımevi.
- Arıkan, Z. (1988). İşgal dönemi İzmir basını. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 5, 145-166.
- Arıkan, Z. (1999-2003). Millî Mücadele'de Balıkesir, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 24, 469-474.
- Avcı, C. (2019). Millî Mücadele ve Atatürk döneminde Balıkesir'in yeri ve önemi, *Millî Mücadelenin 100. Yılında Kuva-yı Milliye Şehri Balıkesir Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı I. Cilt*, Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Kültür Yayınları, 117-124.
- Ayhan, B. (2008). Kuva-yı Milliye'nin propaganda gazetesi: İzmir'e Doğru, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 325-343.
- Bolak, M. V. (1950, 13 Nisan). Millî Mücadele'de Balıkesir -1, *Balıkesir Postası*, 2-3.
- Bozan, O. (2019). İzmir'in işgaline Mardin ve çevresinden tepkiler, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, 30-42.
- Cephelerde vaziyet (1919, 20 Teşrinisani). İzmir'e Doğru, 2, 2.
- C.H.F. *Halkevleri talimatnamesi esas maddelerinden* (1932). Hakimiyeti Milliye Matbaası.
- Çakır, G. (2022a) Türk ordusunun İzmir'e giriş sürecinin Türk basınındaki yansımaları (26 Ağustos 1922- 13 Eylül 1922), *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XXII (Özel sayı 2022), 35-71.
- Çakır, G. (2022b). Büyük Taarruz öncesinde Yunanistan'ın Anadolu'da tutunma çabaları: İstanbul'un işgali projesi ve Anadolu'da muhtariyet ilanları, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi 100. Yılında Büyük Taarruz Özel Sayısı*, 6, 61-82.
- Çevik, Z. (2017). *Kuvâ-yı Milliye şehri Balıkesir kentin yakın tarihinden sosyal ve kültürel izler*, Karesi Belediyesi Kültür Yayınları.
- Fas hükümetinin tebliği (1919, 9-13 Kânunuevvel). İzmir'e Doğru, 9,2.
- Gökdemir, O. (haz.) (2010). *İzmir'e Doğru*, İzmir Büyükşehir Belediyesi.
- Hatipoğlu, F. (1945a, 13 Mart). Balıkesir'de Kuva-yı Milliye nasıl teşekkül etti -1, *Balıkesir Postası*, 2.
- Hatipoğlu, F. (1945b, 17 Mart). Balıkesir'de Kuva-yı Milliye nasıl teşekkül etti -5, *Balıkesir Postası*, 2.
- Hatipoğlu, F. (1945c, 19 Mart). Balıkesir'de Kuva-yı Milliye nasıl teşekkül etti -6, *Balıkesir Postası*, 2.
- Hatipoğlu, F. (1945d, 20 Mart). Balıkesir'de Kuva-yı Milliye nasıl teşekkül etti -7, *Balıkesir Postası*, 2.
- Hatipoğlu, F. (1945e, 21 Mart). Balıkesir'de Kuva-yı Milliye nasıl teşekkül etti -8, *Balıkesir Postası*, 2.
- Hatipoğlu, F. (1945f, 22 Mart). Balıkesir'de Kuva-yı Milliye nasıl teşekkül etti -9, *Balıkesir Postası*, 2.
- İlgürel, M. (1999). *Balıkesir kongreleri*, İstanbul: Atatürk Araştırma Merkezi.
- İskender, S. (2005). *Karesi gazetesindeki edebî ve kültürel muhteva üzerine bir inceleme* [yüksek lisans tezi], Balıkesir Üniversitesi.
- İşgal aleyhinde (1919, 20 Teşrinisani). İzmir'e Doğru, 2,2.
- İzmir'e Doğru (1919, 16 Teşrinisani). İzmir'e Doğru,1, 1.
- İzmir'imiz için miting (1919, 23 Teşrinisani). İzmir'e Doğru, 4,1.
- İzmir meselesi (1919, 18 Kânunuevvel). İzmir'e Doğru, 10,1.
- İzmir Metropolit'i'nin Şenatleri (1919, 20 Kânunuevvel). İzmir'e Doğru, 11,2.
- İzmir Türk'tür (1920, 16 Mayıs). İzmir'e Doğru, 62,2.
- İzmir zenginleri (1920, 7 Kânunusani). İzmir'e Doğru, 16,2.

- Kaya, E. (2008). Milli Mücadele’de İzmir’e Doğru Gazetesi, *Turkish Studies*, 3(1), 296-313.
- Kocabaşoğlu, U. ve Birinci, A. (1995). Osmanlı vilâyet gazete ve matbaaları üzerine gözlemler. *Kebikeç*, 2, 101-103.
- Kutay, C. (1986). Milli Mücadele’de devletleşen belde: Balıkesir, *Milli Mücadele’de Balıkesir*, 9-30. Matbuat cemiyetinin tebliği, (1920, 12 Mart). İzmir’e Doğru, 41, 2.
- Mısır’da Rumlar (1919, 9-13 Kânunuevvel). İzmir’e Doğru, 9,2.
- Milli Mücadele’de Balıkesir* (2021). Ed. DüNDAR Alikılıç, Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları.
- Okurlarımıza (14 Eylül 1975). *Türk Dili*, s.3.
- Özer, F. (1998). *Milli Mücadele’de Balıkesir* [Doktora Tezi], İstanbul Üniversitesi.
- Özkaya, Y. (1988). İzmir’in işgalinin Anadolu’daki tepkileri, *Atatürk Yolu Dergisi*, 1(1), 65-74.
- Özsarı, M. (2013). Türk Dili gazetesinde 1935’te yayımlanan bir edebiyat anketi. Ş. Çelik, S. Genç (Ed.) *Uluslararası Balıkesir’e Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu: Bildiriler* (255-261). Balıkesir Belediyesi.
- Özüçetin, Y. (2011). Anadolu gazetelerinden biri olan “İzmir’e Doğru” ve Pierre Loti’nin gazetede ki yazıları, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(18), 264-273.
- Sevgili İzmir’imiz için miting (1919, 30 Teşrinisani). İzmir’e Doğru, 5,1.
- Son Haberler (1920, 26 Mayıs). İzmir’e Doğru, 65, 2.
- Sunay, S. (2021). Mülki ve askerî görevlilerin raporlarına göre Yunan işgali altında Balıkesir (1920-1922), *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 39, 1-37.
- Turan, Ş. (1991). *Türk devrim tarihi*, Bilgi Yayınevi.
- Yunan gazeteleri (1920, 7 Kânunusani). İzmir’e Doğru, 16, 2.
- Yunan ordusunda isyan (1920, 12 Mart). İzmir’e Doğru, 41, 2.
- Yunan Tahrikâtı, (1919, 24 Kânunuevvel). İzmir’e Doğru, 12,1.
- Yunan zabıtasının icraatı (1919, 20 Kânunuevvel). İzmir’e Doğru, 11,2.
- Yurdakök, A. (1992). *Balıkesir basın tarihi*, İnce Ofset.
- Zürcher, E. J. (1987). *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Bağlam Yayınları.

Etik kurul onayı

Deneyssel olarak bilimsel etik kurallarını ihlâl eden bir durum olmaması sebebi ile bu araştırma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Cumhuriyet'in 100. yılında dünya ölçeğinde Türk çocuklarının okuma becerileri: PISA ve üzerinde düşünmemiz gerekenler

The reading skills of Turkish children in the world scale in the 100th anniversary of the Republic: PISA and what we should think about

Gönderim Tarihi / Received: 28.08.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 10.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1351412](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1351412)

Ergin ERGİNER**1

Aysun ERGİNER²

ÖZ: Giderek küçülen ve daha fazla yakınlaştıran dünyada, iletişim ağları giderek büyümektedir. Geçmişte birbirlerine uzak olmalarından dolayı iletişimleri imkânsız kabul edilen ülkelerin, günümüzde yoğun ve kesintisiz ilişkiler kurduklarına şahit olmaktayız. Bu ilişkiler, geniş ve kapsamlı veri alışverişini sağlarken, ülkeler özellikle kalkınma göstergesi olarak eğitimlerini değerlendirmek ihtiyacı duymaktadırlar. Eğitimde uluslararasılaşma dediğimiz bu ilişki türü, ülkelerin eğitim sistemlerini karşılaştırmalarını sağlayan, standart test niteliği taşıyan dünya ölçekli sınavları meydana getirmiştir. OECD, PISA ve PIRLS gibi testlerle, ülkelerarası okuduğunu anlama, matematiksel muhakeme ve bilimsel düşünebilme gibi becerileri ölçmeye başlamıştır. Ölçüm sonuçları ise, uluslararası karşılaştırmaları ortaya koymuştur. Çalışmada, PISA'nın okuma becerileri ölçümlerinin ne ifade ettiği, ne ifade etmesi gerektiği ve bu sınavın dünya çapındaki eleştirisi yapılmaktadır. Sayısal verilerden çok, sınavla ilgili felsefi sorgulama ve eleştiri, sınavın olumlu ve olumsuz yönleri tartışmaya açılmış, Cumhuriyet'in 100. yılında, Türkiye'nin PISA'ya dahil olmakla, ne kazanabileceği, neye dikkat etmesi gerektiği, eğitimsel bir bakış açısıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışmayla, aynı zamanda geleceğin dünyasının eğitimi nereye taşıdığına ilişkin olarak, bir farkındalık yaratılmaya da çalışılmaktadır. Çalışmanın sonuçlarına göre, Türkiye PISA okuma becerileri açısından OECD ülkeleri arasında oldukça arka sıralarda yer almaktadır. Sınav uygulanırken, üst sıralarda yer alabilme kaygısı ve yarış yerine, daha niteliksel kaygıların önemli olduğu ortaya çıkmıştır. Önemli olan Türk çocuklarının okuduğunu anlama becerilerinin geliştirilmesi ve bu durumu sağlayacak olan öğretmenlerin nitelikli olarak eğitilmeleridir.

Anahtar Kelimeler: PISA, Okuma becerileri, Türkiye, Cumhuriyet'in 100. yılı, Uluslararası değerlendirmeler

ABSTRACT: In an increasingly smaller and closer world, communication networks are growing. We are witnessing those countries, whose communication was considered impossible in the past due to their distance from each other, have established intense and uninterrupted relations today. While these relations provide a wide and comprehensive exchange of data, countries need to evaluate their education, especially as an indicator of development. This type of relationship, which we call internationalization in education, has led to the creation of world-scale exams, which are standardized tests that enable countries to compare their education systems. With tests such as PISA and PIRLS, the OECD started to measure skills such as reading comprehension, mathematical reasoning, and scientific thinking across countries. The results of the measurements revealed international comparisons. In this study, what PISA's measures of reading skills mean, what they should mean, and the worldwide criticism of this test are analyzed. Rather than numerical data, the philosophical questioning and criticism of the exam, the pros and cons of the exam are discussed, and it is tried to evaluate from an educational point of view what Türkiye can gain and what it should pay attention to by participating in PISA in the centenary year of the Republic. The study also tries to raise awareness about where the world of the future carries education. According to the results of the study, Türkiye ranks very low among OECD countries in terms of PISA reading skills. It has been revealed that more qualitative concerns are important in the implementation of the exam instead of the anxiety and race to be ranked at the top. What is important is to improve the reading comprehension skills of Turkish children and to train qualified teachers who will ensure this situation.

Keywords: PISA, Reading skills, Türkiye, The 100th anniversary of the Republic, International reviews

** Sorumlu Yazar / Corresponding Author

¹ Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Eğitim Fakültesi/Eğitim Bilimleri Bölümü/Eğitim Programları ve Öğretim Anabilim Dalı, erginerginer@nevsehir.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7590-4755>

² Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Eğitim Fakültesi/Temel Eğitim Bölümü/Sınıf Eğitimi Anabilim Dalı, aysunerginer@nevsehir.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0029-4032>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The development journey of education in the Republic of Türkiye since its establishment has often been criticized nowadays. However, when evaluated in the context of the country's great struggle for independence against imperial powers, the conditions of the time –a population experiencing deprivation and poverty, medical schools unable to graduate students due to their participation in the struggle for liberation, educated young individuals who became martyrs for their homeland, fatherless children, a country struggling to transform its human capital, which couldn't be utilized due to lack of energy production, into productivity– the level reached requires more careful scrutiny. Republic achievements have consistently propelled the country towards modern progress, and the policies implemented have generally been assessed through qualitative data rather than just fundamental and quantitative indicators.

Atatürk's Türkiye, born from the ashes of the Ottoman Empire, pursued a path towards contemporary civilization with a goal of reaching modernity, devoid of dogmas and drawing strength from science. It persisted through many challenges, including the upheaval of World War II. Despite all difficulties, the Republic managed to make it to the present day under the light of scientific thinking. While continuing on this trajectory and keeping pace with global developments, Türkiye appears to have taken a highly competitive stance due to the winds of neoliberal policies worldwide. The issue of improving the quality of education has transformed into a political position that needs to be interpreted within a series of quantitative values.

Specifically, the challenge of testing, comparing, and evaluating education indicators within competitive structures that Türkiye has joined through international agreements is one of the fundamental issues the Republic of Türkiye faces in the new millennium. While the necessity of addressing this challenge is debatable, this paper particularly examines the issue of "Türkiye's performance in PISA reading skills on a global scale" as one of these indicators, and provides a critical analysis of the problem in the first half of the 21st century, marking the completion of the Republic's 100th year. The aim is to create a comparative discussion focused on criticism rather than simply comparing quantitative data from PISA.

Neoliberal policies and comparative educational science

Since the beginning of the 21st century, the emergence of innovations in economic activities in developed countries has become a significant necessity. The importance of competition, especially under the dominance of liberal economies, has steadily increased from a strategic perspective as a reflection of globalization. Efforts to achieve high rankings in competitiveness indices by taking specific criteria into account have been rapidly influencing public policies (Zengin & Sağır, 2019: 867-889).

Ironically, despite the indication of this need in comparative studies related to educational systems for years (Aytaç, 1985; Ültanır, 2000), it cannot be said that the field of comparative education science has been sufficiently utilized or its methods effectively applied. With globalization, there is easy access to educational studies related to countries' educational systems. Therefore, making assessments about education or educational systems requires meticulous adjustments. When it comes to international comparisons, the situation becomes even more complex.

International exams for reading skills

One of the consequences of education becoming international in nature is the emergence of international exams that assess competencies and skills related to education. Although making judgments about a country's education system solely based on success in international exams can be challenging, when the data from international exams is complemented with other assessments, it can provide insights about the country's education system.

PISA, which can be considered as one of the exams that serve to determine the performance of global education policies, is conducted with the participation of both OECD member and non-member countries. PISA aims to determine the extent to which students have acquired the essential knowledge and skills needed in a knowledge society, including their ability to use knowledge, apply acquired

knowledge to real-life situations, and adapt to new situations they encounter in their lives (İşeri, 2019: 393). Another international exam, PIRLS, assesses students' reading skills and examines the teaching methods employed by teachers to impart reading skills to students.

According to Perry (2008), PISA is a particularly useful international data set for measuring equity and developing theories about the impact of policies and practices on education inequality between countries. These indicators indeed provide significant data about countries' education systems. However, the question of whether "a country's high ranking in international exam indicators truly provides real data about the quality of its education" is a subject of debate worldwide. For instance, Straková (2011) suggests that many of the criticisms of the PISA study stem not from the technical and scientific strength of the exams but from the ignorance of those who determine educational policies. In this sense, the technical and scientific prowess of the exams remains outside the focus of criticism.

PISA reading skills and Türkiye

Since the beginning of the new millennium, the meaning attributed to international exams has been changing. According to OECD (2021), in the 20th century, literacy was about presenting and processing pre-coded information, often carefully selected for school students; in the 21st century, it's about constructing and verifying knowledge. OECD (2019) emphasizes that the current era requires not only reading written sources but also electronic ones. This places a greater responsibility on individuals to be literate than ever before. Regardless of the subject or type of international exams, reading comprehension skills have a direct impact on these exams.

In terms of reading skills, Türkiye scored 466 points in the 2018 PISA, surpassing the performance of PISA 2015. However, Türkiye still fell behind both the OECD average reading score and the performance of PISA 2012. The percentage of students in Türkiye who cannot comprehend what they read remains above 37%, and the proportion of students lacking basic reading skills is approximately 26%, which corresponds to a significant portion of the population (TEDMEM, 2019).

Discussion

It is undeniable that the generation often referred to as the digital age population should not be excluded from the evaluation of their reading skills. Therefore, when assessing countries' performance in reading education, it may be necessary for education and teacher training systems to integrate technology and for PISA to use different measurement tools for reading culture, reading comprehension, and achievement in various cultures (McClung & Pearson, 2019).

Although the possibility of an AI-driven future where a new Frankenstein emerges that reads and thinks for children and young people is frightening, given that they are now described as a digital age population that doesn't even use their index fingers, it still comes to mind. The moment when artificial intelligence achieves the highest reading skill score in PISA exams is a matter of time.

By the time the Republic reaches its 100th year, it should move away from static structures, break free from the complex of not being able to achieve scores in global exams, and shift its focus towards qualitative rather than quantitative goals. The aim should be to nurture individuals as universal citizens who think freely, critically, creatively, and productively, based on their interests and talents. When this is achieved, success or failure in international exams will become less significant. By then, the Republic of Türkiye will have already achieved the level of contemporary civilization. Education, inherently, is not about competition and comparison. If we consider this, perhaps we can better grasp the concept of pedagogical thoughtfulness as defined by Van Manen (2016).

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu günden bu yana eğitimle ilgi gelişim serüveni, günümüzde çoğunlukla eleştirilmesine rağmen, emperyalist güçlere karşı verdiği büyük bağımsızlık mücadelesi, dönemin koşulları –yoksunluk ve yoksulluk yaşayan bir halk (Şahbaz, 2016: 196), neredeyse bütün öğrencileri kurtuluş mücadelesinde olduğu için mezun veremeyen tıp mektepleri (Kılıç, 2015), vatani için şehit düşen eğitimli pırıl pırıl gençler (Reca, 2010), babasız kalan çocuklar (Keser, 2020)– ile değerlendirilirse, ulaşılan düzeyin aslında daha dikkatli eleştirilmesini gerektirir. Cumhuriyet kazanımları ülkeyi daima modern bir ilerlemeye sürüklemiş, özellikle başlangıçta eğitimle ilgili uygulanan politikalar, köklü, temelden ve nicel göstergelerden ziyade, genellikle niteliksel verilerle ele alınmışlardır. Fakat devam eden süreçte, “Türkiye'nin mali kaynakları, her zaman artan nüfusun dayattığı eğitimdeki nicel gelişimi finansa etmeye yetmediği için, nicelik uğruna nitelikten ödün verilir (Öztürk, 2010)” hale gelmiştir.

Kurtuluş Savaşı sonunda Osmanlı'nın küllerinden doğan Türkiye Cumhuriyeti, çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşma hedefiyle, dogmalardan uzak ve bilimden güç alarak uzun yıllar yoluna devam etmiş, arada II. Dünya Savaşı da dâhil ülkede büyük badireler atlatılmış ve Atatürk'ün uyguladığı eğitim politikası ile bugünlere gelinmiştir (Ergün, 1990; Akyüz, 1998; Altıntaş, 1998; Hesapçioğlu, 2009; Şimşek, Küçük ve Topkaya, 2012; Polat, 2014; Ergin, 2019; Çelebi ve Kazancı, 2021). Bu zorluklar içinde, Cumhuriyet her şeye rağmen bilimsel düşünmenin ışığında bugünlere erişebilmiştir. Günümüzde aynı rotada ve dünyadaki gelişmelere eşlikçi bir biçimde ilerlemesini sürdürmektedir, fakat dünyadaki neoliberal politikalar rüzgârı sayesinde, oldukça rekabetçi bir pozisyona yelken açmış görünümündedir ve eğitimin niteliğini artırma sorunu niceliksel değerler silsilesi içinde yorumlanan ekonomik ve politik bir pozisyona evrilmiştir.

Güner, Çelebi, Taşçı Kaya ve Korumaz (2014), eğitimin tüm dünyada neoliberal politikaların kıskacında olduğunu, eğitimde eşitsizliklerin derinleştiğini, uluslararası sınavların raporlarında eğitim eşitsizliğinin giderilmesine dönük öneriler bulunmasına rağmen ülkelerin eğitim reformlarındaki özelleştirme hareketleri ve öğretmen kalitesi sorununun problemi daha da büyüttüğünü düşünmektedirler. Neoliberal eğitim politikalarının hem nedeni hem de kaçınılmaz bir sonucu olarak küresel düzeyde standartlaştırılmış sınavların yapılması ve ülkelerin eğitim sistemleri üzerinden rekabete zorlanmalarını gündeme getirmiştir.

Çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşma hedefi için başat rollerden birini üstelenen eğitim sektörü de, ülkenin kalkınma yolculuğunda, rekabet etmek durumunda olduğu pek çok değişkenle –eğitim kurumlarının fiziksel yetersizlikleri ya da nitelikli insangücü yetiştirebilecek nitelikte yenilenememeleri, eğitimsel işgücünün bireysel ilgi ve yetenekler doğrultusunda istihdama yansıtılmaması, dolayısıyla işgücünün üretimsel yetersizliği, eğiten işgücünün seçilme, yetiştirilme ve istihdama dahil edilme noktasında nitelikli güce ulaştırılmaması, kaliteli işgücünü çekme yerine beyin göçü oluşması vb.–boğuşmak durumundadır. Kendine has yanlarıyla uluslararası anlaşmalarla dahil olduğu rekabetçi yapılar içinde eğitim göstergelerini test etme, diğer ülkelerle karşılaştırma ve değerlendirme, Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni yüzyılda yüzleştiği temel eğitim sorunlardan biridir. Bu sorunla yüzleşme zorunluluğunun gerekliliği tartışmalı olmakla birlikte, aşağıda özellikle bu göstergelerden biri olan “dünya ölçeğinde PISA (Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı) okuma becerilerinde Türkiye” incelenmekte ve Cumhuriyet'in 100. yılını tamamladığı 21. yüzyılın ilk yarısında, sorunun eleştirisi masaya yatırılmaktadır. Amaç PISA'nın nicel verilerinin karşılaştırmasından öte, eleştiri odaklı mukayese edici bir tartışma oluşturmaktır.

Neoliberal politikalar ve karşılaştırmalı eğitim bilimi açısından karşılığı

Zengin ve Sağır (2019)'a göre, “dünya ülkelerinde, küreselleşmenin ve neoliberal politikaların da etkisiyle meydana gelen yenileşme zorunluluğu ve uluslararası gelişmişlik göstergelerindeki karşılıklı yarış, yarışlarda en üst sıralarda yer alma çabası, uygulanan kamusal pratikleri de etkilemiştir”. Ülkeler arasındaki kalkınmışlık ve gelişmişlik göstergeleri yarışı, uluslararası rekabeti ve aynı zamanda karşılıklı işbirliğini de beraberinde getirmiştir.

Eğitim sistemleri açık sistem olmaları nedeniyle, sürekli gelişmeye ve değişmeye gereksinim duymaktadırlar. Dünyadaki hızlı değişimle birlikte eğitimin uluslararası bir boyut kazanması, ülkelerin eğitimde ulusallıklarını korumanın yanında, uluslararasılaşmaya yönelik de hedefler belirlemelerini gerektirmektedir. Dünya ülkelerinde, özellikle de kalkınmış demokratik ve uygar ülkelerde sosyal dinamikleri bilmeden, kalkınmışlık göstergelerini izlemeden, eğitim sistemi üzerinde reform girişimlerinde bulunmak, eğitimde başarıyı yakalamak adına yeter koşul olamamaktadır. Türkoğlu (2012), son yıllarda haberleşme ve iletişim araçlarının çok hızlı bir değişme ve gelişme göstermesinin dünyanın küçüldüğü algısını yarattığını, yaşanan sorunlara uluslararası bir özellik kazandırdığını ifade etmektedir. Dünyanın bu kadar hızlı gelişmesi, bireyin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik koşulları da değiştirmiştir. Bu dönüşümle birlikte eğitimin birey ve toplum üzerindeki etkisi, ulusal boyuttan, uluslararası boyuta yönelmiştir.

Dünya tarihinde varlığını sürdürebilmiş ülkeler, yeni bir eğitim modeli denemek ya da eğitimde reforma gitmek istediklerinde başka ülkelerde nasıl bir yol izlendiğini merak etmişlerdir. Karşılaştırmalı eğitim bilimi disiplini (Aytaç, 1985; Ergün, 1985; Ültanır, 2000; Erginer, 2012; Balcı, 2007), kullandığı yöntemler ile eğitim sistemlerine bu noktada ışık olmaktadır. Karşılaştırmalı eğitim bilimi, organik olarak bağlı olduğu eğitim programları ve öğretim disiplini, eğitimin tarihi, sosyal ve felsefi temelleri disiplini ve eğitim politikası disiplini gibi çalışma alanlarından da destek alarak, ülkelerin yetiştirmek istediği insan tipi için belirledikleri eğitim amaçları ve temel dayanakları, ülke yönetiminde izlenen yönetsel yaklaşımın eğitim sistemine yansımalarıyla okul sistemi ve eğitim sisteminin yönetim yapısının oluşumu, yönetsel süreçlerin işleyişi, eğitimde reform hareketleri, zorunlu eğitim süreleri, okul türleri, öğretim ve değerlendirme yaklaşımları, öğretmen yetiştirme vb. konular üzerinde uğraş veren bir çalışma disiplindir.

İronik bir şekilde, eğitim sistemleri ile ilgili yapılan karşılaştırmalı çalışmalarda, yıllar öncesinden bu bilime olan ihtiyaca işaret edilmesine rağmen (Aytaç, 1985; Ültanır, 2000), karşılaştırmalı eğitim bilimi disiplininden yeterince yararlanıldığı ve disiplinin araştırma yöntemlerinin yeterince kullanıldığı söylenemez. Küreselleşmenin etkisiyle, sadece bilgiye daha kolay ve hızlı ulaşmanın olanaklı olması açısından, dünya ülkelerin eğitimleri ilgili çalışmalara kolay ulaşım imkânı vardır. Bu yönüyle ele aldığımızda da eğitim ya da eğitim sistemleri ile ilgili değerlendirmeler yapmak son derece ince ayar kurguları gerektirmektedir.

Okuma becerileri açısından uluslararası sınavlar

Eğitimin uluslararası özellikler kazanmasının sonuçlarından biri de, eğitimle ilgili yeterlik ve becerileri ölçen uluslararası sınavlardır. Her ne kadar sadece uluslararası sınavlardaki başarıya bakarak bir ülkenin eğitim sistemi için yorum yapmak güç olsa da, uluslararası sınavlarda elde edilen veriler başka değerlendirmelerle desteklendiğinde, incelenen ülkenin eğitim sistemi hakkında fikir verebilmektedir. MEB (2019), eğitimde uygulanan uluslararası izleme ve değerlendirme çalışmalarının, hem Türkiye'deki eğitimde gelinen durumu görmeye, hem de diğer ülkelerle karşılaştırma yapabilmeye olanak sağladığını ifade etmektedir.

Uluslararası düzeyde, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) tarafından üç yıllık periyotlarda gerçekleştirilen ve Türkiye'de 2000 yılından beri uygulanmakta olan PISA, 15 yaş olgunluğundaki öğrencilerin okuryazarlık türleri (matematik, fen ve okuma) açısından beceri kazanımlarını inceleyen ve ülkelerarası göstergelerle sıralama yapan bir araştırmadır. Ayrıca PISA ile öğrencilerin öğrenme ürünleri ile öğrenmeye güdülenmeleri, okudukları okulların ve ailelerinin sosyoekonomik ve kültürel verileri de değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Türkiye bu araştırmalara düzenli olarak katılım göstermiş, dünya ülkeleri ve OECD ülkeleri arasındaki karşılaştırmalarda (MEB, 2019), 30.- 40. sıralarda yer bulabilmiştir.

PISA değerlendirmeleri, göstergeleri itibariyle dünyadaki eğitimin nitelik ölçütlerini etkilemekle birlikte, öğrencilerin öğrenme becerileri profilini betimlemekte, eğitimin kalitesi hakkında demografik, sosyal, kültürel ve eğitimsel ilişki dereceleri sunmakta, öğrencilerin portfolyolarına ek olarak aynı zamanda okul başarı sıralamalarını da içermektedir (Anıl, 2009; Anagün, 2011; MEB, 2013; OECD,

2013; MEB, 2017; İşeri, 2019). PISA, araştırmalarıyla, dünyadaki eğitimin niteliği, ülkelerin dünyada eğitimdeki yerlerini saptamaları için de bazı veriler sunmaktadır.

Okuma ile ilgili yeterlik ve becerileri ölçen uluslararası sınavlardan bir diğeri PIRLS ise, Uluslararası Eğitim Başarılarını Belirleme Kuruluşu'nun (IEA) gerçekleştirdiği Uluslararası Okuma Becerileri Gelişim Projesi'dir. Bu proje ile ilkokul çocuklarının okuma yetileri, öğretmenlerin kullandıkları okuma becerisini geliştirici yöntemler ailelerinin okuma becerisi kazandırmadaki rolleri ölçülmektedir. 2001 Türkiye'sinin PIRLS başarısı ise, 35 ülke arasında 28. sırada yer almak olmuştur. Bu başarı dünya ortalamasının 51 puan altındadır (Duman, 2016).

Perry (2008)'e göre, eğitimde eşitlik, öğrencilerin akademik sonuçlarının grup farklılıklarına göre şekillenme derecesiyle ölçülebilir. Daha adil ulusal eğitim sistemlerinde, cinsiyet, etnik köken, ırk, göçmen statüsü veya sosyal sınıfın öğrencilerin akademik sonuçları üzerindeki etkisi çok azdır. Karşılaştırmalı araştırmalar, eğitim politikalarının, yapılarının ve uygulamalarının öğrencilerin akademik sonuçlarındaki grup farklılıklarına nasıl aracılık ettiğini ya da bu farklılıkları nasıl şiddetlendirdiğini aydınlatır. PISA, eşitliği ölçmek ve politika ve uygulamaların eğitim eşitsizliği üzerindeki etkisi hakkında kuram geliştirmek için özellikle yararlı bir ülkeler arası veri setidir.

Nitelikli eğitimin önündeki tüm çıkmazlara karşın, “gelişmiş ülkelerin eğitim sistemleri de gelişmiştir, başka bir deyişle, eğitim sistemleri gelişmiş ülkeler gelişmiş ülkelerdir” yargısı hala geçerliliğini korumaktadır. Bu yarıdan hareketle, gelişmiş ülkelerin uluslararası sınavlarda ulaştığı eğitim göstergelerinden yararlanmak ve gelişmek için ne yaptıklarına bakmak, problemin esasına odaklanabilmek için önemlidir. Bu göstergelerin ülkelerin eğitim sistemleri ile ilgili önemli veriler sunduğu kabul edilebilir, fakat gerçekten, “bir ülkenin uluslararası sınav göstergelerinde iyi bir noktada bulunması, eğitiminin kalitesini değerlendirmek için reel veriler sunar mı?”, bu soru, bütün dünyada tartışma konusu olmaktadır. Güner, Çelebi, Taşçı Kaya ve Korumaz (2014)'a göre, neo-liberal eğitim politikalarının hem nedeni hem de kaçınılmaz bir sonucu olarak küresel düzeyde standartlaştırılmış sınavların yapılması ülkelerin eğitim sistemleri üzerinden rekabete zorlanmalarını gündeme getirmiştir.

Örneğin uluslararası testlerin bir ülkenin eğitiminin kalitesini değerlendirmek için kullanılıp kullanılmayacağını tartışan Straková (2011)'ya göre, PISA sonuçlarına katılımcı ülkelerin eğitim politikalarını belirleyenler tarafından büyük önem verilmekte ve araştırmanın eğitim hedeflerinin belirlenmesi ve eğitim politikalarının yönlendirilmesi üzerinde ciddi etkileri bulunmaktadır. Bu nedenle, sonuçlara hak ettiklerinden daha fazla önem verilmemesi ve bunlardan hatalı sonuçlar çıkarılmaması için araştırmanın arka planına ve sınırlamalarına tekrar tekrar dikkat çekmek gerekir. PISA araştırmasında eleştirilen pek çok eksikliğin aslında araştırmayı tasarlayanlar ve düzenleyenlerden değil, eğitim politikalarını belirleyenlerin cehaletinden kaynaklandığına işaret edilmektedir. Yani sınavların teknik ve bilimsel gücü eleştiri odağı dışında bırakılmakta, sınav uygulamaları ise politik bulunmakta ve politik kararlarla yapılan uygulamaların güvenilir sonuçlar vermeyeceği düşünülmektedir.

PISA'da okuma becerilerinden ne anlamalıyız?

OECD (2021) okuma becerilerine yüklenen anlamları, oldukça ilginç bir şekilde açıklamaktadır:

Küreselleşme ve dijitalleşme, insanları, şehirleri, ülkeleri ve kıtaları bireysel ve ortaklaşa potansiyelimizi büyük ölçüde artıracak şekilde birbirine bağladı. Ancak aynı güçler aynı zamanda dünyayı daha değişken, daha karmaşık, daha belirsiz ve daha muğlak hale de getirdi. Dünyada eğitim artık sadece öğrencilere bir şeyler öğretmek değil, aynı zamanda onların güvenilir bir pusula ile belirsizlikte yön bulmalarını sağlayacak araçlar geliştirmelerine yardımcı olmak anlamına geliyor. 20. yüzyılda okuryazarlık, önceden kodlanmış ve okul öğrencileri için genellikle dikkatle seçilmiş bilgilerin ortaya konması ve işlenmesiyle ilgiliydi, 21. yüzyılda ise bilginin yapılandırılması ve doğrulanması söz konusudur. Geçmişte öğretmenler öğrencilere ansiklopedideki bilgilere bakmalarını ve bu bilgilerin doğru olduğuna güvenmelerini söyleyebilirlerdi. Bugünlerde Google onlara milyonlarca yanıt sunuyor ve kimse onlara neyin doğru, neyin yanlış olduğunu, neyin

doğru olup olmadığını söylemiyor. Bilgi teknolojisi bilgiyi aramamıza ve erişmemize ne kadar izin verirse, derin bir anlayış ve belirsizlikte gezinme, bakış açılarını zenginleştirme ve içerikten anlam çıkarma kapasitesini geliştirmek o kadar önemli oluyor. PISA 2018 sonuçları, öğrencilerin bilginin içeriği veya kaynağıyla ilgili örtülü ipuçlarını anlamalarını gerektiren okuma yazma görevleriyle karşı karşıya kaldıklarında, OECD ülkelerinde 15 yaşındaki öğrencilerin ortalama yalnızca % 9'unun yeterince okuma yapabildiklerini gösteriyor. Gerçekleri görüşlerden başarılı bir şekilde ayırt edebilmek için tanımlanan yeterlilik düzeyi bu. Doğru, bu rakam 2000'deki % 7'den fazlaydı ancak bu arada okuryazarlık becerilerine olan talep temelden değişti.

Yeni milenyumda, yani yeni bir yüzyılda yaşamaya başlamakla birlikte, OECD geleneksel metinlerdeki okuma yetkinliğinin yanı sıra dijital okuma yetkinliğinin de önemine sürekli olarak atıf yapmaya başlamıştır. OECD (2019)'ye göre, internet arama motorları, okuyucuya, bulmaya çalıştıkları soruların cevaplarını çok parametrelili olarak sunmakta, fakat bu cevapların doğruluğunu sınımayı okuyucuya bırakmaktadır. Bu nedenle, çağımızda okuyucuya, bu kaotik öğrenme ortamında okuduğunu doğru şekilde anlamaya ilişkin daha büyük bir sorumluluk verilmektedir. Okuduğunu anlama süreçlerine dönük olarak yapılan eleştiriler, yirminci yüzyılın sonlarına doğru başlamış ve geleneksel eğitim istemlerindeki davranışçı -ürün, sonuç ve başarı odaklı- yaklaşımların yerini bilişselci -süreç, ilerleme ve gelişim odaklı- yaklaşımlara bıraktığı görülmüştür.

Bozkurt (2016), okuma becerilerinin bireylerin karşılaştıkları problemlerle baş edip çözüm bulabilmeleri, yeni ve farklı durumlara uyum sağlayabilmeleri, bilgiye erişimden çok bilgiyi kullanma yöntemleriyle ilgilenmeleri gerektiğini savunmaktadır. Bu düşünceyi benzer şekilde destekleyen pek çok görüş de (Coşkun, 2013; Aydın, Erdağ ve Taş, 2011), yetiştirilecek yeni neslin bilgiyi yaşamına mal eden bireylerden oluşması gerektiğini salık vermektedir.

Aşıcı, Baysal, Şahenk Erkan, Apak Tezcan ve Aydemir (2019) çalışmalarında, okuma becerilerini geniş anlamdaki okuryazarlığın bir parçası olarak incelemişler, okuma becerileriyle asıl vurgulanmak istenilenin "okuma okuryazarlığı" olduğunu belirtmişlerdir. Buradan anlaşılması gereken, geleneksel anadili becerilerine dönük ve anadilindeki edebi metinleri okuma yetisi değil, her türlü metin türünü (bilgisayar metinleri, sayısal metinler, soyut ikonik metinler, akademik metinler, senaryo metinleri, eğlence metinleri, ticari metinler vb.) okuyabilme becerisi olmalıdır. Okuyucunun metin türü ve çeşitliliğine egemen olması okuduğunu anlama sürecini hızlandırmaktadır. Geleneksel metinlerde dahi metin çeşitliliği her geçen gün artmaktadır. Spiro, Feltovich, Jacobsen ve Coulson (2012), özellikle sanal âlemdeki bilginin kaotik ve düzensiz yapısı ve dolayısıyla okuma metninin dinamik özellikler taşıması ile ilgili olarak ortaya çıkan öğrenme sorunlarının çaresini, okuyucuya daha fazla bilişsel esnekliğe sahip öğrenme süreçlerinde öğretim verme zorunluluğu olarak görmektedir.

Okuduğunu anlama becerisi Türkçe dersiyle bağlantılı gibi düşünülse de, ara disiplin becerisi olarak düşünülmekte ve okuduğunu anlamayan öğrenciler, Türkçe dersi dışındaki derslerde de başarılı olamamaktadırlar. Günümüzde okuduğunu anlama becerisinden beklenenler de değişmiştir. Geleneksel anlayışta okuduğunu anlamada son aşama sembollerini anlamlı hale getirmeyken, artık ilk aşamada bu beceri gelmekte; problemi tanımlama, problemin çözümüne yönelik çıkarsamalarda bulunma gibi bilişsel becerileri gerektirmektedir (Benzer, 2019). Uluslararası sınavlarda, konusu ve türü ne olursa olsun, okuduğunu anlama becerilerinin bu sınavlar üzerinde doğrudan bir etkisi bulunmaktadır.

PISA okuma becerileri ve Türkiye

Türk milli eğitim sisteminin, eğitim politikaları açısından, uluslararası platformlardaki okuma becerileri göstergeleri, bir özeleştirici olarak, milli verilerde de (MEB, 2019) masaya yatırılmakta ve günün ihtiyacını karşılayacak okuma becerilerinin artık geçmişten çok farklı olduğu ve değişmesi gerektiği kabul edilmektedir. Bu kabul OECD (2019) verileri ile eşleştirildiğinde de, yapılan özeleştirinin milli eğitim politikalarının evrensel eğitim politikalarını hesaba kattığını göstermektedir.

Türkiye okuma becerileri alanında 2018 PISA'da 466 puan alarak PISA 2015 performansının üzerine çıkmış olsa da, hem OECD okuma puan ortalamasının hem de 2012 PISA performansının gerisinde

kalmıştır. Yine Türkiye’de okuduğu anlamayan öğrenci sayısı % 37’nin altına düşmemekte, okuma becerileri alanında temel becerilerden yoksun olan öğrenci oranının yaklaşık % 26 gibi ciddi bir nüfusa karşılık geldiği ifade edilmektedir. Bu istatistiki verilerin en çarpıcı sonucu ise, öğrencilerin kendi düşüncelerini yansıtamama, derinlikli düşünememe ve yorumlayamama gibi bir soruna işaret etmesidir (TEDMEM, 2019). Diğer bir sorun ise, bu sınavlarda, öğretmenlere büyük roller biçilmesine karşı, onların eğitimi ile ilgili yaşanan yoksunluktur. Aşıcı, Baysal ve Şahenk Erkan (2014), PISA’da başarı sağlamak için öğretmenlere yol gösterici dokümanların hazırlanması gerektiğini düşünmektedirler.

Türk çocuklarının okuma becerilerinin değerlendirilmesi üzerine yapılan çalışmalarda (Erginer, 2000), özellikle okuduğunu anlamada temel sorunun, çocukların okudukları metinde geçen sözcüklerin metindeki anlamını bilmemelerinden kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Türk çocuklarının okuduğunu anlama başarıları ile okuduğunu anlama stratejilerini kullanmaları arasında bir ilişkiye rastlanmakta (Taşdelen Teker, Boztunç Öztürk ve Eroğlu, 2014; Ergen ve Batmaz, 2019), okuduğunu anlama becerilerinin genel olarak akademik başarı üzerinde etkili olduğu (Yıldız, 2013) anlaşılmaktadır. Okuduğunu anlama becerileri ile diğer derslerdeki başarı arasında yine somut olumlu ilişkiler bulunmaktadır (Yılmaz, 2011; Göktaş ve Gürbütürk, 2012). PISA açısından ise Türk çocuklarının okuma becerilerinin üst düzey düşünme becerileri ile yordanmadığı ve üst düzey düşünme becerilerinin düşük olduğu (Demirel ve Yağmur, 2017; Batur, Ulutaş ve Beyret, 2019) görülmektedir. Bu beceriler ile sosyo kültürel ve ekonomik değişkenler arasında anne ve baba eğitim düzeyleri ile evde sahip olunan eğitim fırsatları hariç bir sebep sonuç ilişkisi bulunmamaktadır (Erdoğan ve Acar Güvendir, 2019).

PISA ile çocuklarının okuma başarılarını değerlendirmek isteyen ülkelerin bunu neden kullanmak istedikleri, PISA’ya yönelik farklı bir bakış açısı getirmektedir. Bu konuda ilgili alanyazına bakıldığında çok açık bilgilere ulaşılamamaktadır. Tek ölçütün OECD’ye üye olmak ya da PISA döngülerine partner ülke olmak ve ekonomi olduğu düşünülürse, PISA verilerinin sağlıklı bir değerlendirmeye tabi tutulmasının zor olacağı hemen anlaşılacaktır. Bununla birlikte, birçok ülke bu sınavda özellikle neden başarısız ya da neden başarılı olduğunu anlamaya çalışmaktadır. Bu nedenlerin, öğretim programlarının kalitesi ve öğretmen yeterlikleri ile ilişkilendirilmesi dikkat çekicidir.

Güner, Çelebi, Taşçı Kaya ve Korumaz (2014), PISA gibi uluslararası sınavlarla dünya genelinde eğitimde standartlaşmaya gidilerek ortak eğitim politikaları ve eğitim pazarının oluşturulmaya çalışılmasının neoliberal politikaların bir sonucu olduğunu, ekonomiye hizmet edebilecek insangücünü yetiştirebilmek için eğitimde reform hareketlerine girişildiğini, bu sürecin eğitimde özelleştirmeyi teşvik ettiğini ve öğretmen niteliği gibi farklılıklar nedeniyle var olan eşitsizliklerin daha da gün yüzüne çıktığını, eğitim pazarında pay kapabilmek için eğitimin rekabete dönüştüğünü ve yarışçı bir eğitim anlayışının oluştuğunu ifade etmektedirler. Türkiye’de de, betimlenen bu problemin yaşanmakta olduğu aşikârdır.

Tartışma

Merry (2013), uluslararası ölçekte çeşitli ülkelerin okuma eğitimine dönük yoksunluklarını değerlendirirken, okullar ve kaynakları üzerinden yorumlara yer vermekte ve özellikle, okulların kullandıkları öğretim programlarının modası geçmiş olduğuna ve güncel olmadığına, sınıflara ayrılan kaynakların eşit dağıtılmadığına, eksik öğretim özellikleriyle donanık öğretmenlere, öğrenmeye ayrılan zamanın kalitesine vurgu getirmektedir. Çocukların okuduğunu anlamayı öğrenme oranlarının derecelerindeki düşüklüğünün temel sebebi ise, ailelerin gelir düşüklüğüdür. Çocukların baş etmek durumunda kaldıkları öğrenme eşitsizliği, düşük gelirli ailelere sahip olmakla ilişkilendirilmiştir. Bu değerlendirmelerde dikkat çeken başka bir değişken ise günümüzde “Finlandiya fenomeni” olarak da adlandırılan, Finlandiya’nın neden başarılı olduğuna dair açıklamalardır. Compton, Faust, Woodard, ve Ellis’in (2011) çalışmaları olan bir video, tüm dünyada ilgiyle izlenmiş, Finlandiya başarısının tesadüfi olmadığı ve bu başarıda çocukların test başarılarının değil, öğretmenlerin aktif olma ve öğretebilme başarıları ile kullandıkları etkili yöntemlerin başarısının öne çıktığı görülmüştür. Eraslan (2009) da Finlandiya’nın PISA başarısını öğretmen eğitimin nitelikli oluşuna bağlamaktadır. Geçmişin bataklıklar ülkesi, şimdinin “beyaz zambaklar ülkesinin (Petrov, 2021)” bu başarısının arkasında öğretmen yetiştirme sistemindeki niteliklilik olduğu düşünülmektedir.

Pearson ve arkadaşlarının yaptıkları bir meta analiz çalışmasında, okumayı etkileyen karmaşık faktörlerin teknolojiyle de ilişkili olduğu ve çocukların, dolayısıyla onların öğretmenlerinin ve ailelerinin teknolojik gelişmelere uyum sağlayamamasının bu başarıyı etkileyebileceği üzerinde durulmuştur (Pearson, Ferdig, Blomeyer, ve Moran, 2005). PISA okuma becerilerine ilişkin verilerin, dijital bir çağda eğitim gören nüfusun okuma yeterlikleri üzerinde de etkili olacağı aşikârdır. Leu, Coiro, Castek, Hartman, Henry ve Reinking (2008) bu düşünceyi desteklemektedirler.

Dijital çağ nüfusu olarak da adlandırılabilir yeni neslin, okuma özellikleri açısından değerlendirme dışında kalması kuşkusuz düşünülemezdir. Bu nedenle, ülkelerin okuma eğitimi performansları değerlendirilirken, eğitim ve öğretmen yetiştirme sistemlerinin teknoloji ile entegrasyonu hakkında bilgi sahibi olmak, bu değerleri daha sağlıklı yorumlamanın bir gerekçesi olabilir. Rasinski, Rupley, Pagie ve Nichols (2016), okumadaki gelişimin önündeki en önemli engellerden birini, okumada kullanılan metin türlerinin çeşitli olmaması olarak görmektedirler. Bu durumda, köklü bir edebiyat geçmişi ve okuma kültürü olmayan toplumların ve bu kültürü eğitim programlarına yansıtamayan ülkelerin PISA ve benzeri değerlendirme platformlarında ses getiremeyecekleri de açıktır.

PISA testlerinin kültürel ve dilsel açıdan yapılan uluslararası karşılaştırmalarında, araştırmacılardan kaynaklı hatalar da bu testlerin değerlendirmeleriyle ilgili güveni düşürmektedir. Örneğin Grisay, De Jong, Gebhardt, Berezner ve Halleux-Monseur (2007: 254), test maddelerinin ulusal versiyonlarındaki madde zorluklarının kümeleme analizlerinde Türkçe'yi Arapça diliyle eşleştirmişlerdir. PISA ve hakkında yapılan değerlendirmelerle ilgili olarak literatüre aktarılan verilerin, bu alanda çalışan araştırmacılar ve öğretmenlerce daha eleştirel bir gözle ve titizlikle kullanılması gerekmektedir.

PISA'ya yapılan önemli eleştirilerden biri de (Sjøberg, 2007), 72 farklı ülkede uygulanan sınavların çeviri farklılıklarından dolayı aslında soruların aynı şeyi ölçmeyeceğidir. McQueen ve Mendelovits (2003) de PISA gibi uluslararası testlerde değerlendirme materyalinin kültürel ve dilsel eşdeğerlik özelliklerinin, psikometrik açıdan hem tek tek ülkeler hem de bir bütün olarak katılımcı gruplar için anlamlı olması gerektiğini düşünmekte, çalışmalarını okuma okuryazarlığı değerlendirme araçlarının geliştirilmesinde çok dilli düşüncelerin etkisini açıklamaya, dolayısıyla madde yanlılığı sorununu çözmeye çalışmaya ve bu testlerin uluslararası bağlamda geçerliliğini en üst düzeye çıkarmaya odaklanmaktadır. Grisay, De Jong, Gebhardt, Berezner ve Halleux-Monseur (2007)'ın çalışmaları da benzer amaçlar içermektedir. Bracey (2009) ise PISA fen ve matematik testlerinde sorulan soruların metinlerinin uzun ve fazlasıyla söylemsel olmaları nedeniyle okuma becerilerini de ölçtüğünü düşünmektedir. Okuma becerisinin her tip test maddesini yordaması test teorileri açısından zaman zaman normal kabul edilse bile (Baykul, 2015), bu tip uluslararası testlerde karşılaştırma yapmanın güvenilirliğini azaltmaktadır. Göktentürk (2021), Türkiye'deki ölçme sistemlerinin PISA'yı kapsayıcılığı ve sınavın ölçülen amaca hizmet edip etmediğine dair muhtemel soru işaretleri bulunduğunu düşünmektedir. Göktentürk (2021)'e göre, Türkiye'de yapılan PISA araştırmaları tüm PISA veri havuzunu kapsamamakta, PISA'nın verileri üzerinden farklı değişkenleri incelemek veya PISA verilerini çeşitli değişkenler açısından değerlendirmek gibi amaçlar taşımaktadırlar.

PISA sonuçlarını kullanarak Finlandiya, İtalya, Almanya, Hollanda, Fransa ve İngiltere'de, uygulama esnasında birden fazla dili öğrenme aracı olarak kullanan çocukların, okuduğunu anlamalarını ölçmenin zorluğu araştırılmış ve öğrencilerin öğrendikleri dillerde imla kuralları konusundaki eksikliklerinin, yazılanı derinlemesine anlamaları konusunda sıkıntı oluşturduğu görülmüştür. PISA'nın bu noktada değişik kültürlerde okuma kültürü, okuduğunu anlama yetisi ve başarısı üzerine farklı ölçme araçları kullanması gerekeceği düşünülebilir (McClung ve Pearson, 2019).

PISA ile ilgili yapılan değerlendirmelerde, okuma eğitimi değerleri açısından en çok dikkat çeken konulardan biri de Finlandiya'nın nasıl bu derece başarılı olduğudur. Finlandiya'nın kendisinin bile

şaşırdığı bu durum, ülke içinde öz değerlendirmeler yapılmasına neden olmuştur. Sulkunen (2007), vatandaşı olduğu Finlandiya’da yaptığı araştırmasında, otantik metin türlerinin okuduğunu anlamayı etkileyeceği düşüncesiyle, 2000 sınavında kullanılan metinlerin özellikleri itibariyle ortalama düzeyde metinler olduğu ve fazla derinlik içermedikleri, bununla birlikte testte kullanılan metin türlerinin test geçerliği üzerinde etkili olduğunu bulmuştur. Buradan rahatlıkla Finlandiya verilerinin eleştiriye açık olabileceği değerlendirilmesi yapılabilmektedir. Okumayı ve okuma eğitimini etkileyen çeşitlilik ve farklılık gösteren tüm etmenlerin, PISA testleriyle ilgili çalışmalar yapılırken değerlendirilmesi gereken değişkenler olduğu düşünülmektedir. Bu değişkenlerin, kültürlere göre ortaya çıkan farklılıklar nedeniyle, PISA testlerinin sonuçlarına ilişkin eğitimle ilgili genellemeler yapılırken daha özenle incelenmesi gerekmektedir.

Sjøberg (2015), ilk PISA testi yapılmadan önce, yetkililer tarafından, aslında “ulusların okul sistemlerinin kalitesinin ölçüldüğü” vurgusunun yapıldığına işaret etmektedir. OECD’nin açıklamalarına bakıldığında bu çok net görülmektedir. Öğrencilerin bilgi ve becerilerinin ölçümü raporunda (OECD, 1999), “Genç yetişkinler geleceğin zorluklarıyla başa çıkmaya ne kadar hazırlar? Fikirlerini etkili bir şekilde analiz edebiliyor, akıl yürütebiliyor ve akademik olarak ilerleyebiliyorlar mı? Yaşamları boyunca, öğrenmeye devam etme kapasiteleri var mı? şeklinde sorgulamalar yapılmakta, ebeveynlerin, öğrencilerin, halkın ve eğitim sistemlerini yönetenlerin bunları bilmeleri gerekir” denilmektedir.

Bununla birlikte, günümüzde PISA verileri üzerinden yapılan uluslararası karşılaştırmaların daha siyasi ve popülerlik içerdiği düşünülmekte, politik dürtülerle şekillendiği görülmektedir. Sjøberg (2015), “Janus face” etkisi olarak adlandırılan bu durumun, aslında bir “ikiyüzlülüğü” ifade ettiğini belirtmektedir ve bu tür kıyaslamalı test sonuçlarının, bir yandan az gelişmiş ülkelerin kalkınmalarına dönük farkındalıklar sağlarken, diğer yandan gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelere yönelik müdahalelerine kapı aralayacağını da hesaba katmak gerektiğine inanmaktadır ve bu kıyaslamaları iyi niyetli bulmamaktadır.

PISA, özünde siyasi bir düşünme ve eğitim araştırmaları yapan örgütler açısından gözden düşen bir perspektiftir. PISA’nın bu yönü ele alındığında, eleştirel ve bağımsız araştırmalara güçlü bir ihtiyaç vardır. Sellar, Thompson, ve Rutkowski (2017) de bu görüşü “iyi hizmetkâr, kötü usta” benzetmesiyle desteklemekte, Komatsu ve Rappleye (2017) PISA’yı, “geçersiz istatistiklere dayalı bir küresel politika rejimi mi” sorgulamasıyla eleştirmektedir. Baykal (2019) ise, PISA Türkiye eleştirisini, “Türkiye’nin PISA’yı yadsımadan ama PISA ile sürüklenmeden PISA’yı denetleyebilmesi” ögüdüyle ifadelendirmektedir.

PISA’ya yönelik ilgili alanyazında yer alan farklı tartışmalara karşın, okuma becerilerinin değerlendirilmesine dönük evrensel testlerin uluslararası kıyaslamalarda kullanıldıkları ve ülkelerin kalkınmışlık ölçütü olarak kabul edildikleri düşünülürse; ortaya çıkan sonuçların çeşitli değişkenler üzerinden araştırılması önem taşımaktadır. Bütün bu bilgiler kapsamında, tüm dünya öğretmenlerinin uluslararası sınavlarda okuma becerileri alanında başarı sağlamaya ilişkin olarak PISA ile ilgili görüşlerinin değerlendirilmesine ihtiyaç vardır.

Yeni neslin işaret parmaklarını kullanmayan, dijital bir çağ nüfusu olarak tanımlandığı bugünlerde, yapay zekânın kullanımının yaygınlaşmasının, çocukların ve gençlerin yerine okuyan ve düşünen yeni bir Frankenstein (Shelley, 2012) yaratması olasılığı ne kadar korkunç olsa da, akla gelmektedir. Çünkü yapay zekânın bir gün PISA’dan en yüksek okuma becerisi skoru ile çıkması an meselesidir. OECD direktörü Schleicher, eğitim ve beceriler üzerine global bakış açıları yazı dizisinde yapay zeka ve PISA ilişkisi üzerine kaleme aldığı yazısında, yapay zekalı bir dünyaya ayak uydurma meselesini bakın nasıl ele alıyor ve geleceğe ilişkin neler öngörüyor:

ChatGPT (yapay zekâyâ dayalı bir sohbet robotu) ve benzerleri bize, öğretilmesi en kolay olan birçok şeyin artık dijitalleştirilmesinin ve otomatikleştirilmesinin de kolay olduğunu ve çoğu zaman öğrencileri gelecekte için değil geçmişimiz için eğittiğimizi hatırlatıyor. ChatGPT gibi sistemlerin, 80’den fazla ülkenin 15 yaşındakilerin bilgi ve becerilerini

değerlendirmek için kullandığı, eğitimsel başarının küresel ölçütü olan PISA görevlerinde ne kadar başarılı olduğunu izliyoruz. Bu bize, insanlarla karşılaştırıldığında yapay zekânın yeteneklerinde hızlı ilerlemeler olduğunu gösteriyor. Mart 2022'de ChatGPT, bir dizi PISA matematik görevinin % 28'ini yanıtlayabildi; Mart 2023'te GPT, görevlerin % 46'sını başarıyla yanıtladı; Fen bilimlerinde karşılık gelen yüzdeler % 65 ve % 85 idi. Akademik geçmişim bilimle ilgili ve bugünlerde fen derslerini izlediğimde yüreğimi burkan şeylerden biri de, bilimi din gibi nasıl öğrettiğimizi görmek. Öğrencileri bilimsel bir teoriye inandırıyoruz, sonra onlara bunu uygulamaları için birçok alıştırmayı sunuyoruz ve sonunda doğru cevapları öğrenip öğrenmediklerini sınıyoruz. Bunun bilimle pek ilgisi yok, yani bilim adamlarının düşünme ve bilme biçimlerini anlamakla, cevapları bilmekten çok doğru soruları bulmakla ilgisi olan bir bilimle çok az ilgisi var. Fen eğitimi söz konusu olduğunda, yalnızca bilimsel içeriğin yüzeyselini öğretmek yerine, insanlar olarak ilerlememize olanak sağlayan bilimin entelektüel metodolojilerine çok daha fazla ağırlık vermemiz gerekiyor. Ayrıca, ister iklim değişikliği isterse bir pandeminin evrimi olsun, insanların karşı karşıya kaldıkları pek çok zorluğun çerçevesini çizen olasılıklı düşünmeyle insanların etkileşime girmesini sağlamamız gerekiyor. Gürültü içinde bir sinyal bulmayı, göreceli olasılıkları anlamayı ve alternatif gelecekler açısından düşünmeyi öğrenmemiz gerekiyor (Schleicher, 2023; OECD, 2021).

Türkiye eğitim sistemi, okullaşma oranını yükseltme, okul terkinin azaltma, nitelikli ara insangücü yetiştirme gibi sorunlarla uğraşırken, sistemin kullandığı öğrenme-öğretme süreçlerine dönük kuram ve uygulamalar daha çok gelenekseldir ve yenilikçi olma çabasıdadırlar. Özellikle öğretmen yetiştirme sisteminin kaliteli olması, eğitim sistemin özkalitesi için, hem sistemin öncelikli ve niteliksel sorunlarına çözüm bulmak, hem de PISA okuma becerileri testlerinde başarı sonuçlar elde etmek için bir zorunluluktur. Son yıllarda yaratıcı düşünen ve sorgulayan çocuklar yetiştirmek adına, yapılandırıcı yaklaşımlar olan pedagojik drama (Baldwin ve Fleming, 2003) ve çocuklar için felsefe (Lipman, 1976, 1988; Matthews, 1994) gibi öğrenme yöntemlerinin desteklenmesi ve yaygınlaştırılması küçük bir öneri olabilir. PISA sonuçlarında belirgin değişikliklerin elde edilebilmesi için eğitimdeki niceliksel değişimleri niteliksel değişimlerin takip etmesi gerektiği ileri sürülebilir Çelen, Çelik ve Seferoğlu, 2011: 771).

Adams (2003: 378), hiçbir müfredat nihai olarak kabul edilemez, derken, aslında eğitim sürecinin ne kadar dinamik, gelişim ve değişime ne kadar çok maruz kalan bir yapıda olduğunu söylemek istemiştir. Cumhuriyet'in 100. yılına gelindiğinde, artık statik yapılardan uzaklaşıp, dünya ölçeğindeki sınavlarda skor elde edememe kaygısından bir an önce kurtulup, nicel hedeflerden ziyade, niteliksel hedeflere odaklanarak, ilgi ve yetenekleri doğrultusunda yönlendirilmiş, okuduğunu anlamlandırabilen ve yorumlayabilen, özgür düşünen, eleştiren, yaratıcı ve üreten, evrensel dünya vatandaşları yetiştirme hedefine yönelinmelidir. Bu sağlandığında, uluslararası sınavlarda başarılı olunması ya da olunmamasının bir önemi kalmayacaktır. Çünkü o zaman Cumhuriyet Türkiye'si, çağdaş uygarlık seviyesine zaten erişmiş olacaktır. Eğitim doğası gereği rekabete kapalıdır ve kıyaslamaya yer veremez. Bunu yaparsak, belki o zaman, Van Manen (2016)'in pedagojik düşüncelilik olarak tanımladığı, nitelikli eğitimi daha iyi kavrayabileceğiz.

Kaynakça

- Adams, F. R. (2003) '5-14: Origins, development and implementation', in Bryce, T.G.K. and Humes, W.M. (eds) *Scottish Education: Second Edition Post-Devolution*, Edinburgh University Press.
- Akyüz, Y. (1998). *Atatürk ve eğitim: Atatürkçü düşünce el kitabı*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Altıntaş, E. (1998). Atatürk'ün çağdaş eğitim anlayışı ve liderliği. *Erdem*, 11(32), 339-346.
- Anagün, Ş. S. (2011). PISA 2006 sonuçlarına göre öğretim-öğrenme süreci değişkenlerinin öğrencilerin fen okuryazarlıklarına etkisi. *Eğitim ve Bilim*, 36(162), 84-102.
- Anıl, D. (2009). Uluslararası öğrenci başarılarını değerlendirme programında (PISA) Türkiye'deki öğrencilerin fen bilimleri başarılarını etkileyen faktörler. *Eğitim ve Bilim*, 34(152), 87-100.
- Aşıcı, M., Baysal, Z. N. ve Şahenk Erkan, S. S. (2014). PISA sınavı okuma okuryazarlığı öğretmen kılavuzu önerisi, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 3(4), 321-332.

- Aşıcı, M., Baysal, Z. N., Şahenk Erkan, S. S., Apak Tezcan, Ö. ve Aydemir, Z. (2019). *PISA uluslararası öğrenci değerlendirme programı öğretmen kılavuzu. Okuma becerileri okuryazarlığı*. Pegem Akademi.
- Aydın, A., Erdağ, C. ve Taş, N. (2011). 2003-2006 PISA okuma becerileri sonuçlarının karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi: En başarılı beş ülke ve Türkiye. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 11(2), 651-673.
- Aytaç, K. (1985). Avrupa okul sistemlerinin demokratlaştırılması: Mukayeseli eğitim araştırması, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Balcı, A. (2007). *Karşılaştırmalı eğitim sistemleri*. Pegem Yayınları.
- Baldwin, P., ve Fleming, K. (2003). *Teaching literacy through drama: Creative approaches*. Routledge.
- Batur, Z., Ulutaş, M. ve Beyret T. N. (2019). 2018 LGS Türkçe sorularının PISA okuma becerileri hedefleri açısından incelenmesi, *Millî Eğitim*, 48(1), 595-615.
- Baykal, A. (2019). PISA 2012 matematik yeterliğinin içerik ve beceri boyutları, Emel İslamoğlu ve Sinem Yıldırım (Ed.), *Sosyal bilimlerde yeni araştırmalar*. (s. 283-300), Berikan Yayınevi.
- Baykul, Y. (2015). *Eğitimde ve psikolojide ölçme: Klasik test teorisi ve uygulaması*. Pegem Akademi.
- Benzer, A. (2019). Türkçe ders kitaplarının PISA okuma becerileri yeterli düzeyleri ile imtihanı, *Okuma Yazma Eğitimi Araştırmaları*, 7(2), 96-109.
- Bozkurt, B. Ü. (2016). Türkiye’de okuma eğitiminin karnesi: PISA ölçeğinden çıkarımlar. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16(4), 1673-1686.
- Bracey, G. (2009). The big tests: What ends do they serve? *Educational Leadership*, 67(3), 32-37.
- Compton, R. A., Faust, S. T., Woodard, A. ve Ellis, B. (2011). *The Finland phenomenon inside the world's most surprising school system [DVD]*. (2011). Memphis, TN: True South Studios LLC,
- Coşkun, T. (2013). *Uluslararası öğrenci başarı değerlendirme programı (PISA) 2009 uygulaması okuma becerileri okuryazarlığını etkileyen faktörler* [Yüksek Lisans Tezi], Akdeniz Üniversitesi.
- Çelebi, N. ve Kazancı, E. (2021). Cumhuriyet dönemi eğitim politikaları ve yabancı eğitim uzmanlarının eğitimdeki etkileri (1923-1960). *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(4), 198-218.
- Çelen, F. K., Çelik, A., ve Seferoğlu, S. S. (2011). Türk eğitim sistemi ve PISA sonuçları. *Akademik Bilişim*, 2(4), 1-9.
- Danişman, Ş. ve Erginer, E. (2017). The predictive power of fifth graders’ learning styles on their mathematical reasoning and spatial ability, *Cogent Education*, 4:1, 1266830. doi: 10.1080/2331186X.2016.1266830
- Demirel, G. ve Yağmur, K. (2017). Uluslararası PIRLS uygulamaları ölçütlerine göre Türk öğrencilerin üst düzey düşünme becerilerinin değerlendirilmesi. *Journal of Language Education and Research*, 3(2), 95-106.
- Duman, S. (2016). *Rus öğrencilerin PIRLS’te elde ettiği başarıya etki eden faktörlerin incelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi], Marmara Üniversitesi.
- Eraslan, A. (2009). Finlandiya’nın PISA’daki başarısının nedenleri: Türkiye için alınacak dersler. *Necatibey Eğitim Fakültesi Elektronik Fen ve Matematik Dergisi (EFMED)*, 3(2), 238-248.
- Erdoğan, E. ve Acar Güvendir, M. (2019). Uluslararası öğrenci değerlendirme programında öğrencilerin sosyoekonomik özellikleri ile okuma becerileri arasındaki ilişki. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(özel sayı), 493-523.
- Ergen, Y. ve Batmaz, O. (2019). İlkokul 4. sınıf öğrencilerinin okuduğunu anlama stratejilerini kullanma düzeyleri ile okuduğunu anlama başarıları arasındaki ilişki. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 49, 130-147.
- Ergin, İ. (2019). Atatürk dönemi eğitim siyaseti. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(63), 815-822.
- Erginer, A. (2012). *Avrupa birliği eğitim sistemleri. Türk eğitim sistemiyle karşılaştırmalar*. Pegem AYayıncılık.
- Erginer, E. (2000). İlköğretim 3. 4. ve 5. sınıf öğrencilerinin okuduğunu anlama becerilerinin değerlendirilmesi, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi*, 6-7-8, 133-143.
- Ergün, M. (1985). *Karşılaştırmalı eğitim*. İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Bölümü Yayını.
- Ergün, M. (1990). Türk eğitiminin batılılaşmasını belirleyen dinamikler. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 6(17), 435-457.

- Göktaş, Ö. ve Gürbüzürk, O. (2012). Okuduğunu anlama becerisinin ilköğretim ikinci kademe matematik dersindeki akademik başarıya etkisi. *Uluslararası Eğitim Programları ve Öğretim Çalışmaları Dergisi*, 2(4), 52-66.
- Göktentürk, T. (2021). *PISA okuma testinin ekolojik modele göre yanlılık analizi: Türkiye örneği* [Doktora Tezi], Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Grisay, A., De Jong, J. H. A. L., Gebhardt, E., Berezner, A., ve Halleux-Monseur, B. (2007). Translation equivalence across PISA countries. *Journal of Applied Measurement*, 8(3), 249-266.
- Güner, H., Çelebi, N., Taşçı Kaya, G. ve Korumaz, M. (2014). Neoliberal eğitim politikaları ve eğitimde fırsat eşitliği bağlamında uluslararası sınavların (PISA, TIMSS ve PIRLS) analizi, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 33-75.
- Hesapçıoğlu, M. (2009). Türkiye’de Cumhuriyet döneminde eğitim politikası ve felsefesi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 29(29), 121-138.
- İşeri, A. (2019). Uluslararası PISA yeterlikleri ve Türkiye öğretim programları kazanımları. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(2), 392-418.
- Keser, D. (2020). Kazım Karabekir Paşa'nın yetim çocukları himayesi üzerine bir değerlendirme. *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 15-37.
- Kılıç, F. (2015). Çanakkale savaşlarında okullar ve öğrenciler, *Türk Yurdu*, (104) 331, 44-46.
- Komatsu, H. ve Rappleye, J. (2017). A new global policy regime founded on invalid statistics? Hanushek, Woessmann, PISA, and economic growth. *Comparative Education*, 53(2), 166-191. doi: 10.1080/03050068.2017.1300008.
- Leu, D. J., Coiro, J., Castek, J., Hartman, D. K., Henry, L. A. ve Reinking, D. (2008). Research on instruction and assessment in the new literacies of online reading comprehension. *Comprehension instruction: Research-based best practices*, 2, 321-346.
- Lipman, M. (1976). Philosophy for children, *Metaphilosophy*, 7(1), 17-39.
- Lipman, M. (1988). *Philosophy goes to school*. Philadelphia Temple University Press.
- Matthews, G. B (1994). *The philosophy of childhood*. Harvard University Press.
- McClung, N. A. ve Pearson, P. D. (2019). Reading comprehension across languages: Seven European orthographies and two international literacy assessments. *Written Language ve Literacy*, 22(1), 33-66.
- McQueen, J., ve Mendelovits, J. (2003). *Language Testing*, 20(2), 208–224. doi: 10.1191/0265532203lt253oa.
- MEB (2013). *PISA uluslararası öğrenci değerlendirme programı*, PISA 2012 ulusal ön raporu. Yenilik ve Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü. (ttkb.meb.gov.tr, 07.12.2019).
- MEB (2017). *Uluslararası öğrenci değerlendirme programı PISA 2015 ulusal raporu*, (Haz.) B. Özgürlük, H. B. Ozarkan, Ö. Arıcı, U. E. Taş, Ölçme Değerlendirme ve Sınav Hizmetleri Genel Müdürlüğü.
- MEB (2019). *PISA 2018 Türkiye ön raporu* (Haz.) H. E. Suna, H. Tanberkan, U. E. Taş, E. Eroğlu, Ü. Altun, Eğitim Analiz ve Değerlendirme Raporları Serisi, No: 10.
- Merry, J. J. (2013). Tracing the us deficit in PISA reading skills to early childhood: Evidence from the United States and Canada. *Sociology of Education*, 86(3), 234-252.
- OECD (1999). *Measuring student knowledge and skills. A New Framework for Assessment*.
- OECD (2013). *Eğitim politikası genel görünümü: Türkiye*. Eğitim ve Beceriler Genel Müdürlüğü. (oecd.org/edu/policyoutlook.htm, 06.12.2019).
- OECD (2019). *PISA 2018 Assessment and analytical framework*, Paris: OECD Publishing. doi: 10.1787/b25efab8-en
- OECD (2021), *21st-century readers: Developing literacy skills in a digital world*, PISA, OECD Publishing, Paris, doi: 10.1787/a83d84cb-en.
- Öztürk C. (2010). Cumhuriyet döneminde öğretmen yetiştirilmede model arayışları. *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu*, (Ed.) M. A. Parlak, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Pearson, P. D., Ferdig, R. E.; Blomeyer Jr, R. L. ve Moran, J. (2005). The effects of technology on reading performance in the middle-school grades: A meta-analysis with recommendations for policy. *Learning Point Associates/North Central Regional Educational Laboratory (NCREL)*.
- Perry, L. B. (2008). Using PISA to examine educational inequality. *Orbis Scholae*, 2(2), 77-86.
- Petrov, G. (2021). *Beyaz zambaklar ülkesinde*. Can Yayınları.

- Polat, Ü. (2014). *Mütarekeden Cumhuriyet'e basında eğitim ve öğretmen sorunları (1918-1923)* [Doktora Tezi], Ankara Üniversitesi.
- Rasinski, T. V., Rupley, W. H., Pagie, D. D. ve Nichols, W. D. (2016). Alternative text types to improve reading fluency for competent to struggling readers. *International Journal of Instruction*, 9(1), 163-178.
- Reca, Ö. F. (2010). *Kahraman öğrenciler: Kurtuluş Savaşı ve Çanakkale Savaşı destanı*. Akis Kitap.
- Schleicher, A. (2023). ChatGPT and PISA: Ensuring our education systems keep up, Published by *OECD Education and Skills Today*. (<https://oecdutoday.com/>, 26.06.2023).
- Sellar, S., Thompson, G. ve Rutkowski, D. (2017). *The global education race: Taking the measure of PISA and international testing*. Brush Education.
- Shelley, M. (2012). *Frankenstein*. Broadview Press.
- Sjøberg, S. (2007). PISA and "real life challenges": Mission impossible? (<http://folk.uio.no/sveinsj/Sjoberg-PISA-book-2007.pdf>, 5.10.2023).
- Sjøberg, S. (2015). PISA and global educational governance—A critique of the project, its uses and implications. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 11(1), 111-127.
- Spiro, R. J., Feltovich, P. J., Jacobson, M. J. ve Coulson, R. L. (2012). Cognitive flexibility, constructivism, and hypertext: Random access instruction for advanced knowledge acquisition in illstructured domains. *Constructivism in education* (s. 85-107). Routledge.
- Straková, J. (2011). Ke kritice výzkumu PISA. *Orbis scholae*, 3, 123-127.
- Sulkunen, S. (2007). *Text authenticity in international reading literacy assessment: Focusing on PISA 2000* (No. 76). University of Jyväskylä.
- Şahbaz, M. (2016). Çanakkale Savaşları'nın ulusal ve uluslararası sonuçları. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 5(15): 187-198.
- Şimşek, M., Tuncer, M. ve Dikmen M. (2018). PISA 2015'e katılan öğrencilerin PISA'ya ilişkin görüşleri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(58), 559-569.
- Şimşek, U., Küçük, B., ve Topkaya, Y. (2012). Cumhuriyet dönemi eğitim politikalarının ideolojik temelleri. *Electronic Turkish Studies*, 7(4), 2809-2823.
- Taşdelen Teker, G., Boztunç Öztürk, N. ve Eroğlu, M. G. (2014). PISA 2009'a göre okuma becerisi ile öğrenme stratejileri arasındaki ilişkinin belirlenmesi, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29 (4), 244-255.
- TEDMEM (2019). *PISA 2018'e ilk bakış: Bulgular Türkiye için ne söylüyor?* Türk Eğitim Derneği. (<https://tedmem.us14.listmanage.com/track/click?u=1fdb4a6c0993e90b7baad35beveid=14be49e3f4vee=8bedc42c27>, 07.12.2019).
- Türkoğlu, A. (2012). Karşılaştırmalı eğitim nedir? (Ed.) Songül Aynal, *Karşılaştırmalı Eğitim Yansımaları*. (s. 2-22), Ankara: Pegem Akademi.
- Ültanır, G. (2000). *Karşılaştırmalı eğitim bilimi: Kuram ve teknikler*. Eylül Kitap ve Yayınevi.
- Van Manen, M. (2016). *The tact of teaching: The meaning of pedagogical thoughtfulness*. Routledge.
- Yıldız, M. (2013). Okuma motivasyonu, akıcı okuma ve okuduğunu anlamının beşinci sınıf öğrencilerinin akademik başarılarındaki rolü. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(4), 1461-1478.
- Yılmaz, M. (2011). İlköğretim 4. sınıf öğrencilerinin okuduğunu anlama seviyeleri ile Türkçe, matematik, sosyal bilgiler ve fen ve teknoloji derslerindeki başarıları arasındaki ilişkinin belirlenmesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29, 9-13.
- Zengin, E. Ç. ve Sağır, H. (2019). Rekabet gücü kapsamında dünyadaki ve Türkiye'deki kentlerin değerlendirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 22(2), 867-889.

Araştırmacıların katkı oranı beyanı

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk sanat politikası Turkish art policy in the first years of the republic

Gönderim Tarihi / Received: 18.08.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 20.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1345485](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1345485)

Fatih BAŞBUĞ¹
Zuhal BAŞBUĞ^{**2}

ÖZ: Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasından başlayarak, savaş yıllarının getirdiği maddi ve manevi zorluklara rağmen belirli bir kültür ve sanat politikasının belirlendiği görülmektedir. Yurtdışından alanında üst düzey eğitimciler getirilerek, çeşitli raporlar hazırlanmış, bu raporlar doğrultusunda sanat ve kültür politikasının ne denli önemli olduğu vurgulanarak, eğitim kurumlarında köklü değişiklikler yapılmıştır. Okulların fiziki şartları iyileştirilmeye çalışılmış, yabancı uyruklu eğitimciler görevlendirilmiş, Ankara'da yeni sanat okulları kurulmuş, yetenekli ve yaratıcı bireyler, önü açılmak suretiyle bu okullara yerleştirilmişlerdir. Bu dönemde sanat hareketleri, milli bilinç kavramı etrafında birleşmiş, yerel unsurlara aidiyet kazandırılarak, evrensel ulaşma çabasının motive edildiği görülmüştür. Anadolu görünümüleri, seferberlik yılları, zaferler, köy yaşamı, şehirli insanların hayatlarından kesitler, manzaralar, istihsal, tarımla uğraşanlar, kalkınma mücadelesi, aile unsuru, okuma yazma etkinlikleri, balıkçılar, Atatürk ve silah arkadaşlarının portreleri, natüromortlar, devrimler gibi konular, cumhuriyetin ilk yıllarında ressamın öncelikli eserleri arasında yer almıştır. Anadolu'nun çeşitli illerinde açılan sergiler vasıtasıyla ressamlar halkla buluşmuş, halkın bu sergilere yeterli ilgiyi gösterdiği görülmüştür. Ressamların devlet desteğiyle yurdun çeşitli illerine giderek resim yapmaları teşvik edilmiş, bu kapsamda "Yurt Gezileri" adı altında etkinlik düzenlenmiştir. Sanatın, geniş kitlelere hitap etme gücü, yeni kurulan devlet yöneticilerinin yüksek kültür seviyelerinin göstergesi olarak önemsenmiş ve büyük şehirlerin merkezlerine dikilen anıt heykellerle, halkın gücü ve millet iradesinin farkındalığı ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk sanatı, Türk kültürü, Resim sanatı, Ressamlar

ABSTRACT: It is seen that starting from the establishment phase of the Republic of Turkey, a certain culture and art policy has been determined despite the material and moral difficulties brought by the war years. High level educators were brought from abroad and various reports were prepared. In line with these reports, it was emphasized how important the art and culture policy is and radical changes were made in educational institutions. The physical conditions of the schools were tried to be improved, foreign educators were appointed and by establishing new art schools in Ankara, qualified and creative individuals were placed in these schools. In this period, art movements united around the concept of national consciousness, local elements have been acquired and it has been seen that the effort to reach the universal is motivated. Anatolian views, years of mobilization, victories, village life, sections from the lives of urban people, landscapes, agriculturists, struggle for development, family element, literacy activities, fishermen, portraits of Atatürk and his comrades and revolutions were among the priority works of painters in the first years of the Republic. Artists met with the public through exhibitions held in various provinces of Anatolia and it was seen that the public showed sufficient interest in these exhibitions. Painters were encouraged to go and paint in various provinces of the country with the support of the state and in this context, an event was organized under the name of Country Trips. The power of art to appeal to large masses has been an indicator of the high cultural level of state administrators. The power of the people and the will of the nation were revealed with the main statues put in the centers of big cities.

Keywords: Turkish art, Turkish culture, Painting art, Painters.

¹ Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi/Resim Bölümü, fbasbug@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7600-273X>

^{**} Sorumlu Yazar / Corresponding Author

² Doç. Dr., Akdeniz-Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi/Temel Eğitim Bölümü, zuhaldasbug@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6856-0432>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

The Ottoman Empire began to fall behind in terms of industrialization compared to the European states and this situation caused reform movements to become a necessity. Thus, the innovation efforts that are considered necessary in every institution and the modeling of western institutions contributed to the development of ties with abroad. Although the period of modernization and renewal began with the Tanzimat period, the decline could not be stopped. With the proclamation of the Constitutional Monarchy, the way bureaucracy was opened in the Ottoman Empire.

The state policy determined under the leadership of Atatürk provided great strides in every branch of art. In particular, with the improvement of infrastructure, workshops were created, and theoretical and practical art education was given. These development efforts continued after Atatürk's death, and the number of individuals who understood art in a social sense increased rapidly. (Canlı, t.y.: p. 52). The level of modern civilizations pointed out by Atatürk is to reach the highest possible level not only in the field of technology and industry, but also in culture and art. With this idea, the increase in the number of independent art schools and sending artists abroad with various scholarships in an indicator of the art policy of the period.

Methodology

Qualitative research method was used in the study. A literature review was made, the collected data were systematically processed, visual sources were scanned and the imprint information of the works in the museums was confirmed from different sources. The artworks whose visuals are included here are selected from the works observed by the authors in Ankara and Istanbul painting and sculpture museums. Findings and discussion.

The necessity of making radical changes with the Republican period also made itself felt in the field of art. The art phenomenon, which is connected to the palace or palace environment has been rapidly abandoned and the way has been opened to expand to cover all segments of public. It was strange that at first the luxury occupation of the palace was an activity shared with the public. In particular, the decision to support Turkish painters and the opening of exhibitions outside of Istanbul are among the first actions of the art policy. The role played by painters in the adoption of the culture and art policy of the Republic of Turkey is great. Painters went to various cities of Anatolia, painted there, served as educators and visualized cultural dynamics. They had the opportunity to get to know the life culture of people closely and exhibited the reflections of this culture in exhibitions they held in big cities. In different periods, the events of the period were written in the memoirs of the painters. One of the most important achievements of the Republic was the encouragement of painters to produce works outside of their workshops. Through the project, the painters got to know different cultures of Anatolia. Especially in the first half of the 20th century, there has been a figurative trend in Turkish painting with the colorist and staining approach. Turkish painters developed their technique in line with the artistic understanding of their western contemporaries and adapted them to local cultural forms. The art movements of the West, which had an influence and were accepted by large masses, started to find their equivalents in the country. It can be said that a geometric figurative approach, in which mass works of art were frequently made, was adopted in the Republican period. The artists who came together in Public Houses discussed the art understanding of the age and evaluated the works they made and by examining the catalogs of western examples, they had an idea about the art system.

Results and recommendations

Opening new art schools, renewing the curriculum of the academy in Istanbul, bringing in foreign educators are important regulations in the field of art education. Anatolia exhibitions were organized, and the works of selected painters were exhibited in different places. State painting and sculpture exhibitions were held regularly, and the works considered successful in these exhibitions were bought from the painters. These works have contributed to the formation of the collections of Ankara, Istanbul and Izmir state painting and sculpture museums today. With the university reform of 1933, efforts for innovation in the field of art continued. German sculptors made monumental sculptures for important

squares in big cities. The general subject of these sculptures is patriotism, representation of the people, the struggle for independence and Atatürk. It was supported as a state policy for the public, who struggled for establishment and existence, to enter the works of art. Works on national struggle were especially encouraged. After the 1950s, the issues returned to the normal and concepts such as homeland and nation production, independence were replaced by aspects of social life.

Turkish art did not seek to create original movements by following the path of European painters and all members of the family rushed to the front and participated in the defence of homeland and it is about the first priority for painters who live and observe the situation in the public. The ruling party of the period sent artists to various cities of Anatolia in order to support the arts and artists with the Homeland Trips program. The artists interacted with the people living here and a huge collection emerged. However, the fate of most of these works is unknown. Some of these works are known to hang in some public buildings. Continuation of the homeland Trips program will be beneficial for the state support to Turkish art. It will be beneficial to open two-year art schools at associate degree level for painter candidates who can produce works on national subjects and to train individuals who can make crowded figurative paintings for museums. The establishment of structures similar to the public houses in the field of art and the gathering of painters regularly will contribute to the development of Turkish art. With the effect of the rapid change in the world of culture and science throughout the Republic, the development efforts in the field of art continue today. High schools of fine arts and faculties of fine arts serve as institutions that train artist candidates. The spread of schools providing education in different fields of art in the education system of the age is an indicator of today's art policy and the importance given to art.

Giriş

17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti, Avrupa devletleri, özellikle de sanayileşme karşısında gerilemeye başlamış, bu da reform hareketlerinin zorunluluk halini almasına sebebiyet vermiştir. Böylece her kurumda gerekli görülen yenileşme çabaları, Batılı kurumların model alınması, yurtdışı ile olan bağların gelişimine katkı sağlamıştır. Tanzimat'la birlikte modernleşme ve yenileşme dönemi başlasa da gerileme durdurulamamış ve Meşrutiyet'in ilanıyla, Osmanlı'da yönetim biçimi değişmiş, bürokrasinin yolu açılmıştır.

1914 yılında Fransa, İngiltere ve Rusya'nın, Almanya'nın büyümesi karşısında aldıkları önlemler ve gelişmesini tehdit olarak gören tutumlarının bir sonucu olarak başlayan Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin bu savaşa dahil olmasıyla birlikte, adeta dünya savaşına dönüşmesi, şüphesiz ki Türk toplumu için tarihi anlamda önemli kırılmalardan biri olmuştur. 15 Mayıs 1919 günü Yunanlıların İzmir'i işgali, 19 Mayıs 1919 tarihinde Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkarak Ulusal İstiklal Savaşı'nı başlatmasıyla (Yılmaz, 2007: 103-108), Türkiye için yüzyıllık yeni bir sürecin ilk adımları atılmıştır. İstiklal Savaşı yılları, özellikle seferberlik anlamında tüm halkı derinden etkilemiş, askeri savaştan öte, bir milletin her kademedeki ferдинin istiklal mücadelesine dönüşerek her kesimi etkilemiştir. 20. yüzyıl, Türkler için yeniden doğuşun yılları olmuştur.

Celal Nuri İleri "Taç Giyen Millet" isimli eserinde 20. yüzyılın ilk yıllarını şöyle izah etmektedir. "1914 senesinden itibaren bütün dünyada, 1908'den itibaren de yurdumuzda, cihan tarihinde görülmemiş inkılaplar başladı. Haritalar değişti..." (İleri, 2008: 9). Bu haritaların değişmesinden etkilenen Osmanlı Devleti, ciddi toprak kayıpları vererek, çeşitli antlaşmalarla köşeye sıkıştırılmak istenmiştir. Konunun fazla dağılmaması adına, burada bu antlaşmaların ve toprak kayıplarının detayına girilmeyecektir. Ancak konuyla ilintili olduğu düşünülen bir antlaşmanın anekdotunun burada aktarılmasında fayda vardır.

Lozan müzakerelerinde, Trakya toprakları ve özellikle Edirne için büyük mücadeleler verilmiştir. Edirne'nin tapusunun kendilerine ait olduğunu öne süren batılı siyasilere, baş delege İsmet Paşa, müzakereler devam ederken şu karşılığı vermiştir: "Edirne'nin tapusunun mührü Selimiye Camii'dir" (Güler ve Akgül, 2008: 44). Sembolik ve metaforik anlamda bu camii, Osmanlı Devleti döneminde yapılan en önemli sanat harikalarından biri olmasının yanında, aynı zamanda Osmanlı Devleti baş mimarı Mimar Sinan'ın ustalık eseridir. Dolayısıyla Avrupa'ya açılan bu kadim şehrimizin, Osmanlı için ne denli bir öneme sahip olduğunun altının çizilmesinde yarar vardır. Rumeli topraklarında Osmanlı hakimiyetini perçinleyen bu eser, aynı zamanda Türk sanatının önemli yapıtlarından biri olarak külliye şeklinde inşa edilmiştir.

Bu günleri şairler, yazarlar, aydınlar makalelerinde, eserlerinde çok dramatik biçimde ifade etmişlerdir. Halide Edip Adivar'ın oldukça etkili romanı "Ateşten Gömlek" işgal yıllarının, halkın milli mücadele kavramının tasvir edildiği önemli yapıtlardan biridir. İzmir'in işgaliyle başlayan hikâye, Türk insanının istiklal mücadelesini anlatmaktadır. Ressam Avni Lifij, bu işgal yıllarını, özellikle İzmir'in işgalini unutamamış, yıkılan, harap edilen köylerini tasvir ettiği "Karagün" isimli eserinde betimlemiştir. Bu eserde, yıkılan harabelerin arasında, çırılçıplak soyularak öldürülmüş bir anne, yanında beşik ve içinde bebeğinin cesediyle, oldukça etkili bir anlatımla o kara günlerin tasviri yapılmıştır. Osmanlı Devleti son yıllarında, yazarına, aydınına, sanatçısına özgür ortam sağlamış, kültür sanat politikasını bu yönde geliştirmeye özen göstermiştir.

Görsel 1: Avni Lifij, Karagün, tüyb, 93x118 cm, Ankara Resim ve Heykel Müzesi, 1923

Kaynak: (Anonim, t.y.: 67).

Osmanlı döneminin resim sanatına damga vuran minyatür geleneği, biçimi cansızlaştırma üzerine (Öndin, 2011: 33) kurulu kompozisyon yapısından hızla uzaklaştıktan sonra, daha ruhsal kompozisyonlardan oluşan resim geleneği meydana getirmiştir. Böylece içinde bulunduğu dönemin sosyolojik olaylarını gözlemleyen Türk sanatçısı, görsel belliklerini daha milli konular üzerine kurgulamıştır. Osmanlı Devleti'nin kültür ve sanat politikası, savaş yıllarında kahramanlık, zafer ve savaş konularına ağırlık veren duruma yönelmiştir.

Osmanlı Devleti, kültür ve sanata her dönemde önem vermiş, özellikle kültür merkezleri olarak belirledikleri şehirlere, yol güzergahlarına ulu mabetler ve sosyal binalar inşa etmiştir. Bu binalar esasında aynı zamanda, milletlerin ve devletlerin kudretlerinin temsili, yüksek kültür seviyelerin göstergesidir. Osmanlı'dan sonra devamı olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk yıllarında da kurucu idare, aynı vazifeyle benzeri simgesel anlayışı devam ettirmiştir. Türk Tarih Kurumu binası, bu anlamda Osmanlı yapılarının karakteristik özelliklerini yansıtmaya bakımdan, geçmiş kültürle bağını kopartmayan düşüncenin sanatsal bir ürünü olarak göz doldurmaktadır. Bu binaya benzer özellikleri bulunan Ankara Tren Garı da Cumhuriyetin önemli yapılarından biridir. Neo-klasik anlayışın emarelerini taşıyan binada, anıtsal sütun düzeniyle, yine tarihi yapıların heybetli duruşu dikkati çekmektedir. Sanat eserleri, bu anlamda devlet ve milletlerin kimliğini oluşturmaktadır. Kimlik inşa eden milletler, gelecek nesillere daha anlamlı mesajlar bırakabilmektedir. Atatürk ve yönetici kadrosunun, kültürel ve sanat kimliği oluşturmadaki mücadeleleri takdire şayandır. Cumhuriyetin ilk yıllarında olağanüstü bir özveri ve gayretle, sanatçılar desteklenmiş, kültür adamları ve aydın kesim fikirlerini açıklıkla ifade etmişlerdir. Buradan hareketle Cumhuriyet Türkiye'sinin kuruluş süreciyle birlikte izlediği yola bakmakta yarar vardır. Osmanlı'nın altı yüz yıllık uzun devlet hayatının yarattığı etkinin devam ettirilmesi veya yeni yönetim anlayışıyla güncellenmesi, bu anlamda radikal kararlar alınmasını zorunlu kılmıştır. Kültürel ve sanatsal bir politika belirlenerek bu yönde adımlar atılması zorunluluk halini almıştır.

Literatür taraması

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk sanat politikası

Anadolu toprakları, farklı coğrafi bölgeleriyle birlikte farklı kültürel kimliğe sahip bölge inşalarına yurt olmuştur. Trakya'da Avrupa, Ege'de Akdeniz, güney illerinde Arap, doğuda Fars, kuzeydoğuda Kafkas kültürünün izleri (Atabay, 2009: 456), Türkiye Cumhuriyeti'nin zenginliğini oluşturan farklı kültürlerin beşiği durumunu oluşturmaktadır. Bu nedenle bu kültürel farklılıkların tek bir çatı altında buluşması ve ortak değerleri oluşturması, temel anlayışın dayanak noktasını oluşturmuştur. Buradan hareketle,

özellikle kültür, sanat ve eğitim konularında millilik kavramı ön plana çıkarılmış, toplumsal dönüşümün milli unsurlar yoluyla, daha verimli olacağına inanılmıştır. Esasen kültürel ve sanatsal kimlik inşa sürecinde ve günümüzde de bu millilik noktasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Sanatın evrensel bir dil üzerine kurgulanması, her topluma hitap etmesi gibi daha evrensel bakış açısıyla biçimlendirilmesi gerektiği, sanat ortamını ikiye ayırma da genel kanı ilk yıllarda milli değerlerin ve milli birliğin ön plana çıkarılması şeklinde olmuştur. Halkın büyük bir bölümü, topyekûn istiklal mücadelesi vermiş, can kayıpları yaşanmış, idealist genç nesil savaşların neticesinde azalmıştır. Böylesine mücadele verilen topraklarda, toparlanmanın mümkün olabilmesi oldukça zordur. Dolayısıyla sanatçılar, kendilerine sağlanan imkanlar neticesinde, vefa göstergesi olarak, kendi tarzlarına uygun figüratif konulara yönelmişlerdir. Osmanlı döneminin son ressamları, ülkenin içinde bulunduğu kaos ortamını, yenileşme çabalarını yakından takip etmiş, görüşleri doğrultusunda, görsel sanat eserlerine dönüştürmüşlerdir.

Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte dönüşümün başlatıldığı ilk faaliyetler, kültür ve sanat alanında olmuştur. Sanatçılara ve fikir insanlarına, rahat çalışabilecekleri ortamlar hazırlanmış, toplumla buluşmalarının yolu açılmış, böylece birbirlerini anlayan ve aynı düşüncelere sahip insanların, belirli çatılar altında bir araya gelmelerine olanak sağlanmıştır. 1920'li yıllara bakıldığında, kargaşa ortamında kültürel ve sanatsal etkinliklerin hız kazandığı görülmektedir. Özellikle 1923'ten itibaren sanat kurumlarında girişimler ve hareketlilik yaşanmıştır. Türkiye'de başlayan dönüşüm hareketi, ileri seviye ülkelerin ulaştıkları refah düzeyine ve yüksek eğitim bilincine ulaşılması için devrimlerin şart olduğunun kesin göstergesi olmuştur. Bu amaçla, 1924 tarihli Musiki Muallim Mektebi, ortaöğretime müzik öğretmeni yetiştirme gayretiyle alan bilgisi veren önemli mekteplerden biri olarak Ankara'da kurulmuştur. Yine ortaokul öğretmenlerinin yetiştirilmesinde önemli rol oynayacak olan 1926 tarihli Orta Muallim Mektebi, Ankara Hukuk Mektebi gibi okullar, eğitimde başlayan değişimlere iyi birer örnektir. Harf Devrimi'yle birlikte başlatılan okuma yazma seferberliği (1928), Millet Mektepleri ile (Görsel 2) kısa süreli de olsa halkın bilinç düzeyinin ve eğitim seviyesinin artırılmasına yönelik önemli çabalardır. Geleneksel toplum yaşantısı ile kültürel dinamiklerinin bu yeni düzene ayak uydurması kolay olmamıştır, yeni ve milli bir oluşuma dayalı temel üzerinde inşa edilecek bir millet için bu geçişin sancılı olması muhtemeldir (Kavcar, 1983: 505). Ressamlar, yeni, gelişen ve dönüşen toplum yapısına duyarsız kalamamışlar, halkı teşvik edici çalışmalar yapmışlardır.

Görsel 2: Şeref Akdik, Okuma Yazma Seferberliği/Millet Mektebi, tüyb, 180x150 cm, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi, 1933

Kaynak: (Okkalı ve Baytar, 2020: 153).

Toplumsal anlamda dönüşümün gereği olan ve temel felsefesini milli kimlikten alan, cumhuriyet hedefleri doğrultusunda yapılan devrimlerin (Avcı, 2019: 4), sanatçıların eserlerinde şekillenmesi, aynı

zamanda dönemin görsel belgesi olması açısından önemlidir. Bu resimlerden de anlaşılacağı üzere, halk nezdinde yapılan girişimlerin sonuç verdiği ve bilinçli nesiller yetiştirilmesi amacının umut verici nitelikte ilerlediği açıktır. Kırsal kesimlerde açılan okullara, özellikle kız çocuklarının gönderildiği, halkın büyük bir umut ve mutlulukla bu okullara destek vererek, eğitim öğretim seferberliğine katıldıklarını gösteren tablolar yapılması, sanatçıların bu yöndeki devlet politikasına desteklerinin açık göstergesidir.

Görsel 3: Şeref Akdik, Okula Kayıt, tüyb, 150x180 cm, Ankara Resim ve Heykel Müzesi, 1935

Kaynak: (Anonim, t.y.: 77).

Eğitim alanında alınan kararlar sadece, yeni harflerin okunması değil, aynı zamanda köy hayatında da yararlı bilgilerin verilerek, ziraat alanında bilinçli çiftçilerin yetiştirilmesi, topyekûn millet kalkınmasının hayata geçirilmesi planlanmıştır. 1923 tarihli Türkiye İktisat Kongresi'nin almış olduğu kararlar bu yöndedir. Köy ilkokullarının bahçeleri, ahır ve kümesleri olması gerekliliği ön plana çıkarılarak, bu alanların açık eğitim alanlarına dönüştürülmesi, çiftçilere uygulamalı eğitimlerin bu alanlarda verilmesi tavsiye edilmiştir (Ökçün, 1971: 469). Böylece orta eğitimlerini başarıyla bitiren resim öğretmenleri için bir fırsat doğmuş, bu okullarda görevlendirilmişler ve böylece ileriki dönemlerde isimlerinden söz ettirecek olan yetenekli gençleri bu okullarda keşfedebilmişlerdir.

Milletler için hayati öneme sahip, sosyal ve kültürel dünyanın yansıması olan edebi eserler, musiki, folklor gibi sanat dallarının geliştirilmesi, cumhuriyetin kültür ve sanat politikasının ana hedefi olmuştur (Süslü, 1995: 41). Bu kapsamda, özellikle yabancı eğitimcilerden destek alınmış, hedeflenen sistem onlara anlatılmış ve eğitim planlarının oluşturulması istenmiştir.

Kültür ve sanat politikasının belirlenme çalışmaları hızla devam ederken, bu dönemde üzerinde durulması gereken en önemli konulardan biri, Kolombiya Üniversitesi Terbiye Filozofu Prof. John Dewey'in 1924 yılında iki ay kadar ülkede kalarak, yaptığı incelemeler sonucunda Maarif Vekilliği'ne sunduğu iki raporun, özellikle kültür ve sanat konularındaki tavsiye kararları büyük önem taşımaktadır. Bu raporlarda Sanayi Nefise Mektebi'nin kısmen de olsa sanat alanında çok önemli bir boşluğu doldurduğunu, ancak bu okulun fiziki şartlarının yetersiz olduğunu, Ankara'da da benzeri bir okulun açılarak sanat eğitiminin daha geniş kitlelere yaygınlaştırılması gerektiği üzerinde durmuştur (Akyüz, 2008: 392). Dewey'in bu raporu doğrultusunda, Maarif Vekilliği bütçe talebinde bulunarak, çalışmalara hızla başlanacağını belirtmiştir. Bu bağlamda, 1926 yılında Gazi Eğitim Enstitüsü'nün kurulması atılan önemli adımlardan biri olmuştur. Hazırlanan raporun öncesinde ve sonrasında sistematik olarak bazı çalışmalar yapıldığını belirtmekte fayda vardır.

Türk ulusal hareketinin resmi organı olan Ankara Hükümeti, Cumhuriyetle birlikte kültür ve sanat konusuna önem vermiştir. 3 Mayıs 1920 tarihinde oluşturulan ve heyet başkanlığını Mustafa Kemal Atatürk'ün yaptığı İcra Vekilleri Heyeti'nin 9 Mayıs 1920 tarihli programında sanatla ilgili ifadeler yer verilmesi, hükümet programına bu konuların alınması bakımından önem arz etmektedir. Programda, milli eserlerin toplanması, müzeler kurulması, yaratıcılık ve milli sanatın gelişmesi için çalışmalar yapılacağından bahsedilmektedir. Sonraki yıllarda da benzeri çalışmaların devam ettiği görülmektedir. 1937 tarihli Celal Bayar Hükümeti de kültür ve sanata hassasiyetle eğilmişlerdir. Devlet Konservatuarı ve Tatbiki Sahnesi'nin kuruluşu ve geliştirilmesi için çalışmalar başlatılmıştır. Sanat ve yaratıcılıkla ilgili kavramlar, mutlak surette milli ifadesiyle birlikte ele alınmıştır. Güzel Sanatlar Akademisi'nin yenilik hareketlerinin hızlandırılarak sürdürülmesi gerektiği vurgulanmıştır. 1939 tarihli Refik Saydam Hükümeti'nin etkin olduğu dönemde yine Güzel Sanatlar Akademisi ve Konservatuardaki gelişmeler yakından takip edilmiştir. 1946 tarihli Recep Peker Hükümeti yönetiminde de Devlet Tiyatrosu ve Operası Kanunu hazırlanmış, bu kurumlar için Ankara'da müstakil bina yapılacağı belirtilmiştir (Kavcar, 1983: 508). Bununla birlikte farklı alanlarda eğitim uzmanları yurda getirilerek çeşitli raporlarla konular teyit edilmiştir. Özellikle yurtda yaşayan vatandaşların, mevcut olanaklar düşünüldüğünde yetersiz kalan okuma-yazma düzeyinin artırılması birinci öncelik olmakla birlikte, temizlik, sağlık ve gelişmişlik düzeyi gibi konular, yaygın olan bilgisizlik konularının giderilmesi, köylerde sosyal yaşamın geliştirilmesi gibi konular, raporlara yansıyan ortak konular olarak dikkati çekmektedir. Köy Enstitüleri, hazırlanan raporların bir sonucu olarak kurulmuştur. Kırsal yerleşim yerlerine kurulan bu okullar, kuruluş görevlerini yerine getirerek, zamanında önemli bir boşluğu doldurmuş, kültür ve sanat için son derece yararlı olmuştur (Akyüz, 2008: 393). Köy Enstitüleri, faaliyet yaptığı süreç içinde, büyük şehir hayali kuran pek çok yetenekli öğrenci için bir umut kapısı olmuştur. Özellikle Gazi Eğitim Enstitüsü'nün yetişen ilk öğrencilerini özgeçmişleri incelendiğinde büyük bir oranın Köy Enstitülerinde aldıkları eğitimden sonra çeşitli yönlendirmelerle Ankara'ya gelerek bu köklü sanat kurumuna yerleştikleri ve daha sonra eğitimci oldukları görülmektedir (Başbuğ, 2009: 170). Böylece köylerde eğitim seferberliğinin yaygınlaştırılmasıyla birlikte, köy enstitülerinin gerekliliği ve önemi ortaya çıkmış, hazırlanan raporlar doğrultusunda, Türk eğitim sistemi açısından özgün bir kurum olan köy enstitülerinin kurulma ve yaygınlaştırılma çalışmaları hız kazanmıştır (Tekeli, 1983: 665). Önemli Türk ressamlarından ve sanat alanında yazılarıyla düşün dünyasına katkı sağlayan ressam Ali Sami Boyar, köy enstitüleriyle ilgili bir yazı yazmıştır.

“Çocuklar için okula gitmek adeta bir işkenceydi. Hocalara soru sormak, düşünce dile getirmek büyük kusurdu. Bu durum çocukları, özgüvensiz bir birey yapıyordu. Köy enstitüleriyle birlikte, çocuklar daha mutlu, okula severek ve isteyerek gidiyorlar. Takıldıkları yeri hemen sorarak doğruyu anında öğrenebiliyorlar” (Boyar, 1934c: 463) sözleriyle, Köy enstitülerinin gelecek nesiller açısından önemine vurgu yapmıştır. Bu okullar sayesinde, kırsal kesimde istihdam edilecek, tarım ve hayvancılık konularında bilgi sahibi genç bir nesil yetişmiştir. Bu okullarda, çocuklar sadece teorik ve pratik dersler almamışlar aynı zamanda kültür ve sanat dersleri alarak tam donanımlı ve kültür seviyesi yüksek bireyler olarak yetişmişlerdir.

Yaparak-yaşayarak öğrenmenin öncelik olduğu bu okullarda (Hızal, 1990: 4), özellikle resim derslerinin verilmesi gerektiğine işaret eden ressam Ali Sami Boyar, medeniyete giden yolun önemli vasıtalarından birinin resim bilgisi olduğuna işaret ederek, köylülere resim sevgisinin aşılmasına yarar bulunduğu altını çizmiştir (Boyar, 1934: 466). 1947 yılında müfredatında köklü değişiklikler yapılan bu okulların programlarına, sanat dersleri ve atölye çalışmaları eklenmiştir (Akyüz, 2008: 395-397). Eğitim sisteminde böylesine değişiklikler yapılarak, sanat derslerinin çeşitli okul müfredatlarına konulması, eğitim alanında yapılan değişiklikler olarak önem arz etmektedir.

Atatürk'ün önderliğinde belirlenen devlet politikası, sanatın her dalında büyük atılımlar sağlamıştır. Özellikle altyapı iyileştirilmeleriyle, atölyeler oluşturularak teorik ve pratik anlamda sanat eğitimi verilmesinin önü açılmıştır. Bu geliştirme çabaları Atatürk'ün ölümünden sonra da devam etmiş, toplumsal anlamda sanattan anlayan bireylerin sayısı hızla artmıştır (Canlı, t.y.: 52). Atatürk'ün işaret ettiği muasır medeniyetler seviyesi, sadece teknolojik veya sanayi alanında değil, kültür ve sanat alanında da mümkün olan en üst seviyeye ulaşmaktır düşüncesiyle, müstakil sanat okullarının sayısının artması, sanatçıların çeşitli burslarla yurtdışına gönderilmesi ve teşvik edilmesi, dönemin sanat

politikasının göstergesi niteliğindedir. Bu konuda Atatürk'ün sanatla ilgisini ele alan bir yazıya bakmakta yarar vardır.

“Sanat konusunda hayırlı kararlar alınmıştır. Gazi Mustafa Kemal, bastırıldığı bir risalede “*Tarihi sanat eserlerimizi korumaya mecburuz*” diyerek, tamir ve yenileme çalışmalarının başlatıldığını duyurmuştur. Atatürk, Konya’yı ziyaretlerinde burada gördüğü bazı medrese, cami ve mescit gibi tarihi binaların korunması gerektiğini söyleyerek, başvekilî paşaya telgraf çekerek derhal duruma müdahale edilmesini emretmiştir (Şinasi, 1933: 21). Dönemin idari aklının bu denli önemli konularda anında müdahale etmesi, bir tarihin yok olmasına fırsat vermeyerek, bu kadim şehirlerimizde bulunan tarihi eserlerin günümüze kadar gelmesini sağlamıştır. 1927 yılından itibaren Ankara’da yapımı tamamlanan anıt heykellerin halkın yoğun etkileşim içinde olduğu yerlere dikilmesiyle, sanat ve bilinç düzeyinin geliştirilmesi, hedeflenen Türkiye’nin milli şuurunun canlandırılması sağlanmıştır.

Atatürk, geçmişin bilimsel olmayan boş inançlarını reddetmiş, Doğu veya Batı’dan gelebilecek yabancı etkilere karşı olduğunu belirtmiştir (Etike, 2001: 51). Böylece Millî Eğitim Bakanlığı’nın temel ilke ve hedeflerinin millî eğitim olması gerektiği üzerinde durmuştur.

Millî şuurun yüksek önemle üzerinde durduğu konulardan biri de millî değerlerin önemli kültür varlıkları olarak ebedileştirilecek bir anlayışla korunması ve yenilenmesidir. Dolayısıyla Cumhuriyet döneminde Anadolu’daki tarihi yerlerin kayıt altına alınması için ressamın Anadolu’ya gönderilerek buradaki kültür varlıklarını resmetmeleri beklenmiştir. Bu kapsamda Anadolu sergileri adı altında bir dizi sergi açılmıştır.

Anadolu sergilerinin (bazı kaynaklarda İnkılap Sergileri adı altında da anılmaktadır) başlıca merkezi, Ankara olmuştur. Bu şehir, kısa zamanda başkent olmasının verdiği güçle, bürokrasinin kalbi konumunda bulunmasıyla, açılan sergilere devlet büyüklerinin yüksek katılımına şahit olmuştur. Tabii burada Atatürk’ün sergilerin çoğunun açılışlarına katılarak, kamu binaları için resim satın alınmasıyla, resamlara maddi ve manevi anlamda büyük desteği olmuştur. Atatürk, aynı şekilde ressamın desteklenmesi için eserlerinin satın alınmasını, diğer devlet görevlilerine de işaret etmiş (Büyükişleyen, t.y.:38-39), Ankara Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu’nun oluşmasının temelleri atılmıştır. Sanat alanında yapılan bu hareketler, sanatçıları motive etmiş, eser üretme motivasyonlarına katkı sağlanmış, daha duyarlı ve bilinçle hareket etmelerine vesile olmuştur. Ünlü ressam Elif Naci bir yazısında, 1923-1933 yıllarına ait izlenimlerini şöyle aktarmaktadır;

“1927’de açılan dördüncü Ankara sergisini biletle bin beş yüz kişi ziyaret etmiştir. Biletsiz olarak sergiyi gezenler ve öğrencilerle birlikte, iki bin beş yüz ziyaretçi sergiyi gezmiştir. Sergiden otuz dört tablo satın alınmıştır. Maarif Vekaleti ve Meclisin satın almış olduğu tabloların bedeli toplamda üç bin lirayı bulmuştur. Ressamlara ve resimlere büyük rağbet olmuştur...” (Naci, 1933: 10-15). Elif Naci, bir ressam naifliğiyle bu sergilere olan ilgiden oldukça memnun olarak, sayılarla katılımcıları izah ederek, bu sergilerin devlet desteğinden söz etmiştir. Eserlerin satın alınmasının, sanatçıları açısından önemine dikkat çekerek, satın alan kurumları tek tek yazmıştır. Bu sanat politikasının sürdürülmesinde şüphesiz ki Atatürk’ün payı çok büyüktür. Ünlü yazar Ahmet Muhip Dıranas ta bir yazısında Türk sanat politikasından bahsederek, dönemin sanat politikasının sanatı halka benimsetmek olduğunu altını çizmiştir.

Ahmet Muhip Dıranas, millî karakteristik tarzın Cumhuriyet Dönemi Türk sanatının genel özelliği olduğunu belirtmiş, idealist, yerel ve ulusal bir resim anlayışının ülkenin her yanına yayılarak özümsemesi gerektiğinin altını çizmiştir. Şairin ifade ettiği en önemli kavram, millî ve karakteristik bir sanat anlayışıdır. Dıranas’ın ilham kaynağı olarak düşünülen Ahmet Hamdi Tanpınar’ın da sanat felsefesinin önemli bölümünü, kendi kültürel kaynaklarından beslenen sanatçıları oluşturmaktadır. Yerel unsurları, Batılı anlayışa uygun olarak tanzim etmek görüşünü paylaşmıştır (Tunalı, 1965: 3). Cumhuriyetin en önemli kazanımlarından biri olan millîlik anlayışı, yurttan yaşayan her ferden amaç ve ilkesi olmuştur.

Sanatçının en önemli gayelerinden biri olan güzel olanı bulmak, onu maddi dünyanın bir görüneni kılmak ve izleyiciyle paylaşmak sanat eserinin muhtevası ne olursa olsun belirli amaçları doğrultusundadır. Sanat hakkında sadece leke ve biçimleriyle değil, aynı zamanda düşünsel ifadeleriyle de yazılarını paylaşan Wasily Kandisky, bu konuda “Sanatta estetik, iç değerlerin ve insani özelliklerin bir ifadesi olarak ortaya çıkmaktadır” (Kandinsky, 1981: 94-14), ifadesiyle sanatın, temelde insanın iç değerlerinin yansımaları olduğuna işaret etmektedir. Kandisky’nin bu görüşü Türk sanatçıların temel prensipleriyle örtüşmektedir. Türk ressamların Cumhuriyetle birlikte, Anadolu’ya açılmaları, burada edindikleri izlenimleri yansıtma ve güzeli aramaları, iç değerlerinin ve insani özelliklerin ifadesini oluşturmaktadır.

Görsel 4: Halil Dikmen, İstiklal Savaşı’nda Mermi Taşıyan Kadınlar (Kurtuluş Savaşı), tüyb, 137x245 cm, Ankara Resim ve Heykel Müzesi, 1933

Kaynak: (Anonim, t.y.: 79).

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucu iradesi, ilk yıllarda sanat politikasını tamamen millilik üzerine belirlese de sanatçıların özgür ortamda eser ürettiklerini söylemek mümkündür (Kuban, 2017). 1926 tarihli yayınlanan kararnameyle düzenli sergiler açılması, bu sergilerin özellikle Ankara’da açılması, sergide uygun bulunan eserlerin satın alınması, satılmayan eserlerin İstanbul’da Galatasaray sergilerinde gösterime sunulması gibi ilke ve tavsiye kararları alınmıştır. Böylece İstanbul dışında açılan sergilerin desteklenmesi ve yaygınlaştırılmasının önü açılmıştır. Yine bu dönemde Anadolu’ya açılım konusuna, ressam Saim Özeren’in 1926 tarihli Erzurum’da açtığı kişisel sergi örnek gösterilebilir. Yine 1927 yılında, Türk Sanayi-i Nefise Birliği’nin kurulmasıyla, resmîyet kazanan bir çatı altında sanatçıların etkileşimde bulunmaları sağlanmıştır (Canlı, t.y.:44). Ancak bu çabalara rağmen, Ali Sami Boyar’a göre, 1930’lu yıllara kadar olan çabalar yetersizdir ve güzel sanatların yaygınlaştırılması gerekmektedir (Sami, 1934: 48). Boyar’ın bu endişesiyle birlikte, eldeki veriler ışığında, Türk sanat politikasının belirlenmesi, kararlar alınması, bu kararların uygulanması noktasında, bürokrasinin titizlikle üzerine düşen görevi yaptığı söylenebilir. Bunun göstergesi olarak, Türk ressamlarının devlet desteğini arkasına alarak, eser üretmeleri ve eserlerini sergileyecekleri mekanlar bulmaları, kamu kurumlarının koleksiyonlarına eserlerini satmaları kanıt gösterilebilir. Devletin bu desteğinin arkasında, belirli bir milli beklenti duyulması, sanatçıların üretim süreçlerini etkilemiş ve özgün eserlerin ortaya çıkması noktasında olumsuzluklara sebebiyet vermiş olabilir. Bu konuda ressam Malik Aksel, “Malik Vıcdani” mahlasıyla bir gazetede yazdığı makalesinde Türk resim sanatında adeta Rönesans’ın doğuşunu beklemekte ve bunun Cumhuriyet ve İnkılabın en büyük hakkı olduğunu ileri sürmektedir (Vıcdani, 1933: 28). Milli unsurlarla, evrensel bir Türk sanatı kimliğine ulaşmak kolay bir durum değildir. Bilindiği gibi sanat, dünyadaki bütün insanlara hitap eden ortak ve özgün bir dil geliştirmelidir. Burada haklılık payı bulunan Aksel’in işaret ettiği konu, özgünlüğe ulaşılması gerektiğidir. Ancak varlık mücadelesi vermiş, istiklali için her şeyinden vazgeçmiş bir halkın, Erken Cumhuriyet dönemindeki sanat eserlerinde, özgün eserlerin beklenmesi, haksızlık olarak düşünülebilir. Türk kimliğinin canlandırılması, vatan ve bayrak konularının resimlere yansımaları, bu dönemde sıkça görülen sanat hareketleri olarak ifade edilebilir.

Anadolu'da seferberlik döneminde işlenen konulara bakıldığında, halkın seferberliğe karşı bütün malını, canını vererek katkı sağladığı görülmektedir. Ressamların milli birlik noktasında, hemen her türlü konuya karşı çok duyarlı yaklaşım göstererek, farklı bakış açılarını yansıttıkları görülmektedir. Zeki Kocamemi'nin eserindeki "Mekkare" terimi, nakliye işinin hayvan sırtında yapılmasıdır. Ressam burada, hayvanları rütbesiz asker olarak konuya dahil etmiş, onlara kahraman payesini tablosu yoluyla vermiştir. Yapılan bu eserlerin, rastgele yapılmadığı, kompozisyonların belirli bir bilinçle yapıldığı, özellikle milli beraberliğe katkı sağlayacak konular seçildiği görülmektedir. Resimlerin hikayeleri, ressamlar tarafından halkevlerinde açtıkları sergilerde anlatılmış, halk bu anlamda da bilinçlenmiştir. Bu nedenle Türk sanat politikasına en büyük katkıyı sağlayan yapılardan birisi de şüphesiz ki halkevleridir. Türk ocaklarının vazifesinin tamamlandığına inanıldıktan sonra halkevlerinin açılması, belki eleştirilebilir. Ancak kurucu idarenin bu anlamda da belirli düşünce ve istişareler neticesinde bu kararı aldığı unutulmamalıdır. Konu gereği burada detaya girilmeden halkevlerinin sanat açısından önemine değinilmesinde yarar vardır. Halkevleri, her kesimden vatandaşın rahatlıkla gidebildiği, maddi unsurlar yerine gönüllülük esasına dayalı, halkın bilinçlenmesi, aydınlanması, birlikteliğin oluşturulması adına, tüzel bir kişilik vasfıyla, resmi bir organ olarak faaliyetlerine başlamıştır. Özellikle halkevlerinin milli kimlik noktasında üstlendiği görev, buraya gelen bireylerin benliklerinde yarattığı imge ile yüksek seviye bir kültürün inşası olmuştur. Sanat eserleri, bu konuyu görselleştiren imgelerdir.

Görsel 5: Zeki Kocamemi, Mekkare Erleri, tüyb, 123x195,5 cm, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi, 1935

Kaynak: Kocamemi, Z. (2023). wikipedia'da https://tr.wikipedia.org/wiki/Zeki_Kocamemi

Halkevleri, Türk Ocakları'nın kapatılmasından sonra açılarak (Erol, 1984: 38), aynı model bir yapıyla faaliyetlerini sürdürmüştür. Bütün vatandaşları milli birliğe yükseltmek (Peker, 1933: 6) amacıyla faaliyetlerini şekillendirmiştir. Bu durumdaki hassasiyetini halkevlerinin yıldönümünde Başbakan İsmet İnönü de dile getirmiştir: "İlim ve fen gibi güzel sanatları cemiyet içinde itibarlı konuma getirmek halkevlerinin başlıca amaçlarından biridir" diyerek, konunun önemine ve amacına dikkati çekmiştir (Paşa, 1933: 100). Halkevleri, aynı zamanda örgütlenme yapısı olarak düşünülürse, buradan sayısız insanın yararlandığı, istihdam olanağı, hemen her ilde açılarak, toplumsal dönüşüme katkı sağladığı görülebilir. Modern Türkiye'nin dönüşümünün başladığı halkevleri, günümüzde farklı başlıklar altında yerel yönetimler tarafından sürdürülmeye devam ettirilmektedir. Modern Türkiye söylemiyle birlikte sanat konusunda da bir dönüşümün başlaması gerektiği düşüncesi gelişmiştir.

Modern Türkiye'nin modern sanatı olmalı felsefisiyle hareket eden Türk ressamları (Uzunoğlu, 2013: 161), Batılı çağdaşlarının sanat anlayışları doğrultusunda tekniklerini geliştirerek, yerel kültürel biçimlere uyarlamışlardır. Batının etki oluşturmuş, geniş kitlelerce kabul görmüş, sanat akımlarının yurttaki karşılıklarının yaratılması süreci başlamıştır. Cumhuriyet döneminde özellikle inşacı ve kültürel sanat eserlerinin sıkça yapıldığı geometrik, figüratif bir anlayışın benimsendiği söylenebilir. Halkevleri bünyesinde bir araya gelen sanatçılar, tartışma ortamlarında çağın sanat anlayışını konuşmuşlar, yaptıkları eserleri değerlendirmişler, Batılı örneklerin kataloglarını inceleyerek sanat sistemi hakkında fikir sahibi olmuşlardır.

Halkevlerinde genel anlamda eğitim konusu tartışılırken, 1933 Üniversite reformuyla birlikte, Güzel Sanatlar Akademisi'nde de köklü değişiklikler yapılması gündeme gelmiştir. İlk değişikliğin 1928 yılında ve ikinci değişikliğin 1938 yılında yapılmasıyla birlikte (Gören, 1998: 124), okul kimliği bütünüyle değişmiştir. Okul, lise seviyesinden yüksek öğrenim seviyesine çıkarılmıştır (Özsezgin 1999: 36). Yabancı sanat eğitimcileri getirilerek akademi, çağın sanatına uygun modern sanat akımlarının felsefesini anlayabilecek bireylerin yetiştirilmesi ve eğitim sisteminin belirlenmesi için eğitim müfredatını güncellemiştir (Cezar, 1983: 6). Eğitim sisteminde yapılan bu değişimler neticesinde, burada yetişen ressam adaylarının sanata bakışlarında değişiklikler meydana gelmiştir. Özellikle yirminci yüzyılın ilk yarısında Türk resminde, renkçi lekeci anlayışla birlikte figüratif bir eğilim olduğu söylenebilir. Ancak bu eğilim, yerel motifleri sıkça kullanan, Anadolu insanının yaşamından kesitleri barındırması açısından önemlidir.

Dönemin önemli projelerinden akademide resim bölümünün başına getirilen Leopold Levy'nin ressamlara aylık bağlanmasını teklif ederek, meslek grubu statüsüne almak istemesi, ressamların istihdamı ve kamu personeli olmaları yönünde önemli bir adım olarak görülse de gerçekleştirilememiştir (Naci, 1938: 247). 1938-1943 yıllarında gerçekleştirilen Yurt Gezileri programı, devletin halka doğru hareketinin bir uzantısı olarak kabul edilebilir (Keskin, 2012: 142). Ancak bu gezilerin planlaması, sadece ressamlara belirli bir para verilerek, onların yaşam standartlarının iyileştirilmesi değil, kırsal kesimde yaşayan halk kültürünün diğer bölgelerdeki ve büyük şehirlerdeki insanlar tarafından tanınırlığının artırılması olarak düşünülebilir.

“Yurt Gezileri” projesiyle toplanan resimlerin çoğunun akıbeti bugün bilinmemektedir. Bazılarının görselleri dışında hiçbir kaydı yoktur. Proje yapıldığı dönemde ses getirmiş, ancak sürekliliği sağlanamamış, Güzel Sanatlar Akademisi'ne verilen ressamların belirlenmesi süreci, çeşitli eleştirilere sebep olmuştur. Beş yıl boyunca istikrarlı bir şekilde devam ettirilen proje, sonrasında askıya alınmak suretiyle bitirilmiştir. Ressamlara para ödenmesi, gittikleri illerde konaklamalarının karşılanması, resim yapabilecekleri ortamlar için gezi ve inceleme yapılması için kamu kaynaklarının tahsisi gibi konular, projeye katılan sanatçılar açısından bulunmaz bir fırsat olmuştur. Akademi dışında müstakil olarak resim çalışmalarını kendi atölyelerinde sürdüren ressamlar için Akademinin kendi tekelinde projeyi sürdürmesi, rahatsızlık yaratmıştır. Bu proje sayesinde, ressamların bolca anekdotları, yol ve resim hikayeleri birikmiştir. Çeşitli dönemlerde, ressamların hatıra yazılarında döneme ait olaylar yazılmıştır. Cumhuriyet döneminin en önemli kazanımlarından biri, ressamların atölyeleri dışında eser üretmeye teşvik edilmeleridir. Proje vasıtasıyla ressamlar, Anadolu'nun farklı kültürlerini tanımışlardır.

Cumhuriyet dönemiyle, Ziya Gökalp'in öne sürdüğü Türk kültürel sentez biçiminin, Batı merkezli ve yerli kaynaklardan ilham alınarak (Duben, 2007: 17) üretilmiş sanat görüşü, ressamlar arasında kabul görerek, Yurt Gezileri vasıtasıyla yerel kaynaklara yönelimin başarılı bir proje olarak hayata geçmesiyle, milli bir sanat görüşüne dönüşmüştür. Milli sanat görüşü yönelimi sanatçıların eserlerine de yansımıştır. Cumhuriyetin ilk on yılında, Türk ressamları, İstiklal Savaşı ve devrimlerin coşkusuyla, İnkılap Sergilerinde (Germaner, 1999:17) kendi sanat kimliklerini ön plana çıkaran yerel konular çalışarak, kendi üzerlerine düşen aydınlanma isteklerini dile getirmişlerdir. Devlet, sanatçıların bu beklentilerini destekleyerek, yeni projeler başlatmıştır.

Cumhuriyet dönemindeki önemli bir proje de Devlet Resim ve Heykel Sergileri olmuştur. İlk kez 1939 yılında düzenlenen Devlet Resim ve Heykel Sergileri, devletin sanatçıları özendirme ve koruma çalışmalarının önemli örneği olarak gösterilebilir. Maarif Vekili Hasan Ali Yücel, talimatname gereği, teşhir edilecek yapıtların jüri heyetinin değerlendirmesine tâbi olacağını belirtmektedir (Olgun, 2017: 202). Geleneği sürdüren Devlet Resim ve Heykel Sergileri, ödül alan ve sergileme layık görülen sanatçılar için prestij unsuru olmuş, yetmiş altı kez düzenlenmiş ve hala devam etmektedir.

Alanyazında yapılan incelemelerde Cumhuriyet döneminde farklı projelerle sanatçılar desteklenmiş, eğitim imkanları çeşitlenmiş, Türk sanatı çok hızlı bir gelişim süreci yaşamıştır, ancak bu hız beraberinde farklı sorunları görünür kılmaktadır.

Türk resminin en büyük sorunlarından veya eksikliklerinden biri, Batı resim sanatının geçtiği yollardan geçmeyerek, kendisini 20. yüzyıl sanat akımlarının ortasında bulmasıdır (Berk ve Gezer, 1973: 15). Rönesans öncesi, Türk sanatçısı sanatın biçim bulma sorunu üzerine düşünsel bir eğilim tecrübe etseydi, bugün sanat toplumu olma yolunda daha ileri seviyede olunabilirdi. Ancak Cumhuriyet döneminde daha hızlı biçimde Batılılaşma arzusuyla Türk sanatçıları, Avrupa'nın bütün sanat başkentlerine giderek burada güncel sanat akımlarını inceleme fırsatı bulmuşlar ve sanatçı kimliklerini bu tecrübeler üzerinden geliştirmişlerdir.

Yöntem

Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Literatür taraması yapılmış, toplanan veriler sistematik bir bütünlükle işlenmiş, özellikle görsel kaynaklar taranmış, müzelerde bulunan eserlerin künye bilgileri, farklı kaynaklardan teyit edilmiştir. Burada görsellerine yer verilen sanat eserleri, yazarların Ankara ve İstanbul Resim Heykel Müzeleri'nde gözlemediği eserlerden seçilmiştir.

Sonuç ve öneriler

Cumhuriyet dönemiyle birlikte, köklü değişiklikler yapılması zorunluluğu, sanat alanında da kendini hissettirmiş, saraya bağlı veya saray çevresine hitap eden sanat olgusunun hızla terk edilerek halkın tüm kesimini kapsayacak şekilde genişlemesinin önü açılmıştır. Sarayın lüks uğraşının halkla paylaşılan bir etkinlik olması, ilk zamanlarda yadırgansa da cumhuriyetle birlikte özellikle Türk ressamların desteklenmesine karar verilmesi ve İstanbul dışında sergilerin açılması, sanat politikasının ilk icraatları arasında gösterilebilir.

Sanat okullarının yaygınlaştırılması, İstanbul'da bulunan akademinin müfredatının yenilenmesi, yeni programlar açılması, yabancı eğitimcilerin getirilmesi, sanat eğitimi alanında yapılan önemli düzenlemelerdir. Anadolu sergileri düzenlenerek, seçilmiş ressamların eserlerinin farklı mekanlarda sergilenmesinin önü açılmıştır. Düzenli olarak Devlet Resim ve Heykel Sergileri düzenlenmiş, bu sergilerde başarılı bulunan eserler, seçici kurul desteğiyle, ressamlardan para karşılığı satın alınmıştır. Parayla alınan bu eserler, günümüzde Ankara, İstanbul ve İzmir Devlet Resim ve Heykel Müzeleri koleksiyonlarının oluşmasına katkı sağlamıştır.

1933 Üniversite Reformu'yla sanat alanında yenilenme çabaları sürdürülmüştür. Alman heykeltıraşlara büyük illerdeki önemli meydanlara anıt heykeller yapılmıştır. Bu heykellerin genel konusunu, yurt sevgisi, halkın temsili, istiklal mücadelesi, Atatürk gibi konular oluşturmuştur. Kuruluş ve varoluş mücadelesi veren halkın, sanat eserlerine, edebi eserlere girmesi devlet politikası olarak desteklenmiştir. Sanatçılardan milli konulara daha hassas yaklaşımları beklenmiş, milli mücadele konulu eserler özellikle teşvik edilmiştir. Bu millilik zaman zaman tartışmalara konu olsa da böylesine bir varoluş mücadelesi vermiş halkın, sanatçılar tarafından eserlere konu edilmesi, doğal karşılanmıştır. 1950'li yıllardan sonra konular normale dönmüş, vatan ve millet, istihsal, istiklal gibi kavramlar yerini, sosyal hayat görünümüne bırakmıştır.

Türk sanatının neden Avrupalı ressamların izlediği yolu izleyerek özgün akımlar yaratma peşinde koşmadığını izahı, ailenin tüm fertlerinin, hatta hayvanlarının bile cepheye koşarak vatan müdafaasına katılmaları, halkın içinde yaşayan ve bu durumu gözlemleyen ressamlar için birinci öncelik olmasıyla ilgilidir. Yurt Gezileri programıyla, dönemin iktidar partisi sanatı ve sanatçıyı desteklemek adına, sanatçıları Anadolu'nun çeşitli kentlerine göndermiş, burada yaşayan halkla etkileşimde bulunmuş ve ortaya dev bir koleksiyon çıkmıştır. Ancak bu eserlerin büyük bir bölümünün akıbetinin ne olduğu bilinmemektedir. Bu çalışmaların elde kalanlarının, bazı kamu binalarında asılı oldukları bilinmektedir. Yurt gezileri programının teşvik edilerek, günümüzde de devam etmesi Türk sanatına devlet desteğinin sürmesi adına yararlı olacaktır. Milli konularda eser üretebilecek ressam adayları için ön lisans düzeyinde iki yıllık sanat okulları açılarak, tarih, kültür, bellek, panorama vb. müzeler için kalabalık figüratif resimler yapabilecek bireylerin yetiştirilmesi yararlı olacaktır. Halkevlerine benzer yapıların sanat alanında kurulması, düzenli bir çatı altında ressamların bir araya getirilmesi, Türk sanatının gelişimine katkı sağlayacaktır. Cumhuriyetle birlikte kültür ve bilim dünyasında olan hızlı değişimin etkisiyle, sanat alanında yapılan geliştirme çabaları, günümüzde de devam etmektedir. Güzel Sanatlar Liseleri, Güzel Sanatlar Fakülteleri, sanatçı adayı yetiştiren diğer yüksek öğretim kurumları olarak

sanata hizmet etmektedir. Çağın eğitim sistemi içinde, farklı sanat alanlarında eğitim veren okulların tüm yurda yayılması, günümüz sanat politikasının ve sanata verilen önemin göstergesidir.

Kaynakça

- Akyüz, Y. (2008). Tanzimattan Cumhuriyet'e eğitimde ödül ve günümüz eğitimi açısından bir değerlendirme (1839-1923). *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi*, 5(49), 200-216.
- Anonim, (tarih belirtilmemiş). *Ankara Devlet Resim ve Heykel Müzesi*. Ajans Türk Basın ve Basım.
- Atabay, M. (2009). Cumhuriyet kültürü. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 43 (Bahar), 455-465.
- Avcı, C. (2019). Cumhuriyetin ilk yıllarında eğitim ve kültür kurumları (1923-1938 yılları arası). *Kesit Akademi Dergisi*, 5(20), 1-10.
- Başbuğ, F. (2009). *1914 Çallı Kuşağı'nın Türk resim sanatı ve eğitimine etkisi*. [Doktora tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Berk, N. ve Gezer, H. (1973). *50 yılın Türk resim ve heykeli*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Boyar, A.S. (1934). Köy mekteplerinde resim dersleri. *Ülkü Dergisi*, 2(12), 16-23.
- Büyükişleyen, Z. (T.y.) Plastik sanatlarda kimlik arama ve özgünlük. *Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları*, Sanat Yazıları, Yayın No: 7.
- Canlı, G. (tarih belirtilmemiş). Cumhuriyet'in ilk yıllarında sanat ve sanatla ilgili altyapı hazırlıkları. *Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları*, Sanat Yazıları 9, Yayın No: 12.
- Cezar, M. (Mayıs 1983). Kuruluşunun 100. yılında güzel sanatlar akademisi. *Milliyet Sanat Dergisi*, 67, 28-33.
- Duben, İ. (2007). *Türk resmi ve eleştirisi 1880-1950*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Erol, T. (1984). *Bedri Rahmi Eyüboğlu*. Cem Yayınları.
- Etike, S. (2001). *Cumhuriyet dönemi resim eğitimi (1923-1950)*. Güldiken Yayınları.
- Germaner, S. (1999). *Cumhuriyet Döneminde Türk resim sanatı, Cumhuriyet'in renkleri, biçimleri*, Tarih Vakfı Yayınları.
- Gören, A.K. (1998). *50. yılında Akbank resim koleksiyonu*. Akbank Yayınları.
- Güler, A. ve Akgül S. (2008). *Atatürk'ün düşünce dünyası*. Berikan Yayınevi.
- Hızal, A. (1990). Çağdaş eğitim teknolojisi açısından köy enstitüleri uygulamalarının değerlendirilmesi. *Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(1), 48-60.
- İleri, C.N. (2008). *Taş giyen millet*. (Yayına hazırlayan: Şennur Şenel), Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kandisky, W. (1981). *Sanatta manevilik üzerine*, (A.N. Bigalı, Çev.). Özden Ofset. (1866).
- Kavcar, C. (1983). *Güzel sanatlar eğitimi, Cumhuriyet döneminde eğitim*. Milli Eğitim Basımevi.
- Keskin, C. (2012). Yurdu gezen ressamlar. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27(Aralık), 141-151.
- Kocamemi, Z. (2023). wikipedia'da https://tr.wikipedia.org/wiki/Zeki_Kocamemi
- Kuban, D. (2017). *Çağlar boyunca Türkiye sanatının ana hatları*. Yapı Kredi Yayınları.
- Naci, E. (1938). 1923'ten 1938'e kadar Türkiye'de plastik sanat. *Ülkü Dergisi*, İkinci teşrin, 12(69), 78-86.
- Olgun, Ç. (2017). *1930-1940 yılları arasında Türk resim sanatında eleştirel yaklaşımlar*. [Yüksek lisans tezi]. Pamukkale Üniversitesi.
- Okkalı, C.İ. ve Baytar, İ. (2020). Erken Cumhuriyet döneminde kentleşme ve Şeref Akdik resimlerindeki yansıması. *SDÜ Art-E Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, cilt: 13 (25), 138-158.
- Ökçün, G. (1971). "Türkiye İktisat Kongresi 1923 İzmir". Sermaye Piyasası Yayınları, Yayın No:59.
- Öndin, N. (2011). *Gelenekten moderne Türk resmi estetiği (1850-1930)*. İnsancıl Yayınları.
- Özsezgin, K. (1999). *Cumhuriyet'in 75. yılında Türk resmi*. İş Bankası Yayınları.
- Paşa, İ. (1933). Halkevlerinin birinci yıl dönümü nutku. *Ülkü Dergisi*, 1 (2), 22-30.
- Peker, R. (1933). Halkevleri açılış nutku. *Ülkü Dergisi*, 1 (1), 42-51.
- Sami, A. (1934). Propaganda ve resim. *Ülkü Dergisi*, 4 (19), 356-365.
- Süslü, A. (1995). Cumhuriyet döneminin Türk kültürüne bakışı ve kültür politikaları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 11(31), 21-41.
- Şinasi, A. (1933). Klasik abidelerimiz ve güzel sanatlar akademisi. *Varlık Sanat ve Fikir Mecmuası*, 1(2), 20-28.
- Tekeli, İ. (1983). *Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze eğitim kurumlarının gelişimi*. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, cilt: 3.

- Tunalı, İ. (1965). *Sanat ontolojisi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Uzunoğlu, M. (2013). Kültür-sanat ilişkisi bağlamında cumhuriyetin ilk yıllarında özgün Türk resmi oluşturma çabaları. *İdil Dergisi*, 2(10), 150-169. doi: 10.7816/idil-02-10-10.
- Vicdani, M. (1933). Türk resim sanatı. *Varlık Sanat ve Fikir Mecmuası*, 1 (2). 28-34.
- Yılmaz, F. (2007). *Batı emperyalizmi ve Osmanlı Devleti* (Osmanlı Devleti'nin Borçlandırılması). Berikan Yayınevi.

Etik kurul onayı

Kişisel veri kullanılmaması sebebi ile bu araştırma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Araştırmacıların katkı oranı beyanı

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamışlardır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Natural law perspective underlying the Republic of Türkiye Türkiye Cumhuriyeti'nin temelindeki doğal hukuk perspektifi

Gönderim Tarihi / Received: 28.08.2023

Burçin AYDOĞDU¹

Kabul Tarihi / Accepted: 23.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1351433](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1351433)

ABSTRACT: Republic of Türkiye was founded during the years, starting with the Allied Powers' occupation by the end of World War War in 1918-1919 and until declaration of the republic in October 29, 1923. Mustafa Kemal Atatürk, the first president and leader of the liberation war preceding it, mentioned in one of his speeches that the struggle for an independent Turkish Republic was initiated with the motto "There is 'right' in the world, and the right is superior to might, for sure". This motto implies that the struggle against the occupying powers and the monarchy under their control, wouldn't be only a military campaign for obtaining actual dominance through physical fight, but also a legal struggle based on universally accepted principles of the law. One can see recognition of the Republic of Türkiye is based on the struggle's legal victories gained in Lausanne, in support of the world-wide accepted legal principles, in addition to its actual dominance over the lands. These legal victories include recognition of the new republic as a result of execution of Turks' self-determination rights under Wilson's points and the new republic's economically and politically equal status as a reflection of the natural rights of every people under republican/nationalist viewpoint that stems from the French Revolution. This study, leaving aside the military achievements, handles the legal and political achievements obtained by the Turkish republic in 1923 under natural law doctrine between 1919 and 1923, all of which form a part of the fundamentals of Republic of Türkiye. These include Turkish nations' right to be represented under General Will theory, people's right to form a new government and maintenance of the rights inherited from the monarchy under Pacta Sund Servanda principle.

Keywords: Republic, Natural law, Natural rights, Self-determination, Hugo Grotius

ÖZ: Türkiye Cumhuriyeti, Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminin ardından, 1918-1919 yıllarında Müttefik Devletler'in işgaline karşı başlayarak, 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyetin ilanına kadar geçen süreçte kuruldu. İlk cumhurbaşkanı ve Kurtuluş Savaşı'nın önderliğini yapmış olan Mustafa Kemal Atatürk, konuşmalarından birinde bağımsız bir Türk Cumhuriyeti için mücadelenin "Elbet alemde bir hak vardır ve hak kuvvetin üstündedir" şeklindeki söylemini şiar edinerek başlamış olduğunu ifade etmiştir. Bu söylem, işgalci güçlere ve onların kontrolü altında bulunan monarşiye karşı mücadelenin sadece fiziksel bir savaşla gerçek egemenliği elde etme girişimi olmayacağını, aynı zamanda evrensel ölçekte kabul görmüş hukuk ilkelerine dayalı bir hukuki mücadele de olacağını ima etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin tanınmasının, topraklar üzerindeki fiili egemenliğine ek olarak dünya çapında kabul görmüş hukuk ilkelerinin desteğinde Lozan'daki kazanılmış olan hukuk zaferlerine dayandığı görülebilir. Bu hukuk zaferleri arasında Türk halkının Wilson prensiplerinden doğan kendi kaderini tayin etme hakkını kullanmasının sonucu olarak yeni cumhuriyetin tanınması, Fransız Devrimi'nden kaynaklanan cumhuriyetçi/milliyetçi bakış açısına göre her milletin sahip olduğu doğal haklarının bir yansıması olarak yeni cumhuriyetin gerek ekonomik açıdan gerekse siyasi açıdan eşit statüye sahip olması vardır. Bu çalışma, askeri başarıları konu kapsamı dışında tutarak 1919 yılından 1923 yılına kadar Türkiye Cumhuriyeti'nin doğal hukuk doktrini çerçevesinde elde etmiş olduğu hukuki ve siyasi başarıları ele almaktadır, ki bu başarılar Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin bir kısmını teşkil etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini oluşturan bu unsurlar içinde, Türk milletinin Genel İrade teorisi gereğince temsil edilme hakkı, doğal haklarını koruma amacıyla yeni bir devlet kurma hakkı, Ahde Vefa ilkesinin gereklerine uygun olarak, monarşiden miras kalmış olan hakların muhafaza edilmesi de vardır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Doğal hukuk, Doğal haklar, Kendi kaderini tayin hakkı, Hugo Grotius

¹ Dr. Öğr. Üyesi /Kırklareli Üniversitesi/Hukuk Fakültesi/Kamu Hukuku Bölümü / Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi ABD/
baydogdu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5313-5676>

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Literatür taraması

"Mustafa Kemal Atatürk'ün "Elbet alemde bir hak vardır ve hak kuvvetin üstündedir" ifadesi, literatür taraması çalışmasının temel odak noktasını oluşturmaktadır. Bu ifadenin, Atatürk'ün dünya görüşündeki evrenselliği ve adalet anlayışını temsil ettiği düşünülmektedir. Bu sözünün tarihsel bağlamını ve söylendiği konuşmanın tarihini belirlemek, aynı zamanda o dönemin siyasi ve sosyal gelişmelerini anlamak açısından hayati bir önem taşımaktadır. Bu kritik dönem, Türkiye'nin uluslararası sahnede yeniden şekillendiği ve kendi varlığını tanımladığı bir süreci ifade eder. Ayrıca, söz konusu ifadenin içeriğinin ne anlama geldiğini daha iyi anlayabilmek amacıyla, Mustafa Kemal'in ifadesinde geçen "hak" kelimesi ile aynı terimin Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin isminde yer almasının arka planını aydınlatmak üzere arşiv kaynakları incelenmiştir. Bu inceleme, Türk ulusal hareketinin, halkın haklarını savunma amacıyla nasıl örgütlendiğini de gözler önüne seriyor. Bu bağlamda, dönemin şartları içinde "hak" kelimesinin özellikle Wilson prensiplerinin 12. maddesiyle örtüştüğü, bu ilkenin de Türk çoğunluğunun yaşadığı bölgelerin yönetiminin yerli Türklere bırakılması gerektiği yönünde olduğu anlaşılmıştır. Wilson prensipleri, o dönemin uluslararası ilişkilerinde önemli bir rol oynamıştır ve birçok ülkenin kaderini etkilemiştir.

John Locke'un teorik çerçevesinde ulusların bağımsızlık mücadelelerinin meşruiyetini anlamak amacıyla, Amerika Birleşik Devletleri'nin anayasal felsefesi ve uluslararası liberalizme dair temel doktrinler titizlikle incelenmiştir. Bu incelemenin amacı, Amerika'nın kuruluş felsefesindeki evrensel değerlerin, modern Türkiye'nin kuruluşuna olan etkisini ortaya koymaktır. Bunun yanı sıra, John Locke'un teorisine benzer şekilde sosyal sözleşme teorisinden yola çıkan ancak farklı temellendirmelere ve sonuçlara ulaşan Jean-Jacques Rousseau'nun Genel İrade Teorisi de ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Rousseau'nun teorisi, bireyin ve toplumun arasındaki denge üzerine önemli perspektifler sunar.

Bu çerçevede, doğal hukuk temelindeki bu öğretilerin hukuki uygulamada nasıl yer bulduğunu anlamak adına Hugo Grotius'un katkıları da ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Grotius, modern uluslararası hukukun babası olarak kabul edilir ve bu alanda yaptığı katkılar sayesinde uluslararası ilişkilerin normatif çerçevesinin şekillenmesinde önemli bir role sahiptir. Bununla birlikte, askeri çatışmaların sona ermesinin ardından Türkiye'nin temsili açısından özellikle Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nin İstanbul'daki monarşinin yerine tanınmasının ve Lozan Antlaşması görüşmelerine katılmasının önemi vurgulanmıştır. Bu tanıma, Türkiye'nin uluslararası sahada yeni bir aktör olarak kabul edilmesi ve egemenliğinin tanınması anlamına gelmektedir. Bu diplomasi tanınması, aynı zamanda Sevr Antlaşması'nı geçersiz kıldığı bir işareti olarak da değerlendirilmiştir. Sevr, Osmanlı İmparatorluğu'nun son demlerinde imzalanan bir antlaşmaydı ve Lozan'la yerini buldu. Bu sebeple, Lozan Antlaşması'na dair kaynaklarda detaylı bir araştırma yapılmıştır.

Yöntem

Woodrow Wilson'un prensiplerini, Platon zamanındaki "Hak mı güçten üstündür, güç mü haktan üstündür" tartışmasını, Hugo Grotius'un doğal hukukçu yaklaşımını, John Locke'un direnme hakkı teorisini ve Jean Jacques Rousseau'nun genel irade teorisini Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundaki temel değerlerle birlikte ele alan sınırlı kaynak olmakla birlikte hepsine göz atılmıştır. Cumhuriyetin kurucu belgeleri olan Amasya Tamimi'nden, Sivas Kongresi Bildirisi'nden ve Türkiye Büyük Millet Meclisi tutanaklarından yararlanılmış, konuyla ilgili alıntılar yapılmıştır. Ancak bu kaynaklarla yetinilmemiş ve bu haklara değinen Türkçe kaynaklarla birlikte bu konuları derinlemesine ele alan İngilizce kaynaklardan yararlanılmıştır. Özellikle söz konusu doktrinlerin doğal hukukla olan bağlantısını ve bunların Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesine etkilerini temellendirebilmek için konu hakkında açıklamalar yapan kaynaklara atıf yapılmaya öncelik verilmiştir.

Bulgular ve tartışma

Hak mı gücün üzerindedir güç mü hakkın üzerindedir tartışması Platon'un devlet kitabında yer almakla birlikte Platon bu tartışmayı iki karakter aracılığıyla yapmıştır ve aslında taraflardan hiçbirini haklı çıkarmadığı, tartışmayı ortada bıraktığı görülmüştür. Bu tarafsızlık, Platon'un felsefi yaklaşımının ve düşünme biçiminin bir yansıması sayılabilir. Kitabındaki Sokrates karakterinin ilham kaynağının hocası

Sokrates olduğundan kuşku yoktur ancak diyalogda Sokrates'e izafe edilen sözleri gerçek Sokrates söylemiş gibi kabul etmek doğru olmayacağı gibi Thrasymakhos'a izafe edilen sözlerin ve hatta görüşlerin de gerçekten Thrasymakhos'a ait olduğunu kesin surette söylemek mümkün değildir. Bu durum, antik dönemde yazarların kendi fikirlerini tanınmış karakterler aracılığıyla dile getirme eğilimine bir örnek olmakla birlikte Platon'un kendi görüşlerini diyaloglarda hocası Sokrates'in ağzından ifade ettiği bilindiği için Platon'un bu tartışmada hak güçten üstündür görüşünü savunduğu sonucuna varılmıştır. Nitekim bu sonuç, Platon'un adalet ve ahlak anlayışının temelini oluşturmuştur.

Wilson prensipleriyle ilgili, makale konusu dışında kalan konuları ele alan bazı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla o zamanki Amerika Birleşik Devletleri başkanı olan Woodrow Wilson'ın söz konusu prensipleri ileri sürmekteki amacının, Avrupa tipi kolonici emperyalizm yerine uluslararası liberalizmi getirmek olduğu ve bunun sadece Türklerle ilgili değil, Avrupa tipi sömürgecilikten mağdur olan tüm halklar için öngörülmüş olduğu fakat Birinci Dünya Savaşı'nın galibi olan Avrupa devletlerinin bu ilkeleri kendiliklerinden uygulamakta gönülsüz davranmış oldukları anlaşılmıştır. Bu durum, savaş sonrası siyasi ve ekonomik dengelerin karmaşıklığına işaret etse de konu bütünlüğüne dağıtmamak için bu ayrıntılara girilmemiştir. Zira ana konuya odaklanmak, okuyucunun konunun özüne daha kolay ulaşmasını sağlar.

Liberalizmin genel düşünce yapısını anlatan eserlerde John Locke'un direnme hakkı teorisiyle Woodrow Wilson'un kendi kaderini tayin etme hakkı doktrini arasındaki bağlantıyı bulmak zor olmamıştır çünkü her iki otorite de bireyin özgürlüğünü ve devletin halk rızasına dayalı meşruiyetini ön planda tutmuştur. Benzer şekilde Rousseau'nun sosyal sözleşmecî görüşünün de John Locke'unkiyle benzerlikleri olduğu ancak yönetim biçimi olarak cumhuriyeti temellendirmek konusunda Rousseau'nun genel irade teorisinin, 1923'te Türkiye'de geçerli olan kuvvetler birliği rejimi olan meclis hükümeti sistemini çok daha iyi temellendirdiği görülmüştür, ki 1923 yılının Türkiye Büyük Millet Meclisi bu yönüyle Amerika Birleşik Devletleri'nden çok Fransız Devrimi'nin kurucu meclisine benzemektedir.

Sonuç

Türkiye'nin bir cumhuriyet olarak kurulmasında askeri ve siyasi bir mücadele olduğu muhakkak olmakla birlikte söz konusu sürecin çok ciddi bir düşünsel arkaplanı olduğu, söz konusu mücadelenin dünyadaki hukuk felsefesi tartışmalarıyla ve o güne kadar kabul görmüş olan hukuk ilkeleriyle neredeyse bire bir örtüşmesinden anlaşılmaktadır. Cumhuriyetin kurucuları sadece içinde buldukları zamanın gereklerini yerine getirme kaygısıyla hareket etmeyen, dünyadaki devlet felsefelerinin ve uluslararası hukuk ilkelerinin ardında yatan düşünceleri özümseyerek cumhuriyeti sağlam temellerle kurmuş ve bu sayede yüz yıl sonrasına kadar başarıyla taşıyabilmiş kişilerdir. Bu çalışma, cumhuriyetin kuruluşundaki bu vizyonu ortaya koymak içindir.

Introduction

Mustafa Kemal Atatürk, leader of the national resistance and first president of the Republic of Türkiye (Howard, 2016) made a remark, dated March 16, 1920, suggesting that Turkish nationalist resistance movement to have been equipped with “*all principles considered sacred by the civilization and humanity of the 20th century and all the drives to defend our freedom, land and nation*” (Tiftikçi, 1999). This declaration is noteworthy as it shows that the founding philosophy of the republic of Türkiye is not only based on a military struggle and actual control of the land, but also some certain ‘rights’ that may be considered, by common sense of the humanity, as superior to ‘might’ of the countries that had won the World War I. He referred to these rights as ‘sacred rights’ of the nation not with reference to a religious or nationalistic perspective, but a reference to the common sense of the humanity, as it is clearly put in rest of the statement (Tiftikçi, 1999).

Though these ‘sacred rights’ that he referred to were probably not limited to the rights under Wilson’s Points, it is apposite to also note that even the mentioned rights under Wilson’s points were not observed by supranational documents, neither were recognized by any of allies of the United States of America in World War I. They were just ‘points’ that had been made for construction of a maintainable world peace. Nonetheless, while colonized populations embraced Wilson's principles, the colonial powers themselves often hesitated to grant independence to their colonies. This hesitance also extended to recognizing the self-determination rights of the Turkish people, a recognition that ultimately transpired following the Turkish victory in the Liberation War (Heater, 1994). Furthermore, the remaining "sacred rights" referred to should be construed not as affirmative and vested entitlements but rather as national rights viewed as intrinsic and inherent in the context of humanity.

In this context, Atatürk’s saying “*There is a right in the world and right is superior to might, for sure*” dated December 28, 1919 (Tiftikçi, 1999) can be interpreted as a reference to the very old jurisprudential debate, from the times of Plato and manifestly denies the maxim “*Might makes right*”. Likewise, declaration of Sivas Conference saying that sultanate has to owe obedience to the national will, can be interpreted as a reference to the nations’ natural right to resistance or the superiority of general will of the people over government. Also, the fact that Ottoman powers of sultanate and caliphate were legally supplanted by Turkish Grand National Assembly can be backed by the Grotian view that a government that fails to protect the fundamental rights, can be replaced by its citizens. And the last but not the least important point, in this context, was made by Woodrow Wilson suggesting that nations should have the right to determine their destiny, which was referred to manifestly so many times during Turkish liberation war, by various levels of the national resistance. All these implicit and explicit references and parallelisms relate to natural law perspective and natural rights of the nations. As the natural law perspective and the natural rights that stem from certain perspectives of natural law constitute a sound philosophical basis for basic human rights (Uslu, 2011), these references deserve a closer insight to the foundations of the Turkish republic as well as the fundamental rights that ought to be recognized by common sense of the humanity by the beginning of the 20th century.

Platonic controversy as to whether might makes right

The longstanding debate in jurisprudence regarding the concept of 'might makes right' is one of the oldest (Frank, 2016). This debate becomes pertinent in legal cases where the applicable positive law, being in advantage of the governing body, contradicts widely accepted societal moral values. In such instances, the immorality of the applicable positive law is criticized for seemingly safeguarding the interests of those in positions of authority. Where the authority adopts legal norms with the concern of protecting its own interests rather than maintaining the justice, i.e. moral expectations of the society or humanity, the negative stance it faces against the legitimacy of its policy, is referred to as natural law perspective. As a result of the transformation in Western intellectual world during modernity, the 20th century witnessed almost a complete negligence of the natural law against legal positivism (Radbruch, 1945) as a result of overwhelming popularity of legal positivism (Çağıl, 1948). Nevertheless, this stance of ‘right’ was adopted by the founders of the Republic of Türkiye against the ‘might’ of the victors of World War I. This study is an attempt to illustrate how a state can become a champion of natural law on the international stage, contrasting with mighty states’ insistence on ignoring the inherent rights of the nations under the natural law perspective.

Throughout history, the maxim "Might makes right" has sparked significant philosophical debates that have called into question the very foundations of jurisprudence, ethics and political philosophy. It is possible to trace the beginnings of this argument back to Thrasymachus of Chalkedon, a fifth-century BCE Hellenic philosopher whose ideas laid the foundation for a debate that would last throughout history (Kılıç, 2022). Thrasymachus, a character inspired from a prominent philosopher of the same name (Lycos, 1987) in Plato's "Republic," provided a difficult alternative to the commonly accepted ethical standards of his time. He asserted bluntly that justice corresponds with the interests of the stronger, thus strength is superior to being right according to moral consideration of any case. From his point of view, the ruling class determines the concept of justice, using their power to protect their own interests (Kutluay, 2023). Thrasymachus' position was a striking break from traditional concepts of justice and morality, sparking a discussion that would reverberate throughout history.

In reaction to Thrasymachus, Socrates (also as a fictional character created by Plato, inspired from this real-life teacher, for the sake of handling the matter in dialectical method) argued with the concept of justice in Plato's book, "Republic". He rejected the notion that might equals right, instead proposing a vision of justice based on an ideal state ruled by philosopher-kings. Plato (through words he attributes to Socrates) claimed that justice originates from the harmony of the three soul components—reason, spirit, and appetite—and that rulers should prioritize the collective good over personal interests.

Plato's follower, Aristotle, broadened the discussion by looking at ethics through the lens of virtue ethics. He criticized Thrasymachus' position, claiming that ethics are founded on rationality and morality rather than power superiority (Knoll, 2021). The importance of cultivating moral character, achieving eudaimonia, or flourishing, as the ultimate goal of human existence was emphasized by Aristotle's virtue ethics. His approach would be followed by the champions of natural law theory in the centuries to come, whether with secular or religious arguments.

The "might makes right" debate raged on throughout the Middle Ages and into the modern era, presenting itself in a variety of philosophical and political situations. The notion of divine right originated in the Middle Ages, stating that monarchs draw their authority directly from God. This idea strengthened the link between power and legitimacy, repeating the adage "might makes right" (Mullins, 2023).

The search for an alternative to might, as a criterion superior to the rights and a ground for establishing inherent rights, led to development of social contract theories. The rise of social contract theories occurred throughout the Enlightenment period (Çağıl, 1948). Thinkers such as John Locke and Jean-Jacques Rousseau argued for a system in which political power is derived from the agreement of the governed. Their views questioned the long-held belief that authority naturally validates itself, shifting the emphasis to individual rights and community consent. In the context of global politics, human rights, and international law, the dispute over "might makes right" continues to this day. The use of military force, economic domination, and geopolitical influence frequently raises questions about the ethical implications of power dynamics. Realpolitik supporters argue that governments must prioritize their interests in a world dominated by power battles, echoing Thrasymachus' position. This is expressed with the saying "Might makes right".

Proponents of human rights and international cooperation, on the other hand, highlight the importance of moral values in directing state behavior. Entities such as the United Nations work to construct a rules-based global order that limits power abuses and protects the rights and dignity of all people. The "might makes right" debate, sparked by Thrasymachus' controversial ideas, has spanned philosophical history, affecting political thinking, ethics, and government. While the debate has developed over millennia, the central question remains: Does power automatically justify itself, or is there a deeper ethical underpinning for authority? The legacy of Thrasymachus remains as nations navigate sophisticated power dynamics in an interconnected globe, compelling us to struggle with the delicate interaction between might and right (Lupel, 2019).

In this context, Atatürk's statement "*There is a right in the world and right is superior to might, for sure*" can be interpreted as a reference to his republican ideals, not only based on his anticipation of a victory in the liberation war, but also on his faith in the international community, to recognize the national will of Turks to determine their own destiny. Though the winning states of the World War I were reluctant to recognize the Turks' rights under universal principles of law and were preferring to deal with the powerless sultanate as the only authority representing Turks, the public opinion in those states, as well as the international community could still help Turkish liberation movement to be recognized, though only after the liberation movement could prove itself as a new subject of the international relations. In fact, Time news magazine's cover for March 24, 1923 saying "Where is a Turk his own master" using Mustafa Kemal's photograph implies that Turkish liberation movement could meet positive approach from the intellectuals and the public opinion of the United States of America, provided that Turks demand to determine no other nation's, but only their own destiny. Also, international recognition of the Turkish republic in 1923 under Lausanne Peace Treaty, as an outcome of the struggle, can be taken as a verification of the challenge of the right against might. For the liberation war, such an approach, would be equivalent to being subject to a common sense (of the international community), rather than the greed of the world-war-winning countries that try to govern the Turkish lands according to their own individual interests. That, being quite analogic to Plato's "might doesn't make right" suggestion, showed that the recognition of rights is not only dependent on might, but also a common intellectual sense.

Recognition of international law doctrine of Hugo Grotius - right makes might

In general

Hugo Grotius' theory of universal law, serving as the jurisprudential foundation for these assertions, profoundly influenced several pivotal principles. Grotius' emphasis on existence of international law based on international morality contributed to the emergence of the self-determination concept, affirming the entitlement of communities to determine their governance. Moreover, Grotius supported the legitimate right of citizens to oppose or supplant governments that fail to safeguard their fundamental rights, a concept echoed by John Locke (Brincat, 2009).

One aspect of the Turkish republic can be taken as a concrete case for this abstract opinion of Grotius. The law for abolition of the caliphate, adopted by Turkish Grand National Assembly in 1924, as a complemental legislative act for establishment of the republic, contains the following provision: "*The caliph has been dethroned. The office of caliphate is abolished as it is foundationally inherent in the notional and conceptual scope of the government and the republic*" (Jäschke, 1973). This carefully chosen wording implies that a national grand assembly and an office of caliphate cannot co-exist as their power would coincide. Establishing the fact that the caliphate was unable to safe guard the fundamental rights of its 'subject', this law legitimately supplants its governmental powers to the parliament.

Grotius' ideas extended into international relations, influencing the principle of Pacta Sund Servanda (Brett, 2002), asserting that agreements must be upheld, and contributing to the principle of reciprocity (Brett, 2002) in diplomatic interactions between states. Collectively, Grotius' theory laid the groundwork for modern international law, human rights, and the guiding principles governing state conduct and relationships. This article further delves into these matters to offer a comprehensive understanding of their implications and historical context.

In the realm of international relations and law, the doctrine of Hugo Grotius stands as a significant milestone in the evolution of principles that govern the conduct of nations, according to which the fundamental rules of international law are based on common morality of the nations and not on compulsion (Forde, 1998). Hugo Grotius, a 17th-century Dutch jurist and philosopher, laid the groundwork for the concept that certain universal laws and principles exist above and beyond the sovereignty of individual states. This recognition of universally applicable norms became a cornerstone in shaping international relations and influencing the subsequent development of principles such as Natural Law, Pacta Sund Servanda, and Reciprocity.

Natural law above all states

Central to Grotius' doctrine was the notion of Natural Law, a set of ethical principles derived from reason and inherent in the nature of humanity. Grotius believed that Natural Law transcended the authority of individual states and served as a common framework for governing human interactions (Brett, 2002). This idea challenged the prevailing belief that states were solely guided by their own interests and showed that there was an underlying moral code applicable to all nations. As mentioned above, international recognition of Republic of Türkiye was not only result of a military struggle. The international support received by Turkish nationalists, supported by points made by Wilson, as well as certain intellectual authorities and public opinions of the states was a reflection of Grotius' theory that there is a moral code underlying the positive law applicable to the nations.

Pacta sunt servanda principle

Grotius' doctrine also contributed to the development and acceptance of the *pacta sunt servanda* principle, which asserts that agreements and treaties must be upheld and honored by parties involved (Sharp, 1941). This principle emphasizes the importance of maintaining commitments and respecting the obligations established through agreements. Grotius' recognition of universal laws played a pivotal role in fostering a sense of moral duty among nations to abide by the terms of treaties, even when it might not be solely in their immediate self-interest (Carty, 2018).

Behind the establishment of Turkish republic, there are two problems regarding the *pacta sunt servanda* principle. The first is the fact that then Entente Powers failed to observe the terms of Mudros Ceasefire Treaty. There were Turkish lands occupied by Entente Powers after execution of Mudros Ceasefire Treaty and Turkish Parliament, adopting the so-called National Oath (Misak-ı Milli) declared that those acts of occupation were in violation of Mudros Ceasefire Treaty and called for abandonment of them (Arslan, 2017). The outbreak of the entire Liberation War, spanning across various fronts, can be attributed to the conflict that originated from the Entente Powers' non-compliance with the provisions of the Mudros Ceasefire Treaty. In the absence of a higher authority to adjudicate this breach, the only prevailing determinant was the collective moral judgment. Furthermore, in conjunction with the concept of *pacta sunt servanda*, a significant aspect is the Turkish parliament's consistent avoidance of ratifying the Sevres Treaty, a requisite legal step for the treaty to hold binding authority over the Turkish state, despite its initial signing by specific Ottoman officials (Doğru, 2013). It is imperative to acknowledge that the Turkish War of Liberation had a dual objective. It not only aimed to combat the occupying states that had violated the Mudros Ceasefire Treaty by encroaching upon Turkish territories but also sought to safeguard the Turkish parliament as a constitutional entity. The significance of this objective lay in preventing the automatic transfer of its powers to the sultanate, which was poised to endorse the treaty. Therefore, the actions of the founders of the Republic of Türkiye extended beyond achieving a military victory over the occupying forces; they also strived to circumvent the automatic legal ratification of the Sevres Treaty. This multifaceted approach underscores their steadfast commitment to the principle of *pacta sunt servanda*, despite the evident breaches by the Entente Powers.

Reciprocity principle

The principle of reciprocity, which posits that states treat each other in the same manner they are treated, gained prominence with Grotius' doctrine (Brett, 2002). He argued that adherence to this principle fosters a sense of fairness and mutual benefit in international interactions. The recognition of universal laws, as advocated by Grotius, lent legitimacy to the idea that nations should engage with each other on a basis of mutual respect and equitable treatment.

The doctrine of Hugo Grotius continues to reverberate in modern international law and relations. The concept of universally applicable norms, such as Natural Law, has influenced the development of international human rights laws and the establishment of institutions like the United Nations (Higgins, 1985). The principles of Pacta Sunt Servanda and reciprocity remain integral to the functioning of international diplomacy and treaty negotiations.

As for foundation of the Republic of Türkiye, Lausanne Peace Treaty contains provisions that require reciprocity. It is article 45 providing as follows: "*rights conferred by the provisions of the present*

Section on the non-Moslem minorities of Türkiye will be similarly conferred by Greece on the Moslem minority in her territory". Under section III of the treaty, these rights include right to life, liberty, religion, civil and political rights. This provision allowed Türkiye and Greece to treat their own minorities as the other treats to her own minority. Therefore, where either Türkiye or Greece took measure in violation of the minority in her land, the other country would be, under the treaty, entitled to take an equivalent measure to the same effect to the minority in her land (Yağcıoğlu, 2010). In connection with these clauses, Türkiye and Greece agreed to exchange populations reciprocally, according to which ethnic Turks moved to Türkiye while ethnic Roman Orthodox Christians removed to Greece (Turna, 2013). This exchange agreement was also reciprocal though it excluded certain territories such as Western Thracia and Istanbul.

It is worth noting that this was a very limited reciprocal provision. The reciprocity to which Grotius alludes can be discerned in the underlying ethos of the treaty. This essence entails the expectation that the newly established Republic of Türkiye would conclude its liberation war and acknowledge internationally recognized borders. In return, European states, as signatories to the treaty, would accord the Republic of Türkiye the status of an equal sovereign state, akin to their European counterparts. This, in turn, would entail the removal of economic and legal capitulations. Such a gesture was predicated on the belief that the Republic of Türkiye's adoption of continental legal norms would ensure equitable and impartial treatment of all communities, both Muslim and non-Muslim, within its jurisdiction (Bozkurt, 1991).

Locke's theory of natural right to overthrow a corrupted government – right to resistance

In general

John Locke's social contract theory, centering on the role of governments in safeguarding citizens' natural rights, offers insights into Türkiye's transition from monarchy to republic. The Ottoman Empire's monarchical rule encountered challenges in upholding individual liberties, prompting a call for change. This situation aligns with Locke's contention that if a government fails to protect natural rights, citizens possess the right to establish a new one (Morton, 1991).

The concept of natural rights has long been a cornerstone of political philosophy, shaping debates on the relationship between individuals and the state. Within the realm of libertarian thought, the notion of a natural right to establish a new state holds a distinctive place. The roots of natural rights philosophy can be traced back to Enlightenment thinkers like John Locke, whose ideas were essentially influenced by liberal theories of Hugo Grotius (Tuck, 1979) and have profoundly influenced modern political thought. Locke's assertion that individuals possess inherent rights to life, liberty, and property laid the groundwork for the concept of natural rights. From a libertarian viewpoint, these rights are not granted by the state but are inherent to human nature (Iverson, 2004).

Libertarianism, as a political philosophy, places a premium on individual autonomy and minimal state intervention. From this perspective, the right to resistance takes center stage. The right to resistance encompasses the natural right of individuals to make choices about their own lives, free from external coercion. It makes it legitimate to revolt against a totalitarian government to protect their freedoms (Gökalp, 1968a). This extends beyond personal choices to the establishment of new political entities, such as states.

Within the libertarian framework, the natural right to establish a new state is grounded in several key arguments (Grant, 1991). First, libertarians emphasize the primacy of individual consent. The social contract, according to this perspective, is valid only when entered into voluntarily by individuals. If a group of people collectively decides to form a new state based on shared values and principles, this decision is an exercise of their natural right to self-determination.

Second, the principle of non-aggression is pivotal (Grant, 1991). Libertarians advocate for a society where interactions are based on voluntary cooperation rather than force. Establishing a new state peacefully, through consensus and negotiation, aligns with the non-aggression principle. This approach stands in stark contrast to historical instances of state formation through conquest and coercion.

One of the critical elements of the libertarian perspective on the natural right to establish a new state is the emphasis on consent. Consent is regarded as the cornerstone of political legitimacy. A group of individuals can come together and form a new state by mutually agreeing to the terms of their association. Likewise, individuals within an existing state have the right to secede if they no longer consent to the state's authority. This principle places individuals at the heart of the political process, ensuring that governance remains rooted in the will of the governed (Çağlı, 1948).

In the modern world, the natural right to establish a new state under a libertarian framework has several implications. It challenges the prevailing notion of state sovereignty as an unquestionable and immutable concept. Instead, it underscores the idea that the legitimacy of a state is contingent on the consent of its citizens. Moreover, this perspective has relevance in contexts where subjugated groups seek to assert their autonomy and establish new political entities. Movements advocating for self-determination and statehood, particularly among indigenous peoples, can find theoretical grounding in the libertarian natural rights framework. This presents an alternative lens through which such struggles can be understood and evaluated.

While the libertarian perspective on the natural right to establish a new state offers a compelling framework, it is not without challenges and critiques. Skeptics may argue that such a perspective can lead to fragmentation and instability, as it potentially opens the door to the proliferation of small, competing political entities. Additionally, questions about the practical implementation of the right to establish a new state, particularly in densely populated regions, remain subjects of debate.

The libertarian perspective on the natural right to establish a new state underscores the principle of individual autonomy and self-determination (Grant, 1991). It situates the power to form political entities firmly in the hands of individuals, emphasizing consent and peaceful cooperation. This perspective challenges conventional notions of statehood and sovereignty, offering an alternative lens through which to view political organization and legitimacy. As societies continue to grapple with questions of governance and self-determination, the libertarian framework provides a thought-provoking contribution to the ongoing discourse on the rights of individuals and their relationship with the state.

Amid the Ottoman Empire's decline and mounting internal pressures, Mustafa Kemal Atatürk's leadership took the opportunity of the chaos, culminating in the establishment of the Republic of Türkiye in 1923. This transition exemplifies Locke's theory in practice, illustrating how individuals striving to protect their rights can supplant an ineffective government with one that better upholds individual liberties and garners the populace's consent (Turna, 2013). As its title suggests, the Liberation War, which concluded with the overthrow of Ottoman monarchy and the establishment of a republic, conforms to the principles of John Locke's social contract theory. One of the points made in Sivas Conference's Declaration (the 8th point) is as follows *"In this historical epoch, in which the nations determine their own destiny, our central government [sultanate] has to owe obedience to the national will. It is because, it has been, so far, established by the past actions and their outcomes that any stance or resolutions that may be adopted by a governmental body that fail to be based on the national will, would not be acceptable by the nation itself nor has been or will be acknowledged by any authority of the external world"* (Pehlivanlı, 1998).

Claiming to take over the sovereignty on Turkish lands from the Ottoman government, Sivas Conference declaration expressly alleges that actions and resolutions of sultanate had ceased to be effective nationally or internationally in any sense and, therefore, the only realistic representative of the nation could be the members of the parliament to be delegated based on the conference. It also implies that such a delegation would be a better protector of the fundamental rights of the nation, than the sultanate (Turna, 2013). These fundamental rights are right to freedom, right to life and right to property.

Right to freedom

The concept of the natural right to establish a new state within the framework of libertarian thought is intrinsically intertwined with the broader notion of individual freedom. At the heart of the libertarian perspective lies the belief in personal autonomy, minimal state intervention, and the fundamental right

to live one's life unburdened by external coercion. The right to freedom serves as a crucial sub-title within the context of the natural right to form a new state, underscoring the foundational principles upon which this perspective is built (Zuckert, 1994).

Libertarianism, as a philosophy, places the individual at the forefront of its ethical considerations. The right to freedom is an inherent aspect of human nature, not granted by any governing authority, but rather acknowledged as an essential birthright. This perspective harkens back to Enlightenment thinkers like John Locke, who posited that individuals possess inalienable rights to life, liberty, and property (Smith, 2013). These rights are not mere concessions from a government, but inherent attributes that no entity should infringe upon.

Within the libertarian perspective on the natural right to establish a new state, the right to freedom gains prominence in the context of self-determination (Grant, 1991). Individuals have the liberty to determine the course of their own lives, free from external interference. This principle extends beyond personal choices to encompass the formation of new political entities. The ability to collectively decide to establish a new state reflects the exercise of individual freedom on a broader scale.

The right to freedom also encompasses the crucial notion of consent. Libertarian theory emphasizes voluntary interactions and associations, where individuals engage in relationships and agreements willingly. In the context of establishing a new state, this notion is particularly relevant. A group of people coming together to form a new political entity does so through mutual consent. This process aligns with the libertarian emphasis on non-coercion and voluntary cooperation.

A fundamental tenet of libertarianism is the principle of non-aggression (Parvini, 2020). This principle asserts that interactions between individuals should be based on peaceful cooperation rather than force. In the context of forming a new state, this principle underscores the importance of peaceful negotiation and consensus. This stands in stark contrast to historical instances where state formation occurred through conquest and the imposition of authority, which runs counter to the libertarian ideals of freedom and non-aggression.

The right to freedom within the natural right to establish a new state carries implications for the nature of governance within that state. Libertarian thought envisions a minimal state that respects individual autonomy and refrains from undue interference in personal affairs (Harris, 1998). In a new state formed under these principles, the government's role would be limited to safeguarding individual rights and maintaining an environment conducive to freedom and prosperity.

Critics of the libertarian perspective on the right to freedom within the context of forming a new state often raise concerns about potential societal fragmentation and the absence of overarching regulations. Skeptics argue that a proliferation of small, competing political entities might result in inefficiency and instability. Additionally, questions arise about how issues requiring collective action, such as environmental protection or public infrastructure, would be addressed in such a system.

The right to freedom stands as a cornerstone within the natural right to establish a new state under the libertarian perspective. Rooted in the belief in individual autonomy, voluntary association, and the non-aggression principle, this perspective places the power to form political entities in the hands of consenting individuals. The right to freedom, inherent in the philosophy of libertarianism, shapes not only the process of state formation but also the nature of governance within the envisioned new state. As debates on the role of government and the rights of individuals continue to evolve, the libertarian perspective offers a distinctive lens through which to explore the complex interplay between freedom, governance, and the establishment of new political entities.

As one of the points made in Amasya Circular, Mustafa Kemal announced “*The independence of the nation will be saved by the determination and solidarity of the nation*” refers to the people’s right to replace a government that fails to protect the people’s freedom and independence (Ata, 2008). At the time this circular was declared, the sultanate had agreed to disband all the armies in the country, which

would render Turkish people extremely vulnerable against the invading armies. Inferring the people's right to take over the power from the government for self defence, is one of the appearances of the people's right to freedom.

Right to life

Within the broader framework of the natural right to establish a new state from a libertarian perspective, the right to life occupies a pivotal role as an essential and foundational principle. Rooted in the philosophy of individual autonomy and minimal state intervention, the right to life underscores the inherent value of human existence and serves as a guiding principle in the formation of new political entities (Singh, 2017).

Central to libertarian thought is the recognition of individual autonomy. The right to life, as an inherent aspect of human nature, is a testament to the inherent worth of each individual. Libertarianism rejects the notion that government or any external authority has the prerogative to dictate the value or purpose of an individual's life. Instead, the philosophy upholds the idea that each person possesses the right to pursue their own path, free from coercive interference.

In the context of the natural right to establish a new state, the right to life assumes a crucial role in shaping the principles of governance. Libertarian theory posits that the primary function of government is to safeguard individual rights, including the right to life. The formation of a new state under this perspective would prioritize the protection of individual existence, ensuring that the government's role is limited to preventing aggression and securing the conditions for peaceful coexistence. This would be possible only by execution of a peace treaty that would be legitimate and effective, unlike Mudros Ceasefire Treaty.

Right to property

In the context of the broader natural right to establish a new state within the framework of libertarian thought, the right to property emerges as a fundamental tenet that plays a pivotal role. Rooted in the philosophy of individual autonomy and limited government intervention, the right to property underscores the intrinsic value of personal ownership and serves as a guiding principle in the formation of new political entities (Dagan, 2017).

At the core of libertarianism lies the principle of individual autonomy. The right to property is an extension of this autonomy, recognizing that individuals possess the inherent right to own and control the fruits of their labor and their acquired possessions. Libertarianism opposes the idea that government or any external authority can arbitrarily infringe upon an individual's right to possess, use, and dispose of property.

Within the natural right to establish a new state from a libertarian perspective, the right to property takes on a profound significance in shaping the principles of governance. Libertarian theory asserts that the primary role of government is to protect individual rights, including the right to property. In the creation of a new state grounded in this perspective, the protection of property rights becomes a fundamental duty, ensuring that the government's functions are confined to safeguarding these rights from aggression or infringement (Çağıl, 1948)

The right to property serves as a central pillar within the natural right to establish a new state under the libertarian perspective (Dworetz, 1994). Rooted in the philosophy of individual autonomy, non-aggression, and voluntary exchange, this perspective envisions a state that prioritizes the protection of property rights. The right to property not only guides the principles of governance within the newly formed state but also resonates with contemporary discussions on economic autonomy and self-determination. As societies grapple with complex questions of governance and statehood, the libertarian perspective offers a distinct lens through which to explore the intersection of individual autonomy, property rights, and the establishment of new political entities. The inclusion of economic capitulations and property rights of minority groups within the Lausanne Treaty underscores the pressing necessity for delineating and clarifying fundamental property rights for all individuals, regardless of their religious

affiliation, who are subject to the jurisdiction of the Turkish state. This exigency ultimately found resolution within the nascent Turkish republic, characterized by a secular framework, which, in accordance with the aforementioned principles of reciprocity, addressed these matters (Otaç, 2004).

Rousseau's general will theory – governmental legitimacy based on national will

According to Rousseau's notion of the General Will, legitimate governmental authority derives from the collective wishes and common good of the people, enabling democratic decision-making (Schwartzberg, 2008). Natural law theory contends that there are intrinsic moral principles that transcend human rules. Connecting these, the General Will can be viewed as a collective accord trying to align with universal moral principles such as natural law, where good governance is anchored in both the people's common will and fundamental moral truths. This interplay between collective will and moral standards may have affected the transition to a more democratic and just regime in the context of the Ottoman monarchy's replacement by the Parliament of Republic of Türkiye in 1923 (de Dijn, 2018). The emphasis in this movement switched from a single ruler's interests to the collective good of Turkish society.

The formation of the Turkish Parliament mirrored popular sovereignty, in which political authority is derived from the people. Decisions were made by a collaborative process involving elected representatives, similar to Rousseau's General Will, coinciding with the idea of deliberate decision-making for the greater good. This was also reflected by the fact that the newspaper published by the nationalist in Anatolia was titled *İrade-i Milliye* (Howard, 2016) which means 'National Will' and sounds quite close to the term 'General Will'. It is a natural result of the fact that nationalists deemed the Grand National Assembly as the voice of the national general will. This was the outcome of long debate between Turkish intellectuals for generations as to how their government could be modernized and saved (Kasalak, 2009). In light of all such evidence, it can be said that the move attempted to serve the interests of the entire nation, which echoes Rousseau's emphasis on the well-being of the community over individual concerns (Bertram, 2004).

Though the national resistance apparently started in 1919 and the republic was officially declared in 1923, following a series of military victories, it is quite clear that Turkish Grand National Assembly's coming into office by April 23, 1920, declaring itself fully equipped with all executive and legislative powers, being an assembly government system as Rousseau leaned towards (Güneş, 1997), was the implicit beginning of the republic (Yetkin, 2003), though minority of the parliament members had different objectives.

Self-determination right under Wilson's points

President Woodrow Wilson of the United States was a prominent advocate for self-determination during the post-war negotiations, seeking to promote democratic ideals and the rights of national groups to govern themselves. This principle found resonance in various parts of the world, including the Ottoman Empire, which was undergoing a period of upheaval and transformation. Though content of Sevres, which anticipated division of Anatolia to minority ethnicities, was based on Wilson's the very same points (Gökalp, 1968c), the final interpretation of his points was shaped by the military, political and legal struggle of the Republic of Türkiye.

Woodrow Wilson's principles, particularly his emphasis on self-determination and the rights of peoples in 5th and 12th points among the 14 points he made, had profound ramifications in shaping the global order post-World War I, including the impact on European colonial territories (Lynch, 2002). Wilson's principle of self-determination was proposed as an international law doctrine (Lynch, 2002) applicable to nations worldwide, asserting the right of nations to determine their own political status and governance. This principle resonated deeply with colonized populations in Asia, Africa, and the Middle East, as they sought liberation from European colonial dominance and viewed Wilson's ideas as validating their pursuit of independence.

Wilson's principles also galvanized nationalist movements in Anatolia, exemplified by the Turkish nationalist movement named *Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, i.e. Society For Defending the Rights (Zeybek, 2009a) as well as *Wilson Prensipleri Cemiyeti*, i.e. Society For Wilson Points (Zeybek, 2009b).

It must be noted that the latter one was not considered a fully patriotic movement in the eyes of the nationalists, as they were ready for Sevres interpretation of the Wilsonian principles (Zurcher, 2020), which will be explained below. The movement aimed to establish a new nation-state in the form of a republic, free from foreign occupation and influence, including the reach of a monarchy under the control of occupying powers in Istanbul, whose authority was denied as the first resolution adopted by the Turkish Grand National Assembly (Işıқтаç, 2013). The Turkish nationalists were resolute in safeguarding their right to self-determination, resisting attempts to partition Anatolia among various foreign powers (Philliou, 2021).

Under the Wilsonian principle of self-determination, the legitimacy of the Turkish liberation movement was bolstered. The notion that peoples had the right to choose their own form of government and political allegiances aligned with the aspirations of the Turkish nationalists. The concept also resonated with the broader international community, which was increasingly supportive of the rights of ethnic and national groups to establish their own sovereign states.

The Treaty of Sèvres in 1920 had marked an initial attempt by the Allied Powers to redraw the borders of the Ottoman Empire, including the potential division of Anatolia among various powers (Helmreich, 1974). However, this treaty was met with vehement opposition by the Turkish nationalist movement, leading to the escalation of the Turkish War of Liberation. As a result, the Turkish War of Liberation, led by figures like Mustafa Kemal Atatürk, sought to assert the rights and sovereignty of the Turkish people against foreign occupation and imperial ambitions. As the Ottoman Empire crumbled after its defeat in World War I, various regions inhabited by ethnically diverse populations sought to define their political futures. The Anatolian heartland emerged as a focal point for the Turkish nationalist movement, driven by the vision of creating a new nation-state based on Turkish identity. Considering the fact that the organization established country-wide to support Turkish nationalist resistance was called "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti", i.e. Society For Defending The Rights, it is quite possible to infer that the society refers to the self-determination right of the Turks under Wilson principles (Philliou, 2021).

The eventual outcome of the war and the subsequent negotiations at the Treaty of Lausanne in 1923 saw the recognition of the new Republic of Türkiye as a sovereign state (Ertan, 2011). The principles of self-determination and the emerging norms of international law were key factors that underpinned this recognition. The matters under discussion encompassed several critical points. These encompassed a substantial alteration of borders, reverting them almost to the configuration existing at the time of the Mudros Ceasefire Treaty's signing, the rejection of the Sevres Treaty's validity, the elimination of longstanding capitulation arrangements imposed upon the Turkish state, a mutual exchange of populations between Greece and Türkiye, the assurance of reciprocally reasonable rights for minority communities in both Türkiye and Greece, and various other matters pertaining to Türkiye's quest for independence on terms equal to those enjoyed by other signatory nations of the treaty. The Turkish nationalist movement successfully argued that the establishment of a new state was not only a matter of national identity but also a fulfillment of the right to self-determination as advocated by Wilsonian principles and recognized by the international community.

It is important to note that while the right to self-determination provided a moral and legal framework for the establishment of Türkiye, the process was complex and often intertwined with diplomatic negotiations, power struggles, and the realities of post-war geopolitics. The application of self-determination was not always consistent across different regions, leading to both successes and challenges in the quest for national sovereignty.

In conclusion, the right to self-determination as articulated under Wilsonian principles played a vital role in legitimizing the establishment of modern Türkiye following the Turkish War of Liberation. The idea that nations have the inherent right to determine their own political destinies resonated with the aspirations of the Turkish nationalist movement and contributed to the international recognition of the Republic of Türkiye as a sovereign state.

Conclusion

The Turkish War of Liberation's motto, "Right surpasses Might," is based on the age-old jurisprudential conflict between "might makes right" and "right makes right." This conundrum has its roots in Plato's day, when he proposed that the triumph of power does not imply moral virtue because justice springs from upright ethical foundations. As a result, the Turkish nationalist movement, led by Mustafa Kemal Atatürk, might be seen as having a focus on natural law (Mumcu, 1985) rather than an unwavering pursuit of military victory and the forced imposition of privileges.

Hugo Grotius' understanding of international law is consistent with these claims. According to Grotius, rather than coming from a supreme legal authority, international law is a result of nations' shared moral sensibilities. This idea gave rise to fundamental concepts in modern public international law, such as *Pacta Sunt Servanda* and reciprocity. The Lausanne Treaty was implicitly based on this stance on legitimacy and Grotius' liberal treatment of national decisions, which recognized the autonomy, economic parity, and political equality of the newly established Turkish republic (Gökalp, 1968b), albeit only after extensive deliberation.

Similar principles from Grotius' theories can be seen in John Locke's liberal theory. According to Locke's idea of the social compact, nations have the right to rebel against a government that disregards the inalienable rights of its people, including liberties, the right to life, and the right to their property. During the Turkish War of Liberation, Locke's theory—which holds that a nation has the power and duty to topple an oppressive government and establish a new polity—came to pass. Turkish nationalists opposed the monarchy in Istanbul and cast doubt on its legitimacy while they fought foreign forces on Turkish land. With a focus on a government that is primarily controlled by the populace, Locke's theory of resistance is consistent with Jean-Jacques Rousseau's doctrine of free will. It is possible to view Türkiye's conversion from a monarchy to a republic as an incarnation of Rousseau's idea of free will that is restrained by a representative democratic framework—a practical adaptation to the preexisting conditions.

As a last example of a libertarian viewpoint, one can consider Woodrow Wilson's ideas on the right of nations to self-determination. This idea gave the Republic of Türkiye the confidence to argue that, in its war for independence, its claim to "rightness" outweighed the "might" of the World War I winners. The Republic represented the Turkish people legally and was justified in overthrowing the monarchy on the grounds of resistance and replacing it with a parliamentary one on the grounds of the doctrine of general will. Wilson's principles, which supported the right to self-determination as promoted by society for the protection of rights, served as the Republic's "rightness" justification.

Ultimately, when we scrutinize the matter closely, the natural law perspective stands out as the most robust foundation for articulating moral, political, and legal principles in support of those who strive for their freedom (Uslu, 2011). The architects of the Republic of Türkiye exhibited intellectual acumen by drawing upon and adhering to these principles when establishing the foundations of the new Turkish republic.

References

- Anderson, B. (1992). The new world disorder. *New Left Review*, 3-13.
- Arslan, O. (2017). Milli sınırların belirlenmesinde misak-ı milli'nin rolü [Master's thesis]. Trakya University.
- Ata, F. (2008). Atatürk'ün millî hâkimiyet anlayışı ve bunun yansımaları. *Selcuk University Social Sciences Institute Journal*, (20), 81-88.
- Bertram, C. (2004). *Routledge philosophy guidebook to Rousseau and the social contract*. Routledge.
- Bozkurt, G. (1991). Atatürk'ün hukuk alanında getirdikleri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8(22), 45-53.
- Brett, A. (2002). Natural right and civil community: the civil philosophy of Hugo Grotius. *The Historical Journal*, 45(1), 31-51.
- Brincat, S. K. (2009). 'Death to tyrants': self-defence, human rights and tyrannicide-part II. *Journal of International Political Theory*, 5(1), 75-93.

- Carty, A., & Nijman, J. (Eds.). (2018). *Morality and responsibility of rulers: European and Chinese origins of a rule of law as justice for world order*. Oxford University Press, Incorporated.
- Çağıl, O. (1948). Friedrich Julius Stahl'in hukuk felsefesi. *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 14 (1-2), 324-345
- Dagan, H., & Dorfman, A. (2017). The human right to private property. *Theoretical Inquiries in Law*, 18(2), 391-416.
- de Dijon, A. (2018). Rousseau and republicanism. *Political Theory*, 46(1), 59-80.
- Doğru, S. (2013). Türk Boğazları'nın hukuki statüsü: Sevr ve Lozan'dan Montrö'ye geçiş. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15(2), 123-169.
- Dworetz, S. M. (1994). *The unvarnished doctrine: Locke, liberalism, and the American revolution*. Duke University Press.
- Ertan, T. F., Aysal, N., Bakacak, A., Dinçer, H., Unat, K., & Ertan, T. F. (2011). *Türkiye Cumhuriyeti tarihi*. Siyasal Kitabevi.
- Forde, S. (1998). Hugo Grotius on ethics and war. *American Political Science Review*, 92(3), 639-648.
- Frank, D., & Waller, J. (2016). Naturalism, right, and power. *Routledge Philosophy GuideBook to Spinoza on Politics*, 13-27.
- Gökalp, R. (1968). Direnme hakkı. *Cumhuriyet Ansiklopedisi* (p. 1153). Arkın Kitabevi.
- Gökalp, R. (1968). Lozan Barış Antlaşması. *Cumhuriyet Ansiklopedisi* (p. 2202). Arkın Kitabevi.
- Gökalp, R. (1968). Wilson, Thomas Woodrow. *Cumhuriyet Ansiklopedisi* (p. 3359). Arkın Kitabevi.
- Grant, R. W. (1991). *John Locke's liberalism*. University of Chicago Press.
- Güneş, İ. (2009). *Birinci TBMM'nin düşünce yapısı (1920-1923)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Harris, I. (1998). *The mind of John Locke: A study of political theory in its intellectual setting*. Cambridge University Press.
- Heater, D. (1994). *National self-determination: Woodrow Wilson and his legacy*. Palgrave Macmillan UK.
- Helmreich, P. C. (1974). *From Paris to Sèvres: the partition of the Ottoman Empire at the peace conference of 1919-1920*. The Ohio State University Press.
- Higgins, R. (1985). Grotius and the United-Nations. *International Social Science Journal*, 37(1), 119-127.
- Howard, D. A. (2016). *The history of Turkey*. Bloomsbury Publishing.
- Işıқтаç, Y. (2006). Türk hukuk devriminin felsefesi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Özel Sayı, 117-131.
- Iverson, D. (2004). *Locke, Liberalism and empire. the philosophy of John Locke*. Routledge, 86-105.
- Jäschke, G. (1973). Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı, Atatürk devrimlerinin başlangıcı. *Belleten*, 37(148), 475-480.
- Kasalak, K. (2009). Cumhuriyet fikrinin öncüleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2009(20), 69-78.
- Kılıç, E. (2022). Platon'un devlet diyalogu bağlamında 'adalet' sorunu, *Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Uluslararası Araştırmalar - I*, 285-298.
- Knoll, M. D. (2021). Sophistic criticisms of the rule of law. A comparison of Callicles and Thrasymachus. *Philosophical Journal (Filosofický Časopis)* 33 (2): 65-87
- Kutluay, F. (2023). Thrasymakhos' un adalet anlayışında 'güç' kavramı. *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (5), 60-75.
- Lupel, A., & Mälksoo, L. (2019). *A necessary voice: small states, international law, and the UN Security Council*. International Peace Institute.
- Lycos, K. (1987). *Plato on justice and power: reading book 1 of Plato's Republic*. Palgrave Macmillan.
- Lynch, A. (2002). Woodrow Wilson and the principle of 'national self-determination': a reconsideration. *Review of International Studies*, 28(2), 419-436.
- Morton, B. N. (1991). John Locke, Robert Bork, Natural rights and the interpretation of the constitution. *Seton Hall L. Rev.*, 22, 709.
- Mullins, C. W. (2023). *A socio-Legal history of the laws of war: constraining carnage. (n.p.)*. Emerald Publishing Limited.
- Mumcu, A. (1985). Atatürk'ün kültür anlayışında hukukun yeri. *Erdem*, 1(2), 291-308.
- Otacı, C. (2004). *Hukukun laikleşme serüveni*. Birey Yayıncılık.

- Öktem, N. (2011). Fransız devriminin felsefesi ve Türkiye. *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 53(1-4), 267-272.
- Parvini, N. (2020). *The defenders of liberty: human nature, individualism, and property rights*. Springer International Publishing AG.
- Pehlivanlı, H. (1998). Saltanattan millî hakimiyete. *Erdem*, 11(32), 533-540.
- Philliou, C. M. (2021). *Turkey: a past against history*. University of California Press.
- Radbruch, G., Paulson, B. L., & Paulson, S. L. (2006). Five Minutes of Legal Philosophy (1945). *Oxford Journal of Legal Studies*, 26(1), 13–15. <http://www.jstor.org/stable/3600539>
- Sharp, M. P. (1941). Pacta sunt servanda. *Columbia Law Review*, 41(5), 783-798.
- Singh, M. (2017). A contemporary approach towards liberalism. *Philosophy Pathways*, 1-6.
- Smith, G. H. (2013). *The system of liberty: themes in the history of classical liberalism*. Cambridge University Press.
- Schwartzberg, M. (2008). Voting the general will: Rousseau on decision rules. *Political Theory*, 36(3), 403-423.
- Tiftikçi, E., & Tiftikçi, M. (1999). *Atatürk ve hukuk*. Yargıtay Birinci Başkanlığı Yayın İşleri Müdürlüğü.
- Tuck, R. (1979). *Natural rights theories: their origin and development*. Kiribati. Cambridge University Press.
- Turna, Y. (2013). Milli mücadele dönemini Locke'un sözleşme kuramı perspektifinden okumak [Master's thesis]. Kocaeli University.
- Uslu, C. (2011). *Doğal hukuk ve doğal haklar*. Liberte Yayınları.
- Yağcıoğlu, D. (2010). Reciprocal insincerity: current trends in the treatment of minorities in Greece and Turkey. *Turkish Policy Quarterly*, 9(3), 37-44.
- Yetkin, Ç. (2003). *İktidara karşı Türk direniş ve devrimleri*. Otopsi.
- Zeybek, N., & Kara, K. (2005). Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti. *A'dan Z'ye Kurtuluş Savaşı ve Atatürk dönemi* (p. 650). Dev-Meh (Vol. 2). abc.
- Zeybek, N., & Kara, K. (2005). Wilson prensipleri. *A'dan Z'ye Kurtuluş Savaşı ve Atatürk dönemi* (p. 869). Dev-Meh (Vol. 2). abc.
- Zuckert, M. P. (1994). *Natural rights and the new republicanism*. Princeton University Press.
- Zurcher, E. J. (2020). Contextualizing the ideology of the Turkish national resistance movement. *Middle Eastern Studies*, 57(2), 265-278.

Ethical approval

This study is among the studies that do not require ethics committee approval due to not fall within the scope of research that requires one-to-one data.

Conflict of interest

There is no potential conflict of interest in this study.

Erken Cumhuriyet dönemi imtiyazlı şirketlerde işgücü meselesi: yabancı ve gayrimüslim işgücünün tasfiyesi

The issue of labour force in concessionary companies in the early republican era: liquidation of foreign and non-Muslim labour

Gönderim Tarihi / Received: 31.08.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 05.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1354753](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1354753)

Kader AKDAĞ SARI¹

Hacı SARI^{**2}

ÖZ: Osmanlı döneminde elde ettikleri imtiyazlarla kamusal hizmet alanlarına yatırım yapan yabancı şirketlerin imtiyaz statüsü, Kurtuluş Savaşı sonrasında da gündemde kalmaya devam etmiştir. Henüz Cumhuriyet ilan edilmeden Lozan görüşmeleri sırasında başlayan görüşmeler, TBMM hükûmeti ile İmtiyazlı şirketler arasında yapılan ikili antlaşmalarla yabancı ve gayrimüslim personelin Müslüman-Türklerle ikame edilmesi şartıyla çözüme kavuşturulsa da dönüşüm süreci, çeşitli nedenlerle 1930'lara kadar devam etmiştir. Bu çalışmada hükûmetin yabancılara ve gayrimüslimlere yönelik tutumunun nedenlerinin analiz edilmesi hedeflenmiş ve tarihsel deneyimlerden kaynaklanan güvensizlik korkularının etkili olduğunu savunmaktadır. Cumhuriyet döneminde ulus inşa sürecinin bir parçası olarak yorumlanan bu politikalarda başta yabancılar olmak üzere gayrimüslim işgücünün tasfiyesi hedeflenmiştir. Ekonomide Türkleştirme olarak okunan tasfiye süreci, toplumsal ve ekonomik yapıda daha kırılğan olan emek faktörü üzerinden planlanırken sermayeye yönelik tavır ise daha farklı olmuştur. Arşiv belgelerinin incelenmesi suretiyle yapılan bu araştırmada ilgili literatür de değerlendirilmiştir. Çalışmada imtiyazlı şirketlerle hükûmet arasındaki yazışmalara istinaden sürecin ilerleyişi takip edilmiş ve sorun alanları tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırma, sadece imtiyazlı şirket olarak tasnif edilen, belediyelerle ya da devletle yapılan sözleşmelere istinaden kamusal hizmet üreten şirketlerle sınırlandırılmıştır. Uzun ve tartışmalı bir sürecin sonunda gayrimüslim ve ecnebi işgücünün büyük ölçüde tasfiye edildiği bu dönemde mütecanis bir ulus oluşturma yönünde önemli merhaleler katedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erken cumhuriyet dönemi, Ulus inşası, İmtiyazlı şirketler, Yabancı istihdamı, Gayrimüslim istihdamı

ABSTRACT: The concession status of foreign corporations investing in public services remained on the agenda after the Turkish Independence War. The process, which started during the Lausanne negotiations, was finalized through bilateral agreements between the government and the concessionary companies. The problem was resolved on the condition that foreign and non-Muslim personnel were replaced by Muslim-Turks. For various reasons, the transformation process lasted until the 1930s. This study analyses the reasons for the government's attitude towards foreigners and non-Muslims and argues that fears of insecurity resulting from historical experience have been effective. These policies, which were interpreted as part of the nation-building process in the Republican era, aimed to eliminate the foreign and non-Muslim labour force. The liquidation process, which is read as Turkification in the economy, was planned through the labour factor, which was more fragile in the social and economic structure, while the attitude towards capital was different. This research, which was conducted through the analysis of archival documents, also analysed the relevant literature on the subject. This study, which follows the process between the concession companies and the government through correspondence, attempts to identify problem areas. The research is limited to companies classified as concessionary companies, which engage in public service activities based on contracts with municipalities or the state. At the end of a long and controversial process, the non-Muslim and foreign labour force was largely eliminated, and significant progress was made towards the creation of a unified nation.

Keywords: Early republican era, Nation building, Concessionary companies, Foreign employment, Non-Muslim employment

** Sorumlu Yazar / Corresponding Author

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO/Finans-Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, kaderakdag@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6275-8277>

² Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü/ Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, haci.sari@klu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0583-2565>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

It is possible to cite a few studies on the liquidation of foreign and non-Muslim concessionary companies. One of the important studies on the subject is Koraltürk's "Turkification of the Economy in the Early Republican Period". The author describes the practices that would ensure the accumulation of domestic capital and the empowerment of Turkish-Muslims in the economic sphere during the republican period. Another study is Özkan's article titled "The Reasons for the Purge of Foreign and Non-Muslims from Companies with Foreign Capital in Turkey (1922-1923)," in which he analyzes the liquidation of foreign and non-Muslim employees in privileged companies in terms of the years 1922–1923. The author evaluates the liquidation of the labor force as a nation-building project and examines the economic and security-related reasons for the liquidations. Another study is Tekerek's article "Transformation in the Turkish-Greek Workforce: The Early Years of the Republic". The author discusses the effects of the nation-state policies of the Republic on the transformation of the Greek labor force. Rıfat N. Bali's *The Jews of Turkey in the Republican Years: A Turkification Adventure (1923–1945)* by Rıfat N. Bali is another source used. It contains information on the cultural and economic Turkification practices applied to the Jews of Turkey during the nation-state building process in the Republican period.

Methodology

In addition to the literature, the following sources were utilized in the study: German Federal Archives (Bundesarchiv), Stuttgart State Archives, archival documents of the Directorate of State Archives, and Minutes of the Turkish Grand National Assembly.

The concessionary companies that constitute the subject of the study are; İstanbul Tünel, Şark Demiryolları, Terkos Su, İstanbul Elektrik, İstanbul Su, İstanbul Tramvay, İzmir Elektrik, Standart Oil Gaz, İzmir Su, İstanbul Rıhtım-Dok ve Antrepo, Üsküdar-Kadıköy Su, Bursa Elektrik, İzmir-Aydın Demiryolu, Osmanlı Elektrik Anonim, Dersaadet/İstanbul Rıhtım-Dok ve Antrepo, İzmir Havagazı. The archived correspondence of these companies was examined. The lists submitted by companies to the government were tabulated.

Findings and discussion

The study examines the liquidation of foreign and non-Muslim civil servants and employees in the early years of the Republic and the employment of Turks in their place. The liquidation of foreign and non-Muslim citizens from concessionary companies was an important step in the process of building a new nation-state. The contracts signed with the companies in the spring of 1923 stipulated that all employees must be Muslim Turks. According to the findings from the documents, the liquidation process started with workers and civil servants of Russian and Greek nationality before 1923. By 1923, the scope of the purges had expanded with the dismissal of foreign and non-Muslim citizens. The transformation of the labor force in privileged companies first started with professions defined as "lower echelons," such as concierge, janitor, and watchman. The purges then continued in administrative positions such as clerks, accountants, civil servants, typists and treasurers. Decisions to liquidate the workforce were not taken in an economic and rational manner. In the liquidation process, the knowledge, work experience, and qualifications of employees were not taken into account. The process was aimed at being completed by subjecting workers and civil servants to ethnic and religious discrimination. According to archival documents, almost all of those employed between 1923 and 1925 were Muslim Turks. It can be said that the new state had achieved its goal to a considerable extent.

Results and recommendations

During the liquidation process, according to the documents examined, the concessionaires avoided confrontation with the government. The concession companies tried to gain time by not sending the requested lists on time. Muslim Turks were quickly employed in activities requiring physical strength, such as company construction. In administrative and technical fields, however, it was not possible to dismiss all non-Muslims and foreigners at once. The government, however, did not back down from its demands. Following up on the lists provided by the firms, government officials examined them person by person. Under pressure, the concessionaire companies requested additional time on behalf of those

to be dismissed. The reasons for the request and the usefulness of those to be dismissed were explained at length. The lack of specialized personnel was emphasized at every opportunity. Due to consistent insistence, businesses had to choose between their employees. In some documents, it was also found that workers whom the company did not want to dismiss were presented as "skilled staff".

The liquidation process was closely monitored by the parliament and the press. The developments that kept the period's pulse were tracked through parliamentary motions and news coverage on the matter. In the reports sent by the companies, attention was drawn to the increase in the proportion of Muslim Turks. Most concession companies, especially those operating in Istanbul, employed fewer and fewer people, but the proportion of Muslim-Turkish employees increased. One of the reasons for this is the increase in the number of Muslim-Turkish workers working on a temporary or casual basis, while foreigners and non-Muslims were being liquidated. It is seen in archival documents that the vacant positions within the company could not be filled with people with the same qualifications. The loss of productivity in the companies and the shortage of specialized workers and officers were also reflected in the petitions. Although the concession companies undertook to dismiss foreigners and non-Muslims within 6 months through bilateral agreements, this process continued to be a problem between the companies and the government until the 1930s.

Giriş

Lozan Antlaşması müzakereleri devam ederken Türkiye’de faaliyet gösteren yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerin durumu Ankara Hükûmeti ve şirketler arasında imzalanan ikili antlaşmalarla yenilenmiş, sözleşmelerin geçerliliği, şirketlerde çalışan yabancı ve gayrimüslim işçi ve memur yerine Müslüman-Türk vatandaşların istihdam edilmesi şartına bağlanmıştır. İlgili sözleşmeler şirketlerin durumuna göre yükümlülükler getirirken çoğu şirketin söz konusu dönüşümü altı ay zarfında yapacağı taahhüt edilmiştir (BCA, 1924i, 1925a:17, 1926f: 59). Ancak arşiv kayıtlarındaki yazışmalardan sürecin öngörüldüğü kadar kısa sürede ve kolaylıkla yürümediği görülmektedir. 1923 yılında başlayan dönüşüm sürecinin 1928 yılına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Sürecin uzamasında şirketlerin gönülsüz davranması etkili olmakla birlikte özellikle nitelikli eleman bulma konusunda yaşanan sıkıntılar sürecin uzamasındaki en önemli etkidir.

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinden başlayan ve Cumhuriyetin kurulmasından sonra da devam eden Müslüman-Türk vatandaşların istihdamını önceleyen politikalar genelde Türkleştirme olarak ifade bulmuştur. Türkleştirme sürecinin altında yatan nedenlerin başında uzun süren savaşların yarattığı travma gelmektedir. Uluslararası aktörlere karşı duyulan güvensizlik, Batılı ülkelerin nüfuz mücadelesinin nesnesi olma korkusu, Müslüman-Türk’e yönelik oryantalist bakış açısı, şirketlerin kamusal hizmet üretilen alanlarda örgütlenmiş olması ve yeni ulus inşası Türkleştirme olarak yorumlanan sürecin temel saiklerini oluşturmuştur.

Cumhuriyetle beraber yeni devlet, sadece ikili antlaşmalarla değil, aynı zamanda çeşitli tarihlerde çıkarılan yasalarla da emek piyasalarını regüle etmeye çalışmıştır. Şirket yazışmalarında Türkçe kullanımı ve Türk olma gibi şartlar yabancı ve gayrimüslimlerin istihdamını zorlaştırmıştır. Ayrıca devlet teşviklerden yararlanma da şirket personelinin bazı pozisyonlar hariç Türklerden oluşması şartına bağlanmıştır. Yine avukatlık ve tabiplik gibi mesleklerin icrasına getirilen şartlar, küçük esnaf kanunuyla varılmak istenen netice Ulus’u gayrisından arındırma niyetinin devamı olarak 1930’ların ortalarına kadar yayılmıştır. Ancak hükümetin bu dışlayıcı tavrının sadece gayrimüslim ve ecnebilere yönelik olmadığını da belirtmek gerekmektedir. Makbul vatandaş imgesi (Üstel, 2008) dışında kalan Türkler de aynı şekilde dışlanmıştır.

Yeni devletin Müslüman-Türk istihdamında ısrar etmesinde birçok sebep sayılmakla birlikte kanaatimizce en önemlisi, söz konusu şirketlerin kamu hizmeti sunulan alanlarda faaliyet göstermelerinden kaynaklanmaktadır. Su, elektrik, hava gazı, ulaşım (tramvay, vapur ve demiryolu) gibi alanlarda örgütlenen ve kamu hizmeti sunan bu şirketlerin istihdam politikası ise yabancı ya da Osmanlı/Türkiye vatandaşı gayrimüslimlerin çalıştırılmasına yöneliktir. Özellikle teknik beceri ve vasıf gerektiren, aynı zamanda daha yüksek mevkilerin bu unsurlara münhasır kılınmış gibi davranılması Müslüman/Türk unsurların itirazlarına sebep olmuştur. Savaş ve göçlerden sonra Türk-Müslüman nüfus lehine gerçekleşen yeni türdeş toplumsal yapı, devletin iktisadi sahada hakimiyetini artırmasıyla birlikte, imtiyazlı şirketlerde işgücünün dönüşümünü kaçınılmaz kılmıştır.

İmtiyazlı şirketlerde yabancı ve gayrimüslimlerin tasfiyelerini içeren birkaç çalışmadan bahsetmek mümkündür. Konu ile ilgili önemli çalışmalardan biri Koraltürk’ün “Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi” adlı kapsamlı eseridir (Koraltürk, 2011). Yazar, çalışmasında yerli sermaye birikiminin sağlanması ve iktisadi sahada Türk-Müslüman burjuvazinin güçlenmesini sağlayacak iktisadi uygulamaları dönemin ideolojisi çerçevesinde ele alarak konunun imtiyazlı şirketlerde sınırlandırılmayacak kadar geniş çaplı olduğunu göstermektedir. Diğer bir çalışma Özkan’ın imtiyazlı şirketlerde yabancı ve gayrimüslim çalışanların tasfiyesini 1922-1923 yılları açısından ele aldığı makalesidir. Yazar, işgücünün tasfiyesini bir millet yaratma projesi olarak değerlendirmiş, tasfiyelerin iktisadî ve güvenlikle alakalı nedenlerini incelemiştir (Özkan, 2023). Bir diğer çalışma ise Tekerek’in Cumhuriyet’in ilk yıllarında Rum iş gücünün Türk işgücü ile değişim sürecini incelediği makalesidir (Tekerek, 2021). Yazar, Cumhuriyetle birlikte ulus-devlet politikalarının Rum işgücü üzerindeki etkilerini ele almıştır. Rifat N. Bali’nin kaleme aldığı “Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)” adlı eser de faydalanılan bir diğer kaynaktır (Bali, 2003). Cumhuriyet döneminde ulus-devlet inşası sürecinde Türkiye Yahudilerine uygulanan kültürel ve iktisadi Türkleştirme uygulamalarına dair bilgiler içermektedir.

Çalışma; 19. yüzyıl Osmanlı'da dünya ekonomisine eklenme sürecinde hız kazanan imtiyazlı şirketlerin, Cumhuriyet döneminin yeni ulus-devlet politikalarıyla çalışma ilişkilerinde geçirdiği dönüşümü incelemektedir. Yabancı memur ve müstahdemim imtiyazlı şirketlerden tasfiyesinin gayrimüslimleri de içerecek şekilde kapsamının genişletilmesi ve bu kişilerden boşalan yerlerin Türk-Müslüman işçi ve memurlarla ikamesi çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Çalışmada literatür dışında, Alman Federal Arşivi (Bundesarchiv), Stuttgart Eyalet Arşivi belgelerinden yararlanılmış ayrıca Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridelerinden ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri belgelerinden faydalanılmıştır. İmtiyazlı şirketlerin hükümet yetkilileriyle yazışmaları Osmanlı yazım dilinden günümüz Türkçesine çevrilmiştir. Hükümetin şirketlerden talep ettiği listeler tasnif edilerek, tablolar haline getirilmiştir. Ancak arşiv belgelerinde, belgeleme tarihlerinin, belgede geçen tarihlerden farklı olduğunu belirtmek gerekir. Çoğu belgenin tek bir tarih altında tasnif edilmiş olması, araştırmacıların dikkat etmesi gereken hususların başında gelmektedir.

Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne şirket mefhumu ve şirketleşme

Modern anlamda şirketler Avrupa'da kurulan yeni iktisadi ve sosyal düzenin bir ifadesi olarak temayüz etmişlerdir. Polanyi'nin ifade ettiği *büyük dönüşüm* (Polanyi, 2011:123) para, toprak ve emeğin metalaşmasını beraberinde getirirken sürecin ana aktörlerinden biri de şirketler olmuştur. Sonuçlarına aldırmadan, durmadan kâr peşinde koşan patolojik bir kurum olan şirket (Bakan, 2007:12) anonimleşen ve metalaşan iktisadi faaliyetin başat aktörüdür. Dünya iktisadi ve siyasi tarihinde önemli bir rol oynayan modern anonim şirket, aynı zamanda sömürgeciliğin de itici gücü olmuştur. Bu tarzda kurulan şirketlerin en iyi örneklerini Doğu Hint Kumpanyaları teşkil eder. Tarihinde pek çok hukuksuzluğu barındıran İngiliz Doğu Hint Kumpanyası; ulus aşırı, devletlerden bile güçlü, müstakil orduya sahip ve küresel ekonomik tarihi büyük ölçüde şekillendiren bir aktör olarak temayüz eder (Robins, 2017: 4). Seçilmişliğin kahramanlıktan ziyade iktisadi şartlar çerçevesinde yeniden yorumlanarak tecimleşmesi (metalaşması), yeni kıymetler, yeni çalışma ve hayat tarzını da beraberinde getirmekteydi. Dahası devletler arası ilişkilerin belirleyicileri olarak finans çevreleri geçmiş dönemin rahiplerinin yerini almıştı (Polanyi, 2011: 50).

Modern öncesi toplumlarda bir araç seviyesinde olan ve insan ilişkilerinin içine yerleşmiş olan ekonomik ilişkiler (Polanyi, 2011: 88-89) modernlikle birlikte tersyüz olmuştur. Polanyi, modernlikle birlikte sosyal ilişkilerin ekonomik sistemin içine yerleştiğini (Polanyi, 2011: 101) ifade etmektedir. Uzun bir sürecin neticesi olarak hasıl olan bu sonuç Protestan Reformu, İngiltere Devrimi (1689) ve Fransız İhtilaliyle (1789) tamamlanmıştır. Böylece burjuva tarafından kurulan, mal ve sermayenin serbestçe mübadelesine dayanan ve öncelikle kâr etme amacını taşıyan bir sistem olan kapitalizm kemale ermiş olmaktadır (Huberman, 2013: 174).

Osmanlı ticaret kültüründeki dönüşüm ve modern tarzda şirketleşme

Doğu Hint Kumpanyasının sembolize ettiği yeni iktisadi aktörlerden olan şirket, modern ekonomiyi modern öncesi iktisadi faaliyetlerden ayıran önemli bir alameti farikadır. Osmanlı'nın dünya ekonomik sistemine eklenmesi (Kasaba, 1993) ölçüde karşılık bulan şirketlerin Osmanlı'da da kısa sayılmayacak bir tarihi vardır. Osmanlı mülkünde faaliyet gösteren uluslararası şirketlerin yanı sıra Osmanlı tebaasından kimseler de yeni zamanların getirdiği şartlar çerçevesinde iktisadi alanın yeni şartlarına uyum sağlamaya çalışmaktaydı.

Osmanlı'da dünya sistemine eklenme tecrübeleri ticaretin serbestleşmesine yönelik bazı devlet adamlarının girişimleriyle başlamıştı. Ayrıca uluslararası sistemin baskıları neticesinde imzalanan antlaşmaların yanında özellikle iç dengelerin değişmesine ve iktisadi sistemin serbest ticaret yönünde evrilmesine etki eden en mühim gelişmelerden biri Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması olmuştur (Quataert, 2008: 22). Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla birlikte klasik üretim örgütlenmesinin dönüşümü mümkün hale gelmiştir. Osmanlı'da ibrenin ekonomik değerler yönünde gelişmesi devlet erkinin zayıflamasına sebebiyet vermiştir (Göçek, 1999). Siyaset / riyasetin demokratikleşmesi (meşrutiyet sonrasında da cumhuriyet) iktisadi alanın ve iktisadi aktörlerin rollerini daha belirginleştirirken, siyasi erkin ancak iktisadi alanla kurduğu ilişki neticesinde muteber kaldığı görülmekteydi. Ticari ilişkilerin yoğunlaşması yeni sosyal grupların, burjuvanın doğmasına etki ederken Osmanlı'nın Batı'yla olan

ticaretinde aracılık eden azınlıklar da Osmanlı burjuvazisinin ilk nüvesini teşkil etmişti (Göçek, 1999: 198).

Osmanlı iktisadi düzeninde ‘şirket’ denilen mefhum her ne kadar yeni değilse de geleneksel ve modern şirket arasında çok az ortak yan bulunur. Modernleşme öncesi şirket mefhumu basit ortaklıkları ifade için kullanılır. Klasik dönem Osmanlı nizamında ortaklıklar İslam şeriatı ya da bu şeriatın etkisiyle şekillenmiş hukuk ve örf çerçevesinde meydana gelmekteydi. Osmanlı döneminde şirketler, faaliyet alanı ve ortaklık türlerine göre değişse de temelde emek-sermaye ortaklığı (mudaraba) üzerine (Gedikli, 2018; Şanda, 1967: 1-2) kurulu olan ve toplumsal normlarla çerçevelenen bir yapıya sahipti. Üstelik bu türden ortaklıkların ömrü de uzun sayılmazdı. Ancak Osmanlı düzeninin bozulmaya başladığı zamanlardan itibaren yeni ortaklık türleri ve yeni şirketleşmeler de peydah olmaya başlamıştı. 1838-1846 yılları arasında imzalanan ticaret anlaşmalarının da etkisiyle Osmanlı, ticaret dünyasının değişen yapısına ayak uydurmak adına ayrıca birtakım girişimlerde bulundu. Bu çerçevede 1839 yılında Ticaret Nezareti kuruldu ve 1850’de de Ticaret Kanunu çıkarıldı. Ticaret kanunuyla birlikte Osmanlı hukukuna modern anlamda şirket mefhumu ve şirket türleri de (kolektif, komandit ve anonim şirket) dahil olmaya başladı (Balcı ve Sırma, 2012: 19). Ayrıca Osmanlı’da tüccar taifesini ticarete teşvik etmek amacıyla II. Mahmut döneminde Müslüman tüccarlara verilmeye başlanan “Hayriye Beratı” Osmanlı düzeninin kapitalistleşme eğilimleri göstermeye başlamasının işaretiydi. Dış ticaretin geliştirilmesi için verilen Hayriye Beratı, dış ticarete tüccarlara bazı ayrıcalıklar tanıyordu. Bunun dışında yabancı ülkelerdeki şehbenderlikler de Hayriye tüccarlarının işlerini kolaylaştırmakla mükellef tutulmuşlardı. Başta İstanbul olmak üzere Şam, Bağdat ve Kudüs gibi şehirlerde faaliyet gösteren Hayriye tüccarları, Sultan Abdülaziz zamanına kadar etkinlik göstermeye devam etmişlerdi. (Balcı ve Sırma, 2012: 18).

Dönüşümün hızlanmasıyla birlikte birçok alanda Osmanlı’nın Müslüman ve gayrimüslim tebaası tarafında ticaret, sanayi ve bankacılık gibi sektörlerde pek çok şirket kurulduğu gibi (Balcı ve Sırma, 2012) yabancı sermayeli şirketlerin sayısı da giderek artmıştır. Yabancı menşeli şirketler, başta gayrimüslim Osmanlı tebaası ortaklığında daha çok ticari faaliyetlerde bulunurken zamanla doğrudan yatırımlarla madencilik, deniz ulaşımı, demiryolları gibi alanlarda da yatırımlar hız kazanmıştır.

Osmanlı’da şirketleşme temayülleri, değişen ticaretin doğasına bağlı olarak gelişmeye başladıysa da bu gelişmede değişen ihtiyaç yapısının etkisi vardır. Teknolojinin gelişimi, nüfus ve kentleşme hızındaki artışlar yeni ihtiyaçlar doğurmaya başlamıştı. Şehrin beledi hizmetlerinin yerine getirilmesi için su şirketleri, büyük tonajlı gemilere uygun limanların inşası, elektriğin icadıyla birlikte şehrin aydınlatma hizmetleri, ulaşımın değişen doğası için liman, gemi ve demiryolu, iletişim için de telgraf, telefon ve posta hizmetlerinin modern şartlara haiz şekilde kurulması ve işletilmesi gerekmektedir. Ancak bu türden hizmetler için teknik bilgi ve tecrübenin yanında büyük miktarda da sermayeye ihtiyaç duyulmaktaydı. Teknolojik gelişmeler ihtiyaçların yapısını değiştirdiği gibi devletin doğasını da değiştirmeye başlamıştı. Modern öncesi dönemlerde güvenlik ve adalet işlerini üstlenen merkezi idare, diğer işleri yerel aktörlere devretmiş durumdaydı. Vakıf ve benzeri aktörlerin önemli rol oynadığı bu sistemde diğer pek çok devlet gibi Osmanlı da yeterli bilgi birikimi ve tecrübeye sahipti. Ancak Sanayi Devrimini doğuran süreçle birlikte kamusal hizmetler öncelikle tecimselleşti ve merkezileşti. Merkezleşen devlet de yukarıda bahsedilen hizmetleri yerine getirmekle kendisini sorumlu tutmuştu (Pilz, 2009: 23-28). Bu tür hizmetlerin bazı yerlerde özel işletmeler / şirketler tarafından yerine getirilmesi bir teferruat olarak değerlendirilmelidir. Zira asıl önemli olan husus yatırımların kamu güvencesiyle yerine getirilmesi ve şirketlerin kamusal bir hizmeti yerine getirmesidir. Böylece devlet, mutlak hakimiyet alanında ve vazife edindiği bir hizmeti piyasa aktörleri aracılığıyla yerine getirmiş olmaktadır. Yatırımların yüksek maliyetli olması bu türden bir ortaklığı da zaruri hale getirmiş durumdaydı.

Kapitülasyonlar, imtiyazlı şirketler ve tepkiler

Yabancı sermayeli şirketlerin Osmanlı’da zuhur etmesinde şüphesiz Kapitülasyonlar olarak adlandırılan ve farklı devletlerle imzalanan imtiyaz ya da ticaret sözleşmelerinin (Pamir, 2002: 80) etkisi büyüktür. Yabancılar için ticarete serbestlik ve imtiyazlar sağlayan kapitülasyonlarla (Toprak, 1995: 51) birlikte faaliyet gösteren ticari şirketlerin sayısı giderek artarken 19. yüzyıldan itibaren yabancı şirketler Osmanlı’da doğrudan yatırım faaliyetlerine giriştiler. Yapılan yatırımlar büyük oranda demiryolu

sektöründe olmak üzere, bankacılık, sigortacılık, liman, beledi hizmetler ve ulaşım, ticaret, madencilik ve sanayi sektörleri arasında dağılmaktaydı (Geyikdağı, 2011: 74).

Yabancı yatırımcılar için bir çeşit garanti işlevi gören Düyun-u Umumiye'nin kurulmasıyla birlikte Osmanlı'da doğrudan yatırımlar da artmaya başlamıştır. Şirket sayısının artmasında devlet tarafından imtiyaz sözleşmelerine şirket kurma zorunluluğu getirilmesi Osmanlı'da yabancı sermayeli şirketlerin artmasındaki en önemli etkidir. İmtiyazı alan kişi ya da şirket, Osmanlı hukukuna tabi bir anonim şirket kurarak imtiyazı devretmek mecburiyetindeydi (Örsten Esirgen, 2010: 137-141). Böylece kurulan şirket Osmanlı hukukuna tabi olarak faaliyet göstermekteydi. 19. yy.'ın ikinci yarısından 1920'ye kadar geçen zaman zarfında Osmanlı'da yabancı sermayeli şirket sayısı artarak devam etmiştir (Toprak, 1995: 184-195). Toprak'ın (1995: 115) ifade ettiği üzere şirket sayısındaki artış ile anayasal faaliyetler arasında olumlu bir ilişki göze çarpmaktadır. Şirket sayısındaki artışlar II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip zaman dilimine denk gelmektedir.

Osmanlı Devleti, birçok açıdan yabancı sermaye için cazip fırsatlar sunmaktaydı. Yol, ulaşım, liman ve kamu hizmetleri alanında yatırım ihtiyacı oldukça yüksekti (Tan, 1967: 293). Üstelik bu ihtiyaçların zuhur ettiği dönemde Osmanlı, söz konusu yatırımları gerçekleştirecek sermayeye sahip olmadığı gibi (Toprak, 1995: 64) yeni türden ihtiyaçları karşılayacak bilgi birikimi ve tecrübeye de sahip değildi. Yine de bazı denemelerden geri durmayan Osmanlı idaresi, 1871 yılında bir kamu teşebbüsü olarak inşasına başlanan İstanbul-Bağdat hattının ancak Haydarpaşa-İzmit [1888] kısmını tamamlayabilmiştir (Yıldırım, 2002: 314). Sermaye ve tecrübe yetersizliğinden dolayı bu hat daha sonra demiryolu imtiyazını alan Alman Deutsche Bank tarafından kurulan Anadolu Demiryolu Şirket-i Osmaniyesine devredilmiştir. Neticede İttihad ve Terakki gazetesinin 23 Ağustos 1908 tarihli nüshası da imtiyazlar meselesini bu gibi mücbir sebeplerle açıklamaktaydı (Toprak, 1995: 64).

Yabancı şirketlerin artmasıyla birlikte yabancı şirketlere ve onlara imtiyaz sağlayan kapitülasyonlara yönelik tepkiler de görülmeye başlanmıştı. Kapitülasyonların kaldırılması mevzuu Kırım Savaşı sonrası gündeme gelmişse de netice alınamamıştır (Elmacı, 2002: 382). Bu yöndeki tepkiler giderek artmaya devam etmiştir. Ekonomide millileşme (himaye usulü) eğilimlerinin artmaya başladığı 19.yüzyılın sonlarından itibaren Ahmet Mithat ve Akyığıtzade Musa (Demir, 2018) gibi bazı yazarlar yabancılara avantaj sağlayan sistemin lağvedilmesi gerektiğine dair yazılar kaleme aldılar. Ticari ve sınai alanda himaye düşüncesi Abdülhamit döneminde ve II. Meşrutiyet'te Osmanlı siyaset ve ekonomi çevrelerinde oldukça yaygınlaşmıştı (Demir, 2019). Ayrıca savaş sırasında Said Halim Paşa hükümeti kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdığını ilan etse de (Elmacı, 2002: 383) eski düzen, savaş sonrasında işgal kuvvetlerince yeniden tesis edilmişti. Yabancı sermayeli şirketlere imtiyazların verilmesinde kapitülasyonların etkisi olmakla birlikte imtiyaz sisteminin zorunluluktan doğduğunu da belirtmek gerekir. Bu suretle Osmanlı'da pek çok yatırımın yapılması mümkün olmuştur. Kısa vadede her iki aktörün kazanmasının mümkün olduğu bu ilişkide yabancı sermaye de bazı riskleri göze almak durumundaydı. Başta savaşlar olmak üzere çeşitli etkenler yatırımcıların, hedeflerine ulaşmasını engellemekteydi (Geyikdağı, 2011: 146-147).

İmtiyazlı şirketlerde ecnebi istihdamına yaklaşımı etkileyen faktörler

Cumhuriyet devrinde yabancı şirketlerde istihdam edilen yabancı ve gayrimüslimlere yönelik dışlayıcı tavrın geçmişini Osmanlı'nın son dönemlerine kadar götürmek mümkündür. Yabancı, hatta bazen düşman milletlerden olanların Osmanlı mülkünde rahatça çalışıp irad elde etmeleri değişik zamanlarda farklı kesim ve kişiler tarafından mevzu edilmiştir. Osmanlı'da yabancı yatırımlar ve buna bağlı olarak yabancı çalışanlar arttıkça buna yönelik tepkiler ve tedbirler de görülmeye başlamıştır. Anadolu ve Bağdat demiryolu işletmelerinde çalışan personelin Osmanlı tebaasından olması gerektiğine dair sözleşmeye maddeler konulmuştur (Gavril, 1327: 46). Ayrıca yine bu süreçte yabancı şirketlerin bünyesindeki yazışmalarda Türkçe kullanılması gerektiğine dair belgeler 1874 yılını göstermektedir (Günalan, 2017: 346). Şirket yazışmalarında Türkçe kullanılması meselesi Cumhuriyet döneminde şirketlerle hükümet arasında mesele olmaya devam etmiştir (Özkan, 2014).

Osmanlı'da başlayıp Cumhuriyet devrinde devam eden yabancı istihdamına yönelik olumsuz tutumun nedenlerinden biri de Batılı devletlerin nüfuz mücadelesi ve buna bağlı olarak gelişen güvensizlik

hususudur. Osmanlı döneminde Avrupa devletleriyle sürekli hale gelen savaşlar, Balkan savaşları, I. Dünya Savaşı ve nihayetinde Kurtuluş Savaşı'nda savaşılan taraflar ile Türkiye'deki yabancı sermayeli şirketlerde istihdam edilen yabancılar genelde aynı menşee sahiptiler. Dolayısıyla imtiyazlı şirketlerdeki yabancı istihdamına yönelik tutumda bu savaşların yarattığı travma da etkili olmuştur. Bu travmanın adı ise "güvensizlik" olarak konulabilir. Batılı devletlerin Osmanlı mülküne hasmane yaklaşımları ve uzun tarihsel tecrübe karşılıklı güven eksikliğinin asıl nedenidir. Osmanlı-Yunan savaşı, Osmanlı-İtalya savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı gibi savaşlarda, bu ülkelerin vatandaşlarına yaptırımlar uygulanarak işlerine son verilmiştir (Sarı, 2011: 91). Cumhuriyet döneminde yabancı sermayeli/imtiyazlı şirketlerde yabancıların istihdam edilmesine yönelik tepkilerde bu konjonktürün de etkileri büyüktür.

Güvensizlik aynı zamanda Avrupa ülkelerinin kendi aralarındaki nüfuz rekabetinden de ileri gelmekteydi. Çevre ülkeleri kendi yörüngelerine çekmek isteyen gelişmiş ülkeler, çeşitli araçlarla bunu sağlamaya çalışmaktaydı. Merkez ülkelerin çevre ülkelerdeki rekabeti çeşitli boyutlarda sürmüştür. Bunlardan biri de yabancı yatırımlardır. Alman idarecilerin siyasi açıdan büyük önem ithaf ettiği Bağdat demiryolu projesinde ekonomik ve siyasi kazanımlar birbiriyle bağlantılı olarak işlemekteydi. Alman Dışişleri Bakanlığının Bağdat demiryolu hakkındaki yaklaşımı buna örnek gösterilebilir. "... Almanlar, her zamankinden daha çok hatırlarında tutmalıdır ki, sanayi anlaşmaları, iktisadi teşebbüsler ve sermaye yatırımları başka ülkelere beraberlerinde siyasi nüfuzu da götürürler" (Earl, 1972: 132).

Alman dışişleri, yatırımlar ile siyasi nüfuz arasında kurduğu ilişkinin bir başka çeşidini yabancı uzmanlar ile yatırımlar arasında kurmuştu. Nafia Nezareti'nin mühendis ilanını üzerine Almanya'nın İstanbul büyükelçisinin Berlin'e gönderdiği yazıda Alman vatandaşı mühendislerin başvuruda bulunmaları gerektiğini belirtmektedir. Zira Osmanlı'da istihdam edilecek olan Alman teknik personelinin, Alman menfaatlerinin doğal koruyucusu olacağı düşüncesi hakimdir (HSTAS.E40/18 Bü.141: 6). Ayrıca bu tür pozisyonlarda istihdam edilen teknik elemanların Osmanlı gibi ülkelerin yörüngesi üzerinde etkili olacağı savunulmaktadır. Nitelikli personel yoluyla ülke menfaatlerinin genişletilmesi Osmanlı-Alman ilişkilerinin önemli bir unsuru olarak Alman Hükümeti tarafından desteklenmiştir (HSTAS.E40/18 Bü.141: 10). Tarımdan sanayiye, sağlıktan eğitime kadar hemen her alanda görülen yabancı uzman istihdamı menşee ülkenin menfaatlerinin hedef ülkede korunması ve geliştirilmesinin aracı olarak telakki edilmektedir. Bu bağlamda 10 Aralık 1910 tarihinde Şansölye Hollweg'e gönderilen bir mektupta Almanların Osmanlı'da istihdamı ile Alman menfaatlerinin korunması arasında ilişki kurulurken Fransa örneğine başvurulmaktadır. Mektuba göre Osmanlı'da mebzul seviyede bulunan Fransız uzmanların, Fransız sanayisine ve Fransız menfaatlerine katkılarından bahsedilmektedir. Mektup, yüksek pozisyonlarda göreve başlayan uzmanların Osmanlı'nın Fransa için pazar haline gelmesinde etkili olduğunu savunmaktadır (BArch. R 901-6688: 53-54).

Güvensizliğin içeriye dönük yüzünü ise gayrimüslim vatandaşlar teşkil etmektedir. 1800'lerin başlarından itibaren iktisat, ticaret ve değişik meslek öğretiminde üstünlük sağlayan gayrimüslimler, Osmanlı'nın dış ticaretini kontrol eder hale gelmişlerdi. Cumhuriyet dönemiyle beraber, devletin dayandığı ideolojik unsurlar da kökten değişime uğramıştır. Siyasi, ideolojik ve coğrafi tüm değişimlere rağmen iktisadi anlamda değişmeyen ise Türklerin nesiller boyunca ekonomik ilişkilerin sadece tüketicisi olmaları, üretim ve dağıtımla ilgili temel bilgilerden mahrum kalmalarıdır (Bostancı, 1996: 19). Osmanlı'nın son döneminde ticaretten sanayiye çoğu iktisadi alanda gayrimüslimler, Müslümanlara göre üstün konumdaydılar. 1912 yılı itibariyle iç ticaretle alakalı 18.063 işyerinin %85'i ve 6.507 imalathanenin %89'u gayrimüslimlere aitti. 5.264 serbest meslek sahibinin %86'sı gayrimüslimdi (Koral Türk, 2011: 60). 1915 sanayi sayımı sonuçlarına göre de gayrimüslimlerin iktisadi üstünlüğü devam etmiştir. Sanayi sermayesinin %75'ini elinde bulunduran gayrimüslimler, aynı zamanda istihdam edilen işgücünün de %85'ini oluşturmaktaydı (Tekerek, 2021: 37). 1913-1914 yılları itibariyle ticari işlemlerin %65'i imparatorluk ile düşman safına geçecek memleketler arasında, %25'i müstakbel müttefiklerle ve %10'u tarafsız memleketler ile yapılmaktaydı (Eldem, 1994: 17). Başar'ın ifade ettiği üzere şirketlerde Türk çalışanların "en yüksek derecesi diğerlerinin en düşük seviyesinin aşağısından" başladılar. Tramvaylarda vatman, trenlerde kondüktörler arasında pek az Türk'e rastlanırdı. Buna mukabil işçilerin, hademelerin çoğu Türklerden oluşmaktaydı (Başar, 1966: 54).

İş birliği yaptıkları yabancılarla birlikte ülkenin iktisadi hayatına hâkim olan gayrimüslimler, kritik zamanlarda tercihlerini ait oldukları milletten yana kullanmaktan çekinmemişlerdi. Azınlıkların bağımsızlık mücadelelerinde, 1897 Osmanlı-Yunan savaşında, Balkan savaşlarında ve sonraki süreçlerde azınlık sermayedarların sadakati kendi milletine olmuştur (Kazgan, 1999: 202-203). Bir çeşit travma yaratan bu tercih, Cumhuriyet döneminde yabancı ve gayrimüslim personel istihdamına yönelik tavrı kısmen açıklamaktadır. Ancak hükümetin politikası bu noktada ikirciklidir. Cumhuriyet dönemindeki sermaye ihtiyacına binaen yabancı sermayeyi ülkeye davet etmekten geri durmayan idare, gayrimüslim ve yabancı işgücüne karşı dışlayıcı davranmıştır. Yeni devlet, özellikle Kurtuluş Savaşı'nda elde edilen zaferin sağladığı özgüvenle imtiyazlı şirketlere müdahale edebilmiştir. Yabancı istihdamını sınırlandırmak ve hatta mümkün en düşük seviye indirmek suretiyle, siyasi nüfuz ile iktisadi faaliyetler arasındaki ilişkinin zayıflatılması hedeflenmiştir. Sermayenin siyaset üzerindeki etkisini kırmayı amaçlayan Cumhuriyet idaresinin, bir yandan yabancı yatırımları teşvik ederken diğer yandan yabancı istihdamını kısıtlamaya çalışması ancak bu çerçevede anlam kazanır. Zira yabancı menşeli işgücünün çoğunlukta ya da etkin pozisyonda olduğu işletmelerde, şirketin başka türlü emellere aracılık etmesinin mümkün olduğuna inanılmaktadır.

Yabancı ve gayrimüslimlerin şirketlerden tasfiyesini belirleyici bir diğer unsur da Müslüman-Türk'ün izzetini korumaya yönelik çabada aramak gerekir. Türklerin ancak niteliksiz ve kas gücü gerektiren işlere yatkın oldukları, nitelik gerektiren işleri yapabilme kabiliyeti olmadığı şeklindeki ön yargı Batı tarafından sıklıkla dile getirilmekteydi. Bu önyargı Müslüman-Türk unsur arasında rencide edici olduğundan nitelikli pozisyonlarda Türklerin istihdamı daha da önem kesbediyordu. Osmanlı'da uzman olarak istihdam edilenlerden Herman Bücher'in Alman makamlarına sunduğu raporda da benzer yaklaşım sergilenir. Bücher raporunda; Osmanlı insanının herhangi bir iktisadi teşekkülü sevk ve idare edecek kabiliyetten yoksun olması sebebiyle teknik bilgi ve tecrübeye sahip yabancı uzmanların rehberliğini elzem görmektedir. Bücher'e göre bu eksiklik, Osmanlı toplumunun karakter yapısından ileri gelmektedir (BArch. R1001/7845: 86). Bu sebeple Müslüman-Türklerin başarıları önem ihtiva etmektedir. Hicaz Demiryolunun inşa sürecinde görev alan Osmanlı mühendislerinin, özellikle de Muhtar Bey'in göstermiş olduğu muvaffakiyet millet olarak özgüven kazanmak bakımından değerlidir (Gülsoy, 1994: 113-115). Bu bakımdan Hicaz hattının Osmanlı teknik elemanlarının yetiştirilmesinde ve tecrübe edinmesinde önemli katkıları olmuştur. Yine Haydarpaşa demiryolu işletmesinin devir tesliminden sonra ilk trenin kazasız bir şekilde istasyona varmış olması adeta sevinçle kutlanmıştır. Bu gibi örnekler münferit vakalar olmayıp, imkân dahilinde Osmanlı insanının da modern teknolojinin kullanımı ve hatta üretilmesinde kabiliyet sahibi olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Müslüman-Türk'ün nitelikli eleman olarak istihdamı, Batılı oryantalist bakış açısına bir reddiye niteliğindedir. Evrimci bir niteliğe haiz olan bu teze göre Müslüman toplumların geri kalmasıyla zihni kabiliyetleri arasında ilişki kurulmaktadır (Cündioğlu, 1996). Buna göre doğulu milletler evrimin daha alt basamaklarında olduklarından evrimin ileri seviyesine ulaşmış milletlerin (Batı) rehberliğine ihtiyaç duyarlar. Her ne kadar Cumhuriyet idaresi İslam ile bağını mümkün en düşük mertebede tutarak kültürel anlamda radikal bir şekilde batıdan yana tavır koysa da Türk kimliğinin oluşmasında etkin bir amil olan İslam'ın ve Osmanlı'nın miras yükünden (Hanioğlu, 2006; Orman, 2001: 50) sıyrılmaya imkanı yoktu. Bundan dolayı intibak etmeye çalıştığı Batı medeniyeti karşısında müstakil ve güçlü bir kimlikle çıkma ihtiyacı duymaktaydı. Bu sebeple İslam, Osmanlı ve Türk kimliğinin sorunlu olmadığını ispat edecek bir iş organizasyonu ve hayat tarzı geliştirmesi gerekiyordu. Bunun da yolu iktisadi hayatta başarı elde etmek ve iş hayatında modern teknolojinin kullanımını da içeren, sorumluluk gerektiren pozisyonlarda istihdam edilmekten geçmekteydi. Bu durum ise meselenin iktisadi ya da sosyal vechesinin yanında aynı zamanda varoluşsal yönüne işaret etmektedir.

Yabancı istihdamının sınırlanması hususunda kamusal hizmet faktörü de yabancı şirketlere karşı tutumun bir diğer sebebini oluşturmaktadır. Osmanlı'da kurulan yabancı şirketler, ticaret, sanayi, madencilik, bankacılık ve ulaşım sektörlerinde yatırım yaptıkları gibi beledi hizmetler alanında önemli yatırımlarda bulunmuşlardı. Bu şirketlerin menşei başta İngiltere ve Fransa olmak üzere, Almanya, İtalya, ABD, Hollanda ve Belçika gibi ülkelerdir (Tan, 1967: 288) Osmanlı'da kurulan yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerin önemli kısmı ya kamusal hizmet alanlarında ya da devletin egemenlik hakkından kaynaklanan, mülkiyeti tamamen devlete ait olan (yeraltı kaynakları/madenler) alanlarda

işletmecilik yapmaktaydı. İmtiyazlı şirketler, su (Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi), elektrik (Dersaadet Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi), şehir içi ulaşım (Dersaadet Tramvay şirketi, Tünel), demiryolu (Mudanya-Bursa Demiryolları Osmanlı Anonim Şirketi, Anadolu Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi), deniz ulaşımı (Fenerler İdaresi), liman işletmeleri (Haydarpaşa Limanı Şirketi), iletişim (Dersaadet Telefon Anonim Şirket-i Osmaniyesi), bayındırlık (Konya ovası sulama projesi/ Anadolu Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi) ve madencilik (Ereğli Şirket-i Osmaniyesi) alanlarında faaliyet gösteriyorlardı (Toprak, 1995: 184-195). Hükûmet, egemenlik hakkının kendisine verdiği yetkiye dayanarak yabancı sermayeli şirketlere karşı bazı şartlar öne sürmek istemiştir. Daha önce ifade edildiği gibi imtiyazlı şirketlere ya da imtiyazların dayanağını oluşturan kapitülasyonlara yönelik bu tarzda bir yaklaşım yeni değildir. Osmanlı'da ticari hayatın önemli ölçüde gayrimüslimlerin ve yabancıların eline geçmesi beraberinde tepkileri de getirmiştir.

Savaş yılları ve ardından mütareke dönemi Müslüman-Türk nüfusun büyük bir bölümünün, ciddi ekonomik sıkıntılar çekmesine neden olurken yabancı ve gayrimüslimlerin ticaret hayatının yanı sıra işgücü piyasasına da hâkim olmaları tepkilere sebep olmuş ve işgücünde yabancı ve gayrimüslimlerin yerine Müslüman-Türk unsurun tercih edilmesi konusunda baskılar artmıştır (Özkan, 2023: 305-306). Dolayısıyla yeni devlet, henüz Cumhuriyet ilan edilmeden, mevcut istihdam politikasını tersine çevirecek tedbirleri almayı zorunlu görmüş, bu konuda önceliği imtiyazlı şirketlerde Müslüman-Türk unsurun istihdamına ayırmıştır. Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir dönemde Büyük Millet Meclisi, şirketler konusunda çözüm sağlamak üzere 10 Nisan 1923 tarihinde bir kararname yayınlamıştır. Kararnamede milli sınırlar içerisinde kalan bölgelerdeki faaliyetlerle alakalı, I. Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı Devleti'nin imtiyaz vermiş olduğu tüm şirketlerin durumlarının görüşülmesine hazır olduğu ifade edilmiştir (Özkan, 2023: 297-298). Lozan görüşmelerinde mevzu olan imtiyazlı şirketler meselesinde TBMM, ekonomik konuların antlaşmadan ayrılmasını teklif ederek konunun hükûmet ve şirket temsilcileri arasında yapılacak ikili görüşmelerle karara bağlanmasını sağlamıştır (Özkan, 2023: 297). Yapılan ikili sözleşmelerle daha önceden sahip olunan hakların devamına karşılık, şirketlere çalışanlarını Türklerden seçme zorunluluğu getirilmiş, yabancı personel yerine Türklerin istihdam edilmesi hedeflenmiştir. Ancak Türk kavramının yeni devlet tarafından nasıl tanımlandığı netlik kazanmamıştır. Lozan görüşmeleri sırasında başlayan gayri resmi tasfiye sürecinde, yabancı işçilerin yanı sıra Türk tebaası olan gayrimüslimler de tasfiyeye tabi tutulmuştur. Dönemin Nafia Vekili Feyzi Bey, 19 Ekim 1923 tarihinde düzenlediği basın toplantısında ve Hakikat gazetesine verdiği demeçte tasfiyelerin Türk tebaasından gayrimüslimleri de kapsayacağını şu cümlelerle ifade etmektedir:

“... Yabancı şirketlerle yapılan mutabakat gereğince, bu şirketler sadece Türk memurları istihdam etmek zorundadırlar. Bu TBMM'nin tüm tebaalarını ayırım gözetmeksizin istihdam edecekleri anlamı taşımaz. Tüm şirketler bizim ileri sürdüğümüz, dinleri ne olursa olsun tüm Türk vatandaşlarını değil, sadece Müslüman asıllı Türkleri istihdam etme şartını kabul ettiler. Buna rağmen ilgili şirketler Rum, Ermeni ve Yahudi memurları istihdam etmeye devam ederler ve onların işlerine son vermezlerse onlarla yaptığımız sözleşmeleri iptal etmek zorunda kalacağız.” (Bali, 2003: 209).

İngiltere Yüksek Komiser Vekili [Nevile] Henderson, Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhası Dr. Adnan Bey'e [Adıvar] 20 Mayıs 1923 tarihli mektubunda, kesintiye uğrayan Lozan Konferansının yakında başlayacağı ve yabancı şirketlerle Ankara Hükümeti'nin anlaşamaması halinde Lord Curzon'un Büyük Millet Meclisini *“tehlikeye karşı nazar-ı dikkat-i celb etmeği ve mümkün olduğu kadar müzakeratin seyrini tesri' etmenin şayan-ı ehemmiyet olduğunu”* (BCA, 1923c) aktarmaktadır. Uyarı içeren mektupta; harpten evvel verilmiş olan imtiyazların devamı, harpten beri yapılmış olan zamların ve harp esnasındaki zararlarının kabulü gibi şartlar ileri sürülmektedir. Henderson, şirketlerle anlaşılması durumunda Lozan görüşmelerinin *“daha kolay”* geçeceğini ifade etmektedir (BCA, 1923c).

İzmir Liman ve Rıhtım Şirketi ile Nafia Vekaleti arasında yapılan anlaşma örneğinde görüleceği üzere imtiyazlı şirketler, Henderson'un teklif ettiği maddeleri görüşmelerde dile getirmiştir. İlgili şirket, savaş sırasındaki zararlarının hükümetçe karşılanmasını, tarifelerine yapmış oldukları yüzde 300 oranındaki zammın kabulünü ileri sürmüştür. Şirketle 05.06.1923 tarihli görüşmede, şirketin tarifelerine uyguladığı zam oranı, *“umum müstahdeminin Türk olması”* şartıyla kabul edilmiştir (BCA, 1923b).

1924 Anayasasının 88. maddesinde “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur” şeklinde yer alan yeni devletin resmi millet tanımı, tasfiye politikaları söz konusu olduğunda göz ardı edilmekteydi. Şirketlerde istihdam edilmesi istenen Türkler, dini ayrıma tabi tutularak yalnızca Müslüman tebaadan oluşmalıydı (Özkan, 2023: 300). Örneğin; Nafia Vekaleti’nin, İstanbul Rıhtım-Tramvay ve Tünel Komiserliğine 19 Kasım 1927 tarihli yazısında “Türk” kavramından ne anlaşılması gerektiğini işaret etmekteydi:

“İstanbul rıhtım dok ve antrepoları Türk anonim şirketi tarafından antrepolarda Türkçe okuyup yazmak bilmeyen ve erken ve neslen Türk olmayan bir takım Rumları istihdam etmekte olduğu gibi bu gibi şirketlerin ilim fen ve ihtisassa taalluk etmeyen ve tamamıyla tali derecede bulunan erken ve neslen Türk memur istihdam eylemeleri şeraiti esasıyeden bulunduğundan bahisle bu gibi Türk olmayan anasırın Türklerle tebdili, Şirketin istihdam etmekte olduğu gayri Türk anasıra yol verilerek yerlerine Türk memur ikame etmesi esbabının temin ve neticesinin buyrulması”(BCA, 1927a: 1-2).

Daha önce geniş bir coğrafyada ve çok çeşitli dini ve etnik unsurlardan oluşan bir düzlemde küçük bir kara parçası üzerinde ve neredeyse sadece Müslüman ve Türklerden oluşan bir satıhta yeniden kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Türk milliyetçiliğine dayalı bir ulus (Georgeon, 1996) oluşturmaya çalışırken uyumu bozan unsurların tasfiye edilmesini gaye haline getirmişti. Bu bağlamda Türk-Yunan mübadelesi önemli bir yer tutmaktadır. Ülke genelinde Rum mübadelesiyle büyük oranda yeknesaklaşan toplumsal yapının yanında ekonomik alanı da aynı minval üzere düzenlemek gerekmektedir. Ekonomide millileşmenin (Koraltürk, 2011) gereği olarak diğer uyrukların tasfiyesi de önem arz etmektedir. Oysa Türkiye Hükûmeti, Lozan Antlaşması’nın 39-44 arası maddelerine göre Türkiye’de yaşayan herkesi fark gözetilmeksizin Türk halkından saymış ve doğum, milliyet, din, soy ya da dil farkı gözetmeksizin herkesin bütün hak ve özgürlüklerini korumayı taahhüt etmiştir. Ayrıca hükümet, fark gözetmeksizin bütün vatandaşların yaşam ve özgürlüklerini korumayı ve medeni ve siyasi haklardan eşit şekilde yararlanma teminatı vermiştir (Tekerek, 2021: 47) Buna rağmen Türkiye’nin içerde ve dışarda farklı siyaset takip ettiğini söylemek mümkündür.

Osmanlı’nın son dönemindeki iktisadi sahadaki eşitsiz ilişkilerin dönüşümüne yönelik ilk tedbirler, İttihat ve Terakki döneminde uygulamaya konan “milli iktisat” politikalarıyla başlamıştır. Keyder’e göre (2010:11) Türk-Müslüman burjuvazinin güçsüzlüğü, savaş yıllarında bürokrasinin devlet merkezli sosyo-ekonomik dönüşümü kontrol etmesine ve yönlendirebilmesine olanak sağlamıştı. Türk-Müslüman unsuru iş hayatında etkili kılabilmek adına defter kayıtlarının Türkçe tutulması zorunluluğu gibi girişimler, iş tecrübesi ve hacmi daha büyük olan yabancı şirketlerin Türklerin istihdamına yönelik önemli adımlardan birini oluşturmuştur (Şener, 1990: 221). Bu dönemdeki yeni milliyetçilik, Türk-Müslüman nüfusun iş hayatında istihdamını ve girişimciliğini özendirme gayretlerini içermektedir. 1915 yılındaki “dil reform”u ile sokaklarda yabancı tabelaların asılması yasaklanırken, her türlü ticari yazışmanın ve resmi muhasebe işlemlerinin Türkçe yapılması kararlaştırılmıştır. Bu sayede okumuş orta sınıfın istihdamı artırılmaya çalışılırken, Keyder’e göre (2010: 84) ise Türkçe bilmeyen Levanten nüfusun tasfiyesi amaçlanmıştır.

Ekonominin millileştirilmesi çerçevesinde birbirini izleyen bir dizi kanun Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Bunların başında Osmanlı’dan beri mevzu olan [23 Mart 1916 tarihli kanun] ve Türkçenin kullanılmasına dair kanuni düzenleme gelir (Özkan, 2014: 1143). *Bilumum Şirketlerde Türkçe Lisanının İstimaline Dair Kanun Teklifi* 31 Aralık 1923 tarihinde görüşülmüşse de kanunun çıkması 1926’ya kalmıştır. 10 Nisan 1926’da kabul edilen *İktisadi Müesseselerde Mecburi Türkçe Kullanılması Hakkında Kanun*’la birlikte şirketler yazışmalarında Türkçe kullanmaya zorlanmıştır (Tekerek, 2021: 47). Kanunun bir neticesi olarak Türkçe bilen personel ihtiyacına binaen şirketlerde Türklerin istihdamının artırılması hedeflenmiştir. 3 Nisan 1924 tarihli Muhâmât Kanununun çıkarılması (Karabulut, 2013: 87), 18 Mart 1926 tarihli 788 Sayılı Memurin Kanununa göre devlet hizmetine girme koşullarına “Türk” olma hükmünün getirilmesi bu amaçlara yönelik çıkarılan kanunlardandır. Ayrıca 28 Mayıs 1927’de yürürlüğe giren Teşvik-i Sanayi Kanunu’nda belirtilen izin ve muafiyetlerden faydalanmanın, yalnızca müdür ve muhasebecinin yabancı olabileceği şartıyla mümkün olması ve 11 Nisan 1928 tarihli “Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun”la hekimlik şartının Darülfünun diploması ve Türk olmaya bağlanması (Tekerek, 2021: 47-49) gayri

Türk'ün iktisadi ve sosyal alandan çıkarılmasına yönelik tedbirler olarak okumak mümkündür. Zira anılan kanunlaştırma çabaları sonrasında önemli miktarda gayrimüslim veya yabancı ülkeyi terk etmiştir (Tekerek, 2021: 61-62). İmtiyazlı şirketlerdeki yabancı ve gayrimüslim bağımlı çalışan personelin emek piyasalarından çıkarılmasını müteakip 1932'de çıkarılan "Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanunu"yla (Yılmaz, 2012: 79) gayrimüslim ve yabancı küçük esnaf ve sokak satıcıları birçok meslekten men edilmiştir (Tekerek, 2021: 60). Böylece iktisadi hayatın küçük ama yaygın olan bir vechesi önemli ölçüde diğer unsurlardan arındırılmıştır.

Tasfiye sürecinin takibi ve tepkiler

Osmanlı'nın son dönem çalışma ilişkilerindeki eşitsizliğin giderilmesine yönelik Türk-Müslüman unsurun yabancı işçi ve memurlarla ikamesi, meclisin sürekli dile getirdiği konuların başında gelmektedir. Mecliste verdiği soru önergeleriyle konuyu gündemden düşürmeyen kişilerden biri de İstanbul Mebusu Ali Rıza Bey'dir. Özellikle ekonominin kalbi durumundaki İstanbul'da su, havagazı, tünel, tramvay, elektrik, rıhtım, telefon gibi çoğu hizmet, imtiyazlı yabancı şirketler tarafından yürütülmekte ve bu şirketlerin yabancı dil bilmeyen ve ihtisas sahibi olmayan Türk-Müslüman işçi ve memurları öteden beri çalıştırmak istemedikleri bilinmektedir.

1923 Mayıs'ı itibarıyla imtiyazlı şirketlerin temsilcileri Ankara'ya çağrılarak, sözleşmeleri yenilemiştir (TBMMZC, İ: 96, C: 5: 612). Ankara hükûmeti sözleşmelere yeni bir madde ekleyerek imtiyazlı şirketlerin istihdam edecekleri bütün memurun, müstahdemin ve amelenin Türk ve Müslüman olması şartı getirmiştir. Ali Rıza Bey'in 13 Ekim 1923 tarihinde vermiş olduğu soru önergesinde imtiyazlı şirketlerin pek çoğunun ilgili kararı uygulamakta isteksiz davrandığı öne sürülürken, işsizlik ve sefalet içerisinde olan Türk gençlerinin, bu şirketlerde çalıştırılmadığına dikkat çekilmektedir (BCA, 1923e). Ali Rıza Bey'in üç gün içerisinde Nafia Vekilinden yanıt beklediği önerge 6 Şubat 1924 tarihli meclis oturumunda gündeme gelmiştir. Ali Rıza Bey'e göre sözleşmeler üzerinden yaklaşık yedi-sekiz ay geçmesine rağmen çoğu imtiyazlı şirket kadrosu hâlâ "gayritürktür". Hatta "amele bile Türkleşmemiştir" (TBMMZC, İ: 96, C: 5: 613-614). İstanbul'da halk sefalet içerisinde olmasına rağmen, imtiyazlı şirketler yeni Türkiye'nin zihniyetini anlamamakta diretmektedir;

"Bendeniz zannediyorum ki bilhassa tramvay şirketi bizim zihniyetimizi anlamamıştır veya anlamak istemiyor. Tramvay şirketi bilmelidir ki İnkılâpçı Türkiye Hükûmeti ve Türkiye Büyük Millet Meclisi prensiplerinden zerre kadar fedakârlık edemez. ... Efendiler bu sefaletin devamına biz lâkayt kaldıkça bu intiharların [son dönemde artan intiharları kastederek] daima acı şahidleri olacağız. Sureti katiyede bu defalete nihayet vermek bizim için bir farızdır. ... Eğer biz mevcut şirketlerdeki gayritürk ânasır yerine bu adamları yerleştiremez ve yapılacak tesisatı nafia ve inşaiyede bunları kullanmazsak tabiatıyla bu gibi mehalik nispeti mütezaayide ile artacaktır" (TBMMZC, İ: 96, C: 5: 613-614).

Konuya ilişkin açıklamasında Nafia Vekili Süleyman Sırrı Bey, Osmanlı Devleti'nden kalma sözleşmelerde şirketlerde çalışanların "tabiiyet-i Osmaniye'yi haiz olacaktır" ifadesinin "Türk" olarak değiştirildiğini belirtmektedir (TBMMZC, İ: 96, C: 5: 612). Geçmişte yabancıların tasfiyesini ilgilendiren mesele, artık Türk tabiiyetine haiz gayrimüslimleri de kapsamaktadır. Burada anlaşılması gereken "Türk", Türkçe bilen, okuyan, yazan, irken ve neslen Türk olanı ifade etmektedir (BCA, 1927a).

Aksaray Mebusu Besim Atalay'ın verdiği soru önergesi ise İzmir- Afyon Demiryolu kumpanyasındaki tüm işlemlerde Fransızca kullanılmasıyla ilgilidir. İkinci hat üzerinde tamirleri yapan tüm müteahhitlerden yalnızca bir kişinin Türk olduğuna dikkat çeken Besim Atalay, şirketin Türk memurlara karşı zorluk çıkardığını belirterek Nafia Vekilinden açıklama beklemektedir (BCA, 1924d). Nafia Vekili Süleyman Sırrı Bey ise ulus-devletin ideolojisini belirttiği açıklamasında imtiyazlı şirketlerdeki faaliyetlerin tamamen "Türkçeleştirilmesi"nin ancak sermayeye sahip olmakla mümkün olabileceğini dile getirmektedir;

"Besim Atalay Bey biraderimiz, hepimizin arzu ettiği vecih üzere dünyayı Türk görmek istiyor. Bendenizde de aynı gözlük vardır. Dilimizi yalnız Fransızcadan değil, Arapçadan, Farişiden tecrid etmeyi ben de isterim. Buyurdıkları gibi hat boyunda Türkçeden gayri belki Fransızca da konuşuluyor. Fakat muamele yoktur. Yalnız kala kala müdürün kaleminde kalmıştır. Sermayeyi inşaallah Türkleştiririz. O vakit müdür de müdürün kalemi de Türk ve Türkçe olur. Besim Atalay Beyin de, benim arzum da yerine gelir." (TBMMZC, İ:98, C: 5: 646).

Nafia Vekilinin açıklamalarından anlaşılacağı üzere mevcut işlemlerin Türkçe yapılması, sermaye ve üretimin yerli olmadığı durumlarda geçerliliğini yitirmektedir. Ticaret dilinin Türkçe olmaması, istihdam edilenler arasında Türk-Müslüman unsurun geri planda kalması yıllardan beri uygulanan politikaların sonucudur. Süleyman Sırrı Bey'in verdiği bilgilere göre hat boyunca biri İbrahim Galip Bey diğeri Mehmet Galip Bey olmak üzere iki müteahhit mevcut olsa da büyük köprülerin imalat ve inşaatı demirle yapılmakta, ülkede fabrika olmadığı için üretim Avrupa'da gerçekleşmektedir. İtalyan ve Belçikalı müteahhitlerin ilgili şirkette yoğun faaliyet göstermesi, üretimin ve hammaddenin de kendi ülkelerinde üretilmeleri sayesinde. Büyük köprüler neredeyse tüm dünyada İtalyan işçilerle mümkün iken bir anda Türkler tarafından yapılamamasının gerekçesini acı bir şekilde ortaya koymaktadır. Sermayesi yetersiz olan Türklerin nüfusu, yıllardır süren savaşlar ve bu savaşların yarattığı tahribat sonucu oldukça azalmıştır. Nüfusun yetersizliğinin yanı sıra Süleyman Sırrı Bey'e göre aynı zamanda Türkler girişimciliğe heveskâr da değildir (TBMMZC, İ:98, C. 5: 648).

Yeni ulus devletin başkenti 13 Ekim 1923 tarihindeki kararla Ankara olmuştur. Yeni başkentlik kararıyla ülkede hız kazanan inşaat faaliyetleri, çok sayıda işçi ve müteahhite gereksinimi artırmıştır. Bu sebeple 7 Aralık 1924 tarihinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal imzasıyla bir kararname yayınlanmış, kararnamede Ankara'daki amele ve işçi buhranı sebebiyle memleketin çeşitli yerlerinden işçi celbine gerek duyulduğu bildirilmiştir (BCA, 1924a). Ancak hızlanan inşaat faaliyetlerinin büyük kısmı yabancı müteahhitler tarafından yerine getirilmektedir. Isparta Mebusu İbrahim Bey'in 2 Haziran 1926 tarihindeki "*şehremaneti ve resmi ve hususi makamat tarafından ecnebi müteahhitlere ihale edilen inşaatta yerli amele istihdamının temini hakkındaki*" (BCA, 1926a) takririnde dile getirdiği üzere kalfalık ve işçilik dahi Türkler tarafından yapılmamaktadır. "*Yerli amelemiz işsiz ve perişan halde kahvehanelerde sürünmekte ve duçarı sefalet olduklarını görmekte olduğumuzdan*" (BCA, 1926b: 5) bu duruma son verilmesi talep edilmektedir. Dâhiliye Vekilinin açıklamaları, Türk zanaatkâr eksikliğini gündeme getirmiştir. Memlekette Türkler henüz sanayiye öğrenememiştir. Sanayi mekteplerinde Türkler yetiştirilinceye ve girişimci oluncaya kadar yabancı istihdamı zorunlu görünmektedir (BCA, 1926b: 2). Bir yandan inşaat faaliyetlerindeki artış diğeri yandan şirketlerdeki tasfiyeler, ameleye olan ihtiyacı gündeme getirmiştir. Böylesi bir durumda çalışacak kişilerin yabancılardan olmamasına dikkat edilmesi gerekmektedir. Memlekette artan yabancı işçi istihdamının engellenmesi için bir komisyon kurulması hususunda 21 Mart 1926 tarihinde yeni bir kararname yayınlanmıştır (BCA, 1926d: 2-3). Kararnamede, yabancı istihdamı karşısında Türk işçi ve ustalar arasında artan işsizliğe değinilmekte, bir komisyon kurularak rapor hazırlanması talep edilmektedir.

Meclisteki tartışmalardan anlaşılacağı üzere Türk-Müslüman istihdamı "şifahen" de olsa ilerlemekte ve yeni ulus devlet politikalarında sadece imtiyazlı şirketlerde değil, çalışma hayatının her evresinde yabancılardan ve gayrimüslimlerin yerine Türklerin ikamesi amaçlanmaktadır. Ticaret ve sanayide Türklerin hâkimiyet kurabilmesi ise sermaye ve tecrübeye mümkündür. Ancak vekillerin açıklamalarından Türk-Müslüman istihdamında, yapılan işlerin mahiyetinden ziyade kişi sayılarına dikkat çekildiği görülmektedir. Oysa bahsi geçen şirketlerin idari ve müteahhas kadroları eksilmiş olsa da şirket idaresi ve uzmanlık gerektiren işlerin pek çoğu yine yabancılardan ve gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Şirketlerin hizmet verdiği alana göre meslek isimleri değışse de amele, rençber, hademe, kapıcı, odacı gibi işlerde Türk-Müslüman unsur ön plandadır.

Tasfiyelere, başta İtalya olmak üzere Fransa ve İngiltere'den tepkiler gecikmemiş, Hariciye Vekâletine verilen notalarla, alınan tedbirlerin gözden geçirilmesi istenmiştir. 1923 yılından itibaren verilen notaların içeriği, tasfiyelerin Lozan Antlaşması hükümlerine aykırı olduğu ve şirketlere bu konuda baskı yapıldığı yönündedir (BCA, 1923a, 1924i: 1-2, 1924j, 1924e, 1924f, 1924g). Ayrıca, Fransa, İngiltere ve İtalya'nın bu ciddi soruna ilişkin olarak verdikleri notalara herhangi bir yanıt verilmediği de Hariciye Vekâletine aktarılan sorunlar arasındadır (BCA, 1924i: 1-2). Türk hükümetinden, "uluslararası hukuka aykırı olarak" alınan bu tedbirlerin gecikmeksizin iptal edilmesi talep edilmektedir (BCA, 1924f). Tüm protesto ve verilen notalara karşın Türk hükümetinin yabancılardan tasfiyesinde geri adım atmadığı görülmektedir. Dış basına göre ise Türk hükümeti, yabancı şirket ve çalışanlarına karşı yeni bir zihniyet içerisinde ve bu durum yabancı şirketleri tereddüte düşürmektedir. Örneğin; Paris gazetelerinden L'information'da yayınlanan "Türk Hükümeti ve Ecnebi Şirketler" isimli makalede yeni Türkiye'de bir

müddetten beri bilhassa yabancı sermayeye ve şirketlerine karşı yeni bir zihniyetin hükümferma olduğu ve bu durumun Türkiye’de faaliyet gösteren yabancı şirketleri endişeye sevk ettiği aktarılmaktadır. Gazetede, yabancı şirketlerin karşılaştığı zorluklara değinilmekte “Teknik kabiliyetleri itibariyle ecnebi şirketleri tarafından hariçten getirilen memurlar ve mütehassıslar memlekete temin ettikleri azim fevaide rağmen, Hükûmetin tazyik ve tesirleriyle terhis edildiği” bildirilmektedir (BCA, 1934).

Sayılarla tasfiye süreci

İmtiyazlı şirketlerde yabancı ve gayrimüslimlerin tasfiyesinin boyutunu; Nafia Vekâleti, şirketler komiserleri ve ilgili şirket arasında geçen yazışmalardan takip etmek mümkündür. Nafia Vekâleti, ilgili şirketlerin komiserlerinden listeleri talep etmekte, şirketlerde çalışan memur ve müstahdemlerin isimleri, vazifeleri, tabiiyetleri ve işe giriş tarihlerini içeren listeler sunulmaktadır. Düzenli aralıklarla talep edilen bu listelerde vekâlet, derhal çıkarılması istenen kişilerin yanlarına notlar düşerek listeleri şirkete geri göndermektedir. İlk olarak dönemin Nafia Vekili Süleyman Sırrı Bey’in meclisteki açıklamalarından, tasfiyelerin niceliksel boyutunu izlemek mümkündür. İmtiyazlı şirketlerden İstanbul Tünel Şirketi’nde (Tablo 1) 1923’te 39 olan Türk işçilerin sayısı 59’a yükselmiş, 29 gayrimüslim sayısı 4’e düşmüştür. Ali Rıza Bey’e göre ise “4 kişi de fazladır” (TBMMZC, İ:96, C:5: 612).

Tablo 1: İstanbul tünel şirketi istihdam edilenler (1923-1924)

	1923	1 Ocak 1924
Kökene	Sayı	Sayı
Türk	39	59
Gayrimüslim	29	4
Toplam	68	63

Kaynak: (TBMMZC, İ:96, C:5: 612).

Tablo 2’de görüleceği üzere, Şark demiryollarında 1 Temmuz 1923 tarihindeki Türk memurların adedi 869’dan 1.309’a yükselmiş, Yahudi müstahdemler 130’dan 84’e, Ermeniler 120’den 18’e, Katolikler 24’ten 10’a Alman personel ise 14’ten 10’a inmiştir. Yapılan sözleşmelerin pek çoğunda şirketlere 6 aylık süre tanınmıştır. Nafia vekiline göre “maksat Türk yerleştirmek” olduğundan belirtilen müddet içerisinde tüm yabancı ve gayrimüslimlerin çıkarılarak yerlerine Türk-Müslüman memurların istihdamının sağlanması hedeflenmektedir. (TBMMZC, İ:96, C:5: 612).

Tablo 2: Şark demiryollarında istihdam edilenler (1923-1924)

	1 Temmuz 1923	1 Şubat 1924
Kökene	Sayı	Sayı
Türk	869	1.309
Yahudi	130	84
Ermeni	120	18
Katolik	24	10
Alman	14	10
Toplam	1.157	1.431

Kaynak: (TBMMZC, İ:96, C:5: 612).

İmtiyazlı şirketlerden İstanbul Elektrik Şirketine ise 432 Türk çalışan mevcuttur. Türklerin yanı sıra, 10 Musevi, 64 Katolik, yabancı 57, Rum ve Ermeni 25 kişi kalmıştır. İstanbul Su Şirketi’nde ise yalnız 3 yabancı mevcuttur. Terkos Su Şirketi’nde ise 178 Türk, 17 yabancı, 103 Ermeni ve Rum olmak üzere 298 kişi görev yapmaktadır. Süleyman Bey’in de ifade ettiği üzere tasfiye işlemleri gayri resmi sürdürülmektedir. İlgili şirketlerin mukavelelerine göre bu kişileri çıkarma hakkına hükûmet sahip olmamasına rağmen, şirketler bu fikri kabul etmiştir: “...Hükûmetin nokta-i nazarını onlara telkin ettik. Onlar da bu fikri kabul ettiler ve bugün 109 adedi terki vazife etmiştir. Ve altı ay nihayetinde de Hükûmetin yapmış olduğu İtilâfnameyi tamamiyle tatbik edeceğiz” (TBMMZC, İ:96, C:5: 612).

Tablo 3: Terkos su şirketinde istihdam edilenler (1924-1926)

	1 Şubat 1924	1 Ocak 1926
Kökene	Sayı	Sayı
Türk	178	170
Gayrimüslim	103	41
Yabancı	17	16
Toplam	298	227

Kaynak: (TBMMZC, İ:96, C:5: 612.; BCA, 1926c: 10).

1 Ocak 1926 tarihinde Terkos Su Şirketinde çalışan sayısı 227'dir (bkz. Tablo:3). Çalışanlardan 170'i Türk-Müslüman olup bu kişilerin 107'si yevmiye usulü çalışmaktadır. Yevmiyeli çalışan "Türk gayrimüslim" sayısı ise 5'tir. Maaşlı çalışanlar arasında Türk-Müslüman nüfusun oranı yaklaşık %55 iken, yevmiye usulü çalışanlar eklendiğinde bu oran %75'e yükselmektedir. Çoğunluğu kurşuncu, rençber, su yolcu, atışçı, yağcı olarak çalışan Türk-Müslümanların büyük çoğunluğu 1923-1925 yılları arasında işe alınmıştır (BCA, 1926c: 10). 16 yabancı'nın çalıştığı şirkette, Fransız müdürün yanı sıra Rus, Bulgar, Yugoslav tebaasından kişiler; makinist, ser mühendis, müdür yardımcılığı, tahsildarlık ve muhasebeci olarak görev yapmaktadır. 41 gayrimüslim çalışan ise tercüme kalemi, daktilograf, muhasebeci, kontrol muavini, ser ressam, anahtarcı, tahsildar gibi işleri yürütmektedir. Ayrıca Terkos Su Şirketi'nde biri gayrimüslim biri de İtalya tebaasından olmak üzere iki kadın, mübeyyiz ve muhasebeci olarak görev yapmaktadır (BCA, 1926c: 2-10). Terkos Su Şirketi örneğinden hareketle Süleyman Sırrı Bey'in dile getirmiş olduğu girişimler devam etmekte, toplam çalışan sayısındaki eksilmeye rağmen Türk-Müslüman nüfusun yoğunluğu artış göstermektedir.

Ali Rıza Bey yabancı ve gayrimüslim istihdamının en yoğun olduğu İstanbul Tramvay Şirketi hakkında önerge vermiş (BCA, 1925b), önergesinde sözleşmelere rağmen yabancı işçilerin çalışmakta olduğunu ifade etmiştir. Şirkette, Türk işçilerin sayısı 1.140 iken (1923), 1 Ocak 1924 tarihi itibarıyla bu sayı 1.480'e yükselmiş, 495 gayrimüslim ise 139'a gerilemiştir (bkz. Tablo:4). Yabancı çalışanlar ise 31'den 16'ya düşmüştür. Dönemin Nafia Vekili Feyzi Bey tarafından yapılan açıklamaya göre 1.722 çalışanın 1.523'ü Türk-Müslüman'dır. 43'ünün yabancı ve 156'sının gayrimüslim olduğu ifade edilen şirkette, memur ve müstahdeminin %90'ının Türk-Müslüman işçi ve memurlardan olması ilgili şirketin, hükümet kararlarını uyguladığını göstermektedir. Feyzi Bey'e göre, diğer çalışanların da Türklerle tebdili için gerekli teşebbüsler devam etmektedir (BCA, 1925b: 2).

Tablo 4: İstanbul tramvay şirketi istihdam edilenler (1923-1924)

	1923	1 Ocak 1924	1 Şubat 1924
Kökene	Sayı	Sayı	Sayı
Türk	1.140	1.480	1.523
Gayrimüslim	495	139	156
Yabancı	31	16	43
Toplam	1.666	1.635	1.722

Kaynak: (TBMMZC, İ:96, C:5: 612.; BCA, 1925b: 2)

İmtiyazlı şirketlerde Türklerin çalıştırılmaması ya da işten ilk çıkarılanların Türk-Müslüman olması basının gündemindedir. Dönemin tanıklarından Ahmet Hamdi Başar'ın ifade ettiği üzere imtiyazlı yabancı şirketlerde Türkler çalıştırılrsa dahi "tam bir sömürge halk gibi" kullanılırdı. 10 saate varan çalışma saatlerine karşılık aldıkları ücretler ise son derece azdır (Başar, 1966: 59). Ayrıca basında, Türk-Müslüman unsurun, yabancılar karşısında sürekli hor görüldüğüne ve şirket başvurularının geri çevrildiğine dair çıkan haberler, Türklerin tepkisini çekmektedir. İzmir'de yayın yapan Ahenk gazetesinin 26 Şubat 1928 tarihli "Elektrik şirketi müracaat eden Türk mütehassıslarını istemiyor. Nafia komiseride lakayd kalıyor" başlıklı haberi istenmeyen gelişmelerin yaşanmasına dair örneklerden biridir (BCA, 1928a):

"...Şehrimiz elektrik tramvay şirketi işi için müracaat eden Türk gençlerini bugün gel yarın gel teranesiyle günlerce oyalamaktan meskûra nihayet memura ihtiyacımız yok deyip bu memleketin hakiki evlâdlarına vazife vermezken diğer taraftan gerek merkezde gerek dar ağacındaki fabrikasında istihdam etmekte bulunduğu (petro, meniko yanko) ..bol bol maaş vermekte her nasılsa

gözümüzü boyamak için bidayette kabul ettiği Türk gençlerini kapu dışarı etmektedir” (BCA, 1928a: 4).

İzmir Elektrik Şirket’inin hedef gösterildiği yazı üzerine tahkikat başlatılmış, durumun anlatıldığı gibi olmadığı ortaya çıkmıştır. İnşaat işleri bitmesinden dolayı işlerine son verilen Türklerden biri, gazete yazısı üzerine şirketi basarak müdürü darp etmiş ve işe iadesini istemiştir (BCA, 1928a). Konu ile ilgili 2 Mart 1928 tarihinde Ankara Nafia Müdüriyetine yazan İzmir şirketler komiseri, yapılan neşriyatın “fena hareketlere sevk edebileceği” uyarısında bulunmuş, müteahhıs olmayan Türk amelenin fabrikaya girerek müdüre karşı hareketini ise “şayan-ı esef” bir hadise olarak nitelendirmiştir. Durumun Türkiye hakkında fena fikirlere sebebiyet vermesinden ötürü konunun önem arz ettiği vurgulanmıştır. Şirketlerde Türk memur ve müstahdemlerin çalışmakta olduğu ancak ihtisas gerektiren işlerde ise gayri Türklerin bulunmasının elzem olduğu, tüm elektrik işlerinde ise yalnızca 2-3 gayri Türk’ün istihdam edildiğini belirtilmektedir (BCA, 1928a: 2).

Yaşanan bu gelişmeler sebebiyle, İzmir’de faaliyet gösteren imtiyazlı şirketlerin, yapılan sözleşmelere ne derece riayet ettiği gündeme gelmiştir. Tüm imtiyazlı şirketler gibi İzmir Elektrik Şirketi’nden alakaları kesilen ecnebi ve gayrimüslimlerin listeleri talep edilmiştir. 13 Ocak 1928 tarihli İzmir şirketler komiserine gönderilen yazıda İzmir’deki imtiyazlı şirketlerde müstahdemlerin Türk olacağı ve yabancı istihdamının zorunlu halleri tekrar hatırlatılmıştır. Adı geçen imtiyazlı şirketlerin karara uyup uymadıklarına dair raporlar istenmiştir (BCA, 1928b: 7). 5 Aralık 1928 tarihli tahkikata göre tesviyeci, tornacı, demirci, ateşçi, makinist, marangoz ve elektrik bakımcısı olarak istihdam edilen toplam 12 yabancı daha işten çıkarılmıştır (BCA, 1928b: 6).

Standart Oil Gaz Kumpanyası adlı şirket ise “müteahhıs” adı altında bazı yabancıların çalıştırılmaya devam edilmesiyle ilgili örneklerden biridir. Şirketlerle yapılan sözleşmelerde Türk-Müslüman istihdamı dışında kalan durumlardan biri de “fen işleri”yle ilgili alanlardır. Sözleşmelerde “ikincil derecedeki” işlerde çalışanların tamamının Türk-Müslümanlardan oluşması talep edilmiştir. Bir yandan Türklerin istihdamı için çalışanların tasfiyesi devam ederken, Türk çalıştırmak istemeyen şirketler ise mevcut yabancı personeli “fen işleri” adı altında göstererek ilgili kararın dışında tutmaya çalışmıştır. A. Celal Bey imzasıyla sunulan raporda, Standart Oil Gaz Kumpanyasında yabancıların “borucu” adı altında yevmiye usulü çalıştırdıkları tespit edilmiş, ayrıca şirketin müracaat eden Türklere karşı ise zorluk çıkararak, işe kabul etmekte tereddüt gösterdikleri ifade edilmiştir (BCA, 1928b: 6).

İzmir’de gelişmelerin gösterdiği gibi imtiyazlı şirketlerde yabancı işçilerin tasfiyesi konusunda şirketler uyarılmakta, düzenli olarak listeler talep edilmektedir. İzmir Su Şirketi’ne ait 6 Mart 1924 tarihli belgede toplam 30 gayrimüslim ve yabancı görev yapmaktadır (BCA, 1924c: 4-5). Şirket, adım adım tasfiye sürecini uygulamakta, 1923 yılında 35 olan yabancı ve gayrimüslim çalışan sayısı, 1924’te 30’a, 1925 Mart’ında ise 16’ya düşmüştür (bkz. Tablo 5). Şirketlerden istenen istihdam edilenler listesi incelenip yeterli bulunmayarak, çıkarılması istenen kişilere notlar düşülmektedir. 1925 yılı itibariyle İzmir Su Şirketi’nden beyan edilen cetvellerden gayrimüslimlerin genel toplama oranının %32 olduğu tespit edilmiş, “müdür ile muhasebeci ve boru şebekesi memuru, şube yolları tamirat şefinden maada lüzümü istihdamı anlaşılmadığından” mevcut müstahdemden yeniden tanzimi istenmiştir. (BCA, 1925c: 8) 1926 yılındaki listede ise İzmir Su Şirketi’nde idari işler kısmında Belçikalı müdürün yanı sıra İtalya tebaasından muhasebeciler mevcuttur. Şirket, listede çalışanların bir kısmının yanına notlar düşerek, hükümet tarafından müteahhıslara verilen 6 ay sürenin, 3 ay daha uzatılmasını talep etmiştir. Ek süre istenen kişiler İtalya tebaasından muhasebeci ve ressam olarak çalışan yabancılardır. Yine notlarda “derhal çıkarılması istenenler” de muhasebede memur, ser tahsildar, saat bakımcısı olarak çalışanlar Türk Katolik ve İtalyanlardır. Aynı listede, idari işlerde çalışan Türklerin muhasebeci, veznedar, memur, kâtip, makine bakımcısı olarak görev yaptığı ve 1924-1925 yıllarında işe başladıkları görülmektedir. Fabrikada çalışan 11 kişiden sadece ser makinist ve makinist Belçikalı olup, diğerleri makine bakımcısı ve kovacı olarak çalışan Türklerden ibarettir. Kanalizasyon müstahdemi kısmında toplam 21 çalışandan, umum işin usta başısı ve saat tamiri usta başısı olmak üzere iki İtalyan bulunmaktadır. Kurşuncu ustası, saat bakımcısı, çeşmeci ve amele olarak çalışan 19 Türk mevcuttur (BCA, 1926f: 251-252).

Tablo 5: İzmir su şirketi istihdam edilenler (1923-1925)

	Ekim 1923	Mart 1925
Kökene	Sayı	Sayı
Türk	38	47
Gayrimüslim	15	6
Yabancı	20	10
Belirtilmeyen	1	
Toplam	74	64

Kaynak: (BCA, 1923d: 5, 1924c, 1925c: 6-12)

Şirketlerde nitelikli işgücü sorunu

Tasfiye sürecinde “tali” olarak ifade edilen ancak kapsamı net olarak belirlenemeyen işlerde Türk-Müslüman işçilerin istihdamlarının sağlanabilmesi mevcut yabancı ve gayrimüslimlerin çıkarılmasıyla mümkündür. Arşiv belgeleri incelendiğinde ise ikincil işlerin yanı sıra uzmanlık gerektiren işlerde de tasfiye konusunda hükümetin ısrarı göze çarpmaktadır. Nafia Vekâletinin tasfiye sürecini denetim ve kontrol altında tutmak isteği arşiv belgelerinde net şekilde görülmektedir. Tasfiye işlemleri konusunda, imtiyazlı şirketler komiserlerine gönderilen yazılarda, şirketlerden düzenli aralıklarla listeler talep etmektedir. İlgili listelerde, kaç kişinin istihdam edildiği, bu kişilerin isimleri, hangi vazife ile görev yaptığı istenirken, 1923 yılından sonraki belgelerde ise etnik ve dini ayrımları da belirtilmektedir. Örneğin İstanbul Rihtım-Dok ve Antrepo Türk Anonim Şirketi’ne ait listede, çalışanlar yalnızca ecnebi ve Osmanlı olarak ayrılırken (BCA, 1925a: 24), 1923 sonrası listelerde, ecnebilerin tabiiyeti, Türk, gayri Türk gibi ayrımlara rastlanmaktadır. İngiliz Elçisi Sir Lindsay, İngiliz Dışişleri Bakanı’na gönderdiği raporda, bu durumu Türk hükümetinin, Müslüman ve gayrimüslim vatandaşları arasında yaptığı ayrımın bir kanıtı olarak gördüğünü belirtir. Lindsay’e göre bu hükümetin her zaman sürdürdüğü ancak görünürde olmayan bir ayrımdır (Koraltürk, 2011: 261).

Listeler vekâlete ulaştıktan sonra, tasfiyenin yeterli görünmemesi durumunda, çıkarılması gereken kişiler not düşülerek tekrar şirketlere bildirilmektedir. Kimi durumlarda şirket, vekâletin isteğini yerine getirirken, uzmanlık gerektiren işlerde ise ricalar ve ilgili kişilere dair ek müddet talepleri gündeme gelmektedir. Örneğin; 28 Aralık 1924 tarihli Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi’nden gönderilen liste üzerine Nafia Vekili, şirket komiserine uyarıda bulunmakta, odacı, amele, yamak gibi müstahdemlerin dahi ecnebi ya da gayrimüslimlerden oluştuğuna dikkat çekerek; “... bu kişilerin ve diğer gayrimüslimlerin işlerine nihayet verilerek yerlerine Müslümanların ikamesi” (BCA, 1924h: 1) istenmektedir. 21 Eylül 1924 tarihli listede ise 15 Türk’ün yanı sıra Mösyö Mitrazof isimli bir Rus işçinin çalıştığı görülmüştür. Çalışanlar; demirci, makinist bakımcısı ve amele çavuşu ve amele olarak hizmet etmektedir. Ayrıca şirket komiserinin 8 Ekim 1924 tarihli raporunda ise, memurlardan gayrimüslim Miyamoz ve Dimitro ile İtalyan tebaasından Alsanda efendilerin vazifelerine son verildiği diğer kişilerin ise takip edileceği ifade edilmiştir (BCA, 1924h: 1-5). 1925 yılına gelindiğinde 3 Mart 1925 tarihli Nafia Vekâletinden su şirketine yazılan yazıda “Üsküdar ve Kadıköy su şirketinde müstahdem gayri millilerin ihracı ile yerlerine milli memur istihdam edilmesi hususundaki teşebbüsatin memnuniyet verici olduğu” ifade edilirken (BCA, 1925d: 2) “gayri milli”lerin ihracına dair gerekli listelerin devamı istenmektedir. 96 kişinin çalışmakta olduğu şirkette, 2 fen memurunun geçici olmak kaydıyla bırakılarak, diğer yabancı ve gayrimüslimlerin katıyen ihraç edilmeleri hususunda ısrar edilmektedir. Çıkarılması hususunda ısrar edilen kişilerden biri de İtalyan tebaasından muhasebeci Mösyö Velasti’dir. Velasti’nin yerine Türk muhasebeci alınması konusunda ısrar edilmiş, 21 Şubat 1925 tarihli yazıda şirketin ricası üzerinde bir ay kadar bir müddetle geçici olarak istihdamı sağlanmıştır (BCA, 1925d: 3). Belirtilen süre son bulduğunda tekrar Mösyö Velasti’nin işten çıkarılması istenmiştir.

Muhasebeci Mösyö Velasti örneği üzerinden uzmanlık gerektiren işlerde şirketlerin yaşadığı sıkıntıları izlemek mümkündür. Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi müdürü tarafından Nafia Vekâlet’ine yazılan dilekçede; “...Umuru fenniyemizde müstahdem iki efendinin vazifelerinde devamlarına edilen müsaadeden dolayı bilhassa arzu şükranına müsaraat eyleriz”(BCA, 1925d: 4) denilmekte, en azından bilançonun bitimine kadar muhasebeci Velasti’nin süresinin uzatılması rica edilmektedir. Yerine alacakları kişinin işlere “henüz vukuf peyda edecek” durumda olamayacağı, kendilerine tanınan 10 günlük sürede ise bilançonun yetişemeyeceği bildirilmektedir. Ayrıca çıkarılması istenen kişilerden Mösyö Markizi ve Mösyö Barduçi’nin ise vazifelerine son verildiği bildirilmiştir. (BCA, 1925d: 4) İlgili

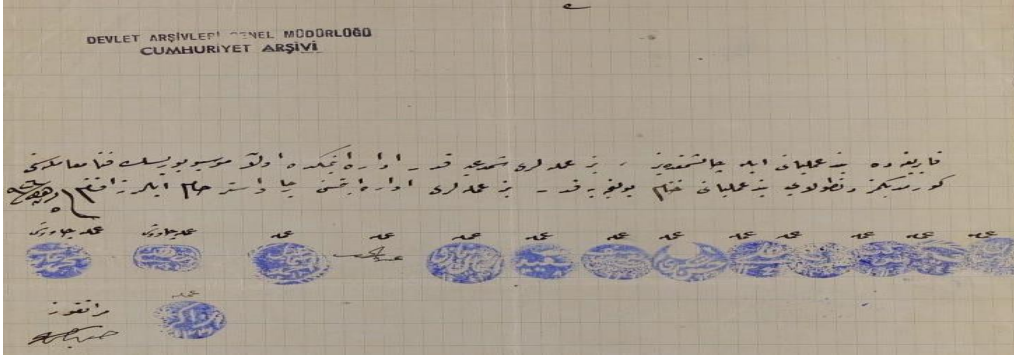
yazışmalardan şirketin uzmanlar arasında önem sırasına göre tercih yapmak zorunda bırakıldığı anlaşılmaktadır. Oysaki Nafia Vekâletine göre şirket, konuya gerekli hassasiyet göstermemektedir (BCA, 1925d: 3).

1926'da Terkos Su Şirketi'nin Nafia Vekâletine gönderdiği listede ise Mösyö Velasti'nin 1925 yılında işe alındığı tespit edilmiştir. Yapılan baskılar sonucunda Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi'nin Velasti'nin işine son vermek zorunda kaldığı, ancak bir şekilde Terkos Su Şirketinde işe başladığı anlaşılmaktadır. "Göksu bentlerinde çalışan amele içerisinde gayrimüslim mevcut değildir" denilen raporda (BCA, 1926c: 13), toplam 43 çalışandan 40'ı Türk-Müslümandır. Terkos Su Şirketindeki diğer iki yabancı ise Belçikalı müdür ile fen işleri amiri Portekizli Mösyö Rondali'dir (BCA, 1926c: 13-14). Müttehassıslarını işten çıkararak şirket fabrikada ise sorun yaşamaktadır. 18 Mart 1926 tarihinde Nafia Müdüriyetine yazılan dilekçede, Yunanlı memurun ve müstahdemin şirketten ihracının sağlandığı, Terkos gölü fabrikasında ser makinist olarak görev yapan Fransız tebaasından Mösyö Mallo'nun fabrikaya girişinin yasaklandığı bildirilmektedir. 25 Ocak 1926'da ser makinistin görevden uzaklaştırılması mevcut müstahdemin makineleri idare edememelerine sebep olmuş, bu sebeple iki makineyi birbirine bağlayan ana parça kırılmıştır. Görevi hakkıyla ifa edecek ser makinist, tesviyeci gibi ihtisasa ait meslekleri yapacak Türk-Müslüman uzmanın bulunamaması şirketin yaşadığı sorunlar arasındadır (BCA, 1926f: 221-224).

Kimi durumlarda işten çıkarılması istenen kişilere "Türk düşmanı" şeklinde ithamlarda bulunulduğu görülmektedir. Mösyö Gablo'da bu kişilerden biridir. Mösyö Gablo bir şirket inşaatından evvel Zonguldak Kömür Şirketi'nde memur olarak işe başlamış ancak yerine iki Türk memurun alınmasıyla vazifesine son verilmiştir. Ardından Rıhtım Şirketi'nde işe başlamışsa da yine aynı sebepten çıkarılmış ve son olarak Bursa Elektrik Şirketi'nde göreve başlamıştır. Şirket komiserinin sunduğu rapora göre Mösyö Gablo müttehassıs olmamasına rağmen bir süre şirket müsaadesiyle çalıştırılmıştır (BCA, 1927c: 4). 2 Ocak 1926 tarihli şirketler komiseri tarafından Nafia Müdüriyetine yazılan yazıda, Mösyö Gablo, Mösyö Penan ve diğer yabancıların müttehassıs adıyla çalıştırıldığı, ancak bu kişilerin bir kısmının Bursa'da şarap ticaretinden gelmiş oldukları aktarılmaktadır (BCA, 1926f: 274). Şirket komiseri tarafından Haziran 1927'de sunulan bir diğer raporda ise Gablo'nun "öteden beri Türk düşmanlığıyla tanınmış" olduğu, şirketlerdeki Levantenler sayesinde kazanç ve koruma elde ettiği bildirilmiştir. Rapora göre İstanbul sanayi mektebi kursunda elektrik bölümünde derece yapan Türk gençleri, şirkette gördükleri baskılar sebebiyle ancak 2,5 ay çalışırken, Türklerin yerine yabancı istihdamına göz yumulmamalıdır. Sonuç itibarıyla 13 Ağustos 1927 tarihinde Mösyö Gablo'nun Bursa Elektrik şirketinde vazifesine son verilerek yerine Fahri Efendi adında bir Türk getirilmiştir (BCA, 1927b).

Yabancıların tasfiyesinde karşılaşılan ilginç örneklerden biri de inşaat işçilerinin, çıkarılması istenen amirlerine destek olmak üzere Nafia Vekâletine ricalarını bildiren dilekçeleridir (bkz. Görsel 1). Gönüllü yapıp yapılmadığı bilinmemekle birlikte Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi, Göksu bendi inşaatında çalışan ameleler tarafından yazılan 5 Ekim 1926 tarihli dilekçede: "Fabrikada bend ameliyatı ile çalışmaktayız. Biz ameleleri şimdiye kadar idare etmekte olan mösyö Boris'in fena muamelesini görmediğimizden dolayı bend ameliyatı hitam [son] buluncaya kadar biz ameleleri idare etmesini rica ve istirham eyeriz efendim" (BCA, 1926e: 8) denilmektedir. Fabrikadaki şef makinist de ilgili listelere bir mektup ilave ederek Mösyö Boris'i "Gayet ciddi, vazifesinden başka bir şeyle iştiğal etmez bir adam" olarak tanımlamakta, şirkette kalmasını rica etmektedir. Ancak Nafia Vekâleti bahsi geçen yabancıların, gerek inşaatın İstanbul vilayeti içerisinde kalması gerekse "inşaat-ı tatil" gibi bir tehlike bulunması dolayısıyla işlerine son verilmesini istemiştir. Dersaadet Nafia Komiserliği tarafından, Nafia Vekâletine 10 Kasım 1926 tarihli cevap yazısında ise Göksu bent inşaat faaliyetleriyle çalışan yabancıların müttehassıs olarak 2 seneden beri istihdam edildiği ve mevcut sözleşmelerinin 5 yıllık olduğu aktarılmaktadır. Bu durumun yanı sıra ilgili kişilerin uzman sıfatıyla buldukları, "Hizmeti ihtisas meselesi" olan bentlerdeki inşaatın yürütülmesinde önemli oldukları belirtilmektedir. Ayrıca nitelikli usta tedarikinde yaşanan sıkıntı sebebiyle %20'ye kadar yabancı uzman bulundurulması rica edilmektedir (BCA, 1926e: 6).

Görsel 1: Fabrikada bend inşaatında çalışan işçilerin talebi

Kaynak: (BCA, 1926e: 7)

Yabancı ve gayrimüslimlerin yoğun olarak istihdam ettiği yerlerin başında demiryolları hatları gelmektedir. Uzmanlık gerektiren bu işlerde Türk müstahdem ve memurlarının ikamesinin sağlanması oldukça önemlidir. Mart 1926'da Ankara Sefirine ulaşan şikâyetlerde İzmir-Aydın şimendifer memurun ve müstahdeminin Türklerden oluşması gerektiği ikinci dereceden olan işlerin dahi Türklere yaptırılmadığı aktarılmaktadır. Mezkûr hatta müstahdem bulunan 104 yabancıdan ancak 15'i uzman vasfına sahiptir. Tüm uyarılara rağmen Türklerin çalıştırılmadığı bildirilmektedir. Nafia Vekâletinden gelen yazıda 1927 şubatına kadar mütehassıslardan 25 kişinin daha çıkarılarak, Türk memur ve müstahdem in ikamesinin sağlanmasının arzu edildiği bildirilmektedir (BCA, 1926g: 1-2). İngiliz Büyükelçi Sir R. Lindsay tarafından Londra'ya sunulan bir raporda, yeni devletin işgücünün dönüşümündeki hedefi ana hatlarıyla aktarılmaktadır;

“Bir yüzyıldan daha uzun bir süredir Türkiye'ye karşı güçler politikasına güvensizlik nedeniyle Türk olmayan tüm unsurlara derin bir güvensizlikle dolu olan Cumhuriyet, kendisini çevreleyen Çin duvarına benzer bir teklifte, bireyler ve tüccarlar tarafından bile yabancı etkinin uygulanmasına yer olmayan bir devleti yeniden inşa etmeye kararlıdır. Bu politika alçakgönüllü kalıcılığı ile takip ediliyor... ve tüm halkın samimi desteğini almaktadır” (akt. Tekerek, 2021: 53).

İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi'nin bir temsilcisi 18 Mart 1926 tarihinde İngiliz Büyükelçi'yi ziyaret ederek, “Türkler'in demiryolu personelinin tamamen Türk olması gerektiği” yönündeki taleplerinden söz etmiştir (Tekerek, 2021: 53). Birkaç yıl içerisinde bu arzu gerçekleşmiş, Vakıf gazetesinin 23 Ocak 1930 tarihli nüshasında aktarıldığı üzere yüzlerce memurun işlerine son verilmiş ve Devlet Demir Yolları idaresi bir Türk kuruluşu haline gelmiştir (Tekerek, 2021: 50).

Tasfiyeler devam ederken, şirket müdürlerinin değindiği ortak sorunlardan biri uzman kadrolardaki eksikliklerdir. Uzmanlık gerektiren işler idari olabildiği gibi, ustalık seviyesindeki meslekler de bu tanıma dâhildir. Teknik bilgiye ihtiyacın olduğu alanlardan biri ise elektrik işleridir. Osmanlı Elektrik Anonim Şirketi Müdürü 2 Mart 1922 tarihinde Nafia Vekâletine göndermiş olduğu yazıda, şirketin “fenni bir mahiyette” olduğu ve Osmanlı tebaasından uzman bulunamamasından dolayı gönderilen listelerde herhangi bir eksiltmeye gidilemeyeceğini bildirmektedir. Fen işleriyle ilgili yabancı çalışanların %29 oranında olduğu aktarılırken, işin yapısı gereği istihdam edilmelerinin zorunlu olduğu aktarılmaktadır. Toplam 31 yabancı çalışanın %4,5'i Rus tabiiyetindedir (BCA, 1922: 6). İlgili tarihlerde şirketin çeşitli birimlerinde görev yapan 662 çalışanından 473'ü (%71) Osmanlı tebaasıdır. Merkez idarede 62 kişi olmak üzere toplam 189 kişi (%29) ise yabancılardan oluşmaktadır (BCA, 1922: 7; Özkan, 2023: 311). Bu belgeden anlaşılacağı üzere yabancı memur ve müstahdem çalıştırılmaması hususu Osmanlı Devleti döneminde de ele alınmıştır. Ancak buradaki temel farklılık Osmanlı Devleti döneminde yabancı-Osmanlı tebaası ayrımının yerini, Cumhuriyetle birlikte yabancı/gayrimüslim- Müslüman ayrımına bırakmasıdır.

Elektrik şirketinin uzman bulamadığı iddialarının yanı sıra, mütehassis olduğu halde iş bulamayan Ali Bin Abdullah'ın durumu ise bahse değerdir. 1 Ağustos 1922 tarihinde Nafia Vekâletine bir mektupla şikâyetini dile getiren Ali Bin Abdullah, geçmişte Yedikule Şimendifer Kumpanyasında makinist olarak çalıştığını ancak elektrik, su ve tramvay şirketlerinde iş bulamadığını bildirmektedir. Ali Bin Abdullah'a göre bu şirketler Türk işçi yerine Rusları tercih etmektedir (BCA, 1922: 3; Özkan, 2023: 310).

1923'ten önce tasfiye edilmesi gerekenlerin başında Yunanlı ve Rus amele gelmektedir. Örneğin; Dersaadet Rıhtım-Dok ve Antrepo Şirketi'ne yapılan uyarıda, 29 Kasım 1922 tarihli mütalaaya riayet eylemekte geç kalındığı aktarılmaktadır. Fransız müdür Mösyö Şarye'nin Türkleri seven biri olmasına rağmen şirket idaresinin muhtelif kişilerden oluştuğu bildirilmektedir. İhbarname üzerinden yaklaşık bir yıl gibi bir süre geçmesine rağmen hala Yunan tabiiyetindeki işçilerin istihdam edilmesi kabul edilecek bir durum değildir (BCA, 1925a: 17).

Henüz çalışanların haklarını müdafaa eden bir mevzuat olmadığı için Türk tebaası çalıştığı sırada ya da işten çıkarıldığında ilgili şirketin insafına kalmaktadır. Oysa yabancı çalışanların çalışma hakları, şirket sözleşmelerinde belirtilmiştir. Dersaadet Rıhtım, Dok ve Antrepo şirketinin idare meclisi yabancıların işlerine son verildiği takdirde nizamname gereğince çalışanlarına mühim miktarda tazminat ödenmesi gerekmektedir. Bir yandan uzman sıkıntısı baş gösterirken diğer yandan da şirket maliyesinin böyle azami miktarda “fedakârlığı” kaldıracak durumda olmaması şirketin çözmesi gereken sorunlar arasındadır. Şirket müdürünün idare meclisi karşısında aciz kaldığını bildirilen raporda ayrıca Ermeni, Rum ve Musevilerin mevkii ve memuriyetleri itibariyle Türklerden daha mühim konumda oldukları aktarılmaktadır (BCA, 1925a: 17).

Şirket ile ilgili verilen mevcut memurin ve müstahdem in ayrıntıları incelendiğinde 30 Kasım 1924 tarihi itibariyle 222'si Türk-Müslüman, 49'u gayrimüslim, 37'si yabancı olmak üzere toplam 308 çalışan mevcuttur. İşe alınanların bir kısmı geçici bir kısmı daimî kadrodadır (BCA, 1925a: 13). Mart 1925 tarihli listede ise Müslümanların adedi 239'a yükselirken (bkz. Tablo: 6), gayrimüslimlerin 47'ye düşmüş, yabancılarda ise bir değişiklik olmamıştır. Mayıs itibariyle Türk-Müslüman işçilerin adedinde artış yaşanmış olsa da buradaki artış, geçici olarak sayılan hamal sayılarından kaynaklanmaktadır (BCA, 1925a: 2).

Tablo 6: İstanbul rıhtım, dok ve antrepo türk anonim şirketi'nde çalışan türk ve yabancı işçilerin miktarını gösterir cetvel.

İstihdam Edilenler	Ekim 1922	Kasım 1924	Ağustos 1924	Aralık 1924	Mart 1925	Mayıs 1925	Ekim 1925
Osmanlı Tebaası	136						
Türk-Müslüman		222	231	235	239	247	267
Rum		22	21	21	20	19	16
Musevi		14	13	14	14	14	14
Ermeni		6	6	6	6	6	6
Ermeni Katolik		3	3	3	3	2	2
Latin		4	4	4	4	4	4
Fransız	21	15	15	15	15	13	4
İtalyan	11	10	10	10	10	10	8
Yugoslav	6	5	4	5	5	5	3
İspanyalı	1	1	1	1	1	1	2
Çekoslav	1	1	1	1	1	1	1
Mısırlı	1						1
İngiliz	5	5		5	5	5	1
Sırp	2						
Yunan	25						
Belçika	1						
Genel Toplam	210	308	309	320	323	327	329

Kaynak: (BCA, 1924b, 1925a: 1-30)

1 Ocak 1926 tarihli Dok-Antrepo ve Rıhtım şirket listesinde toplam 230 kişi içerisinde yaklaşık 140 kişinin 1923-1926 yılları arasında çalışmaya başlayan Türk-Müslümanlardan oluştuğu görülmektedir. Türk-Müslümanlar çoğunlukla yevmiye usulü çalışmakta, rıhtım han odacısı, amele, elektrikçi çırağı, duvarcı çırağı, rıhtım memuru, muavin, rüsumat memuru, süpürgeci, antrepo kâtibi, rıhtım han kapıcısı ve bekçi olarak görev yapmaktadır. Aralarında maaşlı olarak çalışan birkaç Türk'ün de muhasebeci, kâtip, kontrolör, ser tahsildar, veznedar gibi işleri yürüttüğü görülmektedir. İtalyanlar ise duvarcı ustası, muhasebeci, makinehane amiri, puantaj ve rıhtım memuru, fen muhasib memuru, kalorifer mütehasısı gibi vasıflı işlerde çalışmaktadır (BCA, 1926f: 261-266).

Teknik personel eksikliği sebebiyle bazı şirketlerin faaliyetlerini yürütmekte sıkıntı yaşadığı görülmektedir. Bu hususta İstanbul Tramvay, Tünel ve Rıhtım Şirketleri Komiseri tarafından Nafia Vekâletine gönderilen 9 Mayıs 1927 tarihli rapor önem arz etmektedir. Rapor, yabancı işçi yasağıyla birlikte Tramvay Şirketinde işlerin aksadığı ve bu duruma çare bulunması gerekliliği üzerine detaylı bilgiler içermektedir. Hazırlanan cetvellerde şirketin kaç kişiye ihtiyacı olduğu, mevcut çalışanların ise yetersiz kaldığı ayrıntılı olarak sunulmaktadır (BCA, 1927b: 1-3). Tramvay Şirketi müdürü tarafından kaleme alınan “Müstahdemin ve amelenin tedariki” başlıklı bir diğer belgede ise, 1923 yılındaki talimatla yıllardır hizmet eden çoğu memurun işlerine son verilmek zorunda kaldığı, kadrolardaki boşluğun ise kısa mühlet zarfında “alelacele ve gayri kâfi anasır” ile doldurulduğu aktarılmaktadır. Şirketin açmış olduğu vatman ve biletçi sınavına “doğru düzgün” kimsenin başvurmadığı, dört yıl içinde 1.600 biletçinin ise işten ayrıldığı şirket müdürü tarafından dile getirilen sorunlar arasındadır. Ayrıca staj yapan memurların yeni memuriyetlere geçerek şirketi müşkül vaziyete düşürdükleri, Anadolu’da artan inşaat faaliyetleri sonucunda, nüfusu azalan İstanbul’da uzman bulmak bir yana amele tedarikinde dahi sıkıntı yaşandığı aktarılan diğer konular arasındadır. Müdüre göre tüm bu sebeplerden dolayı şirket, “*elzem olan anasır mütehasısı tedarik etmek için duçar olduğu müşkül bir vaziyetten hiçbir vakit kurtulamamıştır*” (BCA, 1927b: 7-8).

Tasfiye meselesinde şirketlerin yaşadığı sıkıntılardan biri de eskiden beri istihdam edilen mütehasıs kişilerin işten çıkarılmasıdır. Bu örneklerden biri de Rıhtım şirketinde yaşanmıştır. 15 Ocak 1927 tarihinde 22’si yabancı, 36’sı gayrimüslim, 135 hamal, 262 daimî, 16’sı geçici toplam 413 kişi istihdam edilmektedir. Hamallar dâhil edildiğinde yabancı ve gayrimüslimlerin, Müslümanlara oranı %14, dâhil edilmediğinde ise bu oran %20’dir. Antrepolarında ise 2’si yabancı, 21 gayrimüslim görev yapmaktadır. Tasfiyesi istenen gayrimüslimlerin bir kısmının eski memurlardan olması ve “*muamelatı umumiye şirkete vukufları cihetiyle derhal vazîfelerine nihayet verilemeyeceği*” müdüriyet tarafından beyan edilmiştir. Komiserlikten, vekâlete gönderilen yazıda “*Rum, Ermeni ve Museviler de Türklerle aynı hukuka tabi olduğu için bunların ihracı emrinin sureti resmîyede teşebbüsat icrası muvaffak görülememektedir*” denilmekte, gayrimüslimlerin tasfiyesi ancak şirket müdüriyetinin girişimiyle mümkün olabileceği bildirilmektedir (BCA, 1927a: 3).

Şirket sözleşmelerine rağmen çoğu imtiyazlı şirketin ilgili hükümet kararını uygulamada istekli olmadığı görülmektedir. Bu örneklerden biri İzmir Su Şirkettidir. 27 Kasım 1923 tarihli, Nafia Vekâletine gönderilen raporda, çoğu yabancı şirket tarafından “kollandığı” aktarılmaktadır (BCA, 1923d: 3). İzmir Havagazı Şirketi ise tasfiyelerin büyük bir kısmını gerçekleştirmiştir. Çalışan 17 kişiden 11’i tercüman, kovacı ve amale-ateşçi olmak üzere Müslüman-Türklerden oluşmaktadır. Şirketin idari kısmı ise şirket müdürü ve mühendisi İngiliz, makinisti, kasadarı ve kâtibî İtalyalıdır. Şirket ayrıca maaşlı ve yevmiyeli çalışanların ücretlerini de belirtmiş, 2 İtalyan makinist hariç diğer idarede çalışan üst düzey yöneticilere “bahalılık zammı” ödemiştir (BCA, 1923d: 4). Örneğin tercüman olarak çalışan Çalıkzade Haydar Bey’in maaşı 800 olmasına rağmen [belgede para birimi yazılmamıştır] enflasyon farkı olarak 3200, 1600 alan kasadar ve kâtip ise 6400 almışlardır. Tercüman Türk’ün dışında diğer işçiler bu zamlardan faydalanmamıştır (BCA, 1923d: 4).

İzmir Su Şirketi listeleri incelendiğinde toplam 75 çalışandan, 38’i Türk-Müslümandır. Liste, Müslüman ve gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın “Türk” olarak düzenlenmiştir. Listedeki isimlerden çalışanların sayısı belirlenebilmektedir. 38 Türk-Müslüman çalışanın ise 20’si amele olup, aralarında kovacı, anahtarcı, memur, tahsildar, kurşuncu ve saat bakımcısı yer almaktadır. Şirketteki tek kadın ise “silici” olarak istihdam edilen Müşerref Hanım’dır (BCA, 1923d: 5) Oysa birkaç şirkette az sayıda kadın çalışanın, kâtip, daktilograf gibi meslekleri yürüten yabancı ve gayrimüslimlerden oluştuğu görülmektedir. Şirketteki 20 yabancı ise (Tablo 7) Belçikalı ve İtalyalıdır. İtalyan işçiler, memur, kurşuncu, demirci, saat tamircisi, arabacı, yardımcı gibi işleri yürütmektedir. Meslekleri Türk-Müslüman kesimin de kısa zamanda öğrenebileceği işler olduğundan, yabancıların tasfiye sürecinde ilk olarak işten çıkarılanlar İtalyanlar olmaktadır. Şirketteki 15 gayrimüslim ise baş saat bakımcısı, tahsildar, memur, kurşuncu, makine yardımcısı olarak görev yapmaktadır (BCA, 1923d, : 4-7).

Tablo 7: İzmir su şirketi istihdam edilenler (1924-1926)

	Kasım 1923	9 Mart 1924	26 Mart 1925	1926
Müslüman	38	41	43	47
Gayrimüslim	15	13	8	6
Belçikalı	5	5	5	4
İtalyan	15	13	7	6
Toplam	73	72	63	63

Kaynak: (BCA, 1923d: 5, 1924c: 4-5, 1925c: 6-10, 1926f: 252)

İkincil işlerde işgücünün dönüşümü ilerlerken uzmanlık gerektiren işlerde bu dönüşüm merak konusudur. Müdürü Belçikalı olan İzmir Su Şirketi'nin idari kısmında; makinist, harita şefi, işletme şefi, boru tamirat şefleri ve muhasebecilerin büyük bir bölümü İtalyanlardan oluşmaktadır. İtalyan memur ve müstahdemin tasfiyesiyle şirket, kadrolardaki boşluğu şirket içerisinde Türkleri terfi ettirerek gidermeye çalışmıştır. Şöyle ki; şirket müdürü 9 Şubat 1924 tarihli yazıya istinaden gaz idaresindeki memurların işine son vermiştir. 1898 senesinde demirci ustası ve işbaşısı olarak başlayan İtalyan tebaasından Adorno ve Antoni efendiler çıkarılarak yerlerine saat bakımcısı olarak Kemal Efendi ile Ali Mahmud Bey getirilmiştir (BCA, 1924c: 3-5). 6 Mart 1924 tarihli raporda belirtildiği üzere, 1920 yılında anahtarcı olarak hizmete başlayan Cafer Şerif Efendiyi tahsildarlığa, 1924 Martında amele olarak işe alınan Abdullah Hasan Efendiyi de anahtarcılığa terfi ettirmiştir (BCA, 1924c: 3). Anahtarcı Haydar Bey'in tahsildarlığa, ameleden Hasan Efendinin anahtarcılığa, amele İbrahim ve Mustafa'nın İtalyan mühendis yerine ustalığa, büyük memurun idaresine de Ethem Bey'in getirilmesi verilebilecek örnekler arasındadır (BCA, 1924c: 8). Hükümet kararlarını yerine getiren müdür, işçi sıkıntısı olduğunu ve şiddetle mütehassıslara ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Örneğin fabrikada tulumba makinesini "*alelade bir amale olan Mehmet efendi*" idare etmektedir (BCA, 1924c: 8). Yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla bir yandan tasfiyeler yerine getirilirken diğer yandan uzman sorunu kadrolar arası geçişle giderilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca şirket müdürü daha fazla personele ihtiyaç duyulduğunu ve daha fazla işçi çıkaramayacağını da dilekçesinde dile getirmektedir. Müdüre göre ilgili dairelerin Türklere tahsisine imkân kalmamıştır (BCA, 1924c: 8). Mart 1925'e gelindiğinde şirkette yabancı ve gayrimüslimlerin, Müslümanlara oranı %32'dir. Ancak Nafia Vekâletine göre bu oran oldukça yüksektir. Karara uyulması yönünde uyarılan şirketin tekrar yeni bir liste oluşturması talep edilmektedir. İlgili yazıda "*Muhasebeci ve boru şebekesi memuru, şube yolları tamiran şefinden maada lüzumu istihdamı anlaşılmadığından şirket tahkikatında bulunularak neticesi yazılarak mezkûr şirkette elyevm mevcut müslim ve gayri müslim müstahdemin yeniden tanzimi*" istenmektedir (BCA, 1925c: 8). Tablo 7'de görüleceği üzere yaklaşık 1 yıllık sürede şirket ancak 4 kişiyi tasfiye edebilmiştir.

Sonuç

Çalışmada; Cumhuriyet'in ilk yıllarında imtiyazlı şirketlerde işgücünün dönüşümü, diğer bir ifadeyle yabancı ve gayrimüslim memur ve müstahdemin tasfiye edilerek yerlerine Türklerin istihdam edilmesi incelenmiştir. Belgelerden edinilen bulgulara göre; tasfiye süreci 1923 yılı öncesi Rus ve Yunan tabiiyetinden işçi ve memurlarla başlamaktadır. 1923 yılı itibarıyla de yabancı ve gayrimüslim vatandaşların işten çıkarılmalarıyla tasfiyelerin kapsamı genişletilmiştir. Cumhuriyet ilan edilmeden başlayan işgücündeki dönüşüm; yeni devletin ulus devlet politikaları ve iktisadi bağımsızlık hedefleri doğrultusunda, kapsamı genişletilerek 1930ların ortalarına kadar devam etmiştir. İmtiyazlı şirketlerle başlayan tasfiye süreci Türklerin "iş yapamaz" algısını kırmayı hedefleyen ilk adımı oluştururken, bu adımı ekonominin her alanında Türklerin etkin olmasına yönelik tutum ve politikalar takip etmiştir.

İşgücünün imtiyazlı şirketlerde dönüşümü ilk olarak "alt kademe"deki, odacı, kapıcı, hademe, bekçi gibi mesleklerle başlamış, ardından kâtip, muhasip/muhasebeci, memur, daktilograf, veznedar gibi idari kadrolarda devam etmiştir. Meslek okullarıyla teknik işleri öğrenen Türk gençlerinin istihdamı hızlandırılmaya çalışılmıştır. Ancak belgelerden görüleceği üzere, ilgili meslekte bir usta bırakılmak kaydıyla Türkler ustaların yardımcıları olarak hizmete alınmış, dolayısıyla işi öğrenmek okulda değil işyerinde gerçekleşmiştir. Bazı şirketlerde mütehassısların tasfiyesi sorunlu olarak ilerlerken bazı şirketlerde ise boşalan uzman kadroların, yine şirket içinde 1920li yıllarda göreve başlayan Türk-Müslümanların terfi ettirilerek doldurulduğu gözlenmiştir. Ancak şirket içerisinde boşalan kadroların aynı vasfa sahip kişilerle ikame edilemediği çoğu belgede görülmektedir. İşgücü dönüşümünün şirketler üzerindeki iktisadi etkisi ayrı bir çalışmanın konusu olmakla birlikte dilekçelere yansıdığı kadarıyla

şirketlerde verimlilik kaybı ve nitelikli personel sıkıntısının olduğu bilinmektedir. Yine de şirketlerin hükûmete sunduğu dilekçelerin tasfiyeyi atlatabilmek için yanlı olma ihtimali göz önünde bulundurulsa dahi dilekçelerde konuyu ele alan istatistiki bilgiler ve ihtiyaca binaen hazırlanan cetveller uzman işçi sıkıntısının ilerleyen dönemlerde de devam ettiğini göstermektedir.

Edinilen bulgulara göre imtiyazlı şirketlerin hükûmetle karşı karşıya gelmekten kaçındıkları ancak çoğu durumda süreci zamana yayarak pasif bir mukavemet gösterdiklerini söylemek mümkündür. Bir yandan ilgili yazışmalarda şirketlerin uygun bir lisan kullanarak sürece uygun hareket edecekleri bildirilirken, diğer yandan şirketlerden talep edilen listelerin vaktinde gönderilmemesine dair komiserlikten yapılan şikayetler, şirketler tarafından sürecin yavaşlatılmasına örnek teşkil etmektedir. Yine belgelerde işten çıkarılması istenen kişilerin tasfiyesinin hızlıca uygulanmadığı, hükûmetin kararlı takipleri sonucu tasfiyelerin gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Kas gücü gerektiren faaliyetlerde Müslüman-Türklerin hızlıca işe alındığı görülürken, idari ve fen işlerinin yürütüldüğü nitelik gerektiren alanlarda ise zorluklarla karşılaşmıştır. Ancak hükûmetin yoğun ısrarının olduğu ve listeleri kişi bazlı inceleyerek kararlı bir tutum içerisinde olduğu görülmektedir. Şirketler ise bu ısrar karşısında işten çıkarılması istenen kişiler adına ricacı olarak ek süre talep etmektedir. Çoğu durumda ek süre talebinin gerekçeleri ve çıkarılması istenen kişinin faydaları şirket müdürleri tarafından uzun uzun anlatılmakta, uzman personel sıkıntısı ise her fırsatta vurgulanmaktadır. Hükûmetin tutumu karşısında, şirketler tercih yapmak durumunda kalmaktadır. Ayrıca bazı belgelerde ise şirketin çıkarmak istemediği işçileri “mütehassıs” olarak gösterdikleri tespit edilmiştir.

Tasfiye süreci Meclis tarafından da yakından izlenmiştir. Verilen önergeler ve konu hakkındaki raporlar konuyu gündemde tutarak sürecin takibi hakkında bilgi vermektedir. Şirketlerin gönderdiği raporlarda, Müslüman-Türklerin oranlarındaki artışa dikkat çekilmiştir. Özellikle İstanbul’da kamusal hizmet alanlarında faaliyet gösteren çoğu imtiyazlı şirketin, personel sayısı giderek azalmış ancak çalışanlar arasında Müslüman-Türk oranı yükselmiştir. Bu durumun sebeplerinden biri ise şüphesiz bir yandan yabancı ve gayrimüslim tasfiyeleri gerçekleşirken diğer yandan Müslüman-Türk işçilerin çoğunlukla geçici/ yevmiye usulü olarak işe başlamalarından kaynaklanmaktadır. Ankara’nın başkent olması ve artan inşaat faaliyetleri nüfusu azalan İstanbul’da işçi ve memur sıkıntısını gündeme getirmiş, bu durum şirketlerin hükûmete sunduğu dilekçelere de yansımıştır. Ulus devlet sürecinde Türklerin istihdamı meselesinde hükûmetin tavrı belirleyici olmuş, incelenen belgelere göre 1923-1925 yılları arası işe alınanların neredeyse tamamı Müslüman-Türklerden oluşmuştur. Çalışmanın konusu olmamakla birlikte imtiyazlı şirketlerde çalışan Türklerin düşük vasıf/ düşük ücret çıkmazı 1930’ların ortalarına kadar devam etmiştir.

KAYNAKÇA

- Bakan, J. (2007). *Şirket* (R. G. Ögdül, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Balcı, R., Sırma, İ. (2012). *Memalik-i osmaniye’de osmanlı anonim şirketleri* (1. bs). İstanbul Ticaret Odası.
- Bali, R. N. (2003). *Cumhuriyet yıllarında türkiye yahudileri bir türkleştirme serüveni (1923-1945)* (6. bs). İletişim Yayınları.
- BArch. Bundesarchiv (almanya federal arşivi), deutsches reich, 1871 – 1918, R.901auswärtiges amt, BArch. R.901-6688.
- BArch. Bundesarchiv (almanya federal arşivi), deutsches reich, 1871 – 1918, R.1001reichskolonialamt, BArch. R1001/7845
- Başar, A. H. (1966). Zaferden sonra istanbulda başlıyan iktisadî savaş... *Barış Dünyası*, 54., 52-60.
- BCA (Cumhurbaşkanlığı devlet arşivleri başkanlığı cumhuriyet arşivi). (1922). 26-17-4., 230.
- BCA. (1923a). 37680-151482-99., 534.
- BCA. (1923b). 7-20-1.,30-18-1-1.
- BCA. (1923c). 38547-155997-80., 525.
- BCA. (1923d). 136-25-3., 230.
- BCA. (1923e). 6-31-35., 30-10-0-0.
- BCA. (1924a). 12-61-2., 30-18-1-1.
- BCA. (1924b). 82-71-4.,230.
- BCA. (1924c). 124-4-1.,230.

- BCA. (1924d). 6-34-37.,30-10-0-0.
BCA. (1924e). 38611-154284-113.,525.
BCA. (1924f). 38611-154284-114.,525.
BCA. (1924g). 38611-154284-115.,525
BCA. (1924h). 66-28-13.,230.
BCA. (1924i). 37680-151482-97.,534.
BCA. (1924j). 37680-151482-109.,534.
BCA. (1925a). 82-71-6.,230.
BCA. (1925b). 154-87-5.,30-10-0-0.
BCA. (1925c). 124-4-4.,230.
BCA. (1925d). 28-22-7.,230.
BCA. (1926a). 8-46-4.,30-10-0-0.
BCA. (1926b). 8-46-8.,30-10-0-0.
BCA. (1926c). 66-30-4.,230.
BCA. (1926d). 18-21-6.,30-18-1-1.
BCA. (1926e). 66-33-3.,230.
BCA. (1926f). 149-53-3.,230.
BCA. (1926g). 37680-151482-86.,534.
BCA. (1927a). 82-75-10.,230.
BCA. (1927b). 82-75-1.,230.
BCA. (1927c). 14-54-4.,230.
BCA. (1928a). 117-9-7.,230.
BCA. (1928b). 135-23-3.,230.
BCA. (1934). 244-652-19.,30-10-0-0.
Bostancı, M. N. (1996). *Cumhuriyet'in başlangıç yıllarında ekonomi ve siyaset*. Ötüken.
Cündioğlu, D. (1996). Ernest renan ve 'reddiyeler' bağlamında islâm-bilim tartışmalarına bibliyografik bir katkı. *Divan- İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 1-94.
Demir, K. (2018). Akyığıtzade musa ve himayecilik düşüncesi—İş Ahlakı Dergisi. *İş Ahlakı Dergisi*, 11(2), 299-327. <https://doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0031>
Demir, K. (2019). II. meşrutiyet dönemi osmanlı devleti'nde himaye düşüncesi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33. <https://doi.org/10.14520/adyusbd.498290>
Earl, E. M. (1972). *Bağdat demiryolu savaşı* (K. Yargıcı, Çev.). Milliyet Yayınları.
Eldem, V. (1994). *Osmanlı imparatorluğu'nun iktisadi şartları hakkında bir tetkik*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
Elmacı, M. E. (2002). I. dünya savaşı ve kapitülasyonların kaldırılmasının sonuçları. içinde *Türkler* (1-14, ss. 381-390). Yeni Türkiye Yayınları.
Gavril, A. (1327). *Anadolu osmanlı demiryolu ve bağdat demiryolu şirket-i osmaniyesi idaresi'nin içyüzü II*. Mahmutbey Matbaası.
Gedikli, F. (2018). *Osmanlı şirket kültürü*. İz Yayıncılık.
Georgeon, F. (1996). *Türk milliyetçiliğinin kökenleri, yusuf akçura (1876-1935)* (2. bs). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
Geyikdağı, V. N. (2011). *Foreign investment in the ottoman empire, international trade and relations, 1854-1914*. I. B. Tauris.
Göçek, F. M. (1999). *Burjuvazinin yükselişi imparatorluğun çöküşü* (İ. Yıldız, Çev.). Ayraç Yayınları.
Gülsoy, U. (1994). *Hicaz demiryolu*. Eren Yayıncılık.
Günalan, R. (2017). Tanzimat sonrasında osmanlı devleti'nde yabancı şirketler tarafından yürütülen iş ve işlemlerinde türkçenin kullanımı meselesi. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 5(2).
Hanioğlu, M. Ş. (2006). *Osmanlı'dan cumhuriyet'e zihniyet, siyaset ve tarih*. Bağlam Yayınları.
Huberman, L. (2013). *Feodal toplumdun yirminci yüzyıla* (13. bs). İletişim Yayınları.
HSTAS Hauptstaatsarchiv stuttgart (stuttgart devlet merkez arşivi) HSTS, E 40/18, Bü 141.
Karabulut, U. (2013). Muhâmât kanunu: türkiye'de avukatlık kurumunun düzenlenmesi ve istanbul barosunda yaşanan tasfiyeler. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 13(27), 79-104.
Kasaba, R. (1993). *Osmanlı imparatorluğu ve dünya ekonomisi on dokuzuncu yüzyıl*. Belge Yayınları.
Kazgan, H. (1999). *Osmanlı'dan cumhuriyet'e şirketleşme*. Vakıfbank.
Keyder, Ç. (2010). *Türkiye'de devlet ve sınıflar* (16. bs). İletişim Yayınları.

- Koral Türk, M. (2011). *Erken cumhuriyet döneminde ekonominin türkleştirilmesi*. İletişim Yayınları.
- Orman, S. (2001). *İktisat, tarih ve toplum* (1. bs). Küre Yayınları.
- Örsten Esirgen, S. (2010). *Osmanlı devleti'nde yabancılara verilen kamu hizmeti imtiyazları* [Doktora Tezi], Ankara Üniversitesi.
<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/33983/390195.pdf?sequence=1>
- Özkan, A. (2014). Millî mücadele'den sonra ve cumhuriyet'in ilk yıllarında yabancı sermayeli şirketlerde türkçe meselesi. *Belleten*, 78(283), 1135-1156.
<https://doi.org/10.37879/belleten.2014.1135>
- Özkan, A. (2023). Türkiye'de yabancı sermayeli şirketlerden yabancı ve gayrimüslimlerin tasfiyesinin nedenleri (1922-1923). *Belleten*, 87(308), 293-331. <https://doi.org/10.37879/belleten.2023.293>
- Pamir, A. (2002). Kapitülasyon kavramı ve osmanlı devleti'ne etkileri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 51(2), 79-119. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000000565
- Pilz, F. (2009). *Der sozialstaat, ausbau-kontroversen-umbau*. BpB Verlag.
- Polanyi, K. (2011). *Büyük dönüşüm, çağımızın siyasal ve ekonomik kökenleri* (A. Buğra, Çev.; 10. bs). İletişim Yayınları.
- Quataert, D. (2008). *Sanayi devrimi çağında osmanlı imalat sektörü* (T. Güney, Çev.; 2. bs). İletişim Yayınları.
- Robins, N. (2017). *Dünyayı değiştiren şirket: doğu hindistan kumpanyası'nın modern çokulusluluğu şekillendirmesi* (M. İ. Özekmekçi, Çev.). h2o Kitap.
- Sarı, H. (2011). *Osmanlı imparatorluğunda yabancı istihdamı: anadolu-bağdat ve hicaz demiryolu örneği (1888-1918)* [Yüksek Lisans Tezi], İstanbul Üniversitesi.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Şanda, H. A. (1967). *Türkiye'de ilk sermaye şirketleri (1860-1918)*. İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
<https://www.yildirimkoc.com.tr/usrfile/1614522467b.pdf>
- Şener, A. (1990). İttihat ve terakki cemiyetinin iktisadi ve mali politikaları (1908-1918). *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, VIII (1), 203-232.
- TBMMZC (Türkiye büyük millet meclisi zabıt ceridesi), dönem:2, içtima: 96, C: V, 6.2.1340.
- TBMMZC, Dönem: 2, içtima: 98, C: V, 9.2.1340.
- Tan, T. (1967). Osmanlı imparatorluğunun yabancılara verilmiş kamu hizmeti imtiyazları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 22(2). https://doi.org/10.1501/SBFder_0000000873
- Tekerek, M. (2021). Türk—rum iş gücünde dönüşüm: cumhuriyetin ilk yılları. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 17(33), 35-66.
- Toprak, Z. (1995). *Milli iktisat—milli burjuvazi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Üstel, F. (2008). *“Makbul vatandaş”ın peşinde* (3. bs). İletişim Yayınları.
- Yıldırım, İ. (2002). Osmanlı demiryolu politikasına bir bakış. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1).
- Yılmaz, A. (2012). 1930'lu yıllarda cumhuriyet halk fırkası (partisi), iktisadi kriz ve küçük esnaf. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 11(21), 59-90.

Etik kurul onayı

Çalışma, arşiv belgelerine dayandırıldığından, etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Araştırmacıların katkı oranı beyanı

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Cumhuriyet döneminde muhasebenin gelişimine kronolojik bir bakış A chronological overview of the development of accounting in the republican period

Gönderim Tarihi / Received: 30.08.2023

İsmail ATABAY¹

Kabul Tarihi / Accepted: 16.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1352586](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1352586)

ÖZ: Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı devletinden miras kalan muhasebe sistemini devralmıştı. Osmanlıda devletçi bir anlayış hakim olduğundan özel kuruluşlar gelişmemiş, bu nedenle de muhasebe devlet muhasebesi içerisinde doğmuş ve gelişmiştir. Cumhuriyetin devraldığı miras çağın gerektirdiği ihtiyaçları karşılayacak bir yapıda değildi. Cumhuriyetin ilanı muhasebe sistemi açısından ilk dönüm noktası olmuş ve her alanda olduğu gibi muhasebe sistemini de etkileyecek yasal düzenlemeler yapılmıştır. 1950 Vergi Reformu muhasebe sistemimiz açısından ikinci dönüm noktası olmuş ve muhasebe sistemimiz açısından da önemli gelişmeler yaratmıştır. Üçüncü dönüm noktası ise 1989 yılında meslek yasasının çıkması olmuş ve ülkemiz muhasebe sistemi açısından çok önemli değişimler yaratmıştır. Ülkemiz muhasebe sistemi açısından diğer bir dönüm noktası ise 2011 yılında “6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu”nun kabulü olmuştur. İçinde bulunduğumuz bu son dönemin diğer önemli gelişmesi ise dijitalleşme olmuştur. Dijitalleşme süreci halen hız kesmeden devam etmekte ve muhasebe alanında pek çok dönüşüm potansiyelini taşımakta olup, yeni gelişmelere gebe dir. Bu çalışma, literatür taraması yöntemiyle Cumhuriyet’in devraldığı Cumhuriyet öncesi dönemden başlayarak muhasebe sistemimizi etkileyen olayların kronolojisini oluşturma amacıyla yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Muhasebe, Türkiye muhasebe tarihi, Muhasebenin gelişimi

ABSTRACT: The Republic of Türkiye took over the accounting system inherited from the Ottoman state. Private institutions could not develop as a statist understanding prevailed in the Ottoman Empire, therefore accounting was born and developed within the state accounting. The legacy inherited by the Republic was not a structure that would meet the needs of the age. The proclamation of the Republic was the first turning point in terms of the accounting system, and legal arrangements were made that would affect the accounting system as in all areas. The 1950 Tax Reform was the second turning point for our accounting system and created significant improvements in our accounting system. The third turning point was the enactment of the professional law in 1989 and it created very important changes in terms of our country's accounting system. Another turning point in terms of our country's accounting system was the adoption of the “Turkish Commercial Code” in 2011. Another important development of this last period we are in has been digitalization. The digitalization process still continues unabated and has many transformation potentials in the field of accounting and is pregnant with new developments. This study was carried out with the aim of creating the chronology of the events affecting our accounting system, starting from the pre-Republic period when the Republic took over, by using the literature review method.

Keywords: Republic, Accounting, Turkish accounting history, Development of accounting

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi/Havran Meslek Yüksekokulu/Muhasebe ve Vergi Bölümü, atabay@balikesir.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8979-5548>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

The Republic of Türkiye took over the accounting system inherited from the Ottoman state. Private institutions could not develop as a statist understanding prevailed in the Ottoman Empire, therefore accounting was born and developed within the state accounting. With the Tanzimat Fermanı (1839), the Ottoman Empire entered a westernization process that made itself felt in every aspect of life. In this process, besides the transformation in state institutions, companies established by capital owners have increased and the understanding of business has also changed. Kanunname-i Ticaret, which was translated from the French Commercial Code and enacted in 1850, was the first Turkish Commercial Code.

In 1879, the “*Heyet-i Teftişiye*” affiliated to the “*Ministry of Finance*” was established, and the double-sided registration method, which is still used today, was adopted. However, the use of the Arabic alphabet based on right-to-left writing has made it difficult to use the modern double entry system in accounting.

The tax structure in the Ottoman state negatively affected the development of accounting. Because the economy in the Ottoman period was mainly agriculture and animal husbandry, and there was no tax system on income and earnings.

After the Republic was proclaimed on October 29, 1923, after the “*War of Independence*” won under the leadership of Mustafa Kemal;

The new Constitution came into force on April 20, 1924, and the Civil Code on April 17, 1926. After these regulations, important regulations were introduced on the books to be kept by the enterprises and taxes based on declaration with the Commercial Code and Tax Reform. This situation has increased the importance of accounting.

Laws and practices taken from countries with which we have political and economic relations have played an important role in the development of Turkish accounting literature and legislation. In our country, the issues related to accounting practices have generally been tried to be guided by the provisions of the Turkish Commercial Code and Tax Laws. However, it can be said that the effect of tax laws is more since accounting in our country for a long time is seen only as a means of fulfilling public responsibilities. This situation started to change with the implementation of the “*Turkish Commercial Code*” in 2011.

There are some turning points that affect the accounting system of Turkey. The first of these is the proclamation of the Republic. The period that started with the proclamation of the "Republic" continues until the "1950 Tax Reform". The “*1950 Tax Reform*” marked a new turning point for our accounting system. This period, which started in 1950, continued until the “*Certificate of Certified Public Accountant and Certified Public Accountant Law*” was enacted in 1989. Occupational law has created very important changes in our country's accounting system. This period continues until the “*Turkish Commercial Code*” was issued in 2011. The “*New Turkish Commercial Code*” has created revolutionary changes in our country's accounting system. With the adoption of the “*Turkish Commercial Code*”, accounting in our country has evolved from “*tax accounting*” to “*commercial accounting*”. Another important development of this last period we are in has been digitalization. The digitalization process still continues unabated and has many transformation potentials in the field of accounting and auditing.

This study will chronologically examine the events affecting our accounting system starting from the pre-Republican period when the Republic took over.

Results

There are many events that affect the accounting systems of countries. In our country, there are turning points that affect our accounting system, starting from the Ottoman Empire, which was taken over by the Republic, to the present day.

The first of these is the proclamation of the "Republic". The "Republic", which was declared on October 29, 1923 after the "War of Independence" won under the leadership of Mustafa Kemal, aimed to modernize Turkish society and paved the way for many innovations and reforms. It is unthinkable that these innovations and reforms will not be effective in the field of accounting.

Another turning point in terms of our country's accounting system was the 1950 Tax Reform. The introduction of taxes in accordance with the contemporary tax understanding has also created important developments in terms of our accounting system. However, despite these positive developments, the view of accounting as a tool to fulfill tax responsibilities has been reinforced.

Another turning point in terms of our country's accounting system was the adoption of the "occupational law" in 1989. With the entry into force of the professional law, the conditions for being a member of the profession were determined and great distances were taken in terms of reaching a certain standard and prestige of the profession.

One of the turning points in terms of our country's accounting system was the adoption of the "Turkish Commercial Code" in 2011. With the adoption of the "New Turkish Commercial Code", accounting in our country has evolved from "tax accounting" to "commercial accounting". Another important development of this last period we are in has been digitalization. The digitalization process still continues unabated and has many transformation potentials in the field of accounting and is pregnant with new developments.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı devletinden miras kalan muhasebe sistemini devralmıştır. Osmanlıda devletçi bir anlayış hakim olduğundan özel kuruluşlar gelişmemiş, bu nedenle de muhasebe devlet muhasebesi içerisinde doğmuş ve gelişmiştir. Tazminat Fermanı (1839) ile Osmanlı Devleti, hayatın her alanında kendini hissettiren bir batılılaşma sürecine girmiştir. Bu süreçte devlet kurumlarındaki dönüşümün yanı sıra, sermaye sahiplerinin kurduğu şirketler artmış ve işletmecilik anlayışı da değişmiştir (Güvemli, 2013). Fransız Ticaret Kanunu'ndan tercüme edilerek hazırlanan ve 1850 yılında yasalaşan “*Kanunname-i Ticaret*” Türk Ticaret Kanunlarının ilki olmuştur.

1879'da Maliye Nezareti'ne bağlı “*Heyet-i Teftişiye*” kurulmuş, ayrıca günümüzde de kullanılan çift taraflı kayıt yöntemine geçilmiştir. Ancak, sağdan sola yazı esasına dayanan Arap alfabesinin kullanılması, muhasebede çağdaş çift taraflı kayıt yönteminin kullanılmasını zorlaştırmıştır (Örten, 2006).

Osmanlı devletindeki vergi yapısı muhasebenin gelişimini olumsuz etkilemiştir. Zira Osmanlı döneminde ekonomi tarım ve hayvancılık ağırlıklı olup, gelir ve kazanç üzerinden alınan bir vergi sistemi yoktur.

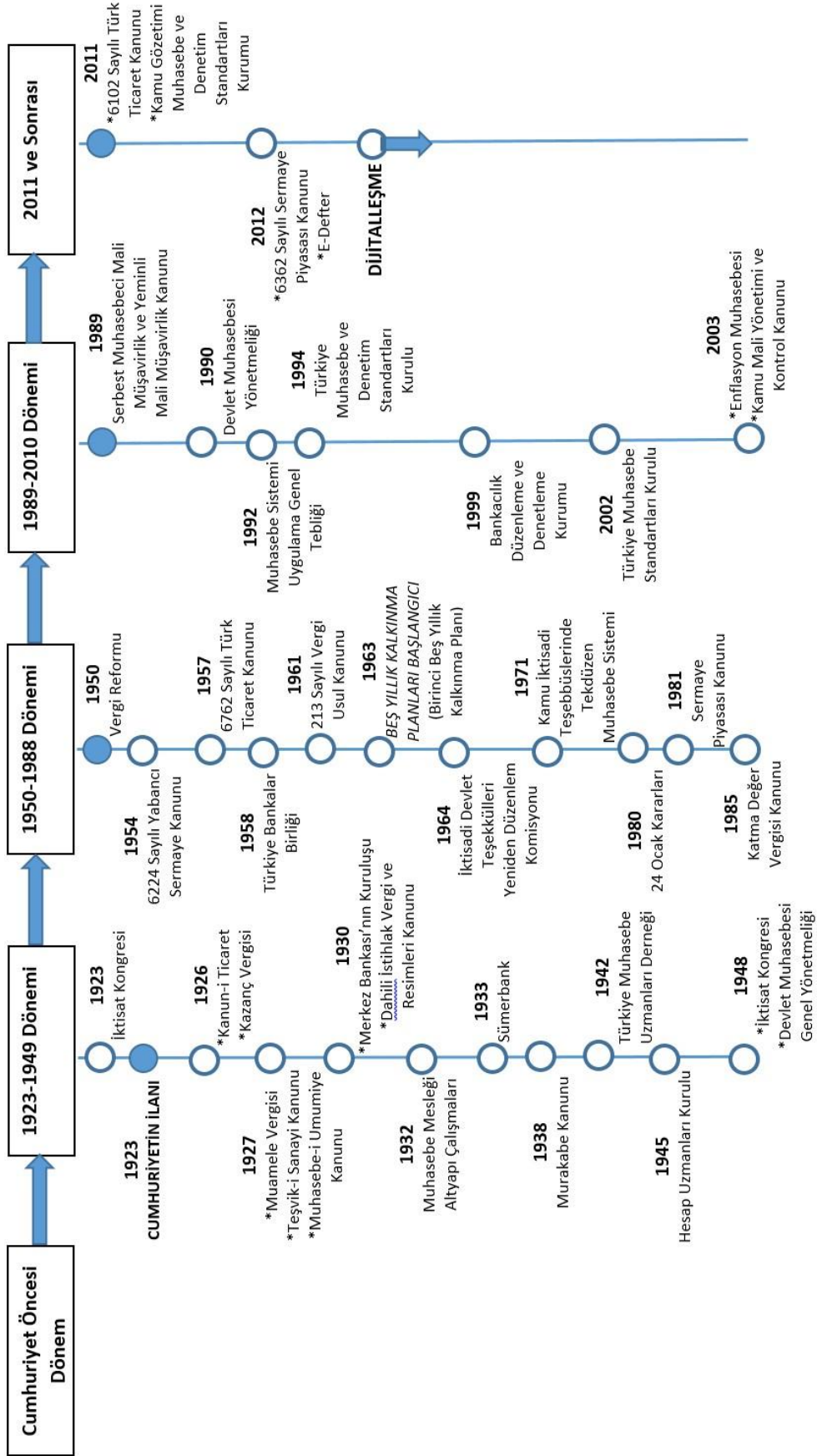
Mustafa Kemal'in önderliğinde kazanılan “*İstiklal Savaşı*” mücadelesi sonrasında 29 Ekim 1923 tarihinde “*Cumhuriyet*” ilan edilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra 20 Nisan 1924'de yeni Anayasa, 17 Nisan 1926'da ise Medeni Kanun yürürlüğe girmiştir. Bu düzenlemelerden sonra Ticaret Kanunu ve Vergi Reformu ile işletmelerin tutacakları defterler, beyan esasına dayalı vergiler konusunda önemli düzenlemeler getirilmiştir. Bu durum muhasebenin önemini arttırmıştır.

Türkiye Muhasebe literatürünün ve mevzuatının oluşmasında hem siyasi hem de ekonomik ilişki içinde olduğumuz ülkelerden alınan kanun ve uygulamalar etkili olmuştur (Toraman ve Bayramoğlu, 2006). Ülkemizde muhasebe uygulamalarında genellikle “*Türk Ticaret Kanunu*” ve “*Vergi Kanunları*” etkili olmuştur. Ancak, ülkemizde uzun bir dönem muhasebe sadece kamusal sorumlulukları yerine getirmenin aracı olarak görüldüğünden, vergi kanunlarının etkisinin daha fazla olduğu söylenebilir. Bu durum 2011 yılında “*6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu*” nun kabul edilmesiyle değişmeye başlamıştır.

Türkiye'nin muhasebe sistemini etkileyen bazı dönüm noktaları vardır. Bunlardan ilki, Cumhuriyetin ilanıdır. “*Cumhuriyet*”in ilanı ile başlayan dönem “*1950 Vergi Reformu*” na kadar devam etmektedir. 1950 Vergi Reformu muhasebe sistemimiz açısından yeni bir dönüm noktası olmuştur. 1950 yılında başlayan bu dönem 1989 yılında “*3568 sayılı Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik Kanunu*” nun çıkmasına kadar devam etmiştir. 3568 sayılı meslek kanunu ülkemiz muhasebe sistemi açısından çok önemli değişimler yaratmıştır. Bu dönem 2011 yılında “*6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu*” nun çıkışına kadar devam etmiştir. 6102 sayılı kanun ülkemiz muhasebe sistemi açısından devrim niteliğinde değişimler yaratmıştır. Türk Ticaret Kanunu'nun kabulü ile, ülkemizde muhasebe “*vergi muhasebesinden*” “*ticari muhasebeye*” doğru evrilmiştir. İçinde bulunduğumuz bu son dönemin diğer önemli gelişmesi ise dijitalleşme olmuştur. Dijitalleşme süreci halen hız kesmeden devam etmekte olup, muhasebe ve denetim alanında pek çok dönüşüm potansiyelini taşımaktadır.

Bu çalışma, Cumhuriyet'in devraldığı Cumhuriyet öncesi dönemden başlayarak muhasebe sistemimizi etkileyen olayları kronolojik olarak inceleyecektir. Aşağıdaki Şekil 1'de Cumhuriyet dönemi muhasebe sistemini etkileyen olayların kronolojisi sunulmuştur. Çalışmada, muhasebe sistemimizi etkileyen kurumsal ve mevzuat kaynaklı gelişmeler ele alınarak dönem içerisinde muhasebe eğitiminde yaşanan gelişmelere değinilmemiş olup, bu konunun ayrı bir çalışmada ele alınması planlanmıştır.

Şekil 1: Cumhuriyet dönemi muhasebenin değişim kronolojisi

Cumhuriyet öncesi dönem

Bu çalışmada her ne kadar Cumhuriyet döneminde muhasebe sistemimizi etkileyen gelişmeler incelenecek olsa da, dönemler arası bağlantının sağlıklı izlenmesi açısından daha etkili olacağı düşüncesiyle cumhuriyet öncesi dönemden de kısaca bahsedilecektir. Osmanlı döneminde ticaret çoğunlukla gayrimüslimler ve yabancı tüccarlar tarafından yapılmakta olan ve ülke ekonomisi açısından çok önemli olmayan bir araçtı (Örten, 2006). Osmanlıda devletçi bir anlayış hakim olduğundan özel kuruluşlar gelişmemiş, bu nedenle de muhasebe devlet muhasebesi içerisinde doğmuş ve gelişmiştir. Osmanlı'nın ekonomik yaşamdaki devletçi anlayışı, devlet muhasebesine de yansımış ve “*Merdiven Kayıt Yöntemi*” kullanılmıştır (Aslan vd., 2023). Tanzimat Fermanı (1839) ile Osmanlı Devleti, hayatın her alanında kendini hissettiren bir batılılaşma sürecine girmiştir. Bu süreçte devlet kurumlarındaki dönüşümün yanı sıra, sermaye sahiplerinin kurduğu şirketler artmış ve işletmecilik anlayışı da değişmiştir (Güvemli, 2013). Fransız Ticaret Kanunu'ndan tercüme edilerek hazırlanan ve 1850 yılında yasalaşan “*Kanunname-i Ticaret*”, ilk Türk Ticaret Kanunu olmuştur (Güvemli ve Yıldız, 2010). Bu kanunda, ülkenin ticaret hayatını tümüyle değiştirecek düzenlemeler yapılmış; ticaret, tüccar kavramları ve tüccarların tutmakla yükümlü oldukları defterler hakkında düzenlemeler getirilmiştir. 1879 yılında Maliye Nezareti'ne bağlı “*Heyet-i Teftişiyeye*” kurulmuş, ayrıca günümüzde de kullanılan “*Çift Taraflı Kayıt Yöntemi*” ne geçilmiştir. Ancak, sağdan sola yazı esasına dayanan Arap alfabesinin kullanılması, muhasebede çağdaş çift taraflı kayıt yönteminin kullanılmasını zorlaştırmıştır (Örten, 2006).

Osmanlı devletindeki vergi sistemi de muhasebenin gelişimi üzerinde kısıtlayıcı rol oynamıştır. Osmanlı vergi sisteminde şer'i ve örfi vergiler yer almaktaydı. Osmanlı devletinde ekonomi tarımsal ve hayvansal üretime dayalı olup, vergiler de ağırlıklı olarak bu kesimden alınmaktaydı. Tanzimat öncesi dönemde en önemli vergiler arasında “*Aşar (Öşür) Vergisi*”, “*Ağnam Resmi*” yer almakta olup, gelir ve kazanç üzerinden alınan bir vergi sistemi yoktu. Bu sistem, vergi almak için çok fazla muhasebeye ihtiyaç duymamaktaydı. Osmanlı vergi sisteminde yer alan diğer bir vergi ise “*Temettü Vergisi*” idi. Temettü vergisinin geçmişi II.Mahmut döneminde ihdas edilen ihtisab resmine dayanmakla birlikte, bu vergi; birincisi 1863-1907, ikincisi 1907-1914, üçüncüsü ise 1914-1926 olmak üzere üç evre geçirmiştir (Şahin, 2013). 1914 yılında Fransız Sistemi'nden esinlenerek yayınlanan “*Temettü Vergisi Yasası*” ile, verginin alınmasında muhasebe kayıtlarından alınan bilgilerin kullanımı ihtiyacı ortaya çıkmıştır (Dölen vd.,2022). Bu durum devlet kurumlarının yanı sıra, özel işletmelerin de muhasebeye daha fazla önem vermelerine yol açmış ve muhasebe sisteminin gelişimine katkı sağlamıştır.

1923-1949 döneminde muhasebenin gelişimi

1923-1949 arasındaki dönemde; cumhuriyetin ilanı, vergi reformunun yapılması, vergi sisteminde beyan usulünün esas alınması, Türk Ticaret Kanunu'nun günün koşullarına göre yeniden düzenlenerek muhasebe defterleri ile ilgili önemli düzenlemelerin hayata geçirilmesi, çift taraflı kayıt yönteminin benimsenmesi, iktisadi devlet teşekküllerinin kurulması ile muhasebe sisteminde batılılaşma sürecinin hızlanması muhasebe sistemini etkileyen en önemli olaylardır.

Açılış konuşmasını Mustafa Kemal'in yaptığı ve 17 Şubat 1923'de toplanan “*İzmir İktisat Kongresi*”, Türkiye'nin iktisadi bakış açısını belirlemede son derece önemlidir. Alınan kararlar arasında tarım kesimi üzerinde önemli etkisi olan Aşar'ın kaldırılması da yer almaktaydı. Bu kongrede alınan kararlar ekonomik kalkınma ve modernleşme amacına dayanıyordu. Bu bakış açısı sanayinin ve işletmelerin gelişimine olanak sağlayarak, muhasebeye olan ihtiyacın artmasını ve muhasebenin geliştirilmesini de teşvik edici olmuştur.

Mustafa Kemal'in önderliğinde kazanılan “*İstiklal Savaşı*” mücadelesi sonrasında 29 Ekim 1923 tarihinde “*Cumhuriyet*” ilan edilmiştir. Cumhuriyet, Türk toplumunu çağdaşlaştırmayı amaçlamış, pek çok yenilik ve reformun önünü açmıştır. Bu yenilik ve reformların muhasebe alanında etkili olmaması düşünülemez.

Cumhuriyetin ilanından sonra 20 Nisan 1924'de yeni “*Anayasa*”, 17 Nisan 1926'da ise “*Medeni Kanun*” yürürlüğe girmiştir. Bu düzenlemelerden sonra “*Ticaret Kanunu*” ve “*Vergi Reformu*” ile işletmelerin tutacakları defterler, beyan esasına dayalı vergiler konusunda önemli düzenlemeler getirilmiştir. Bu durum muhasebenin önemini arttırmıştır.

Cumhuriyet ile birlikte Türk müteşebbis sınıfı oluşturma konusunda büyük çabalar gösterilmiş, yabancı sermayeli işletmelerin yerini Türk işletmeleri almaya başlamıştır. Bu durum, işletmelerin muhasebe ihtiyacını ortaya çıkarmış ve muhasebe mesleğinin gelişiminde büyük bir ivme yaratmıştır.

Osmanlı devletinin son dönemlerinde kullanılmaya başlanmış olan “*çift taraflı kayıt yöntemi*”nde Arap Alfabetinin kullanılması nedeniyle yaşanan zorluklar ve tereddütler, 1928 Harf Devrimi ile sona ermiş ve muhasebe alanında hızlı bir değişim sürecine girilmiştir.

İlk Türk Ticaret Kanunu olan ve Fransız Ticaret Kanunu’ndan tercüme edilerek hazırlanıp 1850 yılında yasalanan “*Kanunname-i Ticaret*”, Cumhuriyetin ilanından sonra günün koşullarına göre yenilenerek 26 Mayıs 1926 tarihinde yasalasmış ve 4 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe girmiştir. 1926 Tarihli “*Türk Ticaret Kanunu*”nda muhasebe defterleri ve günün koşullarına uygun ticari hükümlerle ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Bu kanunda; “*Mevcutat ve Muvazene Defteri (Envanter ve Bilanço Defteri)*”, “*Yevmiye Defteri*” ve “*Kopya Defteri*” tutulması zorunlu defterler olarak belirtilmiş, “*Büyük Defter*” ise zorunlu defterler arasında sayılmamıştır. 1926 tarihli Ticaret Kanunu bazı eksiklerine rağmen hem ticari hayatın gelişiminde, hem de muhasebe konusunda öncü bir rol üstlenmiştir.

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Osmanlı’dan devraldığı vergiler arasında en önemlileri “*Aşar*”, “*Ağnam*” ve “*Temettü Vergisi*” idi (Yılmaz, 2019). Bu vergiler çağdaş vergiler değildi. Cumhuriyetin ilanından sonra çağdaş vergicilik anlayışına uygun düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. Bu kapsamda Osmanlıdan devralınan aşar vergisi ve temettü vergisi kaldırılmış, 1926 yılında “*Kazanç Vergisi Kanunu*” çıkarılmıştır. Beyana dayalı bir vergi olan “*Kazanç Vergisi*”, gelir üzerinden alınmaktadır. Bu kanun ile Ticaret Kanunu’nda belirtilen defterlere ilaveten “*Büyük Defter*” ve “*Kazanç Muamele Defteri*” tutulması zorunlu hale getirilmiş, mükelleflerin kazançlarının belirlenmesine yönelik muhasebe usulleri ve esasları düzenlenmiştir. Bu vergi mükelleflerin muhasebe kayıtları ve düzenleyecekleri mali tablolar üzerinden tespit edilerek alınacak ilk vergi olmuş ve muhasebenin önemini arttırmıştır.

1927 yılında çıkarılan “*Muamele Vergisi*”, günümüzdeki Katma Değer Vergisi’nin öncülü niteliğindedir. Muamele Vergisi beyan üzerine alınan bir vergi olup, mükelleflerin muhasebe kayıtları üzerinden beyan etmelerini gerektirmiştir. Bu vergi Ticaret Kanunu’nun ve Kazanç Vergisi Kanunu’nun belirttiği defterlere ilaveten bazı zorunlu defterler getirmiştir. Muamele Vergisi, gerek beyan esasına dayalı olması, gerekse tutulması zorunlu defterler ve kayıt nizamı açısından getirdiği düzenlemeler ile muhasebenin gelişiminde katkı sağlamıştır.

28 Mayıs 1927’de “*Teşvik-i Sanayi Kanunu*” çıkarılmıştır. Kanun’un amacı “*sanayi yatırımı yapacak işletmelere muafiyet, imtiyaz ve teşvik sağlamak*” dır. Bu yasa ile özel sektörün büyümesi sağlanmaya çalışılmıştır. Sanayinin teşviki ve gelişmesi sağlanarak işletme sayısı arttıkça muhasebeye ve meslek mensubuna olan ihtiyaç artmıştır.

Devlet muhasebe uygulamalarının anayasası olarak kabul edilecek olan “*1050 sayılı Muhasebe-i Umumiye Kanunu*” 26.05.1927’de kabul edilmiştir. Devlete ait malların yönetimi ve muhasebesi bu yasaya göre yapılmaktaydı.

1928 ve 1929 yıllarında Türk parasının istikrarının sağlanması için, hükümete bağlı olmayan bağımsız bir merkez bankası kurulmasının gerekliliğine ilişkin rapor ve öneriler hazırlanmış, bunun üzerine yasa tasarısı hazırlanarak 1715 sayılı yasa ile 1930 yılında Merkez Bankası kurulmuştur (Merkez Bankası, 2023). Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte dünyadaki ekonomik gelişmelere ve gelişmiş dünya ekonomilerine entegre olmaya yönelik çabalar sarf edilmiştir. Merkez bankaları, bilanço büyüklüğü ve bileşimi sayesinde ülke ekonomisini şekillendirmede etkilidir. Merkez Bankalarının finansal tabloları diğer ticari finansal tablolardan farklı biçimsel yapıda olsa da, sorumluluk kavramı gereği açık ve anlaşılır şekilde kamuoyuna duyurulması gerekmektedir (Demirhan, 2010). Merkez Bankasının kuruluşu ile özellikle banka muhasebesi alanında bir gelişme ve ivme yakalanmıştır.

Cumhuriyetin ilanından sonra çağdaş vergicilik anlayışına uygun olarak getirilen vergilerden bir diğeri 1930 yılında getirilen “*Dahili İstihlak Vergi ve Resimleri Kanunu*”dur. Bu vergi, şeker fabrikalarında üretilen ürünün satışında maktu olarak, petrolün ise üretim ve ithalatında nispi olarak vergi alınmasını

düzenlemektedir. Bu vergi ile de, diğer kanunlarda belirtilen defterlere ek olarak bazı defterlerin tutulması zorunluluğu getirilmiştir. Bu nedenle 1923-1949 dönemi muhasebe literatüründe “*çok defterli dönem*” olarak anılmaktadır (Sürmen vd., 2018).

1932 yılında “*Hesap Müttehassıslığı Kanun Tasarısı*” hazırlanarak ilk meslek kanunun çıkarılması konusunda yoğun çaba sarf edilmişse de başarılı olunamamıştır.

Cumhuriyetin ilanından sonra bir taraftan yasal düzenlemeler yapılırken, diğer taraftan da ülke ekonomisinin önünü açacak kurum ve kuruluşlar kurulmaya, sanayi kuruluşları teşvik edilmeye çalışılmıştır. Ülkemiz ekonomisinin gelişiminde dünya ekonomisinde yaşanan gelişmeler de etkili olmuştur. Dünyada 1929’da yaşanan ekonomik kriz, uygulanacak ekonomi politikalarının değişimine yol açmıştır (Saraçoğlu, 2009). Dünya ekonomisi 1930-1939 döneminde büyük buhran içine sürüklenirken, Türkiye ekonomisini dışa kapatmış ve devlet eliyle milli sanayileşme denemesine girmiş ve ana hatlarıyla başarılı da olmuştur (Boratav, 1993: 45).

Bu kapsamda 1933 yılında Sümerbank kurulmuştur. Ülke içerisinde nispeten büyük ölçekli bir sanayi işletmesinin kurulması, muhasebe organizasyonundan kayıt sürecine kadar pek çok alanda muhasebe sisteminin gelişiminde rol oynamıştır. Sümerbank ile başlayan ve 1935’de Etibank ile devam eden iktisadi devlet teşekkülleri, ülkemizde muhasebe düşüncesinde de batılılaşma sürecini hızlandırmıştır (Güvemli vd., 2018).

İktisadi devlet teşekküllerinin faaliyetlerini düzenlemek amacıyla 17/06/1938 tarihinde “*Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle Kurulan İktisadi Devlet Teşekküllerinin Teşkilat ile İdare ve Murakabeleri Hakkında Kanun*” çıkarılmıştır. Bu kanun ile ilk defa “*Finansal Tabloların Denetimi*” kavramı gündeme gelmiştir (Dölen vd., 2022). Bu kanun ile finansal tabloların denetimi, denetim usulleri ve denetçilerin niteliği konularında düzenlemeler yapılmıştır. Denetim konusundaki düzenlemeler, bu kapsamdaki işletmelerde maliyet muhasebesi başta olmak üzere muhasebe alanında gelişmelere yol açmıştır.

1942 yılında “*Türkiye Eksper Muhasipler ve İşletme Organizatörleri Derneği*” (1967 yılında adı “*Türkiye Muhasebe Uzmanları Derneği*” olarak dönüştürülmüş) kurulmuştur. Bu dernek muhasebe mesleğinin örgütlenmesi, geliştirilmesi konusunda önemli çalışmalar yapmıştır. Bu dernek günümüzde de halen faaliyetlerini sürdürmekte olup, “*IFAC (Uluslararası Muhasebeciler Federasyonu)*”, “*IASC (Uluslararası Muhasebe Standartları Komitesi)*”, “*FCM (Akdeniz Ülkeleri Muhasebeciler Federasyonu)*” ve “*IAAER (Uluslararası Muhasebe Eğitimcileri Birliği)*” üyesidir.

1945’de çıkarılan 4709 sayılı kanun ile “*Hesap Uzmanları Kurulu*” oluşturulmuş, vergi mükelleflerinin hesaplarında yapılacak incelemeler için görevlendirilmişlerdir. Bu kurulda görevlendirilecek hesap uzmanlarında aranılan nitelikler de kanunda belirlenmiştir. Hesap Uzmanları Kurulu, denetim ortamının oluşmasına ve muhasebe alanındaki gelişmelere katkı sağlamıştır.

22-27 Kasım 1948’de İstanbul Tüccar Derneği’nin öncülüğünde “*Türkiye İktisat Kongresi*” yapılmıştır. Kongrenin ele aldığı konular arasında vergi reformu da yer almış, 1950 yılında yapılacak vergi reformuna giden yolda önemli bir kilometre taşı olmuştur. Bu kongrede liberal ekonomiye geçişi sağlayacak, özel sektörün desteklenmesini teşvik edici, muhasebe mesleğinin gelişimine ve muhasebe kayıt sisteminin iyileştirilmesine yol açacak kararlar alınmıştır.

Devlet Hazinesinin gerçek durumunu izlemede yaşanan sorunlar nedeniyle 1948 yılında “*Devlet Muhasebesi Genel Yönetmeliği*” çıkarılmıştır. Bu yönetmelik, devlet muhasebesinde önemli değişiklikler getirmiş, yeni hesaplar tanımlanmıştır (Taflan, 2008).

1950-1988 döneminde muhasebenin gelişimi

1950’lerde liberal ekonomi politikaları uygulanmaya başlanmış, özel sektör teşvik edilerek işletme sayısı hızla artmaya başlamıştır. İşletme sayısındaki artış muhasebeye ve muhasebeciye olan ihtiyacı da arttırmıştır. Bu dönem içerisinde; vergi reformu, Türk Ticaret Kanununun kabulü, Katma Değer Vergisi Kanunu gibi önemli yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bu dönem, genel olarak işletmelerin muhasebeyi finansal durumlarını izlemek ve yönetsel kararlarda kullanmak amacından ziyade, kamuya olan

sorumluluklarını, özellikle vergisel sorumluluklarını yerine getirmek için bir araç olarak gördükleri dönemdir. Bu dönem içerisinde muhasebe alanındaki öncü çalışmaların genel olarak İktisadi Devlet Teşekkülleri tarafından yapıldığı görülmektedir.

1950 yılı Türk Vergi Sisteminde önemli değişimlerin yaşandığı bir yıl olmuş, köklü bir vergi reformu gerçekleştirilmiştir. Kazanç Vergisi kaldırılarak çağdaş vergicilik anlayışına uygun “*Gelir Vergisi*” ve “*Kurumlar Vergisi*” getirilmiştir. Vergi reformunun getirdiği en önemli yenilik ise “*Vergi Usul Kanunu*” olmuştur. “*Gelir Vergisi*” ve “*Kurumlar Vergisi*” beyan esasına göre alınan ve muhasebe verilerine dayalı olarak beyanı gereken çağdaş vergilerdir. Bu vergilerin ihdası, işletmelerin muhasebeye olan ihtiyacını da arttırmıştır. 1950 Vergi Reformu öncesinde yer alan vergi kanunlarının ayrı ayrı tutulması zorunlu defterleri belirtmesi nedeniyle, bu döneme “*çok defterli dönem*” denildiğinden daha önce bahsedilmişti. 1950 Vergi Reformu ile bu duruma son verilmiş, “*Vergi Usul Kanunu*” ile belgeler, defterler, değerlendirme gibi pek çok konuda düzenleme yapılmıştır. Tüm bunlar muhasebe alanında önemli değişimler yaratacak düzenlemeler olmuştur. Ancak; pek çok olumlu etkisine rağmen, tüm bu düzenlemeler işletmelerin muhasebeyi finansal durumlarını izlemek ve yönetsel kararlarda kullanmak amacından ziyade kamuya olan vergisel sorumluluklarını yerine getirmek için bir araç olarak görmelerini de pekiştirmiştir.

Ekonomi alanında liberal politikalarının benimsenmesi neticesinde yabancı sermayenin ülkeye girişini sağlamak amacıyla, 18 Ocak 1954’de “*Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu*” kabul edilmiş, 23 Ocak 1923 tarihli Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu kanunla; Türk özel sektör işletmelerinin faaliyette bulunabilecekleri alanlarda, tekel oluşturmamak ve özel imtiyaz elde etmemek koşuluyla, ülkenin ekonomik gelişime katkı sağlayacak yabancı sermayeli yatırımcılar teşvik edilmiştir. Böylece; Türk işletmelerinin yabancı sermayeli işletmeler ile olan teması güçlendirilerek, gerek işletme kültürü ve işletme yönetimi, gerekse de muhasebe uygulamaları açısından gelişimine katkı sağlanmıştır (Güvemli vd., 2018).

1950 Vergi reformu ile vergi yasalarının çağdaş anlayışa uygun hale getirilmesi sonrasında, ticaret kanununun da çağın ihtiyaçlarına uygun çağdaş bir hale getirilmesi ihtiyacı doğmuştur. Bu amaçla, Prof. Dr. Ernst Eduard Hirsch tarafından hazırlanan “*6762 sayılı Türk Ticaret Kanunu*” 29.6.1956’da kabul edilmiş ve 1.1.1957’de yürürlüğe girmiştir. Bu yasa ile “*Büyük Defter (Defter-i Kebir)*” tutulması zorunlu defterler arasına alınmış, “*Kopya Defteri*” zorunluluk dışına çıkarılmış, şirketler için “*Karar Defteri*” tutulacak defterler arasına alınmış, defterlerin Türkçe tutulması zorunluluğu getirilmiş ve defterlerin tutuluşuna ilişkin geniş düzenlemelere yer verilmiştir. Ayrıca, bu kanun ile küçük ölçekli işletmelerin tutacakları “*İşletme Defteri*” getirilmiştir. Yine bu kanun ile, eksiklerine rağmen “*bilanço*” kavramı kanuna girmiştir.

1958 yılında “*Türkiye Bankalar Birliği*” kurulmuştur. Bir meslek kuruluşu olan birlik, kamu kurumu niteliğinde ve tüzel kişiliğe sahiptir. Birliğin kuruluş amacı; “*bankacılık mesleğinin gelişmesi, bankaların dayanışma, birlik ve bankacılık mesleğinin gerektirdiği vakar ve disiplin içinde ekonominin ihtiyaçlarına uygun çalışmalarını sağlamak ve haksız rekabeti önlemek*” olarak belirtilmiştir.

“*Türkiye Bankalar Birliği*”nin 1963 yılında yayınladığı “*Kredi Talep Edenlerden Alınacak Hesap Vaziyeti ve Açıklamaları Tebliği*” ile tek tip mali tablo uygulamasına geçilmiştir. İşletmeler bankalardan kredi talep ettiklerinde, bu tebliğe uygun mali tabloları sunmak durumunda kalmışlardır. Tebliğ uzun süre uygulamada kalmış, bu durum muhasebeciler açısından eğitici olmuştur (Tetik ve Karaca, 2020).

On yılı aşkın uygulama sonrasında ortaya çıkan ihtiyaçlar dikkate alınarak 1950 Vergi Reformu ile yürürlüğe konulan “*Vergi Usul Kanunu*” yerine “*213 sayılı Vergi Usul Kanunu*” 04.01.1961 tarihinde kabul edilmiş ve 10.01.1961 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Bu kanun ile muhasebe alanında etkili olacak pek çok değişiklik yapılmış, maliye-işletme ilişkisi ve muhasebe-maliye ilişkisi de güçlenmiştir. “*213 sayılı Vergi Usul Kanunu*” nda muhasebe defterlerinin vergi açısından önemi vurgulanmış, bu durum muhasebenin “*vergi muhasebesi*” çerçevesinde gelişmesinde etkili olmuştur (Güvemli vd., 2018).

Kalkınma planları; “Türkiye’de devlet tarafından hazırlanarak ekonomi, sağlık, eğitim, ulaşım, sosyal güvenlik, adalet, vb. konularda gelişme ve kalkınmayı hedefleyen ve kamuda uygulanacak siyaseti belirleyen planlardır”. Türkiye’de 1960 yılından sonra planlı ekonomiye geçilmiş ve “Beş Yıllık Kalkınma Planları” hazırlanarak uygulamaya konulmuştur. “Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı” 1963-1967 yılları arasında kapsamakta olup, şimdiye kadar 11 tane Kalkınma Planı hazırlanmıştır. On Birinci Kalkınma Planı ise 2019-2023 yıllarını kapsamakta olup halen uygulanmaya devam edilmektedir.

1963 sonrası planlı kalkınma modeliyle ekonominin büyüme ve sektörel dağılımına yönelik politikalar oluşturulmuş ve uygulamaya konulmuştur. Bu durum, işletmelerin yapısında ve ihtiyaçlarında da değişime neden olmuş ve çağdaş muhasebeye olan ihtiyacında hızla artmasına yol açmıştır.

12.3.1964’de “İktisadi Devlet Teşekkülleriyle Müesseseleri ve İştirakler Hakkında Kanun” çıkarılmıştır. Kanunun 2’nci maddesinde amaç; “ İktisadi Devlet Teşekkülleriyle müesseseleri ve iştiraklerin ulusal ekonomimize faydalı olabilmesi için özerk bir tarzda, karma ekonominin kurallarına ve ekonomik gereklere uygun olarak yönetilmelerini, kârlılık ve verimlilik anlayışı içinde çalışmalarını ve sermaye birikimine yardım etmek suretiyle daha fazla yatırım kaynağı yaratmalarını ve bu amaca ulaşmak için denetlenmelerini sağlamak” olarak açıklanmıştır. Bu kanun ile “İktisadi Devlet Teşekküllerini Yeniden Düzenleme Komisyonu” oluşturulmuştur. Komisyon 1964-1968 döneminde çalışmalarını sürdürmüş olup, bu çalışmalar arasında muhasebe ve finansal raporlama konusu oldukça önemlidir.

“İktisadi Devlet Teşekküllerini Yeniden Düzenleme Komisyonu” tarafından hazırlanan raporlar neticesinde, iktisadi devlet teşekküllerinde 1972 yılında ilk defa “Tekdüzen Hesap Planı” ve “Tek Tip Mali Tablolar” uygulanmaya başlanmıştır. Bu çalışmalar Türkiye’de muhasebe alanında öncü bir nitelik taşımaktadır.

1980’den önce uygulanan “ithal ikameci büyüme stratejisi” 24 Ocak 1980 kararlarıyla “dışa açık büyüme stratejisi” olarak uygulamaya konulmuştur. Böylece, Türkiye kendi ekonomisini yabancı sermayeye açtığı gibi, yerel yatırımcıların da dış pazarlara açılmasını teşvik etmiştir. Bunun sonucunda işletmelerin büyüme ve dışa açılma ihtiyacı, sermaye ve yatırımcı ihtiyacı ortaya çıkmış, banka ve finans kurumlarından kredi talepleri artmıştır. Kredi verecek banka ve finans kurumlarının kredi talep eden işletmelerden güvenilir ve açık finansal tablolar talep etmesi ise, muhasebe alanında da gelişime neden olmuştur.

28.07.1981’de “Sermaye Piyasası Kanunu” kabul edilmiştir. Kanunun amacı; “tasarrufların menkul kıymetlere yatırılarak halkın iktisadi kalkınmaya etkin ve yaygın bir şekilde katılmasını sağlamak için, sermaye piyasasının güven, açıklık ve kararlılık içinde çalışmasını, tasarruf sahiplerinin hak ve yararlarının korunmasını düzenlemek ve denetlemek” olarak belirlenmiştir. Bu kanun ile “Sermaye Piyasası Kurulu (SPK)” oluşturulmuştur. Bu kurul, tek tip mali tablo hazırlanması çalışmaları yapmış, muhasebe alanına katkı sağlanmıştır.

25 Ekim 1984 tarihinde kabul edilip 2 Kasım 1984 tarihinde Resmi Gazetede yayımlanan “3065 sayılı Katma Değer Vergisi Kanunu” 01.01.1985 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu kanun ile işletmelerin muhasebe kayıtlarında Katma Değer Vergisi ile ilgili işlemleri ayrı ayrı takip etmeleri gerekmiş, bu durum muhasebe uygulamalarında önemli değişimler yaratmıştır.

1989-2010 döneminde muhasebenin gelişimi

1989 yılında kabul edilen meslek yasası, muhasebe alanında yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu yasa ile muhasebe meslek örgütü TÜRMOB kurulmuş, mesleğin ve meslek mensuplarının gelişimi, denetimi ve saygınlığının korunabilmesi için çalışmalar başlatılmıştır. Bu dönem içerisinde muhasebe alanında yaşanan diğer önemli bir olay ise, 1992 yılında “Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği”nin yayımlanması olmuştur. Bu dönem “6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu” nun çıkışına kadar devam eden süreci kapsamaktadır.

1932 yılına kadar uzanan muhasebe mesleğinin yasallaşması çalışmaları, 1 Haziran 1989 tarihinde kabul edilen ve 13 Haziran 1989 tarihinde yürürlüğe girmiş olan “3568 sayılı Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik Kanunu” ile sağlanabilmiştir. Kanunun 1’inci maddesinde amaç;

“işletmelerde faaliyetlerin ve işlemlerin sağlıklı ve güvenilir bir şekilde işleyişini sağlamak, faaliyet sonuçlarını ilgili mevzuat çerçevesinde denetlemeye, değerlendirmeye tabi tutarak gerçek durumu ilgililerin ve resmi mercilerin istifadesine tarafsız bir şekilde sunmak ve yüksek mesleki standartları gerçekleştirmek” olarak açıklanmış ve meslek mensupları üç ünvan altında toplanmıştır. Bunlar; “Serbest Muhasebecilik”, “Serbest Muhasebeci ve Mali Müşavirlik” ve “Yeminli Müşavirlik” olup, “Serbest Muhasebecilik” ünvanı 2008 yılında yapılan düzenleme ile kaldırılmıştır. Kanun ile meslek odaları ve odalar birliği de ihdas edilmiş, birliğin kısa adı “TÜRMOB” olarak belirlenmiştir. 3568 sayılı yasanın yürürlüğe girmesi ile meslek mensubu olabilmenin şartları belirlenmiş ve mesleğin belli bir standarda kavuşması ve saygınlığı konusunda büyük mesafeler alınmıştır.

1927 tarihli “Muhasebe-i Umumiye Kanunu” ve 1948 tarihli “Devlet Muhasebesi Genel Yönetmeliği” birleştirilip dili sadeleştirilerek “Devlet Muhasebesi Yönetmeliği” adı altında 1.1.1990 tarihinden itibaren uygulamaya konulmuştur. Bu yönetmelik ile kamu kuruluşlarının muhasebe sistemindeki karmaşık yapı düzeltilmeye çalışılmış, gelişen teknolojilerin kullanımına olanak sağlanmış, işlemler basitleştirilmiş ve hesap sayısı azaltılmıştır.

26.12.1992 tarihinde “1 Seri Nolu Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği (MSUGT)” yayınlanmış ve 1994 yılında uygulamaya konulmuştur. Türkiye’deki muhasebe alanında yaşanan önemli bir dönüm noktası olan tebliğin amacı; “bilanço usulünde defter tutan gerçek ve tüzel kişilere ait teşebbüs ve işletmelerin faaliyet ve sonuçlarının sağlıklı ve güvenilir bir biçimde muhasebeleştirilmesi, mali tablolar aracılığı ile ilgililere sunulan bilgilerin tutarlılık ve mukayese edilebilirlik niteliklerini koruyarak gerçek durumu yansıtmasının sağlanması ve işletmelerde denetimin kolaylaştırılmasıdır”. Tebliğ ile; “muhasebenin temel kavramları”, “muhasebe politikaları”, “mali tablo ilkeleri” açıklanmış, “tekdüzen hesap planı” uygulamasına geçilmiştir. “Tekdüzen Hesap Planı” uygulaması, işletmelerin muhasebe sürecinde aynı dili konuşmasını sağlamış, işletmelerin finansal tablolarının mukayese edilebilirliği ve denetimi açısından yararlı olmuştur. Ancak, ülkemizde 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu ile bağımsız denetim alanındaki gelişmeler, bu Tekdüzen Hesap Planının geliştirilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır (Ataman ve Gökçen, 2021). Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK) tarafından “bilanço usulünde defter tutan teşebbüs ve işletmelerin finansal durumu ve faaliyet sonuçlarını sağlıklı ve güvenilir bir biçimde geçerli finansal raporlama çerçevesine göre izlemesini ve finansal tablolarını geçerli finansal raporlama çerçevesine uygun olarak hazırlamasını sağlayacak bir muhasebe sistemi oluşturabilmeleri, sunulan finansal bilgilerin gerçeğe ve ihtiyaca uygun, anlaşılabilir, doğrulanabilir ve karşılaştırılabilir olma niteliklerinin artırılması, işletmeler tarafından kullanılan hesaplarda ve muhasebeleştirme esaslarında uygulamada tekdüzenin sağlanması ve işletmelerde denetimin kolaylaştırılması” amacıyla 13.12.2018 tarihinde “Finansal Raporlama Standartlarına Uygun Hesap Planı Taslağı” yayınlanmıştır. Bu taslağın hayata geçmesi durumunda muhasebe sistemimiz açısından önemli gelişmeleri sağlayacağı ortadadır.

9 Şubat 1994 tarihinde “Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği (TÜRMOB)” tarafından “Türkiye Muhasebe ve Denetim Standartları Kurulu (TMUDSK)” kurulmuştur. Özerk bir yapıda oluşturulan kurulun amacı; “Türkiye’de faaliyette bulunan işletmeler tarafından sunulacak finansal tabloların ihtiyaca uygun, gerçek, güvenilir, dengeli, karşılaştırılabilir ve anlaşılabilir nitelikte olmaları için ulusal muhasebe ilkelerinin gelişmesi ve benimsenmesini sağlayacak ve kamu yararı için uygulanacak ulusal muhasebe standartları ile muhasebe meslek mensuplarının, denetim faaliyetlerini disiplinli yürütebilmeleri için ulusal denetim standartlarını saptamak ve yayınlamaktır” (Başpınar, 2005). Kurul 19 adet muhasebe standardı oluşturmuş, ancak kurulun yaptırım gücünün bulunmaması nedeniyle bunların hayata geçmesi sınırlı kalmıştır.

23.06.1999 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanan 4389 sayılı “Bankalar Kanunu” ile “Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK)” kurulmuştur. Kurum; kamu tüzel kişiliğini haiz, idari ve mali özerkliğe sahip bir otorite olarak kurulmuştur. BDDK’nun kuruluş amacı; “Bankacılık Kanunu ve ilgili diğer mevzuatta belirtilen görev ve yetkileri çerçevesinde düzenleme ve denetimi kapsamındaki kuruluşların faaliyetlerini güvenli ve sağlam şekilde gerçekleştirmesini, kredi sisteminin etkin şekilde çalışmasını, tasarruf sahiplerinin hak ve menfaatlerinin korunmasını sağlamak ve bu sayede finansal piyasaların gelişmesine ve finansal istikrara katkıda bulunmak” olarak belirlenmiş ve kurum bu amaçla

çalışmalar yürütmüştür. Bu çalışmaların, bankacılık sektöründe muhasebe düzeni ve finansal tabloların doğru ve güvenilir raporlanması konusunda olumlu katkıları olmuştur. Kurum, 01.11.2005 tarihli Resmi Gazetede yayımlanan “5411 sayılı Bankacılık Kanunu” ile bağımsızlık, etkinlik ve kapasite açısından güçlendirilmiştir.

07.03.2002 tarihinde “Sermaye Piyasası Kanunu”na eklenen bir madde ile “Türkiye Muhasebe Standartları Kurulu (TMSK)” kurulmuştur. Bu kurul, idari ve mali özerkliğe sahip bir kurul olup, 1994’den beri faaliyette bulunan “TMUDESK”in görevlerini yapmış olduğu çalışmalarla birlikte devralmış, muhasebe standartları oluşturma konusunda tam yetkili bir kuruldur. Kurul tarafından; “Uluslararası Muhasebe Standartları (UMS)” ve “Uluslararası Finansal Raporlama Standartları (UFRS)” nin çevirisi yapılarak, “Türkiye Muhasebe Standartları (TMS)” ve “Türkiye Finansal Raporlama Standardı (TFRS)” olarak yayınlanmış, 2005 yılından itibaren belirli ölçekteki işletmeler için uygulanması zorunlu hale getirilmiştir. Kurul, 01.11.2010 tarihinde “Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler için Türkiye Finansal Raporlama Standardı (KOBİ TFRS)” yayımlanmıştır. Bu kurulun bütün görev, yetki ve sorumluluğu 2011 yılında kurulan “Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu”na devredilmiştir.

Enflasyon işletmelerin sermayesini aşındırmakta, finansal tablolarında bozulmalara ve güvenilir olmayan bilgiler vermesine neden olmaktadır. 2003 yılına kadar Türkiye’de enflasyonun vergiye tabi karlar üzerindeki olumsuz etkisini ortadan kaldırmaya yönelik vergi mevzuatında yer alan düzenlemeler (LIFO Yöntemi, Azalan Bakiyeler Usulüyle Amortisman Yöntemi, Yeniden Değerleme vb.) uygulanmaktaydı. Ancak, bunlar işletmelerin muhasebe verilerindeki ve finansal tablolarındaki bozulmayı tamamen ortadan kaldıracak uygulamalar değildi (Arsoy ve Gücenme, 2009). Bu sorunun ortadan kaldırılmasına yönelik olarak 2003 yılında Türkiye Enflasyon Muhasebesi ile tanıştı. 2003 yılında Sermaye Piyasası Kurulu ve Maliye Bakanlığı tarafından Enflasyon Muhasebesi’ne yönelik uygulamalar hayata geçirilerek, şirketlerin bilançolarında enflasyon düzeltmesi yapıldı. 2004 yılından sonra ise, son üç yıllık mali dönemde kümülatif enflasyonun %100’ü, cari dönemde ise enflasyonun %10’u aşması durumunda, enflasyon düzeltmesi yapılması düzenlendi.

10.12.2003 tarihinde kabul edilen “5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu” ile kamu mali yönetiminde yeni bir anlayış getirilmiştir. Kanunun amacı 1’nci maddesinde; “kalkınma planları ve programlarda yer alan politika ve hedefler doğrultusunda kamu kaynaklarının etkili, ekonomik ve verimli bir şekilde elde edilmesi ve kullanılmasını, hesap verebilirliği ve malî saydamlığı sağlamak üzere, kamu malî yönetiminin yapısını ve işleyişini, kamu bütçelerinin hazırlanmasını, uygulanmasını, tüm malî işlemlerin muhasebeleştirilmesini, raporlanmasını ve malî kontrolü düzenlemek” olarak açıklanmıştır. 5018 sayılı kanun ile devlet muhasebesinin “nakit esaslı temelden” “tahakkuk esaslı temele” doğru yönelim gösterdiği ifade edilebilir (Dölen vd., 2022).

2011 ve sonrası dönemde muhasebenin gelişimi

Ülkemiz açısından 2011 yılı muhasebe alanında yeni bir dönüm noktası olmuştur. 2011 yılında “6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu”nun kabulü ile, ülkemizde muhasebe anlayışı “vergi muhasebesinden” “ticari muhasebeye” evrilmiştir. Bu dönem, muhasebe açısından küreselleşme ve dijitalleşme dönemi olarak halen devam etmektedir.

1957 yılından beri uygulamada olan “Türk Ticaret Kanunu”nun artık günün koşullarına uygun olmaması, 1960’lı yıllardan beri tam üyelik için çaba sarf ettiğimiz Avrupa Birliği ile müktesebatımızın uyumlu hale getirilmesi zorunluluğu, teknolojiye yaşanan gelişmelere ve parçası olduğumuz uluslararası piyasalara uyum sağlamak zorunluluğu nedeniyle yeni bir “Türk Ticaret Kanunu” ihtiyacı doğmuştur. 13.1.2011’de kabul edilen “6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu” yeni bir felsefe ve yaklaşımla hazırlanmıştır. 6102 sayılı kanunun muhasebe alanında yarattığı temel değişim, “vergi muhasebesi” anlayışından “ticari muhasebe” anlayışına geçiş olmuştur. Bu kanun ile “muhasebe uygulamaları”, “muhasebe standartları” ve “denetim” alanında önemli düzenlemeler yapılmış, bağımsız denetim konusunda kural koyucu belirlenmiştir. “6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu” ile, her tacirin ticari defterlerini “Türkiye Muhasebe Standartları Kurulu” tarafından yayımlanan “Türkiye Muhasebe Standartları (TMS)”na uygun olarak tutması ve mali tablolarını “Türkiye Finansal Raporlama Standartları (TFRS)”na uygun olarak düzenlemesi zorunluluğu getirilmiştir.

2 Kasım 2011 tarihinde 660 sayılı Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile “Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu” kurulmuştur. Kurumun kuruluş amacı, “6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu”nun öngördüğü bağımsız denetim alanını düzenlemektir. Kurum tarafından 2023 yılı itibariyle 41 adet “Türkiye Muhasebe Standardı (TMS)”, 16 adet “Türkiye Finansal Raporlama Standardı (TFRS)” yayımlanmıştır. Ayrıca; “Büyük ve Orta Boy İşletmeler için Finansal Raporlama Standardı (BOBİ FRS)”, “Faizsiz Finans Muhasebe Standartları (FFMS)”, “Küçük ve Mikro İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı (KÜMİ FRS)” hazırlanmıştır. Kurum; “Kalite Kontrol Standartları” (1 adet), “Kalite Yönetim Standartları” (2 adet), “Bağımsız Denetim Standartları” (37 adet), “Sınırlı Bağımsız Denetim Standartları” (2 adet), “Güvence Denetimi Standartları” (5 adet), “İlgili Hizmetler Standartları” (2 adet) yayınlamıştır. Tüm bunlar, Türkiye’de vergi mevzuatına dayalı muhasebe anlayışı yerine standartlara dayalı muhasebe ve raporlamanın yerleşmesine olanak sağlamaktadır.

1981 yılından beri yürürlükte olan “2499 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu”nun yerine, 30 Aralık 2012 Tarihli Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren “6362 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu” çıkarılmıştır. Bu kanunun amacı; “sermaye piyasasının güvenilir, şeffaf, etkin, istikrarlı, adil ve rekabetçi bir ortamda işleyişinin ve gelişmesinin sağlanması, yatırımcıların hak ve menfaatlerinin korunması için sermaye piyasasının düzenlenmesi ve denetlenmesi” olarak belirtilmiştir. Kanun ile pek çok yeni düzenleme yapılmış olup, bunlardan biri de “Kamunun Aydınlatılmasına İlişkin Esaslar” dır. Bu düzenleme; “finansal tabloların zamanında, tam ve doğru bir şekilde hazırlanması ve raporlanması” belirtmektedir.

Türkiye'deki yatırım ortamının daha şeffaf ve güvenilir hale getirilmesini, ortaklar ve üçüncü kişilerin şirketler hakkında daha sağlıklı kararlar alabilmesini sağlamak amacıyla yapılan ve şirketlerin finansal tablolarının tüm önemli yönleriyle geçerli finansal raporlama çerçevesine uygun olarak hazırlanıp hazırlanmadığı konusunda finansal tablo kullanıcılarına makul bir güvence sağlayan bağımsız denetim, 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu uyarınca 30/11/2022 tarihli ve 32029 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 6434 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararı ile belirlenen şirketler için zorunlu kılınmıştır.

“6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu”nda; “ticari defterlerin elektronik ortamda tutulabileceği, söz konusu defterlere kayıt zamanının, onay yenileme ile açılış ve kapanış onaylarının şekli ve esaslarının Gümrük ve Ticaret Bakanlığı (yeni düzenleme ile Ticaret Bakanlığı) ile Maliye Bakanlığınca (yeni düzenleme ile Hazine ve Maliye Bakanlığı) müştereken çıkarılan tebliğle belirleneceği” düzenlenmiştir. Bu düzenlemeye istinaden, “Hazine ve Maliye Bakanlığı” ile “Ticaret Bakanlığı”nın müşterek olarak çıkarmış olduğu 13 Aralık 2011 tarih ve 28141 sayılı Resmi gazetede “Elektronik Defter Genel Tebliği”, 19 Aralık 2012 tarih ve 28502 sayılı Resmi gazetede ise “Ticari Defterlere İlişkin Tebliğ” yayımlanmış ve elektronik ortamda tutulacak defterler ile ilgili esaslar belirlenmiştir. Böylece, ülkemizde muhasebe alanında yeni bir uygulama olarak “E-Defter” uygulamaya girmiştir. E-Defter; “kanunen tutulması zorunlu olan yevmiye ve büyük defterlerin dijital ortamda tutulduğu, maliyeye elektronik imzayla berat verildiği sistemdir”. E-Defter uygulamasına zorunlu olarak uymak zorunda olan işletme büyüklükleri ve özellikleri belirlenerek ilan edilmektedir. Ülkemizde E-Defter uygulaması öncesinde 5 Mart 2010 tarihinde “397 sıra no’lu Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği” ile de “Elektronik Fatura (E-Fatura)” uygulamasına geçilmiştir. Tüm bunlar, teknolojik gelişmelerin muhasebe alanına yansımaları olup kaçınılmazdır.

Günümüzde, bilim ve teknoloji alanında yaşanan gelişmeler yaşamın her alanında büyük değişimler yaratmaktadır. Bu değişimlerden muhasebenin etkilenmemesi düşünülemez.

Günümüzde pek çok şey bilgisayarlar ile yapılmakta ve büyük miktarda veri elde edilip depolanmaktadır. Muhasebe alanında E-Fatura, E-Defter uygulamaları ile başlayan süreç, hızla dijitalleşmesini sürdürmektedir. Dijital muhasebe, finansal bilgilerin elektronik formatta oluşturulması, aktarılması, yönetilmesi ve saklanması anlamına gelir. Muhasebecilerin düzenli olarak uğraştığı manuel süreçlerin çoğu günümüzde çeşitli yazılımlar kullanılarak dijitalleştirilmektedir. Bu süreç, muhasebe ve denetim alanında pek çok dönüşüm potansiyelini taşımaktadır.

Sonuç

Ülkelerin muhasebe sistemlerini etkileyen pek çok olay vardır. Ülkemizde de Cumhuriyet'in devraldığı Osmanlı'dan başlayarak günümüze kadar muhasebe sistemimizi etkileyen dönüm noktaları mevcuttur. Bunlardan ilki, Cumhuriyet'in ilanıdır. Mustafa Kemal'in önderliğinde kazanılan İstiklal Savaşı mücadelesi sonrası 29 Ekim 1923 tarihinde ilan edilen “Cumhuriyet”, Türk toplumunu çağdaşlaştırmayı amaçlamış, pek çok yenilik ve reformun önünü açmıştır. Bu yenilik ve reformların muhasebe alanında etkili olmaması düşünülemez.

Ülkemiz muhasebe sistemi açısından bir diğer dönüm noktası “1950 Vergi Reformu” olmuştur. Çağdaş vergicilik anlayışına uygun vergilerin getirilmesi, muhasebe sistemimiz açısından da önemli gelişmeler yaratmıştır. Ancak, bu olumlu gelişmelere rağmen muhasebenin vergisel sorumlulukları yerine getirmek için bir araç olarak görülmesi pekiştirilmiştir.

Ülkemiz muhasebe sistemi açısından bir diğer dönüm noktası ise 1989 yılında meslek kanununun kabul edilmesi olmuştur. 3568 sayılı kanunun yürürlüğe girmesi ile meslek mensubu olabilmenin şartları belirlenmiş ve mesleğin belli bir standarda kavuşması ve saygınlığı konusunda büyük mesafeler alınmıştır.

Ülkemiz muhasebe sistemi açısından dönüm noktalarından diğeri ise, 2011 yılında “6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu”nun kabulü olmuştur. “6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu”nun kabulü ile, ülkemizde muhasebeye bakış açısı “vergi muhasebesinden” “ticari muhasebeye” evrilmiştir. İçinde bulunduğumuz bu son dönemin diğer önemli bir gelişmesi ise dijitalleşme olmuştur. Dijitalleşme süreci halen hız kesmeden devam etmekte ve muhasebe alanında pek çok dönüşüm potansiyelini taşımakta olup yeni gelişmelere gebe dir. Osmanlı'dan devralınan ve çağın çok gerisinde olan muhasebe sistemimiz, Cumhuriyet'in 100 yıllık ışığıyla dijitalleşme sürecine girmiş ve gelişimine devam etmektedir.

Kaynakça

- Arsoy, A. P. ve Gücenme, Ü. (2009). The development of inflation accounting in Turkey. *Critical Perspectives on Accounting*, 20(5), 568-590.
- Aslan, M., Apak, S., Erol, M. ve Ayboğa, H. (2023). Türk muhasebe mesleği üzerine kronolojik bir inceleme (1839-2020). *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (24), 1-16.
- Ataman, B. ve Gökçen, G. (2021). Finansal raporlama standartlarına uygun hesap planı (Frshp) ile tekdüzen hesap planı (Tdhp) bilanço hesap gruplarının karşılaştırılması ve değerlendirmesi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(1), 151-159.
- Başpınar, A. (2005). Türkiye’de ve dünyada muhasebe standartlarının oluşumuna genel bir bakış. *Maliye Dergisi*, (148), 43-56.
- Boratav, K. (1993). *Türkiye iktisat tarihi 1908-1985* (4. Baskı). Ankara: Gerçek Yayınevi.
- Demirhan, H. (2010). *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası muhasebe sisteminin Avrupa Merkez Bankası muhasebe sistemine katılımı*. [Yüksek Lisans Tezi], Gazi Üniversitesi.
- Dölen, T., Rımaz, M. ve Ayanoglu, Y. (2022). Türkiye muhasebe tarihi ile İran muhasebe tarihinin karşılaştırılması. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13(2), 328-362.
- Güvemli, B. ve Yıldız, F. (2010). Commercial books under Turkish commercial laws concerning accounting. *Pecvnia*, (11), 85-104.
- Güvemli, O. (2013). Cumhuriyet döneminde muhasebe mesleğinin örgütlenmesi üzerine. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (4), 136-151.
- Güvemli, O., Güvemli B. ve Aslan, M. (2018). Cumhuriyet'in muhasebe düşüncesinde ikinci evre: Liberal iktisat politikalarını uygulama dönemi (1950-1980). *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (14), 157-201.
- Merkez Bankası. (2023). Merkez Bankası Tarihçesi. 27.08.2023 tarihinde <https://tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Banka+Hakkında/Tarihçe> adresinden erişildi.
- Örten, R. (2006). Development of accounting in the first half of the 20th century in Turkey. *In Eleventh World Congress of Accounting Historians Nantes*, (France), July 19-22, 30-55.
- Sürmen, Y., Bayraktar, Y. ve Güvemli, O. (2018). Multi ledger period in Turkish accounting history: 1926-1949. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (15), 39-66.

- Şahin, H. (2013). Osmanlı vergi sisteminde reform ve temettü' vergisi. *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 37(1), 45-57.
- Taflan, Ş.G. (2008). *Tahakkuk esaslı devlet muhasebesinin bilgi sistemi olarak değerlendirilmesi ve bir uygulama*. [Yüksek Lisans Tezi], Atatürk Üniversitesi.
- Tetik, N. ve Karaca, H. (2020). Tek düzene geçişte kritik kurum olarak Umumi Murakabe Heyeti'nin (Yüksek Denetleme Kurulu) rolü. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (19), 81-96.
- Toraman, C. ve Bayramoğlu, F. (2006). Effects of the adoption of european union standards on accounting practices. *Mali Çözüm Dergisi*, 76, 220-241.
- Yılmaz, Y. (2019). Osmanlı devleti'nde vergi sistemi ve vergi denetimi. *Vergi Raporu*, (232), 11-22.

Etik kurul onayı

Çalışma, literatür taraması ve arşiv çalışması olması sebebiyle, etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada, Araştırma ve Yayın Etiğine uyulmuştur, çıkar çatışması bulunmamaktadır

Cumhuriyetin 100. yılında Türkiye- Yunanistan ilişkilerinde güvenlik ikilemi: NATO üzerinden bir analiz

The security dilemma in Türkiye-Greece relations in the 100th anniversary of the Republic: An analysis through NATO

Gönderim Tarihi / Received: 03.09.2023

Şahin ÇAYLI¹

Kabul Tarihi / Accepted: 23.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1354671](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1354671)

ÖZ: Türkiye ve NATO arasında güvenlik boyutunda karşılıklı bağımlılık bulunmaktadır. Türkiye, Yunanistan ve NATO üçgenindeki güvenlik ilişkileri ise hem güvenliği hem de güvene dayanmayan ilişkileri birlikte barındırmaktadır. Yunanistan ve Türkiye, tarihsel süreç içerisinde Ege Adalarından Doğu Akdeniz'e, Batı Trakya Sorunundan Kıbrıs Sorununa kadar kendi aralarında birçok soruna sahiptirler. Bu tarihi çekişme bölgesel denklemde iki devleti güvenlik bağlamında daha fazla silahlanmaya, daha fazla müttefik bularak güç kazanma stratejisine yönlendirmektedir. Yunanistan ve Türkiye'nin arasındaki güç ve çıkar mücadelesi, bu iki devleti AB ve NATO'ya katılım noktasında motive eden önemli unsurlardır. Her iki devletin yaşadıkları yerel ve bölgesel güvenlik problemleri de bu iki ülkenin NATO'ya katılımını zorunlu kılmıştır. Çalışmada, Türkiye ve Yunanistan'ın NATO içerisindeki rekabeti ele alınarak, bu rekabetin iki ülke arasındaki güvenlik ikilemindeki yeri analiz edilmiştir. Güvenlik ikilemi kavramının seçilmesinin nedeni iki ülke arasında çok fazla sorunun bulunması ve güvensizliğe dayalı politikalar izlemeleridir. Yunanistan ve Türkiye'nin kendi, güvenlikleri için attıkları adımlar, karşılıklı olarak tehdit algılanmakta ve güvenlik ikilemine yol açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Yunanistan, Güvenlik ikilemi, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO)

ABSTRACT: There is interdependence between Türkiye and NATO in terms of security. Security relations in the triangle of Türkiye, Greece and NATO contain both security and relations that are not based on trust. Greece and Türkiye have many problems among themselves in the historical process, from the Aegean Islands to the Eastern Mediterranean, from the Western Thrace Problem to the Cyprus Problem. This historical conflict leads the two states in the regional equation to more armament in the context of security and to a strategy of gaining power by finding more allies. The struggle for power and interests between Greece and Türkiye are important factors that motivate these two states to join the EU and NATO. The local and regional security problems experienced by both states necessitated the participation of these two countries in NATO. In the study, the rivalry of Türkiye and Greece in NATO was discussed and the place of this rivalry in the security dilemma between the two countries was analysed. The reason for choosing the concept of security dilemma is that there are too many problems between the two countries and they follow policies based on distrust. The steps taken by Greece and Türkiye for their own security are mutually perceived as a threat and lead to a security dilemma.

Keywords: Türkiye, Greece, Security dilemma, North Atlantic Treaty Organization (NATO)

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi/ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, sahincayli@duzce.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7855-524X>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

The Republic of Türkiye, located in a geography where the security threat is very high, has completed its 100th year. Greece's western-backed security policies have been threatening Türkiye's security since its establishment. The perception of distrust between the two states reveals the security dilemma between the two states. This security dilemma not only leads to more rivalry between the two countries, but also to more armament.

Along with the internationalized security, the increasing security need of the states forced the states to develop a collective security understanding. Türkiye and Greece follow policies that prioritize their security in their foreign policies. Türkiye has followed the policies included in the common defense and security agreements since its establishment. Greece, on the other hand, creates the perception of security through its opposition to Türkiye. The policies of the two countries based on mutual distrust inside and outside NATO reveal an equation with many unknowns. The bilateral cooperation of countries such as the USA and France, which are included in this equation, with Türkiye and Greece further increases the security dilemma between the two states.

Methodology

Within the scope of the study, the concept of security dilemma, which has come to the fore in international relations in recent years, has been used. In the theoretical context, the concept of security dilemma is explained and the competition between Greece and Türkiye within the scope of NATO is discussed from the perspective of this concept.

Findings and discussion

USA is the state that shapes the western-type security understanding most within the scope of NATO. The USA has succeeded in bringing together Greece and Türkiye, which it has a significant influence capacity, under the same international security organization, within the framework of the same security objectives. The USA actively benefited from Greece and Türkiye within the scope of the Containment Policy during the Cold War period. Shaped by a Western-style security understanding, Greece and Türkiye continued their problems within the scope of NATO. These problems sometimes bring the two states to the brink of conflict and war. These two states are forcing NATO to choose between themselves with the policies they follow. NATO, on the other hand, attaches great importance to these two countries that ensure the security of the southeast flank and acts as a cement between these two countries.

Greece and Türkiye, which became members of NATO in 1952, have been affected by the decisions taken by NATO in both their domestic and foreign policies over the course of 70 years. Both countries see their future in the West and both countries consider their national security within the scope of NATO. Especially Greece uses its NATO and EU membership both internally and externally. Both countries follow policies that will reflect the experiences they have gained within the scope of NATO to their own institutions and especially to their armies. The armies of both countries, which became more institutionalized, were also more armed. Institutions within the two states, which have developed their institutional ties with NATO, have become more in cooperation with the western world over time.

Results and recommendations

Although Türkiye and Greece are in an alliance with the same goal within the scope of NATO; they are trying to gain power with the bilateral cooperation they have developed with countries such as the USA, France and England. Türkiye and Greece, which have big problems between them, are trying to take advantage of both NATO and the relations they have developed within the scope of bilateral cooperation. The fact that both states do not trust each other makes their point of view towards each other more threatening. The security steps taken by the two states make each other feel more insecure. The steps taken by both states are designed to ensure their own security, as well as to make the other state insecure. They frighten each other with the military exercises they do in both states, and they also prepare themselves for the worst scenario.

Within the scope of the study, the security problems between Türkiye and Greece in the centennial of the Republic of Türkiye were analyzed through NATO. The NATO example was chosen because this international security organization is very strong and experienced and has a strong influence on the security of both countries. The reason for choosing the concept of security dilemma in the theoretical context is that it analyzes the relations based on insecurity between the two countries. Both countries continue the rivalry among themselves in a controlled manner within NATO, and they use NATO as a tool in this competition. As NATO needs these two countries on its southeast flank, it plays an important role in preventing the rivalry between these two countries from turning into a conflict and war. Even though NATO changes its format with the change of the international system, the security dilemma between Türkiye and Greece, the two important NATO countries, will continue.

Giriş

Yunanistan ve Türkiye; Ege Adaları, Kıbrıs, Doğu Akdeniz gibi birçok soruna sahiptirler ve bölgede sürekli rekabet halindedirler. Yunanistan kuruluşundan beri Anadolu coğrafyasına doğru izlediği genişleme politikası ile bölgede güvensiz bir ortamın oluşumunda etkili olmuştur. Türkiye ise Yunanistan ile mücadelenin yanında, Ortadoğu'dan Kafkasya'ya zorlu bir coğrafya ile etkileşim halindedir. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası uluslararası sistemin çift kutuplu sisteme evrilmesi ile birlikte, Sovyet tehdidi karşısında iki devlet de ABD liderliğindeki blokta yer almayı seçmişler ve NATO'nun güvenlik şemsiyesinin içerisinde yer almışlardır. Türkiye NATO'da yer almak için Kore Savaşı'nda yer almış ve günümüze kadar NATO içerisinde birçok önemli görev üstlenmiştir.

Dünyanın en etkili, güçlü ve tecrübeli uluslararası güvenlik örgütü olan NATO içerisine kendi aralarında sahip oldukları sorunları taşıyan iki devlet, ABD'nin güvenlik anlayışıyla zaman içerisinde kendi güvenlik anlayışlarını şekillendirerek, dış politikalarını belirlemişler ve ordularını güçlendirmişlerdir. ABD'nin hem NATO hem de Yunanistan üzerinde etki kapasitesi çok yüksektir. ABD her iki ülke ile Çevreleme Politikası gibi pek çok noktada işbirliği yapmıştır. Yunanistan kuruluşundan günümüze takip ettiği büyük güçlerin desteğini alarak güç elde etme stratejisini NATO'nun içerisinde de devam ettirmektedir. Fransa ve ABD ile kurduğu yakın ekonomik, siyasi ve askeri ilişkileri kullanarak NATO içerisinde Türkiye'ye karşı mevzi kazanmaya çalışmakta ve Türkiye ile sahip olduğu sorunları kendi lehine çözmeye çalışmaktadır. Türkiye ise Yunanistan ile var olan sorunları kendi aralarında çözüme siyasetini izlese de, Yunanistan'ın NATO'yu kendi çıkarlarına alet etme stratejisi karşısında mecburen NATO'da karşı hamleler ile cevap vermek durumunda kalmaktadır.

Cumhuriyetin 100. yılında, Türkiye ve Yunanistan, 2023 yılı itibarıyla NATO'ya üyeliklerinin 71. yılını doldurmuş bulunmaktadırlar. Bu iki ülke dünyada en önemli uluslararası güvenlik örgütü olan NATO'nun önemli iki üyesidir. NATO ve Yunanistan ile olan ilişkiler Türkiye'nin önümüzdeki dönemde güvenlik noktasında geleceğini belirleyecektir. Bu kapsamda araştırmanın temel sorunsalı Yunanistan ve Türkiye arasındaki rekabette NATO'nun etkisinin incelenmesidir. Çalışma güvenlik ikilemi kavramı üzerinden analiz edilmiştir. Güvenlik ikilemi kavramının seçilmesinin nedeni ise her iki devletin de birbirlerine karşı uyguladıkları güvensizliğe dayalı politikalarıdır. Güvenlik ikilemi kavramı içerik itibarıyla iki ülke arasındaki güvenlik sorunlarına ışık tutmaktadır. 1952'den günümüze NATO içerisinde iki ülkenin yaşadıkları krizler ve NATO'nun izlediği politikalar, iki ülkenin arasında bir güvenlik ikilemi kapsamında rekabet olduğunu göstermektedir. NATO iki devlet arasında yaşanan krizlere zaman zaman müdahale ederek çatışmayı önlemektedir. İki devlet de NATO içerisindeki pozisyonlarını güçlendirerek karşılıklı güç elde etmeye çalışırken, izledikleri bu strateji kendi aralarında daha fazla güvensiz politikalara neden olmaktadır. Araştırmada Yunanistan ve Türkiye arasındaki rekabetin NATO platformuna nasıl taşındığı ve NATO'da iki devletin kıyasıya bir mücadele içerisinde olduğu istatistikî bilgiler ve veriler ile ortaya konulmuştur.

Teorik kapsam: Güvenlik ikilemi

Dış politika ve uluslararası politika çalışmalarında önemli bir kavram olan Güvenlik ikilemi, ilk olarak 1950'de John Herz tarafından ortaya atılmıştır. Robert Jervis, Charles Glaser gibi akademisyenlerce daha da geliştirilen kavram, bir devletin kendini daha güvenli hale getirmek için nasıl harekete geçtiğini açıklar. Bu kapsamda aktörler silahlanma, askeri kuvvetleri alarına geçirme, yeni ittifaklar kurma veya diğer devletleri daha az güvenli hale getirme gibi stratejiler izleyebilirler. İzlenen politikalar ile birlikte her iki taraf da eskisinden daha iyi durumda olmayan bir düşmanlık siyasetini devam ettirirler (Walt, 2022).

Bu kavram güvenliğin devletlerin elde etmek için rekabet ettiği bir şey olduğu varsayımına dayanır. Anarşik bir uluslararası sistemde koruma adına kendi imkânlarına güvenmek zorunda olan aktörler, diğer aktörlerin güçlerinin etkisinden kaçmak için daha fazla güç ve çıkar elde etmeye çalışırlar. Bu durum diğer aktörlerin daha güvensiz hissetmelerine ve en kötü senaryo hesabı yapmalarına yol açar. Devletlerin kendilerini hiçbir zaman güvende hissetmemeleri devletler arasında büyüyen bir güvensizlik sarmalına neden olur (Griffiths vd., 2013: 135). Güvenlik ikileminin bir güvenlik açmazıyla sonuçlanması ihtimali, ikilem içindeki aktörlerin birbirleriyle ilgili nasıl politikalar üreteceğine ve aktörlerin nasıl seçimler yapacağına bağlıdır (Bilgiç, 2012: 343).

Güvenlik ikilemi aktörlerin birbirlerine hiçbir koşulda güvenmedikleri ortamda en kötü senaryoların düşünülmesinde yararlanılan önemli bir kavramdır. İttifaklar sistemini, silahlanma yarışını, ‘Dehşet dengesini açıklarken kullanılmaktadır. Uluslararası ilişkiler disiplindeki değişim ve gelişmelerden hareketle içeriği zamanla değişime uğramıştır. Devletlerin kimlik arayışı, toplumsal güvenlik ikilemleri, güvensizlik ikilemi gibi yeni kavramlar uluslararası ilişkiler disiplininde güvenlik ikileminin daha fazla kullanılmasını sağlamıştır (Çelikpala, 2019: 2). Devletlerarasındaki çıkar rekabetinin artması ile birbirlerine karşı duydukları güvensizlik de yine güvenlik ikilemi kavramı tarafından incelenmiştir (Üçağaç ve Kalkan, 2023: 294).

Ulusal güvenlik noktasında Realistler için en önemli aktör olan devlet için güç ve çıkar vazgeçilmez unsurlardır. Realistler güvenlik kavramına, güç, çıkar ve tehdit bağlamında değer atfetmektedirler. Devletin devamı ulusal çıkar olarak görülürken bu noktada güç önemli bir etken olarak görülmektedir. Anarşik olarak algılanan uluslararası sistemde realistlerin güç ve çıkar endeksli politikalarının güvenlik ikilemine neden olması beklenmektedir (Çukur, 2018). Realistlerin güç temelli yaklaşımları uluslararası sistemde problemlerin çözümünden ziyade daha fazla artmasına neden olmaktadır. Bu durum ise sistemde büyük kriz ve çatışmaların zeminini hazırlamaktadır.

Devletlerin birbirlerini tehdit olarak algılamaları, söz konusu devletlerin birbirlerine karşı güvenliklerini olumsuz etkileyip uzun vadede güvenlik ikilemine neden olabilir. Güvenlik ikilemine neden olduğu durumlarda karşılıklı silahlanan rakip devletler, aynı zamanda kendilerini güvene almak için başka ülkeler ile ittifak yaparak ya da uluslararası güvenlik örgütlerine katılarak güvenlik ihtiyacını gidermeye çalışır. Bu noktada 100. yılını dolduran Türkiye ile 200. yaşına yaklaşan Yunanistan’ın 1990’larda birbirine karşı silahlanmaları örnek olarak verilebilir (Kaçar, 2014). İki devletin tarihi ve ezeli rekabeti göz önüne alındığında, güvenlik ikilemi iki devlet arasındaki ilişkilerin yönünü analiz etmede önemli bir kavram olarak öne çıkmaktadır.

Türkiye- Yunanistan ilişkilerinin tarihsel boyutu ve iki devlet arasındaki sorunlar

Osmanlı Devleti’nde ilk Yunan isyanı 1821 yılında Balkan topraklarında geniş bir alanda ortaya çıkmıştır. Rusların ve Batılı devletlerin desteğini alan Yunanlılar, Osmanlı Devleti’nin bütün uğraşlarına rağmen, Yunan Devleti’ni resmen kurmuşlardır. Yunan Devletinin genişlemesi 1922 sonbaharına kadar devam etmiştir (Kayıran ve Metintaş, 2018: 33). Mudanya Mütarekesi sonucunda, kesin barış görüşmelerine gidilmiştir. Uzun yıllar savaş halinde kalan Türkiye ve Yunanistan, 24 Temmuz 1923’te imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile barış dönemine girmiştir (Kalelioğlu, 2009: 101). Birinci Dünya Savaşında sorunlarını çözemeyen devletlerin tekrar bir dünya savaşına gittiği süreçte, Türkiye ve Yunanistan kendi devletlerinin güvenliklerini önceleyen politikalar izlemişlerdir. Bu kapsamda Türkiye ve Yunanistan’ında içerisinde yer aldığı Balkan Antantı önemli bir anlaşmadır. II. Dünya Savaşı’na bakıldığında ise tarafsız kalan Türkiye’nin komşusu Yunanistan ise Almanya’nın işgaline maruz kalmıştır. Yunanistan ile devam eden sorunlu politikaları, Osmanlı’dan sonra Türkiye devralmıştır. İki devlet arasındaki geçmişten gelen sorunlar yeni süreçte başka sorunlarında eklenmesi ile daha karmaşık hale dönüşmüştür.

Yaşanılan iki dünya savaşının da en fazla kazananlarından olan ABD, yaptığı askeri yardımlarla etkisi altına aldığı ülkenin, kendi iradesi dışında kararlar almasını önleyici politikalar izlemiştir. İstikrarlı dönemlerde hissedilmeyen bu bağımlılık uluslararası konjonktürde radikal bir değişiklik veya kriz meydana geldiğinde çok belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Türkiye bu politikalarla Kıbrıs Meselesinde fazlasıyla yüzleşmek durumunda kalmıştır. ABD, Truman Doktrini, Marshall Planı ve NATO sürecinde askeri yardım programlarını NATO kapsamında devreye sokmuştur (Birlük, 2008: 132-133). Bu dış yardımlar ile birlikte ABD, Yunanistan ve Türkiye üzerinde güçlü bir etki kapasitesine ulaşmış ve NATO kapsamında bu iki ülke arasındaki güç dengesini koruyucu politikalar izlemiştir. ABD’nin yaptığı dış yardımlar, ABD’nin bu iki ülke üzerinde yaptırım gücünü arttırmış ve bu durum ABD’ye uzun bir süre iki ülke arasındaki sorunları dizginleme olanağı vermiştir”.

Ege’de Yunanistan’ın Türkiye’yi hiçe sayarak karasularını tek taraflı olarak arttırma politikaları, iki ülkenin Ege denizinde yaşadığı sorunların başlangıcını oluşturmaktadır. Yunanistan’ın Batı’dan aldığı

destekle ve uluslararası konjonktürde lehine kullanarak, silahlı statüde olması gereken adaları silahlandırması gibi adımlar, kendi ulusal çıkarlarını ve güvenliğini düşünen Türkiye tarafından zaman içerisinde tepki ile karşılanarak gerekli adımların atılmasına neden olmuştur (Yaycı, 2020: 1-3). Yunanistan'ın bu tek taraflı adımları sadece Türkiye'nin ulusal çıkarlarına tehdit olmasının ötesinde NATO için düşünüldüğünde ittifakın bu bölgedeki güvenliğini zaafiyete uğratmaktadır.

1995'de Yunanistan Parlamentosu'nun Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nden hareketle Ege'de karasularını 12 deniz miline çıkarma hakkını saklı tuttuğunu ilan etmesi, Türkiye tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Türkiye'nin Ege'de çok dar bir alana sıkışması anlamına gelecek bu durumu kabul etmesi mümkün gözükmemektedir (Demirci, 2020). İki ülke arasında başlı başına çok büyük bir sorun olarak bekleyen bu durumu aynı zamanda Kıbrıs meselesi ve Doğu Akdeniz enerji güvenliği gibi iki ülke arasındaki diğer sorun alanlarından ayrı düşünmek pek mümkün gözükmemektedir (İren ve Atlı, 2022: 327).

Ege Adalarının statüsünü değiştirmeye yönelik Yunanistan tarafından silahlandırmaya yönelik politikalar, Türkiye'nin hukuki ve sert politikaları ile karşılık bulmaktadır. Adaların silahlı olmasına dair Lozan ve 1947 Paris Barış Antlaşmalarının net bir şekilde ortada olmasına rağmen Yunanistan'ın attığı bu adımlar, Türkiye'nin ulusal güvenliği noktasında bir tehdit olarak algılanmaktadır. Limni adası örneğinde olduğu gibi iki ülkenin karşı karşıya gelmesi olası krizlerin riskini artırmaktadır (Aksu, 2014: 62). İki ülkenin arasındaki tansiyonun yükselmesi durumunda ABD ve NATO enerjisini bu krizlerin soğutulmasına harcamaktadırlar.

Bir Türk gemisinin Kardak kayalıklarına oturması sonrasında, kayalıkların kime ait olduğu noktasında yaşanan mücadele iki NATO ülkesinin birbirlerine nota vermesine ve gerginliğin üst seviyeye çıkmasına neden olmuştur. Olayın iki ülkenin kamuoylarına yansımalarıyla iki ülkenin de kayalıklara asker çıkarma hamleleri sonrasında olay daha da büyümüştür. 1996 yılında yaşanan Kardak krizi olarak bilinen iki ülkenin karşı karşıya gelerek savaşın eşiğinden döndüğü bu büyük gerginlik ABD'nin araya girmesi ile sonlandırılmıştır (Özgör, 2021: 643). Bununla birlikte iki tarafın da bu bölgedeki yasal statü noktasındaki mücadelesi hassasiyetini korumaya devam etmektedir.

1923'te imzalanan Lozan anlaşmasından günümüze Türkiye ve Yunanistan arasındaki önemli bir sorunda Batı Trakya Türklerine yönelik Yunanistan tarafından yürütülen asimilasyon politikalarıdır. Kendi dilinde ve dininde yaşantının kısıtlandığı, devlet ve özel sektörde iş yaşantısından dışlanan Türkler ciddi sıkıntılar çekmektedir. Yunanistan'ın Batı Trakya'da uyguladığı politikalar ikili ziyaretlerde gündeme geldiği gibi, aynı zamanda ikili ilişkilerde de gergin alanlardan birisini oluşturmaktadır. İkili sorunların zaten çok fazla olduğu bir terazi düşünüldüğünde Batı Trakya Türklerinin sorunları da önemli bir kaldıraç etkisi yapmaktadır.

PKK lideri Abdullah Öcalan'ın 1999'da Güney Kıbrıs Rum Yönetimi pasaportuyla Kenya'da yakalanması PKK'nın hem Avrupa hem de Yunanistan tarafından nasıl desteklendiğini göstermiştir. PKK'nın bu ülkede sahip olduğu eğitim kampları ve finans kaynakları Türkiye tarafından ortaya konulmuştur. Yunanistan'ın PKK'ya bu desteği zaman zaman Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur (Güngörmez, 2019: 609).

Kıbrıs'ta İngiltere'nin devreden çıkmasıyla Türkiye, Kıbrıs Sorununa ortak olmuştur. İlk etapta Kıbrıs'ın İngiltere tarafından kendisinden alındığını ileri süren Türkiye, adanın kendisine verilmesini savunmuştur. Bu politika başarısız olunca, Kıbrıs adasının paylaşılmasına razı olarak "Taksim" tezini savunmuştur. Bu tez de gerçekleşmeyince 1959 yılında Türkiye, İngiltere ve Yunanistan garantörlüğünde, Kıbrıs'ta ortak bir yönetim oluşturulsa da başarılı olunamamıştır (Albayrak, 2000: 274).

ABD'nin 1974 yılında Türkiye'nin Kıbrıs'taki askeri müdahalesi kapsamında en büyük kaygısı çıkabilecek bir Türk-Yunan savaşının önüne geçmek olmuştur. Kıbrıs'ta barış sağlanma sürecinin uzaması, Yunanistan'ın ABD'de yürüttüğü lobi faaliyetlerinin başarılı olmasını sağlamıştır. 1975 Şubat'ında Başkan Ford'un ve Kissinger'ın karşı koymalarına rağmen ABD, Türkiye'nin Kıbrıs

harekâtında NATO silahlarını kullandığı gerekçesi ile Türkiye'ye karşı ambargo uygulama kararı almıştır (Soysal, 1977: 261). 5 Şubat 1975'te uygulamaya giren bu karar doğrultusunda ABD, Türkiye'ye silah satışını durdururken aynı zamanda planlanan 200 milyon dolarlık askeri yardımı da durdurmuştur (Balcı, 2017: 171). Bu ambargolarla birlikte ABD ile Türkiye arasındaki gerginlik 12 Eylül 1980 darbesine kadar büyüyerek devam etmiştir. Darbe sonrası iki ülke arası ilişkiler tekrardan ABD'nin istediği hale geri dönmüştür.

Akdeniz'e 1677 km sınırı olan Türkiye'yi görmezden gelen Yunanistan, Ege ve Doğu Akdeniz'deki kaynakları Türkiye ile paylaşmak istememektedir. Doğu Akdeniz'e kıyısı olan ülkeler ile yaptığı anlaşmalar ile Türkiye'yi pasifize etmek isteyen Yunanistan, Türkiye ile anlaşma yapan Libya meşru hükümetine karşı darbeci Hafter güçlerini desteklemiştir (Alpar, 2020: 282). Fransa gibi küresel aktörlerin de Yunanistan'a vermiş olduğu destek, Yunanistan'ı cesaretlendirmektedir. Bununla birlikte NATO'nun iki üyesi Doğu Akdeniz'de karşı karşıya gelirken, NATO'nun bu bölgeye olan ilgisi de artmaktadır.

Avrupa Birliği, Kıbrıs Rum tarafını Annan Planı'nı reddetmelerine rağmen birliğe almıştır. Kıbrıs Rum Yönetimi ve Yunanistan AB üyeliklerini kullanarak Türkiye'nin AB üyeliğinin önüne geçmeye çalışırken aynı zamanda bu durumu kendi çıkarları çerçevesinde kullanmaktadırlar. Türkiye ise güçlü bir NATO üyesi olarak, NATO'nun AB ile faaliyetlerine Kıbrıs Rum Yönetiminin katılmasını veto etmektedir. Bu Kıbrıs uyuşmazlığını kullanan hem NATO hem de AB üyesi Almanya ve Fransa gibi devletler, Türkiye'yi AB'nin dışında ama AB'ye yakın tutma politikaları izlemektedirler (Karaosmanoğlu, 2014: 34). Bu AB'nin kontrollü politikaları ile birlikte Soğuk Savaş sonrası 1990-1993 arasında iktidardaki Konstantin Miçotakis iki ülke arasındaki ilişkileri düzeltmeye yönelik politikalar izlemiştir. 1993-1996 arasında tekrar iktidara gelen Andreas Papandreu ise iki ülke arasındaki ilişkileri sertleştirmiştir. Soğuk Savaş sonrası değişen dengeler ile birlikte iki devletin rekabeti Balkanlar coğrafyasında devam etmiştir (Ayhan, 2014: 174).

Yunanistan'ın Türkiye'yi tehdit algılayarak takip ettiği güç yarışına dayalı dış politikalar güvenlik ikilemine neden olmaktadır. Kıta sahası, karasuları, hava sahası, Kıbrıs, Ege Adaları ve silahlandırılması, Batı Trakya gibi meselelerde taraflar arası gerginlik çok kolaylıkla artabilmektedir. 1974 Kıbrıs Harekâtında olduğu gibi bu gerginlik silahlı bir mücadeleye dönüşebilmektedir. Yine bu noktada 1996 Kardak Krizinde yakın zamanda gerçekleşmiş önemli bir gerilimdir (Sediroğlu, 2023: 69).

Kıbrıs Rum kesimi Rusya'dan aldığı S-300 füzelerini Kıbrıs'a yerleştirmek istemiştir. Türkiye ise bunu hem KKTC'ye hem de kendisine direkt tehdit olarak algılamıştır. S-300'lerin Kıbrıs Rum kesimine konuşlanması durumunda adanın içinden ve dışından bütün imkânlar kullanarak füzelerin yok edileceği tüm dünyaya ilan edilmiştir. Bu kriz ortaya çıktığında birçok NATO ülkesi araya girerek, Türkiye'nin Kıbrıs'ta Türk askerini sembolik olarak azaltması, Kıbrıs üzerindeki gözlem uçularının rotasının Rumların istediği gibi düzenlenmesi gibi jestler yapması durumunda, Rum tarafını ikna edeceklerini vaat etmişlerdir. Türkiye ise kesinlikle hayır cevabı vermiştir (Cem, 2009: 220).

Soğuk Savaş döneminin özel şartlarının yanı sıra Kıbrıs, NATO, AB ilişkilerinin getirdiği koşullar da Yunanistan- Türkiye arasındaki sorunları devam ettirmiştir. 1959-1960 Londra ve Zürih anlaşmalarının akabinde istenen raya oturmayan ilişkiler, Özal döneminde bütün gayretlere rağmen istenen seviyeye gelmemiştir. Sonraki yıllarda yaşanan irili ufaklı krizlerle iki ülke hem NATO'da hem de NATO dışında karşı karşıya gelmişlerdir (Babalı, 2014: 295). Kendi aralarındaki mücadeleyi zaman içerisinde BM ve AB gibi farklı platformlara taşıyan iki ülkenin özellikle bu noktada kullandıkları en önemli uluslararası kuruluşlardan birisi üyesi oldukları NATO olmuştur.

Türkiye- Yunanistan'ın NATO'ya katılım süreci

Türkiye kuruluşundan günümüze hem kendi güvenliğine hemde bölgesel güvenliğe önem vermiştir. Bu kapsamda oluşan güvenlik anlaşmalarının içerisinde yer almıştır. Türkiye ve Yunanistan bölgesel ve küresel gelişmeler nedeniyle 1934 yılında dört devleti bir araya getiren Balkan Antantı'na üye olarak bölgesel barış için önemli bir adım atmıştır. Balkan Antantı, revizyonist politikalar izleyen yakın coğrafyadaki devletlere karşı önemli bir adımdır. Balkan sınırlarında değişiklik peşinde olan Bulgaristan

ve Akdeniz’de genişleme emellerine sahip olan İtalya gibi devletlerin oluşturduğu güvensizlik ortamına karşı bu anlaşma stratejik bir hamle olmuştur (Alacakaptan, 1986: 96).

Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan günümüze yönünü batıya dönerek dış politikasında Batıcılık ve statükoculuk politikalarını izlemiştir. Kuruluşundan sonra bölgesel güvenlik politikalarına önem veren Türkiye, bu noktada ortak güvenlik anlaşmaları imzalayarak, bölgesel güvenlik işbirliklerinin içinde yer almaya çalışmıştır. Bu noktada Balkan Antantı, Bağdat Paktı ve NATO örnek olarak verilebilir. Yunanistan ise II. Dünya Savaşı sonrasında bir iç savaşın içine düşmüş ve bu iç savaştan batı ülkelerinin desteğiyle çıkabilmiştir. Bu büyük dünya savaşı sonrası oluşan iki kutuplu dünya ve her iki ülkenin duydukları güvenlik kaygıları yeni ittifak arayışlarına neden olmuştur. Bununla birlikte ABD ve Sovyetler liderliğindeki yeni dünya da Türkiye ve Yunanistan seçim yapmak durumunda kalmıştır.

Çift kutuplu uluslararası sistemde bir tarafta ABD’nin önderliğini yaptığı NATO ve Batı Bloğu, diğer tarafta ise SSCB’nin liderlik yaptığı Varşova Paktı ve Doğu Bloku yer almıştır. Kapitalist bloğun güvenliğini NATO sağlarken, Sosyalist bloğun güvenliğini ise Varşova Paktı üstlenmiştir (Kamil, 2017: 88). Türkiye ve Yunanistan ise oluşan yeni sistemde batı ile olan ilişkilerini geliştirmişlerdir. Bu iki devletin Batı bloğu ile ilişkileri geliştirmesinde Batı’nın ekonomik, ticari, siyasi ve askeri yardımlarının yanında Sovyetlerin tehditleri de etkili olmuştur.

II. Dünya Savaşı sonrasında bir süper güce dönüşen Sovyet Rusya’nın, Türkiye’den Türk-Sovyet sınırında Sovyetler lehine değişiklik talep etmesi, Boğazlarda üs talep etmesi, Montreux Sözleşmesi kapsamında revizyon isteği (Yüceer, 2002: 72), Türkiye’yi hem endişeye hem de kendisini bu taleplere karşı savunacak müttefik arayışına itmiştir. Bu müttefik arayışları Soğuk Savaş’ın başlamasıyla Türkiye’yi daha fazla Batı dünyasına yaklaştırmıştır.

Truman Doktrini sonrası ve özellikle Türkiye’nin NATO’ya girmesi ile birlikte, Türkiye önemli miktarda yardım almaya başlamıştır. Bu yardımların amacı ise Türkiye’nin muhtemel bir Sovyet saldırısı karşısında zarar görmesini engellemek, ilerleyen yıllarda Türkiye’de kurulacak olan Amerikan ve NATO üslerinin güvenliğinin sağlanmasıdır. Aynı zamanda bu yardımların amacı Türkiye’nin NATO içerisinde tutularak, ileriki yıllarda Bağdat Paktı gibi örgütlenmelerin içerisinde yer almasını sağlamak ve Türkiye’nin istikrarının NATO ve ABD çıkarları için önemli olarak görülmesidir (Oran, 2009: 552).

En büyük, en ileri derecede örgütlenmiş ve en istikrarlı askeri güvenlik ittifakı NATO’dur. İkinci Dünya savaşı sonrasında kurulmuş olsa da günümüzde varlığını devam ettirmesiyle güvenlik odaklı örgütler için model oluşturmaktadır. Sovyetlere karşı kurulmuş olan bu örgüt çevreleme politikaları kapsamında temel bir unsur olmuştur. Çevreleme politikası kapsamında Truman Doktrini, Marshall Planı, Kore Savaşı, SEATO (Güneydoğu Asya Antlaşması Teşkilatı) ve Bağdat Paktı ile birlikte NATO batının üstünlüğünü sağlaması açısından önemli bir araç olmuştur (Bennett ve Oliver, 2015: 307). Bu politikalarda Yunanistan ve Türkiye’nin önemi açıkça ortaya çıkarken, bu iki devlette iki kutba ayrılan dünyada güvenlik ihtiyacını NATO ile giderme yolunu seçmek durumunda kalmışlardır. Truman ve Marshall yardımları ile siyasi ve ekonomik olarak ABD ile ilişkilerini geliştiren Türkiye ve Yunanistan, NATO’ya dahil olarak askeri olarak da ABD’ye yakınlaşmışlardır. Soğuk Savaş süresince Sovyetler’in faaliyetleri Yunanistan ve Türkiye’yi NATO’ya daha fazla yakınlaştırmıştır (Akbaş, Çelik ve Duman, 2019: 2249).

Kuruluşundan beri büyük güçlerden gelen tehditler nedeniyle çeşitli ittifak sistemleri içerisinde yer alan Türkiye, II. Dünya Savaşı sonrası oluşan dengeler ve tehditleri göz önünde bulundurarak 1952 yılında NATO örgütüne katılmıştır. Askeri altyapısını bu örgüte göre şekillendiren Türkiye, Sovyetlere karşı bir güvenlik şemsiyesinin altına girmiştir. NATO içinde ise batının diğer müttefikleri ile ulusal çıkar çatışmaları çıktığında, Yunanistan ile Kıbrıs sorununda olduğu gibi belli bir davranış biçiminin dışına çıkamayarak zaman zaman NATO’nun başat gücü olan ABD ile gerginlikler yaşanmıştır (Köni, 2016: 179- 180).

İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyetlerin batı'da ve doğu'da Kızıl ordu aracılığıyla yayılmacı politikalar izleyerek, Estonya, Letonya ve Litvanya'nın tamamını ve Finlandiya, Romanya ve Polonya'nın bir kısmını ilhak etmiştir. Sovyetlerin bundan sonrası için Türkiye ve Yunanistan'a yoğunlaşacağını düşünen ABD Başkanı Truman, kongreden Türkiye ve Yunanistan'a yapılmak üzere dört yüz milyon dolarlık yardımın onaylanması için çaba sarf etmiştir (Duman, 1987: 227). Truman Doktrini kapsamında ve sonrasında Marshall yardımları kapsamında Yunanistan ve Türkiye'ye yapılan yardımların bu ülkelerin daha fazla Batı yanlısı politikalar izlemesinde önemli bir yeri vardır.

ABD Sovyetler ile tüm dünyada büyük bir nüfuz mücadelesine girmiştir. Bu rekabette Türkiye ve Yunanistan'ın stratejik konumu bu ülkeleri ABD için çok önemli kılmıştır. Aynı zamanda Yugoslavya'nın Komintern ve Kominform'dan atılarak Sovyetlerin açık bir hedefi haline gelmesi ABD için önemli bir avantaj meydana getirmiştir. Bir yandan Yugoslavya'nın Sovyetlerden uzaklaşmasını isteyen diğer yandan güney kanadını Türkiye ve Yunanistan ile güçlendiren NATO, bu iki ülkenin katılımıyla hem Balkanlar üzerindeki etkisini hem de Ortadoğu petrollerine yakınlık sağlamayı amaçlamıştır (Oran, 2009: 549).

NATO'nun güneydoğu kanadı için çok önemli olan Yunanistan ve Türkiye'ye, batılı ülkeler önemli bir müttefik gözü ile bakmışlardır. Kore Savaşı ve sonrasında Soğuk Savaşta yaşanan gerginlikler, iki ülkenin NATO ittifakı içerisindeki yerini pekiştirmiştir. Türkiye ve Yunanistan NATO'ya katılmak ile bir taraftan önemli bir güvenlik şemsiyesinin altına girerken diğer taraftan NATO'ya zaman içerisinde daha fazla bağlanmışlardır. Bu bağımlılık çerçevesinde kendi aralarındaki sorunları NATO platformuna da taşıyarak mücadelelerini devam ettirmişlerdir.

Türkiye- Yunanistan güç rekabetinde NATO'nun araçsallaştırılması

Yunanistan'ın kuruluşunda olduğu gibi günümüze kadar geline süreç içerisinde hep büyük devletlerin desteği ile kazanımlar elde etmesi alışkanlığı, Türkiye ile ilişkileri olumsuz etkilemektedir. İlişkilerinde direkt temas kurmaktan ziyade en küçük sorunu uluslararası bir sorun haline getirmesi, Türkiye ve Yunanistan arasındaki sorunların çözümünde önemli bir problem teşkil etmektedir (Uzun, 2004: 47). Yunanistan'ın bu tutumu AB ve NATO gibi önemli uluslararası kuruluşlarda işleyişi olumsuz etkilediği gibi iki devlet arasındaki sorunları sürekli hale getirmektedir.

Sovyetlerin tehdidi karşısında NATO gücünü arkasına alan Türkiye, ABD 'den daha kolay bir şekilde dış yardım alsa da, AB ülkeleri kadar kalkınma sağlayamamıştır. Aldığı dış yardımları yerinde ve etkin kullanamama, Türkiye'deki siyasal ve ekonomik yapının kendini değişen şartlara göre yenileyememesi ve NATO ülkeleri ile güçlü bağların kurulamaması bu durumda etkili olmuştur (Gözen: 2018: 171).

NATO içerisinde gayrisafi milli hasıllarına göre en fazla savunma harcaması yapan ülkelerden olan Yunanistan ve Türkiye dikkat çekmektedirler. Her iki ülkenin aralarında sahip olduğu kronik sorunlar NATO üyesi olmaları nedeniyle ayrıca dikkat çekmektedir. NATO üyesi olması iki ülkeyi çatışmadan uzak tutmasına rağmen, silahlanma noktasında ise bu ülkelerin attığı adımlar yakından takip edilmektedir (Şahingöz ve Tütüncü, 2017: 2-3). Her iki ülkeninde NATO üyesi olmaları ise bu ülkelerin silahlarını Batı ülkelerinin içerisinde temin etme baskısını beraberinde getirmektedir.

Yunanistan'ın NATO platformunu kullanarak Lozan anlaşması dahil olmak üzere mevcut siyasi ve askeri dengeyi bozma politikalarına karşı, Türkiye de bu politikalara karşı kendi çıkarlarını koruyacak politikalar izlemiştir. 6-7 Eylül 1955 olayları sonrası Yunanistan, Balkan Paketi çerçevesinde Türkiye ile işbirliğini bitirdiğini açıklamıştır. Yine Yunanistan 1955 yılının Eylül ayı sonrasında, NATO'nun İzmir'deki karargahında görevli Yunan subayları geçici olarak geri çekmiştir (Fazla, 2022, 755).

Türkiye modernizasyon kapsamında kendi harekât ihtiyaçlarını karşılamak için, NATO uyumlu modern silah ve teçhizatı ABD ve Batı ülkelerinden talep ettiği zaman karşısına demokrasi, insan hakları, hukukun üstünlüğü gibi engellerin, Batı tarafından satışlarda önkoşul olarak sunulduğu görülmektedir. Türkiye'ye silah satışları kendi iç dinamiklerinde sorun olmaktadır. Bir tarafta Türkiye karşıtları Kıbrıs Meselesi, Ermeni Meselesi gibi ciddi sorunları ön plana çıkararak satışları engellemeye çalışırken diğer

tarafından savunma endüstri lobileri büyük bir Pazar payını kaçırmak istememektedirler (Erdurmaz, 2010: 139).

İngiltere, Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan garanti anlaşması ile, Kıbrıs'ı kendi ulusal güvenliğinin bir parçası olarak gören Türkiye'nin hassasiyetleri kabul edilmiştir. Söz konusu üç devlet arasında imzalanan Garanti Anlaşması bu üç ülkeye garantörlük ve müdahale yetkileri tanımıştır. Bu anlaşmadan hareketle Türkiye, Kıbrıs'ın ve kendi güvenliği için adaya müdahale hakkını kendi egemenlik hakları bağlamında değerlendirmiştir (Atatorun, 2023: 281).

Rum tarafının adada dengeleri değiştirmeye yönelik adımlar atması Türkiye'nin de adaya müdahale edebileceği söylemlerini artırmıştır. Bu söylemler sonrasında 1964'te Amerikan Başkanı Johnson'un İnönü'ye yazmış olduğu Johnson Mektubu olarak anılan mektup, ABD ve Türkiye arasında büyük bir gerginliğe yol açmıştır. Amerika Birleşik Devletleri, Yunanistan ve Türkiye'nin çıkarlarının çatıştığı Kıbrıs adasına, Türkiye'nin müdahalesini onaylamamıştır. Türkiye'nin olası bir çıkartma yapması durumunda, Türkiye'yi Sovyetler'e karşı korumamakla tehdit etmiştir. Yaşanan bu gerginlikler NATO'nun ne derece Türkiye'nin güvenliğini sağladığı Türk kamuoyunda sorgulanmış ve yine Türk dış politikasında çok yönlülüğe geçiş tartışılmıştır (Aydın, 2008: 424). İç ve dış siyasette yaşanan olaylar ve hareketlilikler Türk dış politikasında etkili olmuştur.

Türkiye'nin ABD ve NATO ile kurmuş olduğu ittifaka duyduğu güven, Küba Füze Krizi ile yaşananlar, 1963-64 Kıbrıs olayları ve Johnson mektubu ile sarsılmıştır. Bu güvensizlikle birlikte Türkiye, SSCB ile olan ilişkilerine daha fazla önem vermiştir. Papadopoulos yönetiminde 21 Nisan 1967 yılında askerler Yunanistan'da bir darbe gerçekleştirmiş ve Yunanistan'da kurulan yeni hükümet "Kıbrıs'taki azınlık haklarının dikkate alınması suretiyle, Enosisi barışçı müzakerelerle sağlama gayesi gütmekteyiz" açıklaması yapmıştır. Artan gerginlikle birlikte Yunanistan'ın, Batı Trakya'da yaşayan Türklere baskı ve yıldırma politikasını artırması dikkat çekmiştir. ABD'nin darbeci hükümetin politikalarını desteklemesi, Türkiye'yi SSCB ile iyi ilişkiler kurmaya yöneltmiştir (Ölçekçiler, 2017: 93). İzlenen bu politikalar ile iki ülke de güvenlik dengesinde ufak bir değişime tahammül edemez hale gelmişler ve gerginlik gittikçe tırmanmıştır.

1974'te Türkiye'nin Kıbrıs'taki askeri müdahalesi gerçekleştirilirken, ABD bu harekâtı durdurmaya kalkmamış ve tek kaygısı Türk-Yunan savaşını önlemek olmuştur. ABD'deki Yunan lobisi Kıbrıs Barış Harekâtı ve Türkiye'de haşhaş ekimini propaganda aracı olarak kullanmıştır. Yunan lobisi 1975 Şubat'ında Amerikan Kongresinden Ambargo kararı çıkarmayı başarmıştır. Ambargo kararının nedeni olarak Türkiye'nin Kıbrıs harekâtında NATO silahlarını kullanmış olması gösterilerek, Türkiye'nin Yunanistan'a karşı Kıbrıs'ta ödün vermesi hedeflenmiştir (Soysal, 1977: 261).

ABD'deki Yunan-Rum lobisi, ABD Temsilciler Meclisi'nde ve Senato'daki Yunan asıllı milletvekilleri ve senatorların yanı sıra, Musevi ve Ermeni üyelerin de desteğiyle, 5 Şubat 1975'ten geçerli olmak üzere, Türkiye aleyhine ABD silah ambargosu getirilmesinde etkili olmuşlardır. Aynı şekilde 24 Temmuz 1975'te ambargoyu kaldırma çabaları Kongre'de engellenmiştir (Bayramoğlu, 2006: 18).

1974'de Kıbrıs Müdahalesi karşısında, Yunanistan tepki olarak NATO'nun askeri kanadından ayrılmıştır. NATO ve ABD, Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkilerde güç dengesini gözeten politikalar izlemişlerdir. ABD ve NATO, Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönmesi noktasında da Türkiye'yi baskılamışlardır. Türkiye, kendisine yapılan bütün baskılara rağmen 1981 yılına kadar, Yunanistan'ın ittifakin askeri kanadına dönmesine izin vermemiştir (Öztürk, 2001: 7). Yunanistan NATO'nun askeri kanadından ayrıldığında Türkiye büyük bir avantaj yakalamıştır. Türkiye'de darbenin meydana gelmesi sonrasında yeni yönetim Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönüşüne izin vermiş ve Türkiye büyük bir avantajı elinin tersiyle itmiştir. Bu süreç NATO'nun Yunanistan için ne kadar önemli bir uluslararası güvenlik örgütü olduğunu ortaya çıkardığı gibi, NATO için de Yunanistan ve Türkiye'nin ne kadar önemli iki ülke olduğu anlaşılmıştır.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Doğu Ege Adaları'nın İtalya'dan Yunanistan'a geçmesi Ege Denizi'nde güç dengesini değiştirmiştir. Jeopolitik bir avantaj yakalayan Yunanistan, anlaşmalara göre yasak olsada adaları silahlandırarak bu yasağı delmiştir (Yorulmaz, 2014: 124-125). Türkiye ise buna tepki olarak

NATO kapsamına dahil etmediği 4. Ordu'yu İzmir'de tesis etmiştir. Yunanistan, zaman zaman silahsızlanma çağrısında bulunsa da Türkiye Sismik-1 Gemisi'ni bölgeye göndermiştir. Ağustos 1976'da Hora gemisi, yanında 11 savaş gemisi olduğu halde Ege Denizi'nde Limni ve Midilli adası civarına açılmıştır. Taraflar karşılıklı olarak birbirlerini protesto etmişlerdir (İşyar, 2021: 446-447).

12 Eylül 1980 darbesi sonrası Türkiye'yi yönetmeye başlayan Kenan Evren ve arkadaşları, NATO'nun Amerikalı komutanı Rogers'ın kendilerine sunduğu planı kabul ederek, 20 Ekim 1980'de Türkiye'nin vetosunu kaldırmıştır. Roger'ın planı, Yunanistan'ın NATO'ya dönmesinden sonra Ege'deki komuta kontrol sorununun iki devlet arasında görüşmeler yoluyla çözümünü öngörüyordu. 1981 Ekimde iktidara gelen Andreas Papandreu böyle bir anlaşmaya varıldığından haberi olmadığını öne sürmüş ve görüşmeler yapılamamıştır. Görüşmeler hiç yapılmadığı gibi Yunanistan NATO'daki konumunu Türkiye'ye karşı kullanmak için elinden geleni yapmıştır (Gürel, 2018: 154).

Ankara 1950'li yıllardan itibaren Limni ve Semadirek adalarının silahsızlandırılmış statüsüne riayet edilmesine vurgu yapmıştır. Bu adaların silahsız kalması Türkiye ulusal güvenliği için çok önemli görülmektedir. Yunanistan'ın bu adaları NATO'yu kullanarak silahlandırma çabalarına, Türkiye hukuki haklarını kullanarak NATO üzerinden izin vermemiştir. Bu duruma tepki gösteren Yunanistan 1982 ve 1983 yıllarındaki düzenlenen tatbikatlara katılmamıştır (Başeren, 2006: 83). Bu gerginlikler sonrasında her iki ülkede birbirlerinin NATO'ya tahsis ettikleri askeri kuvvetler üzerinden veto yetkilerini kullanmaya başlamışlardır. Yunanistan'ın NATO'yu araçsallaştırarak Ege adalarını silahlandırma politikasına Türkiye her fırsatta karşı çıkmıştır. Bir sonraki yıl da aynı öneriyi tekrarlayan Yunanistan, önerinin kabul görmemesi üzerine Ekim 1984'te Limni Adasını da kapsayacak şekilde deniz ve hava tatbikatı yapacağını açıklamıştır. Türkiye'nin tepkisi üzerine Limni Adası etrafında yaşanan gerginlik Yunanistan'ın Ege'deki hava koridorunu sivil uçuşlara kapatmasına kadar gitmiştir (Balcı, 2017: 197). Bu bölgede Türkiye ve Yunanistan arasındaki gerginliklerin yaşanması iki NATO ülkesini karşı karşıya getirdiği gibi aynı zamanda NATO'nun güney kanadını zayıf bırakmaktadır.

Yunanistan'ın başta Limni olmak üzere uluslararası anlaşmalara aykırı olarak silahlandığı Ege Adaları ve Türkiye'nin tanımadığı 4 millik fazla hava sahası NATO askeri tatbikatlarında sorun ortaya çıkarmıştır. Yunanistan'ın silahlandığı adaları ve hava sahasını NATO tatbikatlarına sokma isteği, her defasında Türkiye'nin engeline takılmıştır. Yunanistan ve Türkiye'nin Ege'deki sorunları NATO ittifakına taşınmaları, NATO'nun Ege'de yapmayı planladığı askeri tatbikatların iptaline yol açmaktadır. Türkiye'nin 1952 şartlarında kabul ettiği Ege'deki komuta-kontrol yetkisiyle ilgili bazı uygulamaları değiştirmek istemesi, Yunanistan'ın ise bunları tartışmak bile istememesi, Türkiye- Yunanistan çekişmesinin NATO içinde de devam etmesine sebep olmaktadır (Çelikkol, 2015: 109).

1981 Yılında PASOK'un seçimleri kazanması ve Papandreu'nun Başbakan olması iki ülke arasındaki diyalog çabalarını ortadan kaldırmıştır. Yunanistan 1984'te Türkiye'nin görüşme talebine reddederek, görüşme yapmadan petrol aranmasına izin vermiştir. Türkiye'nin de buna karşılık olarak Sismik-1 gemisini 1987 Mart'ında araştırma için Ege'ye göndermesi ilişkileri daha da gerginleştirmiştir. Çatışmanın eşiğine gelen iki ülke arasındaki ilişkileri, NATO ve ABD'nin devreye girmesi ile tekrar normale döndürülmeye çalışılmıştır. 1988 yılının Ocak ayında Davos'ta başlayan ikili görüşmeler çözüm getirecek boyutlara ulaşamamıştır (Arı, 1992: 174). İki ülke içerisindeki hareketli siyaset dış politikada kararlı ve çözüme dayalı politikalar üretememiştir.

Devletçi, popülist, NATO ve Amerika aleyhtarı, Sovyet sempatzanı olan Papandreu'ya nazaran; Özal, liberal, özelleştirmeci, ABD ve NATO yanlısı ve birçok sorunda pragmatik davranan bir liderdi. Türk-Amerikan ilişkilerinde, Özal bütün gayretlerine rağmen, ABD dış politikasını istendiği gibi Yunanistan aleyhine etkileyememiş ve Yunanistan karşısında ABD'nin tam desteğini elde edememiştir. Rum lobisi, Yunanistan'ın AT üyeliği ve Yunanistan'ın jeopolitik önemi gibi önemli unsurlar ABD'nin, Türkiye ve Yunanistan arasında 7/10 oranını muhafaza etmesine, Yunanistan'ın Limni Adası başta olmak üzere adaların silahlandırılmasına göz yummasına ve hatta bunları NATO operasyonları kapsamına almasına sebep olmuştur (İşyar, 2021: 181).

Balkanlar bölgesi Yunanistan ve Türkiye'nin rekabet ettiği önemli alanlardan birisidir ve NATO bu bölgeye önem vermektedir. Soğuk Savaşın bitmesi ile bu bölgede yaşanan karışıklıklara geçte olsa NATO müdahale etmiştir. Türkiye'nin geçmişten gelen Balkanlar ile bağlantısına şüpheyle yaklaşan Yunanistan, Türkiye'nin Balkanlardaki faaliyetlerinden rahatsız olmuştur. NATO kapsamında yürütülen hareketlerde Türk uçaklarına kendi hava sahasını kullandırtmamıştır (Aksu, 2018). Yunanistan, Türkiye'nin Bosna, Kosova, Makedonya ve Arnavutluk'la yakın ilişkilerini yakından takip etmektedir.

Türkiye'nin; ABD ile Balkanlarda, Kafkasya- Orta Asya'da ve Ortadoğu gibi bölgeler de iş birliği içinde olması, Türk- Yunanistan ilişkileri ve Kıbrıs Sorunu bağlamında avantajına bir durum olmuştur. Bununla birlikte Türkiye NATO ile uyumlu politikalar izlerken, Yunanistan'ın Soğuk Savaş bitimi sonrasında Yugoslavya'nın dağılma sürecinde Balkanlarda izlediği politikalar NATO ittifakı içindeki uyumunu olumsuz etkilemiştir. Bosna ve Kosova sorunlarında Sırp'ları desteklediği gibi, bölgedeki ambargoları delmiş, Makedonya ile sorunları abartmış, Arnavutluk ile ilişkileri gerginleştirmiş ve Yugoslavya'ya yapılan NATO operasyonuna itiraz etmiştir (Oran, 2010: 292). NATO içinde uyumu olumsuz etkileyen Yunanistan karşısında NATO'ya daha fazla katkı sunan Türkiye, aynı oranda batılı müttefiklerinden destek görememiştir.

1991 yılı içinde de NATO üyeliğini kullanarak Yunanistan, anlaşmalara aykırı olarak silahlandırmış olduğu Doğu Ege adalarındaki statükoyu ve Ege'de 12 millik hava sahası iddiasını meşrulaştırma denemelerini sürdürmüştür. Ekim içinde yapılması planlanan Akdeniz Çağrı Kuvveti / 2 Tatbikatından Türkiye, NATO komuta kademesinin, Ege'deki "uluslararası suların", Yunanistan'ın isteği doğrultusunda tatbikat kapsamı dışında tutulmasını kararlaştırması nedeniyle çekilmiştir. NATO Avrupa Müttefik Kuvvetler Askeri Karargahından yapılan açıklamada "bu suların kapsam dışı tutulmasının NATO'nun Yunanlıların istediği gibi bu suların Yunanistan'a ait karasuları olduğunu kabul ettiği anlamına gelmediğini" belirtmesi de, Türkiye'yi ikna etmeye yetmemiştir (Gürel, 1993: 100). Türkiye uçaklarını, Yunan sınırlarının 6 mil açıklarına kadar göndererek, Yunanistan'ın sadece 6 millik bir kontrol alanına sahip olduğunu vurgulamaktadır. Yunanistan ise bunu kendi hava sahasına bir tecavüz olarak görerek Türk uçaklarının önünü kesmek için kendi uçaklarını göndermektedir. Bu it dalaşının 1996 yılındaki Kardak Krizinde olduğu gibi büyük bir anlaşmazlığa neden olma riski, NATO müttefiklerini devamlı olarak meşgul etmektedir (Larrabee ve Lesser, 2004: 105).

Eylül ayındaki NATO tatbikatının plan hazırlıkları için 31 Mayıs 1996'da Napoli'de yapılan askeri toplantıda Yunanistan Girit'in güneybatısında bulunan Gavdos adasının tatbikata dahil edilmesini isteyince, Türk heyeti Gavdos'un statüsünün tartışmalı olduğunu dile getirerek karşı çıkmıştır. Bu açıklama Yunanistan'da büyük bir tepkiyle karşılanmış, üst düzey yetkililer hakarete varan yorumlar yapmıştır. Konu Türk kamuoyunda Kardak kadar yer almasa da, Türkiye Doğu Ege'deki adacık ve kayalıklara ilişkin tezinden vazgeçmediğini hatırlatmıştır (Oran, 2010: 469).

Doğu Akdeniz'e kıyısı olan Türkiye'nin Doğu Akdeniz politikası, NATO açısından önemlidir. Türkiye NATO'nun güneydoğu kanat ülkesidir ve NATO coğrafyasının güvenliği Türkiye'nin sınırlarında başlamaktadır. Doğu Akdeniz Türkiye- NATO ilişkilerinde tartışmalara ve krizlere neden olan en önemli bölgedir. Özellikle son yıllarda İttifak ile Türkiye ve Yunanistan gibi İttifak üyeleri ile Türkiye arasında yaşananlar, Türkiye- NATO ilişkilerinin sorunlu ve sağlıksız bir seyir izlemesine neden olmaktadır (Arı, 2021: 127-128).

Kardak krizi ve Doğu Akdeniz krizi, güvenlik ikilemi parametreleri kapsamında karşılaştırıldığında, Türkiye ve Yunanistan bu krizleri kendi egemenliklerine tehdit olarak algılamışlardır. Bu güvensizlik algılaması iki ülkenin daha fazla savunma harcaması yapmasında ve silahlanmasına neden olmuştur. Kardak krizi kapsamında Türkiye ittifak arayışları çerçevesinde NATO üyelerini krize dahil olmaya davet etmiştir. Yunanistan ise Kardak krizinde Rusya ve Suriye ile iş birliği arayışına giderek aynı zamanda PKK'yı topraklarında kabul etmiştir. Doğu Akdeniz krizinde ise Türkiye, KKTC ve Libya ile işbirliği yaparken; Yunanistan ise İsrail, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) ve Mısır ile işbirliğine gitmiştir (Gök ve Mavruk, 2022: 988-989).

Türkiye Başbakanı Ecevit 2000 yılında yaptığı açıklamada Yunanistan'ı Ege adalarını silahlandırmakla suçlamıştır. Yunanistan ise silahsızlanma konusunda Türkiye ile ihtilafli olduğu iki ada üzerindeki uçuşların engellenmesine tepki olarak NATO tatbikatından çekilmiştir. Bir başka anlaşmazlık ise Midilli'nin 80 km kuzeybatısında yer alan Bozbaba adasının NATO tatbikatına dahil edilip edilmeyeceği hususunda Mart 2007'de çıkmıştır. NATO, Türkiye ve Yunanistan arasındaki anlaşmazlığın büyümemesi için kötü hava şartlarını gerekçe göstererek tatbikatı iptal etmiştir. Aynı adayla ilgili gerginlik Mayıs 2008'de de çıkmış, NATO bu kez başka bir gerekçe göstererek krizin büyümesini önlemiştir (Oran, 2013: 589).

NATO genelkurmay başkanlarının 7-8 Mayıs 2009'da Brüksel'de yapılan toplantıda ittifakın yeniden yapılanması çerçevesinde Ege hava sahasıyla ilgili yeni bir tartışma başlatmıştır. Yunanistan, alınan karar gereği Türk uçaklarının Yunan hava sahasında uçmalarının kolaylaşacağı ve bir Türk komutanın Larissa'da görev yapacak olmasını kendisine tehdit olarak algılamıştır. Yunanistan, hava sahasına ilişkin anlaşmazlığı NATO'ya taşıma girişiminde bulunsa da, NATO Genel Sekreteri Rasmussen Ege'deki askeri uçuşların tamamen ikili anlaşmazlık konusu olduğunu belirtmiştir. Yunanistan'ın sorunu NATO'ya havale etme girişimi sonuçsuz kalmıştır (Oran, 2013: 588).

Yunanistan AB üyesi olma avantajını AB üyesi olmayan Türkiye karşısında kullanmaktadır. Türkiye AB'nin kendisine Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikalarında yer vermemesi nedeniyle, AB'nin NATO'nun imkanlarından yararlanma istediğini ilk etapta geri çevirmiştir. ABD ve İngiltere'nin araya girmesiyle imzalanan Ankara Mutabakatını, Yunanistan'ın itirazı nedeniyle AB uygun bulmamıştır (Purtaş, 2005: 25). AB'nin Yunanistan'ı her platformda öncelemesi ve Türkiye'nin çıkarlarına ters politikalar izlemesi, AB ile Türkiye arasında 60 yıldan fazla süredir devam eden üyelik görüşmelerini bitme aşamasına getirmiştir. AB'nin NATO'ya bağımlılığı düşünüldüğünde, NATO için çok güçlü bir üye konumunda olan Türkiye ile ilişkilerin bu kadar gerginleşmesi, AB'nin güvenliği için bir risk oluşturmaktadır.

Kıbrıs Sorunu kapsamında oluşan denkleme bir de İsrail dahil olmaktadır. Akdeniz'deki hidrokarbon yatakları nedeniyle enerji alanındaki güç mücadelesi Kıbrıs meselesini daha çözümsüz hale doğru götürmektedir. Çok yönlü ilişkilere sahip NATO, ABD, İsrail, Yunanistan ve Türkiye gibi aktörlerin yürüttükleri güç ve güvenlik temelli yaklaşımlar, Kıbrıs meselesi, Filistin sorunu gibi kronik meseleleri çok boyutlu ve çözülemez hale getirmektedir. Bu çok taraflı ve çok boyutlu durum, önümüzdeki yıllarda Kıbrıs meselesini bu aktörler nezdinde daha önemli bir sorun haline getirecektir (Ertem ve Karadeniz, 2015: 147)

NATO'nun 2016 yılı Temmuz ayında Polonya'nın Başkenti Varşova'da gerçekleşen devlet ve hükümet başkanları zirvesinde AB ile karma tehditlere karşı koyma, operasyonel işbirliği gerçekleştirme, siber güvenlikte ortak bir sistem geliştirme ve ortak araştırma ve geliştirme faaliyetlerinde bulunma gibi başlıklar altında bir anlaşma imzalanmıştır. Ancak NATO üyesi olarak Türkiye ve AB üyesi olarak GKRY'nin birbirlerini tanımamaları, NATO ve AB arasında imzalanan bu anlaşmanın uygulanmasını zora sokmuştur. Kıbrıs Sorunu'nun çözüme kavuşulması durumunda kazançlı çıkacak olan aktörlerin başında gelen NATO, Kıbrıs müzakerelerini yakından takip etmiştir.

2016 yılı Temmuz ayında NATO'nun devlet başkanları toplantısında AB ile güvenlik odaklı bir anlaşma imzalanmıştır. Ancak NATO'nun üyesi Türkiye ile AB üyesi GKRY'nin birbirlerini tanımamaları anlaşmanın uygulanmasını zora sokmuştur (Bayraklı ve Boyraz, 2017: 402). Türkiye ve Yunanistan arasındaki Kıbrıs anlaşmazlıkları, NATO ve AB gibi köklü örgütlerin güvenliğinde zafiyet oluşturma potansiyelini taşımaktadır. Özellikle AB güvenliğinde Türkiye gibi bir aktörün önemi bu kadar ortadayken, AB'nin Yunanistan'a olan tam desteği kendi içerisinde çelişkileri de beraberinde getirmektedir.

Son yıllarda iki NATO ülkesi olan Fransa ve Yunanistan yaklaşması dikkat çekmektedir. Yunanistan'ın 2021 yılında Fransa ile imzaladığı savunma anlaşmasında, başka bir ülke tarafından yapılacak saldırıda birbirlerine askeri yardım da bulunacaklarını taahhüt etmişlerdir. Bu anlaşmaya NATO bağlamında bakıldığında sorunlu bir metin olarak ortaya çıkmaktadır. Zira NATO anlaşmasının 5. Maddesi üye bütün ülkelere dışardan bir saldırı durumunda yardım yapılacağını öngörmektedir. Eğer

bu anlaşma NATO üyesi Türkiye'ye karşı yapıldıysa bu durum NATO'nun anlaşmalarına uymamaktadır (Öncel, 2022: 34). Yunanistan'ın gerek Fransa ve gerekse ABD ile yaptığı ikili anlaşmalar ve faaliyetlerin Türkiye'ye yönelik kısımları NATO işbirliği ruhuna uygun görülmemektedir. Zira bu anlaşmalar Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı daha saldırgan politikalarını desteklemektedir.

Fransa ve Yunanistan yaptıkları ikili savunma anlaşmaları ile Akdeniz'de Türkiye'yi bir jeopolitik rakip olarak gördüklerini ortaya koymaktadırlar. Bu iki devletin Türkiye'ye karşı attığı adımlar NATO ittifakının Ruhuna uymamaktadır. Aynı şekilde ABD'nin Türkiye'ye karşı bazı yaptırımlar uygulaması NATO'nun ilkelerine uymamaktadır. İttifak üyesi ülkelerin NATO'nun güvenlik ilkelerinden önce kendi çıkarlarını öncelemesi ittifaka zarar vermektedir. Yunanistan ve Türkiye arasında çatışmanın önünde en büyük engel NATO bariyeridir. NATO bariyerinin zayıflatılması halinde NATO'nun güney kanadında, durdurulması zor olan bir çatışma trendi ortaya çıkma ihtimali bulunmaktadır (Kasapoğlu, 2021: 17). Ortaya çıkacak bir çatışma veya savaşın NATO'ya büyük bir zarar vermesi ve NATO içerisinde büyük bir çatlağın oluşmasına neden olacağı gibi, bu ihtimalin NATO'nun rakibi Rusya'nın da güçlenmesine neden olacağı aşikardır.

NATO imkanlarının AB tarafından kullanımını amaçlayan OGSP'nin karar mekanizmasına katılmak isteyen Türkiye'nin bu isteği kabul görmemiştir. Türkiye ise OGSP'nin NATO üyesi bir ülkeye karşı kullanılmayacağını ve ayrıca GKRY ve Malta'nın yer alamayacaklarını AB'ye kabul ettirmiştir. Türkiye izlediği bu çok yönlü politikalar gereği aynı zamanda Bosna-Hersek'teki AB barış gücü, EUFOR-ALTHEA harekâtı ve Kosova'daki hukuk düzeni güçleri, EULEX Misyonu ile AB operasyon ve misyonlarına katkı sağlamıştır (Kamel, 2014: 157).

2008 Nisan ayındaki NATO zirvesinde, Yunanistan hariç tüm NATO üyelerinin üye olması konusunda mutabık kaldıkları Makedonya Cumhuriyeti üye olamamıştır. Yunanistan, Makedonya'nın ismine itiraz ederek Üsküp yönetiminin bu isimle ittifaka girmesini reddetmiştir. Türkiye, Makedonya'nın ittifaka katılmasını önemli görmüş ve desteklemiştir. Zirvede yapılan bütün baskılara rağmen Atina veto gücünü kullanmıştır (Erhan, 2010: 129).

Bütün Ege ve Doğu Akdeniz'e hâkim olma düşüncesi Yunanistan için, icra ettiği tatbikatlar, kendisine satılan modern harbin dışında kalmış modası geçmiş silah ve teçhizatın bakım ve onarım masrafları önemli bir yük meydana getirmektedir. Eski silahların bakım maliyetlerinin bazen yenisinin fiyatını geçtiği bir ortamda, NATO üyesi ABD ve Fransa gibi ülkeler ellerindeki ikinci el; uçak, gemi, helikopter ve tanksavar ne varsa Yunanistan'a satmaya devam etmektedirler. Yunan ekonomisinin yıllardır çok ağır bir ekonomik kriz ile kıvrınmasına rağmen ve işler yolunda gitse bile alınan borçların 2050 yılında biteceği tahmin edilirken, Yunanistan hala silahlanmaya devam etmektedir (Alpar, 2021).

Ege'de uluslararası hava sahasında NATO görevi icra eden F-16 Türk uçaklarına Yunanistan'ın Girit Adası'na konuşlandığı Rus menşeli S-300 Hava Füze Sistemleri tarafından radar kilidi atılmasına, Türkiye tarafı en üst düzeyde Yunanistan ve ABD'ye tepki göstermiştir. Türkiye, NATO görevi yapan Türk uçaklarına karşı yapılan bu tacizi NATO'ya karşı yapılmış düşmanca bir davranış olarak değerlendirdiğini ilan etmiştir. Türkiye, ABD'nin Yunanistan'ın Rus yapımı S-300'leri kullanmasına sessiz kalması ama Türkiye'nin Rus yapımı S-400'leri almasını tehdit olarak algılayarak yaptırım tehdidinde bulunmasını çifte standart olarak değerlendirmiştir (Euronews, 2022).

Suriye ve Irak gibi komşuların da ortaya çıkan güvenlik sıkıntısı Türkiye'yi olumsuz etkilemiştir. Sınırlarında güvenliği sağlamak için ortaya çıkan hava savunma sistemi ihtiyacının ne ABD ne de NATO tarafından karşılanmaması neticesinde, Türkiye'nin bu ihtiyacını Rusya'dan S-400 olarak karşılaması, NATO ve ABD'de rahatsızlık ortaya çıkarmıştır. Kendi ulusal güvenliği için farklı tedarikçilerden savunma sistemi alan Türkiye'ye NATO ve ABD'nin tepkisi, ittifak ilişkilerinin özerk hareket etme kabiliyetini kısıtlaması neticesi ile ortaya çıkan bir maliyet olarak yorumlanmaktadır (Doğan, 2019: 149). Yunanistan'ın ABD'den silah tedariki yapabiliyorken, Türkiye'nin ABD'den en temel ulusal güvenlik ihtiyacı için tedarik sağlayamaması, ABD'nin iki ülke arasındaki taraflı politikalarını göstermektedir.

ABD ve NATO, S-400 Savunma Sistemini F-35 projesine tehdit olarak görmektedirler. Bu kapsamda ABD, en gelişmiş model F-35 uçaklarının Türkiye'ye verilmesinden vazgeçmiştir. Yine Türkiye'nin F-16 uçakları ile ilgili girişimleri yavaşlatılmıştır. ABD, Türkiye'ye savunma sanayi noktasında ihtiyaçlarını temin etmede zorluk çıkarırken, Yunanistan'ı güçlendirecek silah alımlarına izin vermektedir. ABD ve Fransa'dan aldığı uçaklar ile Yunan Hava Kuvvetleri güçlenmeye devam etmektedir (Göksedef, 2022). ABD'nin bu politikalarının arka planında, Yunanistan ve Türkiye arasındaki güç dengesini belli bir düzeyde tutma politikası yer almaktadır. ABD iki ülkeye silah satışında Türkiye'nin Yunanistan ile arayış açmaması için dengeyi gözetken politikalar izlemektedir.

NATO politika olarak silah tedariki ve savunma harcamalarının kendi bünyesinde yapılması stratejisini izlemektedir. Yunanistan'ın Rusya'dan S-300 hava savunma sistemi alması ve Türkiye'nin de S-400 hava savunma sistemini alması, NATO'nun istemediği bir durumu ortaya çıkarmıştır. Yunanistan S-300 sistemini alması ve kullanması karşısında Türkiye ise, daha gelişmiş bir versiyon olan S-400 hava savunma sistemini alarak cevap vermiştir. Yunanistan'ın S-300 almasını kabul eden NATO üyeleri, Türkiye'nin S-400 almasına tepki göstermiş ve Türkiye'nin bu hava savunma sistemlerini kullanmasının NATO'nun güvenliğini tehdit edeceğini dile getirmiştir. Özellikle NATO'nun en büyük silah tedarikçisi ABD, Türkiye'nin bu sistemleri kullanmaması için yaptırım uygulamıştır.

İki ülkenin savunma harcamaları kıyaslandığında Türkiye'nin savunma harcaması; 1960 yılında 468,8 milyon dolardan, 2019 yılında tarihinin en yüksek harcaması olan 20.44 milyar dolara kadar çıkmıştır. Yunanistan'ın savunma harcamalarına bakıldığında ise; 1960 yılında 170 milyon dolar olan harcaması, 2009 yılında 10.64 milyar dolarla tarihinin en yüksek harcamasını yapmıştır (The World Bank). İki ülkenin savunma harcamaları kıyaslandığında Türkiye'nin açık ara daha fazla harcama yaptığı görülmektedir. NATO üyesi olduktan sonra her iki ülkenin savunma harcaması düşmemiş daha fazla artarak devam etmiştir. Tablo 1'de görüldüğü gibi iki ülkenin savunma harcamaları kıyaslandığında Türkiye açık ara önde bulunmaktadır. Yıllara göre sürekli artış gösteren harcamaların en önemli nedenlerinden birisi iki ülkenin birbirlerini tehdit olarak görmesidir.

Tablo 1: Türkiye ve Yunanistan savunma harcamaları (milyar dolar)

Yıl	Yunanistan	Türkiye
1960	0,17	0,46
1970	0,47	0,56
1980	2.28	2.67
1990	3.19	5.32
2000	4.56	9.99
2009	10.64	16.05
2019	5.47	20.44
2021	8.08	15.48

Kaynak: (The World Bank)

Türkiye'nin gerek Rogers Planı gibi olumsuz tecrübeleri gerek NATO müttefiklerinin Türkiye'nin milli güvenliğine zarar veren PKK/YPG/PYD örgütlerini silahlandırması gerekse Yunanistan'ın ABD ile attığı adımların Türkiye'de endişeye neden olması, Türkiye'yi NATO konusunda daha temkinli adımlar atmaya zorlamaktadır. İsveç ve Finlandiya'nın ittifaka dahil olması için terörle mücadelede net ve somut adımlar atılınca kadar Türkiye'nin veto hakkını kullanacağını belirtmesi ve NATO'da bu iki ülkeden isteklerini dile getirmesi buna örnek olarak gösterilebilir (Duman, 2023: 419). Finlandiya, Türkiye'nin isteklerini karşılamasıyla, 30 Mart 2023 tarihinde TBMM'nin onay vermesiyle birlikte 31. NATO ülkesi olmuştur (Çam, 2023). 2023 Temmuz ayında Litvanya'da düzenlenen NATO Zirvesinde Türkiye, İsveç'in ittifaka katılmasına yeşil ışık yakmıştır (BBC News, 2023).

Türkiye ve Yunanistan arasındaki sorunlar ve güvenlik algılamaları NATO'nun savunma planlarının hazırlanmasından askeri tatbikatların düzenlenmesine kadar bir çok noktada karar mekanizmasına olumsuz yansımaktadır. İki ülkenin NATO planlamalarında veto haklarını kullanması ittifakın güneydoğu kısmında bir zayıf entegrasyon ortaya çıkarmaktadır (Hayta, 2006: 337-338). Bununla birlikte iki NATO ülkesi güvenlik ikilemi kapsamında kendi ulusal güvenliklerini sağlamak için

ordularını güçlendirmeye devam etmektedir. Güçlenmeye devam eden Türkiye ve Yunanistan ordusunun ittifak içindeki varlığı ise NATO tarafından olumlu karşılanmaktadır.

Sonuç ve öneriler

Kuruluşundan günümüze Osmanlı ve sonrasında Türkiye'ye karşı genişleme siyaseti izleyen Yunanistan, dış politikasını büyük bir oranda Türkiye karşıtlığı üzerinden yürütmektedir. Türkiye ise Yunanistan ile kötü ilişkiler dışında istikrarsız bir coğrafyanın içerisinde olduğu için daha geniş perspektiften dış politikalarını oluşturmaktadır. İki aktörün izlediği silahlanma, askeri kuvvetleri artırma, yeni ittifaklar kurma ve karşılıklı olarak birbirlerini daha az güvenli hale getirme stratejileri, iki devletin arasındaki güvenlik ikilemini göstermektedir. Geçmişte birbirleriyle savaş tecrübesi olan Türkiye ve Yunanistan, dünyanın en gelişmiş, en güçlü ve tecrübeli uluslararası güvenlik örgütü olan NATO'yu araçsallaştırarak, kendi devletlerini daha güvenli hale getirmek için mücadele etmektedirler.

Yunanistan tarafı, İngiltere, Fransa, AB, ABD ve NATO gibi aktörler ile yakın ilişkiler kurarak güç elde etmeye çalışırken; Türkiye ise Terörizmden sınır güvenliğine ve komşularıyla sorunlarla mücadele ederken, kendi millî imkanlarını iyi değerlendirerek, diğer taraftan ise NATO kapsamında batılı ülkeler ile yürüttüğü ilişkilerle güç elde etmeye çalışmaktadır. Her iki taraf bir taraftan güç devşirmeye çalışırken diğer taraftan ise en kötü senaryo için hazırlık yapmaktadırlar. Her iki aktörün kendilerini güvende hissetmemeleri iki devlet arasında bir güvensizlik sarmalına neden olmaktadır. Her iki aktörde ulusal güvenliklerini artırmaya çalışırken, karşı tarafın askeri hareketlerini tetikleyerek bir güvenlik ikilemi içerisinde yer almaktadırlar.

Çalışma kapsamında Yunanistan ve Türkiye'nin özellikle NATO'daki mücadelesine odaklanılmıştır. Her iki ülke de NATO kapsamında kendi ordularının kurumsallaşmasında ve güç kazanmasında önemli kazanımlar elde etmiştir. Aynı zamanda her iki ülke de ABD'nin NATO kapsamında oluşturduğu güvenlik anlayışı ile zaman içerisinde kendi güvenlik anlayışlarını geliştirmişlerdir. Dolayısıyla ABD'nin her iki ülke üzerinde önemli etkileme kapasitesi bulunmaktadır. Yunanistan NATO ittifakının bir üyesi olsa da, yaptığı seçimler ile kendi çıkarlarını ittifakın çıkarlarından önce tutarak kendi çıkarları için en kötü senaryoları üretmektedir. Kıbrıs'ta Türkiye'yi yok sayması ve Ege Adaları'nın silahlandırılması gibi izlediği politikaların geçerliliğini sağlamak için NATO'yu kullanmaktadır. Türkiye ise uluslararası anlaşmalardan doğan haklarını korumak için Yunanistan'a hem sahada hem de NATO'da ki masada kararlı bir duruş sergilemektedir. İki ülkenin NATO ittifakına yaptığı katkı itibarıyla kıyaslandığında, Türkiye'nin katkısının çok daha fazla olduğunu söylemek mümkündür.

Yunanistan, NATO'nun en önemli üyelerinden olan ABD, Fransa gibi ülkelerden aldığı destekle Türkiye'ye karşı dış politika davranışlarını belirlerken işbirliği yerine güvensizlik seçeneği üzerinden gitmektedir. Yunanistan'ın bu tutumu Türk toplumu ve Yunanistan toplumunun birbirlerine bakış açısını olumsuz etkilemektedir. Türkiye ise Yunanistan'ın yanında ABD ve Fransa ile bölgesindeki meselelerde ciddi fikir ayrılıkları yaşamaktadır. Batı dünyasından ekonomik, siyasi ve askeri destek alan Yunanistan'ın bu fikir ayrılıklarını da avantaja çevirdiğini iyi analiz eden Türkiye ise, bir taraftan ordusunu güçlendirirken diğer taraftan ise NATO ekseninde masada çözüm arayışı içerisinde. Aynı zamanda Türkiye, Yunanistan'ın kendisini tehdit olarak algılayarak silahlanmasına ve tahriklerine karşılık vermekten çekinmemektedir. Rus hava savunma sistemlerini alan her iki ülke, kendi aralarındaki silahlanma yarışına NATO ve ABD'nin de taraf olmasını sağlayacak adımları atmışlardır. Kuruluşundan günümüze Yunanistan, izlediği genişleme siyasetini, NATO kapsamında yeniden uyarlayarak Türkiye'ye karşı yapmış olduğu tahriklerle, kurumsal ve sistematik hale getirmeye çalışmaktadır. Her iki devletin birbirlerini tehdit olarak görmesi ve sonrasında silahlanması ise iki ülke ekonomileri üzerinde ciddi bir yük oluşturmakta ve özellikle Yunanistan'ın yıllardır devam eden kötü ekonomisinin daha da kötüleşeceği tahmin edilmektedir. Her iki devletin karşılıklı güvenlik kaygıları iki devlet arasında bir güvenlik ikilemi oluşturmakta ve iki devlette bu güvenlik ikileminde NATO'ya daha fazla bağımlı hale gelmektedirler. Her iki ülkenin güvenlik ikilemi kapsamında izlediği politikalar, bu ülkelerin kontrollü gerginliği yönetmede tecrübesini artırmaktadır ve bu noktada NATO iki ülke arasında önemli bir perde olmaktadır.

Kaynakça

- Akbaş, Z., Çelik, A. H., Duman, M. (2019). İkinci yüzyılında iş birliği ve çatışma sarmalında Türk- Amerikan ilişkileri. *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 13(19), 2226-2258. <https://doi.org/10.26466/opus.532884>
- Aksu, F. (2014). Uyuşmazlık- Kriz sarmalından algı değişimine Türkiye- Yunanistan ilişkileri. Mustafa Kaymakçı ve Cihan Özgün. (Ed.). Rodos ve İstanköy Türklüğü içinde (ss.55-90) RİOTKDD Yayınevi.
- Aksu, F. (2018). *Ege Denizi'ne ilişkin sorunlar Rogers Planı ve Yunanistan'ın NATO askeri kanadına dönüşü*. 25 Ağustos 2023 tarihinde <http://www.turkishgreek.org/iki-uelke-arasindaki-temel-sorunlar-ve-taraflarin-yaklasimlari/ege-denizi-ne-iliskin-sorunlar/nato-komuta-kontrol-sorunlar/rogers-plan-ve-yunanistan-n-nato-askeri-kanad-na-doenuesue> adresinden erişildi.
- Alacakaptan, A. (1986). *Atlantik ittifakı*. Tisa Matbaası.
- Albayrak, M. (2000). Türkiye'nin Kıbrıs politikaları (1950-1960). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 16(46), 249-275.
- Alpar, G. (2 Haziran 2021). Akıl tutulması ve işgal altındaki Yunanistan!. *Stratejik Düşünce Enstitüsü*, <https://www.sde.org.tr/guray-alpar/genel/akil-tutulmasi-ve-isgal-altindaki-yunanistan-kose-yazisi-22517>
- Alpar, G. (2020). *Türkiye'nin güvenliğini anlamak*. Nobel Yayıncılık.
- Arı, T. (1992). Kıta Sahaneliği sorunu ve Türk- Yunan ilişkileri. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(1-2), 167-184.
- Arı, T. (2021). *Uluslararası güç mücadelesinin yeni arenası Doğu Akdeniz*. İdeal Kültür Yayıncılık.
- Aydın, N. (2008). *Milli Siyaset Belgesi Türklerin küresel güç doktrini*. Kum Saati Yayınları
- Ayhan, H. (Ekim 2014). Batı Trakya Türk azınlığının hukuki ve siyasi sorunlarının asimilasyon politikası çerçevesinde tahlili. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (42), 173- 188.
- Atatorun, M. (2023). Türkiye- NATO ilişkilerinin ahlaki zeminini kurmak. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(85), 274-291. <https://doi.org/10.17755/esosder.1195846>
- Babalı, T. (2014). 2000'lerde Türkiye- Yunanistan ilişkileri ve Türk azınlığın durumu: Gelmeyen Bahar, Y. Okay (Ed.). *Türk- Yunan ilişkileri üzerinde makaleler* içinde (ss.295-323) Doğu Kitabevi.
- Balcı, A (2017). *Türkiye dış politikası ilkeler, aktörler, uygulamalar*. Alfa Basım Yayım.
- Bayraklı, E. ve Boyraz, H. M. (2017). Türkiye'nin Kıbrıs politikası 2016, B. Duran, K. İnat, M. Caner. (Ed.) *2016 Türk dış politikası yıllığı* içinde (ss. 397-418) SETA Yayınları.
- Bayramoğlu, N. N. (2006). *Türk- Yunan yakınlaşmasında (1999-2006) Yunan medyasının rolü*. Ebabil Yayıncılık.
- Başeren, S. H. (2006). *Ege sorunları*. Tüдав Yayınları.
- BBC News, (2023, 11 Temmuz). Türkiye'den İsveç'in NATO üyeliğine yeşil ışık: zirve öncesi nasıl anlaşma sağlandı, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cw489877g0eo>
- Bennett, A. L. ve Oliver, J. K. (2015). *Uluslararası örgütler*. BB101 yayınları.
- Bilgiç, A. (2012). Güvenlik ikilemi"ni yeniden düşünmek: güvenlik çalışmalarında yeni bir perspektif. Aydın, M., Brauch, H.H., Çelikpala, M., Spring U. O., Polat, N., (Ed.). *Uluslararası ilişkilerde çatışmadan güvenliğe* içinde (ss.337-352.) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Birlik, E. (2008). *Kısaç Harekatı NATO'nun yeni stratejik konsepti*. Profil Yayıncılık.
- Cem, İ. (2009). *Türkiye, Avrupa, Avrasya*, Birinci Cilt. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çam, Ö. T. (2023, 31 Mart). Finlandiya NATO'ya en hızlı katılan ülkelerden olacak, Anadolu ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/finlandiya-natoya-en-hizli-katilan-ulkelerden-olacak/2860204#>
- Çelikkol, O. (2015). *Dünden bugüne Türk- Yunan ilişkileri'ne bir bakış*. Bilgesam Yayınları.
- Çelikpala, M. (2019, Kasım). Güvenlik ikilemi, Güvenlik Yazıları Serileri, No.48, https://trguvenlikportali.com/wpcontent/uploads/2019/12/GuvenlikIkilemi_MitatCelikpala_v.1.pdf
- Çukur, S. (2018, 2 Kasım). Uluslararası ilişkilerde realizm ve güvenlik, *Uluslararası Politika Akademisi*, <http://politikaakademisi.org/2018/11/02/uluslararasi-iliskilerde-realizm-ve-guvenlik/>
- Demirci, M. C. (2020, 26 Ağustos). Yunanistan'ın karasularını 12 mile çıkarmasıyla Türkiye'ye Ege'de yüzde 10'dan az bir alan kalacak. Euronews, <https://tr.euronews.com/2020/08/26/yunanistan-12-mil-cikisi-ile-turkiye-nin-sinir-ucularina-dokunuyor-gorus>
- Duman, M. (2023). 70. Yılında Türkiye-NATO ilişkilerinin tarihsel boyutu. *Akademik Hassasiyetler*, 10(21), 400-429.

- Duman, H. (1987). *Gezilerim NATO, AET (AT) ve OECD tarihten seçilmiş bazı kısımlar*, Acar Matbaacılık.
- Doğan, Z. (2019). Türkiye- ABD ilişkilerinin temel dinamikleri ve stratejik ittifak boyutu. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9 (2), 133-156.
- Ertem, H. S. ve Karadeniz, R. F. (2015). İşbirliği ve çatışma alanlarıyla 2000’li yıllarda Türkiye-ABD ilişkileri. Özden Zeynep Oktav ve Helin Sarı Ertem (Ed.). *2000’li Yıllarda Türk Dış Politikası fırsatlar, riskler ve krizler içinde* (ss. 113-164) Nobel Yayıncılık.
- Erdurmaz, S. (2010). *Soğuk Savaş sonrası silahlanma*. Berikan Yayınevi.
- Erhan, Ç. (2010). *Türk Dış Politikası’nın güncel sorunları*. İmaj Yayınevi.
- Euronews, (2022, 30 Ağustos), Erdoğan: Yunanistan S-300 radar kilidi atarak NATO ve müttefiklerine meydan okudu, Euronews, <https://tr.euronews.com/2022/08/30/erdogan-yunanistan-s-300-radar-kilidi-atarak-nato-ve-muttefiklere-meydan-okudu>
- Fazla, H. (2022). *1952’den 2022’ye NATO ve Türkiye*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Gök, A. ve Mavruk, Ç. (Temmuz 2022). Türkiye-Yunanistan arasında güvenlik ikilemi ve silahlanma yarışı: kardak ve doğu akdeniz krizleri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9 (2), 973-993. <https://doi.org/10.30798/makuiibf.914007>
- Göksedef, E. (2022, 2 Aralık). Türkiye’nin F-35 programından çıkarılması ve Yunanistan’ın savaş uçağı anlaşmaları Ege’de güç dengesini değiştirir mi?, BBC News Türkçe, <https://www.bbc.com/turkce/articles/c881406q91vo>
- Gözen, R. (2018). NATO: ittihattan ihtilafa dönüşen ittifak, Şaban H. Çalış ve Erdem Özlük (Ed.). *Küresel ilişkiler çağında uluslararası örgütler içinde* (121-175). Çizgi Kitabevi.
- Griffiths, M., O’Callaghan, T. ve Roach, S.S. (2013). *Uluslararası ilişkilerde temel kavramlar* (Cesran, Çev.). İkinci Basımdan Çeviri, Nobel.
- Güngörmez, O. (2019). Yunanistan. Enes Bayraklı, Hasan Basri Yalçın (Ed.). *Avrupa’da PKK yapılanması içinde* (ss. 609- 659) Seta Kitapları.
- Gürel, Ş. S. (1993). *Tarihsel boyu içinde Türk Yunan ilişkileri 1821-1993*. Ümit Yayıncılık.
- Gürel, Ş. S. (2018). *Tarihsel boyu içinde Türk Yunan ilişkileri 1821-1993*. İmge Kitabevi.
- Hayta, N. (2006). *Ege Adaları sorunu 1911’den günümüze*. Gazi Kitabevi.
- Kaçar, G. (2014, 11 Mart). Güvenlik ikilemi. TUIÇ Akademi, <https://www.tuicakademi.org/guvenlik-ikilemi/>
- Kalelioğlu, O. (2009). *Tarih boyunca Türk-Yunan ilişkileri ve Megali-İdea*. Bilgi Yayınevi.
- Kamel, A. (2014). *1923’ten günümüze Türk Dış Politikası ve diplomasisi*. İnkilap Kitabevi.
- Kamil, İ. (2017). Soğuk Savaş sırasında balkan devletleri (1945-1990), İ. Kamil (Ed.). *Soğuk Savaş sonrasında Balkanlar (1990-2015) içinde* (ss.3- 106) Nobel Yayınları.
- Karaosmanoğlu, A. L. (2014). *NATO’nun dönüşümü*, Uluslararası İlişkiler, 10(40), 3-38.
- Kasapoğlu, C. (2021, Ekim). Fransa- Yunanistan savunma ittifakı& Türk- Yunan askeri dengesinin geleceği, Ekonomi ve Dış Politika Araştırmalar Merkezi, Dış Politika & Güvenlik, <https://edam.org.tr/wp-content/uploads/2021/10/211012-FRA-GRE-TUR.pdf>
- Kayıran, M. ve Metintaş, M.Y. (2018). Türk- Yunan ilişkileri (1878- 1952). *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 1(3), 33-73.
- Köni, H. (2016). *Kaos Batı hakimiyetinin çöküşü*. Wizart Yayınları.
- Larrabee, F. S. ve Lesser, I. O. (2004). Belirsizlik döneminde Türk Dış Politikası, Çeviren: Mustafa Yıldırım, Ötüken Yayınları.
- İşyar, Ö. G. (2021). *Türk Dış Politikası sorunlar süreçler*. Dora Basım- Yayın.
- İren, A. ve Atlı, M. (2022). Neo-realist perspektiften doğu akdeniz ve enerji güvenliği. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 325-342.
- Oran, B. (2009). *Türk Dış Politikası kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar, 1919-1980*, Cilt I. İletişim Yayınları.
- Oran, B. (2010). *Türk Dış Politikası kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar, 1980-2001*, Cilt II. İletişim Yayınları.
- Oran, B. (2013). *Türk Dış Politikası kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar, 2001-2012*, Cilt III. İletişim Yayınları.
- Ölçekçiler, F. (2017). *Teorik çerçevede geçmişten günümüze Türkiye Dış Politikası*. Karadeniz Kitap.
- Öncel, R. (2022). Yunanistan’ın hava kuvvetleri modernizasyonu ve ittifak ilişkileri, SETA, Turkuaz.

- Özgör, F.N. (2021). Ege Denizi'nde egemenliği belirsiz coğrafi oluşumlar sorunu'nu ortaya çıkaran kardak krizi; Türkiye ve Yunanistan'daki etkileri. *TroyAcademy International Journal of Social Sciences*, 6(2), 643-668.
- Öztürk, O. M. (2001). *Türk Dış Politikasında Balkanlar*, Ömer E. Lütem ve Birgül Demirtaş Coşkun (Ed.). *Balkan diplomasisi İçinde* (ss. 1-32) ASAM Yayınları.
- Purtaş, F. (2005). Soğuk Savaş Sonrası NATO'nun dönüşümü ve genişlemesi çerçevesinde Türk Amerikan askeri ilişkileri. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 1(2), 7-31.
- Sediroğlu, S. C. (2023). Soğuk Savaş Sonrası dönemde Balkanlarda Türk- Yunan taraflarının karşılıklı güvenlik algılamaları ve çıkmazları, *Trends In Business and Economics*, 37(1), 68-80. Doi: 10.5152/TBE.2022.97476
- Soysal, İ. (1977). Türk-Amerikan siyasal ilişkilerinin ana çizgileri. *Belleten*, XLI(162), 257-276.
- Şahingöz, B. ve Tütüncü, A. (2017). Türkiye ve Yunanistan arasında silahlanma yarışı var mı?. *Ekonomi Bilimler Dergisi*. 9(2), 1-14.
- Soysal, İ. (1977). Türk- Amerikan Siyasal ilişkilerinin ana çizgileri. *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 41(162), 257-276.
- The World Bank, Military expenditure (current USD) - Greece, Türkiye, (t.y.). 25 Temmuz 2023 tarihinde <https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.CD?locations=GR-TR> adresinden erişildi.
- Uzun, H. (2004). 1919-1959 Yılları arasında Türkiye- Yunanistan ilişkileri. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi*, 5(2), 35-50.
- Üçağaç, A. ve Kalkan, D. (2023). Çin Halk Cumhuriyeti-Hindistan sınır sorunlarının yerel, bölgesel ve küresel faktörler bağlamında analizi: Doğu Ladakh örneği. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 18(2), 285-307.
- Walt, S. M. (2022, 26 Temmuz). Does anyone still understand the 'security dilemma?', *Foreign Policy*, <https://foreignpolicy.com/2022/07/26/misperception-security-dilemma-ir-theory-russia-ukraine/>
- Yaycı, C. (2020). Yunanistan talepleri (ege sorunları) soru ve cevaplarla. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yorulmaz, M. (2014). "Değişen" uluslararası güvenlik algılamaları bağlamında Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde "değişmeyen" güvenlik paradoksu. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 3(1), 103-135.
- Yüceer, S. (2002). Tarihsel perspektif içinde Türkiye'nin NATO'ya girişi ve meclisteki yankıları. *Atatürkçü Bakış*, 1(1), 71-89.

Etik kurul onayı

Bu çalışmada açık erişimi olan veriler kullanılması ve analiz edilmesi sebebi ile bu çalışma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Cumhuriyet'in yüzüncü yılına doğru Türkiye'de kamu transfer harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi

The relationship between public transfer expenditures and economic growth in Türkiye towards the centennial of the republic

Gönderim Tarihi / Received: 29.08.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 19.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1351899](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1351899)

Mustafa Necati ÇOBAN¹

Ömer Faruk BİÇEN^{**2}

Gamze ÇİMEN³

ÖZ: Çalışmada, kamu kesimi transfer harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi 2006:01-2023:06 dönemine ait aylık verilerden hareketle Türkiye örneği çerçevesinde analiz edilmiştir. Değişkenler arasındaki ampirik ilişkinin ele alındığı modelde bağımlı değişken aylık büyüme serisini temsilen sanayi üretim endeksi olarak alınmıştır. Bağımsız değişkenler ise sırasıyla cari transferler ile iç ve dış borç faiz ödemeleridir. Serilerin durağanlığının incelenmesi amacıyla ADF, PP ve LS birim kök testlerinden yararlanılmıştır. ADF ve PP birim kök testleri durağanlıkla ilgili olarak farklı sonuçlar ortaya koymakla birlikte, LS birim kök testi sonuçları yapısal kırılmaların varlığında serilerin durağan olduklarını göstermiştir. Tam Değiştirilmiş En Küçük Kareler (FMOLS) tahmin sonuçlarına göre, cari transferler ve dış borç faiz ödemeleri ekonomik büyümeyi pozitif ve anlamlı bir biçimde etkilerken, iç borç faiz ödemeleri ise ekonomik büyümeyi negatif ve anlamlı bir biçimde etkilemektedir. Türkiye'de son yıllarda yaşanan yüksek enflasyonun ilgili model üzerinde herhangi bir etkisi olup olmadığını gösteren infdu kukla değişkeni ise istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Cari transferler, İç borç faiz ödemesi, Dış borç faiz ödemesi, Ekonomik büyüme, Tam değiştirilmiş en küçük kareler (FMOLS) yöntemi

ABSTRACT: In the study, the relationship between public sector transfer expenditures and economic growth has been analyzed within the framework of the Turkish example, based on the monthly data for the period 2006:01-2023:06. In the model in which the empirical relationship between the variables is handled, the dependent variable is taken as the industrial production index, representing the monthly growth series. The independent variables are current transfers and domestic and foreign interest payments, respectively. ADF, PP and LS unit root tests were used to examine the stationarity of the series. Although the ADF and PP unit root tests revealed different results regarding stationarity, the LS unit root test results showed that the series were stationary in the presence of structural breaks. According to the Fully Modified Least Squares (FMOLS) estimation results, current transfers and external debt interest payments affect economic growth positively and significantly, while domestic debt interest payments affect economic growth negatively and significantly. The infdu dummy variable, which shows whether the high inflation experienced in Turkey in recent years has any effect on the relevant model, was found to be statistically insignificant.

Keywords: Current transfers, Domestic debt interest payment, External debt interest payment, Economic growth, The fully modified least squares (FMOLS) method.

¹ Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi/İİBF/İktisat Bölümü/İktisat Teorisi ABD, necati.coban@gop.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2839-4403>

^{**} Sorumlu Yazar / Corresponding Author

² Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi/İİBF/İktisat Bölümü/İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat ABD, ofbicen@balikesir.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1021-5198>

³ Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi/İİBF/Maliye Bölümü/Maliye Teorisi ABD, gcimen@cumhuriyet.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5730-9274>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

Transfer expenditures related to public expenditures, which serve as key financial tools in achieving macroeconomic targets such as economic growth and equal distribution. They are unrequited payments made to a person or organization that do not create a new trend in national income. Upon reviewing the literature concerning the correlation between transfer expenditures and economic growth, it becomes evident that a substantial portion of both domestic and international research focuses on analyzing the interplay of these two variables within the context of public expenditures. Studies examining the subject mostly within the framework of Wagner hypothesis or Keynes hypothesis have included transfer expenditures in public expenditures (Landau, 1985; Kolluri et. al., 2000; Arısoy, 2005; Yılmaz and Kaya, 2005; Dandan, 2011; Gül and Yavuz, 2011; Uzuner et. al., 2017; Demirgil and Karaca, 2020; Duran, 2022; Özen and Köse, 2022). Minimal research has addressed the topic concerning transfer expenditures, the constituents of transfer expenditures, and social expenditures (Ersin and Baş, 2019; Altınöz and Altıntaş, 2021; Öksüz and Aydın, 2023).

Methodology

To examine how public transfer expenditures in Türkiye correlate with economic growth, monthly datasets spanning from 2006:1-2023:06 were employed. While identifying the variables, relevant literature was reviewed, and the variables were selected using the database resources available through the Central Bank of the Republic of Türkiye Electronic Data Distribution System (TCMB-EVDS). Since the Gross Domestic Product (GDP) series is not calculated on a monthly frequency, the industrial production index, which is calculated on a monthly frequency, is taken to represent the dependent variable, economic growth. Three different variables were used for the transfer expenditures series. These variables are current transfers, domestic debt interest payments and foreign debt interest payments. The logarithms of all three items, which are independent variables, were also taken. According to the result of the unit root test with structural break by Lee and Strazicich (2003), it was concluded that the t statistics of all series within the framework of Model C are greater than the critical value of 5%, and the series are stationary when structural breaks are taken into account. Considering the structural breaks in general, it is seen that the series are stationary at the level, as supported by the PP unit root test results with constant and trend. It is accepted that the series stationary at the level move together in the long run, in short, they are cointegrated. However, the establishment of the long-term coefficients and consequently assessing the impact of public transfer expenditures on economic growth is imperative. The estimation of these long-term coefficients was conducted through the application of the Fully Modified Least Squares (FMOLS) technique.

Finding and discussion

Using the FMOLS estimator, the long-term outcomes of the connection between various types of public transfer expenditures and economic growth in Türkiye were derived. While only the variables used in the model were included in Panel A, a dummy variable was used in Panel B for the period 2020:10-2023:06, reflecting the effects of the recent inflationary process in Türkiye. According to the estimation results in Panel A, \log_{tr} and \log_{intf} variables affected $\ln d$ variable positively and significantly, while \log_{intd} variable affected $\ln d$ variable negatively and significantly. In short, current transfer expenditures and foreign debt interest payments have a positive effect on the monthly industrial production index. Conversely, domestic debt interest payments have a short-term adverse impact on industrial production or economic growth. According to the results in Panel B, although the $\ln d_{du}$ dummy variable was used, the results did not show any change with the results in Panel A, except for the parameters of the coefficients. $\ln d_{du}$ variable, which shows whether the inflationary process in Türkiye has an effect on the model, was found to be statistically insignificant. The outcomes in this study share both commonalities and disparities with the findings reported in the existing literature. One of the key factors contributing to these variations is that time frame considered in this study differs from that of other research endeavors. Nevertheless, the research conducted by Altınöz and Altıntaş (2021) established that economic growth is adversely impacted by domestic debt interest payments. According to the results obtained by Landau (1985), Dandan (2011), Duran (2022), and Özen and Köse (2022), transfer expenditures positively affect economic growth. The findings from the investigation carried out by

Yılmaz and Kaya (2005) similarly indicate that economic growth is detrimentally influenced by both domestic debt interest payments and external debt interest payments. The shared outcome between this study and the research undertaken by Altınçz and Altıntaş (2021), as well as Yılmaz and Kaya (2005), is that domestic debt interest payments have an adverse impact on economic growth. Conversely, as per the results from Yılmaz and Kaya’s study in 2005, there is a detrimental impact of foreign debt interest payments on economic growth. However, Altınöz and Altıntaş (2021) found that the link between foreign debt interest payments and economic growth lacks statistical significance. Notably, a pivotal discovery in this present study is the positive and substantial influence of foreign debt interest payments on either industrial production or economic growth.

Results

The results indicate that economic growth is positively influenced by current transfers and external debt interest payments, but adversely affected by domestic debt interest payments. Items such as treasury aids, transfers to non-profit organizations, transfers to households, other transfers to households, transfers for social purposes, which are among the important items in current transfer expenditures, provide additional spending opportunities in favor of income-disadvantaged segments in the economy. It also creates additional demand for the goods and services produced. Similarly, agricultural support payments bring about the effects of reducing costs and increasing agricultural production for the agricultural sector. Increasingly, the public sector's domestic debt interest repayment obligation is mainly due to increasing public sector budget deficits and public sector borrowing. When increased public sector borrowing is financed through the domestic market, private sector funds pass into public ownership. In this way, the increase in borrowing interest rates as a result of increasing public borrowing with the decreasing funds in the hands of the private sector causes a crowding out effect on private sector investment expenditures. Conversely, much like the relationship between domestic borrowing and domestic debt interest payments, the surge in foreign borrowing notably hinges on foreign debt interest payments. However, while the crowding out effect as a result of domestic borrowing will reduce private sector expenditures, there will be no crowding out effect in the economy as a result of external borrowing. The foreign debts received increase the external debt and have the potential to cause different effects on the economy depending on the area of use. While external debts are generally used to finance debt repayments, it is not expected to have an expansionary effect on the economy, but when these debts are used to support production and consumption in the economy, they may also yield favorable impacts on economic growth. This conclusion is influenced by the observation that the portion of public sector external debt repayments in the GDP remains below 1% during the examined timeframe.

Giriş

Kamu harcamaları, toplam harcamanın önemli bileşenlerinden ve aynı zamanda maliye politikasının temel araçlarından biri olup, güçlü ve sürdürülebilir büyümeyi teşvik etmek ve yoksulluğu en aza indirmek amacıyla yapılmaktadır. Kamu harcamaları tek başına veya diğer sosyal ve ekonomik reform önlemleriyle birlikte, ekonomik büyümenin yanı sıra üretkenliği artırma, yoksulluğu azaltma, yaşam standartlarını iyileştirme ve gelir, servet ve sosyal statüdeki eşitsizliği azaltmada önemli bir potansiyele sahiptir. Yoksulluğun azaltılması kapsamında gerekli olan sosyal harcamaların finansmanı, tarım ve sanayide büyümenin sürdürülmesi, ulaşım ve iletişimin geliştirilmesi, su yönetimi ve sulama projeleri, sağlık ve eğitime yönelik büyük ölçekli yatırımlar özel sektörün kapasitesinin üzerinde olduğundan bu durum kamu harcamalarının önemini daha da arttırmaktadır.

Ekonomik büyüme ve adil dağılım gibi makroekonomik hedeflere ulaşmada temel mali araçlardan biri olan kamu harcamalarının kapsamında yer alan transfer harcamaları; milli gelirden yeni bir akım oluşturmayan ve bir kişi veya kuruluşa yapılan tek yönlü (karşılıksız) ödemelerdir (Romer ve Romer, 2014). Benzer şekilde transfer harcamaları; içinde bulunulan dönemdeki üretime karşı doğrudan doğruya bir talep oluşturmayan, ancak bazı servet kalemlerinin kurumlar veya kişiler arasında değişimine yol açan harcamalardır (Uluatam, 2003; Yılmaz ve Kaya, 2005). Bir harcamanın transfer harcaması sayılabilmesi için iki temel şartın sağlanması gereklidir. İlk olarak harcama yapılan taraf açısından aynı ya da nakdi olarak gelir sağlanmış olmalıdır. İkincisi ise karşılığında hiçbir mal, hizmet veya ürün sağlanmamalıdır.

Transfer harcamaları genellikle ekonomide ciddi durgunlukların yaşandığı dönemlerde genişletilir. Bu dönemlerde birçok ülke, toplumdaki dezavantajlı kesimleri desteklemek ve ekonomiyi canlandırmak için doğrudan nakit ödemeleri gerçekleştirmektedir. Eğitim ve öğretime yönelik sübvansiyonlar, sosyal güvenlik ödemeleri, işsizlik ödemeleri, öğrenci bursları gibi aktarımlar transfer harcamalarına örnek olarak verilebilir (Segal, 2021; Budd, vd., 1984). Kamu transfer ödemelerinin tahsisi, devletin kanun ve sosyal-ekonomik politikaları dikkate alınarak, nakdi veya aynı şekilde gelir ya da hizmetlerin toplumdaki bir gruptan diğerine, yüksek gelirli kesimlerden yoksul kesimlere, genç ve aktif olanlardan yaşlılara veya sağlıklı bireylerden hasta ve engellilere olmak üzere çeşitli sosyal gruplar için yapılmaktadır (Sakiene, 2009).

Bir sosyal koruma şekli olarak kamu transferleri, çoğunlukla sosyal ve ekonomik kalkınmayı teşvik etmek amacıyla politika aracı olarak kullanılmaktadır. T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı verilerine göre (T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2023); Türkiye’de 2007 yılında 63 milyar TL düzeyinde olan kamu kesimi cari transfer harcamaları büyüklüğü 2022 yılına gelindiğinde yaklaşık olarak 1,1 trilyon TL seviyesine yükselmiştir. Gayrisafi Yurtiçi Hasıladaki (GSYH) payına bakıldığında ise 2007 yılında % 7,1 olan bu pay, 2022 yılında % 7,5 olarak gerçekleşmiştir. Cari transfer harcamaları 2007-2022 döneminde önemli miktarda artış gösterse de GSYH’deki payında önemli bir değişim yaşanmamıştır. Diğer taraftan iç borç faiz ödemeleri aynı dönemde 41 milyar TL’den 195 milyar TL’ye, dış borç faiz ödemeleri de 6,4 milyar TL’den 40 milyar TL’ye yükselmiştir. Bu verilere dayalı olarak iç borç faiz ödemelerinin GSYH’deki payı 2007-2022 yılları arasında % 4,7’den % 1,3’e gerilerken, dış borç faiz ödemelerinin payı ise aynı dönemde % 0,7’den % 0,5’e düşmüştür.

Toplum için sosyal koruma açısından kamu transferlerinin önemi geniş çapta kabul görünürken, ekonomik büyümeyi teşvik etme gücüne yönelik daha az fikir birliği vardır (Awaworyi ve Yew, 2014). Çünkü kamu kesimine ait harcamalardaki artış, fiziki ve beşeri sermaye birikimi ile inovasyona dönük faaliyetleri yavaşlatmaktadır. Sermaye ve inovasyona dönük faaliyetlerin yavaşlaması büyüme oranını da düşürmektedir (Landau, 1985). Feldstein (1974)’a göre transfer harcamalarının bir unsuru olan sosyal güvenlik harcamalarının bireyler tarafından garanti bir para olarak algılandığı için mevcut kaynakların tasarruf yerine daha fazla tüketime ayrılma ihtimali de ortaya çıkabilmektedir (Altınöz ve Altuntaş, 2021). Benzer bir etki emeklilik ödemeleri kapsamında ayrılan fonlar için de geçerli olabilmektedir (Zhang vd, 2006). Bu sayede düşük tasarruflarla birlikte, düşük sermaye birikimi-yatırım-büyüme süreci birbirini besleyebilir.

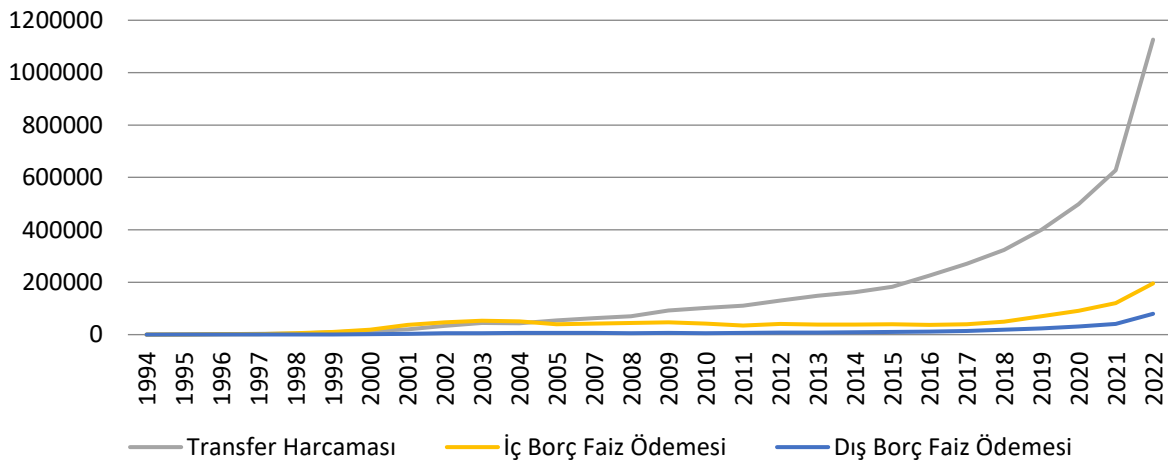
Bununla birlikte transfer harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiler doğurabileceğine yönelik görüşler de bulunmaktadır. Burada transfer harcamalarının türü önemli olmakla birlikte, genellikle borç faiz ödemelerinin büyüme üzerindeki etkisi negatif iken, firmalara ya da doğrudan üreticilere yönelik sübvansiyon ve teşvik gibi ödemelerin büyüme üzerindeki etkisi ise pozitifdir (Demirgil ve Karaca, 2020). Ancak bazı çalışmalar transfer harcamaları ve büyüme arasındaki pozitif yönlü ilişkinin yalnızca gelişmekte olan ülkeler için geçerli olduğunu kabul etmektedirler (Kolluri vd., 2000).

Her ne kadar transfer harcamaları ve ekonomik büyümeye ilişkin farklı görüşler olsa da, transfer harcamalarının etkilerine yönelik olarak sınırlı sayıda çalışmanın yapıldığı söylenebilir. Bu çalışmanın diğer çalışmalardan ayrılan en önemli yönü de, konuyu kamu harcamaları boyutunun dışında doğrudan transfer harcamaları ve transfer harcamalarının alt harcama kalemleri çerçevesinde ele almasıdır. Bu çerçevede bu çalışma, Türkiye’de kamu transfer harcamalarının türleri ile ekonomik büyüme ilişkisini 2006 Ocak – 2023 Haziran dönemi itibarıyla aylık veriler üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın başlangıç döneminin 2006 yılının Ocak ayı olarak belirlenmesinin temel sebebi, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sisteminde (TCMB-EVDS) transfer harcamalarının başlangıç döneminin 2006 yılı Ocak ayı olmasıdır. Daha eski dönemlere ait sağlıklı bir veriye ulaşılamaması çalışma için önemli bir sınırlılıktır. Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünü izleyen bölümde transfer harcamaları ile birlikte iç borç ve dış borç faiz ödemelerinin tarihsel olarak gelişimi, bu harcamaların hem GSYH’deki hem de kamu harcamaları içerisindeki payına ilişkin veriler ele alınmıştır. Üçüncü bölümde literatürdeki çalışmalara ait sonuçlar değerlendirilmiştir. Dördüncü bölüm veri seti, model ve yöntem ayrılmış, bu bölümün başında veri seti ve veri toplama sürecine yer verildikten sonra devamında model ve uygulanacak ekonometrik yöntem hakkında bilgi verilmiştir. Beşinci ve son bölümde ise genel olarak model tahmin sonuçlarına yer verilmiş ve elde edilen bulgular değerlendirilmiştir.

Türkiye’de transfer harcamalarının boyutları

Türkiye’de transfer harcamalarının boyutları tarihsel olarak transfer harcaması türleri çerçevesinde incelenebilir. Aşağıda yer alan şekillerde, T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı verileri çerçevesinde transfer harcamaları ile birlikte iç ve dış borç faiz ödemelerine ilişkin bilgiler yer almaktadır. Öncelikle Şekil 1’de transfer harcamaları ve transfer harcaması türlerine ilişkin değerler 1994-2022 yılları için milyon TL cinsinden gösterilmektedir. Şekil 2’de ise, 2007-2022 dönemine ait verilerden hareketle transfer harcamalarının GSYH içerisindeki paylarına ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Son olarak Şekil 3’te 1994-2022 dönemine ilişkin verilerden hareketle transfer harcamaları ile iç ve dış borç faiz ödemelerinin kamu harcamaları içerisindeki payı incelenmektedir.

Şekil 1: Türkiye’de transfer harcamaları (milyon TL, 1994-2022)

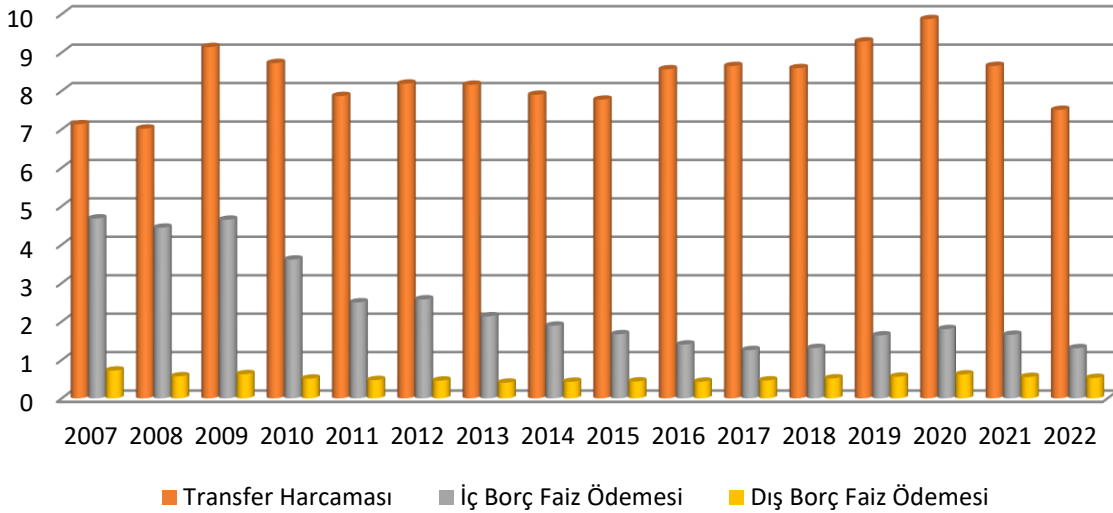

Kaynak: (T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2023).

Şekil 1 incelendiğinde 1994 yılından başlayarak 2000’li yılların başına kadar transfer harcamalarının 2008 sonrası döneme kıyasla daha yavaş bir oranda arttığı görülmektedir. 1994 yılında yaklaşık 254 milyon TL olan transfer harcamaları 2000 yılına gelindiğinde 20 milyar TL’ye yükselmiştir. 2001 ve 2008 krizlerinin transfer harcamaları üzerinde olumsuz bir etkiye yol açmadıkları da söylenebilir. 2000’li yıllarda Türkiye ekonomisini önemli ölçüde etkileyen iki krize rağmen transfer harcamaları 2000 yılındaki 20 milyar TL seviyesinden 2010 yılında 101 milyar TL seviyesine yükselmiştir. Bu tarihten itibaren transfer harcamaları hızla artmaya devam etmiş, öncelikle 2016 yılında 224 milyar TL seviyesine daha sonrasında ise 2019 yılında 400 milyar TL seviyesine yükselmiştir. Son yıllarda Türkiye’deki enflasyonist eğilimlerin de etkisiyle 2021 yılında 626 milyar TL düzeyine yükselen transfer harcamaları, 2022 yılında ise 1,1 trilyon TL seviyesine ulaşmıştır.

Yine Şekil 1’de, iç borç ve dış borç faiz ödemelerine ilişkin bilgiler de yer almaktadır. İç ve dış borç faiz ödemeleri de transfer harcamaları gibi 2000’li yılların başına kadar nispeten daha yavaş bir hızda artmıştır. 1994 yılında 233 milyon TL seviyesinde olan ve transfer harcamalarından daha düşük olan iç borç faiz ödemeleri, 2001 krizinin de etkisiyle 37 milyar TL seviyesine yükselmiştir. 2004 yılına kadar bu artış devam etmiş ve iç borç faiz ödemeleri 2004 yılında 50 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. 2011 yılında 35 milyar TL seviyesine gerileyen iç borç faiz ödemeleri, 2018 yılına kadar yatay seyrini korusa da son yıllarda tekrar yükselmeye başlamıştır. 2018 yılında 49 milyar TL olan iç borç faiz ödemeleri bu dönem içerisinde sürekli artarak 2022 yılında 195 milyar TL seviyesine ulaşmıştır. Dış borç faiz ödemeleri de yılların tümünde iç borç faiz ödemelerinin altında seyrederken 1994 yılında 65 milyon TL’den 2000 yılında 1,6 milyar TL’ye yükselmiştir. 2010 yılında 5,9 milyar TL olarak gerçekleşen dış borç faiz ödemeleri, 2015 yılında 10 milyar TL’ye, 2020 yılında 31 milyar TL’ye ve son olarak 2022 yılında da 79 milyar TL’ye yükselmiştir. Son dönemde yaşanan ekonomik gelişmeler transfer harcamaları ve iç borç faiz ödemelerinde olduğu gibi dış borç faiz ödemelerindeki artışları da beraberinde getirmiştir.

Şekil 2: Türkiye’de transfer harcamalarının GSYH’deki payı (% , 2007-2022)

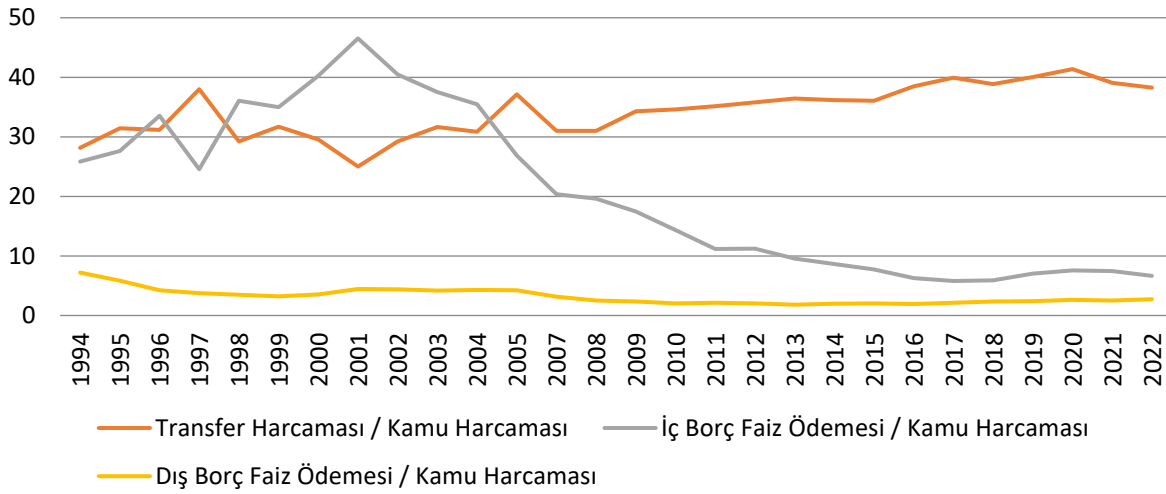

Kaynak: (T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2023).

Şekil 2’de, 2007-2022 döneminde transfer harcamaları ile birlikte iç ve dış borç faiz ödemelerinin GSYH’deki payına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Transfer harcamalarının GSYH’deki payı 2007 yılında % 7,12 seviyesinde iken, 2009 yılında % 9,13’e yükselmiş ve kademeli olarak 2015 yılına kadar azalma göstermiştir. 2015 yılında % 7,77 seviyesinde gerçekleşen bu pay, 2016 yılında itibaren tekrar yükselişe geçerek 2020 yılında % 9,86 seviyesine ulaşmıştır. Son dönemde transfer harcamaları değer olarak artsa da, transfer harcamalarının GSYH’deki payı oransal olarak azalma göstermiştir. Öncelikle 2021 yılında % 8,64’e, ardından 2020 yılında da % 7,50 seviyesine düşmüştür. İç borç ve dış borç faiz ödemelerinin GSYH’deki payına bakıldığında ise yılların tamamında iç borç ve dış borç faiz ödemelerinin GSYH’deki payı transfer harcamalarının GSYH’deki payından düşüktür. 2007 ve 2009

yılları arasında GSYH içerisinde nispeten yüksek payını koruyan iç borç faiz ödemeleri, 2010 yılından itibaren oransal olarak azalmaya başlamıştır. 2009 yılında iç borç faiz ödemelerinin GSYH’deki payı % 4,64 iken, 2017 yılında % 1,25 seviyesine kadar gerilemiştir. 2018 yılıyla birlikte tekrar artışa geçen pay 2020 yılında % 1,79’a yükselmiştir. 2021 ve 2022 yıllarında ise iç borç faiz ödemelerinin GSYH’deki payı sırasıyla % 1,65 ve % 1,30 seviyesine gerilemiştir. Dış borç faiz ödemelerinin GSYH’deki payı ise neredeyse tüm yıllarda yatay bir seyir izlemektedir. 2007 yılında % 0,72 olan bu pay 2013 yılında % 0,40’a gerilerken, 2014 yılında itibaren tekrar yükselmiş ve 2020 yılında % 0,62 olarak gerçekleşmiştir. 2021 ve 2022 yıllarında dış borç faiz ödemelerinin GSYH’deki payı tekrar azalmış ve 2022 yılı itibariyle % 0,53 seviyesine kadar düşmüştür.

Şekil 3: Türkiye’de transfer harcamalarının kamu harcamaları içerisindeki payı (% , 1994-2022)

Kaynak: (T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2023).

Bu başlık altında son olarak, 1994-2022 yılları arasında transfer harcamaları, iç borç faiz ödemeleri ve dış borç faiz ödemelerinin kamu harcamaları içerisindeki paylarına ait bilgilere Şekil 3’te yer verilmiştir. 1994-2022 dönemine ait veriler incelendiğinde, özellikle kriz dönemlerinde transfer harcamalarının kamu harcamaları içerisindeki payında azalmalar meydana geldiği görülmektedir. 1994 yılında transfer harcamalarının kamu harcamaları içerisindeki payı % 28 iken, bu pay 1997 yılında % 38 seviyesine kadar yükselmiştir. Bu tarihten itibaren Uzakdoğu Asya ekonomileri ve Rusya kaynaklı krizler ile birlikte azalma eğilimine giren pay, 2001 kriziyle birlikte en dip seviyesine ulaşmıştır. 2001 krizinin yaşandığı yıl transfer harcamalarının kamu harcamaları içerisindeki payı % 25’e gerilemiştir.

İç borç faiz ödemelerindeki gelişmeler de oldukça önemlidir. 2001 krizine kadar olan dönemde transfer harcamalarının payında gerileme yaşanırken, iç borç faiz ödemelerinin kamu harcamaları içerisindeki payında ciddi bir artış meydana gelmiştir. 1997 yılında iç borç faiz ödemelerinin kamu harcamaları içerisindeki payı % 24 iken, 2001 krizinin yaşandığı dönemde % 46 olarak gerçekleşmiştir. Bu tarihten sonra transfer harcamalarının payı yavaş da olsa artış eğilimine girerken, iç borç faiz ödemelerinin payında ciddi bir düşüş meydana gelmiştir. Transfer harcamalarının payı 2005 yılında % 37 seviyesine çıkarken, 2008 yılındaki krizle birlikte % 31’e gerilemiştir. 2009 yılıyla birlikte artış eğilimine giren transfer harcamalarının kamu harcamaları içerisindeki payı 2020’de % 41 seviyesine yükseldikten sonra 2022 yılında tekrar % 38 seviyesine gerilemiştir.

İç borç faiz ödemelerinin kamu harcamaları içerisindeki payında meydana gelen güçlü azalma 2017 yılına kadar devam etmiştir. 2017 yılında % 5,79 olan bu pay, 2021 yılında % 7,46’ya yükseldikten sonra 2022 yılında % 6,64’e düşmüştür. Veri setine bağlı olarak, dış borç faiz ödemelerinin kamu harcamalarındaki payının en yüksek olduğu dönem 1994 krizinin yaşandığı dönemdir. Bu dönemde % 7,20 gibi yüksek olan bu pay, 1999 yılında % 3,19’a kadar düştükten sonra 2002 yılına kadar yeniden yükselişe geçerek % 4,37 seviyesine ulaşmıştır. Dış borç geri ödemelerinin kamu harcamaları

içerisindeki payının en düşük olduğu yıl 2016'dır ve bu yılda dış borç geri ödemelerinin kamu harcamaları içerisindeki payı % 1,94 olarak gerçekleşmiştir. Son yıllardan meydana gelen artışlarla birlikte bu pay 2022 yılında tekrar % 2,70'e yükselmiştir.

Literatür incelemesi

Transfer harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisine yönelik literatür ele alındığında, gerek yerli gerek yabancı çalışmaların önemli bir kısmının iki değişken arasındaki ilişkiyi kamu harcamalarının unsurları çerçevesinde ele aldıkları görülmektedir. Konuyu çoğunlukla Wagner hipotezi⁴ (ekonomik büyüme kamu harcamalarının nedenidir) veya Keynes hipotezi⁵ (kamu harcamaları ekonomik büyümenin nedenidir) çerçevesinde inceleyen çalışmalar, kamu harcamalarının içinde transfer harcamalarına da yer vermişlerdir (Landau, 1985; Kolluri vd., 2000; Arısoy, 2005; Yılmaz ve Kaya, 2005; Dandan, 2011; Gül ve Yavuz, 2011; Uzuner vd., 2017; Demirgil ve Karaca, 2020; Duran, 2022; Özen ve Köse, 2022). Az sayıda çalışma ise konuyu transfer harcamaları, transfer harcamalarının unsurları ve sosyal harcamalar çerçevesinde ele almıştır (Ersin ve Baş, 2019; Altınöz ve Altıntaş, 2021; Öksüz ve Aydın, 2023). Yerli ve yabancı literatürde konuyla ilgili olan çalışmalarda elde edilen sonuçlarına bakıldığında ilk olarak Landau (1985) tarafından yapılan çalışmada, 1952-1976 döneminde 16 gelişmiş ülke için kamu harcama türleri ile yıllık kişi başına düşen gelir arasındaki ilişki incelenmiştir. Panel regresyon analizi çerçevesinde elde edilen sonuçlar; toplam kamu harcamaları ile kamu yatırım ve kamu tüketim harcamalarının aksine kamu transfer harcamalarının kişi başına düşen yıllık gelir artışını pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilediğini göstermiştir.

Kolluri vd. (2000) tarafından yapılan çalışmada G-7 ülkelerinde 1960-1993 yılları arasında farklı kamu harcama türleri için Wagner hipotezinin geçerliliği araştırılmıştır. Eşbütünlük ve hata düzeltme modelleri kullanılarak elde edilen sonuçlara göre; uzun dönemde toplam kamu harcamaları için tüm ülkelerde Wagner hipotezi geçerli iken, Fransa'da kamu tüketim harcamaları ve Kanada'da kamu transfer harcamaları için Wagner hipotezi geçerli değildir. Kısa dönem hata düzeltme süreci ise toplam kamu harcamaları için Almanya hariç tüm ülkelerde geçerlidir. Kamu transfer harcamaları için incelendiğinde yalnızca İngiltere'de hata düzeltme terimi anlamsızdır. Son olarak kamu transfer harcamaları için de Almanya dışında hata düzeltme sürecinin işlediği görülmüştür.

Arısoy (2005) yapmış olduğu çalışmada, 1950-2003 dönemindeki yıllık verilerden hareketle Türkiye'de Wagner ve Keynes hipotezleri kapsamında ekonomik büyüme ile kamu harcaması ve kamu harcamasının çeşitli unsurları arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Uzun dönemli sonuçlar incelendiğinde, ekonomik büyümeden transfer harcamaları başta olmak üzere cari, yatırım ve transfer dışı harcamaların tümüne doğru tek yönlü nedensellik bulunmaktadır. Sonuçlar Wagner hipotezinin geçerli olduğunu göstermiştir.

Yılmaz ve Kaya (2005) çalışmalarında, 1975-2003 dönemi yıllık verilerinden hareketle Türkiye'de kamu giderleri arasında yer alan cari, yatırım ve transfer ödemelerinin ekonomik büyüme yönelik etkilerini ele almışlardır. Elde edilen sonuçlar; cari harcamalar ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantının istatistiki olarak anlamsız, yatırım harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki bağlantının ise pozitif ve istatistiki olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte çoğunlukla iç ve dış borç faiz ödemelerinin toplamından meydana gelen kamu kesimi transfer harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantı ise istatistiki olarak anlamlı olmasına rağmen negatiftir.

Dandan (2011) çalışmasında, Ürdün'de 1990-2006 dönemine ait verilerden hareketle kamu harcama türlerinin ekonomik büyüme yönelik etkilerini analiz etmiştir. Ulaşılan sonuçlar; cari harcamalar ve

⁴Adolph Wagner'e göre ekonomik büyüme, kamu kesiminin ekonomik faaliyetlerinde ve kamu harcamalarında bir artışa yol açmaktadır. Bu artışın nedeni, sanayileşmeyle beraber devletin idari görevlerini daha etkin yerine getirme gerekliliğidir. Ayrıca, hızlı şehirleşme ve nüfus yoğunluğunun artması da gerek kamu hizmetleri ve gerekse sosyoekonomik düzenlemeler için daha fazla kamu harcaması yapılmasını zorunlu kılmaktadır (Arısoy, 2005: 2).

⁵Keynes'e göre kamu harcamaları arttığında ekonomik büyüme de artmaktadır. Bunun sebebi, kamu harcamalarının altyapı, sosyal güvenlik, savunma, eğitim ve sağlık hizmetleri gibi kamusal malların üretimiyle birlikte ortaya çıkan pozitif dışsallıktır (Güder vd., 2016: 48). Kamu harcamalarının yol açtığı gelir artışı ile birlikte ortaya çıkan talep artışı da ekonomik büyümeyi çarpan mekanizması yoluyla daha fazla etkilemektedir.

yatırım harcamalar ile birlikte transfer harcamalarının da ekonomik büyümeyi pozitif olarak etkilediğini göstermektedir. Diğer tarafta transfer harcamaları içerisinde yer alan borç faiz ödemeleri ve ekonomik büyüme arasında ise istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Gül ve Yavuz (2011) çalışmalarında 1963-2008 yıllarına ait verilerden hareketle, Türkiye’de Wagner ve Keynes hipotezleri kapsamında kamu kesimi tarafından yapılan harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye odaklanmışlardır. Eşbütünleşme ve nedensellik testi sonucunda elde edilen bulgulara göre; kamu harcamalarının toplamı ile birlikte, kamu kesimi cari harcamaları, kamu kesimi yatırım ile kamu kesimi transfer harcamalarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Uzuner vd. (2017) tarafından yapılan çalışmada Türkiye için 1975-2014 verilerinden hareketle, kamu kesimi cari, kamu yatırım ve kamu transfer harcamaları çerçevesinde Wagner hipotezinin geçerli olup olmadığı incelenmiştir. Johansen eşbütünleşme testi yardımıyla seriler arasında uzun dönemli ilişkiye ulaşılmıştır. Granger tarafından geliştirilen nedensellik testi sonuçları da kamu kesimi cari harcama miktarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü, kamu transfer harcama miktarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü ve son olarak da kamu kesimi yatırım harcama miktarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedenselliğe işaret etmektedir.

Ersin ve Baş (2019), yapmış oldukları çalışmalarında 1980-2016 dönemi verilerinden hareketle, Yunanistan, İspanya, Portekiz, İtalya ve Türkiye’nin aralarında bulunduğu beş Güney Avrupa ülkesinde sosyal harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki etkileri incelenmiştir. Pedroni eşbütünleşme testi seriler arasında uzun dönemli bir birlikteliğe işaret ederken, Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik testi sonuçları ise, yalnızca ekonomik büyümeden sosyal harcamalara doğru bir nedenselliğe işaret etmektedir.

Demirgil ve Karaca (2020) tarafından yapılan çalışmada, 2010-2020 dönemine ilişkin aylık verilerden hareketle Türkiye’de kamu kesimi harcama türleri ile ekonomik büyüme ilişkisi incelenmiştir. ARDL yönteminden hareketle ulaşılan sonuçlar; kamu kesimi cari ve kamu kesimi yatırım harcamalarının ekonomik büyümeyi arttırdığını gösterirken, kamu kesimi transfer harcamalarının ekonomik büyümeyi azalttığını göstermektedir.

Altınöz ve Altıntaş (2021) çalışmalarında, 1991-2016 yıllarına ait verilerden hareketle transfer harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Türkiye ekonomisi özelinde incelemişlerdir. Transfer harcamaları; sosyal güvenlik için yapılan harcamalar, iç ve dış faiz ödemeleri ile diğer transferler olarak sınıflandırılmıştır. Her bir transfer harcama kaleminin büyüme oranı üzerindeki etkisi ARDL yöntemiyle analiz edilmiştir. Ulaşılan sonuçlara göre; sosyal güvenlik harcamaları hem kısa ve hem de uzun dönemde ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilerken, iç borç faiz ödemeleri ise ekonomik büyümeyi kısa dönemde negatif yönde etkilemektedir. Diğer harcamaların anlamlı bir etkisi bulunamamıştır.

Duran (2022) çalışmasında, Türkiye’de 1975-2020 döneminde kamu harcama türleri ile ekonomik büyüme ilişkisini incelemiştir. ARDL yöntemi aracılığıyla ulaşılan uzun dönemli sonuçlara göre; transfer harcamaları ile birlikte yatırım ve kamu harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif ve anlamlı biçimde etkilediği görülmüştür. Cari harcamalar ile ekonomik büyüme arasında ise anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Özen ve Köse (2022) çalışmalarında, 1980-2017 döneminde Türkiye’de kamu harcamalarının türleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Tam Değiştirilmiş En Küçük Kareler (FMOLS) yöntemiyle analiz etmişlerdir. Ulaşılan sonuçlara göre; cari harcamalar ve yatırım harcamaları ile birlikte transfer harcamaları da ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir.

Son olarak Öksüz ve Aydın (2023) yapmış oldukları çalışmalarında, 1989-2021 yılları arasındaki verilerden hareketle Türkiye’de sosyal harcamaların büyüme başta olmak üzere işsizlik ve enflasyon gibi makro ekonomik değişkenler üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Kesirli Frekanslı Fourier ADL

yönteminden hareketle sosyal harcamaların özellikle kriz dönemlerinde ekonomik büyüme ve işsizliği pozitif yönde, enflasyonu ise negatif yönde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Veri Seti, model ve yöntem

Türkiye ekonomisi özelinde kamu transfer harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ampirik ilişkinin ele alındığı bu bölümde öncelikle veri seti tanıtılacak ve ardından model ve yöntem hakkında bilgi verilecektir.

Veri seti ve veri toplama süreci

Türkiye’de kamu kesimi tarafından gerçekleştirilen transfer harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin analizi için 2006:01-2023:06 dönemine ait aylık veri setlerinden yararlanılmıştır. Değişkenlerin belirlenme sürecinde literatürdeki çalışmalar incelenmiş, ayrıca TCMB-EVDS veri tabanı imkanları çerçevesinde değişkenler belirlenmiştir.

Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) serisi aylık frekansta hesaplanmadığı için bağımlı değişken olan ekonomik büyüme değişkenini temsilen aylık frekansta hesaplanan sanayi üretim endeksi alınmıştır. Sanayi üretim endeksi *ind* simgesiyle gösterilmiştir. Transfer harcamaları serisine ilişkin olarak da üç farklı değişken kullanılmıştır. Bu değişkenler cari transferler ile iç ve dış borç faiz ödemeleridir. Cari transferler; görevlendirme harcamaları, hazine tarafından yapılan yardımlar ödemeleri, kâr amacı olmayan kurum/kuruluşlara yapılmış olan transferler, hanehalkı için yapılan transferler, tarımsal kesime yönelik destek ödemeleri, hanehalkı için yapılmış olan diğer transferler, sosyal amaçla yapılan transferler, yurtdışına yapılan transferler ve gelirden ayrılan paylar gibi kalemleri kapsamaktadır. İç ve dış borç faiz ödemeleri de Altınöz ve Altıntaş (2021) tarafından yapılan çalışmadan hareketle diğer transfer harcaması kalemleri olarak analize dahil edilmişlerdir. Bu kalemler iç ve dış borç stokuna ait geri ödemesi gerçekleştirilen faiz tutarlarının ilgili yıllardaki büyüklüğünü göstermektedir.

Bağımsız değişken olan her üç kalemin ayrıca logaritmaları alınmıştır. Cari transfer harcamaları *logtr*, iç borç faiz ödemeleri *logintd* ve dış borç faiz ödemeleri de *logintf* simgeleriyle gösterilmiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi değişkenlere ait veri setleri TCMB-EVDS’den hareketle oluşturulmuştur.

Model ve yöntem

Türkiye’de kamu transfer harcama türleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin belirlenmesinde aşağıdaki Denklem 1’de yer alan modelden hareket edilmektedir. Bu modelin oluşturulmasında Landau (1985), Altınöz ve Altıntaş (2021), Dandan (2011), Duran (2022) ve Özen ve Köse (2022)’nin çalışmalarından hareket edilmiştir.

$$ind = \beta_0 + \beta_1 \log tr + \beta_2 \log int d + \beta_3 \log int f + \varepsilon \quad (1)$$

Denklem 1’de yer alan modelde daha önce ifade edildiği gibi *ind* bağımlı değişkeni, *logtr*, *logintd* ve *logintf* de bağımsız değişkenleri göstermektedir. ε ise hata terimidir. Diğer taraftan β_0 sabit terim parametresi, β_1 , β_2 , ve β_3 de modeldeki eğim parametreleridir.

Model tahminine geçmeden önce serilerin durağanlığının incelenmesi gerekmektedir. Durağan olmayan serilerle zaman serileri tahminlerinde bulunulması sonucunda elde edilen bulgular sorunsuz gözükse bile, Granger ve Newbold (1974)’un da ifade ettikleri gibi sahte ya da düzmece regresyon sorunuyla karşılaşma ihtimali yüksektir (Gujarati, 2006). Serilerin durağanlığının incelenmesinde zaman serileri analizi kapsamında çoğunlukla birim kök testleri kullanılmaktadır.

$$Y_t = \rho Y_{t-1} + u_t \quad (2)$$

Denklem 2’de yer alan modelde u_t , sıfır ortalama ve sabit varyansa sahip, otokorelasyonlu olmayan bir hata terimidir. Burada ρ parametresinin 1’e eşit olması serinin durağan olmama durumunu ortaya çıkarmaktadır.

$$\Delta Y_t = (\rho - 1)Y_{t-1} + u_t \quad (3)$$

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + u_t \quad (4)$$

Diğer taraftan Denklem 2’deki modelde bağımlı değişkenin farkı alındığında, Denklem 3 ve Denklem 4’teki modeller elde edilmektedir. Buradan hareketle artık ρ parametresinin 1’e eşit olmasının yanında, δ parametresinin 0’a eşit olması da serinin durağan olmadığını göstermektedir (Gujarati, 2006). Genel olarak ρ parametresinin 1’e veya δ parametresinin 0’a eşit olup olmadığının sınanması literatürde Dickey-Fuller (DF) Birim Kök test süreci olarak adlandırılır.

$$\Delta Y_t = \mu + \beta t + \delta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \delta_j \Delta Y_{t-j} + u_t \quad (5)$$

Denklem 2-4’te ifade edilen u_t hata teriminin otokorelasyonlu olması durumunda ise otokorelasyon sorunu ortadan kalkana kadar (p kadar) serinin gecikmeli değerlerinin modele dahil edilmesi gerekmektedir. Bu şekilde oluşturulan Denklem 5’te de yine serilerin durağanlığının belirlenmesinde δ parametresinin 0’a eşit olup olmadığı sınanmaktadır. Bu sınama ise Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) Birim Kök Testi olarak kabul edilmektedir (Sevüktekin ve Çınar, 2017). Denklem 5’te ifade edilen model sabitli ve trendli modeli ifade etmektedir. ADF testi bu model haricinde yalnızca sabitli ya da sabitsiz ve trendsiz modeller için de uygulanabilir.

Diğer taraftan benzer bir sınama Phillips ve Perron (PP) tarafından geliştirilen testle de yapılabilmektedir. Phillips ve Perron (1988) birim kök sınaması esnasında otokorelasyonu kontrol altında tutan ve parametrik olmayan bir yöntem geliştirmişlerdir (Mert ve Çağlar, 2019). PP birim kök testi de Denklem 5’te yer alan modelden hareket etmektedir. Aynı zamanda ADF testinde olduğu gibi PP testinde de yalnızca sabitli veya sabitsiz ve trendsiz modeller için de birim kök sınaması yapılabilmektedir.

ADF ve PP birim kök testlerine ait temel hipotez (sıfır hipotezi) serilerde birim kökün varlığına - serilerin durağan olmadığına- işaret ederken, alternatif hipotez ise serilerde birim kökün yokluğuna - serilerin durağan olduğuna- işaret etmektedir.

ADF ve PP birim kök testlerinin en önemli dezavantajı, zaman serilerinde ortaya çıkabilecek yapısal kırılmaları dikkate almamalarıdır. Kriz, savaş, salgın vb. önemli olayların zaman serileri üzerinde yapısal kırılmaya yol açma ihtimalleri oldukça yüksektir. Dolayısıyla bu çerçevede yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testleri de geliştirilmiştir. Literatürde tek bir kırılmayı dikkate alan testler olduğu gibi birden fazla kırılmayı dikkate alan testler de bulunmaktadır. Diğer taraftan yapısal kırılmayı dikkate alan birim kök testleri, kırılma zamanının içsel olarak kabul edildiği (önceden bilinmediği) veya kırılma zamanının dışsal olarak belirlendiği testler olarak da ayrılmaktadır.

Lee ve Strazicich (2003) tarafından geliştirilen birim kök testi ADF ve PP birim kök testinden farklı olarak yapısal kırılmaları dikkate almaktadır. Çift yapısal kırılmayı dikkate alan ve kırılma zamanının önceden bilinmediği Lee ve Strazicich (2003) birim kök testi LM prensibi çerçevesinde Denklem 6’daki modelden hareketle yapılmaktadır.

$$\Delta y_t = \hat{\delta} \Delta Z_t + \hat{\phi} S_{t-1} + \varepsilon_t \quad (6)$$

Denklem 6’da yer alan modeldeki $\hat{S}_t = y_t - \tilde{\psi}_x - Z_t \tilde{\delta}$, $t=2, \dots, T$ ’dir. $\tilde{\delta}$; Δy_t ’nin ΔZ_t ’ye göre regrese edilmiş halinden elde edilen parametrelerdir. $\tilde{\psi}_x$ ise $y_1 - Z_1 \tilde{\delta}$ ile gösterilmektedir. y_1 ve Z_1, y_t ve Z_t ’ya ait ilk gözlemlerdir. Temel hipotez $\phi = 0$ şeklinde ifade edilmekte ve Lagrange Çarpmanı (LM) test istatistiği $\tilde{\tau} = \hat{\phi} = 0$ hipotezini test eden t istatistiğidir. $LM_t = \inf_{\lambda} \tilde{\tau}(\lambda)$ şeklinde gösterilmektedir (Lee ve Strazicich, 2003; Mert ve Çağlar, 2019; Bozkurt ve Altınar, 2018). Burada düzeyde kırılmayı Model A, düzeyde

ve trendde kırılmayı da Model C test etmek üzere, hesaplanan t istatistiği kritik değerle karşılaştırıldığında bu değerden daha büyük olduğu durumda yapısal kırılmayı/kırılmaları dikkate alan birim kök temel hipotezi reddedilmektedir. Yani bu durumda seri yapısal kırılmanın varlığı altında durağandır. Tersisi durum ise birim kökün varlığına işaret etmektedir. Kısaca böyle bir durumda seri durağan değildir.

Bulgular ve tartışma

Bu başlık altında öncelikle ADF ve PP birim kök testleri ile yapısal kırılmaları dikkate alan Lee ve Strazicich (2003) birim kök test sonuçlarına yer verildikten sonra, FMOLS tahmincisine göre elde edilen bulgular değerlendirilecektir.

Tablo 1: ADF ve PP birim kök test sonuçları

Test	Değişken	Sabitli Model		Sabitli ve Trendli Model	
		Test İstatistiği	Kritik Değer*	Test İstatistiği	Kritik Değer*
ADF	<i>ind</i>	-0.033	-2.8761	-2.8130	-3.4329
	Δind	-4.4999**	-2.8762	-5.9203**	-3.4327
	<i>logtr</i>	4.0225	-2.8759	4,6202	-3.4326
	$\Delta logtr$	-1.6153	-2.8762	-2.4136**	-3.4331
	<i>logintd</i>	1,8037	-2.8756	-0.7406	-3.4320
	$\Delta logintd$	-21.2425**	-2.8755	-11.5525**	-3.4322
	<i>logintf</i>	4.0992	-2.8760	-0.2458	-3.4327
	$\Delta logintf$	-9.2891**	-2.8759	-10.1564**	-3.4327
PP	<i>ind</i>	-2.4268	-2.8751	-10.5433**	-3.4314
	Δind	-94.3145**	-2.8752	-97.6508**	-3.4315
	<i>logtr</i>	0.4604	-2.8751	-9.1962**	-3.4314
	$\Delta logtr$	-40.2387**	-2.8752	-54.6896**	-3.4315
	<i>logintd</i>	-10.1231**	-2.8751	-11.9303**	-3.4314
	$\Delta logintd$	-62.3388**	-2.8752	-70.1116**	-3.4315
	<i>logintf</i>	-8.9357**	-2.8751	-12.9240**	-3.4314
	$\Delta logintf$	-106.8201**	-2.8752	-134.4169**	-3.4315

Not: **% 5 Kritik değer. **Birim kök temel hipotezi reddedilmiştir. Δ ; Birinci fark

Öncelikle Tablo 1 incelendiğinde, geleneksel ADF ve PP birim kök test sonuçlarına yer verilmiş olduğu görülmektedir. Her iki test de sabitli model ile sabitli ve trendli model çerçevesinde yapılmıştır. Ulaşılan sonuçlara göre, ADF testinde her iki model için % 5 kritik değerler çerçevesinde *ind*, *logintd* ve *logintf* değişkenlerinin birinci farkında durağan oldukları görülmektedir. *logtr* değişkeni ise sabitli modelde birinci farkı alındığında da durağan çıkmazken, sabitli ve trendli modelde ise birinci farkında durağan çıkmıştır. PP test sonuçlarına göre ise sabitli modelde yine % 5 kritik değerde *ind* ve *logtr* serileri birinci farkında durağan iken, *logintd* ve *logintf* serileri ise düzeyde durağandır. Sabitli ve trendli model dikkate alındığında, serilerin tamamının düzeyde durağan oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 2: Lee ve Strazicich (2003) yapısal kırılmalı birim kök test sonuçları

Değişken	Model	Gecikme Uzunluğu	Kırılma Tarihleri	t istatistiği	% 5 Kritik Değer
<i>ind</i>	A	7	2008m11 ve 2020m04	-4.9823*	-3.5731
	C	7	2008m10 ve 2019m05	-6.7012*	-5.7063
<i>logtr</i>	A	7	2012m06 ve 2021m08	-2.3011	-3.5731
	C	7	2014m09 ve 2020m11	-7.7121*	-5.9211
<i>logintd</i>	A	8	2010m11 ve 2014m10	-3.8818*	-3.5731
	C	5	2008m06 ve 2017m09	-9.3022*	-5.8978
<i>logintf</i>	A	8	2015m09ve 2016m07	-3.4880	-3.5731
	C	8	2016m06 ve 2018m12	-9.1001*	-5.9066

Not: *Birim kök temel hipotezi reddedilmiştir.

ADF ve PP birim kök testleri serilerin durağanlığıyla ilgili olarak farklı sonuçlar ortaya koymaktadır. Çalışmanın örnekleme olan 2006:01-2023:06 döneminde Türkiye ekonomik kriz, siyasi olaylar, darbe girişimi, terörle mücadele, pandemi gibi önemli olaylar yaşamış ve yaşanan bu gelişmelerin seriler üzerinde yapısal kırılmalar oluşturabileceği dikkate alınarak Lee ve Strazicich (2003) birim kök testi sonuçları da elde edilmiştir.

Tablo 2’de tüm değişkenler için Model A ve Model C çerçevesinde elde edilen Lee ve Strazicich (2003) yapısal kırılmalı birim kök testi sonucuna göre Model C çerçevesinde tüm serilere ait t istatistiklerinin % 5 kritik değerden büyük olduğu ve buna göre yapısal kırılmalar dikkate alındığında serilerin durağan oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Yalnızca Model A kapsamında *logtr* ve *logintf* değişkenlerinin % 5 seviyesinde durağan olmadıkları görülmüştür. Genel olarak yapısal kırılmalar dikkate alındığında, sabit ve trendli PP birim kök testi sonuçlarının da desteklediği gibi serilerin düzeyde durağan oldukları görülmektedir.

Düzeyde durağan serilerin uzun dönemde birlikte hareket ettikleri, kısaca eşbütünleşik oldukları kabul edilmektedir. Bununla birlikte uzun dönemli katsayıların belirlenmesi ve bu sayede kamu transfer harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin tahmin edilmesi gerekmektedir. Uzun dönem katsayılarının tahmin sürecinde için Tam Değiştirilmiş En Küçük Kareler (FMOLS) Yönteminden yararlanacaktır. Phillips ve Hansen (1990)’in geliştirmiş oldukları bu yöntemin en büyük avantajı, hata terimi ile bağımsız değişkenler arasındaki içsellik sorunu ve otokorelasyon problemi için çözüm üretebilmesidir (Kopuk, 2020). FMOLS tahmincisi, sorunları ortadan kaldırmak için yarı parametrik bir düzeltme kullanmakta ve böylece asimptotik olarak yansız ve tam verimli tahminler üretmektedir (Ramirez, 2022).

Türkiye’de kamu kesimi transfer harcama türleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye ait uzun dönemli sonuçlar Tablo 3’te yer almaktadır. FMOLS tahmincisine göre elde edilen sonuçlar iki farklı şekilde ele alınmıştır. Panel A’da yalnızca modelde kullanılan değişkenlere yer verilirken, Panel B’de ise Türkiye’de son dönemde yaşanan enflasyonist sürecin etkilerini de yansıtacak şekilde 2020:10-2023:06 dönemi için (*infdu*=1) kukla değişken kullanılmıştır.

Tablo 3: FMOLS tahmin sonuçları

Değişken	Panel A			Panel B		
	Katsayı	t-istatistiği	Prob.	Katsayı	t-istatistiği	Prob.
<i>logtr</i>	54,1565*	9,7066	0,0000	54,5085*	8,7625	0,0000
<i>logintd</i>	-17,1714**	-2,5364	0,0119	-21,9275*	-3,1729	0,0017
<i>logintf</i>	18,6140*	3,3269	0,0010	20,4873*	3,7151	0,0003
<i>infdu</i>	-	-	-	3,3478	0,5293	0,5971
<i>c</i>	-291,6079*	-8,1985	0,0000	-273,3119*	-5,5457	0,0000
R²	0,7861			R²	0,7807	
Düzeltilmiş R²	0,7830			Düzeltilmiş R²	0,7764	

Not: *% 1 ve ** % 5 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 3 Panel A’daki tahmin sonuçları incelendiğinde, *logtr* ve *logintf* değişkenleri *ind* değişkenini pozitif ve anlamlı bir biçimde etkilerken, *logintd* değişkeninin ise *ind* değişkenini negatif ve anlamlı bir biçimde etkilediği görülmektedir. Kısaca, cari transfer harcamaları ve dış borç faiz ödemelerinin aylık sanayi üretim endeksi üzerinde olumlu bir etkisi söz konusudur. Diğer taraftan iç borç faiz ödemeleri ise sanayi üretimini veya kısaca ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Panel B’deki sonuçlar incelendiğinde ise, *infdu* kukla değişkeni kullanılmasına rağmen sonuçların katsayılarına ait parametreler dışında Panel A’daki sonuçlarla herhangi bir değişiklik göstermediği görülmüştür.

Türkiye'deki enflasyonist sürecin model üzerinde etkiye yol açıp açmadığını gösteren *infdu* değişkeni istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. R^2 ve Düzeltilmiş R^2 sonuçları da bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Elbette literatürdeki sonuçlar ve Tablo 3'teki bulgular arasında benzerlik ve farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bu farklılıkların en önemli nedenlerinden birisi, çalışmanın ele alındığı dönemin diğer çalışmalardan farklı bir dönemi içermesidir. Bununla birlikte, Altınöz ve Altuntaş (2021)'in çalışmasında da iç borç faiz ödemelerinin ekonomik büyümeyi negatif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Yine Landau (1985), Dandan (2011), Duran (2022) ve Özen ve Köse (2022) tarafından ulaşılan sonuçlara göre transfer harcamaları ekonomik büyümeyi pozitif yöne etkilemektedir. Yılmaz ve Kaya (2005) tarafından yapılan çalışmada elde edilen sonuçlar da iç borç faiz ödemeleri ile dış borç faiz ödemelerinin ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilediğini göstermektedir. Diğer taraftan ekonomik büyümenin iç borç faiz ödemelerinden negatif yönde etkilendiği sonucu, hem bu çalışmanın hem de Altınöz ve Altuntaş (2021) ile Yılmaz ve Kaya (2005) tarafından yapılan çalışmaların ortak bulgularıdır. Diğer taraftan Yılmaz ve Kaya (2005)'nin bulgularına göre dış borç faiz ödemeleri ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilerken, Altınöz ve Altuntaş (2021) tarafından ulaşılan bulgular dış borç faiz ödemeleri ile ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığını ortaya koymaktadır. Bu çalışmadaki en önemli bulgulardan birisi, dış borç faiz ödemelerinin sanayi üretimi veya ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisinin olduğunu göstermesidir.

Son olarak, etki-tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırma sonuçları da önemli bulgular ortaya koymaktadır. Etki-tepki fonksiyonlarına Ek Tablo 1'de yer verilmiştir. Etki-tepki fonksiyonları incelendiğinde, ekonomik büyüme değişkenine verilen bir şokun kendisi üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu ve bu etkinin 10 ay boyunca ortadan kalkmadığı görülmektedir. Bağımsız değişkenlere verilen şokların da ekonomik büyüme değişkeni üzerinde anlamlı etkileri söz konusudur. Yine Ek Tablo 2'de yer alan varyans ayrıştırma sonuçlarına göre ise, ilk ay ekonomik büyümedeki toplam değişimin tamamı kendisi tarafından açıklanmaktadır. 10. ayda ise ekonomik büyümedeki toplam değişimin % 66'sı kendisi tarafından, yaklaşık % 15'i cari transferler tarafından, yaklaşık % 14,5'i iç borç faiz ödemeleri tarafından ve son olarak yaklaşık % 4,5'i ise dış borç faiz ödemeleri tarafından açıklanmaktadır.

Sonuç

Türkiye'de kamu transfer harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin analiz edildiği bu çalışmada 2006:01-2023:06 dönemine ait aylık verilerden hareket edilmiştir. Değişkenler arasındaki ampirik ilişkinin ele alındığı modelde bağımlı değişken sanayi üretim endeksi (*ind*), bağımsız değişkenler de cari transferler (*logtr*), iç borç faiz ödemeleri (*logintd*) ve dış borç faiz ödemeleri (*logintf*)'dir. Öncelikle serilerin durağanlığı incelenmiş ve bu amaçla ADF, PP ve Lee ve Strazicich birim kök testlerinden yararlanılmıştır. ADF ve PP birim kök testleri serilerin durağanlığıyla ilgili olarak farklı sonuçlar ortaya koymakla birlikte, Lee ve Strazicich yapısal kırılmalı birim kök testi sonuçları yapısal kırılmalar dikkate alındığında serilerin durağan olduklarını göstermiştir.

FMOLS tahmin sonuçlarına göre, her iki modelde de *logtr* ve *logintf* değişkenleri *ind* değişkenini pozitif ve anlamlı bir biçimde etkilerken, *logintd* değişkeninin ise *ind* değişkenini negatif ve anlamlı bir biçimde etkilediği ortaya konulmuştur. Kısaca, cari transfer harcamaları ve dış borç faiz ödemelerinin aylık sanayi üretim endeksi üzerinde olumlu bir etkisi söz konusudur. Diğer taraftan iç borç faiz ödemeleri ise sanayi üretimini veya kısaca ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Türkiye'de son yıllarda yaşanan yüksek enflasyonun ilgili model üzerinde herhangi bir etkisi olup olmadığını gösteren *infdu* değişkeni istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur.

Literatürdeki çalışmalar dikkate alındığında ulaşılan sonuçların büyük ölçüde literatürle uyum gösterdiği ve cari transfer harcamalarındaki artışların Türkiye'deki ekonomik büyüme sürecini desteklediği görülmüştür. Elbette cari transfer harcamaları içerisinde önemli kalemler arasında yer alan hazine yardımları, kâr amacı gütmeyen kuruluşlara yapılan transferler, hanehalkına yapılan transferler, hanehalkına yapılan diğer transferler, sosyal amaçlı transferler gibi kalemler ekonomide gelir yönünden dezavantajlı kesimler lehine ilave harcama imkanı sağlamak ve üretilen mal ve hizmetler için ek talep

oluşturmaktadır. Benzer şekilde tarımsal destek ödemeleri de tarım kesimi için maliyetleri azaltıcı ve tarımsal üretimi arttırıcı etkileri beraberinde getirmektedir.

Literatürdeki çalışmalarda ulaşılan bir diğer sonuç, iç borç faiz ödemelerindeki artışın ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilemesidir. Kamu kesiminin artan ölçüde iç borç faiz geri ödeme yükümlüğü, temel olarak artan kamu kesimi bütçe açıklarına ve kamu kesimi borçlanmasına bağlıdır. Artan kamu kesimi borçlanması iç piyasa aracılığıyla finanse edildiğinde, özel kesim elindeki fonlar kamu mülkiyetine geçmektedir. Bu şekilde özel kesim elinde azalan fonlarla birlikte artan kamu borçlanması neticesinde ortaya çıkan borçlanma faiz artışları özel kesim yatırım harcamaları üzerinde bir *dışlama etkisine* yol açmaktadır. Diğer taraftan çalışmanın literatürdeki çalışmaların aksine ulaştığı en önemli sonuç, dış borç faiz ödemelerinin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemesidir. Dış borç faiz ödemeleri, iç borçlanma-iç borç faiz ödemeleri ilişkisinde olduğu gibi dış borçlanmadaki artışın en önemli sonucudur. Fakat, iç borçlanma sonucunda meydana dışlama etkisi özel kesim harcamalarını daraltırken, dış borçlanma neticesinde ekonomide dışlama etkisi ilk etapta ortaya çıkmayacaktır. Alınan dış borçlar, dış borçlanmayı arttırmakla birlikte kullanım alanına göre ekonomi üzerinde farklı etkilere yol açma potansiyeli taşımaktadır. Alınan dış borçlar genel olarak borç geri ödemelerinin finansmanı kapsamında kullanıldığında ekonomi için genişletici bir etki doğurması beklenmezken, bu borçlar ekonomide üretimi ve tüketimi destekleyici yönde kullanıldığında ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkilere de yol açabilecektir. Ele alınan dönemde Türkiye’de kamu kesimi dış borç geri ödemelerinin GSYH’deki payının % 1’in altında olmasının da bu sonuca yol açtığı düşünülmektedir. Ulaşılan bu sonuçlar dikkate alındığında Türkiye’de hükümetlerin hazine yardımları, kâr amacı gütmeyen kuruluşlara yapılan transferler, hanehalkına yapılan transferler, hanehalkına yapılan diğer transferler, sosyal amaçlı transferler ve tarımsal destek ödemeleri gibi talep arttırıcı transfer harcamalarını arttırmaları, bunun yanında büyümeyi negatif yönde etkileyen borçlanmayı da azaltmaları gerekmektedir.

Kaynakça

- Altınöz, B. ve Altuntaş, M. (2021). Türlerine göre transfer harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye için bir uygulama. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 22(1), 103-117.
- Arısoy, İ. (2005). Türkiye’de kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi (1950-2003), Discussion Paper, No. 2005/15, Turkish Economic Association, Ankara.
- Awaworyi, S. ve Yew, S. L. (2014). Government transfers and growth: is there evidence of genuine effect?. *Department Of Economics Discussion Paper*, 40(14): 1-20.
- Bozkurt, E., ve Altınar, A. (2018). Doğrusal ve doğrusal olmayan birim kök testleriyle Türkiye’de işsizlik histerisinin tespiti. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 167-180.
- Budd, E.C., Radner, D. ve Whiteman, T.C. (1984). An accounting framework for transfer payments and its implications for the size distribution of income. Marilyn Moon (Ed.), *Economic Transfers in the United States içinde* (ss. 37-86) University of Chicago Press.
- Dandan, M.M. (2011). Government expenditures and economic growth in Jordan. *In International Conference on Economics and Finance Research, Singapore* (4), 467-471.
- Demirgil, B., ve Karaca, C. (2020). Kamu harcama türlerinin ekonomik büyüme üzerine etkisi: Türkiye üzerine ampirik bir analiz. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 515-526. <https://doi.org/10.48145/gopsbad.793937>
- Duran, F. (2022). Kamu harcamalarının ekonomik büyümeye etkisi: Türkiye uygulaması. *Selçuk Üniversitesi Akşehir Meslek Yüksekokulu Sosyal Bilimler Dergisi*, (14), 25-42.
- Ersin, İ., ve Baş, H. (2019). Güney Avrupa refah ülkelerinde sosyal harcamalar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesi. *SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi*, 9(1), 193-213.
- Felstein, M. (1974). Social, induced retirement, and aggregate capital accumulation. *The Journal of Political Economy*, 82(5), 905-926.
- Granger, C.W. ve Newbold, P. (1974). Spurious regressions in econometrics. *Journal of econometrics*, 2(2), 111-120.
- Gujarati, D. N. (2006). *Temel ekonometri*. (Ü. Şenesen ve G. Günlük-Şenesen, Çev.) Literatür Yayıncılık.

- Güder, F., Yücekaya, P. ve Şenyurt, A. (2016). Kamu harcamaları ile ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye için Keynesyen görüş mü? Wagner kanunu mu geçerli? (2006-2015 dönemi). *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 47-60.
- Gül, E., ve Yavuz, H. (2011). Türkiye’de kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: 1963-2008 dönemi. *Maliye Dergisi*, (160), 72-85.
- Kolluri, B.R., Panik, M.J. ve Wahab, M.S. (2000). Government expenditure and economic growth: evidence from G7 countries, *Applied Economics*, 32(8), 1059-1068.
- Kopuk, E. (2020). İşsizlik ve enflasyonun ekonomik büyüme üzerine etkisi: 1988-2019 dönemi Türkiye incelemesi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 11-22. <https://doi.org/10.21733/ibad.769528>
- Landau, D.L. (1985). Government expenditure and economic growth in the developed countries: 1952-76. *Public Choice*, 47(3), 459-477.
- Lee, J. ve Strazicich, M.C. (2003). Minimum lagrange multiplier unit root test with two structural breaks. *Review of Economics and Statistics*, 85(4), 1082-1089.
- Mert, M. ve Çağlar, A.E. (2019). *Eviews ve Gauss uygulamalı zaman serileri analizi*. Detay Yayıncılık.
- Öksüz, M. ve Aydın, M. (2023). Türkiye’de sosyal harcamaların makroekonomik etkileri: 1990 sonrası kriz dönemleri özelinde bir analiz. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 275-296.
- Özen, A. ve Köse, C.B. (2022). Türkiye’de kamu harcaması bileşenlerinin ekonomik büyümeye etkisi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 32-52.
- Phillips, P. C. B. ve Hansen, B. E. (1990). Statistical inference in instrumental variables regression with I(1) processes, *Review of Economics Studies*, 57(1), 99-125.
- Phillips, P. C., ve Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Ramirez, M. D. (2022). Determinants of FDI in the Chilean case: A FMOLS analysis, 1970-2016. *Applied Economics and Finance*, 9(4), 1-36.
- Romer, C.D. ve Romer, D.H. (2014). Transfer payments and the macroeconomy: the effects of social security benefit changes, 1952-1991. *National Bureau of Economic Research*, 20087: 2-57.
- Sakiene, H. (2009). Governmental transfer payments for individuals: ground and after-effect analysis. *Economics & Management*, (14), 927-933.
- Segal, T. (2021). Transfer payment: definition, types of transfers, and examples. government spending & debt. 10 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.investopedia.com/terms/t/transferpayment.asp> adresinden erişildi.
- Sevüktekin, M., ve Çınar, M. (2017). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi*, (5. Bs.). Dora Yayıncılık, T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı (2023). Ekonomik göstergeler, kamu maliyesi, merkezi yönetim bütçesi harcamaları, 22 Ağustos 2023 tarihinde <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2023/08/VI-KAMU-MALIYESI-3.pdf>, adresinden erişildi.
- TCMB (2023). Elektronik veri dağıtım sistemi, 18 Ağustos 2023 tarihinde <https://evds2.tcmb.gov.tr/> adresinden erişildi.
- Uluatam, Ö. (2003), *Kamu maliyesi*, (8 Bs.). İmaj Yayınevi.
- Uzuner, G., Bekun, F. V. ve Akadiri, S.S. (2017). Public expenditures and economic growth: was Wagner right? evidence from Turkey. *Academic Journal of Economic Studies*, 3(2), 36-40.
- Yılmaz, Ö. ve Kaya, V. (2005). Kamu harcaması çeşitleri ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 5(9), 257-271.
- Zhang, J., Zhang, J. ve Leung, M.C.M. (2006). Health investment, saving, and public policy. *The Canadian Journal of Economics*, 39(1), 68-93. <https://doi.org/10.1111/j.0008-4085.2006.00339.x>

Etik kurul onayı

Bu araştırma ikincil verilerden toplanan örneklem üzerinden incelenmesi sebebi ile etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

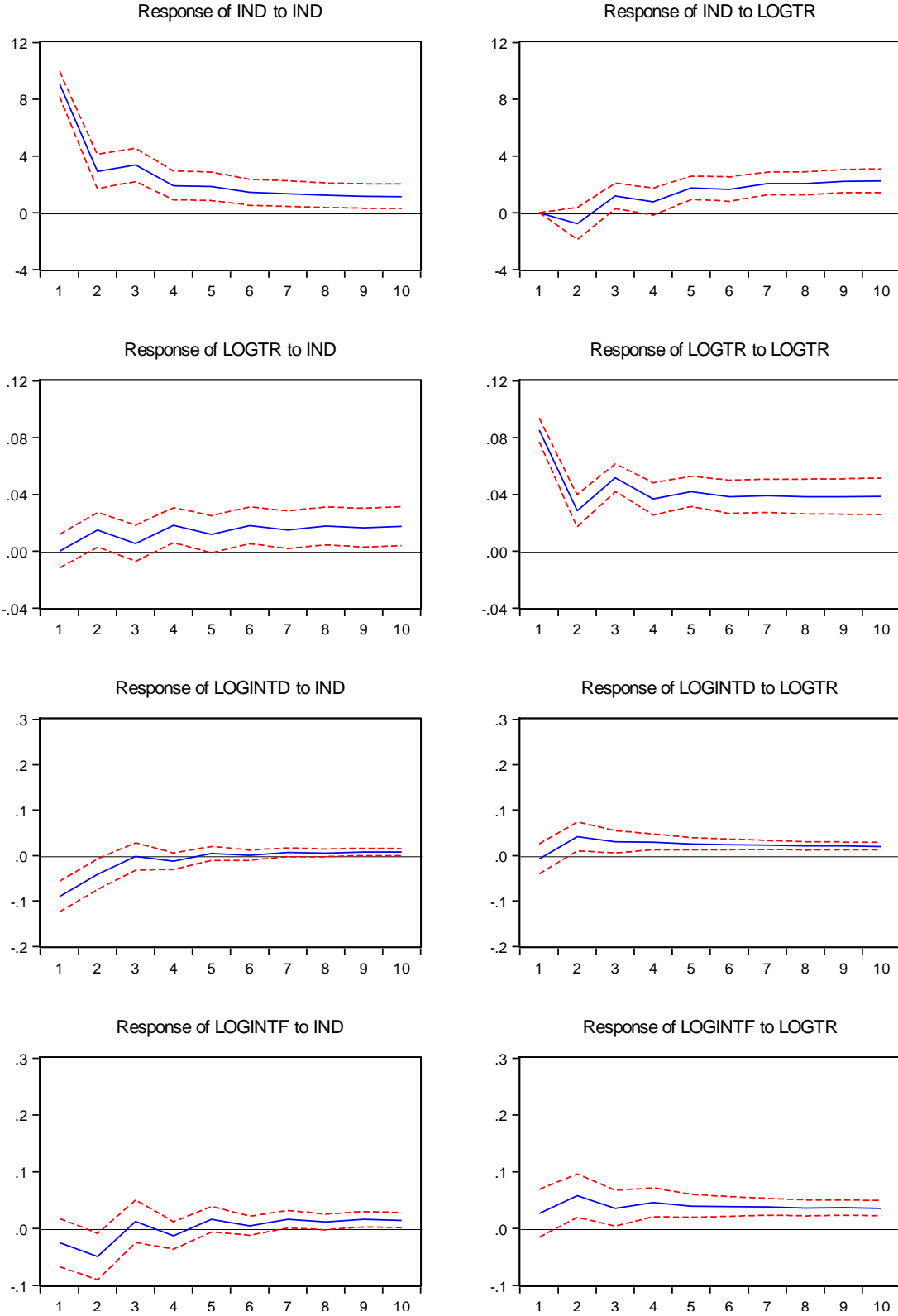
Araştırmacıların katkı oranı beyanı

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

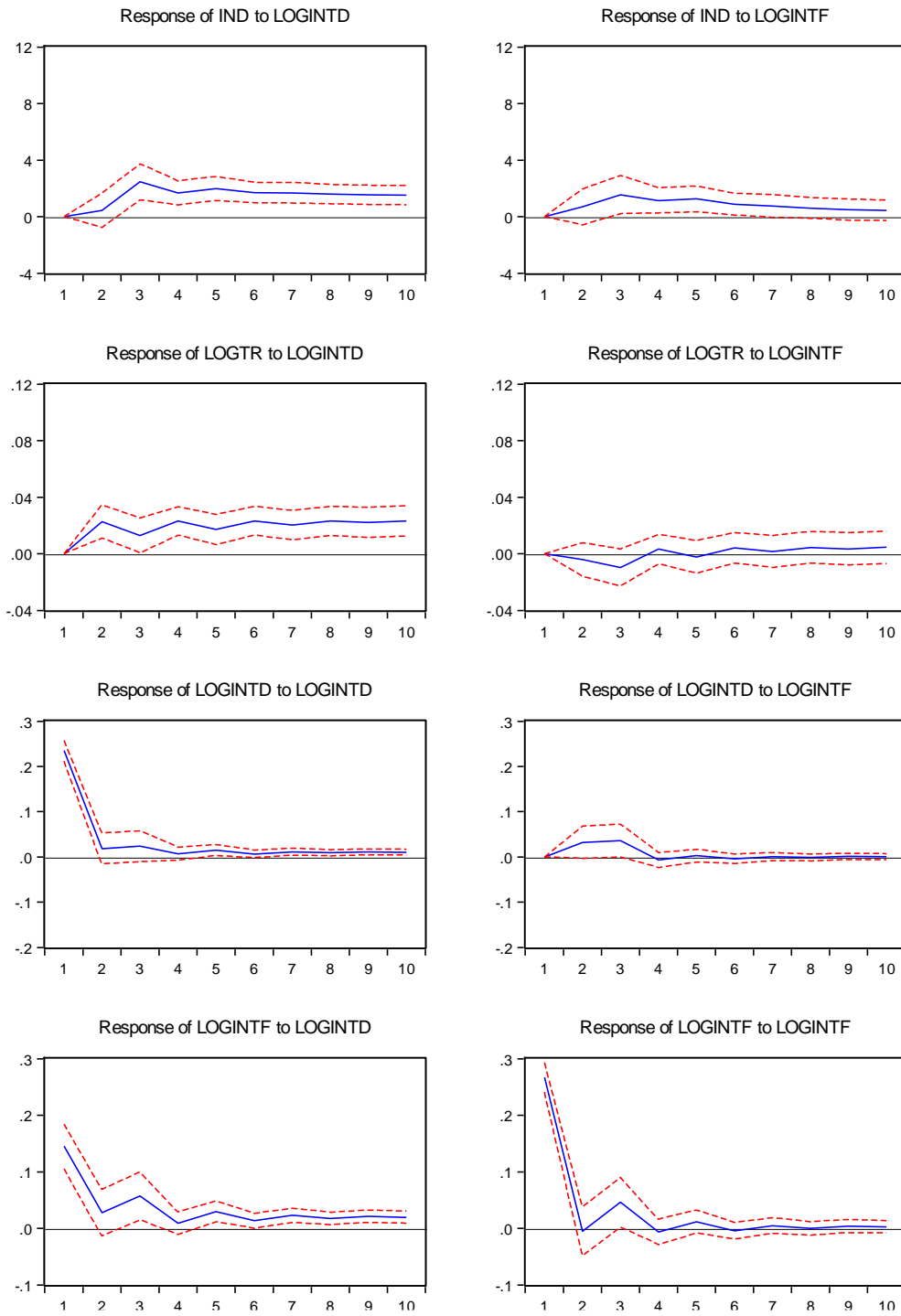
Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Ek Tablo 1: Etki-tepki fonksiyonları

Ek Tablo 1: Devamı

Ek Tablo 2: Varyans ayrıştırma sonuçları

Period	S.E.	Variance Decomposition of IND:			
		IND	LOGTR	LOGINTD	LOGINTF
1	9.092508	100.0000 (0.00000)	0.000000 (0.00000)	0.000000 (0.00000)	0.000000 (0.00000)
2	9.610747	98.64524 (1.73348)	0.634410 (0.98973)	0.212282 (0.81607)	0.508063 (1.20908)
3	10.65651	90.22851 (3.73133)	1.728132 (1.25480)	5.497425 (3.17052)	2.545933 (2.00688)
4	11.04130	87.05169 (4.66923)	2.097230 (1.49981)	7.407187 (3.85952)	3.443896 (2.37140)
5	11.57022	81.83369 (5.55346)	4.218663 (2.34175)	9.648675 (4.54642)	4.298973 (2.67440)
6	11.92928	78.42309 (6.06167)	5.886489 (3.04754)	11.10450 (4.94862)	4.585928 (2.81319)
7	12.31672	74.73706 (6.49567)	8.311810 (3.82576)	12.27560 (5.28509)	4.675530 (2.88729)
8	12.66101	71.66084 (6.80849)	10.50955 (4.51967)	13.18130 (5.50884)	4.648310 (2.90989)
9	13.00669	68.70104 (7.07563)	12.86856 (5.16665)	13.88076 (5.68180)	4.549638 (2.90531)
10	13.33995	66.03991 (7.29597)	15.05718 (5.75511)	14.47174 (5.81960)	4.431177 (2.88443)

Period	S.E.	Variance Decomposition of LOGTR:			
		IND	LOGTR	LOGINTD	LOGINTF
1	0.085526	3.38E-05 (0.52223)	99.99997 (0.52223)	0.000000 (0.00000)	0.000000 (0.00000)
2	0.094289	2.542442 (2.12888)	91.47632 (3.49206)	5.780027 (3.04494)	0.201210 (0.79759)
3	0.108911	2.161866 (1.92837)	91.13137 (3.75023)	5.743974 (3.05461)	0.962791 (1.25949)
4	0.118685	4.184561 (2.99675)	86.31889 (4.97754)	8.611382 (4.11781)	0.885172 (1.01679)
5	0.127609	4.475763 (3.32530)	85.47605 (5.44500)	9.247853 (4.46085)	0.800334 (1.07276)
6	0.136476	5.657440 (3.99353)	82.56826 (6.32201)	10.98676 (5.09327)	0.787542 (0.94310)
7	0.144179	6.144882 (4.38370)	81.30867 (6.90264)	11.82968 (5.47677)	0.716773 (0.93553)
8	0.152100	6.875943 (4.84093)	79.45038 (7.55379)	12.94516 (5.88748)	0.728517 (0.93575)
9	0.159302	7.337294 (5.17430)	78.24560 (8.06997)	13.70744 (6.20241)	0.709666 (0.97770)
10	0.166538	7.831240 (5.50508)	76.95763 (8.56788)	14.48603 (6.49721)	0.725106 (1.04306)

Ek Tablo 2: Devamı

Variance Decomposition of LOGINTD:					
Period	S.E.	IND	LOGTR	LOGINTD	LOGINTF
1	0.251888	12.93923 (3.86673)	0.087502 (0.78209)	86.97327 (3.94847)	0.000000 (0.00000)
2	0.261286	14.53422 (4.07286)	2.628738 (1.97874)	81.32116 (4.55281)	1.515888 (1.77822)
3	0.266489	13.97784 (3.96267)	3.794769 (1.99567)	78.95370 (4.79521)	3.273697 (2.74440)
4	0.268620	13.97536 (3.97444)	4.961592 (2.49254)	77.77455 (4.94899)	3.288493 (2.67468)
5	0.270313	13.82521 (3.90697)	5.799994 (2.74937)	77.11757 (4.98912)	3.257219 (2.64398)
6	0.271479	13.70713 (3.88484)	6.525152 (3.02809)	76.51373 (5.07248)	3.253984 (2.60835)
7	0.272773	13.64665 (3.82509)	7.165858 (3.23529)	75.96397 (5.11776)	3.223513 (2.58887)
8	0.273808	13.58733 (3.78918)	7.710873 (3.42124)	75.50002 (5.15849)	3.201785 (2.56996)
9	0.274970	13.56110 (3.73621)	8.234181 (3.58448)	75.02869 (5.18649)	3.176031 (2.55388)
10	0.276025	13.53627 (3.69521)	8.708108 (3.73817)	74.60326 (5.21486)	3.152370 (2.53938)

Variance Decomposition of LOGINTF:					
Period	S.E.	IND	LOGTR	LOGINTD	LOGINTF
1	0.306167	0.668835 (1.14858)	0.757474 (1.25804)	22.48074 (4.92652)	76.09296 (4.88000)
2	0.316740	3.081722 (1.94348)	4.022792 (2.54265)	21.77158 (4.69004)	71.12391 (5.50524)
3	0.327280	3.026503 (1.91824)	4.924310 (2.48331)	23.45244 (5.15044)	68.59675 (5.56530)
4	0.330906	3.105511 (2.00417)	6.739781 (3.07551)	23.01640 (5.01829)	67.13830 (5.76284)
5	0.335171	3.260783 (1.99859)	7.948276 (3.23329)	23.22625 (5.05824)	65.56469 (5.70286)
6	0.337680	3.229401 (1.97726)	9.120843 (3.57028)	23.03762 (4.98989)	64.61213 (5.72669)
7	0.340983	3.387396 (1.97463)	10.18364 (3.75465)	23.04271 (4.97026)	63.38625 (5.68147)
8	0.343492	3.450363 (1.95676)	11.12678 (3.99430)	22.95889 (4.92648)	62.46397 (5.66242)
9	0.346457	3.600200 (1.96743)	12.04624 (4.18153)	22.94298 (4.90869)	61.41058 (5.63741)
10	0.349095	3.714639 (1.97595)	12.88547 (4.38922)	22.90959 (4.88591)	60.49030 (5.62355)

Cholesky Ordering: IND LOGTR LOGINTD LOGINTF
Standard Errors: Monte Carlo (100 repetitions)

Bir kamu politikası olarak milli burjuvazi ve sanayi burjuvazisini cumhuriyetin 100. yılında yeniden düşünmek
Rethinking the national bourgeoisie and industrial bourgeoisie as a public policy in the 100th anniversary of the republic

Gönderim Tarihi / Received: 30.08.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 16.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1352682](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1352682)

Mustafa DEMİRKOL^{**1}

Samed ARIKAN²

ÖZ: Bu çalışmanın amacı, Türk iktisadi ve siyasi tarihinde milli bir burjuvazinin ortaya çıkış sürecini incelemek ve bu sürecin Batı'daki burjuvazinin doğuş süreciyle karşılaştırmasını yapmaktır. Çalışma, milli burjuvazi ve sanayi burjuvazisi arasındaki farklılıkları da ele almaktadır. Ayrıca, Türkiye'deki burjuvazinin milli bir iktisat yapısının oluşturulması düşüncesiyle ortaya çıktığını ve bu politikaların yalnızca II. Meşrutiyet dönemine mahsus kalmadığını belirtmektedir. Nitel bir yöntem kullanılarak yapılan bu çalışma, Türk iktisadi ve siyasi tarihinde milli burjuvazinin ortaya çıkış sürecine dair önemli bir perspektif sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Burjuvazi, Milli burjuvazi, Sanayi burjuvazisi, Cumhuriyet dönemi burjuvazisi, İkinci meşrutiyet dönemi burjuvazisi

ABSTRACT: The aim of this study is to analyze the emergence of a national bourgeoisie in Turkish economic and political history and to compare this process with the emergence of the bourgeoisie in the West. The study also discusses the differences between the national bourgeoisie and the industrial bourgeoisie. It also states that the bourgeoisie in Turkey emerged with the idea of creating a national economic structure and that these policies were not limited to the Second Constitutional Monarchy period. Using a qualitative methodology, this study provides an important perspective on the emergence of the national bourgeoisie in Turkish economic and political history.

Keywords: Bourgeoisie, National bourgeoisie, Industrial bourgeoisie, Republican period bourgeoisie, Second constitutional monarchy period bourgeoisie

^{**} Sorumlu Yazar / Corresponding Author

¹ Arş. Gör. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi/İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü/Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, mustafademirkol@nku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9860-8836>

² Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü/Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Doktora Programı, arikansamed@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-3923-234X>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

In the analysis presented in this study, the goal is to juxtapose the emergence of the national bourgeoisie within the context of Turkish economic and political history against the bourgeoisie of Western nations. The outcomes of this exploration offer insights as follows:

Birth of the National Bourgeoisie: The rise of the Turkish national bourgeoisie was closely linked to state patronage and safeguarding, particularly during the era of the Second Constitutional Monarchy. Differing from their Western counterparts, Turkey's national bourgeoisie solidified its presence with the active backing of the state.

Role of Government Strategies: The shaping and evolution of Turkey's national bourgeoisie were significantly shaped by government policies. The Committee of Union and Progress, for instance, pursued a Turkish nationalist strategy that revolved around elevating Muslim and Turkish individuals in economic domains. These strategies persisted even after the establishment of the Republic of Turkey, further supporting the national bourgeoisie.

Constrained Political Involvement: Unlike their Western counterparts, Turkey's national bourgeoisie has largely steered clear of engaging actively in the political landscape. Instead, it has maintained a closely intertwined relationship with the state, aligning with a centralized economic model. This approach has limited its role in sparking revolutionary changes and its impact within the political sphere when compared to Western bourgeois classes.

Methodology

This study was conducted using a qualitative literature review method. For evaluating the emergence of the national bourgeoisie in Turkish economic and political history and its comparison with the bourgeoisie of the West, the researchers gathered data by reviewing existing literature. A literature review entails synthesizing information from diverse sources, such as academic articles, books, among others. By analyzing these sources, the researchers addressed such topics as the emergence of the national bourgeoisie, the influence of state policies, and the distinctions between the national and industrial bourgeoisie.

Findings and discussion

The findings and discussions of this study can be summarized under the following headings:

The National Bourgeoisie in Turkey: The emergence of the national bourgeoisie in Turkey differs from the bourgeoisie in the West. In Turkey, the national bourgeoisie emerged with the support and policies of the state. This is a result of the policies implemented to support the national economic structure.

Power and Economic Power: The national bourgeoisie in Turkey has had a close relationship with political power. The state's intervention in the economy and its support for the national bourgeoisie prevented the bourgeoisie from playing an active role in the political sphere.

National Bourgeoisie and Industrial Bourgeoisie: There are differences between the national bourgeoisie in Turkey and the industrial bourgeoisie in the West. The national bourgeoisie in Turkey emerged mostly with the support of the state and did not play an active role in the political arena. The industrial bourgeoisie in the West, on the other hand, gained its economic and political power based on free market principles.

State Intervention and Economic Development: The national bourgeoisie in Turkey grew and developed through state intervention. The state's economic policies supported the capital accumulation of the national bourgeoisie. However, it is important to strike a balance between state intervention and free market principles.

These findings help us understand the emergence and development of the national bourgeoisie in Turkey. The role of the state, its relationship with political power and the limited role played by the national bourgeoisie in the political arena appear to be specific features of the bourgeoisie in Turkey.

Results

The results and recommendations of this study can be summarized under the following headings: The national bourgeoisie in Turkey has followed a different development process compared to the industrial bourgeoisie in the West. State support and policies influenced the emergence of the national bourgeoisie. The national bourgeoisie has been in a close relationship with the political power in Turkey. State intervention and support shaped the economic and political power of the national bourgeoisie. The national bourgeoisie in Turkey did not play an active role in the political arena and was more influential in the economic sphere.

State intervention and support have helped the national bourgeoisie to grow and develop. However, it is important to balance these interventions with free market principles. The national bourgeoisie should play a more active role in the political arena and contribute to democratic processes. The national bourgeoisie must be innovative and competitive for sustainable economic development. It should increase its competitiveness by investing in R&D and technology.

These recommendations should be taken into account to ensure that the national bourgeoisie in Turkey plays a stronger and more effective role. A balance between state intervention and the economic and political power of the national bourgeoisie will form the basis for sustainable economic development.

Drawing from these findings, several recommendations can be put forward: Empower Entrepreneurship: Foster and bolster entrepreneurship to nurture the growth of the national bourgeoisie. This can be accomplished by facilitating capital accessibility, initiating business development programs, and cultivating an environment conducive to business prosperity.

Elevate Political Participation: Motivate the national bourgeoisie to take on a more proactive role within the realm of politics. Achieving this goal entails imparting political education, fostering open dialogues, and establishing platforms where their perspectives can resonate.

Strike a Balance in State Intervention: Find an equilibrium between state intervention and the principles of a free market. Ensuring fairness and equitable competition will foster an energetic and competitive business climate.

Champion Diversity and Inclusivity: Advocate for diversity and inclusivity within the national bourgeoisie, guaranteeing equal opportunities for individuals from diverse backgrounds. This objective can be realized through policies that facilitate unbiased access to education, training, and resources.

The continuation of research remains essential to delve into the ever-evolving dynamics of the national bourgeoisie in Turkey and its far-reaching influence on the nation's economic and political landscape. Such research stands poised to deliver invaluable insights into the challenges and prospects confronting the national bourgeoisie, thereby guiding policies that facilitate their expansion and progress.

Giriş

Türk iktisadi ve siyasi tarihi göz önüne alındığında, milli burjuvazinin ortaya çıkış sürecinin Batı ülkelerinde burjuvazinin ortaya çıkış sürecinden farklı olduğu görülmektedir. Batıda burjuvazinin siyasi ve iktisadi alanda doğuşu ve güçlenme süreci uzun soluklu bir mücadelenin sonunda mümkün olmuştur. Türkiye’de ise bu tipte bir mücadeleden ve var olma sürecinden bahsedilemez, aksine Türkiye’de burjuvazinin ortaya çıkışı devlet desteğiyle mümkün olmuş ve devlet politikası olarak koruyup kollanmıştır.

Batıda burjuvazinin oluşumu esnasında Osmanlı İmparatorluğu’nun gerek iktisadi yapısı gerekse de nevi şahsına münhasır toplumsal yapısı, Batılı tarzda bir burjuva tipi sosyal oluşumun hayat bulmasına imkân sunmamıştır. Osmanlı’da Türk ve Müslüman tebaa tarım ile uğraşırken, gayrimüslim tebaanın ise ticaret ve sanayi ile meşgul olduğu bilinmektedir. Osmanlı İmparatorluğu 18.yy.’dan itibaren bu toplumsal ve iktisadi yapısının günlük yaşama yansımaları ve zorlaşan ekonomik koşullar sebebiyle problemler yaşamaya başlamıştır.

Osmanlı’da milli bir iktisat yapısının oluşturulması düşüncesi II. Meşrutiyet Dönemi ile ortaya çıkmış olup, İttihat ve Terakki mensupları bu dönemde gerek siyasi gerekse de iktisadi yaşamda Türk tebaayı merkeze alan ve gayrimüslim tebaayı merkezden uzaklaştırmayı amaçlayan bir tutum ile Türk milliyetçisi bir politika sürdürmüşlerdir. İktisadi yaşamda Müslüman ve Türk tebaayı merkeze almayı ve egemen kılmayı amaçlayan bu politikalar yalnızca bu döneme mahsus kalmamış, Cumhuriyetin ilanını takip eden yıllarda da Müslüman-Türk unsura dayalı iş adamı yetiştirme politikaları ve faaliyetleri sürdürülmüştür.

Çalışmanın ilk bölümünde Avrupa’da sanayi burjuvazisinin ortaya çıkışı ve kısa tarihi ele alınacak, ardından ikinci bölümde son dönem Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunu takip eden yıllarda, özellikle de Tek Parti dönemi olarak da bilinen 1923-1950 yılları arasında, milli burjuvazinin oluşumu ve bu yönde takip edilen iktisadi politikalar değerlendirilecektir. Üçüncü ve son bölümde ise Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde oluşturulan milli burjuvazinin Batı’da var olan sanayi burjuvazisi ile farklılıkları üzerinde durulacaktır.

Burjuvazi ve batıda burjuvazinin ortaya çıkışı

İnsanoğlu tarih boyunca ilkel üretimden ticari emperyalizme kadar çok sayıda üretim şekli aşamalarından geçmiştir. Bu aşamalardan biri de uygar Roma toplumu ile barbar Germen kabilelerinin bir sentezi olarak karşımıza çıkan Orta Çağ toplumdur (Şenel, 2005: 208.). Orta Çağ’da hüküm süren feodal sistem Rönesans ve Reform hareketleriyle birlikte sona ermiştir. Bunu takip eden süreçte Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimiyle birlikte özellikle 19.yy.’dan itibaren toplumsal yapı, üretim ilişkileri ve bireysel haklar gibi alanlarda hızlı ve köklü birtakım değişimler yaşanmıştır. Bu bölümde iki alt başlık altında burjuvazinin ortaya çıkışı ve tarihsel süreç içerisindeki gelişimi ele alınacak, Batı Avrupa’da burjuvazinin ortaya çıkışı esnasında yaşanan gelişmeler Fransa ve İngiltere örnekleri kapsamında ele alınarak incelenecektir.

Burjuvazinin ortaya çıkışı ve sanayi burjuvazisi

Burjuvazi terimi, geçimini el emeği ile sağlamayan, üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduran sermaye sahiplerinin oluşturduğu sosyoekonomik sınıfı tanımlamak için kullanılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nun büyümesi ve coğrafi genişleme süreci sonrasında ticaret yollarına da büyük ölçüde hâkim duruma gelmesi batılı ülkeleri alternatif deniz yolları aramaya ve yeni keşiflerde bulunmaya mecbur bırakmıştır.

Yeni keşiflerle daha önceden gidilmemiş yerlere giden batılı devletlerin buralardaki halkların malvarlıklarına cebren el koyması sermayenin ilkel birikimini doğurmuş, keşfedilen bu yeni yerlerin sömürgeleştirilmesi sonrası altın ve birtakım değerli yeraltı kaynaklarının dolaşım hızının artmasıyla birlikte Avrupa’da fiyatlar genel anlamda yükselmiş, sabit geliri olan feodal beyler ve köylüler iktisadi zayıflama süreci yaşarken, tüccarlar gün geçtikçe zenginleşmeye başlamıştır (Doğru, 2008: 75).

Feodal sistemin çöküşünün ardından var olan tüm mülkiyet sanayi, ticaret ve mali sermayeye dönüşmüş, bu dönüşümle beraber burjuvazi de yavaş yavaş gelişmeye başlamıştır. Bununla birlikte 17.yy.dan itibaren kapitalizm adı verilen yeni toplumsal düzenin oluşumu da hız kazanmıştır. Bu yeni oluşan toplum düzeninin bir getirisi olarak toplumsal sınıflar arasındaki ayrışmalar da baş göstermeye başlamış, soylular ile burjuva arasında doğan ideolojik ve ekonomik ayırım 17. ve 18. yüzyıllar boyunca, burjuvazinin feodal aristokrasiye ve monarşilere karşı politik bir güç mücadelesine girmesine öncülük etmiştir. Burjuvazi emek-sermaye ilişkisinin tam ortasında yerini almış, kapitalist üretim araçlarına sahip bir zümre olarak emekçiyi ve onun meta haline gelen işgücünü sömüren egemen sınıf olarak toplumsal çatışmanın önemli bir parçası konumuna gelmiştir.

Avrupa'nın karanlık çağ olarak adlandırdığı Orta Çağ dönemi boyunca feodalite siyasi, toplumsal ve iktisadi hayata yön vermekteydi. Bunun bir sonucu olarak da kapitalist düzen öncesinde Avrupa'da feodal sistemin yarattığı "harcamaya dayalı bir ekonomi" mevcut bulunmaktaydı (Sombart, 2020: 22). Harcamaya dayalı ekonomi olarak nitelendirilen bu feodal dönemde iki önemli toplumsal yapıdan söz edilmektedir. Bunlardan biri serfler (köylüler), diğeri ise senyörler (derebeyleri)dir. Serfler, "feodal düzenin üretici güçleri geliştirme yeteneğinin yoksunluğu ve üretimin artırılmayışı ile ekonomik durumlarında hiçbir gelişme olmayan bir sınıf" olarak nitelendirilmektedir (Şenel, 2005: 277). Serflerin/Köylülerin yanı sıra Orta Çağ Avrupa'sının diğeri bir önemli aktörü olan senyörlerin durumunu ise Sombart şu sözlerle ifade etmektedir (Sombart, 2020: 23):

"Bir senyör gibi yaşamak demek dolu dolu ve bolluk içinde yaşayıp çevresinde pek çok insan beslemek; günlerini savaşıyor ya da avlanarak, gecelerini ise arkadaş ve dost çevresi ile birlikte zar atıp, güzel kadınların kollarında eğlenerek geçirmek; şatolar ve kiliseler inşa ettirmek; turnuvalar ve benzeri etkinlikler sırasında şatafat ve gösterişe önem vermek; çoğu kez sahip olunan olanakların üstünde lüks bir yaşantı sürmek demektir."

Feodalizmin ekonomik bir çıkmaza girmesi, yerel senyörlerin merkezi bürokrasiyi dışarda bırakarak köylülerden elde ettikleri artık değere el koyma niyetlerini beraberinde getirmiştir. Lakin, statülerini sağlamlaştırmak için uygulayacakları bu girişimin gerekli koşullarını oluşturamadıklarından dolayı senyörler, bu süreçte bağımsız köylüleri serflere dönüştürememişlerdir (Keyder, 2014: 17). Böyle bir baskı ortamının ve ekonomik zorlukların yaşandığı bu dönemde köylüler arasında geçim düşüncesi başlamış ve bu düşünce köylülerden, zanaatkarlara, tüccarlara ve diğeri değış tokuş alanlarına doğru yayılmıştır (Sombart, 2020: 24).

Diğeri yandan 11. ve 13. yy. arası devam eden Haçlı Seferleri feodalizm ve Kiliseye ait dogmaların kırılmasına dair başlangıcı oluşturmuş, bu seferlerle Avrupa'nın liman şehirleri gelişme göstermeye başlarken, Anadolu'dan ve Orta Doğu'dan öğrenilen yeni teknikler ve bilgi de Avrupa'ya taşınmıştır (Şenel, 2005: 278-282). Bu gelişmelerin ardından 14.yy. sonları ve 15.yy. başlarında baş gösteren feodalizm bunalımını hızlandıran köylü isyanları çıkmış ve bu isyanlar zamanla yayılmıştır.

Feodal sistemin zayıflamasına neden olan diğeri bir faktör de o dönemdeki hazine biriktirme tutkusu olmuştur (Sombart, 2020: 93). Coğrafi keşiflerle birlikte keşfedilen yeni yerlere giden Avrupalılar buralardaki gümüş, altın gibi kıymetli madenlere el koymaya ve bunları Avrupa'ya taşımaya başlamış, böylece Batı Avrupalı tüccarların elindeki sermaye birikimi günden güne artarak feodal sistemin zayıflamasına, kilise ve derebeyleri karşısında burjuva sınıfının ortaya çıkıp güçlenmesine sebep olmuştur.

Ticaret ve sanayinin gelişmesiyle feodal sistem karşısında ekonomik avantajı ele geçirmeye başlayan burjuva sınıfı zamanla siyasal gücü de kendisinde toplamaya başlamıştır. Bu doğrultuda burjuvazi önce feodal sistemin mutlak monarşi düzeniyle değıştirilmesinde üzerine düşen rolü yerine getirmiş, ardından 16. ve 17. yüzyıllar süresince desteklediği mutlak monarşiyi de 18.yy. itibarıyla terk ederek mutlak monarşik sistemin karşısına geçmiş, demokratik parlamenter görüşleri savunmaya başlamıştır (Şenel, 2005: 278-286).

Burjuvazinin İngiltere özelinde takip ettiği gelişim süreci incelendiğinde karşımıza şu tablo çıkmaktadır (Çağırın, 2006: 8): Demokrasi ve insan haklarının gelişimine paralel işleyen bu süreç 1215 yılında Magna Carta Libertatum'un imzalanmasıyla başlamış, kral ve soylular arasındaki anlaşmazlıkların

sonucunda doğan bu sözleşme imtiyazlı sınıflar dışında kalanları da içine alan bir takım hak ve hürriyetler doğurmuştur.

Kral bu anlaşmayı imzalayarak, özgür bireyler ya da vatandaşların haklarını kabul etmekle kalmamış, Kraliyetin görevi olarak da bu hakların korunmasını üstlenmiştir. Magna Carta'dan sonra ise İngiltere'de 1628 yılında İngiliz Parlamentosunca Kraliyetin vergi koyma yetkisinin sınırlandırıldığı "Haklar Dilekçesi" (Petition of Rights) ortaya çıkmış; sonraki dönemde de bu kez yargılama ve cezalandırmaya yönelik keyfiliği ortadan kaldırmaya yönelik ve ileride insan hakları konusunda çok daha önemli bir pozisyon elde edecek olan "The Act of Habeas Corpus"³ imzalanarak yürürlüğe sokulmuştur.

İngiltere'de siyasi haklarını da yavaş yavaş elde etmeye başlayan burjuvazi, sanayi devrimi ile birlikte güçlü bir sınıf haline gelmiştir. Burjuvazinin güçlenerek kapitalist piyasa içerisinde kâr oranını artırma güdüsüyle hareket etmesi ise, işçi kesiminin istismarını doğurmuştur. Bu açıdan sanayi devriminin asıl niteliği ortaya çıkardığı değişimde saklıdır. Bu dönemde kentlerin hızla büyümesi, dengesiz nüfus artışları, kadın-erkek-çocuk demeden tüm işçilerin sefalet içerisinde ve gün boyu çalışarak yaşadıkları göze çarpmaktadır. Bunun sonucunda işçi sınıfı içerisinde başlayan hareketlenmeler, 1830'lardan başlayarak sanayi kapitalizmine karşı sert bir tutum sergilemeye başlamıştır. Bunların arasında en önemlisi olarak İngiltere'de gerçekleşen Chartist hareketi⁴ sayılabilir.

Sanayi Devrimiyle İngiltere'de baş gösteren bir takım siyasi, iktisadi ve toplumsal değişimlerin yanı sıra Fransa'da burjuvazinin gelişim süreci başka bir tarihi serüvenden geçmiştir. Fransız Devrimi'nden önce Fransa'nın toplumsal yapısı, birtakım ayrıcalıklara ve eşitsizliklere dayanmaktaydı. Toplumsal yapının en altında, neredeyse tüm üretimi tek başına yapan ve diğer yandan bütün vergi yükü sırtına yüklenen halk, onun üzerinde de din adamları ve asiller şeklinde bir çeşit sınıfsal eşitsizlik içerisinde hapsolünmüştü. Tam da böyle bir yapının üzerine 18.yy.'da sanayi devriminin nimetlerinden faydalanmaya başlayan Fransa'da üretimin artış gösterdiği, buna bağlı olarak sanayiciler ve tüccarların zenginleştiği ve en nihayetinde bir çeşit kapitalist sınıfın doğduğu söylenebilir (Armaoğlu, 2003: 33-35). Bu duruma bağlı olarak ülkede fiyatlar yükselmiş, halk giderek borç batağına saplanmış, bu sürecin sonunda da 1789 yılında Fransız İhtilali gerçekleşmiştir.

Mooers Fransa'da burjuvazinin gelişme sürecine dair şunları aktarmaktadır (Mooers, 2000: 81-82): Eski rejimin yapıları arasında çaresizlik içinde ilerleme fırsatı arayan sonradan görme burjuvaların çoğalması ve Britanya'nın Fransa üzerindeki ekonomik ve askeri üstünlüğünün artması Fransız İhtilali'ne uzanan süreçte etkili olmuştur. İngiltere özelinde burjuvazinin ortaya çıkış sürecinde olduğu gibi Fransa'da da burjuvazinin doğuşuyla beraber demokrasi ve insan hakları gibi kavramlar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Fransız ihtilalinde bu kavramlar adeta köle pozisyonundaki insanları kendi yanına çekmek ve iktidarı bir daha geri dönüşü olmayacak bir şekilde ele geçirmek isteyen burjuvazinin daha zengin, daha gelişmiş ve insan haklarına saygılı olmanın yanı sıra yeni iş alanları yaratmak ve bunları sürdürmekle yükümlü olduğunu kavradığını göstermektedir (Adanır, 2004: 147). Bu da burjuva sınıfının siyasi alana müdahil olma isteğini daha net ortaya koymaktadır. Fransız Devrimi ve akabinde yaşanan Napolyon Savaşları ile iç istikrarını bir türlü yakalayamayan Fransa'nın İngiltere'ye nazaran daha yavaş bir sanayileşme süreci geçirdiği görülmektedir.

Şunu belirtmekte fayda var ki tarımsal ve tarıma dayalı üretim yapılarındaki birtakım yenilik ve gelişimler sermaye birikiminin artmasına vesile olmuş ve bu durum da dolaylı yoldan bir burjuvazi

³ Habeas Corpus, bir mahkeme veya yargıç tarafından verilen ve bir başkasını gözaltında tutan kişiyi belirli bir amaç için mahkeme huzuruna çıkarmaya yönlendiren eski bir örfi hukuk emridir. Bir tutuklamanın yasallığını bireyin özgürlüğünü korumak adına bir yargıç kararına dayandıran bir düzenlemedir.

⁴ Chartistler, işçi hakları için yapılan örgütlü mücadelenin önemli ve ilk temsilcilerinden biridir. 1832'de İngiltere'de yaşanan seçim reformu, işçi kesiminin hayat standartlarını iyileştirmemiş, oy kullanma haklarına da dokunulmamıştır. Ayrıca, yaşam ve sağlık koşulları daha da kötüye gitmeye devam etmiştir. Bu olumsuzluklar karşısında işçi sınıfı kendi örgütlerini oluşturmaya yönelmiştir. Bu bağlamda, Chartist hareketi de sahneye çıkmış ve işçi hakları için çeşitli eylemler yapmıştır. Ancak yaşanan ekonomik krizler ve politik değişiklikler, Chartism'in yalnızca kısmi çözümler sunabileceğini göstermiştir.

sınıfının oluşmasında etkili olmuştur. Öte yandan tarımsal alanda yaşanan bu gelişmelere paralel olarak burjuvazi adıyla adlandırılan bu yeni sınıfın bir takım girişimcilik, hukuksal hak ve imtiyazlar, özel mülkiyete bağlı bazı ayrıcalıklar ve miras hukukunu ilgilendiren birtakım yasal düzenlemelerin de bu dönemde ortaya çıktığı görülmektedir (Özer, 2001: 174). Üretim sistemlerindeki değişiklikler, sermaye birikimini hedefleyen burjuva sınıfını siyasi alanda etkin olmaya yönlendirmiş, bu da önce feodal yapının, ardından monarşilerin sonunu getiren bir dönemi başlatmıştır. Ancak vurgulamak gerekir ki, 18. ve 19. yüzyıllar Avrupa'sı, burjuvazinin oluşumunda ekonomik, siyasi ve toplumsal farklılıkların belirgin olduğu dönemlerdir. Aslında burjuvazinin oluşumu ve ekonomik-siyasi güç kazanımı her ülkede aynı şekilde yaşanmamış ve ülkeler arasında farklılık göstermiştir.

Türkiye’de milli burjuvazi

Burjuvazi, Avrupa’da uzun süren mücadeleler sonrasında ekonomik ve siyasi hayatta kendine yer edinirken, Türkiye’de ise Osmanlı İmparatorluğu’ndan başlayarak bu tarz bir sınıf oluşumu ortaya çıkmamış, ancak Türkiye’de “milli iktisat” düşüncesi Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılma sürecine girdiği ve İttihat Terakki’nin iktidara geldiği dönemde ön plana çıkmıştır (Duman, 2000: 35).

Cumhuriyetin ilanını takip eden süreçte, 1923-1931 dönemi için kullanılan liberalizm kavramı yanıltıcı olmakla beraber, bu dönemde belirli anlamda devlet müdahalesi söz konusudur, ancak devlet işletmeciliği ve ekonomiye devlet müdahalesi ile kapitalist gelişme ise devletçilik uygulamalarının başladığı 1932 yılı ile birlikte başlamaktadır. 1940-1945 döneminde ise 2. Dünya Savaşı’nın vuku bulduğu yıllar olması nedeniyle devletçilik politikalarında çözümler yaşanmıştır (Boratav, 2006: 26).

Osmanlı İmparatorluğu’nda burjuvazi

Türklerin Anadolu’ya gelişinin erken dönemleri olarak da adlandırılabilir olan 11.yy. ile Cumhuriyet Dönemine tekabül eden 20.yy. arasındaki süreç “klasik dönem (nizam-ı kadim) ve yenileşme dönemi (nizam-ı cedid) olarak iki ayrı kategori altında ele alınmaktadır. Klasik dönemde Osmanlı kendi kendisine yeten bir imparatorluk olarak karşımıza çıkmaktayken 19.yy. başlarından itibaren hızla yaşanan değişimler ve Avrupa’da ortaya çıkan önemli olaylar Osmanlı’nın sosyal ve iktisadi alanda değişmesine ve dönüşmesine sebebiyet vermiştir.

İktisadi sistemini iase (provizyonizm), gelenekçilik (tradisyonalizm) ve fiskalizm (gelircilik) ilkeleri üzerine kurmuş olan Osmanlı İmparatorluğu, 19.yy.’a doğru gelinirken gelenekçilik ilkesinin etkisinden sıyrılmaya başlamıştır (Geç, 2000: 95). Yenileşme döneminin başlamasıyla birlikte, devletin nasıl toparlanabileceği konusunda çeşitli arayışlar ortaya çıkmış, Osmanlı’da daha çok askeri ve idari-siyasi alanlardaki gelişmeler dikkat çekse de, iktisat sahasında da dönüşümler başlamıştır (Tabakoğlu, 2002: 369).

Osmanlı İmparatorluğu’nda iktisadi yapının temelini oluşturan sosyal yapı incelendiğinde Avrupa’da var olan sınıfsal ayrıma benzer bir hiyerarşik yapılanmanın olmadığı, bunun yerine Osmanlı’da toplumsal yapının yönetenler/askeri sınıf (padişah, saray memurları, mülkiye memurları, ulema) ve yönetilenler/reaya olmak üzere iki kısma ayrıldığı görülmektedir. Yönetilen sınıf olan reaya içerisinde Müslüman ve gayrimüslim kişiler bulunmuş ve Müslümanlar genellikle tarım ile uğraşırken, gayrimüslimler ticaret ile meşgul olmuşlardır (Tabakoğlu, 2002: 616).

Osmanlı’nın mali düzeni merkezi finans, tımar sistemi ve vakıflar üzerine inşa edilmiştir. Devlet, özellikle tımar sistemiyle üretimin sürdürülmesine destek sağlamış, aynı zamanda askeri gücünü korumuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nda feodal bir sistem inşa edilmemiştir. Devletin karakteri, sınıf yapısının oluşumundaki rolü, savunduğu düzen ve bu düzeni destekleyen hukuk ve üretim ilişkileri, temelde Avrupa feodalizminden farklılık göstermiştir. Bu sayede de pre-kapitalist düzenden önemli ölçüde ayrılan bir sınıf yapısı oluşmuştur (Keyder, 2014: 15).

Osmanlı İmparatorluğu’nda devlet kendi birliğine yönelik bir tehdit oluşturabilecek zenginleşme ve siyasi güce dönüşebilecek iktisadi güçlenmelere meydan vermemekle birlikte, Batı Avrupa’da feodalizmin çöküşü esnasında Osmanlı ve İslam şehirlerinde merkezden bağımsız bir yapının

bulunmayı, burjuvazinin Osmanlı toplumsal yapısında bir sınıf olarak ortaya çıkmasını önlemiştir (Tabakoğlu, 2002: 614).

Diğer taraftan, Osmanlı Devleti Batı'da sanayi devrimiyle beraber meydana gelen gelişmeleri yakından takip edememiş, bunun sonucunda Avrupa kapitalizminin her evresinde Osmanlı topraklarından tavizler verilerek, İmparatorluk neredeyse yarı sömürge bir duruma getirilmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı'daki gayrimüslim tüccarlar, Avrupalıların sahip olduğu ayrıcalıklardan yararlanmak amacıyla Avrupa devletlerinin himayesine girmiş ve toplumdan uzaklaşarak Avrupa'ya dayanan güçlü bir ticaret oligarşisi oluşturmuşlardır. Bu durum, yerli üreticiye ağır bir darbe vurmuş ve Osmanlı ekonomisi içindeki sermaye birikimi ve teknoloji değişikliği yoluyla daha ileri üretim düzenine geçişi engellemiştir. (Kazgan, 2002: 13-16).

Bir diğer yandan Osmanlı'nın modernleşme süreci içerisinde Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesinden sonra modern askeri ve sivil okulların açılması ile bu okullardan yetişen ve devlet oluşumu içerisinde yer alan asker aydın/bürokrat bir nesil işaret edilerek, bu grup bir çeşit "tarih sahnesine çıkmamış burjuvazi" olarak adlandırılmaktadır (Mısır, 2002: 247). Her ne kadar bu sınıf tarih sahnesine çıkmamış olarak nitelendirilse de 2. Meşrutiyete giden süreçte önemli rol oynadıkları muhakkaktır.

İkinci meşrutiyet döneminde milli burjuvazi yaratma çabaları

19. yüzyılda Osmanlı Devleti, savaşlarda yenilgiye uğrayan, siyasi bağımsızlığı Batılı devletler tarafından kısıtlanmaya çalışılan, sanayileşmeyi tamamlayamayan ve neredeyse yarı-sömürge bir duruma düşmüş bir devlet olarak görünüyordu. 1839 Tanzimat Fermanı ile başlayan reform süreci özellikle eğitim, kültür ve iktisat alanında devam ettirilmiş olup 2. Meşrutiyet döneminde siyasal, iktisadi ve kültürel gelişme bağlamında "millileştirme" fikri hız kazanarak Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerin ekonomideki etki ve gücü sorgulanmaya başlamıştır (Karaltürk, 2011: 30). Bu bağlamda ulusal burjuvazinin teşekkülü için yeterli bir sermaye birikimine ihtiyaç duyulduğundan, 1908'de Meşrutiyetin ilanından hemen sonra İttihat ve Terakki, ekonomi politikasını ulusalcı bir zemin üzerine oturtmaya çalışmıştır. 2. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında sermaye birikimi için yabancı sermaye özendirilmekle birlikte, tasarruf ile de sermaye birikiminin oluşturulması amaçlanmıştır.

1908-1914 yılları arasındaki planlar tam anlamıyla gerçekleştirilemese de 1. Dünya Savaşı dönemi sermaye birikimini hızlandırmıştır. Bu dönemde spekülasyon kazançlara göz yumulmuş ve 1914-1918 yılları arasında kurulan anonim şirketlerde Müslüman unsurlar daha belirgin hale gelmiştir (Karaltürk, 2011: 33). Bu süreçte savaş dönemi, bir Türk kapitalist sınıfının geliştirilmesine ve ekonomik faaliyetlere dahil edilmesine yönelik "İktisadi Türkçülük" anlayışının filizlendiği ve yayıldığı bir evre olarak ortaya çıkmıştır (Akşin, 2001: 417).

Keyder'e göre bu dönemde, İttihat ve Terakki hükümetinin savaş sırasında tek taraflı olarak kapitülasyonları kaldırmasıyla, yeni bir ticaret rejimi uygulama özgürlüğü kazanmış, buna bağlı olarak, himaye edici gümrük vergileri hızla uygulanarak yabancı şirketleri Osmanlı mahkemelerine ve yasalarına tabi kılınmış, bu sayede de ayrıcalıklı konumları sona erdirilmiş ve tüm bu adımlar milli burjuvazinin geliştirilmesine olanak sağlamıştır (Keyder, 2014: 88-89). Burada millileştirme politikalarının belirlenmesinde önemli noktalardan biri de 1. Dünya Savaşı Osmanlı bürokratlarının ulus kurma fikrini ortaya çıkarması, dini temel oluşturma amacı ile yapılan İslamcılık çağrılarının karşılık bulmaması ve sonuçsuz kalması üzerine Türk çoğunluğu ulusal devletin ana maddesi olarak kullanmaya karar vermeleri olmuştur (Keyder, 1987: 41).

Değinilmesi gereken bir diğer önemli nokta da İttihat ve Terakki'nin ve daha sonraki dönemde Kemalist kadronun Türk Milliyetçiliği anlayışını önemli ölçüde biçimlendiren Ziya Gökalp'in iktisadi sistem ile ilgili açıklamalarıdır (Gökalp, 1968: 162):

"Türkler hürriyet ve istiklali sevdikleri için iştirakçi olamazlar. Fakat müsavvat perver olduklarından dolayı fertçi de kalamazlar. Türk hürsına en uygun olan sistem (solidarizm) yani tesanütçülüktür. Ferdi mülkiyet, içtimai tesanütte hadim bulunmak şartıyla meşrudur. Sosyalistlerin ve komünistlerin ferdi mülkiyeti ilgaya teşebbüs etmeleri doğru değildir. Yalnız içtimai tesanütte hadim olmayan ferdi mülkiyetler varsa, bunlar meşru sayılmaz. Bundan başka mülkiyet gibi, içtimai mülkiyet de olmalıdır. Cemiyetin bir fedakarlığı veya zahmeti neticesinde husule gelen ve

fertlerin hiçbir emeğinden hasıl olmayan temettüleri, cemiyete aittir. Fertlerin temettüleri kendilerine hasretmesi meşru değildir. Fazla temettülerin cemiyet namına toplanmasıyla husule gelecek büyük meblağlar, cemiyet hesabına açılacak fabrikaların tesis olunacak büyük çiftliklerin sermayesi olur. Bu umumi teşebbüslerden husule gelecek kazançlarla fakirler, öksüzler, dullar, hastalar, kötürümler, körler ve sağırılar için hususi melceler ve mektepler açılır; umumi bahçeler, müzeler, tiyatrolar tesis olunur.”

Netice olarak, Osmanlı Devleti'nin neredeyse yarı-sömürge bir duruma getirilmesine bir tepki olarak doğan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 20. yüzyılın başlarında yönetimi ele geçirmiş ve bu yeni yönetimin öncelikli amacı milli ticaret ve sanayi burjuvazisini geliştirmek olmuştur. Kazgan'a göre, savaş dönemi boyunca sürdürülen spekülatif işlemlerle zenginleşen Müslüman-Türk tüccarlara göz yumulmuş ve azınlıklara karşı yapılan ayrımcılık savaş zengini bir sınıfın yükseldiği, diğer yandan toplumsal ahlakın zedelendiği bir duruma yol açmıştır (Kazgan, 2002: 54).

Cumhuriyet döneminde milli burjuvazi ve devletçilik politikası

Osmanlı'nın son dönemlerinde yabancı sermayenin ekonomi içerisindeki yayılımı Müslüman tüccarları engellememişken, İttihat ve Terakki döneminde kapitülasyonların kaldırılması ve milli burjuva himayesi belli bir başarıya ulaşmıştır (Keyder, 2014: 131-132). Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren ekonomik bağımlılıktan kurtulmaya çalışılmış, Cumhuriyet Türkiye'sine geçişle beraber milli iktisat politikası İttihat ve Terakkiden sonra Cumhuriyetin de en önemli iktisadi politikası haline gelmiştir (Çamurcuoğlu, 2009: 168).

Osmanlı Devleti'nin bakiyesi üzerine inşa edilen Türkiye Cumhuriyeti belirlenen amaçlara ulaşabilmek adına Tanzimat döneminde başlayan modernleşme hareketlerinin olumlu taraflarını kullanmaya çalışmış, bu durum da toplum kaynaklı girişimci bir sınıftan ziyade, devlet destekli suni bir sınıf oluşturulmasına yol açmıştır. Bu bağlamda devlet desteği ile yerli girişimci sınıf yetiştirme yöntemlerinin başında, devlet tekellerinin imtiyazlı özel şahıs ya da şirketlere verilmesi söz konusu olmuştur. Böylece cumhuriyetin ilk yıllarında devlet tekelleri imtiyazlı yerli ve yabancı şirketlere devredilmiştir (Özer, 2001: 177).

Millileştirme akımlarının yanı sıra 1920'li yıllarda devlet doğrudan ve dolaylı olarak özel sermaye birikimini artırmaya ve özel girişimi teşvik etmeye çalışmıştır. Ayrıca bu dönem içerisinde ilk kez sanayi alanında da devletin girişimleri söz konusu olmuştur. 1923-1930 yılları arasında özel sektörü canlandırma adına yapılan bu girişimler ile birlikte sermaye birikimi için zemin oluşturan Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun çıkarılması, girişimci sınıflara kredi sağlaması için İş Bankası'nın kurulması, Milli Türk Ticaret Birliği'nin kurulması, İzmir İktisat Kongresi'nin düzenlenmesi gibi gelişmeler de yaşanmıştır (Boratav, 2006: 36).

1920'lerde yeni gelişmekte olan milli burjuvazinin siyasi iktidara katılma ümitleri 1929 Buhranı ile ortadan kaybolmuştur. Zira ekonomik krizin etkisiyle Türkiye'nin ihraç mallarının fiyatları düşmüş, Türk lirası değer kaybetmiş, ticaret sektöründe iflaslar yaygınlaşmıştır (Keyder, 2014: 133). Batı dünyası ile tam olarak kaynaşmamış olan Türkiye'de tarım ürünleri fiyat düşüşünden ciddi şekilde etkilenmiş, Lozan Antlaşması'ndaki ekonomik şartlar bazı gümrük tarifeleri getirme kudretini sınırlamakla birlikte bu şartlar ülkeyi gelişmemiş bir sanayi ve tehlikeli ölçüde aleyhine işleyen bir ticaret dengesi ile karşı karşıya bırakmıştır (Lewis, 2009: 278). 1929 Buhranı ile birlikte Batı karşıtlığı ve kapitalizme karşı tutumların artması ile Türkiye'de yabancı kontrolü ve müdahalesini sona erdirmeye çabalarıyla beraber cumhuriyet rejimi yabancı sermayeye hoş bakmamaya başlamıştır (Lewis, 2009: 279).

1923-1931 yılları arasında ise iktisadi anlamda tatmin edici bir gelişme gösterilememiştir. Modern, ileri ve rasyonel bir yerli sanayi oluşturulamamış, milli gelirden umulan artış sağlanamamıştır. Ayrıca halk arasındaki sıkıntıların da giderilememiş oluşu ve yabancı sermayeye karşı güven sorunu devletin yeni bir iktisadi politika belirleme ihtiyacının doğmasına neden olmuştur (Boratav, 2006: 142). 20 Nisan 1931'de Mustafa Kemal Atatürk ilk defa altı “temel ve değişmez” ilkeyi açıklamıştır. Cumhuriyet Halk Fırkasının bir ay sonraki genel kongresinde kabul edilen bu altı ilke partinin flamasında da altı ok resmi ile temsil edilmeye başlamıştır. Atatürk'ün açıkladığı bu altı ilke “cumhuriyetçilik, halkçılık, laiklik,

milliyetçilik, inkılapçılık ve devletçilik” idi. Ardından 1933 yılında sanayinin büyümesi hedefiyle ilk beş yıllık plan hazırlanmıştır.

Beş yıllık plan geliştikçe Türk ekonomisini planlayanlar da halen özel girişime saygı duymakla beraber, özel girişimin gelişimi için çok az ilgi göstermişlerdir (Lewis, 2009: 384-385). Türkiye, benimsediği bu devletçilik politikası sayesinde 1932’den itibaren Batı Kapitalizminin yaşadığı ekonomik buhrandan uzaklaşmaya başlamış, devletçi, dışa kapalı iktisat politikası izleyerek ve sınai kamu teşebbüslerinin yatırımlarını planlayarak bu süreçte hem ekonomik buhranın etkilerinden korunmuş hem de sanayileşme yolunda önemli adımlar atmıştır (Boratav, 2006: 160-161).

Bu döneme dair değinilmesi gereken önemli konulardan biri de Kadroculardır. 1932-1934 yılları arasında Kadro dergisi Türk devriminin orijinal bir tahlilini yapma amacı taşımıştır. Kadroculara göre Türk devrimi tarihte eşi benzeri görülmemiş müstesna bir devrimdir. Klasik devrimlerin sınıfsal çatışma karakterine karşın, Kadrocular, Türkiye’de güçlü bir sermaye sınıfının yanı sıra eşit derecede güçlü bir işçi sınıfının bulunmadığını ve bu nedenle gelişmiş ve belirgin bir biçimde sınıf çatışmalarının yaşanmadığını vurgulamışlardır. Yine Kadrocular kapitalizmin burjuvaziye, sosyalizmin işçi sınıfına, Türk sisteminin ise millet hakimiyetine dayandığını savunmuş ve Türk sosyal sistemi içerisinde devletçiliğin orijinalliğini belirtmişlerdir (Boratav, 2006: 208-209).

2. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla Türkiye esasen savaşa girmemiş olsa da 1940-1945 yılları arasında savaş ekonomisi şartları Türkiye’de de uygulanmaya başlanmıştır. Savaşın etkileriyle birlikte ithalat hacminde hızlı bir daralma yaşanmış, bu gerilemenin, ülke içinde yarattığı olumsuz şartlar ve iç üretimdeki olumsuzluklar, kamu gelirlerinde önemli bir yer tutan ithalat vergilerini de düşürmüştür (Boratav, 2006: 287-288). Ardından Milli Korunma Kanunu ile yönetim, olağanüstü bir savaş ekonomisi yürütme yetkisi kazanmıştır. Hükümet, sanayi ve maden kuruluşlarının ne tür ürünler üreteceğini ve hangi miktarlarda üreteceğini belirlemek, işletmelerde gerekli değişiklikleri zorunlu kılmak, bunları denetlemek ve üretim programlarını zorlamak gibi yetkilere sahip olmuştur.

Ülkede baş gösteren kıtlığın artmasıyla birlikte iktisadi problemlerin büyümesi, artık idare edilmesi zor bir hal yaratmıştır. Savaş dönemi içerisinde burjuvazi ve bürokrat kesim arasındaki bağ giderek zayıflamaya başlamıştır. Genel kıtlık ve yoksulluk atmosferi içerisinde birtakım kimselerin büyük ekonomik kazançlar sağlamış olması, hükümet karşıtlığını doğurmuştur. Yaşanan olumsuz koşullar herkesi bir suçlu arayışına yöneltmiş, hükümet de bu süreçte gayrimüslim ticaret burjuvazisine cephe almaya başlamıştır (Keyder, 2014: 144-146).

Bu sürecin devamında 11 Kasım 1942 tarihinde Varlık Vergisi yasalaşmıştır. Dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu’nun temel savunucusu olduğu Varlık Vergisi Yasası mülk sahipleri, çiftlik sahipleri, iş insanları ve bazı maaşlı çalışanların vergi ödemesini öngörüyordu (Lewis, 2009: 397-398). Olağanüstü bir finansman aracı olarak Varlık Vergisi, büyük ölçüde savaş kazançlarını içeren burjuvazinin ve toprak sahiplerinin gelirlerine odaklanmıştır.

Ardından 1944’te yine aynı hükümet tarafından çıkarılan Toprak Mahsulleri Vergisi ile çiftçilerin gelirlerine yönelinmiş, bu yasa, toprak ürünleri üzerinden benzer şekilde ya da nakden hesaplanarak tahsil edilen, keyfi bir nitelik taşıyan Varlık Vergisi’ne benzeyen bir vergi haline gelmiştir (Boratav, 2006: 333-345). Boratav, Varlık vergisini Türk-Azınlık, Çiftçi burjuvazisi-Kent burjuvazisi ve Anadolu tüccarı-İstanbul tüccarı arasında birincilerin lehinde, ikincilerin aleyhinde tasarlanmış bir vergi olarak değerlendirirken, Keyder ise Varlık vergisi ile ezilen gayrimüslimlerin mülklerini yok pahasına Müslümanlara satarak servetin Müslüman burjuvazinin elinde birikmesine yardımcı olduklarını ifade etmektedir (Boratav, 2006: 333; Keyder, 1987: 51).

Tek Parti dönemi içerisinde CHP iktidarı, 1932’de benimsenen devletçilik politikasını 1940’ta savaş ekonomisi politikası ile geride bırakmıştır. 1940-1945 arasında gayrimüslim burjuva sınıfı Varlık Vergisiyle, büyük çiftçi kesimi ise Toprak Mahsulleri vergisi ile tedirgin edilmiştir. Bu dönemde Anadolu burjuvazisi ve varlıklı sınıflar yüksek bürokrasi ile ilişkilerini iyi tutarak savaş şartlarının ganimetini sonuna kadar toplayan ana gruplar olmuşlardır.

Sanayi burjuvazisi ve milli burjuvazi

Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, iktisadi alanda faaliyetlerini 2. Meşrutiyet ile başlayan ekonomide millileşme politikalarını devam ettirerek sürdürmüştür. Gerek Osmanlı gerekse de Cumhuriyet dönemi içerisinde Batıda var olduğu anlamda bir burjuva sınıf olmamıştır.

Öncelikle Osmanlı'da, Avrupa'da Orta Çağ'a hâkim olan tarzda bir toprak yapılanması ve feodal düzenin olmayışı ve toplumsal yapının sınıfsal bir hiyerarşiye dayanmayışı söz konusudur. Dolayısıyla Avrupa'da var olan hiyerarşik yapı ve kölelik sistemi Osmanlı'da söz konusu olmadığı için Avrupa'da burjuva sınıfının oluşumuna benzer bir yapılanmadan da söz edilemez. Diğer bir sebep ise Osmanlı'nın idari teşkilatlanması ve devletin bekası için tehlike oluşturabilecek tarzda bir sermaye birikimine izin vermemiş olmasıdır. Bu alanda en önemli devlet politikası müsadere sistemi olmuş, devletin kontrollü bir iktisadi ve siyasi politika takip edişi ve patrimoniyal yönetim biçimi Anadolu insanının atılım yapmasına, yeni statü kazanmasına set çekmiştir (Türkdoğan, 2008: 521).

Osmanlı'da ticaretle gayrimüslim ahalinin uğraşmış olması burjuva sınıfının da gayrimüslimlerden oluşmasına yol açmıştır. Cumhuriyet döneminde bunların yerine devlet kökenli milli bir burjuva yaratılmaya çalışılmış, ancak geçmişinde ticaret erbabı olmayan bu Türk sınıfın bir anda burjuva sınıfı oluşturması olanağı olmamıştır. Bunda burjuva sınıfının tabandan gelen bir girişim değil de, devlet eliyle yönlendirilen ve halka indirilen bir hareket olması etkili olmuştur.

Türkiye'de Osmanlı döneminden devralınan devletin kontrolü altında yürütülen gelişim ve yenilenme çabaları, Cumhuriyet döneminde de sürdürülmüş, bu bağlamda Cumhuriyet'in ilk yıllarında, devlet ekonomik alanda himaye edici bir politika izlemiştir. Bu iktisadi himayecilik, bazen burjuvaziye bir engel olarak görülse de aslında bu dönemde bir girişimci sınıfın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ancak bu sınıf siyasi alanda ortaya çıkmamış ve Batı burjuvazisinin siyasi arenada aktif olma özelliğinden uzak bir yol izlemiştir.

1930'ların otoriter karakteri kapsamında ekonominin dışa kapatılması, pratikte burjuva sınıfının istisnai derecede milli ve yerel kalmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda güçlü bir dışa kapanma ve yabancı sermaye yatırımlarının kısıtlanması, burjuvazinin devletin ekonomideki merkeziliğini desteklemesini sağlamış, bunun sonucunda da burjuvazi bürokratik değer ve kaygılara karşı çıkma isteği duymamıştır (Keyder, 2014: 240).

Sonuçta Türkiye'de doğuşu ve geliştirilmesi yönünde devletin rolü ve hatta gayrimüslimlere ait hakların gasp edilip kendilerine verilmesi sebebiyle devletle uyumlu ve varlığını devlete borçlu olarak tanımlanabilecek bu milli burjuva sınıfı siyasetin alanından uzak durmaya gayret göstermiş ve bu kesimle yönetenler arasında pozitif ilişkiler geliştirmiştir.

Sonuç

Üretim araçlarının mülkiyetine sahip olan sermayedarları kapsayan sosyoekonomik sınıf olarak tanımlanan burjuvazi, Avrupa'da iktisadi ve siyasi alanlarda önemli değişimlere yol açmıştır. Orta Çağ'ın feodal yapılanması içerisinde adeta bir başkaldırı olarak ortaya çıkan burjuvazi 18. ve 19. yüzyıllar boyunca büyük gelişmeler kaydederek dünyada yeni bir düzen ve sınıfsal yapının oluşumuna öncülük etmiştir. Sanayi devrimi ile birlikte burjuvazi, yerini ve siyasi-iktisadi alandaki gücünü sağlamlaştırma yoluna gitmiştir.

Avrupa'nın "Karanlık Çağ" olarak adlandırdığı Orta Çağ'da en güçlü dönemlerini yaşayan Osmanlı'da ise Avrupa'da var olan tarzda bir toplumsal tabakalaşma da mevcut olmadığından siyasi iktidar uzun süre güçlü varlığını sürdürmüştür. Sanayi Devrimi sonrasında Batı'nın kapitalist politikaları karşısında yarı-sömürge konumuna gelen Osmanlı Devleti'nde ilk milli ekonomi politikaları ise İttihat ve Terakki Döneminde uygulanmaya başlanmıştır. 1923'te Cumhuriyetin ilanı ile birlikte İttihat ve Terakki döneminde uygulanan milli iktisat politikaları ve bu kapsamda milli burjuvazi yaratma süreci devam ettirilmiş, Devlet milli burjuvazinin yaratılması için gerekli koşulları sağlamaya çalışmıştır. Bu kapsamda uygulanmaya başlanan milli iktisat politikaları, gayrimüslimlerin elindeki ticaret imkanlarını

Müslüman Türk ahaliye aktarmayı öngördüğünden, azınlıklara yönelik ciddi hak ihlallerine sebep olmuş ve bugün dahi tartışma konusu olan birtakım tarihi problemleri sonuç vermiştir.

1929 yılındaki Ekonomik Buhranın ardından iktisadi alanda devletçilik ilkesi benimsenmiş, bu dönemde devlet hızlı bir sanayileşme sürecine girmiştir. Burjuvazinin bürokrasi ile olan ilişkisinde kapalı ekonomik sistemin benimsenmesi nedeni ile yabancı sermayenin ülkeye girişinin denetiminin varlığı, bir çatışma ya da ayırım yaşanmasını önlemiştir. Dolayısıyla milli burjuvazi, sanayi burjuvazisinin aksine siyasi süreçlerde aktif rol oynamak yerine daha çok çıkarları doğrultusunda devletin merkezi ekonomi anlayışına destek vermiş ve konumunu sağlamlaştırma yoluna gitmiştir.

2. Dünya Savaşı ile birlikte ekonomide daralma söz konusu olmuş, ülkede yaşanan kıtlık ve sosyal sorunlar arttıkça devlet yeni çözüm arayışlarına girmiştir. Bu bağlamda dönemin Saraçoğlu Hükümeti de bu ekonomik sıkıntılardan kurtulma adına yeni vergilendirmeler uygulamaya başlamıştır. Bu durum gayrimüslim ve tarım sektöründeki ahali için büyük bir darbe olurken Anadolu burjuvazisi başta olmak üzere belli varlıklı sınıfların savaş döneminde gelişmesi sağlanmıştır.

Türkiye’de Osmanlı’nın son döneminden itibaren devlet eliyle oluşturulduğu ve desteklendiği görülen bu milli burjuvazinin, Batı’da görece doğal seyrinde doğduğu söylenebilecek olan sanayi burjuvazisi gibi devrimci ve muhalif bir yapısı olmamış, daha pragmatik biçimde ilerleye bu ilişkide taraflar değişen iktidarlara yahut ekonomik politikalara karşın büyük krizlerden uzak kalmışlardır.

İthal ikameci sanayileşme modeliyle 1980’lere kadar geline Türkiye’de, 24 Ocak 1980 Ekonomik İstikrar kararlarıyla liberal ekonomi politikalarına ve sanayileşmede de ihracata dayalı modele geçilmiş, böylece ithalat-ihracat dengesinin sağlanması amaçlanmıştır. Bu dönemden sonra da milli burjuvazi ile devlet arasındaki sıkı ve olumlu ilişki sürdürülmüş, 80’li yıllardan itibaren milli burjuvazi aynı zamanda muhafazakâr yeni aktörler kazanmıştır.

Hem ortaya çıktıkları siyasal ve toplumsal koşullar, hem de sürdürülen ekonomik politikaların etkisiyle Türkiye’de burjuvazi, Batı’daki sanayi burjuvazisinden oldukça farklı bir seyir takip etmiş, ekonomik ilişkilerde devlet karşısında çok güçlü bir konum elde edemediği gibi belirgin, devrimci ve dönüştürücü bir rol oynamaktan da uzak kalmıştır.

Kaynakça

- Adanır, O. (2004). Ulusal burjuvazi ve laik ahlak, *Doğu-Batı*, Sayı:29, 145-156.
- Akşin, S. (2001). *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Ankara, İmge Kitabevi.
- Armaoğlu, F. (2003). *19. Yüzyıl siyasi tarihi*, Ankara, TTK Yayınları.
- Boratav, K. (2006). *Türkiye’de devletçilik*, Ankara, İmge Kitabevi.
- Çağırın, M. E. (2006). *Uluslararası alanda insan hakları*, Ankara, Platin Yayınları.
- Çamurcuoğlu, G. (2009). Türkiye Cumhuriyeti’nin toprak reformu ve milli burjuvazi yaratma çabası, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 13, Sayı 1-2, 161-178.
- Doğru, C. (2008). Osmanlı toplumunda kapitalist-girişimci sınıfın ve insan tipinin oluşumunu engelleyen faktörler, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 75-91.
- Duman, M. Z. (2000). Türkiye’de burjuva sınıfının sosyal profili, *Sosyoekonomi Dergisi*, 1, 33-46.
- Geç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda devlet ve ekonomi*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (1968). *Türkçülüğün esasları*, İstanbul, Varlık Yayınevi.
- Karaltürk, M. (2011). *Erken cumhuriyet döneminde ekonominin Türkleştirilmesi*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Kazgan, G. (2002). *Tanzimat’tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Keyder, Ç. (2014). *Türkiye’de devlet ve sınıflar*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç. (1987). Türkiye demokrasinin ekonomi politikası, İrvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, (Der.) *Geçiş sürecinde Türkiye içinde* s.38-77. Belge Yayınları, İstanbul
- Lewis, B. (2009). *Modern Türkiye’nin Doğuşu* (Boğaç Babür Turna Çev.) Ankara, Arkadaş Yayınevi.
- Mısır, M. B. (2002). Meşrutiyetten Cumhuriyete: Kapitalizme Prusya tipi geçiş, *Praksis*, (5), 217-255.
- Mooers, C. (2000). *Burjuva Avrupa’nın Kuruluşu* (Bahadır Sina Şeren Çev.) Ankara, Dost Kitabevi.

- Özer, M. A. (2001). Girişimci sınıf, iktisadi hayat ve siyaset, *Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 3(3), 165-206.
- Sombart, W. (2020), *Burjuvazi: modern ekonomi dönemine ait insanın ahlaki ve entelektüel tarihine katkı*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Şenel, A. (2005). *Siyasal Düşünceler Tarihi*, İstanbul, Bilim ve Sanat Yayınevi.
- Tabakoğlu, A. (2002). Yenileşme dönemi Osmanlı ekonomisi, *Türkler Ansiklopedisi*, c.14, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları.
- Türkdoğan, O. (2008). *Osmanlı'dan günümüze Türk toplum yapısı*, İstanbul, Timaş Yayınları

Etik kurul onayı

Bu çalışma, sosyal bilimler alanında bir anket kurum veya kuruluş ile ilgili özel bir çalışma olmaması, genellikle ilgili tarihsel doneler ve literature dayalı olması sebebi ile etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Araştırmacıların katkı oranı beyanı

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Birleşmiş Milletler sürdürülebilir kalkınma amaçları ışığında Türkiye Cumhuriyeti kadının güçlenmesi eylem planı 2018-2023
Women's empowerment action plan of the Republic of Turkey in the light of the United Nations sustainable development goals 2018-2023

Gönderim Tarihi / Received: 30.08.2023

Sercan EDİNSEL¹

Kabul Tarihi / Accepted: 26.09.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1352805](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1352805)

ÖZ: Bugünün küresel kuruluşları, sürdürülebilir ve kapsayıcı bir geleceğin oluşturulması kapsamında elindeki insan kaynakları gücünü düzenlemek için çabalamaktadır. Bu düzenleme açısından toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanarak kadınların işgücüne aktif olarak katılımı büyük önem taşımaktadır. Birleşmiş Milletler (BM), öncü bir örnek olarak, mevcut ve gelecekteki sorunların çözümüne katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. BM'nin bu çabalarındaki temel referansı, 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA) olarak adlandırılan geniş çerçevedir. Bu çerçevenin 5'inci maddesi ise "Toplumsal Cinsiyet Eşitliği"dir. Türkiye'de 2015 yılında BM'in öncülük ettiği bu adımı resmi olarak benimsemiştir. Bu taahhüdüne istinaden Kadının Güçlenmesi Eylem Planı'nı (2018-2023) devreye sokmuştur. Çalışmanın amacı Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (BM SKA) kapsamında oluşturulan kodların 2018-2023 Kadının Güçlenmesi Eylem Planında geçen faaliyetler ile ilişkisini tespit etmektir. Bu kapsamda olgubilim araştırması ile içerik analizi yöntemi uygulanmıştır. 2018-2023 Kadının Güçlenmesi Eylem Planında geçen beş temel başlık eğitim, ekonomi, karar alma mekanizmalarına katılım, sağlık ve medyadır. Çalışmada kullanılan kodlar nitelikli eğitim, cinsiyet eşitliği, eşitsizliklerin azaltılması, insana yakışır iş, güçlü kurumlar, ekonomik büyüme, sürdürülebilir şehir-topluluk, barış ve adalet olarak belirlenmiştir. Çalışmanın sonucunda nitelikli eğitim, cinsiyet eşitliği ve eşitsizlikleri azaltma, güçlü kurumlar ve adalet kodlarının 2018-2023 Kadının Güçlenmesi Eylem Planında geçen faaliyetler ile ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmanın sonucunda bu alanda yapılması gerekenler konusunda devlet, kurum ve işletmelere önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İşgücü eşitliği, Toplumsal cinsiyet eşitliği, Sürdürülebilirlik, Türkiye Cumhuriyeti, Stratejik insan kaynakları yönetimi

ABSTRACT: Today's global organizations are striving to organize their human resources in order to create a sustainable and inclusive future. Ensuring gender equality and the active participation of women in the workforce is of great importance in this arrangement. The United Nations (UN), as a leading example, aims to contribute to solving current and future problems. The UN's main reference in these efforts is the broad framework called the 2030 Sustainable Development Goals (SDG). Article 5 of this framework is "Gender Equality". In 2015, Turkey officially adopted this step pioneered by the UN. Based on this commitment, the Women's Empowerment Action Plan (2018-2023) was put into effect. The aim of the study is to determine the relationship between the codes created within the scope of the United Nations Sustainable Development Goals (UN SDG) and the activities in the 2018-2023 Women's Empowerment Action Plan. In this context, phenomenology research and content analysis method were applied. The five main topics in the 2018-2023 Women's Empowerment Action Plan are education, economy, and participation in decision-making mechanisms, health and media. The codes used in the study were determined as qualified education, gender equality, reducing inequalities, decent work, strong institutions, economic growth, sustainable city-community, peace and justice. As a result of the study, it was determined that the codes of qualified education, gender equality and reducing inequalities, strong institutions and justice are related to the activities in the 2018-2023 Women's Empowerment Action Plan. In addition, as a result of the study, recommendations were made to the government, institutions and businesses on what needs to be done in this field.

Keywords: Labor equality, Gender equality, Sustainability, Republic of Turkey, Strategic human resources management

¹Dr, OSTİM Teknik Üniversitesi Misafir Öğretim Üyesi/İşletme/İİBF, sedinsel@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2831-7504>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

Today's global organizations are striving to organize their human resources to create a sustainable and inclusive future. Ensuring gender equality and the active participation of women in the workforce are of great importance in this arrangement. The UN, as a leading example, aims to contribute to solving current and future problems. The UN's main reference in these efforts is the broad framework called the 2030 SDG. The SDG represent a call for social, economic, and environmental transformation. In this context, gender equality and women's empowerment are not only a moral responsibility, but also a fundamental element of sustainable development. However, gender inequality remains a major challenge around the world. Women and girls are disadvantaged in many areas, from education and health to employment and political participation. Efforts to combat gender inequality and to enable women to realize their full potential are recognized as both helping to build a just society and as cornerstones of sustainable development. In this context, the United Nations 2030 SDG are of great importance. Article 5 of this framework is "Gender Equality". In 2015, Turkey officially adopted this step pioneered by the UN. Based on this commitment, the 'Women's Empowerment Action Plan (2018-2023)' was put into effect. An initiative called "Women's Empowerment Action Plan" emphasizes Turkey's commitment to gender equality and women's empowerment. The 'Women's Empowerment Strategy Document and Action Plan (2018-2023)', prepared under the coordination of the General Directorate on the Status of Women of the Ministry of Family and Social Policies, with the contributions of public institutions, local governments, universities, civil society organizations, professional organizations, the private sector, and other relevant organizations, includes efforts to empower women. This document presents a roadmap covering 2018-2023, focusing on five main policy areas: education, health, economy, participation in decision-making mechanisms and media. Within these areas, the current situation, main objectives, targets, strategies, and activities are specified. The document includes 5 main goals, 21 targets, 21 strategies, and 126 activities.

Methodology

The study aims to determine the relationship between the codes created within the scope of the UN SDG and the activities in the 2018-2023 Women's Empowerment Action Plan. In this context, phenomenology research and content analysis methods were applied. The content analysis method was preferred in the research. Content analysis can be defined as a method that aims to transform qualitative data into meaningful concepts and relationships by examining communication materials (Öğülmüş, 2019). This method aims to reveal the relationship between the codes identified and the activities in the Women's Empowerment Action Plan 2018-2023. In this context, the research is based on the goals addressed within the framework of the UN SDG. The 2018-2023 Women's Empowerment Action Plan includes education, economy, and participation in decision-making mechanisms, health, and media. The codes used in the study were determined as qualified education, gender equality, reducing inequalities, decent work, strong institutions, economic growth, sustainable city-community, peace, and justice.

Findings and discussions

As a result of the study, it was determined that the codes of qualified education, gender equality and reducing inequalities, strong institutions, and justice are related to the activities in the 2018-2023 Women's Empowerment Action Plan. In addition, as a result of the study, suggestions were made to the government, institutions, and businesses on what needs to be done in this field. It is seen that the qualified education code is related to education, economy, decision-making, and media. It is also noteworthy that the only code associated with the media is education. In this context, all women must have equal and qualified education conditions. In this way, all women will increase their contribution to the economy, and thanks to the qualified education they receive, their participation in decision-making mechanisms in all areas, whether in the private or public sector, will bring a rich diversity to decision-making mechanisms with their perspectives and priorities, supporting more inclusive and holistic solutions, ensuring sustainable development, supporting social transformation by contributing to the change of gender norms and women's empowerment, leading women will inspire young girls and girls and encourage them on this path. It is considered that it would be appropriate to show the necessary importance for the women of our country to have access to quality education, to send our girls who do

not go to school or are not sent to school due to family pressure and economic reasons to education with state incentives, to ensure that our girls, especially those who are forced to marry after high school, continue their higher education and also to increase the quality of educational institutions. The use of religious texts to combat gender inequality in religious platforms such as Quran courses, and sermons may also be a solution. In particular, it is thought that it would be beneficial for the state to inform families and increase the level of awareness of society on this issue by preparing educational and informative programs on this issue with the media, which is one of the biggest powers of the state. The codes for reducing gender inequality and ensuring gender equality are related to education, economy, decision-making, and health. In this regard, supporting women in terms of job security, wage inequality, and social rights, increasing their economic independence and encouraging them to start their businesses (grant money), establishing written procedures and policies for better representation of women in businesses and government institutions and setting quotas for representation, to increase the representation of women in parliament, it is considered that increasing the number of female deputies or introducing certain quotas for parties' lists of female parliamentary candidates, respecting sexual health rights, preventing gender-based violence and eliminating differences in access to health services by ensuring that health services are not designed based on gender norms would be an appropriate way. One of the codes, strong institutions, is related to education, economy, and health. In this respect, it is considered that embedding a gender equality perspective in society and emphasizing the use of gender-sensitive educational materials, providing equal and fair educational opportunities, supporting businesses and institutions in combating gender inequality, developing cultures, activities, and policies to prevent wage inequality and gender discrimination in the workplace, enabling them to lead a healthy life and fully utilize their potential together with the issue of sexual and reproductive health in the field of health is an appropriate course of action in this context. Within the scope of preventing violence against women, it is considered that it would be appropriate to introduce deterrent and preventive penalties, to create job opportunities for women who want to work, to help women who are excluded from the labor force for certain reasons or who have limited access to job opportunities, to increase compulsory education to associate degree level, to revisit laws and procedures on gender equality in a clearer, comprehensive and inclusive manner, to take necessary measures to bring women with children, disabled etc. into the labor force.

Giriş

Günümüzün küresel organizasyonları, dünya genelinde sürdürülebilir ve kapsayıcı bir geleceğin oluşturulmasını amaçlamaktadır. Bu hedef doğrultusunda önde gelen bir örnek olan BM, çeşitli faaliyetler ile mevcut ve gelecekteki sorunlara çözüm bulmayı ya da azaltmayı amaçlamaktadır. BM'nin bu amaçları, 2030 SKA olarak adlandırılan kapsamlı bir çerçevede yer almaktadır. SKA, toplumsal, ekonomik ve çevresel alanlarda dönüşüm gerektiren bir çağrıyla yansıtılmaktadır. Bu bağlamda, toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadınların güçlenmesi, sadece ahlaki bir sorumluluk olmanın ötesinde, sürdürülebilir kalkınmanın temel bir parçası olarak kabul edilmektedir.

Cinsiyet eşitsizliği, dünya genelinde hala önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadınlar ve kız çocukları, eğitimden sağlığa, istihdamdan siyasi katılıma kadar birçok alanda dezavantajlı konumdadır. Cinsiyet eşitsizliği ile mücadele ve kadınların potansiyellerini tam anlamıyla kullanmalarını sağlama çabaları hem adil bir toplumun oluşumu hem de sürdürülebilir kalkınmanın temel unsuru olarak kabul edilmektedir. İşte bu noktada, BM'nin 2030 SKA devreye girmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti, bu evrensel amaçları benimseyen ve bu amaçları ulusal düzeyde hayata geçiren ülkelerden biridir. 2018-2023 yıllarını kapsayan "Kadının Güçlenmesi Eylem Planı", Türkiye'nin cinsiyet eşitliğine ve kadınların güçlenmesine olan bağlılığının bir yansıması olarak öne çıkmaktadır. Bu planın amaçları, yalnızca kadınların yaşam kalitesini artırmakla kalmayıp, aynı zamanda toplumsal yapıyı daha adil ve eşitlikçi bir şekilde dönüştürmeyi hedeflemektedir.

Bu çalışma, içerik analizi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. İçerik analizi, iletişim materyallerini inceleyerek nitel veriyi nicel veriye ve verileri açıklayıcı kavramlara ve ilişkilere dönüştürmeyi amaçlayan bir yöntemdir (Öğülmüş, 2019). Bu yöntemle, belirlenen kodların 2018-2023 Kadının Güçlenmesi Eylem Planı'ndaki faaliyetlerle ilişkisinin ortaya koyulması hedeflemektedir. Çalışmanın kod sistemi, BM SKA çerçevesinde ele alınan amaçlar üzerine kurulmuştur. Çalışmada cinsiyet eşitliği, işgücünde cinsiyet eşitliği, sürdürülebilirlik, BM SKA, Türkiye'de cinsiyet eşitliği kavramlarına değinilmiş ve bu kapsamda yapılan uygulamaya yer verilmiştir.

Literatür taraması

Cinsiyet eşitliği

Toplumsal cinsiyet eşitliği, modern toplumların temel taşlarından biridir ve cinsiyet temelli ayrımcılığın ve eşitsizliğin üstesinden gelmeyi amaçlamaktadır. Bu kavram, kadınlar ve erkekler arasında var olan sosyal, kültürel ve ekonomik farklılıkları nötralize ederek, bireylerin cinsiyetlerinden kaynaklanan sınırlamalardan bağımsız bir şekilde potansiyellerini gerçekleştirmelerini sağlamayı hedeflemektedir (Klein, Kramarae ve Richardson, 2007). Bu kavram, bireylerin haklarını ve özgürlüklerini savunmanın ötesinde, toplumsal yapıları daha adil ve sürdürülebilir bir şekilde değiştirmek için önemli bir araç olarak hizmet etmektedir (Akin, 2007).

Toplumsal cinsiyet eşitliği, birçok açıdan büyük öneme sahiptir. Öncelikle, adil bir toplum inşa etmek ve insan haklarına saygı göstermek için gereklidir. Kadınlar ve erkekler, cinsiyetleri nedeniyle ayrımcılığa uğramadan, eşit şartlarda yaşama hakkına sahip olmalıdır (Demirel, 2007). Ayrıca, toplumsal cinsiyet eşitliği ekonomik ve sosyal kalkınmanın sağlanması için de hayati bir unsurdur (Dünya Ekonomik Forumu, 2017). Kadınların eğitim ve istihdam gibi alanlarda eşit fırsatlara sahip olmaları, ekonomik büyümeyi desteklemekte ve toplumun genel refahını artırmaktadır. Toplumsal cinsiyet eşitliği, yaratıcılığı ve inovasyonu teşvik etmektedir. Farklı bakış açıları ve deneyimler, yeni fikirlerin ortaya çıkmasını ve daha etkili çözümlerin bulunmasını sağlamaktadır. Aynı zamanda sağlık ve eğitim alanlarına da olumlu etkileri bulunmaktadır. Kadınların sağlık hizmetlerine erişimi ve eğitimi, toplumun genel sağlığı ve refahı için kritik bir role sahiptir (Bal, 2014). Toplumsal cinsiyet eşitliği, sadece bireysel düzeyde değil, toplumsal düzeyde de olumlu sonuçlar doğurmaktadır. Kadınların liderlik rollerinde daha fazla yer alması, toplumsal barışı ve güvenliği artırabilmektedir. Ayrıca, cinsiyete dayalı şiddetle mücadelede de etkili bir araçtır. Kadınların güçlenmesi, cinsiyete dayalı şiddeti azaltabilmekte ve toplumun bu tür olumsuz davranışları tolere etmeyen bir yapıya kavuşmasını sağlayabilmektedir (Balkır, 2012: 71).

İşgücünde cinsiyet eşitliği

Toplumsal cinsiyet eşitliği, işgücü alanında önemli bir hedef olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde, kadınlar ve erkekler arasındaki istihdam fırsatları, ücret eşitsizliği (Durmaz, 2016) ve kariyer ilerlemesi gibi konularda hala ciddi eşitsizlikler bulunmaktadır. Cinsiyet eşitliğinin iş dünyasına dâhil edilmesi, ekonomik büyümeye pozitif katkı sağlamakla birlikte adil bir toplumun temellerini atmada kritik bir rol oynamaktadır.

Kadınların işgücüne daha aktif katılımını sağlamak, ekonomik kalkınmanın hızlanmasını desteklemektedir. Kadınların yetenekleri ve potansiyelleri, işgücü piyasasında daha fazla yer alarak daha geniş bir yelpazede kullanılabilirlerdir. Bununla birlikte, kadınların istihdam edilmesi, aile gelirini artırarak yoksulluğun azaltılmasına da katkı sağlamaktadır. Kadınların istihdam oranlarının artması hem bireysel hem de toplumsal refahın yükselmesine yardımcı olmaktadır (Karabıyık, 2012: 255). Ücret eşitsizliği, toplumsal cinsiyet eşitliğinin işgücünde sağlanmasının önündeki önemli engellerden biridir. Kadınlar, genellikle aynı işi yapan erkeklerle kıyasla daha düşük ücretler almaktadırlar (Davidson ve Burke, 2011). Bu eşitsizlik hem bireysel hem de aile ekonomilerini olumsuz etkileyerek kadınların finansal bağımsızlığını zayıflatmaktadır. Toplumsal cinsiyet eşitliği sağlandığında, iş yerlerinde ücretler cinsiyete göre değil, işin niteliği ve bireyin yetenekleri doğrultusunda belirlenmekte, bu da daha adil ve sürdürülebilir bir ekonomik yapı oluşturmaktadır (Yılmaz ve Zoğal, 2015: 18). Kariyer ilerlemesi konusunda da toplumsal cinsiyet eşitsizliği göze çarpmaktadır (Durgun ve Gök, 2017: 21). Erkekler genellikle daha üst düzey yönetim pozisyonlarında yer alırken, kadınlar daha alt seviyelerde ve daha az etkili rollerde bulunmaktadır. Kadınların liderlik pozisyonlarına yükselmesi, daha çeşitli ve kapsayıcı iş ortamlarının oluşmasına katkı sağlamaktadır. Kadınların iş dünyasındaki liderlikleri, farklı bakış açılarını temsil etmeleri ve daha etkili kararlar alınmasını sağlamaları açısından da büyük bir öneme sahiptir (Floro ve Meurs, 2009: 4).

BM sürdürülebilir kalkınma amaçları

Sürdürülebilirlik, mevcut nesillerin ihtiyaçlarını karşılamak için doğal kaynakları ve çevresel sistemleri kullanırken, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını da göz önünde bulunduran bir yaklaşımı ifade etmektedir. Sürdürülebilirlik ve toplumsal cinsiyet eşitliği alanları, birbirleriyle örtüşen ve iç içe geçen iki önemli konudur. Sürdürülebilir kalkınma, ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlardan oluşmakta ve bu üç boyutun birbiriyle bağlantılı olduğunu vurgulamaktadır (Gedik, 2023). Ekonomik boyut, sınırlı kaynakların verimli kullanımına vurgu yaparken, sosyal boyut insan merkezlidir ve toplumlararası eşitsizliği azaltmayı, yoksulluğu hafifletmeyi, kültürel çeşitliliği korumayı hedeflemektedir. Çevresel boyut ise biyolojik ve fiziksel sistemleri içeren ekosistemlerin dengede olmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda biyolojik çeşitliliğin korunması kritik bir önem taşırken, çevre kirliliğinin etkilerini azaltarak gelecek nesillere daha yaşanabilir bir dünya bırakmak ayrıca önem taşımaktadır (Gürlük, 2010).

SKA, tüm dünya genelinde ekonomik, sosyal ve çevresel olmak üzere üç temel boyutta sürdürülebilirlik olgusunun tam olarak uygulanabilmesi için 25 Eylül 2015 tarihinde BM Genel Kurulu'nda kabul edilmektedir (Birleşmiş Milletler, 2023). SKA, tüm dünyada 2030 yılına kadar sürdürülebilir kalkınmanın temellerini oluşturmayı amaçlayan ve Tablo 1'de gösterilen 17 ana amacı kapsamaktadır.

Tablo 1: BM sürdürülebilir kalkınma amaçları

Madde	İsmi	Açıklama
1	Yoksulluğa Son	Yoksulluğu tüm dünyada sona erdirmeyi amaçlamaktadır. İnsanların temel ihtiyaçlarına erişimini sağlayarak yaşam standartlarını yükseltmeyi hedeflemektedir.
2	Açlığa Son	Açlık ve yetersiz beslenmeyi sona erdirmeyi amaçlamaktadır. Herkesin sağlıklı ve yeterli beslenmeye erişimini sağlamayı hedeflemektedir.
3	Sağlıklı Bireyler	Her yaşta insanların sağlıklı yaşam sürdürebilmesini amaçlamaktadır. İyi bir sağlık hizmeti ve hastalıklara erişim sağlayarak yaşam kalitesini artırmayı hedeflemektedir.
4	Nitelikli Eğitim	Herkesin eğitim hakkına erişimini amaçlamaktadır. Eğitimin kalitesini yükselterek eşitlikçi ve nitelikli eğitim fırsatları sunmayı hedeflemektedir.
5	Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	Cinsiyet eşitsizliğini sona erdirmeyi amaçlamaktadır. Kadınların ve erkeklerin eşit haklara sahip olduğu bir toplum oluşturmayı hedeflemektedir.

6	Temiz Su ve Sıhhi koşullar	Temiz suya erişimi artırmayı ve hijyenik koşulların iyileştirilmesini amaçlamaktadır. Sağlıklı yaşam için temiz su kaynaklarının korunmasını hedeflemektedir.
7	Erişilebilir ve Temiz Enerji	Sürdürülebilir enerji kaynaklarını teşvik ederek temiz enerjiye erişimi artırmayı amaçlamaktadır. Fosil yakıtlara olan bağımlılığı azaltmayı hedeflemektedir.
8	İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme	Herkesin adil, güvenceli ve insan onuruna yakışır işlere erişimini amaçlamaktadır. Sosyal koruma önlemleriyle ekonomik büyümeyi sürdürülebilir kılmayı hedeflemektedir.
9	Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı	Sürdürülebilir sanayileşmeyi teşvik ederek altyapı ve yenilikçiliği geliştirmeyi amaçlamaktadır. Ekonomik büyümeyi desteklerken çevresel etkileri en aza indirmeyi hedeflemektedir.
10	Eşitsizliklerin Azaltılması	Gelir, cinsiyet, engellilik gibi alanlarda eşitsizlikleri azaltmayı amaçlamaktadır. Herkesin eşit fırsatlara ve kaynaklara erişimi olmasını hedeflemektedir.
11	Sürdürülebilir Şehir ve Yaşam Alanları	Şehirlerin sürdürülebilirliğini artırmayı amaçlamaktadır. Planlı kentleşme, çevresel etkilerin azaltılması ve yaşanabilir şehirler oluşturmayı hedeflemektedir.
12	Sorumlu Tüketim ve Üretim	Sürdürülebilir üretim yöntemleri ve tüketim alışkanlıklarını teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Kaynakların verimli kullanımını desteklemektedir.
13	İklim Eylemi	İklim değişikliği ile mücadeleyi amaçlamaktadır. Sera gazı emisyonlarını azaltmayı, adaptasyon önlemleri almayı ve iklim dostu politikaları desteklemeyi hedeflemektedir.
14	Sudaki Yaşam	Denizler, göller ve diğer su kaynaklarının korunmasını amaçlamaktadır. Suyun sürdürülebilir yönetimi ve su ekosistemlerinin korunmasını hedeflemektedir.
15	Karasal Yaşam	Karasal ekosistemlerin korunmasını amaçlamaktadır. Ormanlar, çöller, dağlar gibi alanların sürdürülebilir şekilde yönetilmesini hedeflemektedir.
16	Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar	Barış, adalet ve şeffaf kurumların oluşturulmasını amaçlamaktadır. Yolsuzluğu azaltmayı, adil ve kapsayıcı toplumları desteklemeyi hedeflemektedir.
17	Hedefler İçin Ortaklık	Küresel iş birliği ve ortaklığı teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Finansman, teknoloji transferi ve kapasite geliştirmeyi desteklemektedir.

Kaynak: (BM, 2023)

BM tarafından Türkiye'ye yukarıda ifade edilen 17 amaç için belli miktarda para ayrılmaktadır. Yıllara sair olarak ayrılan para miktarları farklılık göstermektedir. Her yıl için Türkiye'ye ayrılan toplam para ve çalışmanın odak noktasında yer alan 5'inci madde "Cinsiyet Eşitliği"ne ayrılan para Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2: BM tarafından Türkiye'ye toplam ve 5'inci madde kapsamında tahsis edilen miktarlar

Yıl	Toplam Miktar (Milyon Dolar)	5'inci Madde Kapsamındaki Miktar	Yüzde (%)
2021	364,8	27,2	7,5
2022	347,8	38,8	11,2
2023 (Ağustos)	66,8	3,4	5,1
2024 (Planlanan)	12,4	2,4	19,4
2025 (Planlanan)	71,7	71,7	100

Kaynak: (BM Türkiye, 2023)

Bu miktarların büyük bir kısmı çeşitli bağışçılar tarafından verilmektedir (288.5 Milyon Dolar). Bu paranın en büyük miktarının nitelikli eğitimde, ikinci büyük miktarının ise toplumsal cinsiyet eşitliğinde kullanılmak üzere Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ile Gençlik ve Spor Bakanlığına verildiği ifade edilmektedir (Birleşmiş Milletler, 2023). Türkiye Cumhuriyeti de BM'in yapmış olduğu bu desteğe 34.5 Milyon Dolar (Toplamda) katkı sağlamaktadır. Ancak ülkemiz tarafından verilen bu katkının çok düşük bir kısmının (2021-2023) 5'inci madde kapsamına ayrıldığı görülmektedir (Tablo 2).

Türkiye’de cinsiyet eşitliği

Eylem planında eğitim, sağlık, ekonomi, medya ve karar alma mekanizmalarına katılım başlıkları bulunmaktadır. "Kadının Güçlenmesi Eylem Planı 2018-2023", Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti tarafından cinsiyet eşitliğini desteklemek ve kadınların toplumsal, ekonomik ve siyasi alanlarda güçlenmelerini sağlamak amacıyla hazırlanan bir strateji belgesidir. Bu eylem planı, Türkiye’de kadınların daha etkin ve eşit katılımını teşvik etmek, cinsiyet temelli şiddeti azaltmak, ekonomik bağımsızlıklarını artırmak ve kadın-erkek eşitsizliğini gidermek gibi amaçları içermektedir. Türkiye’nin Kadının Güçlenmesi Eylem Planı, kadın hakları, toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadınların güçlenmesi konularında çeşitli kamu kurumları, sivil toplum örgütleri ve uluslararası kuruluşlarla iş birliği içinde hazırlanmıştır. Planın amacı, kadınların sosyal, ekonomik ve siyasi hayatta daha fazla yer almalarını teşvik etmek ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğini azaltmak için çeşitli stratejiler geliştirmektir. Eylem planı, kadınların istihdam edilebilirliklerini artırmayı, iş hayatında liderlik rollerine yükselmelerini teşvik etmeyi, kadına yönelik şiddeti önlemeyi, eğitimde cinsiyet eşitsizliğini azaltmayı ve kadınların karar alma süreçlerine daha etkin katılımını sağlamayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda, eğitimden sağlığa, iş dünyasından siyasete kadar pek çok farklı alanda projeler ve politikalar öngörülmektedir. Türkiye’nin Kadının Güçlenmesi Eylem Planı, ülkenin toplumsal cinsiyet eşitliği alanındaki ilerlemesine katkı sağlamayı hedefleyen kapsamlı bir çerçevedir. Plan, cinsiyet temelli eşitsizlikleri ele alarak daha adil ve eşitlikçi bir toplumun oluşmasına yönelik önemli bir adım olarak kabul edilmektedir (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2018).

İş birliği ve ortaklık ruhuyla oluşturulan bu amaçlar, tüm ülkelerin katılımını ve çabalarını gerektiren evrensel bir çağrıyla temsil etmektedirler. SKA, yoksulluğun sona erdirilmesi, sağlık hizmetlerine erişim, nitelikli eğitim, cinsiyet eşitliği, temiz su ve hijyen, temiz ve uygun enerji, iş ve ekonomik büyüme, dayanıklı altyapı, eşitsizliklerin azaltılması, sürdürülebilir şehirler, sorumlu tüketim ve üretim, iklim eylemi, su altı yaşamı, kara ekosistemlerinin korunması, barış ve adalet, küresel iş birliği gibi farklı alanlardaki öncelikleri ele almaktadır. Bu amaçlar, sadece insan refahını değil, aynı zamanda toplumsal eşitliği ve gezegenin sürdürülebilirliğini merkeze alan bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Temel amacı, herkes için daha iyi bir geleceği inşa etmek olan SKA, küresel düzeyde iş birliğini, liderliği ve yenilikçiliği teşvik ederek, dünya genelinde daha adil, sağlıklı ve sürdürülebilir bir geleceği desteklemeyi hedeflemektedir (Rasoolimanesh vd., 2020: 4).

BM SKA’nın beşincisi, toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkindir. Nitekim işgücünde cinsiyet eşitliğinin sağlanması hem toplumsal hem de ekonomik açıdan ülkelerin gelişmesinde büyük bir öneme sahiptir. Bu doğrultuda 2030’a kadar ulaşılması öngörülen alt stratejik amaçlar kadına yönelik şiddeti ve eğitimde, sağlıkta, istihdamda, siyasette ve diğer alanlarda ayrımcılığı ortadan kaldırmayı taahhüt etmektedir. Söz konusu SKA’larından beş numaralı amaç ile toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak ve tüm kadınlar ile kız çocuklarını güçlendirmek hedeflenmektedir. Bu hedefe ilişkin istihdam, ekonomik haklar ve işgücüne katılım ile ilgili olanlar şunlardır (Birleşmiş Milletler, 2023):

5.a Kadınların ekonomik kaynaklara ulaşma, toprak ve diğer mülk türlerine sahip olma ve üzerlerinde kontrol kurabilme, finansal hizmetler, miras ve doğal kaynaklara erişimleri gibi konularda ulusal yasalara uygun olarak eşit haklara sahip olmaları için reformlar yapılması,

5.b. Kadınların güçlenmelerinin ilerletilmesi için özellikle bilgi ve iletişim teknolojileri olmak üzere etkinleştirme teknolojisinin kullanımının geliştirilmesi,

5.c. Toplumsal cinsiyet eşitliğinin ilerletilmesi ve kadınların ve kız çocukların her düzeyde güçlenmeleri için sağlam politikaların ve yasal olarak uygulanabilir mevzuatların kabul edilmesi ve güçlendirilmesidir.

Bu kapsamda işgücünde cinsiyet eşitliğinin sağlanması, toplumsal, ekonomik ve kültürel açılardan büyük bir öneme sahiptir. Bu ilke, ilk olarak toplumsal adaletin ve insan haklarının temel bir parçası olarak öne çıkmaktadır. Kadınların ve erkeklerin eşit haklara, fırsatlara ve ücretlere sahip olma ilkesi, her bireyin iş dünyasında adil bir şekilde değerlendirilmesi ve potansiyelini gerçekleştirmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu, cinsiyete dayalı ayrımcılığın ve eşitsizliğin ortadan kaldırılmasını amaçlayarak daha adil ve eşitlikçi bir toplumun inşası anlamına gelmektedir. İşgücünde cinsiyet eşitliği, ekonomik açıdan da büyük bir etki yaratmaktadır. Kadınların işgücüne daha fazla katılımı, ekonomik büyümeyi destekler ve işgücü piyasasının verimliliğini artırabilmektedir. Bu eşitlik, kadınların yeteneklerini ve

becerilerini ekonomiye daha etkin bir şekilde sunmalarına olanak sağlamakta ve iş dünyasının daha rekabetçi ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşmasını teşvik etmektedir. Aynı zamanda, cinsiyet eşitliği iş yerlerinde çeşitliliği artırarak yaratıcılığı ve yenilikçiliği desteklemektedir. Farklı cinsiyetlerden gelen bireylerin farklı deneyimleri ve bakış açıları, daha etkili çözümler ve daha inovatif yaklaşımların geliştirilmesine olanak sağlayabilmektedir. Bu da iş dünyasının dönüşümünü ve büyümesini desteklemektedir (Özdemir, Yalman ve Bayrakdar, 2012: 115). İşgücünde cinsiyet eşitliği aynı zamanda toplumsal normları dönüştürmekte ve geleneksel cinsiyet rollerine meydan okuma potansiyelini ortaya çıkartmaktadır. Kadınların liderlik pozisyonlarına yükselmesi, erkeklerin aile içinde daha aktif rol alması gibi gelişmeler, toplumun cinsiyetle ilgili stereotiplerini sorgulamasına ve değiştirmesine yardımcı olabilmektedir. Son olarak, işgücünde cinsiyet eşitliği sürdürülebilir kalkınmanın temel bir bileşenidir. Kadınların ekonomik, sosyal ve çevresel karar alma süreçlerine etkin katılımı, daha adil ve sürdürülebilir toplumların oluşmasını desteklemektedir. Ayrıca, kadınların ekonomik olarak güçlenmesi, ailelerin ve toplulukların refahını arttırmaktadır (Sorkunlu, 2019: 26). Tüm bu nedenlerle, işgücünde cinsiyet eşitliği sağlamak hem toplumsal adaleti güçlendirirken hem de daha adil, sürdürülebilir ve çeşitliliği teşvik eden bir geleceğin temellerini atmada kritik bir rol oynamaktadır.

Türkiye, 25 Eylül 2015 tarihinde Dışişleri Bakanının katılımı ile BM'nin öncülük ettiği önemli bir adım atmış ve SKA'nı resmi olarak benimsemiştir. Ancak bu tarihsel karar sadece kalkınma ve sürdürülebilirlik konularında değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet eşitliği açısından da büyük bir taahhüdü yansıtmaktadır. Türkiye'nin bu adımı, ulusal düzeyde toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadın haklarına verilen önemi vurgulamakta, aynı zamanda küresel düzeyde daha adil, eşitlikçi ve sürdürülebilir bir dünya hedefine olan bağlılığını göstermektedir. Toplumsal cinsiyet eşitliği, sürdürülebilir kalkınmanın ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilirken, Türkiye'nin SKA'nı benimsemesi, bu alandaki ulusal ve uluslararası taahhütlerini açıkça ortaya koymaktadır. Bu kabul ile Türkiye, hem kendi vatandaşlarının yaşam kalitesini artırmayı hem de toplumsal cinsiyet eşitliği temelinde uluslararası dayanışma ve iş birliğiyle küresel sorunlara çözüm bulmayı taahhüt etmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2017).

Benzer şekilde, TÜİK tarafından hazırlanan İşgücü İstatistikleri, Haziran 2023 ayı sonuçları da kadınlar aleyhine olan bu durumu gözler önüne sermektedir. Buna göre kadınların istihdam oranı % 30,8 iken erkeklerde % 65,2 ve kadınların işgücüne katılım oranı % 35,5 iken erkeklerde % 70,7'dir (TÜİK, 2023). Cinsiyete göre seçilmiş göstergeler Tablo 3'de sunulmuştur.

Tablo 3: Cinsiyete göre seçilmiş göstergeler

GÖSTERGE	KADIN	ERKEK
15 ve daha yukarı yaştaki nüfus	33.030.000	32.370.000
İşgücü	11.734.000	22.894.000
İstihdam	10.182.000	21.110.000
İşgücüne katılma oranı (%)	35,5	70,7
İstihdam oranı (%)	30,8	65,2

Kaynak: (TÜİK, 2023)

Bununla birlikte, 2021 yılında yapılan Türkiye Aile yapısı araştırması sonuçlarına göre, kadınların çalışması ile ilgili bireylerin algıları incelendiğinde mevcut durumun hedeflenenden farklı olduğu görülmektedir. Çalışma bulgularına göre kadının çalışması ve sosyal hayata katkı sağlamasının değerli olduğunu düşünenlerin oranı kadınlarda %85,6, erkeklerde ise %79,5'tir. Bununla birlikte, kadınların asli görevi çocuk bakımı ve ev işleridir diyenlerin oranı (erkeklerde %40,2 ve kadınlarda %31,5) ile sadece eğitilmiş kadınların çalışması gerektiğini düşünenlerin oranı (erkeklerde %8,8 ve kadınlarda %7,8) veya kadının çalışması geleneklerimize aykırıdır diyenlerin oranı (erkeklerde %16,8 ve

kadınlarda %11,2) olarak bulunmuş olması iş hayatında cinsiyet eşitliğinin sağlanması bakımından oldukça düşündürücüdür. Özellikle bu konudaki olumsuz algıların eğitim vb. ile iyileştirilmesinin uygun olacağı düşünülmektedir (TÜİK, 2022). Çalışmada elde edilen diğer bulgular Tablo 4'te özetlenmiştir.

Tablo 4: Cinsiyete göre kadının çalışması ile ilgili algılar

Erkek (%)	Algılar	Kadın (%)
35,7	Sağlıklı bir aile hayatı için kadının düzenli bir işi olmalıdır	50,4
8,8	Sadece eğitilmiş kadınlar çalışmalıdır.	7,8
41,7	Çalışma ortamı kadınlar için yeterince güvenli değildir.	37,3
56,0	Aile geçimi için zorunlu değilse kadınlar çalışmamalıdır.	44,0
16,8	Kadının çalışması geleneklerimize aykırıdır.	11,2
66,0	Çalışan kadınlar da çocuklarına gerekli ilgiyi gösterir.	73,5
75,5	Kadınların çalışması için iş ortamı mahremiyete uygun olmalıdır	71,4
79,5	Kadının çalışması ve sosyal hayata uyum sağlaması değerlidir	85,6
40,2	Kadının asli bakımı çocuk bakımı ve ev işleridir.	31,5
32,3	Çalışan kadınlar evle ilgili sorumluluklarını ihmal eder.	23,1

Kaynak: (TÜİK, 2022)

Türkiye'deki cam tavan sendromunun çeşitli faktörler ile ilişkisinin ele alındığı TÜİK İstatistiklerle Kadın raporlarına göre son üç yılda kadınların sosyal ve ekonomik konumunda önemli değişiklikler gözlenmektedir. Bu değişiklikler, kadınların üst düzey pozisyonlarda temsil oranlarında kaydedilen artışla, cam tavan sendromunun yavaşça aşıldığına işaret edebilmektedir. Özellikle kadın büyükelçi sayısındaki artış ve kadın milletvekili oranındaki yükselme, kadınların karar alma süreçlerinde daha etkin bir role sahip olduklarını göstermektedir. Ancak, hala istihdam oranları arasındaki cinsiyet dengesizliği, cam tavanın tam anlamıyla kırılmadığını ve kadınların iş gücüne katılımında önemli engellerle karşılaştığını vurgulamaktadır (TÜİK, 2023).

Yöntem

Bu araştırma, nitel bir fenomenolojik çalışma olarak tasarlanmıştır. Fenomenolojik yaklaşım, bireylerin bir fenomeni nasıl deneyimlediğini, algıladığını ve bu deneyimlerin nasıl anlam taşıdığını anlamak için kullanılmaktadır (Cresswell, 2012). Araştırmada içerik analizi yöntemi tercih edilmiştir. İçerik analizi, iletişim materyallerini inceleyerek, nitel veriyi anlamlı kavramlara ve ilişkilere dönüştürmeyi amaçlayan bir yöntem olarak tanımlanabilmektedir (Öğülmüş, 2019). Bu yöntem, belirlenen kodların 2018-2023 Kadının Güçlenmesi Eylem Planı'ndaki faaliyetlerle ilişkisini ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu bağlamda, araştırma, BM SKA çerçevesinde ele alınan hedefleri temel almaktadır. Araştırmanın kodlaması, araştırmacı tarafından gerçekleştirilmiştir. Kodlama sonrasında, cinsiyet eşitliği konusunda uzmanlaşmış diğer akademisyenler tarafından da doğrulama yapılmıştır.

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü koordinasyonunda, kamu kurumları, yerel yönetimler, üniversiteler, sivil toplum kuruluşları, meslek kuruluşları, özel sektör ve diğer ilgili kuruluşların katkılarıyla hazırlanan 'Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2018-2023)' kadının güçlenmesine yönelik çalışmaları içermektedir. Bu belge beş temel politika alanına, yani eğitim, sağlık, ekonomi, karar alma mekanizmalarına katılım ve medya alanlarına odaklanarak, 2018-2023 yıllarını kapsayan bir yol haritası sunmaktadır. Bu alanlar içinde mevcut durum, temel amaçlar, hedefler, stratejiler ve faaliyetler belirtilmiştir. Belgede 5 temel amaç, 21 hedef, 21 strateji ve 126 faaliyet yer almaktadır. Belgede beş temel politika alanına yönelik olarak aşağıdaki başlıklar yer almaktadır (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2018):

Eğitim: Kadınların eğitimine erişimi ve kalitesini artırmayı hedeflemektedir.

Sağlık: Kadınların sağlık hizmetlerine erişimi ve sağlık bilincini artırmayı amaçlamaktadır.

Ekonomi: Kadınların ekonomik katılımını teşvik etmeyi ve iş fırsatlarını geliştirmeyi hedeflemektedir.

Karar Alma Mekanizmalarına Katılım: Kadınların karar alma süreçlerine daha etkin katılımını sağlamayı amaçlamaktadır.

Medya: Medyanın cinsiyet eşitliği ve kadın haklarına duyarlı bir şekilde işlemlerini hedeflemektedir.

Çalışmada içerik analizleri Maxqda 2020 programı ile gerçekleştirilmiştir. Maxqda, nitel veri analizi ve yönetimi için geliştirilmiş bir yazılım programıdır. Bu program, araştırmacıların metin, ses, görüntü ve video gibi çeşitli veri türlerini analiz etmelerine ve anlam çıkarmalarına yardımcı olmak amacıyla tasarlanmıştır. Özellikle sosyal bilimler, psikoloji, eğitim ve sağlık gibi alanlarda yapılan nitel araştırmalar için kullanılan Maxqda, veri içeriği yönetimini kolaylaştırmaktadır. Farklı veri dosyalarını düzenleme, etiketleme ve organize etme imkânı sunmaktadır. Ayrıca, araştırmacıların verilerini etiketleme ve kodlama yapmalarını sağlamaktadır (Dereli, 2023).

Bulgular ve tartışma

Çalışmada kullanılan kodlar nitelikli eğitim, cinsiyet eşitliği, eşitsizliklerin azaltılması, insana yakışır iş, güçlü kurumlar, ekonomik büyüme, sürdürülebilir şehir-topluluk, barış ve adalet olarak belirlenmiştir. Çalışmanın veri setini ise Kadının Güçlenmesi Eylem Planı 2018-2023 dokümanındaki faaliyetler oluşturmaktadır. Oluşturulan kodlar Kadının Güçlenmesi Eylem Planı 2018-2023 faaliyetlerinde taranmaktadır. Veri setindeki faaliyetler, eğitim, sağlık, ekonomi, medya ve karar alma mekanizmalarına katılım başlıkları altındadır.

Araştırmada öncelikle Kadının Güçlenmesi Eylem Planında yer alan faaliyetlerde ele alınan kelimelerin frekansları araştırılmıştır. Bu doğrultuda elde edilen kelime bulutu Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1: Kadının güçlenmesi eylem planı 2018-2023 kelime bulutu

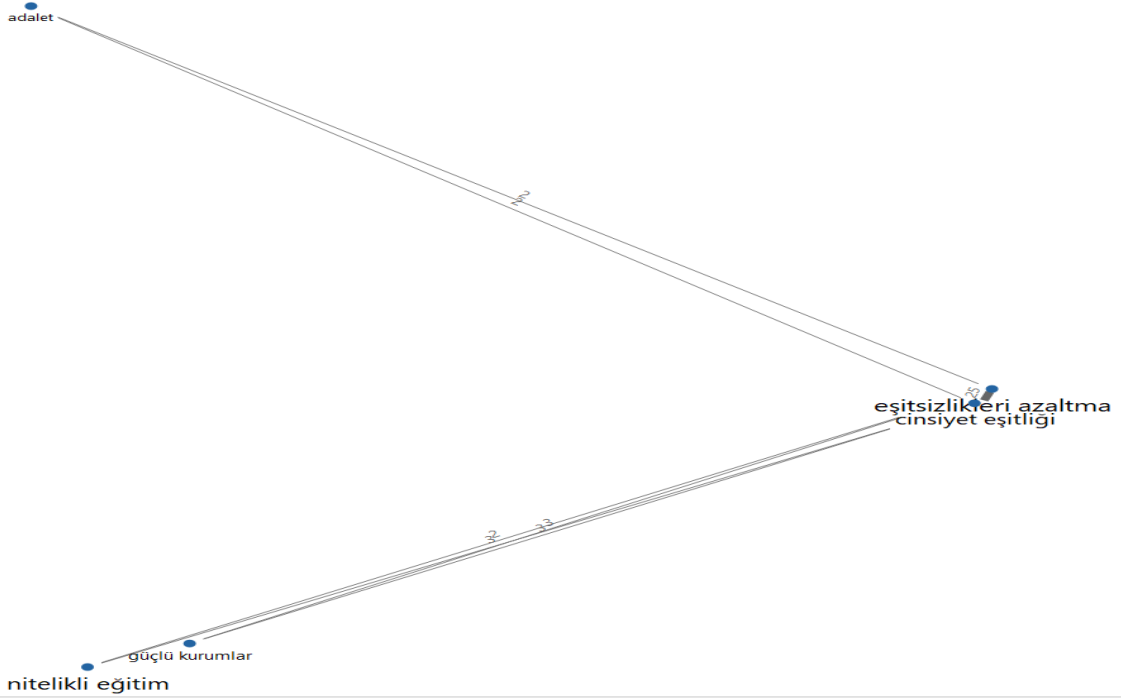

Kaynak: (Yazar tarafından oluşturulmuştur)

Şekil 1’de görüldüğü gibi kadın (58) kelimesi en sık kullanılan kelimedir. Diğerleri ise sırasıyla kadınların (26), eğitim (25), farkındalık (17), erkek (13), kız (11), eşitliği (11) şeklindedir.

Çalışma kodlarının birbirleriyle olan ilişkilerini görüntülemek için Şekil 3’de belirtilen kod haritasından yararlanılmıştır. Şekil 2’ye göre nitelikli eğitim, güçlü kurumlar, cinsiyet eşitliği, eşitsizlikleri azaltma ve adalet kodlarının birbiriyle ilişkili olduğu söylenebilmektedir.

Şekil 2: Kod kesişimleri

Kaynak: (Yazar tarafından oluşturulmuştur)

Kod haritasına göre kodların eşitsizlikleri azaltma ve cinsiyet eşitliği temalarında birleştiği görülmektedir. Ayrıca barış, ekonomik büyüme, sürdürülebilir şehir-topluluk, insana yakışır iş kodlarında tema bulunmamaktadır. Tüm kodların birbirleriyle olan ilişkilerini görmek için Şekil 3'te belirtilen kod ilişkileri matrisinden yararlanılmıştır.

Şekil 3: Kod ilişkileri matrisi

Kod Sistemi	nitelikli eğitim	güçlü kurumlar	adalet	barış	sürdürülebilir şehir-topluluk	eşitsizlikleri azaltma	ekonomik büyüme	insana yakışır iş	cinsiyet eşitliği
nitelikli eğitim									
güçlü kurumlar									
adalet									
barış									
sürdürülebilir şehir-topluluk									
eşitsizlikleri azaltma									
ekonomik büyüme									
insana yakışır iş									
cinsiyet eşitliği									

Kaynak: (Yazar tarafından oluşturulmuştur)

Şekil 3'te verilen kod ilişkilerine göre cinsiyet eşitliği ile eşitsizlikleri azaltma ve güçlü kurumlar arasında, eşitsizlikleri azaltma ile güçlü kurumlar ve cinsiyet eşitliği arasında, güçlü kurumlar ile eşitsizlikleri azaltma ve cinsiyet eşitliği arasında ilişkinin yoğun olduğu söylenebilmektedir. Sürdürülebilir şehir-topluluk, ekonomik büyüme, insana yakışır iş ve barış kodları ile diğer kodlar arasında ilişki bulunmamıştır. Eylem Planında yer alan başlıkların kodlarla ilişkisi aşağıda gösterilmektedir.

Şekil 4: Kod ilişkileri matrisi

Kod Sistemi	eğitim	ekonomi	karar alma	medya	sağlık	TOPLAM
nitelikli eğitim	■	■	■	■		4
güçlü kurumlar	■	■			■	3
adalet		■				1
barış	■					1
sürdürülebilir şehir-topluluk	■					1
eşitsizlikleri azaltma	■	■	■		■	4
ekonomik büyüme						0
insana yakışır iş						0
cinsiyet eşitliği	■	■	■		■	4
Σ TOPLAM	6	5	3	1	3	18

Kaynak: (Yazar tarafından oluşturulmuştur)

Şekil 4'te verilen kod ilişkileri matrisine göre kodlar en çok eğitim, en az medya boyutunda yer almaktadır. Nitelikli eğitim, eşitsizlikleri azaltma ve cinsiyet eşitliği ve güçlü kurumlar kodları faaliyetlerde daha fazla yer almaktadır. Nitelikli eğitim kodunun eğitim, ekonomi, karar alma ve medya başlıkları ile eşitsizlikleri azaltma kodunun eğitim, ekonomi, karar alma ve sağlık başlıkları ile cinsiyet eşitliği kodunun eğitim, ekonomi, karar alma ve sağlık başlıkları ile güçlü kurumlar kodunun eğitim, ekonomi ve sağlık başlıkları ile ilişkilidir. Ayrıca sırasıyla eğitim (6), ekonomi (5), karar alma (3), sağlık (3) ve medya (1) başlıklarına rastlanmaktadır.

Nitelikli eğitim kodunun eylem planının eğitim, ekonomi, karar alma ve medya başlıkları ile ilişkili olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda okul öncesi, ilk, orta ve yüksek öğretim programlarında, aile eğitimlerinde, Kuran kursları ile hutbe ve vaazlarda kadın erkek eşitliği duyarlılığı sağlanması, bu konuda toplumsal eğitimin verilmesine yönelik olduğu görülmektedir. Okul öncesi eğitim, çocukların bilişsel, duygusal ve sosyal gelişimlerini destekleyen kritik bir dönemdir. Kadının Güçlenmesi Eylem Planı, okul öncesi eğitimde cinsiyet eşitliğini sağlamayı hedefleyerek, çocukların eşit şartlarda eğitim almasını desteklemektedir. Bu bağlamda, çocuklara cinsiyet eşitliği değerleri aktararak cinsiyet rollerine dair yanlış inançların erken yaşlarda engellenmesi amaçlanmaktadır. Okul öncesi eğitim kurumları, cinsiyet duyarlı materyaller ve aktivitelerle donatılarak, çocukların toplumsal cinsiyet normlarını sorgulayıcı bir bakış açısıyla büyümeleri sağlanmaktadır. İlkokul ve ortaokul seviyelerinde, cinsiyet eşitsizliğini azaltma amacı doğrultusunda ders içerikleri gözden geçirilmekte ve cinsiyet duyarlı bir perspektif ile düzenlenmektedir. Matematikten fen bilimlerine, edebiyattan tarih derslerine kadar geniş bir yelpazede, kadın ve erkek katılımcıların eşit şekilde temsil edildiği, kadınların başarılarına vurgu yapıldığı ders materyalleri geliştirilmektedir. Ayrıca kız çocuklarının okula devamını teşvik etmek ve erken yaşta evlilikleri engellemek amacıyla bilinçlendirme kampanyaları düzenlenmektedir. Yükseköğretimde, kadınların BTMM [Bilim, Teknoloji, Mühendislik ve Matematik- (İngilizcesi STEM)] alanlarına erişimi artırma çabaları büyük önem taşımaktadır. Bu alanlarda cinsiyet eşitsizliği, erkeklerin daha fazla temsil edilmekte ve liderlik pozisyonlarına yükseldiği bir durum olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bu nedenle üniversiteler, öğrencilere yönelik kadın liderlik programları, mentorluk destekleri ve kadın bilim insanlarının rol model olduğu etkinlikler düzenlemektedir. Aynı zamanda mesleki eğitim programları, kadınların farklı sektörlerde kariyer yapma imkânlarını artırmayı hedefleyerek, cinsiyet eşitsizliğini gidermeye yardımcı olmaktadır. Kuran kursları, hutbeler ve vaazlar gibi dini platformlar, toplumun değerlerini ve inançlarını şekillendiren önemli alanlardır. Bu nedenle, bu platformlarda kadın erkek eşitliği duyarlılığının sağlanması, cinsiyet eşitsizliğini azaltma çabalarının temel bir unsuru olarak kabul edilmektedir. Bu tür dini platformlarda cinsiyet eşitsizliği duyarlılığı sağlanması, bilinçlenme ve farkındalık oluşturmanın yanı sıra toplumsal normların değişimine de katkı sağlamaktadır. Dini liderler, toplumda etkili kişiler olarak kabul edildiğinden, cinsiyet eşitsizliği ile mücadele için dini metinleri kullanmaları toplumsal dönüşümde önemli bir rol oynayabilmektedir. Aynı zamanda, kadınların dini platformlarda daha fazla söz sahibi olmaları teşvik edilerek, kadınların toplumsal alanlardaki görünürlüğü ve etkisi artırılabilir. Bu durum, toplumsal değişimin hızlanmasına ve kadın erkek eşitliği mücadelesinin daha etkin bir şekilde sürdürülmesine olanak

tanımaktadır. Dini öğretiler ve inançlar, birçok insanın hayatlarını yönlendiren temel faktörler olduğundan, cinsiyet eşitsizliği konusunda olumlu mesajlar vermek, inanç temelinde toplumsal farkındalığı artırabilmekte ve toplumsal değişimi destekleyebilmektedir. Okullarda, üniversitelerde ve kamuoyunda cinsiyet eşitliği konusunda bilinçlendirme çalışmaları yapılmaktadır. Seminerler, konferanslar, atölye çalışmaları ve etkinlikler, cinsiyet eşitsizliği hakkında daha fazla konuşmayı ve farkındalık oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu tür etkinlikler, toplumsal normların değiştirilmesine yönelik önemli bir adım olarak kabul edilmektedir. Ayrıca göçmen, mevsimlik tarım işçisi, okuma-yazma bilmeyen, şiddet mağduru, engelli gibi dezavantajlı kadınlara yönelik mesleki, örgün ve yaygın eğitim programlarının artırılması büyük önem teşkil etmektedir. Dezavantajlı gruplar, cinsiyet eşitsizliği konusunda daha fazla zorlukla karşılaşabilmektedir. Göçmen kadınlar, okuma-yazma bilmeyen kadınlar, şiddet mağduru kadınlar ve engelli kadınlar gibi gruplar için özel eğitim programları oluşturularak ve ekonomik bağımsızlıklarını kazanmaları sağlanmalıdır. Bu programlar, bu kadınların özel ihtiyaçlarına göre düzenlenerek, eğitim ve mesleki gelişim alanlarında destek sağlanmasını amaçlamaktadır. Dezavantajlı grupların güçlenmesi, genel cinsiyet eşitliği hedeflerinin bir parçası olarak ele alınmaktadır. Eğitimde cinsiyet eşitsizliği ile mücadelede toplumsal farkındalığı artırmak amacıyla çeşitli kampanyalar ve etkinlikler düzenlenmektedir. Göçmen, mevsimlik tarım işçisi, okuma-yazma bilmeyen ve şiddet mağduru kadınlara yönelik mesleki, örgün ve yaygın eğitim programlarının artırılmasının cinsiyet eşitsizliğinin giderilmesi konusundaki önemi oldukça büyük ve çok yönlüdür. Bu tür eğitim programlarının artırılmasının bazı önemli yönleri şunlar olabilmektedir:

- Eğitim fırsatlarının daha geniş bir kesime ulaştırılması ve eğitim kalitesinin yükseltilmesi, kadınların potansiyellerini tam anlamıyla gerçekleştirmelerine olanak tanımaktadır. Bu da onların yeteneklerini geliştirmelerini, özgüvenlerini artırmalarını ve bilgi düzeylerini yükseltmelerini sağlamaktadır. Eğitim, kadınların iş dünyasında daha etkin pozisyonlarda yer almalarını kolaylaştıran temel bir adımdır. Ekonomik katılımın teşvik edilmesi ise kadınların iş dünyasında daha fazla yer alarak kendi ekonomik bağımsızlıklarını güçlendirmelerini sağlamaktadır. Eğitimden aldıkları bilgi ve becerilerle kadınlar, çeşitli sektörlerde liderlik rollerini üstlenerek iş hayatına damgalarını vurabilmektedirler. Bu, kadınların hem kariyerlerini hem de ekonomik durumlarını daha iyi bir şekilde yönetmelerine yardımcı olmaktadır.
- Eğitim kadınların toplumsal yaşama daha aktif katılımını teşvik etmektedir. Dezavantajlı gruplardan olan kadınların, bu programlar aracılığıyla eğitim ve yetenek kazanmaları, iş dünyasına, toplumun karar alma süreçlerine ve topluluk aktivitelerine daha etkin bir şekilde dâhil olmalarını sağlamaktadır.
- Bununla birlikte, bu eğitim programları kadınların ekonomik bağımsızlıklarını artırmalarına yardımcı olmaktadır. Mesleki eğitimler sayesinde kadınlar, işgücü piyasasına daha donanımlı bir şekilde girebilmekte ve ekonomik olarak daha güçlü hale gelmektedirler. Özellikle okuma-yazma bilmeyen kadınlar için düzenlenen eğitimler, temel insan haklarına erişimlerini sağlayarak toplumsal yaşamda daha aktif olmalarını desteklemektedir. Bu eğitimler aynı zamanda sağlık hizmetlerinden yararlanma, bilgiye erişim ve kişisel gelişim gibi alanlarda da gelişmelerini sağlayabilmektedir. Bu programlar, geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine sıkışıp kalmadan kadınların yeteneklerini geliştirmelerine olanak tanımaktadır. Böylece kadınlar, sadece ev içi rollerle sınırlı kalmayarak daha geniş bir yelpazede kendilerini ifade edebilmekte ve potansiyellerini gerçekleştirebilmektedirler.
- Ayrıca, şiddet mağduru kadınlara yönelik düzenlenen eğitim programları, bu kadınların haklarını ve değerlerini öğrenmelerine yardımcı olabileceği düşünülmektedir. Eğitim, kadınların şiddete karşı direnç göstermelerini sağlayarak bu döngüden kurtulmalarını destekleyebileceği değerlendirilmektedir. Bu tür eğitim programları aynı zamanda toplumsal algının değiştirilmesine katkı sağlamaktadır. Dezavantajlı gruplardan gelen kadınların başarılı olabileceğini göstererek toplumun genelinde cinsiyet eşitsizliği anlayışını değiştirebileceği düşünülmektedir.
- Medya, toplumun düşünce yapısını, inançları ve değerleri etkileyen önemli bir araçtır. Nitelikli eğitim, kadınların bilgi düzeyini artıran, özgüvenlerini güçlendiren ve becerilerini geliştiren bir temel unsurdur. Bu bağlamda, medya kadınların eğitimine nasıl katkı sağlayabileceğini ve bu konuda nasıl bir etki yaratabileceğini belirleyici bir rol oynamaktadır. Medya, pozitif cinsiyet rollerinin teşvik edilmesi ve cinsiyet eşitliğinin desteklenmesi için güçlü bir platformdur. Nitelikli eğitim, kadınları toplumsal ve ekonomik açıdan daha güçlü kılar ve bu durum medya

aracılığıyla daha geniş kitlelere iletilmelidir. Medya, kadınların başarı hikâyelerini ve liderlik rollerini vurgulayarak, genç kızları ilham vererek ve onlara rol modeller sunabilmektedir. Aynı şekilde, medya eğitim fırsatlarına erişimdeki eşitsizlikleri ve bu konudaki çözüm önerilerini de gündeme getirerek farkındalık yaratabilmektedir. Ancak, medya aynı zamanda kadınları cinsiyetçi kalıplar içine hapsedme, objektifleştirme veya stereotipleme gibi olumsuz etkileri de taşıyabilmektedir. Bu nedenle, medya içeriklerinin cinsiyet eşitliği perspektifiyle üretilmesi ve sunulması konusunda gerekli önlemleri alınması bu hususta ayrıca önem taşımaktadır.

Cinsiyet eşitsizliğini azaltma ve cinsiyet eşitliği sağlama kodlarının eylem planındaki alt başlıklardan eğitim, ekonomi, karar alma ve sağlık başlıklarına yönelik bir odak taşıdığı açıkça görülmektedir. Özel sektör, eylem planında özel bir öneme sahiptir. Kadınların özel sektörde liderlik pozisyonlarına yükselmesini sağlamak için çeşitli stratejiler belirlenmiştir. Bu yaklaşım, kadınların iş dünyasında daha etkin ve etkili bir şekilde yer almalarını teşvik ederek cinsiyet eşitsizliğinin azaltılmasına yönelik önemli bir adımdır. Kadınların liderlik ve yönetim rollerinde daha fazla temsil edilmesi hem iş dünyasının çeşitliliğini artırabilmekte hem de kadınların potansiyellerini tam olarak kullanmalarını sağlayabilmektedir. Ayrıca, kırsal bölgelerde ve tarım sektöründe çalışan kadınların güçlendirilmesi de eylem planının öncelikli hedeflerinden biridir. Bu kadınların tarımsal üretimde daha aktif bir rol üstlenmeleri ve gelir elde etmeleri için çeşitli eğitim programları, teknik destekler ve finansal kaynaklar sağlanması amaçlanmaktadır. Tarım sektörü, birçok ülkede temel bir geçim kaynağıdır ve kadınların bu alanda güçlenmesi hem ailelerin refahını artırabilir hem de toplumsal kalkınmaya katkı sağlayabilmektedir. Ev hizmetleri sektöründe çalışan kadınların güçlendirilmesi ve istihdam oranlarının artırılması da eylem planının bir parçasıdır. Bu sektörde çalışan kadınların karşılaştığı iş güvencesi, ücret eşitsizliği ve sosyal haklar gibi sorunların ele alınması amaçlanmaktadır. Bu kadınların ekonomik bağımsızlıklarının artırarak ve kendi işlerini kurmaları teşvik edilerek hem kadınların toplumsal konumunu güçlendirilmesi hem de ekonomik büyümeye katkı sağlayabilmesi açısından önemlidir. Tüm bu önlemler, cinsiyet eşitsizliğinin azaltılması ve kadınların ekonomik, sosyal ve toplumsal hayatta daha aktif bir rol oynamaları yönündeki çabaları desteklemektedir. Eylem planındaki bu stratejiler, kadınların potansiyellerini gerçekleştirmelerine ve daha eşitlikçi bir toplumun inşasına katkı sağlayabilmektedir. Kadınların siyasi, toplumsal ve ekonomik karar alma mekanizmalarında eşit temsil edilmesi, demokratik ve çeşitliliği yansıtan kararların alınmasına katkı sağlamaktadır. Planın bu yönü, toplumsal cinsiyet normlarına dayalı kısıtlamaların kaldırılması ve kadınların liderlik pozisyonlarına yükselmesini desteklemektedir. Sağlık alanında ise Eylem Planı, cinsiyet eşitliğini cinsel ve üreme sağlığına erişimde sağlamayı amaçlamaktadır. Planın hedefleri arasında cinsel sağlık haklarına saygı gösterilmesi, cinsiyet temelli şiddetin engellenmesi ve toplumsal cinsiyet normlarına dayalı sağlık hizmetlerinin tasarlanmaması bulunmaktadır. Böylece, sağlık hizmetlerine erişimdeki farklılıkların ortadan kaldırılması ve kadınların sağlık alanında güçlenmeleri sağlanmaktadır. Kadının Güçlendirilmesi Eylem Planı, ekonomide, karar alma süreçlerinde ve sağlıkta cinsiyet eşitliğini destekleyen önemli adımları içermesiyle, kadınların toplumsal ve ekonomik yaşamda daha etkin bir rol oynamalarını ve cinsiyet eşitsizliğinin azaltılmasını hedeflemektedir.

Kodlardan biri olan güçlü kurumların eğitim, ekonomi ve sağlık alt başlıkları ile ilişkili oldukları görülmektedir. Eğitim, kadının güçlenmesinin en temel araçlarından biridir. Eğitim alanındaki güçlü kurumlar, kız çocuklarının ve genç kadınların eğitimine erişimini sağlayarak, onların bilişsel, duygusal ve sosyal gelişimlerini desteklemektedir. Ayrıca bu güçlü yapılar, cinsiyet eşitliği perspektifinin yerleştirilmesini ve cinsiyet duyarlı eğitim materyallerinin kullanımını üzerinde durmalıdırlar. Eğitim fırsatlarının eşit ve adil bir şekilde sunulması, kadınların bilgi ve beceri kazanmalarını, kariyer hedeflerine ulaşmalarını ve toplumsal rollerini daha etkin bir şekilde üstlenmelerini desteklemektedir. Kadının Güçlendirilmesi Eylem Planı, eğitim kurumlarının cinsiyet duyarlı bir yaklaşımla yönetilmesini teşvik ederek, kadınların eğitimdeki yerini güçlendirmeyi hedeflemektedir. Ekonomik güç, kadının toplumsal ve ekonomik statüsünü belirleyen önemli bir faktördür. Güçlü kurumlar, kadınların istihdam olanaklarını artırarak ekonomik bağımsızlıklarını kazanmalarına yardımcı olmaktadır. Eğitim ve iş gücü piyasasında cinsiyet eşitsizliği ile mücadele eden güçlü kurumlar, kadınların liderlik pozisyonlarına yükselmesini teşvik etmekte, ücret eşitsizliğini azaltmakta ve işyerinde cinsiyet ayrımcılığını engellemektedir. Bu da kadınların ekonomik büyümeye katkı sağladıklarını ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğini azaltmalarını desteklemektedir. Sağlık alanındaki güçlü kurumlar ise kadının sağlık haklarına erişimini sağlayarak, cinsel ve üreme sağlığı konusunda eşitlik sağlamaktadır. Sağlık

hizmetlerinin cinsiyet temelli ayrımcılıktan arındırılması, kadınların sağlık hizmetlerine erişimindeki engelleri kaldırarak, sağlıklı yaşam sürmelerine ve potansiyellerini tam anlamıyla kullanmalarına olanak tanımaktadır. Eğitim, ekonomi ve sağlık alanlarındaki güçlü kurumların iş birliği, kadının güçlenmesini tüm yaşam alanlarında destekleyerek cinsiyet eşitsizliğini giderme yolunda önemli bir adım oluşturmaktadır.

Seçilen kodlardan biri olan adalet kodunun eylem planındaki ekonomi alt başlığı ile ilişkisi olduğu görülmektedir. Bu kapsamda adalet ve ekonomi arasındaki ilişki, toplumsal kalkınmanın temel taşlarından birini oluşturan karmaşık bir dengeyi yansıtmaktadır. Öncelikle Türkiye'de kadına yönelik şiddet, özellikle aile içi ve toplumda ciddi bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir. Aile içi şiddet ve kadına karşı şiddet olayları hala yüksek seviyelerde görülmekte ve kadınların güvenliği için tehdit olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kadınların sindirilerek sadece ev kadını olarak kalmalarına ve ekonomik olarak özgürlüklerine kavuşmalarına engel olmaktadır. Ekonomik alanda kadınların eşit katılımı ve fırsat eşitliği sağlanmadan, tam anlamıyla adil bir toplum oluşturulması mümkün değildir. Unsurlar arasındaki etkileşim, bir ülkenin sosyal ve ekonomik dengesini etkiler ve buna bağlı olarak toplumsal ilerlemenin yönünü belirlemektedir. Kadınların iş gücüne etkin şekilde katılması, ekonomik büyüme potansiyelini artırabilmekte ve işgücü piyasalarını zenginleştirebilmektedir. Kadınların yetenekleri, bilgileri ve deneyimleri, ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesine ve yenilikçiliğe olumlu katkılar sağlayabilmektedir. Ancak, cinsiyet eşitsizliği ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyebilmektedir. Kadınların işgücünden dışlanması veya sınırlı iş fırsatlarına erişimi, bir ülkenin ekonomik potansiyelini eksik bırakabilmekte ve sürdürülebilir kalkınmayı zorlaştırabilmektedir. Eğitim ve iş fırsatlarına eşit erişimin sağlanması, kadınların ekonomik bağımsızlığını artırarak toplumsal dengenin olumlu yönde değişmesine yardımcı olabilmektedir. Nitelikli eğitim, kadınların potansiyellerini gerçekleştirmelerini sağlamak ve bu da iş dünyasında daha etkin roller üstlenmelerine imkân tanımaktadır. Bu durum hem bireysel kadınların yaşamlarını zenginleştirirken hem de toplumun genel refahını artırırken ekonomik sürdürülebilirliğe katkıda bulunabilmektedir. Adalet ve ekonomik eşitlik arasındaki sıkı bağ, cinsiyet eşitsizliğine karşı yapılan mücadelenin çok boyutlu bir yaklaşım gerektirdiğini göstermektedir. Toplumsal cinsiyet eşitliği sağlandığında, kadınlar eşit haklara sahip olmakta, potansiyellerini gerçekleştirmekte ve toplumsal katılım artmaktadır. Bu da ekonomik büyümeyi teşvik ederken, daha adil, kapsayıcı ve sürdürülebilir bir toplumun inşasına olanak sağlamaktadır. Bu nedenle, cinsiyet eşitliği çabalarının toplumsal ve ekonomik kalkınma hedefleriyle birleştirilmesi büyük önem taşımaktadır.

Sonuç ve öneriler

Bu çalışma, Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılını kutladığı bu özel dönemde, cinsiyet eşitliği alanındaki küresel eylemlerin ulusal düzeyde nasıl ele alındığını araştırmayı amaçlamaktadır. Türkiye, 25 Eylül 2015 tarihinde Dışişleri Bakanının katılımıyla BM'nin liderliğinde önemli bir adım atmış ve SKA'nı resmi olarak benimsemiştir. Ancak, bu tarihsel anlaşma sadece kalkınma ve sürdürülebilirlikle sınırlı değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda da büyük bir taahhüdü içermektedir. Türkiye'nin bu adımı, hem ulusal düzeyde toplumsal cinsiyet eşitliğine ve kadın haklarına verilen önemi vurgulamakta, hem de küresel çapta daha adil, eşitlikçi ve sürdürülebilir bir dünya hedefine olan bağlılığını açıkça ortaya koymaktadır.

BM SKA'nın 5'inci maddesi olan "Toplumsal Cinsiyet Eşitliği" ülkelerdeki cinsiyet eşitsizliğini sona erdirmeyi amaçlayarak kadınların ve erkeklerin eşit haklara sahip olduğu bir toplum oluşturmayı hedeflemektedir. Bu konudaki faaliyetler kapsamında Türkiye Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü koordinatörlüğünde kamu kurum ve kuruluşlarının, yerel yönetimlerin, üniversitelerin, sivil toplum kuruluşlarının, meslek kuruluşlarının, özel sektörün ve ilgili diğer kuruluşların kadınların güçlenmesine yönelik yapacakları çalışmaları içeren Türkiye'nin Kadının Güçlenmesi Eylem Planı 2018-2023'ü hazırlamıştır. Bu bağlamda, BM SKA ve Türkiye'nin Kadının Güçlenmesi Eylem Planı 2018-2023 gibi önemli inisiyatifler çalışmanın merkezine yerleştirilmiştir. Bu iki perspektif, Türkiye'nin cinsiyet eşitliği konusundaki yerel yaklaşımını anlamak için önemli bir çerçeve sunmaktadır. Çalışma nitel bir olgubilim araştırması olarak yapılandırılmış ve BM SKA çerçevesinde ele alınan amaçlar kapsamında yazar tarafından oluşturulan kodların 2018-2023 Kadının Güçlenmesi Eylem Planında geçen faaliyetlerden hangileri ile birlikte ele alındıklarını tespit etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada nitelikli eğitim, cinsiyet eşitliği, eşitsizlikleri azaltma, güçlü kurumlar ve

adalet kodlarının diğer kodlara göre eylem planında geçen faaliyetler ile daha fazla ilişkili oldukları tespit edilmiştir.

Nitelikli eğitim kodunun eğitim, ekonomi, karar alma ve medya başlıkları ile ilişkili olduğu görülmektedir. Ayrıca medya ile ilişkili olan tek kodun eğitim olması da dikkat çekici bir konudur. Bu kapsamda tüm kadınlarımızın eşit ve nitelikli eğitim şartlarına sahip olması önem taşımaktadır. Böylelikle tüm kadınlar ekonomiye buldukları katkının artması sağlanması ile birlikte aldıkları nitelikli eğitim sayesinde özel sektör olsun devlet sektörü olsun tüm alanlarda karar mekanizmalarına katılmalarının sağlayacağı bakış açıları ve öncelikleriyle karar mekanizmalarına zengin bir çeşitlilik getirerek daha kapsayıcı ve bütüncül çözümler üretmeyi desteklemesi, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması, toplumsal cinsiyet normlarının değişmesine ve kadınların güçlenmesine katkı sağlayarak toplumsal dönüşümü desteklemesi, lider kadınların genç kızlara ve kız çocuklarına ilham olarak onları bu yolda teşvik etmesi gibi birçok avantaj sağlayacaktır. Ülkemiz kadınlarının nitelikli eğitime ulaşması için gerekli önemin gösterilmesi, aile baskısı, ekonomik nedenlerle okula gitmeyen veya gönderilmeyen kız çocuklarımızın devlet teşviği ile eğitime gönderilmesi, özellikle liseden sonra evlendirilmeye zorlanan kızlarımızın yüksek öğrenime devam etmelerinin sağlanması ve ayrıca eğitim kurumlarındaki kalitenin artırılmasının uygun olacağı değerlendirilmektedir. Kuran kursları, hutbeler ve vaazlar gibi dini platformlarda cinsiyet eşitsizliği ile mücadele için dini metinlerin kullanılmasının da ayrıca çözüm olabileceği düşünülmektedir. Özellikle devletin elindeki en büyük güçlerden biri olan medya ile bu konuda eğitici ve bilgilendirici programlar hazırlayarak aileleri bilgilendirmesinin ve toplumun bu konudaki farkındalık seviyesini artırmasının faydalı olacağı düşünülmektedir.

Cinsiyet eşitsizliğini azaltma ve cinsiyet eşitliği sağlama kodlarının eylem planındaki alt başlıklardan eğitim, ekonomi, karar alma ve sağlık ilişkilendirilmektedir. Bu hususta, kadınların iş güvencesi, ücret eşitsizliği ve sosyal haklar konusunda desteklenmesinin, ekonomik bağımsızlıklarının artması ve kendi işlerini kurmaları teşvik edilmeleri (hibe para imkânı) sağlanmasının, işletmelerde ve devlet kurumlarında kadınların daha iyi temsil edilmesi kapsamında yazılı prosedür ve politikalar oluşturularak temsil konusunda kotalar konulmasının, mecliste kadınlarımızın daha çok temsil edilmesi kapsamında kadın millet vekili sayısının artmasının veya partilerin kadın milletvekili adayı listelerine belli kota getirilmesinin, cinsel sağlık haklarına saygı gösterilmesi, cinsiyet temelli şiddetin engellenmesi ve toplumsal cinsiyet normlarına dayalı sağlık hizmetlerinin tasarlanmaması sağlanarak sağlık hizmetlerine erişimdeki farklılıkların ortadan kaldırılmasının uygun bir yol olacağı değerlendirilmektedir.

Kodlardan biri olan güçlü kurumların eğitim, ekonomi ve sağlık başlıkları ile ilişkilidir. Bu açıdan cinsiyet eşitliği perspektifinin topluma yerleştirilmesini ve cinsiyet duyarlı eğitim materyallerinin kullanımını üzerinde durulmasının, eşit ve adil eğitim fırsatları sunulmasının, işletme ve kurumların cinsiyet eşitsizliği ile mücadeleye destek vermesinin, ücret eşitsizliği ve işyerinde cinsiyet ayrımcılığını engellemeye yönelik kültür, faaliyet ve politikalar geliştirmelerinin, sağlık alanında cinsel ve üreme sağlığı konusu ile birlikte sağlıklı yaşam sürmelerine ve potansiyellerini tam anlamıyla kullanmalarına imkân tanınmasının bu kapsamda uygun bir hal tarzı olduğu değerlendirilmektedir.

Seçilen kodlardan biri olan adalet kodunun eylem planındaki ekonomi alt başlığı ile ilişkisi bulunmaktadır. Kadına yönelik şiddetlerin engellenmesi kapsamında caydırıcı ve önleyici cezaların getirilmesinin, çalışmak isteyen kadınlara iş imkânları yaratılmasının, belirli sebeplerle işgücünden dışlanan veya iş fırsatlarına sınırlı erişimi olan kadınlara yardım edilmesi, zorunlu eğitimin ön lisans seviyesine yükseltilmesinin, cinsiyet eşitliği konusundaki kanun ve prosedürlerin daha açık, kapsamlı ve kapsayıcı bir biçimde tekrar ele alınmasının, çocuklu, engelli vb. kadınların iş gücüne kazandırılması için gerekli önlemlerin alınmasının uygun olacağı değerlendirilmektedir.

Gelecek araştırmalarda araştırmacıların özellikle nitelikli eğitim ekonomi, karar alma ve medya ile ilişkisine, cinsiyet eşitsizliğini azaltma ve cinsiyet eşitliği sağlamanın eğitim, ekonomi, karar alma ve sağlık ile olan ilişkisine, güçlü kurumların eğitim, ekonomi ve sağlık ile olan ilişkisine ve adalet-ekonomi arasındaki ilişkiye yoğunlaşmalarının önemli olduğu değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (2018), *Kadının güçlenmesi eylem planı 2018-2023*, 18.08.2023 tarihinde <https://www.aile.gov.tr/media/30755/kadinin-gueclenmesi-eylem-planı-2018-2023-1.docx> adresinden erişildi.
- Akın, A. (2007). Toplumsal cinsiyet ayrımcılığı ve sağlık. *Toplum Hekimliği Bülteni*, 26(2), 1–9.
- Balkır, Z. G. (2012). Toplumsal cinsiyet ve toplumsal cinsiyet ayrımcılığı. *Tübakkom*, 1, 68-94.
- Davidson, M. J., & Burke, R. J. (2016). Women in management worldwide: Progress and prospects—an overview. *Women in management worldwide*, 19-36.
- Demirel, S., 2007. Toplumsal cinsiyet. L. Taşkın, (Ed.), *Doğum ve Kadın Sağlığı Hemşireliği* (8. baskı) içinde (s. 29–34). Ankara: Sistem Ofset Matbaacılık.
- Bal, M. D. (2014). Toplumsal cinsiyet eşitsizliğine genel bakış. *Kadın Sağlığı Hemşireliği Dergisi*, 1(1), 15-28.
- Dereli, A. B. (2023). MAXQDA: Yaratıcı veri analizi üzerine notlar. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi*, 13 (1), 149-152. DOI: 10.53495/e-kiad.1319405.
- Birleşmiş Milletler, (2023). *Sustainability development goals*, United Nations development programme. 21.08.2023 tarihinde <https://www.undp.org/sustainable-development-goals> adresinden erişildi.
- Birleşmiş Milletler Türkiye (2023), *Türkiye sürdürülebilir kalkınma amaçları*, 21.08.2023 tarihinde <https://turkiye.un.org/tr/sdgs> adresinden erişildi.
- Cresswell, J. (2012). *Educational research*. Boston: Pearson.
- Durgun, C. ve Oğuz G. (2017). Toplumsal cinsiyet eşitsizliği bağlamında Brics & G7 ülkelerinin karşılaştırmalı analizi. *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2), - . DOI: 10.18221/bujss.288737.
- Durmaz, Ş. (2016). İş gücü piyasasında kadınlar ve karşılaştıkları engeller. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), 37-60.
- Dünya Ekonomik Forumu (2017) *Küresel cinsiyet eşitliği uçurumu raporu*, The global gender gap report 2017 20.08.2023 tarihinde https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2017.pdf adresinden erişildi.
- Floro, M. S., & Meurs, M. (2009). Gender equality at the heart of decent work. In *International Labour Conference*. Geneva: *International Labour Organisation*. 21.08.2023 tarihinde https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@relconf/documents/meetingdocument/wcms_105119.pdf adresinden erişildi.
- Gedik, Y. (2020). Sosyal, ekonomik ve çevresel boyutlarla sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma. *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 3 (3) , 196-215.
- Gürlük, S. (2010). Sürdürülebilir kalkınma gelişmekte olan ülkelerde uygulanabilir mi? *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(2), 85-99.
- Kalkınma Bakanlığı (2017), *Sürdürülebilir kalkınma hedefleri kapsamında Türkiye'nin mevcut durum analizi projesi, ana rapor* 17.08.2023 tarihinde http://www.ceidizleme.org/ekutuphaneresim/dosya/753_1.pdf adresinden erişildi.
- Karabıyık, İ. (2012). Türkiye’de çalışma hayatında kadın istihdamı. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, XXXII(I), 231-260.
- Klein, S. S., Kramarae, C. ve Richardson, B. (2007). Examining the achievement of gender equity and through education. In S. S. Klein (Ed.). *Handbook for achieving gender equity through education* (pp.1-13). Manwah: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Öğülmüş, S. (2019). İçerik çözümlemesi. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences*, 24 (1), 213-228.
- Özdemir, Z., Yalman, İ. N. ve Bayrakdar, S. (2012). Kadın istihdamı ve ekonomik kalkınma: Geçiş ekonomileri örneği. *International Conference on Eurasian Economies*, 11-13 October, Almaty – Kazakhstan.
- Rasoolimanesh S. M., Ramakrishna S., Hall C. M., Esfandiar K. ve Seyfi S. (2023) A systematics coping review of sustainable tourism indicators in relation to the sustainable development goals, *Journal of Sustainable Tourism*, 31:7, 1497-1517, DOI: 10.1080/09669582.2020.1775621
- Sorkunlu F. (2019), *Sürdürülebilir gelişme açısından kadınların işgücüne katılımının önemi: Edirne ili örneği*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Edirne.

TÜİK (2022) *Türkiye aile yapısı araştırması, 2021*, Sayı:45813, 22.08.2023 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turkiye-Aile-Yapisi-Arastirmasi-2021-45813> adresinden erişildi.

TÜİK, (2023). *İşgücü istatistikleri Nisan 2023*, Türkiye İstatistik Kurumu. 22.08.2023 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Nisan-2023> adresinden erişildi.

Yılmaz, M. Ve Zoğal, Y. (2015) “Kadının işgücüne katılımının tarihsel gelişimi ve kadın istihdamını etkileyen faktörler: Türkiye ve Avrupa örneği”, *EconWorld 2015*, 1-25.

Etik kurul onayı

Herhangi bir insane ve hayvan araştırması içermemesi sebebi ile bu araştırma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Türkiye'de sosyal parafiskal gelirlerin işsizliğe etkileri: Cumhuriyetin yakın dönemine yönelik ampirik bir analiz

The effects of social parafiscal income on unemployment in Turkey: An empirical analysis on the recent period of the republic

Gönderim Tarihi / Received: 29.08.2023

Serkan IŞIK¹

Kabul Tarihi / Accepted: 17.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1351925](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1351925)

ÖZ: Yaklaşık yüz yıllık süreçte, değişen devlet anlayışıyla birlikte kamu harcamaları reel olarak önemli ölçüde artmıştır. Sanayi devrimi sonrası yaşanan toplumsal dönüşüm, sosyal refah devleti anlayışının belirginleşmesi ve devletin ekonomiye müdahalesinin artması gibi pek çok faktörün etkisiyle artan kamu harcamalarının finanse edilebilmesi için yeni kamu geliri kaynaklarının bulunması gerekmiştir. En genel haliyle; toplumsal refahın en önemli parçalarından biri olan sosyal güvenlik hizmetlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte, söz konusu hizmetlerin sunumunun finanse edilmesi için başvurulmuş kaynağa sosyal parafiskal gelirler adı verilmektedir. Sosyal parafiskal gelirler, geleneksel kamu gelirlerinden farklı olarak bütçede yer almazlar. Ancak sosyal parafiskal gelirlerin yetersizliği başta bütçe olmak üzere kamu ekonomisini doğrudan ve dolaylı olarak etkilemektedir. Sosyal parafiskallerin en çok etkilediği iktisadi büyüklüklerden biri de işsizliktir. Doğrudan emek faktörü üzerinden ekonomik ve sosyal hayatı etkileyen sosyal parafiskaller, işgücü maliyetiyle yakından ilişkilidir. İstihdam üzerinden alınan vergiler ve sosyal parafiskaller işgücü maliyetinin önemli birer belirleyicisidir ve istihdam üzerinde ciddi etkiye sahiptir. Yıllar itibarıyla çalışma hayatının hukuki altyapısının oluşması, önemi ve hacmi giderek artan sosyal parafiskal gelirlerin, en önemli ekonomik sorunlardan biri olan işsizlik üzerindeki etkisinin ölçülmesi ve anlaşılması sorunun çözümüne katkı sağlayacaktır. Bu nedenle çalışmada, 1980-2021 dönemi için Türkiye'de sosyal parafiskallerin işsizliğe olan etkileri "Kesirli Frekanslı Fourier Otoregresif Gecikmesi Dağıtılmış Eşbütünleşme Testi" kullanılarak gösterilmeye çalışılmıştır. Analiz neticesinde sosyal parafiskallerle işsizlik oranı arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Parafiskalite, Sosyal parafiskal gelir, İşsizlik, Kesirli frekanslı Fourier otoregresif gecikmesi dağıtılmış eşbütünleşme testi

ABSTRACT: In a period of approximately a hundred years, public expenditures have increased significantly in real terms with the changing understanding of government. It was necessary to find new public revenue sources to finance the increasing public expenditures due to many factors such as the social transformation after the industrial revolution, the clarification of the social welfare state concept and the increase in the state's intervention in the economy. In its most general form; with the spread of social security services, which are one of the most important parts of social welfare, the source used to finance the provision of these services is called social parafiscal incomes. Social parafiscal revenues, unlike traditional public revenues, are not included in the budget. However, the insufficiency of social parafiscal revenues directly and indirectly affects the public economy, especially the budget. One of the economic variables most affected by social parafiscal income is unemployment. Social parafiscal incomes, which directly affect economic and social life through the labor factor, are closely related to labor costs. Taxes on employment and social parafiscal incomes are important determinants of labor costs and have a serious impact on employment. Forming the legal infrastructure of working life over the years, measuring and understanding the impact of social parafiscal incomes, whose importance and volume are increasing, on unemployment, which is one of the most important economic problems, will contribute to the solution of the problem. For this reason, the study tried to show the effects of social parafiscal incomes on unemployment in Turkey for the period 1980-2021 by using the "Fractional Frequency Fourier Autoregressive Lag Distributed Cointegration Test". As a result of the analysis, a significant relationship was found between social parafiscal incomes and the unemployment rate.

Keywords: Parafiscality, Social parafiscal incomes, Unemployment, Fractional frequency Fourier autoregressive lag distributed cointegration test

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/Maliye Bölümü/Bütçe ve Mali Planlama Anabilim Dalı, srkn@comu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5678-6020>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

With the change in the understanding of the state and the increase in public interventionism, the scope of public services has expanded and the need for public revenues has increased accordingly. In the same period, the need for social security and the importance of social parafiscal institutions have increased over the years with the change of working life and its legal basis. However, since social parafiscal institutions are theoretically designed to be financed by the premiums paid by the beneficiaries of their services, their income needs should not be met from the budget, in other words, from taxes. However, in practice, with the expansion of the services and scope of social security institutions, social parafiscal revenues are insufficient to meet the increasing income needs and these services are maintained with transfers from the budget. This means that the externality created by social parafiscals spreads to the whole society, albeit indirectly.

Social parafiscal revenues will be allocated to public or semi-public economic, social or professional organizations established for the realization of certain purposes by meeting some of the public expenditures that have increased as a result of the expansion of state intervention in the socio-economic field, to be allocated to the financing of these purposes and to be collected from those who benefit from their services, It is a kind of extra-budgetary public revenue that emerges with the authorization of revenue collection by public authorities.

It is possible to see the increase in the importance of social parafiscal incomes in the rise of the share of countries in national incomes. While the share of social parafiscal incomes in GDP in our country was 0.62% in 1965, it increased to 6.52% in 2021. The aforementioned share, which has increased proportionally about ten times over the 56-year period, is one of the factors pointing to the increase in the importance of social parafiscal incomes in terms of the national economy. Despite this significant increase, the ratio of social parafiscal incomes to national income in our country is still below the average of OECD countries.

As unemployment is related to the labor factor, it directly affects the individual and social life as well as the economy. One of the most important factors affecting the unemployment level, which is affected by many factors, is the cost of labor. One of the determinants of the cost in question are taxes and social security contributions. In other words, social parafiscal revenues, which are one of the important public revenues, are also one of the determinants of the unemployment rate. Unemployment rates, which have increased significantly in recent years, cause many economic and social problems both in the world and in our country. For this reason, it is very important to determine the effect levels of the variables that affect the unemployment rate in policy development for the solution of the unemployment problem.

Methodology

For this purpose, the effect of social parafiscal incomes on unemployment was also analyzed econometrically. In the analysis, "Fractional Frequency Fourier Autoregressive Delay Distributed Cointegration Test" was used by using 1980-2021 period data. As a result of the analysis, it was concluded that a 1% increase in social parafiscal incomes would increase the unemployment rate by 0.68%. In the literature, there have been studies measuring the effect of tax wedge, which includes social parafiscal incomes, on unemployment. In these studies, similar to this study, it was concluded that the financial burdens on employment significantly affect unemployment.

In the period between 1980-2021 in Turkey, the ratio of social parafiscal incomes to GDP is 4.4% on average and the unemployment rate is 8.85%. It is seen that the ratio of social parafiscal incomes to GDP is approximately 7.25% in the period when it is the highest, and 1.6% in the period when it is the lowest. Again, according to the table, it has been shown that unemployment in our country was the highest at 13.7% and the lowest at 6% in the same period. In addition, when the skewness value is considered, it can be said that there is no significant skewness. When we look at the kurtosis data, it is

seen that the kurtosis is high in the unemployment data and the kurtosis in the social parafiscal data is not at a significant level. The last noteworthy point is that the Jarque-Berra test probability values are greater than 0.05 and accordingly the series show normal distribution.

Findings and discussion

In the analysis, the results of the ADF test, in which the optimal lag length was determined according to the Schwarz information criteria, show that the series are not stationary for both variables. The series created for both variables became stationary at the first difference. According to these results, it is understood that the series are suitable for cointegration analysis. Thus, in addition to the fractional frequency Fourier ADL cointegration test, long-term estimation was also made. In the model, the null hypothesis for the fractional frequency Fourier ADL cointegration test was established as “there is no cointegration relationship between the series”.

In the model where the most appropriate lag length was determined according to Akaike Information Criteria (AIC) and the dependent variable was UNHOLDING; lag lengths were calculated as $p=1$, $q=2$ and t_{ADL}^F test statistic -4.59. Calculated t_{ADL}^F test statistic Ilkay et al. (2021), it can be said that there is a cointegration relationship between ISSIZLIK series and SPG series.

According to the long-term estimation results, the coefficient of the SPG variable was approximately 0.68 and the significance level was calculated as 0. Accordingly, it can be said that a 1% increase in the SPG variable will increase the unemployment variable by 0.68%. This result confirms the relationship between social parafiscal incomes and unemployment, which is said to exist theoretically, and shows that the result found is compatible with the studies in the literature, a part of which is mentioned above.

Results and recommendations

Solving the unemployment problem, which is both an economic and social problem, is a multidimensional issue. Especially in the post-pandemic period, unemployment rates have increased in the world, and it has been observed that the share of youth unemployment has gradually increased. Along with unemployment, many indirect problems such as cultural, ethical, judicial, administrative etc. are also experienced. These problems are increasing in our country, and according to official data, our total unemployed population is moving towards a level that exceeds the total population of many countries. On the other hand, some employers state that they have difficulty in finding suitable employees. When we look at the structure of the unemployed population, it is seen that the level of education is insufficient, but the unemployment rate is very high in the highly educated population. In other words, it is obvious that regulations should be made to eliminate the disorder in the structure of the labor market. Effective policies should be established and implemented decisively for the solution of the chronic and increasing unemployment problem. First of all, structural measures such as designing the education system within the framework of needs, supporting employment-creating sectors and entrepreneurship, and preventing unregistered employment should be implemented as soon as possible.

Giriş

Temel kamu gelirleri olan vergi ve harçlara göre daha yeni bir kamu geliri olan parafiskallerin en yaygın olan türü sosyal parafiskallerdir. Çalışma hayatının hukuki güvenceye kavuşması, sosyal güvenliğin öneminin artması gibi pek çok faktör sosyal parafiskallere olan ihtiyacı artırmıştır. Merkezi yönetim bütçesinin dışında yer alan ancak önemli büyüklüklere ulaşan bu fonlar ekonomik ve mali yapı üzerinde ciddi etkiler yaratmaktadır. Sosyal parafiskal gelirler en genel haliyle sosyal güvenlik kuruluşuna ödenen çalışan ve işveren primlerinden oluşmaktadır. Yani aslında sosyal güvenlik sistemi teorik olarak primlerle finanse edilmektedir. Ancak söz konusu primler sosyal güvenlik sistemini finanse etmekte yetersiz kaldığı için bütçeden yapılan transferlerle bu açık kapatılmaktadır. Diğer bir deyişle doğrudan vergilerle finanse edilmeyen sosyal parafiskal kuruluşlar, dolaylı olarak kısmen de olsa vergilerle finanse edilmektedir. Ayrıca söz konusu açıklar yıllar geçtikçe artmakta ve bütçeden yapılan transferler de giderek artmaktadır. Bütçe açıklarının yanında ekonominin en önemli sorunlarından biri de işsizliktir. Sosyal parafiskaller kamu ekonomisi için önemli bir kamu geliri olmakla birlikte, doğrudan ve dolaylı etkilerle işsizliğe neden olan faktörler içinde yer almaktadır.

Doğrudan emek faktörüyle ilişkili olduğundan her dönemde üzerinde en çok durulan ekonomik sorunlardan biri işsizlik olmuştur. Kamu ekonomisi anlayışında yaşanan yapısal değişimlerle birlikte işsizlik sorununa bakış da yıllar içinde değişmiştir. İşsizlik pek çok faktörden etkilenmektedir ancak her dönemde işsizliğin en önemli unsurlarından biri işgücü maliyeti olmuştur. İşgücü maliyetini doğrudan etkileyen unsurların başında da vergiler ve sosyal güvenlik katkı payları gelmektedir. Hem çalışan hem işveren bakımından doğrudan harcanabilir geliri etkilediğinden sosyal güvenlik katkı payları, diğer bir deyişle sosyal parafiskaller işsizlik üzerinde etkili olmaktadır. Türkiye’de son yıllarda hem sosyal parafiskallerin milli gelir içindeki payı önemli ölçüde artmış, hem de işsizlik yükselmiştir. Bu nedenle çalışmada, söz konusu iki değişken arasındaki ilişkinin ve etkinin ampirik olarak gösterilmesi oldukça önemlidir.

Bu çalışmada, öncelikle sosyal parafiskalite kavramı açıklanacak, literatürde çok kez açıklanan bir kavram olduğu için işsizliğe kısaca değinilecek, sosyal parafiskal gelirler ve işsizlik arasındaki ilişki ise ampirik çalışmalarla incelenmeye çalışılacaktır. Sonrasında çalışmada kullanılan veri seti ve model tanıtılacak, nihayetinde elde edilen bulgular sunularak sonuç ve önerilerle çalışma sonlandırılacaktır.

Literatür taraması

Parafiskalite, özellikle 1950’li yıllardan sonra kamu maliyesi literatüründe sık görülen ve tartışılan kavramlardan biridir. Etimolojik olarak; Yunanca kökenli “para” ön eki, önüne geldiği kelimeye “hemen hemen, etrafında” anlamları vermektedir. Bu nedenle vergi ile ilgili anlamına gelen “fiskal” kelimesinin önüne gelen ekle birlikte parafiskali “vergi benzeri” olarak belirtmek mümkündür (Nadaroğlu, 1961: 131). Benzer şekilde önemli maliye bilim insanı Neumark (1951: 17) parafiskal yerine “vergiye benzer resimler” kavramını kullanmıştır.

Öncel (1983: 12), “*parafiskalitenin özelliklerinden hareketle kamu veya yarı kamu niteliğindeki kurumlarca, genel bir amaca tahsis edilmek ve yükümlülerin çıkarları için kullanılmak üzere ve karşılık ilkesine göre tahsil edilen, devlet bütçesi dışında ayrı bir bütçede gösterilen zorunlu ödemeler*” olarak parafiskaliteyi tanımlamıştır. Bu tanımda özellikle parafiskali vergiden ayıran en önemli farklardan biri olan karşılık ilkesine vurgu yapıldığı görülmektedir.

Parafiskalite kavramının tanımını yapmak, bünyesinde pek çok unsur barındırdığı için kolay değildir. Maliye bilimi açısından en kapsamlı parafiskal tanımını Aykut Herekman tarafından yapılmıştır. Buna göre parafiskal gelir; “*Sosyo-ekonomik alanda devlet müdahaleciliğinin genişlemesi sonucu artan kamu harcamalarının bir kısmını karşılayarak belirli amaçların gerçekleştirilmesi için kurulan kamu veya yarı-kamu niteliğindeki ekonomik, sosyal veya mesleki örgütlere, bu amaçlarının finansmanına tahsis edilmek ve bunların hizmetlerinden yararlananlardan zorunlu olarak tahsil edilmek üzere, kamu otoritelerince gelir toplama yetkisinin verilmesiyle ortaya çıkan bütçe dışı bir çeşit kamu gelirdir.*” (Herekman, 1971: 13-14).

Herekman’ın (1971) yaptığı kapsamlı tanım parafiskallerin varlık nedenini ve pek çok özelliğini bir arada sunmaktadır. Tanıma göre öncelikle, parafiskallerin alınmasının ilk nedeni mali amacın gerçekleştirilmesidir. Yani artan kamu harcamalarının finansmanını kısmen de olsa karşılayabilmek için parafiskal gelirler toplanmaktadır. Ayrıca bu kamu geliri türü, belirli amaçların gerçekleştirilmesi için kurulan kamu niteliğindeki kurum ya da kuruluşlarca toplanmaktadır. Parafiskal gelirler bu yönüyle vergiden farklılaşmaktadır. Vergiden farklı olarak parafiskal gelirler belirli amaçların gerçekleştirilebilmesi için “tahsis” edilmektedir. Parafiskallerin bütçe dışında takip ediliyor olması da yine vergiden farklılaşan diğer bir özelliğidir. Ancak tanımda belirtilen “zorunlu” olması yönüyle de vergiye benzemektedir. Yani parafiskal gelirler, adından ve yukarıda belirtilen tanımdan da anlaşılacağı gibi, belirli yönleriyle başta vergi olmak üzere diğer kamu gelirleriyle benzeşmekte, bazı yönleriyle ise diğer kamu gelirlerinden farklılaşmaktadır.

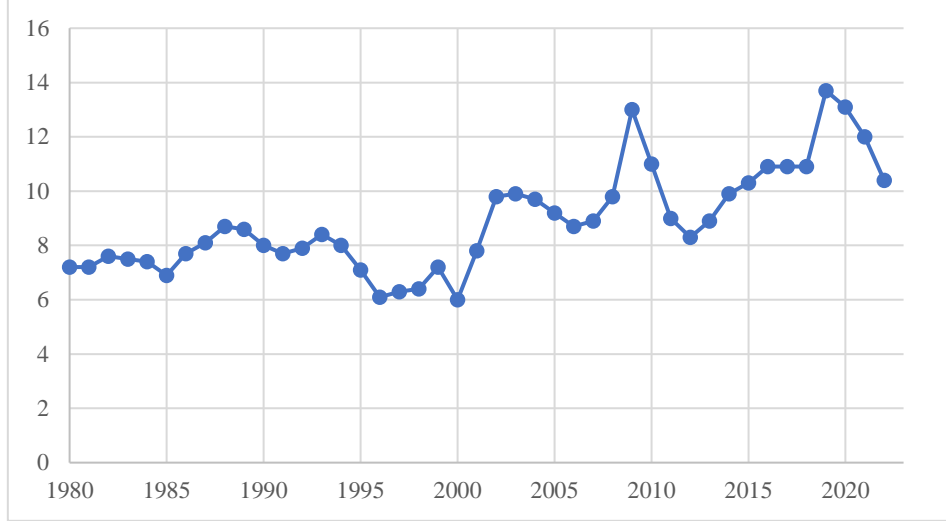
Parafiskal gelirlerle vergi ve diğer kamu gelirleri arasındaki bahse konu benzerlikler ve farklılıklar Akdoğan (1999: 377-378) tarafından sistematik bir biçimde gösterilmiştir. En temel kamu geliri olan vergi ile olan benzerlikler; her ikisinin de kamu hukukuna istinaden alınmaları, cebre dayalı olmaları, sağlanacak fayda ile yapılan ödeme miktarı arasındaki ilişkinin kurulamaması, yükümlülükten kaçınılamaması ve kamu alacağı niteliğinde olmasıdır. Vergi ile parafiskal gelirlerin farkları ise; parafiskallerin bütçede görünmemesi ve parafiskalde bir karşılığın olmasıdır. Ayrıca parafiskaller özel malın karşılığı olan fiyattan da farklıdır. Parafiskal gelirler; ticari amaçlı olmamaları, alınan hizmetin birebir karşılığı olmamaları, kâr amacının olmayışı, fiyat esasına göre oluşmaması, hukuki bir tasarrufa dayalı olarak gerçekleştirilmeleri gibi pek çok bakımdan fiyattan farklılaşmaktadır.

Parafiskal gelirler fonksiyonel olarak üçlü bir tasnife tabi tutulmaktadır. Parafiskal gelir türlerinin ilki mesleki parafiskallerdir. Özel kanunlarla kurulan ticaret ve sanayi odaları, mühendis ve mimar odaları, barolar gibi mesleki kuruluşlar, bu kuruluşlara üye olanların ödedikleri kayıt ücretleri, aidatları ve benzer nitelikteki ödemeler mesleki parafiskal gelirleri oluşturur. Bu mesleklerin icra edilebilmesi için, söz konusu mesleki kuruluşlara üye olunması gereklidir (Akdoğan, 1999: 375). Parafiskal gelir türlerinin ikincisi ekonomik parafiskal gelirlerdir. Uygulaması oldukça sınırlı olan bu gelir türü, belirli bir piyasada (genellikle mal piyasası) işlem yapan kişilerden veya kuruluşlardan zora dayalı olarak tahsil edilen gelirleri anlatmaktadır. Tarım sektörü bu parafiskal türünün en sık görüldüğü alandır (Akdoğan, 1999: 377). Parafiskal gelir türlerinin sonuncusu ise sosyal parafiskallerdir. Parafiskal gelir dendiğinde akla ilk olarak sosyal parafiskaller gelir, çünkü en kapsamlı ve yaygın uygulanan türü sosyal parafiskallerdir. Sosyal refah devleti anlayışıyla birlikte sosyal güvenliğin sağlanması devletin görevleri arasında yer almıştır. Ancak devletler sosyal güvenliği sağlama görevlerini genellikle kamusal nitelikli bazı kuruluşlara devretmişlerdir. Söz konusu kuruluşlara yapılan prim ödemelerine sosyal parafiskal gelir denmektedir (Karakoç, 1985: 383).

Sosyal parafiskal gelirlerde konu, sosyal güvenlik kuruluşuna üye olmaktır. Maaş ya da ücret olarak sağlanan gelirler toplamı ise matrahtır. Genellikle stopaj yöntemiyle tahsil edilen sosyal parafiskal gelirler, sosyal güvenlik kuruluşları tarafından sunulan hizmetlerin finansmanında kullanılmaktadır. Ancak günümüzde söz konusu gelirler yetersiz kalmakta, bütçeden yapılan transferler önemli düzeylere ulaşmaktadır. Sosyal parafiskaller pek çok makro ekonomik büyüklüğü doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemektedir. Bu büyüklüklerden biri de işsizliktir.

İşsizlik, çalışma istek ve yeteneğinde olup cari ücret düzeyinde iş aradığı halde bulamama durumudur. Uluslararası Çalışma Örgütü’ne (ILO) göre işsizlik, ücretli veya serbest meslek sahibi olmayan, halihazırda iş arayan ve çalışmaya hazır olan tüm kişileri kapsamaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) da işsizleri “son dört hafta içinde aktif şekilde iş arayan, eğer iş bulursa 2 hafta içinde işbaşı yapacak olan kişiler” şeklinde tanımlamış, işsizlik oranını da işsiz nüfusun işgücü içindeki oranı olarak belirtmiştir (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2023). TÜİK’in yaptığı işsizlik tanımıyla ilgili akademik tartışmalar olmakla birlikte çalışmanın konusunu oluşturmadığından bu çalışmada değinilmemiştir. Aşağıda yer alan Şekil 1, Türkiye’de 1980-2022 döneminde işsizlik oranlarının seyrini göstermektedir.

Şekil 1: Türkiye’de işsizlik oranları % (1980-2022)

Kaynak: IMF (2022), TÜİK (2023)

Ülkemizde işsizliğe ilişkin 1980 yılından sonraki veriler incelendiğinde, işsizliğin epey inişli çıkışlı bir trend izlediği görülmektedir. 1980’lerde %8 civarında seyreden oran 1990’larda %7 civarında gerçekleşmiştir. 2000’li yıllarda işsizliğin arttığı ve ortalamasının %9’un üzerine çıktığı ve hatta 2009 yılında işsizlik oranının %13 olduğu görülmektedir. Bu dönemden sonraki yıllarda işsizliğin genelde çift haneli rakamlarda seyrettiği, 2019 yılında %13,7 olarak gerçekleştiği ve işsizliğin giderek artan bir sorun haline geldiği söylenebilmektedir.

TÜİK İşgücü İstatistiklerine göre ise, Türkiye’de işsizliğin iki önemli alt boyutu olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki işgücüne katılım oranının düşüklüğüdür. Bu oran (mevsim etkisinden arındırılmış istihdam oranı) son dönemde %50-55 civarında olup kadın nüfusta yaklaşık %35 düzeyindedir. Diğer önemli bir sorun genç işsizliğidir. 15-24 yaş aralığındaki genç nüfusta genç işsizliği yaklaşık % 18-20 düzeyindedir. Bu oran yine kadınlarda daha önemli düzeyde olup yaklaşık % 23-26 seviyesindedir. Söz konusu her iki durum, önemli bir kaynağın kullanılmadığı, bu durumun önemli ekonomik, mali, toplumsal vb. sorunlar oluşturacağı anlamına gelmektedir. İşsizlik sorununun çözümü için Orta Vadeli Programda da politika ve tedbirler öngörülmüştür. 2024-26 dönemi için hazırlanan Orta Vadeli Program’da istihdam başlığı altında 23 adet politika ve tedbir belirlenmiştir (SBB, 2023). Bu tedbirleri özetlemek gerekirse; mesleki ve teknik eğitime verilen önem artırılacak, stratejik alanlarda nitelikli işgücü yetiştirmek için kamu-üniversite-özel sektör işbirliği programları uygulanacak, yeni istihdam imkanları oluşturmak için aktif işgücü politikaları izlenecek, gençlerin ve kadınların işgücüne katılımını artıracak tedbirler alınacak, yükseköğretim kontenjanları işgücü ihtiyaçları çerçevesinde düzenlenecek ve mevzuat bu politikaların etkin kullanımı için uygun hale getirilecek vb. şeklindedir. Orta Vadeli Programda belirtilen politika setiyle işsizliğin izleyen yıllarda tek haneli oranlara düşürülmesi hedeflenmektedir.

İşsizlik; ekonomik büyüme, verimlilik, nüfusun yapısı, konjonktür gibi pek çok unsurdan etkilenmektedir. İstihdamın en önemli belirleyicilerinden biri kuşkusuz maliyet unsurudur. Sosyal parafiskaller olarak nitelendirilen çalışanın ve işverenin ödediği primler, işgücü maliyetini doğrudan etkilediğinden istihdam üzerinde olumsuz etki oluşturacaktır. Beklenen diğer olumsuz etki ise kayıt dışı istihdamın artışıdır. Bu nedenlerle sosyal parafiskallerin düzeyinin doğru belirlenmesi son derece önemlidir. Belirli düzeyin üzerindeki miktarlar istihdamı olumsuz etkileyerek işsizliğe ya da kayıt dışı istihdama yol açabilecek, belli düzeyin altında kalması halinde ise sosyal güvenlik sisteminin devamlılığı bütçe transferlerine bağımlı olacaktır. Bulut (2023), Türkiye’de sosyal güvenlik sisteminin, sosyal parafiskaller olarak nitelediğimiz çalışan ve işveren primleriyle finanse edildiğini ancak primlerin giderler karşısında yetersiz kaldığını ve bu nedenle finansal açıklar oluştuğunu belirttiği çalışmasında, Sosyal Güvenlik Kurumu bütçe açıklarının merkezi bütçeden yapılan transferlerle kapatıldığını

belirtmiştir. Çalışmada, bütçe transferlerinin yıllar geçtikçe artması ve artık kronikleşmesi nedeniyle yapısal tedbirler alınması gerektiği vurgulanmıştır.

Aaron (1982), çalışanın ödeyeceği sosyal güvenlik primi ile elde edeceği haklar arasında açık bir korelasyon görmesi halinde bu katkıların bir fiyat niteliğinde olacağını savunmaktadır. Barr da (1992) bu görüşü destekleyici nitelikte, sosyal güvenlik primlerine karşı olan algının önemini belirterek, eğer çalışanlar prim ödemesi sonucu elde edeceği faydayı gelecekte olması muhtemel risklerle ilişkilendirirse o zaman primin gelir vergisinden çok farklı algılanmayacağını açıklamaktadır.

Iturbe-Ormaetxe (2015) çalışmasında, ödenen sosyal parafiskallerin çalışan ya da işveren tarafından ödenmesinin istihdam üzerindeki etkisinin farklılaştığını ortaya koymaktadır. Bunun nedeni olarak da çalışanların kendi ödediği katkı paylarını bordrolarında gördüklerinden tam olarak farkında olması ve işveren payının daha az önemsenmesi ya da tam olarak bilinmemesi olarak gösterilmiştir.

Goudswaard ve Caminada da (2015) çalışmalarında ödenen sosyal parafiskallerin çalışan ve işveren ayrımının etkilerine vurgu yapmışlardır. Ödenen sosyal güvenlik katkılarıyla bu katılara verilen davranışsal tepkiler arasında bağ olduğundan hareketle, çalışanın ödediği katkı payıyla kazandığı haklar arasında ilişki kurduğunda bu payı bir bedel olarak algılayacağı ve iş gücü arzının daha az etkileneceği belirtilmiştir. Çalışmada ödenen katılar ve buna bağlı faydalar arasındaki ilişkinin yurttaşlar bakımından daha görünür hale getirilmesinin önemli olduğu vurgulanmıştır.

Zarkovic-Rakic vd. (2016) sosyal güvenlik katkılarının emek piyasası üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Çalışmada; Avrupa'daki en yüksek işsizlik oranına ve kayıt dışı istihdama sahip ülke olan Sırbistan özelinde, Gelir ve Yaşam Koşulları Verileri Anketi'ne dayalı bir mikro simülasyon modeli kurularak Sırbistan'da istihdam üzerindeki mali yüklerle ilgili yapılan reformun işgücü piyasasına katılım anlamında olumlu bir etki sağlamayacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Campoy-Muñoz vd. (2016), işverenler tarafından ödenen sosyal güvenlik katkı paylarının azaltılmasının İspanyol ekonomisi üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Makalede, işveren katkı paylarının azaltılmasının yaratacağı boşluğun mevcut ekonomik koşullarda dolaylı vergilerle doldurulacağı ve bu durumun işsizlik üzerinde olumlu bir etki yaratmadığı gibi tüketim davranışlarını da olumsuz etkileyeceği bir model aracılığıyla gösterilmiştir.

Giray (2017), sosyal güvenlik katkı paylarının işsizliğe etkisini incelediği çalışmada; ekonomik teoremin tersine, işsizlikle mücadelede işveren tarafından ödenen sosyal güvenlik katkı payının azaltılmasının, çalışan payının ise arttırılmasının ekonomik denge bakımından daha doğru olduğunu savunmaktadır. Bu durumun, yapılmış ampirik çalışmalarla desteklendiği belirtilmektedir.

Radu vd. (2018) çalışmalarında; OECD ve Avrupa Birliği ülkelerini de içine alan 41 ülke örneklemiyle hiyerarşik kümeleme analizi kullanarak, ülkelerin işsizlik oranı, istihdam oranı ve vergi takozu (net ücretle işgücü maliyetinin farkı) arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. İşgücü maliyetleri ile net ücret arasındaki farkın çok olduğu ve aynı zamanda işsizlik düzeyi yüksek ülkelerde, işgücü maliyetini azaltmak için mali önlemlerin alınmasına ihtiyaç olduğu sonucuna varılmıştır.

Buyrukoğlu ve Küpeli (2021), 1996-2020 arası dönemde Türkiye'de vergi takozu-işsizlik ilişkisini konu alan çalışmada ARDL sınır testi uygulamıştır. Literatürde vergi takozu ya da vergi kaması olarak bilinen kavram kabaca istihdam üzerindeki vergi yükü ve primlerden oluşmaktadır. Analiz sonucunda iki değişken arasında doğru orantılı bir ilişki olduğu yani vergi takozu arttıkça işsizliğin de arttığı belirtilmiştir.

Ömür de (2022) Covid sonrası dönemde vergi takozu işsizlik ilişkisini OECD ülkelerinde yaşanan değişim bağlamında incelediği çalışmada; 2006-2021 dönemindeki verilerle panel veri analizi yapmıştır. Analiz sonuçlarına göre, vergi takozu ile işsizlik arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki saptanmıştır.

Yukarıda yer alan literatürdeki çalışmalara bakıldığında; doğrudan sosyal parafiskal gelirlerle işsizlik arasındaki ilişkinin ampirik olarak incelenmediği, sosyal parafiskallerin vergilerle birlikte ele alınarak vergi takozu kavramı çerçevesinde konuya yaklaşıldığı görülmektedir. Çalışmalarda çoğunlukla vergi takozu ile işsizlik oranı arasındaki ilişkinin yönünü tayin eden modeller kullanılmıştır. Bu çalışmada ise; önceki çalışmalardan farklı şekilde, spesifik olarak sosyal parafiskal gelirlerin işsizlik oranına etkisi, güncel bir yöntem olan “kesirli frekanslı Fourier otoregresif gecikmesi dağıtılmış eşbütünlük testi” kullanılarak gösterilmiştir.

Dünyada ve Türkiye’de sosyal parafiskal gelirlerin gelişimi

Sosyal parafiskal gelirler, pek çok ülke ekonomisi için önemli bir makro ekonomik büyüklüktür. Sosyal parafiskal gelir kavramına farklı ülke ekonomilerinde verilen önemin ne ölçüde farklılaştığını göstermek için; 2000-2021 döneminde OECD ülkelerinde sosyal parafiskal gelirlerin GSYH içindeki payını gösteren Tablo 1 hazırlanmıştır. Bazı ülkelerde söz konusu oran % 2-3 düzeyindeyken bazı ülkelerde % 15-16’dır. Ülkelerin sosyal güvenliğe ve bu hizmetin finansmanına farklı yaklaşıtları tablodan da anlaşılabilir.

Sosyal güvenliğin öneminin artmasıyla birlikte sosyal parafiskallerin de nominal olarak önemli ölçüde arttığı bilinmektedir. Bu gelir kalemini milli gelire oranladığımızda yıllar itibariyle oransal değişimin çok yüksek olmadığı görülecektir. OECD verilerine göre, üye ülkelerin sosyal güvenlik katkılarının toplam vergilere oranı yaklaşık dörtte birdir. Yine üye ülkelerin sosyal güvenlik katkılarının GSYH içindeki payı ise 2001 yılında ortalama yaklaşık %8,3 iken 2020 yılında yaklaşık %9,2 düzeyine yükselmiştir.

Tablo 1: OECD ülkelerinde sosyal parafiskal gelirlerin GSYH içindeki payı (%) (2000-2021)

	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Avusturya	14.283	13.897	13.999	13.978	14.096	14.462	14.501	14.485	14.493	14.598	14.704	14.863	15.533	15.410
Belçika	13.508	13.301	13.911	14.081	14.261	14.338	14.164	14.080	13.481	13.411	13.265	13.193	13.591	12.874
Kanada	4.719	4.821	4.609	4.538	4.699	4.752	4.680	4.842	4.888	4.624	4.659	4.690	4.888	4.758
Şili	1.366	1.361	1.349	1.336	1.387	1.434	1.426	1.420	1.447	1.465	1.471	1.529	1.550	1.170
Kolombiya	2.557	2.321	2.110	1.665	1.773	2.331	1.798	1.688	1.788	1.451	1.842	1.875	1.864	1.941
Kosta Rika	6.420	6.450	7.325	7.547	7.522	7.572	7.550	7.640	7.923	7.689	7.940	8.000	8.174	8.055
Çekya	14.313	14.659	14.426	14.499	14.597	14.557	14.394	14.264	14.585	14.816	15.334	15.354	15.793	16.449
Danimarka	0.637	0.108	0.100	0.110	0.096	0.084	0.073	0.068	0.057	0.048	0.047	0.043	0.058	0.062
Estonya	10.914	10.110	12.750	11.601	11.164	10.986	10.892	11.150	11.238	11.132	11.485	11.729	12.127	11.613
Finlandiya	11.548	11.464	12.038	12.008	12.565	12.545	12.572	12.602	12.702	11.931	11.842	11.797	11.479	11.951
Fransa	15.570	15.810	16.105	16.229	16.446	16.732	16.912	16.719	16.679	16.735	16.018	14.827	14.827	14.803
Almanya	14.198	13.614	13.817	13.795	13.959	13.957	13.926	14.039	14.207	14.299	14.490	14.630	15.038	14.879
Yunanistan	10.113	10.709	11.042	10.889	11.112	10.759	10.480	10.663	11.068	11.745	11.944	12.147	12.915	12.806
Macaristan	11.309	11.892	11.563	12.634	13.201	12.842	12.680	12.676	13.166	12.276	11.637	11.667	11.113	10.125
İzlanda	2.774	3.088	3.783	3.786	3.516	3.548	3.520	3.449	3.398	3.393	3.453	3.201	3.008	2.996
İrlanda	3.656	3.838	5.053	5.145	4.766	4.943	4.828	3.802	3.884	3.728	3.705	3.675	3.295	3.195
İsrail	4.970	5.241	5.088	5.108	4.973	4.964	4.991	5.050	5.129	5.183	5.222	5.187	5.134	5.047
İtalya	11.569	12.008	12.979	12.836	12.983	13.050	12.885	12.950	12.729	12.704	12.964	13.207	13.566	13.506
Japonya	8.922	9.520	10.787	11.264	11.631	11.665	11.893	11.922	12.228	12.347	12.681	12.935	13.380	
Güney Kore	3.493	4.585	5.224	5.561	5.859	6.103	6.282	6.314	6.472	6.519	6.778	7.278	7.773	7.830
Letonya	9.742	7.895	8.590	8.922	8.679	8.498	8.390	8.261	8.147	8.373	9.118	9.500	9.972	9.922
Litvanya	9.913	8.837	11.633	11.040	10.762	10.770	11.062	11.568	12.084	12.188	12.646	9.655	10.217	10.348
Lüksemburg	9.674	10.486	10.346	10.520	10.591	10.427	10.188	10.246	10.204	10.529	10.774	10.985	11.113	10.565

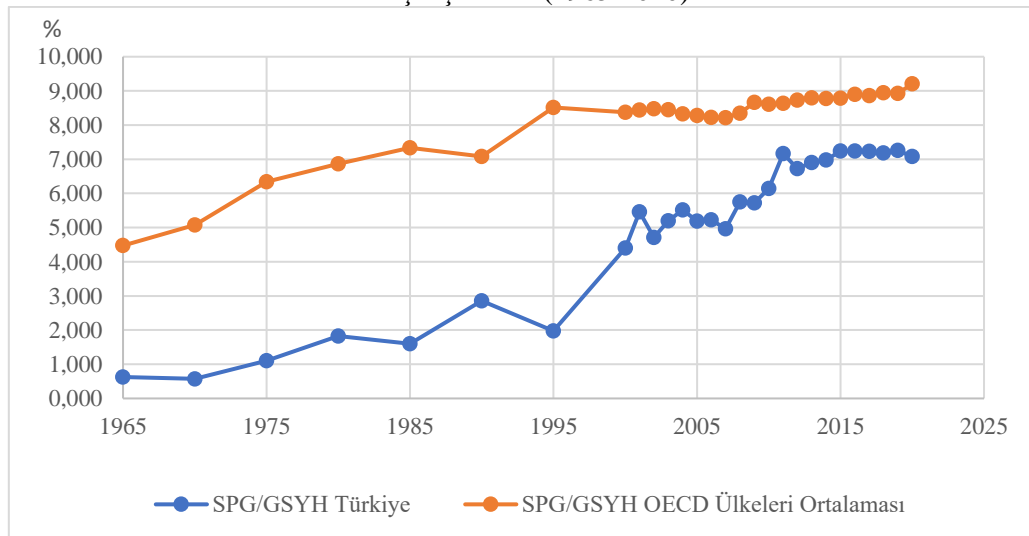
Meksika	2.065	2.160	2.076	2.062	2.088	2.162	2.164	2.204	2.161	2.132	2.164	2.258	2.466	2.335
Hollanda	14.275	12.080	12.943	13.603	14.525	14.743	14.685	13.975	14.668	13.807	13.960	13.443	13.645	13.129
Norveç	8.769	8.701	9.377	9.267	9.345	9.523	9.949	10.450	10.679	10.313	10.054	10.581	11.196	9.671
Polonya	12.878	12.145	10.784	11.130	11.994	12.303	12.156	12.408	12.677	12.811	13.088	13.183	13.486	13.013
Portekiz	7.918	8.216	8.609	8.900	8.688	8.880	9.001	9.004	9.070	9.163	9.324	9.610	10.453	10.587
Slovakya	13.926	12.434	11.905	11.947	12.222	13.268	13.441	13.640	14.153	14.566	14.701	14.976	15.458	15.702
Slovenya	14.931	15.072	15.802	15.601	15.823	15.492	15.269	15.399	15.386	15.406	15.434	15.632	16.812	16.404
İspanya	11.528	11.761	11.861	11.834	11.687	11.454	11.637	11.399	11.410	11.544	11.742	12.257	13.751	13.655
İsveç	12.747	12.418	10.764	9.710	10.035	9.854	9.734	9.503	9.940	9.581	9.596	9.166	9.038	9.016
İsviçre	6.526	6.150	6.082	6.379	6.441	6.466	6.448	6.530	6.511	6.503	6.387	6.474	6.926	6.799
Türkiye	4.398	5.192	6.140	7.167	6.728	6.903	6.978	7.243	7.243	7.235	7.181	7.255	7.085	6.527
Birleşik Krallık	5.485	6.034	6.038	6.076	6.060	5.916	5.816	5.900	6.048	6.220	6.226	6.354	6.743	6.670
ABD	6.664	6.376	6.096	5.431	5.416	6.116	6.136	6.182	6.168	6.185	6.112	6.123	6.385	6.339
OECD - Ortalaması	8.376	8.283	8.608	8.637	8.729	8.800	8.776	8.783	8.898	8.859	8.947	8.928	9.207	

Kaynak: OECD (2023)

Tablo 1 incelendiğinde 2021 yılı için sosyal parafiskallerin GSYH'ye oranı en yüksek ülkelerin Çekya, Slovenya ve Slovakya olduğu görülmektedir. Bu ülkelerin %16 civarındaki oranı OECD ortalamasının iki katına yakındır. Türkiye'de ise bu rakam 2000 yılına kıyasla yıllar itibariyle yükselse de, her yıl OECD ortalamasının altında kalmıştır. Yine Tablo 1'e göre sosyal parafiskallerin GSYH'ye oranı en düşük ülkeler ise Şili, Kolombiya ve Meksika'dır. Söz konusu oranın pek çok belirleyicisi bulunmaktadır. Sosyal güvenlik sistemi ile ilgili anlayıştan bu hizmetlerin finansmanında tercih edilen yöntem kadar pek çok unsur oran üzerinde etkili olabilmektedir.

Ülkemizdeki sosyal parafiskal gelirlerin GSYH içindeki payı ise daha uzun dönemli incelenebilmektedir. Şekil 2, Türkiye'de 1965-2020 döneminde, sosyal parafiskal gelirlerin GSYH'ye oranını OECD ortalaması ile karşılaştırmalı olarak göstermek için hazırlanmıştır. Şekil incelendiğinde, Türkiye'de uzun bir zaman serisinde sosyal parafiskallerin GSYH'ye oranının önemli bir değişim trendi olduğu, bu dönemde oransal olarak yaklaşık on kata yakın bir artış olduğu gözlenmektedir.

Şekil 2: Sosyal parafiskal gelirlerin GSYH'ya oranı, Türkiye-OECD ülkeleri ortalaması karşılaştırması (1965-2020)

Kaynak: OECD (2023)

Şekildeki verilere göre, 1965 yılında % 0,629 düzeyinde olan katkılar 2021 yılında % 6,527 düzeyine yükselmiştir. Bu yükseliş 55 yılın üzerindeki bir süreçte ekonomik yapıdaki değişimi, çalışma hukukunun gelişimiyle sosyal güvenliğin artışı ve sosyal güvenliğin finansman ihtiyacındaki artışı açıklamaktadır. Grafikten de görüleceği gibi ülkemizle OECD ülkeleri ortalaması arasındaki fark yıllar geçtikçe azalmıştır.

Diğer bir deyişle, ülkemizde sosyal parafiskallerin milli gelir içindeki payı halen OECD ülkeleri ortalamasının altında olmasına rağmen yıllar itibariyle reel olarak önemli oranda artmıştır. Bu durum sosyal parafiskallerin genel ekonomiye etkilerinin de arttığını, dolayısıyla bu etkilerin araştırılmasının önemini de ortaya koymaktadır.

Yöntem

Bu çalışmada sosyal parafiskallerin teorik yapısı ve ekonomik düzen içindeki rolü anlatıldıktan sonra Türkiye’de sosyal parafiskallerin işsizlik üzerindeki etkileri kesirli frekanslı Fourier ADL (Autoregressive Distributed Lag) eşbütünleşme testi kullanılarak araştırılmıştır. Çalışmanın zaman boyutunu 1980-2021 yılları arasındaki 42 yıllık dönem oluşturmaktadır. Sosyal parafiskaller teori gereği çalışan ile işveren primlerinden oluşmaktadır ve ilgili verilere OECD veri tabanından ulaşılmıştır. Çalışmanın analiz bölümünde sosyal parafiskallerin GSYH’ye oranı verisi kullanılmıştır. İşsizlik oran verisi ise Uluslararası Para Fonu (IMF-International Monetary Fund) veri tabanından doğrudan alınmıştır. Aşağıda yer alan Tablo 3 veri setine ait tanımlayıcı istatistikleri göstermektedir:

Tablo 3: Tanımlayıcı istatistikler

	ISSIZLIK	SPG
Ortalama	8.85	4.399476
Ortanca	8.5	4.5555
En yüksek	13.7	7.255
En düşük	6	1.601
StandartSapma	1.905864	2.063589
Çarpıklık	0.788674	0.071482
Basıklık	3.073047	1.464812
Jarque-Bera	4.363384	4.160171
Olasılık	0.11285	0.12492
Gözlem	42	42

Tablo 3’te, ele alınan dönemde ülkemizde sosyal parafiskallerin GSYH’ye oranının ortalama %4,4 ve işsizlik oranının %8,85 olduğu; sosyal parafiskallerin GSYH’ye oranının da inceleme döneminde en yüksek %7,25, en düşük %1,6 olduğu görülmektedir. Yine tabloya göre aynı dönemde ülkemizde işsizliğin en yüksek %13,7, en düşük %6 olduğu gösterilmiştir. Ayrıca çarpıklık değerine bakıldığında çarpıklığın önemli düzeyde olmadığı söylenebilir. Basıklık verisine bakıldığında ise işsizlik verisinde basıklığın yüksek olduğu, sosyal parafiskal verisinde basıklığın önemli düzeyde olmadığı görülmektedir. Tablo 3’e göre son dikkat çeken nokta, Jarque-Berra testi olasılık değerlerinin 0,05’ten büyük olması ve buna göre serilerin normal dağılım göstermesidir.

Çalışmada sosyal parafiskallerin işsizlik üzerindeki etkisini kriz dönemlerinde de araştıran ve yapısal kırılmaları da dikkate alan bir test kullanılmıştır. Çünkü çalışmanın incelediği dönemde ülke ekonomisinde birçok kriz yaşanmıştır. Banerjee vd. (2017: 120) tarafından; veri seti doğrusal olmayan eğilimler veya yapısal kırılmalar içerdiğinde Fourier tabanlı ADL eşbütünleşme testi kullanımının önerilmesi nedeniyle çalışmada söz konusu yöntem tercih edilmiştir. Bu test, denkleme çok sayıda kukla değişken eklenmesi sonucu oluşabilecek olası güç kaybını engellemektedir (Konat, 2021: 140). Ayrıca bu yöntemle keskin kırılmaların yanında yumuşak kırılmalar da yakalanabilmektedir (Banerjee vd., 2017: 120). Tüm bunlar dikkate alındığında; çalışmada Banerjee vd. (2017)’nin önerdiği Fourier ADL eşbütünleşme testinin parametrelendirilmiş bir versiyonu olan ve İlkay vd. (2021) tarafından literatüre kazandırılan “kesirli frekanslı Fourier ADL eşbütünleşme testi” kullanılmıştır. Bu teste ait denklem aşağıdaki şekildedir:

$$\Delta y_t = \beta_0 + \beta_1 y_{t-1} + \beta_2 X_{t-1} + \beta_3 t + \sum_{i=1}^p \theta_{it} \Delta y_{t-i} + \sum_{j=0}^q \theta_{jt} \Delta X_{t-i} + \varphi_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \varphi_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \varepsilon_t \quad (1)$$

İlk eşitlikte, değişkenlere ait uygun gecikme uzunluğu (p ve q) hesaplanırken kullanılan denklem gösterilmektedir. Banerjee vd. (2017: 117) tarafından tamsayı değerlerin dikkate alındığı sadece [1, 2, ..., 5] aralığında k^* seçilmesin önerilmiştir. İlkay vd. (2021) da yaptıkları çalışmada; Christopoulos ve Ledesma'nın önerdiği ve kalıcı kırılmaları da izleyebilmek amacıyla k^* 'ı [0.1, 0.2, ..., 5] aralığında 0.1'lik artışlarla araştıran kesirli frekanslara da izin vermişlerdir. Eşbütünleşme olmayan sıfır ($\delta_1=0$) test edilirken aşağıda gösterilen eşitlik kullanılmaktadır (İlkay vd., 2021: 6):

$$t_{ADL} = \frac{\hat{\delta}_1}{se(\hat{\delta}_1)} \quad (2)$$

İkinci denklemde $\hat{\delta}_1$ ve $se(\hat{\delta}_1)$ sırasıyla; sıradan En Küçük Kareler (EKK) tahmincisinin verdiği tahmin edilen parametreyi ve bu parametrenin standart hatasını göstermektedir.

Bu test, kukla değişkenlerle yapısal kırılmaları kapsayan eşbütünleşme testlerine göre hem yumuşak hem de keskin kırılmaları tespit ettiğinden, yapısal kırılmaların biçimini, yerini ve sayısını önceden belirlemeye gerek olmadığı için avantaj sağlamaktadır (Öksüz ve Aydın, 2023: 285). Kesirli frekanslı Fourier ADL eşbütünleşme testindeki kritik değerler İlkay vd. (2021) tarafından yapılan çalışmadan alınmıştır. Kullanılan söz konusu model aşağıdaki şekildedir:

$$ISSIZLIK_t = \delta_0 + \delta_1 SPG_t + \varepsilon_t \quad (3)$$

Denklem 3'te, işsizlik oranı ISSIZLIK serisiyle, sosyal parafiskal gelirlerin GSYH'ye oranı da SPG serisi ile gösterilmektedir.

Bulgular ve tartışma

Bu aşamada, eşbütünleşme testi bulgularından evvel, kullanılan serilerin durağanlığını gösteren birim kök testi sonucu sunulacaktır. Bu testle verilerin durağan olup olmadığı sınanmakta, ayrıca serilerin birinci farkta durağan olduğunun tespit edilmesi gerekir. Bu bağlamda, sosyal parafiskaller ile işsizlik verilerine ait serilerin durağanlığı Artırılmış Dickey Fuller (ADF) birim kök testi ile sınanmıştır. Aşağıdaki Tablo 4'te serilerin birim kök testi sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 4: ADF birim kök testi sonuçları

Seri	Sabitli Model		Sabitli ve Trendli Model	
	Test İstatistiği	%5 için Kritik Değer	Test İstatistiği	%5 için Kritik Değer
SPG	-0.871895	-2.935001	-2.525655	-3.523623
Δ SPG	-7.144560***	-2.936942	-7.051349***	-3.526609
ISSIZLIK	-1.519117	-2.935001	-3.454034	-3.526609
Δ ISSIZLIK	-5.594521***	-2.936942	-5.544225***	-3.529758

*** 0.01 hata payı ile serilerin durağan olduğunu göstermektedir.

Tablo 4'ten de izlenebileceği gibi, en uygun gecikme uzunluğunun Schwarz bilgi kriterlerine göre belirlendiği ADF testi sonuçları, her iki değişken için de serilerin durağan olmadığını göstermektedir. Her iki değişken için oluşturulan seriler birinci farkta durağanlaşmıştır. Bu sonuçlar serilerin eşbütünleşme analizine elverişli olduğunu göstermektedir. Böylece kesirli frekanslı Fourier ADL eşbütünleşme testi ile birlikte uzun dönemli tahmin de yapılmış ve eşbütünleşme testi bulguları aşağıdaki tabloda özetlenmiştir:

Tablo 5: Eşbütünleşme testi bulguları

Bağımlı Değişken: ISSIZLIK	Uygun Frekans: 2.6
Bağımsız Değişken: SPG	Min. AIC: 2.766917
Seçilen Model: FADL (1, 2)	

Tablo Kritik Değerleri

Test İstatistiği	%1	%5	%10
t_{ADL}^F	-4.5928***	-4.264	-3.208

*** 0.01 hata payı ile serilerin eşbütünleşik olduğu gösterilmektedir. Tablo kritik değerleri İlkay vd. (2021)'den alınmıştır.

Modelde, kesirli frekanslı Fourier ADL eşbütünleşme testi, yokluk hipotezi olarak “seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmamaktadır” şeklinde formüle edilmiştir. Sabitli ve trendli bir model kullanılarak denklemler tahmin edilmiş ve elde edilen sonuçlar Tablo 5’te sunulmuştur.

Akaike Bilgi Kriterleri’ne (AIC) göre en uygun gecikme uzunluğu seçilmiş ve bağımlı değişken olarak işsizlik kullanılan bir modelde, gecikme uzunlukları $p=1$, $q=2$ olarak belirlenmiş ve t_{ADL}^F test istatistiği -4.59 olarak hesaplanmıştır. Bu hesaplanan t_{ADL}^F test istatistiği, İlkay vd. (2021) çalışmasında belirtilen kritik değerlerin altında bulunmaktadır, bu da işsizlik serisi ile SPG serisi arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğunu göstermektedir. Bu eşbütünleşme ilişkisinin uzun dönem katsayılarını belirlemek için, tamamen değiştirilmiş en küçük kareler (FMOLS) tahmincisi kullanılmıştır. Bu yöntem, eşbütünleşme regresyonlarının en iyi tahminlerini elde etmek amacıyla Philips ve Hansen tarafından geliştirilmiştir. FMOLS yöntemi, EKK tahmincisini etkileyen gizli parametrelerin asimptotik dağılımını dikkate alır ve asimptotik etkinliği sağlamak için seri korelasyon etkilerini hesaba katar ve içselliği sınar (Aljebri, 2012: 274). FMOLS tekniği kullanılarak elde edilen uzun dönem tahmin sonuçları Tablo 6’da sunulmuştur.

Tablo 6: Uzun dönem tahmin sonuçları

Bağımlı Değişken: ISSIZLIK				
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık Değeri
C	6.001690***	0.500453	11.99252	0.0000
SPG	0.684383***	0.102168	6.698638	0.0000
Sin	-0.446880	0.298056	-1.499319	0.1423
Cos	-0.838605**	0.290937	-2.882432	0.0065

*** 0.01 hata payı ile serilerin anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 6’da görüldüğü gibi, modelde SPG değişkeninin katsayısı yaklaşık olarak 0.68 olarak hesaplanmış ve bu katsayının anlamlılık düzeyi 0 olarak bulunmuştur. Bu bulguya dayanarak, SPG değişkenindeki herhangi bir %1’lik artışın, ISSIZLIK değişkenini yaklaşık olarak %0,68 artıracakı söylenebilir. Bu sonuç, teorik olarak öne sürülen sosyal parafiskal değişkenlerle işsizlik arasındaki ilişkinin varlığını desteklemekte ve bulguların önceki literatürdeki çalışmalarla uyumlu olduğunu göstermektedir.

Sonuç ve öneriler

Yaklaşık yüzyıllık süreçte, devlet anlayışının değişip kamu müdahaleciliğinin artmasıyla birlikte kamu hizmetlerinin kapsamı genişlemiş, buna bağlı olarak kamu gelirlerine olan ihtiyaç artmıştır. Yine aynı dönemde çalışma hayatının değişmesi ve yasal zemine kavuşmasıyla birlikte sosyal güvenliğe olan ihtiyaç ve sosyal parafiskal kurumların önemi yıllar geçtikçe daha da artmıştır. Ancak sosyal parafiskal kuruluşlar, teorik olarak sundukları hizmetten faydalananların ödedikleri primlerle finanse edilecek şekilde tasarlanan kuruluşlar olduğundan gelir ihtiyaçları bütçeden, diğer bir deyişle vergilerden karşılanmamalıdır. Fakat uygulamada, sosyal güvenlik kurumlarının hizmetlerinin ve kapsamlarının genişlemesiyle birlikte artan gelir ihtiyaçlarını karşılamada sosyal parafiskal gelirler yetersiz kalmakta ve bütçeden yapılan transferlerle bu hizmetler sürdürülmektedir. Bu durum, sosyal parafiskallerin yarattığı dışsallığın, toplumun tümüne dolaylı olarak da olsa yayıldığı anlamına gelmektedir.

Sosyal parafiskal gelirlerin öneminin artışı, ülkelerin milli gelirleri içindeki payının yükselişinde görmek mümkündür. Ülkemizde sosyal parafiskallerin GSYH içindeki payı 1965 yılında %0,62

düzeyinde iken 2021 yılında %6,52 düzeyine yükselmiştir. 56 yıllık süreçte oransal olarak yaklaşık on kat artan söz konusu pay, sosyal parafiskallerin ulusal ekonomi bakımından öneminin artışına işaret eden unsurlardan biridir. Önemli orandaki bu artışa rağmen, Tablo 1'den de görülebileceği gibi, ülkemizde sosyal parafiskallerin milli gelire oranı hala OECD ülkelerinin ortalamasının altında kalmaktadır.

İşsizlik ise emek faktörüyle ilgili olduğundan, ekonominin yanında bireysel ve toplumsal hayatı doğrudan etkilemektedir. Birçok faktörden etkilenen işsizlik düzeyini etkileyen en önemli unsurlardan biri işgücü maliyetidir. Söz konusu maliyetin belirleyicilerinden biri de vergiler ve sosyal güvenlik katkı paylarıdır. Yani önemli kamu gelirlerinden biri olan sosyal parafiskal gelirler aynı zamanda işsizlik oranının da belirleyicilerinden biridir. Özellikle son yıllarda ciddi ölçüde artan işsizlik oranları hem dünyada hem ülkemizde pek çok ekonomik, toplumsal sorunlara yol açmaktadır. Bu nedenle işsizlik sorununun çözümü için politika geliştirilmesinde, işsizlik oranını etkileyen değişkenlerin etki düzeylerinin belirlenmesi oldukça önemlidir. Bu amaçla, çalışmada sosyal parafiskal gelirlerin işsizliğe etkisi ekonometrik olarak analiz edilmiştir. Analizde 1980-2021 dönemi verileri kullanılarak “Kesirli Frekanslı Fourier Otoregresif Gecikmesi Dağıtılmış Eşbütünleşme Testi” kullanılmıştır. Analiz neticesinde sosyal parafiskallerde oluşacak %1'lik artışın işsizlik oranını %0,68 artıracığı sonucuna ulaşılmıştır. Literatürde genellikle sosyal parafiskallerin de içinde olduğu vergi takozunun (tax wedge) işsizlik üzerindeki etkisini ölçen çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda da, bu çalışmadakine benzer şekilde, istihdam üzerindeki mali yüklerin işsizliği önemli ölçüde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Hem ekonomik hem sosyal bir sorun olan işsizlik sorununun çözülmesi çok boyutlu bir konudur. Özellikle pandemi sonrası süreçte dünyada işsizlik oranları yükselmiş ve genç işsizliğinin payının giderek arttığı görülmüştür. İşsizlikle birlikte kültürel, etik, adli, idari vb. pek çok dolaylı sorunun da yaşandığı bilinmektedir. Bu sorunlar ülkemizde de giderek artmakta, resmi verilere göre toplam işsiz nüfusumuz pek çok ülke nüfusunun toplamını aşan bir düzeye doğru ilerlemektedir. Diğer yandan bazı işverenler uygun çalışan bulmakta zorlandıklarını ifade etmektedirler. İşsiz nüfusun yapısına bakıldığında eğitim düzeyinin yetersiz olduğu, ancak yüksek eğitilmiş kesimde de işsizlik oranının çok yüksek olduğu görülmektedir. Yani işgücü piyasasının yapısındaki bozukluğun giderilmesi için düzenlemeler yapılması gerektiği ortadadır. İşsizlik oranı üzerindeki etkisi bu çalışmada da ortaya konan sosyal parafiskal gelirlerin optimal düzeyinin belirlenmesi de işsizlik oranının azaltılmasında etkili olacaktır. Kronik hale gelen ve giderek artan işsizlik sorununun çözümü için etkin politikalar oluşturulmalı ve kararlılıkla uygulanmalıdır. Her şeyden önce eğitim sisteminin ihtiyaçlar çerçevesinde tasarlanması, işgücü maliyetini etkileyen vergi, sosyal güvenlik katkıları gibi etkenlerin düzenlenmesi, istihdam yaratan sektörlerin ve girişimciliğin desteklenmesi, kayıt dışı istihdamın önlenmesi gibi yapısal tedbirlerin bir an evvel hayata geçirilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Aaron, H. J. (1982). *Economic effects of social security*. Brookings Institution.
- Akdoğan, A. (1999). *Kamu maliyesi*, (7. Bs). Gazi Kitabevi.
- Aljebri, M. A. (2012). Labor demand and economic growth in Saudi Arabia. *American Journal of Business and Management*. 1(4). 271-277. <http://worldscholars.org/index.php/ajbm/article/view/216/pdf>.
- Banerjee, P., Arčabić, V., ve Lee, H. (2017). Fourier ADL cointegration test to approximate smooth breaks with new evidence from crude oil market. *Economic Modelling*. 67. 114-124. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2016.11.004>.
- Barr, N. (1992). Economic theory and the welfare state: A survey and interpretation. *Journal of Economic Literature*. Vol. 30. No. 2.
- Bulut, M. (2023). Bir karadelik göstergesi olarak Türkiye'de Sosyal Güvenlik Kurumu'na yapılan bütçe transferleri. *Uluslararası Sosyal Siyasal ve Mali Araştırmalar Dergisi*. 3 (1), 50-61. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ussmad/issue/78986/1282039>.
- Buyrukoğlu, S. ve Küpeli, E. I. (2021). Vergi takozu ve işsizlik arasındaki ilişki: Türkiye örneği. *Politik Ekonomik Kuram*. 5 (2). 197-208. DOI: 10.30586/pek.1003185.

- Campoy-Muñoz, P., Flores, M.A., Delgado, M.D., ve Hewings, G.J. (2016). Effects of a reduction in employers' social security contributions: Evidence from Spain. *Working Papers 2016-001*. Universidad Loyola AndalucÃ-a, Department of Economics.
- Giray, F. (2017). Sosyal güvenlik katkı paylarının işsizlik üzerindeki etkisi. *Sayıştay Dergisi*. (104), 27-44. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sayistay/issue/61560/919226>.
- Goudswaard, K., ve Caminada, K. (2015) Social security contributions: Economic and public finance considerations. *International Social Security Review*. 68: 25–45. doi: 10.1111/issr.12086.
- Herekman, A. (1971). Teoride ve Türkiye’de parafiskal gelirler. Doçentlik tezi. Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi.
- IMF, International Monetary Fund (2022). Unemployment rate. <https://www.imf.org/external/datamapper/LUR@WEO/TUR?year=2021>
- Iturbe-Ormaetxe, I. (2015). Saliency of social security contributions and employment. *Int Tax Public Finance*. 22, 741–759. <https://doi.org/10.1007/s10797-014-9322-3>.
- İlkay, S.C., Yılcı, V., Ulucak, R., ve Jones, K. (2021). Technology spillovers and sustainable environment: Evidence from time-series analyses with Fourier extension. *Journal of Environmental Management*. 294, 113033. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2021.113033>.
- Karakoç, Y. (1985). Parafiskal gelir ve diğer kamu gelirleri ile karşılaştırması. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 3 (3), 373-397. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/duhfd/issue/22982/245837>.
- Konat, G. (2021). Türkiye’de Ar & Ge harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Fourier ADL eşbütünleşme analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 17(1). 133–145. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esad/issue/62547/885701>.
- Nadaroğlu, H. (1961). Teoride ve pratikte parafiskalite. *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*. 0 (7). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuamamk/issue/774/8412>.
- Neumark, F. (1951). Maliyeye dair tetkikler. İsmail Akgün matbaası.
- The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). Data. <https://data.oecd.org/tax/social-security-contributions.htm> (Erişim: 24.08.2023)
- Öksüz, M. ve Aydın, M. (2023). Türkiye’de sosyal harcamaların makroekonomik etkileri: 1990 sonrası kriz dönemleri özelinde bir analiz. *International Journal of Social Inquiry*, 16 (1). 275-296. DOI: 10.37093/ijisi.1187005.
- Ömür, Ö. M. (2022). Vergi takozu ve işsizlik ilişkisi: OECD ülkelerinde COVID 19 sonrası dönemde yaşanan değişimin analizi. *Sayıştay Dergisi*. 33 (127), 665-691. DOI: 10.52836/sayistay.1213508
- Öncel, T. (1983). *Parafiskal Yükümlülük*. Güryay matbaası.
- Radu C. F., Fenişer C., Schebesch K. B., Fenişer F. ve Dobrea F. M. (2018). Study of the tax wedge in EU and other OECD countries, using cluster analysis. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. 238, 687-696.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Orta Vadeli Program (2024-2026), https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/09/Orta-Vadeli-Program_2024-2026.pdf.
- Türkiye İstatistik Kurumu (2023). Hanehalkı işgücü araştırması metodolojik açıklama dokümanı. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Haziran-2023-49374>.
- Türkiye İstatistik Kurumu (2023) (b). Türkiye İstatistik Kurumu, İşgücü İstatistikleri, Temmuz 2023. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Temmuz-2023-49375#:~:text=Mevsim%20etkisinden%20ar%C4%B1nd%C4%B1r%C4%B1lm%C4%B1%C5%9F%20istihdam%20oran%C4%B1,artarak%20%48%2C4%20oldu>. (Erişim: 25.09.2023)
- Žarković-Rakić, J., Randelović, S. ve Vladislavljević, M. (2016). Labour market effects of social security contribution reform in Serbia. *Economic Annals*. 61-208. 73-92.

Etik kurul onayı

Çalışma; anket ya da ölçek uygulamayı gerektiren, görüşme ve gözlem içeren; doküman, resim, anket vb. diğerleri tarafından geliştirilen ve kullanım izni gerektiren çalışmalar ya da klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalardan olmaması sebebi ile etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Cumhuriyet'in 100. yılında Türkiye'nin kalkınma yardımları ve ihracatı arasındaki ilişkinin Çekim Modeli ile analizi (2014-2021)
Analysis of the relationship between Turkey's development aid and exports in the 100th anniversary of the Republic of Turkey with Gravity Model (2014-2021)

Gönderim Tarihi / Received: 25.07.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 25.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1332764](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1332764)

Binali KILIÇ**1

Türker BATMAZ²

ÖZ: Türkiye Resmi Kalkınma Yardımı sağlayan donör ülke durumuna geçmiş ve son 20 yıldır Resmi Kalkınma Yardımları sağlayan ülkeler arasında en güçlü ve en cömert ülke olarak yerini almıştır. 2017 yılında Türkiye mali bütçesinden ve diğer kaynaklardan toplam 8,12 milyar dolar kalkınma yardımı (dış yardım) yaparak en cömert ülke unvanını almıştır. Bu nedenle çalışmamızda, Türkiye'nin en çok kalkınma yardımı yaptığı ilk beş ülke arasında yer alan; Suriye, Somali, Azerbaycan, Filistin ve Irak ile ticaret hacminin hangi yönde etkilendiği çekim modeli yardımı ile 2014-2021 dönemi verileri ile analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda kalkınma yardımları yapılan yararlanıcı ülkeler ile donör ülke olarak Türkiye'nin dış ticareti arasında bir ilişki tespit edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Mali politika, Kalkınma yardımları, İhracat, Dış yardımlar, Gravity (çekim) modeli

ABSTRACT: Turkey has become a donor country providing official development aid and has been the most muscular donor of official development aid for the last 20 years. In 2017, Turkey was the most generous country, providing USD 8.12 billion in development aid (foreign aid) from its fiscal budget and other sources. For this reason, in our study, the direction in which the trade volume with Syria, Somalia, Azerbaijan, Palestine, and Iraq, which are among the top five countries to which Turkey provides the most official development aid, is analyzed with the help of the gravity model.

Keywords: Fiscal policy, Official development aid, Export, Gravity model

** Sorumlu Yazar / Corresponding Author

¹ Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi/İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü/Dış Ticaret Anabilim Dalı, binali.kilic@balikesir.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8345-6617>

² Dr. Öğretim Üyesi, Balıkesir Üniversitesi/İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/İktisat Bölümü/İktisat Politikası Anabilim Dalı, turker.batmaz@balikesir.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0360-6302>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

Primarily, in order to reduce the economic and social differences between developing and underdeveloped countries and developed countries and to bring the levels of development and the welfare of the people closer to each other, various instruments are used. The most preferred of these instruments are official development assistance and development cooperation activities (Önder and Barış, 2017: 24). Official Development Assistance (ODA) is one of the essential instruments aiming to compensate for the lack of capital accumulation in developing countries in order to finance economic development (Karagöz, 2013: 317). This assistance ensures long-term social and economic human development in less developed countries. Development assistance refers to all aid and support developed countries provide to underdeveloped and developing countries. Countries that transfer resources are called donor countries; countries that benefit from these resources are called beneficiary countries. The aid understanding of the donor country may depend on many factors (İpek, 2020: 59). Official Development Assistance (ODA) includes contributions made to beneficiary countries and multilateral organizations designated by the DAC for development purposes and includes a grant element. In this sense, at least 45 percent of the allocated resources should include a grant element if they are transferred to low-income countries, 15 percent if they are transferred to low-middle-income countries, and 10 percent if they are transferred to high-middle-income countries (Ababa, 2015: 2; Ministry of Development, 2018: 13). The main objectives of official development assistance provided by Western countries are stated as reducing poverty and corruption in the beneficiary countries, increasing the level of education, meeting urgent humanitarian needs, providing improvements in the military field and developing democracy (Bayar, 2017: 66).

Official development assistance started in relations between countries in the late 18th century. The first examples can be given from the history of America and France (TIKA, 2013: 6). It is seen that development aid was more prominent in the 19th century (İpek, 2020: 60). Today, aid to underdeveloped countries by developed countries or international aid organizations has its roots in Marshall Aid, which was implemented for the reconstruction of Western Europe after World War II, especially under the political environment of the 1950s (Karagöz, 2013: 319). Official Development Assistance is recognized as one of the most important instruments to finance economic development. At the 1970 United Nations (UN) General Assembly, developed countries committed to increasing the share of their gross national product (GNP) in their Official Development Assistance budgets to 0.7% (Karagöz, 2013: 317).

Methodology

As part of the study's application phase, Turkey's exports to Syria, Somalia, Azerbaijan, Palestine, and Iraq, the five countries Turkey provides the most official development assistance, are analyzed with the help of the gravity model. In the first stage, the study's data set, the definition, and the sources of the variables used are explained. Then, the analysis findings are presented by applying panel data analysis within the scope of the gravity model, which is frequently used in foreign trade analysis and has proven its reliability. Turkey's exports to the five countries (Syria, Somalia, Azerbaijan, Palestine, and Iraq) to which Turkey provides the most official development assistance are analyzed with the gravity model for the period 2014-2021 using the variables of GDP, distance to each other, population and official development assistance.

Findings and discussion

Today, countries are increasingly considering soft power elements in international relations. Turkey, too, has started to increase its political, cultural, and economic influence in its region by using the soft power phenomenon more in international relations (Karagül, 2013: 79). For Turkey, this process started in 1985 with a program carried out by the State Planning Organization to provide \$10 million in aid to the African Continent. The process continued with the declaration of 2005 as the Year of Africa, which was initiated in 1998 to develop relations and cooperation between countries in the African Continent. In 1991, with the dissolution of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) and the declaration of independence of the Turkish Republics in Central Asia and the Caucasus, and Turkey becoming the first country to recognize these states, the development of bilateral and regional relations began to gain momentum. During these years, Turkey was both a recipient and a donor of development assistance.

Especially after the collapse of the Eastern Bloc, it became necessary to establish an institution responsible for the flow of aid, and the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TIKA) Strategy Development Department was established within the Ministry of Culture and Tourism (Karagöz, 2013: 346-347). TIKA has been coordinating Turkey's development assistance since 1992 (TIKA, 2018: 3). Turkey accelerated and increased its official development assistance after 2005. This aid increased by 47 percent between 2005 and 2013, reaching an annual average of USD 1.2 billion. In 2013, Turkey increased the amount of its development assistance to approximately USD 3.3 billion. In 2021, official development assistance amounted to USD 7.71 billion. Moreover, in proportional terms, the ratio of development assistance to national income increased from 0.13 percent in 2010 to 0.40 percent in 2013 (Karagöz, 2013: 346-347). All activities to increase the mutual trade volumes of donor and beneficiary countries are considered within the scope of foreign aid. For example, Sweden has allocated special funds to initiate and develop foreign trade with migrants' home countries. Australia considers trade promotion policies as part of its foreign and international development approaches (TIKA, 2013: 22).

Results and recommendations

According to the analysis results, the GDP of the countries with the highest official development assistance, the distance between these countries and Turkey, and the population of the selected countries are statistically significant with Turkey's exports to these countries. According to these results, there is a significant and positive relationship between the GDP of the selected countries and Turkey's exports to these countries. Likewise, the increase in the population of the selected group of countries gives positive and statistically significant results on Turkey's exports to these countries. The geographical distance between the countries from Turkey is statistically significant but has a negative effect on Turkey's exports to these countries. This result aligns with the fundamental equation of the gravity model proposed by Tinbergen (1962). Turkey's official development assistance to the five selected countries has not yielded statistically significant results. This shows that Turkey's official development assistance to these countries does not affect Turkey's exports to these countries.

Giriş

Ülkeler arasındaki ekonomik ve sosyal farklılıkları azaltmak ve kalkınma düzeyleri ile halkın refah düzeylerini birbirlerine yakınlaştırmak için çeşitli araçlara başvurulmaktadır. Bu araçlardan en çok tercih edileni kalkınma yardımları (dış yardımlar) ve kalkınma işbirliği faaliyetleridir (Önder ve Barış, 2017: 24).

Günümüzde yoksulluk ulusal ve uluslararası düzeyde insanların gündeminde olan bir konudur. Yoksulluğun azaltılarak sürdürülebilir kalkınmanın finansmanı ancak kamu, Sivil Toplum Kuruluşları ve özel sektörü de içeren iç ve dış kaynaklardan sağlanabilmektedir. Kalkınmanın küresel seviyede finansmanında devletler işbirliği içerisinde ortak ihtiyaçlara odaklanmalıdır (Tosunoğlu, 2015: 10). Tüm ülkelerde kamu ve özel sektörden sonra ekonomiye katkı sağlayan üçüncü güç STK'lardır (Şahin, 2016: 704). Sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşılabilmesi için toplumda her yönüyle kalkınma hamleleri gerçekleştirilmelidir (Gönen, 2005: 79). Bu nedenle, vergi gelirlerini arttırmak ve ödenen vergilerin hangi alanlarda kullanıldığı konusunda vatandaşlara bilgilendirme yapılması önemlidir (Şahin Kıymet ve Altunöz, 2020: 649). Kalkınma yardımları, iktisadi kalkınmanın finansmanını sağlamak için gelişmekte olan ülkelerde sermaye birikimi yetersizliğini telafi etmeyi amaçlayan önemli araçlardan biridir (Karagöz, 2013: 317). Bu yardımlar, az gelişmiş ülkelerde uzun dönemde sosyal, ekonomik ve insani kalkınmayı sağlamayı amaçlamaktadır. Böylece dünya barışına ve güvenliğine katkı sağlamak mümkündür. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere sağlanan Resmi Kalkınma Yardımları, esas olarak OECD Kalkınma Yardımları Komitesi (DAC) tarafından sağlanmaktadır. Türkiye OECD-DAC listesinde Resmi Kalkınma Yardımları konusunda yararlanıcı ülke durumunda olmasına karşın, son 20 yıldır Resmi Kalkınma Yardımları sağlayan ülkeler arasında güçlü ve en cömert ülke olarak yerini almıştır (Tosunoğlu, 2015: 10).

Modern anlamda 80 yıllık geçmişi olan kalkınma yardımları donör ülkenin sahip olduğu stratejik bakış açısının, tecrübesinin, bilginin ve teknolojinin yararlanıcı ülkelere paylaşılmasıyla ve iş birliği yapılmasıyla ilgilidir. Günümüzde donör ülkeler, kalkınma sürecini tamamlamış ve birçok alanda sermaye birikimi açısından yararlanıcı ülkelere göre daha ileri ve gelişmiş durumda olan ülkelerdir (İpek, 2020: 65).

Türkiye'nin donör ülke olarak yaptığı kalkınma yardımları siyasi ve ekonomik güdülere dayanmaktadır. Siyasi güdülere dayalı yardımların amacı siyasi ilişkilerin geliştirilmesine yöneliktir. Ekonomik güdülere dayalı yardımların arkasındaki gerekçenin ticaretin artırılması ve gelişen Türkiye ekonomisi için yeni pazarlara ulaşmak olduğu söylenebilir. Örneğin; Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) geçici üyeliği lobi faaliyetleri süresince Afrika ülkeleri ile geliştirilen ilişkiler neticesinde, Türkiye'nin Afrika ülkelerine toplam ihracatı 2003'te 2,13 milyon dolar iken 2009'da 10,15 milyon dolara ulaşmış ve 3,7 kat artmıştır (Karagöz, 2013: 347). Buna karşılık, Afrika ülkeleri ise Türkiye'ye toplam ihracatlarını 2003'te 1,54 milyon dolardan 2009'da 3,93 milyon dolara yükseltmişlerdir. Görüleceği üzere, Türkiye'nin dış yardım yönlendirme kriterlerinde politik ve ekonomik çıkarların karşılıklı yürütülmesi amaçlanmıştır (Karagöz, 2013: 339).

Kalkınma yardımları, gelişmiş ülkeler tarafından az gelişmiş ve/veya gelişmekte olan ülkelere yapılan yardımları ifade eder. Kaynak aktaran ülkeler donör ülkeler olarak; bu kaynaklardan yararlanan ülkeler ise yararlanıcı ülkeler olarak adlandırılmaktadır. Donör ülkenin yardım anlayışı pek çok faktöre bağlı olabilmektedir (İpek, 2020: 59). Savaş yıkımı sonrası düşük gelir grubundaki ülkelere yapılan dış yardımlar 1950'li yıllardan sonra uluslararası ilişkilerde önemli bir politika aracı olmuştur. Bu yardımlar ülkeler ve uluslararası kuruluşlar tarafından yapılmakla birlikte, temel amaç ekonomik gelişmeye katkı, doğal afetler ile mücadele ve diğer benzer sebepler ile yapılmaktadır (Bayar, 2017: 65).

İki ülke arasında ya da Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası vb. uluslararası kuruluşlar aracılığıyla yapılan kalkınma yardımları, yardım yapılan ülkenin iktisadi kalkınma düzeylerine katkı sağlamayı amaçlar (Bayar, 2017: 67). Resmi Kalkınma Yardımları, DAC tarafından belirlenen yararlanıcı ülkelere ve çok taraflı kuruluşlara kalkınma amacıyla yapılan ve hibe unsuru içeren katkıları kapsamaktadır. Bu anlamda, ayrılan kaynağın düşük gelirli ülkelere aktarılıyorsa en az yüzde 45, düşük-orta gelirli ülkelere aktarılıyorsa yüzde 15 ve yüksek-orta gelirli ülkelere aktarılıyorsa yüzde 10 hibe unsuru içermesi gerekmektedir (Ababa, 2015: 2; sbb.gov.tr, 04.04.2023).

Araştırmacılara göre, batılı gelişmiş ülkelerin yaptıkları yardımlarda yararlanıcı ülkelerin ihtiyacından çok, yardım veren Batılı devletlerin siyasi ve ekonomik çıkarlarının etkili olduğu görülmüştür (Karagöz, 2013: 323). Ancak, Batılı ülkeler tarafından yapılan dış yardımların resmi amacı; yararlanıcı ülkelerde yoksulluğun ve yolsuzluğun azaltılması, eğitim düzeyinin yükseltilmesi, acil insani ihtiyaçların giderilmesi, askeri alanda iyileştirmeler sağlanması ve demokrasinin geliştirilmesi olarak ifade edilmektedir (Bayar, 2017: 66). Gelir dağılımı eşitsizliği ve yoksulluk ile mücadele soyut bir süreci ifade eder. Yoksulluk ile mücadele ve gelir dağılımında eşitliğin sağlanması, başta adil vergi politikalarının, sosyal yardımların ve ekonomik ve sosyal politikaların eşgüdüm içinde yürütülmesini gerektirir (Kızıltoprak, 2020: 334). Aynı zamanda kalkınmanın, devletin küçültülerek serbest piyasa mekanizmalarına müdahale etmemesi sonucunda gerçekleşeceği düşüncesi ön plana çıkarılmaktadır (Yavuz, 2007: 183).

Dünyada kalkınma yardımlarının tarihçesi ve gelişim süreci

18. yüzyılın sonlarından itibaren uluslararası ilişkilerde görülmeye başlanan kalkınma yardımlarının ilk örnekleri, Amerika ve Fransa üzerinden verilebilmektedir. Fransa'nın Amerikan Devrimi sırasında Amerika'ya yaptığı büyük çaplı yardımlar, donör ülke olan Fransa'nın üzerindeki etkileri itibariyle uzun süre tartışmalara konu olmuştur. Araştırmacılar Amerika'ya yapılan büyük çaplı yardımların Fransa'nın mali durumu üzerinde negatif etkiye sahip olduğunu ve bu durumun monarşi krizini hızlandırdığı konusunda görüş birliği içerisindeyler (tika.gov.tr, 04.04.2023).

Kalkınma yardımlarının 19'uncu yüzyılda daha belirgin bir şekilde yapıldığı görülmektedir. 19. yüzyılda, Birleşik Krallık, kendi çıkarları için sömürge ülkelere yaptığı yardımlar veya aktardığı kaynakların, kalkınma yardımlarının tarihteki ilk örnekleri olduğu söylenebilir (İpek, 2020: 60). Günümüzde gelişmiş ülkeler ya da uluslararası yardım kuruluşları tarafından az gelişmiş ülkelere yönelik yapılan yardımların kökeni, 2. Dünya Savaşı sonrası özellikle 1950'li yılların politik ortamına uygun olarak Batı Avrupa'nın yeniden inşası için hayata geçirilen Marshall Yardımlarına dayanmaktadır (Karagöz, 2013: 319).

Kalkınma yardımları, iktisadi kalkınmanın finansmanını sağlayacak en önemli araçlardan biri olarak kabul edilmektedir. 1970 yılında yapılan Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu'nda, gelişmiş ülkeler, Resmi Kalkınma Yardımı bütçelerinde gayri safi milli hasıllarının (GSMH) payını %0,7'ye çıkarmayı taahhüt etmişlerdir (Karagöz, 2013: 317).

1950'lerde batılı ülkeler tarafından bir diplomasi aracı olarak kullanılan kalkınma iş birliği ve dış yardımlar kavramını, Sovyet Bloğu ülkelerinin de kullandığı görülmektedir. Sovyetler Birliği'nin inisiyatifi ile Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi (COMECON) kurulmuştur. Birçok Afrika, Asya ve Latin Amerika ülkesinin yer aldığı bu platformun amacı, donör ülke ile bağımlı bir ilişki kurmadan, dayanışma içinde iş birliğinin yollarını aramaktır. Kurulduğu ilk yıllarda "Gelişmekte Olan Ülkeler Arasında Teknik İşbirliği" (TCDC) olarak adlandırılan yapılanma, 1955 yılında Bandung Konferansı, 1978 yılında Buenos Aires Konferansı, 2000 yılında Milenyum Zirvesi ve 2009 yılında düzenlenen Nairobi Konferansı ile süreklilik sağlamıştır (cooperacionsursur.org, 04.04.2023; sbb.gov.tr, 04.04.2023).

Paris Deklarasyonu'nun (2005), ülkelerin kalkınma yardımlarının etkinliği ile ilgili en güçlü taahhüt olduğu söylenebilir. Çünkü, Paris Deklarasyonu kalkınma yardımlarının yönetiminde donör ve yararlanıcı ülkelerin sorumluluk almalarını öngörmektedir (Arpa ve Bayar, 2019: 208-209).

Türkiye'nin kalkınma yardımları ile ilgili yararlanıcı ülke olma süreci

Ekonomik olarak güçlü olan ve uluslararası ilişkilerde askeri, siyasi, ekonomik vb. alanlarda aktif rol almak isteyen ülkeler kalkınma yardımını ciddi bir araç olarak görmüşlerdir. Kalkınma iş birliği kapsamında ülkelere en fazla kaynak aktaran ülkelerin ABD, Almanya, Birleşik Krallık, Japonya ve Fransa olduğu görülmektedir. Türkiye'nin de dış yardım ve kalkınma iş birliği sürecinde donör ve yararlanıcı ülke konumunda bulunduğu görülmektedir. Türkiye'nin kalkınma yardımı konusunda yararlanıcı bir ülke olması 1948 yılında başlamıştır. Marshall yardımları kapsamında Türkiye, 1949-1961 yılları arasında ABD'den ciddi miktarda yardımlar almıştır ve bu yardımlar Türkiye'nin ekonomik kalkınmasında önemli katkılar sağlamıştır. ABD'nin yanı sıra, Fransa, Japonya ve Almanya da Türkiye'ye kalkınma yardımı sağlayan donör ülkeler arasındadır. Özellikle 2000'li yılların başı, AB ile

üyelik müzakereleri sebebiyle AB kurumları tarafından Türkiye'ye yönelik kalkınma iş birliği projelerinin artışına şahitlik etmiştir (sbb.gov.tr, 04.04.2023). Avrupa Birliği, menfaat ilişkisinin bulunduğu ülkelere mali yardımlar yapmaktadır (Güngör, 2000: 2).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, savaşta ekonomik, siyasi ve toplumsal açıdan büyük hasar görmüş olan Avrupa'nın yeniden imar edilmesi için Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tarafından Truman Doktrini ve Marshall yardımları olarak bilinen, teknik, askeri ve mali yardım paketi uygulanmıştır. Bu kapsamda, 1952 yılına kadar Avrupa ülkelerine 13 milyar dolarlık kaynak aktarılmış ve Türkiye ve Yunanistan'a sırasıyla 100 milyon ve 300 milyon dolar tutarlarında yardım sağlanmıştır. Marshall yardımları Resmi Kalkınma Yardımları (RKY) kavramının başlangıcı sayılmaktadır (Hogan, 1998: 13; sbb.gov.tr, 04.04.2023).

Türkiye'nin kalkınma yardımları ile ilgili donör ülke olma süreci

Günümüzde ülkeler, uluslararası ilişkilerde yumuşak güç unsurlarını dikkate almaktadırlar. Dünya'daki uygulamalara paralel olarak Türkiye'de uluslararası ilişkilerde yumuşak güç olgusunu daha fazla kullanarak bölgesinde siyasi, kültürel ve ekonomik etkinliğini artırma yoluna ve yarışına girmiştir (Karagül, 2013: 79). Türkiye açısından bu süreç 1985 yılında Devlet Planlama Teşkilatı tarafından yürütülen bir programla Afrika Kıtası'na 10 milyon dolarlık yardım yapılması ile başlamıştır. Süreç, 1998 yılında Afrika Kıtası'nda ülkeler arası ilişki ve iş birliğinin gelişimine yönelik başlatılan açılımın 2005 yılının Afrika yılı olarak ilan edilmesi ile devam etmiştir. Türkiye, 2000'li yılların başından bu yana kurumsal kapasite inşasına katkı sağlamak amacıyla Gambia, Gine, Gine Bissau, Moritanya, Senegal ve Sudan gibi ülkelere dış yardım yapmıştır (Karagöz, 2013: 327). Türkiye, kalkınma yardımları alanında daha belirgin bir rol oynamaya başlamıştır. Böylece yardım yapılan ülkelerin yönetim sistemleri ve kurumsal yapılarının daha verimli hale getirilmesi ve geliştirilmesine katkı sağlanmaya çalışılmıştır (İpek, 2020: 60).

Öte yandan Türkiye'nin esas olarak 1990'lı yıllarından itibaren az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere yardımlara başladığı görülmektedir. 1991 yılından itibaren Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin dağılması sonucu Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını ilan etmeleri ve Türkiye'nin bu devletleri tanıyan ilk ülke olması ile birlikte ikili ve bölgesel ilişkilerin gelişimi ivme kazanmaya başlamıştır. Bu yıllarda Türkiye hem kalkınma yardımı alan hem de veren ülkelere biridir. Özellikle Doğu Bloku'nun dağılması ile ilerleyen süreçte yapılan yardımların akışından sorumlu bir kurumun kurulması zorunluluğu ortaya çıkmış ve Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı kurulmuştur. Bu başkanlığın kuruluş amacı 4 nolu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin 521. maddesinde şu şekilde ifade edilmiştir: *"İş birliğinde bulunulması hedeflenen devletler ve topluluklarla iktisadi, ticari, teknik, sosyal, kültürel ve eğitim alanlarındaki ilişkileri projeler, programlar ve faaliyetler aracılığıyla geliştirmek, yapılacak katkı, yardım ve ilgili süreçleri yürütmek ve mevzuatla verilen diğer görevleri yapmak üzere, Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı, kamu tüzel kişiliğini haiz ve özel bütçeli Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı kurulmuştur. Kurumun kısa adı TİKA'dır."* Aynı Kararname'nin 522. maddesinin f bendi ile *"Kalkınma yardımları ve ülkemizin dış yardımlarıyla ilgili uygulama ve teknik koordinasyon ile takibi sağlamak, envanter hazırlamak ve raporlar yayınlamak."* görevi TİKA'ya verilmiştir (tika.gov.tr, 04.04.2023).

Ayrıca TİKA'nın görevlerine yönelik 2011'de yürürlüğe giren kararname, dış yardımın ilerleyen yıllarda sadece Türkiye Cumhuriyetleri' de değil, iş birliğinde bulunulması hedeflenen ülke ve toplulukların tamamında bu amaçla kullanılmaya devam edeceğini ortaya koymaktadır (Karagöz, 2013: 346-347). TİKA, 1992 yılından bu yana Türkiye'nin kalkınma yardımlarını koordine etmektedir. TİKA, 61 adet Program Koordinasyon Ofisine ulaşmıştır ve Orta Asya, Balkanlar, Orta Doğu, Afrika, Latin Amerika ve Güney Asya-Pasifik bölgelerinde yer almaktadır (tika.gov.tr, 04.04.2023).

TİKA, Afrika'daki faaliyetlerine 2005 yılında Etiyopya'da ofis açarak başlamış, 2019 yılı itibari ile 22 çalışma ofisine ulaşmıştır. TİKA'nın Afrika'da her yıl yaklaşık 400 proje uygulamıştır. Bu projeler, BM'nin belirlediği Binyıl Kalkınma Hedefleriyle (BKH) örtüşmektedir (Arpa ve Bayar, 2019: 211).

Yararlanıcı ülkenin kalkınmasında en önemli yardım, eğitim ve sağlık alanında yapılanlardır. Çünkü bu iki sektör, bir ülkenin kalkınması için öncelikli konular arasında yer almaktadır (İpek, 2020: 72).

İlk olarak, Türkiye'nin yönlendirdiği yardım akışlarının siyasi nedenleri arasında, TİKA'nın 2001 yılında düzenlenen kuruluş amaçları ve görevleri ile tutarlı bir biçimde, Türk dilinin konuşulduğu ülkeler ve Türkiye'ye komşu ülkeler ile ilişkilerin geliştirilmesinin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu amaç doğrultusunda, "Büyük Öğrenci Projesi" yürütülmekte, yurt dışındaki üniversitelerin Türkoloji bölümlerine ve ortak devlet üniversitelerine yardım akışları yönlendirilmekte, TRT'nin Sesi Radyosu'nun yayınları ile hedef ülkelere yönelik yayınlar yapılmakta, "Kardeşlik Sınır Tanımaz" kampanyası ve Uluslararası Türk Kültürü Kongresi düzenlenerek Türk kültürü tanıtılmaya çalışılmaktadır. Tüm bu yardım akışları, proje-program ve teknik yardımların %45'ini, toplam iki yanlı RKY'nin ise % 24'ünü oluşturmaktadır. Bu türden yardımlar, Türkiye açısından bölgesel bir güç olmak yönündeki dış politika hedefleri ile de örtüşmektedir (Karagöz, 2013: 346-347).

Türkiye resmi kalkınma yardımlarını 2005 yılından sonra hızlandırmış ve arttırmıştır. Bu yardımlar 2005-2013 döneminde yaklaşık yüzde 47'lik bir artış ile yıllık 1.20 milyar dolara ulaşmıştır. 2013 yılında Türkiye, kalkınma yardımlarının tutarını yaklaşık 3.30 milyar dolara çıkarmıştır. 2017 yılında ise gerçekleşen resmi kalkınma yardımlarının tutarı 8.12 milyar doları bulmuştur. Ayrıca oransal olarak bakıldığında kalkınma yardımlarının milli gelire oranının 2010 yılında yüzde 0.13'ten 2013 yılında yüzde 0.40'a çıktığı görülmektedir (Karagöz, 2013: 346-347). 2020 yılında 8.13 milyar dolar olan resmi kalkınma yardımlarının yüzde 5,34'lük bir azalış ile 2021 yılına gelindiğinde 7.7 milyar dolar olarak gerçekleştiği görülmektedir.

Araştırmanın amacı

Donör ülkelerin, bilgi ve tecrübelerini yararlanıcı ülkeler ile paylaşımları, kalkınma yardımlarının ilkelerinden biridir (İpek, 2020: 65). OECD kalkınma yardımlarının kapsamını; nakit transferleri, proje ve programlar, eğitim, araştırma ve geliştirme projeleri, borç azaltma operasyonları, aynı yardımlar ve Sivil Toplum Kuruluşlarına yapılan yardımlar olarak tanımlamıştır (Arpa ve Bayar, 2019: 205). Dış yardımın gelişmekte olan ülkeler açısından etkisiz olduğuna yönelik eleştirilerin başında, yardımın, yardım alan ülkeden ziyade yardımda bulunan gelişmiş ülkenin stratejik çıkarlarına hizmet ettiği iddiası gelmektedir (Karagöz, 2013: 346-347). Örneğin, Çin Afrika ülkelerine kalkınma yardımı sağlayan önemli bir donör ülkedir. Çin'in Afrika'ya yaptığı yardımlar bu ülkeyi Afrika'nın en büyük ihracat ve ticaret ortağı haline getirmiştir. 2003 ve 2013 yılları arasında Afrika'nın Çin'e ihracatı %6'dan %27'ye çıkmıştır. Aynı dönemde Afrika'nın Avrupa Birliği'ne ihracatı %37'den %23'e, ABD'ye olan ihracatı ise %21'den %10'a düşmüştür (Bayar, 2017: 77). Çin'in donör ülke olma özelliği sonucu olarak Afrika, Çin malları için önemli bir pazar olmuştur. 49 Afrika ülkesinde 1,400'den fazla Çinli şirket bulunmaktadır (Bayram ve Emiroğlu, 2016: 505).

2000'li yıllardan itibaren Çin ve Türkiye dış yardım konusunda farklı yaklaşımlar sergilemiştir. Çin yardım yaptığı Afrika ülkelerinde esas olarak enerji altyapısına odaklanmış, Türkiye ise yararlanıcı ülkelerle tarihi ve kültürel bağlarını güçlendirmeye çalışarak sosyal altyapılar ve hizmet sektörüne ağırlık vermiştir (Bayar, 2017: 63). Ülkeler resmi kalkınma yardımlarına ek olarak, acil durum yardımları, yabancı öğrencilere burslar, konuk işçi programları gibi çeşitli yollarla da dış yardımlara katkıda bulunmaktadır. Ayrıca yurtdışı havaleler konusundaki kolaylıklar ile borçların silinmesi de dış yardım olarak değerlendirilebilmektedir. Donör ve yararlanıcı ülkelerin karşılıklı ticaret hacimlerinin artırılması için yapılan tüm faaliyetler dış yardım kapsamında değerlendirilmektedir. Örneğin, İsveç, göçmenlerin kendi ülkeleri ile dış ticareti başlatabilmeleri ve sürdürebilmeleri için özel fonlar tahsis etmiştir. Avustralya ticareti geliştirici politikaları dış siyaset ve uluslararası kalkınma yaklaşımının bir parçası olarak görmektedir (tika.gov.tr, 04.04.2023).

Küreselleşme ve beraberinde getirdiği bölgeselleşme akımları ülkelerin birbirleriyle daha çok etkileşim kurlmaları noktasında önemli bir süreçtir. Gelişmiş-sanayileşmiş ülkeler yeni pazar arayışlarına devam ederken; geri kalmış ve gelişmekte olan ülkeler ise, gelişmiş ülkelerle daha rahat rekabet edebilmek için ekonomik büyüme süreçlerini hızlandırmayı amaç edinmişlerdir.

Özellikle geri kalmış ülkeler gerek kaynak bulma gerekse de sermaye yoğun üretim yapısına yönelme konusunda dezavantajlı durumdadırlar. Küreselleşme süreci beraberinde getirdiği avantajlar olmakla birlikte ülkeler arasındaki gelişmişlik makasının açılmasını hızlandırma yönüyle bakıldığında, geri kalmış ülkeler açısından negatif dışsallığa da sahiptir.

Kaynak ve sermaye bulma konusunda görece dezavantaja sahip ülkelerin gerekli kaynaklara ulaşmaları ve üretim fonksiyonlarını sermaye yoğun üretim yapısına dönüştürmeleri hem dünyadaki çıktı miktarını artıracak hem de o ülkelerdeki işsizlik sorununun çözümüne katkı sağlayacaktır.

Bu çerçevede Türkiye'nin en fazla yardım yaptığı 5 ülke ile ticaret hacminin hangi yönde etkilendiği ekonometrik model yardımı ile analiz edilecektir. Türkiye tarafından yapılan dış yardımların neticesinde yararlanıcı ülke konumunda bulunan ülkelerle Türkiye'nin dış ticaretinin nasıl şekillendiği konusu çalışmanın omurgasını oluşturmaktadır. Çalışmada yöntem olarak literatürde genel kabul görmüş ve güvenilirliğini kanıtlamış Gravity (çekim) modelinden yararlanılmıştır.

Uygulama

Çalışmanın uygulama kısmında Türkiye'nin en çok resmi kalkınma yardımı yaptığı beş ülke olan Suriye, Somali, Azerbaycan, Filistin ve Irak'la olan ihracatı ekonometrik model yardımı ile analiz edilmiştir. İlk etapta çalışmanın veri seti, kullanılan değişkenlerin tanımı ve kaynakları açıklanmış olup; daha sonra dış ticaret analizlerinde sıkça kullanılan, güvenilirliğini kanıtlamış olan çekim modeli kapsamında panel veri analizi uygulanarak analiz bulgularına yer verilmiştir.

Veri seti ve model

Çalışmada kullanılan veriler 2014-2021 yıllarını kapsamaktadır. Türkiye dahil toplamda 6 ülkenin verisi kullanılmış ve seçili ülkeler ile Türkiye'nin bu ülkelere yaptığı ihracat analiz edilmiştir. Seçilen bağımsız değişkenler kullanılan modelin temel değişkenleri olup; kullanılan bağımsız değişken/değişkenlerin açıklamaları Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Değişkenler, tanımlar ve kaynakları

Değişken	Kısaltması	Tanımı ve Kaynağı
İhracat (Milyon \$)	lnExp _{tr}	Türkiye'den seçili ülke grubuna yapılan ihracat Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)
GSYH (Milyon \$)	lnGDP	Yardım yapılan ülkelerin GSYH'leri Kaynak: World Bank
Mesafe (km)	lnDist	Türkiye ile seçili ülkeler arasındaki uzaklık Kaynak: Google Maps
Nüfus (Milyon kişi)	lnPop	Yardım yapılan ülkelerin nüfusları Kaynak: World Bank
Resmi Kalkınma Yardımı (Milyon \$)	lnODA	Türkiye'den seçili ülkelere yapılan resmi kalkınma yardımları Kaynak: (tika.gov.tr, 04.04.2023).

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Analizde kullanılmış olan tüm verilerin çarpıklığını azaltmak ve mümkün olduğunca normal hale getirebilmek için logaritmaları alınmıştır. Türkiye ile seçili ülke grubu arasındaki ihracatın analiz edilmesi için kurulan modelin denklemi ise şu şekildedir:

Sabit Etkiler:

$$\ln(\text{Exp}_{tr_{ijt}}) = \alpha + \mu_i + \beta_1 \ln(\text{GDP}_{jt}) + \beta_2 \ln(\text{Distance}_{ij}) + \beta_3 \ln(\text{POP}_{jt}) + \beta_4 \ln(\text{ODA}_{ij}) + u_{it}$$

Rassal Etkiler:

$$\ln(\text{Exp}_{ort_{ijt}}) = \alpha + \beta_1 \ln(\text{GDP}_{jt}) + \beta_2 \ln(\text{Distance}_{ij}) + \beta_3 \ln(\text{POP}_{jt}) + \beta_4 \ln(\text{ODA}_{ij}) + \varepsilon_{it}$$
$$\varepsilon_{it} = \mu_i + v_{it}$$

$\ln \text{Exp}_{tr_{ijt}}$ = i ülkesinden j ülkesine ihracat (Türkiye'den seçili ülke grubuna yapılan ihracat)

$\ln \text{GDP}_{jt}$ = j ülkesinin GSHY tutarı (Seçili ülkelerin GSYH tutarları)

$\ln \text{Distance}_{ij}$ = i ve j ülkeleri arasındaki coğrafi uzaklık (Türkiye'nin başkenti ile seçili ülkelerin başkentleri arasındaki coğrafi uzaklık)

$\ln \text{POP}_{jt}$ = j ülkesinin nüfusu (Seçili ülkelerin nüfusları)

$\ln \text{ODA}_{ij}$ = i ülkesinden j ülkesine aktarılan resmi kalkınma yardımları.

Tablo 2: Literatür özeti

Yıl	Yazar / Yazarlar	Dönem	Ülke / Ülke Grubu	Yöntem
2008	Karagöz	2005-2006	Türkiye	Çekim Modeli
Ülkelerin ekonomik büyüklükleri, uzaklıkları, kültürel ve tarihsel bağlantıları ve komşuluk özellikleri Türkiye'ye yönelik turizm akımları üzerinde etkilidir.				
2010	Saray ve Karagöz	1992-2007	Türkiye	Çekim Modeli
Ekonomik büyüklük, nüfus ve uzaklık turist akımı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar vermektedir.				
2011	Tatlıcı ve Kızıltan	1994-2007	Türkiye	Çekim Modeli
Ülke GDP'leri anlamlı ve pozitif sonuçlar verirken, ülkeler arasındaki mesafe ise anlamlı ancak negatif sonuçlar vermektedir. Gümrük birliği ve ortak sınır değişkenleri ise Türkiye'nin ihracatı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar vermemektedir.				
2012	Sandalcılar	2002-2009	Türkiye-BRIC Ülkeleri	Çekim Modeli
Ülkelerin GSYH'leri, nüfusları ve ortak sınırlarının olması pozitif etkiye sahipken; ülkeler arasındaki uzaklık ise dış ticaret akımlarını negatif şekilde etkilemektedir.				
2013	Akgül	2000-2010	Türkiye-İslam İş Birliği Teşkilatı	Çekim Modeli
Coğrafi alan bakımından geniş bir alana yayılmış olmak ve farklı sömürge geçmişlerine sahip olmalarından kaynaklı kültürel ve kurumsal ayrımlar güçlü iş birliğini zorlaştırmaktadır.				
2014	Yavuz vd.	2008-2010	Türkiye	Çekim Modeli
Ülkeler arası mesafe gelen turist sayısını negatif etkilerken, ülkelerin gelirleri ise pozitif etkilidir.				
2015	Doğan ve Tunç	1995-2014	Türkiye-Afrika Ülkeleri	Çekim Modeli
Uluslararası yapılanmalara katılmak ve GSYH pozitif etkili; mesafe ve vize uygulaması ise dış ticaret üzerinde istatistiksel olarak anlamsızdır.				
2016	Doğan ve Tunç	1995-2014	Türkiye-Orta Asya Ülkeleri	EKK / Çekim Modeli
Türkiye ile mesafenin toplam dış ticaret hacminde anlamlı bir etkisi yoktur.				
2018	Buluk ve Duran	2016	Türkiye	Çekim Modeli
Gelen turist sayısı üzerinde ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeyi pozitif, uzaklığı ise negatif etkilidir.				
2019	Kotil	2002-2018	Türkiye-AB	Çekim Modeli
Ülke nüfusları ve mesafe değişkenleri ihracat üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkiye sahip değildir.				
2020	Degen ve Buzdağlı	2000-2017	Türkiye	Çekim Modeli
Modeldeki kukla değişkenler haricindeki diğer tüm değişkenler istatistiki açıdan DYY üzerinde anlamlı sonuçlar vermiştir.				
2021	Demiray	2010-2018	Türkiye	Çekim Modeli
Milli gelir, gümrük birliği, dil, uzaklık ve sınır ticareti ticaret akımlarında pozitif etkili iken; mesafe ve deniz kıyısı olmama negatif etkilidir.				
2022	Tekin ve Merdivenci	2000-2018	E7 Ülkeleri- Türkiye	Çekim Modeli
Dış ticaret üzerinde GSYH ve nüfus pozitif, mesafe ise negatif etkilidir.				
Çalışma Türkiye özelinde ilerlediğinden dolayı literatür tablosu Türkiye ile sınırlı tutulmuştur.				

Kaynak: Literatür taranarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Yöntem

Türkiye'nin en çok resmi kalkınma yardımı yaptığı beş ülkeye olan (Suriye, Somali, Azerbaycan, Filistin ve Irak) ihracatı ülkelerin GSYH'leri, birbirine olan uzaklıkları, nüfusları ve yapılan resmi kalkınma yardımları değişkenleri kullanılarak 2014-2021 dönemi için çekim modeli ile analiz edilmiştir.

Gravity (Çekim) modeli

Model Newton'un 1687 yılında ortaya koyduğu Çekim Yasası'nı temel almaktadır. Bu yasaya göre maddenin molekülü diğer molekülleri kendi kuvvetleri ile doğru orantılı olarak kendisine çekmektedir. Ancak yasaya göre bu çekim moleküller arasındaki mesafenin karesi ile ters orantılı şekilde gerçekleşmektedir (vi.unctad.org, 25.03.2023).

Temeli fen bilimlerine dayanan çekim modelini iktisadi literatüre ilk olarak uyarlayan isim Jan Tinbergen (1962)'dir. İktisadi literatüre göre bu model ülkelerin iktisadi potansiyellerini ve başkentlerinin birbirleri ile olan coğrafi uzaklıklarını dikkate almakta ve bu şekilde ülkeler arasındaki ticaret potansiyelini analiz etmeye yardımcı olmaktadır. Tinbergen (1962) yapmış olduğu çalışmada analize tabii iki ülke arasındaki uzaklığın arttıkça aralarındaki ticaret potansiyelinin azalacağını belirtmektedir. İktisadi literatürde ilk defa Tinbergen tarafından kullanılan çekim modelinin temel denklemi ise şu şekildedir (Tinbergen, 1962).

$$X_{ij} = A \frac{Y_i^{\alpha} + Y_j^{\beta}}{D_{ij}^{\gamma}}$$

Bu denklemde

X_{ij} = i ülkesinden j ülkesine olan ticaret akımı

Y_i^{α} = ihracatçı ülkenin (i) GSMH büyüklüğü

Y_j^{β} = ithalatçı ülkenin (j) GSMH büyüklüğü

D_{ij}^{γ} = i ve j ülkeleri arasındaki coğrafi uzaklık

Tinbergen oluşturduğu formülde dış ticaret için nedenselliğin gelir ve mesafeden kaynaklandığını belirtmektedir. Söz konusu modelde ikili dış ticaretin ülkeler arasındaki mesafe ile ters, ekonomik potansiyeller ile doğru orantılı olduğunu ortaya koymuştur. Diğer taraftan ise Tinbergen uluslararası ticaret akımlarını belirleyen üç faktörün olduğunu belirtmektedir. Bunlar:

A) Ülkenin ihracatı ile ülke ekonomisinin ilişki olduğu

B) Ülkenin ihracatının ithalatçı ülke/ülkelerin ekonomisine bağlı olduğu

C) Uluslararası ticaret akımları ile taşıma maliyetleri arasında negatif ilişkinin bulunduğu (Tinbergen, 1962).

Tinbergen'in çekim modeline, Y_{it} ve Y_{jt} gelir seviyelerini ekleyip logaritmasını da alındığımızda gravity (çekim) modelinin temel ekonomik denklemi şu şekilde yazılmaktadır (Kula ve Aslan, 2008).

$$\log Q_{ijt} = \beta_0 + \beta_1 \log D_{ijt} + \beta_2 \log Y_{jt} + \beta_3 \log Y_{it} + \varepsilon_{it}$$

Ampirik bulgular

Çalışmada Türkiye ile en çok resmi kalkınma yardımı yaptığı beş ülkenin verileri 2014-2021 yılları için analiz edilmiştir. Analizin bağımlı değişkeni olarak Türkiye'nin bu beş ülkeye yaptığı ihracat seçilmiştir. Bağımsız değişken olarak ise ülkelerin başkentlerinin birbirleri ile olan coğrafi uzaklıkları, nüfusları, GSYH'leri ve Türkiye'nin yapmış olduğu resmi kalkınma yardımı tutarları seçilmiştir. Panel veri analiz yöntemi yapılırken sabit etkiler ve rassal (tesadüfi) etkiler modellerinden yararlanılmaktadır. Bu iki modelden hangisinin uygun olduğunu sınamak için ise Hausman testi yardımıyla belirlenmektedir. Aşağıda tabloda yapılmış olan Hausman testi sonucu ile birlikte modelde yine Hausman testinin sonucuna ((Prob>chi2 = 0.1580) göre seçilen rassal etkiler modelinin analiz sonuçları verilmektedir.

Hausman testinin ardından elde edilen sonuca göre "H₀ = Rassal Etkiler Modeli tutarlı ve uygundur biçimindeki yokluk hipotezi kabul edilmektedir. Dolayısıyla:

H₁ = Sabit Etkiler Modeli tutarlı ve etkindir hipotezi reddedilememektedir.

Tablo 3: Rassal Etkiler Test Sonuçları

InExptr Değişken)	(Bağımlı Katsayı	z	P> z
lnGDP	.4998773	2.73	0.006
lnDistance	-.8604613	-2.95	0.003
lnPOP	1.64635	7.31	0.000
lnODA	-.0715241	-0.96	0.339
cons	-11.16806	-3.94	0.000

Stata 14.2 Programıyla yapılan testlerin sonuçlarını içermektedir. Tablo tarafımızca oluşturulmuştur.

RASSAL ETKİLER TEST SONUÇLARI

Number of obs= 39	Number of groups= 5
Prob > chi2= 0.0000	
R-sq:	
within: 0.2571	
between: 0.9203	
overall: 0.8992	

Kaynak: Stata 14. Programından yararlanılmıştır.

Sonuç ve öneriler

Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hızla yayılan küreselleşme akımları ve beraberinde getirdiği bölgeselleşme süreci ülkeler ve bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler aleyhine seyretmesine neden olmuştur. Gelişmiş ve sanayileşmiş ülkeler bir yandan minimum maliyetle maksimum çıktı hedefine ulaşmak ve makroekonomik hedeflerinin ötesine geçmek için çabalarırken; geri kalmış ve gelişmekte olan ülkeler ise uluslararası piyasada rekabet edebilmek ve gelişim süreçlerini minimuma indirebilmek için çaba harcamaktadırlar. Söz konusu küreselleşme ve beraberinde getirdiği bölgeselleşme akımları ülkeler arasındaki refah ve insani yaşam standardı seviyelerinin de farklılaşmasına neden olmuştur. Bu noktada ülkeler resmi kalkınma yardımları adı altında refah seviyesi ve insani yaşam kalitesi daha düşük olan ülkelerin gelişimini hızlandırmak ve o ülkelerdeki hayat kalitesini artırmak için yardımlar yapmaktadırlar.

Yapılan analiz sonuçlarına göre Türkiye'nin seçili ülke grubu ile olan ihracatında en çok resmi kalkınma yardımı yapılan ülkelerin GSYH'leri, bu ülkelerle Türkiye arasındaki uzaklık ve seçili ülkelerin nüfusları Türkiye'nin bu ülkelere yaptığı ihracat ile istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuçlara göre seçili ülkelerin GSYH'leri ile Türkiye'nin bu ülkelere yaptığı ihracat arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki mevcuttur. Aynı şekilde seçili ülke grubunun nüfuslarındaki artış da Türkiye'nin bu ülkelere yapmış olduğu ihracat üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar vermektedir. Yapılan analiz sonucunda ülkelerin Türkiye ile olan coğrafi uzaklıkları ise istatistiksel olarak anlamlı fakat Türkiye'nin bu ülkelere yaptığı ihracat üzerinde negatif etkili olduğu sonucunu vermektedir. Bu sonuç hem Tinbergen (1962)'nin ortaya koymuş olduğu çekim modelinin temel denklemi ile hem de literatürde Türkiye özelinde yapılan çalışmaların (Tatlıcı ve Kızıltan: 2011, Sandalcılar: 2012, Yavuz vd.: 2014, Demiray: 2021) bulgularıyla örtüşmektedir. Türkiye'nin seçili beş ülkeye yapmış olduğu resmi kalkınma yardımları ise istatistiksel olarak anlamlı sonuç vermemektedir. Bu bize Türkiye'nin bu ülkelere yaptığı resmi kalkınma yardımlarının yine bu ülkelerle olan ihracat üzerinde bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Bu durum Türkiye'nin yapmış olduğu resmi kalkınma yardımlarının ihracat noktasında geri dönüşünün olmadığı anlamına gelmektedir. Yardım yapılan ülkelerin büyüklükleri ve dünya ölçeğindeki payları düşünüldüğünde henüz sermaye yoğun üretim yapısına adapte olamadıkları görülmektedir. İlerleyen yıllarda gerek yapılan yardımların sürdürülmesiyle gerekse de yararlanıcı ülkelerin ekonomik büyümelerinin hız kazanmasıyla üretim yapıları değişecek ve çıktı miktarları da artacaktır. Her ne kadar geçen süre içerisinde yapılan yardımların Türkiye ve yararlanıcı ülkeler arasındaki ihracat hacmini artırmadığı görülse de bu durumun zaman içerisinde değişeceğine inanılmaktadır.

Kaynakça

- Ababa, A. (2015). Why modernise official development assistance? Third International Conference on Financing for Development, 04 Nisan 2023 tarihinde <https://www.oecd.org/dac/financing-sustainable-development/Addis%20flyer%20-%20ODA.pdf>. adresinden erişildi.
- Akgül, S. M. (2013). Çekim modeli bulguları ışığında Türkiye'nin İslam iş birliği Teşkilatı ile ilişkileri ve ticari potansiyeli. *Adam Akademi*, 3(2), 83-110.
- Arpa, E. ve Bayar, M. (2019). Türkiye'nin Afrika'ya yönelik kalkınma yardımlarının yardım etkinliği açısından değerlendirilmesi. *Bilge Strateji*, 11(21), 201-229.
- Bayar, M. (2017). Dış yardımda Amerikan, Çin ve Türk yaklaşımları. T.C. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. *Avrasya Etütleri*, 53(1), 63-86.
- Bayram, M., ve Emiroğlu, H. (2016). Afrika'da artan Çin nüfusunun çok yönlü sonuçları. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(28), 501-516.
- Buluk, B. ve Duran E. (2018). Türkiye'ye yönelik dış turizm potansiyelinin panel çekim modeli ile analizi. *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, 29(1), 1-12.
- Cabana, S.L. (2014). Chronology and history of south-south cooperation, cooperacion SUR-SUR working document, Number 5, 04 Nisan 2023 tarihinde <https://cooperacionsursur.org/wp-content/uploads/2020/05/18-DT05-Chrono-South-South2014.pdf>, adresinden erişildi.
- Degen, V., ve Buzdağlı, Ö. (2020). Türkiye'de doğrudan yabancı yatırımların belirleyicilerinin çekim modeli ile analizi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(75), 1419-1443.
- Demiray, Ç. O. (2021). Ticaret akımlarının yapısal çekim modeli ile sınanması. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 25(1), 179-204.
- Doğan, B. B., ve Tunç, Ö. Ş. (2015). Türkiye'nin Afrika ülkeleri ile olan dış ticaretinin belirleyicileri: panel çekim modeli yaklaşımı. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 7(12), 1-17.
- Doğan, B. B., ve Tunç, Ö. Ş. (2016). Türkiye'nin Orta Asya ülkeleri ile ticaretinin panel çekim modeli ile analizi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(11), 139-156.
- Google Maps. 05.04.2023 tarihinde <https://maps.google.com/> adresinden erişildi.
- Gönen, İ. (2005). Bölgesel kalkınma stratejileri ve ülke ekonomisine katkıları. *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik Dergisi*, Ekim 2005(150), 74-89.
- Güngör, K. (2000). Avrupa Birliği'nin üçüncü ülkelere yönelik mali yardımları ve Türkiye. *Mevzuat Dergisi*, 3(35), 1-10.
- Head, K. (2003). Gravity for begginers. 25 Mart 2023 tarihinde <https://vi.unctad.org/tda/background/Introduction%20to%20Gravity%20Models/gravity.pdf>. adresinden erişildi.
- Hogan, M. (1998). Blueprint for recovery. *American Studies Journal*, 41, 11-25.
- İpek, E. (2020). Kalkınma yardımları bağlamında Türkiye'nin benimsediği felsefenin özgünlüğü. *Avrasya Etütleri*, 26(58), 61-89.
- Karagöz, F. (Ed.) (2013). Bir kalkınma reçetesi olarak dış yardım: Türkiye'nin verdiği resmi kalkınma yardımlarının değerlendirilmesi, Türkel Minibaş'a armağan: Kriz, kalkınma ve Türkiye ekonomisi seçme yazılar, Derin Yayınları.
- Karagöz, K. (2008). Türkiye'nin turizm potansiyeli: çekim modeli yaklaşımı. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 19(2), 149-156.
- Karagül, S. (2013). Türkiye'nin Balkanlardaki "yumuşak güç" perspektifi: Türk İş birliği ve Koordinasyon Ajansı. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 8(1), 79-102.
- Kızıltoprak, Ö. (2020). Gelir dağılımı eşitsizlikleriyle mücadelede vergilerin rolü. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 331-340.
- Kotil, E. (2019). Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne ihracatı: çekim modeli analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 15(2), 167-175.
- Kula, F., ve Aslan, A. (2008). Türkiye'nin Ortadoğu'da ekonomik geleceği: Türkiye'nin ihracat potansiyeline yönelik ampirik bir analiz. *Munich Personal RePEc Archive*, MPRA Paper No. 10688.
- Önder, M., ve Barış, Ş. M. (2017). Kalkınma iş birliğinde etkinlik arayışları ve yeni aktörler: paradigma dönüşümü. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 23-24.
- Sandalcılar, A. R. (2012). Türkiye'nin BRIC ülkeleriyle ticari potansiyeli: panel çekim modeli yaklaşımı. *Journal of Yaşar University*, 25(7), 4164-4175.

- Saray, M. O., ve Karagöz, K. (2010). Determinants of tourist inflows in Turkey, evidence from panel gravity model”, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(11), 33-46.
- Şahin Kıymet, N. ve Altunöz, U. (2020). Muhasebe biliminin toplumsal gelişime katkısı bağlamında Türkiye'nin kayıt dışılık sorunu ve ekonomik büyüme ile ilişkisi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı: 24, 649-676.
- Şahin, N. K. (2016). Sivil Toplum Kuruluşlarından (STK) vakıflarda muhasebe ve vergi uygulamaları. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, ICAFR 16 Özel Sayısı*. 703-718.
- T. C. Kalkınma Bakanlığı, (2018). “Kalkınma Planı On Birinci (2019-2023) Teknik İşbirliği ve Kalkınma Yardımları Çalışma Grubu Raporu” Yayın No: KB:2989-ÖİK:771, 04 Nisan 2023 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2020/04/TeknikIsbirligi_ve_KalkinmaYardimlariCalismaGrubuRaporu.pdf adresinden erişildi.
- Tatlıcı, Ö., ve Kızıltan, A. (2011). Çekim modeli: Türkiye'nin ihracatı üzerine bir uygulama. *Atatürk İİBF Dergisi, Özel Sayısı*, 287-299.
- Tekin, M., ve Merdivenci, F. (2022). E7 ülkeleriyle Türkiye arasındaki dış ticaretin panel veri analizi: çekim modeli yaklaşımı. *Sosyoekonomi*, 30(51), 407-426.
- The World Bank. 05.04.2023 tarihinde <https://databank.worldbank.org/> adresinden erişildi.
- Tinbergen, J. (1962). An analysis of world trade flows. New York: The Twentieth Century Fund
- Tosunoğlu, Ş. (2015). Türkiye'nin resmi kalkınma yardımları politikası: eğilimler ve hedefler. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 4(10), 9-29.
- Türk İş Birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA). 05.04.2023 tarihinde <https://www.tika.gov.tr/tr> adresinden erişildi.
- Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), (2013). Dış yardımların düzenlenmesi seçilmiş ülke uygulamaları:2011/2012”, ISBN 978-975-19-5891-4, 04 Nisan 2023 tarihinde <https://www.tika.gov.tr/upload/2016/Prestij%20Eserler/Dış%20Yardımların%20Düzenlenmesi%202011-2012.pdf>. adresinden erişildi.
- Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), (2018). “Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi” 04 Nisan 2023 tarihinde https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/teskilat_kanunu-238, adresinden erişildi.
- Yavuz, G. (2007). Washington uzlaşması snrasında dünya bankasından bir açılım önerisi: kapsamlı kalkınma için çerçeve. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(3), 181-196.
- Yavuz, S., Kabadayı, B., Savaş, N. ve Doker, A. C. (2014). Türkiye turizm talebi: Bir çekim modeli uygulaması. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(2), 133-141.

Etik kurul onayı

Deneysel olarak bilimsel etik kurallarını ihlâl eden bir durum olmaması sebebi ile bu araştırma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Araştırmaçıların katkı oranı beyanı

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Teknolojik gelişmelerin bankacılık hizmetlerine katkısı: Türkiye'nin son yüzyılı örneği The contribution of technological developments to banking services: The case of the last century of Turkey

Gönderim Tarihi / Received: 03.09.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 03.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1354743](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1354743)

Oğuzhan KIVRAK**1

Sercan HATİPOĞLU²

ÖZ: Teknolojik gelişmeler, son yüzyılda dünya genelinde olduğu gibi Türkiye'de de birçok sektörü etkilemiş ve dönüştürmüştür. Bankacılık sektörü de teknolojik dönüşümden önemli ölçüde etkilenmiştir. Bu çalışma, teknolojik gelişmelerin Türkiye'nin son yüzyılında bankacılık hizmetlerine olan katkısını incelemekte ve sektörün dönüşümüne olan etkisini vurgulanmaktadır. Teknolojik gelişmelerin sektör üzerindeki etkileri, yapılan geçmiş akademik araştırmalar ve sektör işletmelerinin uygulamaları sistematik bir şekilde analiz edilerek, aktarılmıştır. Zaman içerisinde teknolojinin etkisiyle bankacılık sistemi modern bir alt yapıya dönüşmüş, ATM'ler, EFT gibi sistemlerin yanı sıra dijital bankacılık uygulamaları da hızla yaygınlaşmıştır. Özellikle dijital bankacılığın yükselişi müşteri deneyimi ve hizmet çeşitliliği açısından büyük bir dönüşüm getirdiği gözlemlenmiştir. İnternet bankacılığı ve mobil bankacılık gibi dijital kanalların yaygınlaşması, müşterilere kolay ve hızlı hizmet alma imkânı sunarken, sektör işletmelerine de kaynaklarını daha verimli kullanma imkânı tanıdığı izlenmiştir. Daha gelişim aşamasında olduğu düşünülen yapay zekâ, metaverse ve blokchain gibi teknolojilerin ise Türk bankacılığında da ilk uygulama örneklerinin kullanılmaya başlandığı görülmüştür. Çalışmanın sonucunda araştırmacı ve uygulayıcılara tavsiyelerde bulunulup, çalışmanın bankacılık hizmetleri teorisine ve pratiğine katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bankacılık, Müşteri hizmetleri, Bilişim sistemleri, Teknoloji ve yenilik yönetimi, Dijitalleşme

ABSTRACT: Technological developments have affected and transformed many sectors in Turkey as well as around the world in the last century. The banking sector has also been significantly affected by the technological transformation. This study examines the contribution of technological developments to Turkey's banking services in the last century and emphasizes its impact on the transformation of the sector. The effects of technological developments on the sector, past academic research, and the practices of the sector's enterprises were systematically analysed and conveyed. Over time, with the effect of technology, the banking system has turned into a modern infrastructure, and digital banking applications as well as systems such as ATMs and EFT have become widespread rapidly. In particular, the rise of digital banking has brought a great transformation in terms of customer experience and service diversity. The spread of digital channels such as internet banking and mobile banking has been observed to provide customers with easy and fast service and to enable sector enterprises to use their resources more efficiently. Technologies such as artificial intelligence, metaverse and blockchain, which are still thought to be in the development stage, have started to be used as the first application examples in Turkish banking. As a result of the study, recommendations were made to researchers and practitioners, and it is thought that the study will contribute to the theory and practice of banking services.

Keywords: Banking, Customer service, Information systems, Technology and innovation management, Digitalization

** Sorumlu Yazar / Corresponding Author

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Bandırma Meslek Yüksek Okulu Bilgisayar Teknolojileri Bölümü Bilgisayar Programcılığı, okivrak@bandirma.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5541-6749>

² Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, shatipoglu@bandirma.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2029-8110>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

The rapid development of technology in the last century is changing and transforming many sectors in Turkey as well as around the world. One of the sectors most affected by this transformation is the banking sector, which is also evaluated under services. With the contribution of technological developments from the first years of the Republic to the present day, Turkish banking services have undergone a great change and transformation, opening the doors of modern banking services in every field from financial transactions to customer experience, from risk management to payment systems.

Before the Republic, banks were established by foreign capital owners and subsidiaries to provide financial support to foreign enterprises operating in our country, and the banking system in Turkey has undergone significant changes since then. This change has been shaped in parallel with the economic and social changes of the country and has turned into a system with modern infrastructure thanks to technology.

In this historical transformation, the Central Bank of the Republic of Turkey was established as a joint-stock company with a capital of 15 million through Law No. 1715. The introduction of the first ATMs (Automated Teller Machines) began in 1982 through Türkiye İş Bankası (İş Bank), followed by various channel services such as POS devices, call centers, telephone banking, internet banking, and mobile banking. In 1992, the Electronic Funds Transfer (EFT) technology for money transfers was implemented by the Central Bank of Turkey, and in 2020, the Funds' Instant and Continuous Transfer (FAST) system, allowing instantaneous money transfers, was introduced. Turkey was also the first country to introduce contactless credit card technology (Yıldırım ve Yıldırım, 2022: 77; Tırpan, 2023: 50).

The rise of digitalization has also accelerated the speed at which faster, effective, secure and personalized services are offered to customers. Emerging technologies at the forefront of digitization include digital checks (E-Checks), blockchain, the metaverse, and branchless banking. E-checks, as a novel payment method, emulate the structure of paper checks while adapting traditional check processes to the electronic realm. Leveraging an enhanced legal framework and workflow, E-checks combine the efficiency, speed, and security of electronic transactions.

Blockchain, on the other hand, is a technology with a decentralized and transparent computational paradigm and is used as a means of payment. Through the intelligence-supported chatbots used for 24/7 service, customers can easily carry out their transactions, and thanks to this technology, time is saved and resources can be used efficiently in banks. In recent years, the use of Metaverse virtual world is expected to increase with the creation of a digital platform that can also be used for financial transactions. In Turkey, the Halkbank Metaverse universe was developed and offered the opportunity to experience augmented reality technologies and banking services in a digital environment.

Methodology

The aim of this study is to investigate the change provided by the technological developments from the republic to the present day within the scope of banking services. In the study, while the contribution of technological breakthroughs to banking services in the last century of Turkey is systematically examined, how the transformation in the sector has taken place and what kind of advantages have been achieved has been discussed within the scope of developments in the literature and practical applications in the field. First of all, information was given about the banking system in Turkey and its historical development. The contribution of the breakthroughs experienced with developing technology to Turkey's banking services in the last century, how the transformation in the sector took place and what kind of advantages were obtained were discussed. Finally, information about the changing customer experience and service diversity with digitalization, digital products and their impact was also given and discussed within the scope of practical applications in the field.

Findings and discussion

Digitalization in the sector has enhanced the customer experience and diversified services. Customers can conduct financial transactions independently of time and place, enjoying personalised experiences. New-generation bank branches offering different experiences have emerged, replacing traditional branches. Through digital banking platforms, various product and service options are offered to customers.

Innovative solutions like digital checks have also been developed with the rise of digital banking. E-checks have accelerated traditional check processes, increased security, and facilitated transactions as a payment method.

Artificial intelligence (AI), a rising trend over the past 20 years, has been effectively employed in the banking sector. Through AI-powered chatbots, customers can easily conduct transactions by communicating in writing without visiting a bank physically. The concept of the metaverse, where time and space transition from the physical to the virtual realm, has also made it possible to carry out financial transactions.

Lastly, the transformation has been accelerated by technology, and the banking sector has not remained affected by this impact. The banking sector in Turkey continues to offer modern, fast, and reliable services, aligning with international trends.

Results and recommendations

The results of this study could serve as a guide for researchers seeking to understand the future technological transformation of the banking sector. The effects of technology will impact broader areas such as economic growth, employment, and customer behaviours, alongside the sector's internal dynamics. Future studies could explore potential applications of technological advancements from other sectors in the banking industry, as well as how different cultures respond to these developments.

Giriş

Hizmetler, küresel gayri safi yurtiçi hasılanın üçte ikisinden fazlasını üreten, gelişmiş ekonomilerde doğrudan yabancı yatırımların dörtte üçünden fazlasını çeken, en fazla çalışmanı istihdam eden ve küresel olarak en çok yeni işi yaratan bir ana sektör olarak dünya ekonomisinin en önemli parçasıdır (OECD, 2023: 1). Teknolojinin son yüzyılda hızlı gelişimi dünya genelinde olduğu gibi Türkiye de birçok sektörü değiştirmekte ve dönüştürmektedir. Bu dönüşümden en çok etkilenen sektörlerin başında yine hizmetlerin altında değerlendirilen bankacılık sektörü gelmektedir (Lee vd., 2021: 3). Teknoloji destekli dönüşüm, bankacılık işletmelerinin yeni elektronik platformlar (sanal bankacılık, e-bankacılık) ve hizmet noktaları (POS, e-şube mağazaları) aracılığıyla yeni hizmet kanalları sunmalarına olanak sağlamanın yanı sıra, ihtiyaç duyulan fiziksel şube ve çalışan sayısını azaltarak, işletme maliyetlerinin düşürülmesine de yardımcı olmaktadır (Deng vd., 2019: 1-2; Shin ve Choi, 2019: 2). Bu nedenle bankacılık sektörünün bilişim teknolojilerine diğer tüm endüstrilerin toplamından üç kat daha fazla yatırım yaptığı görülmektedir (Kitsios vd., 2021: 1).

Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze kadar teknolojik gelişmelerin katkısıyla Türk Bankacılık hizmetleri de büyük bir değişim ve dönüşüm geçirerek finansal işlemlerden müşteri deneyimine, risk yönetiminden ödeme sistemlerine kadar her alanda modern bankacılık hizmetlerinin kapıları aralanmıştır. Bu süreçte, fiziksel banka şubeleri, ATM ve mobil bankacılık hizmetlerindeki dönüşümler sırası ile deneyimlenmiştir. Türkiye zaman içinde yaşanan teknolojik ilerlemeleri bankacılık sektörüne entegre edebilen örnek bir ülke konumuna gelmiştir. Özellikle dijitalleşmenin yükselişi, müşterilere daha hızlı, etkili, güvenli ve kişiselleştirilmiş hizmetlerin sunulma hızını da artırmıştır (Paisal vd., 2023: 77). Son dönemde Endüstri 4.0 ile gündeme gelen yapay zekâ, blockchain ve metaverse gibi teknolojik gelişmelerin yine Türk bankacılık sektörü içindeki uygulama örnekleri gözlemlenmektedir. Bu çalışmada, teknoloji ile yaşanan atılımların Türkiye'nin son yüzyılında bankacılık hizmetlerine olan katkısı sistematik bir şekilde incelenirken, sektördeki dönüşümün nasıl gerçekleştiği ve ne tür avantajlar elde edildiği literatürdeki gelişmeler ve sahadaki pratik uygulamalar kapsamında ele alınmıştır.

Türkiye'de bankacılık sistemi ve tarihsel gelişimi

Banka, birçok alanda faaliyet gösteren ve müşterilerden mevduat kabul eden, fon toplayan ve topladığı mevduatları ve fonları, ihtiyacı olan gerçek ve tüzel kişilere en verimli şekilde kredi işlemlerinde kullandıran finansal işletme olarak tanımlanmaktadır (Yurttadur ve Bulut, 2016: 65; Yetiz, 2016: 107). Kaydi para yaratarak ekonomiye etki eden banka, ulusal ve uluslararası ticaretin gelişmesinde rol oynamaktadır (Bakkal ve Aksüt, 2011: 5). Levine'e (1997: 690) göre, bir ülkedeki ekonomik büyümenin hızı, bankacılık sektörünün ilerlemesine ve verimli işleyişiyle doğrudan bağlıdır. Gelişmiş bankalara sahip bir ülke, yetersiz bankacılık yapısına sahip ülkelere kıyasla daha hızla büyümektedir. Teknolojik gelişmelerin ve tüketici gereksinimlerindeki artışla birlikte, finansal kaynaklara olan talepte bir artış bulunmaktadır (King ve Levine, 1993: 719-720). Bu da sonuç olarak finansal kurumlara, özellikle de bankalara olan ihtiyacı artırmaktadır (Ahmed vd., 2023: 14762). Türkiye'de bankacılık sistemi Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren önemli değişimler geçirmiştir. Bu değişim, ülkenin ekonomik ve sosyal değişimine paralel olarak şekillenmiş, teknolojinin etkisi ile modern alt yapıya sahip bir sisteme dönüşmüştür.

Cumhuriyetten önce bankalar ülkemizde faaliyet gösteren yabancı işletmelere finansman desteği sağlamak için yabancı sermaye sahipleri ve iştirakler tarafından kurulmuştur (Yurttadur ve Bulut, 2016: 167). 1856 yılında kurulan Osmanlı Bankası bankacılık sektörünün başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Yetiz, 2016: 110). Ayrıca 1863 yılında, Mithatpaşa önderliğinde Pirot (Şehirköy) kasabasında faaliyete başlayıp ülke sathına yayılan "Memleket Sandıkları" da Türkiye'de bankacılığın temellerini oluşturmaktadır (Demirhan, 2021: 10). Cumhuriyet döneminin ilk 10 yılında Ziraat Bankası'nın anonim ortaklık kurması, İş Bankası'nın faaliyetlerine başlaması gibi gelişmeler yaşanmış olup, 22 ulusal ve 13 yabancı sermayeli olmak üzere toplam 35 banka faaliyet göstermektedir (Akbaş ve Duran, 2023: 1261; Yetiz, 2016: 110). 1950'lerden sonra hız kazanan ekonomik kalkınma ile özel girişimleri desteklemek amacıyla uygulamalar yapılmıştır (Akbaş ve Duran, 2023: 1261). Modernizasyon ve yeniden yapılandırma süreci 1980'li yılların başlarında başlamış ve teknolojik gelişmelerin etkisi bankacılık sektöründe 1990'ların sonlarında belirginleşmiştir. Otomatik para çekme makinaları (ATM'ler), Elektronik fon transferi (EFT) gibi araçlar veya sistemler, swap işlemleri, repo işlemleri, vadeli döviz

işlemleri gibi yeni yatırım araçları ile bankamatik kartlarının hayatımıza girmesi ve mobil uygulamaların kullanımının artması, bankacılık hizmetlerini dönüştürerek, müşteri deneyiminde köklü değişikliklere neden olmuştur (Yetiz ve Ünal, 2018: 117; Yıldırım, 2020: 73). Türkiye'deki bankaların tarihsel süreci ve temel değişimler şu şekilde sıralanabilir;

- T. C. Merkez Bankası, 1715 sayılı kanunla, bir anonim şirket olarak 15 milyon sermaye ile 30 Haziran 1930 tarihinde kurulmuştur (Yıldırım, 2006: 12)
- 1982 yılında T.C. İş Bankası vasıtasıyla ilk ATM'lerin kurulmasıyla kanal farklılaşması başlamış, sonrasında ise bu farklılaşma POS (Point of Sale) cihazları, çağrı merkezleri hizmeti, telefon, internet ve mobil bankacılık ile devam etmiştir (Demirhan, 2021: 10; Tırpan, 2023: 50).
- İlk POS terminali 1991 de faaliyete başlamış olup, 1995'te ise dokuz bankanın iş birliği ile oluşturulan Kredi Kayıt Bürosu (KKB) hizmete başlamıştır. Bunları 2002'de Bilgi Doğrulama Sistemi, 2004'te Bireysel Kredi Notu, 2007'de yapılan sahtekarlıkları yakalamak için İnternet Sahtekarlıkları Alarm Sistemi (IFAS) izlemiştir (Tırpan, 2023: 50).
- Para transferinde kullanılan EFT sistemi, 1992 yılında Türkiye Merkez Bankası tarafından hayata geçirilmiştir. 2013 yılında ise Elektronik Menkul Kıymet Transferi (EMKT) sistemi devreye alınmıştır (Tırpan, 2023: 50).
- Avrupa'da, temassız kredi kartı uygulamasını 2006 yılında kullanıma sunan ilk ülke olmuştur (Tırpan, 2023: 50).
- Fonların Anlık ve Sürekli Transferi (FAST) sistemi T.C. Merkez Bankası tarafından geliştirilmiş ve 18.12.2020 yılında işletilmeye başlanmış ve ilk olarak banka personelinin hizmetine sunulmuştur. 08.01.2021 tarihinde ise 7/24 anlık ödeme yapılabilmesi için banka müşterilerinin kullanımına da açılmıştır. (Yıldırım ve Yıldırım, 2022: 77; Tırpan, 2023: 50)

Türk bankacılık sektörü, teknolojinin gelişimiyle birlikte Cumhuriyet'in ilanından günümüze kadar çok yol kat etmiş olup, 2021 Eylül ayı itibarıyla ülkemizde toplamda 54 banka aktif olarak faaliyet göstermektedir (Beybur, 2021: 291).

Teknolojinin Türk bankacılık hizmetlerine etkileri

Bilgi teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, inovasyonları artırmış ve bu inovasyonlar da bankacılık sektörünü etkilemiştir. Bu etkileşim hizmetlerin tasarımından sunumuna, müşteri etkileşimlerinden iş süreçlerine kadar her aşamasında görülmektedir. Özellikle son zamanlarda müşteriye sunulan deneyim de önemli ölçüde değişmiştir. Mevcut süreçler teknoloji paralelinde yeniden şekillenmiştir. Geleneksel bankacılık anlayışından uzaklaşarak otomatik para çekme makineleri (ATM'ler), Elektronik Fon Transferi (EFT), Fonların Anlık ve Sürekli Transferi (FAST) gibi sistemler ile bankamatik kartlarının yaygınlaşması ve mobil uygulamaların geliştirilmesi sayesinde, müşterilere kolay ve kesintisiz erişilebilir hizmetler sunulmasına imkân sağlanmıştır (Küçüköğlü ve Akça,2020: 224).

Teknolojinin sektördeki etkisi yalnızca dijital platformlarda değil, geçmişten günümüze kadar gelen fiziksel banka şubelerini de yeniden şekillendirmiştir. Teknolojiye ayak uydurmak ve müşterilerin daha rahat hizmet alabilmesi için banka şubeleri mekânsal yenilik geçirmiştir. Yeni nesil şubelerde self-servis ATM'ler, interaktif ekranlar, dijital danışmanlık gibi hizmetler de mevcuttur (Küçüköğlü ve Akça, 2020: 224). Bu entegrasyon müşteri deneyimlerini iyileştirmekte, hizmetlerin daha verimli sunulmasını sağlamaktadır.

Dijital bankacılıkla birlikte ilk dönemlerde kâğıt, kalem ve el ile yürütülen işlemler değişim geçirerek, hizmet sunumunda gözle görünür bir iyileştirme yaşanmıştır. Dijital dağıtım kanalı olarak kabul edilen internet bankacılığı 1997 yılında kullanıma sunulmuştur. Mobil bankacılık ise teknolojinin ve internet alt yapısının gelişmesiyle birlikte 2007 yılında kullanıma sunulmuştur (Demirhan, 2021: 10). Teknolojik yeniliklerle var olan yapıya yeni özellikler eklenmesi müşterileri hizmetlerine alternatif araçlar ve ürünler sunulmasına imkân vermiş olup, daha geniş müşteri kitlesine ulaşılmasına imkân vermiştir. Geliştirilen yenilikler sayesinde bankalardaki bilgi akış sistemi standart hale getirilmiş, etkin kullanılması sağlanmış ve aynı işlemin tekrarı engellenerek, daha kısa sürede daha fazla iş yapılabilmiştir. Bundan dolayı Türk bankacılık sektörü ulusal ve uluslararası alanda daha verimli, güçlü ve rekabetçi bir kimliğe kavuşmuştur (Küçüköğlü ve Akça, 2020: 225). Türk bankacılık sektörü teknolojinin etkisi ile, Cumhuriyet döneminden günümüze adım adım sürekli olarak kendini geliştirip,

müşterilere daha iyi hizmet sunma ve sektörün uluslararası rekabetçiliğini artırma yolunda önemli bir yol kat etmiştir.

Dijital bankacılığın yükselişi: müşteri deneyimi ve hizmet çeşitliliği

Dijitalleşme süreci, bilişim teknolojilerindeki değişim ve gelişmelerin işletmelerin hizmetleriyle bütünleşmesinden sonra oluşan değişimsel bir süreçtir (Tırpan, 2023: 49). Hem müşterilerden gelen talep hem de sektör arzından kaynaklı olarak dijital bankacılık kullanımı hızla artmaktadır. İnternet ve akıllı telefonların hayatın her noktasına girmesi, mobil iletişim teknolojisinin her geçen gün gelişmesi, sektörün maliyet düşürmek ve rekabet avantajı elde etme motivasyonu nedeniyle internet ve mobil bankacılığını teşvik etmesi sektörde dijital kanalların kullanımı hızla artıran başlıca nedenlerdir (Demirhan, 2021: 10). Türkiye Bankalar Birliği'nin Mart 2023 verilerine göre, Ocak – Mart 2023 döneminde toplam (bireysel ve kurumsal) aktif dijital bankacılık müşteri sayısı 99 milyon 519 bin kişiye ulaşmıştır (Farklı bankalarda hesabı bulunan kişiler tekilleştirilmemiştir). Ocak – Mart 2022 ile Ocak – Mart 2023 dönemlerinde internet bankacılığı kullanan aktif müşteri sayısı % 6.3 artarken, aynı dönemde mobil bankacılığını kullanan aktif müşteri sayısı ise % 24 artmıştır (TBB, 2023).

Dijital bankacılığın yükselişi, geleneksel bankacılık anlayışını değiştirmiş, müşteri deneyimi ve hizmet çeşitliliği konularında bir dönüşüm başlatmıştır. Müşterilere sunulacak hizmet çeşitliliği artmış ve hizmetler daha erişilebilir olmuştur. Müşteriler zaman ve mekân bağımsız bir şekilde finansal işlemlerini gerçekleştirirken, kişiselleştirilmiş deneyim imkânı da online bankacılık platformları üzerinden mümkün kılınmıştır (Mbama ve Ezepue, 2018: 232; Nguyen, 2020: 304). Ziraat Bankası müşterilerine pratik ve hızlı bir şekilde para çekme kolaylığı sağlamak için avuç içi tanıma sistemini getirmiştir. Bu uygulama ile müşterilerin yanında bankamatik veya kredi kartı olmadan sadece biyometrik kimlik doğrulama ile para çekme işlemi mümkün kılınmıştır (Demirel ve Eris, 2019: 229).

Dijitalleşme süreci incelendiğinde sunulan hizmetin gelişmesi ve kullanımın artması ile müşteri istek ve beklentilerinin karşılanmasında da olumlu sonuçlar sağladığı görülmektedir. Hizmet kalitesi konusunda çığır açan çalışmaları ile Parasuraman vd.'ne (1985, 1988) göre hizmet kalitesinin tüketicilerin hizmet öncesi beklentileri ile algıları gerçek performans arasındaki fark ile belirlendiğini göstermişlerdir. Ayrıca, hizmet kalitesi müşteri memnuniyetinin oluşmasında temel öncül olarak kabul edilmektedir (Rod vd., 2009; Hatipoğlu ve Koc, 2023: 12). Zaten dijital bankacılık kanallarını kullanımındaki hizmet kalite algısı ile müşteri memnuniyeti ve devamında gelişen pozitif davranışsal niyetler arasındaki anlamlı ilişkinin varlığı çeşitli araştırmacılar tarafından da ortaya konulmuştur (Hadid vd., 2020; Egala vd., 2021; Shin, 2021; Bapat ve Kannadhasan, 2022). Zaman ve mekândan bağımsız olarak ulaşılabilen kullanıcı dostu uygulamalar sektör müşterileri tarafından ilgi görmektedir (Tırpan, 2023: 50).

Fiziksel şube ve internet bankacılığı ile hizmet veren bankaların dışında, sadece internetten sanal olarak faaliyet gösteren bankalar da sektöre farklı yenilikler sunmuştur. Bu bankalar müşterilerine fiyat bakımından uygun teklifler sunabilmektedir (Yıldırım, 2006: 21). 2012 yılında QNB Finansbank bünyesinde oluşturulan Enpara.com markası, dijital bankacılık alanında Türkiye'de ilk dijital bankası olarak faaliyet göstermektedir. Türkiye'de ilk şubesiz bankacılık anlayışını ortaya çıkaran sistemdir. Enpara.com müşterilere tamamen dijital olarak hizmet vermekle birlikte, 2021 yılı şubat ayı itibarıyla 2,5 milyon müşteri portföyüne ulaşmıştır (Beybur, 2021: 295).

Dijital bankacılığın yükselişiyle birlikte gelen dijital çeklerin (e-çek) geliştirmesi gibi inovatif çözümler de müşteri deneyimi ve hizmet çeşitliliğini artırmıştır. E-Çek, kâğıt çekler gibi yapıya sahip olan, geliştirilmiş yasal alt yapısı ve iş süreci sayesinde elektronik işlemlerin verimliliğini, hızını ve güvenliğini birleştiren bir ödeme aracıdır (Karabıyık, 2008: 81). Başka bir ifade ile, geleneksel çek süreçlerinin elektronik ortama uyarlanmış halidir. Geleneksel kâğıt çek sürecinde zarfların açılması, ödeme hazırlıkları ve hesap kapama gibi manüel aşamalar bulunmaktadır. Dijital çek ise bu aşamaları elimine ederek, geleneksel süreçte kullanılan iş teamülleri ve kanunları ile uyumlu ve güvenli olarak tasarlanmıştır. Bu sistemin en güçlü yanlarından biri imzaların doğrulanması ve geçerliliğinin ödeme bankası ya da mevduat bankasınca kontrol edilebilmesidir (Karabıyık, 2008: 160).

Dijital bankacılığın yükselişiyle birlikte kullanılan diğer bir teknoloji blockchain teknolojisidir. Blockchain merkezi olmayan ve şeffaf bir yapıya sahip hesaplama paradigmalarıdır (Wang vd., 2019: 1127). Blockchain teknolojisinin kullanıldığı faaliyetler maliyetleri azaltmakta ve işlemler daha hızlı gerçekleştirilmektedir (Yavuz, 2019: 22). Blockchain teknolojisinde kullanılan veri yapısı farklı lokasyonlardan güncellenebilir ve değiştirilemez niteliktedir. Bu nedenle, finansal işlemlerin güven içerisinde gerçekleştirilmesine ciddi katkı sağlamaktadır. Örneğin, bankalar müşterilerin kimlik bilgilerini ve işlemlerini blockchain üzerine kaydedip, hiçbir şekilde değiştirilmeden saklanması için kullanabilmektedir (Ceylan ve Işık, 2023: 143). Blockchain teknoloji altında değerlendirilen diğer bir kavram ise dijital paralardır. Bu kapsamda Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası 29 Aralık 2022 tarihinde ilk başarılı ödeme işlemini bir ödeme ağı olan “Dijital Türk Lirası Ağı” üzerinde gerçekleştirmiştir (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB], 2022). Ek olarak, Türkiye’de İş Bankası bir ilke imza atarak, blockchain teknolojisi ile ilk pilot dış ticaret finansmanını gerçekleştirmiştir. 27 Mayıs 2020 yılında ise Şişecam, Kuraray Europe GmbH ve Commerzbank arasında Marco Polo platformu üzerinden gerçekleşen işlemle birlikte, bu teknolojiyle ödeme garantisi veren ilk Türk bankası İş Bankası olmuştur (İş Bankası, 2023).

Diğer bir taraftan Türk bankacılık sektörü gelişen yapay zekâ uygulamalarına ayak uydurarak, hizmetlerine yapay zekâ temelli teknolojileri entegre etmiştir. Müşteriler yapay zekâ uygulamalarıyla banka şubeleriyle veya banka çalışanlarıyla direkt iletişim sağlamadan dijital uygulamalardan yapay zekâ destekli sohbet robotları aracılığıyla kendi işlemlerini kolaylıkla gerçekleştirmektedir. Bu teknoloji müşterilere zamandan tasarruf etmelerini sağlarken, banka işletmelerine ise kaynaklarını verimli kullanma konusunda avantaj sağlamaktadır (Gümüş vd., 2020: 42). İş Bankası’nın Maxi ve Garanti Bankası’nın UĞI uygulamaları bu teknolojiye örnek olarak gösterilebilir. Yapay zekâ teknolojilerinin müşterilerin kimliklerinin doğrulanmasından, dolandırıcılık eylemlerinin önlenmesine ve müşterilerin geçmiş kullanım detaylarının analiz edilerek bankacılık hizmetlerinin özelleştirilmesine kadar daha birçok farklı alanda sektöre katkı sağlamaktadır (Akin, 2020: 23). Örneğin, yapay zekâ makine öğrenimi vasıtasıyla müşterilerin geçmişte yaptığı harcamalar ile son yaptığı harcamaları zaman ve mekân gibi çeşitli parametrelere göre değerlendirip, karşılaştırarak dolandırıcılık ihtimaline karşı hesap sahiplerine bilgi verebilmektedir (Genç ve Küçükçolak, 2020: 50).

Ayrıca son dönemde, Metaverse sanal dünyasının finansal işlemler için de kullanılabilecek bir dijital platform oluşturmasıyla, kullanımının artması beklenmektedir. 2022 yılında G. Kore’nin Kookmin Bankası, Bilişim Teknolojileri ve Güvenlik firması olan Raon ile metaverse platformunda sanal bir kasaba inşa etmiş ve müşterileri bu sanal kasabada şube ziyareti gerçekleştirmiştir. Bu sanal ortamda müşteriler banka personeli ile görüntülü sohbet edebilir ve danışmanlık hizmeti alabilmektedir (Ağırman ve Barakalı, 2022: 309). Türkiye’de ise Halkbank Metaverse evreni geliştirilmiş, artırılmış gerçeklik teknolojileri ve bankacılık hizmetlerini dijital ortamda deneyimleme fırsatı sunmuştur. Bu platform 5 farklı başlıkta müşterilerine bankacılık deneyimi sağlayabilmektedir (Halkbank, 2023);

- Çocuk Bankacılığı bölümünde Halkbank Çocuk Kumbarası,
- Genç Girişimciler bölümünde krediler ve destekler,
- Paraf’ın avantajlı dünyası,
- Bireysel bankacılık bölümünde merak edilen tüm soruların cevapları,
- Esnaf ve kurumsal ticari bankacılık hizmetleri ve krediler.

Sonuç ve değerlendirme

Bu çalışmada, teknolojik gelişmelerin Türkiye'nin son yüzyılında bankacılık hizmetlerine olan katkısını ve sektördeki dönüşüme etkisi incelenmiştir. Teknolojik gelişmelerin sektör üzerindeki etkileri, yapılan geçmiş akademik araştırmalar ve sektör işletmelerinin uygulamaları analiz edilerek aktarılmıştır. Teknolojik gelişmelerin etkisiyle bankacılık sistemi modern bir alt yapıya kavuşmuş, ATM'ler, EFT gibi sistemlerle müşteri deneyimi büyük ölçüde iyileştirilmiştir. Teknolojinin Türk bankacılık sektörüne etkileri özellikle dijital bankacılıkta belirgin şekilde izlenmektedir. İnternet bankacılığı ve mobil bankacılığın yaygınlaşması, müşterilere işlemlerini mekân ve zamandan bağımsız olarak gerçekleştirebilme imkânı tanımış, işlem yapma süreçleri kolaylaşmış ve hızlanmıştır. Yine diğer inovasyonlar da sektörde büyük bir etki yaratmıştır. Örneğin, E-çek gibi dijital ödeme yöntemleri, ödeme işlemlerini güvenliği elden bırakmadan hızlandırma imkânı sağlamıştır. Ayrıca, dijitalleşme

süreci banka şubelerinin de fiziksel yapılarını değiştirmiş, yeni nesil şubelerde teknoloji yoğun hizmetler sunulmaya başlanmıştır. Daha emekleme aşamasında olduğu düşünülen yapay zekâ, metaverse ve blockchain gibi teknolojilerin ise Türk bankacılığında ilk uygulama örneklerinin kullanılmaya başlandığı görülmüştür.

Bankacılık işletmeleri rekabette avantaj sağlayabilmek için teknolojik gelişmelere hızlı bir şekilde ayak uydurmak zorundadır. Özellikle yapay zekâ, blockchain, metaverse gibi yeni teknolojilerin gelecekte daha geniş çapta kullanılması beklenmektedir. Bankaların müşteri ihtiyaçlarına hızla cevap verebilmeleri ve hizmetlerini daha da geliştirebilmeleri için sürekli olarak teknoloji alanındaki yenilikleri takip etmeleri gerekmektedir. Makalenin sonuçları bankacılık sektörünün gelecekteki teknolojik dönüşümünü anlamak isteyen araştırmacılara da yol gösterici olabilir. Teknolojinin bankacılık sektöründeki etkileri, sadece sektörün iç dinamiklerini değil, aynı zamanda ekonomik büyümeyi, istihdamı ve müşteri davranışlarını da şekillendirecektir. Gelecek çalışmalarda, diğer sektörlerde araştırılan teknolojik gelişmelerin bankacılık sektöründe potansiyel kullanımı araştırılabilir. Örneğin, turizm sektöründe çevrimiçi müşteri şikayetlerinin yönetiminde sohbet robotlarının potansiyel kullanımının (Koc vd., 2023) bankacılık sektöründe uygulanması araştırılabilir. Ek olarak, sektörde yaşanan teknolojik gelişmeler için farklı kültürlerin karşılaştırılması araştırılabilir. Örneğin, uzaktan eğitime farklı kültürlerdeki öğrencilerin tutumlarının karşılaştırılması (Al Lily vd., 2020) gibi bankacılık sektöründe farklı kültürden müşterilerin dijital bankacılığa olan tutumları karşılaştırılabilir.

Kaynakça

- Ağırman, E. ve Barakalı, O. C. (2022). Finans ve finansal hizmetlerin geleceği: metaverse. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 329-346.
- Ahmed, M., Hafeez, M., Kaium, M. A., Ullah, S., ve Ahmad, H. (2023). Do environmental technology and banking sector development matter for green growth? Evidence from top-polluted economies. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(6), 14760-14769.
- Akbaş, Ö. F. ve Duran, S. (2023). Teknolojik inovasyonun katılım bankacılığına etkisi: uygulamalar ve gelecek perspektifleri. *International Journal of Eurasia Social Sciences*, 14(53), 1257-1275.
- Akın, F. (2020). Dijital dönüşümün bankacılık sektörü üzerindeki etkileri. *Balkan & Near Eastern Journal of Social Sciences (BNEJSS)*, 6(2), 15-27.
- Al Lily, A. E., Ismail, A. F., Abunasser, F. M., ve Alqahtani, R. H. A. (2020). Distance education as a response to pandemics: coronavirus and Arab culture. *Technology in Society*, 63, 101317. 10.1016/j.techsoc.2020.101317
- Bakkal, M ve Aksüt, U. (2011). *Türk bankacılık sisteminde elektronik bankacılık uygulamaları*. Hiperlink Yayınları.
- Bapat, D., ve Kannadhasan, M. (2022). Satisfaction as a mediator between brand experience dimensions and word-of-mouth for digital banking services: does gender and age matter?. *Journal of Consumer Satisfaction, Dissatisfaction and Complaining Behavior*, 35, 3-25.
- Beybur, M. (2021). Şubesiz dijital bankacılık ve Türk bankacılık sektörü için öneriler. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(1), 286-303.
- Ceylan, O. ve Işık, A. H. (2023). Blokzincir teknolojisi ve uygulama alanları. *Uluborlu Mesleki Bilimler Dergisi*, 6 (1), 129-154.
- Demirel, D., ve Eris, V. (2019). Innovation and technological applications in the banking and financial services: Türkiye İş Bankası case. *PressAcademia Procedia (PAP)*, 226-230. 10.17261/Pressacademia.2019.1096
- Demirhan, M. (2021). Sektörel bakış: Türk bankacılık sektöründe dijitalleşmenin şube dağıtım kanalına etkileri. *Erciyes Akademi*, 35(1), 1-19.
- Deng, X., Huang, Z., ve Cheng, X. (2019). FinTech and sustainable development: evidence from China based on p2p data. *Sustainability*, 11(22), 6434.
- Egala, S. B., Boateng, D., ve Mensah, S. A. (2021). To leave or retain? An interplay between quality digital banking services and customer satisfaction. *International Journal of Bank Marketing*, 39(7), 1420-1445.
- Genç, S., ve Küçükçolak, R. A. (2020). Türkiye'de fintek sektörü. *Working Paper Series Dergisi*, 1(1), 48-60.

- Gümüş, E., Medetoğlu, B., ve Tutar, S. (2020). Finans ve bankacılık sisteminde yapay zekâ kullanımı: kullanıcılar üzerine bir uygulama. *Bucak İşletme Fakültesi Dergisi*, 3(1), 28-53.
- Hadid, K. I., Soon, N. K., ve Amreeghah, A. A. E. (2020). The effect of digital banking service quality on customer satisfaction: a case study on the Malaysian banks. *Asian Journal of Applied Science and Technology*, 4(01), 06-29.
- Halkbank. (2023). Metaverse. 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.halkbank.com.tr/tr/dijital-bankacilik/metaverse/halkbank-metaverse.html> adresinden erişildi.
- Hatipoğlu, S., ve Koc, E. (2023). The influence of introversion-extroversion on service quality dimensions: a trait activation theory study. *Sustainability*, 15(1), 798.
- İş Bankası. (Ekim 2021). Blockchain teknolojisinin finans dünyasına etkisi. 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.isbank.com.tr/blog/blockchain-teknolojisinin-finans-dunyasina-etkisi> adresinden erişildi.
- Karabıyık, A. (2008). Alternatif ödeme aracı olarak: elektronik çek sistemi (e-çek) - 1. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (38),80-94.
- King, R. G., ve Levine, R. (1993). Finance and growth: dchumpeter might be right. *The quarterly journal of economics*, 108(3), 717-737.
- Kitsios, F., Giatsidis, I., ve Kamariotou, M. (2021). Digital transformation and strategy in the banking sector: evaluating the acceptance rate of e-services. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 7(3), 204.
- Koc, E., Hatipoğlu, S., Kivrak, O., Celik, C., ve Koc, K. (2023). Houston, we have a problem!: The use of ChatGPT in responding to customer complaints. *Technology in Society*, 74, 102333.
- Lee, S., Kwon, Y., Quoc, N. N., Danon, C., Mehler, M., Elm, K., ve Choi, S. (2021). Red queen effect in German bank industry: Implication of banking digitalization for open innovation dynamics. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 7(1), 90.
- Levine, R. (1997). Financial development and economic growth: views and agenda. *Journal of economic literature*, 35(2), 688-726.
- Mbama, C. I., ve Ezepe, P. O. (2018). Digital banking, customer experience and bank financial performance: UK customers' perceptions. *International journal of bank marketing*, 36(2), 230-255.
- Nguyen, O. T. (2020). Factors affecting the intention to use digital banking in Vietnam. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(3), 303-310.
- OECD. (2023). Services trade in the global economy. 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://cutt.ly/MwjP2ha> adresinden erişildi.
- Paisal, P., Afrizawati, A., ve Sabli, H. B. M. (2023). The effect of the digitalization system on customer service performance in the banking business during post-pandemic. *Asean International Journal of Business*, 2(1), 76-84.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V.A. ve Berry, L.L. (1985). A conceptual model of service quality and its implications for future research. *Journal of Marketing*, 49, 41-50.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., ve Berry, L. L. (1988). SERVQUAL: a multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality. *Journal of Retailing*, 64(1), 12-40.
- Rod, M., Ashill, N. J., Shao, J., ve Carruthers, J. (2009). An examination of the relationship between service quality dimensions, overall internet banking service quality and customer satisfaction: a New Zealand study. *Marketing Intelligence & Planning*, 27(1), 103-126.
- Shin, J. W. (2021). Mediating effect of satisfaction in the relationship between customer experience and intention to reuse digital banks in Korea. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 49(2), 1-18.
- Shin, Y. J., ve Choi, Y. (2019). Feasibility of the fintech industry as an innovation platform for sustainable economic growth in Korea. *Sustainability*, 11(19), 5351.
- TBB. (2023). *Dijital, İnternet ve Mobil Bankacılık İstatistikleri Mart 2023*. 20 Ağustos 2023 tarihinde https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/istatistikraporlar/ekler/4057/Dijital-Internet-Mobil_Bankacilik_Istatistikleri-Mart_2023.pdf adresinden erişildi.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (Aralık 2022). *Dijital Türk Lirası Kullanımına İlişkin Basın Duyurusu*. 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Duyurular/Basin/2022/DUY2022-55> adresinden erişildi.

- Tepe Küçüköğlü, M. ve Akca, M. (2020). Teknolojik yeniliklerin bankacılık hizmetlerine etkisi: Türk bankaları üzerinde bir değerlendirme. *Alanya Akademik Bakış*, 4(2), 223-244. 10.29023/alanyaakademik.
- Tırpan, O. (2023). *Geleneksel bankacılıktan dijital bankacılığa değişim süreci ve Vakıfbank örneği* [doktora tezi]. KTO Karatay Üniversitesi.
- Yavuz, M. (2019). Ekonomide dijital dönüşüm: Blockchain teknolojisi ve uygulama alanları üzerine bir inceleme. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 15-29.
- Yetiz, F. (2016). Bankacılığın doğuşu ve Türk bankacılık sistemi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 107-117.
- Yetiz, F. ve Ünal, A. E. (2018). Finansal yeniliklerin gelişimi ve Türk bankacılık sektörüne etkileri. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(4), 117-135.
- Yurttadur, M. ve Bulut, K. (2016). Türkiye’de bankacılık sektörünün finansal yapısı ve bu yapının müşteri tercihinin etkisi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 10(2), 164-184.
- Yıldırım, K. (2006). *Elektronik bankacılık-Avrupa birliği ve Türkiye uygulamaları* [Yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Yıldırım, O. (2020). Bankacılık sistemindeki gelişmeler ve Türkiye’de bankacılık sistemi. *Uluslararası Finansal Ekonomi ve Bankacılık Uygulamaları Dergisi*, 1(2), 63-77.
- Yıldırım, S. ve Yıldırım, D.Ç. (2022). İslami bankacılık sektöründe dijital dönüşüm ve adaptasyon: Türkiye örneği. *Kapanaltı Muhasebe Finans Ekonomi Dergisi*, (1), 73-84.
- Wang, R.Lin, Z., O, H. (2019). Blockchain, bank credit and SME financing. *Qual Quant*, (53), 1127-1140. <https://doi.org/10.1007/s11135-018-0806-6>.

Etik kurul onayı

Yukarıda bilgileri yer almakta olan çalışmamızın derleme bir akademik çalışma olması sebebiyle etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer aldığımı beyan ederiz.

Araştırmacıların katkı oranı beyanı

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

The dynamic relationship between the transportation modes used by foreign tourists and economic growth: An econometric analysis with evidence from the last 50 years of the Turkish Republic

Yabancı turistlerin kullandığı ulaşım türleri ile ekonomik büyüme arasındaki dinamik ilişki: Türkiye Cumhuriyeti'nin son 50 yılından kanıtlarla ekonometrik bir analiz

Gönderim Tarihi / Received: 01.09.2023

Deniz MACİT¹

Kabul Tarihi / Accepted: 17.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1353790](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1353790)

ABSTRACT: This article aims to reveal the relationship between the Turkish economy and tourism, with a retrospective evaluation of the 100th anniversary of the Republic. In attempting to determine this relationship, the question is asked whether the tourism-led growth (TLG) hypothesis or the economy-led growth hypothesis through the expansion of tourism is valid based on the last 50 years of the republican period. The ARDL approach (Autoregressive Distributed Lag) investigates the interaction between variables. A cointegration relationship was found between the variables and a positive relationship between the tourists arriving by air and sea and economic growth in the long run. The Granger causality test was applied to determine the presence and direction of causality between tourists arriving in Turkey and GDP. The results show that economic growth is the Granger causality for tourist arrivals. Relating these results to the variables studied and the study period for the Turkish economy confirms the validity of the hypothesis of tourism expansion based on economic growth rather than the hypothesis of tourism-induced growth.

Keywords: Economic-Led Growth, Tourism-Led Growth, Cointegration, Causality, ARDL Bound Test.

ÖZ: Bu makalenin amacı, Cumhuriyetin 100. yıl dönümünün geriye dönük bir değerlendirmesiyle, Türkiye ekonomisinin turizmle olan ilişkisini ortaya koymaktır. Bu ilişki tespit edilmeye çalışılırken Cumhuriyet döneminin son 50 yılı temel alınarak, turizme dayalı büyüme hipotezinin (TLG) mi yoksa ekonomik büyümeye dayalı turizm genişlemesi hipotezinin mi geçerli olduğu sorgulanmaktadır. Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Sınır Testi (ARDL) yaklaşımını kullanan analiz, değişkenler arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır. Analiz bulgularına göre değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiş olup, uzun dönemde hava ve denizyoluyla gelen turist sayısı ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki ortaya konmuştur. Türkiye'ye gelen turistler ile GSYİH arasında nedenselliğin varlığını ve yönünü belirlemek amacıyla Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Sonuçlar, ekonomik büyümenin yabancı turist gelişlerinin Granger nedeni olduğunu göstermektedir. Bu sonuçların Türkiye ekonomisi için incelenen değişkenler ve çalışma dönemi ile ilişkilendirilmesi, turizm kaynaklı büyüme hipotezinden ziyade ekonomik büyümeye dayalı turizm genişlemesi hipotezinin geçerliliğini doğrulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomi Odaklı Büyüme, Turizm Odaklı Büyüme, Eşbütünleşme, Nedensellik, ARDL Sınır Testi.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi, Havacılık Meslek Yüksekokulu/Sivil Hava Ulaştırma İşletmeciliği Programı, deniz.macit@ege.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7439-7202>

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Giriş

Ulaştırma sistemleri ulusal ekonomilerin ayrılmaz bir parçasıdır. Etkin ulaştırma sektörlerine sahip ülkeler daha iyi bir yatırım ortamına sahip olacağı için rekabet güçleri artarak, ekonomik kalkınmaları hızlanacaktır. Ulaşım sayesinde bölgesel erişilebilirlik teşvik edilmekte ve toplumdaki bireylerin refah düzeyinin artmasına katkı sağlanabilmektedir (Li ve DaCosta, 2013: 56). Ulaşım ile yakından ilişkili olan turizm de birçok ülkenin ekonomik büyüme potansiyelini artıran önemli bir sektördür. Türkiye’de turizm, ekonomik kalkınmanın itici gücü olan sektörlerden biridir. Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte hızlı kalkınma çabalarının gerçekleştirildiği ilk dönemde turizm ve ulaştırma sektörleri göz ardı edilmemiştir. Bu bağlamda 1923 yılından itibaren hem turizm, hem de ekonomi ve ulaştırma altyapılarını geliştirmeye yönelik birçok girişim bulunsada turizm alanında özellikle 1980 itibarıyla önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1982’de uygulamaya konan Turizm Teşvik Kanunu’nun ardından da sektör, hızlı gelişim ve büyüme göstermiştir (Çoban ve Özcan, 2013: 244; Yılmaz, 2023: 258). Oldukça önemli bir turizm potansiyeli bulunan Türkiye’de turizm sektörünün ülke ekonomisindeki etkilerinin değerlendirilmesi son derece önemli bir konudur. Bu anlamda bu çalışma ile Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan günümüze kadar geçen dönemin yaklaşık son yarım yüzyılına yönelik olarak Türkiye’de turizmde dayalı büyüme hipotezinin mi yoksa ekonomiye dayalı turizm genişlemesi hipotezinin mi geçerli olduğu araştırılmaktadır. Araştırmada son yarım yüzyılın temel alınmasının iki nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki ve en önemlisi turizmin 1980 sonrası hızlı bir gelişme göstermesi ikincisi ise veri kısıtı olmasıdır. Farklı ulaşım türlerinin turizm kaynaklı büyümeye katkısı, turizm sektöründeki faaliyetlerine, ülkenin turizm kaynaklarına ve turistlerin seyahat tercihlerine bağlı olarak değişebilmektedir. Turizm sektöründeki büyümenin genel ekonomik büyümeyi desteklediğini savunan turizm odaklı büyüme hipotezinin ulaşım modları açısından belirlenmesi, bu sektördeki farklı ulaşım modlarının ekonomik büyümeye katkısının anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Turizm sektörünün ülke ekonomisine sağladığı katkı ve turist sayısındaki artışın ekonomik büyüme üzerinde önemli etkisi bulunmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı bu etkiyi ulaşım türleri açısından ortaya koymaktır. Herhangi bir ulaşım aracıyla ülkeye gelen yabancı turist sayısı ile ekonomik büyüme arasında anlamlı bir bağlantı olmasa bile ulaşım sayesinde artan turist sayısının sektördeki büyümeye ve dolayısıyla turizmde katkı sağlayacağı açıktır. Bu anlamda ulaşım modları açısından ortaya çıkacak sonuçlar, bu sektörün ekonomiye katkısının artırılmasına yönelik uygulanabilecek politika önerilerinin geliştirilmesi açısından önemlidir. Literatürde ulaşım ve turizm bağlamında pek çok çalışma bulunmasına rağmen tüm modların etkilerini ayrı ayrı değerlendiren, uzun ve kısa vadeli ilişkileri inceleyen çalışmalar Türkiye ekonomisi ve turizm sektörü açısından oldukça sınırlıdır. Cumhuriyet’in 100. yılında ülkemizin ulaşım ve turizmde ulaştığı önemli noktalar dikkate alındığında, çalışmadan elde edilecek sonuçlar ile alandaki bu boşluğu doldurulmasına katkı sağlaması umulmaktadır.

Literatür taraması

Literatür gözden geçirildiğinde, ekonomik büyüme ile turizm arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların farklı sonuçlara ulaştığı görülmektedir. Ampirik araştırmaların bulguları çeşitlilik gösterirken, bazıları ekonomik büyümenin turizmi etkilediği sonucuna varmışken, bazıları da turizmin ekonomik büyümeyi etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Farklı bir bakış açısıyla, bazı çalışmalar ise bu iki değişken arasında karşılıklı etkileşim olduğunu öne sürmektedir. Turizm faaliyetlerindeki genişleme ile ülke ekonomilerinin büyümesi arasındaki bağlantının boyutuyla yönü politika yapıcılar için son derece önemlidir. Bu iki değişken arasında ekonomiye dayalı turizm genişlemesi hipotezi geçerliyse, sektörün gelişmesi için ekonomik büyümeye ihtiyaç duyulacaktır. Turizm genişlemesine dayalı ekonomik büyüme hipotezi geçerli ise de, turizmin ekonomik büyümeye katkı sağladığı, dolayısıyla bu sektörü geliştirmeye yönelik politikaların desteklenmesinin gerekli olduğu ortaya çıkacaktır. Karşılıklı bir ilişki tespit edilmesi durumunda ise her iki unsuru da teşvik eden politikaların geliştirilmesi faydalı olacaktır (Oh, 2005: 40). Bu nedenle birçok ülke ekonomisi için turizm ve ekonomik büyüme konularını ele alan çalışmalar bulunmaktadır. Araştırma kapsamında literatürdeki çeşitli çalışmalar bu iki temel hipotez ekseninde incelenmiştir.

Yöntem

Bu çalışmanın iki temel amacı bulunmaktadır. İlk olarak, ekonomik büyüme ile Türkiye'ye gelen yabancı turist sayıları arasında, farklı ulaşım şekilleri özelinde eşbütünleşme ilişkisinin varlığını araştırmaktadır. Bu çerçevede, incelenen değişkenler arasında uzun ve kısa dönemli ilişkilerin varlığının belirlenmesi hedeflenmektedir. Ayrıca ulaşım türleri açısından turizm kaynaklı büyüme hipotezi belirlenirken değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin varlığı da araştırılmaktadır. Bu iki amaç doğrultusunda iki temel araştırma hipotezi oluşturulmuştur. İlk hipotezin geçerliliğini test etmek için Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Sınır Testi (ARDL) çeşitli avantajlarından dolayı tercih edilmiştir. Araştırma kapsamında cevaplanması amaçlanan ikinci hipotezi test etmek için ise Granger Nedensellik Testi uygulanmıştır.

Bulgular ve tartışma

Bu çalışma çerçevesinde, 1977:1-2022:4 dönemlerine ait üç aylık zaman serisi verileriyle yapılan analiz sonuçlarına göre ARDL sınır testiyle değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Eşbütünleşmenin varlığının belirlenmesinin ardından uzun ve kısa vadeli ilişkiler araştırılmıştır. Araştırmanın temel bulgularına göre, yabancı turistlerin havayolu ve denizyolu ulaşım modlarıyla gelişi ile GSYİH arasında uzun dönemli pozitif ilişki bulunmuştur. Ayrıca, kısa dönemde havayoluyla gelen yabancı turistlerin Türkiye'ye gelişi ile GSYİH arasında pozitif bir ilişki bulunurken, karayoluyla gelen yabancı turist sayısı ile GSYİH arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Değişkenler arasındaki nedensel ilişkinin belirlendiği Granger Nedensellik Testi sonuçlarına göre; Türkiye'de ekonomik büyümenin gelen yabancı turist sayılarının Granger nedeni olduğu belirlenmiştir. Tek yönlü nedensellik, daha açık bir ifade ile ekonomik büyüme kaynaklı turizm genişlemesinin Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısı için geçerli olduğu bulunmuştur.

Sonuç ve öneriler

Uzun ve kısa vadeli sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde ortaya konan bulgular, ülkeye gelen yabancı turistlerin Türkiye'deki ekonomik büyümedeki önemini ortaya koymaktadır. Turizm sektörünün gelişmesinin ülke ekonomilerine olumlu etkileri literatürde birçok çalışmaya konu olmuştur. Ancak turizm ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi ve bu iki değişken arasındaki nedenselliğin yönü konusunda fikir birliğine varılamamıştır. Nedensellik konusunda iki temel argüman bulunmaktadır. Bunlardan biri turizmin yönlendirdiği ekonomik büyüme hipotezi bir diğeri ise ekonomik büyümenin yönlendirdiği turizm genişlemesi hipotezidir. Araştırma kapsamında elde edilen temel bulgulara göre, ülkeye gelen yabancı turist sayısı Türkiye'de turizm genişlemesinin bir göstergesi olarak değerlendirildiğinde, ekonomik büyümeye dayalı turizm genişlemesi hipotezinin geçerli olduğu ortaya konmuştur.

Ekonomik büyüme ile turizmin karmaşık ve dinamik ilişkisi literatürde birçok çalışmanın konusu olmasına rağmen ortaya konan bulgularda henüz keskin bir görüş birliği sağlanamadığı görülmektedir. Bu anlamda incelenen ülke, seçilen değişkenler ve ele alınan dönemlere göre araştırma sonuçları farklılık göstermektedir. Turizm ve ekonomi arasında ilişki olmadığını ortaya koyan araştırmalar, ilişkinin yönü farklı da olsa uzun dönemli bir ilişki tespit eden araştırmalara kıyasla oldukça sınırlı sayıdadır. Bu anlamda turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin varlığı birçok ampirik araştırma bulgusuna göre yadsınamaz bir gerçektir. Bu iki değişken arasındaki ilişki çeşitli faktörlerden etkilenmektedir. Ulaştırma modları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi etkileyebilecek en önemli faktörlerden biri altyapı yatırımlarıdır. Ulaşım altyapısının iyileştirilmesi, yabancı turistlerin ülke içinde de seyahat etmesini kolaylaştıracak ve konforlu hale getirecek, böylece turizmin gelişmesini ve ekonomik büyümeyi hızlandıracaktır. Bir diğer önemli faktör ise hükümet politikaları ve düzenlemeleridir. Örneğin, sürdürülebilir turizm gelişimini teşvik eden politikalar, turizmin faydalarının birkaç sektörde yoğunlaşması yerine ekonominin geneline yayılmasını sağlamaya yardımcı olabilir. Ayrıca farklı ulaşım modlarının varlığı, turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi etkileyebilmektedir. Örneğin, havayolu ulaşım yönteminin artan bilet fiyatları yabancı turistlerin bir ülkeyi ziyaret etme olasılığını etkileyebilecek bir faktördür. Bu durum ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etki yaratabilecektir.

Introduction

Transport systems do indeed play a very important role in national economies. In keeping with the economic growth theory, advances in transport infrastructure are intricately linked to the economic progress of nations (Barro, 1990). Indeed, the connection between transportation and the economy is a topic extensively explored in various scholarly works and literature. Since countries with efficient transportation sectors will have a better investment environment, their economic development can be accelerated by increasing their competitiveness. Thanks to transportation, regional accessibility is promoted and can contribute to improving the welfare level of individuals in society (Li and DaCosta, 2013: 56).

Tourism, which is closely related to transportation, is a major sector that increases the economic growth potential of many countries. Tourism activities have indisputable economic benefits. Among these benefits; providing foreign currency inflow to the country, alleviating balance of payments problems, creating employment, preventing large-scale unemployment, increasing income, and contributing to economic growth (Lim, 1997: 835). Tourism activities provide added value to the country's economy, creating demand for investment, income, exports, and activities in other sectors.

The tourism sector can have a direct or indirect impact on many sectors. There are many sectors such as transportation, entertainment, and shopping that are closely pertaining to tourism. In this way, tourism plays an extremely major role in the economic development not only of developed countries but also of developing countries (Britton, 1982: 332; Copeland, 1991: 515; Hazari and Sgro, 1995; Hao, Var and Chon, 2003: 33). Not only does tourism hold the potential to attract investment and create export opportunities, but it also contributes significantly to the inflow of foreign exchange into a country. In addition to these economic benefits, tourism plays a major role in job creation, making it a crucial aspect of job creation. In many countries, tourism contributes significantly to national income, thus supporting overall economic growth (Bahar, 2006: 138; Uzun, 2009: 25).

Turkey is known as a tourist paradise, and this sector is one of the driving forces for the economic development of the country, which has many tourist destinations. With the proclamation of the Republic, the tourism and transportation sectors were not ignored in the first period of rapid development efforts. "Türk Seyyahin Cemiyeti" (The Turkish Traveler's Association), a national and amateur tourism organization founded in 1923 by the instruction of Mustafa Kemal Atatürk, is the best example of this (İnan, 2009: 39). This society carried out very important activities in terms of providing services in this field at a time when the government did not have an official tourism organization (Andaç, 2004). Another example of the efforts to support tourism in the Republican era is the "Beynelmilel Turizm Kongresi" (International Tourism Congress) held in 1930 under the auspices of Atatürk (İnan, 2009: 40). The "Otelciler ve Hancılar Cemiyeti" (Hotelmakers and Innkeepers Association), which was established in 1933 in depending on the development of tourism, is another important development of the period (Gürsoy, 2004: 7). With the "Tourism Bureau", which started its activities under the Ministry of Economy established in 1934, tourism began to take place in public administration (Andaç, 2004). In summary, the studies on tourism in the first development period of the Republic; developments in tourism education, legal regulations in the field of law, archaeological studies, studies in the field of transportation can be counted. Since the transportation network that the Republic of Turkey took over from the Ottoman Empire was quite inadequate, a special focus was placed on the transportation problem and the development of the transportation infrastructure, as was the case in the tourism sector in the early period of the Republic. In the first two industrialization plans prepared in the first period of the Republic, the basic industries and the tourism sector were pioneered, and railway infrastructure investments were given importance for the development of both areas. In addition, it is seen that there are efforts and regulations for the development of all modes in the first period studies. The railway plans created after the proclamation of the Republic, the construction of new lines by nationalizing existing lines, and the provision of discounted tickets for transportation to tourism destinations are the main examples of development in the field of railways (İnan, 2009). Despite all these developments in the railway, it is seen that there is a more limited policy when the early studies on road transportation are examined. The main reason for this is that the road transport mode is seen as a system that will complement the railway. Road construction works can be specified in places of touristic importance in

terms of being related to tourism among the development activities for the highway within the limited policies. The use of cabotage right with the law that came into force in 1926 is one of the important developments in maritime transportation in the first period of the Republic. According to the law, sea transportation on the coasts of the country is left to ships with the Turkish flag. Port services are only available to Turkish citizens (Özdemir, 2006). Policies supporting the railway were carried out in maritime transportation as well as on the highway, and in the first period, there was not much improvement in this mode of transportation. The last mode of transport to develop was the airline. One of the important developments in this field was the establishment of the “Türk Tayyare Cemiyeti” (Turkish Aircraft Society) in 1925. The “Tayyare Makinist Mektebi” (Aircraft Machinist School) was established in 1926, and this development was followed by the establishment of the first aircraft factory of the Republic of Turkey in 1926. The establishment of the “Havayolları Devlet İşletme İdaresi” (Airlines State Operations Administration) in 1933 and the important contributions of important names such as Vecihi Hürkuş and Nuri Demirağ in the development of civil aviation in this period can be counted among the airline transportation developments of the first period (Aydoğan, 2020).

In the first period of the Republic of Turkey, development policies for transportation and tourism were initiated. These policies continued throughout the next century. Tourism in Turkey, endowed with abundant tourism potential, stands as a substantial revenue stream for the country's economy at present. The tourism sector contributes directly and indirectly to the country's economy, thus creating demand by acting as a catalyst for employment, investment, export, and activities in other sectors. Millions of tourists visit Turkey every year, creating significant income for the tourism sector. According to 2022 data, 44.5 million foreign tourists visited Turkey and approximately 46.5 billion USD of tourism income was obtained (KTB, 2023a). In addition to the direct effects of tourism revenues on the economy, it's worth noting that economic growth can further increase tourism revenues. Rising expectations for growth rates create the potential for tourism revenues to increase. Given the significant importance of these factors, it is essential for policy-makers to comprehensively address the impact of tourism on the national economy.

The relationship between the transportation modes utilized by inbound foreign tourists and economic growth is intricate and dynamic. Undoubtedly, the arrival of foreign tourists in a country significantly bolsters both the tourism sector and the overall economy. While international tourism demand fluctuations stem from numerous factors, much of the research has concentrated on economic influences (Balaguer and Cantavella-Jorda, 2002; Oh, 2005; Brida and Rosso, 2010; Mishra and Rout, 2011). The contribution of the types of transportation chosen by the tourists to the GDP is manifested in many directions. The impact of various modes of transport on tourism-led growth may vary depending on their involvement in the tourism sector, a country's tourism assets and traveller preferences. Unravelling the TLG hypothesis, asserting that tourism sector expansion fuels broader economic advancement, concerning distinct transportation modes can shed light on their respective contributions to economic growth within this sector. The tourism industry's support to a nation's economy and the escalating tourist numbers significantly influence GDP. The primary aim of this study is to determine this effect in terms of transportation types. Even if a noteworthy correlation might not emerge between the count of foreign tourists arriving via specific transportation modes and economic growth, it's evident that an augmented influx of tourists due to enhanced transportation will bolster sectoral and economic growth. Consequently, the forthcoming findings concerning transportation modes will play a pivotal role in devising policy recommendations geared towards augmenting this sector's contribution to the economy. While the literature features numerous studies examining transportation and tourism, research that assesses the distinct modes independently and investigates both the long-term and short-term correlations remains insufficient, particularly for the tourism industry and Turkish economy. It is anticipated that the outcomes of this study will aid in bridging this gap in the field, offering valuable insights for future endeavours.

A parallel examination of transport and tourism shows that tourism activities have a locomotive effect on the country's development, especially after 1980. Following the decisions made on January 24, 1980, a policy of export-oriented industrialization was adopted, marking a turning point (Çoban and Özcan, 2013: 244). This economic shift in Turkey, spurred by the changes in 1980, ushered in policies aimed at

diminishing the state's role in the economy, promoting international trade liberalization, and encouraging foreign investments. In 1982, the "Tourism Encouragement Law" was issued and entered into force in Turkey. This law paved the way for policies to increase tourism revenues in the country (Yılmaz, 2023: 258). In Turkey, which has a very large tourism potential, it is an extremely important issue to determine the economic effects of tourism. In this context, evidence will be presented on the effectiveness of the economy-led growth (ELG) hypothesis in the expansion of tourism that has taken place in the last half century since the establishment of the Republic. First of all, the links between transportation, tourism and economy are explained and then the main transformations in tourism policies in Turkey are mentioned. Then, the main results of econometric studies examining the connections between these two variables are presented. Finally, the study is completed with the conclusion part by explaining the econometric analysis and its findings.

A brief overview of the development of tourism in Turkey

In the first years following the establishment of the Republic, when the internal and external problems were solved, although the potential of the tourism industry had not yet been fully recognised, infrastructure works began to develop the industry. Infrastructure investments such as the construction of roads and the strengthening of communication networks have enabled tourists to easily reach and move around the country. Turkey has started to shape its tourism policies since the 1950s. During this period, the contribution of the tourism sector to the socio-economic development of the country has been recognized and steps have been taken in this direction. Before the planned development period (1923-1962), institutions and organizations were established to support the progress of the sector in the future. The establishment of the Türk Seyyahin Cemiyeti (1923), and the Türkiye Teyyare Cemiyeti (1925) can be given as examples. In the early periods, an institutional development related to tourism was the inclusion of tourism in the public administration in 1934. On this date, the 'Tourism Bureau' was established as the first tourism unit created by the state. This office was renamed the 'Tourism Directorate' in 1939 (Babalık, 2019: 362). In the 1950s, government support in the sector decreased and incentives were given to the private sector. In this period, investments made especially in the field of transportation were increased (Ünlüönen and Kılıçlar, 2004: 3; Çallı, 2015: 19). Although there are some activities related to tourism, it is seen that in the period from the proclamation of the Republic to the 1950s, no tourism-related issue was touched upon in government programs (Esen et al., 2012: 23-24). The government changed in 1950, but the tourism topic was not included in the program of the newly established government. Although not in the government program, after the 1950s, in order to develop tourism in Turkey; Important steps have been taken, such as laws and economic incentives. Another development in the aforementioned period is the establishment of the Tourism Bank in 1955 and its commencement of operations (Arar, 1968; Babalık, 2019: 364). Tourism has started to develop in Turkey since the 1950s. The main important developments emerged after the 1980s. This progress is shown in the table with tourist arrivals and revenues from tourism.

Table 1: International tourism, number of arrivals and revenues (1953-2013)

	Number of Foreign tourists (Thousand People)	Tourism Revenues (Thousand \$)
1953	91	8000
1963	198	7659
1973	1338	171477
1983	1506	411088
1993	6525	3959000
2003	13956	13854868
2013	34910	32308991

Source: (Çallı, 2015: 21; Ünlüönen and Kılıçlar, 2004: 3)

Although the subject of tourism was included in the government program for the first time in 1957, it does not seem possible to talk about a planned tourism activity under the supervision and control of the state until 1963, except for individual initiatives (Babalık, 2019: 367; Coşkun and Alkan, 2020: 48). Since 1963, the tourism sector has been included in all development plans implemented in Turkey. The

main arguments in the determination of tourism policies in the period from this date to the 1980s can be expressed as closing the current account deficit by obtaining foreign exchange income thanks to tourism, and reducing unemployment by contributing to employment in tourism activities. An important development in the field of tourism in these years was the establishment of the Association of Turkish Travel Agencies (1972) (Coşkun and Alkan, 2020: 49).

It should be noted that tourism activities in Turkey have developed rapidly since the 1980s. Since that time, tourism has been referred to as the driving force of economic development (Dilek and Kulakoğlu, 2017: 1104). Another development that emerged during this period was the enactment of the 'Tourism Promotion Law' in 1982. The most important goals of this law include shifting investments primarily to areas that develop the tourism sector and the efficient use of scarce resources (Yıldız, 2011: 57). The 1990s were the years when consumption patterns in tourism changed. Alternative tourism types to classical tourism movements have developed. In the 2000s, the demand for alternative tourism has increased. The tourism sector, whose importance is increasing day by day, has made significant progress in the period between 1950 and 2000. In parallel with these developments, Turkey entered the top ten countries with the highest tourism revenues in 2003 (Yiğitgülen, 2005). Recent data are included in the table.

Table 2: International tourism, number of arrivals and revenues (2013-2020)

	Number of Foreign tourists (Thousand People)	Tourism Revenues (US\$)
2013	39861000	37984000000
2014	41627000	40028000000
2015	41114000	35648000000
2016	30907000	26505000000
2017	37970000	31993000000
2018	46113000	36791000000
2019	51747000	41415000000
2020	15971000	13771000000

Source: (World Bank Data)

As can be seen from the figures in the table 1 and table 2, although tourism demand and tourism revenues have increased in the last fifty years of the Republic's history, especially with the effect of the policies followed in the 1980s, this trend of increase has been observed from time to time by important events (Gulf Crisis, financial crises, earthquakes, terrorist incidents, Covid-19 pandemic, etc.) showed a slowdown with its effects. In Table 2, the effects of the pandemic that occurred in 2019 are clearly seen from the sharp decrease figures reflected in 2020.

Tourism, transportation and economic relations

Transportation stands as a fundamental pillar for the economic and societal advancement of nations. Enabled by transportation, logistics operations facilitate the dissemination of products to both domestic and global markets. Furthermore, transportation nurtures ancillary sectors including agriculture, industry, and commerce. Beyond enhancing foreign trade, transportation yields substantial contributions to a country's economy through the generation of tourism revenues (Özer et al., 2021: 1). Transport and tourism are two main sectors that are vital for a country's economic growth, development and international relations. In this part of the research, there are basic information in order to present an overview on the 100th anniversary of the Republic by focusing on Turkey's transport and tourism relationship.

Turkey has greatly improved and modernized its transport infrastructure in recent years. New airports, highways, railways and seaports were built. These infrastructure investments have given the country's tourism sector the capacity to attract more visitors. In addition, in Turkey, where progress has been made in integrated transportation systems, developments in this field have increased the connections between different regions and made it easier for tourists to travel throughout the country. In addition to

developing and changing infrastructure investments, Turkey is a country with rich history, culture and natural beauties. Owned historical sites, museums, natural parks and coastal areas are important tourist attractions. Turkey supports many different types of tourism, from historical tourism to nature tourism, from sea-sand-sun holidays to health tourism. This diversity offers the potential to attract tourists with different interests. Looking at all these facts as a whole, we find that the number of tourists arriving to Turkey has augmented from the past to the present. The number of tourists arriving to Turkey in 2022 augmented by 80.33% compared to the previous year and amounted to about 44.5 million (KTB, 2023b). To give an overview of the period under study, the table shows the distribution of foreign tourists at the beginning and at the end of the period among the different modes of transportation.

Table 3: Number of foreign tourists arriving by transportation modes

Variables	1977	1978	2021	2022
Seaway	393 150	422 029	207 606	1 653 603
Airline	422 488	505 230	20 326 854	33 889 650
Roadway	751 148	617 693	4 176 219	9 002 404
Railway	94 630	99 325	1 587	18 738
Total	1 661 416	1 644 177	24 712 266	44 564 395

Source: (Compiled from Ministry of Culture and Tourism Annual Bulletins, Border Entry-Exit Statistics)

Airline transportation mode, which interacts with tourism, contributes to the development of tourism by increasing the foreign tourist. Thanks to this means of transport, fast and convenient transportation is possible, and the of tourists arriving to the country increases. This increase has a positive impact on employment figures in this sector (Çelik, 2017: 86; Bakan and Ayaz, 2021: 3). Air transport is very important in the TLG hypothesis, because air transport is widely used in international tourism.

Rail tourism has gained importance in the world in recent years. Turkey has significant opportunities in this regard. Thanks to the means of road and rail transportation, tourists can travel between different destinations within the country. Foreign tourists coming to the country reach different places thanks to these modes, which in turn leads to spending in the tourism sector in different regions and ultimately contributes to economic growth. If we look at the development of railroads in Turkey, we can see that it's a more developed transport network, especially due to the heritage of the Republic. One of the important developments in this mode of transportation was the establishment of the Republic of Turkey State Railways Administration in 1953 (Babalık, 2019: 367).

Seaway generally comes to the fore in cruise tourism in the tourism industry. In Turkey, which has an important potential in terms of sea tourism, the arrivals of foreign tourists to the country with this mode contributes to economic growth in terms of increasing tourism revenues. With this type of tourism, although tourists contribute to the sector by traveling to different destinations, its effect remains at a lower level when compared to other modes.

Literature review

An examination of the literature to show that research findings examining the relationship between GDP and tourism vary. While some of the empirical research findings show that economic growth affects tourism, others state that tourism affects economic development. At a different point, some studies reach the results of mutual interaction. Both the direction and size of the links between tourism and GDP are important for policy makers in the country. The fact that there is a reciprocal linkages GDP with tourism shows that both economic growth is fed by tourism and economic growth is necessary for tourism to expand. In an inverse relationship, it is concluded that tourism contributes to GDP, and therefore, it will be necessary to support policies to improve this sector. If a mutual relationship is determined, it will be beneficial to develop policies that encourage both elements (Oh, 2005: 40). For this reason, there are studies based on the relationships between these two variables for different country economies. Various studies in the literature have been examined in these three axes.

Ghali (1976), who presented one of the first studies in this area in the literature, examined the additive of tourism and exports to Hawaii's growth and concluded that tourism accelerated growth the most. Bassil et al. (2015) examined the relationship between tourism and economy on the axis of the terrorist incidents that occurred in Lebanon for the period between 1995 and 2013 and the intensity of the terrorist incidents. In their research where they applied the Granger causality test, the main results show that, there is a positive one-way causality that leads from tourism expansion to economic growth in the short term. A study for Jamaica examined causal linkages between tourism, GDP, real exchange rate, changes in hurricanes, and structural changes. They applied The Johansen cointegration test and autoregressive distributed lag estimation methods in their empirical research. The study shows that the number of tourists or real tourist spending causes economic growth (Gharthey, 2013).

A different study dealing with the links between economy and tourism in South Africa was handled in a linear and non-linear framework. In their studies regarding the period between 1995 and 2014; Engle and Granger (1987) made a comparison using linear cointegration and Enders and Granger (1998) nonlinear cointegration approaches. Tourist revenues and tourist arrivals were used as variables. The results were; while supporting the tourism hypothesis based on economic growth for tourist arrivals in a linear framework. The result of the study could not detect a non-linear causality with the two variables (Phiri, 2015). Similar to these results, Katircioglu (2009b) revealed the accuracy of both the TLG hypothesis and ELG reports for Malta via the bounds test for cointegration and Granger causality tests. There are studies that find a reciprocal causality with tourism expansion and growth of economy. In the research where Granger causality test was used, GDP and tourist arrivals were used as variables. For the causal linkages with tourism growth and economic development in Taiwan, a long-term balance linkages and one-way causality between the two factors have been demonstrated (Kim et al., 2006). In another study where one-way causality was found, the joint effects and causal relationships between the real exchange rate, GDP and tourism development were empirically analysed in a multivariate model. They used the new heterogeneous panel cointegration method for the period between 1990 and 2002. The causality between real GDP and tourism was found to be bidirectional (Lee and Chien, 2008).

In a study conducted in Spain, tourism revenues, real exchange rate and GDP variables were examined, and a unidirectional causality relationship was found between tourism and GDP. In the research where Johansen's cointegration method was used; international real tourism revenues, real effective exchange rate and real GDP variables were used (Balaguer and Cantavella-Jorda, 2002). Oh (2005), who used the Engle and Granger two-stage approach and a bivariate Vector Autoregression (VAR) model, reached similar results for the Korean economy. It has been shown that there is no cointegration linkages with tourism growth and GDP for the Korean economy, but there is a one-way causal linkage with the economy and expanding tourism. In other words, the TLG hypothesis has not been proven true for the Korean economy. Brida and Rosso (2010), in their research revealing one-way causality, reviewed the dynamic links between variables. In their research using annual data for the period between 1980 and 2006, they used the Johansen cointegration test and Granger causality test methods. As a variable, GDP, number of foreign visitors and the relative prices between South Tyrol and Germany are used. They found that the TLGH was empirically supported in the South Tyrol sample. In the region they studied, they concluded that while tourism promotes long-term economic growth, economic growth does not promote tourism. In another study that looked at the causal relationships between economic growth and tourism, the dynamics of the relationships between tourism expansion and economic growth in India were examined. In their research conducted with annual data for the period between 1978 and 2009; They used Johansen cointegration test and Granger causality test methods with foreign tourist arrivals, tourism foreign exchange earnings variables. According to the results, a long-term unidirectional causality between tourism and the country's economic growth was demonstrated (Mishra et al., 2011).

Gunduz and Hatemi-J (2006), who attempted to uncover the linkages between real GDP and tourism using the causality test, concluded in their analysis using the real exchange rate, real GDP and tourist arrivals that the TLG hypothesis is valid for Turkey. Ertuğrul and Mangır (2015), who reached the same conclusion using a different methodology, examined the period between 1998 and 2011 by using the variables of tourist arrivals and real GDP in their study. In their research; The bounds test approach developed by Pesaran, Shin and Smith, autoregressive distributed lag approach, Kalman filter method

and Granger causality analysis were applied. The results of the research support TLGH for Turkey. Terzi (2015), who used Granger causality, unrestricted VAR and Toda-Yamamoto VAR analyses, also concluded that the TLG hypothesis is valid for Turkey for the period 1963-2013. Husein and Kara (2011) used Johansen cointegration analysis and Granger causality tests for the period 1964-2006; They reached similar results in their study with real GDP, real exchange rate and tourism income variables.

There are many studies that reach the same results as these studies (Topallı, 2015; Kızılkaya et al., 2016; Özdemir and Öksüzler, 2006; Gökovalı and Bahar, 2006; Kırbaş and Kasman, 2004). There are also studies that cannot find a link between tourism and the economy. Öztürk and Acaravcı (2009) concluded in their study, in which they examined the linkages between real GDP and tourism for the Turkish economy for the period 1987-2007, that the TLG hypothesis is not valid. Yavuz (2006) concluded in her empirical study for the period 1992-2004 that there is no causal linkages with GDP and tourism revenues in Turkey. Similar results have been demonstrated in different countries (Hazari and Ng, 1993; Katircioglu, 2009a).

Data and econometric analyses

Data

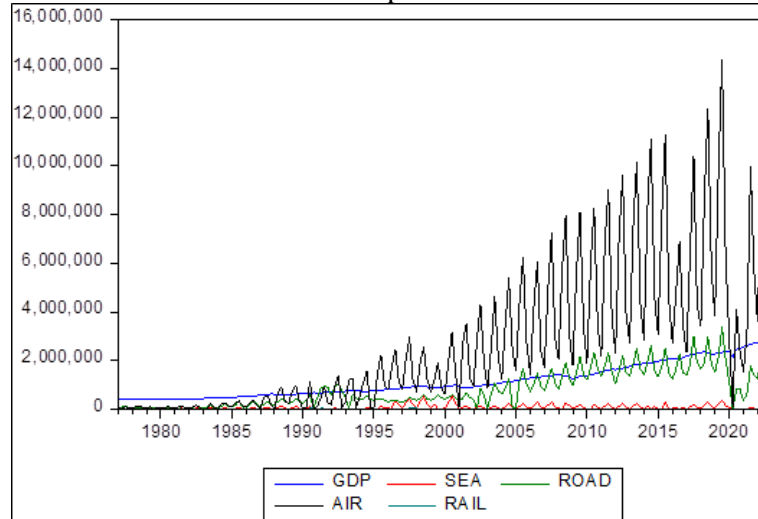
Within the framework of this research, the changes in variables such as how tourism demand affects economic growth or how fluctuations in the tourism sector affect economic growth are examined with quarterly time series data for the period between 1977:1 to 2022:4. Since there was not enough data to be able to make a century-old evaluation in the 100th anniversary of the Republic, the analysis period was limited to 1977, when the earliest data could be compiled. Another feature of the selected period is the rapid developments in tourism with the 'Tourism Incentive Law', which came into force at the beginning of this period. To express the tourism demand, the number of foreign tourists' arrival in Turkey has been handled within the framework of air, sea, road, and rail transportation modes. Total tourist arrivals have been used as an indicator of tourism expansion (Wang and Godbey, 1994). GDP (% change) is taken to represent economic growth. The table contains information about the variables examined.

Table 4: Variables

Variables	Symbol	Source
Gross Domestic Product	LGDP	OECD Stat
Foreign Tourist Arrival: By Airline	LAIR	Datastream
Foreign Tourist Arrival: By Railway	LRAIL	
Foreign Tourist Arrival: By Roadway	LROAD	
Foreign Tourist Arrival: By Seaway	LSEA	

Since the logarithmic values of the series are used, the 'L' in the variable abbreviations indicates this. To consider the long-run relationship, 1977, the oldest period that can be obtained from data sources, was chosen as the starting year due to data constraints. The graph shows time trends for the variables examined.

Chart 1: Time trend of transport mode variables and GDP

Since the GDP series was taken from the database in a seasonally adjusted form, seasonal effects in the transportation series were eliminated by the CENSUS-13 Method.

Econometric analyses

The study has two main aims. First of all, the existence of a cointegration links between the number of foreign tourists according to economic growth and transportation mode is investigated. Accordingly, the aim is to determine whether there are long- and short-term connections for the variables examined. Moreover, while the TLG hypothesis is determined in terms of transportation types, it is investigated whether there is a causal links between the variables. The research hypotheses created for these two purposes are given in table 5.

Table 5: Research hypotheses

Hypotheses 1	H _{1a} - There is a cointegration links: LROAD and LGDP.
	H _{1b} - There is a cointegration links: LSEA and LGDP.
	H _{1c} - There is a cointegration links: LRAIL and LGDP.
	H _{1d} - There is a cointegration links: LAIR and LGDP.
Hypotheses 2	H _{2a} - TLG hypothesis is valid.
	H _{2b} - ELG hypothesis is valid.

In the studies on the linkages between tourism expansion and GDP, there are numerous studies in the literature that deal with both long- and short-run connections between the two variables (Gündüz and Hatemi (2005); Kim et al. (2006); Lee and Chien (2008); Brida and Rizzo (2010); Mishra et al. (2011); Yamak et al. (2012); Ghartey (2013); Bassil et al. (2015); Phiri (2015); Topallı (2015)). In these studies, VAR (Vector Autoregression) analysis, which is one of the econometric methods, is widely used. There are also studies using the Johansen cointegration test, ARDL cointegration analysis, Granger causality test and impulse-response analysis (Katircioğlu (2009); Öztürk and Acaravcı (2009); Savaş et al. (2010); Tang and Abosedra (2012); Karamelikli and Erkuş (2016); Kızılkaya et al. (2016); Esen and Özata (2017); Aratuo et al. (2019)). ARDL cointegration analysis, which is one of the widely used methods, constitutes the main method of this study. Granger causality test is applied for causality relationships such as how it affects the industry.

Cointegration analysis is used to analyse the long-run connections of the variables with each other. Cointegration analysis, which is used to determine the long-run relationships between the variables under study, is expressed as 'statistical representation of the long-run relationships between economic variables' (Sevüktekin and Nargeleçekenler, 2010: 481). Tests such as Engle-Granger (1987), Johansen (1988, 1991), and Johansen-Juselius (1990) are the most widely used tests for cointegration. In the

approach of According to Engle-Granger (1987), determining whether a cointegration linkages exists between two variables depends on the equilibrium deviation that results from the estimated long-run equilibrium. Phillips and Loretan (1999) proposed the ARDL model as a cointegration links because ignoring the lagged values of the variables causes specification error (Sevüktekin and Nargeleşkenler, 2010: 500). It is used as an alternative to cointegration approaches. While traditional methods require that variables be integrated in the same order, the ARDL model does not. The main constraint in this method is that no variable should be integrated into two or more orders (Çağlayan, 2006: 427). long-run parameters can be estimated together. Another advantage is that it can be applied to small samples. It provides consistent and reliable results even with a limited number of observations (Esen and Özata, 2017: 48). Because of these advantages, the ARDL model is preferred, and it is an appropriate model to test for the presence of cointegration between variables.

$$\begin{aligned} \Delta LGDP_t = & \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \Delta LGDP_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{2i} \Delta LAIR_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{3i} \Delta LRAIL_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{4i} \Delta LSEA_{t-i} \\ & + \sum_{i=0}^m \alpha_{5i} \Delta LROAD_{t-i} + \lambda_1 LGDP_{t-1} + \lambda_2 LAIR_{t-1} + \lambda_3 LRAIL_{t-1} + \lambda_4 LSEA_{t-1} \\ & + \lambda_5 LROAD_{t-1} + \varepsilon_t \end{aligned}$$

LGDP stands for the logarithm of Gross Domestic Product. LAIR, LRAIL, LROAD, and LSEA indicate the logarithmic values of the number of foreign tourists arriving from abroad by air, rail, road, and sea transportation modes, respectively. α_0 , represents the constant term, while ε_t , represents the error term. Δ is the first difference operator. The coefficients $\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3, \lambda_4, \lambda_5$ indicate long-run relationships between the variables, while the coefficients $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \alpha_4, \alpha_5$ indicate short-run relationships. ($H_0: \lambda_1 = \lambda_2 = \lambda_3 = \lambda_4 = \lambda_5 = 0$, no cointegration).

Empirical results

Unit root test results

In ARDL cointegration analysis, the stationarity of the series must first be determined. In the ARDL model, the series should not be integrated to the same degree. Additionally, it should not integrate in I(2) and above. Therefore, a stationarity test must be performed before analysis. ADF (Augmented Dickey-Fuller) unit root test, which is widely used in the literature, was applied to ensure that the series examined were not integrated at I(2) and above. The results are in table 6 and table 7.

Table 6: ADF Unit root test results (Level)

Series	Constant		Constant, Linear Trend	
	t-statistic	Prob.*	t-statistic	Prob.*
LAIR	0.088356	0.0000	-2.108979	0.5367
	1% level -3.468980		1% level -4.012944	
	5% level -2.878413		5% level -3.436475	
	10% level -2.575844		10% level -3.142358	
LRAIL	-3.149852	0.0248**	-3.522737	0.0400**
	1% level -3.466994		1% level -4.010143	
	5% level -2.877544		5% level -3.435125	
	10% level -2.575381		10% level -3.141565	
LSEA	-2.779746	0.0633***	-3.297731	0.0700***
	1% level -3.467851		1% level -4.011352	
	5% level -2.877919		5% level -3.435708	
	10% level -2.575581		10% level -3.141907	
LROAD	-0.959983	0.7668	-2.171128	0.5022
	1% level -3.468749		1% level -4.012618	
	5% level -2.878311		5% level -3.436318	
	10% level -2.575791		10% level -3.142266	

	3.610546	1.0000	0.115606	0.9972
LGDP	1% level -3.466377		1% level -4.009271	
	5% level -2.877274		5% level -3.434706	
	10% level -2.575236		10% level -3.141318	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values. Lag length automatic-based on SIC, maxlag=13, maximum lag length is taken as 13 for LAIR series, 4 for LRAIL series, 8 for LSEA series, 12 for LROAD series and 1 for LGDP series. ** is significant at the 0.05 significance level, *** is significant at the 0.10 significance level.

According to the ADF unit root test, the main hypothesis (H_0) is "series has a unit root". When evaluated with level values, the test results for the LAIR, LROAD and LGDP series, respectively, are less than the critical values. Therefore, these series contain unit roots. The test results are greater than the critical values for the LROAD series at the 10% significance level and the LSEA series at the 5% significance level. It is concluded that these two series do not contain unit roots, that is, they are I(0).

The differences of series whose level values are not stationary may be stationary. Therefore, unit root tests were carried out by taking the first differences of the relevant series. The results are in table 7.

Table 7: ADF unit root test results (First differences)

Series	Constant		Constant, Linear Trend	
	t-statistic	Prob.*	t-statistic	Prob.*
LAIR	-10.11199	0.0000**	-10.36276	0.0000**
	1% level -3.469214		1% level -4.013274	
	5% level -2.878515		5% level -3.436634	
	10% level -2.575899		10% level -3.142452	
LROAD	-4.995634	0.0000**	-4.975885	0.0003**
	1% level -3.468749		1% level -4.012618	
	5% level -2.878311		5% level -3.436318	
	10% level -2.575791		10% level -3.142266	
LGDP	-16.36549	0.0000**	-17.37281	0.0000**
	1% level -3.466377		1% level -4.009271	
	5% level -2.877274		5% level -3.434706	
	10% level -2.575236		10% level -3.141318	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values. Lag length automatic-based on SIC, maxlag=13, maximum lag length is taken as 13 for LAIR series, 11 for LROAD series and 0 for LGDP series. ** is significant at the 0.05 significance level.

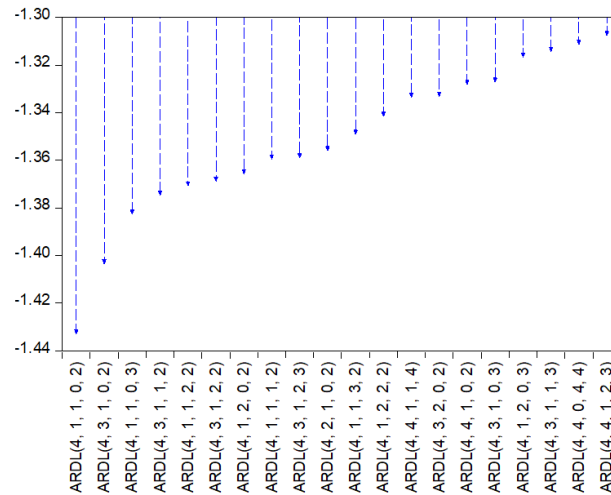
According to the ADF test results, the H_0 hypothesis, which is stated to be a unit root, is rejected and it is concluded that the series are difference stationary. According to the results in the tables, it is seen that the LAIR, LROAD and LGDP series become stationary at their first difference (I(1)). The analysed series were found suitable for ARDL analysis.

Once it is determined that none of the variables to be used in the analysis are I(2) and have different degrees of integration, the ARDL model can be estimated. Before model estimation, appropriate lag lengths are determined with the help of information criteria. The ranking of suitable models according to Akaike Information Criteria (AIC) is given in the figure.

ARDL analysis results

In the model determined as ARDL (p, q, r, s, v), p represents the lag length of our first variable, LGDP. The others are the lag lengths of LAIR, LRAIL, LSEA, and LROAD, respectively. Using the AIC, it was determined that the appropriate model was ARDL (4, 1, 1, 0, 2) model. Accordingly, 4 lags of LGDP, 1 lag of LAIR and LRAIL, and 2 lags of LROAD are included in the model.

Chart 2: Top 20 models by AIC

The ARDL boundary test takes place in two stages. First of all, whether there is a cointegration links between the variables is tested with the boundary test. If a cointegration links is detected, equations are estimated using the ARDL model. Before determining the long-run coefficients of the ARDL model, the boundary test was applied to determine the cointegration links between the variables.

Table 8: Bound test results

Signif.	I(0)	I(1)
10%	2.2	3.09
5%	2.56	3.49
2.5%	2.88	3.87
1%	3.29	4.37
F-statistic = 3.210220		

If the F statistical value determined according to the test result is larger than the upper limit values (I(0)), the H_0 hypothesis (no level relationship) is rejected. As seen in the test results in the table, H_0 is rejected because the F-statistic value (3,21) is greater than I(0).Accordingly, it is concluded that there is a cointegration links between the variables examined. In other words, there is a long-run links between GDP and the number of foreign tourists arriving to Turkey using air, sea, road and railway transportation modes.

After the cointegration links between the variables used in the analysis was determined by the Bound test, the long-run coefficients of the model selected according to AIC were determined. In the ARDL model, the dependent variable is LGDP, and the dynamic regressor is the number of tourists according to the modes. Model findings are given in the table 9.

According to the model result, the F test (0.0051) was statistically significant and the model was found to be significant as a whole. According to the model results, statistically significant LAIR is positive and significant at a 10% significance level. Other factors being equal, a 1% increase in the number of foreign tourists arriving by air will increase GDP by 1.85% in the long run. LSEA was found to be significant at the 5% significance level. Accordingly, a 1% increase in the number of foreign tourists arriving by sea will increase GDP by 1.23% in the long run, while other factors are constant. This results shows that the LAIR and LSEA in Turkey has a positive effect on GDP. LROAD and LRAIL coefficients were not statistically significant. Accordingly, it is concluded that the long-term link LGDP and LROAD and LRAIL variables is weak.

Table 9: Long-run coefficients of the ARDL (4, 1, 1, 0, 2) model

Variable	Coefficient	t-Statistic	Probability*
LAIR	1.850101	1.887366	0.0816***
LRAIL	-1.711014	-1.713084	0.1104
LSEA	1.234587	2.223872	0.0445**
LROAD	-0.754546	-1.171953	0.2622
<i>R-squared=0.809802</i> <i>Adjusted R-squared=0.634235</i> <i>Prob(F-statistic)=0.005149</i> <i>Durbin-Watson stat=1.643558</i>			
EC = LGDP - (1.8501*LAIR-1.7110*LRAIL+1.2346*LSEA-0.7545*LROAD)			

*It is statistically significant at the **5% and ***% 10 significance level.

The short-run links the variables were examined with the error correction (ECM) model based on the ARDL bounds test approach.

$$\Delta LGDP_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \Delta LGDP_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{2i} \Delta LAIR_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{3i} \Delta LRAIL_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{4i} \Delta LSEA_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{5i} \Delta LROAD_{t-i} + \alpha_{6i} ECM_{t-1} + \varepsilon_{2t}$$

The coefficient of the ECM and the short-run coefficients of the ARDL (4, 1, 1, 0, 2) model are given in the table.

Table 10: ARDL (4, 1, 1, 0, 2) error correction regression

Variable	Coefficient	t-Statistic	Prob.
C	-0.047214	-2.409422	0.0315
D(LGDP(-1))	0.779410	3.093427	0.0086
D(LGDP (-2))	0.621381	3.156415	0.0076
D(LGDP (-3))	0.486503	3.546099	0.0036
D(LAIR)	0.910956	2.873083	0.0131
D(LRAIL)	-0.364873	-1.258645	0.2303
D(LROAD)	-0.075646	-0.308279	0.7628
D(LROAD(-1))	-0.927029	-3.976597	0.0016
CointEC(-1)*	-0.976863	-5.000898	0.0002
<i>R-squared=0.913256</i> <i>Adjusted R-squared=0.872436</i> <i>Prob(F-statistic)=0.000000</i> <i>Durbin-Watson stat=1.643558</i>			

Diagnostic Tests Results;

Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test=0.6071
Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey=0.8758
Normality Test: Jarque-Bera= 0.583638(0.746904)
Ramsey RESET Test=0.7916

CointEC represents the one period lagged value of the series of error terms obtained from long-run connections. The coefficient of the EC term shows the rate of return and adjustment to the long-run equilibrium against a shock in the short-run. The negative sign indicates how much of the imbalances between the variables in the short run will be balanced in the long-run. This coefficient is expected to

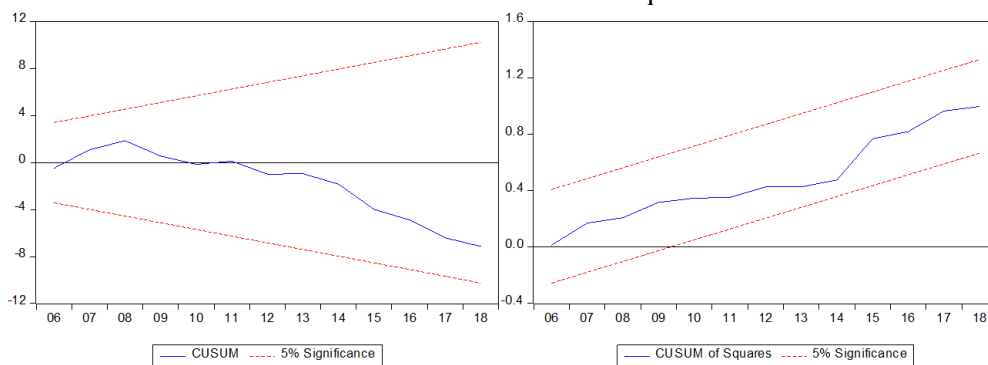
have a negative sign. CointEC is negative and the corresponding coefficient estimate is -0.976863. This result indicates that 0.97% of any imbalance movement is corrected within a period of time. Accordingly, it is concluded that 0.97% of the short-run deviations between the variables acting together in the long-run are corrected. It also means that after 1.03 (1/0.97) years, the long-run balance will be restored.

According to the short-run coefficients, LAIR and LROAD were found to be statistically significant. It has been found that foreign tourists arriving by air have a positive effect on economic growth in the short term. While foreign tourists arriving by road are statistically insignificant and negative in the long-run, a lagged value in the short-run is statistically significant and again negative. It appears to be consistent with long-run results.

Diagnostic tests were performed for the model results. Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test was used to determine whether there is an autocorrelation problem in the model. The null hypothesis (H_0) for this test is that there is no autocorrelation in the model. According to the results, the H_0 cannot be rejected, that is, there is no autocorrelation problem in the model. The Breusch-Pagan-Godfrey test, which is one of the diagnostic tests, was used to determine whether there was a variable variance problem. The H_0 for the test states that the residuals are homoscedastic. According to the test result, H_0 cannot be rejected. This indicates that the residues are homoscedastic at 10% significance. Jarque-Bera Normality Test was used to determine whether the error terms had a normal distribution. The H_0 for this test states that the error terms have a normal distribution. According to the result, H_0 cannot be rejected, that is, the error terms have a normal distribution. Ramsey Reset test was used to determine whether there was a specification error in the model. According to the test result, the H_0 (there is no detection error in the model) cannot be rejected. The diagnostic test results show that there are no econometric problems with the analysed model.

CUSUM and CUSUMSQ tests were applied to test whether the model is stable and whether there are structural changes in the parameter estimation of the series. The dashed red lines in the figure showing the test results indicate the 95% confidence interval. The blue lines within this range indicate parameter estimates. The fact that the parameter prediction lines are within the confidence intervals indicates that the analysis can be continued. The figure shows the graphs of the test results.

Chart 3: Cusum and cusum of squares test

If the test statistics obtained according to the results (blue line in the graph) are between the level of significance (red lines in the graph), the H_0 cannot be rejected. H_0 , states that the model is stable. As can be seen in the figure, both test statistics are within the critical limits according to the 5% significance level. The estimated error correction model was found to be stable.

In summary, the results for hypothesis 1 formed within the scope of the research were determined by ARDL cointegration analysis. In this context, the hypothesis H_{1b} and H_{1d} , which can be interpreted as statistically significant as a result of the model, have been reached. A positive balance relationship has been determined in the long run between the number of tourists using sea and air routes on their arrival in Turkey and GDP. In addition, in the short run, a positive relationship was found between GDP and

the number of tourists coming to the country by air, and a negative relationship between foreign tourists coming by road.

Granger causality tests results

Granger Causality Tests were applied to test hypothesis 2, which is aimed to be answered within the scope of the research, and the empirical findings are given below.

Table 11: Granger causality tests results

Hypothesis	H ₀ :	F-Statistic	Prob.
H _{2a} , tourism-led economic growth hypothesis is valid	LTOTAL does not Granger Cause LGDP	0.19012	0.9030
H _{2b} , economic growth-led tourism expansion growth hypothesis is valid	LGDP does not Granger Cause LTOTAL	4.68216	0.0036*

*It is statistically significant at the 5% significance level.

LTOTAL refers to the total number of foreign tourist arrivals in Turkey. A suitable lag length of 3 was chosen for the variables according to the Schwarz information criterion (SC) and the Hannan-Quinn information criterion (HQ). According to the Granger causality tests, hypothesis 2, H_{2a}, cannot be rejected. Accordingly, the total number of foreign tourists coming to Turkey is not the Granger causality of GDP. Accordingly, it is a one-way causality: it is not valid when GDP caused by tourism is evaluated in the context of the tourists arriving in Turkey. Hypothesis 2, H_{2b} is rejected. Accordingly, GDP is the Granger cause of the total number of tourists arriving in Turkey. In other words, economic growth in Turkey leads to increase in the number of tourists arriving in the country. In summary, the one-way causality, i.e., tourism expansion led by the economy, applies to the number of foreign tourists arriving in Turkey.

Results and recommendations

Although tourism issues were not fully included in the programs of the governments established after the proclamation of the Republic, studies were carried out to develop tourism activities. The establishment of institutions such as the Turkish Traveller's Society (1923), the Tourism Bureau (1934) and the Tourism Directorate (1939) can be counted among the important developments of the first period. Tourism has started to develop in Turkey since the 1950s. Since this period, governments have started to give importance to the formation and shaping of Turkey's tourism policy and have taken steps to expand tourism activities with legal regulations.

The tourism sector, especially for the last half century, is one of the sectors that attracts a lot of attention in both developed and developing countries. Considering its economic and social contributions, it is a sector that is constantly being developed with various incentives and investments. In this sense, it is extremely important to identify the links between tourism and the economy on a country-by-country basis. This research, conducted on the occasion of the 100th anniversary of the founding of the Republic of Turkey, aims to shed light on the relationship between economic growth and the tourism sector by highlighting the important developments in the development of the tourism sector in Turkey. Due to the data limitation caused by the tourism statistics of Turkey, the research dataset covers the last 50 years of our republic. The analysis, conducted since the 1980s when a rapid development of the sector started, attempts to clarify the links between tourism and the economy in relation to the different modes.

This study used the ARDL bound test to examine whether there is a long- and short-term relationship between GDP and the number of foreign tourists arriving in Turkey in terms of modes. The findings of the ARDL bounds test conducted for the 1977:1-2022:4 periods, representing the last 50-year period of the Republican period, proves that there is a cointegration links between the examined variables. After determining the existence of cointegration, long and short-run relationships were investigated. The results show that a long-term positive relationship was found between the arrival of foreign tourists by air and sea and GDP. In addition, while there is a positive links between foreign tourists' arrival by airway and GDP in the short-run, a negative links has been found between the number of foreign tourists' arrival by roadway and GDP. The links tourism and GDP support the findings of similar studies

conducted for different countries in the literature (Narayan, 2004; Katircioglu, 2009a; He and Zheng, 2011; Lee, 2012; Ahiawodzi, 2013; Wang and Xia, 2013; Ertugrul and Mangir, 2015; Bento, 2016). With the Granger Causality Test, it was investigated whether there was a causal links the variables. Accordingly, economic growth in Turkey leads to an enhancement in the number of foreign tourists coming to the country. Unidirectional causality: ELG hypothesis was found to be valid for number of foreign tourists arriving in Turkey. When the long and short-run findings are evaluated together, the results reveal the importance of tourists arriving in the country in GDP in Turkey. The positive effects of the development of the tourism sector on the national economies have been the subject of many studies in the literature. There are two main arguments for causality: the TLG hypothesis and the ELG hypothesis. According to the variables examined within the scope of the research and the findings of the period, it was concluded that the Turkey ELG hypothesis is valid. These results support the findings of similar studies conducted for countries in the literature (Oh, 2005; Kim et al., 2006; Vanegas and Croes, 2007; Lee, 2008; Payne and Mervar, 2010; Odhiambo, 2011; Jackman, 2012; Wang and Xia, 2013; Kyophilavong et al., 2018). An alternative outcome is identified for research that detects causality from tourism to economic growth between tourist arrivals and GDP (Tang and Abosedra, 2012; Kibara et al., 2012; Jayathilake, 2013). Apart from these two basic results, some studies detect a bidirectional relationship (Lorde et al., 2011; Ghartey, 2013).

The links between transport and economic growth is influenced by various factors. For example, infrastructure investments are one of the factors that can affect the link between these two variables. In this context, policies to be implemented for the improvement of transportation infrastructures will enable foreign tourists to move more comfortably during their arrival to the country and even during their travels within the country. Tourists, who can move more easily and comfortably, may cause an increase in tourism demand and increase their connection with economic growth, other factors being equal. Another important factor is the policies and various regulations that governments will implement. The link between tourism and economic growth is strengthened by better approaches to economic and transport policy. When this study is evaluated specifically, tourism expansion will be ensured with the measures to be taken in the direction of improving the economic policy. Considering the macroeconomic effects created by tourism, the positive effects of well-functioning economic policies will contribute positively to the national economies indirectly through the tourism channel. In this sense, it is very important for policy makers to develop these and similar studies specifically for the different modes of transportation in Turkey and present new findings with different variables.

References

- Ahiawodzi, A. K. (2013). Tourism earnings and economic growth in Ghana. *British Journal of Economics, Finance and Management Sciences*, 7(2), 187-202.
- Andaç, F. (2004). *Turizm hukuku*. Detay Yayıncılık.
- Arar, İ. (1968). *Hükümet programları 1920-1965*. Burçak Yayınevi.
- Aratuo, D. N. & Etienne, X. L. (2019). Industry level analysis of tourism-economic growth in the United States. *Tourism Management*, 70, 333-340.
- Aydoğan, A. (2020). Atatürk dönemi Türk havacılık faaliyetleri ve havacılık faaliyetlerinin gelişim süreci. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 69-81.
- Babalık, B. B. (2019). Demokrat parti dönemi Türkiye'nin turizm politikası (1950-1960). *The Journal of Academic Social Science*, 95(95), 358-371.
- Bahar, O. (2006). Turizm sektörünün Türkiye'nin ekonomik büyümesi üzerindeki etkisi: VAR analizi yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13(2), 137-150.
- Bakan, S. & Ayaz, Ö. (2021). Ekonomik perspektiften Türkiye'deki ulaştırma ve turizm sektörlerinin etkileşimi ve öneriler. *Premium E-Journal of Social Science (PEJOSS)*, 5(11), 01-22.
- Balaguer, J. & Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: The Spanish case. *Applied Economics*, 34(7), 877-884.
- Barro, R. J. (1990). Government spending in a simple model of endogeneous growth. *Journal of Political Economy*, 98 (5, Part 2), S103-S125.
- Bassil, C., Hamadeh, M. & Samara, N. (2015). The tourism led growth hypothesis: The Lebanese case. *Tourism Review*, 70(1), 43-55.

- Bento, J. P. (2016). Tourism and economic growth in Portugal: An empirical investigation of causal links. *Tourism & Management Studies*, 12(1), 164-171.
- Brida, J. G. & Risso, W. A. (2010). Tourism as a determinant of long-run economic growth. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure & Events*, 2(1), 14-28.
- Britton, S. G. (1982). The political economy of tourism in the third world. *Annals of Tourism Research*, 9, 331-358.
- Çallı, D. S. (2015). Uluslararası seyahatlerin tarihi gelişimi ve son seyahat trendleri doğrultusunda Türkiye'nin konumu. *Turar Turizm ve Araştırma Dergisi*, 4(1), 4-28.
- Çelik, S. D. (2017). The airline transport industry and its economic impacts. *The Journal of International Scientific Researches*, 2(8) S, 82-89.
- Çoban, O. & Özcan, C. C. (2013). Türkiye'de turizm gelirleri-ekonomik büyüme ilişkisi: nedensellik analizi (1963-2010). *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8 (1), 243-261.
- Copeland, B. R. (1991). Tourism, welfare and de-industrialization in a small open economy. *Economica*, 58, November, 515-529.
- Coşgun, M. & Alkan, A. D. (2020). Liberalleşme eğilimlerinin turizm sektörüne etkileri: Türkiye örneği. *Sivas Interdisipliner Turizm Araştırmaları Dergisi*, (5), 37-62.
- Dilek, S. E. & Kulakoğlu, D. N. (2017). Dünyada ve Türkiye'de yaşanan olayların turizme yansımaları: 1960'tan günümüze tarihsel bir değerlendirme. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 1083-1108.
- Ertugrul, H. M. & Mangir, F. (2015). The tourism-led growth hypothesis: empirical evidence from Turkey. *Current Issues in Tourism*, 18(7), 633-646.
- Esen, E. & Özata, E. (2017). Turizmin ekonomik büyümeye etkisi: turizme dayalı büyüme hipotezinin Türkiye için geçerliğinin ARDL modeli ile analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 43-58.
- Esen, Ş., Emir, G. & Uyar, H. (2012). *Cumhuriyet'ten günümüze hükümet programlarında turizm (1923-2012)*, Detay Yayıncılık.
- Ghali, A. M. (1976). Tourism and economic growth: an empirical study. *Economics Development and Cultural Change*, 24(3), 527-538.
- Ghartey, E. E. (2013). Effects of tourism, economic growth, real exchange rate, structural changes and hurricanes in Jamaica. *Tourism Economics*, 19(4), 919-942.
- Gökovalı, U. & Bahar, O. (2006). Contribution of tourism to economic growth: a panel data approach. *Anatolia*, 17(2), 155-167.
- Gunduz, L. & Hatemi-J, A. (2005). Is the tourism-led growth hypothesis valid for Turkey?. *Applied Economics Letters*, 12(8), 499-504.
- Gürsoy, S. (2004). *Merkezi idare ve yerel yönetimler açısından bölgesel turizm planlaması*. [Yüksek Lisans Tezi], Ankara Üniversitesi.
- Hao, J., Var, T. & Chon, J. (2003). A forecasting model of tourist arrivals from major markets to Thailand. *Tourism Analysis*, 8, 33-45.
- Hazari, B. R. & Sgro P. M. (1995). Tourism and growth in a dynamic model of trade. *The Journal of International Trade and Economic Development*, 4, 253-256.
- Hazari, B. R. and Ng, A. (1993). An analysis of tourists consumption of nontraded goods and services on the welfare of the domestic consumers. *International Review of Economics and Finance*, 2, 3-58.
- He, L. H. & Zheng, X. G. (2011). Empirical analysis on the relationship between tourism development and economic growth in Sichuan. *Journal of Agricultural Science*, 3(1), 212.
- Husein, J. & Kara, S. M. (2011). Research note: Re-examining the tourism-led growth hypothesis for Turkey. *Tourism Economics*, 17(4), 917-924.
- İnan, B. (2009). *Cumhuriyet dönemi Türkiye turizmi ve bir turizm modeli önerisi* [Doktora Tezi], DEÜ, Sosyal Bilimleri Enstitüsü.
- Jackman, M. (2012). Revisiting the tourism-led growth hypothesis for Barbados: A disaggregated market approach. *Regional and Sectoral Economic Studies*, 12(2), 15-26.
- Jayathilake, P. B. (2013). Tourism and economic growth in Sri Lanka: Evidence from cointegration and causality analysis. *International Journal of Business, Economics and Law*, 2 (2), 22-27.

- Karamelikli, H. & Erkus, S. (2016). Turizm sektörünün Türkiye'nin büyüme oranı üzerindeki asimetrik etkisi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12 (29), 1-15.
- Katircioglu, S. (2009a). Tourism, trade and growth: the case of Cyprus. *Applied Economics*, 41(21), 2741-2750.
- Katircioglu, S. (2009b). Testing the tourism-led growth hypothesis: the case of Malta. *Acta Oeconomica*, 59(3), 331-343.
- Kibara, O. N., Odhiambo, N. M. & Njuguna, J. M. (2012). Tourism and economic growth in Kenya: An empirical investigation. *International Business & Economics Research Journal (IBER)*, 11(5), 517-528.
- Kim, H. J. & Chen, M. H. (2006). Tourism expansion and economic development: the case of Taiwan. *Tourism Management*, 27(5), 925-933.
- Kırbaşı, S. & Kasman, A. (2004). Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisi. *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, 220, 122-131.
- Kızılkaya, O., Sofuğlu, E. & Karaçor, Z. (2016). Türkiye'de turizm gelirleri-ekonomik büyüme ilişkisi: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 203-215.
- KTB (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı) (2023a). Turizm gelir ve giderleri, 2019-2023. <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-201116/turizm-gelirleri-ve-giderleri.html> (Date of access: 12.05.2023)
- KTB (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı) (2023b). Sınır istatistikleri aylık bülteni, Mart 2023. <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html> (Date of access: 12.05.2023)
- Kyophilavong, P., Gallup, J. L., Charoenrat, T. & Nozaki, K. (2018). Testing tourism-led growth hypothesis in Laos?. *Tourism Review*, 73(2), 242-251.
- Lee, C. C. & Chien, M. S. (2008). Structural breaks, tourism development, and economic growth: evidence from Taiwan. *Mathematics and Computers in Simulation*, 77(4), 358-368.
- Lee, C. G. (2008). Tourism and economic growth: the case of Singapore. *Regional and Sectoral Economic Studies*, 8(1), 89-98.
- Lee, C. G. (2012). Tourism, trade, and income: evidence from Singapore. *Anatolia*, 23(3), 348-358.
- Li, Y. & Da Costa, M. N. (2013). Transportation and income inequality in China: 1978-2007. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 55, 56-71.
- Lim, C. (1997). Uluslararası turizm talep modellerinin gözden geçirilmesi. *Yıllık Turizm Araştırması*, 24 (4), 835-849.
- Lorde, T., Francis, B. & Drakes, L. (2011). Tourism services exports and economic growth in Barbados. *The International Trade Journal*, 25(2), 205-232.
- Mishra, P. K., Rout, H. B. & Mohapatra, S. S. (2011). Causality between tourism and economic growth: empirical evidence from India. *European Journal of Social Sciences*, 18(4), 518-527.
- Narayan, P. K. (2004). Fiji's tourism demand: the ARDL approach to cointegration. *Tourism Economics*, 10(2), 193-206.
- Odhiambo, N. M. (2011). Tourism development and economic growth in Tanzania: empirical evidence from the ARDL-Bounds Testing approach. *Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research*, 45(3), 71-83.
- Oh, Chi-Ok. (2005). The contribution of tourism development to economic growth in the Korean economy. *Tourism Management*, 26, 39-44.
- Özdemir, A. R. & Öksüzler, O. (2006). Türkiye'de turizm bir ekonomik büyüme politikası aracı olabilir mi? Bir Granger nedensellik analizi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(16), 107-126.
- Özdemir, N. (2006). *Cumhuriyet dönemi karayolu politikası (1923-1960)* [Doktora Tezi], Ankara Üniversitesi.
- Özer, M., Canbay, Ş. & Kırca, M. (2021). The impact of container transport on economic growth in Turkey: an ARDL Bounds Testing approach. *Research in Transportation Economics*, 88, 101002.
- Öztürk İ. & Acaravcı A. (2009). On The causality between tourism growth and economic growth: Empirical evidence from Turkey. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 7381.
- Payne, J. E. & Mervar, A. (2010). Research note: The tourism-growth Nexus in Croatia. *Tourism Economics*, 16(4), 1089-1094.
- Phiri, A. (2015). Tourism and economic growth in South Africa: Evidence from linear and nonlinear cointegration frameworks. <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/65000/> (Date of access: 12.05.2023)

- Savaş, B., Beşkaya, A. & Şamiloğlu, F. (2010). Analysing the impact of international tourism on economic growth in Turkey. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 6 (12), 121-136.
- Sevüktekin, M. & Nargeleçekenler, M. (2010). *Ekonometrik zaman serileri analizi*, 3. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım.
- Tang, C. F. & Abosedra, S. (2014). The impacts of tourism, energy consumption and political instability on economic growth in the MENA countries. *Energy Policy*, 68, 458-464.
- Tang, C. F. & Abosedra, S. (2012). Small sample evidence on the tourism-led growth hypothesis in Lebanon. *Current Issues in Tourism*, 17(3), 234-246.
- Terzi, H. (2015). Is the tourism-led growth hypothesis TLG valid for Turkey?. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 16(2), 165-178.
- Topallı, N. (2015). Turizm sektörünün Türkiye'nin ekonomik büyümesi üzerindeki etkisi: 1963-2011. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (14).
- Ünlüöner, K. & Kılıçlar, A. (2004), Ekonomik yansımalarıyla Türk turizminin seksen yılı. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, 131-156.
- Uzun, A. R. (2009). *Türkiye'de turizmin istihdam üzerine etkileri: turizm eğitimi üzerine bir örnek: Antalya*, [Doktora Tezi], Marmara Üniversitesi.
- Vanegas, M. & Croes, R. (2007). Tourism, economic expansion and poverty in Nicaragua: Investigating cointegration and causal relations, *Staff Paper*, 0710.
- Wang, B. & Xia, M. (2013). A Study on the relationship between tourism industry and regional economic growth – a case study of Jiangsu Gaochun district. *Modern Economy*, 4, 482–488.
- Wang, P. & Godbey, G. (1994). A Normative approach to tourism growth to the year 2000. *Journal of Travel Research*, 33(1), 32-37.
- World Bank Data, (Date of access: 12.10.2023), <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.RCPT.CD?end=2020&locations=TR&start=2013&view=chart>
- Yamak, N., Tanrıöver, B. & Güneysu, F. (2012). Turizm–ekonomik büyüme ilişkisi: sektör bazında bir inceleme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(2), 205-220.
- Yavuz, N. Ç. (2006). Türkiye'de turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye etkisinin testi: yapısalkırılmavenedensellikanalizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7(2), 162-171.
- Yiğitgüden, B. (2005). Turizm ve kalkınma. *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, XVI.
- Yıldız, Z. (2011). Turizm sektörünün gelişimi ve istihdam üzerindeki etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 3(5), 54-71.
- Yılmaz, H. (2022). Türkiye'de turizmin ekonomik büyümeye etkisi. *Alanya Akademik Bakış*, 7(1), 257-276.

Ethical approval

This study is among the 'studies that do not require ethics committee permission' since no human, group or live animal was used in the research and the research was conducted on secondary data.

Conflict of interest

There is no potential conflict of interest in this study.

Cumhuriyetin ilanından günümüze Türkiye’de kuvvetler ayrılığı/birliği Separation/unity of powers in Türkiye from the proclamation of the republic to date

Gönderim Tarihi / Received: 28.08.2023

Abdülkadir ÖZDEMİR¹

Kabul Tarihi / Accepted: 21.09.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1351252](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1351252)

ÖZ: Kuvvetler ayrılığı ilkesi bazı ülkelerde sert bir şekilde uygulanırken, bazı ülkelerde daha yumuşak bir ayrımla uygulama alanı bulmaktadır. Kuvvetler arasındaki ilişkilerin nasıl olduğunu belirleyebilmek için söz konusu ülkenin yazılı hukuk kurallarını incelemek gerekmektedir. Bu yazılı hukuk kurallarının en üstünü de anayasadır. Bu çalışmanın amacı kuvvetler ayrılığı ilkesinin Türkiye Cumhuriyeti’ndeki 100 yıllık dönüşümünü, 1921, 1924, 1961 ve 1982 anayasalarını dikkate alarak analiz etmektir. Bu minvalde, çalışmada ilk olarak kuvvetler ayrılığı ilkesine dair tarihsel ve kavramsal değerlendirmelere, ardından da kuvvetler ayrılığı ilkesinin Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki gelişim ve dönüşümüne dönemsel olarak yer verilmiştir. Türkiye’de 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyetin ilan edilmesinden günümüze kadar olan süreçte yasama, yürütme ve yargı kuvvetleri bazı dönemlerde birbirlerine yakınlaşmış ve hatta bu kuvvetler az sayıdaki kişinin kontrolünde tutulmuş; bazı dönemlerde ise birbirlerinden uzaklaşmıştır. Başka bir ifadeyle Türkiye Cumhuriyeti devleti, bazı dönemlerde kuvvetler birliğiyle; bazı dönemlerde ise kuvvetler ayrılığı ilkesiyle yönetilmiştir. Türkiye’de, 1921 Anayasası’nın kabulünden 1961 Anayasası’nın kabulüne kadar olan dönemde kuvvetler birliği, 1961 Anayasası’nın kabulünden Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’nin uygulanmaya başlamasına kadar olan dönemde kuvvetlerin yumuşak ayrılığı, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’nin uygulanmaya başlamasından sonra ise kuvvetlerin sert ayrılığı hâkim olmuştur. 1960-1961 ve 1980-1983 yılları arasındaki darbe dönemlerinde ise kuvvetler birliği ön plana çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk siyasal hayatı, Kuvvetler ayrılığı, Kuvvetler birliği

ABSTRACT: While the principle of separation of powers is implemented strictly in some countries, some countries adopt a softer separation of power. It is necessary to examine the written rules of law of a country in order to determine how the relationships between the powers are in that country. The highest form of these written rules of law is the constitution. The present study aims to analyze the transformation of the principle of separation of powers in the Republic of Türkiye over a period of 100 years by considering the constitutions of 1921, 1924, 1961 and 1982. In this context, historical and conceptual evaluations of the principle of separation of powers are presented first and then the development and transformation of the principle of separation of power in the Republic of Türkiye is discussed by periods. In the period between the declaration of the republic on 29 October 1923 and the present day, the legislative, executive and judiciary powers in Türkiye have converged sometimes, even been controlled by a few individuals, and they have drifted apart in some periods. In other words, the Republic of Türkiye has been governed by following the principle of unity of powers in some periods and the principle of separation of powers in others. In Türkiye, the unity of powers was practiced during the period between the adoption of the 1921 Constitution and the adoption of the 1961 Constitution implementation, whereas the soft separation of powers was implemented between the adoption of the 1961 Constitution to the beginning of the presidential government system. Then, after the beginning of the presidential government system, a strict separation of powers became the practice. During coup periods such as 1960-1961 and 1980-1983, there was an emphasis on the unity of powers.

Keywords: Turkish political life, Separation of powers, Unity of powers

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi/Tercan Meslek Yüksekokulu, [aозdemir@erzincan.edu.tr](mailto:aozdemir@erzincan.edu.tr), <https://orcid.org/0000-0002-7306-6196>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

The principle of separation of powers must be implemented in order to limit government and ensure individual rights and freedoms. Opinions on the principle of separation of powers date back to Ancient Times and have evolved during the process to date. Plato and Aristotle in Ancient Times, Thomas Aquinas and Marsilius of Padua in the Middle Ages, and, Jean Bodin, Pufendorf, Rousseau, John Locke and Montesquieu in the Modern Age are philosophers, who have expressed their opinions on the principle of separation of powers. The view closest to the principle of separation of powers adopted nowadays is that of Montesquieu. In his work "The Spirit of the Laws," Montesquieu claimed that the legislative, executive, and judiciary powers should be separate. The principle of separation of powers is included in the Declaration of the Rights of Man and of the Citizen, 1789. The characteristics of Montesquieu's theory of separation of powers can be found in the 1787 American Constitution and the 1791 French Constitution. The principle of separation of powers has been analyzed in many academic studies in Türkiye. However, there is no study that covers the entire period from the foundation of the Republic of Türkiye to the present day.

Methodology

The present study first evaluates the principle of separation of powers historically and conceptually. After discussing the characteristics of the principle, the concepts of "strict separation of powers" and "soft separation of powers" are explained. In particular, the relationship between the legislative (parliament) and executive (president, ministers and cabinet) powers determines if the separation of powers is strict or soft. If the executive is independent of the legislative, if the individuals in the legislative (members of parliament) cannot participate in the executive and if the legislative cannot terminate the functions of the executive, then there is a strict separation of powers. However, if the legislative can oversee the executive, if individuals in the legislative can participate in the executive and if the legislative can terminate the functions of the executive, then there is a soft separation of powers. If the legislative, executive, and judiciary powers are held by one person or group, then it is referred to as a dictatorship or monarchy.

To determine if the principle of separation of powers is implemented in a country, it is necessary to examine the written rules of law in that country. Constitution is the highest form of these written rules of law and also the most important one. The constitutions should be analyzed in detail in order to understand how the principle of separation of powers has been implemented in the 100-year history of the Republic of Türkiye. Therefore, the constitutions of 1921, 1924, 1961, and 1982 are analyzed in detail in the present study. The articles related to the relationships between the powers are identified within these constitutions. The balance and checks between the powers are explained. The 100-year history of the Republic of Türkiye is analyzed in three periods, namely the period 1921-1960, the period 1960-1982, and the post-1982 period. This study also includes the periods of military coups (1960-1961 and 1980-1983).

Findings and results

The principle of separation of powers is related with the relationship between the legislative and executive powers. The judiciary power should always remain independent. Examining the constitutions of the Republic of Türkiye, it can be seen that the implementation of the principle of separation of powers has been continuously changing. The unity of powers was implemented in Türkiye during the periods of the 1921 and 1924 Constitutions because both the powers of the parliament were extensive and the legislative power was superior to the executive power from all aspects in these periods. Furthermore, the legislative could terminate the functions of the executive. The unity of powers continued despite the proclamation of the Republic on 29 October 1923.

The 1924 Constitution remained in effect until 27 May 1960. After the transition to a multi-party system in Türkiye in the year 1946, some problems arose between the ruling party and the opposition. Due to the inability to resolve these issues, a military coup took place in the year 1960. As a result of the military coup in the year 1960, the Turkish Armed Forces governed the country. During the period 1960-1961,

the National Unity Committee held the sole authority over the legislative and executive bodies. The National Unity Committee prepared a new constitution and electoral law. After the general elections in 1961, the governance of the country was yielded back to civilian administrators. The characteristics of the principle of separation of powers were first seen in the 1961 Constitution. The Constitution separately identified the legislative, executive, and judiciary powers. As stated in the Constitution, the parliament could oversee the activities of the executive. The Constitutional Court was established in the year 1961, and it oversees certain transactions of the Grand National Assembly of Türkiye. Since the year 1961, the Republic of Türkiye has been governed by the principle of separation of powers.

Türkiye experienced its second military coup in the year 1980. The 1961 constitution was abolished after the coup, and the country was once again governed by members of the Turkish Armed Forces. The unity of powers was implemented in Türkiye during the period 1980-1983. Between these years, the National Security Council held sole authority over the legislative and executive powers. After the general elections in the year 1983, the administration was handed back to civilian governments. The 1982 Constitution, as in the 1961 Constitution, incorporates the characteristics of the theory of separation of powers. No power is superior to another; however, the 1982 constitution granted more authority to the president and the executive in comparison to the 1961 Constitution. As stated in this constitution, the executive can be overseen by the legislative. The Parliament has the authority to terminate the functions of the Cabinet of Ministers.

The 1982 Constitution underwent numerous amendments during the period of 35 years. Until 2007, the president was elected by the Grand National Assembly of Türkiye. After the constitutional amendments in 2007, it was adopted that the president shall be elected by voters. Since then (in 2014, 2018, and 2023), the president has been elected by voters. This change increased the president's power to some extent. Another constitutional amendment was made in the year 2017. As a result of this amendment, the Cabinet of Ministers and the office of the prime minister were abolished. Consequently, executive authorities were solely vested in the president. The constitutional amendments made in the year 2017 further extended the president's authority. Most of these changes came into effect after the general elections in the year 2018. Examining the relationship between the legislative and executive bodies, it can be clearly seen that a strict separation of powers has been implemented in Türkiye since the general elections in 2018. In conclusion, the unity of powers was implemented in the period between 1921 and 1961, whereas the principle of separation of powers has been adopted since then. The soft separation of powers was implemented during the period 1961-2018 and the strict separation of powers was adopted after the year 2018.

Giriş

İktidarı sınırlandırma ve bireysel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması isteği sonucunda mutlak monarşi, yerini önce sınırlı fakat meşruti monarşiye, ardından da halkın ülke yönetimlerinde daha etkin olduğu demokratik ve modern yönetim sistemlerine bırakmıştır. Egemenliğin zamanla monarktan (kral, prens veya padişah) halka geçmesi sonucunda kurulan demokratik devletlerde, egemenliğin kim tarafından nasıl temsil edileceği zamanla çözüme kavuşmuştur. Egemenliği tek bir kişi veya zümrenin temsil etmesi durumunda monarşinin yeniden ortaya çıkma olasılığından dolayı egemenliğin temsili birbirlerini denetleyen, görev ve yetkileri ayrı olan farklı kuvvetlere dağıtılmıştır. İşte bu kuvvetler/erkler/güçler yasama, yürütme ve yargıdır.

Kuvvetler ayrılığı teorisine göre demokratik ve modern bir devletin üç temel erki olan yasama, yürütme ve yargı erkleri birbirlerinden bağımsız üç ayrı organa dağıtılmalıdır (Gözler, 2011: 538; Teziç, 2012: 463). Yasama erki bir ülkede yasa yapma; yürütme erki ise anayasa, yasa veya diğer hukuk kurallarına uygun bir şekilde ülkeyi yönetme yetkisine sahiptir. Yargı erki ise gerek gerçek kişiler gerekse tüzel kişiler arasındaki uyuşmazlıkları çözüme kavuşturan ve gerektiği zaman kişi, kurum veya tüzel kişilere adli veya idari yaptırımlar uygulama kudretine sahip olan erktir. Daha kısa bir ifadeyle, yargı erki, uyuşmazlıklar durumunda kanunları veya diğer hukuk kurallarını uygulayan erktir (Keskinsoy ve Kaya, 2018: 70). Ayrıca, yargı erkinin tüm demokratik ülkelerde bağımsız olması gerektiği, bir ilke olarak kabul edilmektedir (Karakul, 2015: 65). Yargı bağımsız olduğu müddetçe kuvvetler arasındaki dengeyi gözeterek şekilde denetim yapabilecektir (Akgül, 2010: 98). Bu üç temel erkin tek bir kişi veya zümrede toplanması, kişilerin hak ve özgürlüklerini tehlikeye sokacaktır. Bu nedenle bu erkler sert veya yumuşak bir şekilde birbirlerinden ayrılmalıdır.

Üç temel erk olan yasama, yürütme ve yargı erklerinin birbirlerinden hangi düzeyde ayrı oldukları kuvvetler ayrılığının ölçüsünü belirlemektedir. Bu durumda kuvvetler ayrılığı iki şekilde sınıflandırılabilir. Bunlar kuvvetlerin sert ayrılığı ve kuvvetlerin yumuşak ayrılığıdır. Kuvvetlerin sert veya yumuşak bir şekilde ayrılmış olması, söz konusu ülkenin demokratik olup olmadığının bir göstergesi değildir. Günümüz demokrasilerinde bazı ülkelerde kuvvetlerin yumuşak ayrılığı ilkesi bazı ülkelerde ise kuvvetlerin sert ayrılığı ilkesi hâkimdir. Eğer bir ülkede kuvvetlerin tamamı demokratik veya hukuki olmayan yollarla, tek bir kişi veya zümrede toplanmışsa bu durum mutlak monarşi veya diktatörlük olarak nitelendirilmektedir. Hem monarşide hem de diktatörlükte erkler tek bir kişide toplanıyor olsa da monarşi ve diktatörlük farklı anlamlara gelmektedir. Monarşiye diktatörlükten ayıran fark, monarşide hükümdarın (padişah, kral veya geleneksel yöntemlerle belirlenen otorite sahibinin) yönetim yetkisini belli kurallar çerçevesinde kullanabilmesidir (Gürkan, 1988: 21). Yani diktatörlükte, herhangi bir kural veya sınır tanımayan bir yönetim biçimi söz konusudur.

Kuvvetlerin sert veya yumuşak bir şekilde ayrılmış olması, birbirleriyle tamamen ilişkisiz oldukları anlamına gelmemektedir. Kuvvetler arasındaki keskin ve ilişkisiz bir ayrım devleti çalışamaz hale getirecektir. Bu nedenle bu erkler arasında denetim ve denge mekanizmaları bağlamında bir ilişkinin olması kaçınılmazdır (Karakul, 2015: 107). Yumuşak kuvvetler ayrılığı ilkesinin hâkim olduğu yönetimlerde yasama ve yürütme erkleri birbirleriyle daha yakın ilişki içerisindeyken, sert kuvvetler ayrılığı ilkesinin hâkim olduğu yönetimlerde yasama ve yürütme erkleri birbirlerinden daha bağımsızdır. Hemen belirtmek gerekir ki, bir toplumun gerçek manada demokrasiyle yönetildiğini söylemenin en önemli koşullarından biri, söz konusu ülkede yargının bağımsız olmasıdır. Şayet, bir ülkedeki yargı bağımsızlığı önemini yitirmiş ise o ülkenin tam manasıyla demokratik olduğunu söylemek mümkün olmayacaktır. Demokratik bir toplum ister kuvvetlerin yumuşak ayrılığı, isterse kuvvetlerin sert ayrılığı ilkesiyle yönetilsin, her hâlükârda yargı bağımsız ve tarafsız bir erk olarak faaliyetlerini gerçekleştirmek durumundadır. Bu nedenle kuvvetler ayrılığı ilkesi, daha çok yasama ve yürütme erklerinin birbirleriyle olan ilişkileriyle alakalıdır.

Kuvvetlerin yumuşak ayrımıyla yönetilen demokrasilerde yasama ve yürütme erkleri arasındaki ilişkiler daha yoğun olarak görülmekte ve yasamada yer alan bir kişi aynı zamanda yürütmede de yer alabilmektedir. Kuvvetlerin sert ayrımıyla yönetilen demokrasilerde ise yasama ve yürütme erkleri arasındaki ilişkiler daha keskin çizgilerle ayrılmaktadır. Bu nedenle kuvvetlerin sert ayrımıyla yönetilen demokrasilerde herhangi bir kişi hem yasamada hem de yürütmede yer alamamakta, diğer erkin görev

ve yetki alanına müdahale edememektedir. Demokratik bir toplumda hangi ilkenin hâkim olduğunun belirlenmesinde temel ölçüt budur. Demokratik bir toplumun kuvvetlerin sert veya yumuşak ayrımıyla yönetildiğinin belirlenmesindeki diğer bir ölçüt ise, yasamanın tek taraflı olarak yürütmenin faaliyetlerine veya yürütmenin tek taraflı olarak yasamanın faaliyetlerine son verebiliyor olup olmadığıdır. Şayet bir ülkede, yürütme erki tek taraflı olarak yasamanın görev ve yetkisini sonlandırabiliyorsa veya yasama erki tek taraflı olarak yürütme erkindeki bir siyasi aktörün veya hükümetin görev ve yetkisini sonlandırabiliyorsa söz konusu ülkede kuvvetlerin yumuşak ayrımı; yasama veya yürütme erkleri birbirlerinin görev veya yetkilerini tek taraflı olarak sonlandırabilecek güce sahip değilse söz konusu ülkede kuvvetlerin sert ayrımı hâkimdir. Bu uygulamanın yanı sıra, meclis yürütmenin faaliyetlerini gensoru ile denetleyebiliyor ve yürütme göreve başlamadan önce meclisin güvenoyuna tabi tutuluyorsa söz konusu ülkede kuvvetlerin yumuşak ayrımının olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Böyle bir durumda yürütme erki, mevcudiyetini devam ettirebilmek için yasamanın onayına ve desteğine muhtaçtır.

Yürütmenin başı olan devlet başkanı veya cumhurbaşkanının seçmenler tarafından seçiliyor olup olmaması ise bir ülkede hangi ilkenin hâkim olduğunun belirlenmesinde bir ölçüt değildir. Bu ölçüt hükümet sistemi sınıflandırmalarında “sadece bazı durumlarda” değerlendirmeye alınabilecek bir ölçüttür. Öyleyse, devlet başkanının seçmenler tarafından seçildiği ve kuvvetlerin sert ayrımına dayanan yönetim sistemleri olabileceği gibi; devlet başkanının seçmenler tarafından seçildiği ve kuvvetlerin yumuşak ayrımına dayanan yönetim sistemlerinin de olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

Tüm demokratik ülkelerde, kuvvetler ayrılığı ilkesinin esas alınmasına rağmen, kuvvetler arasında kusursuz bir dengenin sağlanması neredeyse imkansızdır. Muhakkak, kuvvetlerden biri diğerine göre daha fazla yetkiyle donatılmıştır. Kimi demokrasilerde yürütmenin görev ve yetkileri ağır basarken, kimi demokrasilerde yasama organının görev ve yetkilerinin daha fazla olduğu görülmektedir. Örneğin, günümüz Türkiye’inde kuvvetler ayrılığı yürütmenin lehine dağıtılmış, yürütme erkine, yasamaya göre daha fazla görev ve yetki verilmiştir.

Literatür taraması

Günümüzde, güçler ayrılığı veya erkler ayrılığı olarak da ifade edilen kuvvetler ayrılığı teorisinin temelleri İlk (Antik) Çağ’a kadar uzanmaktadır (Feyzioğlu, 1947: 50). İlk Çağ’da Platon ve öğrencisi Aristo; Orta Çağ’da Thomas Aquinas, Marsile De Padou; Yeni Çağ’da Jean Bodin, Pufendorf, Rousseau, John Locke ve Montesquieu (Charles Louis de Secondat Baron de Montesquieu) kuvvetler ayrılığı ilkesi üzerine görüş beyan etmiş filozoflardır (Akipek, 1952: 182). Yasama, yürütme ve federatif erk olmak üzere üç temel erkin olması gerektiği Locke (1660: 95-97); literatürde en yaygın kullanımıyla yasama, yürütme ve yargı erklerinin ayrımı ve bu erklerin ayrı organlar tarafından temsil edilmesi gerektiği ise Montesquieu (1748/1998: 234-235) tarafından ileri sürmüştür. 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’nde de kuvvetler ayrılığı ilkesine yer verilmiştir. Bildirinin 16. maddesine göre “*Hakların güven altına alınmadığı, kuvvetler ayrılığının yapılmadığı bir toplumda Anayasa yoktur.*” (Declaration of the Rights of Man, 1789). Bildiride, Montesquieu’nün kuvvetler ayrılığı fikrinin benimsendiği görülmektedir (Civelek, 1989: 5). Çünkü Montesquieu’ye göre de bu üç yetki aynı kişilerde toplanırsa devlet yıkılacaktır (Montesquieu, 1748/1998: 234-235). Montesquieu’nün savunduğu teori sadece 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’ni değil, 1787 Amerikan Anayasası ve 1791 Fransız Anayasası’nı da doğrudan etkilemiştir (Feyzioğlu, 1947: 50).

Yöntem

Demokratik bir ülkede kuvvetler arasındaki ilişkilerin tespit edilebilmesi için söz konusu ülkenin anayasasının ve kuvvetler arasındaki ilişkilere etki eden tarihsel olayların incelenmesi gerekmektedir. Türkiye Cumhuriyeti’nde kuvvetler ayrılığı ilkesinin gelişim ve değişim süreci tarihsel bir sıralamayla incelendiğinde, bu ilke için önemli dönüm noktalarının 23 Nisan 1920 tarihinde Birinci Meclis’in kuruluşu/toplanması, 1921 Anayasası’nın kabulü, 1921 Anayasası’nda 29 Ekim 1923 tarihinde yapılan değişikliklerle cumhuriyetin ilan edilmesi, 1924 Anayasası’nın kabulü, 1960 ve 1980 askeri darbeleri ile 1961 ve 1982 Anayasalarının kabulü, 2007 yılı anayasa referandumu, 2014 yılı Cumhurbaşkanlığı seçimleri, 2017 yılı anayasa referandumu ve 2018 yılı genel seçimleri olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Yaklaşık 100 yıllık süreçteki tüm bu gelişmeler Türkiye’de kuvvetler ayrılığı ilkesini

doğrudan etkilemiştir. Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasaları ve söz konusu tarihsel olaylar kuvvetler ayrılığı bağlamında dönemsel olarak analiz edilmiştir. Anket, mülakat, vb. tekniklerin ve kişisel verilerin kullanılmaması sebebiyle bu araştırma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Bulgular ve tartışma

Kuvvetler ayrılığı/birliği kuramı bağlamında 1921-1960 yılları arasında Türkiye

Bu dönemde 20.01.1921 ve 20.04.1924 tarihli Teşkilatı Esasiye Kanunları (literatürdeki adlandırılmalarıyla 1921 ve 1924 Anayasaları) kabul edilmiş ve kuvvetler birliğini esas alan (Yazıcı ve Yazıcı, 2011: 237) bu anayasalar zaman zaman bazı değişikliklere uğramıştır. Özellikle 1921 Anayasası'nda 1923 yılında yapılan değişiklik Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasındaki en önemli tarihsel gelişmedir (Söz konusu anayasa değişikliği Teşkilâtı Esasiye Kanununun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanunla yapılmıştır. Kanun Numarası: 364, Kabul Tarihi: 29.10.1923). Cumhuriyet bu anayasa değişikliğiyle ilan edilmiştir.

Türkiye'de kuvvetler birliği ilkesinden kuvvetler ayrılığı ilkesine geçiş 1961 Anayasası'yla gerçekleştiğinden ve 1961 Anayasası'nın hazırlanmasındaki en önemli gelişme 1960 askeri darbesi olduğundan, çalışmadaki ilk dönem aralığı 1921-1960 olarak tercih edilmiştir. Bu başlıkta 1921 ve 1924 anayasalarındaki ilgili hükümler ve 1921-1960 yılları arasındaki dönemde ülke yönetimindeki uygulamalar kuvvetler ayrılığı/birliği bağlamında değerlendirilmiştir.

1921 Anayasası dönemi

23 Nisan 1920 tarihinde Birinci TBMM'nin kurulması ve ardından 1921 Anayasası'nın kabulü ile demokratik bir hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti'nin temelleri atılmaya başlanmış ve nihayetinde 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyet ilan edilerek yeni bir devlet kurulmuştur. Tarihsel olarak biraz daha geriye gidildiğinde mutlak monarşiden sınırlı monarşiye, sınırlı monarşiden de halkın egemenliğine dayanan bir yönetim sistemine geçildiği görülmektedir.

Bir devlette kuvvetler arasındaki ilişkileri belirleyebilmenin temel şartı, söz konusu devlette geçerli olan yazılı hukuk kurallarını ve bu kuralların nasıl uygulandığını incelemektir. Bu minvalde 1921 Anayasası döneminde Türkiye'de kuvvetler birliği ilkelerinin hâkim olduğu ve sistemsel olarak da meclis hükümeti sisteminin esas alındığı bir yönetim anlayışını görebilmek mümkündür. Kuvvetler birliğini esas alan bir sistemin tercih edilmesinin muhakkak ki bir gerekçesi vardır. Hem bu gerekçeyi tespit edebilmek hem de bu anayasada kuvvetler birliği ilkesinin hâkim olduğu iddiasını ispatlayabilmek için “meclis hükümeti” ile “kuvvetler birliği” kavramlarını ve bu kavramların 1921 Anayasası'na yansımalarını irdelemek gerekmektedir.

Meclis hükümeti sistemi yasama ve yürütme erklerinin tamamen, yargı erkinin ise kısmen mecliste toplandığı sistemdir. Bu nedenle meclis hükümeti sisteminde en üstün erk yasama, yani meclistir. Bu sistemde meclisin başkanı aynı zamanda hükümetin de başkanıdır. Meclis genellikle iki dereceli bir yöntemle seçilmektedir. Seçmenler delegeleri, delegeler ise milletvekillerini belirlemektedir. Ancak meclisin iki dereceli bir sistemle belirlenmesi meclis hükümeti sisteminin vazgeçilmez bir özelliği değildir. Meclis üyelerinin tek dereceli bir seçimle belirlenmesi de mümkündür. Bu sınıflandırmada esas olan, meclisin yetkileridir.

Bu sistemde, yürütme aktörlerinden olan bakanlar² veya yürütme/icra/bakanlar kurulu meclis tarafından belirlenmektedir. Yürütmede yer alan herkes, meclisin emir ve talimatları doğrultusunda görevini ifa eder. Bu kişilerin, önemli konularda inisiyatif alması veya meclisin onayı olmadan bir işlem yapabilmesi neredeyse mümkün değildir. Yürütme tarafından yapılan işlemler meclis tarafından iptal edilebilmekte veya değiştirilebilmekte; dahası, yürütme görevine yetkilendirilmiş kişiler meclis tarafından azledilebilmektedir. Meclis hükümeti sisteminde her bakan ve -varsa- başbakan bireysel olarak meclise

² Gerek 1921 gerekse 1924 Anayasası dönemlerinde yürütme faaliyetleri için meclis adına ve meclis tarafından görevlendirilmiş olan kişiler “vekil” olarak adlandırılmış olsalar da (örneğin; Maarif Vekili, Maliye Vekili gibi), “mebus veya milletvekili” kavramlarıyla karıştırılmaması adına yürütmede görevlendirilmiş olan kişiler için “bakan” ibaresi kullanılmıştır.

karşı sorumlu olduğu için kolektif sorumluluktan bahsedebilmek mümkün değildir. Bakanların veya yürütmeye görevli kişilerin yanı sıra sembolik yetkilere sahip olan devlet başkanı veya meclis başkanı da meclis adına hareket etmektedir. Özetle meclis hükümeti sistemi kuvvetler birliğinin hâkim olduğu bir sistemdir ve bu sistemde kuvvetlerin sert veya yumuşak ayrılığından söz edebilmek mümkün değildir. Işık’a göre günümüz demokrasilerinde meclis hükümeti sisteminin saf haliyle uygulandığı bir ülke örneği yoktur (Işık, 2022: 534).

Kuvvetler birliğinin hâkim olduğu bir sistemi uygulamak modern bir demokrasi için uygun olmasa da dönemin zorlu koşulları gereği hızlı kararlar alınabilmesi için kuvvetlerin mecliste toplanması Türkiye’nin kuruluş yıllarında bir zorunluluk olmuştur. Çünkü söz konusu dönemde yeni bir devletin kurulması için hem askeri ve hem de siyasi alanda zorlu bir mücadele verilmiştir. Yeni kurulmakta olan bir ülkede birden fazla kuvvetin olması ve bu kuvvetlere bazı yetkilerin verilmesi, söz konusu dönem için büyük bir risk olacaktır. İhtilal rejimlerinde, ülke yönetiminde kuvvetler birliğinin uygulanması tercihten ziyade zorunluluktur.

Okandan (1961: 27), “saf meclis hükümeti” sisteminin ve “kuvvetlerin tevhidinin” (kuvvetlerin tek bir organda toplanmasının) milli mücadele ve milli istiklal zaruretlerinden dolayı uygulandığını, her ne kadar 29 Ekim 1923 tarihinde 364 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun Bazı Mevâdınının Tavzihan Tâdiline Dair Kanunla cumhuriyet ilan edilmiş olsa da parlamenter rejime tam olarak geçilemediğini, 1924 anayasasının kabulünü müteakiben de meclis hükümeti sistemi, parlamenter sistem ve kuvvetler birliği ilkesinin karışımı olan bir sistemin ortaya çıktığını belirtmektedir.

1921 Anayasası döneminde kuvvetler birliğinin sertlik ölçüsünü değiştiren en önemli gelişme cumhuriyetin ilanıdır. Bu nedenle 1921 Anayasası dönemi olarak ifade edilen 1921-1924 yılları arasında kapsayan süreç, 1921-1923 ve 1923-1924 dönemleri olmak üzere iki dönemden oluşmaktadır. Her ne kadar iki dönemde de kuvvetler birliği esas alınmış olsa da 1921-1923 yılları arasında kuvvetler birliğinin daha sert olduğunu, 1923 yılında cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte önceki döneme kıyasla kuvvetler birliğinde biraz daha yumuşama olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

“Kuvvetler birliği” ve “meclis hükümeti” kavramlarının analizinin ardından 1921 Anayasası’nda bu kavramlarla ilişkili hükümlere de yer vermek gerekmektedir. 23 Nisan 1920 tarihinde Birinci TBMM’nin açılışından bir süre sonra 20 Ocak 1921 tarihinde 85 kanun numaralı Teşkilâtı Esasiye Kanunu (1921 Anayasası) kabul edilmiş ve 20 Nisan 1924 tarihinde 491 kanun numaralı Teşkilâtı Esasiye Kanunu (1924 Anayasası) kabul edilinceye kadar yürürlükte kalmıştır.

Toplamda 23 maddeden oluşan 1921 Anayasası’nın;

2. maddesi “*İcra kudreti ve teşri salâhiyeti milletin yegâne ve hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder.*”; 3. maddesi “*Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti “Büyük Millet Meclisi Hükümeti” unvanını taşır.*”; 9. Maddesi “*Büyük Millet Meclisi Heyeti Umumiyesi tarafından intihap olunan reis bir intihap devresi zarfında Büyük Millet Meclisi Reisi dir. Bu sıfatla Meclis namına imza vazına ve Heyeti Vekile mukarreratını tasdika salâhiyettardır. İcra Vekilleri Heyeti içlerinden birini kendilerine reis intihap ederler. Ancak Büyük Millet Meclisi Reisi Vekiller Heyetinin de reisi tabiidir.*” hükümlerini içermektedir. Anayasada yer alan bu hükümler ile söz konusu dönemdeki uygulamalar dikkate alındığında; ayrı bir hukuki varlık olarak yürütmeden bahsedilmediği (Yazıcı ve Yazıcı, 2011: 237), meclis başkanı makamının olduğu; ancak devlet başkanlığı makamının olmadığı, yasama ve yürütmeye dair tüm yetkilerin mecliste toplandığı, yürütme faaliyetleri için görevlendirilmiş olan kişilerin her konuda meclise bağlı olduğu ve meclisin emir ve talimatlarıyla hareket ettiği “Türkiye Devleti’nde”³ 1921 yılı itibarıyla kuvvetler birliği ilkesinin hâkim olduğu kesindir.

³ “Türkiye Cumhuriyeti” yerine “Türkiye Devleti” ibaresinin kullanılmasının nedeni o tarihte henüz cumhuriyetin ilan edilmemiş olmasıdır.

1924 Anayasası dönemi

1921 Anayasası'nın yeni kurulmuş olan bir cumhuriyet ve yeni devlet düzeninin ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelmesi nedeniyle yeni bir anayasa hazırlanması zorunluluk haline gelmiştir (Anayurt, 1997: 673). 1924 Anayasası'nın kabulüne kadar geçen sürede ise 1921 Anayasası üzerinde cumhuriyetin ilan edildiği gün önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler içerisinde “başvekalet” makamının oluşturulması da vardır. Bu makam, İcra Vekilleri Heyeti'ne başkanlık etmektedir. 10 Ocak 1945 tarihinde 1924 Anayasası'nın Türkçeleştirilmesiyle birlikte İcra Vekilleri Heyeti, “*Bakanlar Kurulu*”; Başvekalet ise “*Başbakan*” olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1952 yılına gelindiğinde, Demokrat Parti döneminde, 4695 sayılı kanun ilga edilmiş, “*Başvekalet*” ve “*İcra Vekilleri Heyeti*” ibareleri yeniden kullanılmaya başlanmıştır. 1921 Anayasası'nda “devlet başkanı” organı yer almazken, cumhuriyetin 29 Ekim 1923 tarihinde ilan edilmesinin doğal sonucu olarak, “*Reisi Cumhur (Cumhurbaşkanı)*” yürütmenin baş aktörü sıfatıyla 1924 Anayasası'nda yer almıştır.

İkinci Meclis'in üyelerinin büyük bir kısmı Birinci Meclis'in siyasi zihniyetini devam ettirdiği için 1924 Anayasası'nda tüm çaba ve gayretlere rağmen tam anlamıyla kuvvetlerin yumuşak ayırımına ve parlamenter sisteme geçilememiştir (Okandan, 1961: 31). Dönemin siyasi koşulları da dikkate alınarak düşünüldüğünde, belki de seçilecek olan devlet başkanının henüz yeni kurulmuş olan devleti monarşiyi esas alan bir yönetime sürükleyeceği korkusu meclis hükümeti sisteminden ve kuvvetler birliği ilkesinden vazgeçilememesine neden olmuştur.

Altı bölüm ve 105 maddeden oluşan 1924 Anayasası'nın;

3. maddesi, “*Türk milletini ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi temsil eder ve millet adına egemenlik hakkını yalnız o kullanır.*”; 5. maddesi, “*Yasama yetkisi ve yürütme erki Büyük Millet Meclisinde belirir ve onda toplanır.*”; 6. maddesi, “*Meclis yasama yetkisini kendi kullanır.*”; 7. maddesi, “*Meclis, yürütme yetkisini kendi seçtiği Cumhurbaşkanı ve onun tâyin edeceği Bakanlar Kurulu eliyle kullanır. Meclis, Hükümeti her vakit denetleyebilir ve düşürebilir.*”; 22. maddesi, “*Soru, gensoru ve Meclis soruşturması, Meclisin yetkilerinden olup bunların nasıl yapılacağı içtüzükte gösterilir.*” hükümlerini içermektedir. 1924 Anayasası'nın ilgili maddeleri incelendiğinde yasama erkinden başka bağımsız veya ayrı bir erkin olmadığı görülmektedir. Başbakan, bakanlar ve bakanlar kurulu yürütme işlerini meclis adına yapan aktörlerdir ve bu aktörler meclis tarafından azledilebilmektedir. Yürütme işlerinde görevli kişiler olsa da ayrı bir yürütme organının olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir (Anayurt, 1997: 682). Öyleyse 1924 Anayasası'nda yetkilerin meclis lehine olduğu bir sistemin esas alındığı kesindir. Bu nedenle, 1924 Anayasası incelendiğinde bu anayasanın klasik kuvvetler ayrılığı prensiplerini taşıyan bir anayasa olmadığını söyleyebilmek mümkündür (Feyzioğlu, 1947: 58). Yürütme faaliyetleri için yeni anayasal kurumların ve makamların oluşturulmuş olması kuvvetler ayrılığını akıllara getirirse de bu dönemde hem yasamanın hem de yürütmenin en yetkili organı meclis olduğu için kuvvetler ayrılığının tam olarak henüz uygulanmadığına bir şüphe yoktur.

1924 Anayasası'yla meclisin üstünlüğüne dayanan bir sistem uygulandığından yürütmenin yasamayı feshetmesi mümkün değildir (Anayurt, 1997: 677). Hükümet üyeleri aynı zamanda milletvekili oldukları için bu kişiler her iki erkte de yer alabilmektedirler. Başbakan Cumhurbaşkanı tarafından meclis üyeleri içerisinde seçilmekte, bakanlar ise başbakan tarafından belirlenmektedir. Soru, gensoru ve meclis soruşturması gibi uygulamalar, yasama organının yürütme üzerinde denetim yetkisine sahip olduğunu ve yasamanın yürütmeden daha üstün bir erk olduğunu göstermektedir. Yürütme aktörleri ise yasama organına karşı hiçbir denetim aracına sahip değildir. Her ne kadar, yasama lehine bir kuvvetler birliği söz konusu olsa da kanunları cumhurbaşkanının ilan etmesi ve yeniden görüşülmek üzere meclise geri gönderebilmesi gibi uygulamalar yasama ile yürütme aktörlerinin ilişki içerisinde olduklarını göstermektedir.

Anayasada, hükümet programlarının meclisin güvenoyuna tabi olduğu belirtilmiştir. Ancak 1924-1946 yılları arasında tek partili bir dönem yaşandığı için hükümet programının meclis tarafından reddedilmesi teoride mümkün olsa da pratikte pek mümkün olmamıştır. Çünkü 1946 yılında yapılan ilk çok partili seçimlere kadar yasamada ve yürütmede yer alan aktörlerin tamamı aynı partinin mensubudur. Dolayısıyla teoride meclisin denetiminin yoğun olduğu bir siyasal sistem uygulanıyor gibi görünse de fiiliyatta durum biraz daha farklı olmuştur. Örneğin bu dönemde yasama hiçbir zaman hükümeti

görevden almamıştır. 1946-1960 yılları arasında ise mecliste çoğunluğu elde eden iktidarlar (1946-1950 yılları arasında Cumhuriyet Halk Partisi iktidarları, 1950-1960 yılları arasında da Demokrat Parti iktidarları) meclis çoğunluğuna sahip olmanın vermiş olduğu güçle yasama ve yürütme organlarında her şeyi kendi istekleri ve menfaatleri doğrultusunda yapabilmişlerdir.

1921 Anayasası, 29 Ekim 1923 tarihinde yapılan değişikliklere kadar “saf meclis hükümeti” sisteminin ve bunun doğal bir sonucu olarak kuvvetler birliği ilkesinin özelliklerini taşıırken, 29 Ekim 1923 tarihinde yapılan anayasa değişiklikleriyle, meclis hükümeti sistemi bağlamında sâfiyetini biraz da olsa yitirmiştir. 1924 Anayasası’nda ise parlamenter sistem ve meclis hükümeti sisteminin özelliklerini bir arada barındıran ve kuvvetler birliği ilkesinin özelliklerinin daha belirgin olduğu bir yönetim sistemi kabul edilmiştir. Özetle, 1924 Anayasası tüm yönleriyle değerlendirildiğinde, 1924 Anayasası döneminde meclis hükümeti sisteminin yanı sıra kısmen de olsa parlamenter sistemin özelliklerini taşıyan; ancak her hâlükârda kuvvetler birliğinin hâkim olduğu bir devlet yönetimini görebilmek mümkündür.

Kuvvetler ayrılığı kuramı bağlamında 1960-1982 yılları arasında Türkiye

Türkiye Cumhuriyeti’nin siyasal hayatında demokratik yaşamı kesintiye uğratan ilk olay 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşen askeri darbedir. Darbenin gerçekleşmesiyle birlikte erklerin kontrolü de el değiştirmiş 1961 yılında yeni bir anayasanın kabulü ve ardından 1961 genel seçimlerinin yapılmasıyla birlikte sivil demokratik yaşam, her ne kadar süngülerin gölgesinde olsa da yeniden başlamıştır.

27 Mayıs 1960 darbesi ile birlikte ordu siyasetin bir öznesi haline gelmiş, siyasal alanın “düzenleyicisi” ve “kurtarıcısı” rolünü üstlenerek, kendi inanç ve düşüncelerini siyasilere kabul ettirmeye başlamıştır (Buçukcu, 2017: 99). 12 Mart 1971 tarihindeki muhtıra ve 12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleşen askeri darbe, ordunun kendine yüklediği bu misyonun bir sonucu olarak tezahür etmiştir. 1960 ve 1980 darbeleri ile darbeler sonrasında hazırlanan anayasalar Türkiye’de kuvvetler ayrılığını doğrudan etkilemiştir.

27 Mayıs 1960 tarihinde yaşanan askeri darbenin kuvvetler ayrılığına etkisi

1946 yılında birden çok siyasi parti seçimlere katılmış; ancak ilk iktidar değişimi 1950 seçimleriyle olmuştur. 1950 seçimleriyle meclis çoğunluğu sağlayan Demokrat Parti (DP), bu seçim başarısını 1954 ve 1957 seçimlerinde de devam ettirmiştir. 1950-1960 yılları arasında iktidar-muhalefet çatışmaları özellikle 1957 seçimlerinden sonra daha çok artmıştır. DP’ye karşı muhalefetin giderek artması orduya, darbe yapma cesareti kazandırmıştır (Sala, 2017: 91). Türkiye Cumhuriyeti siyasal tarihindeki ilk askeri darbe olan 27 Mayıs 1960 darbesiyle 10 yıl süren Demokrat Parti iktidarı sona ermiştir.

Ordu tarafından ülke idaresinin ele alınmasıyla birlikte başbakanlık görevini geçici bir süreliğine Cemal Gürsel üstlenmiştir. Milli Birlik Komitesi⁴ (MBK) çıkardığı 1 Sayılı Kanun’da, Ordu Dahili Hizmet Kanunu’nun (1935) 34. maddesine⁵ atf yaparak gerçekleşen darbenin meşru olduğunu hukuki bir zemine oturtmaya çalışmışlardır. Daha sonra 1924 Anayasası askıya alınmış, hükümet feshedilmiş ve yasama yetkisi MBK tarafından devralınmıştır. Cemal Gürsel’in cumhurbaşkanı olması da seçim ile değil MBK tarafından çıkarılan yasa ile olmuştur. Özetle, 1960 darbesinin gerçekleşmesiyle birlikte MBK, meclisi feshederek erklerin kontrolünü devralmıştır.

Darbeyi yapanlar yeni bir anayasanın hazırlanması ve seçimlerde kullanılan çoğunluk sisteminin değiştirilmesi için gerekli olan seçim yasasının hazırlanması için içerisinde sivillerin de yer aldığı bir Kurucu Meclis’in kurulmasına karar vermişlerdir. Darbeden sonraki ilk sivilleşme hareketi Kurucu Meclis’in kurulması olmuş ve MBK bazı yetkilerini bir başka organla “sınırlı bir şekilde” paylaşmıştır. Ardından yeni siyasi partiler kurulmaya başlanmış Kurucu Meclis tarafından hazırlanan anayasa, referandum ile kabul edilerek yürürlüğe girmiştir.

⁴ Darbenin çekirdek kadrosunda yer alan subayların oluşturduğu 38 kişilik komite.

⁵ Kanunun 34. maddesinde “*Ordunun vazifesi; Türk yurdunu ve Teşkilatı Esasiye Kanun ile tayin edilmiş olan Türk Cumhuriyetini kollamak ve korumaktır.*” cümlesi yer almaktadır.)

1960 darbesinin gerçekleşmesinden 1961 genel seçimlerinin yapılmasına kadar Türkiye’de -önceki yıllarda olduğu gibi- yine kuvvetler birliği ilkesi hâkim olmuş; ancak kuvvetler bu kez mecliste değil TSK mensubu bir grupta (MGK’de) toplanmıştır. 1961 genel seçimlerinin ardından kuvvetlerin yumuşak ayrımı ilkesi Türkiye’de uygulanmaya başlanmıştır.

1961 Anayasası’na göre Türkiye’de kuvvetler ayrılığı

1924 Anayasası ve 1923-1960 yılları arasında uygulanan çoğunluk sisteminin, güçleri bir yerde toplaması, gücü elinde bulunduran siyasi organların da bu gücü kendi lehlerine ve demokratik olmayan bir şekilde kullanmaları yeni hazırlanan anayasada kuvvetler ayrılığı ilkesinin ön plana çıkarılmasında etkili olmuştur.

27 Mayıs 1960 tarihinde Türkiye’de yaşanan askeri darbeyle birlikte, 1924 Anayasası yürürlükten kaldırılmış ve Türkiye Cumhuriyeti’nin yeni anayasası 1961 yılında kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. 27 Mayıs 1960 darbesi ile kapatılan TBMM, sancılı bir sürecin ardından, pazarlıklar sonucunda yaklaşık 1,5 yıl sonra 15 Ekim 1961 tarihinde yapılan seçimlerin ardından tekrar açılmış, darbe sonrasında kurulan MBK’nin görevi de meclisin açılmasıyla birlikte sona ermiştir. 1961 genel seçimleri sonucunda yasama erkini MBK’dan devralan TBMM; Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu olmak üzere iki organdan oluşmuştur. Eski MBK üyeleri de 1980 darbesine kadar doğal senatör olmuşlardır.

1961 Anayasası’nın kabulü ve 1961 genel seçimlerinin sonuçlanmasıyla birlikte, yasama ve yürütme erkleri birbirlerinden yumuşak bir şekilde ayrılmıştır. 1961 Anayasası’nın, kuvvetlerin ayrılığı ilkesi üzerine şekillendirildiği, anayasanın 5, 6, ve 7. maddelerinde görülmektedir. 1961 Anayasası’nın 5. maddesi “*Yasama yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisindedir. Bu yetki devredilemez.*”; 6. maddesi “*Yürütme görevi, kanunlar çerçevesinde, Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu tarafından yerine getirilir.*” ve 7. maddesi “*Yargı yetkisi, Türk Milleti adına bağımsız mahkemelerce kullanılır.*” hükümlerini içermektedir. Böylece TBMM, cumhuriyet tarihinde ilk kez yetkilerini başka bir organla (yürütme organıyla) paylaşmıştır. Yani artık, egemenliğin kullanımındaki tek yetkili organ meclis değildir (Karakul, 2015: 102). Bu yenilik Türkiye’de, kuvvetler ayrılığının ilk somut adımı olmuştur. Başka bir ifadeyle, kuvvetler ayrılığı ilkesinin özellikleri Türkiye Cumhuriyeti anayasaları içerisinde ilk olarak 1961 Anayasası’nda yer almıştır. 1961 Anayasası’nda İcra Vekilleri Heyeti ibaresinin yerine Bakanlar Kurulu; Başvekalet ibaresinin yerine ise “Başbakan” ibaresi yeniden kullanılmaya başlanmıştır. 1961 Anayasası’na göre yürütme “görev” olarak nitelendirilmiş ve bu görev Cumhurbaşkanı ve bakanlar kuruluna verilmiştir. Yasama ve yargı ise “yetki” olarak nitelendirilmiştir.

1961 Anayasası’nın ilgili maddeleri incelendiğinde Türkiye Cumhuriyeti’nde artık kuvvetler ayrılığı ilkesinin hâkim olduğu gayet belirgindir; ancak kuvvetlerin sert biçimde mi, yoksa yumuşak biçimde mi ayrılığını anlayabilmek için sadece 5, 6 ve 7. maddeleri incelemek yetersiz olacaktır. TBMM’nin yürütme üzerinde soru, gensoru, genel görüşme, Meclis soruşturması ve Meclis araştırması gibi denetim yollarına sahip olması, Bakanlar Kurulu’nun veya bir bakanın düşürülebilmesi (madde 89), Bakanlar Kurulu’nun kanun teklif etmeye yetkili olması (madde 91), Bakanlar Kurulu’nun göreve başlarken ve görev sırasında güvenoyuna tabi olması (madde 103 ve 104), belirli şartlar gerçekleştiğinde Cumhurbaşkanının Meclis seçimlerini yenileyebilmesi ve bu durumda Bakanlar Kurulu’nun da görevinin sona ermesi (madde 108 ve 109) gibi uygulamalar 1961 Anayasası’nın kuvvetlerin yumuşak ayrımı üzerine şekillenmiş bir anayasa olduğunu ve 1980 askeri darbesine kadar Türkiye’de kuvvetlerin yumuşak ayrımı ilkelerinin uygulandığını göstermektedir.

1961 Anayasası’nın getirdiği kuvvetler ayrılığı ilkesi sadece yasamanın yürütme üzerinde denetim yetkileriyle sınırlı değildir. Yasamanın bazı faaliyetlerini denetleyebilme kudretine sahip olan Anayasa Mahkemesi de 1961 Anayasası’yla kurulmuştur (Keskinsoy ve Kaya, 2018: 85).

Özetle; 1961 Anayasası’nın ilgili hükümleri incelendiğinde, 1921 Anayasası’nın kabulüyle birlikte başlayan, kuvvetler birliğini esas alan yönetim sisteminin, 1961 Anayasası’nın kabulü ve 1961 genel seçimlerinin sonuçlanmasıyla birlikte yerini kuvvetlerin yumuşak ayrımını esas alan bir sisteme devrettiği görülmektedir. Ancak, 1980 darbesinin gerçekleşmesiyle birlikte, yaklaşık 3 yıllık bir süre boyunca Türkiye’de yeniden kuvvetler birliği hâkim olmuştur.

12 Eylül 1980 tarihinde yaşanan askeri darbenin kuvvetler ayrılığına etkisi

1970’li yılların ortalarında başlayan sağ-sol çatışmaları, ülkenin ekonomik göstergeleri ve özellikle yüksek enflasyon, 1976 yılında Türk Silahlı Kuvvetleri’ndeki atamalar sonucunda generallerin mahkemeye başvurmaları, 1979 ve 1980 yıllarındaki suikastlar, faili meçhul cinayetler ve ülkedeki diğer olumsuzluklar 1980 darbesinin zeminini hazırlayan en önemli etkenler olmuştur. Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk’ün görev süresinin dolması ve meclis tarafından yeni bir cumhurbaşkanının uzun bir süre seçilememesi de siyasal sistemin tıkanmasına neden olmuştur.

Ülkedeki iç anarşi ile mücadele edilemediğini iddia eden TSK, 12 Eylül 1980 tarihinde bir askeri darbeye yönetime el koymuştur. Ülke yönetimine el konulmasının ardından yasama ve yürütme faaliyetlerinin planlanması ve yürütmeye yer alacak kişilerin atanması için dört kuvvet komutanı ve Genel Kurmay Başkanı’ndan oluşan beş kişilik ekip Milli Güvenlik Konseyi’ni (MGK’yi) oluşturmuştur. MGK, Turgut Özal’ı ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı, 30 Ağustos 1980 atamalarında yaş sınırlamasından dolayı emekli edilen Bülent Ulusu’yu ise başbakan olarak atamış, Kenan Evren ise hem devlet başkanı hem de MGK başkanı olarak ülke yönetiminde yerini almıştır.

Askeri yönetimin en öncelikli konusu ülkedeki anarşi ortamı ve terörle mücadeleydi. Bu nedenle 12 Eylül 1980 tarih 17103 sayılı Resmî Gazetede yayınlanan İki Numaralı Bildiri’nin ikinci ve üçüncü maddeleriyle Sıkıyönetim Komutanlıklarına neredeyse sınırsız yetki verilmiştir. Bu maddeler şu şekildedir: “Sıkıyönetim Komutanlıkları ülkede devlet otoritesinin tesisi, asayiş, emniyet, huzur, can ve mal güvenliğinin sağlanması, için; lüzum görecekleri her türlü tertip ve tedbiri almaya yetkili kılınmışlardır”, “Bütün vatandaşlar; ülkede devlet otoritesinin tesisi, asayiş, emniyet, huzur, can ve mal güvenliğinin kısa sürede sağlanması için Sıkıyönetim Komutanlıklarının aldığı ve alacağı kararlara, tedbirlere ve yayınlanacak bildirilere titizlikle uyacaklardır.”

Darbeye birlikte TBMM feshedilmiş ve 1980 darbesinden 1983 genel seçimlerine kadar Türkiye’de yasama ve yürütme yetkileri MGK ve MGK’nin yetkilendirdiği kişiler tarafından kullanılmıştır. Hatta bu dönemde siyasi partilerin açılması ve 1983 seçimlerine katılabilmesi dahi MGK’nin onayına tabi olmuştur. Yasama ve yürütme kuvvetlerinin MGK’de toplanmasının yanı sıra, MGK’den başka bağımsız bir organın olmayışı da bu dönemde kuvvetler birliğinin hâkim olduğunu göstermektedir.

Evren ve kurmayları ülkedeki anarşi ve toplumsal kaos ortamında 1961 Anayasası’nın verdiği aşırı özgürlükçü hakların önemli ölçüde payı olduğunu düşünmekte, onlara göre, temel hak ve özgürlükler, işçi ve işveren hakları başta olmak üzere anayasada yer alan birçok düzenleme köklü bir şekilde revize edilmeliydi. Bu değişikliklerin yanı sıra Cumhurbaşkanının belirlenmesi de gerekiyordu. Bu nedenle, 7 Kasım 1982 tarihinde yapılan referandumla 1982 Anayasası kabul edilmiş ve aynı referandum ile Kenan Evren Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

1982 Anayasası’nın kabulünden günümüze Türkiye’de kuvvetler ayrılığı

1980 darbesini gerçekleştirenler 1961 Anayasası’nın artık yetersiz kaldığı gerekçesiyle yeni bir anayasa hazırlamışlardır. Bu anayasa, literatürde 1982 Anayasası olarak adlandırılmaktadır. 1982 Anayasası devletin birçok organında yenilikler ve değişiklikler yapmış, bu yenilik ve değişiklikler de Türkiye’deki kuvvetler ayrılığını doğrudan etkilemiştir.

1983 yılında genel seçimlerin yapılmasından sonra, ülke yönetimi tekrar sivil hükümetlere bırakılmıştır. 1982 yılından günümüze kadar olan süreçte, anayasada birçok değişiklik yapılmıştır. Anayasa üzerinde çok kez değişiklik yapılmış olsa da 2007 ve 2017 yıllarında yapılan değişiklikler kuvvetler ayrılığı ilkesiyle doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle 1982 Anayasası kuvvetler ayrılığı teorisi çerçevesinde incelenecekse, bu inceleme üç aşamalı olarak yapılmalıdır. Bunlardan birincisi “1982 Anayasası’nın ilk haline göre Türkiye’de kuvvetler ayrılığı”, ikincisi “2007 yılı anayasa değişikliklerinin Türkiye’deki kuvvetler ayrılığına etkisi” ve sonuncusu “2017 yılı anayasa değişikliklerinin Türkiye’deki kuvvetler ayrılığına etkisi” olmalıdır.

1982 Anayasası'nın ilk haline göre Türkiye'de kuvvetler ayrılığı

1961 Anayasası kuvvetler ayrılığı ilkesinin özelliklerini taşıyor olsa da anayasada “kuvvetler ayrılığı” ibaresi yer almamaktaydı. 1982 Anayasası'nda ise kuvvetler ayrımından doğrudan bahsedilmiştir. Anayasa'nın başlangıç bölümünde “*Kuvvetler ayrımının, Devlet organları arasında üstünlük sıralaması anlamına gelmeyip, belli Devlet yetkilerinin kullanılmasından ibaret ve bununla sınırlı medeni bir işbölümü ve işbirliği olduğu ve üstünlüğün ancak Anayasa ve kanunlarda bulunduğu...*” hükmü yer almakta, kuvvetler arasındaki ilişkiler incelendiğinde 1961 Anayasası'yla benimsenen kuvvetler ayrılığı prensibinden, 1982 Anayasası'nda da vazgeçilmediği görülmektedir.

1961 Anayasası'nda olduğu gibi 1982 Anayasası'nda da yasama (madde 7), yürütme (madde 8) ve yargı (madde 9) erklerine ayrı ayrı yer verilmiştir. 1961 Anayasası'nda yürütme sadece “görev” olarak nitelendirilmişken 1982 Anayasası'nda yürütmenin hem “yetki” hem de “görev” olduğu özellikle vurgulanmıştır. Bu vurgulamanın özellikle yapılmış olmasının nedeni 1980 darbesi öncesinde Türkiye'de yaşanan sorunlar ve yürütme erkinin bu sorunlara çözüm üretememesidir. Bu nedenle yürütmeye sadece görev değil; aynı zamanda anayasayla güvence altına alınmış bir yetki de verilmiştir.

1982 Anayasası da 1961 Anayasası'nda olduğu gibi kuvvetlerin yumuşak ayrımı ilkesi üzerine şekillendirilmiş bir anayasadır. Çift kanatlı olmayan bir meclis yasamayı temsil ederken, başbakan ve bakanlardan teşekkül eden bakanlar kurulu ile sorumluluğu ve bakanlar kurulu yani hükümet kadar yetkileri olmayan cumhurbaşkanı yürütmeyi temsil etmektedir. Tam da bu noktada önemli bir noktaya değinmek, 1961 ve 1982 anayasalarının kuvvetler ayrılığı bağlamındaki farklılığını belirtmede zaruridir. Her ne kadar 1982 Anayasası, 1961 Anayasası'na göre Cumhurbaşkanına daha geniş yetkiler vermiş olsa da verilen bu anayasal yetkiler, kuvvetler ayrımının sertlik veya yumuşaklığını değiştirmemiştir.

1982 Anayasası'nın ilk halinde yer alan, Bakanlar Kurulu'nun kanun hükmünde kararname çıkarabilmesi için meclisin yetki vermesi (madde 87), Bakanlar Kurulu'nun kanun teklifinde bulunma etkisinin olması (madde 88), gensoru (madde 99), meclisin hükümeti düşürebilmesi (madde 99), bakanlar kurulunun göreve başlamasında (madde 110) ve görevi esnasında güven oylamasına tabi olması (madde 111), cumhurbaşkanının -sınırlı bir yetki dahilinde- meclis seçimlerini yenileyebilmesi (madde 116), seçimlerin meclis tarafından yenilenebilmesi (madde 77) ve böyle bir durumda mevcut hükümetin (başbakan bakanlar kurulunun) yenisi belirlenince görevinin sona ermesi gibi uygulamalar, kuvvetlerin yumuşak ayrımının en belirgin göstergeleridir. Çünkü bahsi geçen bu maddeler yasama ile yürütmenin birbirleriyle ilişki içerisinde olduklarını ve yasamanın yürütmeyi denetleyebildiğini göstermektedir. Bununla beraber 1982 anayasasının kabulünden Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçişe kadar olan süreçte (9 Temmuz 2018'e kadar) bir siyasi aktörün hem yasamada hem de yürütmeye görev alması mümkündür. Örneğin bir milletvekili aynı zamanda bakan olarak da atanabiliyor hem yasamanın hem de yürütmenin faaliyetlerine katılabiliyordu. Bir şahsın hem yasamada hem yürütmeye aynı anda yer alabiliyor olmasında (madde 109) anayasal bir engelin olmaması da 1982 Anayasası'nda kuvvetlerin yumuşak ayrımının benimsendiğini göstermektedir.

Yürütmeye, hem 1961 Anayasası'na hem de yasamaya kıyasla daha fazla görev ve yetki verilmiş olması, kuvvetlerin yürütmeye toplandığı bir kuvvetler birliği ilkesini akıllara getirirse de 1982 Anayasası tümüyle incelendiğinde anayasanın ilk halinde, kuvvetlerin yumuşak ayrımının hâkim olduğu kesindir.

2007 yılında yapılan anayasa değişiklikleri ve 2014 yılı Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin kuvvetler ayrılığı bağlamında değerlendirmesi

Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi tarihinde cumhurbaşkanının TBMM tarafından seçildiği dönemlerde, toplantı yeter sayısının veya karar yeter sayısının sağlanamaması gibi nedenlerle cumhurbaşkanı seçim krizleri yaşanmıştır (Diker Yılmaz, 2021: 245). Bu krizlerin “367 Krizi” olarak hatırlanan (Acar, 2012: 29) sonuncusu, 2007 yılında yaşanmış ve 11. Cumhurbaşkanının seçilme sürecinde bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu gibi sorunların bir daha ortaya çıkmaması için anayasada değişiklikler yapılmış ve artık cumhurbaşkanının seçme yeterliğine sahip vatandaşlar/seçmenler tarafından seçilmesinin önü açılmıştır. (Söz konusu değişiklikler, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanunla yapılmıştır. Kanun Numarası: 5678, Kabul Tarihi: 31.05.2007, Yayınlandığı Resmi Gazete Sayısı: 26554, Yayın Tarihi: 16.06.2007). Literatürde genellikle “halk

tarafından seçilme” ibaresi kullanılıyor olsa da “seçmenler tarafından” veya “seçme yeterliğine sahip vatandaşlar tarafından” ibareleri daha doğru bir kullanımdır. Halk içerisinde olup, seçme yeterliğine sahip olmayan (18 yaşını doldurmamış kişiler gibi) vatandaşların da olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Bu yenilik ilk kez 2014 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde uygulanmıştır. Böylece, yasama erkinin yanı sıra, bir yürütme aktörü olan Cumhurbaşkanı da seçmenler tarafından seçilmiştir. Cumhurbaşkanının seçmenler tarafından seçiliyor olması, makam sahibinin meşruiyetini artırmakla birlikte (Keskinsoy ve Kaya, 2018: 89), yasama erki karşısında yürütme erkinin; yürütme erki içerisinde de Cumhurbaşkanının biraz daha güçlenmesini sağlamaktadır. Ancak, Cumhurbaşkanının seçmenler tarafından seçilmiş olması, Türkiye’de kuvvetlerin yumuşak ayrımından, kuvvetlerin sert ayrımına geçildiği anlamına gelmemektedir. Çünkü bu yenilik, Cumhurbaşkanına kendi programını tek başına uygulama yetkisi vermemiştir. Yürütme erki yine Cumhurbaşkanı, başbakan ve bakanlar kurulu arasında bölüşülmekte, anayasanın 109. maddesine göre, başbakan ve bakanlar yine milletvekilleri arasından atanabilmekte ve atanan başbakan ve bakanların meclis üyelikleri de devam etmekteydi.

Yürütmede görev ve yetkisi olan siyasi aktörlerin yasamadaki görevleri sona eriyor olsaydı, yürütmenin yasamaya karşı sorumluluğu ve bunun yanı sıra meclisin yürütmeyi denetlediği gensoru veya güvenoyu gibi yollar anayasa değişikliğiyle mülga olsaydı, 2007 yılında yapılan değişikliklerin yürürlüğe girmesiyle birlikte Türkiye’de kuvvetlerin sert ayrımının hâkim olduğu bir yönetim sistemine geçildiği kesin olarak söylenebilirdi. Ancak, 2007 yılında yapılan anayasa değişikliği ve 2014 yılında Cumhurbaşkanının seçmenler tarafından seçilmesi sadece, Cumhurbaşkanının yürütmeye dair işlerde daha aktif rol almasını ve yürütmedeki etkisinin kısmen de olsa artmasını sağlamıştır.

Özetle, 2007 yılı anayasa değişiklikleri ve 2014 yılı Cumhurbaşkanlığı seçimleriyle, Türkiye’de kuvvetlerin yumuşak ayrılığı ilkesinden, kuvvetlerin sert ayrılığı ilkesine geçilmemiş olsa da Cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrasında kuvvetler arasındaki denge etkilenmiştir. 2007 yılı anayasa değişiklikleri ve 2014 yılı Cumhurbaşkanlığı seçimleri, yasama ve yürütme kuvvetleri arasındaki ilişkiyi kısmen de olsa etkilemiş; bazılarında göre Türkiye’de uygulanan hükümet sistemini, parlamenter sistemden yarı başkanlık sistemine doğru biraz daha yakınlaştırmış (Yavuz, 2008: 1173) ve 1982 Anayasası’nın Cumhurbaşkanlığı makamına vermiş olduğu güce “doğrudan meşruiyeti” de eklemiştir (Sezer, 2013: 218).

2017 yılı anayasa değişikliklerinin Türkiye’deki kuvvetler ayrılığına etkisi ve Cumhuriyetin 100. yılında kuvvetler ayrılığı ilkesinin Türkiye’deki mevcut durumu

100 yıllık Türkiye Cumhuriyeti tarihinde kuvvetler ayrılığı ilkesini doğrudan etkileyen son anayasa değişikliği 2017 yılında yapılmıştır. Bu anayasa değişikliği referandumla kabul edilmiş ve değişikliklerin büyük bir kısmı 2018 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı ve milletvekilliği genel seçimlerin ardından yürürlüğe girmiştir (Söz konusu anayasa değişiklikleri, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunla yapılmıştır. Kanun Numarası: 6771, Kabul Tarihi: 21.01.2017, Yayımlandığı Resmi Gazete Sayısı: 29976, Yayın Tarihi: 11.02.2017).

2017 yılında yapılan değişiklikler sonrasında da yasama yetkisi (madde 7), yürütme görev ve yetkisi (madde 8), yargı yetkisi (madde 9) anayasada yine ayrı ayrı yer almaktadır. Ancak 8. maddede önemli bir değişiklik yapılarak yürütme yetki ve görevi tek kişiye yani Cumhurbaşkanına verilmiştir. Anayasa değişikliklerinin yürürlüğe girmesiyle birlikte Bakanlar Kurulu ve Başbakanlık kurumu kaldırılmıştır (madde 109). Cumhurbaşkanı, yürütme görevini ifa etmek ve yetkilerini kullanabilmek için atamalar yapmakta, yürütme işlerinde görevlendirilmiş kişiler meclise değil sadece Cumhurbaşkanına karşı sorumlu olmaktadır. Atanan bakanlar veya diğer yürütme aktörleri yasamanın onayına tabi olmamakta, meclis tarafından azledilememektedirler. Gensoru ve meclis soruşturması uygulamaları mülga olmuştur (madde 98). Yürütme yasama içerisinden oluşmamakta, yasamada yer alan bir aktör aynı anda yürütmede yer alamamakta, TBMM üyelikleri varsa sona ermektedir (madde 106). Yürütme artık yasamanın onayına/güvenoyuna tabi değildir ve böylece yürütme organı yasama organına karşı daha bağımsız hale gelmiştir. Bu anayasal kurallar yasama ile yürütmenin birbirlerinden sert bir şekilde ayrıldığıнын en temel göstergeleridir.

Yasama veya yürütme organı tek taraflı olarak seçimleri yenileyememekte Cumhurbaşkanının veya TBMM'nin seçimlerin yenilenmesi kararı alması halinde hem Cumhurbaşkanlığı hem de milletvekilliği seçimleri yenilenmekte, yasama ve yürütmenin seçim günü aynı olsa da bu organlar ayrı ayrı seçilmektedir (madde 116). Bu durum Gözler'e göre (2016: 27), sert kuvvetler ayrılığı ilkesine aykırıdır. Ancak Türkiye'de, parlamenter veya yarı başkanlık sistemlerinin uygulandığı ülkelerden farklı olarak seçimlerin yenilenmesi durumunda yürütmenin göreviyle birlikte yasanın görevi de sona ermektedir.

Yasama-yürütme ilişkilerinde yürütmenin yetkileri yasamadan çok daha fazladır. Örneğin, Cumhurbaşkanı tek başına seçimleri yenileme kararı alabilirken, TBMM'nin seçimleri yenileyebilmesi için özel bir çoğunluğun onayı gerekmektedir. Yürütmeye çok fazla yetki verildiğinin bir diğer göstergesi de Cumhurbaşkanının yürütmeye ilişkin konularda kararname çıkarabilmesidir. Anayasanın yürütme erkine vermiş olduğu yetkiler yasamayı yürütmenin gölgesinde bırakmaktadır.

Her ne kadar kuvvetlerin ayrımı 2017 yılı anayasa değişikliğiyle biraz daha sertleşmiş olsa da yasama ile yürütme arasında hiçbir ilişkinin olmadığını söyleyebilmek mümkün değildir. Örneğin, TBMM tarafından kabul edilen kanunlar Cumhurbaşkanının onayına gönderilmektedir. Cumhurbaşkanı tarafından yeniden görüşülmek üzere meclise geri gönderilen kanun değişikliklerinin, yani veto edilen kanunların, meclis tarafından tekrar kabul edilebilmesi için meclis üye tam sayısının salt çoğunluğunun onayı gerekmektedir (madde 89). Cumhurbaşkanının veto yetkisindeki bu değişiklik "güçleştirici veto" niteliğindedir (Doğan, 2020: 40).

1982 Anayasası, en son yapılan değişiklikler dikkate alınarak tüm yönleriyle incelendiğinde, Türkiye'de kuvvetler ayrılığı ilkesinin hâlâ hâkim olduğunu; ancak kuvvetler ayrılığının yürütme lehine önemli ölçüde değişime uğradığını ve 2017 yılı anayasa değişikliklerinin yürürlüğe girmesiyle birlikte kuvvetlerin yumuşak ayrımından kuvvetlerin sert ayrımına geçildiğini söyleyebilmek mümkündür. Keskinsoy ve Kaya (2018: 90) da günümüz Türkiye'sinde kuvvetlerin sert ayrılığının hâkim olduğu görüşündedirler.

Sonuç

Kuvvetler ayrılığı Antik Çağ'dan günümüze kadar, literatürde yer almış bir konudur. Ancak bugünkü anlamıyla kuvvetler ayrılığı teorisi, yani yasama, yürütme ve yargı erkleri arasındaki ayrımın gerekliliği, Montesquieu tarafından ortaya atılmıştır. Montesquieu'nün bu teorisi, 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde de yer almıştır. Demokratik bir toplumda kuvvetlerin tek bir organda, kişide veya zümrede toplanmış olması beklenemez. Böyle bir durumda bireylerin temel hak ve özgürlükleri güvence altında olamaz ve böyle bir ortamda demokrasinin varlığından bahsedilemez. Ülkelerin toplumsal, siyasal, sosyal özellikleri ve yaşadıkları tarihsel olaylar doğrultusunda bazen kuvvetlerin sert ayrımı, bazen de kuvvetlerin yumuşak ayrımı ilkesi benimsenmektedir. Bu ilkelerin ikisi de demokratik olarak kabul edilmektedir.

Demokratik bir ülkede kuvvetler sert veya yumuşak bir şekilde ayrılmakta, kuvvetler ayrılığı ilkesinin uygulanmadığı ülke veya toplumlarda da kuvvetler birliği ilkesi hâkim olmaktadır. Kuvvetler birliği eğer demokratikleşme yolundaki bir ülkede uygulanıyorsa ve yetkiler ülke meclisinde toplanmışsa bu sistem, meclis hükümeti sistemi olarak kabul görmekte, kuvvetler bir kişi veya zümrede toplanmışsa bu durumda da diktatörlük veya monarşi söz konusu olmaktadır.

Türkiye'nin siyasal hayatında da Cumhuriyetin ilanından günümüze kadar geçen 100 yıllık süreçte demokratik bir ülkenin vazgeçilmez erkleri olan yasama, yürütme ve yargı arasındaki ilişkiler sürekli olarak değişikliğe uğramıştır. Cumhuriyete hazırlık döneminde (1921-1923 yılları arasında), Türkiye Devleti'nde tüm yetki ve gücün TBMM'de toplandığı kuvvetler birliği ilkesi hâkim olmuştur ("*Türkiye Cumhuriyeti*" yerine "*Türkiye Devleti*" ibaresinin kullanılmasının nedeni o tarihte henüz cumhuriyetin ilan edilmemiş olmasıdır).

Bir ülkenin demokratik bir hukuk devleti olabilmesi için söz konusu ülkede yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin sert veya yumuşak bir şekilde birbirlerinden ayrılması gerekmektedir. Kuvvetler arasındaki yetki dağılımı, kuvvetler ayrılığının sertlik/yumuşaklık derecesini belirlemektedir. Yasama

ve yürütme organlarının birbirlerine karşı kullanabilecekleri yetkilerin olmaması veya çok sınırlı olması kuvvetler ayrılığının sert olduğunu gösterirken; bu organların birbirlerine karşı kullanabilecekleri yetkilerin daha fazla olması hatta birbirlerinin görevlerini sonlandırabilmeleri kuvvetlerin yumuşak bir şekilde ayrıldığını göstermektedir. Yasama, yürütme ve yargı organlarına verilen yetkilerin incelenmesinde başvurulacak birincil kaynak anayasadır. Türkiye Cumhuriyeti tarihinin kuvvetler ayrılığı bağlamında değerlendirilebilmesi için 1921, 1924, 1961 ve 1982 anayasalarını ve Türkiye’deki kuvvetler ayrılığına önemli etkileri olan 1960 ve 1980 yıllarında yaşanan askeri darbeleri dikkate almak gerekmektedir.

1921 Anayasası’nın hazırlandığı dönemde Kurtuluş Savaşı devam ediyordu ve bu dönemde birçok cephede sürdürülen askeri mücadelenin yanında siyasi mücadeleler de ön plandaydı. Hızlı ve etkili kararlar alınabilmesi için kuvvetler birliği ile yönetimin bir zorunluluk olmasından dolayı 1921 Anayasası kuvvetler birliğini esas alan bir sistem üzerine tasarlanmıştır. 1924 Anayasası’nın kabulüne kadar yürürlükte kalan 1921 Anayasası’nda tüm yetkiler Meclis’te toplanmış, Meclis haricinde bir kuvvetin varlığı kabul edilmemiştir. Yürütmeye ilgili işlerde görevlendirilmiş tüm kişiler de Meclis’in emir ve talimatları doğrultusunda hareket edebilmişlerdir.

Kurtuluş Savaşı’nın sona ermesiyle birlikte askeri mücadeleler sona ermiş olsa da siyasi mücadeleler henüz sona ermemişti. Her ne kadar 1921 Anayasası’nda 1923 yılında değişiklikler yapılarak cumhuriyet ilan edilmiş olsa da Birinci Meclis’in etkileri devam ettiği için kuvvetlerin yumuşak ayrımına geçiş çabaları yetersiz kalmıştır. Bu nedenle, 1924 Anayasası’nda da kuvvetler birliğinin etkileri görülmeye devam etmiştir. Ancak, kuvvetler birliği 1921 Anayasası’nda olduğu kadar sert değildir. 1924 Anayasası’nın yürütmede görevli yeni makamlar oluşturması, biraz daha yumuşatılmış bir kuvvetler birliği sisteminin olduğunu göstermektedir. 1924 Anayasası’yla “Reisicumhur” (Cumhurbaşkanı), “İcra Vekilleri Heyeti” (Bakanlar Kurulu), ve “Başvekalet” (Başbakan) makamları kurulmuş olsa da bu makamların her biri yürütme faaliyetlerini meclis adına gerçekleştirmektedirler. Yürütmede görevli olan bu kişiler meclise karşı herhangi bir denetim aracına sahip değillerken, yasama organı soru, gensoru, meclis soruşturması gibi araçlarla yürütmeyi denetleyebilmekte, yürütmede yetkilendirilmiş kişileri azledebilmekteydiler. Bu uygulamalar ve kurallar, kuvvetler birliğinden kuvvetler ayrılığına geçildiği anlamına gelmemekle birlikte, kuvvetler birliğinin 1921 Anayasası dönemine göre biraz daha yumuşadığını göstermektedir. Cumhuriyetin ilan edilmesine rağmen Türkiye’nin kuvvetler birliği prensibiyle yönetilmeye devam ediliyor olmasının nedenleri arasında, yürütme erkine verilecek yetkiler sonucunda tekrar monarşiye dayalı bir rejime dönme endişesi de vardır. Bu nedenle en yetkili ve kudretli erk sadece meclis olmuştur. Özetle, hem 1921 hem de 1924 Anayasası’nda kuvvetler birliğinin esas alındığı görülmektedir. 1921 Anayasası’nda kuvvetler birliği daha saf ve sert haldeyken, 1924 Anayasası’nda kuvvetler birliğinde biraz daha yumuşama olmuştur.

27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşen askeri darbe sonucunda 1924 Anayasası askıya alınmış, tüm yasama ve yürütme faaliyetleri Milli Birlik Komitesi’nin kontrolünde olmuştur. Türkiye, 1961 yılı genel seçimleri yapılanaya kadar kuvvetler birliğiyle yönetilmiştir. 1961 Anayasası’nın ilgili hükümleri incelendiğinde bu anayasanın kuvvetler ayrılığı ilkesinin özelliklerini taşıdığı görülmektedir. 1961 yılından itibaren yasamanın ve yürütmenin görev ve yetkilerinin ayrı ayrı belirlendiği, yasamanın yürütmeyi denetleyebildiği, hükümetin yasama tarafından düşürülebildiği, kuvvetlerin yumuşak ayrımına dayalı bir sistem uygulanmaya başlamıştır. Bu nedenle 1961 Anayasası’nın uygulanmaya başlaması, Türkiye’de kuvvetleri ayrılığı ilkesinin uygulanması bağlamında bir mihenk taşıdır.

12 Eylül 1980 tarihinde Türk siyasal hayatının ikinci askeri darbesinin yaşanmasıyla birlikte 1961 Anayasası askıya alınmış, tüm yasama ve yürütme faaliyetleri Milli Güvenlik Konseyi’nin kontrolüne geçmiştir. 1980 darbesiyle yeniden başlayan kuvvetler birliği esaslı yönetim 1983 yılında yapılan genel seçimlerle yerini kuvvetlerin yumuşak ayrımı esaslı bir yönetime bırakmıştır. Darbeyi gerçekleştirenlere göre, 1961 Anayasası’nın yürütmeye verdiği yetkilerin yetersiz olması nedeniyle 1980 öncesinde yaşanan olaylara çözüm bulunamamıştır. Bu nedenle 1982 Anayasası, 1961 Anayasası’na göre yürütmeye daha fazla yetki vermiştir. “Kuvvetler Ayrılığı” ibaresinin açıkça yer aldığı 1982 Anayasası’nın ilk haline göre, yasama ve yürütme arasında görev ve yetki paylaşımı daha dengeliyken 2007 yılında yapılan anayasa değişiklikleri Cumhurbaşkanının meşruiyetini ve yürütme içerisindeki

konumunu güçlendirmiştir. Ancak bu değişiklikler sonucunda da Türkiye’de kuvvetlerin yumuşak ayrımının olduğu açıktır. Yasama ve yürütme arasındaki ilişkiler ile kuvvetler arasındaki ayrımın derecesini etkileyen en önemli anayasa değişikliği ise 2017 yılında yapılmıştır. Bu değişikliklerle birlikte Başbakan ve Bakanlar Kurulu organları tamamen kaldırılmış ve yürütme yetki ve görevi sadece Cumhurbaşkanı’nda toplanmıştır. Bunun yanı sıra yasama erkinin yürütme erkini gensoru gibi araçlarla denetlemesi ve güvensizlik oyuyla düşürebilmesi de artık mümkün değildir. 2017 yılında yapılan anayasa değişikliklerinin 9 Temmuz 2018 tarihinde yürürlüğe girmesiyle birlikte Türkiye’de kuvvetlerin sert ayrılığı uygulanmaya başlanmıştır.

Sonuç olarak, 100 yıllık Türkiye Cumhuriyeti tarihinde kuvvetler arasındaki ilişkilerin sürekli olarak değiştiği görülmektedir. Türkiye’de darbe dönemleri haricinde, 1921-1961 yılları arasında kuvvetler birliği, 1961-2018 yılları arasında kuvvetlerin yumuşak ayrılığı, 2018’den sonra ise kuvvetlerin sert ayrılığı uygulanmıştır. Gerek 1921 ve 1924 Anayasalarında kuvvetler birliği uygulamasının ve bu uygulamanın sertlik derecesinin; gerekse 1961 ve 1982 Anayasalarında kuvvetlerin ayrılığı ilkesinin uygulanmasının ve bu ayrılığın sertlik derecesinin belirlenmesinde, söz konusu dönemlerde yaşanan askeri, siyasi, toplumsal, sosyal veya ekonomik koşullar, göz ardı edilemeyecek kadar etkili olmuştur.

Kaynakça

- Acar, A. ve Çelebi, M. B. (2012). Türkiye Cumhuriyeti anayasalarında Cumhurbaşkanlığı makamının önemi ve 2007 yılı anayasa değişiklikleri çerçevesinde Abdullah Gül’ün görev süresi tartışmaları. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12 (23), 1-34.
- Akgül, M. E. (2010). Kuvvetler ayrılığı ilkesinin dönüşümü ve günümüz demokratik rejimlerindeki anlamı. *Ankara Barosu Dergisi*, 68 (4), 79-101.
- Akipek, İ. (1952). Kuvvetler ayrılığı nazariyesinin doğmasında amil olan fikirler. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9 (1), 167-182. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001013
- Anayasaya Dair Kanun. (1945). *Resmi Gazete* (15.01.1945). Erişim adresi: <https://resmigazete.gov.tr/arsiv/5905.pdf>
- Anayurt, Ö. (1997). 1924 Anayasası’nda meclis-yürütme ilişkileri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8 (39), 673-694.
- Buçukcu, Ö. (2017). 1960’lı yıllar ve sosyalist sol. Ö. Buçukcu. (Ed.). *Kuruluş yıllarından 12 Eylül’e Cumhuriyet dönemi Türk siyasal hayatı* içinde (ss. 95-140) Bibliyotek Yayınevi.
- Civelek, J. (1989). 1789 Fransız Bildirisi ve 1948 Evrensel İnsan Hakları Bildirisi. *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, 9 (1), 1-9.
- Declaration of the rights of man (1789). Yale Law School, Lillian Goldman Law Library/documents in law, history and diplomacy, Erişim adresi: https://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp
- Doğan, B. ve Geyik, A. F. (2020). Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde kuvvetler ayrılığı ilkesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 10 (2), 19-46.
- Feyzioğlu, T. (1947). Kuvvetler ayrılığı nazariyesi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2 (1), 50-60.
- Gözler, K. (2011). *Anayasa hukukunun genel teorisi cilt 1*. Ekin Yayınevi.
- Gözler, K. (2016). Elveda kuvvetler ayrılığı, elveda Anayasa (10 Aralık 2016 tarihli Anayasa değişikliği teklifi hakkında bir eleştiri). *Ankara Barosu Dergisi*, 2016 (4), 25-36.
- Gürkan, Ü. (1988). Montesquieu ve kanunların ruhu (hukuk sosyolojisi açısından bir değerlendirme). *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 40 (1), 9-31. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000000778
- Işık, H. M. (2022). İsviçre Konfederasyonu hükümet sisteminin meclis hükümeti sistemi bakımından değerlendirilmesi. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 27 (47), 533-561.
- Karakul, S. (2015). Yeni kuvvetler ayrılığı teorisi ve Türkiye’de uygulanabilirliği. *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 63-112.
- Keskinsoy Ö. ve Kaya, S. B. (2018). Türkiye’nin hükümet sistemleri üzerine bir değerlendirme. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 137, 67-96.
- Locke, J. (2012). *Yönetim üzerine ikinci inceleme* (F. Bakırcı, Çev.). Ebabil Yayınları. (Orijinali 1660’ta yayımlanmıştır).
- Montesquieu. (1998). *Kanunların ruhu üzerine I* (F. Baldaş, Çev.). Toplumsal Dönüşüm Yayınları. (Orijinali 1748’de yayımlanmıştır).

- Mumcu, A. (1986). 1924 Anayasası. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2 (5), 383-400.
- Okandan, R. (1961). Milli hakimiyet, milli irade mefhumlarının ve kuvvetler birliği sisteminin esas teşkilat hukukumuzda girişi. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 27 (1-4), 21-33.
- Ordu Dahili Hizmet Kanunu. (1935). *Resmi Gazete* (18.06.1935). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3031.pdf>
- Sala, B. (2017). Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı yılları ve çok partili döneme geçiş süreci. Ö. Buçukcu. (Ed.). *Kuruluş yıllarından 12 Eylül’e Cumhuriyet dönemi Türk siyasal hayatı içinde* (ss. 67-94) Bibliyotek Yayınevi.
- Sezer, A. (2013). Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde adaylık (2007 Anayasa değişikliği ve 6271 no’lu yasa ekseninde karşılaştırmalı bir analiz). *Anayasa Hukuku Dergisi*, 2 (4), 199-264.
- Teşkilâtı Esasiye Kanunu. (1921). *Anayasa Mahkemesi Resmi İnternet Sitesi* (20.01.1921). Erişim adresi: <https://anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/>
- Teşkilâtı Esasiye Kanunu. (1924). *Anayasa Mahkemesi Resmi İnternet Sitesi* (20.04.1924) Erişim adresi: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/>
- Teşkilâtı Esasiye Kanununun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun. (1923). *Resmi Gazete* (29.10.1923). Erişim adresi: https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/kanunlar_erisim.tutanak_hazirla?v_mecelis=&v_donem=&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=KANUNLAR&v_altpaslik=364&v_mv=&v_sb=&v_ozet=&v_kelime=te%FEkilat%FD&v_bastarih=&v_bittarih=
- Teziç, E. (2012). *Anayasa hukuku*. (14. Bs.). Beta Yayınevi.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982). *Resmi Gazete* (20.10.1982). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17844.pdf>
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2017). *Resmi Gazete* (11.02.2017). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/02/20170211-1.htm>
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun. (2007). *Resmi Gazete* (16.06.2007). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/06/20070616-1.htm>
- Yavuz, B. (2008). 2007 Anayasa değişikliğinin doğurduğu tereddütler ve çözüm yolları. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12 (1), 1173-1214.
- Yazıcı, S. ve Yazıcı, F. (2011). Tarihsellik ve kuramsallık arasında: 1921 ve 1924 Anayasalarında kuvvetler birliği/ayrılığı tartışması. *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 59, 235-254.
- Yılmaz, D. D. (2021). 11. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün seçim sürecinde yaşanan gelişmeler. *Ekonomi, İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 7 (2), 244-259.
- 491 Sayılı Teşkilatı Esasiye Kanununun Tekrar Meriyete Konulması Hakkında Kanun. (1952). *Resmi Gazete* (31.12.1952). Erişim adresi: <https://resmigazete.gov.tr/arsiv/8297.pdf>
- 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilatı Esasiye Kanunu’nun Bazı Hükümlerinin Kaldırılması ve Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesi Hakkında Geçici Kanun. (1960). *Resmi Gazete* (14.06.1960). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10525.pdf>

Etik kurul onayı

Anket, mülakat, vb. tekniklerin ve kişisel verilerin kullanılmaması sebebiyle bu araştırma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Cumhuriyetin 100. yılında Türk kooperatifçiliğinin tarihsel gelişimi The historical development of Turkish cooperatives in the 100th anniversary of the republic

Gönderim Tarihi / Received: 30.08.2023
Kabul Tarihi / Accepted: 12.10.2023
Doi: [10.31795/baunsobed.1352832](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1352832)

Ebru ÖZER TOPALOĞLU¹
Rukiye SÖNMEZ^{**2}

ÖZ: Bu araştırmada Türkiye için önemli bir örgüt yapısı olan kooperatiflerin, Cumhuriyet'in 100. yılında tarihsel gelişimi ortaya konmuştur. Çalışmada kooperatifçilik iki dönem baz alınarak incelenmiştir. İlk dönem Cumhuriyet'in kuruluş tarihi olan 1923'ten kalkınma planlı dönemi geçiş yılı olan 1961'dir. İkinci dönem ise Birinci Kalkınma Planından 2023 yılına kadar olan dönem dikkate alınmıştır. 100 yıllık süreç incelendiğinde yaşanan savaşlar, ekonomi politikaları gibi nedenlerle kooperatifler zaman zaman durgunluk yaşasa da günümüzde halen özellikle üretimde önemli bir örgüt yapısı olmayı sürdürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kooperatifçilik, Kalkınma planı, İşbirliği, Yönetim, Türkiye

ABSTRACT: In this research, the historical development of cooperatives, an important organizational structure for Turkey, in the 100th anniversary of the Republic is revealed. In the research, cooperatives were examined in two periods. The first period extends from 1923, the date of establishment of the Republic, to 1961, the transition year to the development planned period. In the second period, the period from the 1st Development Plan until 2023 was taken into account. When the 100-year period is examined, although cooperatives have experienced stagnation from time to time due to wars and economic policies, they still continue to be an important organizational structure, especially in production.

Keywords: Cooperatives, Development plan, Collaboration, Management, Türkiye

** Sorumlu Yazar / Corresponding Author

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi/Uygulamalı Bilimler Fakültesi/Muhasebe ve Finans Yönetimi Bölümü/Muhasebe ve Finans Yönetimi Anabilim Dalı, eozer@erbakan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7092-7624>

² Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/Biga Uygulamalı Bilimler Fakültesi/Finans ve Bankacılık Bölümü, rukiesonmez@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3262-9896>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

The concept of cooperatives, which was first used in the languages of Latin and Anglo-Saxon countries, derives from the Latin word "co-operatio", which means cooperation or working together. Although the concept of cooperative was first used by Robert Owen (1771-1858), a definition was not made, but it became popular in England. The concept has developed and become the subject of study due to industrialization and urbanization spreading from Western Europe to Eastern Europe (Irmaklıoğlu and Irk, 2022). In Turkey, an article titled "Our Country and Cooperative Companies" was published by Edhem Nejat in the "Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi" in 1910. In 1912, Mustafa Suphi published an article titled "Tesai Cemiyetleri-Sociétés Coopératives" in *İçtihad* magazine. The publications made by Muhiddin Birgen in 1913 on this subject are among the pioneering studies (Uyanık, 2022).

The first book written on the subject of cooperatives was the book titled "Revolution in Economics: Consumption Distribution Companies", published in 1913 by Ahmet Cevat Emre, which describes his studies on cooperatives in England and Switzerland. In this book, information about cooperatives was given, how to create them in Turkey was explained in detail, and it was described as a "springboard", emphasizing that it was a way to overcome lack of capital and lack of knowledge, but the subject was not continued, and it focused especially on Turkish Language studies during the Republican period (Uyanık, 2022).

In the definition of the concept of cooperatives, more emphasis is placed on the production aspect. The development and professionalization of cooperatives also increases profitability and efficiency, thus increasing the welfare level of the society. It has become the address of natural and organic products with the impact of social benefit, and this has further increased the interest in cooperatives and directed it towards the development of corporate cooperatives (Güzel, 2022).

Methodology

This study has been investigated the historical development of the cooperative structure in the 100th anniversary of the Republic of Turkey. The historical process of the cooperative structure in Turkey has been researched by separating it periodically into two sections. The first section has been covered the first year of the Republic of Turkey, from 1923 to 1963. The second section is the process that continues until the present day in 1963, which is the transition to the development plan period. These two periods have been examined by making use of secondary sources. In addition, eleven development plans published since 1963 were also examined.

Findings and discussion

In the early years of the Republic, it is seen that agricultural cooperatives were given great importance especially for economic development. Cooperative structure is important for social welfare and economic development. For therefore, it is observed that especially agricultural were established in the first years of the Republic, and thus the people living in the countryside were tried to be strengthened. The 1930s was a period of economic and political transition in Turkey, when the young Turkish Republic transitioned from a liberal development approach to a statist development approach. This transitional period had significant effects on the field of agricultural cooperatives, which emerged at the end of the Ottoman Empire as a means of strengthening the peasantry and promoting rural development. Since the first years of the establishment of the Republic of Turkey, great importance has been attached to the cooperative structure under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk, and the legal basis of the cooperative has been established with the enacted laws, and the structure has been strengthened. The cooperative structure, which is based on cooperation and solidarity, is not a structure far from Turkish culture. In fact, it is seen that the cooperative organizational structure, which has great similarities with the ahi-order structure, has become increasingly stronger since the foundation of the Republic of Turkey.

When development plans are examined, it is seen that while cooperatives are very important in the Turkish economy in some periods, it is not as important as in previous periods in some periods. In the 1st Development Plan, which came into force in January 1963 and covers the years 1963 - 1967, plans

and targets related to cooperatives were mentioned. Especially in social development, the importance given to cooperatives in that period was shown under the title of village development. In the 2nd Development Plan covering the years 1968 – 1972, the problems created by not being cooperative were emphasized. In the 3rd Development Plan covering the years 1973-1977, it was aimed to start cooperative education in high schools and thus to develop cooperatives in the country. The Fourth Development Plan covers the years between 1979 and 1983. In this development plan, great importance was given to cooperatives. In this plan, as in the other three plans, while the problems related to cooperatives in all sectors are mentioned, it is stated that on the other hand, importance will be given to cooperatives and especially effective and democratic cooperatives will be ensured. It is seen that the importance given to cooperatives has decreased in the 5th Development Plan covering the years 1985-1989. It has been stated that support will be given for the development of cooperatives in agricultural production. In the 6th Development Plan between 1990-1994 and in the 7th Development Plan covering the years 1996-2000, targets for the development of cooperatives only in the agricultural sector were included. Among all the development plans published until 2023, it was the 9th Development Plan that included the least number of cooperatives. In this plan, it was stated that only agricultural sales cooperatives and unions would be autonomous by restructuring, and cooperatives were not included in the plan. While it was emphasized that cooperatives should be developed in the 10th Development Plan, the importance given to cooperatives increased again in the 11th Development Plan covering the years 2019-2023.

Results and recommendations

The development of the cooperative structure, which has grown by continuing from its roots with the republic in the 100th year of the Republic of Turkey, has been revealed. Although cooperatives in Turkey were interrupted and regressed from time to time due to the War of Independence and the World Wars, or even regressed due to the economic policies implemented in the 1990s, the programs and activities implemented for the development of cooperatives by 2023 are an indication that cooperatives will see the value they deserve in Turkey. Especially for the people who are engaged in agriculture in rural areas and for disadvantaged groups, removing the obstacles in their way of doing their own business and getting together with people who have the same goal as themselves and becoming cooperative will be a great contribution both for the individual, for the family of the cooperative partner, and for the society. Cooperatives are given the opportunity to introduce themselves with the Cooperative Fairs held in recent years. However this is not enough. In the 100th anniversary of the Republic, supporting women's cooperatives, especially in sales and marketing, for the development of cooperatives will enable these cooperatives to reach more people and sell the products they produce. Support and development of cooperatives, on which cooperation, solidarity and trust are the basis, will provide great benefits in terms of development in Turkey's new century.

Giriş

İşbölümü ve uzmanlaşma insanlık tarihinin farklı dönemlerinde farklı biçim alarak varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir. Bu olgular, birlikte çalışmanın çoğalmasıyla birlikte yardımlaşma ve dayanışmaya da yeni bir boyut kazandırmıştır. Günümüzde ise modern kooperatifçilik anlayışına uygun düşünsel, toplumsal, ekonomik koşulların var olması ile birlikte ortak sorunlara yönelik ortak çözümler bulma ihtiyacının oluşmasıyla yeni bir yardımlaşma ve dayanışma modeline yönelmişlerdir (Geray, 1992).

Dayanışma, işbirliği ve yardımlaşma olguları çok eski tarihlerde var olmasına rağmen bu olguların modern anlamda ekonomik yapılar içerisinde yer bulabilmesi ondokuzuncu yüzyıla dayandırılabilir. Kooperatif bu yönüyle hem ekonomik hem de sosyal ihtiyaçlara cevap vererek, değer temelli yapıları ve ilkeleri ile yapısal olarak farklılaşmıştır. Batıdan yayılan kooperatifçilik hareketi, halkın isteğiyle tabandan gelerek başlamasına rağmen Türkiye’de aksine halkın talebiyle değil devlet tarafından başlatılmıştır ve uzun bir dönem bu şekilde ilerlemiştir. Oysaki kooperatifçilik yazınında işbirliği, yardımlaşma ve dayanışmanın Türk kültüründe bulunan değerler olduğu sıklıkla vurgulanmaktadır. Osmanlı’dan gelen imece kültürünün, lonca sisteminin ve ahiliğin, kooperatiflerin oluşmasında sosyal motivasyonu sağlayarak kooperatifçiliği olumlu etkilemesi gerekirken devlet desteğinin daha ön plana çıkmış olması bir tezat oluşturmaktadır (Ültanır, 2019).

Kooperatifçilik, günümüzde gelişmekte olan ve gelişmiş ekonomilerde istihdam yaratılması, yatırım oluşturulması, çevrenin korunması ve sürdürülebilirliği gibi ekonomik ve sosyal kalkınmada önemli bir araç görevi yüklenmiştir (Haseki, 2017). Hammaddeden üretime ve pazarlamadan tüketime kadar, karmaşık ve kapsamlı süreçlerin kooperatifler ile yürütülmesi, üretici ve tüketiciler açısından emeklerinin, ürünlerinin, birikimlerinin ve gelirlerinin bir ortaklık temelinde korunması için ihtiyaç duyulan bir örgütlenme biçimidir (Kara, 2022).

Türkiye’de dahil olmak üzere birçok ülkede kooperatifçilik ekonomik ve sosyal gelişmenin itici gücü olarak kabul edilmektedir (Özcan, 2007). Kooperatifleşme faaliyetlerinin artması ve başarıya ulaşması, kooperatifin ortaklarından başlayarak sosyal çevrelerine, kuruldukları bölgeye ve ülkeye yayılan pozitif bir etkiye sahiptir (Güzel, 2022) Türkiye’deki kooperatiflerin yaklaşık yüzde 57’si 1980-1991 yılları arasında kurulmuştur. Bu yıllarda Toplu Konut Yasalarının yürürlüğe girmesiyle bu yasayla birlikte kurulan Toplu Konut Fonundan yararlanarak kurulan konut kooperatiflerinin artması toplam kooperatif sayısını da arttırmıştır. Bu dönemde toplam kooperatifler içerisinde konut kooperatiflerinin payı yüzde 90’ının üzerinde olduğu görülmüştür (Geray, 1992). Bugün ise dünyada 3 milyon kooperatif bulunmaktadır ve dünya nüfusunun en az yüzde 12’si herhangi bir kooperatifin ortağı konumundadır (ICA, 2023).

Literatür taraması

Kooperatifçilik kavramı

Tarihte ilk olarak Latin ve Anglosakson dillerinde kullanılan kooperatifçilik kavramı, işbirliği ya da birlikte çalışmak anlamına gelen Latince “co-operatio” kelimesinden türemiştir. İngilizcede “co-operation” olarak birlikte hareket etmek, birlikte iş yapmak veya işbirliği anlamlarına gelmektedir. Türkçede ise kavram benzer faaliyetlerle birlikte farklı anlamlarda kullanılmıştır. Yardımlaşma anlamında Arapça olan “Teavün”, dayanışma anlamında yine Arapça olan “Tesanüt” kelimeleri kullanılmıştır. İlerleyen dönemlerde “dayanışma, ortaklık, birlik, dernek ve imece gibi” kavramları ile aynı anlamda kullanılmış ise de Cumhuriyet döneminde “Kooperatif” kavramı kullanılır olmuştur (Kara, 2003).

Kooperatif kavramı ilk defa Robert Owen (1771-1858) tarafından kullanmasına rağmen bir tanımı yapılmamış olmasına rağmen kavram İngiltere’de popüler hale gelmiştir. Kavram, Batı Avrupa’dan Doğu Avrupa’ya doğru yayılan sanayileşme ve kentleşmeye bağlı olarak gelişen kavram çalışmaları konu olmuştur (İrmaklıoğlu ve İrk, 2022). Türkiye’de ise 1910 yılında Edhem Nejat tarafından “Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi”nde “Memleketimiz ve Kooperatif Şirketler” isimli makale yayınlanmıştır. 1912 yılında Mustafa Suphi tarafından “İçtiâh Dergisi”nde “Tesai Cemiyetleri-Sociétés Coopératives”

başlıklı yazısı yayımlanmıştır. 1913 yılında Muhiddin Birgen tarafından bu konuda yapılan yayınlar öncü çalışmalar arasında yer almaktadır (Uyanık, 2022).

Türkiye’de kooperatifçilik konusunda yazılan ilk kitap 1913 yılında Ahmet Cevat Emre tarafından İngiltere ve İsviçre’de kooperatifler hakkında yaptığı incelemeleri anlatan “İktisatta İnkılâp: İstihlâk Teâvün Şirketleri” adlı kitaptır. Bu kitapta kooperatifler hakkında bilgi verilip Türkiye’de nasıl oluşturulacağını ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Ayrıca kooperatiflerin, sermayesizlik ve bilgi eksikliğini aşmanın bir yolu olduğu vurgulanarak bir “sıçrama tahtası” olarak betimlenmiştir fakat yazar tarafından bu konuda başka yayın yapılmamıştır (Uyanık, 2022).

Kooperatifçilik kavramının tanımlanmasında daha çok üretim yönüne vurgu yapılmaktadır (Öksüz, 1982; Geray, 2014). Üreticilerin bir araya gelip sınıai veya tarımsal bir ürünü üretmek amacıyla kurdukları organizasyonlar olarak tanımlanmaktadır (Koçtürk, 2006). Kooperatifçiliğin gelişmesi ve profesyonelleşmesi, kârlılığın ve verimliliğin artmasını sağlamakta bu sayede toplumun refah seviyesini de arttırmaktadır. Bu durum kooperatiflere olan ilgiyi daha da artırarak kurumsal kooperatiflerin gelişimini sağlamıştır. (Güzel, 2022). Kooperatiflerin en önemli özelliklerinden biri her türlü ekonomik faaliyet için geniş kitlelerin katılabildiği uygun bir örgüt modeli olma özelliğini taşımasıdır (Rooij vd., 2017).

Kooperatifçiliğin sosyal yönüne vurgu yapan tanımlarda toplumun ortak sorunlarını en makul biçimde çözümlenmeye çalışan ve bununla birlikte yer, zaman ve maddi fayda sağlayan üretici organizasyonları olarak tanımlanmaktadır (Haseki, 2007). Fakat kooperatifler için “kâr amaçsız olmalarına rağmen fazla ekonomik, kâr amaçlı sayılmak için ise fazla sosyal” olduklarını belirten görüşler bulunmaktadır (Polat, 2010). Yalnızca kâr yerine değerlerle de yönlendirilen kooperatifler, uluslararası kabul görmüş ilkeleri paylaşıp, işbirliği ile birlikte daha fazla değer yaratmayı ve daha yaşanır bir dünya oluşturmayı amaçlamaktadırlar. Dünya üzerindeki kooperatiflerin tümü adalet, eşitlik ve sosyal adalet odağında birlikte çalışarak uzun dönemli istihdam ve refah yaratan sürdürülebilir organizasyonlar oluşturulmasına olanak tanımaktadır (ICA, 2023).

Uluslararası kabul görmüş şekliyle 2015 yılında “Uluslararası Kooperatifler Birliği (ICA)”ne göre “benzer ekonomik, sosyal ve kültürel istek ve ihtiyaçlarını ortaklaşa sahiplenilen ve demokratik olarak kontrol edilen bir işletme vasıtasıyla gerçekleştirmek için gönüllü bir şekilde toplanan bireylerin kurduğu özerk bir birlik” kooperatif olarak tanımlanmaktadır (ICA, 2023).

Kooperatifçilik genel olarak birlikte iş yapılması ve mevcut işlerin elbirliği ile gerçekleştirilmesi şeklinde belirtirse de geçmişten günümüze kadar insanlığın toplu bir şekilde yaşadığı tüm zamanlarda uygulana gelen bir yöntem olmuştur buna rağmen zamanla ancak ekonomik sistemde de yer bulmasıyla birlikte bilimsel açıdan araştırmalara konu edilir olmuştur (Güzel, 2022). Kooperatifçiliği konu alan ilk teorik araştırmaların 1930’lu yıllarda başladığı bilinmektedir. Bu dönemde kooperatifçilik alanında teorik arka planının henüz oluşmadığı, uygulamaların diğer düşünce sistemlerine dayandırıldığı görülmektedir. Çalışmaların çoğunluğunu betimleyici araştırmalar oluşturmuş olup, bu araştırmalarda kooperatifçiliğin önemine, yararlarına ve başarılı uygulamalarına değinilmiştir. Araştırmalardaki artış ise 1950’li yıllardan sonra gerçekleşmiştir (Ültanır, 2019).

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye’de kooperatifçilik (1923 – 1960 yılları)

Kooperatifçiliğin temelleri Ahilik, Lonca, Gedik, İmece gibi faaliyetlerle yüzyıllar öncesinden atılmıştır. Modern anlamda ise Türk kooperatifçilik hareketinin başlangıcı Mithat Paşa’nın 1983 yılında kurmuş olduğu Memleket Sandıkları’dır. Memleket Sandıkları’nın kooperatif hareketinin başlangıcı sayılmasının nedeni ise elde edilen kazançtan yönetimi gelirleri düşüldükten sonra geriye kalan paranın üçte birinin ortaklara rısturn olarak verilmesidir. Geriye kalan para ise yine kooperatifçilik için önemli bir ilke olan topluma fayda sağlama kapsamına giren çeşme, okul ve yol yapımı gibi işler için harcanmaktadır. Memleket Sandıkları’nın sermayesi ile bugün Türkiye’nin en önemli bankalarından biri olan Ziraat Bankası kurulmuştur. Bu nedenle Mithat Paşa Türk kooperatifçilik hareketini başlatıcısı olmakla birlikte aynı zamanda da Ziraat Bankası’nın da kurucusudur (Uzel, 1970). Bu nedenle Ziraat Bankası’nın Ziraat Bankası Genel Müdürlük Binası bahçesinde Mithat Paşa’nın heykeli yer almaktadır.

Ancak Cumhuriyet Dönemine yaklaşılın zaman diliminde savaşlar, ekonomik ve sosyal nedenlerden dolayı kooperatifçilik faaliyetleri konusunda gerileme görülmüştür. Mustafa Kemal Atatürk kooperatifçilik yapısına önem vermesi sebebiyle Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmadan önce kooperatifçiliği güçlendirmek için çalışmalara başlamıştır. Bunun sebebi savaş dolayısıyla maddi ve manevi zorluklar yaşayan halkın kooperatiflerle güçlenmesini sağlamaktır. 1920 yılında hazırlanan “Kooperatif Şirketler Kanun Layihası”, kooperatifleri yasal bir zemin sağlamayı amaçlamaktadır. Meclise sevk edilip Genel Kurul gündemi alınan, 77 maddeden oluşan “Kooperatif Şirketler Kanunu Layihası”nın ilk beş maddesi görüşülüp kabul edilmiş fakat Kurtuluş Savaşı o tarihlerde devam ettiği için tasarının tamamı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görüşülememiştir (Mollaoğlu, 2018). Kooperatif Şirketler Kanun Layihası ile şu anda halen yürürlükte olan 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu arasında çok az fark olduğu görülmektedir (Hazar, 1990).

1924 yılında Mustafa Kemal Atatürk, Silifke'nin Taşucu Köyü'ndeki Köy Kooperatifi'nin 1 No'lu kurucu ortağı olmuştur (Kara, 2022). Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulan kooperatifler incelendiğinde ilk olarak snai kooperatiflerinden “İstanbul Kehribarcılar Kooperatifi”nden bahsedilebilir. Bu kooperatif 1927 yılında İstanbul'da kurulmuş olup o dönemde İstanbul'da bulunan 200 kehribarcıdan sadece 21 tanesinin kooperatife ortak olmasıyla kurulmuş olup istenilen başarıyı elde edememiştir (Nuri, 1931). O dönemde kurulan başka bir kooperatif ise “Ödemiş Urgancılar Kooperatifi”dir. Bu kooperatif urgan işi yapan ustaların yaşadıkları sorunları çözmek ve ustaların ortak amaçlarının korunması için kurulmuştur (Ceylan, 2022). 1925'te “İstanbul Umum Ayakkabıcılar Kooperatifi” ve 1926'da ise “İstanbul Umum Saraçlar Kooperatifi” kurulmuştur. Esnaf ve Sanatkarların güçlenmesi için kurulan bu kooperatiflerin bir diğer amacı da Ticaret ve Sanayi Yasası'nın verdiği yetki kapsamında esnaf ve sanatkârlar ile küçük üreticilerin bir çatı altında birleştirmek amacıyla kooperatifleşmeleri sağlamıştır (Karayıılmaz vd., 2007). Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulan birçok tarımsal kooperatif bulunmaktadır. Bu kooperatiflerden ilk “Tire Çiftçiler Kooperatifi”dir. 1927 yılında kurulan bu kooperatiften sonra 1928 yılında Uşak ve Köyleri Kooperatifi kurulmuştur. Bu kooperatifin kuruluş amacı ortak olan ve olmayan herkesin mahsullerini satmak, ihtiyaçlarını karşılamak, ortaklara avans vermek ve tarımsal üretime katkı sağlamaktır (Nuri, 1931).

1926 yılında kurulan “Alaşehir Alım Satım Kooperatifi”, 1927 yılında kurulan “Bursa Halk Tütünleri Kooperatifi”, 1926 yılında kurulan “Ödemiş Tütünleri İstihsal, Alım ve Satım Kooperatifi”, “Yeşil Bursa Tütüncüler Kooperatifi”, “Ödemiş İncir Müstahsilleri Kooperatifi”, “Demirci Tasarruf Kooperatifi, Hendek Tütüncüler Kooperatifi”, “İzmit Tütün Müstahsilleri Kooperatifi”, “Bergama Tütün Müstahsilleri Kooperatifi” ve 1928 yılında kurulan “Samsun Tütün Müstahsilleri Kooperatifi” genç Türkiye Cumhuriyeti'nde kurulan ilk tarımsal kooperatifler arasında yer almaktadır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında özellikle ekonomik kalkınma için tarımsal kooperatiflere çok önem verildiği görülmektedir. Kooperatif yapısı toplumsal refah ve ekonomik kalkınma için önemlidir. Bu dönemde halkın geçiminin çoğunlukla tarıma dayanmasından, tarımın gelişmesi ve verimliliğinin artırılması adına kredi kooperatifleri ön plandadır. Bu nedenle de Cumhuriyet'in ilk yıllarında özellikle tarımsal kooperatiflerin kurulduğu görülmüştür böylelikle de kırsalda yaşayan halkın güçlenmesi sağlanmaya çalışılmıştır.

1930'lar, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin liberal kalkınma yaklaşımından devletçi kalkınma yaklaşımına geçiş yaptığı Türkiye'de ekonomik ve siyasi bir geçiş dönemi olmuştur. Bu geçiş döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun sonlarında köylülüğü güçlendirmenin ve kırsal kalkınmayı teşvik etmenin bir aracı olarak ortaya çıkan tarım kooperatifleri alanı üzerinde önemli etkileri olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ilk yıllarından itibaren Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğinde kooperatif yapısına büyük önem verilmiş olup çıkarılan kanunlarla da kooperatifçiliğin hukuki temeli de oluşturularak yapının güçlenmesi sağlanmıştır. İşbirliği ve dayanışma temelli olan kooperatifçilik yapısı Türk kültürüne uzak bir yapı değildir. Esasında ahilik yapısıyla çok büyük benzerlikleri olan kooperatif örgüt yapısına Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından günümüze giderek artarak güçlendiği görülmektedir.

1930 yılı istatistiklerine göre o dönemde kooperatifleri desteklemek adına Türkiye’de dört tane banka kurulmuştur. Bu bankalar; Erbaylı Müstahsılları İytilar Bankası, Reşadiye Müstahsılları İytilar Bankası, Karapınar Müstahsılları İytilar Bankası ve Ödemiş Müstahsılları İytilar Bankasıdır. Bu bankalar kooperatiflere kredi vererek onlara destek olmuştur. Milli Aydın Bankası da kooperatiflere kredi vermek üzere kurulmuş olup bu bankadan aldığı destekle Aydın İncir Kooperatifi güçlenmiştir (Nuri, 1931).

1940’lı yıllarda II. Dünya Savaşı ile birlikte Türkiye’de kooperatifçilik hareketi yavaşlamıştır. Bu döneme ilişkin sayısal veri bulunmamakla birlikte sadece toplam sayıları mevcuttur. Geriye doğru gidildiğinde 1941 yılına kadar ulaşabilmektedir, 1941 yılı öncesinde kurulmuş olan kooperatiflerin sayısı 11.841’dir (Geray, 1992). Savaşın sona ermesiyle birlikte 1950’li yıllarında başından itibaren “Pancar Ekicileri”, “Esnaf Kefalet Kooperatifleri” gibi kooperatifler kurulmaya başlanmıştır. 1950’li yıllarda çay sektöründe de kooperatifçiliğe önem verilmiş ve çay üretiminin artırılması amacıyla 1953 yılında yürürlüğe giren “Çay Kanunu”na eklenen maddeyle çay üreticilerinin kurmuş olduğu kooperatifler birtakım vergilerden muaf tutulmuştur (Turp, 2018). 1950’li yıllardan sonra kooperatifçiliğe önem verilmesinin nedeni toplumsal ve ekonomik kalkınmaya katkı sağlamaktır. Bu nedenle de kooperatifler devlet teşvikleriyle geliştirilmiştir (Özcan, 2007).

Kalkınma planı dönemlerinde Türkiye’de kooperatifçilik

Türkiye’de cumhuriyetin ilk kurulduğu yıllarda kalkınma planı çalışmalarına başlanmış 1934’te Birinci Sanayi Planı uygulanmaya konulmuştur. Fakat bu planda, tüm sektörler yer verilmemiş hatta sanayi sektöründeki tüm devlet faaliyetleri de bu planda yer almamıştır. Plan tüm eksikliklerine rağmen 1934 – 1938 yılları arasında uygulanmıştır. 1937 yılında 2. Kalkınma Planı hazırlanmış fakat 2. Dünya Savaşı nedeniyle uygulanamamıştır. 1960’lı yıllarda ilk kapsamlı kalkınma planı hazırlanıp uygulanmaya başlanmıştır. Bu dönemlerde ülkede kooperatifçilikle ilgili de planlamalar yapılmıştır (Uzunkaya, 2020). Bu esnada 1956 yılında Türk Ticaret Kanunu, “Tarım Kredi ve Tarım Satış Kooperatifleri” haricindeki kooperatif çeşitlerini kapsamıştır. 1961 tarihli Anayasa’da ekonomik ve toplumsal kalkınmada kooperatiflerin yeri ve önemi fark edilerek bu görev daha çok devlete verilmiştir (Kara, 2022).

Kalkınma planları incelendiğinde Türkiye ekonomisi içerisinde kooperatifçiliğin bazı dönemlerde çok önemliken bazı dönemlerde eski dönemlerde olduğu kadar önemli görülmediği anlaşılmaktadır. Ocak 1963 tarihinde yürürlüğe giren ve 1963 – 1967 yıllarını kapsayan Birinci Kalkınma Planında kooperatifçilikle ilgili plan ve hedeflerden bahsedilmiş özellikle toplumsal kalkınmada köy kalkınması başlığında o dönemde kooperatifçiliğe verilen önem gösterilmiştir. Kooperatifler özellikle kırsal bölgelerde toplumsal ve ekonomik refahın yükselmesi için önemli bir örgüt yapısı olduğundan iş fikri olan, üretim yapmak isteyen ama yeterli sermayesi olmayan kişilerin bir araya gelerek kurdukları kooperatifler amaçlarına ulaşmalarını kolaylaştırmıştır. Bu çerçevede o dönemde özellikle kırsal bölgelerde ekonomik ve sosyal kalkınma için kooperatifçiliğin önemine vurgu yapılmıştır. Birinci Kalkınma Planının Toplum Kalkınması başlığı altında kooperatiflere değinilerek toplum kalkınması metodu olarak görülmüştür. Bu yöntem ise birlikte çalışmanın gelişeceği, toplumun eğitileceği ve böylelikle sinerjinin yaratılacağı bir çeşit kalkınma metodu olarak ifade edilmiştir (DPT, 1963).

1963 – 1967 Kalkınma Planında (DPT, 1963), toplumsal kalkınma için tarımsal üretimde de kooperatifçiliğin önemine vurgu yapılmıştır. Yine Toplumsal Kalkınma başlığı altında yer alan tarımsal gelişmenin rasyonel üretim ile mümkün olacağı, rasyonel üretim tarzının benimsenmesi gerekliliği belirtilmiştir. Bunu sağlamak içinse eğitimin ve özellikle kooperatiflerin önemine vurgu yapılarak tarımdaki gelişmenin elzem unsuru olarak belirtilerek toplumsal kalkınmanın itici gücü olarak vurgulanmıştır. Bu vurgu, tarımsal üretimde gelişme için kooperatifçiliğin önemli bir örgüt yapısı olduğunun göstergesidir. Ülkedeki gelir dağılımında kooperatifleşmenin önemine ayrı bir vurgu yapılmıştır. Toplumsal kalkınma için o dönemde devlet politikalarında kooperatifçiliğe verilen önemi gösteren planda yer alan başka bir ifade de orman bölgelerinde yaşayanların buldukları bölgeyi geliştirmeleri için yerelden başlanarak bu bölgelerde kooperatiflerin kurulmasının teşvik edileceği belirtilmiştir. Buradaki çıktılar göz önüne alınarak köylerin gelişmesi ve kalkınmasıyla yerelden daha geniş bölgelere sürdürülmesi hedeflenmiştir.

Yine 1963 – 1967 tarihlerini kapsayan Birinci Kalkınma Planında tarımsal ürünlerin üretimi artırmak için kamu yatırımlarını teşvik eden, üreticiyi destekleyip tüketiciyi koruyan politikalar, ithal ikameci stratejinin kalkınma planlarına yansıyan bir parçası olarak düşünülebilir. Birinci Kalkınma Planında balıkçılık, tarım, hayvancılık, tohumculuk, ormancılık ve süt üretimi alanlarında kooperatifçiliğin gelişmesi için hedefler belirlenmiştir. Bununla birlikte mikro ölçekte ve dağınık yapıda olan işletmelerin bir araya getirilip büyümesi, gelişmesinin yanı sıra sermaye yönünden güçlenebilmesi için kredi imkanlarının sunulması yönünde tedbirler açıklanmıştır. Ülkede başarılı girişimlerin artmasında kooperatifçilik yapısının öneminden bahsedilmiştir. İnşaat sektöründe de gelişmenin sağlanması için kooperatifçiliğin önemini vurgulayan planda özellikle köylere kurulacak olan yapı kooperatiflerinde devlet yardımının kooperatif kurulmasını teşvik edecek şekilde kullanılacağı belirtilmiştir. Özel sektörde de kooperatifçiliğin özendirilmesi için çeşitli teşvikler planlanmıştır. Özel sektörde şirketleşmeyle birlikte güçlü kooperatiflerin kurularak finansal açıdan hükümet tarafından destek ve teşvik sağlanarak ekonomik kalkınmaya da katkı sağlanması amaçlanmıştır (DPT, 1963).

1968 – 1972 yıllarını kapsayan İkinci Kalkınma Planında ise kooperatifleşmenin yarattığı sorunlar üzerinde durulmuştur. Çiftçilerin teşkilatlanamamaları, küçük toprak sahiplerinin birleşme ve kooperatifleşmeye yönelimlerinin zayıf olmasına değinilmiştir. Özellikle tarım sektöründe kooperatifleşme ile birlikte organizasyon ve teşkilatlanma ile ilgili sorunların aşılabileceğinden bu bilincin kazanılmaması bir sakınca olarak görülmüştür. Yine İkinci Kalkınma Planında küçük ve orta ölçekli tarımsal işletmelerinin ürettiği ürünleri satmaları ve ihtiyaçlarını karşılamaları için kuracakları kooperatiflerin destekleneceği belirtilmiştir (DPT, 1968).

İkinci Kalkınma Planında geçen bir istatistiğe göre 1965 yılında kırsal kesimde kurulmuş olan kooperatiflerin başlıcaları 1.100.000 ortaklı 1.744 tarım kredi kooperatifi, 143.000 ortaklı 231 tarım satış kooperatifi, 352.000 ortaklı 74 üretim kooperatfidir. Bu veriler o dönemde köylerde kooperatifleşme hareketinin zayıf kaldığını göstermektedir. Kooperatifleşmenin gelişmesi ve özellikle kırsalda yaşayan insanların kooperatifleşmeyi öğrenmesi adına eğitim verilmesi planlanmıştır. Ayrıca kooperatiflere verilecek kredilerin de arttırılacağı belirtilmiştir. Birinci Kalkınma Planında olduğu gibi İkinci Kalkınma Planında da ormancılık, yapı, tarım gibi alanlarda kooperatifçiliğin gelişmesi için hedefler belirlenmiştir (DPT, 1968).

Bu dönemde 1969 yılına kadar kooperatifçiliğin yavaş ilerlediği görülmektedir sadece 670 yeni kooperatif kurulmuştur. 1969 yılında Kooperatifler Kanunu'nu yürürlüğe girmesiyle birlikte bu hız artmıştır. Ancak önemli bir artış ise 1975 yılından sonra olup 1969-1979 yılları arasında 7.080 yeni kooperatif kurulmuştur (Geray, 1992).

1973 – 1977 yıllarını kapsayan Üçüncü Kalkınma Planında özellikle kooperatifçilik eğitiminin liselerde başlaması böylelikle de kooperatifçiliğin ülkede gelişmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla Ticaret Meslek Liselerinde kooperatifçilik bölümleri açılmıştır. Yine kurulan pratik tarım okullarında da kooperatifçilik eğitimi verilmiştir. Her üç kalkınma planında da köylerde kooperatiflerin gelişmesi için planlar yapılmış ve hedefler koyulmuştur. Bu kapsamda Üçüncü Kalkınma Planında da köylerde çok boyutlu bir kooperatifleşmenin geliştirilmesi istenmiştir. Bu durum özellikle de kırsal için kooperatifleşmeye devletin verdiği önemi göstermektedir. Ancak belirlenen hedeflere ulaşılması konusunda, istenilen neticelerin büyük ölçüde gerisinde kalınmıştır. Ayrıca Üçüncü Kalkınma Planında kooperatifçiliğin temel ilkeleri kapsamında Türkiye'de örgütlerin geliştirilmesi için çalışmaların yapılacağı belirtilmiştir ve özellikle tarım sektöründe kooperatifleşmenin şart olduğu belirtilmiştir (DPT, 1973).

Dördüncü Kalkınma Planı ise 1979 – 1983 yılları arasını kapsamaktadır. Bu kalkınma planında da kooperatiflere büyük önem verilmiştir. Bu planda da diğer üç planda olduğu gibi tüm sektörlerde kooperatifçilikle ilgili sorunlardan bahsedilirken diğer taraftan da kooperatifçiliğe önem verileceği ve özellikle etkin ve demokratik kooperatifleşmenin sağlanacağı belirtilmiştir (DPT, 1979).

1985 – 1989 yılları arasını kapsayan Beşinci Kalkınma Planında kooperatifçiliğe verilen önemin azaldığı görülmektedir. Tarımsal üretimde kooperatifçiliğin gelişmesi için destek verileceği belirtilmiştir. Tarım sektörü haricinde balıkçılıkta da kooperatiflerin belirli usul ve esaslara göre

destekleneceği hususuna değinilmiştir. Ayrıca Tarım Satış Kooperatifleri ile ilgili kuruluş amacı doğrultusunda faaliyet göstererek üreticilerin ürünlerini en iyi şekilde değerlendirmesi hedeflenmiştir (DPT, 1985). Bu dönemde kooperatifleşme de büyük bir artış görülmüş ve kooperatif sayıları özellikle 1984 yılından sonra büyük bir ivme kazanmıştır. Bu durum ilki 1981 yılında ikincisi ise 1984 yılında çıkarılan Toplu Konut yasalarının etkisini göstermektedir. Fakat 1987 yılından itibaren, Toplu Konut Fonunun darboğaza girmesiyle kooperatif sayılarında da azalma eğilimi göstermiştir (Geray, 1992).

1990 – 1994 yılları arasındaki Altıncı Kalkınma Planında ve 1996 – 2000 yılları arasındaki Yedinci Kalkınma Planında da kooperatifçilikle ilgili sadece tarım sektöründe gelişimi için hedeflere yer verilmiştir. Tarımsal üretim artırılması ve pazarlanması için üretici birliklerinin kurulması ve kooperatiflerin geliştirilmesi planlanmıştır. Yine kooperatiflerin geliştirilmesi amacıyla rehberlik ve danışmanlık sağlanması da belirtilmiştir. “Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri”nin bunu sağlaması için özzerleştirilmesi ve 3186 sayılı ve 2834 sayılı Kanunlarda değişiklik yapılarak işletmecilik ve kooperatifçilik faaliyetlerinin ayrılması yönünde çalışmalar başlatılmıştır. Üreticiler tarafında ise iki yasa çıkarılmasına değinilmiş; “Üretici Birlikleri Yasası ve Üretici Bölgesi Halleri Yasası”. Üreticilerin ürünlerini üretmesi ve pazarlaması konusunda gerekli altyapıyı sağlaması için “Üretici Birlikleri Yasası”, bilhassa taze meyve ve sebze üreticilerinin pazarlama faaliyetleri ve pazar koşullarını vakıf olabilmeleri ve pazardan daha fazla pay edinebilmeleri için “Üretici Bölgesi Halleri Yasası”nın hazırlanması amaçlanmıştır (DPT, 1990; 1995). Bununla birlikte yıllık ekonomik programlarda, Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri için ayrılan kaynaklarda ciddi bir azalış görülmüştür. Kooperatiflerin kendi kaynaklarıyla özzerleşmesi ve kamu kaynaklarının daha rasyonel ve verimli kullanımı hedeflenmiştir (Haseki, 2007). Yedinci Kalkınma Planında hayvancılığa da kısaca değinilmiş ve mevcut hayvan sayılarının diğer ülkelere kıyasla yüksek olmasına rağmen yerli ırk hayvancılığının yoğun olduğu ve verimliliğın düşük olduğunun altı çizilmiştir. Verimliliğın düşük olmasının nedenleri olarak yerli ırk hayvancılığın çoğunlukta olması, barınma, bakım, beslenme, sağlık hizmetleri koşullarının yetersizliğı, teknik bilgi ve sermaye eksikliğı ile birlikte hayvancılık konusunda birlik ve kooperatiflerin tüm ülkeye yayılmış olmaması sıralanmıştır (DPT, 1995).

2001-2005 yıllarını kapsayan Sekizinci Kalkınma Planında üreticilerin kooperatifçilik faaliyetlerine özendirilmesi üzerinde durulmuştur. 2000 yılında “Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Kanun” mecliste kabul edilerek, kooperatifçilik ilkeleri çerçevesinde özzerleştirilmesi ve sürdürülebilirliğı için önlemlerin alınması planlanmıştır. Bu planda da tarım kooperatiflerinin teknik ve mali açıdan desteklenmek istense de kırsal kesimde istenilen ilerleme sağlanamamıştır. Ancak kırsal kesimin ekonomik iyileşmesini sağlayabilmek için kooperatif çatısı altında toplanmasının teşvik edileceğı ve destekleneceğı belirtilmiştir. Ayrıca Üretici Birlikleri Kanununun çıkarılacağı bu planda da tekrarlanmıştır (DPT, 2000). Bu kanun 2004 yılında “Tarımsal Üretici Birlikleri Kanunu” olarak yürürlüğe girmiştir. Kanunun amacı, tarımsal üretici birliklerinin kurulması için talebin planlaması, ürün kalitesinin yükseltilerek pazar koşullarına uygun ürünlerin sunulması ve uluslararası pazarlama gücünün artırılmasıdır (Haseki, 2007).

2023 yılına kadar yayınlanan tüm kalkınma planları içerisinde kooperatifçiliğe en az yer veren Dokuzuncu Kalkınma Planı olmuştur. Bu planda yalnızca Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri yeniden yapılandırılması ve özzerk olacağını ifade edilirken planda kooperatiflere yer verilmemiştir. Üreticilerin örgütlenmesini amaçlayan 2004’te yürürlüğe giren “Tarımsal Üretici Birlikleri Kanunu” ile amaçlanan hedefe ulaşamadığı belirtilmiştir (DPT, 2006).

Onuncu Kalkınma Planında kooperatifçiliğın geliştirilmesi ve özendirilmesi gerektiğine vurgu yapılırken kooperatifler ile KOBİ ve esnaf ve sanatkârlar için strateji ve eylem planları yapıp girişimciliğı desteklemeye yönelik çeşitli çabalarının başlatıldığı vurgulanmıştır (DPT, 2013). 2019 – 2023 yıllarını kapsayan Onbirinci Kalkınma Planıyla ise kooperatiflerin öneminin tekrar vurgulandığı görülmüştür. Kooperatif Destek Sisteminin faaliyete geçmesi ve kooperatifçiliğın gelişmesi hedeflenmiştir (Özkök ve Köse, 2021). Belirlenen hedefler kapsamında, bu dönemde Kooperatif Destek Sistemi ile kooperatiflere destek verilmiş ve Kooperatifçilik Eğitimi zorunlu hale getirilerek faal tüm kooperatiflerdeki yönetim ve denetim kurulu üyelerinin bu eğitimi almaları sağlanmıştır. Bu dönemde özellikle kadın kooperatiflerine de destekler arttırılmıştır. Tarım alanında kooperatif ve üretici

birliklerinin daha etkin olabilmeleri için tarım ürünlerinin dağıtımındaki araçların azaltılması, ürünün makul fiyatla sunulması, alıcı-satıcı arasında direkt bağlantının oluşturulması yönünde adımlar atılmıştır. Üretici birliklerinin faaliyetlerinin kolaylaştırılıp, finansman olanaklarının artırılması, profesyonel yönetilmesi gibi iyileştirmeler hedeflenmiştir. Esnaf ve sanatkârların kooperatifçilik ve birlik faaliyetlerinin desteklenmesi, krediye ulaşım ve finansal desteklerinin sağlanması hakkında kararlar alınmıştır (DPT, 2019).

Tablo 1: Kooperatifçilik istatistikleri ve hedefleri

Performans Göstergesi	2019	2020 Planlanan	2020 YS Gerç. Tahmini	2021 Hedef	2022 Tahmin	2023 Tahmin
Kooperatif sayısı	12.230	12.400	13.000	13.200	13.400	13.600
Kadın kooperatifleri sayısı	177	65	380	418	460	506
Kooperatif kuruluş başvurularının ortalama süresi (gün)	7	7	7	7	5	5
Kooperatifçilik eğitimi verilen kadın girişimci sayısı	1.200	1.300	2.200	2.250	2.300	2.350
Kurulan yeni kooperatif sayısı	39	30	35	35	40	45

Kaynak: (Ticaret Bakanlığı, 2021)

Günümüzde Cumhuriyet'in 100. yılında kooperatifçilikle ilgili gelinen noktayı görebilmek için gerçekleşen ve tahmin edilen performans göstergeleri Tablo 1'de sunulmuştur. Tablonun ilk satırında aktif olarak faaliyet gösteren kümülatif kooperatif sayısı ve tahminleri verilmiştir. Tablonun üçüncü satırında kooperatif kurma talebinde bulunanların başvurularının değerlendirme süreleri verilmiştir. Dördüncü satırda kadın kooperatifçiliğinin yaygınlaştırılması amacıyla sivil toplumun ilgisi baz alınarak hesaplanan eğitim faaliyetlerinin sayısı bulunmaktadır. Son satırda ise kurulan yeni tür kooperatifler ve tahmini hedefler verilmiştir.

Kooperatifçilik, daha önce de ifade edildiği gibi Kalkınma Planlarında edindiği yerden görüldüğü üzere ekonomi politikaları temelinde hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Bu durum kooperatiflerin sosyal yönünün göz ardı edilmesine neden olmuştur. Ekonomi politikalarının kooperatifçilik üzerindeki etkisine bir örnek olarak, 2000'li yıllarda ekonomide neo-liberal politikaların benimsenmesiyle birlikte kooperatiflerin uluslararası gelişmelerden etkilenecek bir kırılım oluşturmuş olduğunu da gösterebiliriz. Farklı sektör ve farklı yapılarda faaliyet gösterdiklerinden dolayı her bir kooperatifteki ekonomi politikaların etkilerini açıklamak mümkün olmamıştır. Kooperatifçilik uygulamalarında devlet desteğinin etkin olmasına rağmen günümüzde bir kırılma daha yaşanmaktadır. Teknolojik, çevresel ve ekonomik değişimler karşısında farklı sektörlerde hizmet sunan kooperatifler, etkilediği birey sayısının da yüksek olmasıyla değişim karşısında etkili bir model olarak karşımıza çıkmaktadır (Ültanır, 2019).

Günümüzde kooperatifçilik uygulamalarına bakıldığında başarılı örneklerin varlığı da dikkat çekmektedir. Örneğin, TOR KU markasının ortaya çıkışı: Türkiye'nin kooperatifçilik tarihi içerisinde önemli yeri olan Konya Pancar Ekicileri Kooperatifi 1952 yılında Konya'da kurulmuştur. Kooperatifin ilk fabrikası olan Konya Şeker 1954 yılında faaliyete geçmiştir. Konya Pancar Ekicileri kooperatifinin şirketlerini iştiraklerini incelediğimizde 2004 yılına kadar yatay büyüme gerçekleştirdiği ardından farklı sektörlerde faaliyet göstermeye başladığını görülmektedir. Fakat bu farklı sektörler incelendiğinde

aslında yine kooperatifin deneyimleri doğrultusunda üretim yaptığını söylemek yanlış olmayacaktır. Gıda, tarım ve hayvancılık, enerji, kimya Eğitim ve AR-GE ile satış alanlarında faaliyet gösteren kooperatif iştirak ve şirket sayılarının artmasıyla birlikte 2008 yılında holdingleşme yoluna gitmiş ve Anadolu Birlik Holding'i kurmuştur. Ayrıca kooperatif ürettiği tüm ürünleri TORKU markası altında toplayarak tüketiciye sunmaktadırlar. Kooperatifin eğitim alanında yapmış olduğu önemli bir atılım ise 2015 yılında kurulan Türkiye'nin ilk tarım üniversitesi olan Konya Gıda Tarım Üniversitesi'dir. ISO 2022 Türkiye'nin en büyük ilk 500 Sanayi Kuruluşu listesinde Konya Şeker 62'inci, Soma Termik Santral A.Ş. 209'uncu, Kangal Termik Santral A.Ş. 320'nci, Panagro Tarım ve Hayvancılık A.Ş.'de 322'inci sırada yer alarak kooperatif temelli şirketlerin başarılı olabileceklerini göstermiştir. Konya Pancar Ekicileri Kooperatifi, ülkedeki tüm kooperatiflere modeldir (Anadolu Birlik Holding, 2023; İSO, 2023). Türkiye'de ve dünyada önemli ekonomik ve sosyal bir hareket olan kooperatifçilik, herhangi bir hissedara ait olmadıklarından dolayı sağladığı kazanım topluma kalmaktadır. Bu nedenle ülkelerin kalkınmasında ve sosyal gelişimde elzem bir araç olarak görülmüş ve görülmeye devam edecektir (Özcan, 2007).

Sonuç ve öneriler

Bu çalışma Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılında Cumhuriyet ile birlikte köklerinden devam ederek büyüyen kooperatifçilik yapısının Kalkınma Planları çerçevesinde planlanan gelişimini ortaya koymuştur. Türkiye'de kooperatifçilik Kurtuluş Savaşı ve Dünya Savaşları nedeniyle dönem dönem sekteye uğrayıp gerilese de ya da özellikle 1990'lı yıllarda hayata geçirilen ekonomik politikalar nedeniyle gerilese de 2023 yılı itibarıyla kooperatifçiliğin gelişmesi için uygulanan programlar ve faaliyetler Türkiye'de kooperatifçiliğin hak ettiği değeri göreceğinin bir göstergesidir. Özellikle kırsal bölgelerde tarımla uğraşan halk için ve dezavantajlı gruplar için kendi işlerini yapmalarında önlerindeki engelleri kaldırıp kendileriyle aynı amacı taşıyan kişilerle bir araya gelip kooperatifleşmeleri hem birey için hem kooperatif ortağı bireyin ailesi için dolayısıyla da toplum için çok büyük bir katkı olacaktır. Son yıllarda düzenlenen Kooperatifçilik Fuarlarıyla kooperatiflerin kendilerini tanıtmalarına fırsat verilmekte fakat bu yeterli olmamaktadır. Cumhuriyet'in 100. yılında kooperatiflerin gelişmesi için özellikle kadın kooperatiflerinin satış ve pazarlama alanlarında desteklenmesi, bu kooperatiflerin daha fazla kişiye ulaşip ürettikleri ürünleri satmalarını sağlayacaktır. İşbirliği, dayanışma ve güvenin temelini oluşturduğu kooperatiflerin desteklenmesi ve geliştirilmesi Türkiye'nin yeni yüz yılında kalkınma açısından çok büyük fayda sağlayacaktır.

Kaynakça

- Anadolu Birlik Holding. (Haziran 2023). 16 Haziran 2023 tarihinde <https://www.abholding.com.tr/tr/icerik/liste/2559/kilometre-taslarimiz> adresinden erişildi.
- Ceylan, O. (2022). Osmanlıdan Cumhuriyete Batı Anadolu'da ziraat ve toplum: küçük menderes havzası'nda kenevir üretimi (1913-1950). *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 39(2), 448-463. <https://doi.org/10.32600/huefd.1011345>
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1963). Birinci beş yıllık kalkınma planı (1963-1967), https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Kalkinma_Plani_Birinci_Bes_Yillik_1963-1967.pdf
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1968). İkinci beş yıllık kalkınma planı 1968-1972. Devlet Planlama Teşkilatı. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/ikinci_Bes_Kalkinma_Plani-1968-1972.pdf
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1973). Üçüncü beş yıllık kalkınma planı 1973-1977. (Rapor No: DPT: 1272). Devlet Planlama Teşkilatı. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Yeni-Strateji-ve-Kalkinma-Plani_Ucuncu-Bes-Yil_1973_1977.pdf
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1979). Dördüncü beş yıllık kalkınma planı 1979-1983. (Rapor No: DPT: 1664). Devlet Planlama Teşkilatı. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Dorduncu-Bes-Yillik-Kalkinma-Plani_1979_1983.pdf
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1985). Beşinci beş yıllık kalkınma planı 1985-1989. (Rapor No: DPT: 1974). Devlet Planlama Teşkilatı. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Besinci-Bes-Yillik-Kalkinma-Plani-1985-1989.pdf>

- Devlet Planlama Teşkilatı. (1990). Altıncı beş yıllık kalkınma planı 1990-1994. (Rapor No: DPT: 62). Devlet Planlama Teşkilatı. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Altinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Planı-1990-1994.pdf
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1995). Yedinci beş yıllık kalkınma planı 1996-2000. (Rapor No: DPT: 374). Devlet Planlama Teşkilatı. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Yedinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Planı-1996-2000.pdf
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2000). Uzun vadeli strateji ve sekizinci beş yıllık kalkınma planı 2001-2005. Devlet Planlama Teşkilatı. (Rapor No: DPT: 697) https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Uzun_Vadeli_Strateji_ve_Sekizinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Planı-2001-2005.pdf
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2006). Dokuzuncu beş yıllık kalkınma planı 2007-2013. (Rapor No: DPT: 26215). Devlet Planlama Teşkilatı. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Dokuzuncu_Kalkinma_Planı-2007-2013.pdf
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2013). Onuncu beş yıllık kalkınma planı 2014-2018. (Rapor No: DPT: 1041). Devlet Planlama Teşkilatı. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Onuncu_Kalkinma_Planı-2014-2018.pdf
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2019). Onbirinci beş yıllık kalkınma planı. (Rapor No: DPT: 1225). Devlet Planlama Teşkilatı. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Planı-2019-2023.pdf
- Geray, C. (1992). Kooperatifçiliğin Dünya'daki ve Türkiye'deki nicel gelişimi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 47(01). https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001544
- Geray, C. (2014). *Kooperatifçilik*, Nika Yayınevi, Ankara.
- Güzel, O. (2022). *Kooperatifler için başarıyı etkileyen faktörler ve bir ölçek geliştirme çalışması*. [Doktora Tezi], Manisa Celal Bayar Üniversitesi.
- Haseki, M. İ. (2007). *Kooperatifçilik ve pazarlama anlayışı: Tarım satış kooperatiflerinin pazarlama faaliyetlerine yönelik tüketici görüşlerinin belirlenmesi üzerine bir çalışma*. [Doktora Tezi], Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hazar, N. (1990). *Kooperatifçilik Tarihi*. Türk Kooperatifçilik Eğitim Vakfı Yayınları, (3. Bs.). Ankara. <https://www.ica.coop/en/cooperatives/what-is-a-cooperative>
- International Cooperative Alliance (ICA), (2023). What is cooperative, 13.08.2023 tarihinde <https://www.ica.coop/en/cooperatives/what-is-a-cooperative> adresinden erişildi.
- Irmaklıoğlu, T. ve Irk, E. (2022). Türkiye’de kooperatifçiliğin tarihsel gelişimi. *Yönetim ve Örgüt Tarihi Dergisi*, 1(2), 102-115.
- İSO. (2023). Türkiye’nin 500 büyük sanayi kuruluşu. 09.08.2023 tarihinde <https://iso500.org.tr> adresinden erişildi.
- Kara, M. A. (2022). Türkiye’de kurumsal yönetim konusu ile ilgili yayınlanan doktora tezlerinin bibliyometrik analiz yöntemiyle incelenmesi. *Journal of Business Innovation and Governance*, 5(2), 199-222. <https://doi.org/10.54472/jobig.1209345>
- Kara, M. (2003). *Kooperatifçilik*, Poyraz Ofset, Bolu. İçerisinde (Özcan, 2007).
- Karayılmazlar, S., Aşkın, A. ve Çabuk, Y. (2007). Küçük ve orta ölçekli işletmelerin tarihsel gelişimi ve tanımlama kriterleri, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*. 2(1), 151-164.
- Koçtürk, O. M. (2006). Türkiye’de kooperatiflerin vergilendirilmesi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13(2), 119-136.
- Mollaoğlu, Y. (2018). *Kooperatiflerin hukuki niteliği*, [Yüksek Lisans Tezi], Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Nuri, S. (1931). *Kooperatifçilik*. Sühulet Kütüphanesi, İstanbul.
- Öksüz, E. (1982). Kooperatifçilik kavramı ve ilkelerinin ışığında, Türkiye’de köy kalkınma kooperatifleri, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (31), 329-358.
- Özcan, O. (2007). *Türkiye’de kooperatifçiliğin tarihi gelişimi ve Cumhuriyet dönemi kooperatifçiliği*. [Doktora Tezi], Marmara Üniversitesi.
- Özkök, Y., ve Köse, Z. (2021). Kooperatifçilik ve bölgesel kalkınma ilişkisi: Türkiye üzerine bir inceleme. *Third Sector Social Economic Review*, 56(4), 2647-2664. <https://doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.21.11.1689>
- Polat, E. (2010). Kooperatif birliklerinin küreyerelleşme sürecindeki önemi. *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik*, 45(2), 15-33.

- Rooj S., Özgüzel S. ve Bilgin K. (2017). Türk kooperatif yönetim performansına etkisi açısından toplumsal iletişim ağı kooperatifçilikte Hollanda örneği “Nautilus”. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 52(4), 811-835.
- Ticaret Bakanlığı. (2021). 2021 Yılı performans programı: 2019-2023 Dönemi ticaret bakanlığı stratejik planı. 23.07.2023 tarihinde http://www.sp.gov.tr/upload/xSPRapor/files/n7OJK+Ticaret_Bakanligi_2021_Yili_PerformansProgrami.pdf adresinden erişildi.
- Turp, M. (2018). Demokrat parti döneminde tarım alanında yapılan kanuni düzenlemeler (1950-1960). Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. *Türkiye’de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (12-14 Nisan). Şanlıurfa.
- Uyanık, A. (2022). Türkiye’nin ilk kooperatifçilik kitabı: İktisatta inkılâp: İstihlâk teâvün şirketleri. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 18(36), 745–777.
- Uzel, H. (1970). *Kooperatifçilik*. Gürsoy Basımevi.
- Uzunkaya, S. Ş. (2020). Türkiye ekonomisinde 1923-1977 yılları arasındaki sanayi ve kalkınma planlarının değerlendirilmesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, 14-30.
- Ültanır, M. S. (2019). Türkiye’de kooperatifçiliğin tarihsel seyri: devlet inisiyatifi-kalkınma ideali. [Yüksek Lisans Tezi], Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Etik kurul onayı

Literatür taraması ve ikincil kaynaklardan faydalanılmasından dolayı bu araştırma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Araştırmacıların katkı oranı beyanı

Yazarlar araştırmaya eşit oranda katkıda bulunmuştur.

Çıkar çatışması beyanı

Bu araştırmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Yüz yıldan geride kalanlar; Türk dış politikasının geleneksel unsurları Remnants of a century past; traditional elements of Turkish foreign policy

Gönderim Tarihi / Received: 30.08.2023

Ahmet ÖZKAN¹

Kabul Tarihi / Accepted: 18.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1352032](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1352032)

ÖZ: Türk Dış politikası Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze iç ve dış politik gelişmelere bağlı olarak çeşitli dönemlerde farklı dönüşümler yaşamıştır. Cumhuriyetin kurulduğu 1923 yılından itibaren uluslararası sistemde yaşanan gelişmeler Türkiye'nin izlemiş olduğu dış politikaya doğrudan etki etmiştir. Yeni bir devletin kurulması ve yeni kurulan bu devletin her alanda yeni bir yol haritası tayin etmeye çalışması etkisini dış politik alanda da göstermiştir. Ancak dış politikanın tayini sadece yeni bir devlet inşası boyutunda dizayn edilen bir görünüme sahip olmamıştır. Zira o dönem içerisinde Türkiye'nin bölgesinde ve kürede yaşanan gelişmeler uluslararası sistem içerisinde Türkiye'nin pozisyon almasını zaruri kılmıştır. Bu zaruriyet Türk dış politikasının günümüze kadar değişmeyecek olan geleneksel unsurlarının oluşmasına doğrudan etki etmiştir. Keza 1930'lu yıllarda patlak veren II. Dünya Savaşı, II. Dünya Savaşı'nın bitimine müteakip başlayan ve 1991 yılına kadar devam eden Soğuk Savaş dönemi Türkiye'nin dış politikasını tayin etmesinde önemli bir yer tutmuştur. Nitekim bu çalışma yaşanan bu süreçlerin bir bütün olarak değerlendirilmesini ve bu değerlendirmeler yapılırken Türk dış politikasının geleneksel unsurlarının nasıl şekillendiğine dair tespitlere yer vermektedir. Son bölümde ise Türk dış politikasının geleneksel unsurlarının güncel yansımalarına yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk dış politikası, Denge politikası, Batıcılık

ABSTRACT: Since the foundation of the Republic, Turkish foreign policy has experienced different transformations in various periods depending on domestic and foreign political developments. Since the foundation of the Republic in 1923, developments in the international system have directly affected Turkey's foreign policy. The establishment of a new state and the efforts of this newly established state to determine a new road map in every field also had an impact on foreign policy. However, the determination of foreign policy did not only have an appearance designed in the dimension of building a new state. The developments in Turkey's region and in the global arena during that period made it necessary for Turkey to take a position in the international system. This necessity had a direct impact on the formation of the traditional elements of Turkish foreign policy, which have remained unchanged until today. Likewise, World War II, which broke out in the 1930s, and the Cold War period, which started after the end of World War II and continued until 1991, played an important role in determining Turkey's foreign policy. As a matter of fact, this study evaluates these processes as a whole and analyzes how the traditional elements of Turkish foreign policy were shaped during these evaluations. In the last section, the current reflections of the traditional elements of Turkish foreign policy are presented.

Keywords: Turkish foreign policy, Balance politics, Westernization

¹ Öğr. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Adalet Meslek Yüksekokulu/Hukuk Bölümü, ozkan.a@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9716-2687>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

Works based on the traditional elements of Turkish foreign policy have been analyzed in the literature. In particular, the studies that contain the changes and transformations in the international system in the process from the foundation of the Republic to the present day have been examined. Books, articles and papers that examine the international system on a period basis from the foundation of the Republic until 1938, the period from 1938 to 1945 when the Second World War ended, the Cold War period between 1945 and 1991, the period from 1991 to 2001 in a relatively unipolar system and the period from 2002 to the present day were analyzed. In addition, studies that examine in detail the transformation of Turkish foreign policy in the last century and the traditional elements identified and determined in connection with this transformation were analysed.

Methodology

In the study, primary and secondary sources are reviewed and the traditional elements of Turkish foreign policy are analyzed with a methodology based on analysis together with current issues. Balance politics and Westernism, which are the unchanging elements of Turkish foreign policy, were analyzed in detail and the traditional reasons for Turkish foreign policy were emphasized. Finally, the current reflections of traditional Turkish foreign policy are analyzed through concrete examples. All these analyses and examinations are discussed in this issue, which is dedicated to the centennial of the proclamation of the Republic, in order to understand the traditional elements of Turkish foreign policy and to see their current reflections. As a matter of fact, with this study, it is aimed to examine the concepts of balance politics and Westernism, which are the traditional elements of Turkish foreign policy in the last century, and to contribute to the literature.

Findings and discussion

Turkey is a geographically and geopolitically active state in the region and globally. It was built with a new system after the dissolution of the Ottoman Empire, of which it was a remnant. The state, which was systematically redesigned with the newly established Republic, has also undergone a new formation in foreign policy. However, this formation was not independent from the developments in the international system. Every crisis or rupture in the international system had a direct impact on the policy pursued by the Turkish foreign policy and was often manifested as a policy of balance. This policy of balance was usually characterized by a rapprochement with the West. In the first quarter of the 21st century, the current reflections of the traditional Turkish foreign policy continue. As a matter of fact, in 2014, Turkish foreign policy continued to pursue a policy of balance in line with its historical codes regarding the events in Ukraine and the annexation of Crimea, and did not refrain from siding with the West. On the other hand, when Russia invaded Ukraine in 2022, it did not get involved in the embargoes imposed by the West on Russia and continued its policy of balance. On the one hand, the Akkuyu Nuclear Power Plant under construction in Mersin, natural gas imports and Russian tourists' ties with Turkey are the most concrete indicators that Turkish foreign policy is carried out in this manner.

Results and recommendations

Since the foundation of the Republic, Turkish foreign policy has experienced different transformations in various periods depending on domestic and foreign political developments. Since the foundation of the Republic in 1923, developments in the international system have directly affected Turkey's foreign policy. The establishment of a new state and the efforts of this newly established state to determine a new road map in every field also had an impact on foreign policy. However, the determination of foreign policy did not only have an appearance designed in the dimension of building a new state. The developments in Turkey's region and in the global arena during that period made it necessary for Turkey to take a position in the international system. This necessity had a direct impact on the formation of the traditional elements of Turkish foreign policy, which have remained unchanged until today. Likewise, World War II, which broke out in the 1930s, and the Cold War period, which started after the end of World War II and continued until 1991, played an important role in determining Turkey's foreign policy. As a matter of fact, this study evaluates these processes as a whole and analyzes how the traditional

elements of Turkish foreign policy were shaped during these evaluations. In the last section, the current reflections of the traditional elements of Turkish foreign policy are presented.

As a matter of fact, it seems that the traditional foreign policy instruments pursued by Turkey will continue to exist. However, Turkey's stronger position politically, economically and militarily, and the fundamental changes in the structure of the international system and international institutions, particularly the United Nations Security Council, will pave the way for Turkey's policy of balance and its liberation from a Westernist perspective.

Giriş

Türk dış politikası geride kalan yüzyılda bulunduğu coğrafya ve jeopolitik dolayısıyla zorlu ve çetin yollardan geçmiş, pek çok badire atlatmıştır. Bir yandan yeni bir ulus devlet inşa etme gayreti diğer yandan inşa ettiği bu ulus devleti uluslararası alanda muteber bir konuma getirme arzusu içerisinde girmiştir. Ancak imparatorlukların sona erdiği bir dönem olan 20. yüzyılın ilk çeyreği, sadece küresel sistemde değişiklikler meydana getirmemiş, bölgesel düzeyde ve yeni kurulan devletler düzeyinde de köklü değişikliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu dönem ve akabindeki süreç bir bütün olarak düşünüldüğünde iki tane cihan harbinin yaşanması ortaya çıkan tablonun şekillenmesine doğrudan etki etmiştir. Kimi devletler bu savaşlara doğrudan dahil olmuş, kimi devletler dahil olmak durumunda kalmış, kimi devletler ise savaşın bir tarafı olmamak için büyük çaba göstermiştir. Netice itibariyle devletler açısından pasif kalmak ya da aksiyon almak içerisinde buldukları sistem açısından güttükleri güç dengesinin ve denge politikasının birer yansıması olmuştur. Özellikle Türkler açısından bu konu değerlendirildiğinde I. Dünya Savaşı'na dahil olan Osmanlı İmparatorluğu'nun savaştan mağlup olarak ayrıldığı ve dağılma sürecinin hızlandığı görülmektedir. Dağılma sürecinde Anadolu'ya sıkışsa da yeni bir devlet kurmayı başarabilen irade dış politikada da birtakım adımlar atmaya çalışmış ve atmaya çalıştığı bu adımlar günümüze geldiğinde Türkiye'nin o günden bugüne hiç değişmeyen geleneksel unsurları haline gelmiştir.

Türk dış politikasının geleneksel unsurlarını temel alan çalışmalar ve özellikle Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar uzanan süreçte uluslararası sistemde yaşanan değişimleri ve dönüşümleri konu edinen eserler literatür taraması yapılarak incelenmiştir. Özellikle Cumhuriyetin kuruluşundan 1938 yılına kadar olan Atatürk dönemi, 1938 yılından II. Dünya Savaşı'nın bittiği 1945 yılına kadar olan dönem, 1945 ile 1991 yılları arasında kapsayan Soğuk Savaş dönemi, 1991 yılından 2001 yılına kadar olan görece tek kutuplu sistem içerisindeki dönem ve 2002 yılından günümüze kadar olan süre zarfını inceleyen çalışmalar dönemsel olarak irdelenmiştir. Ayrıca Türk dış politikasının son yüzyılda geçirdiği dönüşüm ve bu dönüşüme bağlı olarak tespit ve tayin edilen geleneksel unsurlarını tahlil eden çalışmalar analiz edilmiştir.

Bu bağlamda çalışmada birincil ve ikincil kaynaklardan tarama yapılmış ve Türk dış politikasının geleneksel unsurları güncel meselelerle birlikte analize dayalı bir metodoloji ile irdelenmiştir. Türk dış politikasının değişmeyen ve geleneksel unsurları haline gelen 'denge siyaseti' ve 'Batıcılık' ayrıntılı olarak irdelenmiş ve Türk dış politikasının bu unsurlara nasıl haiz hale geldiğinin sebepleri üzerinde durulmuştur. Son olarak Türk dış politikasının güncel yansımalarının neler olduğu somut örnekler üzerinden incelenmiştir. Yapılan tüm bu analizler ve incelemeler Cumhuriyetin ilanının yüzüncü yılına ithafen çıkartılan bu sayıda Türk dış politikasının geleneksel unsurlarını anlamak ve güncel yansımalarını görmek adına ele alınmıştır. Nitekim bu çalışmayla birlikte son asırda Türk dış politikasının geleneksel unsurlarından denge siyaseti ve Batıcılık kavramlarının irdelenmesi ve literatüre katkı sunması amaçlanmıştır.

Dış politikada hiç değişmeyen unsurlar: Denge siyaseti ve batıcılık

Bir ülkenin dış politikası konjonktürel ve yapısal faktörlerin etkileşimi sonucunda tesis edilmektedir. Yapısal faktörler ülkenin tarihini, kimliğini ve coğrafyasını muhteva ederken konjonktürel faktörler ise dış politika karar alıcılarının özellikleri ile uluslararası ve bölgesel sistemlerdeki değişimleri ifade etmektedir. Bu değişkenler kimi zaman iç ve dış faktörler olarak tasnif edilse de bir ülkenin dış politikası bütün bu değişkenlerin etkileştiği bir ortamda şekillenmektedir (Çetinsaya, 2023: 181). Nitekim Türk dış politikasının oluşumu da tüm bu unsurların etkileşimi neticesinde şekillenmiştir. Bu değişkenlere bağlı olarak şekillenen Türk dış politikasının geçmişten günümüze temel unsurlarına bakıldığında; denge politikası, ulusal güvenlik, bağımsızlık ve tarafsızlık, kültürel bağlar, ekonomik iş birliği ve jeostratejik konum ön plana çıkmaktadır. Bu unsurlar Türk dış politikasının temelini oluşturan geleneksel faktörlerdir ve tarihsel süreç içerisinde Türk dış politikasının şekillenmesinde başat rol oynamışlardır. Ancak bu faktörler arasında denge siyaseti ve Batıcılık Türk dış politikasında hiç değişmeyen unsurlar olmasının yanı sıra üzerinde dikkatle durulması gereken başlıklardır.

Geçmiş çok eskilere dayanan "denge politikası" birbirine eşit güçleri olan devletlerin birbirlerine üstünlük kurma gayretiyle hareket ettikleri bir alanı ifade etmektedir. Zira devletlerin birbirleriyle

mücadele içerisine girmesi çoğu zaman devletlerin birbirlerine üstünlük kurma gayretinin neticesidir. Devletler kendi menfaat ve çıkarlarını korumak için güçlü olmak durumundadır. Kendi menfaatini ve çıkarlarını korumak maksadıyla hareket eden devletler cereyan eden süreç ve olaylara göre pozisyon alır ve bu pozisyonu alırken de kendi içerisinde bulunduğu tüm dengeleri göz önünde bulundurması gerekir. Keza denge politikası bazı devletler için ayakta kalabilmenin yegâne unsurudur. Bu sebeple ifade etmek gerekir ki denge politikasının dini ya da herhangi bir inanç sistemi söz konusu değildir. En azından dünya siyasi tarihi incelendiğinde bu duruma aykırı bir örnek vermek de oldukça güçtür. Uluslararası sistemde denge politikasını sağlıklı bir şekilde yürüten devletler büyük bir güç haline gelebilir. En azından bölgesinde ve kürede yaşanan gelişmelerde etkin bir pozisyon alacak söz hakkına sahip olur (İbrahimoğlu, 2014: 139). Zira uluslararası sistemde devletler küresel siyasetin temel birimi olarak dünya sahnesinde yer alırlar ve birbirleri ile mücadele içerisine girerler (Heywood, 2013: 149).

Esasında denge politikasının temelinde güçlerin dağılımı vardır. Güçlerin dağılımı neticesinde pozisyon alınması “güç dengesi” kavramını da açıklamayı gerektirir. Güç dengesi kavramı üzerine birçok düşünür farklı tanımlamalar geliştirse de Ernst Haas, L. Claude, Morgenthau ve Waltz’ın yaklaşımları önemli bir yere sahiptir. Güç dengesini farklı boyutlarıyla irdelediği çalışmasında Haas bu kavramı; güç dağılımı, denge durumu, üstünlük kurma, barış ve istikrar, savaş ve istikrarsızlık, güç politikası, evrensel bir tarih yasası ve bir sistemin kendisi olarak tanımlamaktadır. Diğer taraftan Claude güç dengesini; sistem olarak, durum olarak ve politika olarak üç farklı kategoride tasnif etmiştir. Morgenthau ise güç dengesini; yaklaşık olarak eşit güç dağılımı, herhangi bir şekilde güç dağılımı, devletin gerçek ilişkileri ve devletin belirli bir amaca ulaşmak için izlediği politika olarak tanımlamıştır. Bu üç tanımlamanın dışında bir yaklaşım geliştiren ve önemli bir isim olarak karşımıza çıkan Waltz’a göre güç dengesi *bazen herhangi bir şekildeki güç dağılımını bazen de gerçek bir denge durumunu* ifade etmektedir (Arı, 2008: 286-289). Sonuç itibarıyla güç dengesinin uluslararası sistemin istikrarını korumaya yardımcı olduğu, küçük devletlerin bağımsızlıklarını muhafaza altına aldığı ve caydırıcı özelliğiyle savaşlara mani olduğu savunulmaktadır. Ancak diğer taraftan devletlerin aralarındaki dengeleri muhafaza etmek için savaşa girdikleri ve dolayısıyla izlenen denge siyasetinin uluslararası barışa hanel getirdiği ve barışın tesisine engel olduğu yönünde de tezler ortaya atılmaktadır (Keyman, 2022: 104).

Nitekim bu tanımlamalar ekseninde Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze Türk dış politikası, Türkiye’nin jeopolitiği ve coğrafyası dolayısıyla denge siyasetini (balance politics) temel alan bir yaklaşım sergilemesine neden olmuştur. Zira Osmanlı Devleti’nin dağılması ile birlikte büyük bir daralma ve buhran içerisinden çıkarak yeni bir devlet kuran Türkler, kendisine yönelen tehditleri bertaraf etmek yönünde dış politik kodlarını tayin etmiştir. Tayin edilen bu kod ise denge politikası olarak tezahür etmiştir. Türkiye ulusal güvenliğini tesis etmek adına kendi askerî ve ekonomik imkânlarının yeterli olmadığı durumlarda hep büyük güçler arasında denge kurmaya çalışmıştır. Kurmaya çalıştığı bu denge büyük güçler arasındaki stratejik rekabetlerden yararlanma arzusuyla tesis edilmiştir. Ortaya çıkan bu tablonun Türkiye’nin bulunduğu coğrafyadan kaynaklanan bir avantaj olduğu muhakkaktır. Nitekim II. Dünya Savaşı öncesinde Fransa ve İngiltere ile stratejik anlaşmaların imzalanması, II. Dünya Savaşı sırasında Rusya, İngiltere ve Almanya arasında dengeli bir aktif tarafsızlık izlemesi ve Soğuk Savaş sırasında Sovyetler Birliği’nden kaynaklanan tehdidi bertaraf etmek için NATO’ya katılması izlediği denge siyasetinin en bariz örneklerindedir (Oğuzlu, 2015: 241). Bu noktada ifade etmek gerekir ki Türkiye, II. Dünya Savaşı süresince sıcak çatışmaya girmemiş, savaşın gidişatını takip ederek denge politikasından ödün vermemiş ve savaşın dışında kalmayı başarmıştır (Haykır ve Aslan, 2021: 1086).

Türk dış politikasının belki de değişmeyen temel özelliği Batı’ya yönelik olmasıdır (Sarınay, 2000, s. 857). Bu yönelim Cumhuriyetin ilanından çok öncesine kadar uzanmaktadır. Zira Osmanlı İmparatorluğu’nun dağıldığı yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar Osmanlı’nın Batı ile ticari, kültürel, ekonomik ve siyasal olarak yoğun bir etkileşim içerisinde olduğu bilinmektedir (Yurdusev, 2004: 1). Dolayısıyla bu bağ kopmamış Cumhuriyetin ilanından sonra da Türk dış politikasının temel unsurlarından bir tanesi Batıcılık olmuştur. Esasında Türk dış politikası açısından Batıcılık, Osmanlı İmparatorluğu’na, Lale Devrine kadar uzatılabilecek bir geçmişe sahip olduğu görülmektedir (Oran, 1996: 353). Bu dönemde Osmanlı toplumundaki durağan yapının mahsurları görülmeye başlanmış ve Lale Devri’nin geleneğe karşı bir itirazdan ziyade yeniliğe olan ihtiyacın tayin edilmesi fikri olarak

belirginleşmiştir. Zira Osmanlı Devleti'nin bu süre zarfında ihmal ettiği her şey kendisine bir silah olarak sonrasında geri dönmüştür. Özellikle 15. yüzyılda İstanbul'da ilk elçilikler açılırken Osmanlı padişahları bu durumu çok önemsememişlerdir. Ancak 19. yüzyıla girerken görülmüştür ki Osmanlı siyaseti yabancı elçiliklerin siyasi oyunlar oynadığı bir alan haline gelmiştir. Dolayısıyla Osmanlı siyaseti, çareyi bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele alınır yenileşme ve Batılılaşma hareketleri kapsamında III. Selim'den itibaren yenileşmenin önünü açmakta bulmuştur. Bu noktada Avrupa'da ilk kez daimi elçiliklerin açılması önemlidir. Bunun yanı sıra dünyadan kopuk bir görünüme sahip olan Osmanlı dış politikası, yerini uluslararası gelişmelerin hesaba dahil edilerek adımların atıldığı *denge siyasetine* bırakmıştır. Osmanlı Devleti'nin dış politikadaki paradigmat dönüşümü 19. yüzyılda İngiliz İmparatorluğu'nun Hindistan'a ulaşan ticaret ve sömürge yollarını koruma siyasetiyle bir bütünlük arz etmiştir. Bu dönüşüm ve yeni dış politika konsepti Napolyon'un Mısır'ı işgali ile birlikte daha iyi bir şekilde anlaşılmıştır. Özellikle İngiltere'nin Osmanlı coğrafyasının jeopolitik önemini idrak etmesi bu olayla birlikte daha da görünür hale gelmiştir. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki bu zamana kadar Osmanlı dış politikasının yönü kendi gücü nispetinde hep Batı'ya dönük olmuştur (Işık, 2011: 46-49).

Şüphesiz bu yönelim stratejik olduğu kadar sosyal, kültürel, ekonomik, ideolojik ve siyasi boyutları da söz konusudur (Çetinsaya, 2023: 186). Bu sebeple Batılılaşma Batı'nın gelişmişlik düzeyine ulaşabilmek için gerçekleştirilen sosyal, siyasal ve kültürel hareketleri ifade etmek için kullanılmıştır. Özellikle on sekizinci yüzyılın başlarında ıslahat, daha sona da tanzimat olarak adlandırılan hareketler Batıya yönelimin somut adımları olarak görülmüştür (Hanioglu, 1992: 148). Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte zirve noktasına ulaşan ve öncelikli hedefi "devleti kurtarmak" olan oluşumlardan belki de en önemlisi Batıcılık akımı olmuştur. Tıpkı diğer fikir akımlarında olduğu gibi sorunun temel kaynağı din olarak algılanmıştır. Ortaya çıkan Batıcılık ve benzeri diğer akımların birbirinden ayrıştığı nokta İslam'ı algılama biçimlerinde ve çözüm önerilerinde farklılıklar bulunmasıdır. Batıcıların yaklaşımı pozitivist anlayışa uygun olarak hareket etmek ve topyekûn bir Batılılaşma sağlamak yönünde şekillenmiştir (Taş ve Göksüçukur, 2019: 476-477). Zira Batıcılara göre Osmanlı Devleti'nin en büyük problemi Batılı olmamaktan kaynaklanmıştır. Dolayısıyla Batıcılar için tek bir kurtuluş reçetesi vardır. Bu reçete de bu yüzyılın fikir ve ihtiyaçlarına uygun medenî bir devlet ve millet haline gelebilmektir. Bu amaçlara ulaşabilmek için ise gidilmesi gereken istikamet ilmi anlamıyla *Garphlaşmaktır*. *Garphlaşma* yönünde adım atmak mecburidir. Nitekim ondan başka gidilecek bir yol ya da ikinci bir medeniyet yoktur (Akandere ve Semiz, 2013: 38-39). Zira bu anlayış ekseninde Türk dış politikasında geçmişten günümüze Batı yanlı, eşitliğe önem veren, barışçıl, mevcut statüko ve bağımsızlık konusundaki hassasiyet her daim ön planda tutulmuştur (Kantar, 2020: 164).

Dış politikada geleneksel yaklaşımın saikleri

Kurumsal, siyasal, demografik ve uluslararası alanlarda cumhuriyet ile imparatorluk arasında doğrudan bir devamlılık söz konusudur. Her ne kadar zaman zaman reddi miras söylemi ön plana çıkarılsa da bu yaklaşım retorik bir söylemden öte değildir. Zira Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğrudan devamıdır (Yurdusev, 2019). Dolayısıyla Türkiye'nin tayin etmiş olduğu dış politikanın Batı'ya yönelik olmasında birtakım tarihi mecburiyetlerin ve süreçlerin tesiri olduğunu söylemek mümkündür. Zira Türklerin Batı ile yakınlaşmasının Osmanlı dönemine kadar uzanan tarihsel bir geçmişi bulunmaktadır (Sarıay, 2000: 858). III. Selim döneminde yaşanan yenileşme hareketleri, III. Selim'den sonra tahta çıkan II. Mahmut tarafından da Batı'yı model alma biçiminde tezahür etmiştir. Özellikle II. Mahmut tarafından atılan adımlar, Batı eğitimini ve giyim tarzını model alan uygulamalarla kendisini göstermiştir. Sonrasında batılılaşma hareketi olarak kayıtlara geçen Tanzimat Fermanı'nın ilanı (1839), Islahat Fermanı'nın kabulü (1856) ve II. Meşrutiyet'in ilanı (1908) Osmanlı'nın yönünü tamamen Batı'ya döndüğünün göstergesi olmuştur (Taş ve Göksüçukur, 2019: 469-474). Bu dönemde gerçekleşen Batılılaşma hamleleri ile birlikte jeopolitik saiklerden ötürü ortaya çıkan güvenlik endişesi, Osmanlı Devleti açısından denge siyasetini gün yüzüne çıkarmıştır. Ancak her ne kadar Osmanlı devletinin dağılma sürecine girmesi ve sonrasında yaşanan Milli Mücadele dönemi siyasi ve askerî açıdan Batılı devletlere karşı bir hareket olsa da Batı'nın değerler sistemine karşı yapılmadığı iddiası mevcuttur. Bu iddiaları güçlü ve geçerli kılan ise yeni Cumhuriyetin kurulmasına müteakip yapılan inkılapların içeriğidir. Zira Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra yapılan inkılaplar Türkiye'nin tercihini batılı bir devlet olma yönünde yaptığını bariz bir şekilde göstermektedir (Sarıay, 2000: 858).

Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kendisini derinden hissettirmeye başlayan Batılılaşma fikri, Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte yeni devletin temel referans çerçevesi olmuştur. 18. Yüzyılın ilk yarısında başlayan ve asıl olarak 19. yüzyılda gelişen Batılılaşma hareketlerinin Cumhuriyetin kuruluşuna kadar geçen süre zarfında iki temel özelliği göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki devletin korunup kollanarak ihya edilmesi, ikincisi ise başlangıçta kısmi amaçlarla ortaya çıkan ancak sonrasında topyekûn bir batılılaşma hareketi olarak tezahür etmesidir (Toker ve Tekin, 2016: 82). Bu minvalde yaşanan gelişmeler Cumhuriyetin ilanı sonrasında Türk dış politikasını belirleyici temel iç faktörlerle şekillenmiştir (Özkan, 2022: 198). Devletin resmî ideolojisi olan Kemalizm ve bu ideolojiye bağlı olarak şekillenen Batılılaşma Türk dış politikasının tayininde önemli bir rol oynamıştır (Mor, 2016: 97-121). Şüphesiz Türkiye'nin dış siyaseti ile ulus devlet olarak gelişmesi arasında devamlı ve sıkı bir ilişki söz konusu olmuştur. Zira bir ülkenin dış politikası, iç siyasetinin açık bir tezahürüdür. Bunun yanı sıra dış siyaset de doğrudan iç siyasete etki eden bir boyuta sahiptir (Karpat, 2013: 269-270).

Zira Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş tecrübesi Osmanlı subaylarında ve entelektüellerinde büyük izler bırakmıştır. Onların yaşadıkları bu tecrübe o dönem için Avrupa'da popüler durumda olan pozitivist ve rasyonalist ideolojiye yakınlaşmalarına neden olmuştur. Bu yakınlaşma ile birlikte genç Osmanlı subayları ilerlemenin tek yolunu bilim ve laikleşme olarak zihin dünyalarına yerleştirmişlerdir. Nitekim II. Meşrutiyet dönemi (1908-1918) incelendiğinde pozitivist milliyetçi İttihat ve Terakki Fırkası'nın hâkimiyeti açıkça görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu, İttihat ve Terakki'nin kontrolü altında olduğu dönemde I. Dünya Savaşı'na katılmış, I. Dünya Savaşı'nın akabinde imzalanan Sevr Antlaşması ile de işgale uğramıştır. Bu gelişmeler yaşanırken kurtuluş mücadelesine liderlik eden M. Kemal'in Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu haline gelmesi güçlü bir iktidara sahip olmasına neden olmuştur. Sosyal kimliği ve tabiiyeti açısından Müslüman, resmî dili ve millî kimliği açısından Türk, hukukî sistemi açısından Batılı ve laik, siyasi yapısı itibarıyla otoriter bir yapıya sahip olan M. Kemal'in yeni bir ulus inşa etme süreci başlamıştır. Böylece ortaya çıkan Kemalist CHP'nin güdümündeki tek parti rejimi 1950 yılına kadar devam etmiş ve içerisinde bulunduğu küresel sistemde yukarıda saydığımız çerçevede bir dış politika konsepti belirlemeye çalışmıştır (Kösebalaban, 2014: 46-47).

Cumhuriyetin ilk yıllarında hayata geçirilen Türk dış politikası, çökmüş bir imparatorluğun tarihsel mirasıyla ilgili problemlerle yüzleşmek durumunda kalmıştır. İmzalanan Sevr Antlaşması'nın yıkımı, toprak kayıpları, işgaller, özellikle doğu ve güneydoğu bölgelerinde çıkan Kürt isyanları Cumhuriyet'in ilk kuşağının hafızalarında onulmaz izler bırakmıştır. Yaşanan tüm bu olaylar doğrudan Türk dış politikasına etki etmiş ve küresel sistemde yaşanan problemlere ya da sıkıntılara ihtiyatlı bir yaklaşımın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Zira Cumhuriyeti kuran yeni otorite, siyasi rejim, dağılan Osmanlı İmparatorluğu'nun üzerine iddialı bir yeni ulus yaratma sürecine girişmiştir. Dış politik gelişmelerden arı bir şekilde doğrudan iç politikaya yoğunlaşmak isteyen yeni rejim 1931 yılında Cumhuriyet Halk Partisi'nin "Yurtta sulh, cihanda sulh" mottosuyla dış politik yönelimini ortaya koymuştur. Bu yönelim kapsamında farklı bölgelerde çeşitli paktlar kurarak dünya ve bölge barışına katkı sunmak isteyen Türkiye, sonrasında var olan gerçeklerle yüzleşmek durumunda kalmıştır. Ortaya konulan bu dış politika konsepti dışarıdan gelen tehditleri bertaraf edici bir mahiyete sahip olmamıştır (Kösebalaban, 2014: 120-125). Zira II. Dünya Savaşı öncesinde Türk dış politikasına yön veren temel dışsal faktörlerden ilki İtalya'nın Akdeniz'i ve Balkanlar'ı yayılma alanı olarak seçmiş olmasıdır (Özdal ve Karaca, 2021: 225).

Nitekim Türkiye'nin coğrafi durumu, doğal kaynakları ve özellikle 1950'lerden itibaren görünürlük kazanan ekonomik kalkınması uluslararası alandaki konumunu etkileyen temel faktörler olmuştur. Ancak Türkiye'nin coğrafi açıdan -Rusya dışında- hem Avrupa'da hem de Asya'da toprağı bulunması, güneydoğu Avrupa, Doğu Akdeniz, Orta Doğu'nun kuzey kesimleri ve eski SSCB'nin güney bölgelerine yönelik izlediği siyaset, hem bölge ülkelerine müdahaleye hem de Türkiye'ye müdahale edilmesine uygun bir zemin hazırlamıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı'nın başlamasından itibaren dünyada nükleer silahların ve hava silahlarının artış göstermesi Türkiye'nin elini zayıflatan hususlar olsa da yaşanan bu gelişmeler Türkiye'nin stratejik önemine engel olamamıştır. Zira Türk topraklarında hava üslerine sahip olmak ve savaş zamanlarında kara unsurlarını bu alanda kullanabilmek Balkanlarda, Kafkasya'da, Kuzey Afrika'da ve Orta Doğu'da ciddi avantajları da beraberinde getirmiştir. Özetle

Türkiye'nin jeopolitiği, uluslararası sistemdekini ağırlığına önemli katkılar sunmuştur (Hale, 2021: 20-21).

II. Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan ve SSCB'nin dağıldığı 1991 yılına kadar devam eden Soğuk Savaş döneminde Türkiye'nin SSCB tehdidini derinden hissetmesi Batı Blokuna dahil olmasını kaçınılmaz kılmıştır. O dönem içerisinde Türkiye'nin *yurtta sulh, cihanda sulh* söylemiyle dünya ölçeğinde yaşanan gelişmelere kayıtsız kalma çabası ve var olan tehditlerden uzak durma gayreti sonuç vermemiştir. Zira Rusların boğazlar üzerinde hâkimiyet kurma isteği, SSCB'nin Avrasya derinliğindeki coğrafi konumu ve jeopolitik emelleri Türkiye'yi doğrudan tehdit eden konular olmuştur (Fazla, 2022: 462). Özellikle kendisini uluslararası alanda oldukça yalnız hisseden Türkiye, 1945'lerin sonlarından başlayarak Stalin'in Boğazlar'da üs ve Kuzeydoğu Anadolu'da toprak talebiyle mücadele etmek durumunda kalmıştır (Karpat, 2013: 271). SSCB'nin Boğazları elde ederek Türkiye üzerinde hâkimiyet kurma olasılığı ve isteği açıkça görülmüştür. Bu gelişmeler Türkiye'nin NATO'ya üyeliğini beraberinde getirmiştir (Hale, 2021: 129-130). Ancak bu noktada ifade etmek gerekir ki Türkiye'nin NATO üyeliği sadece Türkiye açısından bir kazanım olmamıştır. Batı dünyası açısından da büyük kazanımların elde edilmesini sağlamıştır. Zira Türkiye'nin jeopolitik durumundan ve coğrafi konumundan ötürü ittifaka sağladığı destek Batı açısından büyük bir stratejik üstünlük anlamına gelmiştir. SSCB'den gelebilecek tehditlere yönelik karşı koyuşların, Batı açısından en ileride, Türkiye sınırlarından başlaması anlamına gelmiştir. Ayrıca imparatorluk geleneğine sahip olan Türklerin savaşçı ruhundan ve yeteneklerinden yararlanarak askerî gücünden faydalanmak NATO açısından büyük bir kazanç olarak görülmüştür (Fazla, 2022: 488).

1946 yılında kurulan Demokrat Parti, 1950 yılında iktidara gelmiştir. Demokrat Parti'nin darbe yoluyla iktidardan indirildiği 1960 yılına kadar Türk dış politikası Atatürk ve İnönü dönemindeki tespit edilen ve yürütülmekte olan politikaların devamı niteliğinde olmuştur (Semiz, 2013: 246-247). Her ne kadar Türkiye'nin dış politikasını eleştirerek Batı'ya karşı daha bağımsız ve tarafsız ve bir siyaset izlemesi gerektiğini savunanlar olsa da mevcut koşullarda bu pek de mümkün olmamıştır. Zira Türkiye'nin o dönem içerisinde bağımsız bir dış politika izlemesine imkân tanıyacak ekonomik ve askerî güce sahip olmadığı aşikârdır. Ne var ki Türk dış politikasındaki sükûneti tehdit eden Kıbrıs meselesinin 1970'li yıllara gelindiğinde tekrar alevlenmesi ve Kıbrıs'taki Rum idaresinin adanın tamamını ele geçirmek için Türklere yönelik başlattığı katliamlar Türkiye'nin adaya müdahalesini beraberinde getirmiştir. Bu hamleye karşılık ABD, Türkiye'ye yönelik ambargoları hayata geçirmeye başlamıştır. Adanın Türk bölümü 1983 yılında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti adıyla ayrı bir devlet olarak ilan edilse de onu tanıyan tek ülke Türkiye olmuştur. Esasında Türk dış politikasındaki en büyük kırılma belki de SSCB'nin dağılması olmuştur. 1991 yılında SSCB'nin dağılması ile birlikte NATO eski önemini yitirmiştir. Özellikle Kafkaslarda yaşanan Ermenistan-Azerbaycan gerilimi Türkiye'nin dış politikadaki en önemli gündem maddelerinden birisi olmuştur (Karpat, 2013: 273-278). Yine aynı şekilde 2008 yılında patlak veren Rusya-Gürcistan Savaşı, 2014 yılında Kırım'ın işgali, 2020 yılında kırk dört gün süren ve Azerbaycan'ın Ermenistan tarafından işgal altındaki topraklarını geri kazandığı Vatan Muharebesi ve 2022 yılında Rusya-Ukrayna Savaşı'nın ortaya çıkması Türkiye'nin geleneksel dış politikadaki güncel yansımalarının birer analiz sahası haline gelmesine neden olmuştur.

Geleneksel dış siyasetin güncel yansımaları

21. Yüzyılın ilk çeyreğinde Türkiye; coğrafi, siyasi, kültürel ve ekonomik anlamda çok boyutlu jeopolitik konumu sebebiyle çok yönlü bir dış politika izleyecek güçlü bir ülke olma imkânı yakalamıştır. Zira Türkiye; Balkanlar, Kafkasya, Orta Asya ve dahi Asya-Pasifik'e uzanabilecek siyasi ve ekonomik bir hinterlanda sahiptir. Türkiye, içinde bulunduğu bu durumun farkında olan ve bu farkındalığın büyük bir potansiyel anlamı taşıdığını idrak eden bir dış politika konseptiyle siyasetini tayin etmiştir (Sarınay, 2000: 884). Türkiye her ne kadar bu idrakle ve iradeyle dış politikasını tayin etmeye çalışsa da dünya ve bölge ölçeğinde yaşanan kimi gelişmeler dış politikada bir çıkmaz haline gelmiştir. Uluslararası arenada yaşanan gelişmeler Türk dış politikasının geleneksel unsurlarından denge siyaseti ve batıcılık yaklaşımını daha da önemli hale getirmiştir.

Zira Türkiye'nin coğrafi konumu, bölgesinde yaşanan gelişmeler, ulusal güvenliğine hâle getirecek terör tehditleri Türkiye'nin dış politikasını tayin eden önemli konular olarak ön plana çıkmaktadır.

Bunun yanı sıra 21. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan pek çok bölgesel ve küresel kriz Türkiye'nin bulunduğu jeopolitik ve coğrafya nedeniyle doğrudan yaşanan olayların ortasında bırakmıştır. Özellikle 2001 yılında ABD'de gerçekleştirilen terör saldırısına müteakip ABD'nin Afganistan'ı ve Irak'ı işgali Türk dış politikasını doğrudan etkilemiştir. Zira ABD'nin Irak topraklarını işgal ederken bu işgali Türk topraklarını kullanarak yapmak istemesiyle gündeme gelen 1 Mart Tezkeresi Türkiye ile ABD arasındaki ilişkilerin bozulmasına yol açmıştır. Sonrasında 2004 yılında Kıbrıs meselesinin çözümüne dair yapılan ve literatüre Annan Planı Referandumu olan geçen zorlu bir süreç yaşanmıştır. 2008 yılında patlak veren Gürcistan - Rusya Savaşı'nın yıkıcı etkileri, 2010 yılında Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerini etkisi altına alan Arap Baharı'nın yaşanması, 2014 yılında Kırım'ın işgal ve ilhak edilmesi, 2020 yılında yaşanan Azerbaycan - Ermenistan Savaşındaki Türkiye'nin izlediği siyaset ve 2022 yılında başlayan Rusya - Ukrayna Savaşı Türkiye'nin bölgede ve kürede izlediği dış politikanın ne kadar önemli olduğunu tüm dünyaya göstermiştir.

Bu noktada ifade etmek gerekir ki yaşanan tüm bu olaylar Türkiye'de 2002 yılında iktidara gelen AK Parti döneminde yaşanmıştır. Esasında AK Parti dönemi Türk dış politikası, daha önceki dönemlerde olduğu gibi mevcudu koruma ve muasır medeniyetler seviyesine ulaşma stratejisi üzerinden yürütülmüştür. Bu yaklaşım çerçevesinde Türkiye bir yandan bölgede ve dünyada kendi kontrolü dışında gelişen olayların ortasında kalmış, bir yandan da yukarıda ifade ettiğimiz gibi Kıbrıs sorununda çözümsüzlüğü Rum tarafına kaydırıp Batıcı bir perspektifle Avrupa Birliği hedefine kilitlenmiştir. Bu süre zarfında ABD ile bozulan ilişkileri düzelterek Rusya Federasyonu ile Karadeniz'de ve Kafkasya'da karşılıklı çıkar ilişkilerine dayanan dürüst ve samimi ilişkiler kurmayı başarabilmiştir. Buna ek olarak Rusya Federasyonu ile ticareti geliştirmiş ve enerji güvenliği alanında önemli adımlar atmıştır. Özetle Türkiye, Batıcılık yaklaşımı kapsamında reformlara ve demokratikleşmeye öncelik verirken diğer taraftan Orta Doğu ve İslam dünyasıyla kurduğu etkinliği ve bu bölgelerde yürüttüğü denge politikasını batılı ülkelere de katkı sunacak boyutta olduğunu her platformda dile getirmeye çalışmıştır (Özev, 2009).

Özellikle 2010 yılında başlayan Arap Baharı, Kuzey Afrika ülkelerini ve Orta Doğu'daki devlet yapılarını derinden etkilemiştir. Dolayısıyla yaşanan bu sarsıntı ve ülkelerdeki otorite boşluğu büyük göç hareketlerini ortaya çıkarmış ve Türkiye bu göç hareketlerine fazlaca maruz kalmıştır. Dahası istikrarsızlık merkezi haline gelen Suriye'nin PKK ve DAESH gibi terör örgütleri tarafından üs olarak tayin edilmesi Türkiye'nin dış politikasını yeniden gözden geçirmesine neden olmuştur. Zira Türkiye'nin sınır komşusu olan Suriye'de ortaya çıkan bu tablo doğrudan Türkiye'nin ulusal güvenliğine tehdit anlamına gelmiştir. Suriye'deki terör örgütleriyle mücadele noktasında proaktif bir dış politika konsepti belirleyen Türkiye, bu konseptle bağlı olarak siyasetini yeniden dizayn etmiştir. Türkiye açısından dış politika konseptinin yeniden tayin edilmesi elbette kolay olmamıştır. Çünkü Suriye'de Rus askerinin faaliyet göstermesi, ABD'nin DAESH ile mücadele bahanesiyle PKK'nın Suriye uzantısı PYD/YPG'ye açıktan destek vermesi Türkiye'nin bu ülkelerle yürüttüğü ilişkileri yeniden gözden geçirmesine zaruri hale getirmiştir. Dolayısıyla Türkiye, bugüne kadar yürütmüş olduğu denge politikasını daha hassas bir şekilde yürütmek durumunda kalmıştır.

Yine aynı şekilde Türkiye'nin 2020 yılında kırk dört gün süren Vatan Muharebesi'nde kayıtsız şartsız dost ve kardeş ülke Azerbaycan'ın yanında yer alması; Rusya'nın ve İran'ın Ermenistan'a verdiği desteği boşa çıkarmıştır. Elbette bu durum sadece Türkiye'nin denge politikası gütmesi neticesinde ortaya çıkmış bir durum değildir. Türkiye'nin savunma sanayinde yaptığı atılımlar, bölgesel bir güç odağı haline dönüşmesi ve son dönemde Türk dış politikasında yürütülen aktif politika etkili olmuştur (Özkan, 2023: 96). Pek çok meselede Batı dünyası karşısında Rusya'nın yanında yer alarak denge politikası yürüten Türkiye, Azerbaycan konusundaki kararlı duruşu sayesinde Rusya'nın hamle yapması noktasında ön alıcı bir diplomatik ilişki geliştirmiştir.

Ayrıca Rusya ile Ukrayna arasında 2022 yılında başlayan savaş sadece bölge ülkelerini değil tüm dünyayı derinden etkilemiştir. Bu savaşın etkileri tahıl deposu olan Ukrayna'dan dünyaya tahıl akışının sağlanmasına engel olmuş ve bu krizin çözümü büyük öneme sahip olmuştur. Hatırlatmak gerekir ki uluslararası ilişkilerde denge politikasını başarılı yürütebilmenin diğer bir aracı hakemliktir (İbrahimoglu, 2014: 143). Tam da bu noktada Türkiye dünya açısından tahıl krizi olarak literatüre geçen

problemin aşılması ve Rusya ile Ukrayna arasındaki savaşı sona erdirmek için devreye girmiştir. Zira Türkiye erdemli ve insan odaklı götüğü dış politikayla hem bölgesel hem de küresel sorunlarda çözüm odaklı bir siyaset izlemiştir (Güney, 2023: 42). Şüphesiz bu savaşın uzaması, yayılması ve derinleşmesinin küresel bir felakete yol açacağı muhakkaktır. Son tahlilde Rusya ile Ukrayna arasında yaşanan savaş, iki devlet arasında yaşanan bir savaş olmaktan öte Rusya ile Batı arasında yeni bir denge ve müzakere arayışının yansıması olmuştur. Burada Türkiye'nin yürütmüş olduğu diplomasi ve her iki devletle kurduğu sağlıklı iletişim tahıl krizinin aşılmasını beraberinde getirmiştir (Kalın, 2023: 16).

Türkiye dış politikada izlediği denge siyasetini başarılı bir şekilde sürdürmeye devam etmektedir ve dahası bunu başarmak zorundadır. Türkiye'nin son yirmi yıl içerisinde Batı ile ilişkilerinde ciddi bir değişim olduğu açıktır. Türkiye izlemeye çalıştığı bağımsız politika ve denge politikası izleme çabasında olduğu için ABD ve Avrupa ülkeleriyle sorun yaşamıştır. Özellikle Rusya – Ukrayna Savaşı sonrasında Batı'nın Rusya'ya yaptırımlar uygulaması ve Türkiye'nin de bu yaptırımlara dahil olmasının istenmesi Türkiye tarafından müspet karşılanmamıştır. Dolayısıyla bu durum Türkiye ile Batı arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur. Aynı şekilde Türkiye, Rusya konusunda da dış politikada köklü değişimlere gitmiştir ve Türkiye'nin dış politikasındaki bu değişimin haklı gerekçeleri mevcuttur. Zira ABD'nin Türkiye'ye hava savunma sistemi vermemesi dolayısıyla Türkiye'nin Rusya'dan S-400'leri alması NATO üyesi olan Türkiye'nin denge siyasetini başarıyla uyguladığının göstergesi mahiyetinde olmuştur. Diğer taraftan Rusya ile yapılan enerji anlaşmaları, doğalgaz konusunda yeni projelerin devreye alınması ve nükleer enerji santralinin inşası da Türkiye'nin dış politikada Rusya'ya verdiği önemin göstergesi mahiyetindedir. Ne var ki Rusya ile yürütülen bu müspet ilişkiler yukarıda da ifade edildiği üzere Suriye ve Karabağ konusunda aynı doğrultuda olmamıştır (İnat, 2023: 46-48). Son olarak Libya konusunda da Türkiye ile Rusya'nın ayrı düştüğünü söylemek mümkündür. Nitekim Kaddafi'nin ölümünden sonra kaos ortamının hakim olduğu Libya'da yeni bir otorite inşa sürecinde Türkiye Serrac hükûmetine destek verirken Rusya ise paralı asker şirketi Wagner ile sahaya inerek Hafter'e destek vermiştir. Son tahlilde Türkiye ile Rusya arasında dış politikada yaşanan pek çok kriz her iki devletin küresel dengeleri gözeterek edindikleri pozisyonla şimdilik aşılmaktadır.

Sonuç

Türkiye, bulunduğu coğrafya ve jeopolitik itibariyle bölgede ve kürede etkinliği olan bir devlettir. Bakiyesi durumunda olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması sonrasında yeni bir sistemle inşa edilmiştir. Yeni kurulan Cumhuriyetle birlikte sistemsel olarak yeniden dizayn edilen devlet, dış politikada da yeni bir oluşum içerisine girmiştir. Ancak bu oluşum, uluslararası sistemde yaşanan gelişmelerden bağımsız olmamıştır. Uluslararası sistemde yaşanan her kriz ya da kırılma Türk dış politikasının izlediği siyasete doğrudan etki etmiş ve ekseriyetle de denge siyaseti olarak tezahür etmiştir. Bu denge siyaseti genellikle Batı kanadına yaklaşma olarak belirmiştir. Yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğine bakıldığında da geleneksel Türk dış politikasının güncel yansımalarının devam ettiği görülmektedir. Nitekim 2014 yılında Ukrayna'da ortaya çıkan olaylar ve Kırım'ın ilhakı konusunda Türk dış politikası tarihsel kodları gereği denge siyasetini sürdürmeye devam etmiş ve Batı'nın yanında durmaktan geri durmamıştır. Diğer yandan 2022 yılında Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinde de Batı'nın Rusya'ya uygulamış olduğu ambargolara ve yaptırımlara dahil olmamış ve yine denge politikasına devam etmiştir. Zira bir yandan Mersin'de inşası deva eden Akkuyu Nükleer Enerji Santrali, Rusya ile Avrupa arasında enerji hattı durumunda olması ve Rus turistlerin Türkiye ile olan bağları bir arada düşünüldüğünde Türk dış politikasının bu minvalde yürütüldüğünün en somut göstergesidir.

Her ne kadar Türkiye'nin güney sınırlarında yaşanan terör saldırıları ve var olan güvenlik tehdidini besleyen ve muhafaza altına alan ABD ve Rusya'nın varlığı Türkiye için bertaraf edilmesi gereken konular olarak ön plana çıksa da topyekûn bir karşı koyuşla atlatılacak badireler değildir. Zira Türkiye'nin terör örgütlerine yönelik göstermiş olduğu kararlı mücadele dönem dönem Batı'nın ve Rusya'nın engellemelerine maruz kalsa da bu iki güç arasında yaşanan münakaşalardan faydalanarak bir çıkış yolu bulması izlediği denge siyasetinin başarılı sonuçlar verdiğini ortaya koymaktadır. Keza tek parti döneminde görece bağımsız bir dış politika belirleyerek “yurtta sulh, cihanda sulh” prensibiyle hareket eden Türkiye uluslararası sistemde yaşanan gelişmelere kayıtsız kalamamıştır. II. Dünya Savaşı'na girmeme yönünde mücadele veren Türkiye bu mücadeleden muvaffak çıkmış, ancak II. Dünya Savaşı'nın akabinde ortaya çıkan ve 1991 yılına kadar devam eden Soğuk Savaş döneminde

izlediği denge siyasetini Batı'dan yana kullanmak durumunda kalmıştır. Netice itibariyle bu yaklaşma NATO üyeliği ile somutlaşmıştır. Soğuk Savaş sonrasında, iki kutuplu dünyanın sona ermesiyle dünya siyasetinde yaşanan gelişmeler görece tek kutuplu dünyada ABD'nin hegemonyasını etkin kılmıştır. Ne var ki 2001 yılında ABD'de gerçekleşen saldırılar, bu yıllarda Rusya'da Putin'in iktidara gelmesi zayıflamaya yüz tutmuş bir ABD ile tekrar eski büyük gücüne erişme arzusu yaşayan Rusya'nın dünyanın çeşitli bölgelerinde verdiği güç mücadelesine bırakmıştır. Pek çok alanda yolları kesişen ABD ve Rusya arasında gelgitler yaşayan Türkiye, ortaya çıkan her anlaşmazlık da dengeli bir siyaset izlemeye çalışmıştır. Şüphesiz izlenen bu denge siyaseti en azından kısa vadede her konuda mutlak başarı sağlanmadığını da gözler önüne sermiştir. Özellikle Suriye konusunda ABD'nin politikalarına uyum sağlayarak adım atan Türkiye büyük bir krizle karşı karşıya kalmış ve aşılması zor gözükken bir problemle mücadele içerisine girmiştir. Diğer taraftan Libya konusunda Rusya karşısında konumlanan Türkiye ise kısa vadede kazanan pozisyonundadır. 2022 yılında patlak veren Rusya'nın Ukrayna işgalinde ise Türkiye tarafsız bir pozisyon edinerek Batı ve Rusya arasında arabulucu bir hüviyet kazanmıştır. Aldığı pozisyon itibariyle "Tahıl Koridoru" ve esirlerin takası noktasında söz sahibi bir ülke konumuna yerleşmiştir.

Nitekim görülen odur ki Türkiye'nin izlemiş olduğu geleneksel dış politika araçları, özellikle de bu araçlardan denge siyaseti varlığını korumaya devam edecektir. Ancak Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve askerî olarak daha güçlü bir pozisyona sahip olması ve uluslararası sistemin başta Birleşmiş Milletler Konseyi olmak üzere uluslararası kurumların yapısında yaşanacak köklü değişimler Türkiye'nin denge siyasetinin ve Batıcı bir perspektiften kurtulmasının önünü açacaktır.

Kaynakça

- Akandere, O. ve Semiz, Y. (2013). *Türkiye Cumhuriyeti tarihi*. Eğitim Yayınevi.
- Arı, T. (2008). *Uluslararası ilişkiler ve dış politika* (7 b.). MKM Yayıncılık.
- Çetinsaya, G. (2023). Dış politikanın yüzyılı: Süreklilik ve değişim. Mehmet Ö. Alkan (Ed.). *Cumhuriyet: Asırlık bir muhasebe* içinde (181-225). İletişim Yayınları.
- Fazla, H. (2022). *1952'den 2022'ye NATO ve Türkiye*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Güney, N. A. (2023). 1923'ten 2023'e Türk dış politikasının yüzyılı. M. Yeşiltaş (Ed.). *Türk dış politikasının yüzyılı* içinde. SETA.
- Hale, W. (2021). *1774'ten günümüz Türk dış politikası*. (N. Uslu, Çev.) Serbest Akademi.
- Hanioğlu, Ş. (1992). Batılılaşma. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (c. 5, s.148-152).
- Haykır, Y. ve Aslan, M. (2021). Denge esaslı Türk dış politikasına bir bakış (1939-1945). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31(2), 1069-1089.
- Heywood, A. (2013). *Küresel siyaset*. (N. Uslu ve H. Özdemir, Çev.). Adres Yayınları.
- İbrahimoglu, T. R. (2014). Çokkutuplu dünyaya doğru ilerlerken uluslararası ilişkilerde denge politikası analizi. *International Journal of Science Culture and Sport*(1), 138-147. doi:10.14486/IJSCS86
- İnat, K. (2023). 1923'den 2023'e Türk dış politikasının yüzyılı. M. Yeşiltaş (Ed.). *Türk dış politikasının yüzyılı*. SETA.
- Işık, Z. (2011). 19. Yüzyıl Osmanlı dış politikası üzerinde İngiliz tesiri. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 45-61.
- Kalın, İ. (2023). Türk dış politikasının yüzyılı. M. Yeşiltaş (Ed). *Türk dış politikasının yüzyılı*. SETA.
- Kantar, S. (2020). *Türk dış politikasında süreklilik unsuru: İdeoloji, eylem ve güvenlik 1876-1960*. [Yüksek lisans tezi]. Siirt Üniversitesi.
- Karpat, K. H. (2013). *Kısa Türkiye tarihi 1800-2012* (3 b.). Timaş Yayınları.
- Keyman, E. F. (2022). Güçler dengesi ve kutupluluk. *TÜBİTAK Bilim ve Toplum Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (Cilt 2).
- Kösebalaban, H. (2014). *Türk dış politikası*. (H. İnaç, Çev.) BingBang Yayınları.
- Mor, H. (2016). *Türk dış politikasının eksenleri, belirleyici faktörler ekseninde*. Çizgi Kitabevi.

- Oğuzlu, T. (2015). Güvenlik kültürü ve Türk dış politikası. *bilig*, 233-250.
- Oran, B. (1996). Türk dış politikası: Temel ilkeleri ve Soğuk Savaş ertesindeki durumu üzerine notlar. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 51(1), 353-370. doi:10.1501/SBFder_0000001913
- Özdal, B. ve Karaca, R. K. (2021). *Diplomasi tarihi II* (3 b.). Dora Yayıncılık.
- Özev, M. H. (2009). Dünden bugüne Türk dış politikası. TASAM. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/1111/dunden_bugune_turk_dis_politikasi
- Özkan, A. (2022). *Dış politika ve güvenlik ekseninde Erdoğan Türkiye'si ve Putin Rusya'sı*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Özkan, A. (2023). Azerbaycan topraklarının Ermenistan işgalinden kurtarılmasında Recep Tayyip Erdoğan'ın etkin dış politikası. C. İ. Yılmaz (Ed.). *Parlamenter diplomasi* içinde. Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları.
- Sarınay, Y. (2000). Atatürk'ten günümüze Türk dış politikası hakkında genel bir değerlendirme. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 16(48), 857-886.
- Semiz, Y. (2013). DP döneminde dış politika. O. Akandere ve Y. Semiz (Ed.). *Türkiye Cumhuriyeti tarihi* içinde.
- Taş, K. ve Göksüçukur, B. (2019). Osmanlı dönemi Batıcılık, İslamcılık, Türkçülük fikir akımları ve din. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 22(56), 463-488. doi:10.15745/da.583546
- Toker, N. ve Tekin, S. (2016). Batıcı siyasi düşüncenin karakteristikleri ve evreleri: 'kamusuz cumhuriyetten 'kamusuz demokrasiye'. U. Kocabay (Ed.). *Modern Türkiye'de siyasi düşünce* içinde (s. 82-107). İletişim Yayınları.
- Yurdusev, N. (2004). *Ottoman diplomacy conventional or unconventional?*. Palgrave Macmillan.
- Yurdusev, N. (2019). Osmanlı diplomasi mirası ve Türk dış politikası. http://video.tuba.gov.tr/?page_id=1465, Çanakkale.

Etik kurul onayı

Bu araştırma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında kent olgusunun Kadro Dergisi üzerinden incelenmesi Examination of the urban phenomenon through the lens of the Kadro Journal in the early years of the republic

Gönderim Tarihi / Received: 25.08.2023

Yakup ÖZKAYA¹

Kabul Tarihi / Accepted: 19.09.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1350032](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1350032)

ÖZ: Çalışmanın amacı erken Cumhuriyet döneminde kent olgusunun Kadro Dergisi üzerinden incelenmesidir. Bu çalışmada nitel araştırma modellerinden tarihsel araştırma kullanılmıştır. Buradaki amaç Kadro Dergisi'nde ilk etapta görünür olmayan kent olgusunu daha geniş bir bakış açısıyla aydınlatmaktır. Literatür taramasının yanı sıra veri toplama aracı olarak çalışmanın amacının bir gerekliliği olarak belge incelemesi seçilmiştir. Bu kapsamda 1932-1934 yılları arasında çıkarılan 36 sayı Kadro Dergisi incelenmiştir. Çalışma üç ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde, kent tarihi ve Kadro Dergisi'ne ilişkin literatür taraması yapılmıştır. İkinci bölümde, çalışmanın yöntemi ele alınmıştır. Son bölümde, dergilerin taranmasıyla elde edilen verilerin sunulduğu bulgular kısmında Kadrocular'a göre kent olgusu analiz edilmiştir. Sonuç olarak, Kadrocuların kent okumasında, kente ve kentleşmeye ait bakış açılarındaki iktisadi devletçiliğin hâkim olduğu görülmüştür. Kadroculara göre, kentler bir plana göre inşa edilmeli, kentleşme plan dahilinde ve yetkin kişilerin denetimi altında gelişmeli ve devletçilik kapsamında kamusal hizmetler belediyeye devredilmelidir. Kadrocuların kenti ele alış biçiminin hala güncelliğini yitirmediği, kent planlaması fikrinin ve kentleşmeye ilişkin önerilerinin geçerliliğini koruduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kent, Belediye, Cumhuriyet, Kadro dergisi

ABSTRACT: The aim of this study is to examine the urban phenomenon in the early years of the Republic through the Kadro Journal. In this study, historical research, a qualitative research model, is utilized. The objective here is to shed light on the urban phenomenon, initially not prominently visible in the Kadro Journal, from a broader perspective. Document analysis is chosen as the data collection method alongside literature review as a necessity for the study's purpose. Within this scope, 36 issues of the Kadro Journal published between 1932-1934 are analyzed. The study is divided into three main sections. The first section involves a literature review on urban history and the Kadro Journal. The second section discusses the methodology used. The final section presents the findings, analyzing the urban phenomenon according to the members of the Kadro movement. Ultimately, it is observed that the economic statism dominates the Kadro movement's perspective on cities and urbanization. According to them, cities should be constructed according to a plan, urbanization should proceed within the framework of a plan and under the control of competent individuals, and public services should be transferred to municipalities under the umbrella of statism. The Kadro movement's approach to cities is found to retain its relevance, and their ideas about urban planning and urbanization are seen to maintain their validity.

Keywords: Urban, Municipality, Republic, Kadro journal

¹ Öğr. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Adalet Meslek Yüksek Okulu, yakup.ozkaya@deu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8724-1306>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

This study involves two distinct areas of literature, namely Turkey's urban history and the Kadro Journal. While numerous studies have focused on Turkish cities, investigations specifically addressing urban history within the context of this study's problem statement are relatively limited, often entailing an examination of both cities and urbanization together. Existing research seems to be confined to subjects like politics, art, economy, urbanization, physical space, and urban planning. A review of the literature within the timeframe covered by this study (1932-1934) reveals that urban development is the central focus. Koçak Turhanoğlu (2019) studied Turkey's urbanization experience between 1923-1950 through spatial strategies based on the nation-state and urban planning. Sağlam (2016) assessed urbanization particularly shaped by migration during the same historical period. Şenyapılı (2004) analyzed the transformation in economy, politics, and urban life, and its spatial consequences, during the process of shantytown formation in Ankara between 1923-1960. İrdem and Lenger (2021) investigated urbanization and its problems in Ankara during the same period. Besides Ankara, studies exploring specific aspects of the history of various other cities are also available. For instance, Gökdül and Yaman (2020) examined the transformation stages of urban planning through Kütahya between 1923-1960. Memiş and Belir (2023) discussed the influence of Republic-era modernization on architecture using the example of İzmit Halkevi. In his work spanning 1923-1938, Baran (1993) focused on the urban planning of Izmir. On the other hand, studies related to the Kadro Journal, the second dimension of the literature, can be categorized into two subtopics. Some directly center on the Kadro Journal or the Kadro movement. Demirci (2006) delved into the Kadro Movement and its members to understand the political and intellectual structure of the era. Karlı (2015) concentrated on the ideological design and orientation of the Kadro Journal. Sunar (2004) analyzed the position of the Kadro movement within the context of Westernization and the Turkish revolutionary process through textual and historical analysis. Işık and Eşitti (2014) examined the concept of the "third way" presented in the Kadro Journal. Another dimension of the Kadro Journal literature comprises studies exploring how the journal addressed certain phenomena. Examples include Uslu (2012), who examined the Kadro Journal's views on language and literature. Erat (2018) demonstrated the presence of comprehensive planning in Turkey during the 1930s through the Kadro Journal. Turkmenoğlu Köse (2019) investigated the economic state approach closely related to planning, within the context of the Kadro Journal. Halifeoğlu and Kuzgun (2016) studied the Kadro Movement through Gramsci's concept of organic intellectuals. Demirkanoğlu (2018) explored the impact of the revolution in the Soviet Union on Turkish thought through the lens of the Kadro Journal. Lastly, Sağlam (2020) examined how rural problems were addressed in the Kadro Journal's writings, which closely relates to this research. Despite this literature review, no existing study is found that specifically addresses the Kadro Journal's perspective on the urban outlook. In this regard, this study has an original contribution to the literature.

Methodology

The study employs a qualitative research model, specifically "historical research." The aim here is to illuminate the urban phenomenon, initially not prominently visible in the Kadro Journal, from a broader perspective. Document analysis is selected as the data collection tool, complementing the literature review, and aligning with the study's goals. Consequently, 36 issues of the Kadro Journal published between 1932-1934 are analyzed. The research examines documents related to concepts such as "city," "urban," "province," and "municipality." Supporting the main objective of the study, the research is guided by the following questions: How is the urban phenomenon addressed in the Kadro Journal? What are the expectations from cities? What mission is attributed to cities by the Kadro movement? The study is structured into three main sections: urban history and Kadro Journal literature review, research methodology, and the Kadro movement's perspective on cities, based on the analysis of the scanned 36 issues of the journal.

Findings and discussion

The urban phenomenon, which is the subject of this study, is often indirectly and mostly addressed within the context of rural or village settings in the writings of the members of the Kadro movement. The examination of 36 issues has revealed that the topic of cities can be analyzed in three main aspects.

First and foremost, the Kadro members have analyzed the current state of existing cities in their writings. According to their analysis, cities in the 1930s lagged behind in various aspects such as literacy rates, advanced technology, and the utilization of electricity in households and industries. The only area in which cities showed advancement was in the accumulation of profits derived from urban development. However, due to the cyclical movement of these profits from rural to urban areas and vice versa, they failed to contribute significantly to the national economy. In contrast, in other countries, such profits facilitated the growth of industry, trade, and various economic sectors. Secondly, the Kadro members delved into how these issues could be overcome. They proposed changing the existing barter system and replacing outdated techniques with mechanization. They suggested introducing new agricultural systems in rural areas and new industrial techniques in urban areas. All these proposals were grounded in the principle of comprehensive planning. Lastly, the Kadro members focused on urban planning and municipal governance. They criticized the unregulated construction that arises from private property ownership, which leads to haphazard urban sprawl. According to the Kadro members, cities should be considered as holistic entities, encompassing all aspects such as roads, squares, buildings, etc., and they should develop in a harmonious manner. Therefore, all external structures belonging to the city should be constructed according to a well-structured plan. Planning, according to the Kadro members, is inevitable for urban development, and the supervision of architects should be the guiding principle in the realm of construction. Municipalities should not only determine land boundaries but also have a say in the design of the constructions. According to the Kadro members, in areas where the state's control is lacking, there is often an economic decline or stagnation, and municipalities fall into this category. The Kadro members advocate for municipalities to actively engage in providing local services, emphasizing that numerous public services (such as electricity, telephone, water, transportation) should be managed by municipalities. Otherwise, these services, which are controlled by foreign capital, will benefit only a small portion of the population, while the profits generated from these services will flow out of the country. To prevent this, and to make urban public services more affordable and accessible, the Kadro members argue that businesses should be owned by municipalities. To achieve this, they recommend that municipalities become more economically oriented, modernized, and rationalized.

Results and recommendations

In the Kadro members' perspective on urban interpretation and views on urbanization, an emphasis on economic statism is evident. According to the Kadro members, cities should be constructed according to a predetermined plan, and urbanization should proceed within this plan, under the guidance of competent individuals, and as part of the framework of economic statism, public services should be transferred to municipal governance. In conclusion, it is evident that the Kadro members' approach to urban matters has retained its relevance, and the concepts of urban planning and their suggestions concerning urbanization remain valid.

Giriş

Kadro Dergisi 1932-1934 yılları arasında 36 sayı yayınlanmış olan bir dergidir. Derginin genel amacı gerçekleşen Türk inkılabının özgün düşüncesini/ideolojisini oluşturmak ve inkılap şevkini toplumsal olarak diri tutmak olarak belirtilmiştir. Dergiyi çıkaran ve yazarlık yapanlar Şevket Süreyya Aydemir, Yakup Kadri Karaosmanoğlu (imtiyaz sahibi), Vedat Nedim Tör (yayın müdürü), Burhan Asaf Belge, İsmail Hüsrev Tökin'dir. Süreç içinde farklı yazarlar, kurucular arasında yer almasalar da dergiye katkı sunmuştur (Varlı, 2012). Tekeli ve İlk Kadrocuların amaçlarına dayanarak, kendilerini aydınlar arasındaki bir grubun siyasal elit haline gelme çabası olarak yorumlamaktadır (1984). Kemalizmi siyasi sahanın yanı sıra bir ekonomi-politik ve toplumsal bir program olarak doktrinleştirmeye çalışma iddiasını taşıyan Kadro'nun fikri temelleri, Aydemir'in vermiş olduğu İnkılap ve Kadro konferansında atılmıştır (Bora, 2017). Aydemir Türkiye'nin durumunu şu sekiz madde ile açıklamıştır. (i) İlk olarak, Türkiye bir ulusal kurtuluş hareketinin temel modelidir. (ii) Bu gerçek, uluslararası bir dayanışma yönü kazanmıştır. (iii) Türk devrimi, bütün ulusal kurtuluş hareketleri için genel bir ideolojinin tüm unsurlarını içermekteydi. Ancak bunun kalıcılığı tanımlanması, kodlanması ve sloganlara indirgenmesi ile olabilirdi. (iv) Devrimcilere düşen görev, bu anlayışı yeni nesle aktarmak ve ona yön vermektir. (v) Devrim, bir sanayi sektörü oluşturmak için ulusal sermaye birikimini gerektirmektedir. (vi) Devrim, yalnızca idari veya pasif reform değil, toplumu bir devletten diğerine sıçratma yeteneğiydi. (vii) Türkiye demokrasiye doğru gidiyor olsa da devrimci düzen demokrasi değildi. (viii) Türkiye devrimi, mevcut herhangi bir hareketin uydusu veya kopyası değil, bağımsız ve özgün bir olay, insanlık için bir yenilikti. Devrimcilerin görevi ise devrimin boyutlarını belirlemek ve açıklamaktır. Aydemir'in konferansının ardından fikirlerine yönelik birçok tartışma yapılmıştır ve Aydemir ve arkadaşları, artan tartışmaların oluşturduğu ilgiden yararlanarak, Ocak 1932'de yeni bir organ olan Kadro'yu yayına almışlardır (Harris, 2002).

Aydemir (1978), Kadro Dergisi'nin titizlikle yayınlandığını ve yazıların özel olarak seçildiğini belirtmiş ve kısa sürede kendisini kabul ettirdiğini ifade etmiştir. Ancak kısa bir süre sonra Kadro Dergisi'ne yönelik eleştiriler artmaya başlamıştır. İktidar çevresinden olan Recep Peker başta olmak üzere iş çevrelerinden de eleştiri alan dergi toplumsal tabanı da olmadığı için kapanmaya giden sürece girmiştir. Derginin imtiyaz sahibi Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Tiran büyükelçiliğine atanmasıyla birlikte dergi kendiliğinden kapanmıştır (Demirci, 2006). Kadro Dergisi'nde ekonomi başta olmak üzere, plan, sanayi, teknik, devletçilik, nüfus, edebiyat, ideoloji, ziraat vb. birçok konuda yazı kaleme alınmıştır. Üç yıl gibi görece kısa bir süre yayın hayatında olmasına rağmen özellikle 1980'lerden sonra üzerinde en fazla akademik çalışmanın yapıldığı dergilerden biridir (Bora, 2017). Aşağıda literatür taramasında Kadro Dergisi üzerinde yapılan çalışmaların bir kısmı yer almaktadır. Bu çalışmanın sorunsalı olan kent konusu ise daha önce Kadro Dergisi perspektifi ile ele alınmamıştır. Muhtemelen kır nüfusunun kent nüfusuna oranla oldukça fazla olduğu bir dönem olmasından ve bir başlık olarak yazılan yazılarda yer almamasından kaynaklı olarak üzerinde çalışma yapılmayan kent olgusu sanıldığı aksine önemli bir yer tuttuğu düşünülmektedir.

Bu varsayımdan hareketle çalışmanın amacı erken Cumhuriyet döneminde kent olgusunun Kadro Dergisi üzerinden incelenmesidir. Çalışma giriş ve sonuç hariç üç bölüm olarak tasarlanmıştır. Birinci bölümde kent tarihi ve Kadro Dergisi'ne ilişkin literatür taraması yapılacak, akabinde kent olgusu ve 1930'lara kadar Türkiye'de kent/kentleşme konusu ele alınacaktır. İkinci bölümde, çalışmanın yöntemi üzerinde durulacaktır. Son olarak 36 sayı yayımlanan derginin taranmasıyla elde edilen verilerin sunulduğu kısımda, Kadrocuların kent olgusunu nasıl ele aldıkları analiz edilecektir.

Literatür taraması

Bu çalışmada Türkiye'nin kent tarihi ve Kadro Dergisi olmak üzere iki farklı literatür söz konusudur. Türkiye'de kentleri ele alan birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmanın sorunsalı ekseninde kent tarihini ele alan çalışmalar ise görece sınırlıdır ve çoğu zaman kent ile kentleşme olgusu birlikte incelenmiştir. Tekeli, kent tarih yazımının 1870'lerde başladığını ve son yıllarda nicel olarak kent tarihi çalışmalarında belirgin bir artış olduğunu ifade etmektedir. Tekeli'ye göre (1997), kent tarihi çalışmaları, cevaplamaya çalıştığı sorular açısından yedi farklı grupta değerlendirilebilir. Bunlar; (i) Osmanlı dönemini anlamaya çalışan ve tarihçiler tarafından yapılan çalışmalar, (ii) yereli siyasi açıdan inceleyen çalışmalar, (iii) sanat tarihçileri tarafından yapılan ve tarihi yapıların kataloglarına dayanan

çalışmalar, (iv) ikincil kaynaklara dayanan ve belirli bir sorunsaldan ziyade, yereli birden fazla açılan ele alan çalışmalar, (v) kenti etkileyen bir kurumu veya kişiyi ele alırken kenti dolaylı olarak inceleyen çalışmalar, (vi) kentin makro düzeydeki (toplumsal, ekonomik ve fiziki değişiklikleri bir arada inceleyen) çalışmalar, (vii) kenti kent planlaması ile ele alan çalışmalardır. Yine Tekeli'ye göre (2005), kent tarihi çalışmalarında iki farklı tutum vardır. Bunlar, kentin bir mekân olarak süreç içinde nasıl farklılaştığını anlamaya çalışan ve kent tarihini planlama tarihi ile ele alan çalışmalardır.

Ortaya konulan gruplama ve paradigmadan hareketle yapılan çalışmaların siyaset, sanat, ekonomi, kentleşme, fiziksel mekân, kent planı gibi olgularla sınırlandığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın sorunsalı olan tarih aralığının yer aldığı literatür incelendiğinde genellikle kentsel gelişimin ele alındığı görülmektedir. Koçak Turhanoğlu (2019), Türkiye'nin 1923-1950 yılları arasında kentleşme deneyimini ulus devlet temelinde gerçekleşen mekansal stratejiler ve kentlerin planlaması üzerinden incelemiştir. Aynı tarihsel dönemi değerlendiren Sağlam (2016), özellikle göç olgusunun şekillendirdiği kentleşmeyi ele almıştır. 1923-1960 yılları arasında Ankara'da gecekondulaşma sürecini inceleyen Şenyapılı (2004), ekonomik, siyasal ve kent yaşamındaki dönüşümü ve bunların neden olduğu mekansal dönüşümü analiz etmiştir. İrdem ve Lenger (2021), aynı tarih aralığında Ankara'nın kentleşmesi ve sorunlarını incelemiştir. Ankara'nın yanı sıra farklı kentlerin de belirli açılardan tarihinin incelendiği çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin Gökdül ve Yaman (2020), Kütahya üzerinden kent planlamasının dönüşüm evrelerini 1923-1960 yılları ile sınırlayarak incelemişlerdir. Memiş ve Belir (2023), İzmit Hallkevi'nin mimarisi üzerinden Cumhuriyet dönemi modernleşmesinin mimarlığa etkilerini ele almışlardır. Baran (1993), 1923-1938 yıllarını kapsayan çalışmada İzmir'in imarını ele almıştır. Bu çalışmaların sayısını artırmak mümkündür. Ancak ne kadar çoğaltılırsa çoğaltılsın Tekeli'nin yukarıda ortaya konulan sınıflandırması ve paradigmasının ötesine geçilemeyecektir.

Diğer taraftan literatür açısından ikinci boyut olan Kadro Dergisi ile ilgili yapılan çalışmalar ise iki alt başlıkta ele alınabilir. Yapılan çalışmaların bir kısmı doğrudan Kadro Dergisi ya da hareketini esas alan çalışmalardır. Demirci (2006), yapmış olduğu makale çalışmada, dönemin siyasi ve fikri yapısını anlamak amacıyla Kadro Hareketi ve Kadrocuları incelemiştir. Karlı (2015), Kadro Dergisi'nin ideolojik tasarımı ve çizgisi üzerinde durmuştur. Sunar (2004), metinsel ve tarihsel bir çözümleme ile batılılaşma ve Türk devrimi sürecinde Kadro hareketinin konumunu ele almıştır. Işık ve Eşitti (2014), Kadro Dergisi'nde ortaya konulan üçüncü yol kavramını tahlil etmişlerdir. Kadro Dergisi literatürünün ikinci boyutunu, Kadro Dergisi'nin bazı olguları nasıl ele aldığı üzerine yapılan çalışmalar oluşturmaktadır. Bunlardan bazıları şu şekildedir. Uslu (2012), çalışmada Kadro Dergisi'nin dil ve edebiyat hakkındaki görüşlerini incelemiştir. Erat (2018), Türkiye'nin kapsamı planlama anlayışının 1930'larda Kadro Dergisi'nde yer aldığını gösteren bir çalışma yapmıştır. Planlama ile yakın bir olgu olan devletçi iktisadi anlayış Kadro Dergisi özelinde Türkmenoğlu Köse (2019) tarafından ele alınmıştır. Halifeoğlu ve Kuzgun (2016), Gramsci'nin organik aydın kavramsallaştırması üzerinden Kadro Hareketi'ni incelemiştir. Demirkanoğlu (2018), Sovyetlerde gerçekleşen ihtilalin Türkiye'de düşünce yapısına etkisini Kadro Dergisi örneklemleri üzerinden ele almıştır.

Son olarak bu çalışmaya yakın sayılabilecek bir araştırma Sağlam tarafından yapılmıştır. Sağlam (2020) çalışmada Kadro Dergisi yazılarında kırsalın sorunlarının nasıl ele alındığını incelemiştir. Kadro dergisinin çeşitli olgulara bakış açısını sorunsal edinen çalışmaları da çoğaltmak mümkündür. Ancak yapılan literatür taramasında Kadro Dergisi özelinde kente bakış açısını ele alan herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Kent tanımı

Modern anlamda ilk kez M.Ö. 4000'li yıllarda Mezopotamya bölgesinde ortaya çıkan kentler; toplumların siyasi, coğrafi, ekonomik ve kültürel özelliklerine bağlı olarak çeşitli ölçütler kullanılarak tanımlanmaktadır. Gelişmiş batı ülkeleri; kentsel alanlardaki büyümeyi, planlamayı ve demografik yapıyı önemli ölçüde etkilediği için kent tanımlarında sanayileşme olgusuna çokca yer vermektedir. Az gelişmiş ülkelerin tanımlarında siyasi ve demografik kriterler kullanılmaktayken (Koyuncu, 2015; Güngör, 1990), sanayileşme sürecini tamamlayamayan kentler ise geçiş halindeki kentler olarak kavramsallaştırılmıştır (Sjoberg, 1960). Kent olgusunun dinamikliği, mekansal belirsizliklere sahip olması, parçacıl yapısı ve kırsal alanlara yakın ara mekânlarla kesişmesi nedeniyle tek tip bir tanım

oluşturulmadığı görülmektedir (The United Nations Human Settlements Programme, 2020). Bu nedenle literatürde kentsel alanlar belli kriterler çerçevesinde tanımlanmaktadır. Bu kriterlerin ilki; sosyolojik temelli yaklaşımları içerisinde barındırmaktadır. Kent sosyologları, kentsel ve kırsal alanlar arasındaki ayrımı kullanarak olguyu ilk kez sistematik bir şekilde tanımlamışlardır. Bu ayrım ilk kez Tönnies'in cemaat ve cemiyet ayrımında kendisini göstermektedir. Cemaat; birincil ilişkilerin ön planda olduğu sosyal ve kültürel bakımdan benzer özelliklere sahip homojen toplulukları ifade ederken cemiyet; farklı özellikler gösteren heterojen toplulukları ifade etmektedir. Düşünürü göre; kentsel alanlarda cemiyet tipi bir yapılanma mevcutken kırsal alanlarda ise cemaat tipi bir yapılanma yer almaktadır (Tekeli, 1982; Bozkurt, 2018).

Weber (2000), kentleri kapitalizme geçiş sürecinde önemli mekânlar olarak görmekteydi. Bu nedenle güvenliğin sağlandığı kale ile mal alışverişlerinin gerçekleştiği pazar yerini kentin asli unsurları arasında saymıştır. Kentsel alanları kırsal alanlardan ayıran en önemli fark, sivil demokrasi ve özerk bir yönetim birimine sahip olmalarıdır. Marx ise kentsel alanları sınıf mücadeleleri çerçevesinde ele almıştır. Kenti, kapitalist birikim süreciyle toplumsal değişim sürecinin yaşandığı mekânlar olarak tanımlamıştır (Turut ve Özgür, 2018)

Munford kentleri fiziksel özelliklerinden ziyade sosyal özelliklerini esas alarak tanımlamıştır. Düşünürü göre kentsel alanlar, çatışan ve işbirliği yapan öznelere yapılabir çevrede ortaya çıkan ilişkilerini ifade etmektedir (Batty, 2022). Wirth, toplumsal açıdan farklı özelliklere sahip bireyler tarafından oluşturulan yoğun nüfuslu alanları kent olarak tanımlanmıştır (1938). Bookchin, kentsel alanları biyolojik yakınlığın toplumsal mekâna dönüştüğü alanlar olarak ifade etmiştir (Bookchin, 1999) Lefebvre, Althusser'in düşünsel mirasından hareketle kenti Marksist bakış açısıyla kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde analiz etmiştir. Kent, sermayenin faydasını maksimize etmek için oluşturulan gerektiğinde meta haline getirilebilen mekânlardır (2017).

Kent tanımlarında kullanılan ikinci kriter nüfus bilimciler arasında yaygın olan demografik temelli yaklaşımları içermektedir. Dünya genelinde birçok ülke nüfusu belli bir sayıyı aşan bölgeleri kent kategorisine almaktadır. Örneğin, Japonya nüfusu 50.000 ve üzeri bölgeleri kent olarak kabul ederken, Çin 100.000 nüfus kriterini kullanmaktadır (EU, 2019). Türkiye'deki kent tanımları da demografik kriterler üzerine kuruludur. 5393 sayılı Belediye Kanunu'na göre; nüfusu 5000'in üzeri bölgeler kent olarak kabul edilmektedir (Keleş ve Mengi, 2017). Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) da 2022 yılına kadar nüfusu 20.000'in üzerindeki alanları kent olarak tanımlamaktaydı. Bu hesaplama göre Türkiye'nin %72'si kentlerde, 28'i ise kırsal alanlarda yaşamaktaydı. TÜİK, 31 Aralık 2022 tarihinden itibaren uluslararası standartlara uyum sağlamak amacıyla Avrupa Komisyonu bünyesinde yer alan Avrupa İstatistik Ofisi'nin geliştirmiş olduğu kentleşme derecesi sınıflandırmasına geçiş yapmıştır (Türkiye İstatistik Kurumu, 2023). Bu sınıflandırmada kentler yoğun kent ve orta yoğun kent olarak ikiye ayrılmaktadır. Yoğun kent, nüfusun en az %50'sinin kent merkezi ızgaralarında yaşadığı alanı ifade ederken orta yoğun kent; yoğun kent ve kır olma özelliklerini taşımayan alanları ifade etmektedir (European Community Statistical Office, t.y). Bu sınıflandırmaya göre Türkiye nüfusunun %67,9'u yoğun kentlerde %14,8'i ise orta yoğun kentlerde ikamet etmektedir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2023)

Kentlerin tanımlanmasında kullanılan diğer bir kriter ise ekonomik temelli yaklaşımları içermektedir. Şahin (2013); nüfusu belli bir büyüklükte olan ekonomisi tarım dışı etkinlikler üzerine yoğunlaşmış etki alanı dışında yaşayan bireylere de hizmet sağlayan alanları kent olarak tanımlamıştır. Kent Terimleri Sözlüğü'nde; kent; barınma, dinlenme, çalışma gibi farklı ihtiyaçların karşılandığı, tarım dışı etkinliklerin yaygın olduğu kırsal alanlara göre nüfusun fazla olduğu mekânlar olarak tanımlanmıştır (Keleş, 1998). Diğer bir tanımda kentsel alanlar değişim, tüketim ve endüstri merkezlerinin yoğun olduğu alanlar olarak ifade edilmiştir (Tuzcuoğlu, 2003).

1923-1935 yılları arasında Türkiye'de kent gelişimi

Cumhuriyet'in kuruluşundan 1935 yılına kadar sanayileşmede istenilen ilerlemenin kaydedilememesi nedeniyle Türkiye'de kentleşme hareketleri oldukça sınırlı kalmıştır. Kentlerin nüfusu doğum ve ölüm sayılarına bağlı olarak artış veya azalış göstermiştir. Bu dönemde nüfusu artırıcı politikaların uygulandığı görülmektedir. Bu politikalar sayesinde ülke nüfusu belli bir artış eğilimi göstermiştir

(Yakut, 1979). 1927 yılında Türkiye’de yapılan ilk nüfus sayımında ülkenin toplam nüfusu 13.648.270 olarak kayıtlara geçmiştir. Toplam nüfusun %75.78’i kırsal alanlarda %24.22’si ise kentsel alanlarda ikamet etmekteydi (Sağlam, 2016). 1935 yılında yapılan nüfus sayımında ise toplam nüfusun 16.158.018’e yükseldiği tespit edilmiştir. Ancak İzmir, Diyarbakır, Trabzon gibi büyük vilayetlerde istenilen ölçüde artış sağlanamamıştır (Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1937). Nüfus artışının istenilen düzeye getirilememesinin yanında kentsel alanlarda yaşayan bireylerin kent kültürüne tam anlamıyla adapte olamamışlardır. Kır yaşamındaki ekonomik faaliyetleri kentsel alanlara taşımayı tercih eden bireyler hizmet sektörüne de dâhil olamamışlardır. Ayakkabı boyacılığı, bina sorumlusu, işportacılık gibi mesleklerle geçimini sürdürmeyi amaçlayan bireyler çeşitli uyum sorunları yaşamışlardır (Şahin 2013).

1923-1935 arası dönemde, Ankara ili gelişme trendi açısından diğer kentlerden ayrılmaktadır. Merkezi bir kent planlamasının uygulanması ve başkent olması nedeniyle kente olan göç hareketleri %6 oranında artış göstermiştir. Hinterlant bölgesinde sanayileşmenin de gelişmesiyle birlikte Ankara ili göç hareketleri konusunda hedef kent haline gelmiştir. Bu durum kira, arsa ve arazilerin fiyatlarında dengesiz bir yükselişe neden olmuştur. Bu yükseliş idarenin Ankara özelinde bir konut politikası uygulamasını zorunlu kılmıştır. Artan nüfusun konut ihtiyacını karşılamak amacıyla imar planları hazırlanmış bu kapsamda kooperatifçilik yaygınlaşmaya başlamıştır. Cumhuriyet dönemi sonrası modern anlamda kent yönetimi ilk kez Ankara ilinde gerçekleştirilmiştir (İrdem ve Lenger, 2021)

Ankara’daki sosyal ve ekonomik gelişmenin hissedilir boyutlara ulaşmasının ardından diğer Anadolu kentlerine de çeşitli yatırımlar gerçekleştirilmiştir. Bu yatırımların temel amacı, kent ve kasabalardaki fabrika sayısının artırılarak toplumsal yaşam kalitesinin belirli seviyeye getirilmesidir. Bu amaçları gerçekleştirmek için 1925 yılında Kırıkkale’de Topçu Fabrikası, Eskişehir’de Cer Atölyesi, 1927 yılında Bursa’da dokumacılık fabrikası, 1928 yılında Gaziantep’te Mensucat Fabrikası, 1929 yılı Ayancık’ta Kereste Fabrikası, 1934 yılında Isparta’da Gülyağı Fabrikası kurulmuştur (Evsile, 2018).

1930-1935 yılları arasında kent yönetimine ilişkin mevzuatın geliştirilerek yerel yönetim sisteminin kurumsallaşmasına da önem verilmiştir. 1930 yılında, 1580 sayılı Belediye Kanunu ile 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu; 1933 yılında ise 2290 sayılı Belediye Yapı ve Yollar Kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu kanunların yürürlüğe girmesiyle birlikte belediyelerin görev ve yetkileri artırılmıştır. Özellikle imar konusunda tanınan yetkiler ile belediyelerin Osmanlı Dönemi’ne göre idari alanda özerklikleri artırılmıştır. Cumhuriyetin kurulmasının ardından hızlı gelişme ihtiyacı birçok kentte iki merkezli yapıyı ortaya çıkartmıştır. Bu merkezlerden ilki basit üretim araçlarının ve el işçiliğinin kullanıldığı geleneksel üretim yöntemlerine dayalıdır. Dar sokaklı ve asimetrik olarak tasarlanan bu mekânlar han, hamam gibi Osmanlı’da yoğun olarak kullanılan mekânlar yer almaktaydı. İkinci merkez ise, yönetim birimlerinin yer aldığı devlet otoritesinin hissedildiği alanlardır (Niray, 2002).

1923-1935 yılları kentleşme süreci açısından; Ankara ili haricinde kentleşme hızının düşük olduğu, kentten kente göçün yaşandığı ancak belirgin olmadığı, büyük çoğunlukla kentlerin iç dinamikleriyle şekillenen bir dönemi ifade etmektedir.

Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma modellerinden “*tarihsel araştırma*” kullanılmıştır. Buradaki amaç Kadro Dergisi’nde ilk etapta görünür olmayan kent olgusunu daha geniş bir bakış açısıyla aydınlatmaktır. Literatür taramasının yanı sıra veri toplama aracı olarak çalışmanın amacının bir gerekliliği olarak “*belge incelemesi*” seçilmiştir. Bu kapsamda 1932-1934 yılları arasında çıkarılan 36 sayı Kadro Dergisi incelenmiştir. Araştırmada da “*kent*”, “*şehir*”, “*vilayet*”, “*belediye*” gibi kavramlar üzerinden belgeler incelenmiştir. Çalışmanın ana amacı doğrultusunda çalışma şu sorularla desteklenmiştir. Kadro Dergisi’nde kent olgusu nasıl ele alınmıştır? Kentten beklentiler nelerdir? Kadroculara göre kente yüklenen misyon nedir?

Bulgular ve tartışma

Belirlenen yöntem ile yapılan araştırmada Kadro Dergisi'nde bir sınıflandırma oluşturacak üç başlık olduğu görülmüştür. Bunlar Kadrocuların o günün kentini nasıl okudukları, kente ilişkin olması gerekenler ve kentleşme ile belediyeler üzerinde düşünceleridir.

Kadro Dergisi'nin erken Cumhuriyet dönemi kent okuması

Kadrocuların kır ile kent karşılaştırıldığında daha çok "kır" üzerinde durdukları söylenebilir. Bunda kır nüfusunun ve kırsal alanın kent nüfusu ve kentsel alandan oldukça fazla olması etkilidir. Dergilerdeki yazılarda genellikle kentlerin ekonomik alan başta olmak üzere geri kalmışlığı üzerinde durulmuştur. Kentler köyler ile karşılaştırıldığında mübadele açısından daha ileridedir. Hatta sözleşmeye dayalı olarak gerçekleşen kiralama (icar) sisteminin Kadroculara göre Avrupa'daki mevcut ranttan farkı neredeyse yoktur. Bu büyük oranda köylerdeki toprak sahiplerinin çoğunun kentlerde oturması ve bir kısmının da tüccarlık, esnafılık ve serbest meslek erbabı olarak iş görmeleri ile ilgilidir. Anılan meslek mensupları ödemesini alamadıkları borçların karşılığı olarak toprak sahibi olmuşlardır. Bu nedenle aslında köyde gerçekleşmesi gereken rant, kente kaymıştır. Diğer bir ifadeyle köylerde birikmesi beklenen sermaye kentlerde birikmiştir. Bunun kent açısından birtakım sonuçları olmuştur. Kadroculara göre, diğer ülkelerde kentlerde biriken milli sermaye sanayi, ticaret veya başka iş sahalarına kayarken Türkiye'de ise köy ve kent arasındaki kâr döngüsüne girmektedir. Köylerde üretilen kıymetler kentlere gelmekte ve tekrar kârlı bir şekilde köylere dönmektedir. Kadrocular bunu iktisadi bir hastalık olarak görmekteyler (Tökin, 1932a). Çünkü kent ve kentlere komşu köyler dışındaki alanlarda mübadele ilişkisi zayıflamakta ve üretim yalnızca mahalli ihtiyaçlarla sınırlı kalmaktadır (Tökin, 1932b). Kentlerin dışındaki alanlarda yaşayanların pazarla alakası neredeyse yok denecek kadar azdır. Köy üretimi ancak kendini karşılamaktadır. Hatta kentlerdeki memurların dışında kalan kimseler dahi çoğu gıda ve bazı giyecek eşyalarını kendileri hazırlamaktadır (Tökin, 1932c: 26). Bunun diğer bir anlamı kentlerden uzaklaşıldıkça ziraatın ticari karakterini kaybetmesidir. Diğer taraftan Kadroculara göre, üzüm ve tütün gibi ürünler, ticari ve zirai anlamda gelişmiş bir tekniğe ya da teknolojiye sahip değildir. Bu nedenle kentlerde görülen toplumsal farklılaşma, tekniğin hâkim olduğu ülkelerdeki bir sınıf farklılığı değildir (Tökin, 1932d).

Kadroculara göre, o günün Türkiye'si geniş fakat dar mübadeleli ve teknik anlamda geride kalmış bir köy memleketidir. Bu nedenle toprak işleri iktisadi üretim faaliyetlerini kendi içinde toplamakta ve ziraat dışında bir üretim faaliyeti düşünülmemektedir. Köylü aileler, yalnızca ziraatın ekicilik, bağ ve bahçecilik, hayvancılık gibi bütün aşamalarını değil ayrıca sanayinin bütün aşamalarını da kendi bünyesinde yaşatmaktadır. Örneğin; gelişmiş bir ülkede zirai, gıda, giyim, inşa ve tamir gibi birbirinden ayrılmış iş kolları Türkiye'de köylü ailelerinin ihtiyacı nispetinde yürütülmektedir. Böylece ziraat hem yetiştiren, hem işleyen hem de sanat şubesi halinde işlemektedir. Bu durum pazar işlerinin bütün ülkede önemli bir unsur olmasının ve mübadelenin yayılmasının önündeki engel olarak görülmüştür. Kadrocular buradan hareketle köylerle birlikte kentlerde toplumsal iş bölümünü zorunlu görmüşlerdir. Kentlerde üretim alanının erken dönemde ziraat ve sanayi arasında kalmasını ve akabinde ziraatın ve sanayinin kendi içinde şubelere dönüşmemesini önemli bir iktisadi problem olarak görmüşlerdir (Aydemir, 1932a) ve toprağın gerçek manada sermaye haline gelmediğini, en önemli kentlerde dahi egemen üretim biçiminin makine yerine el emeğine dayandığını belirtmişlerdir (Aydemir, 1934a).

Kadrocuların kentlerle ilgili olarak önemle üzerinde durdukları ve sanayi ile ilişkilendirdikleri diğer bir konu elektrik santrallerinin azlığıdır. Yazman (1933a), o tarihlerde elektrik santrallerine sahip kentlerin nüfusunun ancak 2 milyon kadar olduğunu ve bunun toplam nüfus içindeki payının ise %14'e tekabül ettiğini belirtmiştir. Ancak kentlerde her bireye elektriğe ulaşmadığı ve hane sayısının 75 bin olduğu düşünüldüğünde bu sayı daha fazla düşmektedir. Yazman'a göre yaklaşık olarak 1930'da nüfusun %2,7'si (375.000 kişi) elektrikten istifade edebilmektedir. Aboneliklerin %70'i İstanbul, %6'sı İzmir, %5,5'i Ankara ve %3,5'i Adana'da bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Anadolu kentlerinin sadece %16'sında abonelik vardır. Toplam 97 santralden 13'ü buhar, 13'ü su, 68'i motor kuvveti ile ve 3'ü de odun gazıyla çalışmaktadır. Yazman (1933b), elektrik üretiminin 1930'a kadar arttığını ancak akabinde durduğunu ve mevcut elektrik üretiminin oldukça yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Bazı kentlerde her ne kadar santral bulunsa da asıl amacın evlerin aydınlanması olmaması gerektiğini belirtmiştir. Elektrik enerjisinin iktisadi sahada sanayiye yükseltecek bir unsur olacağını savunan Yazman, elektrik üretiminin

arttırılması ve fiyatının düşürülmesi ile tüketimin fazlaştırılması gerektiğini belirtmiş ve özellikle Adana, Mersin ve Tarsus kentleri üzerinden elektrikleşmeyi anlattığı bu konu için bunun için bir proje önermiştir (Yazman, 1933c).

Kadro Dergisi'nin erken Cumhuriyet dönemi kent tasavvuru

Kentlerin birçok açıdan geri olduğunu belirten Kadrocular, yazılarında doğrudan ya da dolaylı bir şekilde kentleri olmasını düşündükleri yerde tasavvur etmişlerdir. Öncelikle üzerinde durdukları konu siyasi inkılapların bir tamamlayıcı olarak gördükleri iktisadi gelişimdir. Siyasi alandaki inkılaplarla ilgili olarak Kadrocular dergiyi çıkarma amaçlarına uygun olacak şekilde inkılap anlayışının derinleşmesi ve köylerle birlikte kent halkı tarafından içselleştirilmesi gerektiğini belirtmektedirler (Kadro,1932). Bunun için birtakım yollar öneren Kadroculara göre, kentlerde okuma yazma bilen gençlerin tatil aylarında köylerde yaşayanlara okuma yazma öğretmek gibi bir zorunluluğu olmalıdır. Çünkü Kadroculara göre köylerle birlikte kentlerde de okuma yazma oranı zannedildiğinin aksine oldukça düşüktür. Hatta köy ile kent arasında bir kanal açacak bu görevi liyakatli bir şekilde yerine getirenlerin ödüllendirilebileceğini düşünmektedirler. Başta harf inkılabı olmak üzere inkılapların anlaşılması için programlı bir şekilde müsamereler, konferanslar, oyunlar, spor ve sinema gibi etkinlikler aracılığı ile halk bilinçlendirilmelidir (Tör, 1934a).

Kadrocular ülkenin siyaseten olduğu kadar iktisadi açıdan da gerekli adımları atmak zorunda olduğunu ve kent ile ilgili olarak ileri bir iktisadi yapıya kavuşmayı elzem görmektedirler. İlk etapta cari mübadele yönteminin ve geri tekniğin bir sonucu olan gerilemenin önüne geçilmelidir. Kadroculara göre, milli bir pazarın kurulması, toplumsal iş bölümünün tesisiyle mümkün olabilir (Aydemir, 1932a). Türkiye kentlerinin kısa sürede Türk pazarı ve metropol sanayisi arasında bir geçiş ve dağıtım yer olmaktan kurtulması gerekmektedir. Bu, köylerde yeni toprak işleme sisteminin kurulması ve kentlerde yeni sanayi teknikleriyle teşkilatlanmış bir yapı ile mümkün olacaktır (Aydemir, 1932b). Kadrocular istiladan yeni kurtulan ve Ankara gibi bir kent kurma teşebbüsünde bulunan Türkiye'nin Moskova ve Roma gibi "akıl durdurucu" sonuçlar elde edememesini iki önemli nedene bağlamıştır. Bunların ilki plansızlık ve sistemli bir şekilde çalışmamaktır. Kadrocular bir taraftan Türk inkılapçıların ekonomik meselelerde acemi olarak görmekte, diğer taraftan ekonomik meseleleri bilenleri de inkılapçılık fikrinden uzak görmektedirler. Bu nedenle planlı ve sistemli bir inşa devresine girilememiştir. İkinci olarak, ülkenin tamamı için geçerli olan verim kabiliyeti noktasındaki durgunluktur. Bu durumda belirli bir çalışma sisteminin kurulması ve teknik üzerine yapılacak bir üretim ve inşa planı ile aşılabılır. Böylece verim kabiliyeti arttırılabilir (Karaosmanoğlu, 1933). Tüm bu önerilerin sonucunda Kadrocular, kentleri sınıf çatışmasının değil fabrikalarda dumanların yükseldiği mekanlar olarak tasavvur etmektedirler (Kadro, 1933).

Kadro Dergisi'nde şehircilik ve belediyeçilik

Kent ve belediye konusu Kadro Dergisi'nde önemle üzerinde durulan konular arasındadır. Özellikle kentleşme üzerinde ciddi eleştiriler yapılmıştır. İstanbul üzerinden son yıllarda gerçekleşen kentleşme faaliyetlerinin kenti güzelleştirmek bir yana çirkinleştirdiğini ifade etmişlerdir. Tör'e göre harcanan emek ve para kıymetinde bir kentleşme söz konusu değildir. Tör, inşa edilen binaların neredeyse tamamının ehil olmayan usta ve kalfalarca yapıldığını belirtmiştir. Ayrıca İstanbul için nazım fikrinin yani bir planın olmamasını bu durumun önemli bir nedeni olarak görmüştür. Binalarda özel teşebbüs düşüncesinin hakim olduğu ve inşa edilen yapının kentin içindeki konumunun dikkate alınmadığı ifade edilmiştir. Diğer bir ifade ile kent dokusu ile yapı arasındaki uygunluk gözardı edilmiştir. Kadroculara göre kent binaları, yolları, meydanları ve parkları ile anlamlı ve maksatlı bir ahengi gerektirmektedir. Çarpık olarak değerlendirilebilecek o günün kentleşmesi, plansızlık ile birlikte her bina yapanın arsa içinde istediği gibi davranmasından kaynaklanmaktadır. Belediyenin buradaki tek yetkisi ise arsa sınırının tespitidir. Cihangir, Taksim, Maşka gibi yerlerdeki ferdiyetçi anlayışın bir sonucu olarak anılan kentler Tör'e göre bir "çirkinlik müzesine" dönüşmüştür. Ankara'da her ne kadar bir plan söz konusu olsa da orada da ferdiyetçi anlayış olduğundan güzel bir binanın yanında çirkin bir binaya rastlamak mümkündür. Plan, Ankara'nın kentleşme politikasının genel çerçevesini belirleyebilmiştir ancak çirkin binaların çoğalmasının önüne geçmeye engel olamamıştır. Kadroculara göre önemli kentler arasında olan İstanbul ve Ankara'da özel teşebbüsün kentlere vermiş olduğu zarar diğer kentlerde daha fazla olmaktadır. Kadrocular binanın içini mahrem alan olarak, dışını ise kente ait olduğunu

değerlendirmektedirler. Bu nedenle Kadroculara göre mevcut kentleşme anlayışı yanlıştır ve bu anlayıştan vazgeçilmelidir. Bunun için Tör'ün üç temel önerisi bulunmaktadır: (i) büyük belediyelerde diplomalı mimarlardan oluşan bir plan heyeti kurulmalıdır. (ii) planı diplomalı bir mimar tarafından yapılmayan hiçbir binanın inşaatına müsaade edilmemelidir ve (iii) her plan plan heyetinin tasdikinden geçtikten sonra uygulamaya konulmalıdır (Tör, 1933).

Kadrocular, belediyeçilikte uygulanan liberal yaklaşımın kendilerince benimsedikleri modern belediyeçilik açısından sorunlu görmektedirler. Osmanlı döneminden itibaren uygulanan kent işletmelerinin (elektrik, hava gazı, su, taşıma, rihtim, telefon) çoğunlukla yabancı sermayenin oluşturduğu imtiyazlı şirketlere ihale edilmesi uygulamasının zararlı olduğunu savunmaktadırlar. Kadroculara göre belediye işletmelerinin belediyelerin mülkiyetinde ve yönetiminde olması gerekir. Hatta Kadroculara göre, bir belediye sebze, meyve ve balık ticareti dahi yapabilir (Tör, 1934c). Onlara göre imtiyazlı şirketlere verilmiş olan teşebbüslerin devletleştirilmesi meselesi belediyeçiliğin ilk adımı olmalıdır. Kadrocular, bir kentin suyunun, aydınlanmasının, ulaşım işlerinin ve telefonunun yabancı ve özel girişime terk edilmesini, çocuklarının bakımı ve terbiyesini, beslemelere bırakan annelere benzetmektedirler. İktisat politikasını devletçi temelde benimsemeyen ülkelerde dahi anılan işletmelerin belediyeler eliyle yerine getirildiğini belirten Kadrocular, belediye işletmelerinin yabancı ve özel teşebbüs eliyle yürütülmesinin adeta bir zorunluluk olarak gösterildiğini ifade etmektedirler. Oysa Kadroculara göre, işletmelerin belediyelerin bünyesine katılmasının işlerin işleyişi ve belediyelerin zarar edeceği düşüncesi ile ilgisi bulunmamaktadır. Buna ilişkin Devlet Demiryolları İdaresi'ni örnek olarak göstermektedirler. Kadroculara göre, demiryolu idaresi yabancıların elinde bulunan idarelerden daha ileri ve daha rasyonel çalışmaktadır. Yine devlet elinde bulunan Ankara'daki telefon işleri, İstanbul'unkinden daha iyi ve düzgün işletilmektedir. İstanbul'da bulunan Terkos suyunun belediyeye geçmesiyle halkın şikayetleri azalmış, su işleri için olumlu adımlar atılmıştır. Bu örnekler üzerinden Kadrocular diğer işletmelerin de devlet eliyle yürütülmesi durumunda en az o günkü kadar verim alabileceklerini iddia etmişlerdir (Tör, 1934b).

Kadrocular işletmelerin belediyelerin yönetimi altına alınmasının hem halkın faydasına olacağını hem de kent açısından milli sermayenin gelişmesine yarayacağını düşünmektedirler. İstanbul gibi büyük bir kent belediyesinde bütçenin darlığı yüzünden birçok kentsel ihtiyacın ihmal edildiğini belirten Kadrocular, imtiyazlı şirketlerin ise her yıl kârlarını arttırdıklarını belirtmektedirler. Şirketler sermayelerini amorti etmek, yeni sermaye yatırımlarından kaçınmak, fiyatları yüksek tutmak, gerçek kârlarını gizlemek gibi durumlar içine girmektedirler. Kent halkının alım gücüne uygun bir fiyat politikası bu şirketler nedeniyle izlenememektedir. Ayrıca şirketler genellikle kârlarını ülke dışına aktarmaktadır. Oysa devlet eliyle yürütülen faaliyetlerde yatırım yapma ve ilgili diğer hizmetlere sermaye aktarımı söz konusudur. Bu hizmetlerin belediyeler tarafından yapılması durumunda fiyatlarda düşme yaşanacak ve kent ekonomisi milli temelde gelişecektir. Kadroculara göre belediyelerin öncelikli amacı kâr olmamalıdır ancak kent işletmelerinin iyi ve "iktisadi" bir yönetim altında kâr bırakan müesseselere dönüşmesi sanıldığı kadar zor değildir. Bunun için belediyelerin daha fazla modernleşmesi ve rasyonelleşmesi gerekmektedir. Yabancı şirketlerin tasfiyesi, milli sermayenin gelişmesi, ödeme dengesinin korunması, kent ihtiyaçlarının halkçı bir şekilde düzenlenmesi, belediyelere yeni gelir kalemlerinin kazandırılması ve nihayetinde modern bir belediye siyaseti için kent işletmelerinin belediyeleştirilmesi gerekmektedir (Tör, 1934b). Kadrocular bürokratik belediye yerine işçi ya da halkçı olarak niteledikleri bir belediye anlayışını savunmakta (Tör, 1934c) ve sonuç itibarıyla kent ve belediye politikasında devletçiliği savunmaktadırlar (Aydemir, 1934b).

Sonuç ve öneriler

1932-1934 yılları arasında yayımlanan Kadro, Türk siyasal ve fikir hayatında önemli bir yer tutan ve akademik anlamda birçok açıdan ele alınmış bir dergidir. Edebiyat, entelektüel, planlama, devletçilik gibi çeşitli konular üzerinden anlaşılmalı çalışılan Kadrocuların neredeyse ele almış olduğu her konuda belirli bir bakış açısına sahip oldukları görülmektedir. Kurucularının Marksist gelenekten gelmesi nedeniyle metinlerde; sınıf, kapitalizm, iş bölümü gibi kavramlara sıklıkla rastlanılmaktadır. Sosyalizm ve kapitalizmin dışında üçüncü bir yol arayışında olan ve yeni kurulan cumhuriyetin kalkınma ideolojisini bu teori üzerine kurmaya çalışan kadrocuların Rus ihtilalinden etkilendikleri ve devletçilik ile planlama kavramlarını neredeyse ele almış oldukları birçok olguya uyarladıkları görülmektedir.

Bu çalışmanın konusu olan kent olgusu Kadrocuların yazılarında çoğu zaman dolaylı bir şekilde ve genellikle kır/köy bağlamı ile ele alınmıştır. 36 adet derginin taranması ile kent konusunun üç kısımda incelenmesinin uygun olduğu görülmüştür. İlk olarak, Kadrocular yazılarında mevcut kentlerin durumunu tahlil etmişlerdir. Buna göre 1930'lu yılların kentleri okuma yazma, ileri teknik, elektriğin hane ve sanayide kullanımı gibi birçok açıdan oldukça geridedir. Kentlerin ileri oldukları tek yer kentlerde gelişen ranttır. Ancak bu rant köyden kente ve kentten köye bir seyir izlediği için milli ekonomiye istenilen katkıyı sunamamaktadır. Oysa diğer ülkelerde bu durum sanayinin, ticaretin ve başka iş sahalarının gelişmesini sağlamaktadır. İkinci olarak, Kadrocular bu sorunların nasıl aşılacağı üzerinde durmuşlardır. Buna göre, mevcut mübadele yönteminin değişmesi ve geri tekniğin yerini makineleşmenin alması gerekmektedir. Ayrıca kırlarda yeni toprak işleme sistemlerinin kentlerde ise yeni sanayi tekniklerinin kullanılmasını önermişlerdir. Tüm bunların gerçekleşmesini ise planlamaya dayandırmışlardır. Son olarak Kadrocular kent ve belediyecilik konusu üzerinde durmuşlardır. Kadroculara göre, kişilerin özel mülkiyetinde dilediği tarzda yapılaşmaya gitmesi çarpık kentleşmeye neden olmaktadır. Kenti tüm unsurlarıyla (yol, meydan, bina vb.) bir bütün olarak ele alan Kadroculara göre kentlerin belirli bir uyum içinde gelişmesi gerekmektedir. Bu nedenle dış yapıları kente ait olan tüm yapılar belirli bir nizam planı içinde inşa edilmelidir. Kadroculara göre planlama kent için kaçınılmazdır ve inşaat alanında mimarların denetimi esas olmalıdır. Belediyeler yalnızca arsa sınırlarının belirlenmesi değil yapılacak inşaatların biçiminde de söz hakkına sahip olmalıdırlar. Kadroculara göre, devletin hakim olmadığı neredeyse her alanda iktisadi anlamda bir gerileme ya da ilerleyememe durumu söz konusudur ve belediyeler bunlardan biridir. Belediyelere yerel hizmetlerin sunumunda aktif bir rol biçen Kadrocular, birçok kamusal hizmetin (elektrik, telefon, su, taşıma) belediyeler tarafından yerine getirilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Aksi halde yabancı sermaye elinde olan bu hizmetlerden hem az kişi yararlanacaktır hem de bu hizmetler neticesinde elde edilen kâr dışarı akacaktır. Bu durumun önüne geçmek için ve kentsel kamusal hizmetleri daha ucuza sunmak ve daha yaygın bir hale getirmek için işletmelerin belediyelere ait olması gerektiğini savunmuşlardır ve bunlar için belediyelerin daha fazla iktisadi olmasını, modernleşmesini ve rasyonelleşmesini önermişlerdir.

Sonuç olarak, kadrocuların kent okumasında, kente ve kentleşmeye ait bakış açıları iktisadi devletçiliğin hakim olduğu görülmektedir. Kadrocuların kenti ele alış biçiminin, kent planlaması fikrinin ve kentleşmeye ilişkin önerilerinin geçerliliğini koruduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Aydemir, Ş. S. (1932a). İçpazar ve iktisatta (bütün)lük. *Kadro*, (10), 7-12.
- Aydemir, Ş. S. (1932b). Tabiata tehakküm. *Kadro*, (3), 19-24.
- Aydemir, Ş. S. (1934a). İş kanunu yeni cemiyetin temel kanunlarından biridir. *Kadro*, (30), 5-15.
- Aydemir, Ş. S. (1934b). Programlı devletçilik. *Kadro*, (34), 5-13.
- Aydemir, Ş. S. (1978). *Suyu arayan adam*. Remzi Kitabevi.
- Baran, T. (1993). 1923-1938 yılları arasında İzmir'in imarı, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 283-294.
- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1937). Genel nüfus sayımı. 18.08.2023 tarihinde <https://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0015557.pdf> adresinden erişildi.
- Batty, M. (2022). Mumford's recurring challenge: What is a city? *EPB: Urban Analytics and City Science*, 49(2), 387-390.
- Boochin, M. (1999). *Kentsiz kentleşme*. Ayrıntı Kitabevi.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar*. İletişim Yayınları.
- Bozkurt, V. (2018). Cemaatler: Kavramsal, kuramsal temeller ve Türkiye. *USE 2. Uluslararası Sosyoloji ve Ekonomi Kongresi Tebliğler Kitabı*. 436-449.
- Demirci, F. (2006). Kadro hareketi ve kadrocular. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (15), 35-54.
- Demirkanoğlu, Y. (2018). Sovyet ihtilalinin Türk düşün yapısına etkisi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 557-570.
- Erat, V. (2018). Kadro Dergisi'nde planlama anlayışı. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 51-59.

- EU. (2019). Urban data platform plus. 19.08.2023 tarihinde <https://urban.jrc.ec.europa.eu/thefutureofcities/what-is-a-city#the-chapter> adresinden erişildi.
- European Community Statistical Office, (t.y). 18.08.2023 tarihinde Degree of urbanisation. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/degree-of-urbanisation/background> adresinden erişildi.
- Evsile, M. (2018). Cumhuriyet döneminde sanayileşme faaliyetleri (1923-1950). *History Studies*, 10(8), 109-119.
- Gökdu, A., ve Yaman, M. (2020). Yerel yönetimlerde kent planlaması anlayışının dönüşüm evrelerine bir örnek: Kütahya kenti (1923-1960). *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 29(1), 35-65.
- Güngör, E. (1990). *Kültür değişmesi ve milliyetçilik*. Ötüken Neşriyat.
- Halifeoğlu, M., ve Kuzgun, M. (2016). Kadro Hareketinin organik aydın yaratma 'ülküsü'. *Amme İdaresi Dergisi*, 49(4), 65-84.
- Harris, G. S. (2002). *The communists and the Kadro Movement shaping ideology in Atatürk's Turkey*. The Isis Press.
- Işık, M., ve Eşitti, Ş. (2014). Kadro Dergisinde üçüncü yol söylemi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18(2), 265-294.
- İrdem, İ., ve Lenger, A. (2021). 1923-1950 arası dönemde Ankara kentleşmesi ve sorunları. *Akademik Bakış*, 14(28), 331-357.
- Kadro Dergisi. (1932). Kadro. *Kadro*, (1), 2-5.
- Kadro Dergisi. (1933). Türk inkılabında Gazi ve bizim inanımız. *Kadro*, (24), 3-4.
- Kamu Yönetimi Derneği. (2023). TÜİK kır-kent tanımını güncelledi. 11.08.2023 tarihinde <https://kamuyonetimi.org.tr/tuik-kir-kent-tanimini-guncelledi/> adresinden erişildi.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (1933). Ankara Roma Moskova. *Kadro*, (13), 29-31.
- Karlı, İ. (2015). Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde Kadro Dergisi'nin ideolojik tasarımı. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 3(4), 139-160.
- Keleş, R. (1998). *Kentbilim terimleri sözlüğü*. İmge Kitabevi.
- Keleş, R., ve Mengi, A. (2017). *Kent hukuku*. İmge Kitabevi.
- Koçak Turhanoğlu, F. A. (2019). Türkiye'nin kentleşme deneyimi:1923-2000. F. Güneş içinde, *Kent Sosyolojisi* (s. 215-242), Anadolu Üniversitesi.
- Koyuncu, A. (2015). *Kentleşme ve göç*. Hikmetevi Yayınları.
- Lefebvre, H. (2017). *Kentsel devrim*. Sel Yayıncılık.
- Memiş, S., ve Belir, Ö. (2023). Cumhuriyet dönemi modernleşme sürecinin mimarlığa etkileri: İzmit halkevi. *Design and Planning Research*, 7(1), 43-50.
- Niray, N. (2002). Tarihsel süreç içinde kentleşme olgusu. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (9), 1-27.
- Sağlam, M. A. (2020). Kadro Dergisinin/Hareketinin kırsala bakışı. *Tarih Okulu Dergisi*, 13(48), 3450-3477.
- Sağlam, S. (2016). 1923-1950 yılları arasında Türkiye'de kent ve kentleşme Olgusu. *Sosyoloji Konferansları*, 532, 257-274.
- Sjoberg, G. (1960). *The preindustrial city past and present*. The Free Press.
- Sunar, L. (2004). Kadro Dergisi/Hareketi ve etkileri:Türk devlet ideolojisi ve sol Kemalizmin oluflumu bağlamında bir analiz. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(1), 511-526.
- Şahin, Y. (2013). *Kentleşme politikası*. Ekin Basım Yayın.
- Şenyapılı, T. (2004). *Barakadan gecekonduya Ankara'da kentsel mekanın dönüşümü 1923-1960*. İletişim Yayınları.
- Tekeli, İ. (1982). *Türkiye'de kentleşme yazıları*. Turhan Kitabevi.
- Tekeli, İ. (1997). *Türkiye'de kent tarihi yazıcılığı üzerine düşünceler*. 08.08.2023 tarihinde tarihinde [https://www.academia.edu/30475513/T%C3%BCrkiyede_Kent_Tarihi_Yaz%C4%B1c%C4%B1l%C4%B1%C4%B1_%C3%9Czerine_D%C3%BC%C5%9F%C3%BCnceler](https://www.academia.edu/30475513/T%C3%BCrkiyede_Kent_Tarihi_Yaz%C4%B1c%C4%B1l%C4%B1%C4%B1%C4%B1_%C3%9Czerine_D%C3%BC%C5%9F%C3%BCnceler) adresinden erişildi.
- Tekeli, İ. (2005). Kent tarihi yazımı konusunda yeni bir paradigma önerisi. T. Şenyapılı içinde, *Cumhuriyet Ankarası*. ODTÜ Yayıncılık.
- Tekeli, İ., ve İlkin, S. (1984). Türkiye'de bir aydın hareketi: Kadro. *Toplum ve Bilim*, (24), 35-97.
- The United Nations Human Settlements Programme (UN-Habitat), *What is a city?* 18.08.2023 tarihinde https://unhabitat.org/sites/default/files/2020/06/city_definition_what_is_a_city.pdf adresinden erişildi.

- Tökin, İ. H. (1932a). Türkiye köy iktisadiyatında toprak rantı. *Kadro*, (4), 10-14.
- Tökin, İ. H. (1932b). Türkiye köy iktisadiyatında borçlanma şekilleri. *Kadro*, (3), 25-34.
- Tökin, İ. H. (1932c). Şark vilayetlerinde derebeylik. *Kadro*, (11), 22-29.
- Tökin, İ. H. (1932d). Köy iktisadiyatında teknik inkılap. *Kadro*, (2), 15-21.
- Tör, V. N. (1933). Şehirlerimizin güzelliğini zevksiz ev sahiplerinin tecavüzünden kurtarmalıyız! *Kadro*, (20), 47-48.
- Tör, V. N. (1934a). Ümmilikle mücadele için köy kampları. *Kadro*, (1), 42-43.
- Tör, V. N. (1934b). Belediyeleştirme. *Kadro*, 28, 14-18.
- Tör, V. N. (1934c). Demiryolu tarife siyasetimizde inkılap. *Kadro*, (32), 12-16.
- Turut, H., ve ÖZGÜR, M. (2018). Klasik kent kuramlarından eleştirel kent kuramlarına geçiş bağlamında kentleri yeniden okumak. *Ege Coğrafya Dergisi*, 27(1), 1-19.
- Tuzcuoğlu, F. (2003). *Metropoliten yönetim*. Sakarya Kitabevi.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2023). *Kent-Kır nüfus istatistikleri*. (2022). 17.08.2023 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Kent-Kir-Nufus-Istatistikleri-2022-49755vedil=1> adresinden erişildi.
- Türkmenoğlu Köse, D. (2019). Kadro Dergisi ve devletçi ekonomi anlayışlarına bakış. 4. *InTraders Uluslararası Ticaret Kongresi* (s. 55-59).
- Uslu, A. (2012). Kadro Dergisi: Dil ve edebiyat anlayışı. *Turkish Studies*, 7(2), 1103-1114.
- Varlı, A. (2012). Kadro Dergisi üzerinden bir deneme: "Milli iktisat'tan devletçiliğe". *Öneri*, 10(37), 167-174.
- Weber, M. (2000). *Şehir: Modern kentin oluşumu*. Bakış Yayınları.
- Wirth, L. (1938). Urbanism as a way of life. *American Journal of Sociology*, 44(1), 1-24.
- Yakut, S. (1979). *Türkiye'de Kentleşme*. Kültür Bakanlığı Yayınları .
- Yazman, M. Ş. (1933a). Elektrikli Türkiye. *Kadro*, (13), 35-41.
- Yazman, M. Ş. (1933b). Elektrikli Türkiye II. *Kadro*, (14), 45-50.
- Yazman, M. Ş. (1933c). Elektrikli Türkiye III. *Kadro*, (15), 40-46.

Etik kurul onayı

Cumhuriyet döneminde kent olgusunun Kadro Dergisi üzerinden incelenmesi sebebi ile bu araştırma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Political marketing in the 100th Year of the Republic of Turkey: A bibliometric comparison of international and Turkish literature
Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılında siyasal pazarlama: Uluslararası ve Türkçe literatürün bibliyometrik karşılaştırması

Gönderim Tarihi / Received: 29.08.2023

Kürşad ÖZKAYNAR¹

Kabul Tarihi / Accepted: 20.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1352007](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1352007)

ABSTRACT: Political marketing is an essential field due to its role in shaping the function of democratic participation. It also has the function of increasing the level of conscious citizenship by encouraging the interest and participation of voters in democratic processes. It helps to create the desired public image for political candidates and parties and creates an identity in line with the values and aspirations of voters. In this respect, it is essential to analyse political marketing phases, which are becoming increasingly important in the literature. When the status of political marketing, which is a new field compared to traditional marketing discipline, is analysed both in international publications and in Turkey, it is seen that the number of publications is insufficient. There needs to be a comparative bibliometric analysis of international literature and Turkey among the existing publications. This study aims to provide a general map of foreign and domestic literature on the concept. The study analysed 1,150 publications in the Web of Science database by bibliometric analysis method. Only 14 studies from Türkiye have been included in these 40 years (1983-2023). "VOSviewer" software was used for data visualisation. The Dergipark database was used for Turkish literature. Since the Dergipark database does not support visualisation software, the researcher manually scanned and classified the publications. The study will serve as a summary guide for those who want to conduct research in the field of political marketing. The comparison of foreign and domestic literature is one of the essential aspects of the study. Insights were tried to be provided by looking at the volume and impact of the data. As a result of the analyses, research trends, the issues that have been studied so far and the recommended issues are also mentioned.

Keywords: Political marketing, Bibliometric analysis, VOSviewer, Dergipark, Web of Science

ÖZ: Siyasal pazarlama, demokratik katılımın işlevini şekillendirmedeki rolü nedeniyle önemli bir alandır. Seçmenlerin demokratik süreçlere ilgi ve katılımını teşvik ederek bilinçli vatandaşlık düzeyini artırma işlevine de sahiptir. Siyasi adaylar ve partiler için arzu edilen kamu imajının yaratılmasına yardımcı olur ve seçmenlerin değerleri ve istekleri doğrultusunda bir kimlik oluşturur. Bu bağlamda, literatürde giderek önem kazanan siyasal pazarlama evrelerini analiz etmek önemlidir.

Geleneksel pazarlama disiplinine göre yeni bir alan olan siyasal pazarlamanın hem uluslararası yayınlardaki hem de Türkiye'deki durumu incelendiğinde yayın sayısının yetersiz olduğu görülmektedir. Mevcut yayınlar arasında uluslararası literatür ve Türkiye için karşılaştırmalı bir bibliyometrik analize ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışma, kavramla ilgili yabancı ve yerli literatürün genel bir haritasını çıkarmayı amaçlamaktadır. Çalışmada Web of Science veri tabanında yer alan 1.150 yayın bibliyometrik analiz yöntemi ile incelenmiştir. Bu 40 yıl (1983-2023) içerisinde Türkiye'den sadece 14 çalışmaya yer verilmiştir. Veri görselleştirme için "VOSviewer" yazılımı kullanılmıştır. Türkçe literatür için Dergipark veri tabanı kullanılmıştır. Dergipark veri tabanı görselleştirme yazılımını desteklemediği için araştırmacı yayınlara manuel olarak taramış ve sınıflandırmıştır. Çalışma, politik pazarlama alanında araştırma yapmak isteyenler için özet bir rehber niteliği taşıyacaktır. Yabancı ve yerli literatürün karşılaştırılması çalışmanın temel unsurlarından biridir. Verilerin hacmine ve etkisine bakılarak içgörü sağlanmaya çalışılmıştır. Analizler sonucunda araştırma trendleri, bugüne kadar çalışılmış konular ve önerilen konulara da değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Siyasal pazarlama, Bibliyometrik analiz, VOSviewer, Dergipark, Web of Science

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Zara Ahmet Çuhadaroğlu Meslek Yüksekokulu/Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü, kursadozkaynar@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1683-9591>

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Literatür taraması

Siyasal pazarlama, demokrasinin katılım fonksiyonunu şekillendirmedeki önemli rolü sebebiyle çağdaş toplumlarda büyük önem taşımaktadır (Lilleker, 2015; Henneberg, Scammell ve O'Shaughnessy, 2009). Siyasal pazarlama, siyasal iletişim, halkla ilişkiler ve propaganda çalışmalarından her geçen gün ayrılmaktadır. Yapılan çalışmalar söz konusu kavramlar ile siyasi pazarlamanın farklarını ortaya koymaktadır. Siyasi adaylar ve partiler için istenen kamusal imajların oluşturulmasına ve yansıtılmasına yardımcı olarak seçmenlerin değerleri ve istekleriyle uyumlu, ilişkilendirilebilir bir kimlik oluşturur. Bu sebeple siyasal pazarlama kavramının, geçmişten bugüne kadar geçirdiği evrelerinin literatürdeki izdüşümünü çıkarmak önemlidir.

Siyasi pazarlama, pazarlama ilkelerinin siyasi kampanyalara, adaylara ve partilere stratejik olarak uygulanmasını içermektedir. Bu, belirli seçmen kesimlerinde yankı uyandıran mesajları uyarlamak için kamuoyu görüşlerinin, toplumsal dinamiklerin ve kültürel unsurların analizini kapsamaktadır. Ticari pazarlama (Kotler ve Roberto, 1986) ile benzerlikler taşısa da, siyasi pazarlama, bilgilendirilmiş vatandaşlığı teşvik etmek, seçmen katılımını artırmak ve demokratik söylemi zenginleştirmek gibi daha geniş bir hedefe sahiptir.

Siyasal pazarlamanın temel bileşenleri, bölümlendirme ve hedefleme, konumlandırma ve markalaşma, mesaj geliştirme, medya ve iletişim stratejisi olarak sayılabilir. Bölümlendirme yani segmentasyon çalışmalarında ayrıca hedefleme çalışmalarında, ticari pazarlamaya benzer şekilde, siyasi pazarlamacılar da seçmenleri demografik, sosyoekonomik statü ve psikografik özelliklere göre analiz etmektedir. Bu segmentasyon, kişiselleştirilmiş kampanya stratejilerini kolaylaştırır. Özellikle internetin ve sosyal medyanın gelişmesi ile birlikte söz konusu programların algoritmaları, kişilerin beğenilerine, paylaşımlarına ve diğer tepkilerine göre kişiselleştirmiş mesaj üretme konusunda yetkindir. Konumlandırma ve markalaşma çalışmalarında siyasi partiler, liderler, adaylar veya kampanya yöneticileri, benzersiz değerlerini ve politika önerilerini vurgulayarak kendilerini seçmenlerin zihninde konumlandırmaktadır. Bu markalaşma çalışmaları, onları rakiplerinden ayıran tanımlanabilir bir kimlik oluşturmaktadır. Mesaj geliştirme çalışmaları, siyasal pazarlama çalışmalarının önemli bir aşamasıdır. Seçmenlerin kaygıları ve istekleriyle uyumlu, ilgi çekici mesajlar hazırlamak siyasi pazarlamanın özünde yatmaktadır. Etkili mesajlar seçmenle duygusal bağlar kurmakta ve seçmen sadakatini teşvik etmektedir. Siyasal pazarlama ile ilgili teorik literatür (Henneberg, Scammell ve O'Shaughnessy, 2009) veya önceki çalışmalarda tespit edilmiş bulgular (Lock ve Harris, 1996), günden güne değişmektedir. Küreselleşmenin etkileri ile birlikte dünyadaki demokrasi anlayışı değişmektedir. Aynı zamanda internetten ve sosyal medyadan sürekli bilgi alma özgürlüğü olan seçmenin tutum ve tavırları değişebilmekte, aidiyet ve sadakat konusunda esnek davranabilmektedir. Ömrünün sonuna kadar ya da uzun süreli bir siyasi partiye veya adaya bağlı olma alışkanlıkları terk edilmektedir. Medya ve iletişim stratejisi çalışmaları da önemli bir alandır. Çünkü her ne kadar konvansiyonel medya izlenme oranları düşmüş olsa da özellikle TV halen en etkili iletişim kanallarından birisidir (Stoll, 2023). Ayrıca yapılan çalışmalar, seçmenlerin sosyal medya haberlerinden şüphelendiklerini ancak TV yayınlarına güven duyduklarını göstermektedir (Torres, Piña, Southwell ve Garcia-Baza, 2023). Sosyal medyada doğrulanmamış haberlerin, montajlanmış görüntü ve fotoğrafların çokluğu bu sorunları derinleştirmektedir.

Yöntem

Çalışmada siyasal pazarlamanın yukarıda sayılan özelliklerini içerdiği varsayılan yayınların incelenmesi düşünülmüştür. Siyasal pazarlamanın hem uluslararası yayınlardaki hem de Türkiye'deki durumu incelendiğinde yayın sayısının diğer disiplinlerdeki konulara göre yeterli olmadığı söylenebilir. Mevcut yayınlar içinde uluslararası literatür ve Türkiye kıyaslamalı bibliyometrik analizine rastlanılmamıştır. Yüksek lisans tezlerinin bibliyometrik analizinin bir kez yapıldığı görülmüştür.

Alandaki söz konusu eksikliği gidermek adına yapılan çalışmanın amacı, siyasal pazarlama kavramı ile ilgili yabancı ve yerli literatüre ait çalışmaların genel bir haritasını ortaya koymaktır. Çalışmada Web of Science veri tabanında bulunan çalışmalar bibliyometrik analiz yöntemi ile mercek altına alınmıştır. 1984-2023 yılları arasında (erken görünüm yayımlar dahil) 1.150 adet çalışmaya rastlanmıştır, tamamı

analize dahil edilmiştir. 75 ülke içerisinde ABD (259 çalışma) ve İngiltere (204) çalışma ile göze çarpmaktadır. Yaklaşık 40 yıllık zaman diliminde ülkemizden sadece 14 çalışma yer bulmuştur. Analiz sonuçlarının veri görselleştirilmesi aşamasında “VOSviewer” adlı yazılım kullanılmıştır.

Türkçe literatür için Dergipark veritabanı esas alınmıştır. Dergipark görselleştirme yazılımlarını desteklemediği için söz konusu makaleler manuel olarak taranmış ve araştırmacı tarafından sınıflandırılmıştır.

Bibliyometrik analizler için öngörülen bazı adımlar vardır. Yapılan çalışmalar küçük farklardan da oluşsa hemen hemen izlenen adımlar benzerdir. Araştırmanın kapsamının belirlenmesi bibliyometrik analizin birinci adımı olarak düşünülmektedir. Sonraki aşama, veri tabanı seçimi ve anahtar kelimelerin belirlenmesini içermektedir. Üçüncü aşama, verilerin elde edilmesini ve filtrelenmesini içermektedir. Bu çalışmada 1.150 çalışmanın tamamı analize dahil edilmiş, herhangi bir filtreleme işlemi yapılmamıştır.

Bulgular ve tartışma

Web of Science veri tabanındaki ilk çalışma 1984 yılına aittir. Yaklaşık 40 yıllık zaman diliminde diğer bilim dallarına ve disiplinlere göre çalışmaların az olduğu söylenebilir. 2005 yılında çalışmalarda bir anda artış olduğu gözlenmektedir. 2020 yılından sonra çalışmaların sayısındaki düşüş ise dikkat çekicidir. Political marketing anahtar kelimeli Web of Science veri tabanındaki çalışmalar 74 farklı kategoride listelenmiştir.

Yine DergiPark veritabanındaki çalışmalar politik pazarlama ve siyasal pazarlama anahtar kelimeleri kullanılarak alınmış, sadece mükerrer olanlar analiz dışı tutulmuştur. Bir sonraki adım verilerin analiz aşamasıdır. Bu aşamada atıf analizi, ortak atıf analizi ve bibliyografik bağlantı analizi gibi bibliyometrik teknikler kullanılarak veriler analiz edilmektedir. Buradaki amaç, literatürdeki boşlukları belirlemektir. Son aşama, elde edilen sonuçların tartışılmasını içermektedir. Bu aşamada bibliyometrik analizden elde edilen bulgular temel alınarak sonuçlar sunulmuştur.

Sonuç ve öneriler

Çalışmanın, siyasal pazarlama alanında araştırma yapmak isteyenler için özet rehber niteliğinde olacağı düşünülmektedir. Ayrıca hem yabancı hem de yerli literatürün karşılaştırılmış olması çalışmanın önemli yanlarından birisidir. Çalışma sonucunda verilerin hacmi ve etkisine bakılarak içgörüler sağlanmaya çalışılmıştır. Yapılan analizler neticesinde araştırma eğilimleri, bugüne kadar çalışılan ve çalışılması önerilen konulara da temas edilmiştir.

Sonuç olarak, siyasal pazarlamanın demokratik katılımın şekillenmesindeki rolü göz önünde bulundurulduğunda, bu alanda yapılan araştırmaların artması ve çeşitlenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu çalışma, literatürdeki boşluğu doldurarak, siyasal pazarlama alanındaki mevcut bilgi birikimine katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

Introduction

Democracy is the best form of government known at the last point in human history. The participation of the public in political processes, the ability to intervene in politics not only from election to election but also at all times with the developing technology, and the existence of mechanisms that can make elected officials resign are the positive aspects of democracy. On the other hand, the possibility of manipulation of elections, the options of candidates and political parties with higher financial power to influence voters, and the use of this power in their favour by those who hold power in political parties can be counted among the handicaps of democracy.

While democracy is realised through elections, the methods and techniques for presenting promises to voters, convincing them and gaining votes have changed daily. These are constantly changing and developing, from street speeches to radio speeches, from print media to television in traditional media. Finally, with the introduction of the internet and social media, democratic processes have moved to a different point.

The methods used in reaching out to voters have also changed, and political science has collaborated with many disciplines, such as psychology, sociology, anthropology, law and economics. Recently, political science has started to use the techniques and tools of the marketing discipline, and thus, the concept of political marketing has entered the literature.

Political marketing is a new field in the ever-evolving environment of democracy, where ideas are debated, rigorously adapted, tested, and strategically disseminated. In an era characterised by rapidly changing means of communication, political marketing practices have emerged as an influential force shaping the destinies of societies and the outcomes of elections. The impact of traditional election campaigns and activities is gradually decreasing. From the days of square speeches and one-to-one contact with voters, we have moved to the era of live internet broadcasts. Political parties and candidates must navigate a complex and dynamic network of digital platforms, traditional media, and interpersonal connections to attract and win the attention of increasingly discerning voters. There needs to be more than just winning the voters in question; it is necessary to retain their votes until the next election. The decline in brand loyalty seen in marketing practices is also the case in politics. Voters do not stick to a party or a candidate fixedly and may experience an axis shift according to promises and policies.

The impact of political marketing is not limited to campaign periods and election results; it extends far beyond casting votes. The tactics used in this field influence how voters perceive leaders, parties or candidates, how policies are framed and how public discourse is shaped. It has the potential to polarise or unite, instil hope or instil fear, and raise public awareness on critical issues.

In this sense, political marketing is an increasingly important field of study. It would not be correct to perceive the framework of political marketing only as persuading voters. Political marketing should have a style that distinguishes it from political communication and propaganda. This means that political marketing should be social welfare orientated, unifying rather than dividing individuals, and protecting the main principles of democracy. Political marketing should be integral to democratic processes by raising its status as an assistant among other disciplines and disciplines to a higher level. Ethical concerns increase as the lines between political discourses and marketing techniques and tactics become more intertwined. Political marketing should also work on issues that eliminate these ethical concerns.

This study aims to provide a general mapping of the studies conducted to reveal the multifaceted world of political marketing mentioned above. It also includes a comparison of the issues addressed in both international literature and Turkish publications.

Literature review

Before defining the concept of political marketing, it is helpful to determine its foundations and application principles. When considered separately, politics and marketing disciplines can be perceived as very different fields.

Lees-Marshment (2001) states that political marketing has a broad scope and offers new analytical tools to explain the behaviour of political organisations. He also uses the metaphor of marriage to clarify the subject. Accordingly, political marketing is a marriage between politics and marketing. It is based on product, sales and other marketing concepts and techniques, such as market intelligence and adapts them to the traditional principles of political science to achieve better results.

Political marketing

As in other fields of social sciences, many definitions have been made for political marketing. Polat (2015) categorised these definitions according to their differences and adopted four approaches. These are the content approach, process approach, marketing-oriented approach and strategic approach. An example defined according to the content approach is found in the study conducted by Butler and Collins (1994). According to this approach, political marketing is marketing ideas and opinions about public or political issues or specific candidates. In general, political marketing is designed to influence the votes of voters. Unlike conventional marketing, concepts are presented instead of products or services. However, political marketing uses most of the techniques used in product marketing, such as paid advertising, direct mail and publicity.

The most important technological development that accelerates political marketing activities is mass media. Campus (2010) mentions the effect of television, which brings political activities, propaganda and promises to the voter's home, on personalising politics. With the advancement of technology, the influence of traditional mass media, as well as the internet and social media, on political marketing continues to increase. For example, Obama extensively used web 2.0 technologies and social media during his 2008 US Presidential Election campaign. Research shows that Obama's campaign created a large virtual organisation across the US and mobilised a base of more than five million volunteers (Cogburn and Espinoza-Vasquez, 2011).

Internet and social media have advantages and disadvantages compared to traditional and mass media. There is a high possibility of manipulating voters and consumers through the Internet and social media. However, it can be said that the Internet and social media are essential for political parties and candidates who cannot afford the cost of traditional media to make their voices heard and participate in democratic processes. Ridge-Newman and Mitchell (2016) emphasise in their study that citizens cannot intervene in the mainstream media and that the participation of society in public debates through the Internet and social media is essential for democracy.

Black and Veloutsou (2017) argue that political campaigns often recruit large numbers of volunteers or activists from the public, who act as working consumers and proactively build the brand, partly by utilising marketing resources.

In terms of political marketing, consumers, i.e., voters, directly derive value from the political process. They spend time or effort to obtain this value and vote. In this context, voters, active party supporters and current party members can be considered consumers. On the other hand, even if they do not actively participate in elections or even vote, all citizens are technically within the scope of political marketing. Due to the nature of political processes, all citizens are affected by state and government policies. Therefore, successful political marketing has to address specific target audiences and the needs of all stakeholders and society at large when in office. This means the entire community has a stake in the political process (Hughes and Dann, 2009).

As in the marketing mix, the political marketing mix consists of four elements. Tan (2002) states that the political marketing mix aims to influence the political behaviour in general and voting behaviour in particular of the electorate that political parties determine as the target audience. Here, the product is the political party leader, political idea or political party. The price is the voting behaviour of the voters. Promotion is all communication activities for the target electorate to vote. Distribution is considered as the representation points of political parties.

Bibliometric analysis of political marketing studies

Bibliometric analysis visualises the data by mapping the field of study using mathematical and statistical methods. These can be elements such as authors, journals, and keywords in the research field, as well as the field's intellectual, conceptual, and social structure (Şimşir, 2021).

A bibliometric analysis of studies published in political marketing will contribute to a better understanding of this field. A quantitative assessment of research outputs and scholarly activities in political marketing allows researchers, policymakers, and practitioners to measure the volume and evolution of the literature in this field over time. By identifying trends and patterns in publication frequency, bibliometric analysis helps to track the development of major themes, emerging topics and shifts in research focus.

Bibliometric analysis also allows the assessment of the influence and impact of specific articles and authors through citation analysis. By analysing citation patterns, researchers will be able to distinguish which studies significantly impact political marketing.

The most important contribution of bibliometric analysis in the field of political marketing is to identify gaps in the existing literature and to identify areas and topics that need further research in the field of political marketing.

Bibliometric analysis provides a panoramic view of political marketing research, enabling the identification of trends, influential names, influential studies, networks of collaboration and knowledge gaps.

Methodology

Some sources on conducting bibliometric analyses only summarise the relevant steps, while others elaborate on the steps in question. Ruiz-Real et al. (2018) listed the steps as defining search criteria, keywords and periods, selecting the database, adjusting and improving the search criteria, fully exporting the results, analysing the information and discussing the results. Öztürk (2021) detailed these steps in his study. In the first stage, the purpose of the research, questions such as what are the expected results of the research and what will the scope and focus of the research are expected to be answered. The second stage is creating the data set related to the relevant literature. Here, the data set is selected, the initial search process is conducted, and the data set file. The third stage is the analysis and visualisation stage. Here, determining the appropriate bibliometric analysis techniques, the appropriate computer package program for analysis, and the appropriate computer package program for visualisation and displaying the analysis results. The fourth and final stage is interpreting the analysis results and findings. This stage includes whether the research questions have been answered, new findings, and suggestions for future studies.

Although the steps are similar, this study was guided by the stages put forward by Öztürk (2021). Accordingly, in the first stage, the study's primary purpose was determined. The aim is to reveal the studies at the international publication level in the field of political marketing, which is a relatively new field, and to determine the studies' common points and impact levels. In addition to this aim, it aims to analyse the Turkish literature publications and compare them with international publications. The scope and focus of the research is to make a general view of the field and to make a mapping in terms of authors, citations, concepts and keywords.

In the second stage, the Web of Science database for international publications and the DergiPark database for Turkish publications were selected as databases. Due to the possibility of duplicate indexing of publications, only Web of Science was included, and databases such as Scopus and Google Scholar were excluded. In addition, DergiPark was preferred because it is the most extensive database in Turkish literature. At this stage, "political marketing" was preferred as a keyword in the Web of Science database. Due to their Turkish usage, the keywords "political marketing" and "politics marketing" were used in the Dergipark database. A total of 58 studies were identified for the keyword "political marketing", and 34 studies were identified for the keyword "political marketing". The analyses were carried out with 88 studies due to eliminating the second of four duplicate studies among 92. Since a

comprehensive scanning was aimed, no filtering process was performed, and all studies were included in the scope of the research. During data visualisations with the VOSviewer program, the researcher determined the criteria according to the structure of each analysis. For example, the best visually possible options were tried and applied, such as a minimum of 20 citations and at least ten publishing countries.

In the third stage, it was decided to conduct co-author, author citation, and keyword analysis. In addition, it was decided to present the studies in the Turkish literature in descriptive form. The VOSviewer (2023) package programme was preferred for analysis and visualisation; version 1.6.19 was used, as it is free of charge and practical to use. The results of the analyses were presented with screenshots of the same package programme.

In the fourth stage, the data, tables and graphs were interpreted, the study's contribution to the field was stated, and suggestions for future researchers were presented. Data extraction from both databases was carried out on 21 August 2023. Similar criteria for graphing or visualising the data in the Web of Science database were also applied to the DergiPark database. Frequent analysis identified keywords, and those with less than three repetitions were not included in the graph table. Again, due to the large number of authors, authors with less than two studies were not included in the graph table, and the researcher created the graphs according to these criteria.

Findings and discussion

The findings of the study were analysed in two parts. In the first part, the findings of the Web of Science database and in the second part, the findings of the DergiPark database are given.

Web of science database

When the keyword political marketing was typed, 1,150 studies were found in the Web of Science database. The studies started in 1984. In 2023, studies published in the early view were also included. Year-based numbers are shown in Table 1.

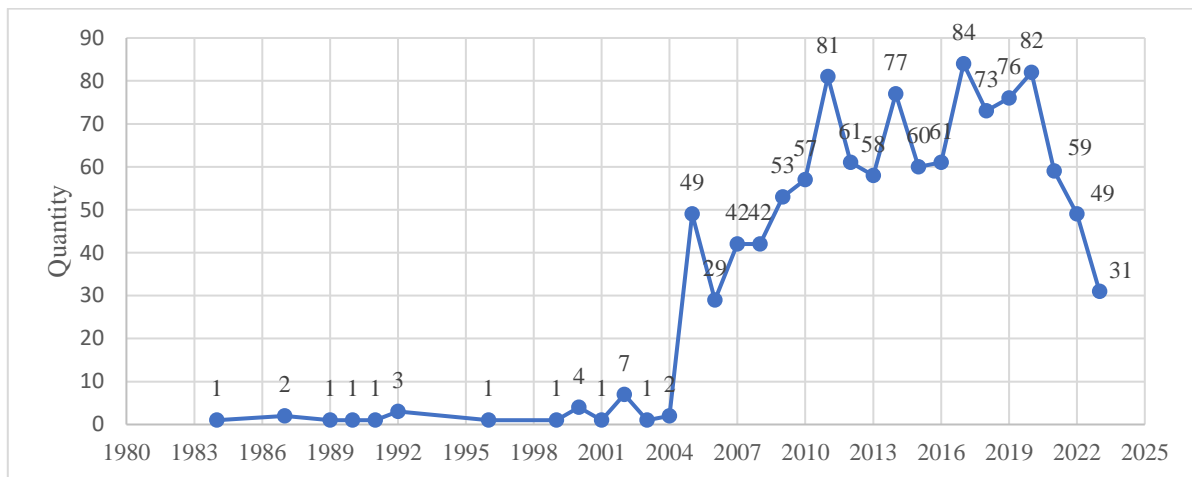
Table 1: 1984 - 2023 number of studies carried out between the years

Years	Quantity	Years	Quantity	Years	Quantity	Years	Quantity
1984	1	2000	4	2008	42	2016	61
1987	2	2001	1	2009	53	2017	84
1989	1	2002	7	2010	57	2018	73
1990	1	2003	1	2011	81	2019	76
1991	1	2004	2	2012	61	2020	82
1992	3	2005	49	2013	58	2021	59
1996	1	2006	29	2014	77	2022	49
1999	1	2007	42	2015	60	2023	31

Source: Created by the researcher based on Web of Science data.

The distribution trend is given in Chart 1 for easy visualisation of the increases and decreases in the number of studies by years.

Chart 1: 1984 - 2023 distribution curve of studies conducted between the years

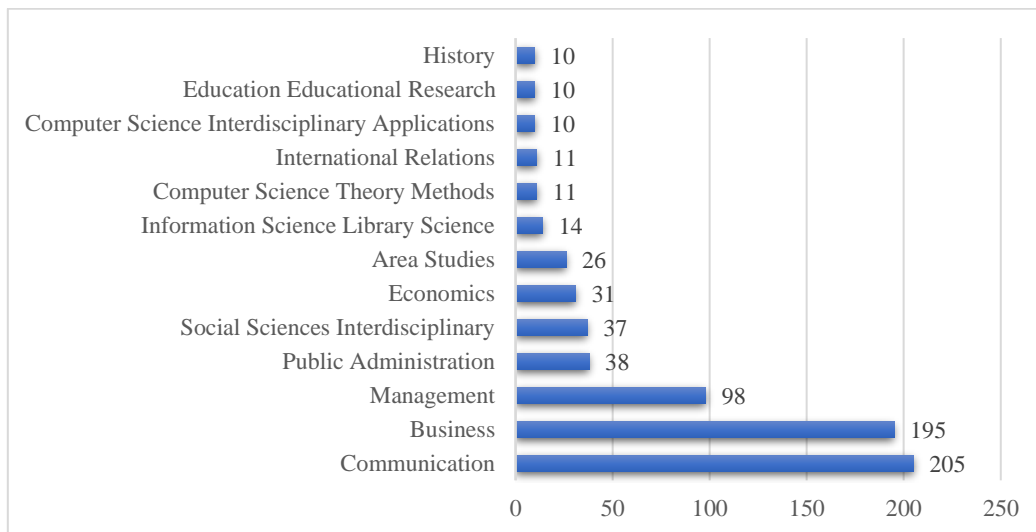

Source: Created by the researcher based on Web of Science data.

As seen in Table 1 and Chart 1, the first study in the database belongs to 1984. There are fewer studies than other disciplines in about 40 years (1984-2023). In 2005, it was observed that there was a sudden increase in studies. After 2020, the decrease in the number of studies is striking.

The studies in the Web of Science database with the keyword political marketing are listed in 74 categories. The fact that there are so many different categories is also worth examining. The distribution of categories with at least ten records is shown in Chart 2.

Chart 2: Distribution of publications by category

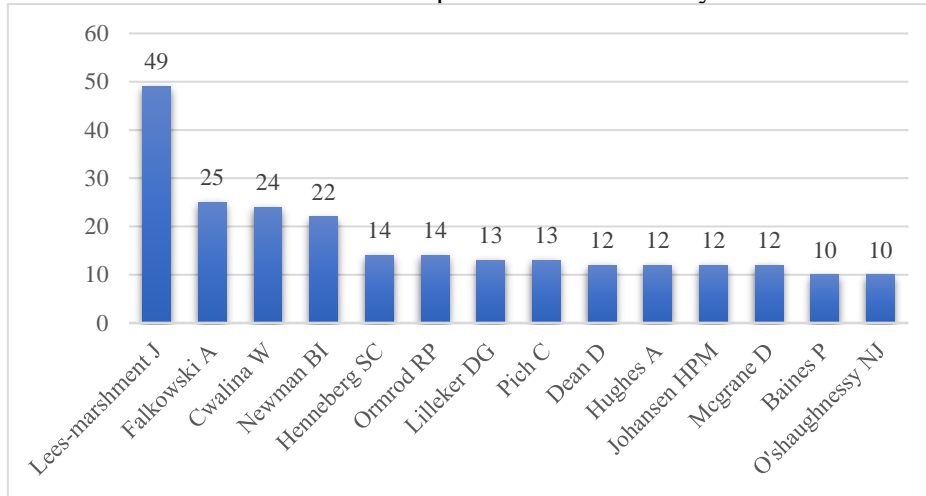
Source: Created by the researcher based on Web of Science data.

As can be seen in the chart, the three most studied categories are communication, business and management.

The studies in the Web of Science database with the keyword political marketing were addressed by 1,478 authors. Since it would be difficult to show the authors in a single chart, a part of the list has been included here to guide the researchers who will work in the field of political marketing. The fact that

there are so many different categories is an issue worthy of further analysis. The list of authors with at least ten studies is shown in Chart 3.

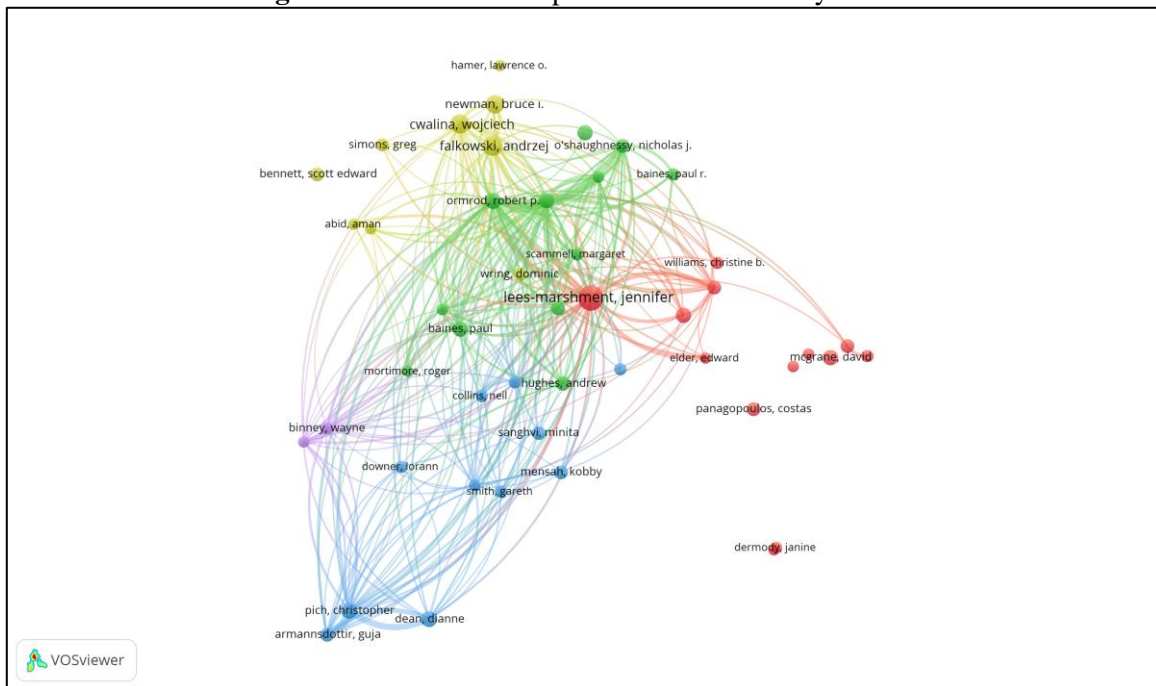
Chart 3: Distribution of publication numbers by authors

Source: Created by the researcher based on Web of Science data.

As can be seen in the graph, each of the authors named Lees-marshment J, Falkowski A, Cwalina W, Newman BI has more than 20 studies. The visualisation of this analysis with the VOSviewer package programme is given in the figure below.

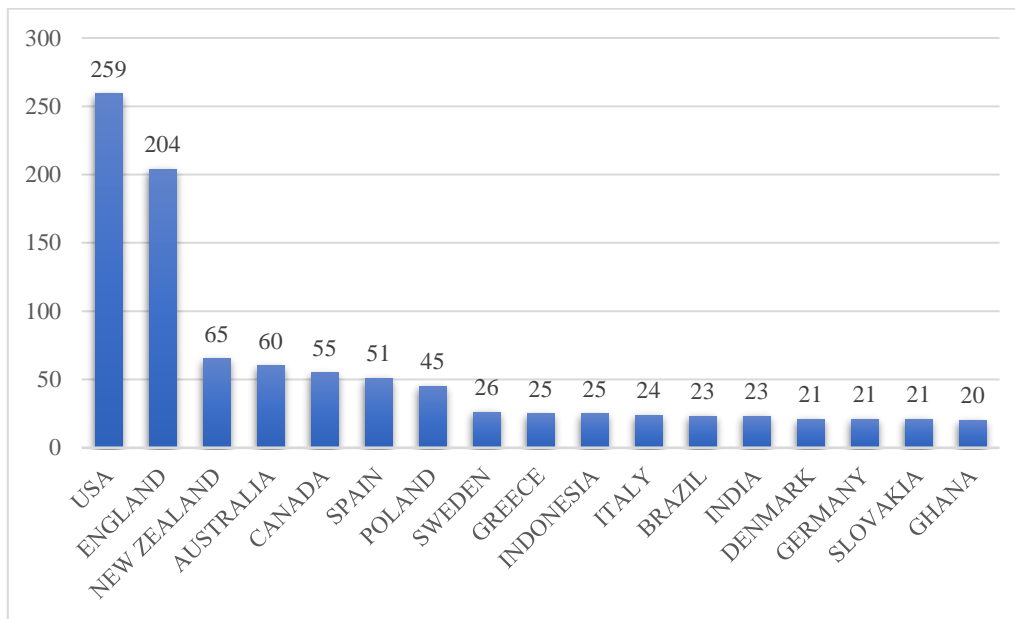
Figure 1: Distribution of publication numbers by authors

Source: Created by the researcher with the VOSviewer package programme based on WoS data.

The studies in the Web of Science database with the keyword political marketing were submitted from 75 countries. The list of countries with at least 20 studies is shown in Chart 4.

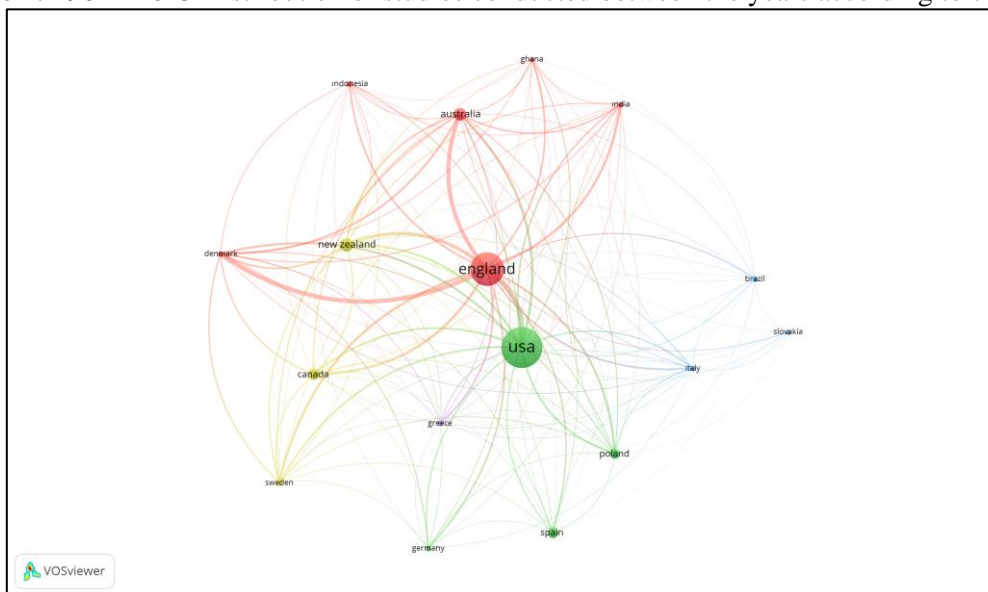
Chart 4: Distribution of publication numbers by country

Source: Created by the researcher based on Web of Science data.

As can be seen in the chart, the countries with the highest number of publications are the United States of America and the United Kingdom. There are 14 studies from Turkey in the list. The visualised analysis of this analysis with the VOSviewer package programme is given below.

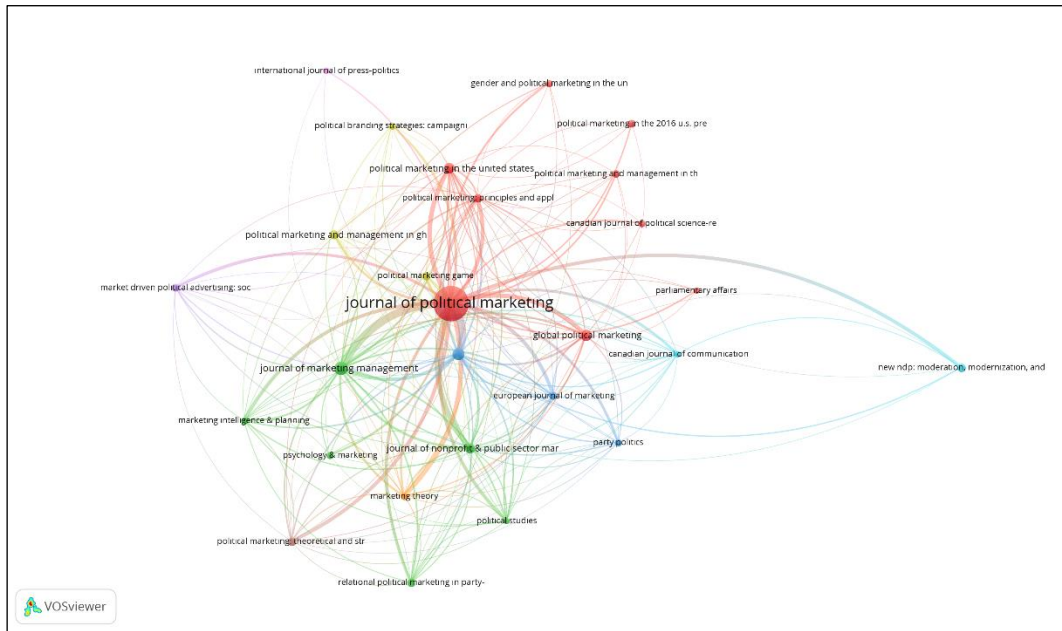
Figure 2: 1984 - 2023 Distribution of studies conducted between the years according to countries

Source: Created by the researcher with the VOSviewer package programme based on WoS data.

Between 1984 and 2023, the places where the studies with the keyword political marketing in the Web of Science database were published were examined, and the analysis results were visualised using the VOSviewer package program. The relevant visual is given below.

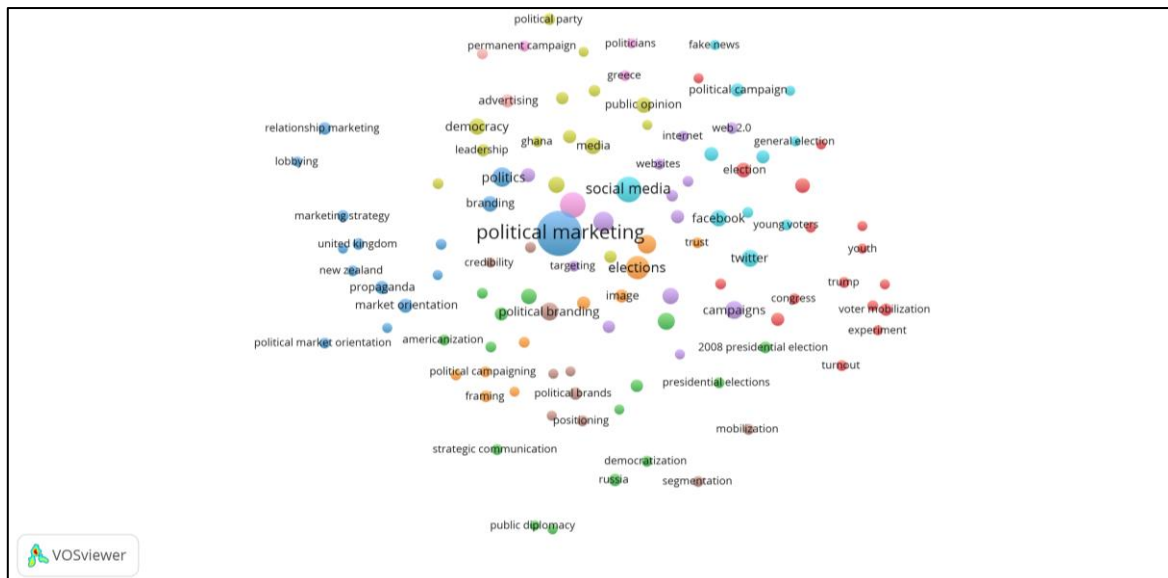
Figure 3: 1984 - 2023 Distribution of studies conducted between the years according to the place of Publication

Source: Created by the researcher with the VOSviewer package programme based on WoS data.

Journals publishing five or more articles were included in the analyses. Journal of Political Marketing ranks first with 408 studies. Journal of Marketing Management ranks second with 32 studies. The keywords used in the studies were examined, and the analysis results were visualised through the VOSviewer package programme. The relevant visualisation is given below.

Figure 4: 1984 - 2023 Keyword distribution of studies conducted between the years

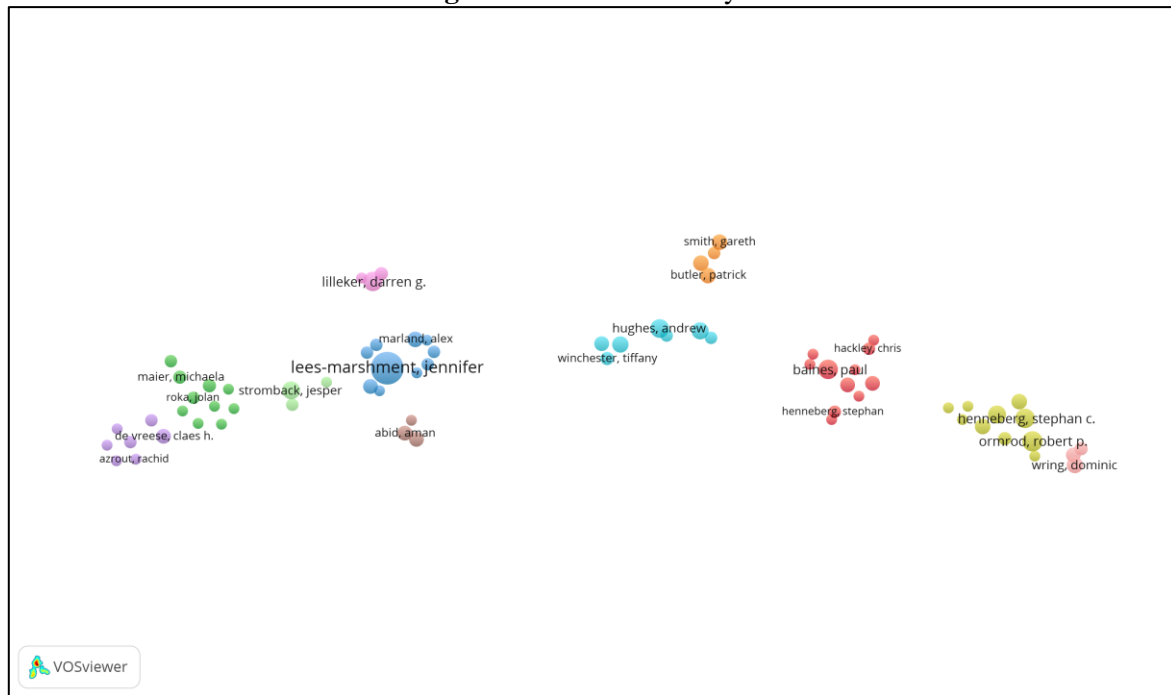

Source: Created by the researcher with the VOSviewer package programme based on WoS data.

The figure for co-author analyses of publications is as follows. The co-authorship criterion was determined during the analyses as a minimum of two. In the co-author analysis, it is seen that the most

studies were conducted by Jennifer Lees-Marshment. The name that came next was Alex Marland. It is observed that the authors in the co-author analysis did not conduct studies with other authors.

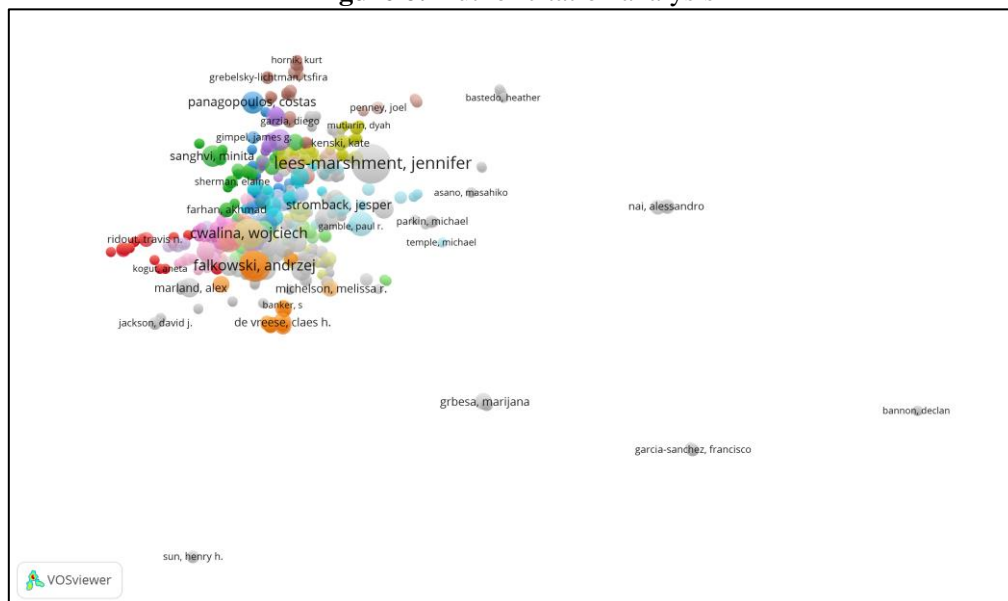
Figure 5: Co-author Analysis

Source: Created by the researcher with the VOSviewer package programme based on WoS data.

The analysis of the citations to the authors is given below. During the analysis, the minimum number of citations was set as 20. In the author citation analysis, the high number of citations of Jennifer Lees-Marshment draws attention.

Figure 6: Author citation analysis

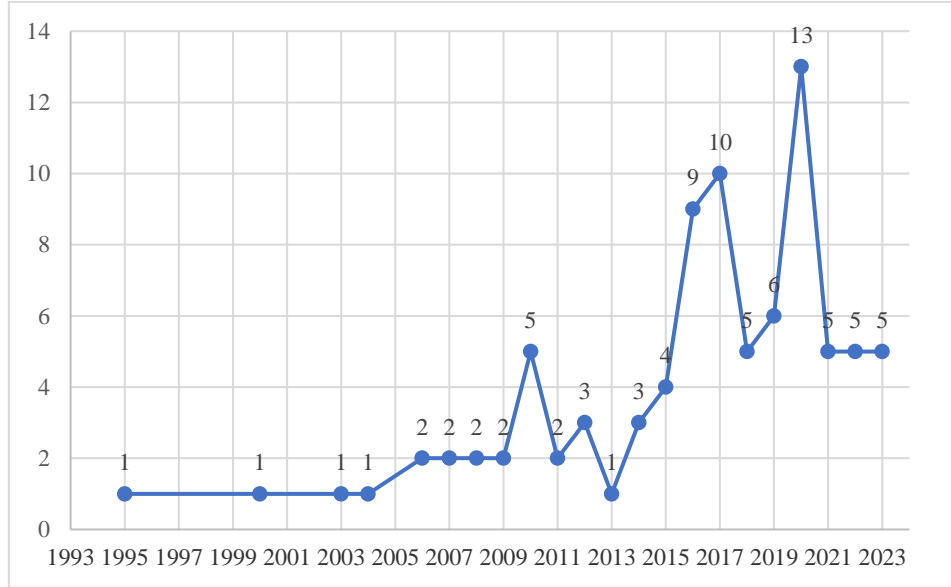

Source: Created by the researcher with the VOSviewer package programme based on WoS data.

DergiPark database

Based on the keyword criteria of the research, the first study in the DergiPark database belongs to 1995. Until 2016, it was seen that political marketing / political marketing studies did not increase much. The studies, which increased relatively between 2016-2020, started to decline again in the following years. The number of studies by year is given in the chart below.

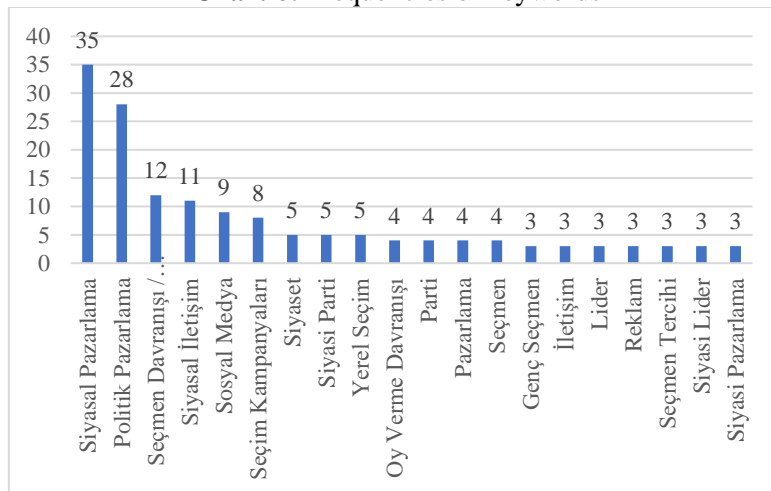
Chart 5: Distribution of publication numbers by year

Source: Source: Created by the researcher based on DergiPark data.

When the keywords of the studies were analysed according to frequency, i.e. the number of repetitions, the results were by the study's title. When frequency values were taken, the graph did not include keyword repetitions of less than three. Accordingly, political marketing and political marketing keywords are in the majority. While the keyword political marketing was repeated 35 times, the keyword political marketing was repeated 28 times. The keyword voter behaviour or behaviours follows this. The Internet and social media impact on the electorate was also seen here, and the keyword social media ranked high. The most striking situation is that the name of a political party or the name of a political leader is used two or fewer times in the keywords. The graph of the frequency analysis is given below.

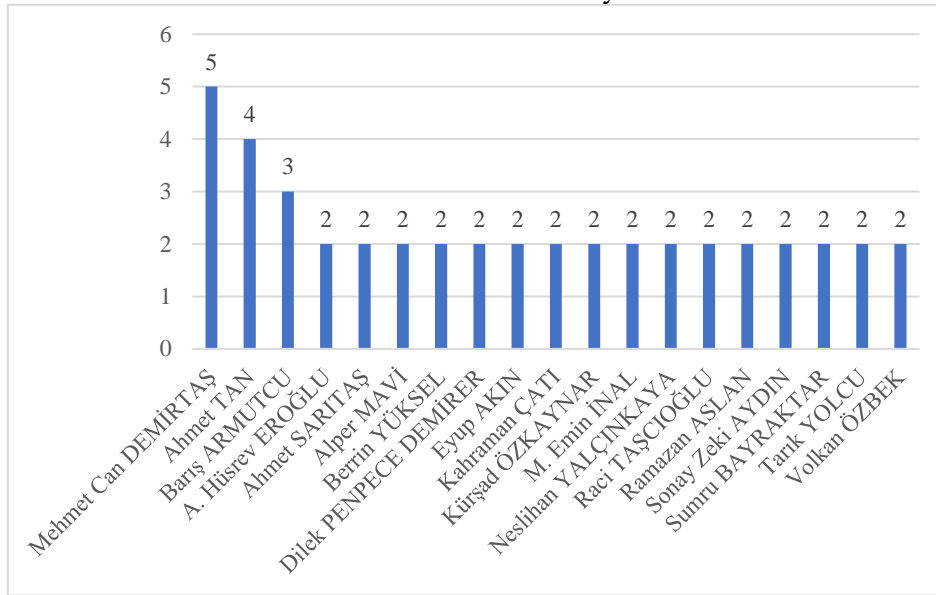
Chart 6: Frequencies of keywords

Source: Source: Created by the researcher based on DergiPark data.

When the number of studies according to the authors is analysed, it is seen that Mehmet Can Demirtaş has the highest number of studies, followed by Ahmet Tan and Barış Armutçu. Other authors have two studies. Authors with one study were not included because it would be difficult to show the chart.

Chart 7: Number of studies by authors

Source: Source: Created by the researcher based on DergiPark data.

Results and recommendations

Political marketing is a new field compared to other fields of study. This is also seen in the two databases used during the study. The bibliometric analysis of political marketing articles using the data obtained from the Web of Science and DergiPark databases provided information on trends, patterns and research development in this dynamic field. This study aims to help researchers who will review the literature to shed light on the authors who have contributed to the literature and thematic areas in political marketing. The analysis revealed that there has not been a steady and significant increase in political marketing publications over the years. Although politics is an essential agenda item in the world and Turkey, the need for more publications is remarkable. Increasing the number of studies on this subject will be essential in advancing the understanding of political marketing strategies, techniques, methods and their results. Political marketing studies should be increased to cover political communication, public relations and propaganda studies to eliminate ethical concerns. One of the reasons for the need for more political marketing studies is that the researchers who will work on political marketing should have a command of many disciplines and disciplines. These fields are politics, marketing, psychology, sociology and communication.

The bibliometric analysis revealed a few prominent focus areas in political marketing research. These themes are voter behaviour, the role of media and especially social media and technology in political campaigns. In future studies, branding of political candidates, branding of political parties, image building and ethical dimensions of political marketing practices will expand the scope of political marketing.

The field of political marketing will continue to develop and adapt to the changing dynamics of politics and communication in the coming periods. The insights gained from the study map the current state of political marketing research and provide an infrastructure for identifying potential topics for further research. Researchers, practitioners and policymakers will be able to utilise these findings to deepen their understanding of effective political marketing strategies, increase voter turnout and contribute to the informed functioning of democratic societies.

In conclusion, the bibliometric analysis provides a comprehensive overview of political marketing research's development, diversity and evolving themes. As political environments and communication technologies evolve, political marketing research will continue to be instrumental in deciphering the intricacies of effective political messaging and engagement. This study sets the stage for future research to understand and shape the intersection of politics and marketing.

In future studies, researchers can conduct studies based on why there are few political marketing studies in the world and Turkey. In addition, the issue of why there is a decline after 2020 in Turkey can also be examined. Based on the keywords from bibliometric analysis, studies can be carried out on the missing topics. There is a need for more research on political parties and political leaders in Turkey. Regarding the international literature, Scopus or equivalent databases can be used for future bibliometric analyses. Thus, it will be possible to compare with this study.

Updating the DergiPark database to enable bibliometric analyses and to be compatible with computer package programs on data analysis and visualisation will facilitate researchers. It would be beneficial for political parties, leaders, and candidates to be interested in political marketing, public relations, and political communication. It is thought that an expanded scope of political marketing will not only be an effort of persuasion but will reach dimensions that integrate the society, emphasise democratic values and eliminate ethical concerns.

As in every study, this study also has limitations. The first of these limitations is the databases used. In the study, the Web of Science database was selected for international literature and DergiPark database was selected for Turkish literature, and the others were excluded from the scope. The most important reason for this is the concern that the selection of multiple databases will include duplicate studies. This would cause the data in the study to be misleading.

The study focuses only on quantitative measures and may not capture the nuanced qualitative aspects of individual research contributions. Based on the deficiencies identified in this study in political marketing, qualitative studies can be conducted with researchers to address the reasons for the deficiencies.

References

- Black, I., & Veloutsou, C. (2017). Working consumers: co-creation of brand identity, consumer identity and brand community identity. *Journal of Business Research*, 70, 416-429. doi:10.1016/j.jbusres.2016.07.012
- Butler, P., & Collins, N. (1994). Political marketing: Structure and process. *European Journal of Marketing*, 28(1), 19-34. doi:10.1108/03090569410049154
- Campus, D. (2010). Mediatization and personalization of politics in Italy and France: The cases of Berlusconi and Sarkozy. *International Journal of Press/Politics*, 15(2), 219-235. doi:10.1177/1940161209358762
- Cogburn, D. L., & Espinoza-Vasquez, F. K. (2011). From networked nominee to networked nation: Examining the impact of web 2.0 and social media on political participation and civic engagement in the 2008 Obama campaign. *Journal of Political Marketing*, 10(1-2), 189-213. doi:10.1080/15377857.2011.540224
- Henneberg, S. C., Scammell, M., & O'Shaughnessy, N. J. (2009). Political marketing management and theories of democracy. *Marketing Theory*, 9(2), 165-188. doi:10.1177/1470593109103060
- Hughes, A., & Dann, S. (2009). Political marketing and stakeholder engagement. *Marketing Theory*, 9(2), 243-256. doi:10.1177/1470593109103070
- Kotler, P., & Roberto, E. L. (1986). *Social marketing: strategies for changing public behavior*. The Free Press.
- Lees-Marshment, J. (2001). The marriage of politics and marketing. *Political Studies* (49), 692-713. doi:10.1111/1467-9248.00337

- Lilleker, D. G. (2015). Book review: consumer democracy: the marketing of politics. *The International Journal of Press/Politics*, 20(3), 386-388. doi:10.1177/1940161215584271
- Lock, A., & Harris, P. (1996). Political marketing - vive la différence! *European Journal of Marketing*, 30(10/11), 14-24. doi:10.1108/03090569610149764
- Öztürk, O. (2021). Bibliyometrik araştırmaların tasarımına ilişkin bir çerçeve. O. Öztürk, & G. Gürler içinde, *Bir literatür incelemesi aracı olarak bibliyometrik analiz* (s. 33-5). Nobel Bilimsel Yayınları.
- Polat, C. (2015). *Siyasal pazarlama ve iletişim*. Nobel Yayınları.
- Ridge-Newman, A., & Mitchell, M. (2016). Digital political marketing. D. G. Lilleker, & M. Pack içinde, *Political Marketing and The 2015 UK General Election* (s. 99-116). Palgrave Macmillan. doi:10.1057/978-1-137-58440-3
- Ruiz-Real, J. L., Uribe-Toril, J., Valenciano, J., & Gázquez-Abad, J. C. (2018). Worldwide research on circular economy and environment: A bibliometric analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(12), 2699. doi:10.3390/ijerph15122699
- Stoll, j. (2023). *Statista*. www.statista.com: <https://www.statista.com/topics/977/television/> adresinden alındı
- Şimşir, İ. (2021). Bibliyometri ve bibliyometrik analize ilişkin kavramsal çerçeve. O. Öztürk, & G. Gürler içinde, *Bir literatür incelemesi aracı olarak bibliyometrik analiz* (s. 7-32). Nobel Bilimsel Yayınları.
- Tan, A. (2002). *Politik pazarlama*. Papatya Yayıncılık.
- Torres, A., Piña, G., Southwell, B., & Garcia-Baza, I. (2023). Can local tv news affect parents' perceptions of parenting and child development research? Evidence from the positive parenting newsfeed project. *Psychology, Public Policy, and Law*, 29(1), 106-124. doi:10.1037/law0000369
- VOSviewer. (2023). *VOSviewer*. <https://www.vosviewer.com/>: <https://www.vosviewer.com/> adresinden alındı

Ethical approval

Since this study is a bibliometric analysis, it is among the studies that do not require ethics committee approval.

Conflict of interest

There is no potential conflict of interest in this study.

Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze vergi politikaları ve vergi yükünün gelişimi Tax policies and the development of tax burden from the foundation of the Republic to the present

Gönderim Tarihi / Received: 31.08.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 16.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1353494](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1353494)

Semra TAŞ**1

Rıdvan ENGİN²

ÖZ: Devletin ekonomik ve sosyal yaşama müdahalesi nedeniyle sürekli değişen ve genişleyen fonksiyonları, kamu harcamalarının önemli ölçüde artmasına yol açmaktadır. Buna bağlı olarak devletin temel finansman kaynağını oluşturan vergilerin de artması söz konusudur. Bu durumda mükellefler, ekonomideki kaynakların ne ölçüde devlet tarafından vergi olarak toplandığını sorgulamaya başlamış ve dolayısıyla vergi yükü kavramı önem kazanmıştır. Vergi yükü, bir ülkede uygulanan vergi politikalarının temel göstergelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Vergi yükünün tespiti ve bu yükün hangi kesimlere yansıtıldığının belirlenmesi, hükümetlere vergi politikalarını oluşturma ve uygulama sürecinde yol göstermektedir. Bu çalışmada Türkiye’de 1923-2022 yılları arasında vergi politikaları ve vergi yükünün gelişimi alt dönemler itibarıyla değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda vergi yükünün hangi dönemlerde dolaylı ya da dolaysız vergiler lehine değişim gösterdiği ve vergilerin kaynağına göre dağılımında dönemsel olarak değişim olup olmadığı araştırılmıştır. Sonuç olarak 2001 yılı sonrasında dolaylı harcama vergilerinin nispi ağırlığının diğer dönemlere kıyasla daha yüksek olduğu ve bu dönemde vergi yükünü önemli ölçüde arttırdığı saptanmıştır. 1981-2000 dönemi, gelir üzerinden alınan vergilerin nispi ağırlığının en yüksek olduğu dönemdir. 1923-1929 ve 1930-1939 dönemleri hariç tutulursa servet üzerinden alınan vergilerin toplam vergi gelirleri içerisindeki payı ise oldukça düşüktür.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Vergi politikası, Vergi yükü

ABSTRACT: The state's continuous involvement in economic and social life, leading to ever-changing and expanding functions, has resulted in a substantial increase in public expenditures. Consequently, there has been an increase in taxes, which serve as the primary source of public expenditure financing. In this context, taxpayers have begun to question the extent to which economic resources are collected as taxes by the state, making the concept of the tax burden increasingly important. The tax burden is regarded as a fundamental indicator of the tax policies implemented in a country. Determining the tax burden and understanding on which segments it is imposed provides guidance to governments in the formulation and implementation of tax policies. In this study, tax policies and the evolution of the tax burden were assessed with respect to sub-periods between 1923 and 2022 in Turkey. This investigation aimed to identify the periods during which the tax burden shifted in favor of indirect or direct taxes and whether there were periodic changes in the distribution of taxes based on their sources. The results showed that, after 2001, the relative weight of indirect expenditure taxes was higher compared to other periods, significantly increasing the tax burden during this period. The years from 1981 to 2000 marked the period when taxes on income had the highest relative weight. Except for the 1923-1929 and 1930-1939 periods, the share of wealth taxes in total tax revenues remained quite low.

Keywords: Türkiye, Tax policy, Tax burden

** Sorumlu Yazar / Corresponding Author

¹ Arş. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, semratas@comu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8727-9072>

² Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, ridvanengin@comu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7898-0131>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

During the years 1923-1929, a strong focus on rapid industrialization and development was pursued, primarily led by the private sector. Emphasis was placed on maintaining fiscal discipline, and the government aimed to avoid borrowing by maintaining a balanced budget. To address this gap, new taxes were introduced, particularly on expenditures, and the tax burden shifted from rural to urban areas. In the period from 1930 to 1939, a strategy of protectionism and import substitution was embraced for industrialization. The principles of fiscal discipline and budget balance were consistently upheld during this time. While the share of indirect taxes on expenditure decreased throughout the period, there was an increase in the share of direct taxes on income. The tax burden remained primarily on wage earners. The groundwork for the planned development process was laid during the period of 1940-1960. The first tax reform was implemented with the introduction of Income and Corporate Taxes. The establishment of the Tax Reform Commission during the planned development period between 1961 and 1980 was significant in shaping economic and tax policies. In the period from 1981 to 2000, marked by the prominence of neo-liberal economic policies, international capital movements were liberalized. The 24th of January and 5th of April Decisions had a significant impact on economic policies. In 1985, the Value Added Tax (VAT) was introduced, marking a substantial tax reform. Post-2001, strict monetary and fiscal policies were enforced. In 2002, the Special Consumption Tax (SCT) came into effect, leading to a significant reform in expenditure taxes. Recent years have seen the implementation of taxes such as the Digital Service Tax, Valuable Housing Tax, and Accommodation Tax. One of the most debated issues during this period has been the frequently use of tax amnesties.

Methodology

The objective of this study is to assess the impact of tax policies on the tax burden in Turkey from 1923 to 2022 by analyzing theoretical aspects using numerical data. To achieve this, the period from the proclamation of the Republic to the present has been divided into six sub-periods, following a chronological methodology. This approach aims to provide a clearer understanding of changes in tax policies and trends in the tax burden for each period, allowing for comparisons between these periods to offer a comprehensive assessment. The sub-periods have been defined as (1923-1929), (1930-1939), (1940-1960), (1961-1980), (1980-2000), and (after 2001), taking into account classifications in the literature and turning point in economic policies. The data used in this study encompass "the distribution of tax revenues by their sources, the proportion of direct and indirect taxes in the tax system, and the tax burden." These data have been collected from statistics published by the Revenue Administration and the Presidency of Strategy and Budget, and they have been organized into tables specific to each sub-period. The evaluations have been based on these tables.

Findings and discussion

In Turkey, taxes are predominantly collected based on income and expenditures. Taxes on wealth have a relatively low share, with the percentage of wealth taxes in total tax revenues hovering between 0.5% and 2%, especially after the 1950s. Within the Turkish tax system, indirect taxes hold an average relative weight of 60%. The period from 1923 to 1929 and the period after 2001 mark times when the relative weight of indirect taxes is at its highest, while the years from 1981 to 2000 are characterized by the highest relative weight of direct taxes. Furthermore, the average tax burden during the hundred-year Republican era was calculated to be 13.9%. The period from 1923 to 1929 stands out as the period with the lowest tax burden, while the period after 2001 exhibits the highest tax burden.

Results and recommendations

One of the most significant issues within the Turkish tax system is the tax burden. However, the primary concern lies in the unjust distribution of this burden rather than its magnitude. In fact, considering that the average tax burden in the 1923-2022 period was below 14%, it is even possible to increase the tax burden. Nevertheless, widespread tax evasion in Turkey obstruct the equitable distribution of taxes and result in the concentration of the tax burden on specific segments of society. Hence, it is vital to effectively combat tax evasion, enhance tax inspections, and impose more stringent penalties. Tax amnesties in Turkey remain a significant issue within the tax system. Despite development plans stating

the intention to create an environment where tax amnesties are no longer necessary and to implement measures to eliminate taxpayers' expectations of amnesty, concrete steps in this direction have yet to be taken. The frequent repetition of tax amnesties, particularly due to political considerations, erodes the faith of honest taxpayers in the tax administration and the fairness of the tax system. Therefore, it is imperative to persuade the public that tax amnesties will no longer be repeated and to remove them from being a political tool during every election period.

Giriş

Devlet ile vatandaşlar arasındaki ilişkiyi yönlendiren vergi yükü, Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana uygulanan vergi politikalarının en önemli mali göstergelerden biridir (Akalin, 2008; Ay ve Haydanlı, 2018). Özellikle uluslararası literatürde “vergi insidansı, vergi sıklığı, vergi rasyosu, vergi kotası” gibi farklı terimler altında ele alınan bu kavram çeşitli şekillerde sınıflandırılmaktadır (Erdem vd., 2013; Püren ve Yücedoğru, 2022). Bu çalışmada ifade edilen vergi yükü ile esasen anlatılmak istenen toplam vergi yüküdür. Bir ülkede belli bir dönemdeki toplam vergi gelirlerinin milli gelir içindeki payını ifade eden vergi yükü, üretilen milli gelirin ne kadarının vergiler aracılığıyla kamuya aktarıldığını ortaya koymaktadır (Kurucan ve Zarplı Altıngöz, 2022).

Vergi yükünün ödenen vergi miktarına bağlı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, vergi gelirlerini etkileyen birçok faktörün toplam vergi yükü üzerinde etkili olması beklenmektedir. Vergi yükünü etkileyen faktörlerden biri de dolaylı ve dolaysız vergilerin toplam vergi gelirleri içerisindeki payıdır (Arslaner, 2018). Pınar (1992)’a göre çeşitli toplum tipleri ekonomik ve sosyal değişimlere bağlı olarak gelişmişlik düzeylerine göre farklı vergi politikaları izleyebilmektedirler. Bu bağlamda geleneksel toplumlarda sistematik bir gelir yapısı olmadığından vergi gelirleri genellikle savaş ganimetleri, harçlar ve hükümdarların servetlerinden oluşmaktadır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde ise toplam vergi gelirlerinin içinde dolaysız vergilerin önemi azalmaktadır. Sanayileşmiş ülkelerde ise gelir ve kurumlar vergisi gibi dolaysız vergilerin payında artış yaşansa da bu vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki ağırlığı düşük kalmaktadır. Özetle, yapısal olarak gelişmiş ülkelerde dolaysız vergilerin, gelişmekte olan ülkelerde ise dolaylı vergilerin vergi sistemlerinde daha büyük bir ağırlığa sahip olduğu söylenebilir. Bu yapısal farklılık ise ülkelerdeki vergileme tekniklerinin farklı olmasının yanı sıra belirlenen amaçlara yönelik değişen tercihlerden de kaynaklanabilir (Susam ve Oktayer, 2007).

Bir ülkede dolaylı ve dolaysız vergilerin toplam vergi gelirleri içerisindeki ağırlığı, vergi yükünün dengeli ve adil dağılımı açısından oldukça önemlidir. Dolaysız vergiler, ödeme gücünün göstergelerinden olan en az geçim indirimi, artan oranlı vergi tarifeleri, muafiyet ve indirimler gibi uygulamaları içerdiğinden, vergilemede adaleti sağlamada dolaylı vergilere kıyasla daha etkilidir. Ancak mal ve hizmet sunumu üzerinden alınan Katma Değer Vergisi (KDV) ve Özel Tüketim Vergisi (ÖTV) gibi dolaylı vergilerde, tüketim eğilimi yüksek olan düşük gelirli bireyler ile yüksek gelirli bireyler aynı miktarda vergi ödemektedir. Ödenen vergi miktarının aynı olması, bu vergilerin adalet ve etkinlik ilkelerinden sapmasına yol açmakta ve bu bağlamda düşük gelirli bireylerin üzerindeki vergi yükü daha fazla olmaktadır (Armağan, 2007). Dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içerisindeki payının yüksek olması ve vergi yükünün bu vergiler üzerinden artırılması, özellikle gelirin önemli bir kısmını ya da tamamını tüketime ayırmak durumunda olan düşük ve orta düzey gelirli kesim üzerindeki vergi baskısının artmasına yol açmaktadır (Ay ve Talaşlı, 2008).

Vergi yükü ekonomik büyüme ve kalkınma, adil gelir dağılımı, ekonomik istikrar ve istihdam gibi makroekonomik büyüklükleri etkileyen önemli belirleyicilerinden biridir (Işık ve Kılınc, 2009). Devletin vergilendirme yetkisinin sınırlarının belirlenmesinde dikkate alınan vergi yükü, bu yükün hangi toplum kesimleri tarafından üstlenileceğini, istisna ve muafiyetlerden hangi sektörlerin faydalanacağını belirleyen vergi politikası üzerinde etkili olmaktadır (Demir, 2013; Ay ve Haydanlı, 2018). Diğer yandan vergi yükü ülkelerin gelişmişlik düzeyini yansıtan verginin tabana yayılması, vergi kayıp ve kaçaklarının engellenmesi, vergi kültürünün sağlanması ve mükelleflere vergi bilincinin kazandırılması gibi konularla da ilişkilendirilmektedir (Ay ve Haydanlı, 2018). Vergi yükünün vergi kaçırmayı etkileyen faktörlerden biri olduğu göz önünde bulundurulduğunda, belirtilen makro hedeflerin yanında mikro açıdan mükelleflerin vergi bilincinin sağlanması, vergiye gönüllü uyumun artırılması gibi konular üzerinde de kritik rol oynadığı söylenebilir (Savaşan ve Çetintaş, 2008). Bunun yanı sıra, özellikle gelişmekte olan ülkelerde vergi yükündeki değişimler, ilgili ülkelerin borçlanma ve emisyon gibi vergi dışı gelirlere başvurma durumu ile vergi kapasitesine yönelik bilgiler sunmaktadır (Öztürk ve Ozansoy, 2011). Dolayısıyla tüm bu hususlar vergi yükünün önemini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Hükümetler yeni vergiler koymak, mevcut vergileri kaldırmak, vergi oranlarını değiştirmek, istisna ve muafiyetleri daraltmak ya da genişletmek, daha esnek ya da katı bir denetim mekanizması oluşturmak

suretiyle vergi yükünün boyutunu etkileyebilmektedirler (Berksoy ve Demir, 2004). Her ne kadar optimal vergi yükü oranının ne olması gerektiği konusunda bir fikir birliği olmasa da Hinrichs özellikle modernleşme aşamasına geçen toplumlarda vergi yükü için alt sınırın %14'ün altında olduğunu ifade etmektedir (Pınar, 1992).

Vergi yüküne ilişkin odaklanması gereken iki husus bulunmaktadır. Bu hususlardan biri, vergi yükünün oranından ziyade bu yükün kullanılabilir reel gelir üzerinde oluşturduğu etkiye yöneliktir. Bireyler ve kurumlar ödedikleri vergi sonrasında ellerinde kalan gelirlerle hedefledikleri ölçüde tüketim, tasarruf ya da yatırım yapma olanağına sahip olduklarında, bu durum mevcut vergi yükünün yüksek olmadığı şeklinde kabul edilebilir. Aksi durumda orana bakılmaksızın vergi yükünün yüksek olduğu söylenebilir. Bir diğer husus ise vergi yükünün ağırlıklı olarak hangi kesimler üzerinde kaldığına yani vergilerin nasıl dağıtıldığına ilişkindir. Bir yandan bazı kesimler çok fazla vergilendirilirken diğer yandan bazı kesimlerin muafiyet ve istisna gibi uygulamalardan faydalandırılması haksız rekabete ve gelir dağılımında adaletin bozulmasına neden olabilecektir (Ay ve Haydanlı, 2018). Ayrıca vergi yükünün adil dağılmadığını düşünen mükellefler vergiye karşı uyumsuz davranabileceklerdir. Oysa iyi tasarlanmış bir vergi sisteminde, vergi yükünün dağıtımı mükellefleri de zorlamadan gerçekleşebilir. Vergi sistemi adaletsiz olursa vergi yükü düşük olsa dahi bireyler ve kurumlar arasında haksızlığa sebebiyet vererek ülkedeki ekonomik ve sosyal yapıya zarar verilebilir (Varcan, 1987). Dolayısıyla bir ülkede vergi yükünün yüksek olması ve kamu harcamalarını karşılayabilmesi o ülkedeki vergi sisteminin başarılı olduğu anlamına gelmemektedir (Ay ve Talaşlı, 2008). Öyle ki gerek Anayasa'nın 73. maddesinde "vergi yükünün dengeli ve adaletli dağılımı maliye politikasının sosyal amacıdır" hükmü gerekse kalkınma planlarında uygulanacak vergi politikalarıyla vergi yükünü artırmakla birlikte bu yükün dağılımındaki dengesizliklerin de ortadan kaldırılması gerektiğine ilişkin yaklaşım, vergi yükünde salt oranının değil aynı zamanda dağılımın da ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Vergi yükünün dağılımının yanı sıra artan vergi yükünün nasıl değerlendirildiği de önem arz etmektedir. Vergi yükündeki artışın verimli bir şekilde kullanılmaması mali açıdan bir kayba yol açacak ve ekonomik büyüme sürecini yavaşlatabilecektir (Çelikay, 2017).

Çalışmanın amacı, Cumhuriyetin yüzüncü yılının yaşandığı Türkiye'de 1923- 2022 yılları arasında vergi politikalarında yaşanan değişimlerin vergi yükü üzerindeki etkisini değerlendirmektir. Bu amaç doğrultusunda öncelikli olarak 1923-2022 arası yıllar altı alt döneme ayrılarak, vergi politikalarının şekillenmesinde etkili olması sebebiyle her bir alt dönemdeki genel ekonomik durum ana hatlarıyla ele alınacaktır. Sonrasında ise vergi sisteminde yaşanan önemli gelişmelerden hareketle, izlenen vergi politikaları ortaya konulacaktır. Son olarak ise gelir, servet ve harcamalar üzerinden alınan vergiler ile dolaylı-dolaysız vergilerin toplam vergi gelirleri içerisindeki payından hareketle Türkiye'de vergi yükünün gelişimi ve bu yükün dağılımına ilişkin bulgular sunularak değerlendirilecektir. Böylece Cumhuriyetin ilanından günümüze kadar geniş bir zaman diliminin ele alınmasıyla hem alt dönemler arasındaki geçişler ortaya konulabilecek hem de Türkiye'de vergi yüküne bir bütün halinde bakılabilecektir.

Literatür taraması

1923-1929 dönemi

1923-1929 dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nun fiilen sona ermesiyle Anadolu topraklarında yeni bir devletin kuruluşuna tanık olunan Cumhuriyetin ilk yıllarını temsil etmektedir (Boratav, 2006). İstiklal Savaşı sonrası kurulan Türkiye Cumhuriyeti yıllarca süren savaşların yol açtığı yıkım sonucunda ilkel üretim teknolojilerini ve yarı sömürge altındaki toplumsal yapının oluşturduğu iktisadi yapıyı bir nevi Osmanlı Devleti'nden miras almıştır (Vural, 2008). Ülke ekonomisinin büyük ölçüde tarıma dayandığı bu dönemin genel ekonomik görünümü; sanayileşmeme etkisiyle iktisadi açıdan az gelişmişlik, savaşların yol açtığı mali bunalım, demografik değişiklikler, dış borçlanma ile kapatılan açıklar, serbest ticaret anlaşmaları nedeniyle Avrupa ülkeleri için açık pazara dönüşme, dış ticaret ve bütçe açıkları şeklinde özetlenebilir (Dayıoğlu Erul, 2020). Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal koşullar göz önünde bulundurulduğunda bu dönemi Yay (2019), Cumhuriyet Hükümeti'nin bir yandan yurt içi ve yurt dışında siyasi otoriteyi, diğer yandan ise ulusal, iktisadi ve mali bağımsızlığı sağlamak amacıyla yol haritası belirlemeye çalıştığı bir dönem şeklinde tanımlamaktadır. Bu dönemde izlenecek iktisadi ve mali politikaların şekillenmesinde Lozan Antlaşması ile 1923 İzmir İktisat Kongresi başat rol oynayan

iki önemli gelişme olarak ortaya çıkmaktadır (Varcan, 1987). Ayrıca bu dönemde liberal (klasik) iktisat anlayışına yakın ilkeler benimsenmiş ve bütçelerin denk bağlanması ile borçlanmaya sadece yatırımlarda kullanılmak üzere başvurulması gerektiği üzerinde titizlikle durulmuştur (Vural, 2008). “Denk bütçe ve sağlam para” ilkesiyle mali bağımsızlığın hedeflendiği 1923-1929 arası dönemde 1925 yılı bütçesi hariç diğer tüm yıllarda bütçede giderler olağan bütçe gelirleri ile finanse edilmiştir. 1925 yılında aşarın kaldırılması sonucunda ortaya çıkan bütçe açığı ise borçlanma gelirleri ile kapatılmıştır (Tezel, 1994; Akalın, 2008). Dolayısıyla klasik iktisat anlayışına uygun biçimde yeni bir borçlanmaya başvurmadan bütçe dengliği sağlanmaya çalışılmış, bu dönemde bütçeleme ilkelerine büyük ölçüde sadık kalınarak mali disiplinin sağlanmasında bütçe etkin bir rol oynamıştır (Vural, 2008).

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı Devleti’nden içinde dağınık bir dizi yükümlülüğü barındıran bir vergi sistemini devralmıştır (Akgül Yılmaz, 2009). Cumhuriyetin ilk yıllarındaki vergi sistemi diğer iktisadi ve toplumsal konulara benzer şekilde az gelişmiş ülkelerin karakteristik özelliklerini de taşımaktadır (Yay, 1988). Bu dönemde büyük ölçüde tarıma dayalı vergilerden oluşan Osmanlı vergi sistemi uygulanmaya devam edilmiştir. Osmanlı’dan devralınan dolaysız vergiler Bina ve Arazi Vergileri, Temettü Vergisi, Ağnam, Aşar ve madenlerden alınan vergilerden oluşmaktadır. Dolaysız vergiler içerisindeki en büyük pay, bütçe gelirlerinin yaklaşık %80’ ini oluşturan Ağnam ve Aşar vergilerine aittir. Vergi tahsilatının yüksek olduğu bu iki vergi türü de gayrişahsi nitelikli vergiler olduğundan her ne kadar dolaysız vergi olsalar bile vergi adaletini tam anlamıyla sağladıkları söylenemez. Osmanlı’dan devreden dolaylı vergiler ise tömbeki bayileri üzerinden alınan vergiler, gümrük vergileri, gemi harçları, sağlık harçları, deniz ve kara avcılığı gibi vergilerden oluşmaktadır. Dolaysız vergilerde aşar ve ağnamın ağırlığını, dolaylı vergi grubunda ise gümrük vergileri almaktadır. Az gelişmiş ülkelerin karakteristik özelliklerinden biri olarak dolaylı vergiler içinde gümrük vergilerinin payı % 90’a yakın bir paya sahiptir (Türk, 1981).

Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonomik faaliyetlerin büyük bir kısmını tarım oluşturmaktadır. Tarımla uğraşan köylü kesimin gelir ve refah düzeyi ise oldukça düşüktür. Bu yüzden tarım üzerinden alınan vergilerin azaltılmasına gerek duyulmuştur (Türk, 1981). Dolayısıyla Cumhuriyetin ilk yıllarında Osmanlı’dan kalan vergiler uygulanmaya devam edilse de sonrasında gerek bu vergilerin uygulanmasından kaynaklanan sorunlar gerekse toplum üzerinde meydana getirdiği huzursuzluklar nedeniyle yeni düzenlemeler yapılması kaçınılmaz hale gelmiştir (Varcan, 1987). Bu doğrultuda 1923 İzmir İktisat Kongresi kararları ışığında Osmanlı’dan kalan vergiler 1925 yılı itibarıyla reforme edilmeye başlanmıştır (Yay, 1988). Osmanlı vergi sisteminin tasfiye edilerek modern bir vergi sisteminin inşa edilmesi hedeflenmiştir. Bu hedef doğrultusunda yapılan yasal düzenlemelerden biri de aşarın kaldırılmasıdır. Feodal bir Orta Çağ vergisi olarak da kabul edilen Aşar Vergisi neredeyse sefalet içinde yaşayan köylü ve çiftçilerin üzerindeki ağır vergi yükünün hafifletilerek hem bu kesimin Cumhuriyet rejimine olan desteğinin artırılması hem de tarımsal üretimin güçlendirilmesi gibi ekonomik ve sosyal gerekçeler gözetilerek, büyük arazi sahipleri ile kapitalist çiftçilerin taleplerinin de bu yönde olması doğrultusunda 1925 yılında yürürlükten kaldırılmıştır (Tezel, 1994; Boratav, 2006; Vural, 2008). Ekonomisi büyük ölçüde tarıma bağlı olan bir ülkede vergi gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturan Aşar Vergisi’nin kaldırılarak büyük bir gelir kaynağından yoksun kalmayı göze alabilmek, yeni bir vergi sisteminin temellerinin atılması açısından cesur bir karar olarak nitelendirilebilir (Özyüksel, 1985). Her ne kadar Aşar Vergisi tarımsal üretimdeki artışı engelleyen adaletsiz bir uygulama olarak görülse de yürürlükten kaldırılması elbette Türk vergi sistemi açısından önemli bir boşluğun ortaya çıkmasına yol açmıştır (Türk, 1981). Bu boşluğun kapatılması ve yaşanan gelir kaybının telafi edilmesi için Cumhuriyetin ilk yıllarında Mahsulat-ı Araziye Vergisi, Kazanç Vergisi, Umumi İstihlak Vergisi, Muamele Vergisi, Eğlence ve Hususi İstihlak Vergisi, Veraset ve İntikal Vergisi, Toprak Usulleri Vergisi, Yol Vergisi şeklinde birtakım yeni vergiler yürürlüğe konulmuştur (Türk, 1981; Özyüksel, 1985; Tezel, 1994; Vural, 2008; Akgül Yılmaz, 2009). Yeni vergilerin yanı sıra mevcut vergilerin de oranlarında artış yaşanmış, vergi yükünün sanayi, ticaret, kentli kesim gibi tarım-dışı kesimlere kaydırılması gibi ekstra fiskal amaçlar gözetilerek vergilemeye ilişkin düzenlemeler yapılmıştır (Yay, 1988). Örneğin Arazi Vergisi oranı ve Ağnam Vergisi’nin miktarı artırılmış daha sonra Ağnam Vergisi Sayım Vergisi şeklinde yeniden düzenlenmiştir (Akgül Yılmaz, 2009).

Bu dönemde getirilen muamele vergilerinin yanı sıra Damga Resmi, harçlar ve gümrüklere yönelik pek çok düzenleme ile dolaylı vergilerin kapsamı da genişletilmiştir. Kırsal kesim büyük oranda aynı ekonomi ve öz tüketim modeliyle faaliyette bulunduğundan esasen dolaylı vergilerin hedeflediği kesim kentsel nüfustur. Aşarın kaldırılmasıyla birlikte yeni konulan vergilerin çoğu şehirlerde yaşayan ve tarım dışı gelir elde eden nüfusun vergi yükünü artırmış bir diğer ifadeyle vergi yükü kırsaldan kente taşınmıştır (Akgül Yılmaz, 2009). Tarım dışı sektörlerdeki vergi yüküne bakıldığında örneğin Aşar Vergisi'nin kaldırılıp Kazanç Vergisi'nin getirilmesi ticaret ve sanayi sektörü üzerindeki vergi yükünü artırmıştır (Türk, 1981).

Köylülerin hissettikleri sosyal ve ekonomik baskıları her geçen yıl azaltan, sosyal adaleti sağlayan, radikal bir reform olarak nitelendirilen Aşar Vergisi'nin kaldırılması sonucu elbette büyük toprak sahiplerinin yanında köylüler de ağır bir vergi yükünden kurtulmuştur (Tezel, 1994). Ancak Önder (2019)'in de belirttiği üzere aşarın kaldırılmasıyla tarım kesimi üzerindeki vergi yükünün tamamen ortadan kalktığını söylemek pek mümkün değildir. Daha önce de ifade edildiği üzere Aşarın kaldırılması neticesinde dolaysız vergi gelirlerinde meydana gelen açık, dolaylı vergiler ağırlıklı bir vergi sistemi inşa edilerek kapatılmaya çalışılmıştır. Ancak bu uygulama sonucunda vergi yükünün bir kısmı gene tarım kesimine yansıtılmıştır (Tezel, 1994). Diğer yandan tarım sektörü Ağnam ve Arazi Vergileri ile doğrudan vergiye tabi tutulmuştur. Dolayısıyla bu sektör piyasa ekonomisine entegre olduğu ölçüde dolaylı vergilerin yüklerine de maruz kalmıştır (Önder, 2019). Ayrıca Arazi ve Ağnam Vergisi'nin oranının artırılması da tarım kesimi üzerinde ilave vergi yükü oluşturmuştur. Fakat bu dönemde tarımsal ürünlerin de fiyatlarının arttığı dikkate alınırsa vergi yükündeki bu artışın gerçekte azaldığı, bu yüzden köylü ve tarım kesimini olumsuz etkilemediği söylenebilir (Vural, 2008). Tezel (1994)'de Mahsulat-ı Araziye Vergisi'nin getirilmesinin yanı sıra mevcut Arazi Vergisi oranının artırılmasının geniş köylü kesimine ek vergi yükü olarak yansımadağını ileri sürmüştür. Bu durumun nedeni, arazi değerlerinin 1905 yılından önce belirlenmesi ve Birinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan enflasyonla birlikte matrahını arazi değerlerinin oluşturduğu bu vergideki matrah artışlarının değer kaybetmesidir.

Vergi politikaları ve vergi yükü açısından göz önünde bulundurulması gereken unsurlardan biri de vergi aflarıdır. 1923-1929 döneminde iki kez vergi affı uygulamasına başvurulmuş olup bunlardan 17 Mayıs 1924 tarihinde Umumi Af Kanunu ile yürürlüğe giren vergi affı, aynı zamanda Cumhuriyet tarihinin ilk vergi affı uygulaması özelliğini taşımaktadır. Keza 1928 yılında Elviye Selâsede Vergilerinin Sureti Cibayetine Dair Kanun ile tekrar düzenleme yapılarak vergi affına gidilmiştir (Öz ve Buyrukoğlu, 2011).

1930-1939 dönemi

Birinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan temel dengesizliklerin aşılammaması ve gelişmiş ülkelerdeki yanlış iktisat politikaları nedeniyle, dünya ekonomisi 1929 yılından itibaren ciddi bir bunalıma sürüklenmiştir. Önce Wall Street'te borsanın çökmesi ve sonrasında da ülkelerde uygulanan para politikalarının da tesiriyle derinleşen bunalım, uluslararası koordinasyonun olmaması nedeniyle süreklilik kazanmıştır (Pamuk, 2016). Buna paralel olarak Türkiye'de söz konusu krizle beraber Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren benimsenen liberal politikalar terk edilmiş yerini korumacı ve devletçi politikalar almıştır (Saraçoğlu, 2009).

1929 Ekonomik Buhranı ile birlikte özel kesim aracılığıyla kalkınma stratejisinden planlı ve devletçi bir kalkınma stratejisine geçişi öngören politikaların benimsendiği 1930-1939 arasındaki yıllar, ideolojik bir yapılanmadan ziyade ulusal ekonominin ihtiyaçları gereğince yürürlüğe konulan iktisat politikalarının egemen olduğu bir dönemdir. Bu dönemde etkili olan devletçilik genel olarak devlet işletmeciliğini beraberinde getiren, hızlı sanayileşme ve kalkınma ihtiyacıyla sınırlı olan ve özel girişimlerin piyasada güvenli ve istikrar içinde mevcudiyetini devam ettirebildiği müdahaleci bir iktisat politikası olarak tasarlanmıştır (Saraçoğlu, 2009; Ay ve Haydanlı, 2018). Söz konusu dönemde uygulanan iktisat politikalarının gelişim sürecinde başlıca dönüm noktaları; salt korumacı tedbirlerin alındığı 1930 ve 1931 yılları, devletçi uygulamalara geçişi temsil eden 1932 yılı ve devletçiliğin tam anlamıyla işlerlik kazandığı 1933-39 yılları olarak belirlenebilir (Boratav, 2006).

1930-1939 yılları arasında Türkiye'de uygulanan devletçi iktisat politikalarının oluşumunda başlıca dört faktör etkili olmuştur. Bunlar; i) Cumhuriyetin erken dönemlerinde benimsenen iktisat politikalarından

beklenen sonuçların sağlanamaması, ii) 1929 Ekonomik Buhranı'nın küresel boyuttaki etkileri, iii) Klasik iktisat politikalarının söz konusu buhrana kesin bir çözüm üretmemesi ve devletin ekonomiye müdahalesini öngören düşüncelerin ileri sürülmesi ve iv) Sovyetlerde uygulanan planlı iktisat politikalarının ilk sonuçlarının başarılı olmasıdır (Parasız, 1998).

Türkiye'de bu dönemde korumacı ve ithal ikamesine dayalı sanayileşme politikaları benimsenmiş, ayrıca mali disiplinden ödün verilmemiş ve bütçede denklik kuralı esas alınmıştır (Vural, 2008). Bu dönem boyunca uygulanan bütçelere genel olarak bakıldığında kamu harcamalarının yaklaşık 1/3'nün milli savunmaya ayrıldığı ve bununla birlikte kamu personeline ödenen maaş ve ücretlerin bütçe içerisindeki payının yaklaşık %15 olduğu görülmektedir. Aynı dönemde yatırım harcamalarının toplam bütçe içerisindeki payı ise %16'dır (Parasız, 1998). Bu dönemde sıkı maliye politikalarının uygulanabilmesini zorlaştıran ve hükümeti mali açıdan güç durumda bırakan etkenlerden biri de Osmanlı'dan devralınan dış borçlardır. İlk taksiti 1929 yılında yapılan dış borç ödemelerinde sonraki yıllarda Ekonomik Buhranın tesiriyle bazı sıkıntılar ortaya çıkmış, buna bağlı olarak borçların yeniden yapılandırılması ve borcun dövizin yanı sıra Türk lirası ile de ödenmesi gibi kolaylıklar sağlanmıştır (Yay, 2019).

Bu dönemi kamu maliyesi açısından diğerlerinden farklı kılan özelliklerden biri de kamu kesiminin nispi payının önceki döneme göre yaklaşık iki kat artmasıdır. Buna paralel olarak vergi gelirleri kamu harcamalarını karşılamada yetersiz kalınca hem vergi dışı gelirlerin hem de özel gelir ve fonların kamu finansmanı içindeki ağırlığı giderek artmaya başlamıştır. Kamu harcamalarındaki artışa bağlı olarak vergi gelirleri yetersiz kaldığından bu durumda Kamu İktisadi Teşebbüsü (KİT) gelirleri, iç borçlanma ve fon gelirleri aracılığıyla kamu kesiminin tasarruf açığı kapatılmış ve bütçe fazlası oluşturulmuştur (Taş, 1995).

1929 Ekonomik Buhranı, bu dönemde uygulanan vergi politikalarının temel belirleyicisi olmuştur (Yay, 1988). Buhran sebebiyle artan gelir ihtiyacı ve bütçe denkleğinin önemsenmesi, devletin olağanüstü vergilere yönelmesine vesile olmuş ve bu doğrultuda kolay ve verimli kaynaklara başvurulmuş buhranın etkilerinin en aza indirilmesi hedeflenmiştir (Saraçoğlu, 2009). Vergi gelirlerini arttırmak ve bütçede oluşan açığı denkleştirmek üzere İktisadi Buhran Vergisi (1931), Bina ve Arazi Vergileri (1932), Muvazene Vergisi (1933) ve Hava Kuvvetlerine Yardım Vergisi (1936) yürürlüğe girmiştir (Korkmaz, 1982). Vergilerin önemli bir kısmının ücretli kesimi kapsaması ve daha öncesinde uygulanan vergilerin oranlarında yapılan artışlar sonucunda bu dönemde gelir üzerinden alınan vergilerin genel bütçe gelirleri içindeki payı hızla artarken, servet üzerinden alınan vergilerin oranı az da olsa gerilemiş ve harcamalar üzerinden alınan dolaylı vergilerin oranı ise azalış eğilimi göstermiştir (Yay, 1988).

1929 Ekonomik Buhranı tüm dünyayı etkisi altına alırken, bu süreçte Türkiye'de hızlı kalkınma ve sanayileşme stratejisine finansman ihtiyacı baş gösterdiğinden sistematik bir vergi reformu gerçekleştirilememiştir. Bu dönemde çoğunlukla krizin etkilerini telafi etmek amacıyla birtakım düzenlemeler yapılarak ek vergiler yürürlüğe konmuştur. Dolayısıyla söz konusu yıllar, Ekonomik Buhranın yanı sıra kalkınma çabalarının yoğunlaştığı ve artan kaynak ihtiyacını karşılamak üzere vergilerin artırıldığı ve yeni vergilerin getirildiği bir başka ifadeyle vergi yükünün ağırlaştığı bir dönem olmuştur (Ay ve Haydanlı, 2018).

1930'ların başında bütçe gelirlerinin ağırlıklı olarak dolaylı vergilerden oluşması ve vergi yükünün çeşitli kesimler üzerinde adaletsiz bir biçimde dağılması, vergi politikalarının tekrardan gözden geçirilmesini gerektirmiştir (Varcan, 1987). Bunun üzerine hükümet, Prof. Charles Rist'ten bir rapor hazırlamasını istemiş, rapor 1930 yılında "Mali Durum ve Ödemeler Dengesi Üzerine Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine Rapor" adı altında sunulmuştur. Rist Raporu olarak bilinen bu çalışmada mükelleflerin vergi yükünün oldukça yüksek olduğu, vergi sisteminin ağırlıklı olarak dolaylı vergilere dayandığı ve bu nedenle de vergi yükünün hafifletilmesi için dolaysız vergilerin bütçe gelirleri içerisindeki nispi payının ve mevcut vergilerin verimliliğinin artırılması gerektiği vurgulanmıştır. Fakat gerek 1929 Ekonomik Buhranı gerekse İkinci Dünya Savaşı öncesi hazırlıklar sebebiyle vergi gelirlerinin artırılması ihtiyacı ortaya çıktığı için vergi yükünü daha da ağırlaştıracak vergisel düzenlemeler yapılmıştır (Vural, 2008).

Bazı kaynaklarda Atatürk dönemi olarak da adlandırılan 1923-1939 yıllarında vergi yükü büyük ölçüde işçi ve memur gibi sabit gelirlilerin üzerinde kalmış, tarım kesiminin vergi yükü belirgin biçimde azalmıştır. Sanayi kesiminde vergilerin önemli bir kısmı KİT'ler tarafından ödendiğinden dolayı özel sanayi kesiminin üzerindeki vergi yükünün de oldukça düşük kaldığı söylenebilir (Yay, 1988). Bununla birlikte dolaysız vergilerin bütçe gelirleri içerisindeki payı dönem başında %22 düzeyinde iken, devamlı olarak artmış ve %30'lara yükselmiştir (Ay ve Haydanlı, 2018). Bu döneme ilişkin olarak vergi sistemi içerisinde dolaysız vergilerin ağırlık kazanmaya başlaması nedeniyle vergi adaletinin sağlanmasında olumlu bir gelişme yaşandığını söylemek mümkündür (Armağan ve Demir, 2008). Ayrıca iktisadi kalkınmayı sağlamak amacıyla hazırlanan sanayi planları, devletin sermayeye bağlılığından dolayı bu kesim üzerinde vergi yükünün nispeten düşük seviyede kalmasını sağlamıştır (Ay ve Haydanlı, 2018).

1930- 1939 döneminde dört kez vergi affı uygulamasın başvurulmuştur. Bunlardan ilki 1928 yılında yürürlüğe giren Elviye Selâse Vergilerinin Sureti Cibayetine Dair Kanun ile yapılmıştır. Bunun yanı sıra 1934 yılında ise 4530 sayılı Varlık Vergisinin Bakayasının Terkinine Dair Kanun ile 4530 sayılı Varlık Vergisinin Bakayasının Terkinine Dair Kanunun çıkarılmasıyla aynı yıl içerisinde iki kez vergi affına gidilmiştir. Son olarak da 1938 yılında 3568 sayılı Arazi Vergisinin Mali Yıl Sonuna Kadar Olan Bakiyesinin Terkinine Dair Kanun ile vergi affına yönelik düzenleme yapılmıştır (Edizdoğan ve Gümüş, 2013).

1940-1960 dönemi

Bu dönemde özellikle 1940-1945 arası yılların şekillenmesinde Büyük Buhranla birlikte iki büyük dışsal etkiyi oluşturan İkinci Dünya Savaşı'nın önemli bir rol oynadığı görülmektedir (Kazgan, 2002). Türkiye bu savaşa girmese de savaş ekonomisinin bütün ağırlığına maruz kalmış, savaşın ortaya çıkardığı uluslararası ekonomik koşullardan önemli ölçüde etkilenmiş ve savaşa hazırlık süreci ekonomiyi olumsuz yönde sarsmıştır (Tezel, 1994; Gökbunar ve Kahrıman, 2014).

Savaşın ülke sınırına yaklaşması sebebiyle savaşa hazır bir şekilde beklenilmiş ve savaş süresince silahlı tarafsızlık politikası devam ettirilmiştir. Seferberlik halinde olunması nedeniyle artan savunma harcamaları bütçeye ilave bir yük getirmiştir (Özyüksel, 1985; Varcan, 1987). Türkiye'de iktisadi gelişme sürecinin duraksadığı dönem olarak ifade edilen 1940-1945 yıllarında, 1930'lu yıllarda izlenen politikaların da etkisiyle azalan ithalat katlanarak düşmüş, yetişkin nüfusun askere alınmasıyla üretim daralmış, bütçeye savunma harcamalarının hâkim olması sebebiyle planlama ve sınai yatırım programları ertelenmiştir (Boratav, 2006; Kayra, 2018). Savaş döneminin gerektirdiği hızla artan bu olağanüstü harcamaları karşılamada ülkedeki gelir kaynaklarının yeterli olmadığı görülmüştür. Başlangıçta bu harcamalar para basılmak suretiyle finanse edilmiş ancak bu bütçesel ve parasal genişleme enflasyona yol açmış ve vergi matrahlarındaki aşınma yüzünden vergi gelirleri reel anlamda azalmıştır (Yaşa, 1980).

Türkiye ekonomisi açısından 1946 tarihi önemli bir dönüm noktasıdır. 1946 yılında dış ticaret fazlası verilmesine karşın askeri yardım alma baskısıyla önce Truman Doktrini, sonrasında ise 1948 yılında ekonomik yardım alma baskısıyla Marshall Planı kapsamında dış yardım alınmıştır (Kazgan, 2002; Boratav, 2006). 1930'dan beri sürekli takip edilen "kapalı, korumacı, dış dengeye dayalı ve içe dönük" iktisat politikaları gevşetilmeye başlanmıştır. Buna bağlı olarak serbestleştirilen ithalat büyük oranda artmaya, dış açıklar ise kronik hal almaya başlamıştır. Sonuç olarak hızlı bir büyüme sürecini kapsayan 1946-1953 döneminde ekonomik yapı alınan dış yardımlar, krediler ve yabancı sermaye yatırımları ile ayakta durmuştur. 1954-1960 yılları ise savaş sonrası genişleme konjonktürünün sonlandığı, durgun bir konjonktür içinde ekonomik dalgalanmaların olduğu, ithalatta sınırlamalara gidilen bir dönem olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemde ekonomik zorlamaların da etkisiyle kontrollü bir dış ticaret rejimi izlenmiş ve devlet yatırımlarıyla yapılan ithal ikameci bir politikaya bağlanılmıştır (Boratav, 2006). Özetle Türkiye'de ekonomik ve siyasi değişimin başlangıcına işaret eden 1950'li yıllarda çok partili sisteme geçişle birlikte büyüme odaklı ekonomi politikaları benimsenmiştir. Ayrıca dış ticaret rejimi değişmiş, bu durum ise siyasi, mali ve ekonomik pek çok etki meydana getirmiştir (Adaloğlu, 2021). Yine 1950'li yıllarda serbest piyasa ekonomisine yönelik gerçekleştirilen gelişigüzel devlet

müdahaleleriyle, 1960'lı yıllarda başlayacak olan planlı kalkınma sürecinin de temelleri atılmıştır (Kazgan, 2002).

Enflasyon olgusuyla beraber İkinci Dünya Savaşı yıllarında artan kamu harcamaları karşısında yeteriz ve esnek olmayan vergi sistemi, mali açıdan ciddi sorunlarla karşılaşılmasına neden olmuştur (Tezel, 1994). Dolayısıyla savaşın yol açtığı mali sorunlar, kamu harcamalarının karşılanmasında Varlık Vergisi (1942) ve Toprak Mahsulleri Vergisi (1943) şeklinde yeni olağanüstü vergilerin yürürlüğe konulmasını ve mevcut vergilerin artırılmasını zorunlu hale getirmiştir (Özyüksel, 1985; Varcan, 1987; Parasız, 1998). Kazgan (2002) tarafından "ciddi bir ekonomi politikası hatası" olarak görülen bu vergilerden Varlık Vergisi 1943 yılında, Toprak Mahsulleri Vergisi ise 1946'da kaldırılmıştır. Bu dönemde getirilen yeni vergilerden biri de Ayni Muamele Vergisi'dir. Yağ üretiminde bulunan işletmelerin muafliklarını kaldıran bu vergi, yağ üretiminin değer kazanmasıyla birlikte yağların gizlenmesinin kârlı hale gelerek vergi kaçakçılığını artırması gibi olumsuzluklar sebebiyle 1947 yılından itibaren kaldırılmıştır. Yeni vergilere başvurmanın yanı sıra Kazanç Vergisi, Hava Kuvvetleri Yardım Vergisi, Muamele Vergisi, İstihlak Vergisi gibi yürürlükteki vergilerin oranları artırılmış hatta bu vergilere yapılan zamlara yeniden zamlar getirilmiş ve vergi kapsamı da genişletilmiştir (Varcan, 1987; Parasız, 1998). Diğer yandan enflasyon olgusu maktu vergilere getirilen zamları azaltmış ve bütçe açığının ortaya çıkardığı çarpan etkisi savaş süresince devam etmiştir (Bulutoğlu, 2008).

Türkiye'de 1940-1950 yıllarında gelir esnekliği yüksek verimli bir vergi sisteminin oluşturulmak istenmesi, vergilerin mali araç olarak kullanılmasının yanında sosyal adalete uygun olması, bozulan vergi adaletinin yeniden tesis edilmesi, sosyal nitelikli olmayan vergi sisteminin Türkiye'de uygulanamayacağına dair inancın artması, vergi yönetimi ve vergi adaleti bakımından yeni bir vergi sistemine ihtiyaç duyulması, ekonomik gelişmeyi olumlu etkilemeyen ve sanayinin büyümesini engellediği anlaşılan kazanç vergisinin iyileştirilmesinin zor olduğunun düşünülmesi ve bu yüzden kazanç vergisi yerine yeni bir vergi getirilmesinin daha pratik görülmesi gibi mali, sosyal ve ekonomik nedenlerle vergi reformu yapılması gerekli görülmüştür (Varcan, 1987). Bu kapsamda Cumhuriyet tarihinin ilk vergi reformu 1950 yılında gerçekleştirilmiş, Kazanç Vergisi kaldırılarak yerine Gelir Vergisi, Kurumlar Vergisi ve Esnaf Vergisi kanunları yürürlüğe konulmuş, sonrasında Vergi Usul Kanunu'nun da kabul edilmesiyle Türk vergi sistemi "batılı bir hukuki" çerçeveye oturtulmuştur (Kumrulu, 1988). Alman Gelir Vergisi'nden hareketle hazırlanan Gelir vergisi kanunuyla gelir vergisi, vergi adaletini gerçekleştirmeye yönelik mükelleflerin toplam gelirleri üzerinden alınan, vergilemede şahsiliğin dikkate alındığı ve en az geçim indirimi, artan oranlı vergi tarifesi ve ayırma ilkesi gibi çağdaş gelir ilkelerini içeren modern bir görünüm kazanmıştır. Ancak ileri sanayileşmiş bir ülkeden örnek alınarak hazırlanan bu vergi kanunu, henüz sanayinin yeteri kadar gelişmediği Türkiye'de ekonomik koşullara hızlıca uyum sağlayamayarak uygulandığı ilk on yılda başarılı olamamıştır (Özyüksel, 1985). Diğer yandan hem gelir hem de kurumlar vergisi kanununda tarımsal gelirler büyük oranda vergilendirilmemiş, bu kanunların mevcut sosyo-ekonomik yapıyla uyumu tam olarak sağlanamamıştır (Gökbunar, 2006). Vergi reformundan sonra 1950-1960 yılları arasında Muamele Vergisi, eski Veraset ve İntikal Vergisi ile Yol Vergisi kaldırılmıştır (Giray, 2006; Özdemir 2013). 1960 yılına gelindiğinde yeniden vergi reformu yapılması zorunlu görülerek 193 sayılı yeni bir Gelir Vergisi Kanunu kabul edilmiş ve daha önce vergiye tabi olmayan zirai kazançlar vergilendirilmiştir (Özyüksel, 1985).

1940-1960 döneminde toplamda üç kez vergi affına başvurulduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi 1946 yılında 4920 sayılı Devlet Orman İşletmelerinin Bazı Vergilerden Muaf Tutulması Hakkındaki Kanun, ikincisi 1947 yılında 5050 sayılı Toprak Mahsulleri Vergisi Artıklarının Silinmesi Hakkında Kanun ve üçüncüsü ise 1960 yılında çıkarılan 113 sayılı Af Kanunu ile uygulamaya girmiştir (Öz ve Buyrukoğlu, 2011).

1961-1980 dönemi

1950'li yıllarda izlerine rastlanan iki önemli gelişmenin 1960'ları büyük ölçüde etkilediği görülmektedir. Birincisi, askeri darbeden kısa bir süre sonra Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)'nin kurulması ve Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın hazırlanmasıyla planlı kalkınma sürecinin pratiğe geçirilme imkânı elde edilmesidir. İkincisi ise 1950'lerde artan ithalat kısıtlamalarının, dolaylı biçimde sanayileşme için uygun bir ortam yaratmasından sonra ithal ikamesine dayalı sanayileşmenin, 1961-

1980 döneminde uygulanan iktisat politikalarının temelini oluşturmaya başlamasıdır. Karma ekonomi olarak nitelendirilen ve devletin ekonomi politikalarının şekillenmesi ve pratiğe dönüştürülmesinde merkeze konumlanan bu yaklaşım uluslararası kuruluşlar tarafından da desteklenmiştir. Bu desteğin daha çok Soğuk Savaş ortamında sosyalist ülkeler ile gelişmiş kapitalist ülkeler arasındaki rekabette kaynaklandığı söylenebilir (Şenses, 2018).

Planlı karma ekonomi dönemi olarak adlandırılan bu dönemin en önemli şoku 1974 yılında meydana gelen Petrol Krizidir. Kriz nedeniyle artan enerji fiyatları, sanayileşmeyi olumsuz etkilemiş ve bu durum Türkiye gibi petrol ithal etmek mecburiyetinde olan ülkelerin ekonomileri üzerinde zincirleme etkiler yaratmıştır. Bunun yanı sıra aynı yıl içerisinde gerçekleştirilen Kıbrıs Harekâtı sonucu uygulanan ekonomik ambargo nedeniyle Türkiye'nin tüm planları sekteye uğramıştır. Aynı dönemde yurt dışında çalışan işçilerin ülkeye gönderdiği dövizler, ambargo yüzünden dış ilişkilerde yeterince kullanılamamış, ülke ekonomisi çeşitli sorunlarla karşı karşıya gelmiştir (Eğilmez, 2018).

Bu dönemde bir taraftan sanayileşme sürecinde önemli adımlar atılırken, diğer taraftan da aşırı korumacılıktan dolayı kaynakların yeterince etkin kullanılmadığı ve bunun neticesinde maliyetlerin yükseldiği görülmektedir. Dönem içerisinde Türk ekonomisinin karşılaştığı en önemli sorunlardan biri de ithal girdilere dayalı ve yurtiçi talebe yönelik üretim biçimi sonucunda meydana gelen döviz darboğazlarıdır. Tüm bunlara bir de 1974 Petrol Krizi eklenince ekonomide ciddi sorunlar ortaya çıkmıştır. Buna karşılık Uluslararası Para Fonu (IMF) yurtiçi talebin kısılması ve ihracata yönelik politikalar uygulanması yönünde tavsiyede bulunmuş ancak hükümetler bu tür tedbirlerin neden olacağı siyasal risklerden dolayı karşı çıkmışlardır. Fiyat kontrolleri ve devalüasyon gibi tedbirlerden beklenen yarar sağlanamamış, enflasyondaki hızlı artış ve ortaya çıkan sosyal huzursuzlukların sonucunda 1980 askeri müdahalesi gerçekleşmiştir. Böylece ithal ikameci strateji sona ermiştir (Pinar, 2006).

Dönem boyunca kamu kesiminin nispi büyüklüğü devamlı olarak artmış, dönem başında konsolide bütçe harcamalarının milli gelir içindeki payı %20 dolayında iken, dönem sonunda %30'lara yükselmiştir (Taş, 1995). Kamu harcamaları yönünden ele alındığında cari harcamalar içerisinde personel harcamalarının ağırlıkta olduğu görülmektedir. Bunun asıl sebebi, kamu hizmetlerinde ve personel ihtiyacındaki genişleme olmakla beraber politik etkenlerle devletin büyük bir işveren olarak hareket etmesinin de payı bulunmaktadır. Yatırım harcamaları tahmin edilen düzeyin altında kalmış, özellikle ithal ikameci sanayileşme stratejisinin bir vasıtası olarak KİT mallarının maliyetinin altında satılması nedeniyle finansmanında güçlük yaşanmıştır. Böylelikle hedeflenen yatırımlar ya zamanında tamamlanamamış ya da çok yüksek maliyetlerle gerçekleştirilmiştir. Transfer harcamalarında ise tahminin üzerinde bir artış yaşanmıştır. Ancak nitelikleri gereği doğrudan mal ve hizmet alımına yönelik olmayan bu harcama kalemlerindeki artış, kamu kaynaklarının etkin kullanımına engel teşkil etmiştir (Pinar, 2006).

Kalkınma sürecinin bir plan dahilinde yürütülmeye çalışıldığı bu dönemde ilk olarak 1963-1967 yıllarını kapsayan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı uygulamaya girmiştir. Bu planda vergi politikalarına ilişkin olarak 1950-1960 döneminde genel bütçeye giren vergilerin gayrisafi milli hasılanın ortalama %11-12'si teşkil ettiği ancak planın finansman ihtiyacının karşılanabilmesi için plan dönemi sonuna kadar bu oranın %17'lere kadar yükseltilmesi gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca vergi gelirlerinde gerekli olan bu yükselmenin, ekonomik hayattaki gelişmeler ve vergi sisteminde yapılması öngörülen reformlar ile sağlanacağı vurgulanmaktadır. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)'nin "Vergi Politikası" başlığında, plan döneminde uygulanacak vergi politikasının temel amacı, ekonomik ve sosyal hedeflere uygun olarak planın finansmanını ekonomik istikrarsızlığa neden olmayacak biçimde adil olarak sağlamak ve tasarrufları verimli yatırım alanlarına yönlendirmek şeklinde ifade edilmiştir. Mevcut vergi sisteminin sosyal açıdan olduğu kadar iktisadi ve mali bakımdan da yetersizliklerinin giderilmesi gerektiği, bu durumda öncelikli olarak sistemin etkinliğini artıracak önlemlerin alınarak gözden geçirilmesi ve yeni kaynakların araştırılmasının önemi üzerinde durulmaktadır. 1973-1977 yıllarını kapsayan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda vergi sisteminin esnekliğine ve sosyal adalete zarar veren vergi muafiyet ve istisnalarının tekrar gözden geçirilerek bunlar arasından sosyal, ekonomik ve mali amaçlar açısından gerekli olmayanların kaldırılması önerilmektedir. Bununla birlikte plan döneminde öngörülen gelişmeler nedeniyle ortaya çıkması muhtemel iyileştirmelere paralel olarak tarım

kazançlarının daha etkin biçimde vergilendirilmesi gerektiği, KDV'nin yürürlüğe gireceği ve servet beyannamelerinin otokontrolü sağlayacak şekilde uygulanacağı belirtilmektedir. İlgili dönemin sonlarına doğru yürürlüğe giren Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)'nda ise dönem boyunca uygulanması öngörülen vergi politikaları ile gelir dağılımındaki dengesizliklerin ve vergilemedeki adaletsizliklerin gidermesi, vergi kayıp ve kaçakçılığını önlenmesi, vergi sistemine esneklik kazandırılması ve yerel yönetimlerin kendi öz gelir kaynaklarına kavuşturulması öngörülmüştür.

Bu dönemde kalkınma planlarında belirtilen vergi politikaları doğrultusunda ilk olarak 1961 yılında Türk vergi sistemini yeniden gözden geçirmek ve ekonomik kalkınmaya katkı sağlayacak biçimde tasarlamak üzere bir rapor hazırlaması için "Vergi Reform Komisyonu" oluşturulmuştur. Komisyonun vergileme konusunda öngördüğü temel yaklaşımı dört başlık altında ele almak mümkündür (Mutlu, 2009):

- Vergiden optimal hasılayı sağlamak,
- Türk vergi sistemini mali fonksiyonun yanı sıra ekonomik ve sosyal fonksiyonlarını da yerine getirecek biçimde düzenlemek,
- Vergi mevzuatını gerek mükellefler gerekse uygulayıcılar için daha açık, anlaşılır ve basit hale getirmek,
- Vergi hukukunu demokratik ilkelere göre geliştirerek mükellef haklarını koruyan düzenlemelerin yürürlüğe girmesini sağlamak.

1970'li yıllarda yapılan vergi düzenlemelerinin en önemli özelliği, vergilerin ekonomiyi yönlendirici bir araç olarak kullanma çabalarının geçmiş dönemlere oranla çok açık biçimde yoğunlaşmasıdır. Örneğin tasarruf bonusu uygulaması 1971'de Mali Denge Vergisine dönüştürülmüş, vergi 1982 yılında gelir vergisine %1 olarak ilave edilerek uygulanmıştır. 1984 yılından itibaren yürürlükten kaldırılmıştır. 1972 yılında Emlak Vergisi Kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu Kanun Bina ve Arazi Vergilerini, Emlak Vergisi adı altında toplamıştır. Vergilerle ilgili önemli bir değişiklik de Finansman Kanunu ile yapılmıştır. Finansman Kanunu ile belirli alanlara yönelik giderler kısımlıdır. Kaynakların inşaat sektöründen diğer alanlara kaydırılması amaçlanmıştır (Giray, 2006).

1960'lardan itibaren vergilerin dağılımına bakıldığında, dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içerisindeki ağırlığının %60'ın üzerinde olduğu görülmektedir. Bu durum genel fiyat yükselişleri sonucu vergi yükünün genel olarak düşük gelirli kesim üzerinde kalmasına yol açmıştır. Dolayısıyla bu yıllarda vergi adaletinden bahsetmek mümkün değildir. 1970'li yıllara gelindiğinde ise gelir üzerinden alınan vergilerin artış eğilimi göstermesi söz konusudur. Bu verginin büyük bir kısmı ücretliler tarafından ödenmektedir. Bu nedenle her ne kadar vergi hasılatı içerisinde dolaysız vergilerin payı yüksek olsa da vergi yükü dağılımının adaletli olduğu söylenemez (Ejder, 2000).

1961-1980 döneminde toplamda sekiz kez vergi affı kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunlarda başta KİT'ler, belediyeler ve belediyelere bağlı müessese ve işletmeler ile spor kulüpleri olmak üzere birçok kuruluşun vergi borç ve cezalarının terkin edildiği görülmektedir.

1981-2000 dönemi

1977-1978 yıllarında alınan kararlılık önlemlerinin yetersiz kalması ve ekonomik bunalımın artması sonucunda, 24 Ocak 1980'den itibaren "24 Ocak Kararları" olarak adlandırılan yeni bir ekonomi politikası Türkiye'de hayata geçirilmiştir. Başlangıçta geçici istikrar tedbirleri olduğu düşünülen bu politika uygulamaları kalıcı bir nitelik kazanarak, uzun vadeli bir ekonomi politikasına dönüşmüştür (Kepenek ve Yentürk, 2007; Eğilmez, 2018). Dolayısıyla neo- liberal anlayışın hâkim olduğu 24 Ocak Kararları 1980'li yıllarda Türkiye'de uygulanan ekonomi politikalarına da damgasını vurmuştur. 24 Ocak Kararlarının temel ilkelerinden biri, kamudaki finansman açığının zamanla ortadan kaldırılması ve Merkez Bankası'ndan borçlanmanın yakından takip edilmesidir. Bu doğrultuda 1980'li yıllarda kamu harcamalarının sağlıklı kaynaklarla finanse edilmesi gerektiği benimsenerek; kamu gelirlerinin artırılması, kamu harcamalarında ise maksimum tasarrufun sağlanması amaçlanmış ve bu yönde önlemler alınmıştır (Parasız, 2003). Ancak 1980'li yıllarda %5'in üzerinde seyreden bütçe açıkları devletin en önemli ekonomik sorunlarından birini oluşturmuştur. Özellikle büyüyen altyapı yatırımları

finanse edilirken, gelir yapısını vergilerle desteklemek yerine borçlanmaya bağlı bir maliye politikasının benimsenmesi hem kamu borç stokunu hem de bütçe açıklarını artmıştır (Eğilmez, 2018).

1990 yılından itibaren yapısal uyum politikalarında yeni bir adım daha atılarak IMF'nin de önerileri doğrultusunda dış finansal serbestlik kararı alınmıştır. Bu kararlar bir yandan uluslararası sermaye hareketleri serbestleşmiş, diğer yandan da yurtiçindeki birey ve kurumların kendi aralarında döviz cinsinden ekonomik işlemler yapılabilmesine imkân sunulmuştur (Kepenek ve Yentürk, 2007; Bulutoğlu, 2008). Döviz kurları, dış ticaret rejimi ve dünya ekonomisinin istikrarlı bir seyir izlediği bu yıllarda, Türkiye'de yaklaşık %5-6 oranındaki bir büyüme, makul cari açıklarla sürdürülebilmiştir. Buna karşın "sıcak" öğeler taşıyan sermaye katlanmasıyla dış borçlar hızla yükselmiştir. Bu durum Türkiye'nin gelişmekte olan ülkeler arasında dış borç açısından en üst sıralarda yer almasıyla sonuçlanmıştır. Dış borçlanmanın yanı sıra yüksek faizli iç borçlanmanın neticesinde faiz ödemelerinin ek borçlanmayla karşılanması yani mevcut borçların yeni borçlarla ödenmesi, literatürde "ponzi finansmanı" olarak ifade edilen borç tuzağının daha da artmasına neden olmuştur. Bu yüzden bir yerden sonra maliye politikasının asıl hedefi "iç borçların döndürülmesi" şeklini almıştır (Boratav, 2006).

Kamu harcamalarının önemli ölçüde arttığı ve yüksek enflasyonun vergileri olumsuz etkilediği 1990'lı yıllarda Cumhuriyet tarihinin en büyük cari açığı ve kamu açığı ile karşı karşıya kalınmıştır. Kamu açıklarını azaltmak amacıyla ağırlıklı olarak iç kaynaklardan olmak üzere borçlanmaya gidilmiştir. Sürdürülebilir olmayan bu durumu düzeltmek için çeşitli önlemler alınmıştır. Bu önlemlerden biri, 5 Nisan 1994 tarihinde açıklanan "Ekonomik Önlemler Uygulama Planı" olarak adlandırılan 5 Nisan Kararlarıdır. 5 Nisan Kararları belirlenen hedeflere ulaşmak için vergisel önlemler ile cari ve yatırım harcamalarında kısıtlamalar gibi tedbirler içermiştir (Giray, 2006). Özellikle 1999 sonrasında IMF programlarıyla da uyumlu şekilde "faiz dışı bütçe fazlası" verilmesi hedeflenmiş, bu hedeflere ulaşmak için ise kamu harcamalarının sınırlanması öngörülmüştür (Boratav, 2006).

Türkiye'de artan vergi yükünün adaletsiz şekilde sabit gelir grupları üzerinde yoğunlaşmasının yanında vergi ve benzeri gelirlerin fiyat artışlarına ayak uyduramaması, bütçe açıklarının yıllar içerisinde büyüme eğilimi izlemesine yol açmış ve bu durum vergi sisteminde de yeni düzenlemeler yapılmasını mecburi kılmıştır (Parasız, 2003). 24 Ocak Kararları esasen 1980'li yılların başında karşılaşılan mali sorunları çözmek amacıyla alınmasına karşın, bu kararların uygulanmasını sağlayacak vergi kanunları yürürlüğe konulamamıştır. Vergi kanunlarının yürürlüğe konulması 12 Eylül 1980'den sonra kurulan Milli Güvenlik Konseyi'nin 24 Ocak Kararlarını benimsemesiyle gerçekleşebilmiştir (Giray, 2006). Bu dönemde gerçekleştirilen vergisel düzenlemelerin temel özellikleri ise; (i) Vergi sisteminin sadeleştirilmesi ve vergi yükünün adil bir şekilde dağıtılması, (ii) Serbest meslek sahipleri ve kendi işinde çalışanların gelirlerinin etkin vergilendirilmesi, (iii) Tarım kesiminden elde edilen kazançların etkin ve sistematik olarak vergilendirilmesi, (iv) Düz oranlı vergilerde ayarlamalar yapılması, (v) Vergi kaçırma caydırıcılığın sağlanması adına cezalarının ağırlaştırılması, (vi) Vergi denetim ve kontrol mekanizmalarının yeniden düzenlenmesi, (vii) Gelir vergisinde genel ve özel indirimlerle vergi matrahının daraltılması, (viii) Gelir vergisi dilimlerinin günün koşullarına uygun biçimde yeniden güncellenerek sabit gelir grupların üzerindeki vergi yükünün hafifletilmesi, (ix) Üretimden alınan vergilerin gözden geçirilerek bu vergilerin ekonomide oluşturduğu yükün hafifletilmesi ve vergileme kaynaklı ekonomik zararların minimuma indirilmesi ve (x) Uygulamaya konulacak olan KDV için uygun bir ortam hazırlanması şeklinde sıralanabilir (Parasız, 2003).

Türkiye'de 1980 sonrası dönemde vergi politikalarının şekillenmesinde kalkınma planlarının da etkili olduğu söylenebilir. 1985-1989 yıllarını kapsayana alan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planında kamu gelirlerine esneklik kazandırılması, vergilerin kurumsallaşmayı, tasarrufu ve yatırımları teşvik etmede kullanılması, vergi idaresinin yeniden düzenlenmesi, otomasyon hizmetlerinin çoğaltılarak hizmet sunumun daha etkili hale getirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra vergi sisteminin sadeleştirilerek daha anlaşılır ve adil olması, anlaşmazlıkların en az düzeye indirilmesi ve vergi kayıplarının azaltılmasına ilişkin önlemlerin alınması gerektiği vurgulanmıştır. Ödeme gücüne sahip bireylerin ve sektörlerin vergi adaleti ilkeleri doğrultusunda vergilendirilmesi gerektiğini ifade eden bu planda katma değer sistemine ve vergi tekniğinin el verdiği oranda ölçü esası yerine değer esasına geçileceği ifade edilmiştir. 1990'lı yılların başında uygulamaya giren Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı

(1990-1994)'nda kamu borçlarının aşamalı olarak azaltılması için kamu gelirleri artırılırken kamu harcamalarının kontrol altında tutulması gerektiği ifade edilmiştir. Planda vergilerin kaynak yaratma fonksiyonlarının göz ardı edilmemesinin önemi üzerinde durulmuştur. Ayrıca ademi tahsis ilkesine olabildiğince bağlı kalınması, vergi idaresinin vergileri hızlı ve sağlıklı tahsil etmesi için kendi içinde bütünlüğe sahip bir yapıya kavuşturulması, bu amaçla vergi idaresinin merkez ve taşrada yeniden düzenlenmesi, otomasyonun yaygınlaştırılıp vatandaşa daha hızlı ve nitelikli hizmet sunabilmesi yönelik çalışmaların sürdürülmesi gerektiği vurgulanmıştır. Vergi idaresinde nitelikli personelin istihdam edilmesine yönelik önlemlerin alınması, vergi istihbarat arşivinin etkinliği artırılması, vergi denetimi için bilgi akışının hızlandırılması, vergi uyum çalışmalarının ve çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmalarına devam edilmesi, yeni vergiler konulması ya da mevcut vergilerde oranların artırılması yerine vergi tabanının genişletilmesi, vergi kayıp ve kaçığının azaltılması plan dönemi için öngörülen vergi politikalarından bazılarıdır. 1996-2000 yıllarını kapsayan Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda maliye politikasının etkinliğini artırmak amacıyla, belirli gelirlerin belirli giderlere tahsis edilmemesi yani âdemi tahsis ilkesine mümkün olduğunca uyulması gerektiği önerilmektedir. Yedinci kalkınma planında dönem süresince uygulanması öngörülen vergi politikaları ile vergi yükü dağılımındaki dengesizliğin giderilerek, vergi yükünü artıran bir yaklaşımın benimseneceği, kayıt dışı sektörün de vergi sisteminin içine dâhil edileceği esas alınmıştır. Ayrıca vergi idaresinin daha etkin olacağı ve destekleyeceği bir vergi politikasının izleneceğini ifaden planda yerel yönetimlerin öz gelirlerini artırmaya ilişkin düzenlemelerin gerçekleşeceği de açıklanmıştır.

Kamu maliyesi açısından 1980'li yılların en belirgin özelliği vergi sisteminde yapılan değişikliklerdir (Boratav, 2006). Öncelikle 1981 yılında Gelir Vergisi Kanunu'nda değişiklikler yapılarak, dönemin koşullarına uyumlu hale getirilmesi amacıyla muafiyet ve istisnalar gözden geçirilmiştir (Giray, 2006). Dönem dâhilinde gerçekleştiren en önemli düzenlemelerden biri ise Gelir Vergisi tarifesindeki değişikliğe ilişkindir. Bu değişiklikle ilk vergi dilimi 2.500 TL'den 1.000.000 TL'ye çıkarılmış ve bu dilim için uygulanacak vergi oranı %40 gibi yüksek bir seviyede tutulmuştur. Her ne kadar bu düzenlemenin ücretliler açısından daha adil olduğu ileri sürülebilse de beklenenin aksine düşük gelirli mükelleflerin ödedikleri vergilerin, toplam gelirlerine oranı ve dolayısıyla vergi yükleri artmıştır. Ayrıca Gelir Vergisi'nde artan oranlı tarife uymayan bir yapı ortaya çıkmış, bir anlamda Gelir Vergisi'ndeki artan oranlılık düz oranlı bir yapıya dönüşmüştür (Saraçoğlu, 2023). 1984 yılına gelindiğinde ise en az geçim indirimi ile Gelir Vergisi'nin önemli bir denetleme aracı olan servet beyannamesi kaldırılmış, daha öncesinde üniter ve artan oranlı olan Gelir Vergisi bu dönemde parçalı, regresif ve adaletsiz bir yapıya evrilerken farklı bir çehreye bürünmüştür (Giray, 2006; Boratav, 2006).

1980'li yıllarda yapılan bir diğer önemli yasal düzenleme ise KDV'nin yürürlüğe girmesidir. Aslında KDV, yalnızca bu dönemin değil, belki de cumhuriyet tarihi boyunca Türk vergi sisteminde çıkartılan en önemli yasalardan biri olarak kabul edilebilir (Kirmanoğlu, 1994). 1950'lerde Gelir ve Kurumlar Vergisi alanında gerçekleştirilen köklü değişikliklere paralel olarak bu verginin yürürlüğe konulması, harcamalardan alınan vergilerin düzenlenmesi adına bir tür reform olarak nitelendirilmektedir. Vergi kaçakçılığını en az düzeye indirmek, vergilemede adaleti sağlamak, vergi sisteminde otokontrolü gerçekleştirerek dolaysız vergileri tamamlamak gibi mali gerekçelere dayandırılan KDV'yle, yürürlükte olan muamele vergilerinin ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerinin giderilmesi, ihracatın teşvik edilmesi ve geliştirilmesi, Avrupa Topluluğu ülkelerinin vergi sistemlerine uyum sağlanması amaçlanmıştır (Giray, 2006; Adalıoğlu, 2021; Saraçoğlu, 2023). Özellikle düşük gelirli mükelleflerin vergi yükünü artıran bir tür dolaylı bir vergi olan KDV, ihracattan kaynaklanan KDV'nin iadesi uygulamasının başlamasıyla bir kesim sanayici tarafından suistimal edilebilecek bir fırsat olarak görülmüştür (Adalıoğlu, 2021). KDV'nin kabulüyle Türk vergi sistemi gelir vergisinin yanında bordro kesintisiyle katılan ücretlilerin ve tüketicilerin katkılarına dayanan bir yapıya bürünmüştür. Bu yaklaşım vergi gelirlerinin milli hasıla içindeki payını azaltmış, sermaye sınıflarına ilişkin vergi indirimleriyle ilerleyen yıllarda mali krizin oluşumuna katkı sunulmuştur (Boratav, 2006). 1982 yılında Bina İnşaat Vergisi 1983'te de Emlak Alım Vergisi kaldırılıp harç kapsamına alınmış ve Gayrimenkul Kıymet Artışı Vergisi kaldırılmıştır. Bu dönemde önemli bir gelişme olarak Emlak Vergisi'nin tarh ve tahsili ise merkezi yönetimden alınarak belediyelere bırakılmıştır (Giray, 2006).

1989 sonrasında vergi sisteminde kalıcı bir iyileştirme gerçekleşmemiş ancak kamu finansmanındaki sorunlar vergi yükünün artırılmasına yönelik baskı oluşturmuştur. Bunun neticesinde bu dönemde vergi yükü, KDV gibi dolaylı vergilerin orantısız şekilde yükseltilmesiyle artırılmaya çalışılmıştır. Bunun kolay olduğu kadar adaletsiz bir yöntem olduğunu belirtmek gerekir. Diğer yandan dolaysız vergilerde ise Gelir Vergisi'nin yaklaşık %90'ı kaynaktan kesinti- stopaj usulüyle ücretlilerden sağlanmış, sermaye sınıflarının ödediği toplam vergi oranı ise yaklaşık %15 civarında kalmıştır. Vergi sisteminde eşitsizlikleri artıran eğilimlere karşı istisna oluşturan üç uygulama bulunmaktadır. Bu uygulamalardan biri 1994 yılında servet niteliğinde olan Net Aktif Vergisi, diğeri Gelir Vergisi'ne ek olarak konulan Ekonomik Denge Vergisi'dir. Son uygulama ise 2000 yılında borç senetlerine bir seferlik ve çok hafif bir faiz vergisinin getirilmesidir (Boratav, 2006). Özetle 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren Türk vergi sisteminde önemli bir yapısal değişim yaşanmış, sistem daha çok dolaylı vergilere dayalı bir karakter kazanmıştır. Bu gelişimin temel unsurlarından biri, KDV'nin yürürlüğe konulması, diğeri ise fon uygulamalarının yoğun bir şekilde hayata geçirilmesidir (Susam ve Oktayer, 2007).

1981-2000 döneminde toplamda on kez vergi affına başvurulmuştur. Bunlardan ilki 1981 yılında 2431 sayılı Tahsilâtın Hızlandırılması ve Beyan Dışı Kalmış Servet Unsurlarıyla Vesikasız Emtianın Beyanına İlişkin Kanunla yürürlüğe girerken, sonuncusu ise 4369 sayılı Kanunla yapılmıştır (Edizdoğan ve Gümüş, 2013).

2001 sonrası dönem

Müdahaleli piyasa ekonomisi dönemi olarak nitelendirilen bu dönemin henüz başında Türkiye, tarihinin en büyük ekonomik krizlerinden biriyle karşı karşıya gelmiş, buna rağmen krizden hızlı bir biçimde çıkmayı başarmıştır. Krizden çıkmak amacıyla 2001 ve 2002 yıllarında uygulanan istikrar programlarına IMF ciddi finansman desteği sağlamıştır. 2002 yılında yapılan genel seçimlerin sonrasında göreve gelen yeni hükümet daha öncesinde başlayıp devam eden IMF politikasını benimseyerek uygulamaya başlamıştır. Sıkı maliye ve para politikası, düşük bütçe açığı ve enflasyonla mücadele ve dalgalı kur rejimine geçiş bu politikaların asli unsurlarını oluşturmuştur. Türkiye'de 1980'li yıllara kadar kamu kesiminin ön planda olduğu ekonomi politikaları uygulanırken, 1980'lerde kamunun yanı sıra özel kesiminde yer aldığı ve bütçe açıklarına dayalı bir kamu maliyesi izlenerek büyüme sağlanmaya çalışılmıştır. 2000'li yıllar ise bütçe açıklarının azaldığı, bunun yerine dış ticaret açığının ve cari açığın arttığı bir dönem olmuştur. Ekonomik büyümede ağırlık özel kesime, finansmanı da ağırlıklı olarak bütçeden ödemeler dengesine kaymıştır (Eğilmez, 2018).

Türkiye'de 2001 sonrası dönemde vergi politikalarının gelişimini yakından takip edebilmek için bu dönemde yürürlüğe giren kalkınma planlarını incelemek gerekir. Bu çerçevede ilk olarak 2001-2005 yıllarını kapsamına alan Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na bakıldığında, bu dönemin, toplumun yaşam kalitesinin artırıldığı, istikrarlı büyüme sürecine girildiği, AB'ye üyelik sürecindeki temel dönüşümlerin gerçekleştirildiği ve Türkiye'nin hem bulunduğu coğrafyada hem de tüm dünyada daha güçlü, etkili ve saygın bir yer edindiği dönem olacağı belirtilmiştir. Planın temel makroekonomik hedefleri arasında enflasyonu düşürmek, sürdürülebilir bir büyüme ortamı oluşturmak, ekonominin rekabet ve uyum gücünü artırmak yer almaktadır. Bu hedeflere ulaşabilmek için maliye politikasının, kamu açıklarını kalıcı bir şekilde azaltacak ve kamu borç stokunu sürdürülebilir bir yapıda gelişmesini sağlayacak şekilde yürütüleceği ifade edilmektedir. Plan doğrultusunda vergi sisteminin basit ve anlaşılır hale getirileceği, vergi kayıp ve kaçaklarının azaltılacağı, verginin tabana yayılmasının sağlanacağı belirtilmiştir. Ayrıca muafiyet, istisna ve vergi indirimi gibi vergi harcamalarının ekonomik ve sosyal politikalar dikkate alınarak gözden geçirileceği, vergi harcamaları nedeniyle tahsilinden vazgeçilen kamu gelirlerinin bütçe kanununda ayrıntılı olarak raporlanacağı vurgulanmıştır. Bununla birlikte vergi affı uygulamalarına ihtiyaç duyulmayan bir ortam oluşturacak ve mükelleflerin af beklentisini ortadan kaldıracak yasal düzenlemelerin yapılması öngörülmüştür. Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)'nda ise vergi politikalarının temel amacı, "mükellef haklarına saygılı, vergi kayıp ve kaçagını azaltan, mali güç ilkesine uygun şekilde vergi yükünün adil ve dengeli dağıtımını gözetken, kamu giderlerini karşılarken iktisadi etkinliği bozmayan bir vergi sistemine ulaşmak" olarak belirlenmiştir. Bu amaç doğrultusunda vergi mevzuatının sadeleştirileceği, muafiyet ve istisnaların ekonomik ve sosyal politikalar ile kamu finansmanı olanakları çerçevesinde yeniden değerlendirileceği, vergiye gönüllü uyumu arttırmaya yönelik olarak mükellef haklarının düzenleneceği ve vergi tabanının

genişletileceği ifade edilmiştir. 2014-2018 dönemini kapsayan Onuncu Kalkınma Planı'nda vergilemenin daha adil olmasını ve mali fonksiyonu yerine getirmesini sağlayacak biçimde vergi tabanının genişletilmesi ve vergi mevzuatının daha basit ve uyum sağlanabilir hale getirilmesi öngörülmüştür. Aynı zamanda elektronik ticarete vergi kaybının önlenmesine yönelik hukuki ve idari düzenlemelerin yapılacağı belirtilmiştir. Son olarak On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)'nda ise vergi adaletinin güçlendirilmesi, vergi tabanının genişletilmesi ve vergi hasılasının artırılmasını sağlayacak düzenlemeler yapılacağı, ödeme gücüne göre artan oranda vergilendirmeye yönelik mekanizmaların artırılacağı, dolaysız vergilerin vergi gelirleri içindeki payında artış sağlanacağı, maktu vergilerin fiyatlar genel düzeyindeki değişime göre yükseltileceği, lüks ve ithal yoğunluğu yüksek ürünlerden ÖTV'ye tabi olmayanların gözden geçirileceği belirtilmiştir.

Daha önce belirtildiği üzere 1985 yılında KDV'nin uygulamaya girmesiyle sekiz adet dolaylı verginin yürürlükten kaldırılmış olması, genel tüketim vergilerine ilişkin önemli reformlardan biri olarak kabul edilmektedir Vergileme alanında reform olarak nitelendirilebilecek düzenlemelerden bir diğeri de 16 adet vergi, harç, fon ve payın yürürlükten kaldırılmasını sağlayan ve dolaylı vergiler alanında büyük bir basitleştirme sağlayan ÖTV'nin kabul edilmesi olmuştur. Bu dönemde Şans Oyunları Vergisi (2003), Kurumlar Vergisi (2006), Dijital Hizmet Vergisi (2020), Değerli Konut Vergisi (2021) ve Konaklama Vergisi (2023) yürürlüğe girmiştir. Ayrıca 2023 yılında yapılan düzenleme ile bir defaya mahsus olmak üzere 2023 için tahakkuk ettirilen motorlu taşıtlar vergisi (MTV) kadar ek MTV getirilmiştir. Benzer bir durum 2003 yılında da meydana gelmiş olup 4837 sayılı Ekonomik İstikrarı Sağlamak İçin Ek Vergiler Alınması Hakkında Kanun ile ek MTV ve ek emlak vergisi getirilmiştir. Ek emlak vergisi bir defaya mahsus alınırken, ek MTV Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir (Saraçoğlu, 2023).

2001 yılında %16,5 olarak hesaplanan vergi yükünün 2010 yılında %18'e yükselmiş ve daha sonraki yıllarda azalış eğilimi göstererek 2022 yılında %15,7'ye düşmüştür. Türkiye ile benzer gelişmişlik düzeyine sahip ülkeler vergi yükü açısından kıyaslandığında Türkiye'de vergi yükünün arttırılabileceği görüşü ağırlık kazanmaktadır. Bu çerçevede en önemli sorunlardan biri de yasal ve kurumsal düzenlemelerin yetersizliğine bağlı olarak kayıt dışı ekonominin önlenmesine ilişkin süreçlerin daha iyi bir şekilde işletilememesidir (Kepenek ve Yentürk, 2007).

Türkiye'de 2001 sonrasında vergicilik alanında asli sorunlardan biri de vergi afları olmuştur. Zira vergi afları gelişmiş ülkelerde çok sık karşılaşılan bir uygulama olmamasına rağmen Türkiye'de ise durum çok farklı boyuttadır. Cumhuriyet döneminde vergi affına yönelik 40'a yakın düzenleme bulunmaktadır. 2000'li yıllarda 5 kez, 2010'lu yıllarda 6 kez vergi affına yönelik düzenleme yapılmıştır. Son olarak 2020 ve 2021 yıllarında da birer defa af kanunu yürürlüğe girmiştir. Sık sık başvuru alan vergi affı uygulamaları, mükelleflerde beklenti oluşmasına, ödeme yapmaktan kaçınmalarına ve vergi suçlarının tekrarlanmasına neden olmuştur. Özetle vergi afları, işlenen suçun cezasız kalmayacağına ilişkin toplumsal inancı zedeleyerek kaçakçılığın meşrulaşmasına ve bağışıklığa neden olmaktadır (Saraçoğlu, 2023).

Yöntem

Bu çalışmanın amacı Türkiye'de 1923- 2022 yılları arasında vergi politikalarındaki değişiklerinin vergi yükü üzerindeki etkisini, sayısal veriler ışığında teorik düzeyde analiz ederek değerlendirmektir. Bu amaç doğrultusunda, Cumhuriyetin ilanından günümüze kadarki süreç altı alt döneme ayrılarak kronolojik bir yöntem benimsenmiştir. Böylece her dönemdeki vergi politikası değişikliklerinin ve vergi yükündeki eğilimlerinin daha net anlaşılması, dönemler arası karşılaştırmalar yapılarak genel bir değerlendirmenin sunulması hedeflenmiştir. Alt dönemler literatürdeki sınıflandırmalar ve ekonomi politikalarındaki dönüm noktaları dikkate alınarak; (1923-1929), (1930-1939), (1940-1960), (1961-1980), (1980-2000) ve (2001 sonrası) şeklinde belirlenmiştir. Çalışma kapsamında kullanılan veriler "vergi gelirlerinin kaynaklarına göre dağılımı, vergi sistemi içerisinde dolaylı-dolaysız vergilerin ağırlığı ve vergi yükünden" oluşmaktadır. Bütçe Gelirleri Yıllığı, Gelir İdaresi Başkanlığı ve Strateji ve Bütçe Başkanlığı'nın yayımladığı istatistiklerden derlenen veriler alt dönemlere özgü tablolar şeklinde düzenlenmiştir. Değerlendirmeler de bu tablolara dayalı olarak gerçekleştirilmiştir.

Bulgular ve tartışma

Çalışmanın bu bölümünde yukarıda bahsedilen iktisat ve vergi politikaları temelinde Türkiye’de vergi gelirlerinin dağılımı ve vergi yükünün seyri dönemsel olarak ortaya konmaktadır. Bu bağlamda Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze (1923-2022 yılları) kadar geçen zaman dilimi ilgili dönemin özellikleri de dikkate alınarak altı başlık altında toplanmıştır. İlk olarak Cumhuriyetin kuruluşu ile başlayan ve Ekonomik Buhranı’nın başlangıcıyla sona eren 1923-1929 yılları ele alınmıştır. Bu dönemde vergi gelirlerinin genel bütçe gelirleri içerisinde payı, vergi gelirlerinin kaynaklarına göre dağılımı, vergi sistemi içerisinde dolaylı-dolaysız vergilerin ağırlığı ve vergi yükü Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1: 1923-1929 döneminde vergi gelirlerinin dağılımı ve vergi yükü

Yıllar	Vergi Gelirlerinin Genel Bütçe Gelirleri İçerisindeki Payı (%)	Vergi Gelirlerinin Nispi Dağılımı (%)			Dolaylı-Dolaysız Vergi Ayrımı (%)		Vergi Yükü
		Gelir Üzerinden Alınan Vergiler	Harcama Üzerinden Alınan Vergiler	Servet Üzerinden Alınan Vergiler	Dolaylı Vergiler	Dolaysız Vergiler	
1923	86	36,8	51,5	11,7	52	48	10,0
1924	83	38,2	52,8	9,0	53	47	9,5
1925	81	14,9	68,0	17,1	68	32	9,0
1926	83	9,3	72,0	18,7	72	28	9,2
1927	81	9,9	74,4	15,7	74	26	11,0
1928	82	8,8	76,8	14,4	77	23	11,0
1929	81	8,1	75,2	16,7	75	25	8,8

Kaynak: Bütçe Yıllığı (1983); (gib.gov.tr, 25.08.2023)

Tabloda görüldüğü üzere vergi gelirlerinin genel bütçe gelirleri içerisinde payı dönem boyunca %80’in üzerinde seyretmiş olup dönem ortalaması %82,4’tür. Bir diğer ifadeyle vergiler, devletin temel finansman kaynağını oluşturmaktadır. Vergilerin kaynağına göre dağılımına bakıldığında ise yıllar itibarıyla gelir üzerinden alınan vergilerin (dolaysız) payının azaldığı, harcamalar üzerinden alınan vergilerin (dolaylı) payının ise arttığı görülmektedir. Aşarın kaldırılmasından bir yıl önce 1924 yılında Ağnam Vergisi’nde yapılan düzenleme ile dolaysız ve dolaylı vergiler arasındaki fark kapatılmıştır. Ancak Aşarın yol açtığı gelir açığının kapatılması amacıyla yeni dolaylı vergilerin getirilmesiyle vergi sistemi içinde dolaylı vergilerin oranı gittikçe artmıştır. Vergi sistemi içerisinde elde edilen gelire bakılmaksızın tüketim yapan herkesi vergiye tabi tutan dolaylı vergilerin ağırlıklı olması vergi adaletinin bozulmasına neden olmuştur (Vural, 2008).

Vergi yükünün gelişimine bakıldığında 1923-1929 yılları arasında vergi yükü %8 ile %11 arasında değişmekte olup dönem ortalaması ise %9,8’dir. Vergi yükünün en düşük olduğu yıl 1929 (%8,8), en yüksek olduğu yıl 1927 (%11,1)’dir.

İkinci dönem Ekonomik Buhranın etkilerinin görüldüğü 1930 ile İkinci Dünya Savaşı’nın başlangıcı olarak kabul edilen 1939 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönemde vergi gelirlerinin genel bütçe gelirleri içerisinde payı, vergi gelirlerinin kaynaklarına göre dağılımı, vergi sistemi içerisinde dolaylı-dolaysız vergilerin ağırlığı ve vergi yükü Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2: 1930-1939 döneminde vergi gelirlerinin dağılımı ve vergi yükü

Yıllar	Vergi Gelirlerinin Genel Bütçe Gelirleri İçerisindeki Payı (%)	Vergi Gelirlerinin Nispi Dağılımı (%)			Dolaylı-Dolaysız Vergi Ayrımı (%)		Vergi Yükü
		Gelir Üzerinden Alınan Vergiler	Harcama Üzerinden Alınan Vergiler	Servet Üzerinden Alınan Vergiler	Dolaylı Vergiler	Dolaysız Vergiler	
1930	76	8,6	73,9	17,5	74	26	10,3
1931	76	13,0	70,0	17,0	70	30	10,1
1932	76	22,3	63,5	14,2	64	36	13,8
1933	78	22,2	63,6	14,2	63	37	13,7
1934	60	27,4	56,5	16,1	56	44	11,8
1935	58	28,5	55,9	15,6	56	44	11,8

1936	60	41,8	46,6	11,6	47	53	8,0
1937	62	17,1	72,1	10,8	72	28	9,0
1938	63	31,5	60,4	8,1	60	40	10,7
1939	50	35,7	55,7	8,6	56	44	9,5

Kaynak: Bütçe Yıllığı (1983); (gib.gov.tr, 25.08.2023)

Tabloya bakıldığında vergi gelirlerinin toplam bütçe gelirleri içerisindeki payının 1930 yılında %76 iken, 1939 yılında %50 olarak gerçekleştiği 1938 yılı hariç tutulduğunda ise dönem boyunca azalış eğiliminde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla vergi gelirlerindeki azalışa paralel olarak özel gelir ve fonların nispi payında artış yaşanmıştır denilebilir. Vergilerin kaynaklarına göre dağılımı ele alındığında harcama ve servet üzerinden alınan vergilerin nispi payı azalırken, gelir üzerinden alınan vergilerin payında artış yaşandığı görülmektedir. Bununla birlikte dönem başında vergi sistemi içerisinde dolaylı vergiler ağırlıktadır. Ancak sonraki yıllarda dolaylı vergilerin payı azalarak %74'ten %56'ya kadar gerilerken, dolaysız vergilerin payında önemli artış meydana gelmiştir. Vergi sistemi içerisinde dolaysız vergilerin payının artması, vergilemede adaletin sağlanması açısından önemli bir gelişme olarak yorumlanabilir.

Vergi yükü açısından ele alındığında vergi yükü bu dönemde %8 ile %14 arasında değişmektedir. Vergi yükünün en düşük olduğu yıl 1936 (%8,0), en yüksek olduğu yıl 1932 (%13,8)'dir. Vergi yükünün dönem ortalaması %10,9 olarak hesaplanmıştır. Vergi yükü 1931 yılında yaklaşık %10,1 iken, 1932 yılında önemli ölçüde artarak %13,8'e ulaşmıştır. Ekonomik Buhranın etkilerini ortadan kaldırmak amacıyla getirilen İktisadi Buhran Vergisi ile Bina ve Arazi Vergilerinin yürürlüğe girmesi neticesinde vergi yükünün bir yıl içerisinde hızlı bir şekilde arttığı görülmektedir.

Çalışmada ele alınan üçüncü dönem 1940-1960 arasındaki yılları kapsamaktadır. Bu dönemde vergi gelirlerinin genel bütçe gelirleri içerisindeki payı, vergi gelirlerinin kaynaklarına göre dağılımı, vergi sistemi içerisinde dolaylı-dolaysız vergilerin ağırlığı ve vergi yükü Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3: 1940-1960 döneminde vergi gelirlerinin dağılımı ve vergi yükü

Yıllar	Vergi Gelirlerinin Genel Bütçe Gelirleri İçerisindeki Payı (%)	Vergi Gelirlerinin Nispi Dağılımı (%)			Dolaylı-Dolaysız Vergi Ayrımı (%)		Vergi Yükü
		Gelir Üzerinden Alınan Vergiler	Harcama Üzerinden Alınan Vergiler	Servet Üzerinden Alınan Vergiler	Dolaylı Vergiler	Dolaysız Vergiler	
1940	43	39,5	53,1	7,4	53	47	9,6
1941	49	35,9	55,9	8,2	56	44	10,4
1942	75	20,0	38,4	41,6	38	62	11,8
1943	74	36,4	53,1	10,5	53	47	8,2
1944	82	36,1	50,9	13,0	51	49	12,5
1945	79	42,6	51,2	6,2	51	49	9,5
1946	71	37,3	57,9	4,8	58	42	10,7
1947	68	34,5	59,3	6,2	59	41	14,6
1948	74	37,1	59,0	3,9	59	41	11,4
1949	86	33,4	63,8	2,8	64	36	15,4
1950	88	33,0	64,0	3,0	64	36	12,8
1951	75	23,9	73,3	2,8	73	27	10,6
1952	71	24,4	72,7	2,9	73	27	11,8
1953	75	27,9	68,1	4,0	68	32	10,9
1954	81	33,3	64,5	2,2	65	35	12,2
1955	72	34,3	63,7	2,0	64	36	11,7
1956	78	38,5	59,5	2,0	60	40	11,7
1957	76	36,9	61,0	2,1	60	40	10,3
1958	74	36,3	61,7	2,0	62	38	10,1
1959	79	35,2	63,4	1,4	64	36	11,5
1960	75	40,4	58,0	1,6	58	42	11,0

Kaynak: Bütçe Yıllığı (1983); (gib.gov.tr, 25.08.2023)

Tablo 3'te görüldüğü gibi vergi gelirlerinin genel bütçe gelirleri içerisindeki payı 1940 yılında %40 iken, 1950 yılında %88'e ulaşmış ve son olarak 1960 yılında ise %75 olarak gerçekleşmiştir. Dönemin

genel ortalaması %73,6 olarak hesaplamıştır. Özellikle 1942 yılındaki verilere odaklanıldığında vergi gelirlerinin genel bütçe gelirleri içindeki payının bir önceki yıla göre %26'lık bir artışla %49'dan %75'e yükseldiği, dolayısıyla vergi gelirlerinin payında belirgin bir artış olduğu göze çarpmaktadır. Varcan (1987)'in da belirttiği gibi bu artış büyük ölçüde Varlık Vergisinden kaynaklanmaktadır. Varlık Vergisi'nin toplam bütçe gelirleri içerisindeki payı yaklaşık %35'tir. Ancak Varlık Vergisi'nden sağlanan bu önemli gelire rağmen, söz konusu verginin beraberinde getirdiği olumsuzluklar nedeniyle kaldırıldığı görülmektedir.

İlgili dönemde dolaylı-dolaysız vergi dağılımının gelişimine bakıldığında dikkate değer bazı eğilimler olduğu görülmektedir. Bu dönemin ortalamaları hesaplandığında vergi sistemi içerisinde dolaylı vergilerin %59,7'lik, dolaysız vergilerin ise %40,3'lük bir paya sahip olduğu belirlenmiştir. Bu istatistikler, genel olarak 1940-1960 dönemi boyunca dolaylı vergilerin vergi gelirleri içerisinde daha baskın olduğunu göstermektedir. Ancak bu durumun istisnası olarak 1942 yılına bakıldığında dolaysız vergilerin daha ağırlıklı olduğu görülmektedir. Bu durumun temel sebebi de Varlık Vergisi'ne bağlanabilir. Yine aşarın kaldırılması sonrasında getirilen yeni vergilerden biri Toprak Mahsulleri Vergisi (dolaysız vergi)'nin köylülerin geçimlerini sağlayacak kadar tükettikleri ürünleri vergiden muaf kılarak, özellikle kendi tüketimini karşılayacak kadar üretim yapan köylüler üzerindeki vergi yükünü azalttığı düşünülmektedir. Ayrıca 1950 yılına kadar gelir vergilerinden doğan yükün büyük bir bölümü devlette çalışan ve stopaj yöntemiyle vergilendirilen maaşlı ve ücretli kesimin üzerinde kalmaktadır (Tezel, 1994). Vergi yükü açısından değerlendirildiğinde ilgili dönemde vergi yükü %8 ile %16 arasında değişmiş, vergi yükünün en düşük olduğu yıl 1943 (%8,2), en yüksek olduğu yıl ise 1949 (%15,4) olarak gerçekleşmiştir. Dönem ortalaması ise %11,3 olarak hesaplanmıştır.

Dördüncü dönem 1961-1980 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönemde vergi gelirlerinin genel bütçe gelirleri içerisinde payı, vergi gelirlerinin kaynaklarına göre dağılımı, vergi sistemi içerisinde dolaylı-dolaysız vergilerin ağırlığı ve vergi yükü Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4: 1961-1980 döneminde vergi gelirlerinin dağılımı ve vergi yükü

Yıllar	Vergi Gelirlerinin Genel Bütçe Gelirleri İçerisindeki Payı (%)	Vergi Gelirlerinin Nispi Dağılımı (%)			Dolaylı-Dolaysız Vergi Ayrımı (%)		Vergi Yükü
		Gelir Üzerinden Alınan Vergiler	Harcama Üzerinden Alınan Vergiler	Servet Üzerinden Alınan Vergiler	Dolaylı Vergiler	Dolaysız Vergiler	
1961	56	41,0	56,8	2,2	57	43	12,2
1962	71	35,5	63,5	1,0	64	36	11,0
1963	72	31,5	67,5	1,0	67	33	12,6
1964	73	31,0	67,3	1,7	67	33	13,0
1965	78	31,2	66,9	1,9	67	33	13,4
1966	79	31,8	66,4	1,8	66	34	13,7
1967	75	32,3	66,0	1,7	66	34	14,7
1968	81	33,2	64,9	1,9	65	35	14,5
1969	83	33,6	64,5	1,9	65	35	15,3
1970	71	35,5	62,5	2,0	62	38	15,8
1971	79	35,9	62,5	1,6	62	38	16,8
1972	83	37,3	61,4	1,3	61	39	16,8
1973	89	41,3	57,6	1,1	58	42	17,6
1974	93	45,1	53,8	1,1	54	46	15,9
1975	90	45,8	53,3	0,9	53	47	18,3
1976	90	46,1	52,5	0,8	53	47	19,2
1977	92	51,9	47,0	1,1	47	53	19,5
1978	81	56,4	42,7	0,9	43	57	19,3
1979	79	57,5	41,8	0,7	42	58	18,6
1980	81	61,9	37,2	0,9	37	63	17,3

Kaynak: Bütçe Yıllığı (1983); (gib.gov.tr, 25.08.2023)

Tabloya göre vergi gelirlerinin genel bütçe gelirleri içerisindeki payı 1961'de %56 iken, dönem içerisinde %90'ların üzerine çıkmış ve 1980'de %81 olarak gerçekleşmiştir. Dönem ortalaması %79,8 olarak hesaplanmış olup dönem boyunca vergi gelirlerinin payında genel itibarıyla artış görülmüştür.

Gelir üzerinden alınan vergilerin nispi ağırlığı dönem boyunca artarken, buna paralel olarak harcamalar üzerinden alınan vergilerin payı azalmıştır. Servet üzerinden alınan vergilerin payında ise önemli bir değişim olmamakla birlikte bazı yıllarda %1'in altına gerilemiştir.

1961-1980 döneminde dolaylı ve dolaysız vergilerin vergi sistemi içerisindeki nispi ağırlığında önemli değişimler meydana gelmiştir. 1961 yılında dolaylı vergiler toplam vergi gelirlerinin %57'sini oluştururken, 1963 yılında %67'ye yükselmiş ve sonraki yıllarda azalmaya başlamıştır. 1977 yılına gelindiğinde dolaylı vergilerin payı ilk kez %50'nin altına düşmüş ve 1980 yılında %37'ye kadar gerilemiştir. Dolayısıyla 1977-1980 yılları arasında dolaysız vergilerin ağırlıkta olduğu ve bu durumun da vergilemede adaletin sağlanması açısından önemli bir gelişme olduğu ifade edilebilir. Bu dönemde vergi yükü %11 ile %20 arasında değişim göstermektedir. Vergi yükünün en düşük olduğu yıl 1962 (%11,0), en yüksek olduğu yıl 1977 (%19,5)'dir. Dönem ortalaması ise %15,8 olarak hesaplanmıştır.

Beşinci dönem 1981-2000 yılları arasında kapsamaktadır. Bu dönemde vergi gelirlerinin genel bütçe gelirleri içerisinde payı, vergi gelirlerinin kaynaklarına göre dağılımı, vergi sistemi içerisinde dolaylı-dolaysız vergilerin ağırlığı ve vergi yükü Tablo 5'te gösterilmektedir.

Tablo 5: 1981-2000 döneminde vergi gelirlerinin dağılımı ve vergi yükü

Yıllar	Vergi Gelirlerinin Genel Bütçe Gelirleri İçerisindeki Payı (%)	Vergi Gelirlerinin Nispi Dağılımı (%)			Dolaylı-Dolaysız Vergi Ayrımı (%)		Vergi Yükü
		Gelir Üzerinden Alınan Vergiler	Harcama Üzerinden Alınan Vergiler	Servet Üzerinden Alınan Vergiler	Dolaylı Vergiler	Dolaysız Vergiler	
1981	84	58,7	40,5	0,8	35	65	15,1
1982	89	58,8	40,4	0,8	37	63	14,5
1983	84	56,6	42,7	0,7	41	59	13,9
1984	72	56,5	42,9	0,6	42	58	10,8
1985	84	46,3	53,1	0,6	52	48	13,8
1986	90	51,1	48,0	0,9	48	52	15,2
1987	91	48,9	50,3	0,8	50	50	15,4
1988	85	48,6	50,4	1,0	50	50	14,1
1989	85	52,7	46,6	0,7	47	53	11,1
1990	82	51,2	47,9	0,9	48	52	11,4
1991	82	51,4	47,7	0,9	48	52	12,4
1992	81	49,5	49,6	0,9	50	50	12,8
1993	75	47,6	51,4	1,0	51	49	13,2
1994	79	42,2	57,2	0,6	52	48	15,1
1995	78	39,9	59,3	0,8	58	42	13,8
1996	84	38,6	60,6	0,8	61	39	15,0
1997	83	40,0	59,3	0,7	59	41	16,1
1998	79	45,8	53,4	0,8	53	47	17,2
1999	79	43,8	55,0	1,2	55	45	18,9
2000	80	32,3	66,4	1,3	59	41	16,1

Kaynak: (gib.gov.tr, 25.08.2023); (sbb.gov.tr, 25.08.2023); Saraçoğlu (2023)

Tablo 5'e göre vergi gelirlerinin genel bütçe gelirleri içerisindeki payı 1981 yılında %84 iken, 1986-87 yıllarında %90'lara ulaşmış ve son olarak 2000 yılında %80 olarak gerçekleşmiştir. Dönem ortalaması %82,3 olarak hesaplanmıştır. Gelir üzerinden alınan vergilerin nispi ağırlığı 1981 yılında yaklaşık %59 iken dönem boyunca azalış eğilimi göstermiş ve 2000'de yaklaşık %32'ye düşmüştür. Buna rağmen 1981-2000 dönemi, Cumhuriyet tarihinde gelir üzerinden alınan vergilerin nispi ağırlığının en yüksek (dönem ortalaması yaklaşık %48) olduğu dönemi işaret etmektedir. Bu dönemde harcamalar üzerinden alınan vergilerin nispi ağırlığının 1981 yılında yaklaşık %41 iken dönem boyunca artarak 2000 yılında %66'ya ulaştığı görülmektedir. Servet vergilerinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payında önemli bir değişim görülmemiş olup %1 dolayındadır.

1981 yılında dolaylı vergilerin nispi ağırlığı %35 iken 2000 yılında %59'a ulaşmıştır. Dolaylı vergilerin nispi ağırlığı dönem içerisinde artış göstermektedir. Dolaysız vergilerin toplam vergi gelirleri içerisindeki payında azalış eğilimi görülmektedir. Dolaysız vergilerin payının azalmasında Gelir ve

Kurumlar Vergisi'nde muafiyet ve istisnaların genişletilmesi, servet beyanı gibi vergi otokontrol mekanizmalarından vazgeçilmesi ve bunun sonucunda kayıt dışı ekonomide artış yaşanması etkili olmuştur (Armağan ve Demir, 2008). Vergi yükünün en düşük olduğu yıl 1984 (%10,8), en yüksek olduğu yıl 1999 (%18,9)'dur. Dönem ortalaması ise %14,3 olarak hesaplanmıştır.

Son olarak altıncı dönem 2001-2022 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönemde vergi gelirlerinin genel bütçe gelirleri içerisinde payı, vergi gelirlerinin kaynaklarına göre dağılımı, vergi sistemi içerisinde dolaylı-dolaysız vergilerin ağırlığı ve vergi yükü Tablo 6'da gösterilmektedir.

Tablo 6: 2001-2022 döneminde vergi gelirlerinin dağılımı ve vergi yükü

Yıllar	Vergi Gelirlerinin Genel Bütçe Gelirleri İçerisindeki Payı (%)	Vergi Gelirlerinin Nispi Dağılımı (%)			Dolaylı-Dolaysız Vergi Ayrımı (%)		Vergi Yükü
		Gelir Üzerinden Alınan Vergiler	Harcama Üzerinden Alınan Vergiler	Servet Üzerinden Alınan Vergiler	Dolaylı Vergiler	Dolaysız Vergiler	
2001	78	38,4	60,5	1,1	60	40	16,5
2002	80	32,4	66,4	1,2	66	34	17,9
2003	86	30,5	67,0	2,5	67	33	17,3
2004	84	30,5	67,6	1,9	68	32	17,4
2005	80	30,6	67,4	2,0	67	33	17,7
2006	83	29,2	68,7	2,1	69	31	17,4
2007	84	31,4	66,4	2,2	70	30	17,3
2008	84	31,3	66,5	2,2	69	31	16,9
2009	84	31,8	65,7	2,5	66	34	17,2
2010	86	28,4	69,3	2,3	69	31	18,1
2011	89	29,1	68,6	2,3	69	31	18,2
2012	87	29,7	68,0	2,3	70	30	17,7
2013	88	27,4	70,4	2,2	70	30	18,0
2014	87	28,8	69,1	2,1	69	31	17,2
2015	89	27,9	70,2	2,1	72	28	17,4
2016	87	29,0	68,9	2,1	69	31	17,6
2017	89	29,1	69,0	1,9	69	31	17,1
2018	87	32,2	65,8	2,0	66	34	16,5
2019	82	32,7	62,3	2,0	62	38	15,6
2020	85	29,3	68,9	1,8	69	31	16,5
2021	87	31,1	67,3	1,6	67	33	16,2
2022	87	36,7	62,2	1,1	62	38	15,7

Kaynak: gib.gov.tr/fileadmin/user_upload/VI/GBG/Tablo_1.xls.htm, 29.08.2023;

gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/user_upload/VI/CVI/Tablo_78.xls.htm, 29.08.2023; sbb.gov.tr/ekonomik-ve-sosyal-gostergeler/#1540022258789-43a5759e-f454, 29.08.2023; Saraçoğlu (2023)

Tabloya göre vergi gelirlerinin genel bütçe gelirleri içerisindeki payı 2001 yılında %78 iken, 2017 yılında %89'a ulaşmış ve son olarak 2022 yılında %87 olarak gerçekleşmiştir. Dönem ortalaması %85,1'dir. 2001 yılında dolaylı vergilerin vergi gelirleri içindeki payı %60 iken dolaysız vergilerin payı %40'tır. Bu oran, 2015 yılında dolaylı vergiler için yaklaşık %72'ye kadar çıkarken, dolaysız vergiler için %28'e düşmüştür. Bir başka ifadeyle bu dönemde dolaylı vergilerin nispi ağırlığında artış eğilimi görülmektedir. Vergi sistemi içerisinde dolaylı vergilerin payının bu şekilde artmış olması, bu tür vergilerin tersine artan oranlı etkileri nedeniyle adaletsizliğe yol açmaktadır (Saraçoğlu, 2023).

Vergi yükü açısından ele alınırsa vergi yükü bu dönemde %15 ile %19 arasında değişim göstermiştir. Vergi yükünün en düşük olduğu yıl 2019 (%15,6), en yüksek olduğu yıl 2011 (%18,2)'dir. Dönem ortalaması ise %17,1 olarak hesaplanmıştır. Türkiye ile benzer gelişmişlik düzeyine sahip ülkeler vergi yükü açısından kıyaslandığında Türkiye'de vergi yükünün arttırılabileceği görüşü ağırlık kazanmaktadır. Bu çerçevede en önemli sorunlardan biri de yasal ve kurumsal düzenlemelerin yetersizliğine bağlı olarak kayıt dışı ekonominin önlenmesine ilişkin süreçlerin daha iyi bir şekilde işletilememesidir (Kepenek ve Yentürk, 2007).

Sonuç ve öneriler

Liberal iktisat politikalarının hâkim olduğu 1923-1929 döneminde özel kesimin öncülüğünde hızlı sanayileşme ve kalkınmanın sağlanması hedeflenmiştir. Mali disipline önem verilmiş, devlet bütçesinde denklik esas alınarak mümkün olduğunca borçlanmadan uzak durulmuştur. Kuşkusuz bu dönemin vergi politikaları ve vergi yükünün dağılımı açısından en önemli gelişmelerden biri Aşar Vergisi'nin kaldırılması olmuştur. Ekonomik faaliyetlerin büyük bir kısmının tarıma dayandığı düşünülürse Aşarın kaldırılması ile vergi gelirlerinde önemli bir boşluk oluşmuştur. Bu boşluk harcama üzerinden alınan yeni vergilerle doldurulmaya çalışılmış ve böylece vergi yükü kırsaldan kente taşınmıştır. 1930-1939 döneminde Ekonomik Buhranın etkisiyle devletin ekonomiye müdahalesinin gerekliliği anlaşılmış, önceki dönemde uygulanan liberal politikalar terkedilerek korumacı ve ithal ikamesine dayalı sanayileşme stratejisine geçilmiştir. Mali disiplin ve bütçe denkliği ilkelerine bu dönemde de bağlı kalınmıştır. Dönem boyunca harcama üzerinden alınan dolaylı vergilerin payı azalırken, gelir üzerinden alınan dolaysız vergilerin payı artmıştır. Vergi yükü büyük ölçüde işçi ve memur gibi ücretli kesimler üzerinde kalmıştır. 1940-1960 döneminde dışa kapalı ve korumacı iktisat politikaları belli ölçüde esnetilerek sürdürülmüş, planlı kalkınma sürecine zemin oluşturulmuştur. Cumhuriyet tarihinin ilk vergi reformu yapılarak Gelir ve Kurumlar Vergisi, Veraset ve İntikal Vergisi gibi vergi türleri bu dönemde yürürlüğe girmiştir. Varlık Vergisinin uygulandığı 1942 yılı hariç tutulursa bu dönemde de harcama üzerinden alınan vergilerin ağırlığı hissedilmektedir. Planlı kalkınma dönemi olarak adlandırılan 1961-1980 döneminde DPT'nin kuruluşu, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın hazırlanması ve Vergi Reform Komisyonu'nun oluşturulması, iktisat ve vergi politikalarının şekillenmesi açısından önem taşımaktadır. Bu dönemin özellikle son yıllarında harcama üzerinden alınan dolaylı vergilerin azaldığı ve bununla birlikte gelir üzerinden dolaysız vergilerin arttığı görülmektedir. Neo-liberal iktisat politikalarının önem kazandığı 1981-2000 döneminde uluslararası sermaye hareketleri serbestleştirilmiş, 24 Ocak ve 5 Nisan Kararları dönemin ekonomi politikalarını önemli ölçüde etkilemiştir. 1985 yılında KDV'nin yürürlüğe girmesi, vergileme alanında önemli bir reform olarak kabul edilmiştir. Vergi sistemi içerisinde gelir üzerinden alınan dolaysız vergilerin payı azalmış, bunun yerine harcama üzerinden alınan dolaysız vergiler ağırlık kazanmıştır. 2001 sonrası dönemde IMF politikaları doğrultusunda sıkı para ve maliye politikaları uygulanmış, dalgalı kur rejimine geçilmiştir. 2002 yılında ÖTV'nin yürürlüğe girmesiyle harcama vergilerinde önemli bir reform gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte son yıllarda yapılan yasal düzenlemelerle Dijital Hizmet Vergisi, Değerli Konut Vergisi ve Konaklama Vergisi uygulamaya girmiştir. Vergi aflarına çok sık başvurulması, bu dönemde en fazla tartışılan konuların başında yer almıştır.

Türkiye'de vergi gelirlerinin dönemler itibarıyla dağılımı ele alınırken dolaylı vergilerin nispi ağırlığının dolaysız vergilere kıyasla daha fazla olduğu belirtilmişti. Dolaylı vergiler gerek idare tarafından yönetimi gerekse tahsilinin daha kolay ve maliyetsiz olması nedeniyle dolaysız vergilere kıyasla daha çok tercih edilmektedirler. Ayrıca mükellef psikolojisi açısından değerlendirildiğinde verginin fiyatın içinde gizlenmiş olması nedeniyle mükellef yalnızca satın aldığı mal ya da hizmetin bedelini ödüyormuş gibi algılamaktadır. Dolayısıyla mükellef ne kadar vergi ödediğinin farkına varmamakta ve vergiye karşı olumsuz bir tepki göstermemektedir. Literatürde mali anestezi olarak tanımlanan bu durum dolaylı vergileri dolaysız vergilere göre daha avantajlı konuma getirmektedir. Ancak vergilerin yönetimi ve mükellef psikolojisi üzerindeki etkileri bir kenara bırakılırsa dolaylı vergiler, mükelleflerin ödeme gücünü dikkate almaması ve ödeme gücü arttıkça dolaylı vergi olarak ödenen miktarın nispi olarak azalması nedeniyle adalet ilkesine aykırılık teşkil etmektedir. Bu nedenle mükelleflerin ödeme gücünü dikkate alan dolaysız vergilerin daha adil olduğu kabul edilmekte ve vergi sistemi içerisindeki ağırlığının dolaylı vergilere kıyasla daha fazla olması gerektiği savunulmaktadır.

Türkiye'de vergi gelirlerinin iktisadi kaynaklara göre dağılımı incelendiğinde vergilerin ağırlıklı olarak gelir ve harcama üzerinden alındığı, servet üzerinden alınan vergilerin payının ise oldukça düşük olduğu görülmektedir. Özellikle 1950'li yıllardan sonra servet vergilerinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payı %0,5 ile %2 aralığına sıkışmış durumdadır. Bu bağlamda servet üzerinden alınan vergilerde verginin konusunu oluşturan servet unsurlarının kapsamının genişletilmesi ve vergi oranlarının gözden geçirilerek artırılması gerektiği söylenebilir.

Cumhuriyetin tarihi boyunca (1923-2022) vergilerin kaynaklarına göre dağılımına bakıldığında gelir üzerinden alınan vergilerin payı ortalama %35,5 iken, harcama üzerinden alınan vergilerin payı %60 ve servet üzerinden alınan vergilerin payı ise %4,5 olarak belirlenmiştir. Bir diğer ifadeyle Türk vergi sistemi içerisinde dolaylı vergilerin nispi ağırlığının ortalama %60 dolayında olduğu ifade edilebilir. 1923-1929 ile 2001 sonrası dönem, dolaylı vergilerin nispi ağırlığının en yüksek olduğu, 1981-2000 dönemi ise dolaysız vergilerin nispi ağırlığının en yüksek olduğu dönemdir. Ayrıca yüz yıllık Cumhuriyet döneminin vergi yükü ortalaması %13,9 olarak hesaplanmıştır. 1923-1929 arası dönem, vergi yükünün en düşük (%9,8) olduğu; 2001 sonrası dönem ise vergi yükünün en yüksek (%17,1) olduğu dönemdir.

Türk vergi sisteminin en önemli sorunlarından biri de vergi yüküdür. Ancak burada asıl sorun, vergi yükünün ağırlığından ziyade bu yükün adaletsiz dağıtılmasıdır. Hatta 1923-2022 döneminde vergi yükü ortalamasının %14'ün altında olduğu göz önünde bulundurulursa bazı maliyecilerin de ifade ettiği gibi vergi yükünün artırılması bile mümkündür. Ancak Türkiye'de vergi kaçakçılığının yaygın olması, verginin tabana yayılmasını engellemekte ve vergi yükünün toplumun belirli kesimleri üzerine yığılmasına yol açmaktadır. Bu nedenle vergi kaçakçılığıyla etkin bir biçimde mücadele edilmesi, denetimlerin artırılması ve cezaların ağırlaştırılması önem arz etmektedir.

Türkiye'de vergi aflarının günümüzde halen vergi sistemi açısından önemli bir sorun olmaya devam ettiği bir gerçektir. Kalkınma planlarında her ne kadar vergi aflarına gerek duyulmayan bir ortam oluşturulacağı ve mükelleflerin af beklentisini ortadan kaldıracak düzenlemelerin yapılacağı belirtilse de henüz bunları gerçekleştirebilecek adımlar atılmamıştır. Özellikle siyasi kaygılar nedeniyle sık sık tekrarlanan vergi afları dürüst mükelleflerin vergi idaresi ve vergi sisteminin adaletine ilişkin inancını zedelemektedir. Bundan dolayı bir defaya mahsus olmak üzere uygulandıktan sonra vergi aflarının artık tekrarlanmayacağı konusunda toplumun ikna edilmesi ve bunun her seçim döneminde politik bir araç olmaktan çıkarılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Adalıoğlu, S. (2021). Türkiye'de uygulanan vergi politikalarının tarihsel gelişimi ve kuramsal iktisat çerçevesinde eleştirisi. *Mali Çözüm Dergisi*, 31(167), 135–166.
- Akalın, G. (2008). *Atatürk dönemi maliye politikaları*. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı. Yayın No: 2008/384
- Akgül Yılmaz, G. (2009). Türkiye'de 1923-1938 dönemi maliye politikası uygulamaları. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27(2), 297–328.
- Armağan, R. (2007). Türkiye'de Gelir ve Kurumlar Vergisi oranlarında indirim vergi gelirleri üzerine etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(3), 227–252.
- Armağan, R. ve Demir, H. İ. (2008). “Cumhuriyet sonrası Türk vergi sistemindeki değişim üzerine bir değerlendirme”. Uluslararası Türkiye Cumhuriyeti Sempozyumu Bildirileri. 22-24 Ekim 2008, Isparta, 847-866.
- Arslaner, H. (2018). Teorik olarak vergi yükü; 1980-2015 yılları arasında Türkiye'de toplam vergi yüküne etki eden temel ekonomik faktörler. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 9(23), 295–316.
- Ay, H. ve Haydanlı, L. (2018). Kuruluşundan günümüze Türkiye'de vergi yükü ve gelir dağılımının analizi. *Sosyoekonomi*, 26(38), 53–70.
- Ay, H. M. ve Talaşlı, E. (2008). Ülkelerin ekonomik gelişmişlik seviyeleri ve vergi yapıları arasındaki ilişki. *Maliye Dergisi*, 154, 135–155.
- Berksoy, T. ve Demir, İ. (2004). Politik vergi çevrimleri: Türkiye'de vergi yükü üzerinde politik etkiler. 19. Türkiye Maliye Sempozyumu, 513-532.
- Boratav, K. (2006). *Türkiye iktisat tarihi* (10. Bs.). İmge Kitabevi.
- Bulutoğlu, K. (2008). *Kamu ekonomisine giriş* (7. Bs.). Maliye ve Hukuk Yayınları.
- Çelikay, F. (2017). Milli gelirin vergi yükü üzerindeki etkileri: ARDL sınır testi yaklaşımı ile Türkiye üzerine bir inceleme (1924-2014). *Sosyoekonomi*, 25(32), 169–188.
- Dayıoğlu Erul, R. (2020). 1923-1929 Döneminde Türkiye'de uygulanan vergi politikalarının mali sosyoloji çerçevesinde değerlendirilmesi. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1,

- 1-21.
- Demir, İ. C. (2013). *Türkiye’de vergi yükü (objektif ve subjektif yönleriyle)*. Dora Yayıncılık.
- Edizdoğan, N. ve Gümüş, E. (2013). Vergi afları ve Türkiye’de vergi aflarının değerlendirilmesi. *Maliye Dergisi*, 164, 99-119.
- Eğilmez, M. (2018). *Değişim sürecinde Türkiye* (15. Bs.). Remzi Kitabevi.
- Ejder, H. L. (2000). Türkiye’de vergi politikaları. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 127-132.
- Erdem, M., Şenyüz, D. ve Tatlıoğlu, İ. (2013). *Kamu maliyesi* (11. Bs.). Ekin Yayınevi.
- Gelir İdaresi Başkanlığı. Bütçe Gelirleri İstatistikleri (1923-2022), “Genel Bütçe Gelirleri Tahsilatı”, https://www.gib.gov.tr/fileadmin/user_upload/VI/GBG/Tablo_1.xls.htm, Erişim: 25.08.2023.
- Gelir İdaresi Başkanlığı. Bütçe Gelirleri İstatistikleri (1923-2022), “Gelir, Kurumlar Ve Katma Değer Vergisinin Genel Bütçe Vergi Gelirleri İçindeki Payı (1988 - 2022)”, https://www.gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/user_upload/VI/CVI/Tablo_78.xls.htm, Erişim: 25.08.2023.
- Giray, F. (2006). *Maliye tarihi* (2. Bs.). Ezgi Kitabevi.
- Gökbunar, A. R. (2006). Osmanlı’dan Cumhuriyet’e mali sistemdeki değişimlerin toplumsal yapı üzerindeki etkisi. *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(2), 177-203.
- Gökbunar, A. R. ve Kahrıman, H. (2014). *Karneli yıllar - bir savaş maliyesi uygulaması-*. Nobel Yayınevi.
- Işık, N. ve Kılınç, E. C. (2009). OECD ülkelerinde vergi yükü ve vergi türleri: karşılaştırmalı bir analiz. *KMU İİBF Dergisi*, 17, 147-173.
- Kayra, C. (2018). *Savaş Türkiye Varlık Vergisi* (6. Bs.). Tarihçi Kitabevi.
- Kazgan, G. (2002). *Tanzimattan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi birinci küreselleşmeden ikinci küreselleşmeye*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, No 22.
- Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (2007). *Türkiye ekonomisi* (19. Basım). Remzi Kitabevi.
- Kirmanoglu, H. (1994). Türkiye’de vergi reformları, siyasal iktidarlar ve iktisat politikaları. *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, (36), 56-82.
- Korkmaz, E. (1982). *Vergi yapısı ve gelişimi*. Gür-Ay Matbaası.
- Kumrulu, A. (1988). Türkiye’de vergi politikası gelişmeleri: karar alma süreci ve sapmalar. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 40(1), 193-235.
- Kurucan, H. ve Zarplı Altıngöz, S. (2022). Objektif vergi yükü ve algılanan vergi yükü ilişkisi: Trabzon ili örneği. *Anadolu Strateji Dergisi*, 4(2), 85-98.
- Mutlu, A. (2009). *Tanzimattan Günümüze Türkiye’de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi*. T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayın No: 2009/390.
- Önder, İ. (2019). Âşarın kaldırılması. *Mülkiye Dergisi*, 43(2), 491-510.
- Öz, E. ve Buyrukoğlu, S. (2011). Cumhuriyet tarihinde vergi afları: maddi ve manevi erozyonlar. *Vergi Sorunları Dergisi*, 272, 89-104.
- Özdemir, P. (2015). Vergi kültürü ve göstergeleri: Türkiye üzerine bir değerlendirme. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 175-188.
- Öztürk, İ. ve Ozansoy, A. (2011). Ücret gelirleri üzerindeki vergi yükünün analizi. *Maliye Dergisi*, 161, 197-214.
- Özyüksel, M. (1985). İmparatorluk ve Cumhuriyet Dönemlerinde gelir, gider, servet vergileri. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1(5), 51-68.
- Pamuk, Ş. (2016). *Türkiye’nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Parasız, İ. (1998). *Türkiye ekonomisi: 1923’den günümüze Türkiye’de iktisat ve istikrar politikaları uygulamaları*. Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Parasız, İ. (2003). *Türkiye Ekonomisi*. Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Pınar, A. (1992). Türkiye’de kamu gelirleri yapısındaki değişimler ve vergi yükü (1980-1990). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 47(3), 287-298.
- Pınar, A. (2006). *Maliye politikası* (2. Bs.). Naturel Yayıncılık.
- Püren, S. ve Yücedoğru, R. (2022). Türkiye’de hissedilen vergi yükü unsurlarını anlamak: Nitel bir analiz. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 83-106.
- Saraçoğlu, F. (2009). 1930-1939 döneminde vergi politikası. *Maliye Dergisi*, 157, 131-149.
- Saraçoğlu, F. (2023). *Cumhuriyet dönemi vergi yapısı*. Romanoku Yayınları.
- Savaşan, F., ve Çetintaş, H. (2008). Vergi Yükü ve vergi kaçırma: Türkiye’de uzun dönem

- karakteristikleri üzerine ampirik bir değerlendirme. *Yönetim ve Ekonomi Bilimleri Konferansı, Kamu Ekonomisi ve Maliyesi*, 1–15.
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı. Kalkınma Planları. Erişim: 15 Ocak 2021 <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>, Erişim: 15.08.2023
- Susam, N. ve Oktayer, N. (2007). Türkiye ekonomisinde genel bütçe gelirleri içinde dolaysız ve dolaylı vergiler (1995-2005). *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(2), 105–123.
- Şenses, F. (2018). *İktisada (farklı bir) giriş*. İletişim Yayınları.
- Taş, R. (1995). Türk mali sisteminin uzun dönem (1923-1980) gelişiminin yapısal ve oransal analiz yöntemleriyle değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 50(1), 355–382.
- Tezel, Y. S. (1994). *Cumhuriyet döneminin iktisadi tarihi* (3.Bs.). Türkiye Vakfı Yurt Yayınları.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. Ekonomik ve Sosyal Göstergeler. “Konsolide Bütçeye İlişkin Bazı Göstergeler”, <https://www.sbb.gov.tr/ekonomik-ve-sosyal-gostergeler/#1540022258789-43a5759e-f454>, Erişim: 29.08.2023.
- T.C. Maliye Bakanlığı Gelirler Genel Müdürlüğü. (1983). Bütçe gelirleri yılı 1979-1983. Ankara.
- Türk, İ. (1981). Cumhuriyet döneminde vergi sistemimizin gelişmesi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 36 (1), 335–357.
- Varcan, N. (1987). Türkiye’de vergi politikalarının oluşumu (cumhuriyet dönemi). T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 208. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları No: 43.
- Vural, İ. Y. (2008). Atatürk dönemi maliye politikaları: Liberal iktisattan karma ekonomiye. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 77–114.
- Yaşa, M. (1980). *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978)*. Akbank Kültür Yayınları.
- Yay, T. (1988). Atatürk döneminde vergiler ve vergi politikası. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1–2), 61–72.
- Yay, T. (2019). Atatürk dönemi Türkiye ekonomisi ve Osmanlı İmparatorluğu’ndan devralınan miras. *Contemporary Research in Economics and Social Sciences*, 3(1), 77–113.

Etik kurul onayı

TR Dizin Dergi Değerlendirme Kriterleri Madde 8’de ifade edilen “anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen araştırmalar kapsamında olmaması sebebi ile bu araştırma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Araştırmacıların katkı oranı beyanı

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada her hangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Cumhuriyetin altın çocukları özel yetenekli bireylere yönelik hukuki zemin ve politika belgelerinin değerlendirilmesi*

Evaluation of the legal ground and policy documents for the gifted individuals of the golden children of the republic

Gönderim Tarihi / Received: 31.08.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 11.09.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1353310](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1353310)

Şeydanur TURAN¹

Şeniz ANBARLI BOZATAY^{**2}

ÖZ: Ülkelerin en değerli sermayesini nitelikli insan gücü oluşturmaktadır. Beşeri sermaye olan insan gücüne etkin eğitim ve istihdam olanakları sağlanması, ülkenin geleceğine yön vermesi ile ilişkili bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Beşeri sermayenin lokomotif gücünü, gelişmiş ülkelerin uygulamaları ve yapılan araştırmalar ışığında özel yetenekli bireylerin oluşturduğunu ifade etmenin yerinde bir tespit olacağı muhakkaktır. Nitelikli beşeri sermayenin lokomotif gücü olan özel yetenekli bireylerin yetiştirilmesinde eğitim programlarının önemi ise tüm dünyanın üzerinde durduğu, alana ilişkin yasal korumalar geliştirdiği ve politika ürettiği bir konudur. Türkiye'nin nitelikli beşeri gücün lokomotif unsuru olan özel yetenekli bireylere yönelik geliştireceği politikalara katkı sunulması amacıyla derlenen bu çalışmada, Cumhuriyet tarihinin başlangıcından günümüze kadarki süreçte, özel yetenekli bireylere dair hukuki zemin ve politika belgelerinin incelenerek özel yetenek alanına ilişkin düzenlemelere olan ihtiyacın varlığına dikkat çekilmektedir. Cumhuriyetin altın çocukları olan özel yetenekli bireylere ilişkin mevzuatın yanı sıra konuya ilişkin diğer hukuki normların da yer aldığı çalışmada, kalkınma planları, şura kararları ve diğer politika belgeleriyle mevcut düzenlemelerin uygulamaya yansıyan yönleri değerlendirilmiştir. Çalışma sonucunda, nitelikli beşeri sermaye bakımından oldukça zengin olan Türkiye'de, özel yetenekli bireylere özgü politika geliştirme ve uygulama konusunda çocuğun üstün yararını gözeterek üstün yönlerini bütüncül olarak ele alan bir kamu politikasının varlığına ise rastlanamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Beşeri sermaye, Özel yetenek, Eğitim, Hak, Politika

ABSTRACT: Qualified manpower constitutes the most valuable capital of countries. Providing effective education and employment opportunities to the human capital, which is the human capital, emerges as a matter related to the direction of the country's future. It is certain that it would be appropriate to state that the locomotive power of human capital is created by specially talented individuals in the light of the practices of developed countries and researches. The importance of education programs in raising gifted individuals, who are the driving force of qualified human capital, is an issue that the whole world focuses on, develops legal protections in the field and produces policies. In this study, which was compiled with the aim of contributing to the policies that Türkiye will develop for the gifted individuals who are the locomotive element of qualified human power, the existence of the need for regulations regarding the special talent field is drawn attention by examining the legal basis and policy documents regarding the gifted individuals in the period from the beginning of the Republic's history to the present. In the study, which includes the legislation on gifted individuals, who are the golden children of the Republic, as well as other legal norms on the subject, development plans, council decisions and other policy documents and the aspects of the existing regulations that are reflected in practice are evaluated. As a result of the study, in Turkey, which is quite rich in terms of qualified human capital, it has not been found that there is a public policy that considers the best interests of the child in terms of policy development and implementation specific to gifted individuals, and that considers the superior aspects holistically.

Keywords: Human capital, Gifted abilities, Education, Right, Policy

*Çalışma, Prof. Dr. Şeniz Anbarlı Bozatay akademik danışmanlığında Şeydanur Turan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinden geliştirilerek üretilmiştir.

**Sorumlu Yazar / Corresponding Author

¹Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bilim Uzmanı, Avukat, seydanurturan1@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9920-692X>

²Prof. Dr. Balıkesir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi/Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, sanbarli10@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4690-9650>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

Considering the conceptual studies in the literature, it is seen that there is a single-factor approach according to the Intelligence Quotient (IQ) scoring, which is widely used among the society and the intelligence factor comes to the fore in the context of giftedness (Kutlu Abu, 2022: 7). When it comes to the 1970s, it is seen that dynamic models, in which it is claimed that intelligence interacts with time and the environment, have been put forward by going beyond the traditional approach (Akarsu, 2004:133). Gardner's theory of multiple intelligences is one of these models. Gardner lists the types of intelligence in eight different types. These are: Verbal Intelligence, Logical Intelligence, Visual Intelligence, Musical Intelligence, Bodily Intelligence, Social Intelligence, Inner Intelligence and Nature Intelligence (Özden, 2003: 113-123).

One of the definitions that we frequently encounter in the explanation of the concept of giftedness is the related definition in the report prepared by the United States of America (USA) to contribute to the policy development processes in the field of giftedness. According to this definition; general mental ability, special academic ability, and the ability to think creatively or productively; Individuals who show superior success in one or more of the areas of leadership, visual and performing arts and psycho-motor abilities are expressed as gifted individuals (Marland, 1972).

Methodology

In the study, literature review method was preferred. In the study, because the researcher or the adapted data collection tool was not used and a sample-based field study was not carried out, no explanations were made about the sections of the universe and sample, data collection tools and techniques. In the study, the basic and sub-steps to be followed within the framework of the literature and legislation were determined. At this point, the data obtained as a result of the literature review and the regulations pertaining to the legislation are considered as a source of information. The study has been prepared by making use of scientific books, articles, periodicals, graduate thesis, journals and international agreements, legal norms such as laws, regulations, directives, policy documents and other written materials related to the study subject.

In the preparation of the study, the data sources that will answer the problems and sub-problems of the research were determined. In this direction, the regulations dealing with the problem of the research in the legal ground and policy documents have been examined. After reaching the scientific books, articles, periodicals, graduate thesis, journals and international conventions, legal norms such as laws, regulations, directives, and policy documents that deal with the problem of the research, their originality was checked and the data that would create an answer to the research problem were analyzed. After the obtained data were analyzed, they were used in the study by showing the source and evaluations were made within the framework of the research problem.

Findings and discussion

In the context of Turkey, the legislation and policy documents for gifted individuals were examined and the relevant regulations were evaluated in terms of implementation.

Education, which is a basic human right that everyone has, should be directed towards improving the personality of the human being. It is a fact that each individual is born with different personal characteristics and different physical and mental abilities. The necessity that education should be oriented towards the full development of human beings brings with it the conclusion that it is possible for each child born with different physical, mental and personality characteristics to develop their current abilities in the appropriate direction and to make the potential they have available at the highest level.

Differentiated education programs should be implemented in order for a child born with special talents to use his/her current potential at the highest level and to develop himself/herself fully. The implementation of differentiated education programs, on the other hand, is an obligation that does not contradict the principle of equality with both its constitutional and legal dimensions.

Results and recommendations

It is a fact that every child is born with different personality traits and different physical and mental abilities. Although every child has different innate personalities and abilities, the right to education is a right that is provided to every child without discrimination. The fact that the right to education, which is provided to everyone and protects its existence among the basic human rights, is presented to every individual born with different cognitive structures and abilities in the same direction, without differentiation, contradicts the main function of education. Therefore, making a holistic contribution to the individual, society and the state, differentiating the education in order to develop the talents and interests of children by discovering their talents; It plays an important role in reaching the desired goal to be achieved with education by serving in accordance with the function of education. It is emphasized in this study that this differentiation does not contradict the principle of equality, either semantically or as it is expressed in our Constitution.

It is the most basic conclusion that can be deduced that each individual has the right to education regardless of their different abilities and cognitive characteristics. However, when the function and purpose of this fundamental right that every individual has due to being human are considered together; It is also clear that giving equal education to each individual in the same direction and curriculum will bring about a result contrary to the use of the right. In standard school education, the aim is to provide each student with a set of predetermined knowledge and skills within a specified time period. Gifted children, on the other hand, are children who have different needs from their peers depending on their innate abilities, and who need different education programs for the development of their potential. Therefore, during the academic year, the knowledge and skills planned to be given to the child at school should be applied in the same direction to the gifted students who have already acquired the skills and/or have the capacity to learn very quickly; Failure to provide differentiated and enriched education and training opportunities will result in not meeting educational needs.

With this study, in which the current legal ground and policy documents in Turkey in the field of special talents are evaluated, it is hoped that the state will be encouraged to the public policy making process by increasing awareness in the field of special talents. It is essential to make a determination at the Presidency level in order to resolve the deficiencies in the implementation aspects of the regulations in the legal regulations and policy texts. Considering the talent areas of gifted individuals and the institutions they may be associated with in the long run, it is obvious that all existing ministries will have various duties. For this reason, it is thought that the existence of a supreme council that can work in coordination with the ministries will meet the need for the field.

Giriş

Her çocuk farklı yetenek ve bilişsel özellikler ile dünyaya gelmektedir. Farklı yetenek ve bilişsel özellikler ile dünyaya gelen çocukların gelişimleri de birbirinden farklılık göstermektedir. Çocukların gelişimlerinde ölçülebilir nitelikteki özelliklerin, güvenilir ölçeklerde tespit edilmesi sonrasında gözlemlenen farklılıkların bir çizelgeye dökülmesi halinde normal dağılım eğrisi karşımıza çıkmaktadır (Enç, 2004:47). Bireylerin ölçülebilir özellikleri bakımından toplumdaki dağılım oranlarını gösterdiği kabul edilen normal dağılım eğrisinin simetrik kanatları, olumlu ve olumsuz yönde farklılık bulduran bireyler ile karşılık bulmaktadır. Normal dağılım eğrisinin simetrik kanatlarını oluşturan bu bireyler, normal eğitimden faydalanamayan, dezavantajlı ve özel eğitim ihtiyacı bulunan birey sınıflandırmasının iki ana grubu olarak değerlendirilen engelli bireyler ile özel yetenekli bireylerdir. Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği (ÖEHY)'nde yer alan hükme göre özel yetenekli birey “Yaşıtlarına göre daha hızlı öğrenen, yaratıcılık, sanat ve liderliğe ilişkin kapasitede önde olan akademik yeteneğe sahip, soyut fikirleri anlayabilen, ilgi alanlarında bağımsız hareket etmeyi seven ve yüksek düzeyde performans gösteren birey” (Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği, 2018) olarak tanımlanmaktadır. Buradan hareketle, beşeri sermayenin lokomotif gücünü, gelişmiş ülkelerin uygulamaları ve yapılan araştırmalar ışığında özel yetenekli bireylerin oluşturduğunu ifade etmek yerinde bir tespit olacaktır.

Farklı bedensel, zihinsel ve kişilik özellikleriyle dünyaya gelen her bir çocuğun mevcut yeteneklerinin, uygun doğrultuda gelişimlerini sağlayarak sahip olduğu potansiyele en üst düzeyde işlerlik kazandırması; insanın tam gelişimine yönelmiş olma gerekliliğini ifade eden eğitim ile mümkün olabilecektir. İçerisinde bulunulan çağın özellikleri, toplumsal yapı farklılıkları, felsefi akımlar gibi faktörlerin etkileri ile tanım, amaç, politika gelişim süreçleri, uygulamalar bağlamında farklı görünüm alan eğitim olgusunun başlangıcı, insanlık tarihi kadar eskiye dayanmaktadır. Kavramsal olarak yapılan tanımlamaların ortak noktalarını baz alarak eğitimi, insanlarda istendik yönde kasıtlı davranışlar kazandırma süreci olarak açıklamak mümkündür (Ergüneş, 1998: 9).

Temel bir insan hakkı olan eğitim hakkının farklı bilişsel yetenekler ile dünyaya gelmiş her çocuğa mutlak bir eşitlik anlayışı ile farklılaştırılmadan uygulanması, eğitimin temel işlevine aykırılık teşkil etmektedir. Zira bireylerin yeteneklerine uygun biçimde gelişimlerini sağlayarak mevcut potansiyellerine en üst düzeyde işlerlik kazandırılması eğitimin temel işlevlerinden biridir. Dolayısıyla farklı bilişsel yetenekler ile dünyaya gelmiş çocukların yeteneklerine uygun bir şekilde gelişimlerinin desteklenerek, mevcut potansiyellerini en üst düzeyde kullanabilmeleri ve kendilerini tam manasıyla geliştirebilmeleri için eğitimlerinin farklılaştırılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Cumhuriyetin altın çocukları olarak nitelenebilecek üstün zekâ ve özel yetenek ile dünyaya gelmiş çocukların yeteneklerini keşfederek hem kendisini gerçekleştirme hem de ülkesi ve insanlığa katkı sağlaması için ülkelerin alana ilişkin politikaya sahip olması, aynı zamanda elindeki hazinenin farkında olduğu anlamına da gelmektedir. Özel eğitim gereksinimi olan özel yetenekli bireylere yönelik alana özgü geliştirilecek politika ve uygulamalar nitelikli beşeri sermayenin doğru ve etkin bir şekilde kullanımını mümkün kılacaktır. Çalışmada, Türkiye'nin bu konuda gerek ulusal gerekse uluslararası hukuki normlar çerçevesindeki yükümlülüklerine dikkat çekilerek, hukuki zemin ve politika belgelerindeki düzenlemelerin uygulamaya yansıyan yönlerindeki eksiklikler de ortaya konularak, milli güç özelliği taşıyabilecek üstün zekâ ve yetenekli bireylere yönelik, tanımlama kriterlerine uygun düzenlenecek eğitim programlarının ülke kalkınmasına olumlu yönde katkı sağlayabileceği değerlendirilmiştir.

Özel yetenekli birey kavramının gelişimi: üstün zekâ ve üstün yetenek

Felsefe, eğitim, psikoloji gibi farklı disiplinlerdeki zekâyâ ilişkin çalışma alanlarının varlığı ve zekânın farklı boyutlarda ele alınması da zekânın kavramsal olarak tanımlanmasının farklılaşması sonucunu beraberinde getirmiştir. Üstün zekâ veya üstün yetenek kavramları üzerinde uzlaşa sağlanan bir tanım bulunmamaktadır. Zekâ ve yetenek kavramlarının birbirlerini etkileyen yönlerinin varlığı düşünüldüğünde, üstün yetenekliliğe ilişkin yapılan tanımların üstün zekâ ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Üstün zekâ ile üstün yetenek kavramları, zekâyâ ilişkin değerlendirmelerin tek faktör ve çoklu etmenlerin dikkate alınmasıyla farklılık göstermektedir.

Alan yazındaki kavramsal çalışmalara bakıldığında üstün yetenek bağlamında zekâ faktörünün ön plana çıktığı ve genel itibariyle toplum arasında da oldukça yaygın kullanımı olan Intelligence Quotient (IQ) puanlamasına göre tek faktörlü bir yaklaşımın mevcudiyetine rastlanılmaktadır (Kutlu Abu, 2022: 7). 1970’li yıllara gelindiğinde ise geleneksel yaklaşım dışına çıkılarak, zekânın zaman ve çevre ile de etkileşiminin olduğu öne sürüldüğü dinamik modellerin öne sürüldüğü görülmektedir (Akarsu, 2004:133). Gardner’in çoklu zekâ teorisi bu modellerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Gardner zekâ türlerini sekiz ayrı türde sıralamaktadır. Bunlar: Sözel Zekâ, Mantıksal Zekâ, Görsel Zekâ, Müzik Zekâsı, Bedensel Zekâ, Sosyal Zekâ, İçsel Zekâ ve Doğa Zekâsıdır (Özden, 2003: 113-123).

Üstün zekâyâ ilişkin bir başka yaklaşım Sternberg’in başarılı zekâ kuramı olarak da ifade edilen üçlü saç ayağı teorisidir. Sternberg, zekâ alanlarını birbirinden keskin sınırlar ile ayrılmayan çözümsel, yaratıcı ve pratik zekâ olmak üzere üç farklı alan başlığı ile değerlendirmiştir. Bu bağlamda belirlenen zekâ alanlarına ilişkin ölçüm için klasik zekâ testlerinin yeterli olmayacağı düşüncesi ile geliştirdiği üçlü yetenek testini kullanarak, belirttiği üç zekâ alanına ilişkin yeteneklerin ölçümünü hedeflemiştir. Renzulli ise geliştirdiği üçlü çember modeli ile üstün yeteneğin, normalin üzerinde bulunan yetenek, yaratıcılık ve motivasyon özelliklerinin etkileşimine bağlı olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir. Birbirleriyle etkileşim halinde olan bu unsurları küme şeklinde düşünecek olursak; genel ve özel yeteneği kapsayan özellikler ile yeni deneyimlere açık olma, orijinal düşünme şeklinde de ifade edebileceğimiz yaratıcılık ve motivasyon unsurlarının kesişme noktasında üstün yeteneğin varlık göstereceği ifade edilmektedir (Akarsu, 2004: 132).

Üstün yetenek kavramının açıklanmasında karşımıza sıklıkla çıkan tanımlardan biri de Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tarafından üstün yetenek alanına ilişkin politika geliştirme süreçlerine katkı sağlaması amacıyla hazırlanan raporda bulunan ilgili tanımdır. Bu tanıma göre; genel zihinsel yetenek alanı, özel akademik yetenek ile yaratıcı veya üretici düşünce yeteneği; liderlik, görsel ve gösteri sanatlarıyla psiko-motor yetenek alanlarının birinde veya birkaçında üstün başarı gösteren bireyler üstün yetenekli bireyler olarak ifade edilmektedir (Marland, 1972).

Türkiye’de özel eğitim hizmetleri konusunda çıkarılan ilk kanun niteliği taşıyan Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar Kanunu (ÖEMÇK)’na dayanarak çıkarılan Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı’na Bağlı Özel Okullar Yönetmeliği’nde üstün zekâ ve üstün özel yetenek kavramlarının tanımsal karşılıkları görülmektedir. Bu yönetmeliğin özel eğitime muhtaç çocukların gruplanması başlıklı maddesinde üstün zekâ “zekâ bölümü çeşitli ölçeklerde sürekli olarak 130 veya daha yukarı olan”; üstün özel yetenek ise “zekâ bölümü çeşitli ölçeklerde sürekli olarak 110 ve daha yukarı olup da güzel sanatlar, teknik ve benzeri alanlarda yaşlılarından belirli ölçüde üstün olan” olarak ifade edilmiştir (Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığına Bağlı Özel Eğitim Okulları Yönetmeliği, 1985).

1991 yılında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından toplanan Özel Eğitim Konseyi’nin yapmış olduğu çalışmalarda üstün zekâ ve üstün yetenek kavramlarına ilişkin tanımlamanın yapıldığı görülmektedir. Üstün Yetenekli Çocuklar ve Eğitimleri Komisyonu Raporu’nda ‘üstün zekâ’ ve ‘üstün özel yetenek’ kavramları ‘üstün yetenek’ üst başlığı ile ifade edilerek “genel ve/veya özel yetenekleri açısından yaşlılarına göre yüksek düzeyde performans gösterdiği konunun uzmanları tarafından belirlenmiş kişiler” olarak tanımlanmıştır (Özel Yetenekli Bireyler Strateji ve Uygulama Planı, 2013). 2006 tarihli Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği’nde “Üstün yetenekli birey: Zekâ, yaratıcılık, sanat, spor, liderlik kapasitesi veya özel akademik alanlarda akranlarına göre yüksek düzeyde performans gösteren birey” şeklinde tanımlanmıştır (Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği, 2006). 31/05/2006 tarihli 26184 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği’ni yürürlükten kaldırarak 07/07/2018 tarihli 30471 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan yönetmelikte özel yetenek kavramı benimsenerek “Yaşlılarına göre daha hızlı öğrenen, yaratıcılık, sanat ve liderliğe ilişkin kapasitede önde olan akademik yeteneğe sahip, soyut fikirleri anlayabilen, ilgi alanlarında bağımsız hareket etmeyi seven ve yüksek düzeyde performans gösteren birey (Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği, 2018)” tanımı geliştirilmiştir.

Üstün/özel yetenekli bireylerin özellikleri

Her çocuk farklı yetenek ve bilişsel özellikler ile dünyaya gelmektedir. Farklı yetenek ve bilişsel özellikler ile dünyaya gelen çocukların gelişimleri de birbirinden farklılık göstermektedir. Çocukların gelişimlerinde ölçülebilir nitelikteki özelliklerin, güvenilir ölçeklerde tespit edilmesi sonrasında gözlemlenen farklılıkların bir çizelgeye dökülmesi halinde normal dağılım eğrisi karşımıza çıkmaktadır (Enç, 2004: 47). Bireylerin ölçülebilir özellikleri bakımından toplumdaki dağılım oranlarını gösterdiği kabul edilen normal dağılım eğrisinin simetrik kanatları, olumlu ve olumsuz yönde farklılık bulduran bireyler ile karşılık bulmaktadır. Normal dağılım eğrisi dikkate alınarak, zekâ düzeyi açısından çocukların belirli yaşlarda tipik davranış özellikleri gösterdiği ifade edilebilmektedir (Sak, 2010: 57). Normal dağılım eğrisinin simetrik kanatları, birbirlerine benzer ve genel geçer gelişim özellik gösteren çocukların varlıklarının yanı sıra, farklı gelişimsel özellik gösteren çocukların da var olduğu sonucunu ortaya koymaktadır.

Özel yetenekli bireylerin gelişimsel özelliklerini belirlemek için vaka incelemelerinin yanı sıra yaratıcılık, grup zekâ, bireysel zekâ ve grup başarı testleri gibi güvenilir ölçekleri kullanan uzmanlar, özel yetenekli çocukların tipik gelişim gösteren akranlarına göre farklı özellikler gösterdiklerini tespit etmişlerdir (Bildiren ve Uzun, 2007: 33). Akranlarına nazaran farklı gelişim gösterdikleri tespit edilen özel yetenekli bireylerin, benzerleri arasında ortak özellik gösterdikleri çeşitli çalışmalar ile ortaya konulmuştur. Bu özellikler genel olarak şu başlıklar altında toplanabilmektedir:

- Erken gelişen şaşırtıcı duygusal derinlik ve hassasiyete sahip olmaları
- Güçlü merak duygusuyla hareket etmeleri
- İlgilendikleri ve üstün yetenek gösterdikleri alanlara yönelik yüksek tutku hatta takıntılı davranış gösterme
- İlginç veya olgun mizah anlayışına sahip olma
- Yaratıcı problem çözme ve yaratıcı ifade ortaya koyabilme
- Kendinin, sosyal ve küresel sorunlar hakkında farkındalık düzeyinin yüksek olması hatta bu konuda yüksek kaygı yaşama (Davidson Institute, 2020).

Özel yetenekli çocukların bedensel özellikleri bakımından;

- Akranlarına göre daha kilolu doğdukları,
- Fiziksel özellikleri bakımından akranlarından üstün oldukları,
- Akranlarından daha erken sürede yürüdükleri ve konuştukları,
- Sağlıklarının akranlarından daha iyi olduğu,
- Omuzlarının daha geniş yapıda ve ciğerlerinin daha kuvvetli olduğu yapılan çalışmalar neticesinde elde edilmiştir (Çağlar, 2004: 114).

Bilişsel özellikler bağlamında yapılan sınıflandırma ise tespit edilen ortak özelliklerin bazıları;

- Geniş hayal gücüne sahip olunması
- Merak düzeyinin yüksek olması ile hızlı öğrenme
- Öğrenmeye karşı ilgi ve karmaşık düşünme becerisine sahip olma şeklinde ifade edilebilir (Silverman, 1993: 5).

Tüm bu açıklamalar doğrultusunda özel yetenekli bireylerin, bedensel, zihinsel, duygusal ve sosyal alanlarda akranlarına kıyasla farklı özellikleri olduğu sonuçlarına ulaşılabilmektedir.

Üstün yetenekli öğrencilerin akranlarından olumlu düzeyde farklılık gösterdikleri ve bilişsel özellik bakımından daha önde olduğu ifade edilirken öğrenme güçlüğü yaşayan özel yetenekli öğrencilerin varlığı da unutulmamalıdır. Öğrenme güçlüğü yaşayan özel yetenekli öğrenciler, iki kere özel öğrenci olarak ifade edilmektedir. İki kere farklı özel çocuklar üstün yetenek tanısı alıp öğrenme güçlüğü yaşayabilirken; öğrenme güçlüğü tanısı alan öğrencinin, güçlüklerin yeteneklerini örtmesi dolayısıyla potansiyelleri belirlenememiş olması da söz konusu olabilir. İki kere farklı özel öğrenciler bu durumların yanı sıra öğrenme güçlükleri ile yeteneklerinin birbirlerini örtmesi halinde herhangi bir tanı almayarak ortalama bir öğrenci özelliği de gösterebilmekte ve potansiyelleri belirlenememektedir (Bildiren ve Fırat, 2020: 224-246).

Özel yeteneğin tanınması

Çocukların zihinsel kapasite ve potansiyellerine ilişkin bireysel nitelikteki bilgilerin toplanarak karar verilmesi olarak ifade edilen tanılama, bireyin kendini tanımasında olduğu kadar ihtiyacı olan eğitim olanaklarının bilinmesine de destek olan bir süreçtir (Sak, 2017: 562). Üstün zekâ ve yeteneğin ortaya konması ya da mevcut potansiyelin keşfedilmesine yönelik yapılan çalışmalar tanılama sürecini oluşturmaktadır. Tanılamadaki temel amaç bireyi tanıma, bireyin potansiyelini yordama, sınırlılıklarını ve üstün yanlarını ortaya koyarak sonuç olarak bireyin kendini tanımasına ve potansiyelini keşfetmesine olanak sağlamaktır. Bu süreçte bireyin yaşatlarından/çağdaşlarından olan farkını ortaya koymak önem kazanmaktadır.

Özel yetenek alanında yapılacak olan çalışmaların başlangıcı güvenilir ve yeterli bir tanılama süreci ile başlamaktadır. Bu süreçte bir ülke ya da bölgedeki bütün çocuk veya gençlere test uygulanmasının mümkün ve mantıklı olmayışı bir dizi ön seçimlerin oluşması aşamasını beraberinde getirmiştir. Anne-baba bilgisi, öğretmen görüşü, takvim yaşının buldukları sınıf seviyesinin altında olanlardan başlamak, birtakım bilgi dallarında öğrencilerin elde ettikleri başarıları dikkate almak ve üstün yetenekli öğrencilerin bulunma ihtimali fazla olan okullarda tarama işlemi gerçekleştirmek ön seçim sürecinde başvuru başlıca seçimler arasında gelmektedir (Enç, 2005: 96).

Üstün/özel yetenekli bireylerin tanınmasında, ortak davranış örüntülerinin ve çocukların akranlarından ayrılan niteliklerinin bilinmesi bireyin doğru tanınmasında önemli görülmektedir. Ortak davranış örüntülerinin sınıflandırılmasında temelde göze çarpan hızlı öğrenme, tutku ve nevi şahsına münhasır olma başlıkları altında toplanan üç özellik bulunmaktadır. Belirtilen özelliklere ilaveten; çocuğun üstün yararına hareket edilmesi, mümkün olduğunca erken tanınması, objektif tanılama araçlarının kullanımı ve süreklilik ilkesine uygun hareket edilmesi gerekmektedir. Tanılama süreçleri incelendiğinde ortaya çıkan sınıflama ise bireysel zekâ testleri, yaratıcılık testi, derecelendirme ölçekleri, grup başarı testleri grup zekâ testleri sözel olmayan yetenek testi şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Tanık Önal, 2019:1593-1595). Her testin üstün yönleri ve sınırlılıkları olduğundan hareketle yapılacak teste karar verilmesi gerekmektedir. Bireysel testler potansiyeli ortaya koymada iyi olduğu kadar zaman ve ekonomik maliyet yüksekliğini de beraberinde getirmektedir. Diğer yandan ekonomiklik içeren grup testleri de bireyin potansiyelini yordamada sınırlı kalabilmektedir.

Türkiye’de özel yetenekli bireylerin eğitimi konusunda, Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) uhdesinde bulunan ve destek eğitim niteliğinde hizmet sunan Bilim ve Sanat Merkezleri (BİLSEM)’nin büyük bir rolü bulunmaktadır. BİLSEM için öğrenci tanılama ve tespit süreci MEB tarafından yürütülmektedir (Tarhan ve Kılıç, 2014: 35). MEB, öğrenci tanılama sürecini aday belirleme adımı ile başlatmaktadır. Sınıf öğretmenleri tarafından genel zihinsel yetenek alanı, görsel sanatlar yetenek alanı ve müzik yetenek alanı için aday gösterilen öğrencilerin BİLSEM seçmelerine katılmaları sağlanmaktadır. Bu aşamada, öğrencilerin BİLSEM seçmelerine katılmalarının sağlanmasının yanı sıra bağlı buldukları mülki idare sınırları içerisinde yer alan rehberlik araştırma merkezlerine yönlendirmeleri yapılarak bireysel tanılama işlemini yaptırımları da önerilebilmektedir. Birinci adımın ardından ikinci basamak olarak grup tarama uygulamaları yapılmakta ve ardından bireysel değerlendirme ile süreç tamamlanmaktadır. Bireysel değerlendirme aşamasında öğrenciler genel yetenek, müzik yeteneği ve görsel sanatlar yetenek alanı olmak üzere üç farklı alandan aday gösterilebilmektedirler. Genel yetenek alanında öğrencilere bireysel zekâ testleri uygulanmaktadır. Wechsler Sözel Olmayan Yetenekler Testi (WNV), Kaufman Kısa Zekâ İkinci Sürümü (KBIT-2) ve Anadolu-Sak Zekâ Ölçeği (ASIS) BİLSEM öğrenci seçim aşamasında uygulanan bireysel zekâ testlerine örnek olarak verilebilmektedir. Aday gösterme süreci ile başlayıp grup tarama ve bireysel değerlendirme süreçlerini başarı ile tamamlayan öğrencinin BİLSEM’e seçilme işlemi tamamlanmış olacaktır (Şahin ve Zorlu, 2022: 873-876).

Temel bir insan hakkı olarak eğitim

İnsan hakları, bireylerin ve toplumsal grupların bir arada yaşama isteğini birleştirerek genel bir uzlaşma ve iç barış oluşturması düşüncesiyle üst değer olarak nitelendirilmektedir (Erdoğan, 2000:200). İnsanın insan olma vasfıyla özgürlüklere sahip olduğunu, devletin de bunlara dokunamayacağını ifade eden insan hakları düşüncesi, 17.yy itibarıyla tabii hak doktrini etkisi altında ortaya çıkmıştır (Kapani,

2013:30). Amerika Birleşik Devletleri Anayasası, Fransız İhtilali ve Avrupa'daki protestan grupların vicdan hürriyetlerinin kazanımı için verdikleri mücadelelerin, İHEB'in oluşum sürecine tesiri bulunsa da insan haklarının doğuş sürecini ifade etmekte yeterli olmamakta; insan hakları idealinin doğru anlaşılabilmesi için ilk çağ tabii hukuk düşüncesine başvurmayı gerektirmektedir (Çağıl, 1984:80). Tabii hukuk doktrininin temel hareket noktaları olan akıl ve insan tabiatı kavramları dikkate alındığında ise, insanı erdeme ulaştırmada akli bir yol gösterici olarak gören ve insanın sırf insan olma sıfatıyla saygıya değer olduğu görüşlerini ifade eden Stoacı felsefe ile Roma hukuk düşüncesinin, tabii hukuk doktrinine dayanak oluşturduğu görülmektedir (Erdoğan, 2006: 46).

İnsan hakları konusu, 20.yy'ın başından itibaren yürütülen faaliyetler neticesinde İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan Birleşmiş Milletler'in temel amaçları arasında yerini almıştır. Bu amaç doğrultusunda insan haklarının korunması ile geliştirilmesiyle yetkilendirilen 'Ekonomik ve Sosyal Konsey' kurulmuş ve bünyesindeki insan hakları komisyonunun yapmış olduğu çeşitli çalışmalar neticesinde 10 Aralık 1948 tarihinde İHEB ilan edilmiştir (Birinci, 2017:81). Bildiri'de yer alan başlıca haklardan biri eğitim hakkıdır. Bildiri'nin 26.maddesinde, herkesin eğitim hakkına sahip olduğu; teknik ve mesleki öğretimden herkesin faydalanması gerekliliğinin ifade edilmesi ile birlikte yükseköğretimin de herkese tam eşitlikle açık olması gerekliliğinin (İHEB, 1948) düzenleme altına alındığı görülmektedir.

İHEB ile dile getirilen hakları koruyan ve insan hakları sözleşme ağının bir parçası olan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS), İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'yı birleştirmek amacıyla kurulan uluslararası yapı olan Avrupa Konsey'i tarafından, Avrupa'nın savaş sonrası karşı karşıya kaldığı insan hakları ihlallerine bir tepki olarak 1950 yılında hazırlanmıştır (Harris vd, 2013:1). AİHS'nde 1 No'lu Protokolü ile düzenleme altına alınan haklardan biri de eğitim hakkıdır. AİHS 1 No'lu Protokolün 2. maddesi;

“Hiç kimse eğitim hakkından yoksun bırakılamaz. Devlet, eğitim ve öğretim alanında yükleneceği görevlerin yerine getirilmesinde, ana ve babanın bu eğitim ve öğretimin kendi dini ve felsefi inançlarına göre yapılmasını sağlama haklarına saygı gösterir.”

hükmüne yer vermiştir (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Ek 1 No'lu Protokolün 2. Maddesi Hakkında Rehber, 2015). AİHS'nin 1 No'lu Protokolü ile düzenlenen bu hüküm ile de bireysel eğitim hakkının güvence altına alındığı görülmektedir (Akbulut, 2013:533).

Temel bir insan hakkı olan eğitim hakkı, sahip olunan diğer hakların bilinmesi, nitelikli bir şekilde kullanılması, korunması ve geliştirilmesinde önemli bir rol üstlenmektedir. Eğitim hakkının üstlendiği bu rol doğrultusunda hem bireysel hem de toplumsal gelişmenin sağlanmasının, herkesin ilgi ve yeteneklerine uygun şekilde eğitim hakkını kullanması ile yakından ilişkili olduğu sonucunu beraberinde getirmektedir (Kepenekçi, 2004: 201).

Özel yetenekli bireylerin eğitim haklarına ilişkin anayasal güvence

Anayasal hak bağlamında 1924 Anayasası ile öğretim serbestliği, genellik, parasız ve zorunlu ilköğretim ilkelerinin benimsendiği eğitim hakkı; 1961 ve 1982 Anayasalarında devlete bir edimi yerine getirme yükümlülüğü yükleyen pozitif statü hakları kapsamında değerlendirilmektedir (Sürer, 2022:2). 1982 Anayasası'nın 42. maddesi dikkate alındığında eğitim hakkının devlete pozitif anlamda bir yükümlülük yüklediği görülmektedir. Bu minvalde eğitim ve öğrenim hakkının, pozitif statü hakları içerisinde yer aldığı sonucuna ulaşılmaktadır. Anayasal bağlamda, hiç kimsenin eğitim ve öğretim hakkından mahrum bırakılamayacağı ifadesi, dil, din, ırk, cinsiyet ayrımı gözetmeksizin herkesin eğitim hakkına sahip olduğunu belirten İHEB, AİHS gibi temel insan hakları belgelerindeki düzenlemelerle aynı doğrultudadır.

Anayasanın eğitim hakkını düzenleyen 42. maddesinde özel eğitim gereksinimi olan bireylere yönelik devletin tedbir alma yükümlülüğü anayasal boyutta düzenleme altına alındığı görülmektedir. Özel yetenekli bireylerin özel eğitim ihtiyacı olması dolayısıyla ilgili hükmün özel yetenekli bireyleri kapsam içerisine aldığı sonucu çıkarılmaktadır. Anayasa m.42 gereği, eğitim hakkından kimsenin mahrum edilemeyeceği ile özel eğitim gereksinimi olan öğrencilere yönelik devletin tedbir alma yükümlülüğü birlikte değerlendirildiğinde, özel yetenekli öğrencilere yönelik eğitim programları eşitlik ilkesine aykırılık taşımayan anayasal bir yükümlülük olarak değerlendirilecektir.

Uluslararası hukuki metinlerde yer alan düzenlemeler çerçevesinde özel yetenekli bireylerin eğitim hakkı

Uluslararası hukuk bağlamında antlaşma, iki veya daha fazla uluslararası hukuk aktörünün uluslararası hukuk kaideleri içinde hukuki sonuç yaratmaya yönelik açıkladıkları irade beyanları olarak tanımlanabilir (Aksar, 2013:106). Uluslararası sözleşmelerin iç hukuktaki yeri, hukukun tartışmalı konularından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Uluslararası sözleşmelerin iç hukuka aktarılması konusunda karşımıza çıkan yaklaşımlardan biri olan düalist yaklaşıma göre, iç hukuk ve milletlerarası hukuk iki ayrı düzlem olduğu için antlaşmaların iç hukukta doğrudan yeri olmayıp, uluslararası antlaşma hükümlerinin ayrı bir kanunla iç hukuk kuralına dönüştürülmesi gerekmektedir (Çelik, 1988:49). Monist yaklaşım ise, antlaşmaların iç hukukun bir parçası olduğunu savunarak, milletlerarası sözleşmelerin normlar hiyerarşisinde karşılığını kanun veya kanun üzerinde olduğu düşüncesini savunmaktadır (Batum, 1993: 30-31). 1982 Anayasası'nda yer alan düzenlemeler doğrultusunda uluslararası sözleşmelerin iç hukukumuzdaki yeri dikkate alınarak Türkiye'nin imzaladığı uluslararası sözleşmeler ile taraf sıfatı kazandığı ve sözleşmeye ilişkin hükümlerin uygulanması noktasında yüklenen sorumluluk dolayısıyla hükümlerin uygulanması gerektiğini de ayrıca taahhüt eder bir konumu geldiği ifade edilebilmektedir.

7217 sayılı Resmi Gazete'de 27/05/1949 tarihinde yayınlamak yürürlüğe giren İHEB'de başlıca bahsedilen haklar arasında eğitim hakkı yerini almaktadır (Bakanlar Kurulu Kararı, 1949). Beyannamenin 26. maddesinde, herkesin eğitim hakkına sahip olduğu, ilk ve temel eğitimin mecburi olması gerekliliğinin yanı sıra teknik ve mesleki öğretimden herkesin faydalanması gerektiği ile yükseköğretimin herkese tam eşitlikte açık olması gerekliliği düzenlenmiştir. Ayrıca maddede eğitimin insanın kişiliğini tam geliştirmeye yönelmiş olması ifadesi ile eğitimin amacına da vurgu yapılmaktadır. Herkese eşit bir eğitim programının uygulanması, farklı anlayış ve kavrayış özellikleri bulunan özel eğitim öğrencilerinin, eğitim hakkından amacı doğrultusunda yararlanamamaları ve mağduriyet yaşamalarına sebebiyet vereceği aşikardır. İHEB çerçevesinde devletlerin hakların ana garantörlüğünü üstlenmeleri, insan haklarını sağlama sorumluluğunu beraberinde getirmektedir (Anbarlı Boztaş, 2022: 253). Dolayısıyla İHEB'de eğitim hakkını düzenleyen madde kapsamında, eğitim hakkına herkesin sahip olması ve eğitimin insan kişiliğini tam geliştirmeye yönelik olması durumu birlikte değerlendirilerek, özel eğitime ihtiyacı bulunan öğrencilerin eğitim haklarının gözetilerek ihtiyaçları doğrultusunda bir eğitim programının hazırlanması gerekliliği sonucuna ulaşılabilmektedir.

Türkiye'nin taraf olduğu bir başka uluslararası sözleşme, çocuğun yüksek yararı ve çocuğun görüşünün dikkate alınması ile ayırım gözetmeme, yaşama ve gelişme hakkının gözetilmesi gibi temel ilkeler üzerine şekillenen Çocuk Hakları Sözleşmesi'dir. Çocuk Hakları Sözleşmesi, çocuğun üstün yararını temel prensiplerinden biri olarak kabul ederek sözleşmede çocuklara tanınan hakların uygulanmasını sağlamak amacıyla taraf devletlerin yasal veya idari boyutta çeşitli tedbirler alması gerekliliğini hüküm altına almıştır. Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 28. maddesi, eğitim hakkını 29.maddesi ise çocuk eğitiminin amaçlarını düzenlemektedir (Çocuk Hakları Sözleşmesi, 1995). Bu hükümler doğrultusunda Sözleşme'nin, çocuğun eğitim hakkını fırsat eşitliği temeli üzerine gerçekleştirilmesi görüşünü benimsediği ifade edilebilmektedir. Ayrıca eğitimin çocuğun kişiliğinin, zihinsel ve bedensel yeteneklerinin mümkün olduğunca geliştirilmesi amacına yönelik olmasını düzenleyen hüküm, anlamsal bağlamda özel yetenekli çocukların ilgi ve yeteneklerinin keşfedilerek yeteneklerini en üst düzeyde kullanabilecekleri eğitim programlarının uygulanmasının gerekçesini de oluşturduğu görülmektedir.

Türk mevzuatında özel yetenekli bireyler

Üstün başarı gösteren veya üstün yeteneğe sahip bireylere çalışmalarının desteklenmesi amacıyla alan bazında sınırlamaların olduğu kanunların yanı sıra, bireylere özgü, kullanmakla tükenen, genel nitelikte olmayan şekli kanunların varlığına rastlamak mümkündür. Alana ilişkin düzenlenen kanunlara verilecek ilk örnek 16 Nisan 1929 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren 1416 Sayılı Ecnebi Memleketlere Gönderilecek Talebe Hakkındaki Kanun'dur. Özel yetenekli öğrencileri doğrudan kapsama alması dahi atıfta bulunularak yasal mevzuata sunduğu katkı bakımından önemli bir yer edinen 1416 sayılı kanunun ilk halinde, yabancı memleketlere gönderilmek üzere seçilecek öğrencilere yönelik

yapılacak giriş sınavına, diğer öğrencilerden zekâ ve karakter bakımından üstün olan öğrencilerin aday olabileceği düzenlenmiştir (1416 Sayılı Kanun, 1949)

1416 sayılı kanuna atıfta bulunarak çıkarılan 5245 Sayılı İdil Biret ve Suna Kan'ın Yabancı Memleketlerde Müzik Tahsiline Gönderilmesine Dair Kanun'da müzik alanında sahip oldukları olağanüstü yetenek ile gösterdikleri başarı dolayısıyla İdil Biret ve Suna Kan'ın tahsillerini tamamlamak üzere yabancı ülkelere gönderilmelerinin usul ve esaslarını düzenlediği görülmektedir (5245 Sayılı Kanun, 1948). Şekli kanun niteliğinde olan 5245 sayılı kanun, üstün yeteneklilerin eğitimi doğrudan düzenleme altına alması yönüyle mevzuat gelişiminde önemli adımlar atılmaya başlandığının göstergesi olarak yorumlanabilmektedir. 5245 sayılı kanunu yürürlükten kaldıran 6660 sayılı Güzel Sanatlarda Fevkalade İstidat Gösteren Çocukların Devlet Tarafından Yetiştirilmesi Hakkındaki Kanun, güzel sanatlar alanındaki kapsamı genişleterek, üstün yetenek sahibi çocukların yurtiçinde veya yurtdışında yeteneklerini geliştirecekleri eğitimleri alarak yetiştirilmelerini düzenleme altına almıştır (6660 Sayılı Kanun, 1956). Bir süre sonra kaynak yetersizliği gerekçesi ile kanunun uygulanamaz hale gelmesinden dolayı 1976 yılında Özel Statü Yönetmeliği çıkarılarak üstün yetenekli öğrencilerin Devlet Konservatuvarlarında yoğun eğitim görmelerine olanak sağlanmıştır. Halen yürürlükte olan kanunun uygulamada karşılık bulmadığı gözlemlenmektedir (Özel Yetenekli Bireyler Strateji ve Uygulama Planı, 2013).

1970'li yılların başında yürürlüğe giren, Türk milli eğitiminin temel amaç ve ilkelerini belirleyen Milli Eğitim Temel Kanunu, üstün zekâ ve yetenekli bireylerin eğitimlerini kapsayan düzenlemeler ile alana ilişkin gerekçe oluşturacak niteliğe sahiptir. Kanunun çeşitli maddelerinde yer alan düzenlemeler ile üstün yetenekli çocukların tespitiyle bu doğrultuda eğitim olanaklarının sağlanmasını devletin yükümlülüğü olarak belirtildiği görülmektedir. Milli eğitim hizmetinin, toplumu ihtiyaçları ile birlikte vatandaşların ilgi ve yeteneklerine göre düzenleneceğini hüküm altına alan kanun, aynı zamanda kişilerin eğitim süreçlerinde yetenekleri doğrultusunda çeşitli programlara veya okullara yönlendirilerek yetiştirileceğini düzenlemiştir. Ayrıca temel eğitim kurumlarının, vatandaşların ilgi ve yetenekleri ölçüsünde yararlanmasını ifade etmekle beraber eğitimde fırsat eşitliği sağlanması gerektiği vurgusu ile özel eğitim ihtiyacı bulunan çocukların yetiştirilmesinde devletin özel tedbirler alması gerekliliği de belirtilmiştir.

Özel eğitim hizmetlerine yönelik düzenlemeleri ile önemli bir yasal adım olarak karşımıza çıkan Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar Kanunu (ÖEMÇK), normal eğitimden faydalanamayan, bu sebeple özel eğitim ihtiyacı bulunan çocukların eğitimlerine yönelik usul ve esasların belirlemektedir. Kanuni düzenlemede üstün zeka ile özel yetenek kavramlarına ilişkin düzenlemelerin yer aldığı görülmekle birlikte bu çocuklara yönelik sınıfların ve özel okulların açılacağı da hüküm altına alınmıştır.

Özel eğitim alanına yönelik atılan bir başka önemli adım olarak karşımıza çıkan Özel Eğitim Hakkında Kanun Hükmünde Kararname'de her ne kadar doğrudan üstün veya özel yetenekli ifadesi kullanılmamış ise de üstün yetenekli bireylerin özel eğitim ihtiyaçlarının olduğu kabulü ile ilgili hükümlerin özel yetenekli çocukları da kapsayacağı genel görüş olarak benimsenmiştir. Ayrıca ilgili düzenlemede, özel eğitim gereksinimi olan bireyler için bireyselleştirilmiş eğitim planı geliştirilerek uygulanmasının esas olduğu özel eğitimin temel gereklerinden olduğu da hüküm altına alınmıştır.

Öğrencileri hem hayata hem üst öğrenime hazırlamak için ilgi ve yeteneklerin geliştirilmesini sağlamayı, ilköğretimin temel amaçlarından biri olarak açıklayan İlköğretim Kurumları Yönetmeliği, özel yetenekli öğrencilerin eğitim süreci ile ilgili olarak değerlendirilebilecek düzenlemelere yer vermiştir. Sınıf yükseltme, öğrenci davranışlarını değerlendirme üst kurulunun da görevleri arasında sayılan özel yeteneğe sahip olduğu belirlenen öğrencinin ilgi alanlarına yönlendirilmesi ve bu doğrultuda çeşitli kurum-kuruluşlar ile iş birliği yapılması ilgili düzenlemelere örnek olarak gösterilebilmektedir. 2014 yılında yürürlüğe giren Milli Eğitim Bakanlığı Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretim Kurumları Yönetmeliği ile yürürlükten kaldırılmıştır. Yürürlükte bulunan yönetmelik ile de sınıf yükseltme, bireyselleştirilmiş eğitim programlarının hazırlanması ve destek eğitim odalarının açılmasına ilişkin düzenlemelerin mevcudiyeti görülmektedir.

Eğitim alanındaki düzenlemeleri içeren bir başka temel yönetmelik olan Ortaöğretim Kurumları Yönetmeliğinde, özel eğitim ihtiyacı bulunan öğrenciler bağlamında gelişim özellikleri ile birlikte yetenek ve ilgilerinin dikkate alınması gerekliliği belirtilmiştir. Bu öğrencilere yönelik

bireyselleştirilmiş eğitim planının hazırlanması ise zorunluluk olarak kabul edilmiştir. İlgili yönetmeliğin önem arz eden bir başka konusu Araştırma, Geliştirme, Eğitim ve Uygulama Merkezi (ARGEM)'e ilişkin düzenlemedir. ARGEM, yatılı ve tam zamanlı bir şekilde özel yetenekli öğrencilere hizmet sunan bir kuruluştur.

Alanda ilişkin önemli bir düzenleme olarak karşımıza çıkan ÖEHY, yetenek alanını özel yetenekli öğrencilerin tanınmasında yapıldığı genel zihinsel yetenek, görsel sanatlar ve müzik olarak ifade ederek özel yetenekli öğrencilerin yetenek alanları doğrultusunda takip ettikleri dersleri destek eğitim odasında zenginleştirme ve hızlandırma yoluyla farklılaştırılarak verilmesi gerekliliğini düzenleme altına almıştır. Özel yetenekli bireylerin eğitiminde benimsenen temel esasın eğitim alınan alanlarla ilgili üst düzey becerileri kazandıracak zenginleştirmeler olduğunu belirten yönetmelikte, destek eğitim vermek üzere BİLSEM'lerin açılacağı hüküm altına alınmıştır (Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği, 2018).

Bir başka düzenleme olan 2003 yılında yayımlanan İlköğretimde Yönelme Yönergesi, 10. Maddesinde şube rehber öğretmenin yapacağı işleri düzenleme altına alındığı görülmektedir. Bu madde altında düzenleme altına alınan konulardan biri, özel eğitim ihtiyacı bulunan öğrenciler ile ilgilidir. İlgili maddeye göre, şube rehber öğretmenin, üstün yetenekli öğrenciler ile özel eğitime gereksinimi olan öğrencilerin belirlenmesi ve yönlentilmelerinin sağlıklı yapılabilmesi için okulundaki rehberlik ve psikolojik danışma servisiyle, eğer yoksa okulun bağlı bulunduğu rehberlik ve araştırma merkezi ile iş birliği yapması gerektiği ifade edilmiştir (İlköğretimde Yönelme Yönergesi, 2003).

ÖEHY'ye dayanılarak hazırlanan Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi, bilim ve sanat merkezlerinin kuruluş, eğitim ve öğretim, yönetim ve işleyişi ile ilgili usul ve esasları düzenlemekte olup BİLSEM'lerin kuruluşu, öğrencilerin seçimi ile kayıt-kabul işlemlerini, öğretmenlerin seçimi ve hizmet içi eğitimleri ile BİLSEM bünyesinde gerçekleştirilecek olan eğitim ve öğretim hizmetlerine ilişkin düzenlemeleri kapsamaktadır. Bilim ve Sanat Merkezleri, Türk Milli Eğitiminin temel amaç ve benimsediği ilkeler doğrultusunda bünyesinde eğitim gören özel yeteneğe sahip öğrencilerin yetenek alanlarını erken yaşta fark edilmesini sağlayarak kapasitelerini en üst düzeyde kullanmalarını amaçlamaktadır. Aynı zamanda Atatürk ilke ve inkılaplarını benimseyerek, ulusal ve evrensel değerleri tanıyan, yeteneklerini ulusal bir anlayışla ülke kalkınmasına katkıda bulunacak şekilde geliştirmesini; yetenekleri doğrultusunda bilimsel çalışma disiplini kazanarak disiplinler arası düşünme ile sorun çözmeye yönelik proje geliştirmelerini sağlayarak kendilerini gerçekleştirmelerini ve bilimsel düşünce ile estetik değerleri birleştirerek üretken birey olarak yetişmelerini sağlar. BİLSEM'lerde yürütülen eğitim hizmetleri özel yetenekli öğrencilerin ihtiyacı doğrultusunda hazırlanan bireyselleştirilmiş eğitim programı doğrultusunda gerçekleştirilmekle beraber hazırlanan program öğrenci merkezli yürütülmektedir. Örgün eğitim dışında yürütülen eğitim ve öğretim etkinlikleri ile öğrencilerin yeteneklerini en üst düzeyde kullanmalarını sağlayacak uygulamalara yer verilecek olması da BİLSEM yönergesinde belirtilen temel ilkeler arasında yer almaktadır (Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi, 2018).

Türk politika belgelerinde özel yetenekli bireyler

Milli eğitim şurası kararları

Birincisi 1939 yılında düzenlenmekle birlikte tavsiye kararı niteliğinde olan Milli Eğitim Şura Kararları, 2021 yılı ile birlikte yirmi karar sayısına ulaşmıştır. Bu kararlarda 04/02-14/02/1953 tarihleri arasında düzenlenen 5.Milli Eğitim Şurası'na kadar üstün yetenekli öğrencilere yönelik kararlara rastlanılmamıştır. Özel eğitim konusu ile Korunmaya ve Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar Kanunu'nun yeniden değerlendirildiği bu şurada üstün zekâ ve yeteneğe sahip çocukların zihin kabiliyetleri bakımından diğer çocuklardan ayrıldığı ifade edilmekle birlikte, tespiti ve yetiştirilmeleri konusunda yasal düzenlemelerin yapılması gerekliliği ifade edilmiştir (Beşinci Milli Eğitim Şurası, 1990).

05/02-15/02/1962 tarihleri arasında düzenlenen 7.Milli Eğitim Şurası, üstün yetenekli çocukların eğitimlerine yönelik önerileri kararlaştırılması bakımından önemli bir niteliğe sahiptir. Şuranın açılış konuşmasında dönemin Milli Eğitim Bakanı olan Hilmi İncesulu, üstün yetenekli öğrenciler için lise ve sanat enstitüsü kurulmasından söz etmektedir. İncesulu ayrıca üstün yetenek sahibi öğrencilerin eğitimleri konusunda ayrı bir okul çalışması yapılması gerekliliğini de vurgulamıştır (Yedinci Milli Eğitim Şurası, 1962).

28/09-03/10/1970 tarihlerinde 8.Milli Eğitim Şurası düzenlenerek kredi sistemine dayanan mezuniyet anlayışı ile üstün yetenekli öğrencilerin eğitim imkanlarında dolaylı olsa dahi iyileştirilme gerçekleştirilmiş ise de kısa bir süre sonra bu sistem kaldırılmıştır. Aynı zamanda şura belgelerinde yer alan üniversite öncesi eğitim sürecine ilişkin sorunlar içerisinde üstün zekâ yeteneğe sahip öğrencilerin gelişmelerinin sağlanarak eğitim sürecinde israf edilmemeleri gerektiği belirtilmiştir (Sekizinci Milli Eğitim Şurası, 1970) . 1974 yılına geldiğimizde 9.Milli Eğitim Şurası'nda alınan kararlar kapsamında, üstün yetenekli çocuklara ilişkin doğrudan düzenleme bulunmamasına rağmen eğitimde fırsat eşitliği kapsamında özel eğitim ihtiyacı bulunana öğrencilere yönelik devletin gerekli tedbirler alması konusundaki yükümlülüğünün belirtilmesi önemli bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır (Dokuzuncu Milli Eğitim Şurası, 1974).

Üstün zekalıların eğitimlerinin özel eğitim alanı içerisine alınmasına ilişkin karar ile gelişme katedilen 11.Milli Eğitim Şurası'nın yanı sıra 12.Milli Eğitim Şurası'nda alınan üst özel sınıfların açılması, fen liselerinde eğitim gören öğrencilere yönelik özel eğitim programlarının hazırlanması kararları ile de alana ilişkin önemli adımlar atıldığı görülmektedir. 15.Milli Eğitim Şurası'nda 'Milli Eğitimin Finansmanı' başlığı altında alınan kararlar kapsamında beyin göçüne dikkat çekilerek nitelikli insan gücünün kaybedilmemesine yönelik Milli Eğitim Bakanlığı'nın çalışma başlatması gerekliliği ifade edilmiştir. Üstün yetenekli öğrencilere yönelik ayrıca kararların alındığı 17.Milli Eğitim Şurası'nda üstün zekâlı çocukların eğitimlerinin, üniversitelerde alana ilişkin açılan sertifika programlarını tamamlayan öğretmenler tarafından verilmesi kararlaştırılmış ayrıca üstün yetenekli çocukların eğitimi konusunda çeşitli etkinliklerin düzenlenmesi için ilgili kurumlar ile işbirliği yapılmasıyla beraber araştırma birimleri, okullar açılarak öğrencilerin ailelerinin maddi olarak desteklenmesi gerekliliği de karara bağlanmıştır.

18.Milli Eğitim Şurası'nda, Bilim ve Sanat Merkezi'ne atacak öğretmen nitelikleri ile yapısal özellikleri konusunda kararların alınmasının yanı sıra üstün yetenekli çocukların tespitinde geçerli ve güvenilir tanılama araçlarının geliştirilmesi gerekliliği ile üstün yeteneklilerin istidatlarına göre programlamasının yapılacağı özel eğitim okulları açılması tavsiye kararı olarak yer edinmiş ve BİLSEM'lerin ortaöğretim düzeyinde de yaygınlaştırılarak hem bilim hem sanat açısından özel yetenekli öğrencilere hitap edecek şekilde düzenlenmesi gerektiği belirtilmiştir. 19.Milli Eğitim Şurası'nda ise üstün yetenekli öğrencilerin eğitimini konu edinen yönetmelik hazırlanması gerekliliği ifade edilmekle beraber okul öncesinden itibaren geçerli olacak şekilde yeni bir öğretim programlaması yapılmasının kararlaştırıldığı görülmektedir. Ayrıca eğitim yöneticilerinin niteliklerinin artırılması gündeminde lisansüstü programlarda özel eğitimin yönetimi gibi uygulayıcılara yönelik olarak yüksek lisans/doktora programların açılması da kararlaştırılmıştır (Ondokuzuncu Milli Eğitim Şurası, 2014).

Kalkınma planları

Ülkenin dönemler itibarıyla içerisinde bulunduğu sosyal ve iktisadi durumu ortaya koyarak çeşitli kalkınma hedeflerinin yer aldığı temel politika belgelerinden olan kalkınma planlarında birçok konu gibi özel yetenekli bireylere yönelik çeşitli kararların alındığını görülmektedir.

1963-1967 yıllarını kapsayan ilk kalkınma planı olan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda üstün yetenekli bireylere yönelik doğrudan düzenlemeler yer almasa da atıfların yapıldığı görülmektedir. Şöyle ki; ülkenin kalkınma hedeflerine ulaşmada eğitim sisteminin rolüne önemine vurgu yapılarak eğitim sisteminin vatandaşların yeteneklerine göre düzenlenmesini, toplum nezdinde sosyal adalet ve fırsat eşitliğinin hayata geçirilmesini sağlamada önemli bir etken olarak belirtilmiştir. Yetenek ile yeterliliklerin doğru tespit edildiği bir sistem kurulması önerisinin yanı sıra meslek erbabı yetiştirmeyi amaç edinen okullardan mezun olan kimselerin bir üst seviyedeki okula geçişte yetiştirdiği alanda belli bir süre çalışması neticesinde oluşacak iş alanından faydalanmasının sağlanacağı ifade edilmiştir. (Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1963).

Milli kalkınma anlayışı doğrultusunda gençlerin kabiliyetlerine göre yetiştirilmesi gerektiğinin önemi vurgulayan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, 'Gençlik Sorunları' başlığı altında düzenlenen yeteneğe sahip gençlerin gelişmeleri için gerekli ortam ve imkanların sağlanması konusu ile çalışma alanına dolaylı bir şekilde katkı sağladığı ifade edilebilmektedir (İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1968). Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın çeşitli maddelerinde nitelikli insan gücüne olan ihtiyaç vurgusu dikkat çekmektedir. Eğitim alanına ilişkin değerlendirmelerde öğrencilerin yeteneklerine göre

değil, ailelerin sosyo-ekonomik düzeylerine göre tahsilleri konusunda tercihlerde bulunduğu tespiti yapılarak kredi, burs, parasız yatılı gibi olanakların artırılması ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra yükseköğretim sisteminin amacına uygun bir şekilde esnetilerek üstün yeteneklilerin kendi alanlarında öğrenimlerine devam etmeleri konusunda sınav sisteminin yeniden düzenleneceği belirtilmiştir (Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1973).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'na bakıldığında güzel sanatlar alanında olağanüstü yeteneği bulunan çocuklara devlet tarafından eğitim olanaklarının sağlanacağı ifade edilmektedir. Üstün zekâ ve özel yeteneğe sahip çocuklara doğrudan atıfta bulunan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda sınırlı da olsa alana ilişkin ifadelere rastlamak mümkündür. Eğitim bölümü içerisinde yer alan 'İlkokul ve Ortaokullar' alt başlığında üstün zekâlı öğrencilerin özel eğitim gerektiren öğrenciler içerisinde olduğu belirtilerek öğretmen ve personel yetiştirilmesine ilişkin tedbir alma yükümlülüğü hatırlatılarak insan gücüne olan ihtiyaç konusunda üstün yetenekli çocuklara özgü bir eğitim programlaması yapılacağı belirtilmiştir (Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1984).

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda üstün yetenekli öğrencilerin özel eğitim gereksinimi bulunan öğrenciler arasında ifadesi yenilenerek eğitimleri için altyapı hazırlanması gerekliliği ile parasız yatılı ve burs sisteminde iyileştirmelere gidilmesi ile maddi olanakları yetersiz yetenekli öğrencilere öncelik tanınmasının amaçlanacağı ifade edilmiştir (Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1989). Ayrıca üstün yetenekli öğrencilerin öğretim üyesi, bilim insanı gibi alanlara yönelmesinin teşvik edilmesi konusu ile güzel sanatlar alanında milli kültürün yaşatılması amacıyla üstün kabiliyete sahip beşeri güç ile kültür-sanat altyapısının oluşturulmasının esas alınacağı belirtilmektedir.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda Türkiye'nin ekonomik ve sosyal alanlarda yapısal değişim projelerini hayata geçirilmesi konusunda düzenleme altına alınan alanlardan birisi insan kaynaklarının geliştirilmesi olup, öğretmen ve öğretim üyelerinin niteliklerinin artırılması için üstün yetenekli öğrencilerin alana yönlendirilmesinin sağlanacağı; üstün zekâlı öğrencilere yönelik eğitim kurumlarının geliştirilmesinin sağlanarak bu alana ilişkin özel sektör girişimlerinin destekleneceği belirtilmektedir (Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1995).

Özel eğitim gerektiren üstün zekâlı çocuklara yönelik eğitim ortamı hazırlanmasında yetersiz kaldığı tespitinin yapıldığı Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, uygun bir eğitim programının hazırlanmasına ağırlık verilmesi gerektiği ifade edilerek bu alandaki özel sektör girişimlerinin destekleneceği tekrardan düzenleme altına alınmıştır (Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2000). Bu dönemde Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın hazırlanmasına esas teşkil eden ihtisas komisyonlarındaki çalışmaların önemi de değinmek gerekmektedir. Üstün yeteneğin gelişimine öncelik verecek okullara duyulan ihtiyaç, öğrencilerin ilgi, istek ve yeterlilikleri doğrultusunda yönlendirilmelerinin sağlanması, spor alanında üstün yeteneğe sahip çocuklara yeteneklerine uygun gerekli yönlendirmelerin yapılması, rehberlik ve danışma hizmetlerinin önemi ile belli alanlarda yüksek potansiyele sahip öğrencilerin yurt dışına gönderilerek gelişimlerinin bilimsel olarak takip edilmesi gerekliliği ihtisas komisyonlarının üzerinde durdukları konulara örnek olarak gösterilebilmektedir.

Dokuzuncu Kalkınma Planı'nda özel yetenekli bireylerin eğitimine ilişkin bir düzenleme yer almasa da nitelikli insan gücünün yetiştirilmesinde eğitimin programlarının öneminin dünyanın üzerinde durduğu temel bir konu olduğuna dikkat çekilmiştir. Ayrıca kalkınma planı hazırlama çalışmaları sırasında kurulan ihtisas komisyon raporunda da üstün yetenekli çocukların eğitimlerinde potansiyellerini kullanabilecekleri şekilde çalışmaların desteklenmesi gerekliliği belirtilmiştir (Dokuzuncu Kalkınma Planı, 2009). Onuncu Kalkınma Planı'nda özel yetenekli bireylerin eğitimleri konusunda bütünleştirme anlayışı ile uygun ortamlarda eğitimlerinin sağlanması hedeflenmekle birlikte beşeri sermayenin güçlenebilmesi için beceri ve yetenekleri yüksek olan bireylerin yetiştirilmesinin önemi vurgulanmıştır (Onuncu Kalkınma Planı, 2013).

100.Yıl Türkiye Planı başlığı ile yayımlanan On Birinci Kalkınma Planı'nda özel yetenekli çocuklara yönelik Eğitim, Bilim ve Değerlendirme Kurulu'nun oluşturulacağının yanı sıra içerisinde yaşadığımız teknoloji çağının ihtiyaçları gözetilerek dijitalleşme ve teknolojik gelişmelere uyum sağlayabilecek üstün ve donanımlı işgücü yetiştirilmesi ifade edilmiştir (Onbirinci Kalkınma Planı, 2019) .

Hükümet programları

Politika belgeleri arasında değerlendirebileceğimiz hükümet programlarına bakıldığında özel yetenekli çocuklara yönelik bir hedef içeren programa ilk olarak 1990'lı yıllarda rastlanılmaktadır. 1990-2000 yılları arasında 48 ve 57. Hükümet olmak üzere sadece iki hükümet programında üstün yetenekli öğrencilere yönelik ifadelerle rastlamak mümkündür. 48.hükümet programında, yeterince üzerinde durulmayan bir konu olduğu eleştirisi ile yer alan üstün yeteneğe sahip çocukların özel olarak yetiştirilmesi vurgusu yapılmıştır (Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, 2013). 57.hükümet programında ise üstün zekâ ve üstün yetenekli çocukların tanınmasına dikkate çekilmiştir. Üstün zekâ ve üstün yeteneğe sahip özel yetenekli çocukların erken tanılama süreci ile keşfedilerek özel ilgi görmeleri sağlanacağı ifade edilmiştir (Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, 2013). 57.hükümet programının ardından 2011 yılında 61.hükümet programında üstün yetenekli çocuklara yönelik ifadelerin yer aldığı görülmektedir. Bu programda üstün yetenekli öğrenciler yeni keşifleri ile geleceğe yön verecek nitelikte ifade edilerek bu çocukların hem tespit hem de eğitim süreçlerine daha fazla ehemmiyet verileceği belirtilmiştir (TBMM Kararı, 2011).

07/09/2014 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanan 62.hükümet programında özel yetenek alanına olan ilginin artırılarak devam edeceği belirtilmiştir (TBMM Kararı, 2014). 64.hükümet programına bakıldığında, üstün yetenekli öğrencilerin gelişmelerinin destekleneceği, bu amaç doğrultusunda yeni uygulamalar geliştirilerek özel programların uygulanacağı belirtilmiştir (64. Hükümet Programı, 2015). 65.hükümet programında her ne kadar özel yetenekli öğrencilerden doğrudan bahsedilmese de spor alanında yetenekli ve başarıya sahip kişilere yönelik çalışmaların gerçekleştirileceği ifade edilmiştir (65. Hükümet Programı, 2016).

Özel yetenekli bireylere yönelik uygulamalar

Ülkemizde özel yetenekli bireylere yönelik uygulamalar, yasal zeminde özel eğitim ihtiyacından doğmaktadır. Özel eğitim, ÖEHY'ne göre "Bireysel ve gelişim özellikleri ile eğitim yeterlilikleri açısından akranlarından anlamlı düzeyde farklılık gösteren bireylerin eğitim ve sosyal ihtiyaçlarını karşılamak üzere geliştirilmiş eğitim programları ve özel olarak yetiştirilmiş personel ile uygun ortamlarda sürdürülen eğitim" olarak tanımlanmaktadır (Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği, 2018).

Özel eğitim hizmetlerinin eğitim başlığı altında değerlendirilmeye başlanması 1950'li yıllara dayanmaktadır. 01/08/1951 tarihli 5822 s. Kanun ile bireysel ve gelişimsel özelliklerinden dolayı yaşlılarından anlamlı düzeyde fark gösteren ve bu sebeple özel eğitim ihtiyacı olan bireylerin eğitimlerinin sürdürdükleri Sağır, Dilsiz ve Körler Okulu'nun idaresinin Milli Eğitim Bakanlığı'na devredilmesiyle özel eğitim hizmetinin bir eğitim hizmeti olarak değerlendirilmeye başlandığı ifade edilebilmektedir. Bu gelişmenin ardından Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulunun 14 Mayıs 1952 tarihli 52 sayılı kararı ve MEB'in, GEE Müdürlüğüne yazdığı 16 Mayıs 1952 tarihli 41003/4720 sayılı yazıda "Kör, sağır-dilsiz, geri zekâlı ve eğitimi güç çocuklarla üstün zekâlı çocukların okutulacakları okul ve sınıflara uzman öğretmen, baş öğretmen ve müfettiş yetiştirmek üzere açılması uygun görülmüştür." ifadesi ile özel eğitim bölümünün açılması gerekçelendirilerek bu bölümde özel eğitim alanında yetkinliğe sahip öğretmen yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Özel eğitim alanının kapsamı ise beden engeli olanlar (görme-işitme-beyin-ortopedik-konuşma engelliler ile sürekli bakım isteyenler) ; zihinsel yönden akranlarına nazaran farklılık gösterenler (üstün zekâ, üstün özel yetenek ile zihinsel geriliği olanlar); toplumsal açıdan farklılık gösteren çocuklar (ailesinden kötü muamele gören, terk edilmiş, suça sürüklenmiş, davranış bozukluğu gösteren çocuklar gibi) ;öğrenme güçlüğü olan ve birden fazla engeli barındıran olmak üzere beş grup altında düzenlenmiştir. Üstün zekâlı çocukların ayrıca özel meslek dersleri kapsamında ders programında yerini aldığı görülmektedir (Ataman, 2008:6).

Özel eğitim alanına ilişkin kararların yer aldığı ilk şura olan 5.Milli Eğitim Şurası'nda ilköğretimin zorunlu-ihtiyari olarak iki kısma ayrılmasının uygun görüldüğü ve özel eğitim gereksinimi olan çocukların eğitimlerini devam ettirecekleri okulların mecburi kısımda olduğu değerlendirilmesi yer almıştır. Ayrıca Korunmaya ve Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar Kanunu'nun yeniden değerlendirildiği bu şurada üstün zekâ ve yeteneğe sahip çocukların zihin kabiliyetleri bakımından diğer çocuklardan ayrıldığı ifade edilmekle birlikte tespiti ve yetiştirilmeleri konusunda yasal düzenlemelerin yapılması gerekliliği de ifade edilmiştir (Beşinci Milli Eğitim Şurası, 1990).

GEE’de özel eğitim alına ilişkin ayrı bir bölüm açılması sonrası alanda yapılan çalışmalar hız kazanmıştır. Bu süreçte GEE öncülüğünde Ankara Rehberlik ve Araştırma Merkezi ile öğrencilere grup yetenek ölçekleri uygulanmıştır. Uygulanan grup yetenek ölçeklerine göre ‘Türdeş İlkokul Sınıfları’ denemelerine başlanmıştır. 1959 yılında Ankara Sarar İlkokulu ve 1960 yılında Ankara Ergenekon İlkokulu’nda uygulanan bu denemede, öğrenciler ölçek sonuçları dikkate alınarak ayrı sınıflarda öğrenimlerini sürdürmüşlerdir.

Üstün zekâ ve yeteneğe sahip özel yetenekli çocukların eğitimlerine dair özel eğitim kurumlarının açılabilmesi ve özel sınıflar oluşturulabileceğine ilişkin bir başka adım Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar Yönetmeliği ile atılmıştır. İlgili yönetmeliğin dört, on üç ve on beşinci maddelerinde üstün zekâ ve üstün özel yetenek şeklinde ifade edilen özel yetenekli çocuklara yönelik özel eğitim okulları ile özel sınıf açılabilmesi yasal zeminde karşılık bulmuştur (Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar Yönetmeliği, 1962). Bu gelişmenin akabinde 16/09/1962 tarih 3918 sayılı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı kararıyla 1964-1965 eğitim-öğretim yılından itibaren üst özel sınıf uygulaması başlamıştır. 1960’lı yılların sonlarında MEB aldığı bir kararla herhangi bir gerekçe göstermeksizin üst özel sınıf, türdeş ilkokul sınıflar, yetenek kümeleri gibi uygulamaları sona erdirdiği görülmektedir (Levent, 2011:53). 1960’lı yıllardaki bir başka gelişme, 7.Milli Eğitim Şurası ve 1963-1967 yıllarını kapsayan kalkınma planında özel yetenekli çocukların eğitimlerine dair yapılan vurgular, fen ve matematik alanlarında kabiliyete sahip öğrencilere yönelik Ankara Fen Lisesi’nin kurulmasıyla etkisini göstermiştir. Milli Eğitim Bakanlığı, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara Üniversitesi ile Ford Vakfı iş birliğiyle 1964 yılında Ankara Fen Lisesi kurulmuştur. Liseye alınacak öğrencilerin seçiminde ortaokul başarı puanı, öğretmen kurul kararı ile aday gösterilmesi ve ardından gösterilen adaylar arasında yapılacak genel kültür ile yetenek alanlarını kapsayan sınav olmak üzere üç kademeli bir sistem izlenmiştir. Öğrenci seçimindeki bu titiz yaklaşım lisede eğitim-öğretim sağlayacak öğretmenlere de uygulanmıştır. Lisede ders verecek öğretmenler, müfettiş raporları dikkate alınarak seçilmelerinin ardından Ankara Üniversitesi ve akabinde Florida Üniversitesi’nde bir dizi eğitime tabi tutulmuşlardır (Çitil, 2020:518-519). Yedinci Milli Eğitim Şurası’nda alınan kararlarda dikkat çeken bir başka nokta ise sanat enstitüleridir. İlgili şurada üstün yetenekli öğrencilerin branşlarına göre yükseköğrenime hazırlanmalarını amaçlayan erkek sanat enstitüsü kurulması, kararlar arasında yer almaktadır (Yedinci Milli Eğitim Şurası, 1962). 1960’lı yıllardaki önemli bir diğer gelişme ise Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK)’nın kuruluşudur. Bilim insanı ve araştırmacıların yetiştirilmesi ve gelişmelerine katkı sağlayarak bu amaçla ödüller vermenin yanı sıra öğrenim sırası ve sonrasında üstün başarı gösteren gençlerin gelişimlerinde destek olmak için burs olanaklarının sağlanması ile düzenlenecek proje yarışmalarıyla gençlerin kendilerini göstermelerine fırsat tanınması TÜBİTAK’ın görevleri arasında yer almaktadır.

1960’lı yılların ardından 1970 ve 1980’li yıllarda milli eğitim şura kararları ve kalkınma planlarında üstün yetenekli çocuklara ilişkin ifadeler yer almakla birlikte özel eğitim alanını kapsayan kanuni ve yönetmelik bazında çeşitli düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Bu dönemde öğrencilerin eğitim hayatlarını ilgi ve yeteneklerine göre devam ettirmelerini sağlayacak kurumlar olarak Anadolu Güzel Sanatlar Liseleri’nin 1989-1990 eğitim-öğretim dönemi ile birlikte açılışının yapıldığı görülmektedir.

1990’lı yıllara gelindiğinde özel eğitim alanına yönelik çalışmaların diğer dönemlere göre hız kazandığını söylemek mümkündür. Özel yetenekli öğrencilere yönelik ayrı bir komisyon kurularak çeşitli kararların alındığı Birinci Özel Eğitim Konseyi’nde; tanılama, özel yeteneğe yönelik farkındalık oluşturulması, özel eğitim programlarının düzenlenmesi, kredi yaklaşımının benimsendiği sınıf geçme sistemi, öğretmenlere yönelik çeşitli hizmet içi eğitimlerin verilmesi, yasal düzlemde özel yetenekli öğrencilere yönelik yasal zeminde çeşitli çalışmaların yapılması, öğrencilere sağlanacak imkanlar vasıtasıyla beyin göçünün önlenmeye çalışılması gibi konular üzerinde durulmuştur (MEB, 1991).

1991 yılında rastladığımız bir gelişme üstün yetenekli öğrenciler için açılmış özel eğitim kurumu olan Yeni Ufuklar Koleji’dir. Üstün yetenekli öğrencilere özel açılan bu eğitim kurumu, MEB tarafından müfredatı onaylanmamış ve 2001 yılına gelindiğinde ise çeşitli nedenlerden dolayı faaliyetlerine son verilmiştir. 1993 yılında özel yetenekli öğrencilere yönelik Özel İnanç Lisesi açılmıştır. 2002 yılında Türk Eğitim Vakfı’na devredilmesi ile Türk Eğitim Vakfı Özel İnanç Lisesi (TEVİTÖL) adını alan TEVİTÖL, Türkiye’nin çeşitli yerlerinden özel değerlendirme sınavı ile seçilen öğrencilere ortaöğretim düzeyinde yatılı olarak hizmet vermektedir. TEVİTÖL, faaliyetlerine günümüzde de devam etmektedir.

1995 yılında özel yetenekli çocukların eğitimleri konusunda somut adım atıldığı görülmektedir. Özel yetenekli öğrencilerin geçirdikleri tanılama ve sınav süreci sonrasında okul dışı etkinlik ve proje çalışmalarını gerçekleştirecekleri günümüzde de aktif olarak faaliyetlerini sürdüren MEB bünyesinde Bilim Sanat Merkezleri(BİLSEM) açılmıştır. Ankara BİLSEM açılan ilk Bilim ve Sanat Merkezi'dir. Örgün eğitim kurumlarını destekleyici, devam zorunluluğu olan, MEB Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü Özel Yeteneklilerin Geliştirilmesi Daire Başkanlığı'na bağlı BİLSEM, özel yetenekli öğrencilerin yeteneklerini geliştirmelerini ve en üst düzeyde kullanmalarını sağlamak üzere okul saatleri dışında destek eğitimi vermek üzere açılmış eğitim kurumudur. Zekâ testlerinde, testin türü dikkate alınarak 130 veya 140 üzeri IQ puanına sahip ya da müzik veya görsel sanatlar alanında yaşıtlarına göre anlamlı bir farklılığı bulunan ve üst düzey performans sergileyen özel yetenekli çocuklara BİLSEM'de eğitim desteği sunulmaktadır. BİLSEM'e alınacak öğrencilerin belirlenmesi için her yıl bakanlık tarafından belirlenen tarihte genel yetenek, müzik ve görsel sanatlar olmak üzere aday gösterilen öğrencilere yönelik bir sınav gerçekleştirilmektedir. Sınav sonuçlarına göre baraj puanını geçen öğrenciler bireysel incelemeye tabi tutulmakta olup burada uygulanan zekâ testi veya görsel sanatlar ya da müzik alanındaki yetenek incelemesinin akabinde her bir alan için ayrı olmak üzere Türkiye barajını geçen öğrenciler BİLSEM'e kaydolmaya hak kazanmaktadırlar. Her ne kadar bireysel eğitim sağlamak esas olarak kabul edilse de genellikle 2-6 kişilik öğrenci grupları ile birlikte çalışma yapılmaktadır. Öğrencinin BİLSEM'e kayıt yaptırması ile başlayan eğitim süreci ilkokul, ortaokul ve lise hayatları boyunca devam etmektedir. BİLSEM'deki eğitimleri sonunda öğrencilere herhangi bir diploma verilmez ve lise/üniversite giriş sınavlarında ek puan gibi bir uygulama sunulmaz. BİLSEM'lerin kuruluş ve işleyişlerini düzenleyen hukuki normun niteliği ise yönerge şeklindedir. BİLSEM'lerin işleyişini düzenleyen herhangi bir kanun ya da yönetmelik bulunmamaktadır (BİLSEM Nedir, 2023).

Üstün yetenekli öğrencilerin yetiştirilmelerinde önemli rol üstlenecek olan öğretmenlerin yetiştirilme sürecine bakıldığında 2002 yılında İstanbul Üniversitesi Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi bünyesinde lisans eğitimi veren 'Üstün Zekâlılar Öğretmenliği' bölümünün açılması önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. 2016 yılında özel eğitim alanlarına ilişkin programların 'özel eğitim öğretmenliği' programı altında toplanması ile birlikte ilgili bölüm son mezunlarını 2019 yılında vermiştir. 2002 yılında atılan bir başka önemli adım ise İstanbul'da Kurtuluş Savaşı sonrasında ilk yapılan okul olarak bilinen Beyazıt Ford-Otosan İlköğretim Okulu ile MEB ve İstanbul Üniversitesi HAYEF iş birliğiyle imzalanan protokoldür. İlgili protokol ile Beyazıt Ford-Otosan İlköğretim Okulu, üstün yetenekli öğrencilerin eğitimlerine yönelik farklılaştırılmış bir program uygulanmaya başlandığı bir uygulama okulu olmuştur. Özel yetenek alanındaki gelişmeler sosyal bilimler liseleri ve spor liselerinin açılmaya başlamasının yanı sıra özel eğitim kurumlarında ayrı sınıf uygulamaları ile devam etmiştir (Çitil, 2018: 156).

Toplumsal olarak da alana ilişkin farkındalığın oluşmasında önemli bir yere sahip olan, 2004 yılında MEB, Marmara Üniversitesi ve Çocuk Vakfı iş birliğiyle gerçekleştirilen Birinci Türkiye Üstün Yetenekli Çocuklar Kongresi ile akademik alan ve politika belgelerine yön verecek önemli bilgilerin derlendiği bir çalışma gerçekleştirildiği de görülmektedir.

Üstün yetenekli öğrencilere farklılaştırılmış ve hızlandırılmış bir eğitim ortamının sunulmasının yanı sıra ebeveynlere eğitim, rehberlik ve danışmanlık hizmetleri vermeyi amaçlayan Eskişehir Anadolu Üniversitesi Üstün Yetenekliler Eğitim Programı 2007 yılında bir program olarak kuruluşunu gerçekleştirmiş; 2014 yılında uygulama ve araştırma merkezine dönüştürülmüştür.

Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan Üstün Yetenekli Bireyler Strateji ve Uygulama Planı, özel yetenek alanına yönelik ilk eylem planı olarak 2000'li yıllarda karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde üstün yetenekliler alanına ilişkin ayrı ve özgün bir kanuni düzenleme yapılması gerekliliği konusu üzerine kurulan meclis araştırma komisyonları önemli politika belgeleri arasında yerlerini almaktadır. 2010 yılında kurulan Kayıp Çocuklar Başta Olmak Üzere Çocukların Mağdur Olduğu Sorunların Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Raporu ile Üstün Yetenekli Çocukların Keşfi, Eğitimleriyle İlgili Sorunların Tespiti ve Ülkemizin Gelişimine Katkı Sağlayacak Etkin İstihdamlarının Sağlanması Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyon Raporu üstün yetenekli bireylerin tanımlanması, stratejik önemleri, yaşadıkları mağduriyetler, eğitim ve istihdamları açısından önemli politika belgeleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, 2012).

2017 yılında, Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği'nin 29.madde düzenlemesinde yer alan “Özel eğitim ihtiyacı olan bireylerin eğitsel değerlendirme ve tanınması ile bu bireylere sunulan eğitimin niteliğini artırmak için araştırma, geliştirme, inceleme, uygulama ve izleme yapmak üzere” bir merkez ve okul açılacağı hükmü gereği Araştırma Geliştirme Eğitim ve Uygulama Merkezi (ARGEM), MEB'in yeni bir projesi olarak 2017-2018 eğitim-öğretim yılında İstanbul'da faaliyete başlamıştır. ARGEM özel yetenekli öğrenciler için açılmış ilk resmi ayrı okul olup, öğrenciler yatılı olarak öğrenim görmektedir. Okulun öğrenci seçimi ise BİLSEM'lerden yapılmaktadır (Çitil ve Sak, 2020:120)

2019-2023 yıllarını kapsayan MEB Stratejik Planı'nda özel yetenekli öğrencilerin eğitimlerine yönelik hedefler ve uygulama konusundaki ihtiyaçlar belirtilmiştir. Tüm öğrencilerin tarama sistemine dâhil edilmesinin zorluğu, özgün zekâ testlerinin maliyetli olması ve üretilmesinde sıkıntılar yaşanması, özel sektörün tarama, tanılama ve eğitim konusunda yatırım yapmaması risk olarak değerlendirilmiştir. Uygulama konusundaki ihtiyaçlar ise; BİLSEM kurulması ve kurumsal yapısının yeniden kurgulanması, arama hizmetlerinin yaygınlaştırılması, özgün zekâ ve yetenek testleri geliştirilmesi ve yurt dışında geliştirilmiş ölçeklerin kültürel uyum çalışmaları yapılması için kaynak ihtiyacı, ölçek geliştirme çalışmaları için nitelikli hizmet içi ve sertifika eğitimlerinin düzenlenmesi, özel yeteneklilere yönelik öğrenme ortamları, ders yapıları ve materyallerinin geliştirilmesinde özel teşebbüsün katkılarının artırılması için iş birliği yapılması olarak maddeler altında toplanmıştır (MEB , 2019).

Sonuç

Bireye, topluma ve devlete bütünsel katkı sağlanmasında, çocukların yeteneklerinin keşfedilerek, yetenek ve ilgilerini geliştirme yönünde eğitimlerin farklılaştırılması; eğitimin işlevine uygun hizmet ederek eğitim ile varılması istenen amaca ulaşmada önemli rol oynamaktadır. Bu farklılaştırmanın eşitlik ilkesi ile de gerek anlamsal gerekse Anayasamızda ifade edildiği şekli ile çelişmediği görülmektedir. Eşitlik kavramına ilişkin incelemelere bakıldığında, şekli ve maddi eşitlik ayrımı ile karşılaşılmaktadır. Maddi eşitlik ise farklı durumda olanların farklı kurallara bağlı olmasını ifade etmektedir. AYM'nin konuya ilişkin verdiği emsal kararlardan olan 27.09.1988 tarih, E.1988/7 ve K. 1988/27 sayılı kararda yer alan ‘eşit olmayanların eşitsizliği’ eşitlik ilkesine aykırılık oluşturmaz.” ifadeleri bu konuya gerekçe olarak gösterilebilmektedir. Dolayısıyla normal eğitimden faydalanamayan bireyler için farklılaştırılmış eğitim programlarının uygulanmasını eşitlik ilkesi bağlamında incelediğimizde, ilgili hukuki düzenlemeler ve eğitimin ana işlevi ile ulaşılmak istenen hedef dikkate alınarak, farklı bilişsel ve yeteneklere sahip olarak dünyaya gelen çocuklara kendilerini gerçekleştirme ve yeteneklerini keşfederek maksimum fayda sağlamak için eğitim politikalarının farklılaştırılarak uygulanmasının eşitlik ilkesine aykırılık oluşturmayacağı hatta bir yükümlülük olduğu sonucuna varılmaktadır.

Ülkemizin taraf olduğu BM İHEB, Çocuk Hakları Sözleşmesi ile temel bir insan hakkı olan eğitim hakkını bireylere sağlamada çocukların yüksek yararını gözeterek onların farklı bilişsel ve yetenek yapılarını dikkate alarak ilgi, ihtiyaç, kendilerini gerçekleştirme ve yeteneklerini geliştirmeye yönelik politikalar oluşturma yani eğitimsel politikalarda eşit olmayanların eşitsizliği anlayışı doğrultusunda farklılaştırılmış bir hizmet sunmayı sosyal devlet anlayışının gereği olarak taahhüt ettiği ve bu konuda sorumluluk altına girdiği açıktır.

Özel eğitim alanı içerisinde yer alan üstün yetenekli bireylerin yasal olarak tanımlaması yapılırken “özel yetenekli birey” ifadesi kullanılmaktadır. Önceki yönetmelikte üstün zekâ ve üstün yetenek kavramları çeşitli ölçeklerde güzel sanatlar, teknik ve benzeri alanlarda yaşlılarından belirli ölçüde üstün olanlar olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlama biçimi, genel kabul gören anlayışla ve ülkemizin de şu anda üstün yetenekli bireylerin eğitimi konusunda sorumluluğu üstlenen önemli kurum olan BİLSEM'lere öğrenci seçiminde kullanılan yöntemlerde esas alınan kriterleri ifade eder şeklindedir. Mevcut durum değerlendirildiğinde hukuk normlarındaki tanımlama ile uygulamada esas alınan kriterlerin çatıştığı da görülmektedir.

BİLSEM'lerde yapılan ek eğitimlerin yetersizliği, her tanılanan öğrencinin şehir-ilçe merkezlerinde yaşamaması dolayısıyla BİLSEM'e erişim zorluğu yaşanması, lise seviyesine gelen öğrencilerin kapasitelerine uygun bir üst eğitim kurumundaki eğitimcilerle (üniversite) çalışmak yerine yine BİLSEM'de görev yapan öğretmenlerle çalışmak zorunda kalmaları da eğitim programlarındaki eksiklik

olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bir başka sorun da örgün eğitimlerine devam eden özel yetenekli öğrencilerin okul sonrası etkinlik, proje yaptıkları BİLSEM'e devam etmelerinden dolayı gün içinde 10-13 saati bulan eğitime-çalışmaya maruz kalmaları olarak ifade edilebilmektedir. Bu durumda öğrenciler zayıf yönlerini geliştirecek, ileri oldukları alanlarda ürün yapacak zamanları kalmamaktadır.

Uygulamadaki bir diğer eksiklik ise dezavantajlı birey olarak tanımlanan üstün/özel yetenekli çocukların ailelerinin, sosyal ve ekonomik destek ihtiyaçlarının bugüne kadar gündeme alınmamış olmasıdır. Araştırma ve proje faaliyetleri gerçekleştirilmesi beklenen bu çocuklara herhangi bir maddi destek sağlanmaması ciddi bir çelişki olarak yansımaktadır. Dezavantajlı bireyler ve çocuklar için devletimizin pek çok ekonomik /sosyal desteği olmasına rağmen üstün zekâ ve yeteneğe sahip çocuklar bu tür yardımlardan faydalanamıyor olması “adalet” ve “kapsayıcı devlet” kavramlarına ters düşmektedir.

Ülkemizde örgün eğitimlerine devam eden özel yetenekli bireyler, tanılama ve BİLSEM sınavlarını başarılı bir şekilde tamamlamalarının akabinde BİLSEM’lerde okul sonrası etkinlik ve proje faaliyeti gerçekleştirmektedirler. Üstün zekâ ve yeteneği içerisine alan bir kavram olan özel yetenekli birey tanılanmış olsa dahi BİLSEM sınavlarından başarısız olması halinde BİLSEM’den faydalanamamaktadır. Ayrıca tanılama araçlarında da bir yeknesaklığın olmadığı da görülmektedir. Bu sebeple öncelikli olarak özel yetenekli birey kavramına ilişkin aile, öğretmen ve öğrenci iş birliği ile farkındalık çalışmalarının yapılması gerekmektedir. Yapılacak farkındalık çalışmaları ve aile eğitimlerinin ile öğrencilerin tanılama oranında pozitif yönde katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Özel eğitim ihtiyaçları dolayısıyla farklılaştırılmış bir eğitim programına ihtiyaç duyan özel yetenekli bireylere yönelik kamu politikası oluşturma süreci öncelikle sorunun ne olduğunun cevaplandırılması ile başlamalıdır. Burada hukuk metnindeki tanımlar arasındaki farklılığın oluşturduğu çelişki ile karşılaşılmaktadır. Dolayısıyla özel yetenekli bireyin kavramsal açıklamasında mevzuat bağlamında yeknesaklığın sağlanması için ortak bir kavram geliştirilmesi önem arz etmektedir. Bilim sanat merkezlerinin toptancı eğitim anlayışı yerine bireyin zihinsel kapasitesi, gelişim eğrisindeki hızı, öğrenim ihtiyaçları, yetenek gelişimi, ilgileri desteklenerek ve belirlenerek buna uygun bireysel eğitim-öğretim planlarının yapılması için gerekli yasal düzenlemenin tamamlanmasıyla da süreç desteklenmiş olacaktır.

Özel yetenekli bireyleri ülkelerin nitelikli beşeri sermayesi olarak nitelendirip eğitimleri yönünde Anayasal ve uluslararası metinlerin gerektirdiği sorumluluk dolayısıyla hukuki düzenlemelerin yapıldığı gözlenmektedir. Ancak yapılan bu düzenlemeler yönerge niteliğinde olup özel yetenekliler alanına ilişkin daha güçlü bir koruma sağlayacak kanuni düzenlemenin olmadığı görülmektedir. Bu durumda özel yetenekli bireylere yönelik, istihdamı da içerisine alacak bir şekilde eğitim süreçlerinin her basamaklarını düzenleyecek kanuni düzenlemeye ihtiyaç bulunmaktadır. Böylelikle hukuk metnlerinde birlik sağlanarak uygulamada yaşanan ikircikli durumlar da ortadan kaldırılmış olacaktır.

Hukuki düzenlemeler ve politika metnindeki düzenlemelerin uygulamaya yansıyan yönlerindeki aksaklıkların çözümlenmesi için Cumhurbaşkanlığı düzeyinde bir tespit yapılması ise elzemdir. Özel yetenekli bireylerin yetenek alanları ve uzun vadede ilişkili olabilecekleri kurumlar düşünüldüğünde mevcuttaki tüm bakanlıkların çeşitli görevleri olacağı aşikardır. Bu sebeple bakanlıklarla koordineli bir şekilde çalışabilecek bir üst kurulun varlığının, alana ilişkin ihtiyacı gidereceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akarsu, F. (2004). Üstün yetenekliler. M. R. Şirin, A. Kulaksızoğlu, A. E. Bilgili (Ed.) içinde, *Üstün yetenekli çocuklar seçilmiş makaleler kitabı*. Çocuk Vakfı Yayınları, 127-154.
- Akbulut, O. (2013). Eğitim hakkı. S. İnceoğlu (Ed.), *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve anayasa Yüksek Yargı Makamlarının Avrupa Standartları Bakımından Rollerinin Güçlendirilmesi Ortak Projesi*. 533-542.
- Aksar, Y. (2013). *Teoride ve uygulamada uluslararası hukuk I* (2 Bs.). Seçkin Yayıncılık.

- Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı. (1989). 22. 12. 2022 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Altinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-1990-1994.pdf adresinden erişildi.
- Anbarlı Bozatay, Ş. (2022). Ulusal önleme mekanizması olarak insan hakları ve eşitlik kurumu. A. Yılmaz, D. Şahyar Akdemir (Ed.) içinde, *Türkiye'de insan hakları problemiği*. Ekin Basım Yayın Dağıtım, 253-276.
- Ataman, A. (2008). Gazi eğitim enstitüsü özel eğitim şubesi ilk mezunları. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 9(1), 1-13.
- Atmış Dördüncü Hükümet Programı (2015). 28. 02. 2022 tarihinde https://www.aa.com.tr/uploads/TempUserFiles/64.hukumet_programi.pdf adresinden erişildi.
- Atmış Beşinci Hükümet Programı. (2016). 02 28, 2022 tarihinde <https://webdosya.csb.gov.tr/db/strateji/icerikler/65-hukumet-programi-20180125142728.pdf> adresinden erişildi.
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Ek 1 No'lu Protokolün 2. Maddesi Hakkında Rehber. (2015). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi. 06. 09. 2023 tarihinde https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_2_Protocol_1_TUR.pdf adresinden erişildi.
- Bakanlar Kurulu Kararı. (1949, 05 27). *İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi*. Resmi Gazete. 28.02. 2023 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7217.pdf> adresinden erişildi.
- Batum, S. (1993). *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Türk Anayasal Sistemine Etkileri*. İstanbul Üniversitesi Basımevi.
- Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1984). 22. 12. 2022 tarihinde <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Besinci-Bes-Yillik-Kalkinma-Plani-1985-1989.pdf> adresinden erişildi.
- Beşinci Milli Eğitim Şurası. (1990). MEB Yayınlar Dairesi Başkanlığı. 21. 12. 2023 tarihinde https://ttkb.meb.gov.tr/dosyalar/surular/dokumanlar/5_sura.pdf adresinden erişildi.
- Bildiren, A. ve Fırat, T. (2020). İki kere özel öğrenciler: öğrenme güçlüğü olan özel yetenekli öğrenciler. *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 5 (10), 239-256.
- Bildiren, A. ve Uzun, M. (2007). Üstün yetenekli öğrencilerin belirlenmesine yönelik bir tanılama yönteminin kullanılabilirliğinin incelenmesi. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22 (2), 31-39.
- Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi (2018). 28. 02. 2023 tarihinde http://orgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2022_12/06214921_BIYLIYM_VE_SANAT_MERKEZLERIY_YOYNERGESIY.pdf adresinden erişildi.
- BİLSEM Nedir (2023). 06. 10. 2023 tarihinde https://kdzereglibilsem.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/67/08/765945/dosyalar/2019_11/181539_34_Bilsem_Nedir.pdf adresinden erişildi.
- Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963). Başbakanlık Devlet Matbaası. 22. 12. 2022 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2022/07/Kalkinma_Plani_Birinci_Bes_Yillik_1963-1967.pdf adresinden erişildi.
- Birinci, G. (2017). İnsan hakları evrensel bildirgesi'nin kısa tarihi I: Milletler Cemiyeti'nden Birleşmiş Milletler'e. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli University Journal of ISS*, 7 (2), 50-81.
- Çağıl, O. M. (1984). İnsan hakları ve tabii hukuk. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 50 (1-4), 69-115.
- Çağlar, D. (2004). Üstün zekalı çocukların özellikleri. M. R. Şirin, A. Kulaksızoğlu, ve A. E. Bilgili (Ed.) içinde, *Üstün Yetenekli Çocuklar Seçilmiş Makaleler*. Çocuk Vakfı Yayınları, 111-126.
- Çelik, E. (1988). İnsan hakları Avrupa Sözleşmesinin Türk hukukundaki yeri ve uygulaması. *İdare Hukuku ve İlimler Dergisi*, 9 (1-3), 47-56.
- Çitil, M. ve Sak, U. (2020). Türkiye'de özel yetenekli bireylere yönelik özel eğitim hizmetleri. U. Sak, ve S. Toraman (Ed.) içinde, *Türkiye'de özel eğitim hizmetleri*, Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 117-136.
- Çitil, M. (2018). Türkiye'de üstün yeteneklilerin eğitimi programının değerlendirilmesi. *Milli Eğitim, Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 47 (1), 143-172.
- Çitil, M. (2020). Geçmişten günümüze Türkiye'de üstün yeteneklilerin eğitimi: Prof. Dr. Ayşegül Ataman ile görüşme. *Çocuk ve Medeniyet*, 5 (10), 511-524.

- Çitil, M. ve Ataman, A. (2018). İlköğretim çağındaki üstün yetenekli öğrencilerin davranışsal özelliklerinin eğitim ortamlarına yansımaları ve ortaya çıkabilecek sorunlar. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 38 (1), 185-231.
- Çocuk Hakları Sözleşmesi (1995). *Milletlerarası Sözleşme (22184)*. 06.03.2023 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22184.pdf> adresinden erişildi.
- Davidson Institute (2020). 06. 09. 2023 tarihinde Profiles of the gifted and talented: <https://www.davidsongifted.org/gifted-blog/profiles-of-the-gifted-and-talented/> adresinden erişildi.
- Dokuzuncu Kalkınma Planı (2009). 22. 12. 2022 tarihinde <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Dokuzuncu-Kalkinma-Plani-Egitim-Okul-Oncesi-Ilk-veOrtaogretim-OIK.pdf> adresinden erişildi.
- Dokuzuncu Milli Eğitim Şurası (1974). 22. 12. 2022 tarihinde https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29165045_9_sura.pdf adresinden erişildi.
- Ecnebi Memleketlere Gönderilecek Talebe Hakkında Kanun (1949). 21. 12. 2023 tarihinde [resmigazete.gov.tr/arsiv/1169.pdf](https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1169.pdf) adresinden erişildi. 04. 08. 1949.
- Enç, M. (2004). Özel eğitimin gerekçesi. M. R. Şirin, A. Kulaksızoğlu, ve A. E. Bilgili (Ed.) içinde, *Üstün Yetenekli Çocuklar Seçilmiş Makaleler Kitabı*. Çocuk Vakfı Yayınları, 221-232.
- Enç, M. (2005). *Üstün beyin gücü*. Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Erdoğan, M. (2000). *İnsan hakları, küresel siyaset ve Türkiye*. Boyut Yayın Grubu.
- Erdoğan, M. (2006). *Aydınlanma, modernlik ve liberalizm*. Orion Yayıncılık.
- Ergüneş, Y. (1998). *Eğitim bilimine giriş*.
- Güzel Sanatlarda Fevkalade İstidat Gösteren Çocukların Devlet Tarafından Yetiştirilmesi Hakkında Kanun, (1956, 15/2). 12. 12. 2023 tarihinde [resmigazete.gov.tr/arsiv/6955.pdf](https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6955.pdf) adresinden erişildi.
- Harris, D., O'Boyle, M., Bates, E., ve Buckley, C. (2013). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi hukuku*. (H. Dinçer, Dü., M. Bingöllü Kılıcı, U. Karan, Çev.), Yüksek Yargı Makamlarının Avrupa Standartları Bakımından Rollerinin Güçlendirilmesi Ortak Projesi.
- Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri. (2013, 12). 8. TBMM Başkanlığı Yayınları. 27. 02. 2022 tarihinde https://www5.tbmm.gov.tr/yayinlar/hukümetler/hukümetler_cilt_8.pdf adresinden erişildi.
- Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri. (2013, 12). 10. TBMM Başkanlığı Yayınları, 02. 27. 2022 tarihinde https://www5.tbmm.gov.tr/yayinlar/hukümetler/hukümetler_cilt_10.pdf adresinden erişildi.
- İHEB. (1948). Ankara Üniversitesi, İnsan Hakları Uygulama ve Araştırma Merkezi. 30.05. 2023 tarihinde <http://ihuam.ankara.edu.tr/insan-haklari-evrensel-beyannamesi/> adresinden erişildi.
- İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968). 12. 22. 2022 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/ikinci_Bes_Kalkinma_Planı-1968-1972.pdf adresinden erişildi.
- İlköğretime Yönelme Yönergesi. (2003, 09). *MEB Tebliğler Dergisi*. 01. 08. 2023 tarihinde <http://mevzuat.meb.gov.tr/dosyalar/285.pdf> adresinden erişildi.
- İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi. (ty). 06. 09. 2023 tarihinde <http://ihuam.ankara.edu.tr/insan-haklari-evrensel-beyannamesi/> adresinden erişildi.
- Kapani, M. (2013). *Kamu hürriyetleri*. Yetkin Yayınları.
- Kepenekçi, Y. K. (2004). Hukuk ve öğretmenlik mesleği. M. D. Karşı içinde, *Öğretmenlik Mesleğine Giriş*. Öğreti, Pegem A Yayınları, 179-204.
- Kutlu Abu, N. (2022). Üstün yeteneklilerin kaynaştırılmasında farklılaştırılmış öğretim tasarımı. N. Kutlu Abu içinde, *İlkokulda Üstün Yetenekli Öğrencilerin Çok Yönlü Desteklenmesi*. Nobel Akademik Yayıncılık, 47-71.
- Levent, F. (2011). Üstün yeteneklilerin eğitimine ilişkin görüş ve politikaların incelenmesi. *(Yayımlanmış Doktora Tezi)*. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. 02.09.2022 tarihinde <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=azD6s6HtQ2MoS8aGvPMLw&no=wYDyvZekâaqxkc59p6KT-A> adresinden erişildi.
- Marland, S. P. (1972). *Education of the gifted and talented*. Volume 1: Report to the Congress of the United States by the U. S. Commissioner of Education.
- MEB (2019). *2019-2023 stratejik planı*.

- (2012). *Meclis Araştırması Komisyonu Raporu*. TBMM. 06. 10. 2023 tarihinde <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/129> adresinden erişildi.
- Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığına Bağlı Özel Eğitim Okulları Yönetmeliği. (1985). 12.09). (1985). 27. 02. 2023 tarihinde <https://resmigazete.gov.tr/arsiv/18953.pdf> adresinden erişildi.
- Onbirinci Kalkınma Planı. (2019). 12 22, 2022 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Plani-2019-2023.pdf adresinden erişildi.
- Ondokuzuncu Milli Eğitim Şurası. (2014). 22. 12. 2022 tarihinde https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_12/10095332_19_sura.pdf adresinden erişildi.
- Onuncu Kalkınma Planı. (2013). Ankara. 12 21, 2022 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Onuncu_Kalkinma_Plani-2014-2018.pdf adresinden erişildi.
- Özden, Y. (2003). *Öğrenme ve öğretme*. Pegem A Yayıncılık.
- Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği. (2006, 31. 05). 01. 09. 2023 tarihinde resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/05/20060531-2.htm adresinden erişildi.
- Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği. (2018. 07. 07). *Yönetmelik (30471)*.
- Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar Yönetmeliği. (1962.07.27). 27. 02. 2023 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/11162.pdf> adresinden erişildi.
- Özel Yetenekli Bireyler Strateji ve Uygulama Planı 2013-2017. (2013, 2). 27. 02. 2022 tarihinde <https://abdigm.meb.gov.tr/projeler/ois/005.pdf> adresinden erişildi.
- Özel Yetenekli Bireyler Strateji ve Uygulama Planı. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim Hizmetleri ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü. 01. 01. 2023 tarihinde https://orgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2013_10/25043741_zelyeteneklibireylerstratejiveuygulamaplan20132017.pdf adresinden erişildi.
- Sak, U. (2010). *Üstün zekalılar: özellikleri tanınmaları eğitimleri*. Maya Akademi Yayınevi.
- Sak, U. (2017). Üstün zekalı öğrencilerin eğitimi. İ. H. Diken (Ed.) içinde, *Özel Eğitime Gereksinimi Olan Öğrenciler ve Özel Eğitim*, Pegem Yayıncılık, 539-581.
- Sekizinci Milli Eğitim Şurası. (1970). MEB Yayınlar Dairesi Başkanlığı. 12 22, 2022 tarihinde https://ttkb.meb.gov.tr/dosyalar/surular/dokumanlar/8_sura.pdf adresinden erişildi.
- Silverman, L. (1993). Early signs of giftedness. 06 10, 2023 tarihinde <https://australiangiftedsupport.com/ccmword/wp-content/uploads/2014/12/1352283166.pdf> adresinden erişildi.
- Sürer, F. (2022). Anayasa Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Türkiye’de eğitim hakkı ile ilgili kararlarının incelenmesi, (*Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*). Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi / Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Şahin, H.ve Zorlu, A. (2022). Türkiye’de özel yetenekli bireyleri tanılama süreci ve tanılamada kullanılan yöntemler. *Milli Eğitim Dergisi*, 51(233), 863-885.
- Tanık Önal, N. (2019). üstün zekalı çocukların tanınmaları. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (2), 1591-1602.
- Tarhan, S. & Kılıç, Ş. (2014). Identification of gifted and talented student and models in turkey. *Journal of Gifted Education Research*, 2 (2), 27-43.
- TBMM Kararı. (2011). 27. 02. 2022 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/07/20110717-1.htm> adresinden erişildi. (17.07.2011).
- TBMM Kararı. (2014). 28. 02. 2022 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/09/20140907-1.htm> adresinden erişildi. (2014. 09 07).
- Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı. (2000). 22. 12. 2022 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2022/07/Uzun_Vadeli_Strateji_ve_Sekizinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-2001-2005.pdf adresinden erişildi.
- Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı. (1973). 22. 12. 2022 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Yeni-Strateji-ve-Kalkinma-Plani_Ucuncu-Bes-Yil_1973_1977.pdf adresinden erişildi.
- Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı. (1995). 22. 12. 2022 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Yedinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-1996-2000.pdf adresinden erişildi.

Yedinci Milli Eğitim Şurası. (1962).

22. 12. 2022 tarihinde https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2021_12/08162906_7_sura.pdf adresinden erişildi.

Etik kurul onayı

Bu çalışma, saha araştırması gerektirmediğinden ve içerik analizi yapıldığından, etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Araştırmacıların katkı oranı beyanı

1. yazar %60 oranında, 2. yazar %40 oranında katkı sağlamıştır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Türkiye'de cumhuriyet dönemi bütçe sistemlerinin gelişimi Development of republican period budget systems in Turkey

Gönderim Tarihi / Received: 31.08.2023

Arman Zafer YALÇIN¹

Kabul Tarihi / Accepted: 06.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1353396](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1353396)

ÖZ: Bütçe, devletin kamusal faaliyetlerini yerine getirebilmesi için gelirlerin ve giderlerin belli bir sistematik içinde gösterildiği bir belge niteliğindedir. Bütçe sistemi ise, bütçenin uygulanma yöntemidir. Bütçe sistemleri, dönemin iktisadi ve siyasi trendlerinin özelliklerini yansıtır. Bu makale, Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 yıllık sürecinde uygulanan bütçe sistemlerini değerlendirme amacını taşımaktadır. Makale, literatür incelemesine dayalı tarama yöntemiyle geliştirilmiştir. Cumhuriyet döneminde uygulanan bütçe sistemleri, genel olarak dört dönem halinde incelenebilir. Birinci dönem, 1924-1972 arası kapsayan klasik bütçe dönemi, ikinci dönem, 1973-2005 arası kapsayan program bütçe dönemi, üçüncü dönem, 2006-2020 arası kapsayan performans esaslı bütçe dönemi ve dördüncü dönem ise, program bazlı performans bütçe dönemidir. Cumhuriyet dönemi boyunca uygulanan bütçe sistemlerinin ekonomide kaynak kullanımında etkinliğin ve verimliliğin sağlanmasına katkı sağladığını söyleyebilmek oldukça zordur. Çünkü bütçeyi uygulayan kamu kurumlarında iyi bir mali yönetim kapasitesi oluşturulamamıştır. Bütçelerin, devletin uzun vadeli hedefleri ile olması gereken organik ilişkisi kurulamamıştır. Türkiye'de bütçe sisteminin toplum refahını arttırmada etkili bir araç olarak kullanılabilmesi için kamu yönetiminde bütçe hakkının millete ait olduğu fikrinin ve demokratik bilicinin gelişmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bütçe, Bütçe Sistemleri, Türkiye Cumhuriyeti

ABSTRACT: The budget is a document in which the revenues and expenses are shown in a certain systematic manner so that the state can carry out its public activities. The budget system is the method of implementing the budget. Budget systems reflect the characteristics of the economic and political trends of the period. This article aims to evaluate the budget systems implemented in the 100-year period of the Republic of Turkey. The article was developed by scanning method based on literature review. Budget systems implemented during the Republic period can generally be examined in four periods. The first period is the classical budget period covering 1924-1972, the second period is the program budget period covering 1973-2005, the third period is the performance-based budget period covering 2006-2020, and the fourth period is the program-based performance budget period. It is very difficult to say that the budget systems implemented during the Republic period contributed to the effectiveness and efficiency of resource use in the economy. Because a good financial management capacity has not been established in public institutions that implement the budget. The organic relationship between budgets and the long-term goals of the state has not been established. In order for the budget system in Turkey to be used as an effective tool to increase social welfare, the idea that the right to budget in public administration belongs to the nation and democratic consciousness must develop.

Keywords: Budget, Budget systems, Republic of Turkey

¹ Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi/İİBF/Maliye Bölümü/Mali Hukuk ABD/ armanzafer2525@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-2246-2527>.

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

In the field of budget, which is a sub-discipline of the science of finance, there is a very rich literature on the development of budget policies in the world and in Turkey. Considering the limits of the article, a literature review has been made in the field of the development of the concept of budget and budget policies in the world and in Turkey in the last century.

It is observed that the authors who examine the concept of budget and budget systems generally prefer to explain the characteristics, functions and principles of the budget instead of defining the budget in a static sense (Edizdoğan ve Çetinkaya, 2021: 4). According to the broad definition of the budget for the budget, made by the classical financialist French writer Paul Leroy Beaulieu, the budget is an estimation and comparative table of the revenues to be collected and the expenses to be made within a certain period, as well as a permission given by the authorized bodies to make these expenses and to collect the revenues (Edizdoğan, 1989: 4). According to another French financier, Rene Stourm, the budget is a parliamentary document that is allowed to be applied and forecasts of public revenues and expenditures before the fiscal year enters (Feyzioğlu, 1984: 12). According to John F. Due, a budget, in general terms, is a financing plan covering a certain period of time. For this, the state budget is a document describing data on expenditures and revenues realized in the current period and past periods, together with the proposed expenditures and expected revenues for the next period (Sönmez, 1994:5).

Starting from the classical budget system (1924-1972), the program budget system (1973-2005), the performance budget system (2006-2019) and the performance-based program budget system (2020 and It can be said that it has a historical flow. While some authors (Önder, 2001 and Güler, 2003) state that Turkey's financial system and especially the budget system were restructured in accordance with the neo-liberal economy paradigm in line with the spirit of the post-1980 period, Demircan (2006) stated that the Turkish Budget System in the post-2000 period. He states that restructuring in the system is a requirement of the new state understanding brought about by globalization.

Methodology

In our study, which aims to make a general evaluation of the budget systems implemented in our country in the 100-year period from the establishment of the Turkish Republic in 1923 to 2023, the budget systems implemented in the 100-year period are associated with historical economic paradigms by making a classification according to the periods in which the world's dominant economic paradigms are valid. The concept of budget, its relations with budget systems and dominant economic paradigms will be evaluated by using literature review management and by making process analysis.

Findings and discussion

The development of the budget right represents not only the historical development of the budget in a country, but also the transition process of that country to an institutional structuring, or in other words, to a modern state structuring. Before the establishment of the Turkish Republic in 1923, the development process of the budget right in the Ottoman Empire lagged far behind the structuring process of the western modern states. The Kanuni Esasi, which was adopted in the Ottoman Empire in 1876, is also accepted as the first modern constitution of the Ottoman Empire in legal terms. In Turkey, the establishment of the right to the budget in a modern sense and the transition to modern budget practices in terms of political, economic, legal and technical aspects became possible with the republican period.

The budget systems implemented by the State of the Republic of Turkey in the Republican period are generally considered as three periods. These are the classical budget systems period from the establishment of the republic to the beginning of the 1970s, the program budget period from the early 1970s to the beginning of the 21st century, and the performance budget system period from the early 2000s to the present. However, with the transition of the country to the presidential government system in 2018, some changes have occurred about the budget in accordance with the nature of the said management system, and a hybrid budgeting system including performance and program budget systems has been introduced in 2020, with the said management system.

Results and recommendations

There is a budget culture and a developed management capacity within the Ministry of Treasury and Finance in terms of budget management in Turkey. However, there has not been a budget culture about budget management in public administrations. When it comes to the budget in institutions, it is understood that the more appropriations received, the better. Therefore, this understanding is a weakness. In the long term, a social culture should be created in the institutions for the formation of a budget culture and the effective, efficient and fair use of public resources.

From the classical budget to the program-based performance budget, the prominent issue for institutions was where the expenditure was made and how this expenditure would be classified. The idea of planning and programming in the budget, and the transformation of plans into public benefits through expenditures has never been a prominent issue. Therefore, in order to provide the expected benefit from budget systems, strategic planning and programs should be brought to the fore in the budget, and the budget process should be removed from being a power struggle between politicians and bureaucrats.

No matter how perfect the budget systems are on their own, it should never be overlooked that the success in practice depends on the institutional management capacity of the state. In order for the budget to perform its function of ensuring the welfare of the society, the understanding of planning and programming should be permanently embedded in the public administration. For this, it is necessary to ensure the active participation of the public in the process starting from the budget preparation process to its audit.

The expertise of the Ministry of Treasury and Finance on budget systems and processes alone is not sufficient to ensure the effectiveness of public budgets. It is necessary to employ people specialized in financial management in all public administrations using public resources, and to increase the efficiency of budget offices in public administrations. Finally, it is seen that the link between the budget and democracy is overlooked in Turkey. It should not be forgotten that the right to the budget essentially belongs to the nation, and that the representatives of the nation use this right on behalf of the nation. Ensuring the use of the budget right on behalf of the nation can only be possible with a sound audit process. In this sense, it should be noted that the development of the democratic consciousness of the people will have positive reflections on the budget processes.

Giriş

Bireylerin ortak nitelikteki ihtiyaçlarına “kamusal (kolektif) ihtiyaçlar”, bu tip ihtiyaçların karşılanması için devletin yaptığı hizmetlere de “kamu hizmetleri” adı verilmektedir. Devletin kamu hizmetleri nedeniyle yaptığı kamu giderleri ile kamu gelirleri arasında, uyumlu ve dengeli bir bağıntıyı kuran araç ise “bütçe” olarak adlandırılır. Bütçe, kelime anlamı olarak, latince kökenli olup, “bulga” kelimesinden türemiştir. Fransızca’da “bougette”, İngilizce’de “budget”, bütçenin karşılığı olarak geçmektedir. Türkçe’de kullanılan bütçe kelimesi, Fransızca’daki “bougette” kelimesinden türetilerek Türkçe’ye yerleşmiştir.

Bütçe, en genel ifadeyle, devletin gelir ve gider dengesini göstermektedir. Bütçe, modern devletin varlığını sürdürebilmesinin en temel araçlarından biridir. Devletin ve toplumun varlığı açısından bu kadar önemli olan bütçenin geçmişten günümüze değin çok farklı tanımları yapılmıştır. Bu tanımlar, bütçenin devlet ve ekonomik faaliyetlerinin nedenleri ile sonuçları bakımından sınıflandırılabilceği gibi, mevzuat bakımından da sınıflandırılabilir. Bütçe, modern devletin varlığını sürdürebilmesinin en temel araçlarından biridir. Devletin ve toplumun varlığı açısından bu kadar önemli olan bütçenin geçmişten günümüze değin çok farklı tanımları yapılmıştır. Bu tanımlar, bütçenin devlet ve ekonomik faaliyetlerinin nedenleri ile sonuçları bakımından sınıflandırılabilceği gibi, mevzuat bakımından da sınıflandırılabilir.

Bütçenin en önemli tamamlayıcı parçası, bütçe hakkıdır. Bütçe hakkı, bütçenin halka ait olduğunu ifade eden oldukça temel bir kavramdır. Bu anlamda bütçe hakkı, devletin gelir ve giderlerini belirleme yetkisinin kime ait olması gerektiği hususunda yapılan mücadelelerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Pehlivan, 2019: 207). Bütçe hakkının tarihsel gelişiminin modern devletin tarihsel gelişimi ile paralellik arz ettiği söylenebilir. Şöyle ki, toplumlar bütçe hakkını elde edebilmek için yaptıkları mücadelelerde, önce vergi hakkını, yani milletin onayı olmadan vergi alınmaması için uzun ve kanlı savaşlar vermişlerdir. Ortaçağda, İngiltere ve Fransa gibi monarşik yapıya sahip ülkelerde, önceleri krallar elinde mutlak güce dayanarak halktan vergi alabilirlerken, vergi yükünün keyfi ve aşırı artışı halkı krala karşı ayaklanmalara sevk ederek keyfi vergilendirmeye karşı kral ile karşı karşıya gelmelerine neden olmuştur. Tarihte bütçe hakkının, kısmi de olsa, kralın elinden alındığı olay, 1215 yılında İngiltere’de Kral John’un onaylamak zorunda kaldığı Büyük Özgürlük Fermanı (Magna Carta Libertatum)’dır. Dünya siyasi tarihinde kralın gücünün halk eliyle sınırlandırıldığı ilk olay olarak geçen Büyük Özgürlük Fermanı, vergi nedeniyle ortaya çıktığı için, bütçe hakkının da ilk örneği olarak kabul edilmektedir. Ortaçağdan yakın çağa, yakın çağdan modern çağa geçiş süreçlerinde monarşik devlet yapılanmalarının zayıflaması, kralların gücünün sınırlandırılması, halkın yönetimde temsiliyetinin sağlanabildiği ölçüde bütçe ve bütçe hakkının da gelişim gösterdiğini söyleyebiliriz. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren Avrupa’da Rönesans hareketinin gelişimi ve sonrasında 18. Yüzyıldan itibaren Sanayi Devrimi ile birlikte modern devlet yapılanmasının kurumsallaşması, temsili demokrasi ve parlamentoların devlet ve toplum yaşamındaki ağırlığının artmasına yol açmıştır. Avrupa’da 18. Yüzyıldan itibaren demokrasinin filizlenmesi ve gelişmesi, bütçenin de kurumsallaşmasına yol açmıştır.

Osmanlı Devleti, 600 yıldan daha uzun süre büyük bir coğrafyada hüküm sürmüş bir dünya devleti olarak tanımlanır. Fakat Avrupa’nın Rönesans hareketi ile başlayan yapısal değişim sürecini ve Sanayi Devrimini ıskalması, onun sonunu getiren ve zayıflatan en önemli sebebidir. Modern devletin olgunlaşma sürecinde Osmanlı Devleti, kurumsal gelişmeleri yakından takip edemediği için bütçe sürecinin gelişimi de oldukça geç bir tarihte, 1876 Kanuni esasi ile birlikte mümkün olabilmıştır.

Dünyada ve Türkiye’de bütçenin gelişim sürecini bütçe politikalarının gelişimi olarak okumak gerekir. Çünkü bütçe politikaları, kamu bütçelerinin hazırlanışından uygulanışı ve sonuçlandırılmasına kadar ki sürecin hangi fikirsel zeminde gerçekleştiğini bize göstermektedir. Bütçe politikaları ise, dönemin hâkim iktisat politikalarının belirleyiciliği altında tekâmül etmektedir. Çalışmada Türkiye Cumhuriyeti’nin 100 yılı dikkate alındığından, 1923-2023 yılları arasında dünyada hâkim olan iktisat paradigmaları, bütçe politikalarının oluşumunda temel belirleyici olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu 1923 ve 1973 yılları arasındaki 50 yıllık dönem, klasik bütçe politikaları, 1973- 2003 dönemi arası Keynesyen Bütçe Politikaları ve 2003 sonrası dönem ise Neo-liberal bütçe politikaları olarak adlandırılmaktadır. Burada anılan zaman dilimleri, dünyadaki iktisat paradigmalarından bir miktar gecikmeli olarak gerçekleşse de, Türkiye’nin cumhuriyet dönemi bütçe politikalarının dünyadaki iktisadi gelişmeleri takip ederek geliştiğini görebiliriz.

Literatür taraması

Maliye biliminin bir alt disiplini olan bütçe alanında, dünyada ve Türkiye’de bütçe politikalarının gelişimi konusunda oldukça zengin denilebilecek bir literatür vardır. Makalenin sınırları dikkate alındığında son yüzyıllık süreçte dünyada ve Türkiye’de bütçe kavramının ve bütçe politikalarının gelişimi alanındaki literatür taraması yapılmıştır.

Bütçe kavramı ve bütçe sistemleri alanında inceleme yapan yazarların bütçenin statik anlamda tanımını yapmak yerine genellikle bütçenin nitelikleri, işlevleri ve ilkelerini açıklamayı tercih ettikleri gözlenmektedir (Edizdoğan ve Çetinkaya, 2021: 4). Klasik maliyeci Fransız yazar Paul Leroy Beaulieu’nun bütçe için geniş anlamda yaptığı bütçe tanımına göre bütçe, “belli bir dönem içinde toplanacak gelirler ile yapılacak giderlerin tahmini ve karşılaştırmalı bir cetvel olduğu kadar, yetkili organlar tarafından bu giderlerin yapılması ve gelirlerin toplanması için verilen bir izindir” (Edizdoğan, 1989: 4). Bir diğer Fransız maliyeci Rene Stourn’a göre bütçe, “kamu gelir ve giderlerinin mali yıl girmeden önce yapılan tahminler ve uygulanmasına izin verilen bir parlamento belgesidir” (Feyzioğlu, 1984: 12). John F. Due’ye göre “bütçe, genel anlamda, belirli bir zaman süresini kapsayan finansman planıdır. Bunun için, devlet bütçesi, gelecek dönem için teklif edilen harcamalar ve beklenen gelirler ile birlikte, içinde bulunulan dönem ile geçmiş dönemlerde gerçekleşen harcamalar ve gelirler hakkında verileri açıklayan bir belgedir” (Sönmez, 1994: 5).

Nihat Sayar’ın çok geniş ve genel anlamda yaptığı tanımına göre bütçe:” devlet, il ve belediye gibi hükmi şahısları ile yarı resmi ya da özel teşekkül ve toplulukların, belli bir dönem içindeki gelir ve giderlerini tahmin eden ve bunların yapılmasına önceden izin veren bir kanun, nizamname, kararname ya da idari bir tasarruftur” (Sayar, 1974: 7). Feyzioğlu’na göre bütçe, “devletin gelecek muayyen bir dönem içindeki gelir ve giderlerini tahmin eden ve bunların yürütülüp uygulanmasına izin veren bir hukuki tasarruftur” (Feyzioğlu, 1984: 14). Bu tanımlar, bütçenin Türkiye’de henüz bir iktisat politikası aracı olarak görülmediği, klasik iktisadi yaklaşıma göre yapılmış tanımlardır. Bütçenin ülkemizde bir iktisat ve maliye politikası aracı olarak telakki edilmesinden sonra bütçenin bir politika aracı olma işlevi olmasına uygun olarak bütçe politikası tanımları geliştirilmiştir.

Akdoğan’a göre (1989: 262-263) devlet, ekonomik ve sosyal amaçlarını, bütçede yer alan kamu gider ve gelirleri aracılığıyla gerçekleştirmekte, bu bakımdan bütçe, bir mali plan ve program özelliği taşımaktadır. Bütçe, ülkenin sosyo-ekonomik nitelikleri dikkate alınarak ve toplum ihtiyaçları göz önünde bulundurularak, en etkin karar ve seçim mekanizması içinde yapılması amaçlanan uygulamanın planlaması olup, bu yönüyle yürütme organının izleyeceği politikayı yansıtmaktadır. Bu anlamda bütçe, ülkede demokrasinin gelişmesine, toplumun siyasi mekanizma içindeki yerine bağlı olarak, yasama ve yürütme organının şekillenmesinde etkili olmaktadır (Oker, 1979: 7).

Bütçe sistemi, bir kamu bütçesinin hazırlanışından, uygulanışına ve sonrasında denetimine kadar olan süreçteki kurallar ve ilkeler bütünü olarak adlandırılır. Her kamu bütçesinin hazırlanışı ve uygulanışına dair bir yöntemin olması, o bütçenin hedeflerine ulaşması için bir zorunluluktur. Cumhuriyet dönemi bütçe sistemlerinin izlenen ekonomik politikalara uygun olarak şekillendiği, literatür incelemesi sonucunda ulaşılan somut bir sonuçtur. Bu konuda (Öner, 1994; Önder, 2000; Demircan, 2006; Güzelsarı, 2007) yapılan bazı çalışmalarda, küresel ekonomik ve siyasi gelişmelerin Türkiye’nin mali yapısını ve özel olarak bütçe sistemini etkileyen temel faktörler olduğu ifade edilmektedir.

Cumhuriyet dönemi (1923-2023) boyunca Türkiye’de uygulanan bütçe sistemlerinin klasik bütçe sisteminden başlayarak (1924-1972), program bütçe sistemi (1973-2005), performans bütçe sistemi (2006-2019) ve performansa dayalı program bütçe sistemi (2020 ve sonrası) şeklinde bir tarihsel akışa sahip olduğu söylenebilir. Bazı yazarlar (Önder, 2001 ve Güler, 2003), 1980 sonrası dönemin ruhuna uygun olarak Türkiye’nin mali sisteminin ve özel olarak bütçe sisteminin neo-liberal ekonomi paradigmasına uygun olarak yeniden yapılandırıldığını ifade ederken, Demircan (2006) ise 2000 sonrası süreçte Türk Bütçe Sisteminde yeniden yapılanmanın küreselleşmenin getirdiği yeni devlet anlayışının bir gereği olduğunu ifade etmektedir.

Yöntem

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1923 yılından 2023 yılına kadar geçen 100 yıllık süreçte Türkiye'de uygulanan bütçe sistemlerinin genel bir değerlendirmesini yapmayı amaçlayan bu çalışmada, uygulanan bütçe sistemleri dünyanın hâkim iktisat paradigmalarının geçerli olduğu dönemlere ayrılmakta ve bütçe sistemleri tarihsel iktisat paradigmalarıyla ilişkilendirilmektedir. Bütçe kavramı, bütçe sistemleri ve hakim iktisat paradigmaları ile olan ilişkileri literatür taraması yönetimi kullanılarak ve süreç analizi yapılarak bir tarihsel değerlendirmede bulunulacaktır.

Bulgular ve tartışma

Türkiye'de Cumhuriyet öncesi dönemde bütçenin gelişimi

Bütçe hakkının gelişimi, bir ülkede sadece bütçenin tarihsel gelişimini değil, o ülkenin kurumsal bir yapılanmaya veya diğer deyişle modern devlet yapılanmasına geçiş sürecini de temsil etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923'deki kuruluşu öncesinde Osmanlı Devleti'nde bütçe hakkının gelişim süreci, batılı modern devletlerin yapılanma sürecinin çok gerisinde kalmıştır. Bütçe hakkının gelişim süreci, batılı modern devlet yapılanmasının da tarihsel sürecini temsil etmektedir. Osmanlı Devleti'nde 1876 yılında kabul edilen Kanuni Esasi, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin hukuki anlamda ilk modern anayasası olarak kabul edilir. Osmanlı Devleti'nde Kanuni Esasi'ye kadar bütçe alanında yapılan düzenlemelerin modern bir bütçe tekniği ve bugünkü anlamda kabul edilen bütçe hakkına uygun düştüğünü söylemek oldukça zordur. Zira 1876 öncesine kadar bütçe ile ilgili yapılan düzenlemeler, bütçe hakkının içerdiği temel ilkeleri içermekten oldukça uzaktı.

Osmanlı Devleti'nde vergi konusunda ilk modern düzenleme 1839 Gülhane Hattı Hümayunu ile kabul edilmiştir. Vergiler konusunda ılımlı olma ve zorunluluk ilkeleri yasalaştırılmıştır. Kamu harcamalarının ise önceden sınıflandırılması ve ödeneklere bağlanması esası kabul edilmiştir. Fakat, bu düzenlemelerde bir "bütçe" ifadesi kullanılmamıştır. 1855 yılında kabul edilen "Muvazene Defteri Nizamnamesi" ile ilk defa sistematik bir bütçe oluşturulması kararlaştırılmıştır. Muvazene Defteri Nizamnamesi ile devlet bütçesinin hazırlanması, görüşülmesi, onaylanması ve denetimi konularında belli hükümler getirilmiştir. Fakat bu hukuki düzenlemeler uygulanmamıştır. 1876 yılındaki Kanuni Esasi'de mali açıdan bugünkü mali fikirlere oldukça yakın düzenlemeler yapılmıştır. Yasal dayanak olmaksızın kimseden vergi, resim ve harç adı altında para alınamayacağı, kamu gelir ve giderlerinin her yıl bütçe kanunu ile bölüm bölüm onaylandıktan sonra uygulanabileceği, vergilerin her yıl bütçe kanunu ile yeniden izin verildikten sonra toplanabileceği hüküm altına alınmıştır. Ne yazık ki, Padişah 2.Abdülhamid'in 33 yıl süren iktidarı altında bütçeye ilişkin bu hükümler uygulanmamıştır.

1908 yılında 2. Meşrutiyet'in ilanından sonra, 1909 yılı bütçesi Meclis-i Mebusan ve Ayan Meclisleri tarafından ayrı ayrı müzakere ve tasdik edilmiştir. Bütçe uygulamalarının belli bir düzen altına alınabilmesi için 1910 yılında Muhasebe-i Umumiye Kanunu hazırlanmış ve 1911 yılında uygulamaya konulmuştur (Sönmez, 1994: 13-14). Bu anlamda ülkemizde cumhuriyet öncesi dönemde gerçek manası ile düzenlenen, onaylanan ve uygulanan ilk devlet bütçesi, 1909 yılı bütçesi olmuştur. Yine bu dönemde Sayıştay, yeniden kurulmuş ve vergi kanunları gözden geçirilerek yeniden düzenlenmiştir. Ancak, içinde bulunulan dönem hem Osmanlı Devleti, hem de dünya geneli için tam bir siyasi kaos dönemidir. 1881 yılında Osmanlı'nın borçlarını ödemesi için batılı devletler tarafından oluşturulan "Duyun-u Umumiye İdaresi", kapitülasyonların uygulanmasına öncelik verdiği için mali reformların başarısını engelleyen en önemli faktör haline gelmiştir. Bu dönemde devlet bütçesi fiilen üçe bölünmüş durumdaydı. Bir yanda Duyun-u Umumiye Bütçesi, bir yanda da olağan devlet bütçesi söz konuydu. Bir diğer tarafta da, olağan üstü gelirle karşılanan "Fevkalade Bütçe" uygulaması vardı. Anayasa'ya eklenen hükümetin kanun gücünde kararname çıkarabilme yetkisi ile hükümet istediği miktarda ödeneği meclis denetimi dışında bütçeye ekleyebiliyordu. Bu durum, 1908'de 2. Meşrutiyet'in ilanı ile getirilen bütçe hakkının fiilen rafa kaldırılması anlamına gelmekteydi. Duyun-u Umumiye İdaresi'nin bazı devlet gelirleri üzerinde kurduğu ipotek, devletin mali bağımsızlığını da fiilen kaybettiği anlamına geliyordu (Aksoy, 1993: 32-33). Osmanlı Devleti'nin yıkılmadan önceki son yıllarında bütçeye ve bütçe hakkına ilişkin gelişmeler, bir ülkenin mali bağımsızlığının siyasi bağımsızlığına olan etkisini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Türkiye'de modern anlamda bütçe hakkının tesis edilmesi ve siyasi, iktisadi, hukuki ve teknik açılardan modern bütçe uygulamalarına geçilmesi, cumhuriyet dönemi ile birlikte söz konusu olabilmektedir.

Klasik bütçe sistemi dönemi (1924- 1972)

Cumhuriyet döneminde Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin uyguladığı bütçe sistemleri, genel hatlarıyla dört dönem olarak ele alınmaktadır. Bunlar, cumhuriyetin kuruluşundan 1970’li yılların başına kadar ki dönemde uygulanan klasik bütçe sistemleri dönemi, 1970’li yılların başından 21. yüzyılın başlarına kadar ki program bütçe dönemi ve 2000’li yılların başından bugüne kadar ki performans bütçe sistemi dönemidir. 2018 yılında ülkenin cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçişiyle birlikte, söz konusu yönetim sisteminin doğasına uygun olarak bütçe hakkında birtakım değişiklikler meydana gelmiş, yine söz konusu yönetim sistemiyle birlikte 2020 yılında performans ve program bütçe sistemlerini içeren hibrit bir bütçeleme sistemine geçilmiştir.

Türkiye’de devlet bütçesinin modern bir mali yönetim aracı olarak kullanılmaya başlaması 1924 Anayasası ile başlamıştır. 1924 ile 1972 arasında geleneksel maliye anlayışına paralel olarak klasik bütçe sistemi anlayışının bütçe ve mali yönetim alanında hâkim olduğunu ifade edebiliriz.

Klasik bütçe teorisi, kamu bütçesine geleneksel bir anlayışla bakan bütçe sistemidir. Klasik bütçe sistemi, klasik iktisadi anlayışın bütçe sistemine yansımaları olarak da kabul edilebilir. Kamu bütçesinin denkliliğini esas alan klasik bütçe sistemi anlayışı, devletin ekonomiye sınırlı müdahale etmesi suretiyle kamu harcamalarının en düşük düzeyde tutulması gerektiğini savunur. Zira klasiklere göre devlet, ekonomide israfçı ve verimsizdir. Bütçenin gelirleri ve giderleriyle birlikte denk hazırlanması ve buna devletin sıkı sıkıya uyması suretiyle, ekonomideki doğal dengenin bozulmayacağına inanılır.

18. yüzyılda İngiltere ve Fransa tarafından geliştirilen klasik bütçe sistemi, daha sonra tüm ülkelerde uygulanmıştır. Klasik bütçe sisteminin uygulandığı dönemde ülkeler klasik bütçe ilkelerine ve bütçenin mali fonksiyonuna sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır. Bu bütçe sistemi, genel olarak, malzeme ve ücret sıralaması (materials and salary line) üzerine dayalıdır. Bütçedeki her fasıl için önerilen harcamalar, ücretler ve idarelerin donatılması ile ilgili satın alımlar olarak kaydedilir. Personelin ne yapabileceği ya da satın alınan malzemelerin ne için kullanılacağı üzerinde durulmamaktadır (Edizdoğan ve Çetinkaya, 2021: 85-86). Bu açıdan bakıldığında klasik bütçe sistemi, girdilere odaklanan ve harcamaların sonucuyla ilgilenmeyen bir bütçe sistemi niteliğindedir.

Klasik bütçe sisteminde önemli olan kamu gelirin nereden geldiği ve bu kamu gelirin nereye harcandığının bilinmesidir. Dolayısıyla bütçe sınıflandırması da, bu temel gerçeğe uygun olarak yapılır. Bu amaçla yapılan harcama sınıflandırmasında sırayla “bölüm”, “madde” ve “ödenek çeşidi” şeklinde bir bölümlendirme yapılmaktadır. Bu sınıflandırmanın dışında harcamalar, “cari”, “yatırım” ve “transfer” harcamaları olarak üçe ayrılmaktadır. Bu yolla, harcamaların ekonomide meydana getirdiği etkiler ölçülmeye çalışılmaktadır.

1924 tarihli Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk Anayasası’nın 24. Maddesinde yer alan “vergi, devletin genel giderleri için halkın pay vermesi demektir” ifadesi ile Türkiye’de ilk kez vergileme olayı anayasal teminat altına alınmıştır. Aynı Anayasa’nın 85. maddesinde ise “vergiler ancak kanunla salınır ve alınır” hükmü yer almıştır. Böylece vergilerin kanuniliği ilkesi kabul edilmiştir. Devlet mallarının bütçe dışı harcanamayacağı, kesin hesap kanununun çıkarılacağı, cumhurbaşkanının uygun bulmadığı kanunları bir daha görüşülmek üzere on gün içinde gerekçesi ile birlikte meclise geri gönderme yetkisinin tanınması gibi hükümler kabul edilerek, bütçeyi onaylama ve denetleme yetkisi TBMM’ye verilmiştir. Böylece, “bütçe hakkı milletindir” ilkesi ülkemizde kurumsallaşmıştır (Sönmez, 1994: 14).

Fransa, Belçika ve İtalya’nın bütçe hükümlerinden yararlanarak hazırlanan ve 1927’de yürürlüğe giren 1050 sayılı Muhasebe-i Umumiye Kanunu ile devlet gelirlerinin toplanması, devlet parasının harcanması ve malının idaresi, bütçenin ve kesin hesapların usulleri ve hazırlanmasında uyulacak esaslar düzenlenmiştir (Edizdoğan ve Çetinkaya, 2021: 36). 1924, 1961 ve 1980 Anayasalarının yürürlükte olduğu uzun bir dönem boyunca uygulanan 1050 sayılı kanun, kamunun tüm gider ve gelirlerine ilişkin mali yönetiminin genel çerçevesini çizmiş, devletin tüm mali hesaplarını yöneten bir niteliğe sahip olmuştur (Altuğ, 2019: 41). Yürürlüğe girdiği 1927’den yürürlükten kaldırıldığı 2006’ya kadar 83 yıl yürürlükte kalmış olan 1050 sayılı Muhasebe-i Umumiye Kanunu, devletin mali yapı ve yönetimini şekillendirmiş ve oldukça işlevsel bir kanun olarak bütçe ve kamu ekonomisi bağını kurmuştur.

Öner'in (1994: 14) 1924 ile 1993 yılları arasında Türkiye'de uygulanan bütçelere yönelik yaptığı tarihsel analizinde onar yıllık periyodlarla yaptığı bütçe analizinde klasik bütçe sisteminin uygulandığı ilk 50 yıllık döneme ilişkin tespitleri şu şekildedir;

- Özellikle cumhuriyetin ilk yıllarından 2.Dünya Savaşı'nın başlamasına yakın olunan yıllara kadar tek hazine ve merkezi sistemi gerçekleştirilmiştir. İçinde bulunulan dönemin siyasi ve ekonomik zorunlulukları nedeniyle denk bütçe hedefine sıkı sıkıya bağlı kalınmış ve bütçe açıkları GSYİH'nin % 1'i ile % 2'si arasında değişen oranlarda bütçe açığı verilmiştir. Bu sonuçlar, dönemin şartları dikkate alındığında başarı olarak değerlendirilmelidir.
- 1924-1933 dönemi, yaşanan küresel buhran ve aşar vergisinin kaldırılması ve Osmanlı'dan devrolunan borçlara rağmen, bütçe disiplinin ve tasarrufun hâkim olduğu, yüksek bütçe açıklarının olmadığı bir dönem olmuştur.
- Klasik bütçe sisteminin uygulandığı dönemde 1950 yılına kadar kamu harcamaları sadece cari harcamalar olarak belirtilirken, 1950 yılından itibaren cari ve yatırım harcamaları olarak sınıflandırılmaya başlanmış, 1964 yılından itibaren bu harcamalara ek olarak sermaye teşkili ve transfer harcamaları eklenerek dörtlü bir sınıflandırma yapılmaya başlanmıştır.
- 1950- 1960 arası dönem, Menderes Hükümetleri dönemi, savaşın izlerinin ortadan kalktığı, ülkenin dışa açıklığının arttığı, devletçi politikaların yerini liberal politikaların aldığı bir dönemdir. Bu dönem, bütçe açıklarının artmasına paralel olarak, bütçe kontrolünün zayıfladığı, bütçe dışı kaynak kullanımının arttığı ve bütçede birlik ve genellik ilkesinin zedelendiği bir dönemdir. Uygulanan popülist politikalar, vergi tahsilat düzeyinin azalmasına da neden olmuştur.
- 1961 Anayasası ile birlikte ülkede yeni bazı mali ve iktisadi kurumlar oluşturulmuştur. Bu kurumlardan en önemlisi, 1961 yılında kurulan Devlet Planlama Teşkilatı'dır (DPT)'dir. 1961 Anayasası'nın TBMM'deki bütçe görüşmelerine ilişkin getirdiği bir sınırlama ile TBMM üyelerine bütçe görüşmeleri sırasında gider arttırıcı veya gelir azaltıcı teklifte bulunabilme yetkisi 1961 Anayasası'nın 94. Maddesi ile kaldırılmıştır. Oysa 1924 Anayasası'nda böyle bir kısıtlama yoktur. Ayrıca 1961 Anayasası ile kalkınma planları ile bütçeler arasında organik bağ kurulmuştur. Bütçenin özellikle yatırım kısmının hazırlanmasında DPT aktif olarak yer almaya başlamıştır.
- Klasik bütçe döneminde, özellikle 1945 sonrasında, kamu idarelerinin iyileştirilmesine yönelik olarak çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların kamu maliyesine ilişkin olanlarından bazıları Neumark Raporu, Kurnow Raporu ve Baker Raporu'dur. Bu raporların ortak özelliği, etkin bir mali yönetim sistemi kurulması ve kamu mali yönetiminin kalkınmaya yardımcı olacak şekilde reforme edilmesidir.

Klasik bütçe döneminde Maliye Bakanlığı ile kamu idareleri arasında ödenek pazarlığı şeklinde gerçekleşen bütçe süreci, bütçelerin gerçek mahiyeti ile hazırlanmasına engel teşkil etmiştir. Ayrıca, Maliye Bakanlığı'nın kamu harcamalarında fayda ve maliyet analizleri yapmaması, sadece bürokratik işlemleri yerine getiren bir kamu kurumu haline gelmesi, bütçede reform çalışmalarını gerekli kılmıştır (Coşkun, 1976: 124-130; Yavuz vd. 2021: 122).

Klasik bütçe sisteminde kamu yatırım harcamalarının planlanması sürecinde karar alıcıların işini kolaylaştıracak analiz yöntemlerinin kullanılmamaktadır. Bu anlamda klasik bütçe sistemi, bütçeyi sadece hazineye gelir ve hazineden gider çıkışı olarak değerlendirmekte ve ekonomi politikalarında alınan kararların son derece yüzeysel olmasına neden olmaktadır. Bu nedenle klasik bütçe sistemi, planlı ekonomiler için uygun değildir. Türkiye'nin 1960'lı yıllardan sonra planlı bir ekonomi sürecine girmesi, bu kapsamda Türk bütçe sisteminde ortaya çıkan aksaklıkların düzeltilmesi için yeni yöntemlerin geliştirilmesini gerekli kılmıştır (Yavuz vd., 2021: 121).

Program bütçe sistemi dönemi (1973- 2005)

Program bütçe, kamu bütçesinin planlama aracı olarak görüldüğü bir bütçe sistemidir. Program bütçe ile alternatif kamu hizmetleri arasında öncelik sıralaması yapılması ve bu alternatifler arasında kamu hizmeti programları hazırlanarak bunların sayısal modellemeler ile analizi yapılmaktadır. Bu bütçe sisteminde kamu hizmetleri önce programlar olarak sınıflandırılmakta ve daha sonra her bir programın

faıdası ölçülmektedir (Aksoy; 1993: 79). Bütçenin hazırlık sürecinde kamusal faaliyetler sonucunda oluşması hedeflenen kamusal faydalar, programlar olarak tasarlanır. Örneğın, sağıık alanında ana ve çocuk sağııkının iyileştirilmesi hedefleniyorsa, bu amaca yönelik bütünsel amaçların toplulaştırıldığı programlar hazırlanır ve bu programlar bütçelendirilir. Moğol’a göre (2006: 48) program bütçe sistemi, aynı kamusal amaca yönelik olarak çalışan faaliyet ve programları, hangi kamu kuruluşunun sorumluluğu altında olduğuna bakılmaksızın düzenlemeye çalışan bir bütçeleme sistemidir.

Kamusal faydaları içeren programların çoğu birden çok yılı kapsamasaı nedeniyle programın amacına ulaşabilmesi için birden fazla yıla ihtiyaç duyulabilir. Herhangi bir program için ayrılan ödenekler yıllık olsa da, karar alıcılar programın toplam maliyeti ile ilgilenmek zorundadır. Bu bağlamda program bütçenin uzun vadeli planlamaya dayalı olması gerekir. Program bütçe, aynı zamanda sosyal fayda ve maliyetlerin ölçülmesini gerektirdiğinden karar almayı kolaylaştıracı bir özelliğe sahiptir. Program bütçe sistemi, aynı zamanda kamusal faaliyetlerin sonuçları (çıktıları) üzerine yoğunlaşması nedeniyle “çıktı bütçesi” (output budgeting) olarak da adlandırılmaktadır (Edizdoğın ve Çetinkaya, 2021: 103-104).

Program bütçe sistemi, ilk olarak ABD’de ortaya çıkmıştır. Bu bütçe sistemi, ilk olarak 1934 yılında ABD tarım Bakanlığı’nda uygulanmıştır. 1950’li yıllardan itibaren program bütçe, performans bütçe sisteminin geliştirilmiş şekli olarak tüm ülkede uygulanmaya başlanmış, 1960’lı yıllardan itibaren bütün Avrupa ülkelerine yayılmıştır (Pehlivan, 2019: 226).

Program bütçenin uygulanma ve yayılma dönemi, Keynesyen ekonomi politikaları ve refah devleti modelinin batılı gelişmiş ülkelerde uygulandığı döneme denk düşmesi bu ikisi arasında bir organik ilişki olduğu gerçeğini gözler önüne sermektedir. Zira refah devleti modeli ve keynesyen ekonomi politikaları, kamu müdahaleleri içeren bir niteliğe sahiptir ve kamunun bütçe sisteminin de bu modele ve politika setine uygun yapılandırılması gerekir. Program bütçe sisteminin Avrupa’da yaygınlaşmasının ardından planlama, programlama ve bütçeleme işlevlerinin bir arada ele alındığı Planlama Programlama ve Bütçeleme Sistemi (PPBS), program bütçenin daha ileri bir versiyonu olarak 1970’li yıllardan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Dünyada PPBS’yi gerekli ve zorunlu kılan sebeplerden biri, keynesyen politikalar ve refah devleti modelinin devleti kamu ekonomisi boyutuyla genişletmesi ve klasik bütçe sisteminin genişleyen ve büyüyen kamusal faaliyetler karşısında yetersiz kalışdır.

Türkiye’de 1961 Anayasası devletin mali yönetimi açısından getirdiği modern yaklaşımların yanında planlı kalkınmayı amaçlamasaı, bütçeleme sisteminin klasik yapıdan daha modern ve işlevsel bütçeleme sistemlerine geçişi zorunlu kılmıştır. Zira 1963- 1977 yılları arası, Türkiye ekonomisi açısından planlı kalkınma yılları olarak anılmaktadır. Planlı kalkınmanın hedeflendiği bir ortamda doğal olarak planlama ve bütçeleme ilişkisinin kurulması bir zorunluluk haline gelmiştir. Zira ülkemizde cumhuriyetin kuruluşundan itibaren uygulanan klasik bütçe sistemi, plan ve bütçe arasındaki ilişkiyi kurmakta işlevsiz ve yetersiz kalmaktaydı. Bunun yanı sıra yine Keynesyen politikaların varsayımlarından biri olan bütçenin dönemsel olarak açık verebileceği, klasik bütçe sisteminde yeri olmayan bir düşünceydi. Klasik bütçenin denk bütçeyi her şartta karar alıcılara dayatan bir anlayışa sahip olması, kalkınma ve büyümenin de bütçe vasıtasıyla engellenmesi anlamına geliyordu. Bu bakımlardan Türkiye’de siyasetçilerin 1960’lı yıllardan itibaren yoğun bir bütçe sistemi değıişikliği arayışında olduklarını söyleyebiliriz. Türkiye’de 1960’lı yıllarda başlayan bütçe reform sürecinin en önemli hedefi, beş yıllık kalkınma planları ile bütçe arasındaki organik bağıın kurulması üzerine olmuştur. Bu uzun hazırlık çalışmaları sonucunda planlama işlevini de içerecek şekilde program bütçe sistemi 1973 yılında yürürlüğe girmiş, yaklaşık elli yıllık klasik bütçeleme sistemi yürürlükten kaldırılmıştır.

Sönmez’e göre (1994: 62-63), Türkiye’de program bütçe sistemi, başarılı sonuçlar üretmiştir. Örneğın, hizmete göre ödenek ayırma işlemleri başlamıştır. Kalkınma planları ile bütçe arasında ilişki kurulmuştur. Kamu bütçesi, daha dinamik bir yapıya kavuşmuştur. Bütçe anlayışında yasal sorumluluğun yanına bir de etkinlik sorumluluğu eklenmiştir. Türkiye’de program bütçe uygulamasının başarısında DPT’nin önemli bir katkısı söz konusu olmuştur. Türkiye’de program bütçe sistemi görünümünde klasik bütçe esasları devam ettirilmiştir. Ancak, program bütçe sistemi ile yapılan bütçe sınıflandırmasındaki değıişiklik bile çağdaş bütçe sistemlerine geçişin göstergesidir.

PPBS, çağdaş bir bütçeleme sisteminde üç unsurun bir araya gelmesiyle oluşur ve program bütçe sisteminin bir ileri versiyonu olarak da görülebilir. Türkiye’de 1973 yılından 2005 yılına kadar ki 32 yıllık bütçeleme döneminde PPBS, aralıksız olarak uygulanmıştır. Türkiye’de uygulanan PPBS,

Sönmez'in (1994) iddia ettiği gibi klasik bütçeleme sisteminden çeşitli unsurları bünyesinde bulundurması nedeniyle bir geçiş olarak adlandırılmıştır. Klasik bütçeleme sisteminden bazı unsurları ve izleri taşıyor olması, diğer ülkelerde uygulanan program bütçe modellerinden biraz daha farklı olduğunu, bire bir anlamda batılı ülkelerde geliştirilmiş şekliyle uygulanmadığını bize göstermektedir. Türkiye'de uygulanan PPBS'nin diğer batılı gelişmiş ülkelerdeki program bütçe sistemlerinden ayrılan dört farklı yönü bulunmaktadır. Bunlar, genel hatlarıyla sınıflandırma, program gerekçesi, bütçe ödeneklerinin tespiti ve program analizi safhalarının klasik bütçeleme sistemi izlerini taşımasıdır (Falay, 1995: 106).

Program bütçe sisteminin Türkiye için olumlu sonuçlar verdiğine yönelik tespitlerin yanı sıra söz konusu sistemin Türkiye'de uygulamada başarısızlıkla sonuçlandığına yönelik tespitler de söz konusudur (Kurtuluş, 1991; Egeli, 1998; Çetinkaya, 2018). Türkiye'de PPBS'nin uygulanmasında çıkan sorunlar ve başarısızlık sebepleri arasında öne çıkan etkenlerden birisi, PPBS'nin uygulanması konusunda kamu yönetimin yapısal sorunlarıdır. Zira PPBS'nin uygulanması, öncelikle çok iyi işleyen kaliteli bir kamu yönetim sistemini gerektirir. Oysa Türkiye'deki kamu yönetim sistemi, bünyesindeki keyfilik, savurganlık ve yolsuzluk eğilimleri nedeniyle etkin olmaktan uzaktır. Bu etkisizlik, PPBS gibi oldukça kapsamlı ve uzmanlık gerektiren bir bütçe sisteminden beklenen faydaların ortaya çıkışını engelleyen en temel faktördür.

Egeli'ye göre (1998: 29) Türk kamu yönetim sisteminin zayıf ve verimsiz yapısı, mali yönetim sistemine yeteri kadar önem verilmemesi ve siyasi popülizm gibi nedenlerle PPBS'den beklenen faydalar elde edilememiştir. Falay'a göre (1995: 111) PPBS, oldukça geniş bir veri toplama, işleme ve raporlama süreçlerini gerektirir. Sistemin etkinliğinin sağlanabilmesi için etkinlik ve verimlilik kriterlerinin geliştirilmesi, yani performans değerlendirme tekniklerinin geliştirilmesinde kamu idaresinin yetersizliği, PPBS'nin de bir bütçe sistemi olarak başarısız olmasına neden olmuştur.

PPBS'nin uygulanmaya devam ettiği 1990'lı yıllarda makro ekonomik istikrarsızlıklar, ekonomik kriz aralıklarının giderek kısalması, iktisadi popülizm uygulamalarının giderek sistematik hale gelmesi sonucunda bütçe açıkları giderek artmaya başlamıştır. Ayrıca bütçe dışı fonların artması, kamu kaynaklarının bütçe yoluyla demokratik denetimini engelleyen ve bütçede birlik ilkesini zedeleyen bir tablo yaratmıştır.

Dünyada 1980'li yıllarda başlayan neo-liberal paradigma ve 1990'lı yılların sonlarından itibaren başlayan küreselleşme süreci, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde ekonomik ve mali yapıda bir paradigma değişimini de zorunlu hale getirmiştir. Zira PPBS, korumacı ve müdahaleci bir devlet modelinin bütçe sistemi olarak gelişmiştir. Paradigma değişimine paralel olarak neo-liberalizmin dayattığı minimal devlet modeline uygun bir bütçeleme sistemine geçiş, tüm devletler için dönemsel bir zorunluluk haline gelmiştir.

Performans esaslı bütçe sistemi dönemi (2006-2020)

Performans bütçe, kamu yönetiminde mevcut kaynaklarla, en yüksek düzeyde kamu hizmeti çıktısının nasıl sağlanabileceğini gösteren bir bütçeleme tekniğidir. Program bütçe sisteminde ise halkın tercihlerine en uygun kamu hizmeti bileşimi dikkate alınmaktadır. O halde, performans bütçe sistemi, klasik bütçe sistemi ile program bütçe sistemi arasındaki bir aşamayı oluşturmaktadır. İlk olarak 1912 yılında ABD'de Başkan Taft tarafından ekonomi ve etkinlik komisyonunun klasik bütçe sisteminin aksaklıklarını gidermek amacıyla, kamu harcamalarının etkinliğini arttırmak ve hizmetlerin gerçek maliyetini belirlemek için yaptığı fonksiyonel sınıflandırmalar sonucunda performans bütçe sistemi oluşmuştur. Performans bütçe sisteminde farklı programlar ölçülebilir ve sayılabilir hale getirilmeye çalışılır. Programların başında ve sonunda aynı teknik ölçümler kullanılarak elde edilen somut sonuçlar olarak değerlendirilmektedir (Aksoy, 1993: 74).

Pehlivan'a göre (2019: 225) performans ifadesi iş veya başarı anlamına gelir. Performans bütçe ise, kısaca iş veya başarı bütçesi demektir. Bu bütçe sisteminde kamu hizmetlerini sunan kamu idarelerine ayrılan ödeneklerin karşılığında onlardan belli bir iş veya hedefi gerçekleştirmeleri beklenir. Bu nedenle, performans bütçe sisteminde ödenekler, önceden belirlenmiş hedefler doğrultusunda elde edilmesi

beklenen sonuçlar için ayrılır. Bu anlamda performans bütçe sisteminin temel özellikleri aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Kamu harcamalarının kurumsal ve harcama kalemleri itibarıyla sınıflandırılmasının yanında, fonksiyonel esasa göre sınıflandırılma yapılır. Kamu harcamalarının fonksiyonel sınıflandırması, savunma, adalet, eğitim, sağlık, imar, ulaştırma, haberleşme ve sosyal yardım gibi işlevlerine göre ayrımı anlamına gelir.
- Performans bütçe sistemi, kamu hizmetlerinden elde edilen faydaya odaklanır. Bütçe harcamaları öncesinde yapılacak olan harcama miktarı ile elde edilecek olan fayda miktarı arasında bir ilişki kurulur, alternatif faaliyetlerin faydası karşılaştırılır. Bu sayede en düşük kaynak kullanımı ile en yüksek fayda elde edilmeye çalışılır.
- Aynı amaca yönelen harcamalar, aynı program içinde gösterilir ve her programın faydası ve maliyeti hesaplanır.
- Bütçe uygulamaları sonucunda kamu idarelerinin performansı ölçülür, düşük performans gösteren idareler ve yöneticilerin kaynak kullanımı konusunda hesap vermesi sağlanır.

Performans bütçenin temel amacı, kamu yönetiminde etkinliğin sağlanmasıdır. Klasik bütçedeki girdi odaklılık yerine kamu harcamaları sonucunda elde edilen faydanın maksimize edilmesi esasına dayalı olduğu için, tıpkı program bütçede olduğu gibi performans bütçe de “çıkıtı bütçesi” olarak adlandırılmaktadır. Performans bütçe sisteminin sadece çıkıtı odaklı olduğunu ifade etmek, onun girdi miktarı ve girdi maliyetlerini ölçen tarafını gözden kaçırma riskini de beraberinde getirmektedir. Performans bütçe, sadece çıkıtlara odaklanmamakta, kamu hizmetinin üretilmesi için kullanılan kaynak miktarı ile elde edilen çıkıtı miktarı arasında somut ve sayısal ilişkiler kurarak, kaynak kullanımında etkinliği ve verimliliği sağlamaya çalışmaktadır. Kamu bütçesinde kamusal hizmetlerinin performansı işler, faaliyetler ve programlar şeklinde formüle edilmektedir. Performans bütçe, kamu bütçesinde yapılacak olan faaliyeti birim maliyet fiyatları ile ölçüp hesapladığı için gerçeğe yakın sonuçlar elde edilmesi hedeflenir.

Performans bütçe sistemi üç aşamalı olarak uygulanmaktadır. Birinci aşamada kamu idareleri yapacağı kamusal faaliyetleri amaçlarına göre sınıflandırılır, ikinci aşamada yapılacak kamusal faaliyetlerin birim maliyetleri hesaplanır ve idarenin performansı değerlendirilir. Üçüncü ve son aşamada ise hedeflenen faaliyetler ile gerçekleşen faaliyetler karşılaştırılarak aradaki sapmaların nedenleri araştırılır (Ergen, 2021: 286). Bu açıdan bakıldığında hem yatırım, hem de personel ve sarf malzemeleri alımları için yapılan harcamalarla ulaşılabilecek sonuçlar performans bütçe sisteminde önem arz etmektedir.

Türkiye’de cumhuriyet tarihinin en köklü mali yönetimi değişimi, 2000 sonrasında gerçekleşmiştir. Söz konusu değişimde, 1980 sonrasında bütün dünyada hakim ideolojik paradigma haline gelen neo-liberalizmin etkisi yadsınmaz. Bu anlamda ülkemizde mali yönetim ve bütçeleme alanında yaşanan değişimin ana taşıyıcısı, 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu (KMYKK)’nın 2003 yılında TBMM’de kabul edilip, 2006 yılından itibaren tüm kamusal alanda yürürlüğe girmesi olmuştur. KMYKK’nun yürürlüğe girişiyle birlikte 80 yıl yürürlükte kalmış olan 1050 sayılı Muhasebe-i Umumiye Kanunu yürürlükten kaldırılmıştır. Bu adım, Türkiye’de mali yönetim alanında oldukça köklü bir değişimi temsil etmektedir. Buradaki “devrim” nitelendirmesi ile eskiyi yani klasik bütçeleme ve geleneksel mali yönetim anlayışının yerine zamanın ruhunu temsil eden anlayışın yerleşmesi anlaşılmalıdır.

KMYKK ile ülkemizin mali yönetimi ve bütçeleme sisteminin yaşadığı çok sayıda sorunun aşılması hedeflenmiştir. Bu sorunların başında bütçelerin tek yıllık olması nedeniyle uzun vadeli kalkınma planları ile bütçeler arasında ilişkinin kurulamaması, kamu bütçesinin tüm kamu idarelerini kapsayamaması ve bütçe dışı fonların bütçe disiplininin uzaklaşmasına neden olması gelmektedir. Ülkemizde mali yönetim ve bütçe alanındaki değişimin içinde bulunulan siyasi ve ekonomik ortam ile yakın bağı vardır. Zira 1990’lı yıllar Türkiye Ekonomisinin ve siyasal yaşamın sık aralıklarla krizlere girdiği yıllardır. Gerek siyasi krizler, gerekse de ekonomik krizler, ekonomik büyümede ve kalkınma sürecinde ciddi aksamaların yaşanmasına neden olmuştur. Mali disiplin bozularak bütçe açıkları giderek artmış, dış ticaret dengesi bozulmuş ve dış ticaret açığı da ciddi düzeylere çıkmıştır. Türkiye Ekonomisi, ikiz açık sorunuyla karşı karşıya kalmış, 2000 yılı kasım ayında ve 2001 yılı şubat ayında 3 ay arayla

iki büyük ekonomik kriz yaşanmıştır. Bu krizler sonucunda ülkeden büyük miktarlarda döviz çıkışı olmuş, dövizle bağımlı yaşayan ekonomi ciddi bir kriz yaşamıştır. Ekonominin bu denli ciddi krizler yaşamamasının altında, kötü mali yönetim, verimsiz harcamalar, popülist ekonomi yönetim anlayışı ve vergi yapısının adaletsiz ve verimsiz yapısı gibi faktörler etkili olmuştur.

2001 yılında krizin etkilerinin giderilmesi ve köklü reformlara girişilmesi için IMF ile anlaşmaya varılmış, bu sayede ülkenin kısa vadeli döviz ve sermaye ihtiyacı karşılanmıştır. Fakat IMF ile imzalanan stand-by anlaşmasının bir gereği olarak ülkenin mali yönetiminde köklü değişimlere gidilerek ekonomik istikrarın sağlanması amaçlanmıştır. 5018 sayılı KMYKK, böylesi bir ekonomik ve siyasi tablonun sonucu olarak yürürlüğe girmiştir. Bu anlamda Türkiye’de 2000’li yılların başında yaşanan mali yönetim ve bütçe reformlarını, dünyadaki yeni ekonomik düzenin bütçe sistemine yansımaları olarak okumak yanlış bir yaklaşım olmayacaktır.

5018 sayılı KMYKK, performans esaslı bütçe sisteminin bir adım daha ileri boyutunu içermektedir. Bütçe sistemine dâhil edilen stratejik planlama işlevi, bütçe sisteminin ana saç ayaklarından biri olmuştur. Stratejik planlamanın sisteme dâhil edilmesiyle birlikte orta ve uzun vadeli mali planlar ve kalkınma planları ile yıllık bütçeler arasındaki organik bağ kurulabilmiştir. Zira eski bütçe sistemi olan PPBS’de bu tip orta ve uzun vadeli mali plan ve kalkınma planlarıyla bütçe ilişkisini kurabilmek mümkün olamamaktaydı. Stratejik planlama sayesinde bütçenin tek yıllık olma özelliği esnetilmiştir. Yeni sistem, kamu idarelerine beş yıllık stratejik plan hazırlama zorunluluğu getirmiştir. Bu sayede kamu idarelerine bugünü ile beş yıl sonrasında varmak istedikleri noktaları belirleyebilme imkanı sağlanmıştır. Bu bağlamda kamu idareleri stratejik planlarını hazırlarken güçlü ve zayıf yönlerini objektif kriterlere göre belirlemede, gelecekteki fırsatlar ve tehditlere göre ulaşmak istedikleri hedeflerini bir plana bağlayarak bir gelecek vizyonu oluşturmaktadırlar. Oluşturulan beş yıllık stratejik planlara göre yıllık bütçelerde faaliyetler ve bu faaliyetlere denk düşen ödenekler ayrılmaktadır (Ergen, 2021: 293).

Stratejik Planlamaya Dayalı Performans Bütçe Sisteminin (SPPBS) performans ayağını, yıllık olarak hazırlanan performans programları oluşturmaktadır. Performans programları, 5018 sayılı kanuna göre kamu idareleri bünyesinde yıllık olarak hazırlanmak zorundadır. Performans programları ile kamu idareleri stratejik planlarında belirledikleri uzun vadeli hedeflerini yıllık olarak faaliyetlere dönüştürürler. Ayrıca performans hedefleri ölçülebilir kriter yoluyla performans değerlendirmesine tabi tutulur. Performans programı, çok yıllık stratejik planlama ile yıllık bütçeler arasındaki ilişkiyi kuran ara sistem parçası olarak tasarlanmıştır. Yıllık bütçe uygulanması sona erdikten sonraki yılın nisan ayında stratejik plan hazırlayan kamu idareleri, yıllık faaliyet raporları hazırlamak ve bu raporları kamuoyuna duyurmak zorundadırlar. Yıllık faaliyet raporları, kamu idarelerinin önceki yıl bütçe uygulamaları sonucu gerçekleşen performanslarının ölçüldüğü raporlardır. Yıllık faaliyet raporlarının kamuoyuna duyurulma zorunluluğu, bütçe sisteminin şeffaflığını ve hesap verilebilirliğini sağlamaya yönelik bir önlem niteliğindedir.

SPPBS’nin Türk mali yönetim sistemine getirdiği önemli yeniliklerden biri de, tüm kamu kurum ve kuruluşlarını devlet bütçesi altında toplaması olmuştur. Bu bütçe sisteminde kamu bütçesinin adı, “genel yönetim bütçesi”dir. Genel yönetim bütçesi kendi içinde merkezi yönetim bütçesi, yerel yönetimler bütçesi ve sosyal güvenlik kurumu bütçesi şeklinde üçe ayrılmaktadır. Merkezi yönetim bütçesi ise kendi içinde genel bütçe, özel bütçe ve düzenleyici ve denetleyici kurum bütçesi olarak üçe ayrılmaktadır. Kamu iktisadi teşebbüsleri (KİT), genel yönetim bütçesi dışında tutulmuş, bunun dışında kamu kurumu niteliğine sahip tüm kurumların kamu bütçesi içinde yer alması sağlanmıştır. Bu sayede, bütçede birlik ilkesi sağlanmaya çalışılmıştır.

SPPBS’nde kamu harcamaları, çoklu analize ve uluslararası standartlara uygun şekilde “analitik bütçe sınıflandırması” yöntemi ile tasnif edilmektedir. Bu sınıflandırma yöntemi, merkezi yönetim bütçesi dışındaki kuruluşlara da uygulanmaktadır. Analitik bütçe sınıflandırmasında, kurumsal, fonksiyonel, finansman tipi ve ekonomik sınıflandırma olarak dört tür sınıflandırma yapılmaktadır. Dört tip harcama sınıflandırmasının tamamının genel yönetim bütçesinde uygulanmasının sebebi, kamu harcamalarını çok yönlü olarak analize tabi tutmak ve kamu harcamalarının ekonomik ve sosyal etkilerini detaylı olarak ortaya koyabilmektir.

Türkiye’de performans esaslı bütçeleme sisteminin gelişimine ilişkin ortaya çıkan düşünce, tıpkı program bütçe sisteminde olduğu gibi teoride ve kağıt üzerinde ne kadar kusursuz gözüksün, uygulamada bir o kadar başarısız olduğu yönündedir. Edizdoğan ve Çetinkaya’ya göre Türkiye’de performans bütçe sisteminin başarısızlık nedenleri şunlardır (2021: 156):

- Performans bütçe sisteminin kamu idarelerinde bir anlayış olarak yerleşmemesi,
- Üst yöneticilerin değişmesi ile stratejik planların değişmesi ve stratejik planlarda devamlılığın sağlanamaması,
- Yapılan stratejik planların zayıf olması,
- Stratejik planların kalkınma planları ve orta vadeli mali planlarla bağının kurulamaması,
- Stratejik planların merkezi yönetim politikalarıyla bağının kurulamaması,
- Performans programlarındaki ölçme ve değerlendirmelerin yetersizliği,
- Ödenek tahsislerinde klasik bütçe anlayışından kalan yöntemlerin ve anlayışların devam etmesidir.

Program bazlı performans bütçe sistemi (2021 sonrası dönem)

Türkiye’de performans esaslı bütçe sisteminin yukarıda belirttiğimiz sorunların yaşanmasıyla Hazine ve Maliye Bakanlığı’nın yürüttüğü çalışmalar ve Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı’nın katılımı ile geliştirilen “program bazlı performans bütçe” olarak adlandırılan bütçe sistemine 2020 yılı bütçesi ile geçilmiştir. Akbey’e göre (2019: 86) Program Bazlı Performans Bütçe Sisteminin amacı, devletin üst politika belgeleri ile yıllık bütçelerin uyumunun sağlanması ve bu sayede performans bütçeye etkinlik kazandırmaktır.

Bu sistem (PBPEBS), program bütçe sistemi ile performans esaslı sistemin birleşimine dayalı hibrit bir bütçeleme sistemidir. Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü’ne (BÜMKO) göre (2017) PBPEBS ile program bütçe sistemindeki program yapısı, mevcut performans esaslı bütçe sistemine entegre edilebilecektir. Daha önce de belirttiğimiz üzere, stratejik planların ve performans programlarının bütçe ile bağının harcama programları vasıtasıyla kurulmasının sağlanması, gelişen bilgi teknolojilerinden daha fazla yararlanılabilecek bir teknik bütçe altyapısının oluşturulması ve harcama programlarında fayda- maliyet analizlerinin daha etkin bir şekilde hayata geçirilmesi, bu sistemin hedefleri arasında yer almaktadır.

Bu yeni sistemde harcama programları, bütçe ödeneklerinin tahsisinde temel oluşturacaktır. Kamu hizmetleri, harcama programlarına göre tasnif edilecektir. Bu anlamda harcama programları, bütçe sisteminin ana omurgası olacaktır. Performans bütçe sisteminde yer alan stratejik planlar, performans programları ve faaliyet raporları, yine bütçenin hazırlanması sürecinde kullanılacaktır. Yeni bütçe sisteminde harcama programları, program, alt program ve faaliyet olmak üzere üç düzeyden müteşekkildir. Analitik bütçe sınıflandırması, bu bütçe sisteminde muhafaza edilmiştir. Ancak mevcut dörtlü sınıflandırmaya (kurumsal, fonksiyonel, ekonomik ve finansman tipi) ek olarak program tipi sınıflandırma eklenerek beşe çıkarılmıştır. Bununla birlikte sınıflandırma türlerinin sayıca artması, karmaşıklığın artmasına neden olacağı düşüncesiyle, ödeneklerin bütçe kodlaması ve tertiplendirilmesinde sınırlamalar getirilmiştir. Bu çerçevede her bir faaliyet, alt faaliyet düzeyinde fonksiyonel sınıflandırmanın üçüncü düzeyi ile ilişkilendirilmiş olacaktır (Ergen, 2021: 295-300).

Sonuç ve öneriler

Kamu bütçesi, devletlerin temel işlevlerini yerine getirebilmeleri için en önemli mali ve iktisadi araçlardan biridir. Devletler, modern zamanlarda üstlendikleri işlevlerini yerine getirebilmeleri için vergi geliri elde etmek ve bu gelirleri kamu hizmetlerine harcamalar yoluyla dönüştürmek zorundadırlar. Bu anlamda kamu bütçeleri, devletlerin gelir ve giderlerinin sistematik olarak gösterildiği belgelerdir. 5018 sayılı KMYKK’nun 3. maddesinde bütçe, ” belirli bir dönemdeki gelir ve gider tahminleri ile bunların uygulanmasına ilişkin hususları gösteren ve usulüne uygun olarak yürürlüğe giren belge” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımdan bütçenin dört temel ilkesinin olduğu göze çarpmakta ve dört ilkenin ilk harfleri T ile başladığı için 4T olarak sembolize edilmektedir. Söz konusu dört temel ilke; tahmin, tahdit, tevzin ve tasdiktir.

Bütçenin tarihsel gelişiminde öne çıkan husus, bütçe hakkı kavramıdır. Bütçe hakkı, bir kamu bütçesinin hazırlanması ve uygulanmasında yetkinin millete ait olduğunu ifade etmektedir. Bütçe hakkının esasen millete ait olması, vergilerin konulması, toplanması, kamu harcamalarının ödeneklere ayrılması gibi bütçe unsurlarının millet meclisinin onayına tabi olmasını gerektirir. Demokrasinin gelişimi, bütçe hakkının da gelişimi sürecini belirlemiştir.

Bütçe sistemleri, kamu bütçelerinin hazırlanışından, uygulanmasına ve sonuçlandırılmasına kadar ki süreçte bütçe esaslarını belirleyen usul ve teknikler bütünüdür. Bütçe sistemleri, bütçe tekniği veya yöntemi olarak da adlandırılmaktadır. Türkiye'nin cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar ki sürecinde uyguladığı bütçe sistemlerinin tarihsel bir değerlendirmesi amaçlanan bu makalede, cumhuriyet tarihi boyunca uygulanan bütçe sistemlerinin dört dönem halinde ele alınmıştır. Birinci dönem, 1924-1972 yıllarını kapsayan klasik bütçe sistemi dönemi, ikinci dönem, 1973- 2005 yıllarını kapsayan program bütçe dönemi ve üçüncü dönem ise 2006- 2020 yıllarını kapsayan performans esaslı bütçe sistemi dönemi, dördüncü ve son ise 2021 yılından bu yana uygulanmakta olan program bazlı performans bütçe dönemidir. Bütçe sistemlerinin bu şekilde dönemleştirilmesinde içinde bulunulan iktisadi ve siyasi paradigmanın temel belirleyici etken olduğunu söyleyebiliriz. Cumhuriyetin kuruluşundan 1972'ye kadar uygulanan klasik bütçe sistemi, klasik iktisadın bütçe sistemine yansımaları olan klasik bütçe sistemi, devletin mali ve iktisadi açılarından küçük olmasını isteyen esasen yapılan kamu harcamasının miktarına odaklanan, harcama sonucu elde edilen faydaya veya çıktıya odaklanmayan bir bütçe sistemidir. Türkiye, 1930'lu yıllarda sanayi planları ile kalkınmayı amaçlarken, uyguladığı klasik bütçe sisteminin bu hedefe katkı sağlayabilmesi mümkün olmamıştır. Zira, klasik bütçe sistemi planlama ile bütçe ilişkisini kurabilen bir yapıya sahip değildir. Bu nedenle, uygulandığı 50 yıla yakın süreçte, klasik bütçe anlayışının ülkenin büyüme ve kalkınma sürecine olumlu katkı yaptığına dair tespit yapabilmek zordur.

Türkiye, büyüme ve kalkınma sürecinde mali yapısını ve yönetimini bu hedefe uygun olarak tanzim edebilmesinde ilk bütçe döneminde modern dünyaya göre geride kalmıştır. Batı Avrupa ülkeleri, 1950-1980 arasında refah devleti ve keynesyen politikalarla ciddi bir refah artışı sağlarken, uyguladıkları program bazlı bütçe sistemi, bu sürece ciddi bir katkı sunmuştur. Türkiye ise, 1960'lı yıllarda planlı kalkınma sürecinde en önemli desteği sağlayacak olan kamu bütçe sistemini bu hedefe göre uyarlayamamış, uzun bir araştırma ve geliştirme sürecinin sonunda 1973 yılından itibaren program bütçe sistemine geçiş yapabirmiştir.

Modern bir bütçe sisteminin oldukça komplike bir yapıya sahip olduğunu ve bu yüzden yetişmiş insan gücüne büyük ihtiyaç duyulduğunu, bütçe konusunda uzman kadroların yetiştirilmesinin uzun zaman aldığını, devletin geneline yayılacak bir sistem değişikliğinin ise kısa zamanda gerçekleşebilecek bir durum olmadığını belirtmek gerekir. Bütün bu kısıtlar doğrultusunda 1973 yılında program bütçe sistemine geçiş yapılabirmiştir. Program bütçe sistemi, girdiler yerine çıktılara odaklanan bir sistemdir. Program bütçe sistemi, farklı analiz yöntemleri kullanarak kamu kaynaklarının etkin ve verimli kullanılmasını sağlayabilecek bir bütçe sistemidir. Bunun yanında uzun vadeli mali planlar ve devletin makro ekonomik hedeflerine uyum sağlayabilecek araçlara sahiptir. Otuz yıldan fazla bir süre ülkemizde geçerli olan bu bütçe sistemi, planlama işlevi ile birlikte Planlama Programlama ve Bütçeleme Sistemi şeklinde uygulanmıştır.

1980 yılı, dünyada iktisadi ve siyasi paradigmanın değiştiği bir yıldır. 1980 yılından itibaren dünyada neo-liberal paradigma hakim olmuştur. Devletin ekonomideki işlevinin daraltılması, ekonomide piyasaların daha etkin olması, kamu harcamalarının ekonomideki nispi payının düşürülmesi, vergi yapısının dolaylı vergilere doğru kaydırılması gibi bir takım temel dönüşümleri içeren bu paradigma, mali yönetim alanında da kendini göstermiştir. Devletin küçük ama etkin bir yapıya kavuşabilmesi için kamu bütçesinin de istenen yapıya uygun olarak yeniden inşa edilmesi hedeflenmiştir. 1980 sonrası dönemde öne çıkan bütçe sistemi türü, performans esaslı bütçe sistemidir. Tıpkı program bütçe sistemi gibi, performans esaslı bütçe sistemi de çıktı odaklı bir sistemdir. Orta ve uzun vadeli mali planların ve kalkınma planlarının bütçe sistemine entegre edilebilmesine olanak sağlayan aparatlara sahiptir. Bu bilgiler doğrultusunda Türkiye, 2003 yılından itibaren yeni bir mali yönetim sistemine geçiş yapmıştır.

Yeni mali yönetim sistemine geçişi zorlayan birçok mali, ekonomik, hukuki ve siyasi sebepler bulunsa da, ülkenin yeni sisteme geçişinde o dönemde yaşanan ağır ekonomik krizler ve bu krizlerden çıkış için işbirliği yapılan IMF’nin önemli bir payı olduğunu görmekteyiz. Bu döneme damgasını vuran en önemli gelişme, 2003 yılında 5018 sayılı KMYKK’nun yürürlüğe girişidir.

5018 sayılı KMYKK, Türkiye’de mali yönetim ve bütçe sürecini radikal bir şekilde değiştirmiştir. Bütçenin hesap verme sorumluluğu ve şeffaflığın sağlanması ilkelerinin hayata geçirilmesine dönük önemli adımlar atılmıştır. Performansın yanına stratejik planlamayı da ekleyerek, bütçenin uzun vadeli hedeflere odaklanabilmesinin önü açılmıştır. Bütçe, tek yıllıkta çok yıllık bir özelliğe kavuşturulmuştur. 2021 yılından itibaren ise, stratejik plana dayalı performans bütçe sisteminden beklenen faydaların elde edilememesi sonucu, program bazlı performans bütçe sistemine geçiş yapılmıştır. Program bazlı performans esaslı bütçe sistemi, tek başına müstakil bir bütçe sistemi olmayıp, program bütçe ile performans bütçe sisteminin karışımı olan hibrit bir bütçe sistemidir. Bu sistemden beklenen amaç, program bütçede ve performans bütçede olduğu gibi, devletin uzun vadeli makro ekonomik hedefleri ve mali planları ile bağını kurabilmek ve kamu kaynaklarının kullanımında etkinliği ve verimliliğini sağlamaktır.

Türkiye’de 100 yıllık bütçe yönetim sürecinde klasik bütçe anlayışından program bazlı performans esaslı bütçeye kadar ki süreçte bütçe uygulamalarının başarısının en önemli faktörü, kurumsal yönetim kapasitesidir. Kurumsal yönetim kapasitesi gelişmiş kurumlar, bütçe yönetiminde, dolayısıyla da kamu kaynaklarının etkin ve verimli kullanımında başarı sağlarlar. Türkiye’de bütçe yönetimi konusunda Hazine ve Maliye Bakanlığı bünyesinde oluşmuş bir bütçe kültürü ve gelişmiş bir yönetim kapasitesi vardır. Fakat kamu idarelerinde bütçe yönetimi konusunda bir bütçe kültürü oluşmamıştır. Kurumlarda bütçe denilince anlaşılan ne kadar fazla ödenek alırsa o kadar iyidir anlayışıdır. Dolayısıyla bu anlayış, bir zaafiyettir. Kurumlarda uzun dönemde bütçe kültürünün oluşması ve kamu kaynaklarının etkin, verimli ve adil kullanımı konusunda bir toplumsal kültür oluşumu sağlanmalıdır.

Türkiye’deki 100 yıllık bütçe uygulama döneminde bütçe sistemleri konusunda daima en iyiyi ve doğruyu arama sürecinin devam ettiğini görüyoruz. Klasik bütçeden program bazlı performans bütçeye kadar geçen süreçte kurumlar açısından öne çıkan husus, harcamanın nereye yapıldığı ve bu harcamanın nasıl sınıflandırılacağı olmuştur. Bütçede planlama ve programlama, planların harcamalar yoluyla kamusal faydaya dönüşmesi fikri hiçbir dönemde öne çıkarılan bir husus olmamıştır. Dolayısıyla bütçe sistemlerinden beklenen faydanın sağlanabilmesi için, bütçede stratejik planlama ve programların daha fazla öne çıkmasının sağlanması, bütçe sürecinin siyasetçi ile bürokrat arasındaki bir güç mücadelesi olmaktan çıkarılması gerekmektedir.

1970’li yıllarda program bütçe sisteminden program bazlı performans bütçe uygulamasına kadar ki geçen süreçte, bütçe sistemlerinden beklenen amaç, bütçelerin hükümetlerin uzun vadeli kalkınma ve orta vadeli mali planlarına entegre olmasıydı. Yani, bütçenin politika belgeleriyle organik bir ilişki kurulmasının sağlanmasıydı. Oysa bu amaç tüm çabalara rağmen başarılammıştır. Bunda bütçenin siyasal rant ve güç devşirme aracı olarak görülmesinin büyük payı vardır. Bu nedenle bütçenin, toplumun ve devletin ortak hedefleri gerçekleştirmesinin bir aracı olarak görülmesi yerinde olacaktır.

Bütçe sistemleri, tek başlarına ne kadar mükemmel bir yapıya sahip olurlarsa olsunlar, uygulamadaki başarının devletin kurumsal yönetim kapasitesine bağlı olduğu asla gözden uzak tutulmamalıdır. Bütçenin, toplum refahını sağlayıcı işlevini gerçekleştirebilmesi, planlama ve programlama anlayışının kamu yönetimi içine kalıcı olarak yerleştirilmesine bağlıdır. Bunun için halkın bütçe hazırlık sürecinden başlayarak, denetimine kadarki sürece aktif katılımının sağlanması gerekmektedir.

Hazine ve Maliye Bakanlığı’nın bütçe sistemleri ve süreçleri üzerindeki uzmanlığı tek başına kamu bütçelerinin etkinliğini sağlamaları bakımından yeterli değildir. Kamu kaynağını kullanan tüm kamu idarelerinde mali yönetim konusunda uzmanlaşmış kişilerin istihdam edilmesi, kamu idarelerinde bütçe ofislerinin kurum içindeki etkinliğinin artırılmasına çalışmalar yapılmalıdır.

Son olarak bütçenin demokrasi ile olan bağının Türkiye’de gözden kaçırıldığı görülmektedir. Bütçe hakkının esasen millete ait olduğu, milletin temsilcilerinin bu hakkı millet adına kullandıklarını unutmamak gerekir. Bütçe hakkının millet adına kullanılmasının sağlanması ancak sağlam bir denetim süreciyle mümkün olabilir. Bu anlamda halkın demokratik bilinç düzeyinin gelişiminin bütçe süreçleri üzerinde olumlu yansımaları olacağını belirtmek gerekir.

Kaynakça

- Akbey, F. (2019). Türkiye’de program bazlı performans bütçe çalışmaları üzerine bir değerlendirme. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), 77-98.
- Akdoğan, A. (1989). *Kamu maliyesi*. 3. baskı. Gazi Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Matbaası.
- Aksoy, Ş. (1993). *Kamu bütçesi*, Filiz Kitabevi.
- Altuğ, F. (2019). *Kamu bütçesi*. Beta Yayınevi.
- Bümko, (2017). *Program yapısı ve program gerekçesi rehberi, taslak*. II. sürüm. Maliye Bakanlığı.
- Coşkun, G. (1976). *Bütçe reformu, nedenleri ve program bütçe sistemi*. Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü.
- Çetinkaya, Ö. (2018). *Türkiye’de uygulanan bütçe sistemleri ve sistem macerasının değerlendirilmesi*. Ö. Çetinkaya ve A. Gerçek (Ed.), Prof. Dr. Nihat Edizdoğan’a armağan kitabı içinde (s.43-68). Ekin Yayınevi.
- Demircan, S. D. (2006). Yeni ekonomik düzende bütçe sistemlerindeki değişim süreci ve Türk kamu maliyesinin uyumu. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13 (2), 47-61.
- Edizdoğan N. ve Çetinkaya, Ö. (2021). *Kamu bütçesi*. 10. baskı. Ekin Yayınevi.
- Edizdoğan, N. (1989). *Kamu bütçesi*. Uludağ Üniversitesi Basımevi.
- Egeli, H. (1998). Türk program bütçe sisteminde karşılaşılan sorunlar ve alternatif bir bütçeleme sistemi önerisi. *Maliye Yazıları Dergisi*, 60, 26-41.
- Ergen, Z. (2021). Performans esaslı bütçe sisteminden program bazlı performans bütçe sistemine geçiş: yeni bütçe sistemi ile hedeflenenler. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İİBF Dergisi*, 14 (1), 280-302.
- Falay, N. (1995). *Program bütçe ve sıfır esaslı bütçe sistemleri*. Filiz kitabevi.
- Feyzioğlu, B. (1984). *Nazari, tatbiki, mukayeseli bütçe*. 7. baskı. Filiz Kitabevi.
- Güler, A. B. (2003). Devlette reform. *Kamu Yönetimi Dünyası Dergisi*, 13, 3-25.
- Güzelsarı, S. (2007). *Küresel kapitalizm ve devletin dönüşümü: Türkiye’de mali idarede yeniden yapılanma*. [Doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Kurtuluş, E. (1991). Gelişmekte olan ülkelerde devlet bütçesi. *Maliye Yazıları Dergisi*, 30, 7-20.
- Moğol, T. (2006). *Bütçe sistemleri*. Anadolu Üniversitesi AÖF Yayını.
- Oker, N. (1979). *1978 Mali yılı genel bütçe ödeneklerinin dağılımına bir yaklaşım, Maliye Tetkik Kurulu Araştırmaları*. Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını. No. 1979/200. Başbakanlık Basımevi
- Önder, İ. (2001). Yeni dünya düzeni bağlamında bütçelerin evrimi. *Maliye Yazıları Dergisi*, 73, 6-11.
- Öner, E. (1994). Cumhuriyet dönemi Türk bütçeleri (1924-1993). *Maliye Çalışmaları Dergisi*, 36, 9-44.
- Pehlivan, O. (2019). *Kamu maliyesi*. Celepler Basın Yayın Dağıtım.
- Sayar, N. (1974). *Kamu maliyesi, bütçe prensipleri ve tatbikatı*. İstanbul Üniversitesi Basımevi.
- Sönmez, N. (1994). *Kamu bütçesi ve bütçe politikası*. Anadolu Matbaacılık.
- Yavuz, E., Özgül, H.B., Susam, N. (2021). Türk bütçe sistemindeki değişimler ve performans esaslı bütçe sistemine geçiş. *Maliye Çalışmaları Dergisi*, 65, 115-137.

Etik kurul onayı

Makalenin yazarı olarak ilgili makalenin etik kurulu onayı gerektirmeyen çalışmalar kapsamında olduğunu beyan ediyorum.

Çıkar çatışması beyanı

Bu makalede herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

An evaluation of Atatürk's visionary leadership and the vision of a fully independent Turkish Republic within the scope of Westley and Mintzberg's visionary leadership model

Atatürk'ün vizyoner liderliği ve tam bağımsız Türkiye Cumhuriyeti vizyonunun Westley ve Mintzberg'in vizyoner liderlik modeli çerçevesinde değerlendirilmesi

Gönderim Tarihi / Received: 03.09.2023

İbrahim YIKILMAZ**1

Kabul Tarihi / Accepted: 23.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1354756](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1354756)

ABSTRACT: Environments where uncertainty and change are necessary pave the way for the emergence of visionary leadership, which is a leadership understanding unique to the situation. Great Leader Mustafa Kemal Atatürk, who illuminated the environment like a torch at a time when the Ottoman Empire came out of the World War I and a nation was in despair, uncertainty and hopelessness, presented a vision of the future to his nation and emerged as a visionary leader. So much so that this vision is to establish a new fully independent Turkish state based on national sovereignty. Mustafa Kemal Atatürk made important decisions and activities during his journey from Damascus to Istanbul and from there to Samsun and Anatolia. Atatürk's leadership approach as a guide in today's political ground and the uncertainty and change-intensive environment experienced by organizations contains important notes. In this context, the development of the vision of the Independent Republic of Turkey put forward by Atatürk was handled within the framework of the Visionary Leadership Model of Westley and Mintzberg at the point of historical events, and an evaluation was made on the theoretical ground regarding the origins of the Republic, which completed its 100th anniversary. In this way, it is aimed to contribute to the visionary leadership literature by raising awareness about the visionary aspect of Mustafa Kemal Atatürk, the founder of the Republic of Turkey, which is emphasized by the world, and by presenting information about the establishment of the Republic in a systematic way in the historical process.

Keywords: Republic of Turkey, Visionary leadership, Vision, Westley and Mintzberg's visionary leadership model, Postmodern leadership approach

ÖZ: Belirsizlik ve değişimin gerekli olduğu ortamlar duruma has bir liderlik anlayışı olan vizyoner liderliğin doğuşuna zemin hazırlar. Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndan çıktığı, bir milletin çaresizlik, belirsizlik ve ümitsizlik içerisinde olduğu bir dönemde adeta bir meşale gibi ortamı aydınlatan Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'te bu dönemde milletine bir gelecek hayali, vizyon sunmuş ve vizyoner bir lider olarak belirmiştir. Öyle ki bu vizyon milli egemenliğe dayanan tam bağımsız yeni bir Türk devleti kurmaktır. Şam'dan İstanbul'a oradan Samsun ve Anadolu'ya uzanan yolculuğunda Mustafa Kemal Atatürk önemli kararlar ve faaliyetlerde bulunmuştur. Günümüz politik zemini ve örgütlerin deneyimlediği belirsizlik ve değişim yoğun ortamda yol gösterici olarak Atatürk'ün sergilediği liderlik yaklaşımı önemli notlar içermektedir. Bu kapsamda Atatürk'ün ortaya koyduğu bağımsız Türkiye Cumhuriyeti vizyonunun gelişimi, tarihsel olaylar noktasında Westley ve Mintzberg'in Vizyoner Liderlik Modeli çerçevesinde ele alınmış, 100. yılını tamamlayan Cumhuriyetin kökenlerine ilişkin teorik zeminde bir değerlendirme yapılmıştır. Bu şekilde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün dünya tarafından vurgulanan vizyoner yönüne ilişkin farkındalığın artırılması ve tarihsel süreçte cumhuriyetin kuruluşuna yönelik bilgilerin sistematik bir şekilde sunulması ile vizyoner liderlik literatürüne katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Vizyoner liderlik, Vizyon, Westley ve Mintzberg'in vizyoner liderlik modeli, Postmodern liderlik yaklaşımı

** Sorumlu Yazar / Corresponding Author

¹ Dr., Kocaeli University, Faculty of Business Administration, Management and Organization Department
ibrahimykilmz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1051-0886>

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Literatür taraması

Artan belirsizlik ve hız örgütlerin stratejik yönetim yaklaşımını benimsemesine ve bu süreçte vizyon, belirsizlik ortamında örgütün varmak istediği yönün tespitinde önemli bir rol üstlenmektedir (Walt, Kroon ve Fourie, 2004). Vizyon geniş manada örgütün gideceği yönde benimsediği temel değer, inanç ve hedefler ölçüsünde bir takım örgütsel faaliyetlerin değerlendirilmesi, ayrıntılı bir şekilde tanımlanması, bu süreçte görev alacak unsurlara bunların açıklanmasıdır (Conley, 1996). Vizyoner liderler ise vizyonun işaret ettiği gelecek hayalini inşa ederler (Nwankwo ve Richardson, 1996).

Vizyoner liderler köklü değişimlerin yaşandığı belirsizlik ve değişim yoğun ortamlarda örgüt mensuplarının kollektif bir şekilde yönlenmeleri gereken gelecek hayalini ve çevresel belirsizliği azaltan bir liderlik pratiği ortaya koyarlar (Kearney vd., 2019). Westley ve Mintzberg (1989) temelde vizyoner liderliğin üç aşamada oluşumuna ilişkin bir model önermektedir. Tekrar ve düşüncenin oluşumu (Repetition and idea creation), Vizyonun sunulması ve paylaşılması (Representation (Vision) ve Vizyona ilişkin Gerekli desteğin, eylemin ve duygunun aktarıldığı (Assistance (Action and Emotion) aşamalarıdır. Bu üç aşama vizyonun eyleme dönüşmesinde önemli aşamalar olup, Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini oluşturan tam bağımsız ve egemen Türk Milleti vizyonu bu aşamalar çerçevesinde tarihsel olaylara yapılan atıflarla ayrıntılı bir şekilde açıklanacaktır.

Yöntem

Çalışmada tarihi kaynaklardan faydalanarak ikincil veriler ışığında teorik model kapsamında tespitler paylaşılmıştır.

Bulgular ve tartışma

1. Dünya Savaşı'nda diğer ülkelerin yenilmesi ile toprak kaybeden ve savaşı kaybeden Osmanlı İmparatorluğu, Milletın kurtuluşa yönelik beklenti ve çözüm arayışlarını hızlandırmıştı. Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğinde bu mücadele ve arayış karşılık bulmuş ve başarı ile sonuçlanmıştır (Ahmad, 2007). Bu noktadan hareketle Westley ve Mintzberg (1989) vizyoner liderlik modeli kapsamında Mustafa Kemal Atatürk'ün vizyoner liderlik gerçekleştirme aşamaları detaylı bir şekilde incelenmiştir. Westley ve Mintzberg (1989) Vizyoner Liderlik modeli temelde 3 aşamadan oluşmakta olup, her bir aşamaya ilişkin tarihsel süreç detaylı bir şekilde ortaya koyulmuştur.

1. Tekrar ve düşüncenin oluşumu aşaması

Mustafa Kemal'in aklında tam bağımsız bir ülke kurulması gerektiği açık bir şekilde oluşmuştur. Bu düşüncesini çevresel gözlem ve tecrübeleri ile geliştirmiştir. Nitekim vizyoner liderlikte vizyonun temel kaynağı "kaleidoskop düşünce"ye dayanmaktadır (Manning & Robertso, 2002:138). Bu anlayış tarzı geniş kaynaklardan farklı bakış açılarını değerlendirerek, yoğun bir düşünsel süreç içerisine girme, ana düşünce veya yaklaşım benimsenene kadar çevre-durum-örgüt-imkan ve kabiliyetler arasında ilişkiyi anlamlandırmayı ifade eder. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden itibaren yaşanan olumsuz olaylar ve ülkenin işgali yolunda deneyimlenen bir takım olayları Atatürk gözlemleyerek, çoğu kişinin tam kavrayamadığı belirsizlik ortamında gözlem ve tecrübelerine dayanarak bir kurtuluş, bağımsızlık düşüncesini oluşturmuştur. Bu aşama vizyon modelinin ilk aşamasını oluşturmaktadır.

2. Vizyonun sunulması ve paylaşılması aşaması

Şişli'deki evde yapılan buluşmalarda plan ve kurtuluş mücadelesine ilişkin Mustafa Kemal Atatürk'ün lider pozisyonu herkesçe kabul edilmiş, Minber, Vakit ve Zaman gazeteleri aracılığıyla mülakatlar verilerek toplum bilgilendirilmeye çalışılmıştır (Şahin, 2015; Şahin & Şahin, 2013). Vizyoner liderlik modelinin vizyonun sunulması ve paylaşılması aşamasında vizyon, tüm üyelere ve idealin ortaklarına detaylı bir şekilde aktarılmaya çalışılmıştır. Bu şekilde vizyon çeşitli çevrelerde dile getirilmeye çalışılmıştır. Manning ve Robertson'ın (2002) vurguladığı gibi ikna edici bir iletişim ile vizyonu geniş bir çevrede yaymaya ve düşüncesinin gelişimine zemin hazırlamış, makro düzeyde tüm ülke paydaşlarının çıkarına ve geleceğine hizmet eden vizyonunu ağ kurma, ekip çalışması ve katılımcı yönetim anlayışı ile geliştirmiştir. Sahip olduğu karizmatik kişisel özellikleri, tarihsel süreçteki başarı ve ünvanları ile tutarlı, sebat sahibi ve saygı duyulan bir kişi olarak vizyonun teminatı olarak belirlemiştir.

3. Vizyona ilişkin Gerekli desteğin, eylemin ve duygunun aktarıldığı aşama

Bu aşamada milli egemenliğe dayanan vizyonun uygulanması adına atılacak adımların tasarlanarak uygulanması ve bu vizyona ilişkin duygunun izleyecilere geçirilmesi önemlidir. Bu süreçte Mustafa Kemal Atatürk'ün yerinde ve zamanlı hamleleri oldukça başarılı bir süreç yönetilmesine ve vizyonun gerçekleşmesi noktasında önemli aşamaların katedilmesine katkıda bulunmuştur.

Sonuç ve öneriler

Vizyoner liderler geçmişe ve olumsuz durumlara saplanıp kalmak yerine umut dolu bir gelecek için mücadele etmeye ve anlam kazanan bir mücadele inşa etmeye çalışırlar. Birinci Dünya Savaşı'nın yapıldığı, değişim ve belirsizliğin en üst düzeyde olduğu dönemde Türk Milleti'nin vizyonunu tayin ederek önemli ölçüde bu nitelikleri bünyesinde barındıran Mustafa Kemal Atatürk, vizyoner liderliğe verilebilecek en kıymetli örneklerden biridir.

Mustafa Kemal Atatürk, çok yönlü karakteri, geniş bilgi birikimi, ikna edici iletişimi ve rasyonel düşünce tarzı ile vizyoner bir lider olarak bir milletin geleceğine yön vermiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar geçen evrede akıl ve bilimin ışığında azmi ve kararlılığı ile tüm çevreleri etkileyen liderlik yaklaşımı, Westley ve Mintzberg'in (1989) vizyoner liderlik modeli çerçevesinde daha da iyi anlaşılmaktadır. Üç aşamalı bu model Atatürk'ün planlı, hayalden uzak, gerçekçi zemine oturan bir gelecek imajını Milletine çizdiğini ve kısıtlı imkanlara rağmen attığı her adımı adeta bir nakış işlercesine hassasiyetle attığını göstermektedir. Modelin ilk aşamasında "Ulusal egemenliğe dayalı kayıtsız şartsız yeni bir Türk Devleti" idealinin oluştuğu görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemde yaşadıkları, Birinci Dünya Savaşı, kendi cephe tecrübeleri, uzun yıllar süren gözlemleri çevre-durum-ülke imkan ve kabiliyetlerini gözetererek bu ideali oluşturmuştur. Çoğu önde gelen devlet adamının ne olduğunu anlayamadığı, pek çok kişinin manda dahil dillendirdiği bir siyasi ortamda, Atatürk geleceğin nasıl şekillenmesi gerektiğini bugünün ötesini doğru bir şekilde analiz ederek, tekrar tekrar gözlem ve analiz neticesinde ideasını geliştirmiş ve ilk aşamayı geçmiştir. Bağımsızlık ana düşüncesi ile yola çıkan Ulu Önder, İstanbul Şişli'deki evde geçirdiği aylarda vizyonunu açıklamış, her kesimden dönemin önde gelenleri ile paylaşmıştır. Minber, Vakıf ve Zaman gazetelerine verdiği mülakatlarla geniş ölçüde vizyonunu paylaşma girişiminde bulunmuştur. Vizyonun detaylarını tüm paydaşlara aktarmaya, makro düzeyde tüm paydaşlarca benimsenmesine ve hayata geçirilmesinde gereken ağ ve ekip çalışmasını oluşturmaya çalışmıştır. Bu yaklaşımları ile vizyoner liderlik modelinin ikinci aşaması olan vizyonun sunulması ve paylaşılması aşamasını başarılı bir şekilde yürütmüştür. Atatürk sınırlı olsa çeşitli çevrelerden aldığı destekle, tek kurtuluşun Anadolu'da olduğu durumu anlaşılır anlaşılmaz vizyonunu paylaşan generalinden kamu görevlisine kadar takipçisiyle, vizyoner liderlik modelinin üçüncü aşaması olan vizyona ilişkin gerekli desteğin, eylemin ve duygunun aktarıldığı aşama için işe koyulmuştur. Vizyonun faaliyet ve performans aşaması için Samsun'dan yola çıkmıştır. Bu süreçte Amasya, Erzurum ve Sivas Kongreleri ile vizyonuna yardımcı olacak kitlelerde vizyonun işaret ettiği duyguyu uyandırmış vizyona bağlılığı yaratmış ve vizyonun uygulamaya konması adına pek çok alanda mücadele vermiştir. Gerek siyasi platformda gerekse askeri alanda her kademedeki vizyonu paylaşan unsurları desteklemiş ve geliştirilmiştir. Milli Mücadele hareketi neticesinde TBMM'nin kuruluşu ile bağımsızlığın Türk Milletine ait olduğu vizyonunun ilk aşaması gerçekleşmiştir. Lozan Anlaşması ile tamamen sona eren savaş ortamının ardından 23 Ekim 1923'de Cumhuriyetin ilanı ile vizyon gerçekleşmiştir.

Vizyoner liderler hesaplanmış risk alan, bugün ve gelecek arasındaki bağlantı ve dengeyi kurabilen, yenilikçi, rekabetçi ve değişimi benimseyen liderlerdir. Bu kapsamda tüm özellikleri bünyesinde barındıran Mustafa Kemal Atatürk, akla, bilime, dayanışma, demokrasi ve katılımcı yönetim anlayışına sahip vizyoner liderlik yaklaşımı ile bir milletin kaderini değiştirmiş, tam bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna önderlik etmiştir. Atatürk attığı her adımda görünenin ötesinde bir farkındalık ve anlam ile çağının ve tarihin en vizyoner lideri olma konusunda ilk sıralarda yer almıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılında köklü, bağımsız ve güçlü bir Türkiye'nin Mustafa Kemal Atatürk'ün vizyoner liderlik yaklaşımı çerçevesinde kurulduğu ve kararlarının arkasında bilimsel temellerin olduğu açıktır. Bu kapsamda Mustafa Kemal Atatürk'ün günümüze ve geleceğe yansıyan vizyoner liderlik ışığının üzerinde inşa edilecek adımların, Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceğinin teminatı olan gelecek nesillerinde farkında olması büyük önem arz etmektedir.

Introduction

In today's ever-changing reality, the adoption of radical changes and innovative approaches is crucial in developing solutions to overcome uncertain situations. In this process, leaders who manage change, overcome current challenges, and offer a visionary outlook for the future of their organization or society play an essential role. By taking an active role in restructuring and adapting society to the future, leaders lead the way forward (Barutçugil, 2014). The Ottoman Empire, despite its victories on various fronts, was defeated in the First World War due to its allies. This led to the occupation of Istanbul and a war-torn society. The state was surrounded by powerful countries, and desperation and uncertainty permeated every aspect of social life. There was a lack of vision for the future, leaving society without direction or hope. These negative circumstances created an opportunity for a visionary leader to emerge. That leader was Mustafa Kemal Atatürk, who made a name for himself at various times. Atatürk is recognized as a visionary not only by local leaders but also by leaders and writers worldwide (Ludvig, 2002). Mustafa Kemal Atatürk left an indelible mark on the 20th century, and his legacy continues to shine on future generations. His persuasive communication, networking, rational analysis, and observation skills were based on reason and science. Moreover, his consistent and characterful stance (Sashkin, 1988; Kantabutra, 2008; Joy, 2018), along with his leadership qualities (Manning & Robertson, 2002), have profoundly shaped the future of the Turkish Nation.

Mustafa Kemal Atatürk's visionary leadership, with its multifaceted features that went beyond his age, and his innovative approaches, offer solutions to many problems of today. Understanding the visionary leadership of such a great leader, respected by the world, in an environment of increasing uncertainty and political instability will significantly benefit current and future managers. In this context, this study aims to explore Mustafa Kemal Atatürk's visionary leadership and the vision of a fully independent Turkish Republic within the framework of Westley and Mintzberg's (1989) Visionary Leadership Model. Within the scope of the accumulated literature, first of all, the concept of visionary leadership, its characteristics, and the visionary leadership model are explained. Subsequently, historical events and the steps taken by Mustafa Kemal Atatürk are presented in detail in the Framework of Westley and Mintzberg's Visionary Leadership Model. With the study, the approaches adopted by Mustafa Kemal Atatürk, who was accepted as a visionary leader by all parties in the 100th Anniversary of the Republic of Turkey, in solving problems, and his awareness of scientific and democratic participatory management approach were expressed collectively and systematically. It is considered that the study will expand the literature on the concept of visionary leadership while increasing the awareness of managers with its notes that will shed light on difficult times in today's uncertainty and change-intensive organizational and political environments.

Literature review

Visionary leadership concept, Westley and Mintzberg's visionary leadership model

Organizations of all kinds operate in a highly uncertain environment due to rapidly developing economic, social, and technological advances, competitive conditions and expectations, and globalization. Increasing uncertainty and speed necessitates that organizations manage their processes with strategic moves and targets to sustain the organizational life cycle and adopt a strategic management approach. In the strategic management process, the vision plays an essential role in providing direction for the organization to navigate the uncertain environment (Walt, Kroon, & Fourie, 2004). In a broad sense, vision refers to the evaluation and detailed description of organizational activities within the framework of basic values, beliefs, and goals adopted by the organization. It provides a direction for the organization to follow, focusing on the construction of a future that is different from the present (Kotter, 1996:68; Douglas, Burtis & Pond-Burtis, 2001). Vision is an element that fills individuals with energy and hope, uniting them towards a common purpose (Lipton, 1996).

A vision, which represents the point and dream to be reached for the future, should have a number of features. According to Kantabutra (2008), a short but clear and precise vision is among its primary characteristics. Additionally, it should focus on inclusive, future-oriented, long-term goals and environment. The vision should be compelling and force elements of the organization to a certain extent. It should set an abstract ideal and idea rather than a concrete goal. The vision should inspire, attract, and represent an important ideal to achieve for elements of the organization. Tağ (2011) emphasizes that the

features that the vision should have include a very good level of analysis of the current situation, the correct positioning of the target related to it, and the setting of performance targets accurately and in detail on the way to be achieved.

While forming a vision correctly is important, it is not sufficient on its own. The realization of a series of activities is even more crucial for the vision to become a reality. These activities, known as the realization factor of the vision, are illustrated in Figure 1.

Figure 1: Vision realization factors

Source: (Kantabutra, 2008)

The first factor, Vision Communication, concerns accurately explaining and communicating the determined vision to all stakeholders. Correctly transferring the vision to all elements of the organization paves the way for them to transfer the necessary energy and motivation to this point and share in the dream of the future. Visualizing the dream put forward by the leader in the eyes of each organizational element will lead to their commitment to the extent of the clarity of this image. Otherwise, transferring ambiguous verbal expressions to other organizational elements will be perceived as "rhetorical" (Carton, Murphy & Clark, 2014). Organizational alignment means directing all available resources optimally towards realizing the vision, and reorganizing organizational work and processes in line with these goals. Empowerment involves taking action towards achieving the vision by strengthening the competence and knowledge levels of organizational elements, and aligning them with the organizational vision. Motivation is one of the last and most important steps toward achieving a vision. The vision is not just an abstract ideal that can be easily reached; if it were, it would not provide the necessary strategic advantage and could be easily copied by others. Instead, reaching the vision requires intense effort and overcoming difficulties. The organization must cause its elements to abandon their established systems and understandings, leave their comfort zones behind, and act on an uncertainty-intensive platform. Therefore, it is important to keep members of the organization motivated at every stage. Their interests, knowledge, and energies should be channeled towards reaching the vision. In this way, the organization will increase its chances of achieving its determined vision.

Effective communication and transmission of a vision is crucial for all members of an organization to understand and adopt it. When a vision is established, it helps organizational members identify and work towards a common future goal, leading to efficient and effective performance (Kirkpatrick & Locke, 1999). The successful progression of these stages will lead the organization and community towards the desired future. Throughout these critical turning points, the leader plays a decisive, unifying, and guiding role. The leadership approach required for this process is known as visionary leadership.

The concept of visionary leadership involves using verbal communication to convey an image of a group's future, with the intention of convincing others to contribute to realizing that future (Van Knippenberg & Stam, 2014).

According to Nwankwo and Richardson (1996), visionary leaders create a level of motivation that inspires others to dedicate themselves to achieving the desired future design. They achieve this by promoting and sharing their expectations and desires for the future with other members of the organization. Additionally, they display positive role behavior in all their duties to achieve this future.

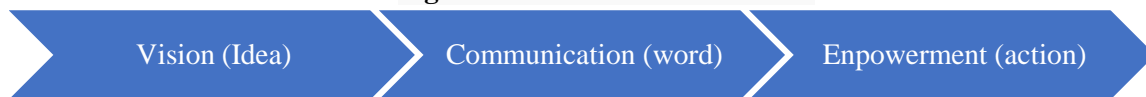
The interaction between the visionary leader and other members of the organization creates a leadership practice that reduces environmental uncertainty. The visionary leader's dream of the future guides the collective direction of the organization in uncertain and change-intensive environments where radical changes occur (Kearney et al., 2019). This process represents a leadership approach that enables each member of the organization to develop on their vision journey and take on a leadership position when necessary (Nanus, 1992).

There are several characteristics that a successful visionary leader possesses, as identified by Nwankwo and Richardson (1996). These include a creative identity, the ability to simultaneously use intuition and an analytical approach, a focus on action, the empowerment of followers, willingness to take risks, and a strong and passionate demeanor. Of these features, teamwork is the most prominent leadership approach. According to Osborne (2008), visionary leaders emphasize that all team members share the same vision and have a sense of ownership and belonging to the vision of the future that has been created. Visionary leaders give an active role to each team member with a shared vision, ensure that communication channels between team members are open and versatile, and are sensitive to appreciating and rewarding their efforts.

Visionary leaders gather members of the organization around calculated risks and persuade everyone to take risks in pursuit of their future dreams (Sashkin, 1988). They create a clear and attractive vision for team members, using effective communication techniques in the process (Stam et al., 2014). Along with the vision, they instill a value of continuous change and development within the organization (Venus, Stam & Knippenberg, 2019).

Westley and Mintzberg (1989) present a model for the visionary leadership approach that follows a two-way flow, as shown in Figure 2. They use the metaphor of a patient and a needle to explain this flow. The visionary leadership process for creating change is similar to a patient's recovery, with a useful component (vision) loaded into a syringe (words) and injected with the intention of healing the patient (subordinate) (Westley & Mintzberg, 1989:18).

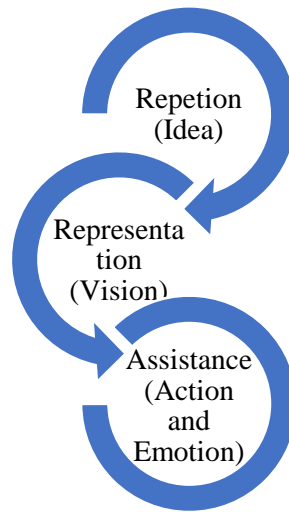
Figure 2: Flow of vision formation

Source: (Westley and Mintzberg 1989)

Westley and Mintzberg (1989) discuss the emergence and formation mechanism of visionary leadership as a theatrical play. They emphasize that the difference between theater and other shows is that it simultaneously manifests fiction and real life, making it important to use it as a model for describing visionary leadership. They recommend the following models for visionary leaders:

Figure 3: Westley and Mintzberg's (1989) visionary leadership model

The first element in the model is Repetition. The leader, like a craftsman, patiently and meticulously develops the strategic perception through conscious cognition of environmental factors and conditions to build the strategic vision. Repetition is necessary for the strategy and its perception to turn into a vision. Leaders with strategic vision are able to leverage their expertise to generate innovative ideas. They excel at improving existing practices by introducing new perspectives. It is important for an actor to memorize their lines and repeat their performance until it reaches the desired quality. The 'representation idea' is now embodied and artistically finalized, and can be repeated in front of a mirror or a close audience. By repeatedly working on this idea, which has multiple facets, an artistic future dream, or vision, can be formed. It is important to display the vision in a real and artistic way, and to achieve successful performance in accordance with the situation and expectations. This communication of the main process of the representation creates a "communicated idea". The visionary leader must be able to convey the vision correctly to the members of the organization using superior communication skills and create the dream in their minds. This stage is crucial for conveying the thought to other audiences and members of the organization through both words and actions. In the Assistance phase, it is crucial to establish the bridge between idea and action, as well as the bond between the leader and followers. Repetition and representation are essential to gaining an accepting audience. In fact, an audience is necessary to share the vision and make it a reality. The leader needs an active and ready-to-take audience - a partner in the vision. At the same time, visionary leaders should aim to improve both their own performance and the performances of their followers to achieve effective results at this stage.

Methodology

Within the scope of the study's primary purpose, findings were shared within the range of Westley and Mintzberg's (1989) visionary leadership model in the light of secondary data by using historical sources accessed.

Findings and discussion

Evaluation of Atatürk's visionary leadership and the vision of a fully independent Turkish Republic in the framework of Westley and Mintzberg's visionary leadership model

The Ottoman Empire lost territory and the war, resulting in heightened expectations and a search for solutions among its people. Under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk, this struggle and search were rewarded with success (Ahmad, 2007). Mustafa Kemal Atatürk's visionary leadership stages were examined in detail using the Westley and Mintzberg (1989) Visionary Leadership model, which consists of three stages. The historical process related to each stage will be revealed in detail.

Repetition and idea creation

Mustafa Kemal Atatürk, who played an active role in every front and subsequently became involved in every stage of the political and social structuring during the chaotic and uncertain periods witnessed by the last periods of the Ottoman Empire, adopted many leadership styles. With his international-mindedness (Eranıl, 2018; Yıkılmaz, 2021), he is the most suitable leader to be exemplified to visionary leadership.

Before the Mudrose Armistice, Mustafa Kemal Atatürk, who was in charge of the Yıldırım Armies in Damascus and Aleppo, met with his close circle at the command center of the army to discuss the occupation and the future of the country. He especially met with Ali Fuat Pasha and closely followed the new developments in Istanbul. Although he corresponded with people from the central government to establish a government in which he was the minister of war before the establishment of the Mudros Armistice Agreement, when he learned that Tevfik Pasha would form the government, he suggested some names for the cabinet. A peace government should have been established before the Mudros Armistice Agreement. These names are Fethi Okyar, Rauf Orbay, Hayri Canbulat, Azmi, Tahsin Uzer. While Fethi Bey, Rauf Bey and Hayri Efendi were among the suggested names in the government established by Ahmet İzzet Pasha on October 14, 1918, the Minister of War was not given to him despite all the suggestions made to Mustafa Kemal Atatürk. A short time later, after the Armistice of Mudros on 31 October 1918, the Yıldırım Armies Group Command was handed over to Mustafa Kemal Atatürk with the withdrawal of the Germans. In a conversation between Ali Fuat CEBESÖY and Mustafa Kemal Atatürk, he said, "Now, the nation must seek and defend its own rights from now on, we must show this way as much as possible and help together with the whole army" (Doğanay, 2003; Cebesoy, 2000). As a matter of fact, after the armistice, the British wanted to occupy Iskenderun, and Atatürk declared that he would respond with weapons if necessary by opposing the order from the central government (Taskiran & Yüceer, 1999). These situations show that Atatürk saw the course in advance. As a matter of fact, he knows that the ceasefire agreement is actually temporary and that the incoming enemy forces have come to occupy the country for trivial reasons, for this he constantly thinks about how the country will be permanently liberated and takes initiatives. In fact, when he came to Istanbul, the Entente Navy also entered Istanbul and said his famous saying: "They go as they come." (Kocatürk, 1999).

Up to this point, it was clearly established in the mind of Mustafa Kemal Pasha that a fully independent country should be established. He developed this idea with his environmental observations and experiences. As a matter of fact, the main source of vision in visionary leadership is "kaleidoscope thinking" (Manning & Robertson, 2002:138). This style of understanding refers to making sense of the relationship between environment, situation, organization, opportunities, and abilities. It involves evaluating different perspectives from a wide range of sources, engaging in an intense intellectual process, and adopting the main idea or approach.

After observing the negative events that occurred since the last period of the Ottoman Empire, as well as during the occupation of the country, Atatürk formed a vision of liberation and independence. He based this vision on his observations and experiences in an environment of uncertainty that most people could not fully grasp. This stage constitutes the first stage of the vision model.

Representation (Vision)

This stage involves transferring and explaining the idea to the organization or colleagues. Mustafa Kemal Pasha held meetings with leaders from many segments of society in his home in Şişli for up to 5.5 months during this process. The details of this stage are as follows.

On November 16, 1918, Mustafa Kemal Pasha collected Vakit, Minber, and Zaman newspapers in Pera Palas. He emphasized the importance of creating a freedom and independence movement on political grounds (Kocatürk, 1999). Due to the high cost of staying at the Pera Palas hotel, he first became a guest of Salih Fansa. Later, because of the increased arrests in Istanbul, he was transferred to his home in Şişli (Mütercimler, 2008). He stayed in the Şişli house until he embarked on the journey to Samsun for the national struggle. During his stay, his mother and sister occupied the middle floor, while his aide stayed on the first floor.

Şahin (2015) makes significant observations about the time spent at home in Şişli. He notes that he works towards national liberation, meets with trusted friends, and holds secret meetings. Participants reportedly include Ali Fuat Pasha, Kazım Karabekir Pasha, Rauf Bey, Fethi Bey, Refet Pasha, and occasionally İsmet Bey. According to Manning and Robertson (2002), visionary leadership represents a dream based on a deep perspective, comprehensive analysis, and participation of different opinions and parties. Although it is expressed as a leader's dream, it is actually formed through network work. During the meetings held at his home in Şişli, Atatürk developed a step-by-step plan for a vision that is "mindful and logical" and "away from adventure", with a possibility for realization (Şensoy, 2001). The fundamental future dream was to "establish a new Turkish state based on national sovereignty". It is clear that this vision was carefully crafted and thought out.

In this house in Şişli, Mustafa Kemal Pasha attempted to explain to his friends and supporters that his vision had matured and that the road map for national liberation had been accepted. Joy (2018) describes a visionary leader as one who creates a "new dawn" in the midst of darkness, inspiring and persuading people to share the dream of the future. At this point, the leader had successfully communicated his vision through his effective communication skills, concrete expression, and realistic determinations (Bozdağ, 2006), reaching people who would share his vision. He met with Sultan Vahdettin and Ali Fuat Cebesoy, and the critical points in Cebesoy's meetings with Atatürk are as follows (Aybars, 1995: 180):

- It is necessary to pass to Anatolia to enter the National Struggle,
- Despite meeting with important people of the period, only Rauf Orbay, Colonel Refet Bele, some division commanders and some chiefs of staff agreed to take part in the struggle.

Mustafa Kemal Pasha, who remained loyal to the vision after the following developments, stated that he would not take part in some duties given to him by the central government, and had an important meeting with Staff Lieutenant Colonel İsmet İnönü at his home in Şişli. The main theme of this meeting was "to awaken the nation by crossing to Anatolia and to take the necessary steps for liberation", and İsmet Pasha declared that he would support him (Atay, 1999:148). After all these talks and meetings, in addition to planning behind the reason he stayed in Istanbul for up to 5 months, he expected the people who would be involved in his vision that this issue could not be resolved in Istanbul and that liberation would begin in Anatolia (Mütercimler, 2005: 127-129).

During meetings held at a house in Şişli, the leader's position regarding the plan and the liberation struggle was accepted by everyone. Interviews were given through newspapers *Minber*, *Vakit*, and *Zaman* to try and inform society (Şahin, 2015; Şahin & Şahin, 2013). In the vision-representation phase of the visionary leadership model, the vision was conveyed to all members and partners of the ideal in detail. The vision was expressed in various circles, laying the groundwork for its spread and development through persuasive communication, as emphasized by Manning and Robertson (2002). Atatürk has emerged as the guarantee of the vision as a person who is consistent with his charismatic personal characteristics, success, and titles in the historical process, perseverance, and respect.

Assistance (Action and emotion)

At this stage, it is important to design and implement the steps to be taken for the implementation of the vision based on national sovereignty and to convey the feeling of this vision to the audience. In this process, the following moves of Mustafa Kemal ATATURK have contributed to the management of a very successful process and to the achievement of important steps in the realization of the vision.

Mustafa Kemal Pasha persuaded Kazım Karabekir to accept his duty in Erzurum in his house in Şişli. This persuasion process emphasized that Kazım Karabekir Pasha would be in the command of the Corps and that the vision he put forward would be of great benefit in activating. He also shared that he would join him in Erzurum (Aybars, 1995: 180). In addition, Mustafa Kemal Pasha, who also met with Rauf Orbay, received his support (Borak,2004:199).

Mustafa Kemal Pasha met with the Grand Vizier Damat Ferit Pasha to request the duty of inspector before the transition to Anatolia. He accepted the duty with certain political promises, as they had different world views (Türkmen, 2002:64).

After taking office, Mustafa Kemal Pasha shared the following about his departure to Samsun: "I was not convinced that I could implement my program by sitting in a corner of my house in Şişli and meeting with some pestenkerani anasır. I wanted to get in touch with the people directly. I found it more beneficial, even very necessary, to act with my nation, whose wealth I know very well and love very much. Of course, it was a safer idea to intervene immediately in the existence of Anatolia, which has been in agony for years. Therefore, I secured my appointment to the 3rd Army Inspectorate..." (Kılıç, 1955:12). With these sentences, he clearly reveals that the third phase, Assistance (Action and Emotion), should be moved on. As a matter of fact, a visionary leader is a leader who calculates new possibilities, strengthens relationships and puts forward innovative action (Joy, 2018).

The visionary leader determines the approach, principles and methods that will lead to the vision (Goleman, 2000; 2001). At this point, before Mustafa Kemal Pasha went to Samsun, a historical oath was formed between Mustafa Kemal Pasha, Cevat (Çobanlı) Pasha, and Fevzi (Çakmak) Pasha, which was emphasized in history as the "Oath of Three" during the farewell meeting. The matters determined in this oath are as follows:(Türkmen, 2010):

- The Army, which will be divided into three allied zones, will be formed immediately, order will be established and a chain of command will be established.
- All possible weapons, ammunition and materials will be transferred to Anatolia and will not be delivered to the Allied Powers.
- Since there is a British shadow in the will of the Istanbul government, orders from the central government will be shown as if they are being made, and a national administration will be established in Anatolia.
- Kuvai Milliye will be formed by making use of national feelings and expectations and it will be ensured that the national will is based on this.
- By not staying on the defensive, the principle of offensive measures and practices against the invading forces will be adopted.

Before leaving, Vahdettin, the sultan of the period, was also interviewed, and the Sultan shared that he performed important duties in the past, which is admirable, but that these were left behind and that the real history could be written by him from now on and he could take important steps for the salvation of the country (Şahin, 2015). In this way, it is seen that various actors have taken steps to receive support during the realization of the vision.

Mustafa Kemal Pasha, who went to investigate local uprisings in his duty as an inspector in the region, started his activities in the region with the titles of commander-in-chief and senior governor (Koca & Yalçın, 1994). Mustafa Kemal Pasha's inauguration in this region constituted the starting point of the independence struggle of a nation that was in danger of extinction as a result of its consequences (Koca & Yalçın, 1994: 403). Thus, the implementation phase of the vision will begin.

In the third phase of his vision, Mustafa Kemal Pasha struggled to generate support and enthusiasm for his plan. He described the situation at the time, saying "the nation was unaware of the events that took place in Istanbul, the attempts made, especially how grave and disastrous the situation was. It was not possible to sit in Istanbul and warn the people." He decided to leave Istanbul and work directly with the people. While considering his plan, the government offered to send him to Anatolia as an army inspector, which he accepted. He left Istanbul on the day the Greeks entered Izmir. Mustafa Kemal Pasha planned to unite the various sand dunes under a single program and campaign to garner support and interest from the entire nation. He began his work as an army inspector in Anatolia, and his plan was successful in a short amount of time. When his working style became known in Istanbul, he was summoned back, but instead he resigned. He later attended the Erzurum Congress and the Sivas Congress, where the principles determined in the Erzurum Congress were spread to the rest of the country. The Representation Committee created by these congresses executed the principles of the congress decisions. (Kılıç, 1955: 12)

Mustafa Kemal Atatürk, who spent 5.5 months out of 184 days at home in Şişli between 13 November 1918 and 16 May 1919, went to Samsun and put his thoughts into the field of application of the vision for the salvation of the country (Şahin, 2015). The foundation of the vision is to establish an independent Turkish State based on national sovereignty (Şahin & Şahin, 2013).

Mustafa Kemal Pasha, who started his journey from Samsun, established the principles of a national state and how to carry out the national struggle in Amasya. He effectively conveyed national consciousness and vision to the nation through speeches given at the Erzurum and Sivas congresses. In this way, the vision of complete independence was made clear (Aydemir, 1971).

The national struggle continued through various channels, resulting in the War of Independence being won and taking its place in history as the first independence movement against imperialism (Oral, 2003). On April 23, 1920, the Turkish Grand National Assembly was established based on the national will. The imperial powers played their last trump card with the Lausanne Conference, calling the Grand National Assembly of Turkey and the Istanbul Government simultaneously, and bringing an end to their reign. Turkey, which was on the side of the victorious states, formalized the agreement on August 23, 1923, by passing the parliament. World War I officially ended, and foreign powers no longer had any pressure or maneuvering elements on Turkey. Subsequently, on October 29, 1923, the last stage of the vision of a country based on fully independent national sovereignty was achieved with the declaration of a republic. With the proclamation of the Republic, it was clearly emphasized that no will or power is above the sovereignty of the nation. The official state administration understanding of "the sovereignty belongs to the Turkish Nation unconditionally," which was emphasized in the establishment of the TBMM, was declared. In this way, the vision was realized.

Results and recommendations

The dynamic nature of organizational and social life practices has resulted in the emergence of leaders who take the right steps at the right time, steer the direction of the organization, and give it a purpose, thus becoming the most effective actors on the stage of history. The concept of leadership has been widely discussed by various researchers, and many leadership styles have been defined. One of these styles is visionary leadership. Visionary leaders create a vision of a rational and worthy future that inspires their organization or society, especially in difficult and uncertain times. Rather than getting stuck in the past or negative situations, they strive to pursue a hopeful future and build a struggle that makes sense. Mustafa Kemal Atatürk, who embodied these qualities by defining the vision of a Turkish nation during World War I, a period of high change and uncertainty, is one of the most valuable examples of visionary leadership.

Mustafa Kemal Atatürk, a visionary leader, shaped the future of a nation with his versatile character, extensive knowledge, persuasive communication, and rational thinking style. The leadership approach that influenced all circles with its determination and reliance on reason and science until the foundation of the Turkish Republic is better understood within the framework of Westley and Mintzberg's (1989) Visionary Leadership Model.

This three-stage model shows that Atatürk drew a realistic image of a planned future for his nation, far from imagination, and took every step with precision despite limited opportunities. In the first stage of the visionary leadership model, the ideal of "A New Turkish State Based on National Sovereignty" was formed. This idea was created by looking at the environment, situation, country's possibilities, and capabilities, taking into account the Ottoman Empire's recent experiences, the First World War, and his own front-line experiences and long-term observations. He has passed the stage of repetition (idea), which has developed his idea as a result of repeated observation and analysis, by analyzing how the future should be shaped in a political environment where most prominent statesmen cannot understand what it is, and where the alternative, including the mandate, is voiced and found supporters in many places. The Great leader, who set out with the main idea of independence, shared his vision as a communicated idea with the leaders of the period during the months he spent at home in Şişli, Istanbul. He attempted to share his vision widely through interviews he gave with *Minber*, *Vakit*, and *Zaman* newspapers. He has tried to convey the details of the vision to all stakeholders, to ensure that it is adopted by all stakeholders at the macro level, and to create the network and teamwork required for the vision to be put into practice. With these approaches, he successfully carried out the Representation (Vision) stage, which is the second stage of the Visionary Leadership Model. With limited support from various circles, Mustafa Kemal Atatürk understood that the only salvation was in Anatolia. He set to work for the third stage of the Visionary Leadership model, the Assistance (Action and Emotion) stage, with the help of those who shared his vision, including general and public servants. He departed from Samsun to begin the action and performance phase of the vision. During this process, he organized the Amasya,

Erzurum, and Sivas Congresses to arouse the emotions of the society and to create loyalty to the vision. He also struggled in many areas to put the vision into practice, supporting and developing elements that shared his vision at all levels, both in the political and military fields. As a result of the national struggle movement, the first stage of the vision, which was independence belonging to the Turkish Nation, was realized with the establishment of the Turkish Grand National Assembly. The vision was fully realized with the proclamation of the Republic on October 23, 1923, ending the war environment completely with the Treaty of Lausanne.

Visionary leaders are those who take calculated risks, establish a balance between the present and the future, are innovative, competitive, and embrace change. Mustafa Kemal Atatürk embodies all of these qualities, and his visionary leadership transformed the fate of a nation through reason, science, solidarity, democracy, and participatory management. He led the establishment of the fully independent Republic of Turkey and is considered the most visionary leader in the history of Turkey. Atatürk's awareness and insightful decision-making made him a beacon of visionary leadership, leading to the establishment of a deep-rooted, independent, and strong Turkey. It is important to recognize the scientific foundations behind his decisions, as they continue to inspire present and future generations to build upon his visionary legacy and ensure a bright future for the Republic of Turkey.

References

- Ahmad, F. (2007). *Bir kimlik peşinde Türkiye*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Atay, F. R. (1999). *Mustafa Kemal'in mütareke defteri ve 19 Mayıs*. Yenigün Haber Ajansı Yayınları.
- Aybars, E. (1995). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*. Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları.
- Aydemir, Ş.S. (1971). *Tek adam (1919-1922)*. RemziKitabevi.
- Barutçugil, İ. S. (2014). *Liderlik*. Kariyer Yayınları.
- Borak, S. (2004). *Atatürk*. Kırmızı Beyaz Yayınları.
- Bozdağ, İ. (2006). Atatürk'ün evrensel boyutları. Emre Yayınları.
- Carton, A. M., Murphy, C. & Clark, J. R. (2014). A (blurry) vision of the future: How leader rhetoric about ultimate goals influences performance. *Academy of Management Journal*, 57(6), 1-54.
- Cebesoy, A. F. (2000). *Tarih/Kültür dizisi:15*. Temel Yayınları.
- Conley, D. T. (1996). *Are you ready to restructure? A guidebook for educators, parents, and community members*. Thousand Oaks, Corwin Press.
- Doğanay, R. (2003). Atatürk'ün askeri yaşamında Suriye günleri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIX (55), 203-204.
- Douglas, A., Burtis, J. O. & Pond-Burtis, L. K. (2001). Myth and leadership vision: Rhetorical manifestations of cultural force. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 7(4), 55-69.
- Eranıl, A. K. (2018). Investigating the educational perspective of Atatürk, the visionary leader. Ş.Ş. Erçetin (Ed.), *chaos, complexity and leadership 2016* in (pp. 527-535). Springer International Publishing.
- Goleman, D. (2000). Leadership that gets results. *Harvard Business Review*, 3, 82-83.
- Goleman, D. (2001). An EI-based theory of performance. *The emotionally intelligent workplace: How to select for, measure, and improve emotional intelligence in individuals, groups, and organizations*, 1(1), 27-44.
- Joy, M. (2018). Are you a visionary leader?. *Pallikkutam*, 2, 52-54.
- Kantabutra, S. (2006). Relating vision-based leadership to sustainable business performance: A Thai perspective. *Leadership Review*, (6), 37-53.
- Kantabutra, S. (2008). What do we know about vision?. *Journal of Applied Business Research*, 24(2), 127-38.
- Kearney, E., Shemla, M., Knippenberg, D. & Scholz, F. A. (2019). A paradox perspective on the interactive effects of visionary and empowering leadership. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 155, 20-30.
- Kılıç, A. (1955). *Kılıç Ali hatıralarını anlatıyor*. Sel Yayınları.
- Kirkpatrick, S. A., & Locke, E. A. (1999). Direct and indirect effects of three core charismatic leadership components on performance and attitudes. *Journal of Applied Psychology*, 81(1), 36-51.

- Kocatürk, U. (1999). *Doğumundan ölümüne kadar kaynakçalı Atatürk günlüğü*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Kotter, J. (1996). *Leading change*. Harvard Business School Press.
- Lipton, M. (1996). Demystifying the development of an organizational vision. *Sloan Management Review*, 37(4), 83-91.
- Ludwig, A. M. (2002). *King of the mountain: The nature of political leadership*. University Press of Kentucky.
- Manning, T. & Robertson, B. (2002). The dynamic leader-leadership development beyond the visionary leader. *Industrial and Commercial Training*, 34(4), 137 – 143.
- Mütercimler, E. (2005). *Bu vatan böyle kurtuldu*, Alfa Yayınları.
- Mütercimler, E. (2008). *Fikrimizin rehberi Gazi Mustafa Kemal*, Alfa Yayınları.
- Nanus, B. (1992). *Visionary leadership: Creating a compelling sense of direction for your organization*. Jossey-Bass.
- Nwankwo, S. & Richardson, B. (1996). Quality management through visionary leadership. *Managing Service Quality*, 6(4), 44-47.
- Oral, M. (2003). *Emperyalizm karşısında ilk bağımsızlık mücadelesi: Türk Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Atatürkçü düşünce*. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Osborne, C. (2008). *Leadership*. Dorling Kindersley Limited.
- Salim K., & Yalçın, E.S. (1994). Mustafa Kemal Paşa'nın Dokuzuncu Ordu Müfettişliğine tayininde Osmanlı Genelkurmayının rolü. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, X(29), Retrieved from <http://www.atam.gov.tr/atam-dergisi/sayi-29> on 18 August 2023.
- Sashkin, M. (1988). *The visionary leader*. Jossey-Bass.
- Şahin, C. & Şahin, M. (2013). Düşünceden eyleme: Türk devriminin düşünce boyutunun uygulamaya yansımaları süreci. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 13(27), 137-166.
- Şahin, M. (2015). Cumhuriyet'in temelini atılması yolunda Atatürk'ün Mondros Mütarekesi sonrası Şişli günleri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (55), 213-237.
- Şensoy, N. (2001). *Atatürk ve modern Türkiye*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Tağ, M. N. (2011). Vizyon geliştirme. T. T. Turaboğlu (Ed.), *işletmecilikte güncel konular* in (pp.275-304). Ekin Yayınevi.
- Taşkıran C. & Yüceer, N. (1999). *Atatürk'ün Samsun'a çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın başlatılmasına dair belgeler*. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Türkmen, Z. (2002). *Yeni devletin şafağında Mustafa Kemal (Ekim 1918-Ocak 1920)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Van der Walt, J. L., Kroon, J. & Fourie, B. J. (2004). The importance of a vision and mission for small, medium-sized and large businesses. *South African Journal of Economic and Management Sciences*, 7(2), 206-220.
- Van Knippenberg, D. & Stam, D. (2014). Visionary leadership. D. Day (Ed.), *the oxford handbook of leadership and organizations* in (pp. 241-259), Oxford University Press.
- Venus, M., Stam, D. & Van Knippenberg, D. (2019). Visions of change as visions of continuity. *Academy of Management Journal*, 62(3), 667-690.
- Walt, J. L., Kroon, J. & Fourie, B. J. (2004). The importance of a vision and mission for small, medium-sized and large businesses. *SAJEMS*, 7(2), 206-220.
- Westley, F. & Mintzberg, H. (1989). Visionary leadership and strategic management. *Strategic Management Journal*, 10, 17-32.
- Yıkılmaz, İ. (2021). An evaluation of the leadership behavior of Mustafa Kemal Atatürk in terms of post-modern leadership styles. *New Era International Journal of Interdisciplinary Social Researches*, 6(9), 70-83.
- Zekeriya, T. (2010). *Mütarekeden milli mücadeleye Mustafa Kemal Paşa 1918-1919*. Bengi Yayınları.

Ethical approval

This study is among the studies that do not require ethics committee approval due to review article

Conflict of interest

There is no potential conflict of interest in this study.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması sonrası demiryolu yolcu ve yük taşımacılığının kişi başına düşen gelire etkisinin değerlendirilmesi Evaluation of the impact of railway passenger and freight transportation on per capita income after the establishment of the Republic of Turkey

Gönderim Tarihi / Received: 03.09.2023

Ramazan YILDIZ¹

Kabul Tarihi / Accepted: 12.10.2023

Doi: [/10.31795/baunsobed.1354674](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1354674)

ÖZ: Demiryolu taşımacılığı, ulusal ve uluslararası alanda yük ve yolcu taşımacılığında yaygın olarak kullanılmaktadır. Demiryolu taşımacılığı (DT), ekonomik olması ve bir seferde daha fazla ürün taşınması açısından özel ve kamu sektörlerinin vazgeçemediği bir taşımacılık türüdür. DT, üretim için gerekli malzemelerin ulaştırılmasında ve üretilmiş ürünlerin yurtiçi ve yurt dışında iyi fiyatlarla değerlendirmesinde önemli bir yere sahiptir. Bundan dolayı DT, üretimi desteklerken, ülkelerin ekonomilerini canlandırmakta ve refah seviyesini yükseltmesine neden olmaktadır. Yapılan literatür çalışmalarında ağırlıklı olarak, demiryolu yatırımların ekonomiye katkıları araştırılmıştır. Ayrıca, bazı araştırmalarda kullanılan verilerin zaman aralığı kısıtlı olmakta veya bölgesel yapılmaktadır. Bundan dolayı bu çalışmanın amacı; Türkiye'deki demiryolu yük ve yolcu taşımacılığının kişi başına düşen gelire etkilerini çift yönlü olarak değerlendirmektir. Bağımlı ve bağımsız değişkenlerin yer değiştirmesinde, sonuçların nasıl değiştiğini görebilmek için çift yönlü analiz yapılmıştır. Veriler arasında çift yönlü ilişkilerin belirlenmesi için Ganger Nedensellik Analizleri yapılmıştır. Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre; kişi başına düşen gelir ile taşınan yük miktarı arasında çift yönlü ilişki bulunmaktadır. Fakat, kişi başına düşen gelirden taşınan yolcu sayısına doğru tek yönü bir ilişki tespit edilmiştir. Bu çalışma, kamu ve özel sektör otoritelerine daha somut öneriler oluşturması açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Demiryolu taşımacılığı, Kişi başına düşen gelir, Uluslararası lojistik, Tedarik zinciri yönetimi, Granger nedensellik analizi

ABSTRACT: Railway transportation is widely used in freight and passenger transportation nationally and internationally. Railway transportation (RT) is a type of transportation that the private and public sectors do not give up on because it is economical and carries more products at a time. RT has an important place in the delivery of the materials required for production and in the evaluation of manufactured products at good prices at home and abroad. Therefore, while RT supports production, it revitalizes the economies of countries and increases the level of welfare. In the literature studies, the contributions of railway investments to the economy have been mainly investigated. In addition, the time period of the data used in some studies is limited or is conducted regionally. Therefore, the aim of this study is to evaluate the effects of railway freight and passenger transportation on per capita income in Turkey in a bidirectional way. Two-way analysis was performed to see how the results changed when the dependent and independent variables were replaced. Granger Causality Analyses were performed to determine bidirectional relationships between the data. According to the results obtained from the research, there is a two-way relationship between per capita income and the amount of cargo carried. However, a unidirectional relationship was detected from per capita income to the number of passengers carried. This study is important in terms of creating more concrete recommendations for public and private sector authorities.

Keywords: Railroad transportation, Income per capita, International logistics, Supply chain management, Granger causality analysis

¹ Öğr. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Yenice Meslek Yüksekokulu/Yönetim ve Organizasyon Bölümü, ramazanyildizahmet@gmail.com , <https://www.orcid.org/0000-0001-8437-8171>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

There are many domestic and foreign studies on the effects of railway transportation on the economy and per capita income. Among the foreign studies, Tolulope and Taiwo (2013) conducted a study on the effects of railway transportation on economic development in Nigeria. In the study, DT (railway transport) increases the growth of the Nigerian economy. However, due to negligence in the sub-sectors of rail transport in Nigeria, the growth of the Nigerian economy has suffered. Chen et al. (2016) examined the economic and environmental changes of high-speed railway investments in China. In the study, they determined that investments positively affected the economy, but their impact on reducing costs, efficiency, and environmental pollution was small. Wu et al. (2021) conducted a study on the ethics of railway infrastructure in China on consumption and sustainable growth. In the study, they determined that investments not only strengthen the economy but also revitalize tourism.

Among the domestic studies, Koç (2021) conducted a study on the effects of railway investments in Turkey on per capita income. In his study covering the years 2003-2019, he determined that a 1% increase in investments increased per capita income by 0.05%. Akdemir (2023) conducted a study on the effects of high-speed trains on regional stay in Turkey. While the impact level was observed in 7 of the 12 cities, it was not observed in 5 of them. Aytekin (2022) conducted a study on the effects of highways and railways on development in Turkey. In the study, while there was a bilateral relationship between development and highways, a unilateral relationship was found from transportation services to development. In his research using data between 1980 and 2000, Nalçakan (2003) found that the effect of railway transportation in Turkey on the economy was very low.

When academic research is examined, it is understood that the date ranges investigated are limited. In this research, by considering a long period of time (1927-2018), it is investigated whether railway transportation in Turkey has an effect on per capita income. Additionally, this study examines the relationship between GDP and railways. Whether the increase in per capita income related to GDP has an encouraging effect on railway investments has not been sufficiently taken into consideration in the literature. In addition, no two-way study has been found in the literature on the effects of railway freight and passenger transportation on per capita income from the establishment of the Republic of Turkey to the present day. This study was conducted to fill this gap in the literature. Additionally, with this study; It is aimed to create information on issues such as the state's infrastructure investment plans, the private sector's planning of production and transfer point investments, and the state's cooperation with the private sector. ADF unit root tests were performed on the data used in the research, models were established to determine causal relationships between the data, and specification tests were conducted to determine the validity of the established models. Granger Causality Analysis, which is widely used in the literature, was used to determine the causal relationships between the data. According to the results obtained from the research; There is a two-way relationship between per capita income and the amount of cargo carried. However, a unidirectional relationship was detected from per capita income to the number of passengers carried.

Methodology

In this study, the effects of railway transportation on per capita income in the years after the establishment of the Republic of Turkey are examined. Previous scientific studies cover a certain period of time. However, this study has unique value in terms of using a wider time period, looking at two-way relationships between the data, and including per capita income and passenger transportation. The data in the study between 1927 and 2018 were obtained by compiling from TÜİK (2023) and Euronews (2023) websites. Since TCDD was established in 1927 and previous data could not be accessed, the data started from 1927. Due to the possible impact of the COVID-19 epidemic that started in 2019, data from recent years were not taken into account. The logarithm of the data can be taken to express and organize the data as a percentage (Kirchner et al., 2000; Önen, 2020; Koca, 2021). Logarithm calculation was applied to the data in the study. To determine the stationarity of temporal data, Doğan et al. (2016), ADF unit root tests were performed. As a result of ADF unit root tests, it was understood that the data was stationary at I (1) level. Granger Causality Analysis method was preferred to determine the stationarity

levels of the series and the purpose of the research. Appropriate model predictions were made for the analysis data. To test the significance and validity of the established VAR models; optimal lag length, autocorrelation, characteristic polynomial root tests, and heteroscedasticity tests of the residuals were performed. EViews 12 package program was used to perform the analyses.

Findings and discussion

Accordingly, there is a bidirectional relationship between income per capita and the amount of cargo carried. However, there is a one-way relationship between income per capita and the number of passengers carried. In addition, there is a one-way relationship between the amount of cargo carried and the number of passengers carried.

While a causal relationship was determined from the amount of cargo carried to the number of passengers carried, a causal relationship from the number of passengers carried to the amount of cargo carried could not be determined. Similarly, while a causal relationship was determined from the income per capita to the number of passengers per capita, no causal relationship was found from the number of passengers per capita to the income per capita. These situations show that the necessary efficiency cannot be obtained from passenger transportation.

Results and recommendations

According to the research results; As per capita income increases, the amount of freight transported by rail may also increase. In addition, as the amount of freight transported by rail increases, per capita income also increases, affecting each other bidirectionally. Aytekin (2022) investigated the relationships between railway freight and passenger transportation and development using data between 1990-2019. From his research, he identified a unidirectional relationship from rail passenger and freight transport to development. However, in this study, a two-way interaction is observed between freight transportation and per capita income. Koç (2021) researched railway investments and per capita income using data between 2003 and 2019. He found that investments in railways increased per capita income. Similarly, in this study, passenger and freight transportation on railways increased per capita income.

DT is one of the indispensable transportation types for the Turkish economy. Additionally, it has a positive effect on per capita income. It has been determined that if per capita income increases, railway freight and passenger transportation values will increase. Railway transportation has an impact on the development of the Turkish economy. The effect of economic developments is that per capita income increases and accordingly, increases in passenger and freight transportation can be observed. Passenger transportation has no impact on the Turkish economy. This situation needs to be evaluated in terms of passenger transportation and tourism. In transportation, more importance should be given to railway transportation. In order for railway transportation to be in greater demand; Delivery times need to be shortened and product collection and distribution organizations need to be better organized.

Giriş

İnsanların ve yüklerin bir yerden başka bir yere ulaştırılmasında birçok taşımacılık türleri (demir yolu, hava yolu, kara yolu, boru hattı taşımacılığı, denizyolu ve iç suyu) kullanılmaktadır. Taşıma türlerinin birisi veya birden fazlası kullanılarak yapılan intermodal, multimodal ve kombine taşımacılık türleri de bulunmaktadır. Bu taşımacılık türleri içerisindeki demiryolu taşımacılığının, diğer taşımacılık türlerine göre üstün ve zayıf yönleri bulunmaktadır. Örneğin demiryolu taşımacılığı, karayolu ve havayolu taşımacılık türlerine göre daha ucuz ve güvenlidir. Bunların yanında, bir defada daha fazla yük taşınabilmesi ve iklim şartlarından daha az etkilenmesi gibi sebepler de yer almaktadır. Fakat ilk yatırım maliyetlerinin yüksek olması, her yere ulaşımın olmaması ve küçük gönderiler için elverişli olmaması gibi zayıf yönleri de bulunmaktadır (Arslan, 2015).

Başta ekonomi olmak üzere DT; ülkeleri sosyal, kültürel, turizm, eğitim ve sağlık alanları da etkilemektedir. Demiryolunu taşımacılığını iyi kullanabilen ülkeler, kişi başına düşen gelirlerini arttırabilmektedirler (Aytekin, 2022). DT; ucuz, güvenli ve iklim şartlarından az etkilenmesinden dolayı giderek talep gören bir taşımacılık türüdür. Dünyada küresel ticaretin giderek artmasından dolayı, demiryolu yük ve yolcu taşımacılığı kendi içerisinde uzmanlaşmıştır. Uzmanlaşmada; kullanılan yeni teknolojik araç gereçlerin yanında, daha yenilikçi yönetim anlayışı benimsenmektedir. İşletmelerin ve taşıma türlerinin kendi aralarındaki rekabet ortamında, uzmanlaşmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Yeni nesil yolcu taşımacılığında; hızlı trenler, metro, tramvay ve maglev (Manyetik raylı tren) trenler gibi trenler kullanılmaktadır. Yük taşımacılığında ise, tek vagon tipi taşımacılıktan tam tren taşımacılığına geçilmiş durumdadır (Koç, 2021).

DT ülkelerdeki sanayilerinin gelişmesinde, sosyal ve küresel büyümede hayati öneme sahiptir. Bunların yanında; ülkelerin ekonomik kalkınmalarında, tarımsal gelişmede, doğrudan ve dolaylı istihdamda DT, vazgeçilmez taşımacılık türlerinden birisidir (WBOD, 2023). Üretim için gerekli kaynakların üretim yerlerine getirilmesi ve dağıtım süreçlerinde, demiryolu taşımacılığı aktif bir şekilde kullanılabilmektedir (Tolulope ve Taiwo, 2013).

Demiryolu taşımacılığının ekonomi ve kişi başına düşen gelir üzerindeki etkilerine yönelik yerli ve yabancı birçok çalışmalar bulunmaktadır. Yapılan yabancı çalışmalar arasında: Tolulope ve Taiwo (2013) Nijerya'da demiryolu taşımacılığının ekonomik gelişme üzerindeki etkilerine yönelik çalışma yapmışlardır. Çalışmada, DT Nijerya ekonomisinin büyümesini arttırmaktadır. Fakat, Nijerya'daki demiryolu taşımacılığının alt sektörlerindeki ihmallerden dolayı, Nijerya ekonomisi büyümeye zarar görmüştür. Chen vd. (2016) Çin'de yüksek hızlı demiryolu yatırımlarının, ekonomik ve çevresel değişimlerini incelemişlerdir. Çalışmada; yatırımların ekonomiyi olumlu etkilediğini fakat, maliyetlerin düşürülmesinde, verimlikte ve çevresel kirlilikteki etkisinin cüzi miktarda olduğunu belirlemişlerdir. Wu vd. (2021) Çin'deki demiryolu altyapısının, tüketim ve sürdürülebilir büyüme üzerindeki etkilerine yönelik çalışma yapmışlardır. Çalışmada, yatırımların sadece ekonomiyi güçlendirmede, aynı zamanda turizmi canlandırdığını belirlemişlerdir.

Yapılan yerli çalışmalar arasında: Koç (2021) Türkiye'deki demiryolu yatırımlarının kişi başına düşen gelir üzerine etkilerine yönelik çalışma yapmıştır. 2003-2019 yıllarını kapsayan çalışmada, yatırımlarda oluşacak %1'lik artışın kişi başına düşen gelirden % 0,05 oranında attırdığını belirlemiştir. Akdemir (2023) Türkiye'de yüksek hızlı trenlerin bölgesel kalkınmaya etkileri üzerine çalışma yapmıştır. 12 kentte yapılan çalışmanın 7'sinde etki düzeyi gözlemlenirken, 5'inde gözlemlenememiştir. Aytekin (2022) Türkiye'de karayolu ve demiryolunun, kalkınma üzerindeki etkilerine yönelik çalışma yapmıştır. Çalışmada, kalkınmayla karayolu arasında iki taraflı ilişki bulunurken, ulaştırma hizmetlerinden kalkınmaya doğru tek taraflı ilişki bulunmuştur. Nalçakan (2003) 1980-2000 yılları arasındaki verileri kullanarak yaptığı araştırmasında, Türkiye'deki demiryolu taşımacılığının ekonomiye etkisinin çok az olduğunu tespit etmiştir.

Yapılan akademik araştırmalar incelendiğinde, araştırılan tarih aralıklarının sınırlı oldukları anlaşılmaktadır. Bu araştırmada uzun zaman dilimi (1927-2018) ele alınarak, Türkiye'deki demiryolu taşımacılığının kişi başına düşen gelire etkisinin olup olmadığı araştırılmaktadır. Ayrıca bu çalışmada GSYİH'den demiryoluna doğru ilişkisi bakılmaktadır. GSYİH'ye bağlı kişi başına düşen gelirin artması

ile demiryolu yatırımlarını teşvik edici etkisinin olup olmadığı, literatürde yeterince göz önünde bulundurulmamıştır. Ayrıca literatürde, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından günümüze kadar demiryolu yük ve yolcu taşımacılığının kişi başına düşen gelir üzerine etkilerine yönelik çift yönlü bir çalışmaya rastlanmamıştır. Literatürdeki bu eksiği gidermek amacıyla bu çalışma yapılmıştır. Ayrıca bu çalışma ile; devletin altyapı yatırım planlarını yapması, özel sektörün üretim ve aktarma noktası yatırımlarını planlaması ve devletin özel sektörle işbirliğine gitmesi gibi konularda bilgi oluşturulması hedeflenmektedir. Araştırmada kullanılan verilerin ADF birim kök testleri yapılmış, veriler arasında nedensellik ilişkilerin belirlenmesi için modeller kurulmuş ve kurulan modellerin geçerliliğinin belirlenmesi için spesifikasyon testleri yapılmıştır. Veriler arasındaki nedensellik ilişkilerin belirlenmesinde literatürde yaygın olarak kullanılan Granger Nedensellik Analizi kullanılmıştır. Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre; kişi başına düşen gelir ile taşınan yük miktarı arasında çift yönlü ilişki bulunmaktadır. Fakat, kişi başına düşen gelirden taşınan yolcu sayısına doğru tek yönü bir ilişki tespit edilmiştir.

Araştırmanın ikinci bölümünde, Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki demiryolu taşımacılığı konularına değinilmiştir. Üçüncü bölümde benzer araştırmalar yönelik literatür taraması yapıldıktan sonra, dördüncü bölümde araştırmanın yönteminden bahsedilmiştir. Beşince bölümde araştırmanın bulguları ile tartışma kısmı yer alırken son bölümde sonuç ve değerlendirme kısımları bulunmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki demiryolu taşımacılığı

1856-1923 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplam demiryolu uzunluğu, 8619 km'ye kadar ulaşmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra, 3714 km'lik demiryolu hattı, ülke sınırları içerisinde kalmıştır (Erdoğan, 2010). Kalan hatların 1734 km'si Türkiye Cumhuriyeti'nin mülkiyetinde olurken geri kalan kısmı, yabancı ortakların elinde olmuştur. İlk 15 yıl içerisinde yabancıların ellerindeki demiryolu hatları millileştirilmiştir. Ayrıca bunlara ek olarak 3.383 km yeni demiryolu hattı yapılmıştır (Arslan, 2015). Türkiye'deki demiryollarının yapılması kamu tarafından finanse edilirken, işletmesi ve ihale süreçleri Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demir Yolları (TCDD) tarafından yürütülmektedir. TCDD, 31 Mayıs 1927 tarihinde kurulmuş ve alanla ilgili faaliyetler kayıt altına alınmıştır (Alakaş vd., 2022).

Amerika Birleşik Devletleri tarafından gönderilen Marshall yardımlarının, Türkiye ekonomisi üzerinde önemli etkileri olmuştur. Bu yardımlarla, tarım ve tüketim mallarına yönelik bir sanayileşme benimsenmiştir. 1950 yılına kadar karayolu, demiryolunu besleyecek bir sistem olarak görülmüştür. Fakat, Marshall yardımları sonrası karayolu yatırımları ağırlık kazanırken demiryolu yatırımları oldukça azalmıştır. 1950 yılından 1980 yılına kadar her yıl ortalama 30 km'lik yeni demiryolu hattı yapılabilmıştır (Bekem, 2016).

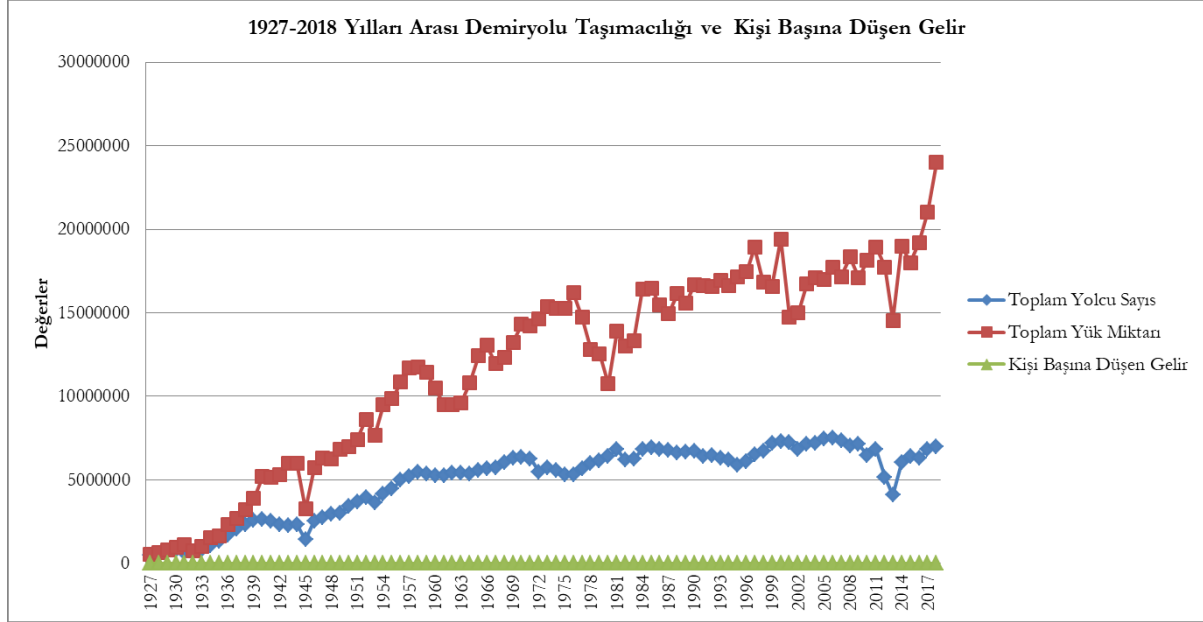
1981 yılında Devlet Planlama Teşkilatı tarafından, "Ulaştırma Ana Planı" çalışmaları başlatılmıştır. 1983-1993 yılları arasında "Ulaştırma Ana Planı" uygulanamamış ve 1986 yılından sonra uygulamadan kaldırılmıştır. Demiryoluna yapılan yatırımların yetersiz olması, mevcut işletme koşullarının iyileştirilememiş olması ve yeni demiryolu koridorlarının açılmamış olmasından dolayı, son elli yılda yolcu taşımacılığındaki demiryolunun payı, % 38 oranında gerileme yaşamıştır. Diğer taşımacılık türlerine göre demiryolu yük taşımacılığının payı ise % 60 oranında gerilemiş durumdadır (Arslan, 2015).

2003 yılından itibaren demiryolu yatırımları tekrardan hız kazanmıştır. Bu yatırımlar arasında Yüksek Hızlı Tren (YHT) altyapıları gelmektedir. Bu yatırımlar, turizmin ve ekonominin gelişmesi açısından avantaj sağlayabilmektedir. Ayrıca, yolcuların daha kısa sürede istenilen yere ulaştırılması sağlanarak, daha fazla talep oluşturulmaktadır. Bunların yanında karayolunda meydana gelen trafik yoğunluğu azaltılmaktadır. Teknolojik gelişmelerin de etkisi ile, Ankara ile Eskişehir YHT hatları yapılmıştır. Ardından, 2011 yılında Ankara ile Konya hattı inşa edilirken, 2013 yılında Eskişehir ile Konya hattı, 2014 yılında Ankara ile İstanbul hattı ve İstanbul ile Konya hatları inşa edilmiştir. 2019 yılında YHT hatlarının uzunluğu 1.213 km'ye kadar ulaşmış durumdadır (Alakaş vd., 2022).

1927 yılından 2018 yılına kadar demiryolu yolcu ve yük taşımacılığı ile kişi başına düşen gelire yönelik bilgiler Şekil 1'de gösterilmektedir. Demiryolu ile taşınan yük miktarındaki en fazla azalma 1945, 1960,

1982, 1995, 2002 ve 2013 yıllarında olduğu görülmektedir. Demiryolu ile taşınan yolcu sayısında en fazla azalmanın ise; 1945, 1961, 1980, 2001 ve 2013 yıllarında olduğu görülmektedir. Kişi başına düşen gelirden en fazla azalmanın ise; 1947, 1960, 1984, 2001 yıllarında olduğu söylenebilmektedir. 1927-1959 tarihleri arasında, Türkiye’deki kişi başına düşen gelir 65 Amerikan Doları (USD)’dan, 583 USD’ye kadar yükselmiştir. Fakat 1960 darbesinde, kişi başına düşen gelir 275 USD’ye kadar gerilemiştir. Bazı senelerde kişi başına düşen gelir düşse de 2018 yılına kadar 9401 USD’ye kadar yükselmiştir.

Şekil 1: 1927-2018 yılları arası demiryolu taşımacılığı ve kişi başına düşen gelir

Kaynak: TÜİK (2023) ve Euronews (2023) kaynaklarından türetilmiştir.

Literatür taraması

Literatürde demiryolu taşımacılığına yönelik birçok çalışmalar bulunmaktadır. Bu konuda öncü bazı yerli ve yabancı çalışmaların literatür özeti Tablo 1’de yer almaktadır. Literatür özetinde; çalışmaların konusu, yazar(lar), çalışmada kullanılan yöntem ve çalışmanın sonuçları yer almaktadır. Yapılan bazı çalışmalarda; demiryolu taşımacılığına yapılan yatırımların ülke ekonomisini pozitif yönde etki ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, yolcu taşımacılığında kullanılan yüksek hızlı trenlerin, sosyal ve ekonomik etkilerinin olumlu olduğu belirlenmiştir.

Tablo 1: Demiryolu taşımacılığının ekonomik etkileri

Yayın Konusu	Yazar(lar)	Yöntem	Sonuç
Ulaştırma açısından demiryolu taşımacılığının önemi ve ekonomik etkileri	Nalçakan (2003)	Ridge Yöntemi	Türkiye’de demiryolu taşımacılığı yeterli plan ve organizasyon yapılamadığından, ekonomik etkileri çok az görülmektedir.
Nijerya’daki demiryolu taşımacılığının ekonomik etkileri	Tolulope ve Taiwo (2013)	Engle-Granger	Değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmuştur.
Litvanya demiryolu taşımacılığının ekonomik ve sosyal etkileri	Lingaitisa ve Sinkevičius (2014)	Doğrusal Olmayan Programlama	2001-2012 yılları arasında Litvanya’daki artan yaşam standartlarından dolayı, demiryolu yolcu miktarı azalmıştır. Yolcu taşımacılığı ile GSYİH arasında ters yönlü ilişki tespit edilmiştir.
Demir yolu taşımacılığının istihdam olanakları	Arslan (2015)	Tümdengelim Yöntemi	Demiryolu kaynakları verimli kullanılmamaktadır.

Hızlı trenin ekonomik ve çevresel değişimleri	Chen vd. (2016)	Genel Denge Modeli (CGE)	Hızlı trenin Çin'deki ulaştırma maliyetleri düşmüş fakat ekonomik etkilerinin sınırlı olduğu hesaplanmıştır.
Türkiye'deki ekonomik faaliyetler ile demiryolunda taşınan yük miktarı arasındaki ilişkilerin belirlenmesi	Acık A. ve Baser S. O. (2018)	Korelasyon, Regresyon, Kümeleme Ve Veri Zarflama Analizleri	Ticaret hacmindeki %1'lik artışın, demiryolu taşımacılığındaki yüklerde yaklaşık %0,35'lik oranda artışa neden olduğunu belirlemiştir.
Yüksek hızlı demiryolunun; havayolu ve bölgesel limanlar üzerindeki ekonomik etkileri	Zhang A., Wan, Y. ve Yang H. (2019)	Regresyon analizi	Yüksek hızlı tren olan yerler ile olmayan yerler arasında ekonomik ve refah açısından eşitsizliklerin artmakta olduğu belirlenmiştir. Bu dengesizlik mesafeye bağlı olarak değişkenlik göstermektedir.
Gelişmekte olan ülkelerdeki sürdürülebilir demiryolu taşımacılığının geliştirilmesi	Wangai vd. (2020)	Trend analizinden yöntemi	Sürdürülebilir demiryolu sistemlerinin geliştirilmesi ve yasal olarak desteklenmesi; Kenya'daki ulaşım ve ekonomi üzerinde olumlu etkileri olmuştur.
Demiryolu altyapısının tüketim ve sürdürülebilir büyüme üzerindeki etkilerinin belirlenmesi	Wu vd. 2021	Sürekli envanter yöntemini	Demiryolu altyapı yatırımlarının, turizmi, sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı doğrudan etkilemektedir.
Demiryolu taşımacılığının demografik etkileri	Beyzatlar (2021)	VAR modeli	Demiryolu altyapısının gelişmesi ile kentleşme ve nüfus, karşılıklı olarak birbirini etkilemektedir.
Demiryolu taşımacılığının kişi başına düşen gelire etkileri	Koç (2021)	Kısmi Uyarlama Modeli	Kısa dönemli demiryolu yatırımlarında meydana gelen artışın, kişi başına düşen geliri arttırmaktadır.
Türkiye'de demiryolu ulaştırma hizmetleri ile kalkınma arasında ilişki	Aytekin (2022)	Granger Nedensellik Analizi	"Kalkınmayla ulaştırma hizmetleri arasında çift taraflı ilişki bulunmaktadır". Fakat, ulaştırma hizmetlerinden kalınmaya doğru tek yönlü nedensellik ilişki tespit edilmiştir.
Yüksek hızlı trenlerin bölgesel kalkınmaya etkisi	Akdemir (2023)	ARAS Yöntemi	Yüksek hızlı tren yatırımların bazı bölgelerde kalkınmaya etkisi gözlemlenirken, bazılarında gözlemlenmemiştir.

Yöntem

Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonraki yıllardaki demiryolu taşımacılığının kişi başına düşen gelir üzerindeki etkileri incelenmektedir. Daha önce yapılan bilimsel çalışmalar, belirli bir zaman dilimini kapsamaktadır. Fakat bu çalışmada, daha geniş bir zaman diliminin kullanılması, verileri arasında çift yönlü ilişkilere bakılması, kişi başına düşen gelir ile yolcu taşımacılığını da içermesi açısından özgün değer taşımaktadır. Çalışmadaki, 1927-2018 tarihleri arasındaki veriler TÜİK (2023) ve Euronews (2023) sitelerinden derlenerek elde edilmiştir. TCDD 1927 tarihinde kurulması ve daha önceki verilere ulaşamamasından dolayı, veriler 1927'den başlamıştır. 2019 yılında başlayan COVID-19 salgınının etkisinin olabileceğinden dolayı, son yıllardaki veriler hesaba katılmamıştır. Verilerin yüzde olarak ifade edilebilmesi ve düzenlenmesi için verilerin logaritması alınabilmektedir (Kirchner vd., 2000; Önen, 2020; Koca, 2021). Çalışmadaki verilere yönelik logaritma alma işlemi uygulanmıştır. Zamansal verilerin durağanlığının tespiti için Doğan vd. (2016) yaptığı çalışmalarda gibi, ADF birim kök testleri yapılmıştır. ADF birim kök testleri sonucunda verilerin I (1) seviyede durağan olduğu anlaşılmıştır. Serilerin durağanlık seviyelerine göre ve araştırma amacının belirlenmesi için Granger Nedensellik Analizi yöntemi tercih edilmiştir. Analiz verileri için uygun model tahminleri yapılmıştır.

Kurulan VAR modellerin anlamlılığı ve geçerliliğinin testi için; en uygun gecikme uzunluğu, oto korelasyon, karakteristik polinom kök testleri ve atıkların değişken varyans testleri yapılmıştır. Analizlerin gerçekleştirilmesinde EViews 12 paket programından yararlanılmıştır. Bu çalışma deney, anket, ölçek, görüşme, gözlem, odak grup çalışması gibi nicel ya da nitel yöntemlerle veri toplamayla gerektiren hususları içermemesi sebebi ile etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır

Granger nedensellik analizi

Zaman serileri arasında anlamlı ilişkilerin bulunabilmesi için, serileri güçlü bir trende sahip olmaması gerekmektedir. Zaman serileri arasında güçlü trendin bulunması, seriler arasında anlamlı ilişkiden ziyade sahte regresyon sorunu olduğunu göstermektedir. Bu durumda yapılan analizlerin geçerliliği sorgulanmaktadır. Sahte regresyon durumunun olup olmadığını belirlemek için, serilerin durağanlığı araştırılmaktadır. Literatürde, serilerin durağanlığını belirlenmesi için birçok yöntemler kullanılsa da, en yaygın olan yöntemlerden birisi ADF testidir (Dinçel, 2021). ADF testlerinde yalın, sabitli ve sabitli ve trendli model bulunmakta olup, formülleri aşağıda yer almaktadır (Doğan, vd. 2016).

$$\text{Yalın Model için: } \Delta Y_t = \gamma Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (1)$$

$$\text{Sabitli Model için } \Delta Y_t = \alpha_0 + \gamma Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (2)$$

$$\text{Sabitli ve Trendli Model için: } \Delta Y_t = \alpha_0 + \alpha_1 t + \gamma Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (3)$$

Formüldeki; m; gecikme uzunluğunu, Δ ; serilerin farklarının alındığını, u; hata katsayı değerini göstermektedir.

Birçok nedensellik analiz yöntemi olmasının yanı sıra, literatürde yaygın olarak kullanılan analizlerden birisi de, Granger Nedensellik Analizidir. Nedensellik analizi, değişkenler arasındaki nedenselliğin yönünü ve geri bildirimlerin gerçekleştirilip gerçekleştirilmeyeceğinin belirlenmesinde kullanılmaktadır. Nedensellik geri bildirimlerinin test tanımları, basit ve değişkenli modeller ile ifade edilebilmektedir. Granger'e göre, bir X zaman serilerinin gecikmeli değeri, başka bir Y serinin geçmişteki veya gelecekteki değerlerine yönelik anlamlı bilgiler elde ediliyorsa, X zaman serisinin bu başka serinin Granger nedeni olduğunu göstermektedir (Granger, 1969).

Doğan vd. (2016) yapmış oldukları çalışmadan yararlanarak oluşturulan model ait formüller aşağıda verilmektedir. Kişi başı gelir (KBG), yük miktarı (YM) ve yolcu sayısı (YS) değişkenleri kullanılarak oluşturulan matematiksel modeller aşağıdaki gibi düzenlenmiştir. Modelin uygun gecikme uzunluğu Akaike bilgi kriterine göre değerlendirilmiştir. Aşağıdaki 4. formülde kişi başına düşen gelir, 5. formülde yük miktarı ve 6. formülde yolcu sayısı bağımlı değişken olarak verilmiştir.

$$\text{KBG}_t = \gamma_0 + \sum_{i=1}^m \gamma_i \text{KBG}_{t-1} + \sum_{i=1}^m \theta_i \text{YM}_{t-1} + \sum_{i=1}^m \theta_i \text{YS}_{t-1} + u_t \quad (4)$$

$$\text{YM}_t = \gamma_0 + \sum_{i=1}^m \gamma_i \text{YM}_{t-1} + \sum_{i=1}^m \theta_i \text{KBG}_{t-1} + \sum_{i=1}^m \theta_i \text{YS}_{t-1} + u_t \quad (5)$$

$$\text{YS}_t = \gamma_0 + \sum_{i=1}^m \gamma_i \text{YS}_{t-1} + \sum_{i=1}^m \theta_i \text{KBG}_{t-1} + \sum_{i=1}^m \theta_i \text{YM}_{t-1} + u_t \quad (6)$$

Örneğin; formüllerde test edilen hipotez $\sum_{i=1}^m \beta_i = 0$ olduğunda; $\text{KBG}_{t-1} \dots \dots \dots \text{KBG}_{t-m}$ gecikmeli değişkenlerin ilişki içerisinde olmadığını ve dolayısı ile, KBG'den YM'ye doğru nedenselliğin olmadığı anlamına gelmektedir. Alternatif hipotez ise; $\sum_{i=1}^m \beta_i \neq 0$ olmakta olup KBG'den YM'ye doğru nedensellik ilişkisinin olduğunu göstermektedir.

Bulgular ve tartışma

Bu bölümde demiryolu yolcu ve yük taşımacılığının kişi başı gelire etkilerinin belirlenmesi için, modeller kurulmuş ve kurulan modellerin anlamlılıkları test edilerek sonuca ulaşılmıştır. Verilerin özelliklerini normal dağılıma yaklaştırmak ve daha stabil bir dağılım elde edilerek aykırı değerlerin etkisi azaltmak için logaritmaları alınmıştır. Araştırmada kullanılan 1927-2018 yılları arasındaki bağımlı ve bağımsız değişkenlerin tanımlayıcı istatistik değerleri Tablo 2'de yer almaktadır. Buna göre toplam yolcu ve yük değerlerinin standart sapması, ortalamanın altında kalırken kişi başına düşen gelirdeki standart sapma ortalamanın üstünde yer almaktadır. Bu durum, kişi başına düşen gelirin, zamanla radikal değişime uğradığını göstermektedir. Verilerdeki maksimum ve minimum değerler arasında büyük

değişimlerin olduğu görülmektedir. Uzun zaman dilimindeki büyük değişimlerden dolayı bu durum normal karşılanmaktadır. Ayrıca, verilerin grafiksel gösterimi Şekil 1'de yer almaktadır.

Tablo 2: Araştırmada kullanılan 1927-2018 yılları arasındaki verilerin tanımlayıcı istatistik değerleri

Tanımlayıcı İstatistik Değerleri	Toplam Yolcu Sayısı (Kişi)	Toplam Yük Miktarı (Hamton Kilometre (Bin))	Kişi Başına Düşen Gelir (USD)
Maksimum	7.518.788	24.008.572	12.508
Minimum	474.601	565.285	39
Ortalama	4.962.765	11.830.521	2.535
Standart Sapma	2.081.646	5.837.029	3.565

Kaynak: TÜİK (2023) ve Euronews (2023) kaynaklarından türetilmiştir

Model kurulmadan önce, zamansal verilerin durağanlıklarının belirlenmesi için ADF birim kök testleri içerisinde Akaike Information Criterion (AIC) bilgi kriterinden yararlanılmıştır (Tablo 3). Veriler, seviyede durağan olmadıklarından dolayı 1. farkları alınmış ve durağanlığı tespit edilmiştir. Kişi başına düşen gelir, yük ve yolcu verilerinin trendli ADF test istatistik değerleri sırasıyla -8,4233, -8,2478 ve -10,263 olarak hesaplanmıştır. Hesaplanan ADF değerleri, %1 önem seviyesindeki test kritik değerlerinden (sırasıyla $-8,4233 < -4,0632$; $-8,2478 < -4,0644$; $-10,263 < -4,0632$) küçük olmaktadır. Ayrıca olasılık değerlerinin (sırasıyla 0,0000; 0,0000 ve 0,0000) %5 hata değerinden (Olasılık* < 0,05) küçük olması nedeniyle, verilerin I(1) seviyesinde durağan olduğu görülmektedir.

Tablo 3: Zamansal serilerin ADF birim kök testlerinde, durağanlık ve düzeydeki test istatistik değerleri

	Kişi Başına Düşen Gelir			Yük Miktarı			Yolcu Sayısı		
	t-istatistik	Olasıl ık*	Durağanlık	t-istatistik	Olasıl ık*	Durağanlık	t-istatistik	Olasıl ık*	Durağanlık
ADF Değeri	-8,4233	0,0000	I(1)	-8,2478	0,0000	I(1)	-10,263	0,0000	I(1)
1% seviye	-4,0632			-4,0644			-4,0632		
Test kritik 5% değerleri	-3,4605			-3,4610			-3,4605		
10% seviye	-3,1564			-3,15677			-3,1564		

Kişi başına düşen gelir, taşınan yük miktarı ve yolcu sayısı değişkenleri ile kurulan çift yönlü VAR modelinin, uygun gecikme uzunluğu Tablo 4'te gösterilmektedir. Birim kök testlerin yapıldığı AIC bilgi kriterlerine göre uygun gecikme uzunluğunun 4. seviye olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, sıralı değiştirilmiş LR test istatistiği (her test %5 düzeyinde) değerleri ile son tahmin hata değerleri de 4. seviye gecikme uzunluğunu göstermektedir.

Tablo 4: Kurulan VAR modelinin bilgi kriterlerine göre uygun gecikme uzunlukları
Endojen değişkenler: KBG; YM; YS

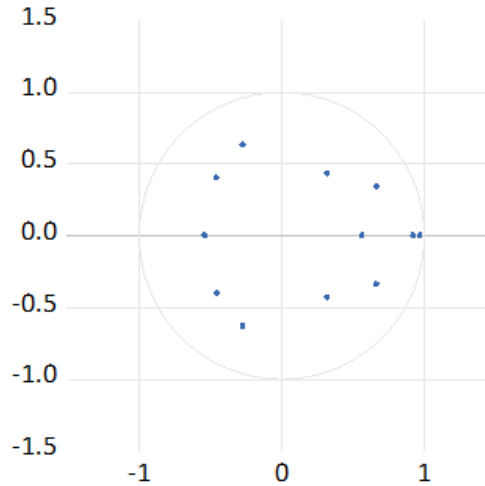
Gecikme	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-119.5073	NA	0.003710	2.916840	3.003654	2.951738
1	175.0200	561.0043	4.14e-06	-3.881429	-3.534169*	-3.741834*
2	180.3976	9.858968	4.52e-06	-3.795182	-3.187478	-3.550890
3	192.3533	21.06482	4.22e-06	-3.865556	-2.997407	-3.516567
4	202.6551	17.41482*	4.11e-06*	-3.896549*	-2.767956	-3.442864
5	204.9955	3.789314	4.85e-06	-3.737989	-2.348951	-3.179607
6	208.5418	5.488356	5.57e-06	-3.608139	-1.958656	-2.945061
7	213.4632	7.264908	6.22e-06	-3.511029	-1.601102	-2.743255
8	219.4159	8.362081	6.81e-06	-3.438474	-1.268102	-2.566003

* kritere göre seçilen gecikme sırasını belirtir

Not: LR: Sıralı değişkenlere yönelik testlerin istatistiği, FPE: Son tahminin hatası, AIC: Akaike bilgi kriteri, SC: Schwarz bilgi kriteri, HQ: Hannan-Quinn bilgi kriteri,

Kurulan VAR modelinin geçerlilik testlerinden birisi olan, modellerin karakteristik polinom kök değerleri Şekil 2’de gösterilmektedir. Kök değerlerini gösteren noktalar, çemberin içerisinde kalmaktadır. Bu durum kurulan modelin anlamlı olduğunu ve diğer sipesifikasyon testlerine geçilebileceğini göstermektedir.

Şekil 2: Kurulan modelin karakteristik polinom kök değerleri

Modelin geçerliliğinin belirlenmesine yönelik bir diğer test, otokorelasyon testi olup Tablo 5’te gösterilmektedir. Tüm gecikme uzunluklarında olduğu gibi, 4. seviye gecikme uzunluğundaki kritik değer (Olasılık=0,9614) % 5 olasılık değerinden yüksektir. Kurulan modelin serileri arasında otokorelasyon sorunu bulunmamaktadır. Bu durum, kurulan modelin anlamlı olduğunu diğer testlere geçilebileceğini göstermektedir.

Tablo 5: Serilerin otokorelasyon testi sonuçları

h gecikmesinde seri korelasyon yok						
Gecikme	LRE* ist.	df	Olasılık	Rao F-ist.	df	Olasılık
1	9,434805	9	0,3981	1,055584	(9, 170.5)	0,3983
2	6,790379	9	0,6589	0,753926	(9, 170.5)	0,6591
3	14,21563	9	0,1149	1,612722	(9, 170.5)	0,1150
4	3,071359	9	0,9614	0,337367	(9, 170.5)	0,9614
5	8,146926	9	0,5194	0,908099	(9, 170.5)	0,5196
Serilerde korelasyon yok						
Gecikme	LRE* ist.	df	Olasılık	Rao F-ist.	df	Olasılık
1	9,434805	9	0,3981	1,055584	(9, 170.5)	0,3983
2	18,03771	18	0,4532	1,006769	(18, 190.0)	0,4539
3	33,18012	27	0,1912	1,253158	(27, 187.6)	0,1929
4	44,32233	36	0,1608	1,261393	(36, 181.0)	0,1641
5	57,56721	45	0,0990	1,324151	(45, 173.1)	0,1036

* Edgeworth genişletilmesi düzeltilmiş olabilirlik oranı istatistiği.

Modelin geçerliliğine yönelik yapılan bir diğer test, Artık Değişken Varyans Testi” olup Tablo 6’da gösterilmektedir. Olasılık değeri (Olasılık= 0,3587) % 5 hata değerinden yüksek çıkmıştır. Modele ait serilerin atıklarında değişken varyans sorunu bulunmamaktadır. Yapılan bu test ile yukardaki geçerlilik testlere göre kurulan VAR modelinin anlamlı olduğu ve Granger Nedensellik Analizine geçilebileceğini göstermektedir.

Tablo 6: VAR modeline yönelik artık değişken varyans testleri (çapraz terimler dahildir)

		Ortak Test			
Ki-kare	df	Olasılık değeri			
520,9736	510	0,3587			
		Bireysel bileşenler			
Bağımlı D.	R ² değeri	F(85,2)	Olasılık	Ki-kare(85)	Olasılık
res.1*res.1	0,978533	1,072534	0,6024	86,11089	0,4459
res.2*res.2	0,999926	316,3688	0,0032	87,99346	0,3905
res.3*res.3	0,999553	52,58219	0,0188	87,96064	0,3915
res.2*res.1	0,971968	0,815848	0,7013	85,53319	0,4634
res.3*res.1	0,998906	21,48124	0,0455	87,90371	0,3931
res.3*res.2	0,999924	309,3754	0,0032	87,99331	0,3905

Kişi başına düşen gelir ile demiryolu yolcu ve yük taşımacılığı değişkenleri arasında kurulan Granger Nedensellik Analizi sonucu Tablo 7'de gösterilmektedir. Kişi başına düşen gelirin bağımlı değişken olduğu durumda; olasılık değerinin (Olasılık= 0,0048) % 1 hata payından küçük olmasından dolayı (%1 önem seviyesinde), yük miktarından kişi başına düşen gelire doğru Granger nedensellik vardır. Yolcu sayısı ile kişi başına düşen gelir arasındaki olasılık değeri (Olasılık= 0,1146) % 5 hata payından büyük olmasından dolayı, yolcu sayısından kişi başına düşen gelire doğru Granger nedensellik bulunmamaktadır. Her iki durumdaki olasılık değerinin (Tüm Olasılık= 0,0118) % 5 önem seviyesine göre anlamlı olduğu görülmektedir.

Demiryolu ile taşınan yük miktarının bağımlı değişken olduğu durumda; olasılık değerinin (Olasılık= 0,0315) % 5 hata payından küçük olmasından dolayı (%5 önem seviyesinde), kişi başına düşen gelirden demiryolu ile taşınan yük miktarına doğru Granger nedensellik vardır. Yolcu sayısı ile demiryolu ile taşınan yük miktarı arasındaki olasılık değeri (Olasılık= 0,1882) % 5 hata ayından büyük olmasından dolayı, yolcu sayısından demiryolu ile taşınan yük miktarına doğru Granger nedensellik bulunmamaktadır. Her iki durumdaki olasılık değerinin (Tüm Olasılık= 0,0251), % 5 önem seviyesine göre anlamlı olduğu görülmektedir.

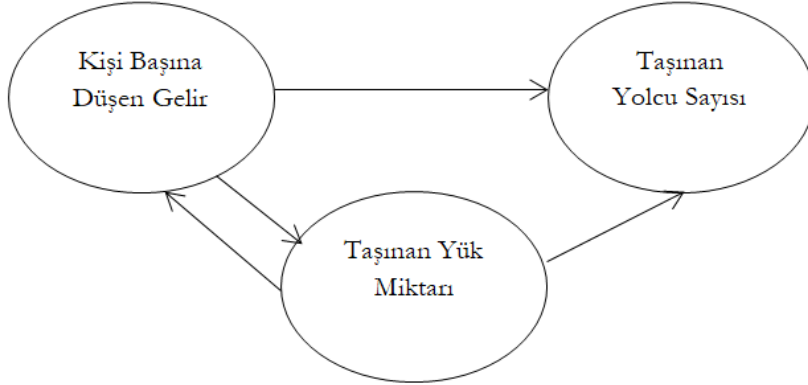
Demiryolu ile taşınan yolcu sayısının bağımlı değişken olduğu durumda; olasılık değerinin (Olasılık= 0,0495) % 5 hata payından küçük olmasından dolayı (%5 önem seviyesine göre), kişi başına düşen gelirden demiryolu ile taşınan yolcu sayısına doğru Granger nedensellik vardır. Demiryolu ile taşınan yük miktarı ile demiryolu ile taşınan yolcu sayısının arasındaki olasılık değeri (Olasılık= 0,0280) % 5 hata ayından küçük olmasından dolayı, demiryolu ile taşınan yük miktarından demiryolu ile taşınan yolcu sayısına doğru Granger nedensellik bulunmamaktadır. Her iki durumdaki olasılık değerinin (Tüm Olasılık= 0,0090) % 1 önem seviyesine göre anlamlı olduğu görülmektedir.

Tablo 7: Granger Nedensellik testi sonucu

Bağımlı değişken: KBG			
	Ki-kare	df	Olasılık
YM	14,95247	4	0,0048
YS	7,435961	4	0,1146
Tümü	19,64293	8	0,0118
Bağımlı değişken: YM			
	Ki-kare	df	Olasılık
KBG	10,59968	4	0,0315
YS	6,150764	4	0,1882
All	17,52514	8	0,0251
Bağımlı değişken: YS			
	Ki-kare	df	Olasılık
KBG	9,511259	4	0,0495
YM	10,87169	4	0,0280
All	20,38996	8	0,0090

Granger Nedensellik Analizi ile değişkenler arasında oluşan ilişkilerin özeti Şekil 3’te gösterilmektedir. Buna göre kişi başına düşen gelir ile taşınan yük miktarı arasında çift yönlü ilişki bulunmaktadır. Fakat, kişi başına düşen gelir ile taşınan yolcu sayısı arasında tek yönlü bir ilişki vardır. Ayrıca taşınan yük miktarı ile taşınan yolcu sayısı arasında tek yönlü ilişki söz konusudur.

Şekil 3: Değişkenler arasındaki Granger nedensellik analizi sonuçları

Sonuç ve değerlendirme

Demiryolu taşımacılığı tedarik zinciri içerisinde bulunan önemli taşımacılık türlerinden birisidir. Ülkelerin refah seviyelerinin yükselmesinde, sosyal gelişimin sağlanmasında, istihdam ve ekonomide vazgeçilmez araçlardan birisidir. Özellikle denize kıyısı olmayan ülkelerin dış ticaretinde, DT olmazsa olmaz taşımacılık türüdür. Ülkeler, demiryolu yatırımlarını gün geçtikçe arttırmaktadırlar. Dış ticareti daha fazla geliştirmek için kıtalar arası demiryolu koridorları oluşturmaktadırlar. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra demiryoluna olan yatırımlar gün geçtikçe artma göstermiştir. 1927 yılından 2018 yılına kadar kişi başına düşen gelirden, taşınan yük ve yolcu miktarında ciddi yükselmeler meydana gelmiştir. Bu çalışmada, DT verilerindeki değişimlerin kişi başına düşen gelire etkileri araştırılmıştır.

Araştırma sonucuna göre; kişi başına düşen gelir arttıkça, demiryoluyla taşınan yük miktarı da artabilmektedir. Ayrıca demiryolu ile taşınan yük miktarı arttıkça, kişi başına düşen gelir de artarak birbirlerini çift yönlü olarak etkilemektedirler. Aytekin (2022), 1990-2019 yılları arasındaki verileri kullanarak demiryolu yük ve yolcu taşımacılığı ile kalkınma arasındaki ilişkileri araştırmıştır. Araştırmadan, demiryolu yolcu ve yük taşımacılığından kalkınmaya doğru tek yönlü ilişki tespit etmiştir. Fakat bu çalışmada, yük taşımacılığı ile kişi başına düşen gelir arasında çift yönlü etkileşim görülmektedir. Koç (2021), 2003-2019 yılları arasındaki verileri kullanarak, demiryolu yatırımları ile kişi başına düşen geliri araştırmıştır. Demiryoluna yapılan yatırımların kişi başına düşen geliri arttırdığını tespit etmişti. Benzer şekilde bu çalışmada, demiryolundaki yolcu ve yük taşımacılığı kişi başına düşen geliri arttırmıştır.

Taşınan yük miktarından taşınan yolcu sayısına doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilirken taşınan yolcu sayısından taşınan yük miktarına doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Benzer şekilde kişi başına düşen gelirden taşınan yolcu sayısına doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilirken, taşınan yolcu sayısından kişi başına düşen gelire doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Bu durumlar, yolcu taşımacılığından gerekli verimin alınmadığını göstermektedir. Ayrıca, ulusal ve uluslararası demiryolu yolcu taşımacılığının Türkiye ekonomisinin gelişmesine katkısının olmadığı anlamına gelmektedir. Aynı zamanda demiryolu yolcu taşımacılığının demiryolu yük taşımacılığına da etkisi bulunamamıştır.

DT Türkiye ekonomisi açısından vazgeçilmez taşımacılık türlerinden birisidir. Ayrıca, kişi başına düşen gelire olumlu etkisi bulunmaktadır. Kişi başına düşen gelirin yükselmesi durumunda, demiryolu yük ve yolcu taşımacılığı değerlerinin yükseleceği belirlenmiş oldu. Demiryolu taşımacılığının Türkiye ekonomisinin gelişmesine etkisi bulunmaktadır. Ekonomik gelişmelerin etkisi, kişi başına düşen geliri artmakta ve buna bağlı olarak yolcu ve yük taşımacılığında artmalar görülebilmektedir. Yolcu taşımacılığının Türkiye ekonomisi üzerinde etkisi bulunmamaktadır. Bu durum yolcu taşımacılığının turizm açısından değerlendirilmesi gerekmektedir. Taşımacılıkta, demiryolu taşımacılığına daha fazla

önem verilmesi gerekmektedir. Demiryolu taşımacılığının daha fazla talep görebilmesi için; teslimat sürelerinin kısaltılması, ürün toplama ve dağıtım organizasyonlarının daha iyi yapılması gerekmektedir.

1923-1926 yılları arasındaki verilere ulaşılamaması araştırmanın kısıtını oluşturmaktadır. Ayrıca COVID-19 salgını ve sonrası zamanlardaki verilerin işleme alınmaması araştırmanın bir diğer kısıtını oluşturmaktadır. Gelecekteki çalışmalara öneriler; diğer taşımacılık türlerindeki (karayolu, denizyolu, havayolu, boru hattı) yolcu ve yük taşımacılığının kişi başına düşen gelirlere etkileri araştırılabilir.

Kaynakça

- Acık, A. and Baser, S. O. (2018). The relationship between economic activities and rail freight transport . *Journal of Management Marketing and Logistics*, 5 (3), 182-193.
- Akdemir, F. (2023). Demiryolu mühendisliği yüksek hızlı demiryolu yatırımlarının bölgesel kalkınma etkisinin ARAS yöntemiyle değerlendirilmesi. *Railway Engineering*, 18, 14–25. <https://doi.org/10.47072/demiryolu.1220471>
- Alakaş, H.M., Kacar, C. ve Yazıcı, E. (2022). Yüksek hızlı tren üst yapı ihaleleri için teklif değerlerinin oyun teorisi ile belirlenmesi. *Teknik Dergi*, 33(3), 12003-12026.
- Arslan, M. (2015). *Demiryolu taşımacılığında istihdam politikaları ve Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları örneği* [Yüksek Lisans Tezi], İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Aytekin, İ. (2022). Türkiye’de karayolu ve demiryolu ulaştırma hizmetleri ile kalkınma arasındaki nedensellik ilişkisinin analizi. *Anatolian Journal of Economics and Business*, 6(1), 17–35.
- Bekem, B.R. (2016). *Demiryolu ulaştırma sektöründe serbestleşmenin demiryolu ulaştırmasının gelişimine etkisi* [Yüksek Lisans Tezi], Ürk Hava Kurumu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Demiryolu, İşletme Anabilim Dalı, Ankara.
- Beyzatlar, M. A. (2021). Türkiye’de demiryolu taşımacılığı ve altyapısının demografik etkileri. *Kent Akademisi*, 14(4), 1203–1218. <https://doi.org/10.35674/kent.974815>.
- Chen, Z., Xue, J., Rose, A. Z. ve Haynes, K. E. (2016). The impact of high-speed rail investment on economic and environmental change in China: A dynamic CGE analysis. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 92(2016), 232–245. <https://doi.org/10.1016/j.tra.2016.08.006>
- Diñçel, İ. Y. (2021). Sanayi üretimi ile yük taşımacılığı arasındaki eş-bütünleşme ve nedensellik ilişkisi. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 0–1. <https://doi.org/10.33399/biibfad.862383>
- Doğan, B., Eroğlu, Ö. ve Değer, O. (2016). Enflasyon ve faiz oranı arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2016–1), 1–1. <https://doi.org/10.18074/cnuibf.258>
- Erdoğan, E. (2010). *Demiryolu taşımacılığı seçimini etkileyen kriterlerin analitik hiyerarşi proses yöntemiyle belirlenmesi* [Yüksel Lisans Tezi], T.C. Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Gebze.
- Euronews, (2023). https://www.google.com/search?q=euronews+1927-1960+T%C3%BCrkiye%27de+ki%C5%9Fi+ba%C5%9F%C4%B1+milli+gelir&sca_esv=559012914&sxsrf=AB5stBiGrsIzNseIQ9KQ2WvMDcW14OiQzQ%3A1692690976925&ei=IGrkZO__N8ODxc8Pzb6VuAk&ved=0ahUKEwjvj5Oj5e-AAxXDQfEDHU1fBZcQ4dUDCA8&uact=5&oq=euronews+19271960+T%C3%BCrkiye%27de+ki%C5%9Fi+ba%C5%9F%C4%B1+milli+gelir&gs_lp=Egxnd3Mtd2l6LXNlcnAiN2V1cm9uZXdzIDE5MjctMTk2MkZBUw7xya2l5ZSsdKZSBracWfaSBiYcWfxLEgbWlsbGkgZ2VsaXJIAFAAWABwAHgBkAEAmAEAoAEAgqEAuAEDyAEAAEB4gMEGAAgQQ&scclient=gws-wiz-serp/27.05.2023
- Granger, C. W. J. (1969). Investigating causal relations by econometric models, *Econometrica*, 37(3), 424–438. <https://www.jstor.org/stable/1912791>.
- Kirchner, J. W., Feng, X. ve Neal, C. (2000). Frail chemistry and its implications for contaminant transport in catchments. *Nature*, 403(6769), 524–527. <https://doi.org/10.1038/35000537>.
- Koca, M. (2021). Lojistik sektörünün dış ticaret gelişimi üzerine etkisinin incelenmesi: Türkiye örneği. *Mersin Üniversitesi Denizcilik ve Lojistik Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 40-62.
- Koç, P. (2021). Demiryolu yatırımlarının kişi başına düşen gelir üzerindeki etkisinin analizi: Türkiye üzerine bir araştırma. *Railway Engineering*, 14, 77–86. <https://doi.org/10.47072/demiryolu.935982>

- Lingaitis, V. ve Sinkevičius, G. (2014). Passenger transport by railway: evaluation of economic and social phenomenon. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 110, 549–559. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.12.899>
- Nalçakan, M. (2003). *Türkiye ekonomisi açısından ulaştırma sektöründe demiryolu taşımacılığının önemi ve ekonometrik model ile Türkiye demiryolu yurtiçi yük taşıma talebinin analizi* [Doktora Tezi], Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Eskişehir.
- Önen, V. (2020). Arıma yöntemiyle Türkiye'nin hava yolu kargo talep tahmin modellemesi ve öngörüsü. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 18(4), 29–53. <https://doi.org/10.11611/yead.677319>
- Tolulope, A. O. ve Taiwo, A. (2013). Rail Transportand Economic Growthin Nige. *Australian Journal of Business and Management Research*, 3(05), 18–24.
- TÜİK, (2023). Türkiye İstatistik Kurumu, <https://www.tuik.gov.tr/>, 27.05.2023
- Wangai, A. W., Rohacs, D. ve Boros, A. (2020). Supporting the sustainable development of railway transport in developing countries. *Sustainability (Switzerland)*, 12(9). <https://doi.org/10.3390/SU12093572>.
- WBOD, (2023). World Bank Open Data, <https://data.worldbank.org/indicator/Is.Rrs.Totl.Km>, 24.06.2023
- Wu, C., Zhang, N. ve Xu, L. (2021). Travelers on the railway: An economic growth model of the effects of railway transportation infrastructure on consumption and sustainable economic growth. *Sustainability (Switzerland)*, 13(12). <https://doi.org/10.3390/su13126863>.
- Zhang, A., Wan, Y., ve Yang, H. (2019). Impacts of high-speed rail on airlines, airports and regional economies: A survey of recent research. *Transport Policy*, 81, A1-A19.

Etik kurul onayı

Bu çalışma deney, anket, ölçek, görüşme, gözlem, odak grup çalışması gibi nicel ya da nitel yöntemlerle veri toplamayı gerektiren hususları içermemesi sebebi ile etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Cumhuriyetten günümüze Türkiye'nin 100 yıllık sağlık politikaları ve dönüşüm süreci* Turkey's 100 year health policies and transformation process from the republic to the present

Gönderim Tarihi / Received: 30.08.2023

Aysun YILMAZTÜRK¹

Kabul Tarihi / Accepted: 11.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1352498](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1352498)

ÖZ: Sağlık politikası, bir ülkedeki sağlık sektörünün toplumsal ihtiyaçlar ve öncelikler belirlenerek düzenlenmesi ve yapılandırılması olarak tanımlanabilir. 1923'den günümüze dek uygulanan farklı sağlık politikaları ile sağlık hizmetlerinin niteliği ve toplumun sağlık düzeyi yükseltilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada Türkiye'de sağlık hizmetlerine yönelik izlenen politikaların ve sağlık alanında gerçekleştirilen reform çalışmalarının Cumhuriyetin kuruluşundan bugüne tarihsel süreçte gelişimi kronolojik olarak ele alınmaktadır. Söz konusu süreçte Türkiye'nin sağlık politikalarındaki dönüşüm süreci; demografik göstergeler, kurumlar ve altyapıları, sağlıkta insan gücü ve sağlığın finansmanı olmak üzere farklı kategorilere ait veriler ortaya konarak analiz edilmiştir. Ayrıca sağlık sektörünün tarihsel süreçte dönüşümü, ülkenin içinde bulunduğu siyasi, ekonomik, kültürel ve toplumsal ortamdan bağımsız ele alınamayacağı için bu faktörlere dayalı olarak Cumhuriyetten günümüze Türkiye'nin konjonktürel değişimi özetlenmiştir. Son olarak uygulanan sağlık politikalarındaki dönüşüm değerlendirilirken yapılan çalışmalar tarihsel dönemler halinde gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, Sağlık politikaları, Sağlıkta dönüşüm

ABSTRACT: Health policy can be defined as the regulation and structuring of the health sector in a country by determining social needs and priorities. With different health policies implemented since 1923, efforts have been made to improve the quality of health services and the health level of the society. This study chronologically examines the development of policies and reform efforts in the field of health care in Turkey since the foundation of the Republic. In this process, the transformation process in Turkey's health policies is analyzed by presenting data from different categories such as demographic indicators, institutions and their infrastructure, manpower in health and health financing. In addition, since the transformation of the health sector in the historical process cannot be handled independently from the political, economic, cultural and social environment in which the country is located, Turkey's cyclical change from the Republic to the present day has been summarized based on these factors. Finally, while evaluating the transformation in the health policies implemented, the studies carried out are shown in historical periods.

Keywords: Healthy, Health policies, Health transformation

* Bu makale, Prof. Dr. Ayşegül Mutlu danışmanlığında 2013 tarihinde tamamladığımız "Sağlıkta Dönüşüm Süreci ve Türkiye'de İlaç Sektörü Paydaşları Üzerine Etkileri" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi-İİBF/Maliye/Maliye Teorisi Anabilim Dalı, yilmazturk@balikesir.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3313-7594>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

In this section, previous studies in the literature on Turkish Health Policies are given. These articles deal with the history, changes and reforms of health policies in Turkey. These studies analyze Turkey's policy changes in the field of health from the perspectives of different periods, focusing on the development of health services, their effects on public welfare and the reasons for policy changes. Aydın (2022), Ak (2021) discuss Turkey's major reforms to transform and improve the health system since 2003 and the results of these reforms. It is concluded that the SDP created universal health insurance, family medicine and a model that improved access to health services, but failed to realize secondary and tertiary health services as desired. Fedai (2019), Oğuz (2020), in the planned period, health was seen as an area that increased social welfare and the state played a leading role in providing health services. However, it was emphasized that after the 1980s, with the impact of neoliberal policies, the private sector played a greater role in health policies. Cansever (2020) states that health planning plays an important role in the development of the health sector, effective use of resources and increasing the health level of the society. The common conclusion reached in other studies mentioned in the literature review is that health policies have changed and transformed since the republic.

Methodology

In this study, a document analysis method was used to examine the changes in health policies implemented from the proclamation of the Republic to the present day and to analyze these changes by identifying them periodically. The time period that the study focuses on covers the years 1923-2023. The study adopted a descriptive design and aimed to explain the changes in existing health policies over time, their reflections on society, policy preferences and changes in health indicators. Various data sources such as legal regulations, academic studies, health statistics and indicators were used for this study. While this research addresses the transformation process in health policies from a general perspective, the lack of data for some periods is a limitation of the study.

Findings and discussion

The findings of the study are evaluated from three different perspectives. First, the period from the Republic of Turkey covering the years 1923-2023 until today has been analyzed under four sub-headings: demographic indicators, manpower in health, infrastructure of health institutions and health economics using health indicators. Changes in the economic, cultural, political and social structures of a country between different periods lead to differentiation in the health policies to be implemented. In this context, the second point addressed was to analyze the health policies implemented in line with the economic, political and cultural-social changes in the 100-year historical period. Thus, the development of the current situation in health covering the period 1923-2022 is explained in terms of the conjunctural situation of the country. In the final evaluation, the periodical realizations of the health policies implemented are presented.

A general assessment of the transformation process of Turkey's health policies over the past 100 years reveals that health has been recognized as a right since 1923 and that the state has assumed multiple responsibilities in the health sector, planning, implementing, providing services and financing health policies. Policies implemented during this period included restructuring and reorganization of the health system, enactment of health legislation, establishment and expansion of many health facilities across the country, and giving priority to preventive health services. The support of the political environment is one of the biggest advantages. The current level of health in the country has improved in all areas.

Results and recommendations

Since the establishment of the Republic of Turkey, various policies have been implemented to increase the effectiveness of health services. In these policies, the Ministry of Health played a central role, emphasizing preventive health services and health education. From the 1950s onwards, therapeutic health services were also focused on, and in the 1960s, a welfare state approach to health was adopted and the "Law on the Socialization of Health Services" aimed to provide equal health services to all. The health reforms that started in the 1980s created a national health program under the influence of

neoliberal policies and a trend towards marketization was observed. The state assumed a regulatory and supervisory role and the private sector was encouraged to participate more effectively. With the understanding that health services imposed a financial burden on the state and therefore the state could not provide effective and quality services, the private sector was encouraged and state investments in health decreased. The Health Transformation Program, which started to be implemented in 2003, is the most recent and comprehensive reform example. It is observed that the health policies implemented since 1923 have varied depending on economic, political, social, etc. conjunctural changes, and all policy preferences have aimed to increase the effectiveness and efficiency of health services and to ensure that they reach all segments of society.

Giriş

Sağlığa ilişkin mal veya hizmetler, taşıdığı özellikler nedeniyle diğer mal veya hizmetlerden farklı olarak ele alınmalıdır. Sağlık hizmetleri genel olarak yarı kamusal mallar olarak sınıflandırılmaktadır. Bu tür mallar tüketimleri sonucu kişiye özel fayda sağlarken, beraberinde toplumsal fayda da getirmektedir. Sağlık hizmetlerinin kamusal nitelik taşıması, ortaya çıkan bu sosyal fayda nedeniyledir. Sağlık konusunda tüm topluma hizmet verilmesi gereği, devletin sağlık sektöründe yer almasını zorunlu kılmakta, sağlık hizmetlerinin sunumu, finansmanı ve örgütlenmesinde başrolde olmasını gerektirmektedir. Öncelikli rolü sağlık politikalarını belirlemek olan devletin tüm nüfus için sağlık koşullarının iyileştirilmesinde birincil sorumluluk sahibi olduğu görülmektedir. Sağlık koşullarının tüm toplum için iyileştirilmesi, aynı zamanda bir sağlık politikasının da temel amacıdır. Böylece devlet, kamu otoritesi olarak ulusal sağlık politikasının geliştirilmesinden sorumlu ana kurum olarak karşımıza çıkmaktadır (Navarro, 2007: 1).

Nüfusun sağlıklı bir şekilde hayatını devam ettirebilmesi için toplumun ihtiyaçları doğrultusunda bütçeden sağlık sektörüne ayrılan payın etkili bir şekilde kullanılması sağlık planlamaları yoluyla olmaktadır. Bu planlamalar sosyal ve ekonomik gelişmeye de katkı sağlar. Uygulanan sağlık politikaları, toplumların sağlık hizmetlerine erişimi, hizmet kalitesi ve sürdürülebilirliği açısından önemlidir. Çalışmada, öncelikle sağlık hizmetleri ve politikası ile ilgili teorik çerçeveye yer verildikten sonra, Türkiye'nin kuruluş yıllarından itibaren uygulanan sağlık politikalarının nasıl değişim gösterdiği, farklı zaman dilimlerindeki politika yaklaşımları ve sağlık sistemine etkileri incelenmiştir.

Ayrıca sağlık sektörünün yapılandırılmasında önem arz eden demografik göstergeler, insan gücü, kurumların fiziki altyapısı ve harcamaların finansmanına ait veriler dönemler itibariyle verilerek 1923-2022 yıllarını kapsayan 100 yıllık Cumhuriyet tarihimiz boyunca sağlık sisteminin gelişimi ele alınmıştır.

Sağlık kavramı, sağlık sistemleri ve sağlık politikalarının kavramsal boyutu

Sağlıklı bir çevrede sağlıklı bir yaşam sürdürebilme hakkı temel insan haklarından biri olarak insanlık tarihi kadar eskiye gidebilmektedir.

Sağlık kavramı 1940'lı yıllara kadar sadece hastalık, sakatlık ya da ölüm ile ilgisi kurulan dar bir çerçevede ele alınırken, bugün daha farklı ve geniş bir bakış açısını ifade etmektedir (Yenimahalleli, 2007: 1). Sağlık kavramı için Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından 1946 yılında yapılan tanım; “bedensel, ruhsal ve sosyal bakımdan tam bir iyilik hali”ni ifade etmekte ve yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu tanım, sağlıklı olma durumunu sadece fiziksel değil, sosyal ve psikolojik boyutlarıyla da ele alarak daha geniş bir çerçeveye kavuşturmuştur. Bu şekilde daha çağdaş bir yaklaşımı ifade etmekte; sadece hastalık-sakatlık haline indirgenen bireysel bir olgu olmanın ötesinde toplumsal yönüne de vurgu yapılmaktadır. Böylece sağlığın korunması kadar sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi de önemli hale gelmektedir.

Bugünkü çağdaş anlayışa göre, “barış, yeterli beslenme ve gelir, gerekli niteliklere sahip konut ile temiz içme suyu” sağlık için temel unsurlar arasında yer almaktadır. Bu unsurlar olmadan bir toplumda ekonomik gelişme ve kalkınma da mümkün değildir (Yıldırım, 1994: 3). Sağlıklı olmanın temel gereksinimleri olarak sayılan bu şartlar, biyolojik ve fiziki yaşam koşullarının insan sağlığı bakımından taşıdığı önemi vurgulamaktadır. Sağlık kavramının temel belirleyicileri olarak çevre faktörünü sırası ile genetik miras, yaşam tarzı tercihleri ve sağlık hizmetlerine erişim faktörleri izlemektedir. Özellikle çevre olmak üzere sayılan temel sağlık şartlarının sağlık sektörü dışında kalan unsurlar olması dikkat çekicidir. Bu husus sağlık hizmetlerinin sunumunda diğer birçok sektörle iş birliğini gerekli kılmaktadır. Bu noktada, evrensel düzeyde fiziksel, ruhsal ve sosyal bütünlüğün korunması olarak tanımlanan sağlık alanı sadece tedavi edici hizmetleri değil, koruyucu ve rehabilite edici hizmetleri de kapsamaktadır. Böylece tıbbi tanı ve tedavi uygulamaları kadar koruyucu sağlık hizmetleri de ulusal düzeyde toplumsal nitelik arz etmektedir.

Sağlık hizmetlerinin temel niteliği, tüm nüfusu ilgilendirmesi nedeniyle toplumsal özelliğinin olmasıdır. Bu özelliğiyle ekonomi alanında üretimi yapılan diğer mal ve hizmetlerden ayrılmaktadır. Sağlık

hizmetleri kendi özgün koşulları nedeniyle farklı bir piyasa yapısını ifade eder. Bu koşulların başında öncelikle kamu hizmeti niteliği taşınması gelmektedir. Nitekim sağlık hizmetleri, DSÖ tarafından, toplumun gereksinim ve isteklerine göre tüm önleyici ve tedavi ile ilgili etkinlikleri gerçekleştirmek amacıyla ülke genelinde düzenlenmiş sürdürülebilir sistem olarak kabul edilmektedir. Bu görüş, sağlık hakkının kamu tarafından güvence altına alınması gereğini; aksi durumlarda ise en azından devletin piyasayı düzenleme görevi bulunduğunu ifade etmektedir. “Çağdaş toplumlarda, bireyler için bir hak olarak kabul edilen sağlık hizmetleri, devlet için de bir sorumluluk olarak kabul edilmektedir” (Polatcan, 1989: 189). Böylece devlet, farklı sağlık merkezlerinde sağlık iş gücü vasıtasıyla sağlık hizmetlerini planlayan ve topluma hizmet edilmesini sağlayan kurum olarak görülmektedir. Tarihsel süreçte bakıldığında herkese sağlık hizmetinden yararlanma olanağının sağlanmasının devletin görevi olduğu düşüncesinin 19.yy ortalarında belirdiği, 1948 “Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi” ile toplumda yaşayan her bireyin üst seviyede sağlık hizmetine kavuşmasının doğal hakkı olduğunun ifade edildiği görülmektedir.

Sağlık hizmetlerinin kamusal nitelik taşınması ve devlet eliyle yürütülmesi gerektiği düşüncesi, ihtiyaç duyulan toplumsal fayda nedeniyle. Bu kamusal özellik ve tüm nüfusu ilgilendirmesi nedeniyle hizmetlerin etkin bir şekilde verilmemesi durumunda negatif dışsallık oluşabilmekte, toplumun tümünün zarar görmesi mümkün olabilmektedir. Kamusal dışı sağlık sektörünü diğer mal ve hizmet üretilen sektörlerden ayıran özelliklerden biri de hizmetin ne zaman talep edileceğinin belli olmamasıdır. Ayrıca maliyet belirsizliği söz konusudur.

Sağlık sistemi kavramına ve sağlık sistemlerinin yapı ve işleyişini etkileyen unsurlara bakıldığında, DSÖ 2000 yılı Raporu’nda bir sağlık sisteminin, sağlık alanındaki gelişmeleri ve yenilikleri takip etmesi ve sürdürülebilir olmasına vurgu yapıldığı görülmektedir. Sağlık sistemleri, sağlık sektörüne dâhil olan tüm sistem altyapılarını, bu alanda üretilen tüm mal ve hizmetleri, ürünlerin üretim ve tüketimine ilişkin tüm süreçleri kapsar. Bu kapsama mali yapı ve ekonomik boyut da dâhildir. Daha geniş anlamıyla sağlık sistemi, sağlık faaliyetlerinin maliyetlerinin karşılanması, bu alanda yapılan düzenlemeleri, hizmetlerin sunumu için gerekli kaynakların oluşturulmasını, çeşitli karar süreçlerini ve kurumları içerir. Bir sağlık sistemi, sağlığın iyileştirmesi sorumluluğu kadar hastalık sonucu oluşacak maliyetlerin karşılanması görevini de üstlenir. (Uğurluoğlu, 2005: 12). Böylece bir sağlık sisteminin, finansal koruma sağlanması, tüm nüfusun sağlık hizmetinden yüksek standartlarla yararlanması ve beklentilere yanıt verebilmesi olmak üzere üç temel amacından söz edilebilir.

Öte yandan bir sağlık sistemine dair bazı ölçüt ve göstergelerinden söz edilebilir. Sağlıkla ilgili mal ve hizmetlere ulaşabilme, ihtiyaca cevap verilebilmesi, hizmette süreklilik, herkesin eşit ve adil bir şekilde yararlanabilmesi, doğumdan itibaren beklenen yaşam süresi değerleri, sağlıkta insan gücü sayısına göre nüfus verileri gibi ölçütler sıralanabilir. Sağlık sisteminin mali yapısı bakımından birtakım ölçütlere bakıldığında toplam sağlık harcamasının toplam bütçeye ve GSYH’ya oranı, kamu ve özel sağlık harcamalarının oranı, kişi başına düşen sağlık harcaması, bu harcamaların neden olduğu mali yük ve ekonomi üzerindeki etkisi gibi göstergeler karşımıza çıkmaktadır.

Son olarak sağlık sistemlerinin işleyişini etkileyen unsurlara bakıldığında, bir ülkenin sağlık sistemi ile ilgili göstergeleri esas olarak uygulanan sağlık politikasının belirlediği görülmektedir. Sağlık verilerini etkileyen ikinci faktör, bireylerin sağlıklı olmak bilinciyle hareket etmeleri ve yaşam tarzı tercihleridir. Bu tercihler hem seçilen sağlık politikalarını etkilemekte, hem de bu politikaların etkisi altında kalınmaktadır. Sağlık verilerini etkileyen üçüncü unsur ise ülkenin ekonomik gücü ve gelirin adil dağılımıdır. Bu belirleyici unsurlar sağlık politikalarının uygulanmasında ülkeler arasında farklı sonuçlara neden olabilmektedir. Benzer sağlık altyapısına sahip ülkeler benzer siyasi, ekonomik ve sosyal yapı sergileseler de, sağlık verileri kadar sağlık sorunları da farklılaşmaktadır. Sonuç olarak sağlık kişisel olduğu kadar toplumsal bir olgudur ve her sağlık sisteminin karakteri farklılık göstermektedir.

Türkiye’de sağlık politikalarında dönüşüm süreci

Sağlık hizmetlerinin geliştirilmeye çalışılması Cumhuriyetin kuruluşu ile başlamıştır. Sağlık hizmetleri ile ilgili politikaların oluşturulmasında Batı’daki uygulamalar dikkate alınmıştır. 1920-1923 döneminde

daha çok mevzuata dönük geliştirme çabaları mevcuttur. Sağlık sektörü ile ilgili temel kanunların Cumhuriyetin ilk yıllarında (1923-1937) çıkarıldığı görülmektedir. Bu kanunlarla Sağlık Bakanlığının sorumluluk alanları belirlenmiş, özellikle koruyucu sağlık hizmetleri ön plana çıkarılmıştır. Bulaşıcı hastalıklarla mücadele yöntemlerine öncelik verilerek küçük yerleşim birimlerinde muayene ve tedavi merkezleri kurulmaya çalışılmıştır. Bu bölgelerde yerel yönetimlerin hastane açmalarının yolu açılmıştır. Aynı dönemde koruyucu hekimlik hizmetleri merkezi yönetim tarafından, tedaviye yönelik hizmetler ise yerel yönetimler tarafından yürütülmeye çalışılmıştır. Sağlık personeli ihtiyacını karşılamak üzere tıp fakülteleri ve yurtları açılarak mezunlarına zorunlu hizmet yükümlülüğü getirilmiştir. İlçelerde tedavi ve muayene merkezleri sayısı artırılmıştır. (Özden, 2005: 1504). Özellikle 1937'ye kadar Refik Saydam döneminde, şehirlerde sağlık müdürlükleri ilçe merkezlerinde ise hükümet tabiplikleri açılarak, sağlık organizasyonunun temelleri oluşturulmuş, önleyici sağlık hizmetleri merkezi otoritenin yetki ve sorumluluğuna verilerek bütçeden bu amaçla pay ayrılmıştır (Akdur, 1999: 50).

1938-1960 dönemleri arasında sağlık kuruluşları sayıca artırılırken, hastane yönetimi yerel yönetimlerin yetki alanından alınarak Sağlık Bakanlığına verilmiştir. Her ne kadar Cumhuriyetin ilk sağlık planı olan "Birinci 10 Yıllık Milli Sağlık Planı" 1946'da açıklanıp yasallaşmasa da, içeriği ile sonraki yıllarda ülkenin sağlık yapısını etkilemiştir. Bu planda ülkede yedi sağlık bölgesi yer almaktaydı. Bir bölgede bulunan her 40 köy için bir sağlık tesisi kurulacaktı. Tesislerde hem önleyici sağlık hizmetleri hem de tedaviye yönelik hizmetler söz konusu olacaktı. Ayrıca her bölgede bir tıp fakültesi kurulması hedeflenmişti. Nitekim UNICEF ve DSÖ'den alınan desteklerle çocuk ölümleri ve enfeksiyon kaynaklı ölümlerle mücadele amaçlı birçok doğumevi, Ana Çocuk Sağlığı Merkezleri, Verem Savaş Dernekleri kurulmuş, sağlık personeli yetiştirilmesinde mesafe alınmıştır. 1945'te sağlık merkezi sayısı 8 iken, 1950'de bu sayı 22, 1955'de 181, 1960'da ise 283 olmuştur. Beklenen ortalama ömür süresinin 1950-1955 yılları arasında 43,6 iken, 1960-1965 yıllarında 52,1, 1970-1975 yılları arasında ise 57,9 olarak gerçekleştiği görülmektedir. (Akdağ, 2010: 17).

Milli Sağlık Planı'nın 1946 yılındaki açıklamasında, ülkenin yedi farklı sağlık bölgesine ayrılması öngörülmüştü. 1954 yılındaki Milli Sağlık Programı'nın yayınlanmasıyla birlikte sağlık hizmetlerinin yapılandırılması için on altı sağlık bölgesinin oluşturulması planlanmış ve bu çerçevede detaylı stratejiler belirlenmiştir (Akdağ, 2010: 18).

1950-1960 dönemleri arasında sağlık alanında kaydedilen gelişmeler sayısal olarak görülmektedir. Bu dönemde doktor sayısı 6895'den 9826'ya, hemşire sayısı 737'den 2420'e ve ebe sayısı 1285'ten 3126'ya yükselmiştir. Hastane ve yatak sayısı da artarak 1950'de 19.038'den 1960'da 46.373'e ulaşmıştır. Aynı yıllarda yataklı sağlık kurum sayısı 201'den 566'ya çıkmıştır (Akdağ, 2010: 18).

1961-1980 dönemine bakıldığında, il ve ilçelerde kurulan hastane ve sağlık ocakları ile halkın ihtiyaçlarının giderilmesinde sürekliliği ve ulaşılabilirliği olan, birbiriyle entegre bir sistem kurulmaya çalışılmıştır. 1963'de ilk Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda sağlık hizmetleri ile ilgili olarak koruyucu sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması, sağlık personelinin bölgelerarası eşitsizlikler giderilecek şekilde dağılımının sağlanması, ilaç endüstrisinin güçlendirilmesi ve özel hastanelerin kurulmasının önünün açılması gibi hedefler konmuştur. 1965'de nüfus artışı destekleyen politikadan nüfus artışı sınırlamayı amaçlayan politikaya geçiş yapılmıştır. 1961 yılında kabul edilerek, 1963'de uygulanmaya başlanan "Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Kanunu" ile bu hizmetlerin eşit, sürekli, entegre ve kademeli olmasının yanında nüfusa göre organize edilmesi ilkeleri benimsenmiştir (Akın, 2006: 13). Bu kanunla hem koruyucu sağlık hizmetleri hem de birinci basamak tedavi edici hizmetlerin alınmasını sağlayacak sağlık ocaklarının nüfusa göre artırılması hedeflenmiştir. Köy ve mahallelerde sağlık ocaklarına bağlı olarak sağlık evlerinin kurulmasıyla sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve tüm nüfusa ulaştırılması düşünülmüştür. Ayrıca bölge hastaneleri ve bölge laboratuvarlarının kurularak Sağlık Grup Başkanlıklarına bağlanması yoluyla entegre bir sistem inşasının tamamlanması öngörülmüştür. Bu örgütlenme yapısı ile ileri bir yaklaşım olarak kabul edilen proje, pilot bölge olarak belirlenen Van'da uygulanmaya başlamıştır (Bostan, 2009: 21).

Sağlık hizmetlerinin sosyalleşmesi çalışmaları, doktor ve sağlık personeli sayısında yetersizlik, birimler arası iş birliği eksikliği, ödenek yetersizliği gibi nedenlerle istenen düzeyde seyretmese de 1966 yılı sonrasında da devam etmiştir. 1982 Anayasası'nda sağlık hizmetleri yeniden tanımlanarak devletin

herkesin sağlığını korumakla yükümlü olduğu, bu görevin kamu ve özel sektör eliyle yerine getirileceği ve Genel Sağlık Sigortası kurulabileceği ifade edilmiştir.

1987 yılında “Temel Sağlık Hizmetleri Kanunu” ile genel bir sağlık sigortası oluşturulmak istense de kanunla ilgili düzenlemeler uygulamaya konmamıştır. 1990’lı yıllarda ise küreselleşme ve liberalleşme akımlarına bağlı olarak dünyada birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de bir takım sağlık reformları görülmektedir. 1990 yılında Devlet Planlama Teşkilatı’nca (DPT) hazırlanan Sağlık Sektörü Master Planı’nı 1992’de başlatılan Yeşil Kart uygulaması takip etmiştir. Bu uygulamayla mali yetersizlik nedeniyle sağlık güvencesi olmayan kesime kamu tarafından ücretsiz sağlık hizmeti sağlanmıştır. 2001 yılında yeşil kart kullanan kesim 11 milyon ile nüfusun %17’sini oluşturmuştur.

2002 yılında “Acil Eylem Planı’nda Herkese Sağlık” başlığı altında uygulanacak reformlar bir takvime bağlanmış, 2003 yılına gelindiğinde Sağlıkta Dönüşüm Programı uygulanmaya geçirilmiştir. Bu program ile tüm yurttaşlar için ulaşılabilir olan bir sistemin oluşturulması, hizmetlerin etkin ve kaliteli olması, sağlık ihtiyaçlarının karşılanmasında özel sektör ile iş birliği yapılması ve sağlık harcamalarının karşılanmasında finansal sürdürülebilirlik hedeflenmiştir. Bu programda, 1980 sonrası rastlanan devletin sağlık hizmetlerinden çekilmesi ve özel sektörün bu hizmetlerin sunumu için teşvik edilmesi düşüncesi yeni bir bakış açısını göstermektedir.

Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP) ile getirilen en önemli yenilik, Genel Sağlık Sigortası (GSS) uygulamasıdır. 2008’de geçilen bu uygulama ile temel sağlık hizmetlerinden tüm vatandaşların yararlanması amaçlanmıştır. Sistem, herkesin sağlık hizmetlerine erişimini eşit ve standart hale getirme gerekçesiyle kurulmuştur. Herhangi bir sağlık güvencesi olmayan kişiler de sağlık hizmetlerinden yararlanabileceklerdir. SDP ile sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması, sağlık kurumlarının idari ve mali özerkliğe kavuşması, akılcı ilaç kullanımının sağlanması ve tüm sağlık bilgilerinin izlenebildiği veri tabanı oluşturulması şeklindeki hedeflerde 2003-2023 döneminde gelişmeler kaydedildiği söylenebilir.

Sonuç olarak Cumhuriyetimizin kuruluşundan bugüne sağlık alanında daha iyi hizmet vermeyi amaçlayan bir dizi reformun gerçekleştirilmiştir. Sağlık hizmetlerinin sunumu, altyapısı, insan gücü ve finansmanının sağlanmasında değişikliklere gidilmiş, devletin rolü bu süreç içinde dönüşüme uğramıştır.

Literatür taraması

Bu bölümde Türk Sağlık Politikaları ile ilgili olarak literatürde daha önce yapılmış çalışmalar verilmiştir. Belirtilen makaleler, Türkiye’deki sağlık politikalarının tarihçesi, değişimi ve uygulanan reformları ele alan çalışmalardır. Bu çalışmalar, Türkiye’nin sağlık alanındaki politika değişimlerini farklı dönemlerdeki perspektiflerden analiz ederek, sağlık hizmetlerinin gelişimi, toplum refahına etkileri ve politika değişimlerinin nedenlerine odaklanmaktadır.

Aydın (2022)’ye göre Türkiye’nin 2003’ten itibaren sağlık sistemini dönüştürmek ve iyileştirmek amacıyla gerçekleştirdiği önemli reformları ve bu reformların sonuçlarını ele almaktadır. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan bugüne kadar sağlık hizmetlerini iyileştirmek için yapılan yasal düzenlemeler ve uygulamalar açıklanmış, elde edilen sonuçlar tarihsel bir perspektifle değerlendirilmiştir. SDP ile evrensel sağlık sigortası, aile hekimliği ve sağlık hizmetlerine erişimi iyileştiren bir model oluşturulduğu, ancak ikincil ve üçüncül sağlık hizmetlerinin yerinden yönetimi istenilen şekilde gerçekleştirilemediği sonucuna varılmıştır.

Ak (2021)’e göre farklı dönemlerdeki sağlık politikalarının incelendiği ve bu politikaların çeşitli sonuçlar doğurduğunu ortaya koymaktadır. Sağlık politikalarındaki değişimler, bazen olumlu etkiler yaratmışken bazı alanlarda eksiklikleri göstermiştir. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren devletçilik ve halkçılık ilkeleri doğrultusunda başlayan sağlık politikaları, zaman içinde farklı programlar ve reformlarla şekillenmiştir. Ancak, özellikle SDP gibi büyük reformlar, bazı alanlarda beklenen sonuçları vermemiştir. İlaç fiyatlandırması gibi düzenlemeler olumlu etkiler yaratmışken, aile hekimliği sistemi ve kapı tutma modeli gibi alanlarda istenilen başarı elde edilememiştir. Ayrıca, pandemi gibi olağanüstü durumlar sağlık politikalarının zorluklarını ve eksikliklerini ortaya koymuştur. Bu nedenle, çalışma

sağlık politikalarının farklı dönemlerdeki değişimlerinin karmaşık bir tabloya işaret ettiğini göstermektedir.

Cansever (2020) çalışmasında, Türkiye'deki sağlık planlaması tarihini ele alarak, sağlık politikalarının amacını ve dönüşümünü incelemektedir. Sağlık planlamasının, sağlık sektörünün gelişiminde, kaynakların etkili kullanımında ve toplumun sağlık düzeyinin artırılmasında önemli bir rol oynadığını belirtmektedir. Cumhuriyet'ten günümüze sağlık planlamasındaki değişimi ve başarılı stratejik planları vurgulamakta, bunun Türkiye'nin sağlık hizmetleri ve toplumun sağlık durumu üzerinde olumlu etkileri olduğuna işaret etmektedir.

Oğuz (2020), Türkiye'deki sağlık politikaları 1900'lerden günümüze kadar incelenmiştir. Sağlık hizmetlerinin sunumunda önemli niceliksel gelişmeler gözlemlenirken, devlet 1980'lere kadar büyük ölçüde sağlık hizmetlerini sunma konusunda öncü rol oynamıştır. Ancak 1980'lerden itibaren özellikle 2002'den sonra hız kazanan neoliberal ekonomi politikalarıyla birlikte Türkiye'nin sağlık politikalarının zaman içinde dönüşüme uğradığı ve özellikle 2002'den sonra özel sektörün sağlık hizmetlerinde daha fazla rol aldığı yönündedir. Ayrıca, şehir hastaneleri ve kamu-özel iş birliği modellerinin yeni bir yönlendirme oluşturduğu belirtilmiştir.

Altındağ ve Yıldız (2020), sağlık alanında yaşanan gelişmeleri, sağlık hizmetlerini ve Türkiye'deki sağlık sistemi dönüşümünü ele alan bir incelemedir. Çalışmada yer alan bilgiler ve değerlendirmeler, sağlık politikalarının ve hizmetlerinin nasıl şekillendiği konusunda genel bir bakış sunmaktadır. Çalışma, sağlık harcamalarının artması, sağlık sigortalarının yükünün artması ve bu durumun sağlık reformlarını zorunlu hale getirdiğini belirtmektedir. SDP gibi reformların, sağlık harcamalarını kontrol altına almayı, hizmet kalitesini artırmayı ve sürdürülebilirliği sağlamayı amaçladığını vurgulamakta, ayrıca Türkiye'deki sağlık sistemindeki değişikliklerin, özellikle SDP'nin, sağlık hizmetlerinde ve yönetiminde önemli gelişmeleri beraberinde getirdiğini belirtmektedir.

Fedai (2019), çalışmasında sağlık hizmetlerinin Türkiye'deki tarihsel gelişimi incelenmiştir. 1923-2003 dönemi ele alınarak sağlık hizmetlerinin değişim süreci açıklanmıştır. Planlı dönemde sağlık, sosyal refahı artıran bir alan olarak görülmüş; 1980'lerden sonra sağlık politikaları özellikle özel sektörün teşvik edilmesi ve yapısal reformlar doğrultusunda değişmiştir. Sağlıkta dönüşüme odaklanılan bu dönemde kamunun sağlık yatırımları azalmış, özerklik ve modern işletmecilik vurgulanmıştır.

Sarı (2019), Türkiye'deki sağlık sisteminin dönüşümünü ve sağlık hizmetlerindeki gelişmeleri ele alarak, toplumsal refahın artırılmasında sağlığın önemine dikkat çekmekte ve sağlık politikalarının geliştirilmesi, karar alma süreçleri, uygulama ve değerlendirme aşamalarının sağlık alanındaki başarıyı etkilediği belirtilmektedir. Çalışma Türkiye'de sağlık sistemindeki değişimleri ve sağlık hizmetlerindeki gelişmeleri değerlendirerek, sağlık dönüşümünün toplum refahını artırmada önemini vurgulamaktadır.

Nesipoğlu (2018), sağlık politikalarının tarihsel gelişiminin ekonomik, siyasi, coğrafi, kültürel ve sosyal faktörlerin etkisiyle şekillendiğini ve politikaların belirlenmesi ile uygulanmasının bu unsurların etkisine bağlı olduğunu vurgulamaktadır.

Evsile (2018)'e göre Türkiye Cumhuriyeti kuruluş döneminden itibaren sağlık hizmetlerinde sınırlı bütçe kaynakları içerisinde olmasına rağmen önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Yeni devlet, hastane sayılarını artırmış, hasta yatak sayılarını çoğaltmış, sağlık personeli yetiştirmiş ve hastalıklarla mücadelede ciddi adımlar atmıştır. Bu çabalar neticesinde, hastalık oranları düşmüş, hastalıklarla mücadelede başarılar elde edilmiş ve sağlık hizmetlerine ulaşım kolaylaşmıştır. Bu şekilde, sağlık sektöründe Cumhuriyetin kuruluş döneminden itibaren sağlık politikalarında önemli ilerlemeler kaydedtiği sonucuna ulaşılmıştır.

Erol ve Özdemir (2018), 20. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak 1980'ler sonrası dönemi kapsayan çalışmasında 1980 sonrası neoliberal politikaların etkilerini inceleyerek, bu dönemdeki sağlık politikalarındaki değişimleri değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Neoliberal politikaların sağlık sektörüne etkilerini ve Türkiye'deki sağlık politikalarındaki değişimi ele alarak, sağlık hizmetlerindeki değişimleri,

sağlık harcaması artışlarını, finansman sorunlarını ve sosyal güvenlik sistemlerinin sürdürülebilirliğini eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmektedir.

Cansever (2018), Türkiye'nin kuruluş yıllarından başlayarak günümüze kadar olan dönemleri ele almaktadır. 1920'lerden itibaren başlayarak 1980 sonrasına kadar olan dönemlerdeki sağlık politikalarının ve devletin sağlık alanındaki rolünün nasıl değiştiği anlatılmaktadır. Türkiye'nin kuruluşundan günümüze sağlık politikalarının ve sağlık hizmetlerinin nasıl değiştiğini ve devletin bu alandaki rolünün nasıl dönüştüğünü ele almaktadır. Bu değişimler, hem dünya siyasi ve ekonomik koşullarının etkisiyle hem de Türkiye'nin içinde bulunduğu dönemsel durumlarla ilişkilendirilmektedir. Türkiye'nin sağlık politikalarının zaman içinde devletin rolüne, dünya siyasi ve ekonomik koşullarına ve içsel değişimlere bağlı olarak evrildiği ve sağlık hizmetlerinin farklı dönemlerde farklı anlayışlarla ele alındığı görülmektedir. Bu dönemsel değişimler, devletin sağlık alanındaki rolünün politika yapıcı, hizmet sunucu, denetleyici ve düzenleyici olarak değiştiğini ve sağlık hizmetlerinin topluma eşit şekilde ulaştırılması amacıyla çeşitli dönemlerde farklı politika ve uygulamaların hayata geçirildiğini göstermektedir.

Işıkçı (2016), Türkiye'deki sağlık politikasının neoliberal politikaların etkisiyle ciddi bir dönüşüme uğradığını ve bu dönüşümün toplum üzerindeki etkilerini analiz etmiştir. Neoliberal politikaların etkisiyle devletin sağlık hizmetlerinden çekildiği, sağlık hizmetlerinin piyasa taleplerine göre düzenlendiği ve sağlık hizmetlerinin maliyetlerinin arttığı ifade edilmektedir. Bu politika sonucunda sağlık hizmetlerinin kazananlarının piyasa aktörleri, kaybedenlerinin ise sağlık çalışanları ve dar gelirli vatandaşlar olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, bu dönüşümün toplumda sağlık eşitsizliklerini artırabileceği ve sağlık hizmetine erişimi daraltabileceği uyarısı yapılıyor. Türkiye'deki sağlık politikasının neoliberal politikaların etkisiyle dönüştüğünü ve bu dönüşümün toplumsal etkilerini incelemektedir. Neoliberal politikaların etkisiyle devletin sağlık hizmetlerinde geri çekildiği, sağlık hizmetlerinin piyasa taleplerine göre şekillendiği ve sağlık eşitsizliklerinin artabileceği vurgulanmaktadır.

Saltık (2014), Türk sağlık sisteminin tarihsel gelişimini ve değişimini anlatarak, başlangıçta Selçuklu Dönemi'nde önemli adımlar atıldığını, Osmanlı döneminde ise duraksama yaşandığını belirtmiştir. Batı'dan etkilenerek sağlık hizmetlerinin yaygınlaşmaya başladığı, kurumsallaşma çabalarının arttığı ve sağlık hizmetlerinin toplumsallaştığı ifade edilerek, günümüzde ise büyük sağlık sektörü çalışanı ve yaygın kamu-özel sağlık kurumları ile dinamik bir yönetim sürecinin devam ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Kökçü (2014), Türkiye'de Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar olan sağlık politikalarını ele almaktadır. Türkiye'deki sağlık politikalarında yaşanan tarihsel değişimleri özetlemektedir. Ayrıca, sağlık hizmetlerinin sürdürülebilirliği ve akılcı kaynak kullanımı gibi konulara da vurgu yapmaktadır. Türkiye'deki sağlık politikalarının tarihsel gelişimi ve günümüzdeki durumu anlatılmaktadır. Cumhuriyetin başlangıcında koruyucu sağlık hizmetleri öne çıkmış, sonraki dönemlerde tedavi edici hizmetler de önem kazanmıştır. Son on yılda ise sosyal sigortalar kurumlarının birleştirilmesi, aile hekimliği sistemine geçilmesi, hastane yönetiminde özerklik ve performansa dayalı ödeme gibi değişiklikler gerçekleşmiştir. Sürdürülebilirlik ve akılcı kaynak kullanımı vurgulanmıştır.

Kurt ve Şaşmaz (2012), Türkiye'deki sağlık hizmetlerinin tarihçesini ve özellikle sosyalleştirme sürecini ele almaktadır. 1961 yılında başlayan sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilme sürecini ve bu sürecin sonraki yıllarda nasıl geliştiğini açıklamaktadır. Ayrıca, 2003 yılında gerçekleştirilen "SDP ile sosyalleştirme sürecinin sona erdiğini belirtmektedir. Bu nedenle çalışma, 1960'ların ortasından 2000'lerin başına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Sosyalleştirmenin sağlık hizmetlerini toplumsal eşitsizlikleri azaltarak, herkese eşit, nitelikli ve ücretsiz hizmet sunma amacı doğrultusunda şekillendirdiğini vurgulamaktadır. Ancak zamanla politik ve ekonomik engeller nedeniyle sosyalleştirme ilkelerinden uzaklaşıldığı ve özelleştirmeye doğru bir dönüş olduğu belirtilmektedir. Çalışmadaki önerilere göre, sağlık hizmetlerinin devletin anayasal görevi olarak kabul edilmesi, koruyucu hizmetlere öncelik verilmesi ve nitelikli sağlık yöneticileri kadrosunun oluşturulması gerektiği vurgulanmaktadır.

Ağırbaş vd (2011), çalışmasında Cumhuriyetin ilk yıllarında, özellikle Atatürk döneminde sağlık alanında evrensel bir politikanın benimsendiği ve bu politikanın koruyucu sağlık hizmetleri, sağlık eğitimi, toplum katılımı ve hastalıklarla mücadelesi gibi yaklaşımlarla şekillendiği ve uygulandığı, Atatürk dönemi sağlık politikalarının günümüz sağlık politikalarına örnek olacak nitelikte olduğu sonucuna varılmıştır.

Yaşar (2010), bu çalışmada, Türkiye'deki sağlık politikalarının ve sağlık hizmetlerinin performansını incelemekte, bu politikaların belirlenen nihai hedeflere ulaşma sürecini değerlendirmektedir. Sonuç olarak, Türkiye'nin sağlık sisteminin nihai hedeflerine henüz ulaşamadığını ve Türk sağlık politikalarının tam anlamıyla başarılı olmadığı sonucuna varmaktadır. Sağlık politikalarının iyileştirilmesi için hem sağlık durumunu düzeltmeye yönelik önlemlerin artırılması hem de sosyal politikaların güçlendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Karabulut (2007), Dr. Refik Saydam'ın 1925-1937 yıllarındaki Sağlık Bakanlığı döneminin Türkiye'deki sağlık politikalarına büyük etkileri olduğunu vurgulamaktadır. Bu dönem, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki ulusal coşkunun ve halkçı devlet anlayışının sağlık hizmetlerine yansıdığı bir dönem olarak öne çıkarılmıştır. Dr. Saydam'ın liderliği altında sağlık hizmetleri, halkın ihtiyaçlarına odaklı olarak düzenlenmiş ve sosyal devlet anlayışının örnekleri sunulmuştur. Bu dönemin sağlık politikaları, Türkiye'nin gelecekteki sağlık hizmetlerinin temelini atmış ve ilerleyen yıllarda da izlenecek yolu belirlemiştir.

Ağartan (2005), bu çalışmada Türk refah devletinin yeniden yapılanması çerçevesinde sağlık sektöründeki politika sürecini incelemekte, sağlık politikası ve reformunun hükümetin yürütme organları tarafından yönlendirildiğini doğrularken, aynı zamanda çıkar gruplarının daha etkin katılımının da arttığına işaret etmektedir. AB'nin rolü de göz önüne alınırsa, gelecekteki sağlık politikasının nasıl şekillenebileceği öngörülebilir. Ayrıca Sağlık Bakanlığının 'dönüşüm' ve 'reform' tanımlarıyla, sağlık sisteminde önemli değişikliklerin yaşandığı ve yeni aktörlerin etkisinin arttığı belirtilmektedir.

Bu çalışmalara dayanarak Türkiye'nin sağlık politikalarının tarihi seyrinde dönemsel gelişmeler gösterdiği ve farklı dönemlerde farklı politika yaklaşımlarının benimsendiği sonucuna ulaşılabilmektedir.

Yöntem

Araştırma yöntemi olarak, araştırma konusu olan Cumhuriyetten günümüze uygulanan sağlık politikalarındaki dönüşüm sürecinin, dönemler itibarıyla tespit edilmesini ve bu tespitler üzerinden değerlendirmelerde bulunulmasını sağlayan doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın konusu 1923-2023 dönemini kapsamaktadır. Araştırma, betimsel bir tasarımı benimsemektedir. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, TÜİK ve OECD tarafından kamuoyuna sunulan istatistik veriler incelenerek, mevcut sağlık politikalarının zaman içindeki değişimi, bu değişimin topluma nasıl yansıdığı, politika tercihlerinin ve sağlık göstergelerinin değişiminin tarihî seyrini açıklamayı hedeflemektedir. Çalışmada çeşitli veri kaynakları kullanılmıştır. Geçmiş dönemlerdeki politika tercihlerinin gelişimini yansıtmak amacıyla sağlık politikalarının yasal zeminini oluşturan yasa, yönetmelik, kararlar ve diğer resmi belgeler veri kaynaklarının bir kısmını oluşturmaktadır. Öte yandan sağlık alanında dönemler itibarıyla değişen eğilimleri ve sonuçlarını detaylı bir şekilde ele almak açısından sağlık politikalarıyla ilgili akademik çalışmalardan yararlanılmıştır. Ayrıca sağlık hizmetlerinin performansının ve etkilerinin değerlendirilmesinde sağlık istatistikleri ve göstergeleri kullanılmıştır. Bu araştırma, sağlık politikalarındaki dönüşüm sürecini genel bir bakış açısıyla ele alırken bazı dönemlere ait verilere ulaşamaması çalışmanın sınırlılığı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bulgular ve tartışma

Bu bölümde araştırmanın bulguları sunulmuştur. İlk olarak 1923-2023 yıllarını kapsayan Cumhuriyetten günümüze kadar geçen süreç, sağlık göstergelerinden faydalanılarak demografik göstergeler, sağlıkta insan gücü, sağlık kurumlarının altyapısı ve sağlık ekonomisi olmak üzere dört alt başlıkta incelenmiş

ve 100 yıllık tarihsel süreçte yaşanan ekonomik, siyasi ve toplumsal değişimlere bağlı olarak uygulanan sağlık politikaları ele alınmıştır.

Araştırma sonucunda elde edilen bulgular aşağıda özetlenmiştir.

Tablo 1: Cumhuriyetten günümüze temel sağlık göstergelerinin karşılaştırılması (1923-2023)

	1923	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2023*
GENEL DEMOGRAFİK GÖSTERGELER											
Nüfus	13,6 ¹	16,2 ²	17,8 ³	20,9	27,8	35,6	44,7	56,5	67,8	73,7	85,7 ⁴
Nüfus Artış Hızı	-	2,3 ⁵	2,1	2,3	3,1	2,7	2,2	2,3	2,0	1,6	0,7
Kırsal Nüfus	75,8	76,5	75,6	75	68,1	61,5	56,1	41	35,1	23,7	14,8
Kentsel Nüfus	24,2 ⁶	23,5	24,4	25	31,9	38,5	43,9	59	64,9	76,3	85,2
D. Beklenen Yaşam Süre	-	-	38,1	43,6	48,3	54,2	58,1	67,5	71,1	74,3	78,6 ⁸
Toplam Nüfus/Yaşlı Nüfus Payı	-	-	-	3,3	3,6	4,4	4,7	4,4	6,7	7,1	9,9
Doğurganlık Oranı	-	-	-	6,7	6,4	5	4,6	3,1	2,3	2,1	1,7
SAĞLIK HİZMETİ VERİLEN KURUMLAR VE ALTYAPILARI											
Tedavi Edilen Hasta Sayısı	366.096 ⁷	1.027.569 ⁸	1.632.342 ⁹	-	-	-	-	-	-	-	675.652.190
Hastane Sayısı	86	182	198	201	566	746	826	899	1226	1439	1.547
Yatak Sayısı	6437	11.398	14.383	18.837	45.807	71.876	99.117	136.638	172.449	200.239	256.953
SAĞLIKTA İNSAN GÜCÜ											
Hekim Sayısı	344	1182	2378	6895	9826	15.856	27.223	50.639	85.117	123.447	183.569
Hemşire Sayısı	-	202	405	737	2420	8796	26.880	44.984	71.600	114.772	232.442
Ebe Sayısı	136	400	616	1285	3126	11.321	15.880	30.415	41.590	50.343	57.908
Diğer Personel	620	1395	1833	5908	6691	16.210	30.319	32.518	34.259	99.302	219.630
SAĞLIK EKONOMİSİ VE FİNANSMANI											
Sağlık B. Bütçe Payı	2,24	1,75	2,31	2,98	4,61	2,97	4,05	3,92	2,26	4,86	6,63
TSH/GSYH	-	-	-	-	-	-	4,2	4,8	4,8	5,3	4,9
Kamu SH/TSH	-	-	-	-	-	-	29,4	61,0	62,9	78,6	79,2
Özel SH/TSH	-	-	-	-	-	-	70,6	39,0	37,1	21,4	20,8
Cepten SH/TSH	-	-	-	-	-	-	-	-	27,6	16,3	15,9
KSH/GSYH	-	-	-	-	-	-	0,7	3	3,0	4,2	3,9
ÖSH/GSYH	-	-	-	-	-	-	3,5	1,8	1,8	1,1	1

*2023 yılına ait verilere henüz sağlık istatistiklerinde ulaşılamadığından bu sütundaki veriler 2022 yılına aittir. Sağlık ekonomisi ve finansmanı verileri 2021 yılına aittir.

¹Cumhuriyet döneminde ilk nüfus sayımı 1927 yılında yapılmıştır.

²1935'te ikinci sayım yapıldıktan sonra her beş yılda bir nüfus sayımı yapılmıştır. 1990 yılından itibaren 10 yılda bir sayım yapılması kararlaştırılmıştır.

³Demografik göstergeler başlığında (Nüfus-Artış hızı-Kırsal-Kentsel Nüfus-Doğumda Beklenen yaşam süresi-Yaşlı nüfus payı-Doğurganlık oranı) 1940 yılına ait olan veriler 1945 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre düzenlenmiştir.

⁴Adrese dayalı nüfus kayıt sistemine göre 31 Aralık 2022 tarihi itibarıyla Türkiye'nin nüfusu **85.279.553** kişidir.

⁵İkinci nüfus sayımının 1935 yılında yapılması nedeniyle nüfus artış hızı oranının değişimi, kırsal ve kentsel nüfus rakamları 1935 yılına aittir.

⁶1920 yılına ait dönemin Kırsal ve kentsel nüfus oranı değerlendirilmesinde rakamlar ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılına aittir.

⁷1925 yılına aittir ve çeşitli sağlık kuruluşlarında tedavi edilen hasta sayılarını kapsamaktadır. Türkiye genelindeki 246 hastaneyi kapsamaktadır.

⁸Çeşitli sağlık kuruluşlarında tedavi edilen hasta sayılarını kapsamaktadır. Türkiye genelindeki 335 hastaneyi kapsamaktadır.

⁹1937 yılına aittir ve çeşitli sağlık kuruluşlarında tedavi edilen hasta sayılarını kapsamaktadır. Türkiye genelindeki 363 hastaneyi kapsamaktadır.

Tablo 1'de Türkiye'nin 1923'den günümüze kadar temel sağlık göstergeleri yer almaktadır. Bir ülkenin farklı dönemleri arasında ekonomik, kültürel, siyasi ve sosyal yapılarında değişim olması uygulanacak sağlık politikalarının da farklılaşmasına yol açmaktadır. Bu çalışma ile 1923-2022 dönemini kapsayan sağıktaki mevcut durumun gelişimi açıklanacaktır. Çalışmanın bu kısmında OECD, Dünya Bankası ve DSÖ uluslararası aktörler ve Sağlık Bakanlığı, TÜİK, Hazine ve Maliye Bakanlığı gibi ulusal kuruluşlar tarafından yayınlanan verilerden elde edilen bilgiler aracılığıyla sağlık hizmetlerinin gelişimi, demografik değişim, sağlık kurumlarının altyapısı, sağıkta insan gücü ve sağık finansmanı olmak üzere dört ana başlıkla ilgili sağık göstergelerine bağılı olarak bir analize tabi tutulmuştur.

Türkiye'nin 1923-2022 yılları arası demografik yapısı incelendiğinde, Nüfus kayıt sistemine göre 2022 yılı itibarıyla Türkiye'nin nüfusu 85.279.553'tür. Cumhuriyet tarihindeki ilk nüfus sayımı 1927 yılında yapılmıştır. Bu tarihten itibaren Türkiye nüfusunun yıllar itibarıyla sürekli artış eğiliminde olduğu söylenebilir. Bu artış eğiliminin gelişimi detaylı olarak analiz edildiğinde Cumhuriyetin ilk yıllarında savaşlar-hastalıklar nedeniyle nüfus kaybı yaşaması, tarımda çalışacak nüfusa ihtiyaç duyulması, güçlü bir orduya sahip olma zorunluluğu gibi sebeplerle 1960'lı yıllara kadar nüfus artırıcı politikalar izlenmiştir. Nitekim 1935'te 2,3 olarak tespit edilen nüfus artış hızının 1955 ve 1960 nüfus sayımlarında, 3,1 ile Cumhuriyet tarihinin en yüksek düzeyine ulaşması bu politikaların sonucu olarak görülebilir. 1945 yılında bu artış hızının 2,1'e gerilemesini II. Dünya Savaşı'nın etkisine bağlamak mümkündür. Aynı dönem içinde ortalama doğumda yaşam beklentisi 38,1 olarak ilk kez hesaplanmıştır ve takip eden yıllarda sürekli arttığı görülmektedir. 2020 yılına gelindiğinde doğumda beklenen yaşam süresi 78,6'ya yükselmiştir. 1960'lı yıllardan itibaren nüfus artış hızını azaltmaya yönelik politikaların benimsendiği, Sağlık Bakanlığı ve DPT'nin bu doğrultuda kararlar aldığı, nüfus planlamaları çalışmalarına geçildiği görülmektedir. Nüfus artış hızını azaltmaya yönelik benimsenen politika sonucu 1980'de 2,2'ye gerileyen artış hızı oranının sonraki dönemlerde de düşmeye devam ettiği ve 2022'ye gelindiğinde 0,71'e indiği görülmektedir.

Türkiye'nin nüfus yapısında, kentleşme oranında büyük bir değişim yaşandığı görülmektedir. İlk nüfus sayımının yapıldığı 1927'de toplam nüfusun %75,8'i kırsal bölgelerde, %24,2'si ise kentsel bölgelerde yaşarken, günümüzde bu oranın tersine döndüğü anlaşılmaktadır. TÜİK Kır-Kent Nüfus İstatistiği 2022'ye göre Türkiye nüfusunun %14,8'i kırsal alanda (belde ve köyler) yaşarken, %85,2'si kentsel (orta-yoğun kentler) alanlarda yaşamaktadır (TÜİK, 2022). 1960'lı yıllarda nüfusun kentleşme oranının artması ile birlikte sağık eğilimleri değişmiş, sağık hizmetlerinin ekonomik ve toplumsal boyutu farklılıklar göstermeye başlamıştır. (Küçük, 2018: 121; Cansever ve Tüfekçi, 2020: 229). 1970-1980'li yıllar sağık altyapısı ve personeli yetersizliğinin devam ettiği yıllardır. 1990'lı yıllarda kır-kent nüfusunun yer değiştirmesi (%41-%59) sağık hizmetlerine olan talebi artırmış, bölgesel farklılıklar ortaya çıkmış ve sağık hizmetlerine erişimde sorunlar baş göstermeye devam etmiştir. 2002 sonrası dönemde SDP'nin uygulanmaya başlamasıyla sağığa erişimin önündeki engellerin kaldırılmaya çalışıldığı görülmüştür (Cansever, 2020: 387).

Bir diğer demografik gösterge doğurganlık oranı ve toplam nüfus içerisinde yaşlı nüfusun payıdır. Doğurganlık oranı, hem ülkenin gelecekteki nüfus dağılımını belirleyen hem de sağık hizmetlerini etkileyen önemli bir orandır. Bu oranlara 1950'li yıllardan itibaren ulaşılmaktadır. TÜSİAD'ın yayımlanmış olduğu raporda (TÜSİAD, 1999: 45), 1950 yılında doğurganlık oranı 6,7 ile en yüksek oranı

oluştururken, 1980'lerde 4,6; 2000'li yıllarda 2,3 ve 2022 yılında 1,7 olarak gerçekleşmiş ve büyük oranda düşüş yaşanmıştır.

Türkiye'nin önemli özelliklerinden biri genç nüfusa sahip olmasıdır. Bu nüfus toplam nüfusun yüzde 22'sini (TÜİK-2022) oluşturur. Genç nüfus oranı 1965'ten beri giderek azalmakta ve toplum yaşlanmaktadır. Daha iyi yaşam şartları, daha iyi eğitim olanakları, sağlık hizmetlerine erişim kolaylığı gibi nedenlerle doğumdan itibaren beklenen yaşam süresinde artışa neden olmuş, ortalama yaşam süresi tüm dünyada artış göstermiştir. Böylece dünya genelinde olduğu gibi Türkiye'de de nüfusun yaşlandığı görülmektedir. Özellikle 1950'li yılların başlarında toplam nüfus içerisinde yaşlı nüfusun payı 3,3'e karşılık gelirken, yılların seyrine baktıkça devamlı bir artış ile 2022 yılında yaşlı nüfusun payı 9,9'a yükselmiştir. Böylece daha fazla yaşlı bireyin sağlık hizmeti talebine bağlı olarak yapılacak sağlık harcamalarının da artacağı açıktır (Kurtulmuş, 1998: 62; Getzen, 2004: 243; Bhat, 2005: 215; Cansever, 2020: 106). Sonuç olarak Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar geçen 100 yıllık tarihi süreçte demografik göstergeler, nüfusun artmaya devam etmekle birlikte nüfus artış hızının düşmekte olduğu, kentleşme oranındaki artışa bağlı olarak kır-kent nüfusunun yer değiştirdiği ve genç nüfusun toplam nüfus içindeki oranının azalmakta; yaşlı nüfusun ise artmakta olduğu görülmektedir.

Sağlık sisteminin yeterli ve etkin hizmet sunabilmesi, demografik göstergeler yanında sağlık alanında çalışan işgücünün niteliği, sayısal yeterliliği ve sağlık kurumlarının altyapı özellikleri gibi göstergelere de bağlıdır. Bu iki faktör birlikte değerlendirildiğinde, Tablo 1'de 1923-2023 döneminde toplam sağlık personeli sayısı, doktor, ebe, hemşire ve diğer sağlık çalışanlarından oluşacak şekilde bir dağılım göstermektedir. Sağlık kurumlarının altyapı göstergeleri ise hastane-yatak sayıları ve tedavi gören hasta sayıları üzerinden değerlendirilmiştir.

Türkiye'de sağlık altyapısı ve sağlıkta insan gücü politikaları 1923-2023 yılları arasında dönemsel olarak incelendiğinde, ilk olarak Cumhuriyetin başlangıcında sağlık teşkilatı, insan gücü ve sağlık hizmetlerinin yetersizliği söz konusudur. 1923 yılında tüm yurttaki sağlık hizmetleri 344 doktor, 136 ebe, 620 sağlık personeli ve 86 sağlık hizmeti veren kurumla gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam'ın yönetiminde, 1923-1937 yılları arasında sağlık personeli yetiştirilmesine öncelik verilmiş, sağlık sisteminin yapılandırılması ve örgütlenmesi için 51 kanun ve 18 tüzük çıkartılmıştır (Sağlık Bakanlığı, 1988: 45-49). 1945 yılındaki en önemli gelişme koruyucu hizmetlerin Sağlık Bakanlığı, tedavi hizmetlerinin yerel yönetimlere bırakıldığı uygulama yerine yerel yönetimlerde sağlık merkezlerinin Sağlık Bakanlığına bağlanmasıdır. 1945-1960 döneminde sağlık personeli sayısı iki kat artmıştır. SSK'nın kurulması da bu döneme rastlamaktadır.

1960-1980 yılları arasında planlı kalkınma dönemine geçilerek Beş Yıllık Kalkınma Planları doğrultusunda sağlık kurumu ve personel sayılarının artırılması öngörülmüştür. 1961 Anayasası ile sağlık, devletin anayasal bir görevi haline getirilmiştir. 1970'li yıllarda insan gücü sayısında ciddi iyileşmeler görülmüş, hekim sayısı yaklaşık 2 kat, ebe ve hemşire sayıları yaklaşık 3 kat artmıştır, sağlık ocağı sistemi kurulmuş, tesis-yatak sayılarında iyileşmeler sağlanmıştır. 1978-1980 yılları arasında tam gün çalışma getirilmiştir. Sosyalleştirme hizmetlerine finansman yaratmak için ek vergiler toplanmaya başlamıştır.

1980-2000 yılları arasında da sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi ve iyileştirilmesi için okullar açılması ve personel eğitimi önemini korumuştur. 2000-2010 yıllarına gelindiğinde SDP ile aile hekimliği sistemine geçilmiş, tüm sağlık tesisleri SGK bünyesinde toplanmıştır.

Cumhuriyetin başlangıcından günümüze kısaca değindiğimiz tüm bu dönemler boyunca sağlık hizmetlerinin gereksinimlerine uygun sağlık personelinin sayı, dağılım, nitelik ve yetkinliği sağlık politikalarının merkezinde yer almıştır.

Günümüzde demografik ve ekonomik göstergelerdeki değişim, sağlık hizmetlerinin sunumunda mali yükünde artışlara işaret etmektedir. Nüfusun yaşlanması, sosyal güvenlik ve sağlık sistemlerinde yüksek maliyetleri beraberinde getirmekte, bu durum sağlık harcamalarının finansmanında doğru stratejiler belirlenmesinin önemini karşımıza çıkarmaktadır.

Tablo 1’de sağlığın finansmanı konusu değerlendirildiğinde öncelikle Türkiye’de sağlık harcamalarının dünyada olduğu gibi kamu ve özel kesim tarafından karşılandığı ifade edilmelidir. Kamu kesimi; merkezi yönetim, mahalli yönetim ve sosyal güvenlik kurumunu kapsamaktadır. Özel kesim ise hane halkı tarafından cepten yapılan harcamalar ile diğerlerini (banka sandıkları, KİT’ler, vakıf üniversiteleri vs.) kapsar. 1923-2022 dönemi 10’ar yıllık periyotlar halinde incelendiğinde, Cumhuriyetin ilk yıllarında sağlığa verilen önemin, ülkenin ekonomik koşulları yeterli olmasa da bütçe rakamlarına yansıdığı görülmektedir. Bu dönemde Sağlık Bakanlığı bütçesinin bütçe içindeki payı 2,24’tür. 1930 yılı başında bu oranın 1,75’e düşmesi dünyada yaşanan ekonomik bunalımın etkisiyle kamu gelirlerine göre kamu harcamalarını dengelemek amaçlı önlemler alınmasının bir sonucu olarak görülebilir. Bu dönemde Sağlık Bakanlığı bütçesi her geçen yıl artsa da bütçedeki payı bakımından %0,6’lık sınırlı bir artış gerçekleşmiştir. Bütçeden ayrılan pay toplumun sağlık seviyesinin yükseltilebilmesi için yetersiz görünse de savaş sonrası borçların ödendiği, kaynakların yetersiz olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

1940-1960 yılları arasında şehirlerin hızlı büyümesiyle kentli nüfusun artışı, sağlık hizmetlerine talebi artırmış, sosyal güvenlik sistemleri adına SSK ve Emekli Sandığı kurulmuştur. Bu dönemde sağlık eğilimlerinin değişmesi, sağlık hizmetlerinin ekonomik ve toplumsal gerekliliğinin artması sonucu sağlık sektörüne ayrılan payında arttığı görülmektedir. Sağlık Bakanlığının bütçeden aldığı pay 1940’larda 2,31 iken 1960’lara gelindiğinde 4,61’e yükselmiştir. Bu dönemde sağlık hizmetleri tüm ülkede yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır.

1960-1980’li yıllarda temel hizmetler sayılan eğitim ve sağlık hizmetlerinin ülke geneline yaygınlaştırılması politikası, sosyalleştirme programı ve planlama çalışmalarıyla sürdürülmüş, sağlık sektörüne ayrılan pay artmış ancak bütçe içindeki oran azalma göstermiştir. Sağlık Bakanlığının bütçeden aldığı payın 1960’da 4,61’den, 1970’li yıllarda 2,97’ye düşmesi dönemin ekonomik ve siyasi konjonktüründeki istikrarsızlıklara bağlanabilir.

1980 sonrası dönemde ise neoliberalleşmenin sağlık sektöründe de etkisini göstermesi, piyasa egemenliğinin güçlenmesi, devletin sosyal alanlarda geri plana çekilmesi anlayışı, sağlığa ayrılan bütçe payının düşme eğilimine girmesine neden olmuştur. 1990’da 3,92 olan bu oran 2000 yılında 2,26’ya gerilemiştir.

2003 yılı itibariyle uygulamaya başlanan SDP ile sağlık sektörüne bütçeden ayrılan payın arttığı, aynı zamanda sağlık harcamalarına paralel olarak kamu harcamalarında da artış görülmektedir. Öte yandan hane halkının cepten yaptığı azalma ve özel sağlık sigortalarında artış yaşanmaktadır (Belek, 2012: 164-174). Bu dönemde uygulamaya başlanan SDP ile ilgili olarak Türkiye ile Dünya Bankası arasında birçok borç anlaşması imzalanmıştır. Bu borç anlaşmalarının da sağlığa ayrılan pay üzerinde önemli etkisi olduğunu ve uygulamayı kolaylaştırdığını söylemek mümkündür.

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren sağlık harcamalarında kamu kesiminin payı özellikle ekonomik yetersizliklerin yaşandığı 1923-1940 dönemi sonrası artış eğiliminde olmuştur. 1980’li yıllarda ise sağlıkta reform çalışmaları ile kamunun rolü daha çok piyasa düzenleyici ve denetleyici olarak sınırlandırılmak istenmiştir. Ancak günümüzde bu hedefe ulaşamadığı, sağlık harcamalarının finansmanını büyük oranda kamunun üstlendiği, 2021 yılı itibariyle toplam sağlık harcamaları içindeki kamu kesimi payının %79,2 olduğu görülmektedir. Kamu kesiminin aksine özel sağlık harcamalarının ise toplam sağlık harcamaları (TSH) içindeki payının düşüş seyri izlediği ve 2021 yılında %20,8 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Benzer şekilde özel sağlık harcamalarının GSYH içindeki oranının da dönemler itibariyle düşüş gösterdiği ve 2021 yılında %1 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Nitekim sağlık harcamalarına bütçeden ayrılan pay (2022 yılı için %6,63), toplam sağlık harcamaları içerisindeki kamunun payı ve TSH’nın GSYH içerisindeki paylarının yıllar itibariyle artış seyrinde olduğu tespit edilmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2021: 245-247).

Çalışmanın bulgular yönünden genişletilmesini desteklemek amacıyla 1923-2023 yıllarında ülkenin konjonktürel durumunun tespiti ve bu dönemde gerçekleştirilen sağlık politikalarındaki dönüşüm reformları 6 dönem halinde ortaya konularak Tablo 2 ve 3’de gösterilmiştir.

Tablo 2: Cumhuriyetten günümüze Türkiye'nin konjonktürel değişimi

Yıllar	Plan/Program	Ekonomik Durum	Siyasi Durum	Kültürel – Toplumsal Durum
1923-1938	Refik Saydam Programı	<ul style="list-style-type: none"> Mevcut kaynakların yetersizliği Ekonomik buhran dönemi etkisi Osmanlı borçlarının ödenmesi (1929-1938) Devletçilik anlayışı 	<ul style="list-style-type: none"> Tek partili dönem Politik ortamın sağlanması için sağlık politikalarına destek verilmesi 	<ul style="list-style-type: none"> Yoksulluk Sorunu Kırsal nüfusun yoğunluğu Düşük eğitim düzeyi Düşük okur yazarlık oranı
1938-1960	Birinci On Yıllık Milli Sağlık Planı	<ul style="list-style-type: none"> II.Dünya Savaşı'nın etkisi Kıtlık ekonomisi Osmanlı devleti borçlarının ödenmeye devamı (1939-49) Liberal politikalar Ekonomik buhran döneminin etkisi İthalat sıkıntıları Türkiye'nin IMF'ye üye olması 	<ul style="list-style-type: none"> Çok partili hayata geçiş Hatay'ın Türkiye'ye bağlanması 	<ul style="list-style-type: none"> Nüfus Artışı (Hatay'ın Türkiye'ye bağlanması) Kentsel nüfus yoğunluğu Sağlık hizmeti kullanım alışkanlıklarının oluşması
	Milli Sağlık Programı	1948 Marshall Planı	İktidar değişimi (Demokrat Parti)	• Beklenen yaşam süresinin artması
1960-1980	Sosyalleştirme Programı	<ul style="list-style-type: none"> Plansız-programsız uygulamalar Planlı döneme geçiş İthal ikamesi politikaları Petrol fiyat artışı (1974) Kıbrıs Barış Harekâtı Ekonomik ambargo Stagflasyon 1958, 1961, 1979 yılları devalüasyon Karaborsa (1974 sonrası) 	<ul style="list-style-type: none"> 1960 Askeri Darbe Sıkıyönetim ilanı Koalisyon Dönemleri (1961, 1965, 1971) Kıbrıs Barış Harekâtı 1971 Askeri Darbe DPT kurulması 	<ul style="list-style-type: none"> Nüfusun yaşlanması Yüksek eğitim düzeyi
1980-2002	Ulusal Sağlık Politikası	<ul style="list-style-type: none"> Serbest piyasa düzenine geçiş Dışa açılma politikaları 1994 Krizi –IMF desteği 2001 Krizi- IMF desteği Enflasyon sorunu (%62) Bütçe Açığı sorunu (-5) 	<ul style="list-style-type: none"> 1980 Askeri Darbe Sıkıyönetim ilanı Referandum (1982) Koalisyonlar dönemi 	• Tüketim eğiliminin artması
2002-2023	Sağlıkta Dönüşüm Programı	<ul style="list-style-type: none"> Özelleştirmeler KİT'lerin özelleştirilmesi 2008 Küresel kriz 	<ul style="list-style-type: none"> Tek partili iktidar Siyasi istikrar Özel sektörü öncelleyen politikalar 	<ul style="list-style-type: none"> Dokuzuncu Kalkınma Planı'nda nüfus niteliğinin artırılmasına yönelik hedefler Onuncu Kalkınma Planı'nda nüfus artış hızını arttırmaya yönelik politikalar “Aile ve Dinamik Nüfus Yapısının Korunması Programı”nın açıklanması

Kaynak: (Cansever, 2020: 353) çalışması örnek alınarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Bir ülkenin sağlık politikalarının oluşumu, hazırlanma süreci, içeriği ve sonuçları o ülkenin konjonktürel durumlarından oldukça etkilenmektedir. Örneğin, siyasi istikrarsızlıklar, hükümetlerin değişimi, savaşlar-krizler, toplumun yapısındaki dönüşümün yavaş olması vb. durumlar sağlık konusunda olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. (Navarro, 2007: 5).

Diğer bir ifade ile bir ülkenin sağlık politikalarının değişim sürecini ekonomik, siyasi, kültürel ve toplumsal durumu önemli derecede etkilemektedir. Çünkü başarılı bir sağlık politikası, ekonomik açıdan iyi bir kaynak akışına (Green, 2007: 23), toplumsal ve kültürel yapı açısından ise kabul edilebilir ve uygulanabilir olmasına bağlıdır. Ayrıca siyasi otorite tarafından hazırlanan politikaların, diğer siyasi aktörler tarafından da desteklenmesi sürdürülebilir olmasını beraberinde getirmektedir. DSÖ, sağlık alanında uygulanan politikaların belirli bir politik, ekonomik ve kültürel ortamda gerçekleştiğini ve yapılan çalışmaların tarihsel şartlar göz önünde bulundurularak ele alınması gerektiğini belirtmiştir (Cansever, 2020: 196). Bu kapsamda Tablo 2’de, Türkiye’nin 100 yıllık konjonktürel değişimi ekonomik, siyasi, kültürel ve toplumsal olarak 3 alt başlıkta incelenmiş ve dönemler halinde ele alınmıştır.

1923-1938 döneminde Birinci Dünya Savaşı ve Ulusal Kurtuluş Savaşı’ndan çıkmış, Cumhuriyet ilan edilmiş, tek partili dönem başlamıştır. Nüfus dağılımının daha çok kırsalda yoğunlaştığı, tarım kesiminin ağırlıkta olduğu, eğitim düzeyinin düşük ve yoksulluğun hüküm sürdüğü toplumsal bir durum mevcuttur. Ekonomik durumda nitelikli iş gücünün az olması, mevcut kaynakların yetersizliği, sanayi üretiminin neredeyse yok denecek kadar az olması koşullarını da dikkate alırsak, dönemin izlenen tüm politikalarında (sağlık politikaları da dâhil) devletçilik anlayışının hakim olduğu görülmektedir.

1938-1960 dönemi, çok partili hayata geçişin gerçekleştiği, yeni partilerin oluştuğu ve iktidarın el değiştirdiği dönem olmuştur. Siyasi gelişmeler, ekonomi politikalarında da dönüşüme neden olmuştur. 1950’lere kadar devam eden devletçilik anlayışı yerini liberal politikalara bırakmaya başlamıştır. II. Dünya Savaşı’nın başlaması Türkiye’nin ekonomisini birçok açıdan olumsuz etkilemiştir. Savunma harcamalarında artış, Osmanlı Devleti’nden kalan borçların halen ödenmeye devam etmesi, 1929 Ekonomik Buhranı’nın etkisinin görülmeye devam etmesi, üretimin azalması ve fiyatların artması vb. ekonomik durumlar söz konusudur. Tüm bu gelişmeler sonucunda ekonomide mali yük artmakta, korumacı politikalarından vazgeçilerek devalüasyon yapılmasının yanı sıra dış borçlanmaya gidildiği görülmektedir. Nüfus artışı ve kentsel nüfusun oluşmaya başlaması da yerel nitelikli ihtiyaçların artmasına neden olmuştur. Artan sağlık sorunları ve bunun için uygulanan politikaların gerekliliği bu dönemde iyice önemli hale gelmiştir.

1960-1980 döneminde siyasi karmaşanın olduğu, önce askeri hükümetin ardından koalisyonların yaşandığı bir siyasi ortam mevcuttur. Aynı zamanda 1961 Anayasası’nın kabul edilerek sosyal devlet anlayışının ön plana çıktığı bir dönem olarak da kabul edilmektedir. Ekonominin durumu ele alındığında planlı döneme geçilmiş, karma ekonomik model benimsenmiş, ancak Kıbrıs Barış Harekati’nden sonra karşılaşılan ekonomik ambargolar sonrası stagflasyon ve karaborsa vb. sorunlar meydana gelmiştir. Planlı döneme geçişle birlikte uygulanan planlar, kamu sektörü için zorunlu bir nitelik taşıırken, özel kesim için teşvik edici olmuştur.

1980-2002 döneminde bir önceki döneme benzer siyasi istikrarsızlıklar, sıkıyönetim, askeri hükümet ve ardından koalisyonlar dönemi yaşanmaya devam etmiştir. Bu dönemde Türkiye ekonomisinde yüksek enflasyon – dış borç ödemeler sorunu, bütçe açıkları vb. sorunlar görülmekte, serbest piyasaya geçiş modeli ile çare bulunmaya çalışılmaktadır. Koalisyon hükümetlerinin daha çok popülist politikalar uygulaması da bu başarısız ekonomik durumu kriz noktasına getirmiştir.

Son olarak 2002-2023 dönemi ele alındığında, tek partili iktidar döneminin sürmesinin yarattığı siyasi istikrarın, 2002-2012 döneminde ekonomi üzerinde olumlu etkileri görülmektedir. 2008 yılında yaşanan küresel kriz ekonomik büyüme, iç ve dış piyasada yabancı sermaye kaybı vb. olumsuz etkilere neden olmuştur. 2012 yılından günümüze kadar olan dönemde ekonomik koşullar farklılık göstermekte; toplumun tüketim eğiliminde artış, genç iş gücünün istihdam sorunu, refah kaybı, yoksullaşma gibi sorunlar gözlemlenmektedir.

Tablo 1 ve 2’deki bilgilerden hareketle Tablo 3’te Cumhuriyetten günümüze uygulanan sağlık politikalarında ne tür dönüşümler olduğu ve gerçekleştirilen politikaların ayrıntılarına dönemler itibariyle yer verilmiştir.

Tablo 3: Cumhuriyetten günümüze Türkiye’de yapılan sağlık politikalarındaki dönüşümün değerlendirilmesi

DÖNEM	POLİTİKA/PLAN		
1923-1938	Refik Saydam Programı	Demografik Değişimi	<ul style="list-style-type: none"> • Bulaşıcı hastalıklarla mücadele edilmesi • Numune hastanelerinin açılması • Doğum-çocuk bakımevlerinin açılması • Verem Savaş Sanatoryumu açılması • Devletin sağlık teşkilatının kurulması • Sağlık teşkilatının köylere kadar götürülmesi • Fazla sayıda doktor yetiştirmek • Ebe ve sağlık memuru yetiştirmek • Sağlığa ayrılan payın artırılması • Mevzuat çalışmalarının yapılması (51 Kanun-18 Tüzük) • Sağlık işlerinin yürütülmesi için Bakanlık seviyesine yükseltilmesi • Sağlık personeline zorunlu hizmet şartı getirildi. • Koruyucu ve tedavi edici SH önem verildi.
		Sağlık Altyapısı	
		Sağlıkta İnsan Gücü	
		Sağlık Ekonomisi – Finansmanı	
1938-1960	Birinci On Yıllık Millî Sağlık Planı	Demografik Değişimi	<ul style="list-style-type: none"> • Bulaşıcı hastalıklarla mücadele edilmesi • Mevcut sağlık kuruluşlarının uygun hale getirilmesi • 7 bölgede tüm sağlık-sosyal ihtiyaçları karşılayacak yeni tesis inşa edilmesi • Köyleri sağlık teşkilatına kavuşturmak • -Koruyucu hekimliğin temelini atmak • -Mevcut ve yeni sağlık personelinin günün ihtiyaçlarına göre yetiştirmek
		Sağlık Altyapısı	<ul style="list-style-type: none"> • SSK'nın kurulması • Mevzuat çalışmalarına devam edilmesi • Yerel yönetimlere bağlı sağlık merkezlerinin SB bağlanması • Sekiz Milli Türk Tıp Kongresi (1943, 1946, 1948, 1950, 1952, 1954, 1956, 1958) düzenlenmiştir.
		Sağlıkta İnsan Gücü	
		Sağlık Ekonomisi – Finansmanı	
1938-1960	Millî Sağlık Programı	Demografik Değişimi	<ul style="list-style-type: none"> • Bulaşıcı hastalıklarla mücadele edilmesi • Yeni sağlık tesisleri kurulması, eski olanlar ise günün şartlarına uygun hale getirilmesi • Koruyucu sağlık hizmetlerine önem verilmesi • Sağlık personelinin tüm yurda yaygınlaşmasının sağlanması • Sağlığa ayrılan payın artırılması • Beş Milli Türk Tıp Kongresi (1960, 1962, 1964, 1966, 1968) düzenlenmiştir
		Sağlık Altyapısı	
		Sağlıkta İnsan Gücü	
		Sağlık Ekonomisi – Finansmanı	
1960-1980	Sosyalleştirme Programı	Demografik Değişimi	<ul style="list-style-type: none"> • Sosyal hastalıklarla mücadele • Sağlık ocağı sisteminin kurulması • Sağlık laboratuvarlarının geliştirilmesi • Köylere kadar ulaşacak sağlık teşkilatının acilen oluşturulması • Hastane yatak sayısının on binde 30-40'a çıkarılması • Bakanlık merkez teşkilatının güçlendirilmesi • Farklı hizmet konularında gereken sağlık personelinin sağlanması • Nitelikli sağlık personeli yetiştirilmesi •
		Sağlık Altyapısı	<ul style="list-style-type: none"> • Ayaktan tedavi görenlere ücretsiz ilaç ve rehabilitasyon araçlarının temin edilmesi • Sağlık hizmet örgütlenmesinin değiştirilmesi • Halk Sağlığı Akademisinin kurulması • Sosyal hastalıklarla mücadele (Verem, cüzzam, trahom vs.) • Çevre sağlığı hizmetleri
		Sağlıkta İnsan Gücü	
		Sağlık Ekonomisi – Finansmanı	
1960-1980	Sosyalleştirme Programı	Diğer	

1980-2002	Ulusal Sağlık Politikası	Demografik Değişimi Sağlık Altyapısı Sağlıkta İnsan Gücü Sağlık Ekonomisi – Finansmanı Diğer	<ul style="list-style-type: none">• Halk beslenmesi programları• Sağlık eğitimi faaliyetleri• Sosyal hastalıklarla mücadele• Sağlık sistemini geliştirmek ve desteklemek• Tam gün çalışma getirilmesi• SB'ne ayrılan kaynakların artırılması• Bebek, çocuk, anne, yaşlı sağlığı; ağız, diş sağlığı; bulaşıcı hastalıklar, dolaşım sorunları, kanser, ruh sağlığı; kazalar; sağlık eşitsizliklerinin azaltılması.
2002-2023	Sağlıkta Dönüşüm Programı	Demografik Değişimi Sağlık Altyapısı Sağlıkta İnsan Gücü Sağlık Ekonomisi – Finansmanı Diğer	<ul style="list-style-type: none">• Sağlık risklerine karşı bireyleri ve toplumu korumak• Aile Hekimliği sistemine geçiş (2010)• Yaygın, kolay erişilebilen ve güler yüzlü sağlık hizmet sistemi• Sağlık personel-kurum sayılarında artış• Güvenli ve kaliteli sağlık hizmetlerinin sunulmasını sağlayan altyapının sürdürülmesi• İnsan odaklı sağlık hizmet yaklaşımı sağlamak• Etkili ve erişilebilir sağlık hizmetleri sunulması• Birey merkezli ve kapsayıcı sağlık yaklaşımı• Bilgi ve beceriye sahip yüksek motivasyonla çalışan sağlık insan gücü,• Nitelikli ve etkili sağlık hizmetleri için kalite ve akreditasyon.• Ekonomik - sosyal kalkınma ve küresel sağlığa destek için sağlık sisteminin geliştirmeye devam edilmesi• İlaç fiyatlandırma politikaları uygulaması• İlaç KDV oranının düşürülmesi• Acil Eylem Planı oluşturulması• Tüm sağlık kurumlarının SGK'ya bağlanması• Herkese serbest eczane hakkı• GSS uygulaması (2012)• Medula takip sistemine geçilmesi

Kaynak: (Cansever, 2020: 353) çalışması örnek alınarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 3'deki bilgiler doğrultusunda Türkiye'nin 100 yıllık sağlık politikalarının dönüşüm sürecinde genel bir değerlendirme yapılacak olursa; 1923'den itibaren sağlık bir hak olarak kabul edilmiş, sağlık sektöründe devletin sağlık politikalarını planlayan, uygulayan, hizmet sunan, finanse eden birden çok sorumluluk üstlendiği görülmüştür. Bu dönemde gerçekleşen politikalar, sağlık sisteminin yeniden yapılandırılması ve örgütlenmesi, sağlık mevzuatlarının çıkarılması, birçok sağlık tesisinin kurularak ülke genelinde yaygınlaştırılması, koruyucu sağlık hizmetlerine öncelikli önem verilmesi şeklindedir. Politik ortamın da destek vermesi en büyük avantajlardan biridir. Ülkenin mevcut sağlık düzeyinde her alanda iyileşme sağlanmıştır.

1938-1960 döneminde sağlıkla ilgili birçok gelişmenin yaşandığı ve planlama alanında büyük adımların atıldığı bir dönemdir. Bu dönemde de, bir önceki dönemde olduğu gibi mevzuat çalışmaları devam etmiştir. Bu dönemde Sağlık Bakanlığının görevleri ve uygulanan Milli Sağlık Politikaları'nın kapsamı genişlemiş, sağlığın altyapısı ve insan gücü kapasitesi ihtiyaçları karşılayacak hale getirilmeye, sağlık uygulamalarının kırsal alanlara kadar ulaştırılması gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

1960-1980 dönemi ülkede siyasi karmaşanın varlığına ve ekonomik olumsuzluklara rağmen, 1961 Anayasası ile sağlığın, devletin anayasal bir görevi olduğunun vurgulandığı ve Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştiği bir dönemdir. Sosyal devlet anlayışının ön plana çıktığı bir dönem olarak devletin sağlık sektöründe önemli müdahalelerle etkin bir rol aldığı görülmektedir. Sağlık Bakanlığına aktarılan kaynak önemli oranda artırılmıştır ancak bütçedeki payı düşmüştür. Sosyalleştirme hizmetleri için kaynak

olmak üzere ek vergiler (tuz vergisi, PTT hizmetleri, radyo alıcı sahipleri vb.) toplanmaya başlanmıştır. DPT öncülüğünde planlı döneme geçilmesi, sağlık politikalarındaki hedeflerin gerçekleşmesinde ciddi katkı sunmuştur. Dönemin bütün partilerinin de parti tüzüklerinde sağlık hizmetlerinin devletin asli görevi olduğunu vurgulayan politikalar benimsedikleri görülmektedir. Ancak sonraki dönemde göreve gelen hükümlere benzer desteğin verilmediği ve uygulamada başarısızlıklara yol açtığı gözlenmektedir.

1980 yılından itibaren iktidara gelen bütün hükümetler, sağlığı bir hak olarak gören anlayıştan uzaklaşarak piyasacı bir mantıkla yeniden düzenlemek istemişlerdir (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2008: 241). Bu dönemde yapılan Ulusal Sağlık Programı ise koalisyon dönemleri sebebiyle uygulanamamıştır. Sağlık alanında uygulanan politikalar uygulamada başarısız olsa da sonraki döneme hazırlık niteliği taşımıştır. Nitekim 2002 sonrasında Türkiye’de SDP ile daha önce planlanmış ancak hayata geçirilememiş birçok konu başarılı bir uygulama süreciyle hayata geçirilmiştir. Bu dönemde sağlık ön plana çıkarılmış ve hazırlanan planlar siyasi yönden önemli destek görmüş ve uygulama alanında başarılı olunmuştur.

Sonuç ve öneriler

Türkiye’de Cumhuriyetin kuruluş yıllarından itibaren sunulan sağlık hizmetlerinin etkinliğinin artırılması amacıyla sağlık sektörüne yönelik çeşitli çalışmalar yapılmış, plan ve programlar gerçekleştirilmiştir. Türkiye’deki sağlık hizmetlerinin sunumunda ve sağlık politikalarının belirlenmesinde merkeziyetçi bir anlayış benimsenerek Sağlık Bakanlığı yetkili kılınmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarından bugüne sağlık sisteminin temelini oluşturan yasalar, 1928, 1930 ve 1933 tarihlerinde yürürlüğe girmiştir. Cumhuriyetin ilk dönemi, Birinci Dünya Savaşı ve Ulusal Kurtuluş Savaşı sonrası, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı’nın yaşandığı, sınırlı kaynak ve ekonomik yetersizliklerin söz konusu olduğu bir dönem olmasına rağmen, sağlık teşkilat yapısının kurulması, bulaşıcı hastalıklarla mücadele, sağlık tesislerinin açılması, neredeyse hiç olmayan sağlık personelinin yetiştirilmesi gibi temel konulara odaklanılmıştır. Özellikle koruyucu sağlık hizmetleri ve sağlık eğitimine önem verilmiştir.

1950’li yıllara gelindiğinde koruyucu sağlık hizmetleri kadar tedavi edici sağlık hizmetlerine de önem verildiği görülmektedir. 1960’lardan itibaren DPT’nin de kurulmasıyla planlı kalkınma dönemine geçildiği, sağlık hizmetlerinin ve politikalarının yürütülmesinde merkezi yönetimin ağırlığının arttığı görülmektedir. 1960 sonrası sağlıkta sosyalizasyon dönemi olarak adlandırılmaktadır. 1960-1980 yılları arasında dünya genelinde etkili olan sosyal devlet anlayışı, sağlık alanında devletin temel sorumluluğuna vurgu yaparak, her vatandaşa eşit şekilde sağlık hizmeti sunma ve tedavi imkânları sağlama yükümlülüğünü içeren sağlıkta sosyalizasyon anlayışını beraberinde getirmiştir. “Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesine Dair Kanun” ile sağlık alanında devletin ağırlığı artırılarak sağlık hizmetlerinin tüm topluma eşit şekilde verilmesi hedeflenmiştir. Bu dönemde sağlık alanı kalkınma planlarının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Planlamalar DPT’nin Sosyal Planlama Dairesi bünyesindeki sağlık planlaması birimi aracılığıyla yürütülmekte, sağlık yatırımlarının belirli planlamalar çerçevesinde yürütülmesi öngörülmektedir. Planlama yoluyla sağlık hizmetlerinin kırsal ve kentsel alan farkı olmaksızın halka eşit bir şekilde ulaştırılması ve hizmet sunumunda sürekliliğin sağlanması amaçlanmıştır. Sağlık, sosyal refahı iyileştiren ve artıran bir sektör olarak görülmüştür. Bunun yanı sıra sağlık, ekonomik gelişmeyi etkileyen unsurlardan biri olarak görülerek kalkınmanın bir aracı olarak da değerlendirilmiştir.

Türkiye’de sağlık reformu, esas olarak 1980’lerden itibaren başlamış ve bu dönem sağlıkta liberalizasyon dönemi şeklinde adlandırılmıştır. Bu dönemde sağlık alanında yapılacak reformların teorik altyapısı, düzenlenen kongrelerle oluşturulmuş ve Sağlık Bakanlığı tarafından neoliberal politikaların etkisiyle ulusal sağlık programı hazırlanmıştır. 1980’li yıllarda dünyada yükselen neoliberal anlayışın etkisiyle, daha önce devletin temel sorumluluk alanında görülen hizmetlerin piyasalaşmaya başladığı görülmektedir. Bu anlayış, sağlık sektöründe de devletin sorumluluğunun azaltılarak zamanla piyasa egemenliğine bırakılması yönünde değişim olarak kendini göstermektedir. Anayasa değişikliği sürecinde, devletin sağlık alanındaki rolünün “denetleyici ve düzenleyici” konuma

geldiği görünmektedir. Bu dönemde yürütülen sağlık politikaları, sağlığın devlet tarafından denetlenmesi ve planlanmasını öngörerek, özel sektörün daha etkin katılımını teşvik etmeyi amaçlamıştır. Ayrıca piyasa koşullarının egemen olduğu bir sistemin oluşturulması hedeflenmiştir. Sağlık hizmetlerinin devlete mali bir yük getirdiği ve bu nedenle devletin etkili ve kaliteli hizmet sunmadığı anlayışıyla çeşitli yasal ve yönetsel düzenlemeler gerçekleştirilmiştir.

1990'lı yıllardan itibaren devletin sağlık sektöründeki yatırımlarında azalma görülmüş, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın ardından gelen planlarda sağlık hizmetlerinin çağdaş işletmecilik anlayışına uygun olarak yönetilmesine yönelik adımlar atılması ve hastanelere yönetsel ve mali özerklik tanınması gibi konuları içeren yaklaşımlarla sağlık sisteminde dönüşümün yönü belirlenmiştir. 2003 yılında duyurulan Sağlıkta Dönüşüm Programı, bu projelerin en geniş kapsamlı ve en sonuncusudur. Bu programın temel hedefleri arasında tüm sigorta kurumlarının SGK çatısı altında birleştirilmesi, aile hekimliği modelinin uygulaması, hastanelerin yerinden yönetimi ve sağlık çalışanlarına döner sermaye sistemiyle ek ödemeler yapılması gibi değişiklikler bulunmaktadır.

1923'ten günümüze dek uygulanan sağlık politikalarının ekonomik, siyasi, toplumsal vb. konjonktürel değişimlere bağlı olarak değişkenlik gösterdiği, tüm politika tercihlerinde sağlık hizmetlerinin etkinliğinin ve verimliliğinin artırılması, toplumun tüm kesimlerine ulaşabilmesinin sağlanmasının hedeflendiği görülmektedir.

Kaynakça

- Ağartan, T. I. (2005). *Health sector reform in Turkey: Old policies new politics*. Midwest Political Science Association Chicago, 7-10 April, 1-27. 17. Ekim 2023 tarihinde https://www.academia.edu/7264044/Health_Sector_Reform_in_Turkey_Old_Policies_New_Politics adresinden erişildi.
- Ağırbaş, İ., Akbulut, Y., Önder, Ö. R. (2011). Atatürk dönemi sağlık politikası. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 48, 733-748.
- Ak, S. (2021). Geçmişten günümüze Türkiye'nin sağlık politikaları. *Ankara Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 20 (1), 28-36.
- Akdağ, R. (2010). *Türkiye sağlıkta dönüşüm programı değerlendirme raporu*. Sağlık Bakanlığı Yayınları.
- Akdur, R. (1999). *Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. yılında sağlık politikalar*. Türkiye Bilimler Akademisi TÜBA Yayınları.
- Akın, G. (2006). *Halk sağlığı, temel bilgiler*. Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Altındağ, Ö. ve Yıldız, A. (2020). Türkiye'de sağlık politikalarının dönüşümü. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (1), 157-184.
- Aydın, N. (2022). Historical perspective on the health transformation in Turkey. *Value in Health Science*, 12 (1), 188-193.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler, (2008). *2008 Kavşağında Türkiye: Siyaset İktisat ve Toplum*. Yordam Kitap.
- Belek, İ. (2012). *Sağlıkta dönüşüm: Halkın sağlığına emperyalist saldırı*. Yazılama Yayınevi.
- Bhat, V.N. (2005). Institutional arrangements and efficiency of health care delivery systems. *European Journal of Health Economics*, 12 (3), 215-222.
- Bostan, S. (2009). *Sağlıkta Dönüşüm Programı'nın hastane işletmeleri üzerindeki değişim etkisi*. [Doktora Tezi]. Trabzon Üniversitesi.
- Cansever, İ. H. (2018). Devlet anlayışları ekseninde sağlık politikalarının değişimi ve analizi: Türkiye incelemesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (31), 105-120.
- Cansever, İ. H. ve Tüfekçi, N. (2020). Tarihsel süreçte Türkiye'de sağlık planlaması üzerine bir değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11 (27), 614-628.
- Cansever, İ. H. (2020). *Türkiye'de sağlık planlaması üzerine bir değerlendirme*. [Doktora Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Erol, H. ve Özdemir, A. (2018). Türkiye'de 1980 sonrası sağlık politikalarında dönüşüm ve sağlık harcamalarına etkileri. *Uluslararası Yönetim ve İşletme Dergisi*, CEEİK 2018 Özel Sayısı, 119-146.

- Evsile, M. (2018). Cumhuriyet döneminde sağlık hizmetleri (1923-1950). *Kesit Akademi Dergisi*, 4 (13), 1-19.
- Fedai, R. (2019). Sağlıkta dönüşüm programının öncesi: Türkiye'de sağlık hizmetlerinin gelişimi: 1923-2003. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (2), 2010-2032.
- Getzen, T.E. (2004). *Health economics fundamentals and flow of fund*. (2.Edition). Wiley International Publisher.
- Green, A. (2007). *An Introduction to health planning for developing health systems*. Oxford University Press.
- Işıkcı, M.Y. (2016). Bir kamu politikası analizi: sağlık politikasında dönüşüm. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (46), 731-748.
- Karabulut, U. (2007). Cumhuriyetin ilk yıllarında sağlık hizmetlerine toplu bir bakış: Dr. Refik Saydam'ın sağlık bakanlığı ve hizmetleri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6 (15), 151-160.
- Kökçü, A. T. (2014). Türkiye'de Cumhuriyet dönemi sağlık politikaları. *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics*, 22 (3), 98-105.
- Kurtulmuş, S. (1998). *Sağlık ekonomisi ve hastane yönetimi*. Değişim Dinamikleri Yayınları.
- Kurt, A. Ö. ve Şaşmaz, T. (2012). Türkiye'de sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi:1961-2003. *Lokman Hekim Journal*, 2(1), 21-30.
- Küçük, A. (2018). *Kapitalizm, devlet, sağlık ve Türkiye*. Akademisyen Kitabevi.
- Navarro, V. (2007). What is a national health policy?. *International Journal of Health Services*, 37 (1), 1-14.
- Nesipoğlu, G. (2018). Olgusal bir yapı olarak sağlık politikaları: 1920-1960 yılları arası Cumhuriyet döneminin tarihsel izleği. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 21 (1), 165-177.
- Oğuz, A. B. (2020). Turkish health policies: past, present and future. *Social Work in Public Health*, 35 (6), 456-472.
- Özden, N. (2005, 01-06 Eylül). Dr. Refik Saydam'ın Türk sağlık politikaları üzerindeki etkisi (1923-1937). 38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, Ankara.
- Polatcan, İ. (1989). *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, gerekçeler, Anayasa Mahkemesi kararları, bilimsel görüşler*. Nadir Kitap.
- Sağlık Bakanlığı (1988). *Türkiye sağlık istatistikleri yıllığı 1982-1986*. Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları.
- Sağlık Bakanlığı (2021). Sağlık istatistikleri yıllığı 2021. 17 Ekim 2023 tarihinde <https://www.saglik.gov.tr/TR,95109/saglik-istatistikleri-yilligi-2021-yayinlanmistir.html> adresinden erişildi.
- Saltık, A. (2014). Türkiye'de erken Cumhuriyet dönemi sağlık hizmetleri. 17 Ekim 2023 tarihinde <http://ahmetsaltik.net/2014/06/12/turkiyede-erken-cumhuriyet-donemi-saglik-hizmetleri/> adresinden erişildi.
- Sarı, H. (2019). Analysis of the development of health systems in Turkey. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 6 (1), 48-53.
- TÜİK, (2022). Kır-kent nüfus istatistikleri. 17 Ekim 2023 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Kent-Kir-Nufus-Istatistikleri-2022-49755> adresinden erişildi.
- Uğurluoğlu, Ö. (2005). Sağlık sistemleri performans ölçümü, önemi ve Dünya Sağlık Örgütü yaklaşımı. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 8 (1), 1-27.
- Yaşar, G. Y. (2010). Health transformation programme in Turkey: An assessment. *International Journal of Health Planning And Management*, 26, 110-133. <https://doi.org/10.1002/hpm.1065>
- Yenimahalleli, G. (2017). AKP'li yıllarda sağlık ve sağlık politikası. Yenimahalleli, G., Göksel, A. ve Birler, Ö. (Ed.). *İnsana karşı piyasa: Türkiye'de sağlık ve sosyal güvenlik içinde* (103-142). Notabene Yayınları.
- Yıldırım, S. (1994). *Sağlık hizmetlerinde harcama ve maliyet analizi*. DPT Yayınları.

Etik kurul onayı

Bu çalışmada açık erişimi olan veriler kullanılması ve analiz edilmesi sebebi ile bu çalışma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Teşekkür –destek beyanı

Bu çalışmada, doktora tezimde danışmalığı ile katkı ve emeği geçen merhum Prof. Dr. Ayşegül Mutlu'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Cumhuriyet dönemi Gürbüz Türk Çocuğu dergisinde vurgulanan çocuk hakları temalarının incelenmesi
Analysing the themes of children's rights emphasised in the Republican period Gürbüz Türk Çocuğu magazine

Gönderim Tarihi / Received: 30.08.2023

Esin ZENGİN TAŞ¹

Kabul Tarihi / Accepted: 19.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1352688](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1352688)

ÖZ: Ülkemizde korunma gereksinimi olan çocuklara yönelik uygulamalar cumhuriyetimizin kuruluşunun öncesine uzanmaktadır. Kurumsal anlamda bu uygulamalardan en bilineni Himaye-i Etfal Cemiyetidir. Sonrasında Çocuk Esirgeme Kurumu adıyla çalışmalarına devam eden cemiyet, cumhuriyetimizin kuruluş yıllarında hizmet alanlarını genişleterek hem kurumsal bakım anlamında; hem de toplumda çocuklara ilişkin farkındalığı artırmak amacını güderek yayınladığı yazılı materyal ve süreli yayınlarıyla önemli bir toplumsal kurum haline gelmiştir. Bu çalışmada Cumhuriyet döneminde bir sosyal hizmet yapılanması olarak, mevcudiyeti çocukların iyilik halleri için hizmet sunmak olan Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin süreli yayını "Gürbüz Türk Çocuğu" dergisinde yer alan metinler doküman analizi yöntemiyle incelenmiş ve dergide çocuk haklarına işaret eden içeriklerin hangi doğrultuda somutlaştırıldığı ortaya koyulmuştur. Buna göre Gürbüz Türk Çocuğu dergisinde çocuk hakları ile bağlantılı içeriklerin sağlık hakkı, devletin çocuk üzerindeki sorumluluğu, çocukların biricikliğine atfedilen anlam, kötü muamele karşıtlığı, oyun hakkı ve hakların desteklenmesi temaları çerçevesinde şekillendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Himaye-i Etfal Cemiyeti, Gürbüz Türk Çocuğu dergisi, Çocuk hakları, Sosyal hizmet

ABSTRACT: The practices targeting children in need of protection in our country extend back to the period before the establishment of our republic. Institutionally, the most well-known of these practices is the "Himaye-i Etfal Cemiyeti". Subsequently continuing its efforts under the name "Society for the Protection of Children," the society expanded its areas of service during the early years of our republic. It became a significant societal institution by broadening its institutional care efforts and by aiming to increase awareness about children in society. This was achieved through the publication of written materials and periodicals. In this study, as a social service organization during the republican era, the "Himaye-i Etfal Cemiyeti," which exists to provide services for the well-being of children, had its periodical publication "Gürbüz Türk Çocuğu" magazine analyzed through the method of document analysis. The study revealed the specific directions in which the content related to children's rights was manifested in the magazine. Accordingly, it was concluded that the content related to children's rights in the "Gürbüz Türk Çocuğu" magazine is shaped within the themes of the right to health, the state's responsibility towards children, the uniqueness attributed to children, opposition to ill-treatment, the right to play, and the promotion of rights.

Keywords: Republic, Himaye-i Etfal Cemiyeti, Gürbüz Türk Çocuğu magazine, Children's rights, Social work

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kavram Meslek Yüksekokulu/Sosyal Hizmetler Programı, esin.tas@kavram.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8713-8859>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

The Republic has attached special importance to the children it sees as the future of its existence. The architects of the Republic aimed to cultivate a type of "citizen" that would nurture the republic. The Republic inherited a completely changed demographic structure as a result of prolonged wars. One of the significant goals of the young Republic is to achieve population growth for development. Therefore, the welfare policies of the era were focused on increasing the quality and quantity of the population. The sole way to reproduce the population both in terms of quality and quantity is to focus on children, who are the future of a society.

As an institution supporting the state's population growth policy, the "Himaye-i Etfal Cemiyeti" embarked on an effort to raise healthy generations through publications aimed at mothers and children. "Himaye-i Etfal Cemiyeti", under the motto of "sturdy child," promoted the awareness of society in areas such as health, culture, and education that the targeted generation needed to be nurtured and developed. It achieved this through its own publication, the "Gürbüz Türk Çocuğu" magazine. In this sense, the magazine played a significant intermediary role in raising all the country's children as healthy and robust individuals. Based on all this, the aim of this research is to evaluate the Themes Highlighted in the "Gürbüz Türk Çocuğu" magazine of the Republic Era in the Context of Children's Rights. In line with the research objective, an attempt has been made to answer the question of "what messages related to children's rights are present in the content of the Gürbüz Türk Çocuğu magazine.

Methodology

Topics related to contemporary issues can be found within documents that are looked at but not seen, or not examined from a specific perspective. Conducting a retrospective examination can contribute to evaluating our present more effectively and planning for the future. Providing data to understand where an phenomenon stands within its historical process is crucial for obtaining meaningful and realistic information. In this study, a qualitative research design with the method of document analysis was employed to answer the research question. The dataset for the study was the publicly available document, Gürbüz Türk Çocuğu magazine. Access to the magazine was facilitated through the İzmir National Library. For data analysis, the content analysis technique was used, which enables the systematic analysis of prominent or implicit meanings of written or visual (newspaper, magazine, speech transcripts, film, websites, advertisements, etc.) content. Within the scope of the research, a total of 357 articles from the issues of the magazine between 1928 and 1931 were examined. Adopting an inductive approach to analyzing the data, themes derived from the data were interpreted and reported.

Findings and discussion

In this study, the texts within the periodical publication 'Gürbüz Türk Çocuğu' magazine of the Himaye-i Etfal Cemiyeti during the Republic era were examined using the document analysis method. The study revealed the directions in which contents indicating children's rights were concretized in the magazine. The analysis of research data resulted in the conclusion that contents related to children's rights in the 'Gürbüz Türk Çocuğu' magazine were shaped within the themes of the right to health, the state's responsibility towards children, the significance attributed to the uniqueness of children, opposition to ill-treatment, the right to play, and the support of rights.

Results and recommendations

In this study, an attempt was made to understand how the content referring to children's rights was presented in the articles published in Gürbüz Türk Çocuğu magazine, which holds a significant mission of raising awareness within the society. As a result of the examination, it was observed that the examined issues of the magazine, within the limitations of the research, contained content reflecting themes such as the right to health, the state's responsibility for the care, supervision, and protection of children, the uniqueness of children and their distinct treatment from adults, opposition to ill-treatment of children, and themes conceptualized in line with the perception created regarding the development of children and children's rights.

Undoubtedly, the understanding of children's rights in today's context encompasses a more profound dimension; this perspective points to today's paradigm, a culmination of years of accumulated scientific knowledge, and the rapid pace of changes and advancements influencing societies. Within this framework, considering the circumstances of about a hundred years ago and the challenging conditions of that era, the emphasis on actions and practices highlighting children's rights is considered noteworthy.

The meaning attributed to children by societies is shaped within the framework of the values they hold. This observation aligns well with today's social work perspective. Phenomena concerning individuals, groups, families, communities, and societies cannot be dissociated from the interacting social environment and the socio-political, historical, economic, and cultural context of a society and nation on a macro level. This notion also recognizes the necessity of interdisciplinary and critical examination of children's issues in the light of 'the best interests of the child.'

Historical evaluations play a crucial role in developing a critical perspective. The situation attempted to be elucidated in this study forms a small part of the reality that child rights understanding and advocacy existed in our country almost a century ago. Of course, the study is not aimed at presenting the child politics of the era; revealing the perceptions of childhood of that period would be the subject of another study. In future research, taking up the reality examined in this study with a supportive or critical perspective could guide our future in terms of our view of children and advocacy for child rights.

The qualitative design of the research doesn't seek to generalize, but the results presented in this study are an effort to reveal the elements of children's rights that were addressed in the publication of a society responsible for child protection during that period, through Gürbüz Türk Çocuğu magazine. These findings contain elements that could illuminate the point society has reached today in terms of emphasizing child rights. Another crucial point here is that issues that were on the agenda of the country approximately a century ago, such as child poverty, children living/working on the streets, child labor, ill-treatment, neglect, and abuse of children, are still serious social problems discussed in our society today. In conclusion, this study has presented a perspective indicating that during the early years of our republic, through the publication of Gürbüz Türk Çocuğu magazine by the Himaye-i Etfal Cemiyeti, child rights issues and child protection were addressed.

Giriş

Cumhuriyet, kendi mevcudiyetinin istikbalini gördüğü çocuklara özel bir önem vermiştir. Cumhuriyetin mimarlarının hedefi, -bu yönetim biçiminin teminat altına alınmasının çocuklarca sağlanacağına yönelik farkındalıkla- cumhuriyeti yeşertecek “vatandaş” tipinin yetiştirilmesidir (Sınar Çılgın, 2004: 98). Cumhuriyet, uzun süren savaşlar sonucu tamamen değişen bir demografik yapıyı devralmıştır. Genç Cumhuriyetin önemli amaçlarından birisi, kalkınma için nüfus artışının sağlanmasıdır. Bu yüzden dönemin refah siyaseti nüfusun nitelik ve niceliğinin artırılması yönünde olmuştur. Nüfusun hem nitelik hem de nicelik olarak yeniden üretiminin yegâne yolu da odağın, bir toplum geleceği olan çocuklara yönetilmesidir. “Çocukluğu kültürel düzeyde bir özne olarak kurmaya çalışan Cumhuriyet” in (Aslan, 2018: 109) çocuğa verdiği önemde bu etkenlerin olduğu göze çarpmaktadır.

Devletin nüfus artışı politikasını destekleyen bir kurum olan Himaye-i Etfal Cemiyeti dönemin çocuk korumasından sorumlu sosyal hizmet yapılanması olarak, mevcut iktidarın görüşüyle paralel olarak, anne ve çocuğa yönelik yayınlarla sağlıklı kuşaklar yetiştirme çabasına girmiştir. Cemiyetin yayını olan Gürbüz Türk Çocuğu dergisi de bu anlamda önemli bir aracı rolü üstlenmiştir (Çavuşoğlu, 2005: 119). Süreçte her bakımdan nitelikli çocuklar yetiştirme umudu ile kavramsallaştırılmış “gülbüz çocuk” söylemi, erken dönemde nüfusu artırma politikalarının bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Söylem, Cumhuriyet öncesi dönemde “paramiliter gençlik yapılanmalarındaki ardıl söylem”lerden biri olarak şekillenmiş; erken cumhuriyet döneminde ise tüm ülke çocuklarının tam anlamıyla sağlıklı ve kuvvetli birer birey olarak yetiştirilmelerini sembolize etmiştir (Işık, 2023: 9). Bu çalışmada Himaye-i Etfal Cemiyeti’nce desteklenen ‘gülbüz çocukların’ yetiştirilmesi fikrinin halka ulaştırılmasında önemli bir aracı rolü üstlenen “Gülbüz Türk Çocuğu dergisinde çocuk hakları ile bağlantılı içerikler nelerdir?” sorusuna cevap aranmaya çalışılmaktadır.

Literatür taraması

Himaye-i Etfal Cemiyeti ve Gürbüz Türk Çocuğu dergisi

Himaye-i Etfal Cemiyeti, devletin çocukların, sağlık, barınma, eğitim, beslenme gibi temel haklarının sağlanması için kurduğu; dönemin sosyal hizmet faaliyetlerini yürütmeyi amaç edinen önemli bir kurumdur. Himaye-i Etfal cemiyeti Umumiyesi Nizamname-i Esasisi’nde, kurumun faaliyet alanları kısaca şu şekilde özetlenmektedir;

- “Çocuklara eziyet edilmemesi,
- Anne ve babaları dahil hiç kimse tarafından çocukların bedeni ve ruhsal durumlarını tehlikeye düşürecek hizmetlerin gördürülmemesi,
- Fakir, hasta çocukların tedavilerinin sağlanması,
- Çocukların tüütün ve bağımlılık yaratacak maddelerden korunması,
- Okulların tatil zamanlarında fakir çocukların kırlara ve yazlıklara gönderilmesinin sağlanması,
- Hizmetçi, besleme ve evlatlıklara kötü muamele edilmemesi,
- Himaye-i etfale ilişkin kütüphane kurulması
- Anne ve babaları tarafından terbiye edilemeyen veya mahkum olan çocuklar için ıslahhaneler kurulması,
- Çocukların sağlıklı bir şekilde yetişmeleri için oyun alanlarının kurulması,
- Himaye-i Etfal ile uğraşan uluslararası kuruluşlarla bağlantı kurulması” (Akt: Çavuşoğlu, 2005: 9-10).

Himaye-i Etfal Cemiyeti, toplumda çocuklara ilişkin farkındalık düzeyini artırma ve çocukları sağlıklı ve nitelikli bir konuma getirmede önemli çalışmalarda bulunmuştur. Günümüz sosyal hizmet faaliyetlerinin Cumhuriyet dönemindeki ilk görünümünü sunan Cemiyet, Cumhuriyet dönemi çocuk politikasının oluşturulmasında aktif bir rol üstlenmiştir. 1921’de Ankara’da kurulan Himaye-i Etfal Cemiyeti’nin adı 1935 yılında değiştirilerek, “Çocuk Esirgeme Kurumu” olmuştur. 1937 yılında ise kuruma kamu yararına faaliyet gösteren kurum statüsü verilmiştir (Şahin Taşgın ve Özel, 2011: 179). Cumhuriyetin erken yıllarında Himaye-i Etfal Cemiyeti, “gülbüz çocuk” söylemiyle, yetiştirilmesi ve geliştirilmesi hedeflenen neslin gereksinim duyduğu sağlık, kültür, eğitim gibi alanlarda toplumun bilinçlendirilmesini, kendi yayını olan Gürbüz Türk Çocuğu dergisi aracılığıyla sağlamıştır (Sarıkaya, 2009: 152).

Gülbüz Türk Çocuğu dergisi çıkış amacını; “Çocukların sıhhi, terbiyevi inkişafına yardım eder” olarak belirtmiştir (Çavuşoğlu, 2005: 116). Bu amaç, Gürbüz Türk Çocuğu dergisinin ve Himaye-i Etfal

Cemiyeti'nin çocuk davasına verdiği önemin bir göstergesi olarak görülmektedir. 1926 yılında Himaye-i Etfal Cemiyeti bünyesinde çıkartılmaya başlayan Gürbüz Türk Çocuğu dergisinin Cumhuriyetimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün istediği nitelikte bir yayın politikası sergilediği görülmektedir. Cemiyet, ülkenin geleceği olacak çocukların iyilik halinin altını çizerek, çocukların belli niteliklerle yetiştirilmeleri gerektiğini savunmaktadır (Konar, 2003). Derginin 1928 sayısına kadar olan kısmı (27 sayı) eski harflerle yayınlanmıştır. Yeni Türk alfabesinin kabulü sonrası (1928 yılından itibaren) yayın hayatına yeni harflerle devam etmiş ve 1935 tarihine kadar 108 sayı olarak yayınlanmıştır. Sonrasında "Çocuk" en son "Çocuk ve Yuva" ismiyle yayın hayatına devam etmiştir. Aylık olarak yayımlanan derginin sahipliğini Himaye-i Etfal Cemiyeti Başkanı ve Kırıkkale Milletvekili Dr. Fuat Umay yapmıştır. Hakimiyeti Milliye Matbaası'nda basılan derginin ilk sorumlu müdürlüğünü Doktor Ali Vahid yürütmüştür.

Dönemin çocukluk inşası

Tarihsel süreçte bir dönemi mevcut durumun koşullarında değerlendirmek ve bulunduğu şartlar içerisindeki genel çerçeveyi çizebilmek önemlidir. Cumhuriyetin ilk yılları, bir taraftan savaştan arda kalan yıkıntılarla mücadele, diğer taraftan ise yeni ve modern bir toplum inşasını gerçekleştirebilmede toplumsal duyarlılık oluşturma çabasıyla şekillenmiştir. Bu anlamda ardı ardına gelen devrim ve uygulamaların halk tarafından karşılık bulmuş olması, bu uygulamaların hayata geçmesi anlamında önemlidir. Cumhuriyetin erken dönemlerinde, Cumhuriyetin kurucuları, yönetimin sağlam bir şekilde devamı amacıyla, siyasi faaliyetlerini rejimi anlamlı kılacak bir "vatandaş" tipi yetiştirme doğrultusunda temellendirmenin farkındalığı ile sağlıklı nesiller yetiştirme arzusunda olmuşlardır. Sağlıklı ve cumhuriyete sahip çıkacak nesillerin yetişmesi ise; mevcut çocuk nüfusunun güçlendirilmesi, nüfusun artırılması ve yeni doğacak çocukların da gelişiminin desteklenmesi için halkın bilinçlendirilmesinden geçmektedir. Bu anlamda çocuk eksenli bir planlamanın olması kaçınılmaz olmuş, dönemin çocukluk algısı bu doğrultuda şekillenmiştir.

Modernleşmenin bir sonucu olarak, 16. yüzyıldan sonra batıda bir alt-kültür şeklinde ortaya çıkan çocukluk, cumhuriyet öncesi dönemde ancak 19. yüzyılın ortalarından sonra ayrıca ele alınması gereken bir mesele olarak algılanmaya başlanmıştır (Onur, 2005: 160). Erken cumhuriyet iktidarı bu kültürel kategori üzerinde varlık üretme durumunda kalmışlardır. Ancak dönem, savaş yıkıntıları arasında sayıları tam olarak bilinmemekle birlikte çocuk ölüm oranlarının ve korunma gereksinimi olan çocuk sayısının oldukça fazla olduğu bir dönemdir. Bu durum savaştan etkilenen diğer dünya ülkeleri gibi ülkemizde de bir çocuk seferberliğini gerektirmektedir (Aslan, 2011: 66). Aynı zamanda ekonomik kalkınmanın sağlanması için nüfusun artırılması; daha da önemlisi üretken nüfusun artırılması gerekmektedir. Tüm bu şartlar altında, erken Cumhuriyet döneminde, nüfus arttırıcı sosyal politikalar izleyen iktidar, eksenine çocukları almak durumunda kalmıştır. Çocuk meselesi iktidarın "toplumsal bir sorun" alanı olarak kontrol ve himaye edilmeliydi. Buradan hareketle cumhuriyet dönemi çocuk koruma görevini üstlenen Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin süreli yayını olan Gürbüz Türk Çocuğu dergisi (1926) dönemin çocuk siyasetini şu ifadelerle özetlemektedir:

İnkılâp Türkiye'si sürat ve şiddetle bir çocuk siyasetine ihtiyaç duymaktadır. Toprağın sınırlı, istikbalin sınırsız hudutlarında, memleketin güvenliği ancak bu siyasetle ebedileşebilir. Türk Devleti'nin aslı ve asıl adı Türk çocuğudur. Sakarya ne ise Türk çocuğu odur.."

Dönemin çocukluk inşasına eleştirel yaklaşımlara da değinmekte fayda vardır. Öztan'a göre (2009: 172-173), Türkiye'de Cumhuriyetin ilânını müteakiben, çocukların politik olarak itaat etmeleri beklenen bazı noktalarda, yeni yönetim biçimine uyan değişimler yaratılmış; "Her şeyini cumhuriyete borçlu olan" ya da "öyle hisseden" kuşakların, rejime sınırsız bir sadakat ve sevgi ile bağlı olacakları ve canları pahasına onu koruyacakları varsayılmıştır". Çiçek'e göre (2012: 79) ise Cumhuriyet devleti, "daha önceleri tümüyle özel alana ait olduğu düşünülen aile ilişkilerine ve aile içinde çocuğun nasıl muamele göreceğine etkin şekilde müdahil olma gereği hissetmiş ve Cumhuriyet çocukları için adeta bir tür patrisfamilial (ulusun ebeveyni) olarak hareket etmiştir".

20. yüzyılda çocuk, toplumların geleceğini belirlemede önemli bir insan kaynağı olarak değerlendirilirken; farklı bilim alanlarının çocukların gelişimleri ve hakları konusunu gündeme almaları dolayısıyla "çocuk yüzyılı" olarak adlandırılmıştır (Gander ve Gandiner, 2004). İşte bu çocuk yüzyılında çocuk hakları alanında atılan ilk adımın Cenevre Çocuk Hakları Bildirgesi olduğu görülmektedir.

Çocukların yaşam, gelişim ve korunma anlamında haklarını içeren bu beş maddelik bildirgeyi imzalayan liderlerden birisi de Mustafa Kemal Atatürk'tür. Cenevre Çocuk Hakları Bildirgesi, Mustafa Kemal Atatürk tarafından 1928 yılında imzalanmıştır (Başbakanlık SHÇEK, 1999: 1). Dünya üzerindeki tüm çocuklara gerektiği değerin verilmesi ve dünya çocuklarının durumlarının iyileştirilmesi amacıyla yola çıkan bildirge, çocuğun bakım, gözetim ve korunmasında toplum ve devletlere sorumluluklar yüklemesi anlamında dünya çocukları için önemli bir adım olmuştur.

Bu çalışmanın ana temasını oluşturan haklar bağlamında değerlendirildiğinde; erken cumhuriyet döneminde doğrudan çocuğa atıfta bulunmasa da Medeni Kanun'un kabulü de önemli bir gelişme olmuştur. Türk Medeni Kanunu, 1926 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilerek, 4 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Çakır'a (2020: 356) göre Medeni Kanun'un kabulü ile ülkeye yeni bir anlayış gelmiş; birçok ülkede ülkemizden çok daha öncesinde kabul gören insanların salt insan olmaktan kaynaklanan birtakım haklara sahip olması gerektiği fikri karşılık görmeye başlamıştır. Dönemin koşulları ile değerlendirildiğinde buradaki temel gayenin Medeni Kanun'un özellikle kadınlar özelinde getirdiği haklar göz önünde bulundurulduğunda; kadınların güçlendirilmesi ile güçlü aileler ve güçlü bir Türkiye tahayyülü olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Medeni Kanun denilince her ne kadar akla gelen ilk unsurlar kadın ve aile olsa da çocuk hakları bağlamında getirdiği önemli yeniliğin küçük yaşta gerçekleşen evliliklerin önüne geçebilmek adına getirilen yaş sınırlaması olduğu görülmektedir.

Ülkemizde Cumhuriyet öncesi ve erken Cumhuriyet dönemi çocuk yayınları üzerine yapılan pek çok araştırma (Konar, 2003; Sarıkaya, 2007; Eldiven, 2008; Öztan, 2009; Sarıkaya, 2009; Duman ve Doğdu, 2010; Aslan, 2011; Şimşek, 2013; Özcan vd., 2016; Başboğa, 2017; Alabaş, 2019; Işık, 2023), yayınların dönemin karakteristiğini yansıttığının üzerini çizmektedir. Bu çalışmada da erken Cumhuriyet dönemi süreli yayını olan Gürbüz Türk Çocuğu dergisinin incelenmesinin dönemin çocuğa bakış açısını yansıtmaya açısından önemli bulunmuştur. Çalışmada ülkenin benimsediği nüfus politikasını destekleyen ve bu noktada halkın bilinçlendirilmesinde üstlendiği misyonu farklı şekillerde yerine getiren "Gürbüz Türk Çocuğu" dergisi incelenerek, dergide çocuk haklarına vurgu yapan temaların ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda araştırma ile Gürbüz Türk Çocuğu dergisinde çocuk hakları ile bağlantılı içerikler nelerdir?" sorusuna cevap aranmaya çalışılmaktadır.

Yöntem

Günümüz sorunlarına ilişkin konular, bakılan fakat görülemeyen ya da belli bir bakış açısıyla incelenmeyen dokümanlar içinde yer alabilmektedir. Geçmişe dönük inceleme yapmak bize hem günümüzü daha sağlıklı değerlendirmede, hem de geleceğe yönelik planlama yapmada katkı sağlayacaktır. Bir olgunun tarihsel süreç içerisinde geldiği noktayı ortaya koyabilmek için farklı süreçlerdeki görünümünü ortaya koyabilmek, anlamlı ve gerçekçi veriler elde edebilmek adına önemlidir. Bu amaçla kullanılan yöntemlerden birisi doküman analizidir. Yin'e (2011: 147) göre doküman analizi daha fazla tarihsel bilgi (örneğin, arşiv kayıtlarından elde edilen veriler gibi) ve bir dönemin politikaları gibi doğrudan gözlemlenemeyen olgularla ilgili çok değerli veriler sağlayabilir. Bu çalışmada, 'Gürbüz Türk Çocuğu dergisinde vurgulanan çocuk hakları temaları nelerdir?' olan araştırma sorusunu cevaplamak üzere nitel bir araştırma tasarımıyla doküman analizi yöntemi (Sak vd. 2021) kullanılmıştır. Doküman analizi yöntemi anlam çıkarılmasını, konu ile ilgili bir anlayış oluşturulmasını, ampirik bilgiye ulaşmada verilerin incelenmesini ve verilerin yorumlanmasını gerektirmektedir (Corbin ve Strauss, 2008). Araştırmanın veri setini kamuya açık (Bryman, 2012) doküman olan Gürbüz Türk Çocuğu dergisi oluşturmuştur. Dergiye İzmir Milli Kütüphanesi aracılığıyla erişilmiştir. Derginin toplamda yayınlanmış 108 sayısı bulunmaktadır. Araştırma kapsamında ilk sayılar Osmanlı Türkçesi ile yayınlandığından ve araştırmacının bu dile hakimiyeti olmamasından dolayı kapsam dışı bırakılmıştır. Geriye kalan, veri toplama kaynağında bulunan ve okunabilir (yayının eski olması sebebiyle kimi sayfaların sayfaları kopmuş, eksik, yıpranmış durumda olmasından dolayı) sayılar içerisinden 1928-1931 yılları arasındaki (33-59. sayılar, toplamda 27 sayı) sayılarında bulunan toplamda 357 yazı incelenmiştir. Dergi sayılarının 1928 yılından itibaren alınmasının sebebi önceki sayıların Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olmasındandır. İncelenen sayılarda hikaye, masal, şiir ve görseller (edebi ve görsel eser çözümlenmeleri farklı bilim alanlarının ilgi alanı olması sebebiyle) kapsam dışı bırakılmıştır.

Araştırma kapsamında veriler içerik analiz tekniğı ile çözümlenmiştir. Elo ve arkadaşları (2014) içerik analizi sürecini verilerin toplanması, anlamlandırılması, düzenlenmesi ve sonuçların veriler ile arasındaki bağlantı dikkate alınarak raporlanması olarak tanımlamaktadır. Araştırmada da benzer bir yol izlenmiş; toplanan veriler tümevarımsal bir bakış açısıyla anlamlı bir bütün oluşturacak şekilde belli temalar altında toplanarak yorumlanmıştır. Temalar, çocuk hakları bağlamında derginin ilgili sayılarında yer alan içerik tek tek incelenerek, en çok tekrar eden konu ve kavramların birleştirilmesi ile oluşturulmuştur. İncelenen metinler içerisinde, kendi içlerinde bütünlük oluşturan içerikler araştırma sorusuna uygun temalar altında birleştirilerek sınıflandırılmıştır.

Maxwell'e (2005) göre her araştırma yöntemi gibi doküman analizi de geçerlilik, güvenilirlik, özgünlük, temsiliyet eksikliği ve benzeri kaygılara konu olabilir de; bunlar bazı teknikler kullanılarak azaltılabilir veya önlenebilir. Bu riskin önüne geçebilmek için çalışmadan elde edilen temalar ve dahil edilen içerikler, nitel araştırma ve araştırmanın konusu noktasında yetkin bir alan uzmanı (Holloway ve Wheeler, 1996) tarafından teyit edilmiştir. Ayrıca eserden zengin alıntılar yapılarak (Lincoln ve Guba, 1985) kapsam objektif bir şekilde korunmaya çalışılmıştır. Alıntılar doğrudan ve orijinal metinde olduğu şekliyle verilmiştir. Alıntılarda yer alan (...) ifadesi, alıntı konusu kapsamı dışına çıkıldığında kısaltma amacıyla kullanılmıştır. Çalışma erişilebilen sayılarla sınırlıdır.

Bulgular

Araştırmanın amacı doğrultusunda Gürbüz Türk Çocuğu dergisinde incelenen sayılarda bulunan içeriklerin genel konu başlıklarını içeren bilgiler Tablo 1'de yer almaktadır:

Tablo 1: İncelenen dergi sayılarına ilişkin sayısal veriler

Dergi Sayı No:	Tür						
	Haber	Hikaye/Masal	Bilgilendirme yazısı	Şiir	Makale	Diğer	TOPLAM
33/Ekim 1929	2	5	7	1	-	1	16
34/Kasım 1929	-	1	8	-	3	4	16
35/Aralık 1929	-	1	8	-	2	2	13
36/Ocak 1930	1	3	7	-	3	2	16
37/Şubat 1930	-	7	4	3	1	3	18
38/Mart 1930	2	2	9	3	1	2	19
39/Nisan 1930	1	4	7	1	-	4	17
40/Mayıs 1930	1	2	14	1	-	1	19
41/Haziran 1930	3	3	4	2	1	2	15
42/Temmuz 1930	1	4	6	1	3	-	15
43/Ağustos 1930	3	2	4	1	2	1	13
44/Eylül 1930	1	4	2	-	1	2	10
45/Ekim 1930	2	2	4	1	1	2	12
46/Kasım 1930	2	2	2	1	2	1	10
47/Aralık 1930	2	-	1	-	3	1	7
48/Ocak 1931	1	2	10	-	1	1	15
49/Şubat 1931	2	2	9	-	2	-	15
50/Mart 1931	2	2	3	-	2	3	12
51/Nisan 1931	-	3	7	-	-	2	12
52/Mayıs 1931	2	3	5	-	2	1	13

53/Haziran 1931	4	2	2	2	2	1	13
54/Temmuz 1931	2	1	3	1	1	2	10
55/Ağustos 1931	6	-	5	1	1	1	14
56/Eylül 1931	2	-	4	-	1	2	9
57/Ekim 1931	1	2	3	2	1	-	9
58/Kasım 1931	3	1	2	1	1	-	8
59/Aralık 1931	3	3	1	1	-	3	11
TOPLAM	49	63	141	23	37	44	357

İncelenen dergilerin sayısal verilerine göre dergide en çok yer verilen içeriğin bilgilendirme yazıları (147) olduğu görülmüştür. Onu sırasıyla, hikaye/masallar (63), haberler (49), diğer olarak sınıflandırılan ögeler -tanıtım, müsabaka sonuçları, anı yazıları, Himaye-İ Etfal Cemiyeti için bağış çağrıları, çocuklar için piyesler vb.- (44), makaleler (37) ve şiirler (23) takip etmektedir. Bir sayıda yayınlanan ortalama yazı sayısı 13'tür. Bu sayının içeriğe göre değiştiği, incelenen eserlerde en az içeriğin 47. sayıda (Ağustos, 1930-Lozan Özel Sayısı) ve en fazla içeriğin ise 38. sayıda olduğu görülmüştür. Çocuk haklarına vurgu yapan içerikler belli temalar altında toplanarak aşağıdaki başlıklar altında kavramsallaştırılmıştır.

Sağlık hakkı

Günümüz çocuk hakları bakış açısına göre, sağlık hakkı (Çocuk Hakları Sözleşmesi 24. Madde) en temel yaşamsal haklardan birisidir. Çocuk Hakları Sözleşmesi'nde düzenlenmiş olan çocuğun sağlık hakkı uyarınca devletler çocuğun hayatta kalması ve gelişmesi için her türlü çabayı göstermekle yükümlüdürler. Geçmişe bakıldığında, 19 ve 20. yüzyılda devletlerin en fazla üzerinde durduğu alan insan faktörü olmuş; özellikle üretken durumda olan neslin sağlığı önem kazanmıştır (Başboğa, 2017: 21). Bu nedendir ki devletler çocukluktan itibaren nüfuslarını sağlıklı ve dayanıklı bir şekilde yetiştirme gayesinde olmuşlardır. Cumhuriyet yönetimi de savaşımlardan olumsuz etkilenmiş nüfusun güçlendirilmesi için politikalar geliştirmiş; bu politikaları halka ulaştırmanın pratik yollarından birisi ise Gürbüz Türk Çocuğu dergisi olmuştur.

Derginin incelenen sayılarında en çok içerik üretiminin sağlık alanında olduğu görülmüştür. Çocuk sağlığı özelinde en çok üstünde durulan konuların ise çocuk sağlığının korunması (*Çocuklarınıza Güneş Banyosu Yaptırınız, 1929; Çocuk Nasıl Giydirilmeli, 1929, Çocuğunuzun Hareketleri Sihatlerine Bağlıdır, 1930*), bulaşıcı hastalıklar ve korunma yöntemleri (*Ali Fuat, 1930; Çocuk Hastalıkları ve Tedbirler, 1931*), çocuk beslenmesi (*Besi İşinde Son Hakikatler, 1930; M.F., 1931: 52; Ali Vahit, 1931: 9*), çocuk psikolojisi (*Şükrü Yusuf, 1930: 45; Sınırlı Çocuklar, 1931*) olduğu görülmüştür. Araştırma kapsamında incelenen sayılarda çocuk sağlığına işaret eden bir örnek aşağıda sunulmuştur:

“Verem canlı mikroplardan hasıl olur. Verem mikropları insan vücudunun haricinde sıcak, rutubetli, karanlık yerlerde uzun müddet yaşayabilir...Bu mikroplar kaynar suda derhal telef olurlar...Doğrudan doğruya güneş ziyasına bırakılacak olursa birkaç gün içerisinde telef olup giderler...Verem mikropları insanın ciğerine girecek olursa ciğerine yapışır ve çabucak ürür...Verem mikropları vücuda ağız ve burundan girerler. Ve ekseriyetle ciğerlerde yerleşirler...Verem ne kadar erken teşhis edilirse o kadar kolaylıkla şifa bulur. Verem olduğunuza itimat ettiğiniz anda, bu hastalıktan malumatı olan bir doktora koşup onun vasâyasını alınız ve ona göre hareket ediniz...” (En Korkunç Hastalık Verem: Nasıl gelir? Nasıl Korunulur, 1929).

Devletin çocuğun korunması, bakımı ve gözetimi sorumluluğu

Günümüz çocuk paradigmasında da yer alan çocuğun bakım ve sorumluluğunda toplumun ve devletlerin de payı olduğu ilkesine, dergi yapraklarında rastlamak mümkün olmuştur. Yayının Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin bir yayını olmasından dolayı bu sonuç her ne kadar şaşırtıcı olmasa da, yazılarda bunun topluma da uygun bir şekilde ortaya konulması ve benimsetilmesi çabası önemli bulunmuştur. Dergide

yer alan “Başka Memleketlerde Çocuk Himayesi” başlıklı yazıda, korunma gereksinimi olan çocuklarla ilgili aşağıdaki ifade buna bir örnektir:

“Himaye ve hizmetleri çocuk ailelerinden beklememiz beyhudedir... Bunun için devlet, belediye veya millet tarafından teşkil edilecek müesseselerin faaliyete geçmeleri lazımdır. Bu faaliyetin bir milleti tehyice kifayet etmeyecek yahut hükümet ve devlet adamlarının büyüklüklerini, şereflerini küçültecek kadar basit mevzular olduğunu zannetmeyiniz” (Başka Memleketlerde Çocuk Himayesi, 1931).

“Çocuk” başlıklı yazısında Ali Fuat’ın aşağıdaki söylemi de bir diğer örneği teşkil etmektedir:

“Çocuğun aczi bir hak, bir kudrettir. Bizi kendine hizmete mecbur eden bir hükümdür. Biz bunu yapmazsak insanlıktan ayrılmış oluruz. Çocuklarını ihmal eden millet yalnız ilerlemiyor değil, olduğu dereceden de iniyor, tedricen sukut ediyor demektir. Çünkü onları gelecek zamanın ihtiyacına göre yetiştirmemekteki noksanı devam ediyor ve gittikçe büyüyor.” (Ali Fuat, 1930: 13)

Derginin, çocuğun korunması, bakımı ve gözetimi sorumluluğunun yerine getirilmesinde pek çok sayıda rastlanmış olan yurt dışında farklı çocuk koruma sistemlerini tanıttığı yazılar bu konuda dikkat çeken bir başka nokta olmuştur. Yurtdışı örnekleri hem çocuk haklarının gelişimi konusunda yaratılan algıya, hem de dünya devletlerinin bu konudaki sorumluluğu üstlenişinin kamuoyuyla paylaşılması noktasında önemli bulunmuştur. Derginin bu anlamda 1931 tarihli 23 Nisan Özel Sayısı (Sayı 55) içeriğinin bir kısmını, beynelmilel çocuk himaye teşekkülleri ve başka memleketlerde çocuk himayesi konusuna ayırmıştır. Bu özel sayı dışında da, dergide diğer ülke uygulamalarına yer verildiği görülmektedir. Örnek olarak İtalya’da kurulan çocuk mahkemelerine ait bilgi dergide aşağıdaki şekilde tanıtılmıştır:

“İtalya’nın başlıca şehirlerinde çocuk mahkemeleri tesis olunmuştur. Maznun çocukların muhakemeleri aleni olmayacaktır. Bunların mahkeme salonları, büyüklerin muhakeme edildikleri salonlardan ayrı olacaktır” (İtalya’da Çocuk Mahkemeleri, 1930).

Günümüz çocuk mahkemelerinin ülkemizde 1987 yılından itibaren faaliyette oluşu (Erükçü ve Akbaş, 2012: 135) çocuk hakları bağlamında yaklaşık 50 yıl öncesinde dergi aracılığıyla gündeme alınmış bir konunun uygulamaya geçiş süreci anlamında dikkat çekmektedir.

Yurt dışı örnekleri ile ilgili olarak derginin bir başka sayısında yayınlanan Amerika’da çocuk meselesi isimli çeviri yazıda Amerika Reisi Cumhuru Mr. Hoover’ın şu sözlerine yer verilmiştir:

“Müttehim sandalyesinde oturan kabahatli çocuk değil cemiyettir. (Amerika’da Çocuk Meselesi, 1931).

Çocukların biricikliği ve çocuklara atfedilen anlam

Dergide, çocuğun tanımlanma ve çocuğa atfedilen anlamın genel olarak “gereksinim duyan, korunması gereken” gibi temalara işaret ettiği görülmüştür. Nitekim Ali Suat’a ait aşağıdaki ifade bu bulgunun somut bir göstergesidir:

“Çocuklar her halde çok değerli, çok calibi nazar, çok mühim mahluklardır” (Ali Suat, 1930: 7).

Dergide dikkat çeken bir husus, çocuğun biricikliği ve günümüz çocuk paradigmasında “çocukların yetişkinlerden farklı muamele görme” bakış açısının dergi içeriğinde vurgulanmış olmasıdır. Çocuk haftasında Maarif Vekaleti Müfettişlerinden Hasan Ali (Yücel) Bey tarafından İstanbul Radyosu’nda verilen konferansın dergideki yayınında aşağıdaki ifadeler önemli bulunmuştur:

“Çocuğu yetişkin insanın minyatürü telakki etmek onu anlamamaktır” (Terbiyede Birlik ve Aheng, 1931).

Derginin 33. sayısında yer alan ve öğüt ve tavsiye niteliğinde mesajlar verdiği görülen “Hikmetli Sözler” başlığı altında kaleme alınan bir başka sayıda çocuğun “çocuk” olduğuna ve bir yetişkin muamelesi görmemesi gerektiğine vurgu yapıldığı görülmüştür:

“Çocuğu büyük adam bozuntusu yapmaktan sakınmalı o mümkün olduğu kadar çocuk kalmalıdır” (Hikmetli Sözler, 1929).

Edebiyatımızın bilinen yazarlarından Yakup Kadri, dergide yer alan “Çocuk edebiyatı” başlıklı yazısında Himaye-i Etfal Cemiyeti’ni aşağıdaki ifadeleriyle göreve çağırmıştır:

“Bizde çocuğun yalnız bedeni değil ruhu da ihmale uğramıştır. Çocuk Koruma Cemiyeti bir an evvel bir çocuk edebiyatı vücade getirmelidir.” (Yakup Kadri, 1930: 5)

Kötü muamelele karşı duruş

Modern çocukluk paradigması, her çocuğun sağlıklı ve şiddetten uzak bir yaşam hakkı olduğu konusuna vurgu yapmaktadır. Çocuk hakları denilince akla ilk gelen çocuğa karşı kötü muamelenin kabul edilemeyecek bir husus olduğu gerçeği; derginin çocuk haklarının korunmasına yaptığı vurgunun bir başka biçimi olarak değerlendirilmiştir:

“Dayakla ve korkutarak temin edilen itaat devamsız ve şuursuz bir itaattir...” (Terbiyede Birlik ve Aheng, 1931).

Yapılan bir araştırmanın sonuçlarının paylaşıldığı “Çocuk İtaat Etmezse Ne Yaparsınız?” isimli yazıda ise aşağıdaki içerik dikkat çekicidir:

“Çocuklardaki itaatsizliği mülayemetle karşılamalı, kızacak yerde gülmeli, hiçbir zaman cebir ve şiddet göstermemelidir...Çocuğa hiç bir fikir, emir ve cebr ile kabul ettirilmemelidir...” (Çocuk İtaat etmezse ne yaparsınız?, 1929)

Bu noktada çocuğa karşı şiddetin kabul edilemez olduğunun vurgulanması çocuk hakları bakımından dikkat çekicidir. Dergide yer alan ve Selim Sırrı tarafından Mürebbiler ve Disiplin isimli konferans notlarında ise şu ifade yer almaktadır:

“Disiplin korkuya değil sevgiye istinat etmeli. İlim ve Terbiye tehditle, dayakla değil, şefkat ve muhabbet ile öğretilir. Şiddetle, ceza ile elde edilecek her netice suridir, muvakkattir, devamsızdır.” (Selim Sırrı,1930: 4)

Dergi yapraklarında yer alan bir diğer husus, çocuklara kötü muamelenin bir yansıması olan ve çocuk hakları çalışmalarına da konu olan çocuk işçiliği meselesidir. Çocuk işçiliğini “istismar” olarak niteleyen “İstismar Edilen Çocuk” yazısında yer alan aşağıdaki ifadeler buna çarpıcı bir örnektir:

“Dünyada işsizler vardır. Ve muasır cemiyetin büyük ızdırabı budur. İnsanlar çalışmıyor. Buna rağmen iş başında çocuklar vardır. Tarlada, fabrikada, sokakta çocuk çalışıyor. Cemiyetin çocuklara verdiği işler şerefli değildir. Bilakis bunlar çok sai, az kazanç istilzam eden mütevazi ve ağır işlerdir..Bu hal taze kuvvetleri fena istismar eden cemiyetinin şuursuzluğunun misalidir” (İstismar Edilen Çocuk, 1930).

Çocuk yoksulluğu bağlamında, sokaklarda yaşayan çocuklar sorunu da dergide üzerinde durulan çocuk hakları ile bağlantılı gündemlerden bir diğer konu olmuştur:

“İstanbul sokaklarını dolduran böyle kaç çocuk var? Elde doğru dürüst değil, son derecede tahmini bir istatistik bulunmadığı için, kaç çocuk olduğuna, vevki tahmini olsun, söylemek kabil değildir. Fakat hiçbir tramvay yolu yoktur ki, bunlardan birçoğunu ihtiva etmesin...Sokak çocuğu? Şarkta bu hemen her çocuk için mukadder bir hayattır. Zengin, hizmetçili, uşaklı, dadılı, mürebbiyeli ailelerde çocuk bir tabiat galatıdır. O hayatı daima buzlu camlar arkasından görmeye alışacaklardır. Fakat, o mes’ut mahluklardan olmıyan çocuklar, sefil içtimai şartlarda olmasalar da, sokakta yaşamak mecburiyetinde kalıyor, ister istemez sokak çocuğu oluyorlar” (Feridun Vecdi, 1929: 8).

Çocuğun oyun hakkı

Gürbüz Türk Çocuğu Dergisinde yer alan içeriklerde “çocuk ve oyun” temasına işaret eden pek çok içerik bulunmaktadır. Bu içerikler kimi zaman “Hikmetli Sözler” başlığı altında verilmiş (Oyun çocuk hayatının yarısıdır, 1929); kimi zaman da bilgilendirme yazıları ile çocuk için oyun ve oyuncağın önemi anlatılmaya çalışılmıştır. Aşağıdaki bilgilendirme yazısından bir bölüm buna bir örnek olarak verilebilir:

“Çocuk yetiştirmenin fenni esaslara bağlı, başlı başına bir sanat olduğu artık tahakkuk etmiştir. Hayata gözlerini yeni açan çocuğun, alakadar olduğu şey oyun ve oyuncaklardır....” (Mahmut Yesari, 1929: 16)

Selim Sırrı, Gürbüz Türk Çocuğu Dergisi’nde çok sayıda makale yayınlarken spor, jimnastik ve oyun konusunda ailelere ve çocuklara bilgilendirmelerde bulunmuş ve önemli bir boşluğu doldurmuştur (Sarıkaya, 2008:113). Selim Sırrı, “Oyun” isimli yazısında oyunun önemine değinmektedir:

“Oyun sıhhatin ve saadetin nazımıdır. Sıhhati yerinde olan çocuğun Neş’esi de yerindedir. Neş’e ümidin güneşidir.” (Selim Sırrı, 1931: 11).

Bir oyun aracı olarak oyuncuğun çocuk için önemi ve anlamı bir başka yazıda şu şekilde tanımlanmıştır:

“Oyuncak; çocuk için bir ihtiyaçtır. Çocuk annesinden gördüğü muameleyi ona tatbik eder, onunla konuşur, onu uyutur... , onu sever, onunla uyur.”(Naşit Hakkı, 1930: 6).

Eserlerde, çocuğun oyun hakkı temasına karşılık gelebilecek nitelikteki bir başka öğenin de oyun parkları konusunda karşılık bulunduğu görülmüştür. Parkların çocuklar için önemi ve yaygınlaştırılması gerekliliği “Çocuk Oyun meydanları (Kazım Nami, 1930: 16)”, “Çocuklarımız için şehir ve kasabalarda büyük, geniş, temiz bahçelere ve oyun yerlerine ihtiyaç vardır (Kazım Nami, 1930: 12)”, “Çocuk Eğlence Yuvaları (Server Rifat, 1930)” isimli yazılarda da vurgulanmıştır.

Çocuk haklarının gelişimi konusunda yaratılan algı

Çakır (2020: 362), erken cumhuriyet döneminde çocuk haklarının gelişimi konusunda toplumda bir algı yaratma çabasına işaret etmektedir. Bu çabalardan biri, yurtdışında meydana gelen değişimlerin takibi ile yapılan faaliyetlerin incelenerek halka tanıtılması/uygulanması şeklinde gerçekleştirilmiştir. Gürbüz Türk Çocuğu dergisinin bu araştırmada incelenen pek çok sayısında da bu düşüncenin izlerine rastlamak mümkündür. Dergide doğrudan çocuk hakları konusundaki bir tespit, uluslararası alanda çocukların korunması anlamında ilk sözleşme olan Cenevre Çocuk hakları Bildirgesi’nin dergide aşağıdaki giriş cümlesi ile maddeler halinde yayımlanmış olmasıdır. Bildirge 1924’te yayımlanmış, 1928’de Mustafa Kemal Atatürk tarafından onaylanmıştır. Bildirge aşağıdaki giriş cümlesi dergide yayımlanmıştır:

“Cenevre Beyannamesi Umum milletlerin erkek ve kadınları insanlığın haiz olduğu en mutena şeyi; çocuğa sevmeye mecbur bulunduğu ırkı, milli ve dini her türlü telkinler haricinde bir vazife olmak üzere kabul ettiklerini Cenevre Beyannamesi ismi verilen, bu çocuk hakları beyannamesi ile tasdik ederler” (Cenevre Beyannamesi, 1931).

Çocuk hakları haftasında verilen ve sonrasında dergide yayımlanan çocuk hakları konferansı yazısı ise aşağıdaki cümleyle başlar:

“Her millet yaşamak, yükselmek ve medeniyet camiasında layik olduğu mevki alabilmek için çocuklarına bir kıymet vermeye mecburdur. Çocuklarının tabii haklarını büyük bir itina ile temin eden ve yavruların saadetlerine çalışan milletler kendi saadetlerini ve istikballerini temine çalışıyorlar demektir... On dokuzuncu asrın ortasına kadar Avrupa kanunlarında çocuk hakkını teyit edecek maddelere tesadüf edilmezdi. Bugün artık her memlekette çocuk haklarının tanınmasına doğru esaslı adımlar atılmıştır.” (Çocuk hakları, 1931)

Bir başka doğrudan çocuk hakları vurgusu aşağıda verilmiştir:

“Fazla çalışmak çocukları hakları olan çocukluklarını yapmaa hiçbir zaman mani olmamalıdır. Çünkü çocuğu çocukluk haklarından mahrum edecek her hangi ağır bir meşkuliyet, onun tahsiline, eğlencisine, oyununa, maddi ve manevi inkişafına mani olacağı gibi gelecek nesli de temelinden yıkar.” (M.F., 1931: 5)

“Hak” kelimesine doğrudan vurgu yapan temalar çerçevesinde dergide geçen bir başka ifade ise çocuk “yaramazlıkları”nın da bir hak olduğudur:

“Bir Çocuğun yaramazlıkları da vardır. Çocuklar için yaramazlık yapmak da bir haktır.” (Nahit Şevki, 1930).

Yukarıda paylaşılan içeriklerde Gürbüz Türk Çocuğu dergisinde çocuk haklarına vurgu yapan unsurlar ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Özetlemek gerekirse bulgular, çocuk haklarına yapılan vurguların sağlık hakkı, devletin çocuk üzerindeki sorumluluğu, çocukların biricikliğine atfedilen anlam, kötü muamele karşıtlığı, oyun hakkı ve hakların desteklenmesi temaları çerçevesinde şekillendiğini göstermektedir.

Sonuç, tartışma ve öneriler

Cumhuriyetimizin kuruluş yıllarında “Gülbüz Çocuk” söyleminin toplumda karşılık bulan bir imaja dönüştüğü görülmektedir. Bu dönüşümün en önemli araçlarından birinin Himaye-i Etfal Cemiyeti’nin çıkardığı Gülbüz Türk Çocuğu dergisi olduğu söylenebilir. Gülbüz Türk Çocuğu dergisi ile “gülbüz çocuklar”, Cumhuriyetin çocuk politikaları doğrultusunda önemli bir özneye dönüşmüştür. Politikaların toplum tarafından kabulü ve benimsenmesi noktasında ise Gülbüz Türk Çocuğu dergisi etkili bir araç olmuştur. Dergi, bir taraftan yönetimin çocuk politikasını ortaya koymuş; diğer taraftan geleceğin cumhuriyet mirasçılarının nitelikli olması için toplumu bilinçlendirme çalışmalarını yürütmüştür. Bu yönüyle çocuk haklarının çıkış noktası olan “çocuğa hak ettiği değeri verme” işlevini yerine getirmede “dönemin şartları doğrultusunda” önemli bir rol üstlendiği söylenebilir.

Bu araştırmada, önemli misyonlarından birisi toplumu bilinçlendirmek olan Gülbüz Türk Çocuğu dergisinde yayınlanan yazılarda çocuk haklarına atıfta bulunan içeriklere ne şekilde yer verildiği anlaşılmaya çalışılmıştır. Yapılan inceleme sonucunda derginin araştırmanın sınırlılıkları içerisinde incelenen sayılarında, çocukların sağlık hakkı, devletin çocukların bakım, gözetim ve koruma sorumluluğu, çocukların biricik olduğu ve yetişkinlerden farklı muamele görmesi gerektiği, çocuğun oyun hakkı, çocuklara karşı kötü muameleyle karşı duruş, çocukların ve çocuk haklarının gelişimi konusunda yaratılan algı doğrultusunda kavramsallaştırılan temalara içeriklerde yer verildiği görülmüştür.

Araştırmanın sonuçlarına göre çocuğun sağlık hakkının en çok yer verilen temalardan birisi olduğu söylenebilir. Bu bulgunun, dönemin “gülbüz çocuklar” söylemiyle desteklenen “sağlam nesiller yetiştirme” arzusunun bir yansıması olduğu düşünülmektedir. Derginin sağlığa yaptığı vurgunun, Sarıkaya’nın (2009: 157) Gülbüz Türk Çocuğu dergisinin çocuğun sağlık hakkına ilişkin birçok sorunu gündemine aldığı görüşünü desteklemektedir. Gülbüz Türk Çocuğu dergisinin 1924 yılında eski harflerle yayınlanan bir sayısını tıbbi açıdan değerlendiren bir çalışma (Özcan vd., 2016: 652), bebek ve çocuk ölümlerinin önlenmesi noktasında yapılan çalışmaların bilimsel metodoloji ve güncel bilimsel yaklaşımlara uygun olduğu sonucuna ulaşmıştır. Derginin sağlığa ilişkin içerik üretiminin dönemin tanınan tıp doktorlarınca yapılmış olduğu görülmüştür.

Devletin çocukların bakım, gözetim ve koruma sorumluluğu teması dergide öne çıkan bir diğer içerik olarak dikkat çekmektedir. Bu noktada Sabiha Sertel’in (1927) çocuk haklarının geliştirilmesi için toplum ve devletin sorumluluğuna vurgu yapması ve bir sosyal hizmet anlayışının geliştirilmesi önerisi de dergide çocuğun bakımı, korunması ve gözetiminin toplumsal bir mesele olarak algılanışı ile vurgulanan unsurları destekleyen bir başka durum olarak değerlendirilebilir. Cumhuriyet öncesi dönemde 19. yüzyılın ortalarına kadar çocukların yetişkinlerin bir minyatürü olarak algılandığı (Okay, 1998; Yerasimos, 2006) ve korunma gereksinimi olan çocukların merkezi yönetimin etkisinde olmayan vakıflarca (Sapmazlı, 1943) himaye edilmeye çalışılması gerçeği; dönemin bir yansıması olarak özellikle derginin çocukların bakım, gözetim ve koruma sorumluluğunun devlette olduğu vurgusuna atfettiği anlamın evrimi açısından önemli görülmektedir.

Çocuğun oyun hakkı vurgusu araştırma bağlamında ortaya çıkan bir diğer temayı oluşturmuştur. Çocuk hakları toplumların çocuğu koruması düşüncesi üzerinden inşa edilmiştir. Oyun hakkı, çocukların gelişiminde en temel gereksinimlerinden birisidir. Akyüz’e göre (2018: 43), Cenevre Çocuk Hakları Bildirgesi’nin birinci ilkesi üstü kapalı olarak çocuğun oyun hakkına işaret etmektedir. Açık bir şekilde oyun kavramına vurgu ise Çocuk Hakları Sözleşmesi’nin 31. Maddesinde “Taraflar Devletler çocuğun dinlenme, boş zaman değerlendirme, oynama ve yaşına uygun eğlence (etkinliklerinde) bulunma ve kültürel ve sanatsal yaşama serbestçe katılma hakkını tanırlar” şeklinde ifade edilmiştir.

Çalışmada ortaya konulan ve vurgu yapılan temaların çocukların biricik olduğu ve yetişkinlerden farklı muamele görmesi gerektiği, çocuklara karşı kötü muameleyle karşı duruş, çocukların ve çocuk haklarının gelişimi konusunda yaratılan algı hususlarında da yoğunluk gösterdiği görülmüştür. Bu vurgunun,

geleceğin Cumhuriyet mirasçıları olarak görülen çocukların birer “birey” olarak muamele edilmeye hakkı ve kötü muamele ve yaşam şartlarından uzakta tutulmaları gerekliliği söylemlerinden beslendiği söylenebilir. Burada eklenmesi gereken bir nokta, incelenen eserlerde zengin ile yoksul çocuklar arasındaki ‘uçurumun kapatılması’ yönünde bir söylemin geliştirilmiş olmasıdır. Sokakta yaşamak durumunda kalan ve yoksul çocukların içinde buldukları durum ve bir gün suça sürüklenebileceği düşüncesi, çocuklar adına gerçekleştirilmesi gereken uygulamaların sürecini hızlandırmıştır (Öztan, 2009: 181). Bu durum da, her bakımdan sağlıklı bir nesil yetiştirme tahayyülünde olan yeni yönetimin korunma ihtiyacı olan çocukları himaye etme gündemini canlı tutmasının bir başka sebebi olarak değerlendirilmiştir.

Günümüzde kuşkusuz çocuk hakları anlayışı daha derin bir muhtevayı barındıran bir yapıda olup; bu anlayışın günlük yaşama yansımada özellikle çocuğun katılım hakkı önemli görünmektedir. Ancak bu bakış açısı bugünün paradigmasına işaret eder; yıllardır süregelen ve biriken bilimsel bilginin sonucudur ve toplumları etkileyen değişimler ve ilerlemeler baş döndürücü bir hızla gerçekleşmektedir. Bu kapsamda yaklaşık 100 yıl önce ve dönemin ağır şartlarıyla değerlendirildiğinde, çocuk haklarına vurgu yapan eylem ve uygulamaların kayda değer olduğu düşünülmektedir.

Toplumların çocuğa attığı anlam, sahip olduğu değerler çerçevesinde şekillenmektedir. Nitekim bu tespit, günümüz sosyal hizmet bakış açısıyla da uyumlu görülmektedir. Birey, grup, aile, topluluk ve toplumları ilgilendiren olguların; etkileşim halinde bulunduğu sosyal çevre ve makro anlamda toplum ve ülkenin sosyo-politik, tarihsel, ekonomik ve kültürel bağlamından ayrı düşünülmemeyeceği çok önemli bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır. Bu düşünce aynı zamanda ‘çocuğun yüksek yararı’ için çocuk konusuna disiplinler arası ve eleştirel bir gözle bakmanın gerekliliğini de kabul eder. Reisch’e (1988) göre, tarihsel değerlendirmeler eleştirel bakış açısının geliştirilmesinde önemli bir role sahiptir. Bu çalışmada ortaya koyulmaya çalışılan durum; ülkemizde çocuk hakları anlayışına ve savunulma biçimine bundan yaklaşık 100 yıl önce rastlandığı gerçeğinin küçük bir parçasını oluşturmaktadır. Bundan sonraki çalışmalarda, bu çalışmayla incelenmeye çalışılan gerçekliğin destekleyici ya da eleştirel bir bakış açısıyla da ele alınması, günümüz çocuklarına bakış açısı ve çocuk hakları savunuculuğu anlamında geleceğimize yön verebilir. Araştırmanın nitel tasarımı bir genelleme yapma kaygısı taşımamakla birlikte, bu çalışmada ortaya koyulan sonuçlar, dönemin çocuk korumasından sorumlu bir kurumunun yayınında çocuk haklarının hangi öğelerine yer verdiğini gösterme çabasıdır ve çocuk haklarına vurgu anlamında toplum olarak bugün geldiğimiz noktayı aydınlatabilecek unsurlar içermektedir. Buradaki bir başka önemli nokta ise yaklaşık 100 yıl önce ülkenin gündeminde yer alan çocuk yoksulluğu, sokakta yaşayan/çalıştırılan çocuklar ve çocuk işçiliği, çocuğa karşı her türlü kötü muamele ve ihmal, istismar gibi çocuk hakları sorunlarının toplumumuzda halen ciddi sosyal sorunlar olarak konuşuluyor olduğudur. Sonuç olarak bu çalışma Cumhuriyetimizin erken döneminde; Himaye-i Etfal Cemiyeti yayını olan Gürbüz Türk Çocuğu dergisi yoluyla çocuk hakları sorunlarını ve çocukların korunmasını gündemine aldığına dair bir bakış sunmuştur.

Kaynakça

- Alabaş, R. (2019). *Cumhuriyet ve çocuk*. Yeni İnsan Yayınevi.
- Ali Fuat (1930). Çocuk, *Gürbüz Türk Çocuğu*, 36, 13.
- Ali Fuat (1930). Çocuklarımızı tehdit eden kara kuvvet. *Gürbüz Türk Çocuğu*, 40.
- Ali Suat (1930). Çocuk nasıl himaye edilir? *Gürbüz Türk Çocuğu*, 39, 7.
- Ali Vahit (1931). Bebek nasıl beslenir? *Gürbüz Türk Çocuğu*, 54, 9.
- Amerika’da çocuk meselesi (1931). *Gürbüz Türk Çocuğu*, 54, 5.
- Aslan, D.A. (2011). *Cumhuriyet’in törenselleşmesi: ulus-devlet inşa sürecinde milli bayramlar (1923-1938)* (Tez No. 294083) [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurulu Tez Merkezi.
- Aslan, D.A. (2018). Gürbüz Türk milleti için gürbüz Türk çocuğu: 23 Nisan çocuk bayramı. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 63, 87-114.
- Akyüz, E. (2018). *Çocuk hukuku*. Pegem Yayıncılık.
- Başbakanlık Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu. (1999). *Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme ulusal ilk rapor*. T.C. Başbakanlık Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Yayını.

- Başboğa, S. (2017). Annelik sanatı: erken Cumhuriyet dönemi çocuk dergilerinde çocuğun bedensel kurgusu. *İnsan&İnsan*, 4(12), 6-30.
- Başka memleketlerde çocuk himayesi (1931). *Gürbüz Türk Çocuğu*, 55,18.
- Besi işinde son hakikatlar (1930). *Gürbüz Türk Çocuğu*, 38.
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*. 9(2), 27-40. s.27.
- Cenevre Beyannamesi. (1931). *Gürbüz Türk Çocuğu*, 55, 43.
- Corbin, J. ve Strauss, A. (2008). *Basics of qualitative research: techniques and procedures for developing grounded theory*. Sage.
- Çavuşoğlu, T. (2005). *Sosyal hizmetlerin yakın tarihinden sayfalar-Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu yaprakları 1917-1983*. SABEV Yayınları.
- Çiçek, N. (2012) Erken Cumhuriyet döneminde modern çocukluk nosyonunun görünümleri üzerine bir analiz. *Mülkiye Dergisi*, 36 (4), 69-104.
- Çocuk hakları (1931). *Gürbüz Türk Çocuğu*, 57, 7.
- Çocuklarımızın hareketleri sıhhatlarına bağlıdır (1930). *Gürbüz Türk Çocuğu*, 36.
- Çocuk hastalıkları ve tedbirler (1931). *Gürbüz Türk Çocuğu*, 51.
- Çocuklarınıza güneş banyosu yaptırınız (1929). *Gürbüz Türk Çocuğu*, 34.
- Duman, D. ve Doğdu, M. (2010). 1930-1950 dönemi çocuk dergilerinde yurttaşlık bilinci gelişimi kapsamında Ulus-Devlet algısının sağlanması: 'Türk çocuğu - Cumhuriyet çocuğu'. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(20), 157-170.
- Eldiven, F. (2018). *Türkiye'de yayımlanan çocuk dergilerinde çocuk kimliği tasarımı: Çocuk Sesi, Gürbüz Türk Çocuğu, Trt Çocuk, Bilim Çocuk dergilerinin karşılaştırmalı analizi* (Tez No. 524072) [Yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurulu Tez Merkezi.
- Elo, S., Käriäinen, M., Kanste, O., Pölkki, T., Utriainen, K., ve Kyngäs, H. (2014). Qualitative content analysis: a focus on trustworthiness. *SAGE Open*, 4(1), 1-10. <https://doi.org/10.1177/2158244014522633>.
- En korkunç hastalık verem: Nasıl gelir? Nasıl korunulur? (1929). *Gürbüz Türk Çocuğu*, 33.
- Erükçü, G. ve Akbaş, E. (2012). Türkiye'de çocuk mahkemeleri uygulamalarına eleştirel bir bakış. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 135-153.
- Feridun Vecdi (1929). Sokak çocukları. *Gürbüz Türk Çocuğu*, 33, 8.
- Gardiner, W. ve Gander, J. (2004). *Çocuk ve ergen gelişimi* (B. Onur, Çev.). İmge Yayınevi.
- Milli siyasetlerin en mühimi çocuk siyasetidir. (1926) *Gürbüz Türk Çocuğu*, 1, 2-3.
- Hikmetli sözler (1929). *Gürbüz Türk Çocuğu*, 33, 12.
- Holloway, I. ve Wheeler, S. (1996). *Qualitative research for nurses*. Blackwell Science.
- Işık, E. (2023) Cumhuriyet'in gürbüz çocukları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 75, 1-12; <https://doi.org/10.51290/dpusbe.1002782>.
- İstismar edilen çocuk (1930). *Gürbüz Türk Çocuğu*, 43, 6.
- İtalya'da çocuk mahkemeleri (1930). *Gürbüz Türk Çocuğu*, 38, 22.
- Kazım Nami (1930). Çocuk oyun meydanları. *Gürbüz Türk Çocuğu*, 39, 16.
- Kazım Nami (1930). Çocuklarımız için şehir ve kasabalarda büyük, geniş, temiz bahçelere ve oyun yerlerine ihtiyaç vardır. *Gürbüz Türk Çocuğu*, 41, 12.
- Konar, E. (2003). Çocuk siyaseti ve Gürbüz Türk Çocuğu dergisi. *Tarih ve Toplum Dergisi*, 40, 235.
- Kurt, S.L. (2016). Çocuk haklarına ilişkin temel uluslararası belgeler ve Türkiye uygulaması. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 16 (36), 99-127.
- Lincoln, Y. S. ve Guba, E. G. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Sage.
- Mahmut Yesari (1929). Çocuk ve oyuncak: Çocuk ne ile oynamalı. *Gürbüz Türk Çocuğu*, 33, 16.
- Maxwell J.A. (2005). *Qualitative research design: an interactive approach* (2.nd.). Sage.
- M.F. (1931). Yaşatan güneş. *Gürbüz Türk Çocuğu*, 54, 5.
- M.F. (1931). Çocuklara ne yedirilmeli. *Gürbüz Türk Çocuğu*, 52.
- M. Nihat (1929). Çocuk nasıl giydirilmeli, bir doktorun nasihatleri. *Gürbüz Türk Çocuğu*, 34.
- Naşit Hakkı (1930). Çocuk ve oyuncak. *Gürbüz Türk Çocuğu*, 40, 6.
- Nahit Şevki (1930). Dünün ve bugünün çocukları küçük Necla. *Gürbüz Türk Çocuğu*, 43, 3.
- Okay, C. (1998). *Osmanlı çocuk hayatında yenileşmeler: 1850-1900* (1. Bs.). Kırkambar Yayınları.
- Onur, B. (2005). *Türkiye'de çocukluğun tarihi* (1. Bs.). İmge Yayınevi.
- Oyun çocuk hayatının yarısıdır (1929). *Gürbüz Türk Çocuğu*, 33, 12.

- Özcan, M., Demir Küreci, H. ve Özer, F.E. (2016). Cumhuriyetin ilk yıllarında bebek ölümlerinin önlenmesine yönelik çalışmalara bir örnek: Memedeki çocuk nasıl beslenir?. *Akademik Bakış Dergisi*, 58, 642-655.
- Reisch, M. (1988). The uses of history in social work. *Journal of Teaching in Social Work*, 2(1): 3- 16.
- Sapmazlı, H. (1943). *Çocuk hakları ve himaye müesseseleri*. Yeni Cezaevi Yayınları.
- Sarıkaya, M. (2007, 10-15 Eylül). *Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de nüfus konusunun dönemin dergilerine yansımaları örneği Gürbüz Türk Çocuğu dergisi* [Konferans sunumu]. 38. ICANAS Uluslararası Asya Ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Ankara.
- Sarıkaya, M. (2008). Selim Sırrı Tarcan ve Gürbüz Türk Çocuğu. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 24(70), 113-126.
- Sarıkaya, M. (2009). Gürbüz Türk Çocuğu dergisinde çocuk sağlığı sorunu. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(9), 151-163.
- Selim Sırrı (1930). Mürebbiler ve disiplin. *Gürbüz Türk Çocuğu*. 40, 4.
- Selim Sırrı (1931). Oyun. *Gürbüz Türk Çocuğu*, 53, 11.
- Sertel, S.Z. (1927). İctimâî bahisler: ictimâî sa'y: çocuk salâhı IV (Child Welfare). *Hayat Mecmuası*, 1(19).
- Server Rifat. (1930). Çocuk eğlence yuvaları. *Gürbüz Türk Çocuğu*. 42.
- Sınar Çılgın, A. (2004). Genç Cumhuriyetin ütopyası: "Gürbüz Türk Çocuğu". *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(6), 97-119
- Sak, R., Şahin Sak, İ. T., Öneren Şendil, Ç., ve Nas, E. (2021). Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-250.
- Sinirli çocuklar (1931). *Gürbüz Türk Çocuğu*, 59.
- Şimşek, H.(2013). Eğitim ve oyun bağlamında 19. yüzyılda Türk çocukluk anlayışında değişimler. *Değerler Eğitimi Dergisi*,11(25), 215-249.
- Şükrü Yusuf (1930). Çocuklarda sinir zayıflığı. *Gürbüz Türk Çocuğu*, 45.
- Taşgın, N. ve Özel, H. (2011) Türkiye'de sosyal hizmetlerin dönüşümü. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 22 (2), 175-190.
- Terbiyede birlik ve aheng (1931). *Gürbüz Türk Çocuğu*. 57,2-5.
- Yerasimos, M. (2006). 16-19. yüzyıl gravür ve suluboyalarında Osmanlı çocuk figürleri, toplumsal tarihte çocuk. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yin, R. K. (2011). *Qualitative research from start to finish*. The Guilford Press.
- Yakub Kadri (1930). Çocuk edebiyatı. *Gürbüz Türk Çocuğu*, 36, 5.

Etik kurul onayı

Bu çalışmada açık erişimi olan veriler kullanılması ve analiz edilmesi sebebi ile bu çalışma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Türk kadınının bir asırlık yükselişi: Cumhuriyetimizin 100. yılında üniversiteler açısından bir değerlendirme A century-long rise of Turkish women: An evaluation from the perspective of universities in the 100th anniversary of the republic

Gönderim Tarihi / Received: 01.09.2023

Pınar ÖZDEMİR¹

Kabul Tarihi / Accepted: 10.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1353699](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1353699)

ÖZ: Bu araştırmanın amacı Türk kadınının üniversitelerdeki varlığını öğrenciler ve akademisyenler açısından değerlendirerek Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. yıl dönümünün kutlandığı 2023 yılına ait bir kesit sunmaktır. Çalışmada kadınların cumhuriyetin ilk yıllarından başlamak üzere üniversitelerdeki var olma ve ilerleme mücadelesi incelenmeye çalışılmış, üniversitelerde okuma hakkını elde ettikleri ilk yıllarda sayıca ve konumca erkeklerin çok gerisinde iken günümüzde onlarla eşit düzeye geldikleri hatta bazı açılardan onları geride bıraktıkları vurgulanmış ve bu konuya ait veriler paylaşılmıştır. Araştırmada sistematik derleme yöntemi kullanılmış, Google Akademik arama motoruna anahtar sözcüklerin girilmesi ile ulaşılan çalışmalardan elde edilen veriler ile ulusal ve uluslararası kurumlara ait raporlardan elde edilen bilgiler birleştirilmiş ve sonuçlar değerlendirilmiştir. Çalışma 2023 yılı itibarıyla Türkiye'de akademisyenlerin yarıya yakını kadınların oluşturduğunu ve kadın akademisyenlerin en çok sağlık bilimleri ve sosyal bilimler alanında çalışmalar yaptıklarını göstermektedir. Öğrenciler açısından bakıldığında ise eğitimde cinsiyet ayrımının kalktığı, kız öğrencilerin istedikleri her alanda eğitim görme hakkına kavuştukları ve sayılarının erkek öğrencileri aştığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet dönemi, Kız öğrenciler, Kadın akademisyenler, Üniversiteler, Eğitim

ABSTRACT: This study aims to evaluate the presence of Turkish women in universities from the perspectives of students and academics and to present a cross-section of the year 2023, when the 100th anniversary of the founding of the Republic of Türkiye is celebrated. The study begins by examining women's struggle for existence and progress in universities starting from the early years of the republic. It then emphasizes that women, who were far behind men in terms of number and position in the first years when they gained the right to study at universities, are now on an equal level with them and even surpass them in some respects, as well as sharing data on this issue. In the research, the systematic review method was used, and the results were evaluated by combining the data obtained from the studies accessed by entering keywords in the Google Scholar search engine with the information obtained from the reports of national and international institutions. The study shows that as of 2023, approximately half of the academics in Türkiye are women and that women academics mostly work in the fields of health sciences and social sciences. In terms of students, it is seen that gender discrimination in education has been eliminated, female students have the right to receive education in the field of their choice and their number is higher than male students.

Keywords: Republic era, Female students, Female academicians, Universities, Education

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Piri Reis Üniversitesi/Denizcilik Meslek Yüksekokulu/Aşçılık Bölümü, pozdemir@pirireis.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9878-8139>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

This study examines what the Republic of Türkiye, which celebrates its 100th anniversary this year, has brought to Turkish women in terms of universities. As a result of the literature review, it has been found that the studies on women and universities in our country do not usually focus on the historical development of women's participation in universities, but rather on the problems they face and suggestions for solutions. The studies conducted in this framework concentrate on areas such as approaches to gender in the university environment, role conflicts, or the reflections of the glass ceiling syndrome. This study is based on a small number of studies that approach the subject in terms of the historical process along with the statistics and research of official organizations.

Methodology

The study was conducted with the systematic survey method. First, the struggle of female students to go to university, then the efforts of women to become academics and the progress made on this path were investigated through a literature review and a detailed examination of the websites where information on the subject can be obtained. In addition, comparisons were made using tables and figures related to the subject.

Findings and discussion

Turkish women, who had not been given any rights or opportunities in terms of education until shortly before the proclamation of the Republic, tried to make their voices heard within the framework of the innovation movements that began with the Tanzimat and ensured the opening of a university that only women could attend. Starting with 22 students, this women's university, which could not provide a high quality education due to various reasons, was soon merged with the men's university, Darülfunun. However, women still did not have the opportunity to receive education in the field of their choice, and female students who had the means attended universities abroad to get the education they wanted.

The success story of women in higher education began with the revolutions in various fields after the declaration of the Republic. The clothing revolution, the adoption of the Civil Code, and the Law on Unification of Education were the main revolutions that paved the way for women to attend universities. With the adoption of the Civil Code, all educational institutions except for military schools were organized to educate girls, and the number of women studying and teaching at universities began to increase. In the beginning, female students were mostly educated in teacher training schools. In the 1924-1925 academic year, 133 female students began to attend other faculties. Among these students were those studying medicine, dentistry and law.

Thanks to the increasing number of universities, which has reached 208 today, the number of students has also increased and girls as well as boys have started to receive education in more diverse fields. One of the reasons for the increase in the number of female students was the increase in the number of universities. The other was the fact that people who did not approve of the education of female students have started to abandon these thoughts under the influence of changes in social and cultural life. In addition, the fact that the misconceptions about religion and tradition, which lead to the ignorance of girls' identities, have been eradicated through strengthened communication channels, and the fact that Turkish society has started to become aware of the concept of gender equality, albeit slowly. Today, 49% of the total number of students studying at our universities are female students.

Women who entered the university as academics did not face as harsh a reaction as female students. The reason for this may be that women started as academics at a later date and it was not strange to see women in the university environment thanks to the female students already studying at the university. The first female academic started working at the Higher School of Economics and Commerce in the 1932-1933 academic year and after this date, their number has increased rapidly. The proportion of women in academia increased from 13.4% in the 1934-1935 academic year to 46% in the 100th year of the Republic. In terms of figures, the number of women academics at universities, which was 93 in 1935, reached 85220 in the 100th year of the establishment of our republic. This figure, which has increased in parallel with the number of universities and the increase in the country's population, has surpassed

the rate of female academics in many European countries. In Türkiye, the rates of women academics reaching the rank of professor, holding positions requiring academic leadership skills such as rector, dean or director, or working as researchers within universities are above the EU (European Union) average.

Results and recommendations

In 2023, when the 100th anniversary of the establishment of the Turkish Republic is celebrated, the proportion of female academics in our universities has increased from 13.4% in 1935 to 46.1%. In terms of holding senior academic positions, women serving as rectors, deans and heads of departments in universities have exceeded the EU average. In the same period, Turkish women academics were above the EU average in 6 out of 10 areas of specialization identified by the EU. In addition, the rate of women working as faculty members in higher education surpassed 16 OECD (Organization for Economic Cooperation and Development) countries. One hundred years ago, women represented only 0.05% as students and none as faculty members in higher education. This year, as the Turkish Republic celebrates its 100th anniversary, women constitute 50% of the student body and 46% of academics in higher education.

Thanks to the broad vision and guidance of our great leader Mustafa Kemal Atatürk, the founder of the Turkish Republic, there is no doubt that the future of Turkish women, who have sworn to carry the torch of science given by Atatürk forever, will be brighter than it was in the past.

Giriş

Türkler geleneksel olarak toplumun bireylerini cinsiyetlerine göre ayırmayan, kadını ve erkeği farklı konumlandırmayan kültürel değerlere sahiptir (Aksoy, 2016; Acar, 2019). Aksine geleneksel Türk kültüründe kadın ve erkeklerin eşit hak, yetki ve sorumluluklara sahip olduğu görülmektedir. Orta Asya'da kurulan ilk Türk devletlerinde devlet yönetiminde, hakanların yanında hatun adı verilen eşleri de söz sahibiydi. Kararları birlikte alırlar, emirleri birlikte verirlerdi. Yabancı elçileri hakan tek başına kabul edemez, yanında mutlaka hatunun da olması gerekirdi. Kadınlar ata binip ok atar, top oynar, güreş gibi ağır sporlar yapar ve savaflara katılırlardı (Kuşcu, 2016; Bal ve Kayabaşı, 2019; Gündüz, 2019). Ayrıca bazı eski Türk devletlerinde kadın hükümdarlar vardı (Demirel, 2017). Bunlardan bazıları; Delhi Müslüman Türk Devleti Sultanı Raziyye Hatun, Müslüman Mısır tahtında Eyyübi soyundan Melik Salık'ın eşi Şecerüd-Dür, İran'ın Kutluk Bölgesi'nde kurulmuş olan Kutluk Devleti Salgurlular'da Türkan Hatun ve Abiş Hatun'dur (Aktaş, 2020; Gezen, 2021; Ekinci ve Yavuz, 2021). Kadın erkek eşitliği Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra da devam etmiştir. Selçuklu döneminde ve Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında da kadınlar adına inşa edilen medreseler, hastaneler ve vakıflar kadına verilen önemin kanıtıdır (Demir, 2018; Durukan, 2018). Kadioğlu ve Kadioğlu (2011) kadınların özellikle valide sultanların kurdukları vakıflar aracılığıyla fakirlere yardım etmelerinin ve toplumsal hayatın iyileşmesine katkıda bulunmalarının onlara itibar sağladığını belirtmektedir.

Osmanlı Devleti'nde kadının toplumdaki yerinin gerilemeye başlamasının nedeni olarak İstanbul'un fethinden sonra Bizans ile yakın ilişkilerin başlaması ve Türk kültürünün İslam ahlakını yanlış yorumlayan İran ve Arap kültürlerinin etkisi altında kalması gösterilmektedir (Özdemir, 2009; Kaymaz, 2010). Bizans ile yakın ilişkide bulunanlar arasında oluşmaya başlayan birden fazla kadın ile evlenme, harem oluşturma gibi uygulamalar İran ve Arap kültürleri tarafından da desteklenmiş, hatta bu kültürlerin etkisiyle kadının sosyal haklarının kısıtlanmaya ve kadınlar zorunlu haller dışında evden çıkmamaya zorlanmaya başlamışlardır (Bingöl, 2014; Yavuz ve Ertem, 2021).

Tanzimat dönemine kadar devam eden bu sıkıntılı süreç, Tanzimat'ın getirdiği yenilik havasıyla değişmeye başlamış ve kadınlar bazı alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da birtakım haklara sahip olmaya başlamışlardır. İlk kez 1858 yılında kızların devam edebileceği bir ortaokul açılmış, bunu kızları meslek sahibi yapma amacını güden ebelik okulları (1858) ve öğretmen okulları (1870) izlemiştir (Oğuz ve Büyükaşahin, 2017). Ancak kadınlar o dönemde üniversiteye gitme hakkını henüz elde edemediklerinden üniversiteye gitmek isteyen kız öğrenciler arasında Avrupa'ya gidip tıp eğitimi alanlar olmuştur. Örneğin bir Osmanlı paşasının kızı olan Safiye Ali Hanım Almanya'da Würzburg Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni bitirmiş ve ilk Türk kadın doktor olarak ülkesine dönmüştür. Daha sonra Suat ve Süeda hanımlar da Cenevre Tıp Fakültesini bitirip jinekoloji ihtisası yapmışlar fakat yurda dönmeyerek İsviçre'de çalışmışlar, ancak 1930'larda Türkiye'ye dönmüşlerdi. 1912 yılında İsviçre'de tıp fakültesini bitirmiş ve ülkesine dönerek doktorluk yapmak isteyen bir kadına devrin yetkilileri, Osmanlı Devleti'nde kadınların doktorluk yapmalarının usulden olmadığını bildirmişti (Cumhuriyet, 2012). Türkiye'de tıp fakülteleri ilk kez 1922 yılında kız öğrenci kabul etmeye başlamış, 1927 yılında mezun olan bu öğrenciler, bir yıl staj yaptıktan sonra 1928 yılında hekim olarak çalışmaya başlamışlardır (Yıldırım, 2006).

Osmanlı Devleti'nde nitelikli devlet memuru yetiştirme amacı ile 12 Ağustos 1900 tarihinde açılan ve batılı anlamda ilk üniversite sayılan Darülfünun-i Şahane'de 1914 yılında sadece kadınlara yönelik dersler verilmeye başlanmıştır. Bu dersler dönemin aydınları tarafından kadın haklarından sağlığa, tarihten pedagojiye kadar çok çeşitli konularda halka açık olarak verilmiştir. Bu derslere gösterilen yoğun talep ve kız öğretmen okullarında ortaya çıkan eğitici ihtiyacı İnas Darülfünunu adı altında sadece kızların devam edebileceği bir üniversitenin kurulmasına yol açmıştır. 16-25 yaş arası kız öğrencilerin gidebileceği ve eğitim süresi üç yıl olan bu üniversite sınavla öğrenci almış ve fen ve edebiyat alanlarında eğitim vermiştir. İnas Darülfünunu'ndan 1917 yılında mezun olan 22 öğrenci ülkemizin yüksek öğretim gören ilk kadın öğrencileri olarak tarihe geçmişlerdir. 1921 yılında İnas Darülfünunu erkek öğrencilerin eğitim gördüğü Darülfünun ile birleşmiş ve böylece karma eğitim başlamıştır (Soydan, 2017; Uyar ve Ertuğrul, 2020). Darülfünun'da karma eğitim ilk defa Edebiyat ve Fen şubelerinde uygulanmıştır. Daha sonra kademeli olarak 1921- 1922 döneminde Hukuk, 1922-1923 ders yılında da Tıp Fakültesi'nde kadın-erkek karma eğitimine geçilmiştir (Uyar ve Ertuğrul, 2020). Cumhuriyetin ilanı ile birlikte her alanda başlayan kalkınma hareketi eğitim alanında da yankı bulmuş,

tüm seviyelerdeki okullar geçmişin karanlık izlerini atıp genç Türkiye Cumhuriyeti'nin aydınlık yarınlarını hazırlamak için modern, kapsayıcı ve yenilikçi bir zihniyetle yapılanmaya başlamışlardır. Bu yeni süreçte kadınlar da hem öğrenci hem de eğitmen olarak yerlerini almışlar ve modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda ve gelişiminde söz sahibi olmaya başlamışlardır.

Literatür taraması

Konu ile ilgili literatür “üniversitelerimiz, kız öğrenciler, akademisyen kadınlar, cumhuriyet dönemi ve sayısal veriler” anahtar kelimeleri kullanılarak taranmıştır. Herhangi bir zaman dilimi belirlemeden Google Akademik tarama motoru ile gerçekleştirilen tarama sonucunda 948 makaleye ulaşılmıştır. Makaleler incelendiğinde büyük bir çoğunluğunun kadınların üniversitelerde yer almasını tarihsel süreç içerisinde inceleyen çalışmalar değil de daha çok onların karşılaştıkları sorunlar ve çözüm önerileri üzerine odaklanan çalışmalar olduğu görülmüştür. Bu çerçevede yapılan çalışmalar üniversite ortamında toplumsal cinsiyet konusuna yaklaşımlar, rol çatışmaları, cam tavan sendromunun yansımaları gibi alanlarda yoğunlaşmaktadır. Örneğin, Hoştut (2020) kadın akademisyenlerin devlet üniversitelerinin yönetim kurullarında temsil oranları ile ilgili olarak yaptığı çalışmada kadınların bu kurullarda ancak % 17 oranında temsil edildiğini ve kadına yönelik olarak cinsiyetçi yaklaşımların hala devam ettiğini, bu tür önyargıların yönetici pozisyonlar söz konusu olduğunda derinleştiğini bulmuştur. Cam tavan sendromunun akademide de kendini hissettirdiğini vurgulayan Hoştut'un bulguları kadın akademisyenlerin ev ve iş arasında bir seçim yapmak zorunda kaldıklarını ve seçimlerini evden yana yaptıklarını ifade eden Özkanlı (2007) tarafından da desteklenmiştir. Dikmen ve Maden (2011) de araştırmalarında kadının ev içindeki geleneksel rolünün akademideki rolünden daha baskın olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Çalışmada kadın akademisyenlerin hem üniversitelerde hem de evlerinde kendilerinden bekleneni gerçekleştirmek üzere gayret gösterdikleri ve erkeklere kıyasla iki kat yoruldukları vurgulanmıştır. Çakır ve Arslan (2018) kadın akademisyenlerin sayısındaki artışın akademisyenliğin toplumda kadınlar için genellikle uygun görülen hemşirelik ve öğretmenlik gibi mesleklere benzetilmesi algısından kaynaklandığını savunmuşlar ve kadın akademisyenlerin de genellikle kendileriyle özdeşleştirilen alanları tercih ettikleri sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca kariyerinde ilerlemek isteyen kadınların evlilik ve çocuğu bir engel olarak gördükleri ancak eşi akademisyen olan kadınların eş desteğinden yararlandıkları ve akademik alanda daha çabuk ilerledikleri de ulaştıkları bulgular arasındadır. Yıldız (2018) ise “Türkiye’de Kadın Akademisyen Olmak” başlıklı çalışması kapsamında yaptığı araştırmada üniversitede görev yapan kadınların zorluklarla karşılaştığını ancak yine de durumlarından memnun ve yaptıkları işten mutlu oldukları ve iş doyumunu yaşadıkları sonucuna ulaşmıştır. Ulaşılan kaynakların çokça söz ettiği bir başka konu toplumsal cinsiyet konusudur. Türkiye Barolar Birliğinin tanımına göre toplumsal cinsiyet kadına ve erkeğe toplumun değerlerine göre sonradan yüklenen bir takım rolleri, sorumlulukları ve toplumun onlardan beklentilerini ifade eder (Toplumsal Cinsiyet, 2022). Toplumsal cinsiyet rolleri ise iki cins arasında hem toplumsal hem de kültürel faktörlerin etkileri ile oluşan ve toplumun bireyden beklentileri ile şekillenen rollerdir (Aslan, 2022). Örneğin erkeklerden ev dışında çalışıp evin geçimini sağlamalarının beklenmesi ve kadınlardan ev işleri yapıp çocuk büyütme rollerinin beklenmesi onlara yüklenmiş toplumsal cinsiyet rolleridir. Bu roller bireyin içine doğduğu kültürün yanı sıra ailede ve okulda aldığı eğitim ve toplumsal etkileşimi tarafından şekillenir. Kadınların ve erkeklerin toplumsal yaşamın her alanına eşit oranda katılıp, bireylere sağlanan hak ve özgürlüklerden eşit oranda yararlanmaları toplumsal cinsiyet eşitliği ile mümkün olur (Aslan, 2022). Atatürk devrimleri ile hayata geçirilen ve toplumda kadınlara erkeklerle eşit hak ve hürriyetlerin verilmesi amacını güden düzenlemelerin amacı temelde toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaktır. Çünkü Atatürk, devrimlerin başarıya ulaşabilmesi için kadınların da her alanda erkeklerle eşit olması gerektiğini görmüş ve bunu sağlamaya çalışmıştır (Yavuz, 1995). Üniversiteler açısından bakıldığında kadınların hem öğrenci hem de akademisyen olarak epey yol aldıkları görülmektedir. Ancak kadınlar yine de toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden kaynaklanan sorunlarla mücadele ettiklerini, çeşitli sebeplerle kariyerlerine ara vermek zorunda kaldıklarını ve ne akademiye ne de eve istedikleri kadar zaman ayıramadıklarını belirtmektedirler, Aynı sorunlar erkekler tarafından yaşanmamaktadır (Özcan ve Doğan, 2015). Üniversite öğrencilerinin toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin görüşlerini inceleyen bir çalışmada üniversitede hala geleneksel görüşe sahip öğrenciler bulunduğu sonucuna ulaşılmış ve üniversitelerde öğrencilere toplumsal cinsiyet açısından duyarlılık kazandıracak faaliyetlere yer verilmesi gerektiği belirtilmiştir (Yılmaz vd., 2009). 2023 yılında yapılan bir çalışma ise

üniversitede öğrencilerin sınıfları ilerledikçe toplumsal cinsiyete ilişkin görüşlerinin daha olumlu olduğunu ortaya çıkarmıştır (Kerkez vd., 2023).

Bu çalışma kadın akademisyenlerin ve kız öğrencilerin yaşadığı sorunlardan çok onların yüz yıllık zaman diliminde sayı ve uzmanlık alanı olarak değişimine odaklandığından literatür taraması “sorun ve ilişki” anahtar kelimeleri dışta bırakılarak tekrar yapılmıştır. İkinci tarama sonucunda 77 makaleye ulaşılmış ve bunların 30 tanesi değerlendirilmeye uygun bulunmuştur. Bu makaleler üniversitelerimizde öğrenci ve akademisyen olarak bulunan kadınlar üzerinde farklı zamanlarda yapılmış olan ve kadınların üniversiteye kabul edilme süreçleri ile üniversitelerdeki çalışma alanlarının zaman içinde değişimini konu alan çalışmalardır. Kadınlara üniversite kapılarının İnas Darülfünunu ile açılmaya başladığını vurgulayan Uyar ve Ertuğrul (2020) bu sayede kadınların Tanzimat ile öngörülen yenilik hareketlerinden faydalandıklarını ancak İnas Darülfünunu’nun istenen üniversite seviyesini tam olarak yakalayamadığını ve daha çok lise seviyesinde kaldığını belirtmişlerdir. Cumhuriyetin ilk yıllarında tüm yokluklara rağmen eğitime önem verilmiş, kadınların eğitilmesinin çocukların ve ailenin de eğitilmesi anlamına geleceği gerçeğinden hareketle yükseköğretim de dahil olmak üzere eğitimin her alanında köklü çözüm arayışlarına gidilmiştir (Aycan ve Aycan, 2018). Medeni hayatta hızlı ve yaygın yeniliklerin hayata geçirilmesi de kadınların üniversitedeki varlıklarını destekleyici rol oynamıştır (Uğurcan, 1999). Cumhuriyetin ilk yıllarında %10 seviyesinde olan üniversitelerdeki kız öğrencilerin oranı yıllar geçtikçe artmış ancak kız öğrenciler daha çok kadınların ağırlıklı olarak buldukları meslek dallarında eğitim almayı tercih etmişlerdir (Yaşar, 2007). Kadınların üniversitelerde yer almaya başlaması farklı alanlarda yaşadıkları sorunlara bilimsel bakış açılarıyla çözüm bulunması amacıyla yapılan çalışmaların da yolunu açmış ve bu amaçla üniversitelerde kadın araştırma merkezleri kurulmuştur (Alptekin, 2011). Kadınların sadece üniversitelerdeki değil, genel olarak toplumdaki ve toplumun tüm kurumlarındaki konumları ve sorunları üzerine araştırmalar yapan, çeşitli faaliyetlerle seslerini duyurmaya çalışan KASAUM (Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi), TÜKD (Türk Üniversiteli Kadınlar Derneği), SUGENDER (Sabancı Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Merkezi) ve KOÇ KAM (Koç Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi) gibi kadın araştırma merkezleri günümüzde yaygınlaşmaya başlamıştır.

Yöntem

Amaç Türk kadının üniversitelerdeki varlığını öğrenciler ve akademisyenler açısından değerlendirerek Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun 100. yıl dönümünün kutlandığı 2023 yılına ait bir kesit sunmak olan bu çalışmada sistematik derleme yöntemi kullanılmıştır. Sistematik derleme, belli bir konuda hazırlanmış araştırma sorusuna yanıt bulmak için, belirlenmiş kriterlere uygun olarak o alanda yayınlanmış orijinal çalışmaların sistemli ve yan tutmadan taranması, bulunan çalışmaların geçerliğinin değerlendirilmesi ve sentezlenerek birleştirilmesidir (Çınar, 2023). Çalışma ağırlıklı olarak istatistiki verilerin karşılaştırılması ve yorumlanması yoluyla gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda literatür taraması yoluyla ve YÖK (Yükseköğretim Kurumu) ve OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development: Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü) gibi kurumların raporları vasıtasıyla ulaşılan veriler toplanmış ve *üniversitelerde öğrenci olarak Türk kızları ve üniversitelerde akademisyen olarak Türk kadınları* başlıkları altında gruplanmıştır. Yapılan incelemenin sonunda Türk kadınlarının bir asırlık üniversite serüvenlerinde her iki başlık açısından da başlangıç noktaları ile mevcut durumları karşılaştırılmış ve gelişimleri irdelenerek süreç boyunca yaşanan önemli olaylara değinilmiştir. Araştırma, sadece açık erişimi olan veriler kullanılması sebebi ile etik kurul izni gerektirmemektedir.

Bulgular ve tartışma

Üniversitelerde öğrenci olarak Türk kadını

Türkiye’de kadınların üniversite yolunda karşılaştıkları engeller 1924 yılında çıkarılan ve tüm eğitim kurumlarını Maarif Vekaleti’ne bağlayan, ayrıca kadınlara erkeklerle eşit eğitim imkânı sağlayan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile ortadan kaldırılmaya başlanmış, 1925 yılında çıkarılan Kıyafet Kanunu, 1926 yılında çıkarılan ve kadınların yasal statüsünü tamamen değiştirerek onlara erkeklerle eşit haklar sağlayan Türk Medeni Kanunu ile devam etmiştir. Medeni Kanun’un kabulü ile harp okulları dışındaki tüm eğitim kurumlarında kız öğrencilere eğitim verecek şekilde düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca

kadınlara 1930’da yerel, 1934’te de genel seçimlerde seçme ve seçilme hakkı verilmiş ve kadınlar birçok batı ülkesinden önce siyasi haklara kavuşturulmuştur (Gelişli, 2014).

Bu gelişmeler Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde, güçlülükle de olsa, üniversite kapısından girmeye başlayan kadınları destekleyici ve teşvik edici rol oynamış, üniversitelerde eğitim gören ve eğitim veren kadınların sayısı artmaya başlamıştır. Kız öğrencilerin üniversitede erkek öğrencilerle beraber okumaya başlamaları ilk kez 1924-1925 eğitim öğretim yılında gerçekleşmiştir. Kaynaklar 1980 yılına kadar üniversitelerde okuyan kız öğrencilerle öğretmen okullarında okuyan kız öğrencilerin sayısını ayrı ayrı vermektedir. Ancak 1982 yılından itibaren Mesleki ve Teknik Öğretmen Okulu ya da Yüksek Öğretmen Okulu adı altında öğretmen yetiştiren okulların Eğitim Fakülteleri’ne dönüştürülmesiyle üniversitelerde okuyan öğrencilerin sayısı tek bir başlıkta vermeye başlanmıştır. Tablo 1’de 1929-1980 yılları arasında öğretmen yetiştiren okullara ve diğer yükseköğretilerle fakültelelere devam eden kız ve erkek öğrencilerin sayısı görülmektedir.

Tablo 1: 1929-1980 yılları arasında yükseköğretimde bulunan öğrenci sayıları

Yıllar	Mesleki ve Teknik Öğretmen Okulları		Fakülte ve Yükseköğretiler		Toplam	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
1929-1930	4 953	3 197	3 390	292	3 489	11 832
1939-1940	9 361	4 949	9 884	2 246	7 195	26 440
1949-1950	44 077	11 445	20 363	4 728	16 173	80 613
1959-1960	70 543	27 467	42 972	11 097	38 564	152 079
1969-1970	141 999	75 126	119 721	27 454	102 580	364 300
1979-1980	370 701	144 222	203 500	66 778	211 000	785 201

Kaynak: (Doğramacı, 1985)

Tablo 1’de de görüldüğü gibi kız öğrenciler üniversitede çoğunlukla öğretmen yetiştiren dallarda eğitim görmüşlerdir. Bunun en önemli nedeni henüz karma eğitime tam olarak geçmemiş olan Türk milli eğitim sisteminde sadece kız öğrencilerin devam ettiği okulların sayılarında görülen artış ve bu okullarda kadın öğretmenlerin tercih edilmesidir. Aslında bu tercih kız öğrencilerin ilkokuldan sonra eğitime devam etmelerinin kabul edildiği zamana yani Tanzimat yıllarına dayanmaktadır. O yıllarda erkeklerin kızları görmesini önlemek için bahçeleri yüksek duvarlarla çevrilmiş olan kız okulları açılmıştır. Bu okullarda sadece kadın öğretmenler görev yapmış, ancak kadın öğretmen bulunamadığında derslerin yaşlı ve iyi ahlaklı erkek öğretmenler tarafından verilmesine dikkat edilmiştir (Akyüz, 1999). Bu öğretmenler ders saatleri dışında kızlarla beraber olamıyorlar, tenffüslerde ayrı bir yerde bekleyip ders başlayınca bir kadın gözetmen eşliğinde sınıfa giriyorlar, dersten sonra da yine aynı gözetmen eşliğinde sınıftan ayrılıyorlardı (Akyüz, 1999). Ayrıca kadınların yüksek öğretim alma isteklerini dile getirmeye başladıkları yıllarda kendilerine sadece ebelik, öğretmenlik gibi mesleklerin yakıştırılması da öğretmen yetiştiren okulların sayıca fazla olmasında bir etken olabilir (Batu, 2021).

1916 yılından sonra 1. Dünya Savaşı nedeniyle erkek nüfusunda gözlenen azalma kız öğrencilerin ebelik ve öğretmenlik dışındaki branşlarda da eğitim almalarının yolunu açmıştır (Çağhan ve Ertuğrul, 2020). Tablo 2’de 1924-1925 eğitim öğretim yılında üniversitede eğitim gören kız öğrencilerin fakültelelere göre dağılımı görülmektedir.

Tablo 2: 1924-1925 yılında yükseköğretimdeki kız öğrencilerin fakültelelere göre dağılımı

Fakülte Adı	Kız Öğrenci Sayısı
Fen Fakültesi Matematik Bölümü	7
Fen Fakültesi Fizik Bölümü	8
Tabii Bilimler	48
Kimya	26
Tıp	17
Dış Hekimliği	4
Hukuk	23
Toplam	133

Kaynak: (Cunbur, 1992)

1930-1931 Eğitim Öğretim yılında yükseköğretim gören kız öğrencilerin fakültelere göre dağılımı Tablo 3'te görülmektedir.

Tablo 3: 1930-1931 yılında yükseköğretimdeki kız öğrencilerin fakültelere göre dağılımı

Fakülte Adı	Kız Öğrenci Sayısı
Edebiyat Fakültesi	155
Fen Fakültesi	90
Hukuk Fakültesi	72
Tıp Fakültesi	11
Toplam	328

Kaynak: (Cunbur, 1992)

Tablo 2 ve Tablo 3'te sayıları verilen kız öğrenciler o yıllarda Türkiye Cumhuriyeti'nin tek üniversitesi olan Darülfünun'da okumakta idiler. Ancak Osmanlı Devleti döneminde kurulmuş olan Darülfünun'un yapısı Avrupa'daki üniversitelerden farklı idi ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde de istenilen yapıya kavuşamamıştı. Bu nedenle ilk kez 1846 yılında kurulan ve sonraki yıllarda çeşitli nedenlerle kapatılıp tekrar açılan Darülfünun (Fen Evi) 1933 yılında bir daha açılmamak üzere kapatıldı ve yerine İstanbul Üniversitesi kuruldu. Atatürk Darülfünun'un kurulmasından önce Alman pedagoji profesörü Albert Malche'den kurumun durumu hakkında bir rapor istemiş, Malche raporunda daha çok bilimsel çalışma yapılması gerektiğini söylemiştir. Bu durum üzerine yeni kurulan İstanbul Üniversitesine Darülfünunda görev yapan 150 hocanın sadece 60 tanesi görevlendirilmiş, diğerlerine çeşitli devlet hizmetlerinde görev verilmiştir (Kömürlü, 2019). Darülfünunda görev yapan öğretim üyeleri arasında kadın öğretim üyesi bulunmamaktaydı (Çetin, 2003).

1933 yılında açılan İstanbul Üniversitesini, 1944 yılında kurulan İstanbul Teknik Üniversitesi izlemiştir. Bu iki üniversiteyi Ankara'daki Hukuk Mektebini, Gazi Eğitim Enstitüsünü ve Ziraat Enstitüsünü kapsayacak şekilde kurulan Ankara Üniversitesi izlemiştir. Ayrıca Ankara Üniversitesi bünyesinde Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi (1937), Fen Fakültesi (1943) ve Tıp Fakültesi (1945) yer almış, 1935 yılında İstanbul'da kurulmuş olan Mülkiye Mektebi, Siyasal Bilgiler Fakültesi adı altında Ankara'ya taşınmıştır (Sargın, 2007). Bu üniversiteleri Ankara ve İstanbul dışında kurulan ilk üniversite olan Karadeniz Teknik Üniversitesi (1955), Ege Üniversitesi (1955), Atatürk Üniversitesi (1957) ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi (1959) izlemiştir. Sayıları yıldan yıla artan üniversiteler 1981 yılında vakıf üniversitelerinin de kurulmaya başlamasıyla ülkemizin her iline yayılmış ve cinsiyet farkı gözetmeksizin tüm vatandaşlarımıza eğitim imkânı sunmaya başlamıştır. Bugün ülkemizde 129'u devlet, 75'i vakıf üniversitesi ve 4'ü vakıf meslek yüksek okulu olmak üzere 208 üniversite/yüksek okul bulunmakta ve bu okullara toplam 6 950 142 öğrenci devam etmektedir. Tablo 4'te 1930-2023 yılları arasında üniversitelerde okuyan kız ve erkek öğrencilerin sayıları görülmektedir.

Tablo 4: 1930-2023 yılları arasında üniversitelerde kız ve erkek öğrencilerin dağılımı

Eğitim/Öğretim Yılı	Öğrenciler		
	Erkek	Kız	Toplam
1929-1930	8 343	3 489	11 832
1939-1940	19 245	7 195	26 440
1949-1950	64 440	16 173	806 13
1959-1960	113 515	38 564	152 079
1969-1970	261 720	102 580	364 300
1979-1980	574 201	211 000	785 201
1989-1990	441 145	227 733	668 878
1999-2000	884 892	600 446	1 485 338
2009-2010	1 924 792	1 555 451	3 480 243
2019-2020	4 108 571	3 831 562	7 940 133
2022-2023	3 416 976	3 533 166	6 950 142

Kaynak: (Doğramacı, 1985; YÖK, 2023a)

Görüldüğü gibi üniversitelerin sayısı arttıkça üniversiteye devam eden kız öğrencilerin sayısında da artış olmuştur. Bu durumun nedenleri arasında üniversitelerin sayısında meydana gelen artışın yanı sıra, kız öğrencilerin okumasını onaylamayan düşünce yapısına sahip kişilerin medyanın yaygınlaşması ile

toplumsal ve kültürel hayatta meydana gelen değişimlerden haberdar olmasının, kız çocuklarının okula gönderilmesi amacını güden kampanyaların, ikna çalışmalarının ve kadın öğretmenlerin rol model olarak kullanılmalılarının etkili olduğu değerlendirilmektedir (Tunç, 2009; Bora ve Taş, 2017; Yıldırım vd., 2018). Artışı daha belirgin olarak görebilmek için öğrencilerin üniversiteye devam durumlarını tüm nüfusa oranlayarak vermek faydalı olabilir. Tablo 5'te üniversiteye devam eden kız ve erkek öğrencilerin sayısı o cinsiyetin nüfusuna oranlanarak rakamlarla verilmiştir.

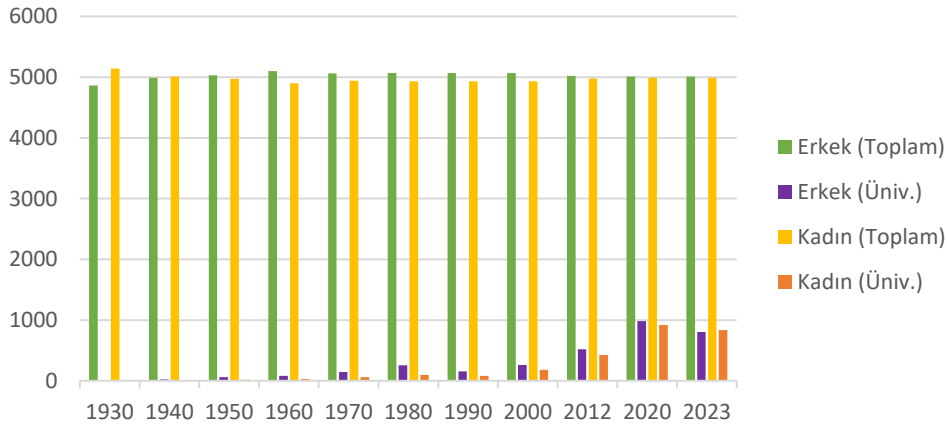
Tablo 5: 1930-2023 yılları arasında yükseköğretimdeki kadın ve erkek sayılarının nüfusa oranı

Yıllar	Öğrenciler				Toplam Nüfus			
	Erkek	Erkeklerle oran%	Kadın	Kadınlara oran%	Erkek	%	Kadın	%
1929-1930	8 343	0.12%	3 489	0.05%	7 250 325	48.6%	7 652 820	51.4%
1939-1940	19 245	0.22%	7 195	0.08%	8 898 912	49.9%	8 922 038	50.1%
1949-1950	64 440	0.61%	16 173	0.16%	10 527 085	50.3%	10 420 103	49.7%
1959-1960	113 515	0.80%	38 564	0.28%	14 163 888	51.0%	13 590 932	49.0%
1969-1970	261 720	1.45%	102 580	0.58%	18 006 986	50.6%	17 598 190	49.4%
1979-1980	574 201	2.53%	211 000	0.96%	22 695 362	50.7%	22 041 595	49.3%
1989-1990	441 145	1.54%	227 733	0.82%	28 607 047	50.7%	27 865 988	49.3%
1999-2000	884 892	2.58%	600 446	1.79%	34 346 735	50.7%	33 457 192	49.3%
2009-2010	1 924 792	5.20%	1 555 451	4.24%	37 043 182	50.2%	36 679 806	49.8%
2019-2020	4 108 571	9.80%	3 831 562	9.19%	41 915 985	50.1%	41 698 377	49.9%
2022-2023	3 416 976	8.05%	3 533 166	8.36%	42 428 101	50.1%	42 252 172	49.9%

Kaynak: (TÜİK, 2010; YÖK, 2023a)

Aynı verilerin kullanılmasıyla oluşturulan Şekil 1'de oranları daha net olarak görmek mümkündür. 1930-1950 yılları arasındaki oranın grafiğe yansımaya kadar küçük olduğu görülmektedir.

Şekil 1: Kadınlarda ve erkeklerde üniversiteye gitme oranının toplam kadın ve erkek nüfusuna oranı

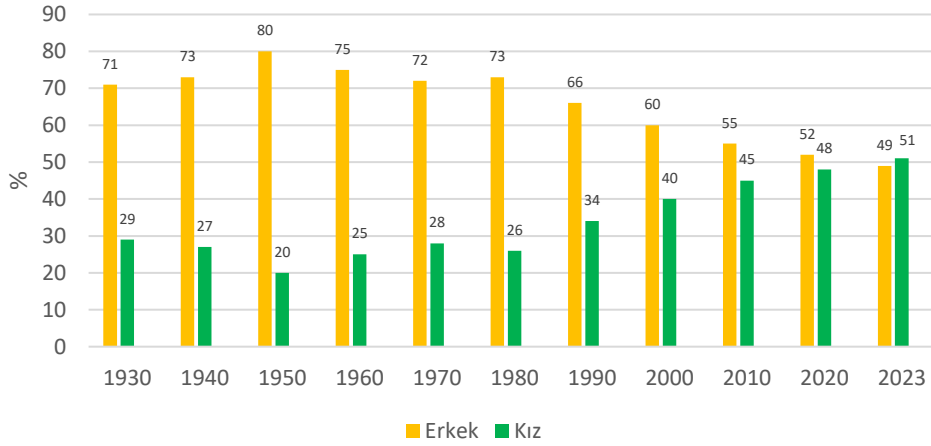
Kaynak: (TÜİK, 2010; YÖK 2023a)

Şekil 1'de görüldüğü gibi kadınlar arasında üniversiteye gitme oranında artış görülmüştür. Bazı sosyal sorumluluk projeleri kapsamında ilkököl döneminden başlayarak kız çocukları arasında okur yazarlık ve okullaşma oranını arttırmaya yönelik faaliyetler yapılması, kız çocuklarının kimliklerinin görmezden gelinmesine yol açan din ve gelenek kavramları ile ilgili doğru bilinen yanlışların güçlenen iletişim kanalları ile yok edilmeye çalışılması, Türk toplumunda toplumsal cinsiyet eşitliği kavramı konusunda yavaş da olsa bir farkındalık yaşanmaya başlanmış olması da kız üniversite öğrencilerinin sayısının artmasına yardımcı olan faktörlerdir (Adıgüzel, 2013; Kılıç vd., 2013; Hobikoğlu vd., 2018). Yine de bu oranın artması ve özellikle tüm bölgelere homojen olarak yayılması için toplumda bir zihniyet değişikliğine gidilmesi ve kadın erkek eşitliğinin kâğıt üzerinde kalmaması, insanların zihinlerinde de gerçekleşmesi için her türlü tedbirin alınması gerekmektedir. Çünkü ülkemizde ataerkil düzenin baskısı hala hissedilmekte ve kadınlar hakkında verilen kararlarda etkili olmaktadır (Esen vd., 2017). Araştırmalar 2000'li yılların başlarında Türkiye'de okullaşma oranlarının zorunlu eğitimden sonra hızla

düşmekte ve özellikle cinsiyet bazında büyük bir farklılaşma olduğunu göstermektedir (Sivil Toplum Geliştirme Merkezi, 2020). Ancak 2022 yılında ortaokullardaki net okullaşma oranı %99,44'e ulaşmıştır. Aynı dönemde 2000'li yılların başlarında %39'larda olan kız çocuklarının okullaşma oranı %95'lere çıkmıştır (YÖK, 2022).

Ortaöğretimde okullaşma oranlarında görülen cinsiyet yönünden farklılaşmanın azalması eğilimi yüksek öğretimde de gözlenmektedir. Hatta 2023 verilerine göre yüksek öğretimdeki kız öğrenci sayısı erkek öğrenci sayısını geçmiştir.

Şekil 2: Üniversite öğrencileri arasında cinsiyet yönünden karşılaştırma

Kaynak: (YÖK, 2023a)

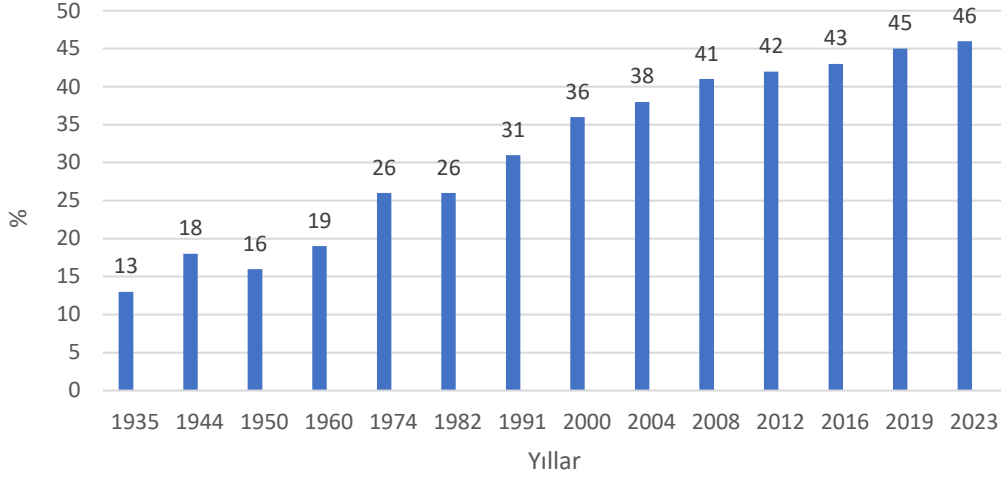
1930 yılında üniversitede erkek öğrenci sayısının yaklaşık olarak üçte biri kadar kız öğrenci varken 2023 yılında kız öğrenci sayısının erkek öğrenci sayısını geçmiş olduğu görülmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzüncü yılını kutladığımız bu yıl kız öğrenciler üniversitelerin tüm bölümlerine girebilmekte, sadece erkeklerin tekelinde olduğu düşünülen mesleklerde çalışmak üzere eğitim alabilmekte ve erkek-egemen olarak kabul edilen alanlarda çalışabilmektedirler. Eskiden sadece erkek öğrenci alan denizcilik fakülteleri ve Milli Savunma Üniversitesi de bu okullara dahildir. Kız öğrenciler 1991 yılından itibaren denizcilik fakültelerine, 1992 yılından itibaren ise Harp okullarına kabul edilmeye başlanmıştır. (Yalçın, 2019; Nas, 2014). Bu okullardan mezun Türk kızları sivil gemilerde kaptanlık, askeri gemilerde ve birliklerde komutanlık yapabilmektedirler.

Üniversitelerde akademisyen olarak Türk kadını

Kadınlar Atatürk tarafından hayata geçirilen ve kadına toplumda hak ettiği yeri vermeyi hedefleyen yenilikler sayesinde üniversite camiasına akademisyen olarak adım attıklarında zorlukla karşılaşmamışlardır (Adak, 2018). Akademisyen pozisyonunda üniversitelere giren kadınların sert bir tepki almamasının bir nedeni de üniversitede halihazırda öğrenim gören kız öğrenciler sayesinde üniversite ortamında kadınların görülmesinin yadırganmaması olabilir. Köker (1988) ilk kadın akademisyenin 1932-1933 eğitim öğretim yılında Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebinde görevlendirildiğini belirtmiştir. Bu tarihten sonra kadın akademisyenlerin sayısında hızlı bir artış görülmüş, kadınların akademideki oranı 1934-1935 eğitim-öğretim yılında %13.4'iken (kadın öğretim elemanı sayısı 93), 2023 yılında %46.1'e yükselmiştir. Kadınların akademideki oranı 1950'li yıllardan itibaren özellikle Fen Fakültelerinde artmaya başlamıştır (Şentürk, 2015; Çakır ve Arslan, 2018; Hoştut, 2020). 1950 yılında İstanbul Üniversitesinde görev yapan toplam 24 kadın öğretim üyesinin sayısı 1960'ta 52'ye, 1970'te 114'e yükselmişti (Cunbur, 1992). Şekil 3 Türkiye'deki tüm üniversitelerde görev yapan kadın akademisyenlerin dikkate alınmasıyla oluşturulmuştur ve kadın akademisyenlerin yıllara göre dağılımını göstermektedir.

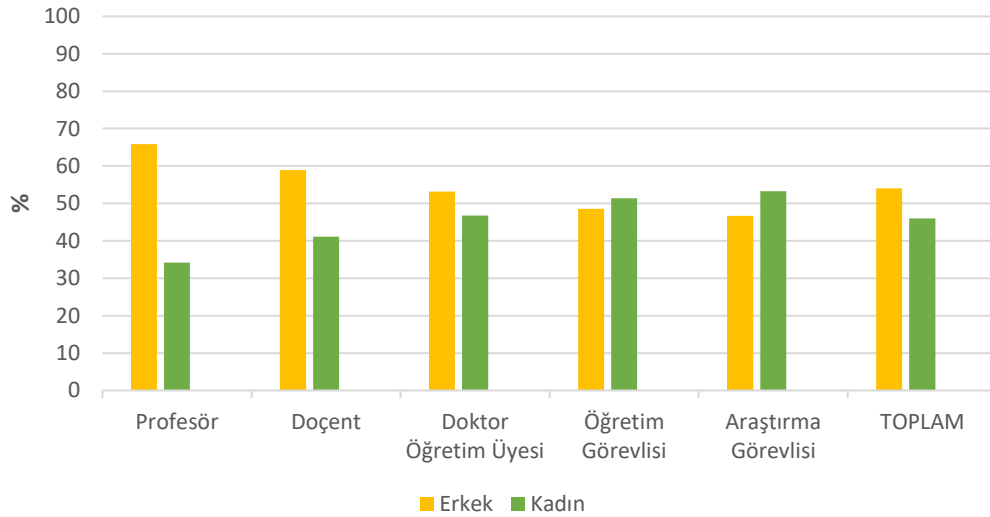
Şekil 3: 1935-2023 yılları arasında kadın akademisyenlerin oranı

Kaynak: (Köker, 1988; Şentürk, 2015; Hoştut, 2020)

Şekil 3'te görüldüğü gibi Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılında üniversitelerdeki akademisyenlerin %46'sını kadınlar oluşturmaktadır. Altındal (2009) sağlıklı bir temsilden ve gerçek bir demokrasiden söz edebilmek için kadının yaşamın tüm alanlarında ve erkeklerle eşit olarak, yeterli sayıda ve kendi kimlikleri ile temsil edilmeleri gerektiğini belirtmektedir. Rakamlar yükseköğretim alanında bu şartın yerine getirildiğini gösterse de yaşamın her alanında, örneğin siyasette, kadınlar bu noktaya gelmekten hala çok uzaktadırlar.

Şekil 4: 2023 yılında akademisyenlerin cinsiyete göre dağılımı

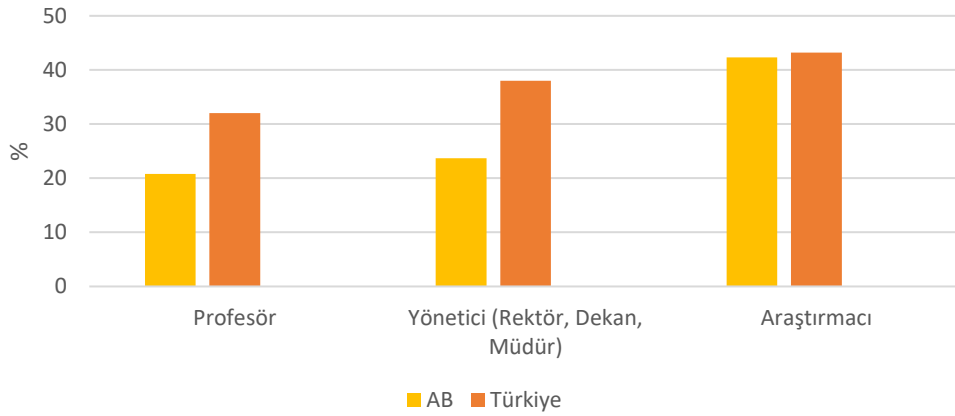
Kaynak: (YÖK, 2023b)

Şekil 4'teki oranlara bakıldığında kadın akademisyenlerin en çok araştırma görevlisi olarak görev yaptıkları ve profesörlüğe giden basamaklarda oranların değişiklik gösterdiği görülmektedir. Araştırma görevlilerinin %53'ünü kadınlar oluştururken, profesörler arasında kadın akademisyenlerin oranı sadece %34'tür. Oysa erkek akademisyenler için bunun tam tersi bir durum söz konusudur. Araştırma görevlilerinin %46.7'si erkek iken bu rakam doçent ve profesör kadrolarında artmakta ve profesör kadrosunda görev yapan öğretim üyelerinin oranı %65.8'i bulmaktadır.

TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği) tarafından 2000 yılında yayınlanan Kadın Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş Raporu'nda Türkiye'deki üniversitelerde kadın akademisyen ve öğrenci sayısının düzenli bir artış göstererek kurumsallaştığı ve bütün alanları kapsadığı belirtilmiştir. Rapor ayrıca kadın profesör oranlarının da kimi sanayileşmiş Batı ülkelerinin üzerine çıktığını ve kadın profesörlerin kendilerini kısıtlanmış hissetmediklerini belirtmektedir (TÜSİAD, 2000).

Üniversitede öğretim üyesi ya da görevlisi olarak bulunan kadın akademisyenlerin sayısı 1935 yılında 93 iken cumhuriyetimizin kuruluşunun 100. yılında bu sayı 85 220'ye ulaşmıştır. Üniversite sayısına ve ülke nüfusundaki artışa paralel olarak artan bu rakam pek çok Avrupa ülkesindeki kadın akademisyen oranını geride bırakmıştır. Şekil 5'te 2023 yılında gelinen noktada ülkemizdeki kadın akademisyenlerin yaptıkları görevler ve profesörlük derecesine ulaşmaları açılarından AB (Avrupa Birliği) ülkelerinde çalışan kadın akademisyenlerle karşılaştırılması görülmektedir.

Şekil 5: AB ve Türkiye'de kadın akademisyenlerin üst düzey görevlere göre dağılımı

Kaynak: (YÖK, 2023b)

Şekil 5'te görüldüğü gibi ülkemizde kadın akademisyenlerin profesörlük derecesine ulaşma, rektörlük dekanlık, ya da müdürlük gibi akademik liderlik becerisi gerektiren pozisyonlarda görev alma ve üniversite bünyesinde araştırmacı olarak çalışma oranları AB ortalamasının üzerindedir. Ancak buna rağmen 2023 yılında Türkiye'de bulunan 208 üniversiteden sadece 16 tanesinin rektörü kadındır (%7.6). Bu oran her ne kadar AB ortalamasının üzerinde ise de toplumsal cinsiyet eşitliği açısından bakıldığında yetersiz olduğu değerlendirilebilir.

Ülkemiz ve AB ülkeleri arasında kadın akademisyenler açısından başka bir karşılaştırma uzmanlık alanları temel alınarak yapılmıştır. Tablo 6'da görüldüğü gibi, European Commission (2021) verilerine göre belirlenmiş olan 10 temel alanın 6'sında Türkiye'de akademisyen kadınların oranı AB ortalamasının üzerindedir.

Tablo 6: Kadın akademisyenlerin alanlara göre ortalamasının AB ortalamaları ile karşılaştırılması

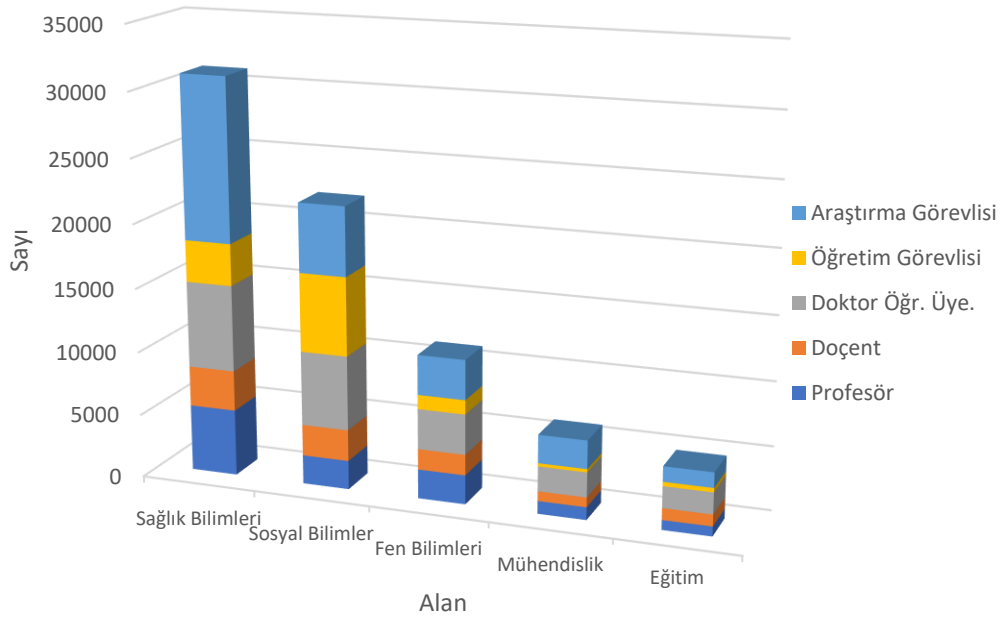
Uzmanlık Alanı	Ortalamalar (%)		Durum
	Avrupa Birliği	Türkiye	
Eğitim	4.11	10.60	↑
Sanat ve Beşerî Bilimler	13.66	14.18	↑
Sosyal Bilimler, Gazetecilik ve Enformasyon	10.44	8.21	↓
İşletme, Yönetim ve Hukuk	7.26	12.66	↑
Doğa Bilimleri, Matematik ve İstatistik	25.43	19.77	↓
Bilgi ve İletişim Teknolojileri	1.78	0.55	↑
Mühendislik, İmalat ve İnşaat	8.79	14.56	↑
Tarım, Ormancılık, Balıkçılık ve Veterinerlik	3.09	4.02	↑
Sağlık ve Sosyal Hizmetler	24.78	13.65	↑
Hizmetler	0.66	1.80	↑

Kaynak: (European Commission, 2021)

Uzmanlık alanı olarak incelendiğinde ise eğitim, sanat, işletme ve hukuk, mühendislik, üretim, inşaat, tarım, balıkçılık, veterinerlik ve hizmet sektöründe doktora derecesi alan kadınların oranının Avrupa ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir. Buna karşılık kadın akademisyenlerin AB ortalamasının altında kaldığı alanlar şunlardır: sosyal bilimler, gazetecilik ve enformasyon, doğa bilimleri, matematik, istatistik, bilgi ve iletişim teknolojileri ve sağlık ve sosyal hizmetler (European Commission, 2021).

2023 yılı Ağustos ayı itibarıyla yükseköğretim bilgi sisteminden alınan verilerin alanlara göre gruplandırılması sonucunda Türkiye Cumhuriyeti'nde kadın akademisyenlerin en çok tıp ve sosyal bilimler alanlarında çalıştıkları sonucuna varılmıştır. Şekil 6 kadın akademisyenlerin uzmanlık alanları ve akademik unvanlarının temel alınmasıyla oluşturulmuştur.

Şekil 6: Kadın akademisyenlerin uzmanlık alanlarına ve akademik unvanlarına göre dağılımı

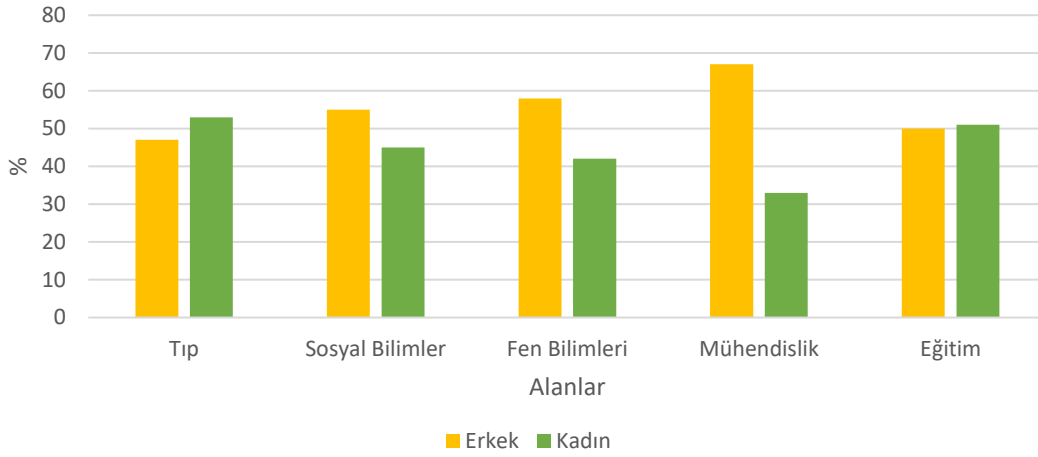

Kaynak: (YÖK, 2023b)

Şekilde de görüldüğü gibi 2023 yılı itibarıyla üniversitelerimizdeki kadın akademisyenlerin büyük bir çoğunluğu sağlık bilimleri alanında çalışmaktadır. Sağlık Bilimleri alanını, sosyal bilimler, fen bilimleri, mühendislik ve eğitim alanları izlemektedir. Kadın öğretim üyelerinin bu alanlar içindeki unvan dağılımları da alan seçimleriyle paralellik göstermektedir. Bir başka deyişle tıp alanındaki kadın profesör sayısı sosyal bilimler alanındaki kadın profesör sayısının iki katından daha fazladır. Diğer unvanlar açısından incelendiğinde de bu durumun birkaç istisna dışında geçerliliğini koruduğu görülmektedir. Bu durumda kadınları siyasal ve yönetsel mekanizmalardan dışlayan kamusal-özel alan ayrışmasının (Sallan Gül ve Altındal, 2015) yükseköğretim alanında etkili olmadığı söylenebilir.

Erkek akademisyenlerle karşılaştırıldıklarında ise kadın akademisyenlerin sayısının sağlık bilimleri alanında erkek akademisyenlerin sayısından daha fazla olduğu görülmektedir. Eğitim alanında da küçük bir farkla çoğunluğu yakalamış olan kadın akademisyenlerin sayısı mühendislik ve fen bilimleri alanlarında erkek akademisyenlere göre belirgin bir şekilde daha azdır. Sosyal Bilimler alanında da erkek akademisyenlerin sayısının daha fazla olduğu görülmektedir. Şekil 7 alanlara göre kadın ve erkek akademisyenlerin oranlarını göstermektedir.

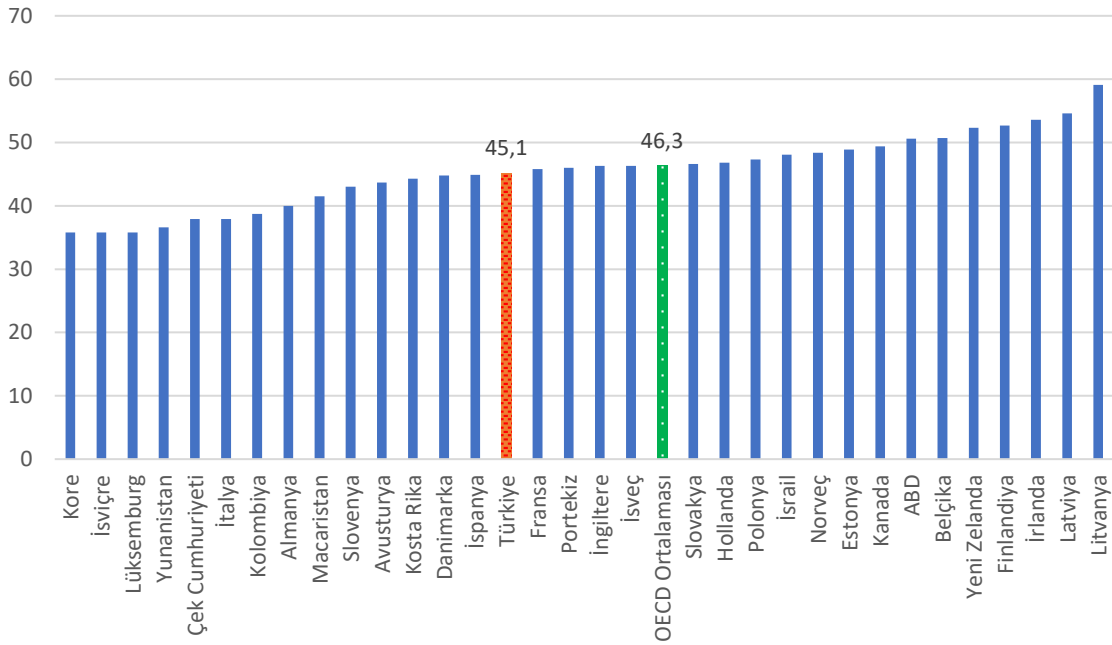
Şekil 7: Alanlarına göre kadın ve erkek akademisyenlerin oranları

Kaynak: (YÖK, 2023b)

Uluslararası verilerle karşılaştırıldığında ülkemizin kadın akademisyenlerin sayısı açısından OECD ortalamalarına yaklaştığı görülmektedir. Şekil 8’de görüldüğü gibi Türkiye kadın akademisyenler açısından 34 OECD ülkesi arasında 15. sırada yer almaktadır.

Şekil 8: Kadın akademisyenlerin sayısı açısından Türkiye ve OECD ülkeleri karşılaştırması

Kaynak: (OECD, 2020)

Kadın akademisyenlerin sayısının Almanya, İtalya gibi G7 (Grup 7) ülkelerinin kadın akademisyen sayısı ortalamalarının üzerinde olması ve bu seviyeye %0,05 başlangıç noktasından yola çıkılarak 100 yıllık bir süre içerisinde gelinmesi memnuniyet verici bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin 100. kuruluş yıldönümünün kutlandığı 2023 yılında tüm akademisyenler arasındaki oranını 1935’teki %13,4 rakamından %46,1’e çıkararak ve üst düzey akademik görevlerde AB ortalamasının üzerine çıkan bir Türk kadın akademisyen profili çizildiği görülmektedir. Aynı dönemde Türk kadın akademisyenlerin AB tarafından belirlenmiş olan 10 uzmanlık alanının 6’sında AB

ortalamalarının üzerinde yer alması ve 2020 rakamlarına göre yükseköğretimde görev alma oranı açısından 14 OECD ülkesini geride bırakması sevindirici gelişmelerdir.

Sonuç ve öneriler

Osmanlı Devleti'nin özellikle son dönemlerindeki bazı sosyokültürel, dini ve toplumsal ön yargılar, yorumlar ve değerler nedeniyle toplumun adeta dışına itilmiş ve en temel haklarından mahrum bırakılmış Türk kadınları cumhuriyetle birlikte kendilerine verilen haklar ve sağlanan olanaklarla toplumda hak ettikleri yerlere kavuşmaya başlamışlardır. Bu yerlerden biri de eğitim alanı ve bu alan içerisinde üniversite camiasıdır. Yüz yıl öncesine kadar üniversiteye gitmek bile sadece zengin ya da nüfuzlu ailelerin kızlarına mahsus bir ayrıcalık olan Türk toplumunda, kadınlar bugün profesörlük derecesine kadar yükselebilmekte, bölüm başkanlığı, dekanlık, rektörlük gibi makamlara ulaşabilmektedirler.

Yükseköğretimde yüz yıl öncesinde öğrenci olarak sadece %0,05 oranında temsil edilebilen Türk kadınları 2023 yılında öğrenci camiasının %50'sini, akademisyenlerin ise %46'sını oluşturmaktadırlar. Bu artışın sağlanmasında en büyük pay onları toplumsal hayata kazandıran ve üniversite kapılarını açan Atatürk devrimlerindedir. 1923 yılında 133 kız öğrenci ile başlayıp 2023 yılında 3 533 166 kız öğrenci ile devam eden bu yolculuğun başarıya ulaşmasını destekleyen başka faktörler de vardır. Bu faktörler arasında kız çocuklarını okula göndermeyen ve onlara ikinci sınıf insan muamelesi yapan ailelerin görüşlerini değiştirmek amacıyla kampanyalar düzenlenmesi, ikna görüşmeleri yapılması, kadın öğretmenlerin rol model olarak kullanılmaları, yaygınlaşan iletişim kanalları yoluyla dini ve geleneksel açıdan doğru bilinen yanlışların yok edilmeye çalışılması, Türk toplumunda toplumsal cinsiyet eşitliği kavramı konusunda yavaş da olsa bir farkındalık yaşanmaya başlanması sayılabilir. Ancak tüm bu gelişmelere rağmen Türk toplumunun hala ataerkil özelliklerini koruduğu ve bu özelliklerin kadınlarla ilgili olarak verilen kararlarda etkili olduğu görülmektedir.

Kadın akademisyenler açısından bakıldığında ise aynı oranda başarılı bir tablo ile karşılaşılmaktadır. Kadınların üniversitelere akademisyen olarak girmeleri öğrenci olarak girmelerinden doğal olarak daha sonra gerçekleşmiş ve akademisyen pozisyonundaki kadınlar kız öğrencilerin karşılaştıkları gibi bir tepki ile karşılaşmamışlardır. Kadın akademisyenler 1934 yılında tüm akademisyenlerin %13'ünü oluştururken bu oran 2023 yılında %46'ya çıkmıştır. Akademik ünvan açısından bakıldığında dikkat çeken nokta kadınların araştırma görevlisi kadrolarının %54'ünü oluştururken profesör kadrolarında bu oranın %34'e düşmesidir. Kadın profesörlerin en fazla sağlık bilimleri ile ilgili alanlarda, en az ise mühendislik ve eğitim alanlarında çalıştıkları görülmektedir.

AB ülkeleri ile kıyaslandığında ortaya çıkan tablo Türkiye Cumhuriyetindeki kadın akademisyenlerin, eğitim, mühendislik ve işletme alanlarında AB ortalamalarını üzerinde, sağlık ve sosyal hizmetler, doğa bilimleri, matematik ve gazetecilik alanlarında ise AB ortalamalarının altında olduğunu göstermektedir. Kadın akademisyenlerin profesörlük derecesine ulaşma, rektörlük, dekanlık, ya da müdürlük gibi akademik liderlik becerisi gerektiren pozisyonlarda görev alma ve üniversite bünyesinde araştırmacı olarak çalışma oranlarının AB ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir. Rakamlar AB ülkelerinde de kadın araştırma görevlilerinin sayısının profesörlerden fazla olduğunu göstermektedir. Bu durumda kadınların üst pozisyonlarda daha az bulunmalarının ülkemize özgü bir durum olmayıp kadınların iş hayatında yaşadıkları ortak sorunlardan kaynaklandığı düşünülebilir.

Sonuçlar dikkate alındığında kız öğrencilerin okula gönderilmesini destekleyen kampanyalara devam edilmesinin, eğitilmiş kadınların toplumun gelişmesinde oynayabileceği rollerin medyada vurgulanmasının, toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama amaçlı konuların ilk yıllardan başlamak üzere eğitim sürecine dahil edilmesinin dini ve kültürel sebeplerle okula gönderilmeyen kız öğrencilerin okullaşmasına yardımcı olacağı ve dolayısıyla üniversite eğitimi alma oranlarını daha yükseklerle taşıyabileceği değerlendirilmektedir. Öte yandan akademisyen kadınların akademik hiyerarşide yükselebilmelerini engelleyen faktörleri tespit etme ve ortadan kaldırma yönünde çalışmalar yapılması kadın profesörlerin ve akademide üst seviyelerde görev yapan kadınların sayısını arttırabilir.

"Türk kadını dünyanın en aydın, en faziletli ve en ağır kadını olmalıdır," diyen Atatürk'ün izinden giden kadınlar, yine Atatürk'ün "Bizim dinimiz hiçbir vakit kadınların erkeklerden geri kalmasını talep etmemiştir. Allah'ın emrettiği şey, erkek ve kadının beraber olarak ilim ve bilgiyi kazanmasıdır," sözü uyarınca hem öğrenci hem de akademisyen olarak üniversitelerde yerini almaya ve ilim öğrenip ilim öğretmeye devam edecektir.

Kaynakça

- Acar, H. (2019). Türk kültür ve devlet geleneğinde kadın. *İnsan ve İnsan*, 6(21), 395-411.
- Adak, N. (2018). Akademide kadınlar: Yükseköğrenime giriş ve kariyerde ilerleme- Women in the academy: Access to higher education and career advancement. *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, 1(1), 23-38.
- Adıgüzel, A. (2013). Kız çocuklarının okullulaşma engelleri ve çözüm önerileri Şanlıurfa örneği. *EKEV Akademik Dergisi*, 56, 325-344.
- Aksoy, İ. (2016). Toplumsal ve siyasal süreçte Türk kadını. *Yasama Dergisi*, (32), 7-20.
- Aktaş, Y. (2020). Salgurlular'da Naibe Türkan Hatun ve Atabeg Abiş Hatun'un idaresi. *Mavi Atlas*, 8(2), 490-506.
- Akyüz, Y. (1999). Osmanlı son döneminde kızların eğitimi ve öğretmen Faika Ünlüer'in yetişmesi ve meslek hayatı. *MEB Dergisi*, 143, 12-32.
- Alptekin, D. (2011). Sokaktan akademiye: Kadın hareketinin kurumsallaşma süreci. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26, 33-43.
- Altındal, Y. (2009). Erkeksi siyasetin 'erk'siz dublörleri. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), 351-367.
- Aslan, H. (08 Mart 2022). Toplumsal cinsiyet nedir? *Fırat Haber. Fırat Üniversitesi İletişim Fakültesi Uygulama Gazetesi* <https://gazete.firat.edu.tr/toplumsal-cinsiyet-nedir.html>.
- Aycan, N. ve Aycan, Ş. (2018). Türkiye'de kadın eğitimine bir bakış. *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel sayı 1, 233-241.
- Bal, G. ve Kayabaşı, O. A. (2019). Sibirya sahası Türk destanlarında kadının yeri ve bu bağlamda eski Türklerin kadına bakışı. *Journal of Turkology*, 29 (2), 419-434.
- Batu, P. (2021). *Osmanlı'dan erken cumhuriyet'e kız çocukları ve eğitim*. İBB Kültür AŞ Arşivi, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Arşivi. 007.
- Bora, V. ve Taş, A. (2017) Kız çocuklarının ortaöğretime gönderilmeme nedenleri. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 89-106.
- Bingöl, O. (2014). Toplumsal cinsiyet olgusu ve Türkiye'de kadınlık. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 3, 108-114.
- Cumhuriyet (16 Aralık 2012). Kadınların Eğitim Mücadelesi. *Cumhuriyet Gazetesi*. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/kadinlarin-egitim-mucadelesi-390982>
- Cunbur, M. (1992). Atatürk döneminde kadın eğitimi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8(23), 259-272.
- Çağhan, U. ve Ertuğrul, E. (2020). Türkiye'de kadınların yükseköğrenim hakkını elde etmesi: Darülfünun'da kadın ve İnas Darülfünunu. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi*, 3(1), 66-92.
- Çakır, İ. ve Arslan, R. (2018). Türkiye'deki üniversitelerde kadın akademisyenlerin karşılaştıkları sorunlar ve Bartın Üniversitesi'nde çalışan kadın akademisyenler üzerine bir araştırma. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(18), 265-280.
- Çetin, F. (2003). Cumhuriyet Döneminde Kadın Eğitimi. *Milli Eğitim Dergisi*. 25 Ağustos 2023 tarihinde https://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/milli_egitim_dergisi/160/cetin.htm adresinden erişildi.
- Çınar, N. (2023). Sistematik derleme nedir? 4 Ekim 2023 tarihinde https://sagbil.sakarya.edu.tr/sites/sagbil.sakarya.edu.tr/file/Prof._Dr._Nursan_CINAR-Sistematik_derleme_.pdf adresinden erişildi.
- Demir, A. (2018). *Selçuklu dönemi vakıflarında kadınların yeri: Divriği Ulu Câmii ve dâriüşşifası örneği*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Demirel, D. (2017). Eski Türklerde devlet sisteminin mutlak monarşik modelden ayrılan yönleri. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(16), 425-450.

- Dikmen, N. ve Maden, D. (2012). Kadın akademisyenlerin görünmeyen emeği üzerine bir araştırma: Ordu Üniversitesi örneği. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 4(2), 235-250
- Doğramacı, E. (1985). Cumhuriyet döneminde Türk kadını. *Erdem*, 1(1), 111-124.
- Durukan, A. (2018). *Anadolu Selçuklularında vakıf eserleri yaptırmış kadınlar*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Ekinci, A. ve Yavuz, E. (2021). Bahri Memlükleri döneminde cariyelerin iktidar içinde ve dışında etkileri. *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 39-53.
- Esen, E., Soylu, Y., Siyez, D. M., ve Demirgürz, G. (2017). Üniversite öğrencilerinde toplumsal cinsiyet algısının toplumsal cinsiyet rolü ve cinsiyet değişkenlerine göre incelenmesi. *E-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 8(1) 46-63.
- European Commission (2021) *She Figures. Interactive Reports*. <https://ec.europa.eu/research-and-innovation/en/knowledge-publications-tools-and-data/interactive-reports/she-figures-2021>
- Gelişli, Y. (2014). Türkiye’de kadın eğitimin bugünkü durumu. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 40.
- Gezen, Ü. N. (2021). Delhi Türk Sultanlığı'nda saltanat naipleri ve saltanat naiplerinin iktidar üzerine etkileri. *History Studies* (13094688), 13(4).
- Gündüz, A. (2019). Tarihi süreç içerisinde Türk toplumunda ve devletlerinde kadının yeri ve önemi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5(5) 129-148.
- Hobikoğlu, E., Sezgin, F. ve Gamze, S. (2018). Kadınların yükseköğrenime devamını etkileyen faktörlerin ekonometrik analizi: Arap dünyası örneği. *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 207-228.
- Hoştut, S. (2020). Türkiye’de devlet üniversitelerinin yönetim kurullarında kadın temsili. Women's representation in management boards of state universities in Turkey. *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, 3(2), 250-269.
- Kadioğlu, F. G. ve Kadioğlu, S. (2011). Adı darüşşifalara ad olan kadınlar. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 1(1), 1-7.
- Kaymaz, İ. Ş. (2010). Çağdaş uygarlığın mihenk taşı: Türkiye’de kadının toplumsal konumu. *Atatürk Yolu Dergisi*, 12(6), 333-366.
- Kerkez, M., Argun, D., Güneş, Ş., Fatma, T., Katar, H., Akçınar, G. vd. (2023). Genç yetişkin bireylerin toplumsal cinsiyete ilişkin tutumları. *International Conference on Engineering, Natural and Social Sciences*, 1, 700-705
<https://as-proceeding.com/index.php/icensos/article/view/527>
- Kılıç, A. Z., Durmuş, G., ve Soran, M. (2013). *Ebeveynlerin toplumsal cinsiyet algısı ve çocuk yetiştirmeye etkileri*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Araştırma Raporu. <https://cocuk.bilgi.edu.tr/wp-content/uploads/2020/02/EBEVEYNLERI%CC%87N-TOPLUMSAL-CI%CC%87NSI%CC%87YET-ALGISI-VE-C%CC%A7OCUK-YETI%CC%87S%CC%A7TI%CC%87RMEYE-ETKI%CC%87LERI%CC%87.pdf>
- Köker, E.D. (1988). *Türkiye’de kadın, eğitim ve siyaset yüksek öğrenim kurumlarında kadının durumu üzerine bir inceleme*. [Yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Kömürlü, E. (2019). 1960'lara kadar Türkiye’de ilk üniversitelerin kuruluşları. *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 50-57.
- Kuşcu, A. D. (2016). Selçuklu devlet yönetiminde kadının yeri ve Altuncan Hatun örneği. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, (1), 173-191.
- Nas, S. (2014). Profesyonel Türk kadın denizcilerinin kısa tarihsel süreci üzerine bir araştırma. *Beykoz Akademi Dergisi*, 2(1), 29-53.
- OECD. (2023). *Women Teachers*. Organisation for Economic Co-operation and Development Data. <https://data.oecd.org/teachers/women-teachers.htm#indicator-chart>
- Oğuz, A. ve Büyüksahin, Ş. (2017). Osmanlı modernleşmesi sürecinde kızların eğitimi. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 9, 55-64.
- Özdemir, G. (2009). Türk kadınının toplumsal konumunun gelişim süreci. *Sosyal Bilimler Metinleri*, 1, 1-19.
- Özkanlı, Ö. (2007). The situation of academic women in Turkey. *Eğitim ve Bilim*, 32(144), 59-70.
- Öztan, E. ve Doğan, S. N. (2015). Akademik cinsiyet: Yıldız Teknik Üniversitesi örneği üzerinden üniversite ve toplumsal cinsiyet . *Çalışma ve Toplum*, 3(46), 191-222 .

- Sallan G. S. ve Altındal, Y. (2015). Türkiye siyasetinin eril anatomisi: 2015 seçimlerini kota uygulamaları üzerinden yeniden düşünmek. *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 9(19), 51-72.
- Sargın, S. (2007). Türkiye’de üniversitelerin gelişim süreci ve bölgesel dağılımı. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5, 133-150.
- Sivil Toplum Geliştirme Merkezi (2020). *Risk Altındaki Çocukların Eğitim Hakkına Erişiminin İzlenmesi Raporu*, <https://www.stgm.org.tr/sites/default/files/2020-11/egitime-erisim-raporu.pdf>
- Soydan, T. (2017). Türkiye’de karma eğitim tartışmaları: Eleştiriler ve yanıtlar. *Öğretmen Dünyası Dergisi*, 38(447), 11-15.
- Şentürk, B. (2015). Çokuz ama yokuz: Türkiye’de akademisyen kadınlar üzerine bir analiz. *ViraVerita E-Dergi*, 2, 1-22
- Toplumsal Cinsiyet (2022). *Hak savunucusu avukatlar için rehber kitap serisi- 4 Toplumsal cinsiyet*. Şen Matbaa.
- Tunç, A. İ. (2009). Kız çocuklarının okula gitmeme nedenleri Van ili örneği. *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 237-269.
- TÜİK (2010). *İstatistik göstergeler 1923-2009*. Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- TÜSIAD (2000). *Kadın erkek eşitliğine doğru yürüyüş: Eğitim, çalışma yaşamı ve siyaset*. Yayın No. TÜSIAD-T/2000-12/290
- Uğurcan, S. (1999). Atatürk, cumhuriyet ve Türk kadını. *Erdem*. 11(33), 989-998.
- Uyar, Ç. ve Ertuğrul, E. (2020). Türkiye’de kadınların yükseköğrenim hakkını elde etmesi: Darülfünun’da kadın ve Inas Darülfünunu. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi*, 3(1), 66-92.
- Yalçın, E. (2019). Türk kadın denizcilerin istihdam durumu ve kariyer planlaması üzerine bir inceleme. *Mersin Üniversitesi Denizcilik ve Lojistik Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 32-41
- Yaşar, O. (2007). Türkiye’de kadın eğitimi, kadınlara ait diğer göstergeler ve Çanakkale ili örneği. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 4(1), 1-35.
- Yavuz, B. S. (1995). Atatürk devrimi ile sosyal yaşamın çağdaşlaştırılmasına ilişkin Fransız değerlendirmeleri. *Atatürk Yolu*, 4(15), 305-342.
- Yavuz, K. ve Ertem, A. (2021). Türk toplumunda kadının statüsüne genel bir bakış. *Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi*, 1, 69-82.
- Yıldırım, N. (2006). Dünya’da ve Türkiye’de ilk kadın hekimler ve kadınların hekim olma mücadelesi. *Toplumsal Tarih*, 147, 50-57.
- Yıldırım, M. C., Beltekin, N., ve Oral, T. T. (2018). Kızların okula erişim ve devam oranlarının artırılması: ikna süreci. *E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 10(2), 783-804.
- Yıldız, S. (2018). Türkiye’de kadın akademisyen olmak. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 1, 29-40.
- Yılmaz, D. V., Zeyneloğlu, S., Kocaöz, S., Kısa, S., Taşkın, L. ve Eroğlu, K. (2009). Üniversite öğrencilerinin toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin görüşleri. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 6(1), 775-792.
- YÖK. (2022). *Türk akademisinde kadınlar daha da güçleniyor*. 25 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2022/turk-akademisinde-kadinlar-daha-da-gucleniyor.aspx> adresinden erişildi.
- YÖK. (2023a). *Öğrenci istatistikleri. Özet tablolar. Öğrenci sayıları özet tablosu*. 22 Ağustos 2023 tarihinde <https://istatistik.yok.gov.tr/> adresinden erişildi.
- YÖK. (2023b). *Öğretim elemanı istatistikleri. Özet tablolar. Öğretim elemanları sayıları özet tablosu*. 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://istatistik.yok.gov.tr/> adresinden erişildi.

Etik kurul onayı

Yöntem olarak sadece açık erişimi olan veriler kullanılması sebebi ile bu araştırma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

An investigation on the relationship between the image of women and modern housing in the magazines of the Early Republican Period

Erken Cumhuriyet Dönemi dergilerinde kadın imajı ve modern konut ilişkisi üzerine bir inceleme

Gönderim Tarihi / Received: 03.09.2023

Pınar ŞAHİN¹

Kabul Tarihi / Accepted: 08.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1354721](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1354721)

ABSTRACT: The Early Republican Period was a transition from traditional culture and life to modern life. This process of change and transformation, experienced in almost every aspect of life at the beginning of the twentieth century, also manifested itself in social life, urban space, and the field of architecture. In particular, the empowering role of woman as individual and its effects on social relations significantly affected daily life and, thus, the most basic living unit, housing space. During this period, the new concept of *housing*, associated with the image of *modern, educated, and social* woman, was also widely featured in the print media, which considered it its duty to teach modern life to society. When the culture, art, and life-themed magazines of the period are analysed, it is seen that there were many contents in which modern housing design, interior arrangement, and furniture choices were associated with the theme of modern woman. This draws attention to the fact that the house was considered a reflection of the new living culture rather than a place of shelter, and the woman was regarded as the representation of this culture. In this context, this study aims to investigate the relationship between the concept of modern housing and the image of woman in the Early Republic through the magazine contents of the period. In the study, *Muhit, Ev Kadın, Ev İş, Yıldız* and *Yedigün* magazines, which were popular publications of the period, were examined. As a result of the study, it was determined that the woman was generally accepted as the primary user and decision-maker of the house in the contents. Furthermore, it has been observed that the details, spatial suggestions, and furniture preferences of the new housing design were expressed through modern women-themed images and discourses.

Keywords: Early Republican Period, Housing, Woman, Magazine

ÖZ: Erken Cumhuriyet Dönemi, geleneksel kültür ve yaşamdan modern yaşama bir geçiş niteliği taşıyor. Yirminci yüzyılın başında, hayatın hemen her alanında hissedilen bu değişim ve dönüşüm süreci, toplumsal yaşamda, kent mekânında ve mimarlık alanında da kendisini göstermiştir. Özellikle, kadının birey olarak güçlenen rolü ve bunun sosyal ilişkilerdeki etkileri, günlük yaşamı ve dolayısı ile en temel yaşam birimi olan konut mekanını önemli ölçüde etkilemiştir. Bu dönemde, *modern, eğitilmiş ve sosyal yaşamda var olan* kadın imajı ile ilişkilendirilen yeni konut anlayışı, topluma modern yaşamı öğretmeyi görev bilen yazılı medyada da çokça yer almıştır. Dönemin kültür, sanat, yaşam temalı dergileri incelendiğinde modern konut tasarımı, iç mekân düzenlemesi ve mobilya seçimlerinin modern kadın temasıyla ilişkilendirildiği pek çok içeriğin yer aldığı görülmektedir. Bu da konutun barınma mekânı olmaktan öte, yeni yaşam kültürünün bir yansıması, kadının ise bu kültürün temsili olarak değerlendirildiğine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda çalışmada, Erken Cumhuriyet'in modern konut anlayışı ve kadın imajı ilişkisinin, dönemin dergi içerikleri üzerinden araştırılması amaçlanmıştır. Çalışmada, dönemin popüler yayınlarından *Muhit, Ev Kadın, Ev İş, Yıldız* ve *Yedigün* dergileri incelenmiştir. Yapılan çalışma sonucunda, içeriklerde genel olarak kadının evin birincil kullanıcısı ve karar vericisi olarak kabul edildiği belirlenmiştir. Bunun yanı sıra, yeni konut tasarımına dair detayların, mekânsal önerilerin ve mobilya tercihlerinin, modern kadın temalı görseller ve söylemler aracılığı ile ifade edildiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Erken Cumhuriyet Dönemi, Konut, Kadın, Dergi

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bahçeşehir Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi/Mimarlık Bölümü, pinar.sahin@bau.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3956-9440>

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Giriş

Erken Cumhuriyet Dönemi geleneksel kültür ve yaşamdan modern yaşama bir geçiş niteliği taşır. Bu dönemde, çağdaş, eğitilmiş ve sofistike bir imajla yansıtılan *kadın* figürü de Cumhuriyet dönemindeki köklü değişimin önemli simgelerinden biri olmuştur. Kadının değişen rolü, toplumsal yaşamda ona yeni bir kimlik kazandırmış ve modern kültürün taşıyıcılarından biri haline getirmiştir. Bunun yanı sıra, bu dönemde kadın, bireyin en temel yaşam alanı olan *konut mekânı* ile de çokça ilişkilendirilmiştir. Dönemin dergilerinde yer alan içeriklerde, modern kadın söylemleri ve görselleri sıkça kullanılmış, tasarıma ve iç mekân organizasyonuna dair detaylar kadın kullanıcı üzerinden ifade edilmiştir. Bu durum çalışma çerçevesinde dikkat çekici bulunmuş ve konunun dönemin dinamikleri çerçevesinde irdelenmesi hedeflenmiştir. Bu bağlamda çalışmada, Erken Cumhuriyet'in modern konut anlayışı ve kadın imajı ilişkisinin dönemin dergi içerikleri üzerinden araştırılması amaçlanmıştır.

Literatür özeti

Literatür araştırması kapsamında, öncelikle Erken Cumhuriyet Dönemi'nde modern mimarlık ve değişen konut anlayışı üzerinde durulmuştur. Hasol (2020), Avrupa ve Amerika'da yaygınlaşan modern mimarlığın Türkiye'yi de önemli ölçüde etkilediğini belirtmiştir. Sözen (1984), mimarlığın, devletin resmi siyasetinin ve egemen ideolojinin aktarıcısı olduğunu ifade etmiştir. Bozdoğan ise (2005), modern mimarının, eleştirel bir söylemden çok, Cumhuriyet projesinin taşıyıcısı olan bir sembol niteliğinde olduğunu belirtmiştir.

Konut, barınma yeri olmanın ötesinde toplumların yaşam kültürünün bir yansımasıdır. Konut mekânı, sadece fiziksel bir mekân değil, sosyal etkileşimlerin ve ritüellerin gerçekleştiği, temel sosyal ve kişisel değerlerin incelenebileceği bir alan olarak tanımlanmıştır (Ozaki, 2001; Chapman and Hockey, 1999). Erken Cumhuriyet Dönemi'nde, konut mekânı modern toplumun bir yansıması olarak görülmüştür. Bu dönemde *yeni modern mimarlığın nasıl olması gerektiği* medya aracılığıyla anlatılmıştır. Buna göre farklı içeriklerde, mimarlıkta işlev, malzeme ve modern tasarım anlayışı konuları hakkında bilgiler verilmiştir (Alsaç, 1976). Batur (2005), 1931 yılında kurulan Mimar Dergisi'nin bu bağlamda önemli olduğunu ifade etmiştir. Sözen de (1984), bu yayınlar aracılığıyla toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel değişimlere paralel olarak mimarlıkta da tartışmaların yapıldığı belirtmiştir. Konut mekânı bu dönemde yazılı basında sıkça yer almıştır. Batı standartlarında konut anlayışına ilişkin tasarım kriterleri, mobilya çeşitleri ve malzeme seçimleri ön plana çıkmıştır. Aslanoğlu (2001), dönemin mobilya anlayışına dair bazı kriterlerden ve örneklerden bahsetmiştir.

Literatür araştırmasının ikinci kısmında ise, kadının değişen imajı üzerinde durulmuştur. Bu kısımda öncelikle Osmanlı'nın son dönemlerinden kısaca bahsedilmiş, daha sonra Erken Cumhuriyet Dönemi'ne dair gelişmeler aktarılmıştır. Bakacak (2009), Osmanlı Devleti'nde kadın ve erkeğin eşit olmadığını ifade etmiştir. Kurnaz'a göre (1991), Tanzimat ile birlikte, kadına tanınan imkanlar görece artmıştır. I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı dönemlerinde ise, erkeklerin askeri görevlerde yer almalarından ötürü, kadınların iş yaşamındaki varlığı zorunlu olmuştur (Şahin, 2016). Ancak, kadının varlığı gerçek manada Cumhuriyet ile birlikte gündeme gelmiştir. Tekeli (1981), İsviçre Medeni Kanunu ile Türk kadınının haklarına kavuştuğunu ifade etmiştir. Kıray (2006) ise, toplum yapısından ötürü, kadınların iş hayatında var olmalarının kolay olmadığını, ancak eğitim ve çalışma haklarının çabuklaştığını belirtmiştir. Bunun yanı sıra, bu dönemde, yeni Türkiye'nin başkenti Ankara'da kadının toplumsal yaşama katılımına teşvik eden etkinlikler düzenlenmiştir (Bayraktar, 2016). Bozdoğan (2012), Yedigün Dergisi üzerinden verdiği bir örnekle, kadının medyada değişen imajını ifade etmiştir. Atatürk'ün de kadının toplumsal hayattaki yeri ile ilgili tavrı ve söylemleri önemlidir. Atatürk, kadınların erkeklerle aynı haklara sahip olması gerektiğini ifade etmiştir (Abadan-Unat, 1978). Kadının erkeğin ortağı, dostu, yardımcısı olması gerektiğini savunmuş, kendi evliliğinin de modern aile hayatı için örnek teşkil etmesini amaçladığını ifade etmiştir (Gökçe, 1990; Akcan, 2012). Bunun yanı sıra, bu dönemde kadın, konut mekânının ana kullanıcısı ve sorumlusu olarak görülmüştür. White (2003), ideal kadının, şehirli, kibar ve sosyal ama aynı zamanda evine bağlı ve çocuklardan sorumlu olduğunu ifade etmiştir.

Yöntem

Çalışmada, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde kadın imajının modern konut anlayışı ile nasıl ilişkilendirildiğinin belirlenmesine yönelik olarak bir içerik araştırması yapılmıştır. Buna göre, dönemin dergilerinde, kadın figürünün, modern konutla birlikte yer aldığı köşe yazıları, haberler ve reklamlar araştırılmıştır. Çalışma kapsamında, Erken Cumhuriyet Dönemi'nin süreli yayınlarından Muhit, Ev Kadın, Ev İş, Yıldız ve Yedigün dergileri incelenmiştir. Bu dergiler dönemin sosyal hayat anlayışına, yeni yaşam kültürüne ve kadın imajına dair eğitici içerikleri olan popüler dergilerdir. Buna göre, öncelikle yayınlardaki konut ve kadın temasını işleyen içerikler ayrıştırılmıştır. Daha sonra, seçilen örnekler "kadın temasının söylem olarak kullanıldığı yayınlar", "kadın temasının görsel olarak kullanıldığı yayınlar" ve "kadın temasının söylem ve görsel olarak kullanıldığı yayınlar" olmak üzere üç kategori altında incelenmiştir.

Bulgular ve tartışma

Erken Cumhuriyet Dönemi dergilerinde konut mekânıyla ilişkilendirilen *güçlü* ve *modern* kadın figürü çokça ön plana çıkmıştır. Araştırmada, Cumhuriyet'in ilanından 1950'lere kadar geçen süreçte, kadın figürlerinin bazen görsellerde, bazen ise ev, dekorasyon, tasarım, mobilya ya da kullanıcı temalarıyla ilişkilendirilen söylemlerde kullanıldığı görülmüştür. Bazı içeriklerde ise hem söylem hem de görselin bir arada kullanıldığı dikkat çekmiştir. Bu dergilerdeki kadın, sofistike, kültürlü, modern giyinen, sosyal hayata dahil, ama aynı zamanda evin birincil kullanıcısı ve sorumlusu olan modern bir kadın olarak tanımlanmıştır.

Araştırmada, bazı içeriklerde modern konuta dair tasarım kriterleri ifade edilirken doğrudan kadın temalarına başvurulduğu, bazı içeriklerde ise, modern yaşama dair farklı konuların yine konut mekânı ve modern kadın imgeleri ile dolaylı olarak desteklendiği dikkat çekmiştir. Bu da konut mekânının ve kadın figürünün, modernleşmenin bir yansıması olarak dönemdeki etkisini ifade eder niteliktedir. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde medyada kadın figürünün kullanıldığı bir diğer örnek ise ev eşyası reklamlarıdır. Paylaşılan örneklerdeki gibi, bakımlı, stil sahibi ve kendine güvenen kadın görselleri, hedef kitlenin kadınlar olduğu fikrini daha da güçlendirmiştir.

Sonuç ve öneriler

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde yeni yaşam kültürü, kadının sosyal hayattaki rolü ve konut mekânında yaşanan değişim konuları, toplumu bilgilendirme görevini üstlenen medyada kendisine sıkça yer bulmuştur. Dönemin dergi içerikleri üzerinden yapılan araştırmada, geleneksel konut kültüründen oldukça farklı olan yeni *modern konut* anlayışına dair tasarım kriterlerinin, *modern kadın* imajıyla ilişkilendirilerek ifade edildiği görülmüştür. İncelenen içeriklerde, kadın figürü hem söylem olarak hem de görsel olarak farklı biçimlerde kullanılmıştır. Bu bağlamda, yaşamın her alanında modernleşme söylemlerinin hâkim olduğu bu dönemin, toplumsal rollerin yeniden tanımlanması ve kadının görünürlüğü açısından belirleyici olduğunu söylemek gerekir. Kadının görünmeyen -hatta saklanan- kimliği yerini eğitimde, iş hayatında ve sosyal hayatta var olan yeni, modern, eğitilmiş kadın imajına bırakmıştır. Öte yandan, incelenen içeriklerde toplumsal yaşamda aktif olarak yer alan modern kadının, konutun ana kullanıcısı ve konuta ilişkin kararların birincil belirleyicisi olarak tanımlandığı da belirlenmiştir.

Erken Cumhuriyet Dönemi dergileri, modernleşme söylemleriyle konut anlayışının değişmesinde ve kadının toplumdaki yerinin yeniden tanımlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Medyanın toplumsal algıya yön verme gücüyle yarattığı bu yeni anlayış, konut mekânının geleneksel bağlamından koparak yeni bir kimlik kazanmasında etkili olmuştur. Medyanın ikna gücü ve toplumu yönlendirici tavrı dikkate alındığında, bu radikal değişimdeki rolü daha iyi anlaşılabilir.

Introduction

The Early Republican Period was a time of significant political, social, and economic change, spanning from the proclamation of the Republic on October 29, 1923, to the rule of the Democratic Party in 1950. This period is also noteworthy for its role in transitioning from traditional culture and life to modern life. In this period, a multifaceted and effective framework and "infrastructure" were created with the law, political structure, education, and especially lifestyle regulations (Kıray, 2006: 364). Also, the changes that took place during this period regarding the role and position of women were decisive and impactful, significantly altering the balance in social life. The identity attributed to women began to change, and efforts were made to reshape the position of women in both social and political spheres and to redefine their roles in society (Bakacak, 2009). In addition, these changes allowed women to get rid of the limitations that hindered them in the past, to be more involved in daily life, and to become more active and valuable individuals.

In the Early Republican Period, the radical changes in all areas of life laid the foundations of the new *modern* Turkey. In addition to the alterations witnessed in political, economic, cultural, and social spheres, significant modernization movements also emerged in the domains of urbanization and architecture. According to Tekeli (1998), in this period, it was aimed to organize the country as a nation-state place and the cities as the place of modernity. In this context, the modern approaches in urbanization and architecture, which made an impact in the Western world, also became one of the aspirations of the newly formed country. Furthermore, architecture was deemed essential in representing the modern transformation and departure from conventional attitudes. Therefore, a more rational understanding was adopted in terms of design, materials, and construction technologies, free from the eclectic and ornamental approaches of the past in the architectural field. Moreover, materials such as reinforced concrete, steel, aluminium, and glass have brought new possibilities in architecture (Hasol, 2020: 85). These changes, which started in the realm of architecture, especially in public buildings, also manifested themselves in housing, the most basic dwelling unit. This approach has been influential in the interior as well as the exterior of the building, and exaggerated and decorative elements, far from spatial requirements, were replaced by simpler and modern solutions. This new housing concept of the new Turkey can be considered as a reflection of the changing living culture.

In the Early Republican Period, the media was one of the most essential tools that reflected the dynamics of the modernization process. The expectations of the state administration from the media to support the new Republic was also remarkable. Atatürk's speech at the dinner given to journalists in Izmir in 1924 confirms this: "The Turkish press will create a steel castle around the Republic, which is the manifestation of the true voice and will of the nation. A castle of ideas, a castle of mentality. It is the right of the Republic to demand this from competent press. Today, it is essential for the nation to be in sincere unity and solidarity" (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 2006). Also, the media, as an ideological device, has undertaken an important role in informing and educating the society (Uzun and Hasdemir, 2010; Yenituna, 2013). In this context, newspaper and magazine contents of the period played a role in conveying political, economic, and ideological issues, as well as informing the society about the changing understanding of life. Another important issue that stands out in these contents was the woman identity and her changing role in socio-cultural life. In the Republic's first years, the modernity of the new state was symbolized by the images of women, which were important in the iconography of the regime (Kandiyoti, 2005). The *modern woman* was a significant symbol of the radical transformation during this period. Women's evolving role in society provided a new identity and made them bearers of modern life and culture. Furthermore, *modern house*, the new hub of modern life, was frequently linked with woman in various contents. However, unlike her previous roles before the Republic, woman was reflected not through the concept of privacy but as the primary user and decision-maker of the house. In particular, the images of modern women were frequently used in the articles and visuals in the magazines of the period, and the details of the design and interior organization were expressed through the female users. In this context, this study aims to investigate the relationship between the concept of *modern housing* and the image of *woman* in the Early Republic through the magazine contents of the period. The research focused on *Muhit*, *Ev Kadın*, *Ev İş*, *Yıldız* and *Yedigün* magazines that produced contents about socio-cultural life and addressed various topics related to society, family, house, and art of the period.

The structure of the study is as follows: In the literature review part, firstly, the understanding of housing changed with the Republican Period was examined. The concept of modern housing was reviewed, and the issues related to design, interior, and furniture details were emphasized. The second part of the literature review explained the image of the woman and her changing role in social life. The importance of the factors and developments that brought about this change were emphasized, and their positive effects on the representation of women in different areas of life were explained. The next chapter included the research part. According to this, first of all, the research method was mentioned, and then the magazine contents were examined through selected examples. In the conclusion, a general evaluation was made through the studied samples, and the inferences about the relationship between woman image and modern housing were discussed.

Literature review

Modern housing in the Early Republican Period

The understanding of modern architecture, which became increasingly widespread in Europe and America, also significantly affected the new Turkey, which aimed to "reach the level of contemporary civilizations" (Hasol, 2020: 84). For this purpose, the importance of architecture and urbanism was emphasized to meet the requirements of modern city life, bringing about fundamental changes, particularly in Ankara, the capital city of the new Turkey. In this context, it is possible to say that architecture served as the transmitter of the official policy of the state and the dominant ideology (Sözen, 1984: 276). In other words, *modern architecture*, used as a synonym for modern forms, became a symbol that was the carrier of the Republic project rather than a critical discourse in the architecture discipline (Bozdoğan, 2005). This approach led to the initiation of a quest for a novel style, particularly in public buildings across Turkey.

During the Early Republican Period, modern architectural discourses had a significant impact on residential space as well as other structures. However, the modernization of housing actually started with the Tanzimat reforms in 1839, and contemporary approaches began to be seen in the residences of the commercial and bureaucratic elites (Bozdoğan, 2012: 212). With the advent of modernist approaches inspired from the West, European-style apartment buildings began to be constructed in areas predominantly inhabited by non-Muslims and Levantines. These buildings, which offer a different spatiality compared to the traditional housing concept, were preferred by the upper-income group of the society as a new trend. In the Early Republican Period, besides the design and spatial organization, the representation of the housing also differed. In addition, modernization in domestic space was developed with an approach targeting all segments of society. This transformation was not only influenced by the search for a new style but also by the changing social structure and the roles of genders in society. This is not surprising, considering that the house is a reflection of the living culture of societies beyond being a place of shelter. Housing is the space that represents the dominant family structure, relationships between individuals, and gender-based decisions in a society. Chapman and Hockey (1999) consider housing space as a space where basic social and personal values can be examined at the intersection of the public world of planners and policymakers and the personal world of family, friends, and neighbours. Ozaki (2001) also states that the house is not only a physical space but also a place where social interactions and rituals take place. Therefore, evaluating housing solely through its sheltering function is not sufficient. Based on this approach, it is possible to evaluate the housing as a reflection and embodiment of the changing socio-cultural dynamics of the Turkish society.

In the Early Republic Period, the concept of modern housing was a transformative force that radically altered the way people perceived and organized their living spaces. It introduced a new discourse that offered a new perspective on life and an unusual spatial order that challenged traditional norms. Because of this reason, in order to inform the society, the subject of "how the new architecture should be" was explained through published articles, radio talks, and magazines. Accordingly, information was given about the formation of the buildings in accordance with their functions, the use of materials, and the understanding of space free from unnecessary ornaments (Alsaç, 1976: 22). Mimar Magazine, which started its publication life as the first architecture magazine in 1931, became a powerful medium for introducing modern architecture, discussing practices, and announcing contemporary trends (Batur, 2005). Through the content of this magazine, it is possible to observe the concerns and desires of the

architects to follow the developments in the Western world. Moreover, these publications indicate that architects discussed architecture in parallel with the social, political, economic, and cultural changes of the time (Sözen, 1984: 78).

In this period, there were also several popular magazines with educational content about the social life, and the new living culture. In this context, they also included information about modern housing, one of the important topics of the period. Accordingly, in these magazines, the design criteria, furniture types, and material selections regarding the understanding of housing in Western standards were shared. Along with the modern understanding of life, the interior layout of the traditional Turkish houses in the cities left their places to the furniture influenced by the industrial designs of the Bauhaus period in the 1930s. These were generally nickel-profile lacquered tables, cabinets, and sideboards, leather armchairs with tube pipes, tables with glass top and metal tube legs, rounded-shaped solid wood buffets, table and armrests, chandeliers with white sphere lantern carried at the end of thin metal rods (Aslanoğlu, 2001: 85). These furniture and household items were also frequently encountered in the contents of the period. In the magazines of the period, the residential space was generally portrayed through the concepts of woman and family. In addition, the necessity of modern living was frequently emphasized in the contents, and it was stated that a social awareness about modern life was gained with the Republican regime. A quote from an article in the monthly Modern Türkiye Magazine of the time is particularly striking: "A modern house is a house that is arranged in a way that ensures that the housewife can work as easily as possible and that those living in the house can rest as much as possible. For a European, a house is a private thing that belongs only to him. In our country, the house is now beginning to become an institution and an organization that has risen to this civilized level... Turkish citizens, like many good things, also recognized the house during the Republic period" ("Ev nedir," 1938). The article highlighted the fact that the Republican era was a time of change and transformation in Turkey. It emphasized that the citizens of the country were exposed to new ideas and concepts, and they learned how to adapt to the changes that were taking place. Building and furnishing a house was no longer just a matter of personal preference but an essential aspect of modern living. The article thus emphasized the importance of modernization in Turkey and how it transformed the way people lived and perceived their homes.

Changing image of women

In the Ottoman Empire, men and women were not equal in social life due to Islamic law, and women were in secondary position in society (Bakacak, 2009: 628). This situation isolated women from social life, and women were generally at home. Some developments regarding women's rights started with the Tanzimat in the Ottoman Empire. This was also a period when Turkish women's opportunities for vocational and cultural education increased (Kurnaz, 1991:5). There were also some positive developments in the legal field. During this period, various magazines were published with the aim of educating and raising awareness of women. However, the contents of the published magazines were generally aimed at women in big cities rather than women in rural areas. In addition, although women's constitutional expectations increased through magazines, the state gave women limited rights and freedoms (Efilti Atay and Karavar, 2021). In the Second Constitutional Era, there were discussions on women's rights that involved various intellectuals such as Western, Islamist, and Turkist. While the Western group initiated the discussions, Islamist intellectuals held more traditional views towards women's rights. On the other hand, Turkists demonstrated a more inclusive approach by taking both traditional and modern views into account (Bulut, 2013). During the First World War, the place of women in business life increased, and women started to work in different positions due to the participation of men in the military. This situation continued during the War of Independence, and women also worked as workers and civil servants. In this process, women assumed crucial roles and duties in social life, business life, and participation in the war. However, they did not obtain these opportunities legally (Şahin, 2016: 4749). After the defeat in the First World War, the process of national struggle began. As well as establishing women's associations for social aid purposes, liberation, and protection of the country's integrity, women also organized numerous meetings and played an active role in supporting the front during the War of Independence. They provided materials, ammunition, and health support, and even fought on the front themselves (Aydın, 2015). This process once again demonstrated the importance of women in society.

The existence of women in education, business, culture, and social life came to the fore with the Republican Period. Firstly, with the Tevhid-i Tedrisat (Unification of Education) Law dated March 3, 1924, women were given equal education rights with men. Thus, it was aimed that male and female students should be educated together in the schools affiliated to the Ministry of National Education (Kaymaz, 2010). Also, another critical development in this process was the adoption of the Swiss Civil Code in 1926, when Turkish women obtained civil and political rights (Tekeli, 1981: 294). This was one of the main factors that strengthened the role of women in society. However, since the social structure was not fully ready economically and socially, it was not easy for women to participate in business life. Still, legal secularization and economic change accelerated women's education and work in terms of the workforce (Kıray, 2006: 252). These reforms expanded the possibilities for Turkish women of all classes and allowed the development of a more individualistic feminism (White, 2003: 145). There were also developments to strengthen the place of women in social life. Constructed as the new capital city, Ankara has become one of the places where the ideal of modern life was practiced. During this period, various activities were held in the city that would transform the social structure, ensure the union of men and women, and encourage women's participation in social life. These activities and their spatial counterparts also created a significant change (Bayraktar, 2016: 68). It is possible to see the change in the social role of women with the Republican ideology in some newspapers and magazines. The modern woman image, published in the Yedigün Magazine of the period, with the historical city in the background, is remarkable in this context (Image 1). Bozdoğan interpreted the iron fence element used in the image as a layer that expresses the distinction, connection, or both between these two images (Bozdoğan, 2012: 95).

Image 1: Modern woman image on the cover page of Yedigün Magazine

Source: (Yedigün Magazine, 1938)

Atatürk's attitude about the social image of women was also remarkable. By liberating Turkish women, he wanted to lay the foundation for a more egalitarian and harmonious family life. He had a clear vision for women's empowerment, which he developed even before the Republican period. During the war on the Eastern Front in 1916, he instructed his chief of staff to take notes on how to abolish the veil, educate women about life, and establish social order (Göksel, 1998). This shows his forward-thinking approach and his commitment to promoting gender equality. He wanted Turkish women to have the same goals as men to develop a lifestyle that uses their energies and capabilities in such a way that they function in their various roles efficiently and productively (Abadan-Unat, 1978: 293). In one of his speeches, Atatürk said the following sentences: "There is a way we can walk with more peace and honesty. It is

the way to make the great Turkish woman a partner in our work, to carry on our lives together, and to make the Turkish woman a man's partner, friend, and assistant in scientific, moral, social, and economic life" (Gökçe, 1990: 40). The position of women in the family, as well as in the field of law, business life, and social life, has also changed with the Republic. Atatürk also drew attention to the place of women in family life. At a dinner with friends and colleagues, he said, "I am not getting married just to get married. I want to give an example to create a new family life in our country..." (Akcan, 2012). Atatürk also participated in some country trips with his wife, thus wanting to set an example for the Turkish society (İçli, 1998). The ideal Republican woman, *citizen woman*, was seen as an urban and polite, socially progressive, but at the same time uncomplaining and devoted to her duty at home. All the responsibility for raising children in the family was concentrated primarily on the woman (White, 2003: 146). This has led to a role that strengthens women's relationship with the housing space.

Methodology

This study aims to explore the relationship between the image of woman and modern housing through magazines published during the Early Republican Period. According to this, archive research was conducted on columns, news, and advertisements that featured the modern woman figure in conjunction with modern housing in this period. Within the scope of the study, the Early Republican Period was considered as the years between 1923 and 1950, and magazines were selected from this time frame. Furthermore, it was important that the samples used in the research were from different years of the Early Republican Period to provide a comprehensive view of the era and allow for valid inferences and comments.

In the study, Muhit, Yedigün, Ev Kadın, Ev İş and Yıldız Magazines were examined, which were popular magazines of the Early Republican Period. These magazines provided valuable insights into the era's social life and new cultural values and included educational content about the new living culture. Muhit Magazine was published by Ahmet Cevat Emre between 1928 and 1933 and included the political and social developments in the country. The magazine's sub-title, "monthly family magazine with pictures," was also informative about the content (Atatürk Ansiklopedisi, n.d.). Yedigün was owned by Sedat Simavi, published between 1933 and 1950. In the publication presented as a weekly public and family magazine, women and family issues came to the fore (Oğuzhan, 2011). Yıldız Magazine was published by Tahsin Demiray, between 1938 and 1954. In the years when it was first published, the magazine was defined as "beauty, art, revue, and cinema magazine". After 1950, it was defined as a cinema magazine. Yıldız's early publications generally included the daily life practices of modern Western women and their views on life, marriage, and relationships. The magazine described the outlook and lifestyle of Hollywood's modern female stars (Akın, 2019). In some issues, photographs from their houses were shared as examples of new modern living spaces. In addition to these, Ev İş Magazine, owned by Tahsin Demiray, published between 1937-1952, and Ev Kadın Magazine, owned by Faruk Gürtunca, published between 1945-1950, were examined.

According to this, in the study, firstly, the contents of the magazines that relate the theme of housing and women were separated. Then the selected samples were analysed under three categories as "contents in which women themes were used as discourses", "contents in which women themes were used as images" and "contents in which women themes were used as discourses and images".

Findings and discussion

In the Early Republican Period, the media played an important role in preparing society for the radical changes that were taking place in Turkey (Yetim and Akkoyunlu, 2017: 85). In this process, details about modern culture, which has replaced traditional culture, were shared, and a new social consciousness was tried to be created with instructive contents. The magazines of that period often featured strong and modern female figures associated with the domestic space. In the research, it has been observed that the female figures were sometimes used visually and sometimes as discourses associated with house, decoration, design, furniture, or user themes. Some publications even featured modern women images to support women discourses. These women were generally described as modern, elegant, cultured, and involved in social life, and were considered as the primary users of the house.

In the article titled *Ev ve Eşya* (*House and Furniture*) in *Yedigün* Magazine dated 1933, the design of a kitchen, its connection with other areas of the house, and its decoration were discussed. However, before the design phase, the article started with the discourse of woman, as the primary user of the kitchen: "Kitchen means a woman's living room. We ask our woman readers not to be offended by this statement. No matter how important a housewife's position is, she has something to do with the kitchen of her house..." ("Ev ve Eşya," 1933). This expression highlights the fact that women were expected to balance their professional lives with their household responsibilities, regardless of their occupation. In other words, it has been stated that a woman's primary duty is her home and family. It is possible to see a similar approach in the issue of *Yedigün* Magazine published in 1934. In this sample, the author, who suggested a writing desk to utilize the space in the corridor of the house, also associated the use of this corner with the female user. Below the photo, which includes a study desk, chair, lighting, and painting dominated by modern lines, the following statements were included: "This writing desk in a small corridor between two rooms could be very suitable for a housewife. This is a cozy corner for writing letters and reading books" ("Ev ve Eşya," 1934b). During the Early Republican Period, it was important for women to not only excel in their domestic duties but also to improve themselves through education and intellectual pursuits. As a result, discourses and imagery depicting women reading and writing were widely used as symbols of women's education and intellectual progress during this period (Image 2).

Image 2: Contents in which women themes were used as discourses

Source: ("Ev ve Eşya," 1933; "Ev ve Eşya," 1934b)

During this period, some magazines presented cost-effective ideas for contemporary home design, while others showcased the residences of renowned celebrities or movie sets. The content also pointed out that despite the luxurious nature of these houses, they could still serve as a source of design inspiration. *Yıldız*, a cinema magazine of the period, adopted a similar approach by featuring examples of homes where famous Hollywood stars resided or that were showcased in films, while also providing descriptions of modern, ideal, and beautiful houses. It is possible to see this approach in the *Ev Döşeyelim* (*Let's Furnish a House*) section dated 1944, which includes these sentences: "In the pictures on these pages we see four various corners of a beautiful house. Maybe this house is so luxurious that many of us can only dream of it. Maybe some of us live in elegant houses like this. No matter what, looking at something beautiful is a different pleasure. The picture above shows a part of the landlady's toilet room. The picture below shows a living room and the study room leading to it" ("Ev döşeyelim," 1944). In this example, the *landlady* term was used instead of woman. However, considering that the target audience of this magazine was all members of society, it is noteworthy that the user was again identified as a woman (Image 3).

In this period, modern housing differed not only with its interior but also with its general design approaches. The approach aimed to show and even teach Turkish people modern living by considering the residential space as a whole. Simple yet functional houses with horizontal and linear designs, moving away from traditional forms and unnecessary decorations, became popular. These houses had a very different design from those of the previous period, reflecting the new cubic housing approaches. In the *Ev Kadın* Magazine dated 1945, images of houses with different designs were shared, along with information about how many people could live in the house, its plan, and usage. The magazine also emphasized the importance of providing women with access to these modern houses, stating that every woman deserves to live in a house that is both functional and aesthetically pleasing. Moreover, the need to catch up with the trends of the developing world was also highlighted, suggesting that modern housing was not only a matter of style but also a means of keeping up with the rest of the world. In the section titled *Her Ev Kadınının Özlediği Saadet Yuvası Evler* (*Blissful Homes that Every Housewife Longs for*) there were explanations confirming this statement: "Every housewife's dream is to build a cute home. While we hope that every Turkish woman can achieve this goal, we are also trying to research house models that meet the changing tastes of the post-war world. In this issue, we present you three new types of house models..." ("Her ev kadınının," 1945).

Image 3: Contents in which women themes were used as discourses

Source: ("Ev döşeyelim," 1944; "Her ev kadınının," 1945)

The woman themes were also used visually in some of the Early Republican Period magazines. In these publications, the topics of home, domestic life and social relations were generally expressed through women. In the *Ev ve Eşya* (*House and Furniture*) section of *Yedigün* Magazine, dated 1934, the bedroom design was mentioned, and the image of a woman reading a book in bed as a user was attached. The following statements are noteworthy in the article: "We must insist that bedrooms be plain. Most of us do not give importance to these rooms where we spend most of our lives. We find it excessive to allocate even a quarter of the money we spend on guest rooms to these rooms. However, how beautiful is the plain bedroom in the photo" ("Ev ve Eşya," 1934a). Thus, the ideal bedroom design of the period,

consisting of minimal and modern furniture, was linked to the representation of a sophisticated and well-dressed woman who enjoyed reading (Image 4).

During this particular time, certain contents explicitly detailed the design aspects of residential spaces, whereas some other topics were indirectly linked to housing and women. These depictions of women effectively conveyed the content associated with housing and women, whether it directly focused on the design elements of residential spaces or covered different topics. The use of woman figures added a powerful element to the magazines, allowing readers to connect with the content on a deeper level and providing a unique and memorable viewing experience. In an issue of *Muhit Magazine* published in 1929, the section titled *Ev Hanımı Sahifesi* (*Housewife's Page*) the dishes that can be served at an invitation were mentioned. However, the article began like this: "Have you noticed, there comes a time, after midnight, in the festivities of winter nights, when your friends' fuss and the enthusiasm for dance and entertainment begin to decrease; but an understanding host quickly finds relief in this tense moment, because she realizes that the matter is quite simple: everyone is hungry. For this reason, by offering some beautiful and delicious things that we do not know and do not expect at a time when we need it, she makes us admire her ingenuity and grateful for her efforts..." ("*Ev hanımı sahifesi*", 1929). The article did not include any recipes until this point. Rather, it defined a particular lifestyle that was visually linked to a place with modern furniture pieces and individuals dressed in a modern fashion.

Image 4: Contents in which women themes were used as images

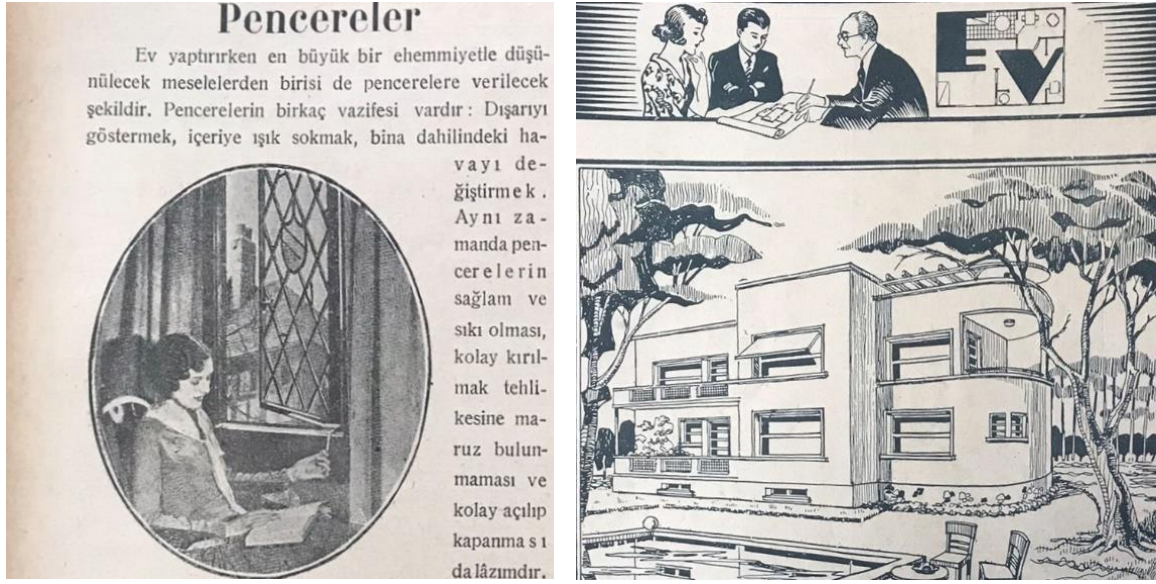

Source: ("*Ev ve Eşya*," 1934a; "*Ev hanımı sahifesi*," 1929)

As in the previous example, it was possible to see the images of a reading woman frequently in the contents of this period. In an issue of *Muhit Magazine* that was published in 1929, the importance of windows in housing design was discussed. The article highlighted the various functions of windows: "One of the most important issues to consider when building a house is the shape of the windows. Windows have several functions: to show the outside, to let light in, to change the air inside the building..." ("*Pencereler*," 1929). In this content, the explanation was supported by a modernly dressed woman reading a book in front of the window. It is also noteworthy that the window was depicted as open and looking out. Considering the issue of women's privacy in traditional Turkish life, the attitude of this image that supports the understanding of modern life and its approach to women is very conscious. In the *Ev* (*Home*) section of a 1939 issue of *Yedigün Magazine*, whose different contents were shared in the previous examples, it is seen that a man figure -who is presumably an architect- presents a housing project to an elegantly dressed woman and a man ("*Ev*" 1939). As the magazine

typically featured projects that aligned with the modern housing concept of the era, it can be inferred that this image was also representative of this perspective.

Image 5: Contents in which women themes were used as images

Source: ("Pencereler," 1929; "Ev" 1939)

In the article titled *Kibirli Kadın (Arrogant Woman)*, published in the 1944 issue of *Yedigün Magazine*, the attitudes, and behavioural patterns of women in society were mentioned. In one of the visuals supporting the article, three stylishly dressed, well-groomed and smiling women were gathered around a record player and choosing a record. The following statement under the photo was striking: "The first characteristic of people who will be invited to a meeting is that they are humble and able to fit into the atmosphere of that meeting group" (Cahit, 1944). In this example, the nature of an environment and participants were defined, which were supported by images of modern women. The record player, which was one of the modern elements of the period, the painting in a simple frame with thin slats hanging on the wall, and the sideboard (or bookcase) with simple linear lines in the background provide clues about the modern nature of the space.

During the Early Republic Period, magazines used a variety of techniques to express images, including hand drawings, sketches, and photographs. In the *Ev İş Magazine*, İsmail Oygur, one of the Professors of the Academy of Fine Arts, wrote an article titled "Ev Dekorasyonu" (Home Decoration). The article introduced the new spatial term "living room" and provided information on how to furnish the space and what kind of furniture to choose. The two-page text was supported by some hand-drawn sketches depicting the interior (Oygur, 1950). In one of these images, a woman was drawn lying on a sofa and reading a book. As mentioned in the previous examples, modern women were often associated with reading and writing, and were depicted as self-confident, smiling, and modernly dressed.

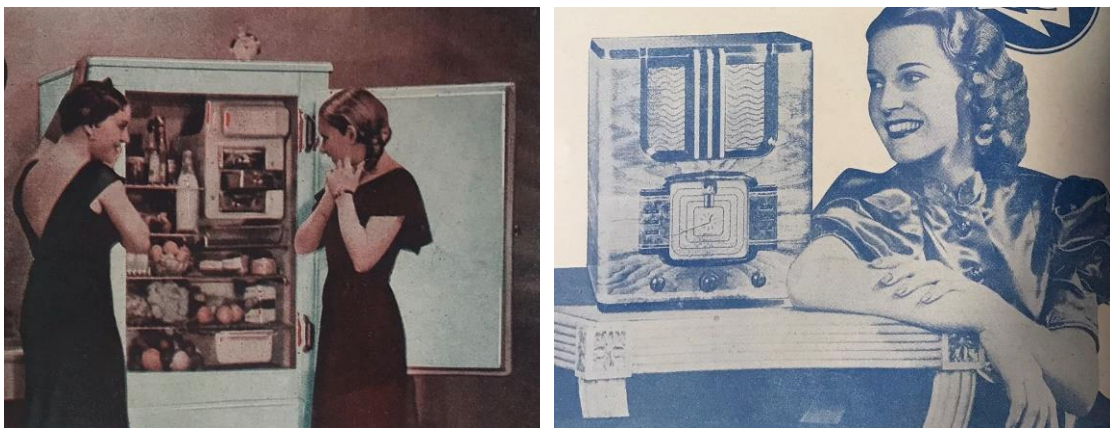
Image 6: Contents in which women themes were used as images

Source: (Cahit, 1944; Oygur, 1950)

Another instance where the female figure was used in media during the Early Republican Period was in advertisements for household items. These advertisements specifically targeted the modern woman, who was perceived as the main user of the household goods. The advertisements showcased images of elegant, fashionable, and self-assured women, which further emphasized that the advertising was aimed at women. These images were commonly seen in various advertisements of the period (Frigidaire, 1934; RCA 1937).

Image 7: Contents in which women themes were used as images

Source: (Frigidaire, 1934; RCA 1937)

During this period, magazine contents describing the residences of famous Hollywood stars were also frequently encountered. In these contents, the actress, who was generally famous, well-groomed, and rich, was also described as a female figure who took care of her home. These contents also included photos of the female stars themselves and their homes. In the issue of Yıldız Magazine published in 1942, the following sentences in the article titled *Olivia'nın Evi* (*Olivia's House*) attracted attention:

"Olivia knew how to furnish this house in a way that would be the envy of many young girls. Everything is simple. But it was chosen with great care and taste". In the top right corner of the page is a photograph of Olivia, a beautiful, elegant, and modern woman. Below it, there are images of different spaces in her home. The following text below the images is noteworthy: "Above we see Olivia; next we see the lovely star's breakfast room decorated in green and blue colours, below the simple but beautiful peach-coloured bedroom..." ("Olivia'nın evi," 1942). A similar approach is noticeable in the section titled *Laraine Day'in Evinde (At Laraine Day's House)* in the 1946 issue of the same magazine. At the beginning of the article, there is a photograph of Laraine Day sitting on a garden furniture, dressed in sportswear, with a tennis racket next to her. Although the main subject of the article is the female star's home, it starts with the fact that she is a good housewife. "Laraine Day is a home-loving female star. She is proud of being a true housewife before being an artist..." In the following sections of the article, there were descriptions of the location, exterior and garden of the house. Here, simplicity and plainness were at the forefront rather than luxurious details.: "Laraine's garden is covered with large and dense plane trees rather than flowers...After entering the garden and walking a little, the lovely villa where Laraine lives with her pilot husband Ray Hendricks comes into view. The villa is not different from an ordinary village house with its grey stone walls and one storey..." ("Laraine Day'in evinde," 1946).

Image 8: Contents in which women themes were used as discourses and images

Source: ("Olivia'nın evi," 1942; "Laraine Day'in evinde," 1946)

Results and recommendations

The Early Republic was a time of tremendous change and transformation across all aspects of life. In this process of radical political, economic, cultural, and social changes, the housing space, which is the most basic living unit, has also undergone a significant transformation. This period, in which the housing was separated from traditional forms and reshaped under the influence of modern architecture, was also experimental for Turkish society. Everything about form, material, structure, interior organization, and furniture was reconsidered within the framework of modern architecture, and the housing space was redesigned according to the contemporary life understanding and the standards of the new age.

The new living culture of the Early Republic also found a place in the media content that took on the task of informing society. In this research made on the magazines of the period, it was seen that the design standards of the new modern housing concept were shared with educational content. It is quite remarkable that the house was associated with the image of the modern woman in these contents, which were presented with an approach quite different from the traditional life culture. This period, in which

social roles were redefined, was undoubtedly significant in terms of the existence of woman. The invisible identity of the woman left its place to the new and modern woman image that exists in education, business, and social life. The modern woman, actively present in social life, was also reflected in the media as the primary determinant of the decisions about the housing space. In this context, the woman figures in contents were used in different ways, visually in images and discursively in texts.

The magazines of the Early Republic played an essential role in changing the understanding of housing and redefining the place of women in society with modernization discourses. This new understanding, created by the media with the power of leading social perception, resulted in a new identity of the residential space by breaking away from its traditional context. Considering the persuasive power of the media on societies, its role in this radical change can be better comprehended.

References

- Abadan-Unat, N. (1978). The modernization of Turkish women. *Middle East Journal*, 32(3), 291-306.
- Akcan, E. (2012). *Architecture in translation*. Duke University Press.
- Akın, İ. (2019). *Yıldız Dergisi (1938-1954) odağında sinema dergiciliği ve modernleşmeye bir bakış*. [Master dissertation]. Istanbul University.
- Alsaç, Ü. (1976). *Türkiye'deki mimarlık düşüncesinin Cumhuriyet dönemindeki evrimi*. [Doctoral dissertation]. Istanbul Technical University.
- Aslanoğlu, İ. (2001). *Erken Cumhuriyet Dönemi mimarlığı, 1923-1938*. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Atatürk Ansiklopedisi. (n.d.). Muhit Dergisi. In *Atatürk Ansiklopedisi*. Retrieved October 04, 2023, from <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/muhit-dergisi>.
- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi. (2006). *Atatürk'ün söylev ve demeçleri I-III* (5th ed.). Ankara: Divan Yayıncılık.
- Aydın, H. (2015). Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de kadın. *Current Research in Social Sciences*, 1(3), 84-96.
- Bakacak, A.G. (2009). Cumhuriyet dönemi kadın imgesi üzerine bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 44, 627-638.
- Batur, A. (2005). *A concise history: architecture in Turkey during the 20th century*. Chamber of Architects of Turkey.
- Bayraktar, A.N. (2016). Başkent Ankara'da Cumhuriyet sonrası yaşanan büyük değişim: modern yaşam kurgusu ve modern mekânlar. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 67-80. <https://doi.org/10.5505/jas.2016.69875>
- Bozdoğan, S. (2005). Modernin cinsiyeti: Türk modernleşmesi araştırmalarında eksik boyutlar. In S. Bozdoğan, R. Kasaba (Eds.), *Türkiye'de modernleşme ve ulusal kimlik* (pp. 115-134). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Bozdoğan, S. (2012). *Modernizm ve ulusun inşası: Erken Cumhuriyet Türkiye'si'nde mimari kültür*. Metis Yayınları.
- Bulut, S. (2010). Türkçülerin penceresinden Osmanlı'da kadın meselesi ve Orta Asya referansı. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Tarihin Peşinde*, 10, 313-336.
- Cahit, C. (1944, September). Kibirli kadın. *Yedigün*, 602.
- Chapman, T. and Hockey, J.L. (1999). *Ideal homes?: social change and domestic life*. Psychology Press.
- Efilti Atay, S. and Karavar, H. (2021). Akis Dergisi "kadınlar arasında" bölümünde kadın algısı. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (45), 355-374. <https://doi.org/10.21497/sefad.944165>
- Ev. (1939, April). *Yedigün*, 13(317), 22.
- Ev döşeyelim. (1944). *Yıldız*, 28.
- Ev hanımı sahifesi. (1929, March). *Muhit*, 5, 390.
- Ev nedir ve bir ev nasıl kurulmalı? (1938, March). *Modern Türkiye Mecmuası*, 2, 16-17.
- Ev ve eşya. (1933, April). *Yedigün*, 7, 2.
- Ev ve eşya. (1934a, March) *Yedigün*, 3(53),13.
- Ev ve eşya. (1934b, March). *Yedigün*, 3(55), 11.
- Frigidaire. (1934, April). Frigidaire sıhhatinizin kasasıdır [Advertisement]. *Yedigün*, 3(58), 28.

- Gökçe, B. (1990). Türk kadını ve çağdaşlaşma. *Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8 (2), 37-47.
- Göksel, B. (1998). Çağlar boyunca Türk kadını ve Atatürk. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 14(41), 406-416.
- Hasol, D. (2020). *20. yüzyıl Türkiye mimarlığı*. Yem Yayın.
- Her ev kadınının özlediği saadet yuvası evler. (1945, July). *Ev-Kadın*, 4, 5.
- İçli, T. G. (1998). Cumhuriyet döneminde kadının sosyal konumu. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı.
- Kandiyoti, D. (2005). Modernin cinsiyeti: Türk modernleşmesi araştırmalarında eksik boyutlar. In S. Bozdoğan, R. Kasaba (Eds.), *Türkiye 'de modernleşme ve ulusal kimlik* (pp. 115-134). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kaymaz, İ. Ş. (2010). Çağdaş uygarlığın mihenk taşı: Türkiye'de kadının toplumsal konumu. *Atatürk Yolu Dergisi*, 12(46), 333-366.
- Kıray, M. B. (2006). *Toplumsal yapı toplumsal değişme*. Bağlam Yayınları.
- Kurnaz, Ş. (1991). *Cumhuriyet öncesinde Türk kadını*. T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Laraine Day'ın evinde. (1946, July). *Yıldız*, 52-53.
- Oğuzhan, E. (2011). *Sedat Simavi'nin Türk basın ve basım faaliyetleri*. [Master dissertation]. Istanbul University.
- Olivia'nın evi. (1942, April). *Yıldız*, 7(80), 15-16.
- Ozaki, R. (2001). Housing as a reflection of culture: privatised living and privacy in England and Japan. *Housing Studies*, 17(2), 209-227. <https://doi.org/10.1080/02673030220123199>
- Oygar, İ. (1950, July). Ev Dekorasyonu. *Ev-İş*, 14(159), 28-29.
- Pencereler. (1929, November). *Muhit*, 3, 238.
- Rca. (1934, April). Yuvanızda eğlence ve neşe [Advertisement]. *Yedigün*, 10(247).
- Sözen, M. (1984). *Cumhuriyet dönemi Türk mimarlığı (1923-1983)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şahin, M. (2016). The New York Times'in gözünden erken cumhuriyet döneminde Türkiye'de sosyal hayat. *Journal of Human Sciences*, 13(3), 4748-4763. <https://doi.org/10.14687/jhs.v13i3.4143>
- Tekeli, İ. (1998). Türkiye'de Cumhuriyet döneminde kentsel gelişme ve kent planlaması. In Y. Sey (Ed.), *75 yılda değişen kent ve mimarlık* (pp. 1-24). Tarih Vakfı.
- Tekeli, Ş. (1981). Women in Turkish politics. In N. Abadan-Unat (Ed.), *Women in Turkish society* (pp. 293-318). E.J. Brill.
- Uzun, R. and Arşak Hasdemir, T. (2010). Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin üst yapı kurumları: Matbuat Umum Müdürlüğü, Anadolu Ajansı ve radyo. In N. Güngör (Ed.), *Cumhuriyet döneminde iletişim, kurumlar, politikalar* (pp. 77-99). Siyasal Kitabevi.
- Yenituna, B. (2013). *1930'lar Türkiye'sinde bir modernleşme aracı: basın*. [Doctoral dissertation]. Istanbul University.
- Yetim, F. and Akkoyunlu, S.B. (2017). Türk modernleşmesine Erken Cumhuriyet Dönemi basınında karikatür üzerinden bir bakış. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 3(3), 77-96.
- White, J. (2003). State feminism, modernization and the Turkish republican woman. *NWSA Journal*, 15(3), 145-159. <https://doi.org/10.2979/NWS.2003.15.3.145>

Ethical approval

I declare that my study is among the studies that do not require ethical committee approval, since it is not related to any of the criteria of 'studies requiring ethics committee approval' in terms of content and method.

Conflict of interest

There is no potential conflict of interest in this study.

Cumhuriyet'ten kalan miras: Demokrat gazetesine göre Adana'da tarım politikaları (1950-1955)**Legacy of the republic: Agricultural policies in Adana according to the Demokrat newspaper (1950-1955)**

Gönderim Tarihi / Received: 03.09.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 17.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1354750](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1354750)

Ebru GÜHER**1

Gizem KOCAKILIÇ²

ÖZ: Türkiye, II. Dünya Savaşına doğrudan doğruya katılmamış olmasına rağmen savaşın yıkıcı etkisiyle ülkede ekonomik sıkıntılar baş göstermiş ve halk sefalet içerisine düşmüştür. II. Dünya Savaşı sonrasında dış politikasını uluslararası kuruluşlara katılma ve Batıya yakınlaşma doğrultusunda şekillendirirken tüm bunlar tek parti rejiminin temellerini sarmış ve iktidarda bulunan CHP'ye karşı bir muhalefetin oluşmasına neden olmuştur. İç ve dış konjunktürde yaşanan gelişmeler neticesinde 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti kurulmuştur. Demokrat Parti dış yatırımlara dayanmak suretiyle özel teşebbüsün geliştirilmesini öngören bir kalkınma modeli benimsemiştir. Liberal nitelikli politikalarda tarım sektörüne ağırlık verilmiş olup devletin bütün olanakları çiftçiyi desteklemek amacıyla kullanılmıştır. Köylüyü desteklemeye makineleşme de eklenince üretim ivme kazanmıştır. Tarımda makine kullanımının yaygınlaşması üretimi arttırmıştır ki bunun en güzel örneği Çukurova bölgesidir. Ziraat alanında Adana'da köylüye kredi ve toprak desteği, çiftçinin tarımsal faaliyetlerde daha fazla bilgi sahibi olmasını sağlamak için açılan çeşitli kurslar, yapılan kongre ve toplantılar Demokrat Parti'nin tarım politikalarının bölgede ne derecede hızlı gelişim gösterdiğinin birer kanıtıdır. Bu çalışmada, 14 Mayıs 1950 tarihinde iktidara gelen ve 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşen bir askeri darbeye düşürülen Demokrat Parti'nin kuruluşu, iktidara geliş süreci ve oluşturduğu iktisat politikalarının tarım sektörü üzerindeki etkileri ile Demokrat Adana gazetesine göre 1950-1955 yılları arası Adana'da tarım politikaları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, Tarım, Adana, Çiftçi, Demokrat Gazetesi

ABSTRACT: Although Turkey did not directly participate in World War II, the devastating effects of the war caused economic problems in the country and the people fell into poverty. After World War II, Turkey shaped its foreign policy in line with joining international organizations and rapprochement with the West, all of which shook the foundations of the single party regime and led to the formation of an opposition against the ruling CHP. As a result of the developments in the domestic and foreign conjuncture, the Democratic Party was founded on January 7, 1946. The Democratic Party adopted a development model that envisaged the development of private enterprise by relying on foreign investments. The agricultural sector was emphasized in liberal policies and all state facilities were used to support farmers. Production gained momentum when mechanization was added to support for the peasants. The spread of the use of machinery in agriculture increased production, the best example of which is the Çukurova region. In the field of agriculture, credit and land support to peasants in Adana, various courses opened to provide farmers with more knowledge in agricultural activities, congresses and meetings held are proof of the rapid development of the Democratic Party's agricultural policies in the region. In this study, the establishment of the Democratic Party, which came to power on May 14, 1950 and was overthrown by a military coup on May 27, 1960, the process of coming to power and the effects of its economic policies on the agricultural sector and the agricultural policies in Adana between 1950-1955 according to the Demokrat newspaper are discussed.

Keywords: Democratic Party, Agriculture, Adana, Farmer, Demokrat Newspaper

** Sorumlu Yazar / Corresponding Author

¹ Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü/ Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı, ebru@osmaniye.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1621-4276>

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, gizemkocakilic@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1543-8916>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

The subject of this study is to analyze the agricultural policies implemented during the Democratic Party period according to the newspaper *Demokrat* in Adana. The most important factor in the selection of Adana as the subject of the study is the large share of Çukurova in the Turkish economy. When the studies on the agricultural policies of the Democratic Party are examined, it is seen that there are mostly theses and articles on the reflections of agricultural policies in Turkey. In the thesis titled *Agricultural Policies in Adana in the Democrat Party Period*, prepared by Şen (2022) on Adana, there is information about the agricultural policies of the Democratic Party, the activities of the Democratic Party to develop agriculture in Adana and the agricultural products grown in Adana. Although *Bugün*, *Türksözü*, *Vatandaş* and *Yeni Adana*, which were local newspapers of Adana, were utilized in the thesis, an important newspaper such as *Demokrat* was not included. Accordingly, the main source of the study is the newspaper *Demokrat*. The owner of the newspaper *Demokrat*, which started its publication life with the establishment of the Democrat Party, is Ömer Başığmez. As its name suggests, the newspaper editorial policy undertook a mission that endorsed the policies of the Democrat Party. The newspaper shaped its editorial policy with the motto of supporting the government of the period and opposing the opposition to the Democratic Party. The newspaper mostly featured news on the political agenda, but also covered daily life in Adana, fashion, sports, art and health. The *Demokrat* newspaper, which was one of the newspapers closed down after the end of the Democratic Party's rule, took its place among the important newspapers of the Democratic Party years in Adana despite its short publication life. The study, which is also supported by research works, examines how the agricultural policies implemented in Adana were reflected in the newspaper *Demokrat*, which has an important place in the local press. In addition, it is evaluated how agricultural activities in Adana had an impact on the development of Çukurova.

Methodology

In the introduction part of the study, the economic difficulties experienced in the last period of the Ottoman Empire and the economic policies implemented from the Republican period to the Democratic Party period, economic developments and agricultural policies during the Democratic Party period are outlined. In the second part, the transition to multi-party life and the Democratic Party's coming to power, in the third part, economic developments and agricultural policies during the Democratic Party period, and in the fourth part, agricultural policies in Adana are included. The main source of the study, the *Democrat* newspaper owned by Ömer Başığmez, was scanned between 1950 and 1955 and the findings obtained were subjected to classification. Nearly 75 new articles on local activities in the field of agriculture between 1950 and 1955 were found in the newspaper and these findings were classified and interpreted in a chronological framework.

Findings and discussion

The aim of the study is to evaluate the reflections of the agricultural policies implemented in Adana, an important agricultural city, in the newspaper *Demokrat* between 1950 and 1955. In other words, the study focuses on the agricultural facilities provided to farmers in Adana, the meetings and congresses organized in the agricultural field, the initiatives of the Directorate of Technical Agriculture to improve agricultural activities in the region, and the role all these played in the development of the region. The study has three starting points. The first of these is how the Democratic Party, which has an important place in Turkish political history, came to power and the effects of the change in the country. The second one is the economic policies implemented by the Democrat Party to develop the country after taking over the government and their results. The third point of departure is to reveal the development in agriculture in Adana between 1950-1955. In this direction, the most important issues in the selection of Çukurova were the Ceyhan and Seyhan rivers, the advantage of its mild climate, its fertile soils, and the importance of cotton, the most important agricultural product of Adana, which was referred to as white gold, for the country and the world. In fact, in the news article published in the *Demokrat* newspaper dated January 27, 1954, as "World markets are waiting for Turkish cotton", Rousell Door, the representative of the Organization for Economic Cooperation in Turkey, stated that the world market

needed Turkish cotton and that 575 thousand dollars were allocated for cotton within the framework of the Marshall Plan, which once again reveals this importance.

Conclusions and recommendations

This study analyzes the new breakthroughs in the agricultural sector after the Democratic Party came to power in Adana. Within the scope of the agricultural policies implemented between 1950-1955, the encouragement of tractor use in agriculture and the increase in the number of tractors increased production. Adana, with its fertile soil and the highest increase in the number of tractors, is the center of the country in the agricultural sector. Accordingly, developments in the region were widely covered in the press. Irrigation and fertilization are two important factors that increase yield in agriculture. In order to increase the yield of crops, the government increased the amount of fertilizer and implemented irrigation programs. Marshall Aid played a major role in these developments. In fact, American experts came to Adana and conducted research and studies.

Exemption from fuel tax for the development of agriculture in Çukurova, credit opportunities, agricultural organizations, industrial organizations interested in the production and repair of agricultural tools due to the problem of spare parts, trade unions, olive and poultry farming, gardening, dairy farming, numerous initiatives such as cotton cultivation, beekeeping courses, congresses organized to raise farmer awareness, agricultural documentaries, brochures distributed, agricultural organizations established to combat green and pink worms, and agricultural experts sent to the region. These activities were not limited to the central areas but were also extended to the remotest parts of the region. As a matter of fact, these steps taken towards farmers and agriculture yielded positive results in Adana. Considering the local news on agriculture published in the Demokrat newspaper, Adana witnessed a rapid development and transformation between 1950 and 1955.

Giriş

Avrupa'nın sanayileşme safhasına girmesiyle ülkeler sanayi devletleri halinde yeniden yapılanmıştır. Sanayileşme sürecinin ilk safhasını Amerika'nın keşfi ikinci safhasını ise burjuvazinin yükselişi oluşturur (Beaud, 1983: 17, aktaran Erdem, 2016: 19). Bu dönemde Osmanlı Devleti ise belirli bir alt yapıya sahip olmadığı için sanayileşme sürecine girememiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine gelindiğinde ise uzun süren savaşların getirmiş olduğu ekonomik sıkıntılar ve kaybedilen topraklar ülkenin gerilime eğilimine girmesine neden olmuştur (Erdem, 2016: 20).

Cumhuriyetin ilanından itibaren başa gelen hükümetler farklı dönemlerde ekonomi kapsamında çeşitli politikalar uygulamışlardır. Devlet ekonomide kalkınmayı sağlamak amacıyla birtakım kararlar almış ve bu kararları uygulama doğrultusunda ekonomi politikaları oluşturmuştur. Atatürk Döneminde (1923-1929) Türkiye'nin uygulamış olduğu ekonomi politikaları ülkeyi en iyi seviyeye ulaştırmaya yöneliktir. Bu doğrultuda uygulanacak ekonomi politikalarının çerçevesini çizecek olan İzmir İktisat Kongresi toplanmıştır (Karataş, 1998, aktaran Özçelik ve Tuncer, 2007: 254). Aşar Vergisi kaldırılmış, Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmış ve tarımda makineleşme teşvik edilmiştir. Liberal ekonomi olarak adlandırabileceğimiz bu politikalar Türkiye'nin mevcut durumuna uyum sağlayamamıştır.

Liberal ekonomi politikalarının başarısız olması nedeniyle Türkiye devletçi politikaya yönelmiş ve 1929 yılında patlak veren ekonomik kriz ile karşı karşıya kalmıştır. Ekonomide dar boğaza sürüklenmek istemeyen Türkiye, I. Beş Yıllık Sanayi Planını hazırlamıştır. I. Beş Yıllık Sanayi Planı kapsamında doküma, maden, selüloz, seramik ve kimya alanları temel olmak üzere çeşitli kuruluşlar oluşturulmuştur (Özbay ve Yılmaz Genç, t.y: 1-3). I. Beş Yıllık Sanayi Planı doğrultusunda kısa sürede elde edilen olumlu sonuçlar II. Beş Yıllık Sanayi Planının hazırlanmasında önemli rol oynamıştır (100.Yaşında Celâl Bayar'a Armağan,1982, aktaran Polatoğlu, 2017: 58). Fakat II. Beş Yıllık Sanayi Planı II. Dünya savaşı nedeniyle hayata geçirilememiştir. II. Dünya Savaşı'nın ortaya çıktığı dönemde ise Türkiye ülkenin mevcut kaynaklarını ordunun hizmetine sunmuştur. Bu doğrultuda savaş ekonomisine yönelik bir politika uygulanmıştır. Savaş ekonomisine yönelik politikanın en önemli adımını şüphesiz ki Milli Koruma Kanunu'nu oluşturur. Bu kanun ile ekonomide istikrarı sağlamak için devlete geniş yetkiler verilmiştir. Savaş yıllarında Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar nedeniyle tarım başta olmak üzere diğer sektörlerde gerileme yaşanmıştır. Demokrat Parti'nin 1950 yılında iktidara gelmesiyle birlikte uygulanan iktisat politikaları ekonomik kalkınmayı da beraberinde getirmiştir. Demokrat Parti özel sektör ağırlıklı karma ekonomi yönünde politikalar uygulamıştır. Uygulanan politikalarda çiftçi ön planda tutulmuş, toprak reformu sonucunda ise elde edilen ürünlerin artışında kayda değer gelişmeler yaşanmıştır. Tarım ve sanayi sektörüne ağırlık verilmiş bu kesimlere ayrıcalıklar vermek suretiyle ulusal ekonomi fikri benimsenmiştir.

Besin gereksinimi insanlığın varoluşundan itibaren insan yaşamında önemli bir konumda yer almıştır. Tarımı yalnızca besin kaynağı olarak değil aynı zamanda ekonomi politikalarının ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirmek gereklidir. Geçmişten günümüze tarım sektörüne bakıldığında çeşitli safhalardan geçtiğini görmekteyiz. İnsanlık tarihi açısından yerleşik hayata geçilip üretimine başlanmasıyla başlayan tarımsal ıslahat ve devamında sanayi sektöründe yaşanan dönüşüm ekonomik olarak ilerlemeyi beraberinde getirmiştir. Her ülkeni kendine ait oluşturduğu ekonomi politikaları arasında tarım sektörüne önemli yer ayırmıştır. Tarım sektöründe yaşanan gelişmeler ülkenin kalkınmasında önemli bir etkidir. Ülkemizde tarım sektöründe yaşanan ilerlemelere bakıldığında zengin topraklara sahip Çukurova'nın bu konuda önemli bir rol üstlendiğini görürüz. Çukurova'nın tarih boyunca üstlendiği misyon ve sahip olduğu verimli arazileri çeşitli devletlerin bölgeye olan ilgilerini kamçulamıştır. Arpa, buğday, pamuk, çeltik, susam vb. önemli tarım ürünlerinin yetiştirildiği Çukurova 1950'li yıllarda Demokrat Parti'nin uygulamaya koyduğu tarım politikalarıyla önemli gelişmeler kat etmiştir. Bu doğrultuda Adana'da tarımsal alanda gerçekleşen dönüşümlerin Demokrat gazetesine nasıl yansdığı sorusuna cevap aranmıştır.

Çok partili hayata geçiş ve Demokrat Parti'nin iktidara gelişi

Türkiye'nin tek partili hayattan çok partili hayata geçişini ve liberal bir ortamının oluşmasını siyasi, sosyal, ekonomik iç ve dış etkenlerin birleşimi hazırlamıştır. II. Dünya Savaşı galiplerinin demokratik devletlerden olması ve Birleşmiş Milletler'in kurulması Türkiye'nin de değişen dünyaya adapte olması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır (Karpat, 2001, aktaran Çatalbaş, 2014: 48). Bu doğrultuda çok partili

hayata geçişin ilk belirtileri 1945'te San Francisco Konferansı'nda kendini göstermiş; Türkiye yakın zamanda çok partili hayata geçeceğinin sinyallerini vermiştir (Nalbant, 2009: 14).

II. Dünya Savaşından sonra ekonomide yaşanan sıkıntılı süreç iktidara karşı toplumda tepkiye neden olmuştur. Varlık Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Milli Koruma Kanunu ve karaborsaya yönelik yapılan operasyonlar iktidar ile halkın arasının açılmasına neden olmuştur (Çakır vd., 2020: 137). 1945 yılında gerçekleşen bütçe görüşmelerinde Demokrat Parti adını alacak muhalefetin ilk kıvılcımları gün yüzüne çıkmıştır. Bu görüşmeler esnasında Adnan Menderes gibi muhalefet taraftarları dış borçlar, vurgun, karaborsa ve vergi sistemindeki adaletsizliğe değinerek hükümeti eleştirmişlerdir (Aslan, 2014: 6). Aynı zamanda 1946 Toprak Kanunu da parti içinde muhalefet tarafından özel mülkiyete meydan okuması ve verimlilik sorununun göz ardı edilmesi nedeniyle tartışılmıştır (Keyder ve Birtek, 1976: 38).

Toprak Kanunu tartışılırken Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü "Dörtlü Takriri" vermişlerdir. Dörtlü Takriri hazırlayan grubun CHP tarafından dışlanması yeni bir siyasi partinin kurulma sürecini de hızlandırılmış; Demokrat Parti Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü tarafından 7 Ocak 1946'da kurulmuştur (Demir, 2019: 167). "Türkiye'ye demokrasi getirmek" parolası ile yola çıkan ve halk arasında "Demir Kırat" olarak yer edinen Demokrat Parti (Tetik, 2015: 13) kurulduktan sonra halkın yoğun ilgisi ile karşı karşıya kalmıştır (Birand vd., 1991, aktaran Aslan, 2014: 122).

Demokrat Parti'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra ilk kez çok partili ve tek dereceli seçim 21 Temmuz 1946 tarihinde yapılmıştır. Seçim açık oy gizli sayım ve çoğunluk sistemi kapsamında gerçekleştirilmiştir. Bu tarihten itibaren Demokrat Parti mitingler düzenlemek suretiyle siyasal mücadelesini başlatmıştır. Demokrat Parti yolsuzluk ve baskının önüne geçileceğine dair söylemlerine rağmen bir program oluşturamamıştır.

21 Temmuz 1946 seçimlerinde Demokrat Parti büyük şehirlerdeki oyları toplarken CHP ise kırsal kesimlerde kazanmıştır. Fakat Demokrat Parti seçimlerin usulsüz yapıldığı gerekçesiyle seçim sonuçlarına itiraz etmiştir. Bu itirazlara rağmen seçimler iptal edilmemiş ve 14 Mayıs 1950 tarihinde %89,3'lük büyük bir katılım ile ülkede yeni bir seçim gerçekleştirilmiştir. Çoğunluk sistemi uygulanan seçimde Demokrat Parti, CHP'den bir milyon oy almak suretiyle iktidara gelmiş (Doğan, 2008: 248-249); Celal Bayar Cumhurbaşkanı olurken Refik Koraltan ise Meclis Başkanı olmuştur. Celal Bayar'ın görevinden ayrılması üzerine Demokrat Parti'nin başkanlığına Adnan Menderes geçmiştir (Candeğer, 2018: 65; Yılmaz, 2008: 134).

Demokrat Parti döneminde ekonomik gelişmeler ve tarım politikalarına genel bir bakış

Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle Adnan Menderes "*Ziraatın iktisadi bünyemizin temelini teşkil ettiğini hiçbir zaman gözden uzak tutmayacağız*" diyerek tarıma öncelik verilmesi gerektiğini ifade etmiş (Yılmaz, 2018: 370); böylece köylü ve çiftçinin ön planda tutulacağı bir kalkınma modelinin uygulanacağını sinyallerini vermişti (Yenal, 2001, aktaran Aydın, 2018: 6).

Ülkenin kalkınmasında zirai kalkınmanın ön planda tutulması, çiftçinin üretici konuma evrilişi, kooperatiflerin kurulması, kuraklıkla mücadele ve hayvan cinslerinin iyileştirilmesi (Afşar, 2019: 289), traktör sayısının süratle artırılması, Ziraat Bankası kredilerinin çoğaltılması, ürün fiyatlarının yükseltilmesi (Tekerek, 2012: 31), yatırımları üretime yönlendirmek, özel teşebbüsü desteklemek, yabancı sermayeden faydalanmak ve üretimi devletin müdahalesinden kurtarmak Demokrat Parti'nin üzerinde durduğu iktisadi politikaların esasını oluşturmaktadır (Kişi, 2018: 107).

1945 yılından sonraki süreçte Türkiye ekonomik kalkınma için yeterli kaynağa sahip olmadığından dış yardımlara bel bağlayarak (Oktar ve Varlı, 2010: 9) tarımı finanse etmeye çalışmıştır. Dış yardımlardan yararlanmanın temel koşulu sanayiye yönelik politikalardan vazgeçilmesi olmuş; tarımın gelişimini engelleyen unsurlar tespit edilip bunların çözümüne yönelik politikalar uygulanmıştır (Kürklü, 2015: 86).

1945-1960 yılları arasında Türk dış politikasının başlıca aktörlerinden biri Amerika olmuştur (Armaoğlu, 2018: 617). Amerika tarafından Türkiye'ye 1947 yılında Truman Doktrini çerçevesinde

askeri yardım yapılmaya başlanılmış; aynı yıl içerisinde Amerika yardım sahasını genişletmek suretiyle Marshall Planını kabul etmiştir (Uçarol, 2015: 1020). Marshall Planı savaş sonrasında ağır darbe almış Avrupa ülkelerinde ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmeyi öngörmekteydi (Soysal, 2000: 286).

Marshall Planı ile Avrupa'nın kalkınması için gerekli tarımsal ürünleri ve madenleri sağlama rolünü Türkiye üstlenmiştir (Erhan, 2002: 540). Kullanım hakkı Türkiye'nin mülkiyeti Amerika'nın olan Marshall Yardımlarının büyük bir kısmını tarım malzemeleri oluşturmaktaydı (Altan, 1986, aktaran Öztürk, 2019: 246). Demokrat Parti Marshall Yardımları kapsamında satın almış olduğu malzemeleri tarımının hızını, tarımdan elde edilecek ürünün randımanını, alanını arttıracak ve büyütecek politikalara yatırım yapmak için kullanmıştır (Gönlübol vd., 2014: 451).

İktisadi İşbirliği Teşkilatı'nın Türkiye temsilcisi olan Rousell Door verdiği demeçte "*Washington'daki iktisadi yardım makamlarına, Türkiye'de Marshall Planı hakkında halk arasında artan bir alaka gösterilmekte olduğu ve Marshall Planı sona erdiği zaman Türkiye kaynaklarının istihsal usullerinin bu memleketi yalnız kendi halkının hayat seviyesinin yükseltmekle kalmayıp aynı zamanda Avrupa ekonomisinin de daha önemli bir yardımcısı haline getirecek derecede gelişeceği ümidinde olduğumuzu bildireceğim...*" (Demokrat, 1 Şubat 1950: 1-2) diyerek Marshall Planı'nın önemine dikkat çekmekteydi.

Kırsal kesimi kalkındırmak ve üretimi arttırmak için verilen destek ve krediler köylü ve çiftçinin refah seviyesini arttırmıştır. Çiftçilerin ziraat aletlerini ve makinelerini daha ucuza almasını temin etmek maksadıyla çiftçilere akaryakıt vergisinden muafiyet sağlanmıştır. Bu karara istinaden benzin ve mazotun litresi 3 kuruş petrolde ise 60 kuruş indirimine gidilmiştir (Demokrat, 12 Ocak 1950: 3).

Üretimde yaşanan artış traktöre olan talebi de arttırmıştır. Ekonomideki canlanma başta tarım olmak üzere diğer sektörleri de etkilemiş olup (Yılmaz, 2019: 61-63); makine, kentleşme, fabrika, reklam, ulaştırma ve haberleşme ekseninde üretim, tüketim ve dolaşım alanında da önemli gelişmeler yaşanmıştır (Küçükülahlı, 2018: 190). Öte yandan Demokrat Parti döneminde tarımda makineleşme ve yeni tohumlar için verilen destekler verimliliği arttırdığı gibi iş gücü fazlalığını da gözler önüne sermiştir (Çavdar, 2003, aktaran Tepecik, 2019: 169). Makineleşme ile insan gücüne olan ihtiyaç azalırken öte taraftan toprakların genişleyip iş sahalarının artışı işsiz kesimin bu alanda istihdam edilmesini sağlamıştır (Makal 2001, aktaran Kemaneci, 2015: 72).

Traktör kullanımı tarım arazilerinin artışını da beraberinde getirdiği gibi (Mango, 2008, aktaran Tangülü, 2012: 391) mera alanlarını azaltmıştır. Tarım arazilerini arttırmak için meraların tarım arazisine dönüştürülmesi hayvancılığı olumsuz yönde etkilemiş olup etin fiyatının yükselmesine neden olmuştur (Kıvılcımlı, 1989, aktaran Oktar ve Varlı, 2010: 12). Bunun sonucu olarak da Et ve Balık Kurumu kurulmuştur (Çalık, 2012:193). Makineleşme hayvancılığı olumsuz etkilediği gibi tarım arazilerinin genişletilmesi ormanlarda da tahribe ve çevre sorunlarına yol açmıştır (Gökkaya, 2019: 158). Tarımda makineleşme olgusu köyden kente göçü tetiklemiş (Dinçer, 2017: 294); kentlerde artan nüfus alt yapı hizmetlerinin aksamasına yol açmıştır. Devlet bu durumun önüne geçmek amacıyla birtakım önlemler almaya çalışsa da artan göçü engelleyememiştir (Yılmaz, 2018: 369).

Tarımda modernleşme yalnızca mekanizasyon ile olmamış; sulama, gübreleme, ilaçlama ve tohum ıslahı gibi alanlarda da gelişmeler yaşanmıştır (Gökkaya, 2019: 157). Böylelikle traktör kullanımı, köy sulama, toprak ve gübre, bağcılık ve meyvecilik, mera ve yem bitkileri, hayvancılık ve tarımsal ürünlerin yetiştirilmesi için eğitim verilmesi ve bakımlarının yapılması için (Sungur, 2016: 9) Ziraat Okulu, Teknik Bahçıvanlık Okulu, Teknik Ziraat Okulu ve Makinist Okulu açılmıştır. Bu okullar sayesinde zirai eğitimde önemli mesafeler kaydedilmiştir. Tarım kongreleri düzenlenmiş olup tarım sektöründe uzmanlık kazanmak için yurt dışına öğrenci gönderilmiştir. Aynı zamanda yurt dışından uzmanlar ülkeye gelerek tarımın genel durumu ve iyileştirilmesi konusunda değerlendirmeler yapıp raporlar hazırlamışlardır (Yurtoğlu, 2014: 317-318). Şüphesiz ki bu raporlar arasından Türkiye'nin Dünya Bankası ile etkileşimini sağlayan Barker Raporu büyük bir öneme sahiptir (Toy, 2009: 118). Söz konusu rapor Türkiye'nin ekonomik sorunlarını saptayıp çözümlerin sıralandığı bir öneri paketidir. Demokrat Parti iktidarı boyunca izlenen ekonomi politikaları için yol gösterici olmuştur (Albayrak, 2004: 167).

Tarımsal kalkınma doğrultusunda uygulanan politikalar neticesinde tarımsal üretim 1950-1953 yılları arasında %80 artmıştır (Çakır vd., 2020: 138). Tarım sektörünün milli gelir içindeki hissesi 1946-1947

yıllarında %42 iken, 1952-1953'te %45,2'ye yükselmiştir (Boratav, 2005: 101). 1950-1960 yıllarında buğday üretiminde büyük bir artış yaşanmış (Gürbüz, 2005, aktaran Ağca, 2010: 16). Türkiye buğday üretiminde dünya dördüncüsü olmuştur (Birand vd., 1999, aktaran Dikilitaş, 2007: 254).

Demokrat Parti'nin ilk dört yılında uygulanan politikalardan istenilen sonuçlar alınmıştır. Fakat bütçenin açık vermeye başlamasıyla ekonominin seyri değişmiştir (Özcan, 2014: 272). Bütçe açığı ve dış borçlanmada yaşanan artışların önüne geçilmek amacıyla tarım sektörü yatırımlarının durdurulması ve TL'nin değerinin düşürülmesi gibi tedbirler alınmıştır (Akyıldız ve Eroğlu, 2004: 52). Liberal politikalar olumlu sonuç vermeyince hükümet yabancı sermayeye yönelerek (Coşar, 2005: 34) teşvik kanunları ve petrol kanunları çıkarılmıştır (Eroğlu, 1969: 183).

Yabancı sermayeden beklenen sonucu göremeyen Demokrat Parti (Coşar, 2005: 34) korumacı ve yurt içi üretimi arttırmaya yönelik ekonomik anlayışa geçmiştir (Gönül, 2019: 31). Bu durum ekonomik sıkıntıları gidermediği gibi siyasi, sosyal ve ekonomik sorunlar halkın hükümete karşı hoşnutsuzluğunu giderek artırmıştır (Demir, 2019: 167). Yaşanan bu gelişmeler sonucunda 27 Mayıs 1963 tarihinde askeri darbe gerçekleşecek ve Demokrat Parti hükümetinin dönemi sona erecektir.

Demokrat gazetesine göre Adana'da tarım politikaları

Tarih boyunca Çukurova, büyük güçlerin egemen olmak istedikleri stratejik öneme haiz bölge olmuştur. Çukurova bölgesi coğrafi olarak Anadolu'nun iç kesimlerinden Avrupa'ya kadar tarımın yayılmasında önemli bir geçit rolü üstlenmiştir.

Demokrat Adana gazetesinin 19 Eylül 1953 tarihli sayısında Taha Toros tarafından kaleme alınan "*Çukurova'da İktisadi İnkişaf Hamleleri-Adana'da İç Liman*" başlıklı bir yazıda ikinci Mısır olarak adlandırılan Çukurova'nın birincilik yolunda emin adımlarla ilerlediğini ifade ederken bölgenin verimliliğini şu sözlerle açıklamaktaydı; "*her zerresinden feyiz fışkıran Çukurova'ya tabiatın en geç mahsul veren ağaçlarından bile diksen saçlarına ak düşmeden meyvelerini yiyebilirsiniz!*" (Demokrat, 19 Eylül 1953: 1).

Gazeteler toplumun bilinçlenmesinde büyük bir role sahiptir. Demokrat Parti'nin kuruluş tarihi olan 1946'da yayın hayatına başlayan ve Adana'da çıkan Demokrat gazetesi tespitlerimize göre yayın hayatına ancak 1955'e kadar devam edebilmiştir. Bu nedenle çalışma konusunun tarih aralığı Demokrat Parti'nin iktidara gelişi tarihi olan 1950 yılında başlamış ve gazetenin yayın hayatının sonlandığı 1955 yılına kadar devam etmiştir. Demokrat gazetesinde Adana'da tarım politikaları ile ilgili haberler konunun daha iyi anlaşılabilmesi için gazetede çıkan haberlere bağlı olarak alt başlıklara ayrılmıştır.

Demokrat gazetesine göre Adana'da tarımsal sanayi

Bir tarım kenti olan Adana'da tarımsal sanayiye oluşturan ve tarıma bağlı üretimi olan, traktör veya alet-ekipman, kimyevi gübre, ilaç vb. üreten işletmeler Demokrat Parti döneminde desteklenmiştir. Çiftçiler için faydalı olacağı düşünülen tarım tesisi Türk İnter Makineleri A.O. Adana Şubesi, Adana Valisi Ahmet Kınık tarafından 25.10.1950 tarihinde açılmıştır (Demokrat, 26 Ekim 1950: 1-2). Bölgede şeker kamışı fabrikası kurulması için önemli adımlar atılmıştı. Demokrat gazetesine göre böylece şekerin maliyeti ucuzlayacak ve istihdamın artacaktı (Demokrat, 14 Temmuz 1950: 1-2).

Tarım Bakanı Nihat İğriboz, Adana'da ziraat aletlerinin imalatı ve tamiri ile ilgilenen sanayi kuruluşları ile temasa geçmiştir. Atölye sahipleri ise aralarında anlaşmak suretiyle bir anonim şirketi kurmayı kararlaştırmıştır. Sanayi kalkındırma amacıyla kurulacak olan şirket Çukurova Medeni İşler Türk Anonim Şirketi (M.İ.T.A.Ş) adını alıp şirketin kurulmasıyla Tarım Bakanı, zirai donatım kuruluşlarının parasının 50 sene içinde ödenmesi koşuluyla şirkete devredileceğini bildirmiştir (Demokrat, 5 Temmuz 1950: 1,3).

Ziraat makinelerinin tamir ve montaj işlemleri için hükümet tarafından alınan karar neticesinde servis istasyonları kurulmuştur. Demokrat gazetesi bu durumun Çukurova halkında memnuniyet yarattığı görüşündedir. Bunun yanında yaşanan yedek parça sorununun da çözülmesi talep edilmiştir. Gazeteye göre iş mevsiminde traktör biçerdöver gibi aletler arıza yaptığında yedek parçalarının bulunmayışı işleri durma noktasına getirmişti (Demokrat, 12 Nisan 1952: 1-2).

Demokrat gazetesinin bir haberine göre Alman şirketi olan Hofman, Adana’da büyük bir traktör fabrikası kurulması için harekete geçmişti (Demokrat, 27 Mart 1954: 1). Gazetede bölgede Unimog marka traktörlerden elde edilen ürünün veriminin artırılmasının tespit edilmesi üzerine bölgede söz konusu marka makinelerin kullanımının artırılacağı belirtiliyordu (Demokrat, 26 Ocak 1955: 2).

Demokrat gazetesine göre Adana’da pamuk yetiştiriciliği

Pamuk hiç şüphesiz Çukurova’nın en önemli tarım hammaddesiydi. Demokrat gazetesinin haberine göre Adana’da pamuk borsasında yaşanan durgunluk pamuk ihracının artması sonucu hareketlenmişti. Yerli ve ihracatçı firmaların yakından takip ettiği pamuk piyasasındaki hareketliliğin daha da artacağına yönelik düşünceler hakimdi. Birinci kalite pamuk 18 Ocak 1950 tarihinde 200 kuruş, diğer pamuklar ise 140 kuruştan işlem görmekteydi (Demokrat, 19 Ocak 1950: 1,3).

Demokrat gazetesi Adana’da pamukta yeşil kurt ile mücadele kapsamında birtakım haberlere yer vermiştir. Öncelikle pamukta yeşil kurtla mücadele için Adana ve merkeze bağlı köyler bölgelere ayrılmış ve ziraat teşkilatlanmaları oluşturulmuştur. Zirai teknisyenler çiftçiye çeşitli yardımlar yapmakta ve yeşil kurtla mücadele için köylünün tarlasını ilaçlamasının önemini vurgulamaktaydılar. Teknik Ziraat Müdürü, tarımsal faaliyetlerinin daha verimli olması için ziraatın geliştiği ülkelerdeki durumun köylüye izletilmesi, hayat standartlarının yükseltilmesi, doğru ziraat uygulamalarının köylüye öğretilmesi, hayvancılığın verimli hale getirilmesi, ürünlerin satışın artırılması gibi durumların gerçekleşmesiyle çiftçinin kendi işini kendi görebileceğini ifade etmiştir (Demokrat, 10 Haziran 1950: 3).

Tarım Bakanı Nihat İğriboz, Adana’da yeşil kurtla mücadele hususunda incelemeler yapmış gerekli önemlerinin alındığını bildirmiştir (Demokrat, 29 Haziran 1950: 1,3). Demokrat gazetesi yeşil kurtla mücadele kapsamında zirai teşkilatlarının makinelerini çoğaltmak ve ilaçlamaya hız kazandırmak amacıyla Ankara’dan iki adet traktör getirileceğini yazmıştı (Demokrat, 9 Temmuz 1950: 3).

Demokrat gazetesine göre Demokrat Parti hayatı ucuzlatmak üzere çeşitli tedbirler alıyordu. Bu tedbirlerden biri de pamuklu dokuma üzerinden % 2-%10 arası bir indirim yapılmasıydı. Buna göre 140 kuruştan satılan basma 125 kuruş üzerinden satılacaktı (Demokrat, 9 Haziran 1950: 1-2).

Gazeteye yansıyan haberde pamuk satışını artırmak için İzmir ve Adana’da pamuk tasnif uzmanları yetiştiren kurslar açılması için harekete geçilmişti. Amerika’dan getirilecek pamuk tasnif uzmanları Türk uzmanlarının yetiştirilmesinde öncü olacaklardı (Demokrat, 22 Nisan 1951: 1,3).

Demokrat gazetesine göre Adana’da sulama

Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası temsilcileri, ilgili makamlara rapor sunmak için Adana ve çevresinde sulama ve ziraat işleri hakkında incelemelerde bulunmuşlardır (Demokrat, 30 Haziran 1950: 1-2).

Çukurova bölgesini yaşanan sel ve taşkınların neden olduğu zararlardan korumak, 144.000 hektar sulama ihtiyacı olan araziye suya kavuşturmak için 54 bin kilovattla kurulması planlanan hidro elektrik santrali, Adana başta olmak üzere diğer şehirlere ucuz elektrik dağıtımını sağlamak amacıyla Seyhan sulama projesi geliştirilmiştir (Demokrat, 23 Eylül 1950: 1).

Demokrat gazetesinde çıkan bir habere göre Çukurova’da sulama tekniğini geliştirmek üzere Amerikalı Uzman Mr. C. Forsberg ve Tarım Bakanlığı, pamukçuluk alanında Uzman Adem Karaelmas sulamaya elverişli bölgelerde etüt faaliyetinde bulunmuştur (Demokrat, 19 Eylül 1951: 1-2). Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Çukurova Tüccar Kulübü’nde Çukurova’nın iktisadi kalkınmasına dair bir konuşma yapmıştır. Demokrat gazetesine göre konuşmada, su meselesi ve Seyhan Barajı’nın bölgenin kalkınmasında önemli iki unsur olduğu dile getirilmişti (Demokrat, 9 Ocak 1952: 1-2).

Demokrat gazetesine göre Adana’da eğitim faaliyetleri

Tarım faaliyetleri kapsamında uygulanan eğitimler Demokrat gazetesinde en fazla yer bulan haberlerin başında geliyordu. Tarım Bakanlığı tarafından çiftçinin bilgilendirilmesi, hak ve menfaatlerinin korunması doğrultusunda Adana’da birçok eğitim kurumu açılmıştır.

Tarım işçilerinin hak ve menfaatlerini korumak, onların sorunlarını çözmeyi amaçlayan Çukurova Tarım İşçileri Sendikası kurulmuştur (Demokrat, 6 Nisan 1951: 1-2). Adana'da yapılan tarım kongreleri çiftçilerin bilinçlendirilmesinde önemli rol oynamıştır. Kongrelerde ziraat teknikleri, zirai aletler, meyvecilik, bağcılık, ziraat sanatı, zirai mücadele gibi konularda tafsilatlı bilgiler verilmiş; çiftçinin sorunlarına karşı çözümler geliştirilmiştir (Demokrat, 29 Eylül 1951: 1-2).

Demokrat gazetesinin haberine göre Adana'da çiftçilerin kültürel kalkınmasını hedefleyen Zirai Yayım Teşkilatı kurulacak böylece zirai konularda köylünün aydınlatılması, üretimin miktarı ve ürünün kalitesinin yükselmesi, modern ziraat uygulamalarının ülkenin en ücra köşelerinde kullanılması sağlanacaktı. Bunun için Amerikalı uzmanlar şehre gelip araştırmalar yapıp tetkiklerde bulunmuştur (Demokrat, 30 Ekim 1950: 1-2).

Gazetenin üzerinde durduğu diğer konu bölgedeki zeytincilik faaliyetleriyle ilgili olan eğitim programlarıydı. Gazete Çukurova bölgesinde zeytinciliğin gelişmesi için açılan zeytincilik kurslarının olumlu sonuçlar verdiğini belirtmişti. Buna göre Kozan'da açılmış olan zeytincilik kursuna da 18 kişi katılım sağlamış ve sertifika almıştı. Zeytin alanlarının artırılması hususunda 1950-1951 yılları arası 2.750 bin fidan dağıtımı yapılmış; vatandaşlar devletin kendilerine sağladığı kolaylıkları memnuniyetle karşılamıştı (Demokrat, 1 Nisan 1951: 1-2).

Bahçe, İncirlik, Haruniye, Kadirli, Kozan, Osmaniye, Saimbeyli, Pozantı, Karaisalı, Ceyhan, Köreli, Mercimek, İmamoğlu, Tuzla, Mihmandar, Büyükdikili'de açılan kurslarda her bölgenin iklimine uygun ürünlerin yetiştirilmesinin üzerinde durulmuştur. Öte yandan zeytinlerin, meyvelerin bakımı, budanması, aşuları, toprağın ekime hazır hale getirilmesi, tohumların ilaçlanması, bağ, bahçe ve tarlarda görülen haşerelere karşı mücadele ve ziraat aletlerin kullanımı öğretilmiştir (Demokrat, 29 Eylül 1951: 2).

17 Mart 1952 yılı itibariyle Ziraat Okulu'nda tavuk yetiştiriciliği ve bahçıvanlık kursları açılmıştır. Tavuk yetiştiriciliği kursunda; yumurtadan civciv çıkartma ve büyümesi, tavuklardan daha fazla yumurta almak; bahçıvanlık kursunda ise turuncgil yetiştiriciliği ve turfanda sebzecilik konularında dersler verilmiştir (Demokrat, 5 Mart 1952: 2).

Adana Ziraat Okulu tarafından sütçülük, sebze konserveçiliği, pamuk yetiştirme ve çiftlik idaresi üzerine 22-27 Eylül 1952 tarihleri arası kurs açılması yönünde adım atılmıştı. Bu doğrultuda çiftçiye zirai bilgiler verilip kaliteli ve randımanı yüksek mahsul yetiştirme konusunda kurs verilmiştir (Demokrat, 10 Eylül 1952: 3; Demokrat, 20 Eylül 1952: 2). Adana Valisi Ahmet Kınık, 12 Temmuz 1952 tarihinde Demokrat Adana gazetesine vermiş olduğu demeçte Çukurova'da tarım alanında yaşanan gelişmeleri şu sözlerle ortaya koymaktaydı;

“Adnan Menderes kabinesinin iş başına geçmesine müteakip bölgemizde zirai ve sınai sahalardaki kalkınma fevkalade geniş olmuştur. 1950'den evvel bölgede ancak 1000 traktör varken bugün bu rakam 4500'e yükselmiştir. Traktör sayısının artması sayesinde makineli ziraat hızlı bir şekilde inkişaf göstermiştir. Adana'nın mümbit ovaları yanında hiç ekilmemiş yüz binlerce dönümlük sahada pamuk, hububat, çeltik tarlaları haline gelmiştir (...)” (Demokrat, 12 Temmuz 1952: 1,7).

Çiftçilerin ziraat konusunda bilgilerini artırmak amacıyla üç gün sürecek olan tavukçuluk, sütçülük, pamuk, susam, hububat ziraat ve sulamaları kursu açılacağı (Demokrat, 20 Mart 1954: 2), 19 Nisan 1954 tarihinde başlayacak olan ve iktisadi kalkınmada önemli yer tutan kurslardan sütçülük üç gün, susam, hububat ziraat ve sulamaları kursu 4 gün olmak üzere belirtilen günlerde faaliyete geçeceği bildirilmiştir (Demokrat, 15 Nisan 1954: 1).

Büyükdikili, Misis (Demokrat, 13 Temmuz 1954: 6), Karaisalı'ya bağlı Çınarlı ve Rumkış (Demokrat, 3 Mayıs 1955: 2) ile Kadirli'nin Yalnızdut köyünde arıcılık ve tavuk yetiştiriciliği (Demokrat, 30 Aralık 1955: 2), Osmaniye'de 18 Haziran ile 21 Haziran arası, Karaisalı'da ise 21 Haziran-23 Haziran arası pamuk sulama (Demokrat, 18 Haziran 1954: 1-2), 23 Haziran 1955'te Kozan, Kadirli ve Karaisalı bölgelerinde ise su-toprak-bitki ilişkisi üzerine kurslar açılmıştır (Demokrat, 24 Haziran 1954: 2).

Adana Pamuk Islahı ve Üretme İstasyonu, alınan kararlarla enstitüye dönüştürülmüştür. Enstitüde bulunan laboratuvarlarda bölgenin ihtiyacına uygun olarak haşere ile mücadele, tohum ıslahı işleri yapılacaktır (Demokrat, 25 Mart 1952: 1,3).

Adana Ceyhan'da bazı vatandaşların ortak girişimleri sonucu ziraat aletleri tamir atölyesi açılmıştır. (Demokrat, 14 Nisan 1951: 1-2). Tarım alet ve makinelerini kullanabilen makinistler yetiştirmek için Bölge Ziraat Okulu'nda 01.06.1951-30.09.1951 arası tarım makineleri kursu açılmış; kursa kaydolanların yeme ve yatma masrafları okul tarafından karşılanmıştır (Demokrat, 10 Mayıs 1951: 3).

Gazeteye göre hükümet ziraat kaidelerinin öğretilmesi amacıyla teknik eleman yetiştirilmesi konusunda oldukça titiz davranıyordu. Teknik stajyerlerden 70 kişi kurs vermek üzere Adana'ya gönderilmiştir (Demokrat, 9 Ağustos 1952: 1). Bunun yansısı Adana'dan yaşları 18 ile 28 arasında olan 5 çiftçi zirai eğitim için 3-6 ay süre ile Amerika'ya gönderilmişti (Demokrat, 1 Nisan 1953: 1).

16 Mart 1952 tarihli Demokrat gazetesinin haberine göre Tarım Bakanlığı 18 bölgede makinist kursu, Millî Eğitim Bakanlığı ise teknik eleman ihtiyacını karşılamak için ülkenin farklı yerlerinde motor okulları açmıştır. Makinist ve motor kursu açılan bölgeler arasında Adana'da yer almaktadır (Demokrat, 16 Mart 1952: 1-2; Demokrat, 24 Temmuz 1952: 2). Adana Erkek Sanat Okulu'nda açılan motor kursu, Çukurova bölgesinde çiftçi ve motorun çok olması nedeniyle vilayetin teknik eleman ihtiyacını karşılama noktasında önem arz etmekteydi (Demokrat, 21 Eylül 1952: 1-2). Traktör sürücüleri ve ziraat makinistleri için ise bölge ziraat okulu tarafından sürücü sınavları yapılmıştır (Demokrat, 21 Eylül 1952: 3). Çiftçilerin aydınlatılması için tarım ve inşaat makineleri (Demokrat, 3 Nisan 1955: 1-2), ziraat aletlerinin bakımı için köylerde halk kursları açılmıştır (Demokrat, 14 Nisan 1955: 2). Ziraat sanatlarını geliştirmek maksadıyla Zirai Sanat Komitesi kurulmuştur. (Demokrat, 23 Şubat 1955: 1-2) Zirai yayım ve zirai iş planı programı kapsamında konferanslar düzenlenmiştir (Demokrat, 3 Şubat 1955: 2).

Seyhan'da Türk Yüksek Ziraat Mühendisleri Birliği kurulmuş olup, birliğin Genel Kurul Başkanlığı'na Ö. Lütfi Başkan getirilmiştir (Demokrat, 7 Mart 1952: 1). Ziraat Fakültesi Profesörü Cahit Öncü ve bir grup öğrenci Adana'ya gelerek tetkiklerde bulunmuştur. Yapılan incelemeler sonucunda Öncü, Adana'nın armut, muz, hurma, pamuk, şeker kamışı, çavdar vb. mahsuller için zirai potansiyelinin oldukça fazla olduğunu ifade ederek bölgede ziraat fakültesi kurulmasının önemini vurgulamıştı (Demokrat, 10 Şubat 1953: 1-2).

Teknik Ziraat Müdürlüğü çiftçilerin zirai konulara ulaşmasını kolaylaştırmak, son zirai mevzulardan haberdar etmek ve daha verimli mahsul almaları için yapılması gerekenleri öğretmek için "Teknik Çiftçilik" adlı bir gazete çıkarmıştır (Demokrat, 12 Ocak 1955: 2). Ayrıca çiftçilerin ziraat konusunda bilinçlendirilmesi için bölgenin en ücra yerlerine kadar gidilerek zirai film gösterimi yapılmış (Demokrat, 7 Temmuz 1955: 2; Demokrat, 19 Temmuz 1955: 1,4) ve teknik ziraat sirküleri çıkarılarak çiftçilere ücretsiz olarak dağıtılmıştır (Demokrat, 1 Haziran 1955: 2). Bunun dışında Teknik Ziraat Müdürlüğü; turunç, armut, elma ve dut fidanlarının artırılmasına yönelik bir program oluşturulmasına karar vermiş ve fidanlar köylüye ücretsiz olarak dağıtılacağı gündeme gelmiştir (Demokrat, 26 Ocak 1955: 2).

Bölge insanına kaliteli sebze ve meyve yetiştirmek; bunlardan turşu, sirke ve konserve yapımını öğretmek amacıyla yeni kursların açılacağı bilgisi Demokrat gazetesine yansımıştır (Demokrat, 11 Eylül 1955: 2). Aynı yıl Teknik Ziraat Müdürlüğü tarafından, çiftçi ve kadınlara zirai, iktisadi, sağlık konuları ile ilgili konferanslar verilmiştir (Demokrat, 29 Aralık 1955: 2; Demokrat, 30 Aralık 1955: 2).

Demokrat gazetesine göre Adana'da çiftçiye topraklandırma, kredi desteğinin sağlanması ve Toprak Mahsulleri Ofisi'nin faaliyetleri

Demokrat Parti döneminde topraksız köylüye toprak dağıtım politikası büyük bir tarım bölgesi olan Adana bölgesinde de uygulanmıştı. Demokrat gazetesinde çıkan habere göre dönemin Tarım Bakanı Nihat İğriboz, topraksız köylüye toprak verileceğini ifade etmiştir. Bu kapsamda Seyhan'da hazineye ait arazi, toprağı olmayan köylüye dağıtılmıştır. Bu dağıtım işlemine ise 17 Haziran 1951 yılı itibarıyla başlanılmıştır (Demokrat, 12 Haziran 1951: 1-2). İlk toprak dağıtımını Çotlu köyünde yapılmış ve 78 aileye 1600 dönüm arazi verilmiştir (Demokrat, 19 Haziran 1951: 1-2).

Sarıçam'da 50-60 bin dönüm fundalık arazinin köylüye dağıtılması için çalışmalara başlanılmıştır. (Demokrat, 29 Haziran 1950: 1,3). Gazeteye yansıyan benzer bir habere göre hükümet tarafından İsmailiye, Cevdetiye, Dedeler, Karahan, Bakkalı, Gemisura, Şevketiye, Çamlıca köylerinden 240 aileye 5119 dönüm arazi dağıtılmıştır (Demokrat, 3 Kasım 1953: 1-2).

Zirai kalkınmayı ve çiftçiye desteklemek için hükümet tarafından Ziraat Bankası tarafından yardımlar yapılmıştı. Demokrat gazetesi bölgede bu konuyu yakından takip etmiştir. Karaisalı'da Ziraat Bankası'nın bir şubesi 11 Temmuz 1951 tarihinde açılmıştı. Demokrat gazetesine göre zirai kalkınmayı destekleyen banka şubelerinin artması bölgenin refah seviyesini yükseltmişti (Demokrat, 12 Haziran 1951: 1-2). Ziraat Bankası, Çukurova Pamuk Satış Kooperatifi'ne 20 milyon kredi desteği, Adana'da çırçır ve prese fabrikalarına 1,5 milyon pamuk toplama avansı sağlamıştır (Demokrat, 17 Ağustos 1951: 1-2).

Demokrat gazetesine yansıyan bir haberde Adana'ya gelen Ziraat Bankası Genel Müdürü Mithat Dülge ile çiftçi temsilcilerinin katıldığı toplantıda önemli kararlar alınmıştı. Alınan kararlardan bazıları; banka şubeleri tarafından verilen kredilerin 15 bin liradan daha fazla olması, kefil göstererek kredi alan küçük çiftçilerin kredilerini artırılması, akaryakıt kredilerinin para olarak değil akaryakıt olarak verilmesi, hisseli arazilerde %25 hissesi olan çiftçilere de kredi verilmesidir (Demokrat, 5 Mart 1952: 1-2).

Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) bölgede aktif bir rol oynamıştır. Demokrat gazetesine yansıyan habere göre TMO'nun hububat satın alması fiyatlarda düşüşe neden olmuştu. Bu durum Ticaret Bakanlığı'na bildirilerek üreticinin mağdur olmasını önlemek için geçen bir önceki yıl fiyatları baz alınarak hububat alımı yapılması kararlaştırılmıştı. Hububat satımlarında esas alınacak fiyatlar; arpa 16.20 kuruş, siha buğday 21.20 kuruş, floransa cinsi buğday 23.80 kuruş, siha yulaf 13.90 kuruş olarak belirlenmiştir. Toprak Ofisi Adana, Osmaniye, Toprakkale, Mersin, İskenderun ve Ceyhan bölgelerinde hububat alımına devam etmiştir (Demokrat, 3 Haziran 1950: 1-2). Misis ve Veysiye'de hububat alım merkezi açılmıştır (Demokrat, 29 Haziran 1950: 1). Toprak Ofisi Kadirli ve Kozan'da alım merkezi kurarak bölgedeki faaliyetlerini artırmıştır (Demokrat, 19 Haziran 1951: 1-2).

Sonuç ve öneriler

Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi mevcut harcamalarda artış ve iktisat politikalarının ön plana çıktığı bir süreci beraberinde getirmiştir. Devlete ait bir kısım toprakların köylüye verilmesi, boş toprakların yeniden işleme açılması, otlakların bir bölümü tarım alanına dönüştürülmesi, işsizlerin istihdam edilmesi, tarımda makineleşmeye gidilmesi gibi gelişmeler Demokrat Parti döneminde tarım sektöründe yaşanan ilerlemenin nedenleri arasında sayılabilir.

Tarım sektörünü modern bir yapıya kavuşturmak ve üretimi arttırmak amaçlanmış; tarım alanlarını genişletmek ve köylüden aldığı desteği sağlamlaştırmak için kırsal kesimin vergi yükü hafifletilmiştir. Boş topraklar köylüye dağıtılmış, meralar tarım arazisine dönüştürülerek işsiz kesim istihdam edilmiştir. Yine bu dönemde bankalar tarafından köylüye kredi imkânı sağlanmış, devlet tarafından tarım aletlerine ve gübreye köylünün daha kolay ulaşabilmesi için kredi faizleri düşürülmüştür. Marshall Yardımları kapsamında traktör ithal edilmesiyle de tarımda dönüşüm yaşanmıştır.

Demokrat Parti'nin ilk yıllarında uygulanan ekonomi politikalarının sonucu olarak milli gelirin arttığı ve dış ödemeler dengesinin büyük ölçüde düzeldiği söylenebilir. Uluslararası konjonktürde yaşanan gelişmelerin ihracata yönelik etkisi, iktisadi hayatta yaşanan bu olumlu gelişmelerde önemli bir yer tutmaktadır.

Tarım sektöründe makineleşme insan gücüne olan ihtiyacı azaltmış ve şehirlere göç artmıştır. Şehirlerde nüfus artışının yaşanması ise çarpık kentleşme ve alt yapı yetersizliği gibi sorunları gözler önüne sermiştir. Ülke genelinde tam manasıyla refah sağlayamayınca yabancı sermayenin yolunu açmıştır ki bu durum sonunu hazırlamıştır.

Demokrat gazetesinin 1950-1955 yılları arasında yapılan incelemeler sonucunda Çukurova bölgesinde tarımın iyileştirilmesi hususunda çok sayıda haber yer aldığı tespit edilmiştir. 1950 yılında; pamuk, pamukta kurtla mücadele, zirai konularda köylünün bilinçlendirilmesi için kurulan Zirai Yayım

Teşkilatı, hububat alım merkezlerinin açılmasına dair 15 haber, 1951 yılında; makinist kursları, tamir atölyeleri, tarım kongrelerine dair 10 haber, 1952 yılında; sütçülük, sebze konserveçiliği, pamuk yetiştirme, tavuk yetiştiriciliği, bahçıvanlık kursları ile motor okulları ile ilgili 12 haber, 1953 yılında; zeytincilik kursları ve zirai eğitime dair 6 haber, 1954 yılında; arıcılık, susam, hububat ve sulama kursları ile ilgili 6 haber, 1955 yılında ise zirai konuların halka öğretilmesi için açılan kurslara dair 14 haber yer almaktadır. Dönemin tarım bakanının bölge ile yakından ilgilenmesi de haberlere yansımıştır. Söz konusu yıllar arasında gazetede 75'e yakın haber saptanmıştır. Gazetede, çiftçilere tanınan vergi muafiyeti, tarım ürünlerinde görülen pembe ve yeşil kurt gibi haşereler ile mücadele, çeşitli alanlarda açılan kurslar, ziraat konusunda yapılan toplantı ve kongreler, halkın tarımsal ürünlerden elde ettiği verimi artırmak için bölgeye gönderilen uzmanlar gibi sayısız haber neşredilmiştir.

Sonuç olarak Demokrat gazetesi, Demokrat Parti'nin benimseyip uyguladığı politikaların sözcüsü olmuştur. Demokrat Parti'nin tarım politikaları Çukurova'nın önemli tarım şehirlerinden biri olan Adana özelinde incelenmiştir. Adana'da öncelikle halkın bilinçlenmesi için çeşitli eğitim faaliyetleri alanında uzman kişiler tarafından verilmiştir. Zirai kalkınma ile çiftçinin üretici konuma gelmesi için çaba sarfedilmiş; toprak dağıtımı yapılmış, bölgeye kredi desteği, sulama projeleri, tarımsal sanayi vs. bölgede geliştirilmeye çalışılmıştır. Pamuk ve zeytin başta olmak üzere bölgede yetiştirilen ürünlere öncelik verilmiştir. Adana'daki gelişmeler Demokrat gazetesi tarafından günbegün takip edilmiş ve okuyucu aydınlatılmaya çalışılmıştır. Demokrat Parti'nin uyguladığı tarım politikaları Adana özelinde büyük gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla Çukurova bölgesinin kalkınmasında uygulanan tarım politikalarının etkisi olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Ağça, M. (2010). *Türkiye'de uygulanan tarım destekleme politikalarındaki gelişmeler*. [Yüksek lisans tezi], Çukurova Üniversitesi.
- Akalın, U. S. (2004). *Üç dönem, üç ekonomi*. Set Yayınları.
- Akyıldız, H. ve Eroğlu, Ö. (2004). Türkiye Cumhuriyeti dönemi uygulanan iktisat politikaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 43-62.
- Albayrak, M. (2004). Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası'nın hazırladığı ilk raporun (1951) Demokrat Parti hükümetlerinin politikalarına etkileri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 20(58), 129-168.
- Armaoğlu, F. (2018a). *20. Yüzyıl siyasi tarihi (1914 – 1995)*. Kronik Kitap.
- Armaoğlu, F. (2018b). *Türk dış politikası tarihi*. Kronik Kitap.
- Aslan, E. (2014). *Türkiye'nin iç siyasetinde Demokrat Parti (1950 – 1960)*. [Yüksek lisans tezi], Ahi Evran Üniversitesi.
- Avşar, E. (2019). Türk politik tarihinde Demokrat Parti ve 1946 programı. *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(8), 273-296.
- Aydın, M. H. (2018). *Demokrat Parti döneminde ekonomik yapı (1950 – 1960)*. [Yüksek lisans tezi], Marmara Üniversitesi.
- Baytal, Y. (2007). Demokrat Parti dönemi ekonomi politikaları (1950 – 1957). *Atatürk Yolu Dergisi*, 10(40), 545-567.
- Boratav, K. (2005). *Türkiye iktisat tarihi 1908 – 2002*. İmge Kitapevi.
- Candeğer, Ü. (2018). *Sibirya soğuşuna karşı Meksika rüzgârı*. Mavi Mersin Ofset.
- Cebe, İ. (2020). *Demokrat Parti dönemi Türkiye'nin siyasal ve sosyal yapısı (1950 – 1960)*. [Yüksek lisans tezi], Beykent Üniversitesi.
- Coşar, N. (2005). Demokrat Parti dönemi maliye politikası. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(1), 29-58.
- Çakır, H. Bürkücü, Ş. ve Aydilek, E. (2020). Demokrat Parti döneminde tüketim alışkanlıklarında yaşanan dönüşüm ve toplumsal yansımaları. *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 3(3), 134-146.
- Çalık, Ü. (2012). Demokrat Parti dönemi iktisat politikalarına yeni bir yaklaşım. *Liberal Düşünce Dergisi*, 65, 187-196.
- Çatalbaş, S. G. (2014). *Demokrat Parti dönemi kültür politikaları (1950 – 1960)*. [Yüksek lisans tezi], Karabük Üniversitesi.
- Çemrek, M. (2019). Menderesli yıllar (1950 -1960). M. Ataman (Ed.). *Türkiye Cumhuriyeti siyasi tarihi içinde* (ss. 48-70). Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi.

Çetin, T. (1997). *Cumhuriyet döneminde Türkiye'de köylü politikası (1923 – 1950)*. [Doktora tezi], Dokuz Eylül Üniversitesi.

- Demokrat*. (12 Ocak 1950). Çiftçilere gösterilen kolaylıklar. s. 3.
Demokrat. (19 Ocak 1950). Pamuk satışları hararetleniyor. s. 1,3.
Demokrat. (27 Ocak 1950). Dünya piyasaları Türk pamuğunu bekliyor. s. 2.
Demokrat. (1 Şubat 1950). İktisadi işbirliği bakanlar komitesi toplandı. s. 1-2.
Demokrat. (3 Haziran 1950). Toprak ofisi hububat alımına başladı. s. 1-2.
Demokrat. (9 Haziran 1950). Pamuklu fiyatı ucuzlatıldı. s. 1-2.
Demokrat. (10 Haziran 1950). Pamuklarda yeşil kurda karşı gerekli tedbirler alındı. s. 1-2.
Demokrat. (15 Haziran 1950). Toprak ofisi hububat alımına hız veriyor. s. 1-2.
Demokrat. (29 Haziran 1950). Yeni hububat alım merkezleri. s. 1.
Demokrat. (30 Haziran 1950). Tarım bakanımızın dünkü temasları. s. 1,3.
Demokrat. (5 Temmuz 1950). Tarım bakanımızın bölgedeki tetkikleri. s. 1-3.
Demokrat. (9 Temmuz 1950). Yeşil kurtla mücadele işleri hızlandırılıyor. s. 3.
Demokrat. (14 Temmuz 1950). Kamış şekeri fabrikaları. s. 1-2.
Demokrat. (23 Eylül 1950). Seyhan sulama projesi. s. 1.
Demokrat. (26 Ekim 1950). Çiftçilerimiz için faydalı bir tarım tesisi açıldı. s. 1-2.
Demokrat. (30 Kasım 1950). Çiftçilerimizin kültürel kalkınması. s. 1-2.
Demokrat. (1 Nisan 1951). Çukurova'da zeytincilik. s. 1-2.
Demokrat. (6 Nisan 1951). Ziraat işçileri. s. 1-2.
Demokrat. (14 Nisan 1951). Ceyhan ilçemiz iki hayati tesise kavuştu. s. 1-2.
Demokrat. (22 Nisan 1951). Pamuk standardizasyonu meselesi hal yoluna girdi. s. 1,3.
Demokrat. (10 Mayıs 1951). Tarım makineleri kursu açılıyor. s. 3.
Demokrat. (12 Haziran 1951). Topraksız çiftçiye verilecek arazi. s. 1-2.
Demokrat. (19 Haziran 1951). 78 aileye 1600 dönüm dönümden fazla arazi tevzi edildi. s. 1-2.
Demokrat. (17 Ağustos 1951). Tarım kooperatifi 20 milyon kredi sağladı. s. 1-2.
Demokrat. (19 Eylül 1951). Çukurova'da sulama tekniği. s. 1-2.
Demokrat. (29 Eylül 1951). Çiftçiyi tenvir maksadıyla müteaddit kurslar açılıyor. s. 2.
Demokrat. (29 Eylül 1951). Bölgemizdeki tarım kongreleri başladı. s. 1-2.
Demokrat. (9 Ocak 1952). Çukurova'nın kalkınma davası. s. 1-2.
Demokrat. (5 Mart 1952). Ziraat bankasının mühim kararları. s. 1-2.
Demokrat. (5 Mart 1952). Ziraat okulunda kurslar açılıyor. s. 2.
Demokrat. (7 Mart 1952). Ziraat mühendisleri birliği Seyhan şubesi. s. 1.
Demokrat. (16 Mart 1952). 18 bölgede makinist kursları açılıyor. s. 1-2.
Demokrat. (25 Mart 1952). Tarım bakanlığının yerinde bir teşebbüsü. s. 1,3.
Demokrat. (12 Nisan 1952). Yedek parça sıkıntısı. s. 1-2.
Demokrat. (12 Temmuz 1952). Seyhan'da kaydedilen kalkınma hamleleri. s. 1,7.
Demokrat. (24 Temmuz 1952). Motor okulları. s. 2.
Demokrat. (9 Ağustos 1952). Fenni ziraat. s. 1.
Demokrat. (10 Eylül 1952). Bölge ziraat okulunda zirai kurslar. s. 3.
Demokrat. (20 Eylül 1952). Bölge ziraat okulunda zirai kurslar. s. 2.
Demokrat. (21 Eylül 1952). Sanat enstitüsünde motorculuk şubesi. s. 1-2.
Demokrat. (17 Ocak 1953). Teknik ziraat müdürlüğünün faydalı çalışmaları. s. 1.
Demokrat. (10 Şubat 1953). Adana'da ziraat fakültesi kurulacak. s. 1-2.
Demokrat. (22 Şubat 1953). Teknik ziraat müdürlüğünün bölge için faydalı çalışmaları. s. 1.
Demokrat. (1 Nisan 1953). Bölgemizden Amerika'ya gidecek çiftçiler. s. 1.
Demokrat. (19 Eylül 1953). Çukurova'da iktisadi inkişaf hamleleri-Adana'da iç liman. s. 1,5.
Demokrat. (3 Kasım 1953). Toprak tevziyatı. s. 1-2.
Demokrat. (20 Mart 1954). Teknik ziraat müdürlüğünün müspet çalışmaları. s. 2.
Demokrat. (27 Mart 1954). Şehrimizde bir traktör fabrikası kurulacak. s. 1.
Demokrat. (15 Nisan 1954). Ziraat okulunda faydalı kursları. s. 1.
Demokrat. (18 Haziran 1954). Teknik ziraat çalışmaları. s. 1-2.
Demokrat. (24 Haziran 1954). Teknik ziraat çalışmaları. s. 2.
Demokrat. (13 Temmuz 1954). Teknik ziraat çalışmaları. s. 6.
Demokrat. (12 Ocak 1955). Teknik ziraat müdürlüğü çalışmaları. s. 2.

- Demokrat*. (26 Ocak 1955). Teknik ziraat müdürlüğü çalışmaları. s. 2.
- Demokrat*. (3 Şubat 1955). Teknik ziraat müdürlüğü çalışmaları. s. 2.
- Demokrat*. (15 Şubat 1955). Zirai sahada kurslar. s. 2.
- Demokrat*. (23 Şubat 1955). Bir zirai sanat komitesi kuruldu. s. 1-2.
- Demokrat*. (3 Nisan 1955). Tarım ve inşaat makineleri kursu. s. 1-2.
- Demokrat*. (14 Nisan 1955). Kısa süreli kurslar açılıyor. s. 2.
- Demokrat*. (3 Mayıs 1955). Vilayet teknik ziraat çalışmaları. s. 2.
- Demokrat*. (28 Mayıs 1955). Zirai çalışmalar. s. 2.
- Demokrat*. (1 Haziran 1955). Teknik çiftçilik sirküleri. s. 2.
- Demokrat*. (7 Temmuz 1955). Çiftçiler için göz eğitimi. s. 2.
- Demokrat*. (19 Temmuz 1955). Teknik ziraat çalışmaları. s. 1,4.
- Demokrat*. (11 Eylül 1955). Ziraat okulunda kurslar açılıyor. s. 2.
- Demokrat*. (29 Aralık 1955). Zirai kurslar. s. 2.
- Demokrat*. (30 Aralık 1955). Zirai çalışmalar. s. 2.
- Demokrat*. (30 Aralık 1955). Arıcılık kursları. s.2.
- Demir, Ş. (2019). Çok partili dönem. Ş. Halıcı (Ed.), *Türkiye’de demokrasi ve parlamento tarihi* içinde (ss. 146-171). Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi.
- Dikilitaş, O. S. (2007). *Demokrat Parti hükümetlerinin sosyo-ekonomik alandaki icraatları (1950 – 1960)*. [Doktora tezi], Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Dinçer, H. (2017). Toplumsal dönüşüm hareketi olarak köylücülük ve Selahaddin Demirkan. E. Ünlen (Ed.). *Türkiye Cumhuriyeti’nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler (273-304)*. Atatürk Araştırma Merkezi.
- Doğan, O. (2008). *Atatürk ilkeleri ve inkılâp tarihi*. Not Yayınları.
- Erdem, E. (2016). Sanayi Devriminin ardından Osmanlı sanayileşme hamleleri: Sanayi politikalarının dinamikleri ve zafiyetleri. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 48, 17-44.
- Erhan, Ç. (2002). ABD ve NATO’yla ilişkiler. B. Oran (Ed.), *Türk dış politikası, kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar* içinde (ss. 522-575). İletişim Yayınları.
- Eroğlu, C. (1969). Demokrat Parti. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 29(2), 181-193.
- Eroğlu, C. (2003). *Demokrat Parti tarihi ve ideolojisi*. İmge Kitapevi.
- Gökkaya, G. (2019). *Demokrat Parti dönemi (1950 – 1960) tarım politikası*. [Yüksek lisans tezi], Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Gönlübol, M., Sar, C. vd. (2014). *Olaylarla Türk dış politikası (1919 – 1995)*. Siyasal Kitapevi.
- Gönül, B. (2019). *Turgut Özal döneminde liberal ekonomi politikalarının liberal siyasal politikalara yansımaları:1983 – 1993*. [Yüksek lisans tezi], İstanbul Üniversitesi.
- Gürbüz, M. (2005). *Türkiye için tarım*. Tema Vakfı Yayınları.
- Kemaneci, A. (2015). *1950 – 1960 yılları arası Türkiye’de tarım politikaları*. [Yüksek lisans tezi], Cumhuriyet Üniversitesi.
- Keyder, Ç. ve Birtek, F. (1976). Türkiye’de devlet – tarım ilişkileri 1923 – 1950. *Birikim Dergisi*, 22, 31-40.
- Kişi, Ş. S. (2018). Demokrat Parti’nin tarım politikası (1950 – 1960). *İzmir Araştırmalar Dergisi*, 9, 99-157.
- Küçükülahlı, S. (2018). *1950 – 1960 dönemi iktisat politikalarının toplumsal hayata etkileri*. [Doktora tezi], Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Kürklü, A. (2015). *Demokrat Parti tarım politikaları (1950 – 1960)*. [Yüksek lisans tezi], Fırat Üniversitesi.
- Nalbant, T. (2009). *Demokrat Parti döneminde ordu – iktidar ilişkileri*. [Doktora tezi], Ankara Üniversitesi.
- Oktar, S. ve Varlı, A. (2010). Türkiye’de 1950 – 54 dönemi Demokrat Parti’nin tarım politikası. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(1), 1-22.
- Özbay, D. R. ve Yılmaz Genç, S. (t.y.). Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı. İçinde *Atatürk Ansiklopedisi* (ss. 1-3).
- Özcan, G. (2014). Demokrat Parti döneminde maliye politikası. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 261-274.

- Özçelik, Ö. ve Tuncer, G. (2007). Atatürk dönemi ekonomi politikaları. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 253-266.
- Öztürk, A. (2019). *Cumhuriyet döneminde köylücülük politikaları: İzmir – Aydın – Denizli örneği (1923 – 1950)*. [Yüksek lisans tezi], Pamukkale Üniversitesi.
- Polatoğlu, M. (2017). İkinci beş yıllık sanayi planı (1938-1942). *Atatürk Dergisi*, 6(1), 55-87.
- Soysal, İ. (2000). *Türkiye'nin uluslararası siyasal bağlantıları (1945 – 1990)* (C. 2). Türk Tarih Kurumu.
- Sungur, Z. (2016). Demokrat Parti döneminde (1950 – 1969) tarım politikaları ve etkileri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(14), 1-14.
- Şen, E. (2022). *Demokrat Parti dönemi Adana'da tarım politikaları*. [Yüksek lisans tezi], Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi.
- Takım, A. (2012). Demokrat Parti döneminde uygulanan ekonomi politikaları ve sonuçları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(2), 157-187.
- Tangülü, Z. (2012). Demokrat Parti dönemi eğitim politikaları (1950 – 1960). *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 10(2), 389-410.
- Tekerek, M. (2012). *12 Eylül askeri müdahalesi ve ekonomi politikaları*. [Yüksek lisans tezi], Ankara Üniversitesi.
- Tepecik, F. (2019). Dünya ekonomisine eklenme (1946 – 1961). K. Yakut (Ed.). *Türkiye Cumhuriyeti iktisat tarihi* içinde (ss. 141-180). Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi.
- Tetik, İ. (2015). *Demokrat Parti'nin 1950 – 1960 yılları arasında uyguladığı siyasi politikaların Türk demokrasisine yansımaları*. [Yüksek lisans tezi], Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Tevfik, Ç. (2003). *Türkiye ekonomisinin tarihi*. İmge Kitapevi.
- Toprak, Z. (2019). Türkiye'nin ekonomik gelişimi (1923 – 2019). A. Şimşek (Ed.), *Modern Türkiye tarihi* içinde (ss. 240-258). Pegem Akademi.
- Toy, E. (2009). *Demokrat Parti döneminde yabancı sermaye ve yatırımlar (1950 – 1960)*. [Yüksek lisans tezi], Ankara Üniversitesi.
- Uçar, H. (2019). *1950 – 1960 yılları arası Türkiye'de sosyal ve kültürel kimlikler*. [Yüksek lisans tezi], Trakya Üniversitesi.
- Uçarol, R. (2015). *Siyasi tarih (1789 – 2014)*. Der Yayınları.
- Ünlü Soylu, P. (2017). Türkiye'ye gelen ünlü yabancı iktisatçılar ve raporları (1929 – 1947). E. Ünlen (Ed.). *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler* (427-256). Atatürk Araştırma Merkezi.
- Yılmaz, A. (2019). *Demokrat Parti döneminde alınan karların ekonomi politikalarına yansımaları, etkileri ve sonuçları (1950 – 1960)*. [Yüksek lisans tezi], Trakya Üniversitesi.
- Yılmaz, D. (2018). Demokrat Parti döneminde Aydın'da tarım (1950 – 1955). *Atatürk Yolu Dergisi*, 16(62), 367-398.
- Yılmaz, E. (2008). *DP'nin iktidara geliş süreci (1945 – 1950)*. [Doktora tezi], Sakarya Üniversitesi.
- Yurtoğlu, N. (2014). *Demokrat Parti dönemi tarım politikaları ve siyasi, sosyal, ekonomik hayata tesirleri (1950 – 1960)*. [Doktora Tezi], Hacettepe Üniversitesi.
- Yurtoğlu, N. (2021). Demokrat Parti (DP) döneminde pamuk politikaları ve dokuma sanayisine etkileri (1950-1960). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 37(103), 293-336.

Etik kurul onayı

Bu çalışma, sosyal bilimler alanındaki çalışmamızın herhangi bir anket, deney ve herhangi bir kurumda izin almayı gerektirecek bir durum olmaması, gazete ve tetkik eserlere dayalı olması sebebiyle etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Araştırmacıların katkı oranı beyanı

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamışlardır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Ekler

Şekil 1: Adana'ya gelen traktörler

Kaynak: (Demokrat, 22 Ağustos 1950)

Şekil 2: Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın bölge hakkındaki konuşması

Kaynak: (Demokrat, 9 Ocak 1952)

Şekil 3: Teknik Ziraat Müdürlüğünün bölgedeki faaliyetleri

Kaynak: (Demokrat, 22 Şubat 1953)

Şekil 4: Bölgede verilen tarım ve inşaat makinistleri kursundan

Kaynak: (Demokrat, 3 Nisan 1955)

Cumhuriyet arşivi belgelerine yansıyan Balya Rum emvâl-i metrûkesi Balya Greek's abandoned property reflected in the republic archive documents

Gönderim Tarihi / Received: 03.09.2023

İsmail OĞUZ¹

Kabul Tarihi / Accepted: 25.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1354748](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1354748)

ÖZ: Balya bir yerleşim yeri olarak Osmanlı Devleti'nin klasik dönemlerinde var olmuştur. Ancak bu yerleşim yeri, 19.yüzyıl sonlarına gelindiğinde küçük bir köy yerleşimi olan günümüzdeki yerine taşınmıştır. Yabancıların işlettiği Balya madenlerinin gelişimiyle eş zamanlı olarak nüfus bakımından artış gösteren köy (Maden köyü), gelişmiş bir kasabaya dönüşmüştür. Bu gelişmeyle birlikte hem belediye teşkilatı kurulmuş hem de idari olarak nahiyeden kazaya tahvil olunmuştur. Balya kazası, madenleri nedeniyle bünyesinde gayrimüslim nüfus da barındırmıştır. Gayrimüslim nüfus daha ziyade Rumlardan oluşmaktadır. Rum nüfus birkaç köyde yoğunlaşmış olup bu yerleşim yerlerinden biri Maden köyüdür. Maden köyü aynı zamanda Balya madenlerinin çıkarıldığı bölgeden olduğundan burada Rum nüfus önemli bir yer tutmaktadır. Maden köyünün gelişmesine paralel olarak Rum nüfus da artmıştır. Ancak Balkan Savaşları sonrasında ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Balya kazasındaki Rum nüfusun önemli bir kısmı Yunanistan'a firar etmiştir. Firariler sahip oldukları mallarını bırakarak gitmişler ve bu terk edilen mallara emvâl-i metrûke adı verilmiştir.

Bu araştırmada Cumhuriyet Arşivi Toprak ve İskân Genel Müdürlüğü (muhacirin) fonunda yer alan Balya kazasındaki Rum emvâl-i metrûkesi ile ilgili belgeler tarama ve aktarma yöntemleri kullanılarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Balya, Cumhuriyet arşivi, Rum emvâl-i metrûkesi

ABSTRACT: Balya existed as a settlement in the classical periods of the Ottoman Empire. However, this settlement was moved to its present location, which is a small village settlement, at the end of the 19th century. The village (Maden village), which increased in population simultaneously with the development of the Balya mines operated by foreigners, turned into a developed town. With this development, both the municipal organization was established and administratively, the district was transformed into a district. Balya also included a non-Muslim population due to its mines. The non-Muslim population consists mostly of Greeks. The Greek population is concentrated in a few villages and one of these settlements is Maden village. Since the village of Maden is also from the region where the Balya mines are mined, the Greek population has an important place here. In parallel with the development of the Maden village, the Greek population also increased. However, after the Balkan Wars and during the First World War, a significant part of the Greek population in the Balya district fled to Greece. The fugitives left their possessions and left, and these abandoned goods were called abandoned properties.

In this research, the documents related to Balya Greek's Abandoned Property, which is in the fund of the Republic Archives General Directorate of Land and Settlement (immigrant fund), were evaluated using scanning and transfer methods.

Keywords: Balya, The republic Archive, Balya Greek's abandoned property

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi/Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü/Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, ismail.oguz@cbu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1073-0413>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

Balya, which is located in the South Marmara Section of the Marmara Region, in the section called “Karasi Region”, is one of the 20 districts of Balıkesir province. Balya district is adjacent to Manyas, Gönen, Karesi, Altieylul, İvrindi, Havran districts of Balıkesir province and Yenice district of Çanakkale province.

The bale surface is rough in terms of its shape. The river named Kocaçay (Tarsios) runs through the district from one end to the other. There are various waters that arise from within the borders of Balya district or from neighboring districts and mix into this stream. These are the Balya, Orhanlar and Ilıca streams, which also consist of many branches.

Methodology

In our study, archive scanning, reading Ottoman Turkish documents, research-analysis, document analysis methods were used. Scanning in the Archives of the Republic was carried out on the words “Balya”, “Balya Rum”, “Balya Rum Emvâl-i Metrûke”. As a result of the scanning, 10 documents consisting of 59 pages were found in the fund of the Republic Archives General Directorate of Land and Settlement (Immigrant Fund). These documents and their summaries are given in Table 1. Ottoman Turkish documents covering the years 1919-1920 and some examples of which are given in the appendix were read and analyzed. Thus, the document analysis on the basis of the Balya District of the Greek Property was evaluated by research-investigation methods.

In our search in the Republic Archive, all of the documents related to the Balya Greek Property are located in the fund of the General Directorate of Land and Settlement (Immigrant Fund). When 10 documents consisting of 59 pages, which were determined by using scanning and transfer methods, are classified, it is seen that the documents deal with various subjects within the scope of the Greek Property. These subjects were taken as basis in the analysis of the research data and the findings obtained as a result of the research were evaluated.

Findings and discussion

Greek’s Abandoned Property means unclaimed properties and in our study it refers to houses, plots, vineyards and gardens from the escaped Greeks.

Rum estate is divided into two parts: those who immigrated to Greece after the Balkan Wars and the remains of the Greeks who were removed from their places of residence for military reasons during the First World War. With the Regulation on the Abandoned Rum, which was issued in 1916, the Ottoman government took the abandoned Greek properties under protection in order to hand them over to those who returned to their places of residence after the war. It is possible to see both applications regarding the abandoned Greek property in Balya.

Results and recommendations

When the Balya township Greek abandoned property documents in the fund of the Republic Archives General Directorate of Land and Settlement are examined, it is seen that all of these documents are for the protection of the abandoned properties left by the Greeks according to the Greek Property Regulations.

After the Balkan Wars and the First World War, the Ottoman Government issued the Greek Emvâl-i Metrûke Directive, which was issued in 1916, in order to protect the properties left by the escaped Greeks. The Balya District Greek Property Commission, which was established in accordance with this instruction, acted in accordance with the provisions of the instruction in its operation, decisions and implementation of the decisions.

The Balya District Greek Property Commission carried out actions such as examination and research, dispatching guards and police officers to protection work, and even inspecting them in turns, when

necessary, in order to protect the properties left by the Greeks. The Commission meticulously followed up the money from the proceeds of the abandoned Greek property and the rental costs.

With the decision of the commission, the livable households and shops of the Greeks were rented out, and the uninhabitable ones whose first owner could be reached were repaired. The repair process was also carried out by making a discovery by qualified persons. Goods and items that cannot be repaired have been replaced with new ones.

The Commission has prepared a detailed income-expenditure list regarding all the works and transactions it has done and presented it to their superiors. It is seen that they have resorted to every remedy necessary to protect the abandoned Greek property that has been placed under the responsibility of the Commission.

The commission paid attention to it and carried out almost all of its work by consulting the higher authorities, taking their opinions and permissions. As a result, we can say that the Balya District Greek Property Commission has successfully managed the Greek abandoned properties.

Balya District Greek Property Commission tried to implement all these works and procedures in a period when the Ottoman Empire emerged from the First World War with a heavy defeat and by signing an armistice with severe conditions, and security and security problems were increasing. In this sense, we can say that they behave meticulously and sensitively.

Giriş

Marmara Bölgesi'nin Güney Marmara Bölümü'nde "Karasi Yöresi" olarak adlandırılan kesimde yer alan Balya, Balıkesir iline bağlı 20 ilçeden biridir. Balya ilçesi Balıkesir ilinin Manyas, Gönen, Karesi, Altıeylül, İvrindi, Havran ilçeleri ve Çanakkale ilinin Yenice ilçesiyle komşudur (Darkot ve Tuncel, 1981: 131; Orhan, 2004: 11; Öncel, 2016: 7; harita.gov.tr, 10.08.2023)

Balya yüzey şekilleri itibariyle engebeldir. Kocaçay (Tarsios) adlı akarsu ilçeyi boydan boya kat eder. Balya ilçe sınırları içerisinde ya da komşu ilçelerden doğarak bu akarsuya karışan çeşitli sular vardır. Bunlar Balya, Orhanlar ve Ilıca dereleridir ki bu dereler de pek çok kollardan oluşmaktadır (Koç, 2000: 204; Koç, 2002: 2-3).

Kısa tanıtımını yapmaya çalıştığımız Balya ilçesini, bilimsel olarak araştırmaya muhtaç olarak değerlendiriyoruz. Bugüne değin yayımlanan Balya konulu araştırmaları tarandığımızda ilk dikkatimizi çeken nokta yapılan çalışmaların az olmasıdır. Tespit edebildiğimiz en eski tarihli çalışmalar, özellikle bilimsel ve akademik çevreden olmayan yerel araştırmacıların yayımladıkları kitaplar veya kitapçıklardır. Arşiv malzemesinin çok az yer aldığı bu çalışmalarda Balya ilçesi bir bütün olarak ele alınarak incelenmiştir. Başlı başına Balya'yı konu edinen bilimsel ve akademik çalışmalar daha ziyade madenler, coğrafi özellikler ve nüfus yapısı üzerine yoğunlaşmış olarak görülmektedir. Yaptığımız taramalarda Balya tarihi, Balya gayrimüslim nüfusu, Balya Rum emvâl-i metrûkesi başlıklı bilimsel ve akademik bir çalışmaya tesadüf edilememiştir. Bu durum konu seçiminde belirleyici olmuştur. Aynı zamanda da çalışmamızın araştırma safhasındaki zorluklarından birini teşkil etmiştir. Balya Rum emvâl-i metrûkesini kapsayan bu çalışma ile Cumhuriyet arşivinde yer alan Balya gayrimüslim nüfusu ile ilgili bilgileri gözler önüne sermek; doğrudan olmasa da Balya tarihine katkı sunmak amaçlanmıştır.

Literatür taraması

Tarihi süreçte Balya

Balya, tarihsel süreçte madenleri ile öne çıkmıştır. Balya madenlerinin hem Cumhuriyet hem de Osmanlı Devleti zamanlarında faal olduğunu devlet arşivlerinden öğrenmekteyiz. Bununla birlikte madenlerin geçmişini Roma imparatorluğu ve hatta Helenistik döneme² değin götüren çalışmalar da mevcuttur (Su, 1939: 6; Kovenko, 1940: 580; Uzunçarşılı, 2000: 55; Akşar, 2008: 22, 39-40, 46, 121; Dumankaya, 2019: 580-582; Karaman, 2019: 15, 27; Yurtoğlu, 2019: 116-117; Özdamar, 2022: 27). Bu ve diğer çalışmalarda, Eskiçağda Balya bölgesinde Perikharaksis, Ergasteria ve Argyra adlı yerleşim yerlerinin adları, madencilik ile ilgili olarak öne çıkmaktadır. Balya ilçe merkezi olarak konumlandırılan Perikharaksis'in kurşun madenleriyle ünlü olduğu, Balya ilçe merkezi civarında konumlandırılan Ergasteria'nın³ maden bölgesinin güvenliğini sağlamak amacıyla bir kale olarak inşa edildiği ve yine Pazarköy⁴ yakınlarına konumlandırılan Argyra'nın gümüş madeni çıkarılan bir kent olduğu belirtilmektedir (Umar, 1993: 50, 249; Uzunçarşılı, 2000: 55; Akşar, 2008: 22, 39-40, 46, 121; Körpe, 2011: 57; Sevin, 2016: 58, 325; Çokona, 2017: 147; Türk, 2019: 46; Ağan ve Polat Pekmezci, 2023: 626-627). Eskiçağda Balya bölgesinde, doğal olarak madencilik dışı yerleşim yerleri de bulunmaktaydı. Örneğin Ilıca⁵ mahallesine konumlandırılan Hiera Germe bunlardan biridir (Kıpçak, 1974: 270; Umar, 1993: 150-151, 316-317, 632-633).

Türklerin egemenliğine geçmesi ile ilgili yeterli bilgiye sahip olmamakla birlikte Balya ve çevresi, Oğuz boylarının çoğunun yurt tuttuğu bir bölgedir (Şimşir, 2009: 156). Bölge Selçuklu ve Karesi devirlerinden sonra (Uzunçarşılı, 1988: 97; Öden, 1999: 9-10; Uzunçarşılı, 2000: 16) Osmanlı egemenliğine tabi

² Roma imparatorluğu ve Helenistik dönemde işletilen Balya madenlerinden çıkarılan cevherin, Kocaçay vadisi yoluyla Marmara kıyılarına sevk edildiği ifade edilmektedir (Su, 1939: 6; Kovenko, 1940: 580; Uzunçarşılı, 2000: 55; Akşar, 2008: 22, 39-40, 46, 121; Dumankaya, 2019: 580-582; Karaman, 2019: 15, 27; Yurtoğlu, 2019: 116-117; Özdamar, 2022: 27). Bu güzergâh, Kyzikos'tan (Erdek) başlayıp Kocaçay (Tarsios) nehri boyunca İvrindi üzerinden Pergamon'a (Bergama'ya) giden yol (Ağan ve Polat Pekmezci, 2023: 625-626) üzerindedir. Ayrıca Balya'nın doğu-batı yol ağı içinde de yer aldığı tahmin edilmektedir (Körpe, 2011: 56-57).

³ Ergasteria: Antik-Ortaçağ Grekçesi'nde *zanaatın sürdürüldüğü yerler veya atölyeler* olarak adlandırılmıştır. Bkz. Kaya Zenbilci, 2018: 3882.

⁴ Günümüzde Çanakkale ili Yenice ilçesinin kırsal mahallelerinden biri olan Pazarköy, 1936 yılına kadar Balya ilçesine bağlı idi.

⁵ Ilıca, Balya ilçesinin kırsal mahallelerinden biridir.

olmuştur. Osmanlı idari teşkilatında Balya'nın Biga sancağı içerisinde de yer aldığı görülmektedir. Biga bölgesi, coğrafi konumu itibariyle Gelibolu'ya geçişi kontrol eden ve Anadolu'ya açılan yolların başlangıç noktasında bulunmasından dolayı stratejik bir öneme sahip olmuştur. Osman Gazi zamanında Osmanlı akıncılarının akınlar düzenledikleri Biga bölgesi, 1353 yılında Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa tarafından Osmanlı idaresine alınmıştır (Demircan, 2000: 8-9, 16-17, 52; Korkmaz, 2005: 109; Dündar, 2013: 1163; Parlak, 2017: 5-6). Bu bilgidен hareketle Balya ve çevresinin Orhan Gazi zamanında ve 1353 yılı öncesinde Osmanlı idaresine geçtiğini söyleyebiliriz.

Osmanlı idari teşkilatında Balya, dahil olduğu eyalet ve vilayetler⁶, tabi olduğu sancak ve livalar bakımından çeşitlilik göstermektedir. Bununla birlikte Balya'nın daha ziyade Biga Sancağına tabi olduğunu söyleyebiliriz⁷. Benzer şekilde Balya nahiyesi de bağlı olduğu kazalar bakımından çeşitlilik göstermektedir (Köreken, 1997: 88; Mutaf, 1997: 68-70; Dündar, 2013: 1135-1136; Öztürk, 2016: 209, 219; Özdamar, 2022: 26).

Osmanlı Devleti'nde gümüş madeni çıkarılan yerlerden biri de Balya'dır (Altunbay, 2002: 1472; Altunbay, 1998: 54). "Darbhane-i Âmire mülhakatı Üsküfçü madeni tevabiinden Balya kazasında vaki maden-i hümayun" adıyla padişahın malı olarak yönetilen ve işletilen Balya madenleri, bu durumunu 19.yüzyıl son çeyreğine değin sürdürmüştür (BOA.C.DRD.56-2800; BOA.HH.d.19738; BOA.İE.ML.104-9847; BOA.MAD.12908; BOA.MVL.45-24; BOA.TS.MA.e.1265-65; BOA.TS.MA.e.1216-43; BOA.C.ADL.97-5867; BOA.TS.MA.e.1222-51; BOA.TS.MA.e.1220-50; BOA.TS.MA.e.1213-39; BOA.TS.MA.e.1220-40). Sultan Abdülhamit döneminden itibaren Balya madenlerinin imtiyazı yabancı kişilere verilmeye başlanmıştır (BOA.ADVN.MKL.15-33).

Balya madeni, darphanesi de olan madenlerden olup, Kanuni döneminde basılmış bir sikke de mevcuttur⁸ (Aykut, 2002: 1533-1534). Balya'daki darphane, belirli ve sabit bir darphane değildi. Bu tarz darphaneler faaliyette bulunmadıkları zaman, kullanılan sikke kalıpları en yakın bedestenlerde muhafaza edilirdi. Balya darphanesinin kalıpları Balıkesir bedesteninde saklanır, gerektiğinde Balya darphanesine gönderilirdi (Sahillioğlu, 1958: 241; Mete, 1992: XXXVI). Bu durumun nedeni Balya kazası (veya nahiyesi) merkezinin bir şehir olamayışı ile ilgili olmalıdır.

16.yüzyıl Osmanlı arşivi belgelerinde Balya kazası ve nahiyesinin merkezi nefis-i Balya⁹ adlı bir köydür. Hane sayısı bakımından küçük bir yerleşim yeri olan Balya adlı bu köyde İslam kent tipinin üç ana ögesi olan "cami, pazar ve hamam"dan herhangi biri yer almamaktadır¹⁰ (166 numaralı muhâsebe-i vilâyet-i Anadolu defteri, 1995: 221, 223, 227; BOA.TT.d.59). 17.yüzyıl ortalarından itibaren Balya kazası ve nahiyesinin merkezi olarak Balya köyü (nefis-i Balya) yerine Alidemirci (Öksüd) köyünün öne çıkmaya başladığı görülür¹¹ (BOA.C.ADL.97-5867).

⁶ 1530 yılında Anadolu Eyaletinin sancaklarından olan Biga Livasının bir kazası olan kaydedilmiştir (166 numaralı muhâsebe-i vilâyet-i Anadolu defteri, 1995, 2, 30). Balya, 1603-1617 yılları arasında ise, Cezayir (sonradan Cezayir-i Bahr-i Sefid) Eyaletinin sancaklarından Biga Sancağına bağlı olup günlükü 20 akçe olan bir kazadır. Bkz. Çakar, 2002: 273.

⁷ 1522 yılında Balya, Biga Sancağına bağlı olup günlükü 20 akçe olan bir kazadır. Bkz. Çakar, 2002: 273.

⁸ Kanuni döneminde sikke basılmış darphaneler arasında Balya da bulunmaktadır. Balya darphanesinde, cülus (tahta çıkış) günü olan 30 Eylül 1520 (Hicri 17 Şevval 926) tarihinde Kanuni Sultan Süleyman adına gümüş sikke bastırılmıştır. Bkz. BOA.KK.d.63; Sahillioğlu, 1958: 261-262; Tekin, 2002: 797.

⁹ Günümüzde Balya ilçe merkezi olan yerleşim yerinin eski adı Maden köyüdür. Dönemsel olarak Maden köyüne, Maden-i Hümayun ve Kocagümüş de denilmiştir. Maden köyü, 16.yüzyıl arşiv belgelerinde yer almaktadır. Ancak aynı belgelerde nefis-i Balya adlı köy, Maden köyünden ayrı bir yerleşim yeri olarak kaydedilmiştir. Balya ilçe merkezi yakınlarında Bahçeler ve Darıalanı adlı iki tarihi yerleşim yeri bulunmaktadır. Bahçeler, Maden köyü ile ilişkili bir yerleşim yeri olduğuna göre nefis-i Balya adlı köy Darıalanı adlı yerleşim yeri olmalıdır.

¹⁰ 16.yüzyılda Balya kazasının Pazarlık ve Ilıca köylerinde pazar kurulmakta ve Ilıca köyünde hamam bulunmaktadır. Bkz. BOA.TT.d.59; 166 numaralı muhâsebe-i vilâyet-i Anadolu defteri, 1995: 221, 223, 227.

¹¹ Bu değişimin merkezi otoritenin zayıflaması ile yerel yöneticilerin güçlenmesi, Balya madenlerinin eski önemini yitirmesi, Balya'nın kent kimliğine kavuşmaması, Balya yerel yöneticilerinin (ayan, voyvoda vb.) Alidemirci köyünde ikamet etmeleri vb. gibi nedenlerle gerçekleştiği düşünülebilir.

Balya nahiyesinin merkezi 19.yüzyıl son çeyreğinde tekrar bir değişikliğe uğramıştır. 1888 yılında “Balya nahiyesinin emniyetinin istikrarı ve asayişe kavuşması, karışıklık ve şekavetin giderilmesi”¹² gerekçesiyle nahiye merkezinin değiştirilmesi Hüdavendigar vilayetinden talep edilmiştir (BOA.DH.MKT.1562-11). Bu talep uygun bulunmuş¹³ ve 1891-1892 yıllarında nahiye merkezi Alidemirci köyünden Maden köyü¹⁴ne taşınmıştır (BOA.ML.EEM.216-18). Nahiye merkezi değişikliğinin arkasında Maden köyü (Balya) yakınlarındaki Balya madenlerinin imtiyazını almış yabancı kişilerin etkileri olduğu da söylenebilir.

Nahiye merkezi¹⁵ olan Maden köyünde (Balya’da) 1895 yılında bir belediye teşkilatı kurulmuştur¹⁶. İlk belediye başkanı olarak reis vekili Penai Efendi ismi yazılıdır (HVS, 1313: 241). Buna göre, 19.yüzyıl sonlarında Maden köyünde (Balya’da) yaşayan Rum nüfusun, Balya belediye teşkilatının kurulmasında ve yürütülmesinde aktif rol oynadığını söyleyebiliriz.

Balya’da Rum nüfus

Osmanlı arşiv belgelerinde yaptığımız taramada 16.yüzyılda Balya’da Bizans döneminden kalan Rum nüfus bulunduğunu gösteren bir kayda ulaşılamamıştır. Ancak 19. yüzyılın ilk yarısında yapılan nüfus sayımlarında Balya kazası dahilinde gayrimüslim nüfusun bulunduğu görülmektedir. Balya kazasının Toybelen, Maden-i hümayun¹⁷ ve Kocapınar köylerinde yoğunlaşan bu nüfus *ehl-i zimmet reaya* olarak kaydedilmiştir. Bu 3 köy ahalisinin bütünüyle gayrimüslim nüfustan oluştuğunu 29 Aralık 1845 tarihli Balya kazası reaya nüfus defterinden öğrenmekteyiz. Buna göre Toybelen köyünde 38 hanede 91 erkek gayrimüslim, Maden-i hümayun köyünde 39¹⁸ hanede 105 erkek gayrimüslim ve Kocapınar köyünde 80 hanede 258 erkek gayrimüslim olmak üzere Balya kazasında toplam 157 hanede 454 erkek gayrimüslim nüfus vardır. Ayrıca Balya kazasının Maden-i hümayun, Pazarköy, Avşarkebir, Pazarcık¹⁹, Aravacık,

¹² 7 Kasım 1888 tarihli belgede “Balya nahiyesinde istikrar-ı emniyet ve def’i şûriş ve şekavet için merkez-i nahiyenin Maden köyüne nakli ve bu suret ahalice de mucib-i fevâid ve muhasenât olacağı ifade ve ihbar olduğundan alel-usul bi-t-tahkik merkezin ol vechle tebidilinin men-i şekavete ve ahalice sühûlete medâr olacağını ilaveten mütalaa-i aliyye-i asaf-âneleriyle beyan ve inba buyurulması babında” ifadeleriyle Hüdavendigar vilayetinden talep olunmaktadır. Bkz. BOA.DH.MKT.1562-11.

¹³ Hüdavendigar vilayetinden Maliye Nezaretine yazılan 10 Ağustos 1895 tarihli bir yazıda nahiye merkezi değişikliği ile ilgili şu ifadeler yer almaktadır: “Görünen lüzum üzerine Balya nahiyesi merkezi bundan üç dört sene mukaddem Maden karyesine nakledilmesi üzerine...” Bkz. BOA.DH.MKT.1562-11.

¹⁴ Maden köyü günümüzdeki Balya ilçe merkezidir.

¹⁵ 1892 yılında Balya nahiyesi köylerinin adları şöyledir: Alidemirci, Hacı Hüseyin, Avşarkebir, Işıklar Çiftliği maa Narlı, Bakacak, Aktarma, Ovacık Çiftliği, Turplu, Deliklitaş, İskender, Yenice, Deli Yusuf, Kırmızılar, Kirne’de Dağistan, Şamlı, Boğaz, Yağcılar, Alacabayır, Taşkesiği, Toybeleni, Hisaralanı, Kavakcedit, Ilıca, Kurtderesi, Armutalanı, Söbücealan, Karlık, Kayalar, Gökmusa, Büyükpınar, Kavakalanı, Danişment, Kocadere, Kocapınar, Sebepli, Koyuneri, Orhanlar, Söğütalanı, Mancılık, Deliler, Aravacık, Gökviran, Kabalı-Kızıldam, Haydaroba, Çınar, Pazar, Kuru, Çırpılar, Boyanlar, Yağdırın, Alancık, Havutbaşı, Doğanlar, Çalova, Hort, Çukurcak, Karabayır nam-ı diğer Kayapınarı, Semiz, Kadı, Kavakoba maa Patlak, Çitlice, Çakallar nam-ı diğer Güvemli, Maden-i Hümayun, Maden-i Hıristiyan, Müstecap, Bengiler, Yaylacık, Çarmih, Çamucu, Çamavşar, Çiğdem, Kaşıkçı maa Göktepe, Habipler, Gökçeler’de Kapıcık, Evciler, Kocaoba, Alacadere, Topuzlar, Osmanlar, Patlak başında Çaparlı, Sarıca, Kocaeli, Kocabük Çepni, Akbaş. Bkz. HVS, 1310: 421, 424-425. Bu köylerden bazıları günümüze değin bazı değişikliğe uğramıştır: Avşarkebir (Kocavaşar), Işıklar Çiftliği (Işıklar), Ovacık Çiftliği (Ovacık), İskender (Yeniiskender), Yenice (Yeniiskender), Deli Yusuf (Tatlıpınar), Kirne’de Dağistan (Orta), Boğaz (Boğazköy), Toybeleni (Toybelen), Hisaralanı (Hisaralan), Kavakcedit (Yenikavak), Kurtderesi (Kurtdere), Armutalanı (Armutalan), Kavakalanı (Kavakalan), Kocadere (Karaçahisar), Söğütalanı (Söğüt), Deliler (Dereköy), Aravacık (Araovacık), Gökviran (Yeşilköy), Kabalı-Kızıldam (Kabalı, Kızıldam), Pazar (Pazarköy), Kuru (Koruköy), Hort (Yazlık), Çukurcak, Karabayır nam-ı diğer Kayapınarı (Kayapınar, Göloba), Kadı (Kadıköy), Kavakoba maa Patlak (Patlak, Kavakoba mevkii), Çitlice (Akçal), Çakallar nam-ı diğer Güvemli (Yukarı Çakallar, Orta Çakallar, Aşağı Çakallar), Maden-i Hümayun (Balya ilçe merkezi), Maden-i Hıristiyan (Balya ilçe merkezi), Çarmih (Dörtöy), Kaşıkçı maa Göktepe (Kaşıkçı, Göktepe), Gökçeler’de Kapıcık (Gökçeler, Kapıcık mevkii), Alacadere (Hüseyinbeyoba?), Patlak başında Çaparlı (Yeşilköy), Kocabük Çepni (Kocabük, Soğanbükü).

¹⁶ Balya belediye reislerinden bazıları şunlardır: 1896’da Petro Ağa, 1897’de Yanko oğlu Dimitri Ağa, 1898’de Belediye dairesi umumen derdest-i intihabdır, 1899’da Abacı Yorgi Ağa, 1900’da İskarpatı Yorgi Efendi, 1901’de Sarı Mehmet Efendi vd. Bkz. HVS, 1314: 353; HVS, 1315: 126; HVS, 1316: 202; HVS, 1317: 276; HVS, 1318: 269; HVS, 1319: 279.

¹⁷ Maden-i Hümayun köyü, ahalisi bütünüyle Müslümanlardan oluşan Maden köyünden ayrı bir yerleşim yeridir. Bu ayrımı vurgulamak için de Müslüman nüfusun yaşadığı Maden köyüne Maden-i Hümayun, Gayrimüslim nüfusun yaşadığı Maden-i Hümayun köyüne de Maden-i Hıristiyan denilmiştir. Bkz. HVS, 1310: 425.

¹⁸ 21 ve 18 hane olarak 2 ayrı yazım yapılmıştır. Yerleşim yerinin 2 ayrı mahalleden oluştuğu düşünülebilir.

¹⁹ Bu yerleşim yeri, Çanakale ili Yenice ilçesinin kırsal mahallelerinden biri olan Pazarköy olmalıdır. Çünkü Pazarköy’ün eski adı Pazarcık’tır.

Kocapınar, Ilıca, Şamlı, Aldemirci, Koyuneri ve Toyviran²⁰ adlı köylerinde 35²¹ bekar *ehl-i zimmet re'âya* kaydedilmiştir (BOA.NFS.d.1208). Bu verilerden hareketle 19.yüzyılın ortalarında Balya kazasında toplam gayr-i müslim nüfusun yaklaşık 900-1000 kişi olduğu tahmin edilebilir. Ancak Balya'da yoğun bir gayrimüslim nüfustan da söz edilemez. 1892 yılına ait verilere göre Balya nahiyesinde toplam nüfusun yalnız %8,46'sı gayr-i müslim nüfus, kalan %91,54'i Müslümandır²² (HVS, 1310: 424). Gayrimüslim nüfusun başta madencilik faaliyetleri olmak üzere kazanın sosyoekonomik potansiyeli²³, yol güzergahı olması²⁴ vb. nedenlerle Balya kazasında bulunduğunu düşünüyoruz.

Balya, 1899 yılında 3.sınıf kaza yapılmıştır. Nahiyeden kazaya dönüşüm²⁵, Balya madenleri imtiyaz sahiplerinin de girişimleriyle gerçekleşmiştir (DH.MKT.2233-45). Mülki değişiklikten sonra Balya nüfusunda belirgin bir artış görülmüştür²⁶ (HVS, 1310: 424; HVS, 1325: 68). Aynı şekilde Rum nüfus da artmıştır²⁷ (HVS, 1310: 424; HVS, 1325: 200, 218, 239; Şimşir, 2009: 159; Şimşir, 2013: 133-134). Balya'da özellikle Rum nüfusun artış göstermesi kaza dahilinde işletilen madenlerle ilgili olmalıdır. 20.yüzyıl başlarında Balya madenlerini Balya-Karaaydın Madeni Anonim Şirket-i Osmaniye adlı şirket işletmektedir. Bu Fransız sermayeli şirket personelinin önemli bir kısmı Rumlardan oluşmaktaydı (Bülbül, 2010: 229-239). Şirket, kaza merkezi civarındaki simli kurşun madeninden 1893 yılında 4.000 ton, 1905 yılında 11.397 ton, 1913 yılında ise 13.976 ton maden çıkarmıştır (Bayraktaroğlu ve Gültekin, 1979: 150-164). Çıkarılan maden önce karayolu ile Edremit iskelesine, oradan da deniz yoluyla Avrupa'ya gönderilmiştir (HVS, 1324: 570). Tüm bu faaliyet yoğun bir işgücünü gerekli kılmıştır. Yıldan yıla büyüyen şirkette istihdam edilen Rum çalışan sayısı da artmıştır.

²⁰ Bu yerleşim yeri, Balıkesir ili Karesi ilçesinin kırsal mahallelerinden biri olan Toybelen mahallesi olmalıdır.

²¹ Maden-i hümayun köyünde 6, Pazarköy köyünde 6, Avşarkebir köyünde 2, Pazarcık köyünde 3, Aravacı köyünde 5, Kocapınar köyünde 2, Ilıca köyünde 1, Şamlı köyünde 3, Aldemirci köyünde 3, Koyuneri köyünde 1 ve Toyviran köyünde 3 olmak üzere toplam 35 bekar gayr-i müslim nüfus tespit edilmiştir.

²² Hüdavendigar Vilayeti dahilinde Karesi Sancağına bağlı Balıkesir kazasının 6 nahiyesinden biri olan Balya nahiyesi: 84 köye ve 27.696 nüfusa sahiptir. Nüfusun 25.353'ü (12.955'i erkek, 12.398'i kadın) Müslüman, 2.343'ü (1.260'ı erkek, 1.083'ü kadın) Gayrimüslimdir (HVS, 1310: 421, 424).

²³ Balya kazasının 20. yüzyıl başlarına ait bazı sosyo-ekonomik özellikleri, kazanın geçmiş durumu ile ilgili ipuçları vermektedir. Bunlardan ilki Dokumacılık olup Balya ahalisinin önemli geçim kaynaklarından biridir. Kaza dahilinde üretilen emtia: Yapağı kuşak, yapağı pırpıt, yün ve yapağı dimi (Verevliğine dokunmuş pamuk veya yün kumaş veya bez ve şayak vesaire. Bkz. Şemseddin Sami, 2010: 255), çorap, pamuk örme raçkın (süslü, işlemeli takke. Bkz. kelimeler.gen.tr, 07.06.2023), elbiselik şayak vb.dir. Üretilen emtia öncelikle kaza dahilinde tüketilmekte, artanı ise pazarına göre Balıkesir, Edremit, Manisa, Akhisar ve İzmir'e gönderilmek suretiyle satılmaktadır (HVS, 1324: 569). Diğerleri meşhur sığırının da yer aldığı hayvancılıktır. 1905 yılına ait bir istatistikte Karesi Sancağını oluşturan Ayvalık, Balıkesir, Balya, Bandırma, Burhaniye, Edremit, Erdek, Gönen ve Sındırgı kazalarındaki hayvan sayıları verilmiştir. Bu istatistiğe göre Balya inek (sığır), at ve merkep (eşek) sayısı bakımından 2., keçi sayısı bakımından 3., koyun ve deve sayısı bakımından 4. ve manda sayısı bakımından da 5. sıradadır (Yüzbaşı İshak Hakkı Bey, 1997: 34). Bu veriler Karesi Sancağının diğer kazalarıyla kıyaslandığında Balya kazasının hayvancılıkta ileri olduğunu göstermektedir. Bir diğeri ise tarım olup Balya kazasında yetiştirilen ürünler: Buğday, arpa, mısır darısı, kum darısı, çavdar, bakla, burçak, fasulye, nohut, mercimek, börülce, afyon tohumu, afyon sakızı vs.dir. Yetiştirilen tarım ürünleri bakımından da ihtiyaç fazlasını üretebilmekte ve bunu Balıkesir, Bandırma, Edremit, Manisa, Bergama, İzmir ve Akhisar taraflarına sevk edebilmektedir. Bkz. HVS, 1324: 569.

²⁴ Tarihsel süreçte yol uğrağı bir konumda bulunmuş olan Balya, bu konumunu Osmanlı Devleti döneminde de sürdürmüştür. Balıkesir-Çan-Biga, Balıkesir-Edremit güzergahında yer alan Balya, Edremit-Gönen-Bandırma, Edremit-Manyas, Bursa-Manisa karayollarına da derbent köyleri ile geçit vermiştir (BOA.TT.d.59; <http://hdl.handle.net/11543/1191>, 04.05.2023; Gençlik ve Spor Müdürlüğü [Balya Gençlik ve Spor İlçe Müdürlüğü], 1989: 7, 60; 166 numaralı muhâsebe-i vilâyet-i Anadolu defteri, 1995: 223; Güngör, 2007: 21, 56-57, 88-90; Balya Kaymakamlığı Köylere Hizmet Götürme Birliği Başkanlığı, 2008: 1-27, 42-48). Balya sahip olduğu bu özelliği ile çekim merkezi olmuştur diyebiliriz.

²⁵ Balya nahiyesinin kazaya tahvili konusu, ilk olarak 1893 yılında, Hüdavendigar vilayetine tabi bazı kazaların nahiyeye, bazı nahiyelerin de birleştirilerek kaza yapılmasına ilişkin izin talebi kapsamında gündeme gelmiştir. Bu belgeye göre Balya nahiyesinin İvrindi nahiyesi ile birleştirilerek kaza yapılması düşünülmüştür (DH.MKT.128-12). 1896 yılında talep hükümete sunulmuş (DH.TMIK.M.23-70) ve 1899 yılında Balya nahiyesi kaza yapılmıştır (DH.MKT.2439-12).

²⁶ Balya'nın nahiyeye statüsünde olduğu 1892 yılında 27.696 olan toplam nüfusu (HVS, 1310: 424), kaza statüsünde olduğu 1907 yılında 52.689'dır (HVS, 1325: 68).

²⁷ Balya'nın nahiyeye statüsünde olduğu 1892 yılında toplam gayrimüslim nüfus (1.260'ı erkek, 1.083'ü kadın olmak üzere) 2.343 (HVS, 1310: 424) iken kaza statüsünde olduğu 1905-1906 yıllarında sadece Rum nüfus (1.025'i erkek, 999'u kadın olmak üzere) 2.024'tür (Şimşir, 2013: 133-134; Şimşir, 2009: 159). 1907 yılında Balya kazasında Rum nüfusun meskûn bulunduğu Toybeleni köyünde 90 hane, Maden-i Hümayun köyünde 158 hane ve Kocapınar köyünde 145 hane bulunmaktadır (HVS, 1325: 200, 218, 239). Rum nüfustaki artış 1906-1914 yılları arasında da sürmüştür.

Balkan savaşları ve sonrasında Balya’da Rum nüfusun durumu

Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında milyonlarca Türk ve Müslüman Osmanlı vatandaşı yerlerini terk etmek zorunda kalmıştır. İttihat ve Terakki hükümeti Bulgaristan ve Yunanistan’dan artarak gelmeye devam eden bu göçmenleri Rumların yoğun olarak yaşadıkları bölgelere yerleştirme politikası izlemiştir. Göçmenlerin kalıcı iskân sahaları arasında Balya kazası da vardır. Rumeli göçmenleri öncelikle gayrimüslim nüfusun yaşadığı Kocapınar ve Toybelen köylerine yerleştirilmiştir (Adın, 1991: 378-387, 456, 479). Uygulanan iskân politikası Rumlar arasında bir korku ve heyecan yaratmış, bu bölgelerden Yunanistan’a yönelik bir Rum göçü başlamıştır (Çetin, 2010: 153). Balya kazasından Yunanistan’a Rum göçü olup olmadığı hakkında bilgimiz olmamakla birlikte firar olaylarının gerçekleştiğini biliyoruz.

Balkan Savaşları Osmanlı Devleti tebaasından olan bazı Rumlar için farklı bir anlam ifade etmiştir. “Ayrılıkçı” olarak niteleyebileceğimiz bu Rum ahali, Bizans’ın mirasçıları olduğu inancıyla savaşı Bizans’ı yeniden canlandırmak için bir fırsat olarak görmüştür. Onları bu düşünceye iten nedenlerden biri Osmanlı Devleti’nin savaştığı devletler arasında yer alan Yunanistan’ın, kurulduğu günden beri Osmanlı Devleti aleyhine topraklarını genişletmiş olmasıdır. (Ahmad, 1999: 94; Güler, 1999: 17; Çakmak, 2004: 17-19). Balkan Savaşları boyunca Yunanistan tarafını tutan tavır ve davranışlar sergileyen bu Rum ahali, savaşın sona ermesiyle birlikte cezalandırılmaktan korktukları için yaşadıkları yerlerden firar etmeye başladılar. Bu firar olaylarının görüldüğü yerler arasında Balya kazası da vardır. Devam eden göç olgusunu karşılıklı olarak çözmek isteyen Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında bir mübadele antlaşması yapıldıysa da bu anlaşma Osmanlı Devleti’nin 28-29 Ekim 1914’te fiilen I. Dünya Savaşı’na katılmasıyla uygulanamamış fakat Yunanistan’ın İtilaf devletlerinin yanında savaşa girdiği 29 Haziran 1917 tarihine kadar yürürlükte kalmıştır (Önder, 1990: 33-59; Çetin, 2010: 157, 165). Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşına girdikten sonra Rum tebaayı askeri nedenlerle yaşadıkları yerlerden çıkarmış ve iç kesimlere göndermiştir (Efiloğlu ve İvecan, 2010: 135; Efiloğlu, 2020: 727-743). Bu uygulama gereği Karesi livasından 19.393 kişilik bir Rum nüfus iç kesimlere sevk edilerek zorunlu iskân bölgelerine yerleştirilmiştir. Rum muhacirler buralarda sürgün cezalarını çekeceklerdir. Bu zorunlu ikamet bölgeleri arasında Karesi livasının denize kıyısı olmayan iç bölgeleri de yer almıştır. Balya kazası da denize kıyısı olmayan iç bölgelerden biridir. Çeşitli nedenlerle bu zorunlu iskân bölgelerine sevk edilen Rumlar arasında (ülke içine veya ülke dışına) firar olayları da görülmüştür (Özdemir, 2007: 74, 89, 98-99). Balya kazasından firar eden Rum ahalinin en azından bir kısmının bu kabil firarilerden olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

Son olarak, 1905-1906-1907 yılları ile 1914 yılı nüfus verilerini karşılaştırdığımızda Balya kazası toplam nüfusunun azaldığını, ancak Rum nüfusun arttığını görürüz²⁸ (Karpaz, 2010: 356-399; Özkan, 2020: 2308). Rum nüfus artışı Balya kazasındaki Rumların firar olaylarını tarihlendirmemize yardımcı olmaktadır. Bu bilgi firar olaylarının 1914 yılı sonrasında gerçekleşmiş olduğunu düşündürmektedir.

Yöntem

Çalışmamızda arşiv taraması, Osmanlı Türkçesi belgelerin okunması, araştırma-inceleme ve belge analizi yöntemleri kullanılmıştır. Cumhuriyet Arşivinde tarama “Balya”, “Balya Rum”, “Balya Rum Emvâl-i Metrûkesi” sözcükleri üzerinden gerçekleştirilmiştir. Tarama sonucunda Balya Rum emvâl-i metrûkesi ile ilgili Cumhuriyet Arşivi Toprak ve İskân Genel Müdürlüğü muhacirin fonunda yer alan ve 59 sayfadan oluşan 10 adet belgeye ulaşılmıştır. 1919-1920 yılları arasını kapsayan bu belgelerin kutu, gömlek ve sıra numaraları, özetleri, her belgenin sayfa adetleri ve tarihleri ekler kısmında (Ek 1’de) sunulmuştur. Belgelerden bazıları günümüz Türkçesi ile ekler bölümünde verilmiştir (Bkz. Ek 2, Ek 3). Belgeler tasnif edildiğinde Rum emvâl-i metrûkesi ve yönetimi ile ilgili çeşitli konuları ele aldığı görülmüştür.

²⁸ Balya kazasında 1914 yılında 33.680 Müslüman, 3.266 Rum, 298 Ermeni ve 3.650 diğer olmak üzere toplam nüfus 40.894’tür (Karpaz, 2010: 356-399; Özkan, 2020: 2308). 1907 yılında 52.689 (HVS, 1325: 68) kişi olan toplam nüfus 40.894’e gerilemiştir. 1905-1906 yıllarında sadece Rum nüfus 2.024 (Şimşir, 2009: 159; Şimşir, 2013: 133-134) kişi olan Rum nüfus 3.266’ya yükselmiştir.

Bulgular ve tartışma

Emvâl-i metrûke

Emvâl-i metrûke, terk edilen mallar (Efiloğlu ve İvecan, 2010: 126), geride bırakılan mallar (Şimşek, 2020: 303) veya sahipsiz emlaklar (Özdemir, 2007: 112) gibi çeşitli anlamlara gelmektedir. Çalışmamızda yer alan emvâl-i metrûke terimi, Balya kazasında firar eden Rumlardan kalma ev, arsa, bağ ve bahçeleri yani terk edilen malları ifade etmektedir²⁹.

Osmanlı topraklarında yaşayan Rumlar 1914 ile 1918 yılları arasında iki tür nüfus hareketliliği ile karşı karşıya gelmişlerdi. İlk olarak, Balkan Savaşlarından sonra Yunanistan'a ve Ege Adalarına göç etmişlerdi. İkinci olarak ise, I. Dünya Savaşı sırasında İtilaf devletleriyle işbirliği yapmaları nedeniyle özellikle sahillere daha iç kesimlere zorunlu göçe tabi tutulmuşlardı. Hem Yunanistan'a göç edenler hem de Trakya ve Anadolu'da askeri nedenlerle yaşadıkları yerlerden çıkarılanlar yanlarına alabildikleri malları götürmüşler, götüremediklerini ise terk etmişlerdi. Böylece terk edilen bu malların idaresi sorunu gündeme gelmişti. (Efiloğlu ve İvecan, 2010: 125-126)

Balya Rum emvâl-i metrûkesi ve yönetimi

İttihat ve Terakki hükümeti, daha önce Ermeni tehciri nedeniyle vilayet ve sancak merkezlerinde Dahiliye Nezaretine bağlı olarak çalışacak 33 emvâl-i metrûke komisyonu oluşturmuş idi. Bunların arasında Karesi (Balıkesir) emvâl-i metrûke komisyonu da bulunmaktadır (Kurt, 2015, 50-51). Bu tecrübeden yararlanan hükümet, Rum emvâl-i metrûkesinin yönetimi için de aynı yolu izlemiştir. Terk ettikleri malları, savaş sonrasında yaşadıkları yerlere dönenlere teslim etmek üzere hükümet, 1916 yılında Rum emvâl-i metrûkesi talimatnamesi çıkarmıştır. Böylece Rum emvâl-i metrûkesi koruma altına almak amaçlanmıştır (Efiloğlu ve İvecan, 2010: 135-136). Bu talimatname gereğince Balya kazasında da bir emvâl-i metrûke komisyonu kurulmuştur. Balya kazasındaki Rum emvâl-i metrûkesini idare etmek üzere kurulan komisyon 4 kişiden oluşmaktadır. Balya kazası kaymakam vekili komisyon başkanı, Balya kazası mal müdürü ve Balya kazası idare meclisinden bir kişi olmak üzere 2 üye ve bir hesap memurundan oluşmaktadır (BCA.272-0-0-10/1-6-3; BCA.272-0-0-10/2-10-5). Komisyon, yazışmalar için kayıt defterleri ve tutanaklar kullanmaktadır. Dahiliye Nezareti komisyonun kullandığı kırtasiye bedelinin makbuz karşılığı ödenebileceği bildirilmiştir (BCA.272-0-0-10/1-7-19). Belgeden kırtasiye bedellerinin dörder aylık dönemler halinde ödendiği anlaşılmaktadır. Balya kazası emvâl-i metrûke komisyonu, Balya kazasındaki Rum emvâl-i metrûkesi ile ilgili çok sayıda karar almıştır. Aldığı kararların nihai olduğunun farkında olan komisyon görevini önemsemiş, hemen her konuda üst makamlara danışmış, görüş, öneri ve izinleriyle karar alma yolunu seçmiştir.

Komisyonun görev sahasındaki işleri sorunsuz yürüttüğü de söylenemez. Zaman zaman hatalar yapıldığı da vakidir. Rum emvâl-i metrûke komisyonları, Dahiliye Nezareti Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi Rum Emvâl ve Metrûke Şubesinin tebligatına uymak zorundaydılar. 24 Şubat 1919 tarihli yazıdan Balya Rum emvâl-i metrûke komisyonu başkan ve üyelerinin, tebligata aykırı olarak 1260 kuruş topladıklarını anlıyoruz. Ancak toplanan miktar hemen geri alınarak Balya Ziraat Bankası şubesine teslim edilmiştir (BCA.272-0-0-10/1-5-11). Bu hata tebligatın yeterince anlaşılmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Belgelerde tesadüf ettiğimiz bir başka sorun ise Rum emvâl-i metrûkesi hasılatının mal sandığından Ziraat Bankası şubelerine teslimi ile ilgili olarak yaşanmıştır. Balya kazasında Rum emvâl-i metrûkesi hasılatından olan 179348 kuruş 3 para, önce Balya kazası mal sandığına emaneten teslim edilmiş ancak 1920 yılı başına gelindiğinde mal sandıklarının nakit mevcutları bulunmaması nedeniyle bu miktarın Balya Ziraat Bankasından ödenmesine imkân bulunamayacağı Karesi Mutasarrıflığına yazıyla bildirilmiştir. Bunun üzerine Karesi Mutasarrıflığı 14 Ocak 1920 tarihinde durumu Dahiliye Nezaretine yazmıştır. Dahiliye Nezaretinden Maliye Nezaretine yazılan 9 Şubat 1920 tarihli tezkereden 179348 kuruş 3 para tutarındaki miktarın, geri dönecek sahiplerine zorunlu olarak bırakılması gerektiğinden bahisle ertelemeyle mağduriyete ve şikâyetlere sebebiyet verilmemesi için adı geçen miktarın Ziraat

²⁹ Rumlardan dâhile sevki başlamasıyla vilayet merkezlerinde emvâl-i metrûke komisyonları kurulmuştur. Rumlardan kalan emlaklar 3 farklı kullanıcı grubunun denetimine altına girmiştir. Bkz. Özdemir, 2007: 112-113.

Bankası Balya şubesine tesliminin sağlanması ve sonucunun bildirilmesi istenmiştir. (BCA.272-0-0-10/2-10-4). Rum emvâl-i metrûkesi hasılatından olan miktarın durumu ile ilgili yazışmalar bu belge ile sınırlı olmakla birlikte Balya'daki Rum emvâl-i metrûke komisyonunun titiz çalışma prensibini bildiğimizden, adı geçen paranın Ziraat Bankası Balya şubesine teslim edildiğini tahmin ediyoruz. Arşiv belgelerinde Balya kazası Rum emvâl-i metrûkesinin mevcudu ile ilgili ayrıntılı bilgiler de yer almaktadır. Dahiliye Nezareti Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi Rum Emvâl-i Metrûke Şubesinden gelen 11 Eylül 1919 tarihli emirnameye cevaben Karesi Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine yazılan 25 Kasım 1919 tarihli yazıda, Balya kazasındaki bütün Rum emvâl-i metrûkesinin 224 hane ve dükkândan ibaret olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bunlardan 88 hane ve dükkânın icara verilmiş durumda olduğu; oturmaya elverişli olduğu halde 26 hanenin halen boş olduğu, geriye kalan 110 hane ve dükkân kısmen ya da bütünüyle tamir edilmedikçe iskân edilemeyecek (oturulamayacak) durumdadır (BCA.272-0-0-10/1-8-1). Ayrıca 26 Ağustos 1919 tarihli bir başka belgede metruk 110 hanenin Balya kazasından Yunanistan'a firar eden Rumlardan geriye kaldığı ifade edilmiştir (BCA.272-0-0-10/1-5-11; BCA.272-0-0-10/1-7-18). Bu belge Balya kazasından firar eden Rumların nereye gittiklerini açıkça ifade etmesi bakımından büyük önem arz etmektedir. Rumların terk ettiği 224 hane ve dükkânın Balya kazasının nispeten küçük yerleşim birimlerinden oluştuğu göz önüne alındığında önemli bir yekûn tutuğunun söyleyebiliriz. 88 hane ve dükkânın icara verilmiş olması ise Rumlara ait emvâl-i metrûkenin kazanın sosyo-ekonomik yapısına katkı verebilecek durumda olduğunu göstermektedir. Boş haneler ve esaslı bir tamire muhtaç durumda olan hane ve dükkânlar ise koruma maaliyetleri, tamir (bakım-onarım) masrafları bakımından Balya'daki Rum emvâl-i metrûke komisyonunun iş yükünü arttıran konular olarak değerlendirilebilir.

8 Eylül 1919 tarihli belgeye göre, Balya'daki Rum emvâl-i metrûke komisyonu, yukarıda zikredilen 110 hanenin durumu ile yakından ilgilenmiş görünmektedir. Balya kaymakamlığından bu hanelerin bakımsızlık nedeniyle harap olmaya başladıkları ve daha fazla harap olmadan korunmasına yönelik tedbirler kapsamında ücretli bir bekçinin istihdam edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu konu ile ilgili olarak Dahiliye Nezareti Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesinden Karesi Mutasarrıflığına yazılan yazıda; ücretli bir bekçi istihdamının emvâl-i metrûke mevzuatına uygun olduğu, ancak 110 hanenin mevcut durumunun, bekçiye ne kadar bir ücret verilebileceğinin ve kaynağının nereden sağlanacağına, daha önce bu amaçla bir bekçi istihdam edilip edilmediğinin, edildi ise ne kadar bir ücret verildiğinin makama bildirilmesi gerektiği cevabı verilmiştir (BCA.272-0-0-10/1-5-11). Bu soruların bazılarının cevaplarını başka belgelerde bulabilmek mümkündür. Önceleri istihdam olunan bekçiye 600 kuruş ve aylık 350 kuruş ücret verilmiştir. Ancak Ekim 1919'a gelindiğinde bekçiye aylık en azından 1000 kuruş ücret verilmesi lazım geldiği ve böyle bir paranın ise ödenemeyeceği ifade edilmiştir. Çünkü emvâl-i metrûke gelirlerinin halihazırda aylık 3000 kuruştan ibaret bulunduğu, bu nedenle Rumlara ait binaların ve akarların polis memurlarınca korunması yolunun düşünüldüğü Balya kaymakamlığı tarafından (8 Ekim 1919 tarihli yazıyla) Karesi Mutasarrıflığına, Karesi Mutasarrıflığından da Dahiliye Nezaretine bildirilmiştir. Dahiliye Nezaretinden gelen cevapta; ayrıntılarıyla açıklanan bir dizi iş ve işlem yapılması gerektiği, bu işlemler yapıncaya değin de Rum şahıslara ait binaların ve akarların sökülüp götürülmemesi için Balya zabıta memurlarının, Balya kazası emvâl-i metrûke komisyonu başkan ve üyelerinin nöbetleşe teftişte bulunmaları gerektiği bildirilmiştir (BCA.272-0-0-10/1-8-1). Bu yazışmalardan Rumlardan geriye kalan malların korunmasına yönelik her türlü tedbirin düşünüldüğü, uygulamaya sokulduğu anlaşılmaktadır.

20 Ağustos 1919 tarihli belgede ise Balya kazasındaki Rum emvâl-i metrûkesi kapsamındaki metruk hanelerin tamiratına yapılan harcama cetveli verilmiştir. Balya kazası Rum emvâl-i metrûke komisyonu hesap memuru harcamanın ayrıntılı bir dökümünü hazırlamıştır. Harcama miktarı keşifnamelere, komisyon kararına ve tasdiklenmiş senetlere dayanılarak belirlenmiştir. Harcama cetvelinde harcama yapılan hanenin numarası ve hanenin ilk sahibi olan Rum'un adı, harcama miktarı ve açıklamalar yer almaktadır. Yekunu 2110 kuruş olan harcama 1919 yılı mayıs ayı gelir ve gider kaleminden karşılanmıştır. Yapılan harcama emvâl-i metrûkesi olan Rumlara ait gelirden düşülmüştür (272-0-0-10/1-5-21). Metruk hanelerin tamiratına veya yapılan diğer iş ve işlemlere ait bilgiler ayrıntılı olarak yazılmıştır. Belgede Balya kazasındaki metruk hanelerin ilk sahibi olan Rumların çoğunluğunun erkek olduğu ancak arada kadın malik de bulunduğu ve hanelerin icara verildiği görülmektedir. (Bkz. Ek 2). 19 Mayıs 1919 tarihli bir başka belgede Balya kazası Rum emvâl-i metrûke komisyonu idare heyetinin

hazırlamış olduğu gelir-gider cetveli verilmiştir (Bkz. Ek 3). Balya kazası Rum emvâl-i metrûkesi gelir-gider cetveli 1919 yılı mart ve nisan aylarına aittir (BCA.272-0-0-10/1-6-3). Ek 3'te de görüleceği üzere emvâl-i metrûke kapsamındaki harcamalar ve elde edilen gelirler yine ayrıntılı açıklamalarıyla birlikte verilmiştir. Buna göre komisyonun işini çok önemseydiği anlaşılmaktadır. Komisyon başkan ve üyelerinin birer devlet memuru olduğu düşünüldüğünde hesap verebilirlik kaygısının öne çıktığını söyleyebiliriz. Emvâl-i metrûke gibi akçalı ve vebali olabilecek konularda hassas davranıldığı görülmektedir.

Balya kazasında mevcut Rum emvâl-i metrûkesinden icarda bulunan hanelere ne gibi iş ve işlemler yapıldığı da belgelere yansımıştır. Balya emvâl-i metrûkesinden 33 numaralı olarak tanımlanan hanenin tamir edilmesi gündeme geldiğinde Balya kazası Rum emvâl-i metrûke komisyonu önce keşif yaptırmış, ardından düzenlenen keşif-name gereğince biriken icar bedelinden 500 kuruş harcanmak suretiyle tamir edilmesine karar vermiştir (21 Ekim 1919). Komisyonun kararını haneyi harap halden kurtarmaya yönelik bir adım olarak değerlendiren ve usulüne uygun bulan Karesi Mutasarrıflığı gerekli iznin verilmesi için Dahiliye Nezaretine başvurmuştur. Gelen cevapta adı geçen hane ile ilgili (hangi tarihten itibaren yıllık kaç kuruşla icara verildiği, müstecir ve hane sahibinin isimleri gibi) bazı sorulara cevap verilmesi ve tamire yönelik keşifnamenin ayrıntılarının gönderilmesi istenmiştir (BCA.272-0-0-10/1-8-3). Balya kaymakamlığına 7 Ekim 1919 tarihinde yazılan dilekçelerden hane sahibinin Yorgi Kondemya adında bir Rum olduğu, tamire yönelik keşifnamenin Belediye Kalfası Mehmet kalfa tarafından yapıldığı ve yapılan keşifte hanenin tamiri için (kiremitlerinin aktarılması, oluk tamiri ve işçilik bedeli olmak üzere) 550 kuruş bir maliyet ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Balya kaymakamlığından 21 Ocak 1920 tarihinde Karesi Mutasarrıflığına yazılan tahriratta ise Balya kazası emvâl-i metrûkesinden 33 numaralı hanenin müstecirinin Ayşe Hanım olduğu ve yıllık 600 kuruş bedel ile icar edildiği belirtilmiştir. Karesi Mutasarrıflığı da Dahiliye Nezareti'nin istediği bilgileri 26 Ocak 1920 tarihinde nezaret makamına göndermiştir. Dahiliye Nezareti 15 Şubat 1920 tarihinde, birikmiş icar bedelinden 550 kuruş harcanmak suretiyle 33 numaralı hanenin tamir edilmesine izin vermiştir (BCA.272-0-0-10/2-10-5). Bu belgeden Rum emvâl-i metrûkesi kapsamındaki tek bir hanenin tamir edilmesi için uzun ve ayrıntılı bir yazışma sürecinin takip edildiğini; her yapılan iş ve işlemin devletin ve emvâl-i metrûke sahibinin zarara uğratılmadan yapılması için gerekli hassasiyetin gösterildiğini anlıyoruz. Yapılan iş ve işlemlerin birinci derece sorumlusu olan Balya Rum emvâl-i metrûkesi komisyonunun üst makamlarıyla sürekli iletişim halinde olduğunu da görmekteyiz.

İncelediğimiz diğer bir belgede Balya kazasının Mancılık köyünde bulunan ve Balya Rum emvâl-i metrûkesinden olan bir su değirmeni konu edilmektedir. Değirmen bir mukavelename ile icara verilmiştir. Müsteciri kapak tahniye taşının zamana bağlı aşınma neticesi parçalanmış halde olduğunu ve bu nedenle değirmenin çalışamaz durumda olduğunu ifade ederek, mukavelename gereği tamiri için inceleme yapılmasını Balya Kaymakamlığından istemektedir. Balya kazası Rum emvâl-i metrûke komisyonu yaptığı incelemede, taşın yenisini satın almak için 50 liraya ihtiyaç bulunduğunu tespit etmiştir. Balya Kaymakamlığı da gerekli iznin verilmesi için 27 Eylül 1919 tarihli yazı ile Karesi Mutasarrıflığına, Karesi Mutasarrıflığı da 4 Ekim 1919'da Dahiliye Nezaretine başvurmuştur. 19 Ekim 1919 tarihinde gelen cevapta yapılacak iş ve işlemler hakkında yeterli bilgi verilmediği için ayrıntılı bir araştırma yapılması istenmiş, sonra da mevcut mevzuata uygun olmak şartıyla kararı Balya kazası Rum emvâl-i metrûke komisyonunun vermesi gerektiği bildirilmiştir (BCA.272-0-0-10/1-6-7). Bu belgeden Balya Rum emvâl-i metrûkesinin sadece Rum nüfusun yoğun bulunduğu Kocapınar, Maden-i Hümayun, Toybelen gibi köyler ile sınırlı tutulmaması gerektiğini öğrenmekteyiz. Mancılık köyü tarihsel olarak yerleşik Rum nüfusunun bulunmadığı bir yeridir. Ancak Balya-Karaaydın Madeni Anonim Şirket-i Osmaniyesi Mancılık'taki linyit kömürü madenini işletmektedir. Şirket daha ziyade Rum personel istihdam ettiği için madenin işletilmeye başlamasıyla birlikte Mancılık'ta da Rum nüfus bulunmaya başlamıştır. Rum emvâl-i metrûkesinin bulunduğu yerler arasında maden faaliyeti nedeniyle Mancılık köyünün yer alması, Balya kazasının maden çıkarılan diğer köylerinde de benzer bir durum olabileceğini akla getirmektedir.

Bir başka belgede ise Balya kazasından Yunanistan'a firar eden Rumlara ait emvâl-i metrûkeden vergi tahsilinin nasıl yapılması gerektiği açıklanmaktadır. Balya kazasından Yunanistan'a firar eden Rumlara ait emvâl-i metrûkenin vergi borçları, geride bıraktıkları ve bu nedenle maliye hazinesinde alacak

hesabında tutulan 28363 kuruş 20 para miktarındaki meblağdan Tahsil-i Emvâl Kanunu maddelerine uygun olarak ödenecektir (BCA.272-0-0-10/1-7-18). Bu belgeden Rumlardan kalan emvâl-i metrûkenin, geri döndüklerinde ödenmek üzere maliye hazinesinde alacak hesabında tutulmak suretiyle koruma altına alındığını öğrenmekteyiz.

Balya kazası Rum Emvâl-i metrûke komisyonunun idaresindeki emvâl-i metrûkenin korunmasına azami dikkat ettiğini, bu noktada lazım gelen her çareye başvurduğunu yukarıda örneklerle açıklamaya çalıştık. Yine bu uygulamalardan biri olarak Balya kazası Rum emvâl-i metrûke komisyonu, Rum emvâl-i metrûkesine ait olup sahipleri bilinmeyen ve çalışmadığında kullanım dışı kalma ihtimali olan cihazları ihtiyaç sahiplerine dağıtma kararı almıştır³⁰. Komisyon aldığı kararı Balya kaymakamlığının 11 Aralık 1919 tarihli yazısıyla Karesi Muhacirîn Müdürlüğüne iletilmiş, orası da durumu Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumisine bildirmiştir. Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumisi Hamdi Bey, Karesi Muhacirîn Müdürlüğüne 29 Aralık 1919 tarihli cevabında şöyle demiştir: “Dikiş makinelerinin değerlerini bütünüyle kaybetmemesi için muhtaç kadınlara dağıtılması uygundur. Ancak daha sonra dikiş makinelerinin hak sahiplerinin veya makinelerin satın alındığı şirketçe bazı haklı sebeplerle hakkın istemesi gibi durumların ortaya çıkması ihtimaline karşı Balya kazası emvâl-i metrûke komisyonu bir teslim tutanağı düzenlenmelidir. Teslim tutanağında dikiş makinelerinin mevcut durumları ile sayı ve numaraları yer almalı ve tutanak saklanmalıdır. Ayrıca bu teslim tutanağı (gerektiğinde eksiksiz iade edileceğini ve iade edilememesi halinde gerçek değeri üzerinden tazminat ödeneceğini belirten) bir taahhüt senedine eklenmeli, hatta olabiliyorsa güvenilir bir kefil istenmelidir. Komisyon makineleri en fazla ihtiyaç duyan kadınlara dağıtmalı ve dağıtım tasdikli 2 cetvel ile kayıt altına alınmalıdır.” (BCA.272-0-0-10/1-8-10). Bu belgeden Rum emvâl-i metrûkesinin emanet olduğu, zamanı geldiğinde sahibine iade edilmesi gerektiği düşüncesini ve bunun Osmanlı devlet teşkilatı görevlilerinde nasıl karşılık bulduğunu açık bir şekilde anlamaktayız. Ayrıca komisyon aldığı kararlarda ve bu kararların uygulanmasında herhangi bir hak kaybına neden olmamak için hukukilik, yasal dayanak, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerini gözetmeye özen göstermiştir.

Sonuç ve öneriler

Cumhuriyet Arşivi Toprak ve İskân Genel Müdürlüğü fonundaki Balya kazası Rum emvâl-i metrûke belgeleri incelendiğinde, bu belgelerin tamamının Rum emvâl-i metrûke talimatnamesine göre Balya kazasından Yunanistan’a firar eden Rumlardan kalan emvâl-i metrûkenin korunmasına yönelik olduğu görülmektedir.

Osmanlı Hükümeti, Balkan Savaşları sonrasında ve Birinci Dünya Savaşı sırasında firar eden Rumlardan kalan malları korumak için 1916 yılında Rum emvâl-i metrûke talimatnamesi çıkarmıştır. Bu talimatnameye göre oluşturulan Balya kazası Rum emvâl-i metrûke komisyonu işleyiş, aldığı kararlar ve kararları uygulamada talimatname hükümlerine uygun hareket etmiştir.

Balya kazası Rum emvâl-i metrûke komisyonu, Rumlardan kalan malların korunması için gerektiğinde inceleme ve araştırma, bekçi ve zabıta gibi görevlileri koruma işine sevk etme, hatta nöbetleşe teftiş etme gibi eylemleri gerçekleştirmiştir. Komisyon, Rum emvâl-i metrûkesi hasılatından olan paranın ve icar bedellerinin takibini titizlikle gerçekleştirmiştir.

Komisyon kararıyla Rumlardan kalan hane ve dükkanlardan oturulabilecek durumda olanlar kiraya verilmiş, oturulamaz durumda olanlardan ilk sahibine ulaşılabilenler ise tamir ettirilmiştir. Tamir süreci de liyakat sahibi kişilere keşif yaptırmak suretiyle gerçekleştirilmiştir. Tamir edilemez durumda mal ve eşyalar ise yenileriyle değiştirilmiştir.

³⁰ Komisyonun aldığı bu kararın gerekçesi şu şekilde oluşmuştur: Bazı muhtaç kadınlar, Balya kazasına bağlı Karaaydın köyü Rum emvâl-i metrûkesine ait olup ilk sahipleri bilinmeyen, biri ayaklı diğeri el ile çalışan ve sadece melikleri bulunmayan 2 dikiş makinesinin daha önce olduğu gibi bu kez de kendilerine verilmesini komisyondan talep etmiştir. Talebi görüşen komisyon, makinelerin çalıştırılmadıkları için zamanla paslanarak kullanım ömürlerini büsbütün yitireceklerini göz önünde tutarak bu cihazların ihtiyaç sahibi kadınlara dağıtılması yönünde karar almıştır.

Komasyon yaptığı tüm iş ve işlemlerle ilgili ayrıntılı gelir-gider cetveli hazırlamış ve üstlerine sunmuştur. Komasyonun sorumluluğu altına verilmiş Rum emvâl-i metrûkesini korumak adına lazım gelen her çareye başvurdukları görölmektedir.

Komasyon üzerine aldığı önemsemiş ve hemen her işini üst makamlara danışarak, onların görüşlerini ve izinlerini alarak gerçekleştirmiştir. Sonuç olarak Balya kazası Rum emvâl-i metrûke komasyonu Rum emvâl-i metrûkesini başarılı bir şekilde yönetmiştir diyebiliriz.

Balya kazası Rum emvâl-i metrûke komasyonu, tüm bu iş ve işlemleri Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan ağır bir yenilgiyle ve koşulları ağır bir mütareke imzalayarak çıktığı, asayiş ve güvenlik sorunlarının giderek arttığı bir dönemde uygulamaya çalışmıştır. Bu anlamda titiz ve duyarlı bir şekilde davrandıklarını söyleyebiliriz.

Kaynakça

- 166 numaralı muhâsebe-i vilâyet-i Anadolu defteri (937/1530) : Hudâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livâları. (1995). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- Adın, H. (1991). *Tarih, coğrafya ve sosyolojik yönden Balya, Ilıca, Şamlı yöreleri*. Uğur Ofset Matbaa.
- Ağan, A. ve Polat Pekmezci, I. (2023). Tarsios vadisinde bir savunma yapısı: Ergasteria (Kadıköy) kalesi. *Online Journal of Art and Design*, 11 (5), (Special Issue), 625-637.
- Ahmad, F. (1999). *İttihatçılıktan Kemalizme* (F. Berktaş, Çev.). Kaynak Yayınları. (1. Bs. 1985'te yayımlanmıştır).
- Akşar, A. (2008). *Eskiçağ literatüründe Mysia: Coğrafya, kentler ve kültür*[Yüksek lisans tezi]. Balıkesir Üniversitesi.
- Altunbay, M. (1998). *15-18. Yüzyıllar arasında Osmanlı Devleti'nde madenler ve madencilik*[Yüksek lisans tezi]. Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Altunbay, M. (2002). Klasik dönemde Osmanlı'da madencilik. *Türkler* (c.10, s. 1464-1484). Yeni Türkiye Yayınları.
- Aykut, Ş. N. (2002). Osmanlı sikkeleri. *Türkler* (c.10, s. 1528-1561). Yeni Türkiye Yayınları.
- Balya Kaymakamlığı Köylere Hizmet Götürme Birliği Başkanlığı. (2008). *Geçmişten geleceğe Balya*. (1. Bs.). Kültür Yayınları.
- Bayraktaroğlu, Ş. ve Gültekin, E. (1979). Balya kurşun madenleri üzerinde Fransız emperyalizmi-Balya'nın sosyo-ekonomik yapısı ve madenin dünü-bugünü. *Ülke*, 9, 146-167.
- BCA.272-0-0-10/1-5-11
- BCA.272-0-0-10/1-5-21
- BCA.272-0-0-10/1-6-3
- BCA.272-0-0-10/1-6-7
- BCA.272-0-0-10/1-7-18
- BCA.272-0-0-10/1-7-19
- BCA.272-0-0-10/1-8-1
- BCA.272-0-0-10/1-8-3
- BCA.272-0-0-10/1-8-10
- BCA.272-0-0-10/2-10-4
- BCA.272-0-0-10/2-10-5
- BOA.ADVN.MKL.15-33
- BOA.C.ADL.97-5867
- BOA.C.DRD.56-2800
- BOA.DH.MKT.1562-11
- BOA.DH.MKT.2233-45
- BOA.DH.MKT.128-12
- BOA.DH.MKT.2439-12
- BOA.DH.TMIK.M.23-70
- BOA.HH.d.19738
- BOA.İE.ML.104-9847
- BOA.KK.d.63

BOA.MAD.12908

BOA.ML.EEM.216-18

BOA.MVL.45-24

BOA.NFS.d.1208

BOA.TS.MA.e.1213-39

BOA.TS.MA.e.1216-43

BOA.TS.MA.e.1220-40

BOA.TS.MA.e.1220-50

BOA.TS.MA.e.1222-51

BOA.TS.MA.e.1265-65

BOA.TT.d.59

Bülbül, İ. (2010). Balya-Karaaydın maden şirketi işçileri (1901-1922). *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13 (24), 227-240.

Çakar, E. (2002). Kanuni Sultan Süleyman kanun-nâmesine göre 1522 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun idarî taksimatı. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (1), 261-282.

Çakmak, Z. (2004). *Batı Anadolu'da (İzmir ve havalisinde) Rumların faaliyetleri (1919-1922)*[Doktora tezi]. Fırat Üniversitesi.

Çetin, N. (2010). 1914 Osmanlı-Yunan nüfus mübadelesi girişimi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 149-172.

Çokona, A. (2017). *20. yüzyıl başlarında Anadolu ve Trakya'daki Rum yerleşimleri*. Literatür Yayınları.

Darkot, B. ve Tuncel, M. (1981). *Marmara bölgesi coğrafyası*. İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları.

Demircan, H. (2000). *Osmanlı klasik dönemi Biga tarihi*[Doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.

Dumankaya, O. (2019). Pericharaxis/Ergasteria'dan Propontis'e: Kuzey Mysia'nın antik çağ ticaret rotaları üzerine yeni gözlemler. Oktay Dumankaya (Ed.). *Çağlar boyunca üretim ve ticaret: Prehistorya'dan Bizans dönemine içinde* (ss. 579-594). Bilgin Kültür Sanat Yayınevi.

Dündar, R. (2013). 59 Nolu tahrir defterine göre Biga sancağında yerleşim ve nüfus. *The Journal of Academic Social Science Studies (JASS)*, 6 (2), 1131-1167.

Efiloğlu, A. (2020). Ayvalık Rumlarının tehciri. *History Studies*, 12 (3), 727-743.

Efiloğlu, A. ve İvecan, R. (2010). Rum emvâl-i metrûkesinin idaresi. *History Studies*, 2 (3), 125-146.

Gençlik ve Spor Müdürlüğü [Balya Gençlik ve Spor İlçe Müdürlüğü]. (1989). *Balya ilçesi*. (1. Bs.). MEB Gençlik ve Spor Müdürlüğü.

Güler, A. (1999). *Dünden bugüne Yunan-Rum terörü*. Ocak Yayınları.

Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi (HVS), 1310.

Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi (HVS), 1313.

Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi (HVS), 1314.

Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi (HVS), 1315.

Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi (HVS), 1316.

Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi (HVS), 1317.

Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi (HVS), 1318.

Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi (HVS), 1319.

Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi (HVS), 1324.

Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi (HVS), 1325.

Karaman, İ. S. (2019). *Perikles dönemi ve Atina*[Yüksek lisans tezi]. Kırklareli Üniversitesi.

Karpat, K. (2010). *Osmanlı nüfusu, 1830-1914*. Timaş Yayınları.

Kaya Zenbilci, İ. (2018). Orta Çağ'a ait bir yazıhane/nakkaşhane örneği olarak Konstantinopolis'teki Galakrenai Manastırı ve Gregorios Nazianzenos'un liturjik homiliye kopyası: Vat. Gr. 463. *Journal of Social And Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 5 (29), 3881-3894.

Kıpçak, R. M. (1974). *50. yılda Balıkesir*. (1. Bs.). Ticaret Odası Yayını.

Koç, T. (2000). Balya çevresinin (Balıkesir) jeomorfolojisi. *Türk Coğrafya Dergisi*, 35, 203-221.

Koç, T. (2002). Araovacık-Danışment (Çanakkale-Balıkesir) çevresinin jeomorfolojisi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, 1-19.

Korkmaz, Ş. (2005). Tanzimat sonrası Çanakkale'nin idari ve nüfus yapısı. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 3, 108-136.

Kovenko, V. (1940). Balya kurşun madenleri. *Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası*, 4 (21), 5.

- Köreken, F. (1997). *731 Numaralı Cezayir eyaleti timar defterinin değerlendirilmesi (I.Ahmed dönemi)*[Yüksek lisans tezi]. İnönü Üniversitesi.
- Körpe, R. (2011). Son arkeolojik bulgular ışığında Aziz Paulus'un ikinci kutsal görev gezisinde Troas yolculuğu. *Selevcia ad Calycadnum*, 1, 51-75.
- Kurt, Ü. (2015). Emvâl-i metrûke ve tasfiye komisyonlarının yapısı ve işlevi. *Toplumsal Tarih*, 259, 50-58.
- Mete, Z. (1992). *Bursa darbhâne ve rüsûm-ı ihzâriye mukata'ası teftiş defteri*[Yüksek lisans tezi], İstanbul Üniversitesi.
- Mutaf, A. (1997). *Salnâmelerde Karesi sancağı (1847-1922)*. (1. Bs.). Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları.
- Orhan, İ. (2004). *Ergama (Gökçeyazı) ovası ile Manyas ovası arasında kalan Kocaçay (Balıkesir) vadisinin jeomorfolojisi*[Yüksek lisans tezi]. Balıkesir Üniversitesi.
- Öden, Z. G. (1999). *Karesi beyliği*. (1. Bs.). Türk Tarih Kurumu.
- Öncel, B. (2016). *Jeomorfolojik özelliklerin arazi kullanımına etkileri: Balya ilçesi örneği*[Yüksek lisans tezi]. Balıkesir Üniversitesi.
- Önder, S. (1990). *Balkan devletleriyle Türkiye arasındaki nüfus mübadeleleri (1912-1930)*[Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Özdamar, T. (2022). *Osmanlı madenlerinde Fransız sermayesi ve Galata bankerleri ortaklığı: Balya-Karaaydın, Kesendire ve Karasu şirketleri*[Doktora Tezi]. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- Özdemir, M. (2007). *I. Dünya savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan göç hareketleri*[Doktora Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Özkan, K. (2020). Resmî istatistiklere göre Yunan işgalinin Balıkesir ve çevresinde neden olduğu tahribat. *Belgi Dergisi*, 2 (20), 2293-2321.
- Öztürk, İ. (2016). Biga Sancağı'nda XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıl başlarında asayiş bozukluğu. *21.Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 5 (14), 207-222.
- Parlak, C. C. (2017). *Tanzimat döneminde Biga sancağı yörükleri*[Yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Sahillioğlu, H. (1958). *Kuruluşta XVIII. asrın sonlarına kadar Osmanlı para tarihi üzerinde bir deneme*[Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi.
- Sevin, V. (2016). *Anadolu'nun tarihi coğrafyası I*. Türk Tarih Kurumu.
- Su, K. (1939). *Balıkesir madenleri*. (1. Bs.). Resimli Ay Matbaası.
- Şemseddin Sami, (2010). *Kamus-ı Türkî*. (P. Yavuzarslan, Haz.). Türk Dil Kurumu
- Şimşek, S. (2020). Ermeni malları (emvâl-i metrûke) hakkında yapılan ilk düzenlemelerin hukuki açıdan tahlili. *Adalet Dergisi*, 65, 301-333.
- Şimşir, N. (2009). Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Balya Kazası'nın demografik durumu. *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 8/Yaz, 155-172.
- Şimşir, N. (2013). *Balıkesir şehri ve tarihi araştırmaları*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Tekin, O. (2002). Başlangıcından Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar Türk devletlerinin sikkeleri. *Türkler* (c.5, s. 788-803). Yeni Türkiye Yayınları.
- Türk, M. (2019). *Balıkesir çevresinde Hadrianoutherai örneğinde Eskiçağ kentleri*[Doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Umar, B. (1993). *Türkiye'deki tarihsel adlar*. İnkılâb Kitabevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri*. Türk Tarih Kurumu.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2000). *Karesi Vilayeti Tarihçesi*. Petek Ofset.
- Yurtoğlu, N. (2019), *Cumhuriyet Türkiye'sinde maden işletmeciliği ve maden politikaları (1923-1960)*. Siyasal Kitabevi.
- Yüzbaşı İshak Hakkı Bey, (1997). *1920'de Balıkesir*. (1. Bs.). Alem Basımevi.
- 7 Haziran 2023 tarihinde kelimeler.gen.tr adresinden erişildi.
- 10 Ağustos 2023 tarihinde harita.gov.tr/uploads/files/products/Balıkesir-mulk-idare-il-haritası-1461.pdf adresinden erişildi.
- 4 Mayıs 2023 tarihinde <http://hdl.handle.net/11543/1191> adresinden erişildi. Eski harfli Türkçe haritanın TBMM kütüphanesi açık erişim koleksiyonundaki künyesi: Balıkesir [Harita]. (1327). Erkan-ı Harbiye-i Umumiye.

Etik kurul onayı

Arşiv araştırması olması sebebi ile bu araştırma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Ekler: Arşiv belgeleri

Ek 1: Araştırmada kullanılan Cumhuriyet Arşivi Toprak ve İskân Genel Müdürlüğü (Muhacirin Fonu) fonundaki Balya Rum Emvâl-i Metrûkesi ile ilgili belgeler

Fon Kodu	Kutu-Gömlük-Sıra No	Belge Özeti	Sayfa sayısı	Tarih
272-0-0-10	1-5-11	Firari Rumlardan Balya'da metruk hanelerin muhafazasını sağlamak için gerekli tedbirlerin alınması.	5	08.09.1919
272-0-0-10	1-5-21	Balya ve Burhaniye kazaları Rum emvâl-i metrûkesi için fazla masraf yapılmayarak, muamelatın iç genelge prensiplerine göre yürütülmesi.	6	30.09.1919
272-0-0-10	1-6-3	Edremit ve Balya kazalarına ait Rum emvâl-i metrûkesine ait cetvellerin komisyonca tasdik edilerek gönderilmesi.	8	06.10.1919
272-0-0-10	1-6-7	Rum emvâl-i metrûkesinden Balya kazasının Mancılık köyündeki su değirmeninin tamiri için tetkikat yapılması.	5	19.10.1919
272-0-0-10	1-7-18	Balya kazasından Yunanistan'a firar eden Rumlara ait emvâl-i metrûkeden alınacak vergilerin tahsili.	4	07.12.1919
272-0-0-10	1-7-19	Balya kazası Rum Emvâl-i Metrûke Komisyonu'nun kullandığı kırtasiye bedelinin makbuz karşılığı ödenebileceği.	5	07.12.1919
272-0-0-10	1-8-1	Balya kazası Rum emvâl-i metrûkesine ait bina ve dükkanların muhafaza ve tamiri.	5	10.12.1919
272-0-0-10	1-8-3	Balya kazasındaki Rum emvâl-i metrûkesinden olan evlerin tamiri.	5	14.12.1919
272-0-0-10	1-8-10	Balıkesir'in Balya kazasına bağlı Karaaydın köyü Rum emvâl-i metrûkesine ait dikiş makinelerinin muhtaç kadınlara dağıtılması.	4	30.12.1919
272-0-0-10	2-10-4	Gerek Balya ve gerekse Erdek kazalarında Rum emvâl-i metrûke hasilatından olan paraların mal sandıklarından alınarak, Ziraat Bankası şubelerine teslim edilmesi.	5	15.02.1920
272-0-0-10	2-10-5	Balya kazasındaki Yorgi Komdumya'ya ait evin kira bedeliyle tamir ettirilmesi.	7	15.02.1920

Ek 2: Balya kazasındaki metruk hanelerin tamiratına ve satın almalarına yapılan harcamalar

Hane Numarası	Kuruş	Para	Sahib-i evveli	Mülâhazat
4	11	-	İstirati biraderi Lefter	İcar edilen işbu hanelere iradlarından gelir mübayaâ olunmuştur
5	11	-	Bu dahi	“
7	11	-	İstanbullu Dimostes	“
9	11	-	Adalı Satro?	“
11	11	-	İvrindili Gavril	“
12	11	-	Mumbacak Dimitri	“
13	11	-	Demirci Mihal damadı Nikola	“
16	..	-	Kalabak İstavri zevcesi	“
19	11	-	Bozdo oğlu damadı Atanaş	“
42	11	-	Kalarya Mihal	“
34	1400	-	Yorgi Kondemya	Mezkur hanenin duvarı mail-i inhidam olarak tamiri icab etmiş ve belediye kalfasının 7 Mayıs sene 335 tarihli raporu ve komisyonun 13 Mayıs sene 35 tarih ve altmış üç numrolu kararıyla kendi iradından sarfiyat icra edilmek suretiyle tamir olunmuştur.
44	600	-	Yunanlı Mavrik Kosta	Mezkr hanenin solu ve yüzü münhedem olduğundan belediye kalfasının 12 Mayıs sene 335 tarihli raporu üzerine ve komisyonun 13 Mayıs sene 35 tarih ve altmış üç numrolu kararıyla kendi iradından sarfiyat icra edilerek duvar yeniden inşa edilmiştir.
-	2110	-	Yekûn	

Şehr-i mayıs sene 335 irad ve masraf cedvelinden münderiç iki bin yüz on kuruş bâlâda isimleri muharrer eşhasın haneleri tamiratına ve gelir mübayaâtına kendilerine aid iraddan sarf edilmiş ve sütun-ı mahsusada izah edildiği gibi sarfiyat mevcut keşifnamelerle komisyon kararına ve senedât-ı musaddakaya müsteniden icra edilmiştir.

Fi 20 Ağustos sene 330
Hesab Memuru

Ek 3: Balya kazası Rum emvâl-i metrûkesi 1919 yılı mart ayı gelir-gider cetveli

Karesi Livası Balya Kazası Rum Emvâl-i Metrûke idare heyetinin şehr-i mart sene 355 cedveli

Şehr-i sabık-ı yekûn		Şehr-i halî yekûn		Yekûn		Makbuzat	Mulahazat
Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para		
-	-	600	-	600	-	Satılan eşya ve saire esmanından	300: 81 numrolu harab hane enkaz bedeli 300: 211 numrolu harab hane enkaz bedeli
13052	-	5449	-	7603	-	Emlak ve arazi ve saire bedel icarından	-
-	-	-	-	-	-	Emanet	-
-	-	-	-	-	-	Sarfıyat-ı muvakkateden istirdad	-
-	-	-	-	-	-	Hasılat-ı muhtelif	-
13052	-	7603	-	7603	-	YEKÛN	-
-	-	-	-	-	-	Bankaya tevcihat?	-
-	-	-	-	-	-	Bankadan mehuzat?	-
-	-	1631	-	1631	-	Memurîn ve müstahdemin ucuratı mehuzatından?	Mebliğ
-	-	-	-	-	-	Hesab memuru Mustafa Efendi'nin Mart sene 335 maaşına verilen	600
-	-	-	-	-	-	Mart sene 335 kırtasiye bedeli olup Bakkal Mehmet Ağa'ya verilen	60
-	-	-	-	-	-	Hesab memur-ı sabıkı Mustafa Efendi'nin nisan sene 35 on sekiz günlük verilen	360
-	-	-	-	-	-	Hesab memuru Yusuf Ziya Efendi'nin nisan sene 35 on iki günlük verilen	240
-	-	-	-	-	-	Muhafaza memuru Recep Efendi'nin nisan sene 35 27 günlük verilen	321
-	-	-	-	-	-	Nisan sene 335 kırtasiye bedeli olup Bakkal İbrahim Ağa'ya verilen	50
-	-	-	-	-	-	Yekûn	1631
-	-	695	-	695	-	İnşaat ve tamirat	-
-	-	-	-	-	-	Mübayaa olunan kırtasiye ve defatir ve saire esmanı	-
-	-	1867	35	1867	35	Masarif-i müteferrika (eşhasa aittir)	Bakkal Coni ve Dimitri'nin dükkanından satılan eşya-yı bakkaliye dellâliyyesi olup daire-i belediyeye verilen
-	-	-	-	-	-	Eshabına iade olunan mebalîğ	-
-	-	-	-	-	-	Emânât ve ???	-
-	-	-	-	-	-	Sarfıyat-ı muvakkate	-
-	-	4193	35	4193	35	YEKÛN	-

İşbu cedvel mündericatu kuyuda muvafık olduğu tasdik kılındı 19 Mayıs sene 335
 Hesab Memuru
 Mühür
 Reis-i komisyon Kaymakam Vekili
 Mühür

İkinci Dünya Savaşı sonrası Türk ekonomisinde dönüşüm: IMF ve Dünya Bankası'na üyelik süreci ve ilk temaslar (1947-1953)*
Transformation in the Turkish Economy after the Second World War: Membership process to the IMF and the World Bank and first contacts (1947-1953)

Gönderim Tarihi / Received: 03.09.2023

Ceyhun ÖĞRETEN¹

Kabul Tarihi / Accepted: 05.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1354753](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1354753)

ÖZ: Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından Büyük Buhran ve akabinde İkinci Dünya Savaşı, uluslararası ekonomik ilişkileri derinden etkilemiş ve bu dönem birçok siyasi, askeri ve ekonomik değişimleri de beraberinde getirmiştir. Uluslararası ticaretin devamlılığını isteyen Amerika Birleşik Devletleri savaşın yıkıntılarını en aza indirmek ve ekonomik ilişkilere bir soluk olmak için "sabit döviz kurlu" uluslararası bir sistemin kurulmasını istemiştir. Bu doğrultuda henüz savaş sona ermeden 1 Temmuz 1944'te, New Hampshire Eyaleti'nde 44 ülkenin katıldığı bir konferansla kurulması düşünülen yeni sistemin, bir banka ve fonla desteklenmesine karar verilmiştir. Bretton Woods İkizleri olarak anılan Uluslararası Para Fonu (IMF) ile İmar ve Kalkınma Bankası (Dünya Bankası) Amerika Birleşik Devletleri güvencesinde kurulmuş ve faaliyetlerine başlamıştır. Bu çalışmada, İkinci Dünya Savaşı'na girmese bile ekonomisi olumsuz etkilenen Türkiye'nin, siyasi, askeri ve ekonomik yardım arayışları kapsamında Bretton Woods Sistemi'ne dahil olma çabası ve ilk temasları konu edilmektedir. İlk temasların başladığı 1947-1953 yılları arası alınan ekonomik kararlar, Türkiye ile Bretton Woods İkizleri arasında günümüze kadar süren ilişkilerin temelini oluşturması nedeniyle önem arz etmektedir. Türkiye'nin, IMF ve Dünya Bankası'na üyeliği sadece ekonomik bir karar olmayıp aynı zamanda soğuk savaş öncesi Batı Blok'una siyasi ve askeri eklenmenin de başlangıcını oluşturmaktadır. Çalışmada alan yazını, resmî yayınlar ve arşiv belgeleri dışında kamuoyunun bakış açısının yansıtılması maksadıyla süreli yayınlar da incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye ekonomisi, IMF, Dünya Bankası, Demokrat Parti, Adnan Menderes

ABSTRACT: Immediately after the First World War, the Great Depression and subsequently the Second World War deeply affected international economic relations and this period brought many political, military and economic changes. The United States, which wants the continuity of international trade, wanted the establishment of an international system with a "fixed exchange rate" in order to minimize the ruins of the war and to be a breather to economic relations. In this direction, on July 1, 1944, before the end of the war, it was decided to support the new system, which was thought to be established with a conference attended by 44 countries in the State of New Hampshire, with a bank and a fund. The International Monetary Fund (IMF), known as the Bretton Woods Twins, and the Bank for Reconstruction and Development (World Bank) were established and started their activities under the guarantee of the United States. In this study, Turkey's efforts to be included in the Bretton Woods System and its first contacts, within the scope of its search for political, military and economic aid, are discussed. The economic decisions taken between 1947-1953, when the first contacts started, are important because they form the basis of the relations between Turkey and the Bretton Woods Twins. Turkey's membership to the IMF and the World Bank is not only an economic decision, but also the beginning of political and military articulation with the pre-cold war West Bloc. In the study, besides the literature, official publications and archival documents, periodicals were also examined in order to reflect the point of view of the public.

Keywords: Turkish economy, IMF, World Bank, Democratic Party, Adnan Menderes

* Bu çalışma Doç. Dr. Sedef Bulut danışmanlığında Ceyhun ÖĞRETEN tarafından hazırlanan "Tarihsel Açından Türkiye-IMF İlişkilerinin Başlangıç Dönemi (1947-1960)" isimli yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Millî Savunma Üniversitesi Hava Harp Okulu Dekanlığı, Beşerî ve Sosyal Bilimler Bölüm Başkanlığı / Atatürk İlke ve İnkılapları Anabilim Dalı, ogretenceyhun@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3118-9304>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

Until the First World War, the gold standard in the world economy formed the basis of international economic relations. After the Great Depression, trust in this system decreased, and major economies such as England, France and the United States abandoned the gold system. Especially during the Great Depression, the countries' stockpiling of gold is the most important reason for the abandonment of this system. The abandonment of the gold standard has eliminated the possibility of converting the currencies of the countries to each other (convertibility), this situation has created great problems in multilateral balancing in international payments. The preference of states for bilateral agreements in international trade and the application of trade restrictions were one of the reasons for the Second World War.

America, one of the leading states that emerged from the Second World War politically, militarily and economically, wanted to establish a fixed exchange rate system with England in order to prevent payment problems in international trade. In this direction, a conference was convened in New Hampshire, USA, before the war ended. The plans of the British Keynes and the American White were the most discussed proposals at the conference, and the establishment of a bank and fund in both plans was proposed and a decision was taken in this direction. White's views predominated in the founding philosophy of the system. After the signing of the contracts, the Bank for Reconstruction and Development started its activities in June 1946 and the International Monetary Fund (IMF) in March 1947.

Even though it did not participate in the Second World War, Turkey, whose economy was adversely affected, participated in the Bretton Woods Conference in search of political, military and economic aid and tried to organize its economy according to the proposals specified in the contracts. After the signing of the contracts, Turkey realized the first devaluation in its history on September 7, 1946 in order to adapt its economy to the conditions of the IMF and the World Bank, and did not want to leave a possible monetary adjustment to be made by the IMF under the authority of the Fund. After the authorization given by the Turkish Grand National Assembly, the Turkish Ambassador Hüseyin Ragıp Baydur and the Treasury General Manager Sait Naci Ergin signed the agreements between Turkey and the IMF and the World Bank on March 11, 1947, and Turkey's official membership was approved.

Results

After Turkey became a member, first of all, it had negotiations with the World Bank and tried to get a loan. The World Bank wanted to make some investigations in order to be able to lend to Turkey, and accordingly, the Director of the World Bank Loan Department, G. Steavart Mason, E. Harison Clark and William Diamond sent a delegation of three people to Turkey on January 20, 1949. Clark announced that they came upon the invitation of Turkey, one of the countries that will benefit from the economic development program, that they would prepare a report by reviewing the economic situation and that they would decide whether to give credit to Turkey according to this report.

Negotiations between Turkey and the World Bank were carried out in line with the financing of the Turkish Industrial Development Bank, the construction of the Seyhan Dam, silo and port. Despite the examinations and reports of the delegations, the World Bank did not provide any assistance to Turkey until the 1950 elections. Garner's letter to Prime Minister Şemsettin Günaltay in May 1950 summarizes the relations between Turkey and the two institutions between 1947 and 1950. The positive atmosphere after the visits to Turkey is not present in the aforementioned letter.

With the influence of the liberal government program of the DP, which came to power with the 1950 elections, relations with the World Bank intensified, and the DP Government focused on the Seyhan Dam, Port and Silo Construction Projects. First of all, negotiations were held with World Bank officials regarding loan agreements for ports and silos. As a result of the negotiations, a loan agreement of 16.4 million dollars was signed between Turkey and the World Bank on July 7, 1950. 12.5 million dollars of the loan was given for the construction of ports in Istanbul and Samsun with 4.25% interest and for the development of facilities in Haydarpaşa, Izmir and Iskenderun Ports, and 3.9 million dollars of the loan was given for agricultural silos with 3.8% interest. After receiving the loans for the silo and port construction projects, the Industrial Development Bank of Turkey started to take initiatives for the 9 million dollar loan committed by the World Bank, and the World Bank announced that it would send a

delegation to Turkey to examine the financing of the loan. Following the positive report of the World Bank delegation that came to Turkey, a loan agreement of 9 million dollars with 3.75% interest was signed between the World Bank and Turkey on October 19, 1950, to finance imports for the development of private capital. Apart from these loans, the World Bank also provided a 25 million dollar loan with 4.75% interest for the construction of the Seyhan Dam Project on 18 June 1952, and an additional 9 million dollar loan with 4.8% interest for the Turkish Industrial Development Bank on 10 September 1953. In July 1953, it granted a new loan of \$3.8 million in addition to the loan of \$12.5 million for port construction.

With these loans, Turkey was able to obtain loans for all development projects, but the conditions and weight of the loans caused the balance of payments to deteriorate and foreign exchange shortages. This time, the other actor of the Bretton Woods Twins, the IMF, stepped in. In order to overcome the aforementioned economic difficulties, an additional loan agreement of 10 million dollars was signed first from the Fund on 15 July 1952 and then 20 million dollars was made to support the economic development programs. The decrease in the economic welfare experienced between 1950-1953 towards the end of 1953 caused problems in the payment of the loans received, and the IMF presented its first devaluation proposal. However, this proposal was not accepted by Adnan Menderes and the World Bank desk withdrew from Turkey. The first period of relations started with high hopes, but ended with the intervention of the IMF. The economic decisions taken in this period did not reflect positively on the Turkish economy and with the decisions of August 4, 1958, the process leading to the May 11, 1959 consultation started.

Giriş

19'uncu yüzyılın sonu ile Büyük Buhran'a kadar dünyadaki ekonomik ilişkilerde altın standardı geçerli para sistemi olmuş ve ulusal paraların tamamı altına endekslenmiştir. Altın standardı sisteminde ödemeler dengesinde yaşanan açıklar altının borçlu olunan ülkeye ihracına ve altın stokunun azalmasına neden olmuştur. Ülkeler altına göre sabitlenmiş bir oran belirlemiş ve ülkeler arasında sabit kurlu bir sistem tesis edilmiştir (Seyidoğlu, 1998: 544-588).

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ile devletlerin altın stoklaması altın para sistemini olumsuz etkilemiştir. Altın kıtlığına sebep olan bu gelişme altının fiyatının yükselmesine ve enflasyona neden olmuştur (Türkcan, 1982: 2). Bu gelişmeler hem altın rezervlerinin tükenmesine hem de kambiyo denetimi uygulamasına geçişe neden olmuş (Karluk, 1998: 415); İngiltere, ABD ve Fransa gibi büyük ekonomiler altın para sisteminden çıkmayı tercih etmişlerdir (Salvatore, 1986: 1700). Sistemin terk edilmesi paraların konvertibilitesini imkânsız hale getirmiş, uluslararası ödemelerde sıkıntılar ortaya çıkmıştır (Karluk, 1998: 415). Özellikle Nazi Almanya'sının ticari işlemlerde ikili anlaşmaları tercih etmesi ve kısıtlamalara gitmesi başta ABD olmak üzere devletler arasında sürtüşmeler çıkmasına neden olmuş bu da İkinci Dünya Savaşı'na zemin hazırlamıştır (Payer, 1974: 33).

Altın para sisteminin etkileri devam ederken İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi uluslararası mali ve parasal ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Özellikle savaşı yakından yaşayan Avrupa ülkelerinin ekonomileri yıkılmıştır (Güran ve Aktürk, 1999: 30). İkinci Dünya Savaşı'nın en önemli ekonomik sonucu İngiltere'nin ekonomik önderliğinin sona ermesi ve bu boşluğun Amerika tarafından doldurulması olmuştur. ABD, savaşın neden olduğu yıkımı en aza indirmek ve uluslararası ticareti yeniden tesis etmek amacıyla dövizin bir sepetle uluslararası bir para birimine sabitlendiği 'sabit döviz kurları' sistemi üzerinde çalışmaya başlamıştır. Bu doğrultuda ABD ve İngiltere, savaş öncesi ve esnasında yaşanan milli paraların birbirine dönüştürülebilme konusunda yaşanan sıkıntıların tekrar yaşanmaması, ödemeler dengesi problemlerinin önlenmesi ve dış ticaretin genişlemesini teşvik etmek amacıyla Sovyetlerin de dahil olduğu bir uluslararası konferans düzenlemeye karar vermişlerdir (Şanlı, 2002: 15).

Toplanacak konferansta, ABD Hazine Bakanı Harry D. White ile İngiliz John M. Keynes'in sistemleri ön plana çıkmıştır (Alpago, 2002: 23). White, para sistemlerinin güçlendirilmesi, sabit bir kur sistemine geçilmesi için sermaye, yetki ve araçlarla donatılmış Mütteliklerarası bir banka ve bir istikrar fonu kurulmasını teklif etmiştir. White planında fonun izin dışında kambiyo kısıtlamalarının kaldırılması, döviz kurlarının değiştirilmemesi, dış borçların tamamını veya bir kısmının ödememesini yasaklaması en dikkat çekici değişiklikler olarak öne çıkmaktadır (Türkcan, 1982: 2-17). Ayrıca bu sistemde sabit bir döviz kuru sistemi kurulması ve dolar fiyatının altına bağlanması amaçlanmıştır (Uysal, 2004: 7).

İngiliz görüşünü temsil eden Keynes'in planı ise uluslararası bir para birliği sağlanması amacıyla *bancor* adı verilen altın eşiti uluslararası bir para biriminin oluşturulması, alacakların, varlıkların ve borçların eşit olması, ABD ve İngiltere'nin özel ayrıcalığı olan bir para birliği kurularak uluslararası ödemeleri denkleştirebilecek bir merkez bankası rolü oynamasını önermiştir (Alpago, 2002: 24). Keynes'in planında altın sadece hesap birimi olarak kullanılmalıydı (Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 1983: 488), altınla *bancor* satın alınabilmeli, ama *bancor* altına çevirememeliydi (Karluk, 1998: 417). Ayrıca kurulacak birliğin New York'ta olmasını istemiş ve böylece Washington'da olacak bir örgütün ABD etkisinde kalmasını engelleyeceğini düşünmüştür (Öztürk, 2002).

White ve Keynes'in planları 4 Nisan 1944 tarihinde açıklanmıştır. Bu gelişme sonrası 1 Temmuz 1944'te, New Hampshire Eyaleti'nin, Bretton Woods kasabasında başlayan "*Uluslararası Para ve Finans Konferansı*" (Eroğlu ve Eroğlu, 2009), 23 Temmuz 1944 tarihinde fon ve banka oluşturulmasına yönelik kararlar sona ermiştir (Türkcan, 1982: 44).

Konferans'ta Amerika'yı temsil eden White'ın planı kabul edilmiştir (Alpago, 2002: 23). İki plan arasındaki farkı ekonomik sebepler değil Amerika'nın gücü oluşturmuştur. Konferans sonucunda uluslararası para istikrarını sağlayacak Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund-IMF) ile savaştan etkilenen ekonomilerin kalkınması ile gelişmesini sağlayacak Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (World Bank- Dünya Bankası) kurulmasına karar verilmiştir. 27 Aralık 1945'te 29 ülkenin katılımıyla Washington'da, Dışişleri Bakanlığında resmi imza töreni yapılmıştır (Doğan, 1980: 42). 31 Aralık 1945 tarihine kadar altı ülke daha anlaşmayı imzalamış ve üye ülke sayısı 35'e yükselmiştir

(Çarklı, 1947: 74-75). Avrupa'nın bir an önce tekrar imarının sağlanabilmesi amacıyla 1946 yılı haziran ayında İmar ve Kalkınma Bankası, 1947 yılının mart ayında ise IMF faaliyete başlamıştır (Karluk, 1995: 224). Aynı anlaşma metni içinde yer almaları amacıyla "Bretton Woods İkizleri" olarak bilinmektedirler (Eğilmez, 1996: 18). Keynes'in çekincesine rağmen Bretton Woods İkizleri Beyaz Saray'a sadece bir-iki kilometre mesafede Washington'da kurulmuştur (Doğan, 1980: 53).

Anlaşmayla, dolar altına bağlanmış ve 1 ons altın 35 dolara eşitlenmiş ve üye ülke paraları Amerikan doları cinsinden tanımlanmıştır (Erdost, 1982: 56). Fon izni olmadan paranın devalüe ya da revalüe edilmesi engellenmiştir (Alpago, 2002: 25). Böylece IMF ve Dünya Bankası kapitalist ülkelerin denetiminde ticareti yürütmeyi garanti altına almış, IMF ise borçların zamanında ödenmesini sağlamıştır (Danaher, 2005: 16).

Bretton Woods Konferansı'na, İkinci Dünya Savaşı'na girmese de ekonomisi doğrudan etkilenmiş Türkiye Cumhuriyeti de katılım sağlamıştır. Bu makale Bretton Woods Konferansı'na katılan Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Para Fonu ile İmar ve Kalkınma Bankasına katılış sürecini ve bu yönde aldığı ekonomik ve siyasi kararlarını ele almaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye ekonomisi ve 7 Eylül kararları

İkinci Dünya Savaşı'nın ekonomik yıkımından olumsuz etkilenen Türkiye, savaş sonrası sıkıntıların giderilmesi amacıyla siyasi, askeri ve ekonomik yardım arayışına girişmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan yeni dünyanın iki gücü olarak çıkan kapitalist ABD ile sosyalist SSCB, Türkiye'nin yardım alabileceği ülkeler olarak öne çıkmıştır. SSCB'nin 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nı uzatmayacağını bildirmesi, Boğazlar statüsünde değişiklik ve Kars ile Ardahan'ı istemesi Türkiye'nin iki güç arasında Batı Blok'u olarak anılan ABD'ye yakınlaşmasına neden olmuştur (Oran, 2011: 481).

Bu tercihi ekonomik gelişmeler de etkilemiştir. Savaş esnasında Türk lirasının değerinin sabit tutulmaya çalışılması, savaş sonunda parasını devalüe eden ülkeler karşısında liranın değerinin yükselmesine sebep olmuştur. Dünya ticaretinde yaşanan ödemeler dengesindeki negatif eğilim, Türkiye'yi uluslararası para istikrarını sağlamayı ve yıkılan ekonomileri kalkındırmayı vaat eden Batı Blok'u güdümündeki Bretton Woods İkizleri'ne katılmak için girişimlerde bulunmasına neden olmuştur (Doğan, 1980: 52). ABD'nin Bretton Woods Sistemi'nin hamisi olması Türkiye'nin seçiminde önemli bir etkidir.

Türkiye'nin Batı Blok'una entegrasyon anlamına gelen bu hamlesi ve Birleşmiş Milletler'e üyelik süreci iç siyaseti de yakından etkilemiştir (Karput, 2010: 228). Demokrat Parti (DP)'nin doğuşuna giden süreç başlamış ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'ne karşı olan muhalefet belirginleşmiştir. Özellikle toprak sahiplerinin ciddi muhalefetiyle karşılaşan Toprak Reformu Yasa Tasarısı'na başta Adnan Menderes ve Refik Koraltan itiraz etmiş (Eroğul, 2003: 26), ancak yasa 11 Haziran 1945 tarihinde kabul edilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 11 Haziran 1945).

Kanunun yasallaşması sonrasında Adnan Menderes'in başını çektiği Fuat Köprülü, Refik Koraltan ve Celal Bayar'dan oluşan bir grup milletvekili, DP'nin kuruluşuna sebep olacak bir tavrı CHP grubuna vermişlerdir (Avcıoğlu, 1969: 247). Takrirden, anayasanın halkçı ruhuna aykırı olan bazı kanunların değiştirilmesini ve parti tüzüğünde de bu yönde düzenleme yapılmasını istemişlerdir. İsmet İnönü'nün bu takrirden karşı yeni bir parti kurulabileceğine yönelik beyanı (TBMM Zabıt Ceridesi, 11 Haziran 1945) parti programında ekonomide liberalleşme ve özel girişimin geliştirilmesi konularına dikkat çeken DP'nin 7 Ocak 1946'da kurulmasının önündeki engelleri kaldırmıştır (Zürcher, 2010: 310).

DP'nin kuruluşundan beş ay sonra, açık oy gizli sayım yöntemiyle yapılan genel seçimlerde CHP 396 milletvekili olarak seçimi kazanmıştır (Cumhuriyet, 23 Temmuz 1946: 1). Türkiye, bu iç siyasi gelişmeler altında Bretton Woods İkizleri'ne üyelik girişimlerine başlamıştır.

Batı Blok'unun seçilmesi, Birleşmiş Milletler'e üyelik, Bretton Woods Sistemi'ne entegrasyon, DP'nin kuruluşu gibi önemli gelişmeler 1946 seçimlerini tartışmalı da olsa kazanan CHP'sinin siyasi ve ekonomik kararlarında değişikliğe gitmesine neden olmuştur. Seçimler sonrası Başbakan olan Recep Peker, hükümet programında; özel teşebbüs ve sermayeden faydalanılacağını, devlet işletmelerinin özel teşebbüslerin başarılacağı alanlara yayılmasına destek vereceğini, dış ticarete serbest dövizle ticaret sistemine katılmak için tedbirler alınacağını açıklamıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, 14 Ağustos 1946).

Hükümet programında yer alan önlemler 7 Eylül 1946 tarihinde açıklanmıştır (Tuna, 2007). Peker, uluslararası ticarete yönelik sınırların kaldırılmasını sağlayacak Bretton Woods Sistemi'ne dahil olmadan Türk lirasının gerçek değerine ulaşması amacıyla Türk lirasının devalüe edildiğini söylemiştir (Ulus, 8 Eylül 1946: 1). Maliye Bakanı Halit Nazmi de devalüasyon kararının Bretton Woods anlaşmasına uymak ve Türkiye ekonomisini bu şartlara hazırlamak için yapıldığını açıklamıştır (Tuna, 2007). Ticaret Bakanlığı ithalatla ilgili tüm kısıtlamaların kaldırdığını duyurmuş, Gümrük ve Tekel Bakanlığı ise altın satışına başlanıldığını kamuoyuna açıklamıştır (Ekzen, 1980: 4-5). Alınan kararlarla uluslararası ticarete yönelik tüm tedbirler kaldırılmış, Bretton Woods sözleşmesinde yer alan devalüasyon kısıtı öncesi ön alınmış ve Türk lirasının dolar karşısındaki değeri 1,30 liradan 2,8 liraya düşürülmüştür (Kepenek, 1984: 123). Hazine Genel Müdürü Sait Naci, yapılan devalüasyonun gerçek paritenin altında kaldığını çünkü Bretton Woods Sistemi'nin sadece %10 oranında bir marj bıraktığını belirtmiştir (Siyasi İlimler Mecmuası, 1946: 303). Bretton Woods sözleşmesinde bulunan üye ülke paralarının ilk değer tespiti ve para değerinin %10'luk bir dalgalanmayla ayarlanmasına izin verme yetkisinin IMF'de olması 7 Eylül kararlarının alınmasında etkili olmuştur. Böylece Türkiye, parasının değerini kendi tespit ederek Bretton Woods sistemine dahil olmak istemiştir.

7 Eylül kararlarına basının tepkisi farklı olmuştur. Bazı gazeteler kararları desteklerken bazıları ise kararların tüccarların kazançlarını artırmaktan başka bir şeye yaramayacağını belirtmişlerdir (Ulus, 10 Eylül 1946: 1). Bir ay içinde 7 Eylül kararlarına muhalif yayın organları ile Türkiye Sosyalist Partisi kapatılmıştır (Karput, 2010: 260).

Yabancı basında da Türkiye'nin ağır bir devalüasyon yaptığı, Bretton Woods Sistemi'ne üye olunmadan anlaşmalara uyulmaya başlandığı belirtilmiştir (Doğan, 1980: 59). *The Economist* 7 Eylül Kararlarının ABD'den alınması planlanan yaklaşık 300-500 milyon dolar değerindeki yardım için yapıldığını ancak ABD'den olumsuz yanıt geldiğini, sadece IMF ve Dünya Bankası'ndan kredi alabileceklerini duyan Türklerin hayal kırıklığı yaşadığını yazmıştır (Ulugay, 2 Kasım 1977).

DP, 7 Eylül kararlarının ekonomik ve toplumsal sonuçlarının kötü olduğu iddiasıyla TBMM'nin 1 Kasım 1946 tarihindeki açılış günü 7 Eylül Kararlarının olumsuz etkisiyle ilgili bir önerge vermiştir (Karput, 2010: 261-262). Eskişehir Milletvekili Ahmet Oğuz, kararların zamansız olduğunu ve kurun gerçek değerinde belirlenmediğini söylemiştir. Maliye Bakanı Halit Nazmi Keşmir ise aslında kurun 350 kuruş olması gerektiğini ve bu yeni kurun Bretton Woods Sistemi'ne girerken değişmeyeceğini belirtmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 13 Kasım 1946: 19-37). Keşmir'in açıklamasından, Hükümetin, kur ayarlamasını Fon'un yetkisine bırakmak istemediği anlaşılmaktadır.

IMF ve Dünya Bankası'na üyelik süreci

Bretton Woods İkizleri'ne üyelik kapsamında 7 Eylül kararlarından sonra TBMM'de "*Milletlerarası Para Fonu ile Kalkınma ve İmar Bankası'na Katılmamız İçin Hükümete Yetki Verilmesine Dair Kanun*" tasarısı görüşülmüştür. Meclis komisyonlarında yapılan değerlendirmelerde Bretton Woods Sistemi'ne katılmanın Türkiye'nin dış politikasına ve ekonomi hedeflerine uygun olduğu, kanun tasarısının gerekçesinde Bretton Woods Sistemi'ne dahil olunmaması durumunda uluslararası mali ve ekonomik ilişkilerin dışında kalınacağı belirtilmiştir. Tasarıda, Türkiye'nin 43 milyon ABD doları katılım payı ile sisteme katılacağı aktarılmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, 14 Şubat 1947: 2-3).

Meclise sunulan raporlarda Hasan Polatkan ile Kasım Gülek'in imzaları olması dikkat çekicidir (Doğan, 1980: 62). Bu durum 14 Şubat 1947 tarihinde yapılan görüşmelerde de kendini göstermiş, iki partinin aynı ekonomik modeli savunduğu görülmüştür. Her iki parti de IMF ve Dünya Bankası'na üyelik sürecini desteklemişlerdir. Hatta Kanuna yönelik konuşmayı DP Sinop Milletvekili Yusuf Kemal Tengirşenk yapmıştır. Tengirşenk yaptığı konuşmada yeni dünya düzeninde ABD'nin gücünden bahsederek, İngiltere'nin liberal siyasetten ayrılarak dünyanın en büyü gücü olması payesini ABD'ye kaptırdığını söylemiştir. Ayrıca ABD'nin ekonomik gücünü, dünyada var olan 25.500 ton altının 19.500 tonunu elinde bulundurmasına bağlamıştır. Tengirşenk'in konuşmasında dikkat çektiği altın rezervi konusu her üyenin parasının altın ile kıymetlendirileceği düşünüldüğünde oldukça önemlidir. Tengirşenk, anlaşmalarda Türk milletinin bağımsızlığının ve geleceğinin söz konusu olduğunu belirtmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 14 Şubat 1947: 158-160).

Tengirşenk'e göre Bretton Woods Sistemi'ne üye olmak kambiyo meselesi ve milletin hürriyeti açısından oldukça önemlidir. Bunun dışında Fon'un yetkisine bırakılan paranın değeri saptanması

konusunda Tengirşenk, %10 oranındaki yetkinin iyi olduğunu, %20 üstündeki belirlemelerin Fon'a danışılacak olmasını iç siyaseti müdahale olarak görmemiştir. Tengirşenk'e göre Bretton Woods Sistemi'nin bazı dezavantajları da mevcuttur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın yıkımından olumsuz etkilenen devletlerin aldığı borçları zamanında ödememesi durumunda diğer üye devletlerin bu durumu üstleneceğini belirtmiş ancak sistemin avantajları düşünüldüğünde karşılanabileceğini iddia etmiştir. Tengirşenk'in üzerinde durduğu bir başa konu ise ödemeler dengesi sorunudur. Ödeme dengesinin öncelikle ticaret dengesiyle oluşabileceğini bu sebeple ihracat-ithalat dengesinin sağlanması gerektiğini savunmuştur. O'na göre "*sağlam siyaset, tasarruf siyasetidir.*" (TBMM Zabıt Ceridesi, 14 Şubat 1947: 160– 162).

CHP adına söz isteyen Tokat Milletvekili Nazım Poroy, Tengirşenk'in DP adına yaptığı açıklamayı olumlu bulduklarını, iki partinin ortak noktada buluşmasının önemli olduğunu belirtmiştir. Porov, anlaşma metinlerinde belirtildiği şekilde her iki kurumun da ABD ve İngiltere etkisinde olmasına rağmen ülke istikbalinin tehlikede olmadığını söylemiştir. Ayrıca ABD'nin kabul edilmiş hegemonyası olduğunu bu sebeple ABD'nin dünya para istikrarını sağlama yolunda bir görev edindiğini iddia etmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 14 Şubat 1947: 163-167). Poroy'un değerlendirmeleri IMF ve Dünya Bankası'nın faaliyetleri ve kararları doğrultusunda değerlendirildiğinde doğrudur. Anlaşma metninde IMF ve Dünya Bankası'nın beş yıl için ABD'de kalması hükmü hiçbir zaman değişmemiş ve günümüzde hala ilk kuruldukları yerde kalmaya devam etmişlerdir.

Türkiye'nin Breton Woods İkizleri'ne üyeliği 305 olumlu oyla 19 Şubat 1947 günü TBMM tarafından uygun bulunmuştur (TBMM Zabıt Ceridesi, 19 Şubat 1947: 289-292). Kanunun Meclis tarafından onaylanmasından sonra Hazine Genel Müdürü Sait Naci Ergin ile Washington Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Baydur'a anlaşmalara imza yetkisi verilmiştir. Bu doğrultuda Türkiye ile IMF ve Dünya Bankası arasındaki anlaşmalar 11 Mart 1947 tarihinde Washington'da imzalanmış ve Türkiye resmen IMF ve Dünya Bankası üyesi olmuştur (Ulus, 13 Mart 1947: 4). Türkiye'nin IMF kotası 43 milyon Amerikan doları olarak belirlenmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 14 Şubat 1947: 3).

Yabancı basının özellikle üzerinde durduğu Türkiye'nin ABD'den almak istediği kredi için Bretton Woods Sistemi'ne dahil olmak istediği öngörüsü doğru çıkarırcasına 12 Mart 1947 tarihinde Amerikan Kongresi, Truman Yardımı'ndan Türkiye'nin de yararlanmasını onaylamıştır (Erhan, 2011: 527-529). Amerikan Kongresi'nin bu kararı, Türkiye'nin Batı Blok'u bir devlet olarak kabul edilmesinin ilk göstergesi olmasının yanında ekonomik olarak Blok'a dahil olmasının bir ödülümüştü gibi değerlendirilebilir.

Anlaşma metinleri incelendiğinde Bretton Woods Sistemi'nin sağlıklı çalışabilmesi amacıyla ilk önce Dünya Bankası'nın adımlar atacağı ve İkinci Dünya Savaşı'ndan olumsuz etkilenen ülkelerin yeniden imarı ve kalkınmasına odaklanacağı anlaşılmaktadır. Türkiye öncelikle anlaşma metinlerindeki teorik bilgilerin pratikteki sonuçlarını izlemeyi tercih etmiştir. Haziran 1947'de Dışişleri Bakanı Hasan Saka, San Francisco Başkonsolosluğunun Dünya Bankası ile ilgili raporunu Maliye Bakanlığına göndermiştir. Bu raporda Fransa'nın Dünya Bankası'ndan aldığı 250 milyon dolar değerindeki kredi ve şartları bulunmaktadır. Raporda Dünya Bankası'ndan borç almanın kolay olmayacağı, şartların Ödünç Verme ve Kiralama anlaşması şartlarından daha kötü olduğu aktarılmaktadır (BCA, 030.10/ 222.496.2). Başkonsolos, Banka yetkilileriyle yaptığı görüşmelerde faiz oranının %4'ü aştığını ve bu nedenle bazı üye devletlerin Dünya Bankası yerine özel finans kuruluşlarından borç almayı tercih edeceğini iddia etmiştir (BCA, 030.10/222.496.16). Türkiye'nin üyeliğin ilk zamanlarında IMF ve Dünya Bankası'na temkinli yaklaştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu kapsamda Dünya Bankası ve IMF yetkilileri, Türkiye'nin ekonomik ve mali yapısını anlamak amacıyla heyet ziyaretlerine başlamışlardır.

Kalkınma projelerinin Dünya Bankası'na finansmanı ve sonuçları: IMF'yle ilk temaslar

İkinci Dünya Savaşı'ndan olumsuz etkilenen Türkiye, Batı Blok'unu tercih etmesi sonrası Truman yardımlarından yararlanmış ancak ülkede giderek artan ekonomik sorunlar, hayat pahalılığı dış kredi arayışlarını hızlandırmıştır. Başbakan Yardımcısı Faik Ahmed Barutçu, TBMM'de bir soru önermesine verdiği cevapta ekonomik zorlukların dış kredi olarak aşılabileceğini ve Hükümetin gerekli çalışmaları başlattığını açıklamıştır. Bu kapsamda, Dünya Bankası'yla temasların başladığını ve gerekli yardımların yapılabilmesi amacıyla incelemeler yapmak üzere bir heyetin geleceğini açıklamıştır. Tarım, ulaştırma, bayındırlık, maden, enerji ve sanayi sahalarında kalkınmaya yönelik hazırlanan birtakım

projelerin Banka tarafından beğenildiğini ve finansman sağlanabileceğini bildirdiğini söylemiştir. Ancak Banka'nın verilecek kredileri birkaç taksitte vermeyi istediğini belirtmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 21 Mayıs 1948: 415-416). Cumhuriyet gazetesi, Dünya Bankası'nın talebi doğrultusunda ihtiyacın kısımlara ayrılacağını ve Banka'dan bir heyetin Türkiye'de incelemeler yapacağını duyurmuştur (Cumhuriyet, 22 Mayıs 1948: 1). IMF ve Dünya Bankası'yla ilk temaslar, anlaşmaların kapsamı doğrultusunda kalkınma amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Ekonomik sıkıntılar Hükümet değişikliklerine sebep olmuş, Hasan Saka'nın 14 Ocak 1949 tarihinde istifası (Ahmad, 2010: 49) sonrası Hükümeti kurma görevi liberal görüşe sahip Şemsettin Günaltay'a verilmiş ve hükümet programında dış yardım alınacağı açıklanmıştır (Eroğul, 2003: 51). Bu doğrultuda atılan adımlardan ilki kredilere yönelik işlemleri yürütmek amacıyla ABD'de Türk Ekonomi Heyeti oluşturulmuştur (BCA, 030.10/268.806.16).

Türk Ekonomi heyetinin kurulmasıyla birlikte kredi işlemlerine yönelik işlemler hızlanmıştır. Ekim ayının başında Dünya Bankası'ndan ihtiyaç duyulan kredi istenmiş ve görüşmeler başlamıştır Ulus gazetesi, alınacak kredinin yol, sulama ve elektrik santrallerinin modernleştirilmesi kapsamında kullanılacağı açıklamıştır (Ulus, 9 Ekim 1948: 1).

Yapılan görüşmeler neticesinde Dünya Bankası, Türkiye'ye borç verebilmek için birtakım incelemelerde bulunmak istemiş ve bu doğrultuda Dünya Bankası İkrizat Dairesi Müdürü G. Steavart Mason, William Diamond ve E.Harison Clark'tan oluşan heyet 20 Ocak 1949 tarihinde Türkiye'yi ziyaret etmiştir (Yeni Sabah, 21 Ocak 1949: 1). Heyet adına konuşan Harison Clark, Türkiye'nin ekonomik durumunu inceleyip bir rapor hazırlayacaklarını ve bu rapora göre Türkiye'ye kredi verilip verilmeyeceğine karar vereceklerini duyurmuştur (Cumhuriyet, 21 Ocak 1949: 1).

Dünya Bankası Heyeti; İstanbul, Ankara, İzmir, Mersin ve İskenderun'u ziyaret etmiş ancak ağır kış şartların nedeniyle ziraat bölgelerini incelememişlerdir (Ulus, 27 Şubat 1949: 1-3). Heyet'in gezdiği bölgelerde Ankara dışında ağır kış şartları yaşanan bölge bulunmaması Heyet'in asıl amacının Türkiye'deki liman ve sanayi bölgelerinin belirlemek olduğunu düşündürmektedir.

İkrizat Dairesi Müdürü G. Steavart Mason 28 Şubat günü yaptığı açıklamada Banka Genel Müdürü Lee Garner'ın incelemelere devam edeceğini, verilmesi düşünülen kredi tutarı ve faiz oranına Banka'nın karar vereceğini belirtmiştir. Mason, faiz konusu ile ilgili bir soruya, Banka'nın kredi kullandığı Şili, Brezilya ve Meksika'ya 25 sene vade ile %4,5 faizle borç verdiğini açıklamıştır (Yeni Sabah, 27 Şubat 1949: 1-4).

Beklendiği üzere Dünya Bankası Genel Müdür Yardımcısı Robert Lee Garner, J.A. Willechaise ve E.A. Beyn 28 Şubat 1949 tarihinde Türkiye'ye gelmiştir (Cumhuriyet, 1 Mart 1949: 1). Türk basınındaki beklentinin aksine Garner yaptığı açıklamada kredi konusunda tetkikleri görmeden bir şey diyemeyeceğini söylemiştir (Yeni Sabah, 1 Mart 1949: 1-6). Garner ilk incelemelerinden sonra bir basın toplantısı düzenlemiştir. Sözlerine Türkiye'de zirai üretimin artırılması gerektiğini vurgulayarak başlayan Garner, projeler bitmediği için kredi miktarıyla ilgili bir rakam vermemiştir (Akşam, 3 Mart 1949: 3). Nüfusunun %90'ının ziraatla uğraşan bir ülkede önceliğin tarıma verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Garner, hangi projelerin Banka tarafından karşılanacağı konusunda Türkiye'yle anlaşıklarını açıklamıştır. Garner, bir grup sanayiciyle kurulması düşünülen sanayi bankasının Dünya Bankası'nca finanse edilmesi konusunda görüşmeler de gerçekleştirmiştir (Cumhuriyet, 3 Mart 1949: 1).

Garner, raporunu Dünya Bankası'na göndermiş, bunun üzerine 13 Eylül 1949 tarihinde dört kişiden oluşan başka bir Dünya Bankası heyeti Türkiye'ye gelmiştir (Akşam, 13 Eylül 1949: 1). Georkes Stewart Mason, J.Mc.Nash, R.J. de Fogue, ve Eugene E Holmas bulunmuştur (Yeni Sabah, 13 Eylül 1949: 1). Mason, üç kalkınma projesinin Dünya Bankası tarafından uygun bulunduğunu açıklamıştır (Akşam, 13 Eylül 1949: 1). Bretton Woods İkizleri'yle anlaşılan ilk üç proje olması açısından oldukça önemli olan bu projeler; (1) Seyhan nehrinde bir bend inşası, (2) Silo yapımı, (3) Limanların yenilenmesi ve inşasından oluşmaktadır. Fergues'in bend, Mc Nash'in silo, Halmos'un ise limanlar üzerinde çalışacağı belirtilmiş ancak kararın Türkiye ekonomisinin durumuna göre verileceği söylenmiştir (Cumhuriyet, 13 Eylül 1949: 1). Dünya Bankası Heyeti'nin Türkiye'de bulunduğu günlerde IMF'nin yıllık konferansında Türkiye'nin Dünya Bankası'ndan istediği ve kredinin verileceği açıklanmıştır (Cumhuriyet, 14 Eylül 1949: 1).

Dünya Bankası Heyetinin incelemeleri aralık ayına kadar devam etmiştir. Heyet; Kayseri ve Adana'da bulunan Sümerbank'a, Çatalağzı elektrik santraline, Zonguldak kömür havzasına ve bazı özel girişimlere ziyarette bulunmuştur. Heyetin incelemelerde eleştirdiği konulardan en önemlisi Türkiye'de tek bir ekonomik planın bulunmadığıdır (Yeni Sabah, 9 Aralık 1949: 1-5). Bu doğrultuda Harold Johnson ve James Barker incelemelerde bulunmak üzere Türkiye'ye gelmiştir (Ulus, 13 Aralık 1949: 1-5). Barker, ilk tetkiklerini aralık ayında bitirmiş ve Türkiye'nin Dünya Bankası'ndan alacağı kredinin hangi alanda ve ne şekilde harcayacağını tespit için hazırladığını açıklamıştır (Yeni Sabah, 15 Aralık 1949: 1-5).

Dünya Bankası 1949 yılı raporunda, Türkiye'de özel sermayeli bir banka kurulacağını açıklamıştır. Bu doğrultuda Türkiye, özel sanayi için Dünya Bankası'ndan 10 milyon dolar değerinde kredi istemiş ve ardından 12 Mayıs 1950 tarihinde "*Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Anonim Ortaklığı*" 12,5 milyon liralık sermayesiyle kurulmuştur (BCA, 030.18.1.02/122.41.2).

Dünya Bankası tarafından Türkiye'de atılmış ilk somut adım Türk Sınai Kalkınma Bankası için 9 milyon dolarlık bir kredi vaadi olmuştur. Dünya Bankası Heyetleri dışında ABD Kaliforniya Standart Oil Şirketinin Mühendisler Meclisi Başkanlığı görevini yapan Max Weston Thornburg Türkiye'ye gelmiştir. Thornburg'un Türkiye ekonomisiyle ilgili hazırladığı "*Turkey, An Economic Appraisal*" isimli raporda Türkiye'nin ekonomik, siyasi ve politik tercihleri incelenmiştir (Thornburg, 1950: 117). Türkiye'nin özellikle Büyük Buhran sonrası ekonomiye yönelik müdahaleci devletçilik anlayışı ve sanayileşme hareketi eleştirilmiş ve bu anlayışın acilen terk edilerek liberal bir düzene geçilmesi önerilmiştir (Osman, 1984).

Heyetlerin incelemeleri ve raporlarına rağmen Dünya Bankası 1950 seçimlerine kadar Türkiye'ye bir yardımda bulunmamıştır. Garner, Mayıs 1950'de, 1947-1950 yılları arasındaki Türkiye ile İkiizler arasındaki ilişkileri özetleyen bir mektubu Başbakan Şemsettin Günaltay'a göndermiştir. Mektupta, Sanayi Kalkınma Bankası faaliyetlerinin Dünya Bankası'nı tatmin etmesi durumunda Sanayi Kalkınma Bankası'nın kredilerle finanse edilebileceğini belirterek başlamıştır (BCA, 030.1.0./5.24.6).

Garner; Liman, silo ve Seyhan Barajı projeleri konusunda ABD'de bulunan Türk Heyetiyle yapılan görüşmelerde mesafe katedildiğini ancak bir seneden uzun süren kredileri için altın teminat alınması gerektiğini ve bu konuda Türk Heyetiyle anlaşamadığını söylemiştir. Banka'dan talep edilen kredi tutarlarının değiştiğini, örneğin Seyhan Bendi'nin sadece 6 milyon dolarlık bölümünü karşılamak için hazırlandıklarını ancak yapılan revizeyle 23 milyon dolar olan toplam maliyetin 60 milyon dolara çıktığını ve bu doğrultuda Banka'nın karşılaması gereken tutarın 27 milyon dolar seviyesine ulaştığını ve bu yeni tutarın bankaca karşılanmasının mümkün olmadığını söylemiştir. Ancak yine de bir açık kapı bırakarak Seyhan Bendi'ne yönelik kararın Barker'ın incelemeleri sonrası verileceğini belirtmiştir. (BCA, 030.1.0./5.24.6). Bu mektupta görüldüğü üzere liberal bir ekonomi politika benimseyen ABD güdümündeki Dünya Bankası, CHP'nin liberal politika vaatlerini yerinde bulmamış, Türkiye'ye vermeyi planladığı kredileri 1950 seçimlerinden sonraya bırakmıştır.

1950 seçimleriyle iktidara gelen DP'nin liberal Hükümet programının etkisiyle Dünya Bankası'yla ilişkiler tekrar başlamış, DP Hükümeti de Seyhan Bendi, Liman ve Silo İnşaları Projelerine yoğunlaşmıştır. Bu doğrultuda liman ve silolar için Dünya Bankası yetkilileriyle görüşmeler yapılmış, Washington Büyükelçisi Vekili Melih Esenbel Türkiye'yi temsil etmiştir (BCA, 030.18./124.79.9). Görüşmeler sonucunda 16,4 milyon dolar değerinde bir kredi 7 Temmuz 1950 tarihinde Dünya Bankası ile Türkiye arasında imzalanmıştır (Cumhuriyet, 8 Temmuz 1950: 1). İstanbul ve Samsun limanları inşası için %4,25 faizle 12,5 milyon dolar, %3,8 faizle 3,9 milyon dolar ise Haydarpaşa, İzmir ve İskenderun Limanları ile silo yapımı için verilmiştir (Yerasimos, 1992: 180). Alman kredi 14 Temmuz 1950 tarihinde muhalif bir görüş olmadan TBMM tarafından onaylanmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, 14 Temmuz 1950).

Türkiye, 4 Ağustos 1950 tarihinde faaliyete başlayan Türkiye Sınai Kalkınma Bankası için söz verilen 9 milyon dolarlık krediyi alabilmek amacıyla girişimlere başlamıştır. Bu kapsamda Dünya Bankası yeni bir heyeti Türkiye'ye göndermiştir. Heyetin incelemeler sonrası hazırladığı olumlu rapora istinaden Dünya Bankası, 19 Ekim 1950 tarihinde %3,75 faizle 9 milyon dolarlık krediyi Türkiye'ye vermiştir (Akşam, 20 Ekim 1950: 2). Dünya Bankası, Sınai Kalkınma Bankası Genel Müdürlüğü'ne Norman Tucker'ı görevlendirmiştir (Cumhuriyet, 30 Kasım 1950: 3). Anlaşmaya yönelik TBMM'deki

görüşmeler sert geçmiştir. Niğde Milletvekili Necip Bilge, anlaşmanın bazı hükümlerinin (krediye garanti verilmesi) ülkenin bağımsızlığını tehlikeye attığını savunmuş ve Hükümetten açıklama beklemiştir. Seyhan Milletvekili Cezmi Türk ise anlaşmadaki hükümlerin DP programındaki hükümlere aykırı olduğunu söylemiştir. Bu eleştirilere Maliye Bakanı Hasan Polatkan cevap vermiştir. Polatkan, Hükümet'in memlekete yabancı sermayeyi sokmaya çalıştığını ve Hükümet programında özel sermayenin destekleneceğine yönelik sözler olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Sanayi Kalkınma Bankası'nın krediye garanti vermediğini söylemiştir. Görüşmeler sonucunda tasarı bir ret, 252 olumlu oyla kabul edilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 12 Ocak 1951).

Dünya Bankası; limanlar, silolar ve Sınai ve Kalkınma Bankası için alınan kredilerden sonra yeni açılacak krediler, Barker'ın Türkiye ziyareti sonrasında bırakmıştır. James Barker, haziran ayında Türkiye'ye gelmiştir. Heyetin, Türkiye'nin ekonomik durumunu incelenmek, projeleri önceliklendirilmek ve üretim kapasitesini artıracak teklifler sunmak için geldiği açıklanmıştır (BCA, 030.1/68.413.8). Barker Heyeti yaptığı incelemeler neticesinde hazırladığı raporu Dünya Bankası'na göndermiş, Banka söz konusu raporu 2 Haziran 1951 tarihinde açıklamıştır. Dünya Bankası Başkanı Eugene Black, Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a gönderdiği bir mektupla, raporun incelenmesini ve rapora istinaden ekonomik bir program hazırlanmasını ve Banka'nın bu rapora göre hareket edeceğini belirtmiştir (BCA, 030.1/41.243.12). Barker Raporu'nda, Türkiye'nin kalkınma hamlesini tarımla yapması ve ağır sanayiye yönelik yatırımları sonlandırması tavsiye edilmektedir (Güven, 1998: 110 ve Dünya Bankası, 1951).

Raporun içeriği Menderes Hükümeti'ni rahatsız etmiş, bu doğrultuda Menderes ağustos ayında Garner'a mektup yazmıştır. Menderes, Barker Raporu'nun bir heyet tarafından inceleneceğini ve raporda tavsiye edilen program hakkında gerekli önlemlerin alınacağı vurgulanmıştır. Menderes'in üstünde durduğu asıl konu Seyhan Bendi Projesi'nin finansmanıdır. Seyhan Bendi'nin, Banka tarafından kredi verilmezse yapılamayacağını söylemiştir (BCA, 030.1/88.551.1). Dünya Bankası, Menderes'in mektubuna verdiği cevapta, ekonomik bir program hazırlanması durumunda Seyhan Bendi Projesi'nin müzakere edilebileceğini iletmiştir (BCA, 030.1/41.243.18).

Menderes'in mektupta belirttiği inceleme heyeti çalışmalarını tamamlayarak, sonuçları Başbakanlığa sunmuştur (Akşam, 18 Temmuz 1951: 1). Heyet, Barker Raporu'ndaki tavsiyelerin kredinin alınmasından bağımsız yapılması gerektiğini, büyük projeler için dış kredi sağlanabileceğini ancak bazı küçük projelerin tasarruf ve vergilerle finanse edilebileceği vurgulanmıştır (BCA, 030.1/134.873.8). Barker Raporu'na yönelik tereddütler olsa da Seyhan Bendi Projesi finansmanı için Dünya Bankası ile görüşmelere başlanmıştır (BCA, 030.18.1.2/128.18.10). 18 Haziran 1952 tarihinde %4,75 faizle 25 milyon dolarlık kredi anlaşması Dünya Bankası'yla imzalanmıştır. Söz konusu kredi 25 yıl vadeye bölünmüştür (BCA, 030.1/74.469.4). Anlaşmaya dair kanun 20 Haziran 1952 tarihinde aleyhte rey olmadan 260 oy ile TBMM'de onaylanmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, 20 Haziran 1952: 373-376).

Barker Heyeti sonrası Dünya Bankası heyetlerinin Türkiye ziyaretleri devam etmiştir. Dünya Bankası Başkanı Eugene Black de ekonomik durumu ve projeleri incelemek üzere 1953 yılının mart ayında Türkiye'ye gelmiştir. İncelemeler sonucunda; Sanayi Kalkınma Bankası'na verilen krediye ek 9 milyon dolar tutarında başka bir kredi verilmesine, Gediz Barajı Projesi'nin incelenmesine ve liman inşalarının tamamlanabilmesi için kredilerin artırılmasına karar vermiştir. 10 Eylül 1953 tarihinde 9 milyon dolarlık kredi anlaşması %4,8 faiz ile imzalanmıştır (BCA, 030.18.1.2/133.66.10). Hükümet kredi görüşmeleri sona ermeden kredinin ödeneceğini taahhüt etmiş hatta TBMM anlaşma imzalanmadan garanti anlaşmasını kabul etmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 13 Temmuz 1953). Temmuz 1953'te ise liman yapımına 3,8 milyon dolarlık ek bir kredi açılmıştır (BCA, 030.18.1.2/134.117.8).

Türkiye, Dünya Bankası'ndan talep ettiği proje bazlı tüm taleplerini karşılamış ancak kredilerin ödeme şartları ve ağırlığı ödemeler dengesinin Woods İkizleri'nin diğer aktörü bozulmasına ve döviz darlığına neden olmuştur. Bu kez IMF devrededir. Ekonomik sıkıntıların aşılabilmesi maksadıyla 15 Temmuz 1952 tarihinde 10 milyon dolar kredi alınmıştır (Cumhuriyet, 15 Temmuz 1952: 1). Bu krediyi, hazırlanan programın desteklenmesi maksadıyla 20 milyon dolarlık ikinci bir kredi anlaşması takip etmiştir (Cumhuriyet, 10 Ağustos 1953: 1). Türkiye'ye verilen ikinci kredi fona iştirak hissesinin %25'i üzerinde %46,5 oranında gerçekleşerek, üye ülkeler arasında IMF'den alınan en yüksek oranlı kredi anlaşması olmuştur (Cumhuriyet, 11 Ağustos 1953: 1).

IMF'nin devreye girişi şöyle özetlenebilir. Türkiye uluslararası ticaret borçlarını altın, dolar veya diğer dövizlerle ödemeye mecbur olmasına rağmen elinde yeteri kadar altın ve döviz buldurmamış ve IMF devreye girerek Türkiye'ye gerekli dövizini sağlamıştır. Ödemeler dengesindeki bu olumsuz durum Dünya Bankası'nın dikkatini çekmiş ve Hollanda Maliye Bakanlarından Pietri Liefink, Barker Raporu'nun gerçekleştirilmesi için Türkiye'ye görevlendirmiştir. Alınan tüm ekonomik kararlarda kendisine danışılmasını isteyen Liefink'in tutumundan Adnan Menderes rahatsız olmuştur. Menderes, ülkenin içişlerine karışıldığı iddiasıyla Liefink'in görevden alınmasını istemiştir. Bu talep üzerine Dünya Bankası 20 Mart 1954 tarihinde Türkiye daimî temsilciliğinin kapatıldığını açıklamıştır. Bu gelişme yabancı basın tarafından Türkiye ile Dünya Bankası arasındaki iplerin kopacağı yönünde yorumlanmıştır (BCA, 030.1/107.673.1). Yaşanan bu gelişme Türkiye ile Dünya Bankası ilişkilerinin bozulmasına neden olmuştur. Banka, verilen kredilerin vadesi geciktigine ödemelerin zamanında yapılmadığını hemen duyurmuş, ABD Türkiye'ye yaptığı yardımları % 54 oranında azaltmıştır (Akşam, 7 Nisan 1954: 1).

Dünya Bankası temsilcilerinin yaptığı incelemelerde tespit ettiği olumsuz ekonomik koşulların doğru olduğunu söylemek mümkündür. Türkiye'nin 1950-1953 yılları arasındaki ekonomik büyümesi, yaşanan döviz darlığı ve ödemeler dengesi problem nedeniyle bozulmaya başlamıştır. Avrupa Ödeme Birliği'nin 1953 yılı raporunda Türkiye'nin dış borç açığının 120 milyon dolar olduğu açıklanmıştır (Cumhuriyet, 21 Eylül 1953: 1). Bu ekonomik tablo sonucunda IMF, devalüasyon ve istikrar önlemlerini ilk olarak 1954 senesinde sunmuştur. IMF'nin bu önerisi Menderes tarafından iyi karşılanmamış ve önerilerin seçim sonrası değerlendirilmesini istemiştir (Doğan, 1980: 83-84).

Türkiye ile Bretton Woods İkizleri arasındaki ilişkiler 1947 yılında kalkınma odaklı Dünya Bankası ekseninde gelişmiştir. Büyük projelerin finansmanı konusunda Banka gerekli desteği sağlamış ancak kredilerin geri ödenmesi ve döviz darlığı gibi sıkıntılar Türkiye'nin IMF ile tanışmasına neden olmuştur. Bu açıdan bakıldığında ilişkilerin ilk dönemi büyük umutlarla başlamış ancak 1953 senesinin sonu beklenen sonuçlar elde edilememiştir.

Sonuç

IMF ve Dünya Bankası'nın kuruluşundan sonra Türkiye'nin üyelik süreci sadece ekonomik bir tercih değildir. Türk yetkililer bu dönüşümü siyasi ve askeri bir güvence olarak da görmüşlerdir. Bretton Woods İkizleri'ne üyelikten bir gün sonra Türkiye'nin Truman yardımından faydalandırılması bu tercihin siyasi sonucunu göstermektedir. Üyelikten önce alınan 7 Eylül Kararları'yla, fonun yetkisiyle ayarlanacak bir kurla sisteme dahil olunmak istenmemiştir. Ancak kararlar DP tarafından eleştirilmiş, alınan kararların etkisi görülmeden IMF ve Dünya Bankası'na üye olunmuştur.

7 Eylül kararlarında muhalif bir tutum sergileyen DP, üyelik sürecinde ise CHP Hükümetine destek vermiştir. IMF'ye üyelik ve Batı Blok'una eklenme konusunda iki parti aynı görüşleri savunmuşlardır.

Üyelik sonrası başlayan kredi görüşmeleri, heyetler vasıtasıyla gerçekleştirilmiş, Dünya Bankası Türk ekonomisini tetkik etmeden karar vermemiştir. Heyet ziyaretlerinin ortak sonucu Türkiye'den Batı'nın ham madde sağlayıcısı olması ve devletçi politikalarından uzaklaşması yönündedir. Bu sebeple CHP'nin ekonomik kararları yeterli bulunmamış, bunun yerine daha liberal ekonomik politikaları benimseyen DP Hükümetleri, Dünya Bankası heyetlerinin dikkatini daha fazla çekmiştir. Banka, 1950 seçimlerinin sonuçlarını beklemiştir. Seçimin sonucunda CHP'ne göre daha liberal politikalar vaat eden DP'nin iktidara gelmesi Banka'nın kredi sağlama konusunda girişimleri hızlandırmasına sebep olmuştur.

Dünya Bankası ile Türkiye arasındaki ilişkilerin temelini Dünya Bankası Heyetlerinin ziyaretleri oluşturmuştur. Bu ziyaretlerin en önemlisi Barker'ın ziyaretidir. Bu ziyaret sonrasında Barker tarafından hazırlanan rapordaki (Barker Raporu) öneriler DP iktidarlardan tarafından dikkatle takip edilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu, Petrol Kanunu gibi kanunlar yasalaşmış, tarım öncelikli bir politika izlenmiştir. Kalkınma projeleri de bu doğrultuda oluşturulmuştur. Dünya Bankası da kalkınma projelerine gerekli desteği vermiştir.

Dünya Bankası'yla ilk ilişkilerin geliştiği 1947-1953 yılları arasındaki dönemde en önemli gelişmeler, özel sermayenin gelişimi için Türk Sınai Kalkınma Bankası'nın kurulması, Seyhan Bendi, liman inşaları ve silo yapımları olmuştur. Türkiye, Bretton Woods İkizleri'ne üyelik öncesi amaçladığı kalkınma

projelerine kredi almayı başarmıştır. Projelerin, İkinci Dünya Savaşı'ndan olumsuz etkilenen Türkiye ekonomisine özellikle tarımsal üretimin artırılması alanında katkı sağlaması beklenmiştir. DP Hükümetleri, kalkınma projelerinin ve tarımsal üretimin sağladığı finansal avantajları, yeni kalkınma projelerine dönüştürmeyi başaramamış, tüm kalkınma projelerini dış yardımlarla karşılamaya çalışmıştır. 1953 sonrası ekilebilecek alanların sınırlarına ulaşılması ve tarımsal üretimin azalmasıyla dış kredilerin geri ödenmesinde sıkıntılar yaşanmıştır. Alınan kredilerin zamanında ödenmemesi Dünya Bankası ile Türkiye'nin arasını açmış ve IMF devreye girmiştir. IMF'nin devalüasyon önerisi Menderes'in kararıyla seçim öncesi alınmak istenmemiştir.

Sonuç olarak Dünya Bankası'nın kredi verirken amaçladığı ekonomik getiriler, DP hükümetlerinin uyguladığı ekonomik kararlar nedeniyle istihdam ve ekonomik refah olarak dönememiştir. DP hükümetlerinin ekonomi politikaları, 4 Ağustos 1958 kararları ve 11 Mayıs 1959 konsolidasyonuna giden süreci başlatmıştır. DP Hükümetleri tarafından bu dönemde alınan kararların etkileri Türkiye ile IMF arasında 21'inci yüzyıla kadar sürecek stand-by anlaşmalarının temelini oluşturmuştur.

Kaynakça

- Ahmad, F. (2010). *Demokrasi sürecinde Türkiye*. Hil Yayın.
- Akşam. (7 Nisan 1954). Amerikan yardımı azaltıldı, *Akşam*. s. 1.
- Akşam. (13 Eylül 1949). İstanbul limanının inşası için 50 milyon kredi, *Akşam*. s. 1.
- Akşam. (13 Eylül 1949). Kalkınma bankası heyeti dün geldi, *Akşam*. s. 1.
- Akşam. (18 Temmuz 1951). Kalkınma planı..., *Akşam*. s. 1.
- Akşam. (3 Mart 1949). Mr. Garner'ın basın konferansı, *Akşam*. s. 3.
- Akşam. (20 Ekim 1950). Türkiyeye ikraz, *Akşam*. s. 2.
- Alpago, H. (2002). *IMF Türkiye ilişkileri*. Ötüken Yayınları.
- BCA, 030.10/ 222.496.2 14.6.1947.
- BCA, 030.10/222.496.16 14.6.1947.
- BCA, 030.10/268.806.16 22.9.1948.
- BCA, 030.18.1.02/122.41.2 12.5.1950.
- BCA, 030.1.0./5.24.6 9.5.1950.
- BCA, 030.18./124.79.9 22.6.1950.
- BCA, 030.1/68.413.8 9.6.1951.
- BCA, 030.1/41.243.12 12.6.1951.
- BCA, 030.1/88.551.1 2.8.1951.
- BCA, 030.1/134.873.8 21.8.1951.
- BCA, 030.1/41.243.18 17.10.1951.
- BCA, 030.18.1.2/128.18.10 7.3.1952.
- BCA, 030.1/74.469.4 22.3.1952.
- BCA, 030.18.1.2/133.66.10 22.9.1953.
- BCA, 030.18.1.2/134.117.8 9.2.1954.
- BCA, 030.1/107.673.1 24.3.1954
- Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi, dış iktisadi ilişkiler/IMF cilt II*. (1983). İletişim Yayınları.
- Cumhuriyet. (15 Temmuz 1952). 10 Milyon Dolar Aldık, *Cumhuriyet*. s. 1.
- Cumhuriyet. (3 Mart 1949). Beynelmillel banka ile Türkiye'nin münesabati, *Cumhuriyet*. s. 1.
- Cumhuriyet. (13 Eylül 1949). Beynelmillel banka delegeleri geldiler, *Cumhuriyet*. s. 1.
- Cumhuriyet. (10 Ağustos 1953). Dünya bankasından 20 milyon dolar alıyoruz, *Cumhuriyet*. s. 1.
- Cumhuriyet. (22 Mayıs 1948). Milletlerarası bankadan talep ettiğimiz istikrar, *Cumhuriyet*. s. 1.
- Cumhuriyet. (21 Ocak 1949). Milletlerarası bankanın mümessilleri şehrimizde, *Cumhuriyet*. s. 1.
- Cumhuriyet. (1 Mart 1949). Milletlerarası bankanın yeni bir heyeti geldi, *Cumhuriyet*. s. 1.
- Cumhuriyet. (14 Eylül 1949). Milletlerarası banka yıllık raporunu neşretti, *Cumhuriyet*. s. 1.
- Cumhuriyet. (11 Ağustos 1953). Milletlerarası para fonunun bize tahsisatı, *Cumhuriyet*. s. 1.
- Cumhuriyet. (23 Temmuz 1946). Seçimin umumi neticesi henüz meçhul, *Cumhuriyet*. s. 1.
- Cumhuriyet. (21 Eylül 1953). Tediye birliğinde açığımıza dair rapor, *Cumhuriyet*. s. 1.
- Cumhuriyet. (30 Kasım 1950). Türkiye kalkınma bankası faaliyeti, *Cumhuriyet*. s. 3.
- Cumhuriyet. (8 Temmuz 1950). Türkiyeye kredi, *Cumhuriyet*. s. 1.
- Avcıoğlu, D. (1969). *Türkiye'nin düzeni*. Bilgi Yayınevi.

- Çarıklı, T. H. (1947). *Bretton Woods anlaşması ve Türkiye*, Stad Matbaası.
- Danaher, K. (1982). *IMF ve Dünya Bankası'na karşı 10 neden* (Bülent O.Doğan Çev.) Metis Yayınları.
- Doğan, Y. (1980). *IMF kısılcığında Türkiye 1946-1980*, Toplum Yayınevi.
- Dünya Bankası, (1951). Barker raporu, Türkiye'nin ekonomisi-bir kalkınma programı için analiz ve öneriler. Dünya Bankası.
- Eğilmez, M. (1996). *Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası grubu ve Türkiye*. Dünya Bankası Yayınları.
- Ekzen, N. (1980). *1946-1958-1970 devalüasyonları*. Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını No: 1980/226.
- Erdost, C. (1982). *Uluslararası para sistemi ve doların serüveni, IMF istikrar politikaları ve Türkiye*. Savaş Yayınevi.
- Erhan, Ç. (2011). ABD ve NATO'yla ilişkiler. Baskın Oran (Ed.), *Türk dış politikası içinde* (ss.522-575). İletişim Yayıncılık.
- Eroğul, C. (2003). *Demokrat Parti, tarihi ve ideolojisi*. İmge Kitabevi Yayınları.
- Eroğlu, N. ve Eroğlu İ. (2009). IMF-Türkiye ilişkileri ve 20.stand-by müzakereleri üzerine bir değerlendirme. *Karamanoglu Mehmetbey University Journal of Social and Economic Research*, 11(17), 124-146.
- Güran, N. ve Aktürk, İ. (1999). *Uluslararası iktisadi kuruluşlar*. Tuğra Ofset.
- Güven, S. (1998). *1950'li yıllarda Türk ekonomisi üzerinde Amerikan kalkınma reçeteleri*. Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Karluk, R. (1995). *Küreselleşen dünyada uluslararası ekonomik kuruluşlar ve entegrasyonlar*. Anadolu Üniversitesi Basımevi.
- Karluk, R. (1998). *Uluslararası ekonomi*. Beta Basım Yayın.
- Karpat, K. H. (2010). *Türk demokrasi tarihi*. Timaş Yayınları.
- Kepenek, Y. (1984). *Türkiye ekonomisi*, Savaş Yayınları.
- Osman, O. (1948). Mr. Thorburg ve Türk ekonomisi. *İÜİF Dergisi*, 9(4), 288-303.
- Oran, B. (2011). Batı Bloku ekseninde Türkiye. Baskın Oran (Ed.), *Türk dış politikası içinde* (ss. 479-498). İletişim Yayıncılık.
- Öztürk, Ö. (2002). IMF'nin değişen rolü ve gelişmekte olan ülke ekonomilerine etkileri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57(4), 95-125. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001810
- Payer, C. (1974). *Borç tuzağı IMF ve üçüncü dünya* (Reşit Ergener Çev.). Yalçın Yayınları.
- Salvatore, D. (1986). *Uluslararası iktisat, teori ve problemler* (Tamer İşgüden Çev.) Bilim Teknik Yayınevi.
- Seyidoğlu, H. (1998). *Uluslararası iktisat*, Güzem Yayınları.
- Siyasi İlimler Mecmuası. (1946). *7 Eylül kararları ve Akisleri (sayı 186)*. Siyasi İlimler Mecmuası.
- Şanlı, U. (2002). *Borç kapamı: IMF, ekonomik savaşın perde arkası*. Selis Kitaplar.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, 7. Dönem, 3. Yasama Yılı, Cilt 17, 11.6.1945.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, 8. Dönem, 1. Yasama Yılı, Cilt 1, Hükümet Programı, 14.8.1946.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, 8. Dönem, 2. Yasama Yılı, Cilt 4, 13.11.1946.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, 8. Dönem, 2. Yasama Yılı, Cilt 4, 14.2.1947.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, 8. Dönem, 2. Yasama Yılı, Cilt 4, 19.2.1947.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, 8. Dönem, 3. Yasama Yılı, Cilt 2, 21.5.1948.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, 9. Dönem, 1. Yasama Yılı, Cilt 1, 14.7.1950.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, 9. Dönem, 2. Yasama Yılı, Cilt 4, 12.1.1951.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, 9. Dönem, 3. Yasama Yılı, Cilt 16, 20.6.1952.
- Thornburg M. W. (1950). *Türkiye'nin bugünkü ekonomik durumunun tenkidi*. (Nail Artuner Çev.). T.C. Ziraat Bankası Matbaası.
- Tuna, S. (2007). Cumhuriyet ekonomisinin ilk devalüasyonu: 7 Eylül 1946. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 13, 86-121.
- Türkcan, E. (1982) IMF'nin kökenleri. Cevdet Erdost (Ed.) *IMF istikrar politikaları ve Türkiye içinde* (ss. 1-54) Savaş Yayınları.
- Ulagay, O. (1977). IMF, borç tuzağı ve Türkiye, *Cumhuriyet*, 2 Kasım 1977.
- Ulus. (27 Şubat 1949). İki bakanlık bütçesi daha çıktı, *Ulus*, s. 1-3.
- Ulus. (8 Eylül 1946). Hükümet önemli kararlar verdi, *Ulus*, s. 1.
- Ulus. (10 Eylül 1946). Maliye bakanı önemli izahat verdi, *Ulus*, s. 1.

- Ulus. (13 Mart 1947). Milletlerarası imar ve tüzüklerini imzaladık, *Ulus*, s. 4.
- Ulus. (13 Aralık 1949). Mr.Hilts dün Mersin'e gitti, *Ulus*, s. 1-5.
- Ulus. (9 Ekim 1948). Türkiye'ye yeni kredi, *Ulus*, s. 1.
- Uysal, D. (2004). *IMF politikaları ve Türkiye*, Çizgi Kitabevi.
- Yeni Sabah. (27 Şubat 1949). Beynelmillel banka Türkiye'ye kredi verecek mi?, *Yeni Sabah*, s. 1-4.
- Yeni Sabah. (21 Ocak 1949). Beynelmillel kredi bankası, *Yeni Sabah*, s. 1.
- Yeni Sabah. (1 Mart 1949). Beynelmillel kredi bankası u. müdür muavini şehrimizde, *Yeni Sabah*, s. 1-6.
- Yeni Sabah. (9 Aralık 1949). İktisadi kalkınma planı yapılıyor, *Yeni Sabah*, s. 1-5.
- Yeni Sabah. (13 Eylül 1949). Kalkınma bankası delegeleri geldi, *Yeni Sabah*, s. 1.
- Yeni Sabah. (15 Aralık 1949). Devlet planını yapan Amerikalının cevabı, *Yeni Sabah*, s. 1-5.
- Yerasimos, S. (1992). *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye – dünya savaşından 1971'e*. Belge Yayınları.
- Zürcher, E. J. *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. İletişim Yayınları.

Etik kurul onayı

Bu çalışma, anket kurum veya kuruluş ile ilgili özel bir çalışma değildir. Ayrıca arşiv belgelerine dayalı olması sebebiyle etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Cumhuriyetin 100. Yılında restoran işletmeleri: Gelişimsel süreç ve önemli olaylar Restaurants in the 100th anniversary of the Republic of Türkiye: Developmental process and significant events

Gönderim Tarihi / Received: 01.09.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 06.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1353585](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1353585)

Gökhan GENÇ**1

Suat AKYÜREK²

Onur KIZILCIK³

ÖZ: Yiyecek içecek hizmetleri yaşam biçimi ve özdeğerlerden etkilendiğinden, bu hizmetler uygarlık tarihine paralel olarak gelişmiştir. Günümüzde paket turların da artışına bağlı olarak turizmin kitlelere yayılması ve insanların daha kaliteli hizmet sunan işletmeleri tercih etmesi, yiyecek içecek hizmetlerinin gelişimini hızlandırmıştır. Böylece restoranlar, turistik çekim unsuru haline gelmeye başlamıştır. Son yıllarda turizm ve gastronomi araştırmalarının çoğunlukla mevcut zaman üzerinden gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu çalışmada, tarih araştırmalarının geleceğe ışık tutabileceği düşüncesinden hareketle, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze restoran işletmelerinin gelişim süreci incelenmiştir. Bu bağlamda ikincil veri kaynakları incelenerek yapılan bu derleme çalışmasında, 100 yıllık Cumhuriyet döneminde restorancılığın gelişimsel süreci, köklü restoran işletmeleri ve restorancılığı etkileyen önemli olaylar kronolojik olarak incelenmiştir. Böylece Türkiye'nin gelecek yüzyılında yiyecek içecek endüstrisinin gelişimine katkı sunacak tarihsel bir değerlendirme yapılması amaçlanmıştır. Araştırma sonucunda, yapılan tarihsel değerlendirmelere bağlı birtakım öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyetin 100. Yılı, Restoran işletmeleri, Gelişim süreci, Önemli olaylar

ABSTRACT: Since food and beverage services are influenced by lifestyle and self-values, these services have developed in parallel with the history of civilization. Today, due to the increase in package tours, the fact that tourism is carried out in masses and people prefer businesses that provide higher quality services, accelerated the development of food and beverage services. Thus, restaurants began to become a tourist attraction. In recent years, it has been seen that tourism and gastronomy studies are mostly carried out over the current time. In this study, the development process of restaurant businesses from the establishment of the Republic of Türkiye to the present day has been examined, based on the idea that historical studies can shed light on the future and shape the future. In this context, in this compilation study, which was made by examining the secondary data sources, the developmental process of the restaurant business, well-established restaurant businesses, and significant occurrences affecting the restaurant business in the 100-year Republican period were examined chronologically. Thus, it is aimed to make a historical assessment that will contribute to the development of the food and beverage industry in Türkiye's subsequent century. As a result of the research, some suggestions have been prepared depending on the historical assessments made.

Keywords: 100th Anniversary of the Republic, Restaurants, Developmental process, Significant events

** Sorumlu Yazar / Corresponding Author

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi/Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu/Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, gengokhan91@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3573-3661>

² Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi/Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu/Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, suat.akyrek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8552-5695>

³ Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi/Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu/Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, onurkzclck@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2339-8720>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

Since food and beverage services are influenced by lifestyle and self-values, these services have developed in parallel with the history of civilization. Especially since the second half of the 20th century, the food and beverage industry has been developing rapidly in many countries in order to meet consumer demands and needs. Today, depending on the increase in package tours, the spread of tourism to the masses and people's preference for businesses that provide higher quality services have accelerated the development of food and beverage services.

Today, businesses providing food and beverage services need to respond to the needs and expectations of consumers in order to survive in an intense competitive environment. At this point, the quality of service in food and beverage businesses can be increased by generally producing food and beverages in accordance with hygiene and food safety rules, employing qualified employees and creating a suitable dining atmosphere. In order to increase the quality of service in food and beverage businesses, it is important to use computer systems from menu planning to cost calculations, from sales forecasts to stock control and human resources. Moreover, factors such as reasonable prices, special menus for children, rich variety of meals, the fact that the establishment is affiliated with a well-known chain and low order waiting time, etc increase the service quality in food and beverage establishments (Türksoy, 2015: 5-7).

Methodology

At the heart of history is the idea that the present is the product of the past and that historical research can shed light on the future. Today, it is seen that tourism or gastronomy studies are mostly carried out over the current time (Acar, 2020). However, being able to better understand the historical developments and modern concepts of the restaurant business in Türkiye and to have detailed information about long-lasting restaurants are important issues in order to be able to make suggestions to younger restaurant businesses that are waiting for scientific advice or to the restaurant business (Eryılmaz, 2022).

In this study, the development stages of restaurant businesses from the establishment of the Republic of Türkiye to the present day were examined. In this context, in this compilation study, which was made by examining secondary data sources, the developmental process of restaurants in the 100-year Republic period was examined chronologically. Thus, it is aimed to make a historical evaluation that will contribute to the development of the food and beverage industry in Türkiye's new century.

Findings and discussion

Although Türkiye has quite suitable natural, historical and cultural tourism resources, it could not obtain the foreign exchange earnings expected from the tourism sector until the mid-1980s. In particular, the Tourism Incentive Law No. 2634, which entered into force in 1982, can be considered as one of the important development stages of the tourism sector in the history of the Republic.

Another important development affecting the restaurant business in Türkiye is the increase in the number of fast-food restaurants. Especially since the 1980s, with the spread of fast-food, the food culture has changed in this direction in Türkiye. The first McDonald's in Türkiye started its operations on October 24, 1986. In addition, other global fast-food chains have started to open restaurants in Türkiye and the face of the restaurant business in Türkiye has changed.

The Syrian Civil War, refugee crisis and terrorist attacks that emerged in 2011 and are still continuing have deeply affected the Turkish tourism sector and continue to do so. This situation negatively affected the restaurant businesses that are directly related to the tourism sector, and in this process, it has resulted in the closure of many restaurants. However, it can be said that with the influx of refugees to Türkiye, many restaurant businesses that reflect the cuisines of Afghan, Bangladesh, and Pakistan, especially Syrian cuisine, have been opened and these refugee restaurants are an important development in terms of Turkish restaurant business. It is a matter of debate, in particular, how the restaurant businesses opened by these refugees will affect the Turkish restaurant business in the coming years.

Results and recommendations

Before and at the beginning of the history of the Republic, it was a period when restaurant business, traditional cuisine, and street vendors prevailed in Türkiye. Türkiye's declaration of the Republic in 1923 accelerated the processes of modernization and urbanization. In this period, restaurants began to turn into western-style eating and drinking places by differentiating from places such as traditional coffee houses and casinos. The political crises experienced in the Republican era Türkiye affected the restaurant industry in various ways. The shaking of the economic stability of the political crises caused fluctuations in the revenues of the restaurant businesses. Especially the military coups or coup attempts, political uncertainties, and government changes in the 1960s, 1980s, 1990s and 2000s adversely affected the economic activities and decreased the customer demand of restaurant businesses. The declines in tourism during the political crises directly affected the restaurant industry. The decrease in the number of tourists has led to a narrowing of the customer base of the restaurants, especially in big cities and touristic regions. Restaurant businesses have also faced a decrease in local people's desire to eat out due to concerns about the safety of tourists. In general, the reflections of political crises on restaurant businesses have been negative.

As a result, the restaurant industry in Türkiye has undergone a great evolution throughout the history of the Republic. The restaurants, which serve a wide range from traditional street flavors to international cuisine, have been enriched by reflecting cultural interactions. Globalization and changing eating habits encourage restaurant operators to offer more creative and diverse experiences. Today, Türkiye continues to offer a memorable dining experience to both local people and foreign tourists with its rich and diverse restaurant establishments.

Giriş

Restorancılık, turizm sektörünün gelişmesiyle birlikte tüm ülkelerde önem arz eden bir konu olmuştur. İnsanlık tarihinde yeme-içme kültürünün gelişmesiyle birlikte gastronomi turizmi, yerel değerler, gelenekler, ritüeller ve insan hayatında yemek gibi konulara yönelik eğilim gittikçe artmaktadır (Korkmaz, 2010). İnsanoğlunun yeme içme ihtiyacının varlığı ve sürekliliği, yiyecek içecek sektörünün her dönemde farklı şartlar altında şekillenerek gelişmesini sağlamıştır. Küreselleşmenin yaygınlaştığı 21. yüzyılda farklı anlayışa sahip işletme sayısı artarak, yoğun rekabeti beraberinde getirmiştir (Sarıışık ve Hatipoğlu, 2013: 199). Son 20 yıl içinde Türkiye’de marka isim hakkını alarak zincirleşen hızlı yiyecek sunan işletmelerin sayısı hızla artmıştır. Birçok zincir sürekli olarak yeni pazar bölümlerine, yeni marka ve konseptlerle girmekte ve pazar payını artırmaya çalışmaktadır (Türksoy, 2015).

Gelişmiş ülkelerde 1960 yılında yeme içme harcamalarının %20’si ev dışında harcanmışken, bu oran 1980’de %26’ya yükselmiş, 2000 yılından itibaren de %50 seviyesine ulaşmıştır (Koçak, 2016: 2). Bu oranlar gelişmekte olan ülkeler için de benzerlik göstermektedir. Kadınların çalışma hayatına katılma payının yükselmesiyle birlikte dışarıda yeme içme eğilimi de giderek artmaktadır (Türksoy, 2015: 5). Buldukları bölge ekonomisine önemli girdiler sağlayan yiyecek içecek işletmeleri, aynı zamanda turizm sektöründe çalışanlar için de geniş bir istihdam alanı oluşturmaktadır (Yetimoğlu, 2017: 18). Ancak restorancılığın öneminin bu denli artmış olmasına rağmen, Türkiye Cumhuriyeti’nin 100 yıllık tarihinde restorancılığın gelişimsel sürecini inceleyen akademik çalışmalar sınırlı sayıda kalmaktadır.

Tarihin temelinde bugünün, geçmişin ürünü olduğu ve tarih araştırmalarının geleceğe ışık tutabileceği düşüncesi yatmaktadır. Günümüzde turizm ya da daha özelinde restorancılık araştırmalarının çoğunlukla mevcut zamana ve geleceğe odaklı olduğu görülmektedir (Acar, 2020). Ancak Türkiye’de restorancılığın tarihsel gelişim evrelerini ve modern konseptlerini daha iyi anlamlandırmak ve uzun ömürlü restoranların hangileri olduğu hakkında ayrıntılı bilgilere sahip olmak; pratik (daha genç restoran işletmelerine) veya teorik (gastronomi araştırmaları) alanlara öneriler sunulması açısından önemli konulardır (Eryılmaz, 2022). Bu bağlamda yapılan bu derleme çalışmasında, ikincil veri kaynaklarından hareketle, 100 yıllık Cumhuriyet döneminde restorancılığın gelişimsel süreci, köklü restoran işletmeleri ve restorancılığı etkileyen önemli olaylar kronolojik olarak değerlendirilmiştir. Böylece Türkiye’nin yeni yüzyılında yiyecek içecek endüstrisinin gelişimine katkı sunacak tarihsel bir değerlendirme yapılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda öncelikle yiyecek içecek işletmeleri kavramsal açıdan incelenmiş ve yiyecek içecek işletmelerinin gelişimine etki eden faktörler irdelenmiştir. Daha sonra, çalışmanın temel noktasını oluşturan; 100 yıllık süreçte yaşanan önemli olayların ve gelişmelerin yiyecek içecek sektörüne yansımaları araştırılmıştır.

Türkiye’de yiyecek içecek sektörüne genel bir bakış

Yiyecek ve içecek tüketim ihtiyacı, insanların temel fizyolojik ihtiyaçlarının başında gelmektedir (Maslow, 1943: 372). Bu ihtiyaç, yüzyıllardır hayatta kalmak için karşılanırken son yıllarda daha çok boş zaman aktivitesi olarak değerlendirilmektedir. Bunun neticesinde yiyecek içecek işletmelerine yönelik artan talep, her geçen gün bu işletmelerin sayısının da hızla artmasına yol açmaktadır (Sarıışık ve Hatipoğlu, 2013: 186). Bu nedenle, yiyecek içecek sektörü son yıllarda hızla büyüyen hizmet sektörlerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

Günümüzde insanlar yeni yiyecek ve içecekleri tatma ve deneyimleme gibi tercihleri ile yeme içme ihtiyaçlarını yiyecek içecek işletmelerinden karşılamaktadır. Yiyecek içecek hizmet deneyimi sunan mekanlar olarak da bilinen bu işletmeler aynı zamanda tüketicilerin dinlenme, rahatlama, zenginleşme (kültürel ve eğitim), itibar ve sosyalleşme ihtiyaçlarına cevap vermektedir (Okat ve Taşkesen, 2022). Yiyecek içecek işletmeleri yapısı, teknik donanımı, konforu gibi fiziksel özellikleri ve sosyal değeri, personelin hizmet kalitesi gibi niteliksel elemanlarının birleşimiyle, insanların beslenme ihtiyaçlarını karşılamayı meslek olarak kabul eden disiplin altına alınmış hizmet işletmeleridir. Yiyecek içecek endüstrisi ise, insanların yaşamlarını sürdürdükleri yer dışında farklı nedenlerle çıkmış oldukları seyahatlerde ve geçici konaklamalarda yeme-içme ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla mal ve hizmet üreten ticari nitelikte işletmelerden oluşmaktadır (Koçak, 2016: 1). Yiyecek içecek işletmeleri somut ürün ile hizmeti bir arada sunmalarına rağmen, bu işletmeler hizmet işletmeleri olarak kabul edilirler.

Yiyecek içecek işletmelerini diğer işletmelerden ayıran özellikler şu şekilde sıralanabilir (Okat ve Taşkesen, 2022: 5; Kurnaz, 2011: 8-9):

- Ürün çeşitliliği fazladır (yiyecek içecek üretimi için ortalama 3000 farklı ürün kullanılabilir).
- Emek yoğun işletmelerdir (yiyecek içecek üretimi, sunumu ve servis sonrası hizmetler kapsamında yoğun emek harcanmaktadır).
- Farklı tüketici gruplarına hitap edebilmektedir (farklı gelir düzeyinde müşteri portföylerine sahiptirler).
- Örgütsel yapıları farklılaşmaktadır (hiyerarşik düzen diğer işletmelerden farklıdır).

Yiyecek içecek sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin başında restoranlar, kafeler ve oteller gelmektedir. Bu işletmelerin haricinde alışveriş merkezleri, hastaneler, okullar, kafeteryalar, cezaevleri gibi birçok farklı özel işletme veya kamu bünyesinde bulunan kurumlarda yiyecek ve içecek hizmeti sunulmaktadır (Türksoy, 2015: 4). Bununla birlikte, yiyecek içecek sektöründe sanayi tipi yemek fabrikaları, banket organizasyonları, yerel küçük işletmeler ve uluslararası boyuttaki büyük işletmeler gibi birçok farklı bünyede tüketicilere hizmet verilmektedir (Davis vd., 2008: 9). Yiyecek içecek işletmeleri, birtakım farklı kriterler bağlamında sınıflandırılabilir. Ölçekleri bakımından küçük, orta ve büyük ölçekli, mülkiyetlerine göre özel, kamu ve karma, amaçlarına göre kar amacı güden ve kar amacı gütmeyen, hukuki yapılarına göre ise turizm işletme belgeli ve belediye belgeli yiyecek içecek işletmeleri olarak sınıflandırma yapılabilmektedir. Alan yazında en yaygın kullanılan sınıflandırma, ticari amaçlar bakımından yapılan sınıflandırmadır (Sönmez, 2017: 151-152).

Avrupa’da karanlık çağın ardından Hristiyanlığın yükselişi, bu dönemde başta Avrupa olmak üzere tüm dünyada din temalı yapılan seyahatleri artırmıştır. Kutsal topraklara yapılan hac ziyaretleri, yollardaki bozulmalar ve güvenlik sorunları seyahatlerin süresinin uzamasına yol açmış, konaklama ve yiyecek içecek işletmelerine yönelik talebi artırmıştır (Koçer, 2020). Bununla beraber, yiyecek içecek sektörünün temelini oluşturan ve dönüm noktası sayılabilecek gelişmeler (örn. Sanayi Devrimi), dönemler içinde ele alındığında ilk olarak restoran kavramı ile karşılaşmaktadır. Fransızca kökenli bu terim, enerji depolayıcı olarak tanımlanmaktadır (Sarıışık ve Hatipoğlu, 2013: 189). Yiyecek içecek kültürünün zenginliğine rağmen restoran işletmeciliği kavramı ancak 1700’lü yıllarda Fransa’da görülmeye başlanmıştır. Dönemin modern sayılabilecek ilk restoranı, 1765 yılında Paris’te Boulanger tarafından açılan çorba (et suyu) restoranıdır. Restorancılık anlamında ilk modern menü ise, 20. yüzyılın başlarında Ferdinand Point tarafından aşçı yetiştirmek için açılan ‘La Pyramide’ adlı mekânda kullanılmıştır (Yetimoğlu, 2017: 11-14).

Türkiye’de yiyecek içecek işletmeleri hukuki yapılarına göre turizm işletmesi belgeli (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığınca) ve belediye belgeli olmak üzere 2 şekilde sınıflandırılmaktadır. Turizm işletmesi belgeli yiyecek içecek işletmeleri Bakanlıkça 1. Sınıf ve 2. Sınıf olmak üzere kendi içinde iki ayrı şekilde sınıflandırılmaktadır. 2023 yılı itibariyle Türkiye’de ‘lokanta’ unvanı ile faaliyet gösteren 411 tane turizm işletmesi belgeli işletme bulunmaktadır (Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, 2023).

Tablo 1: Turizm işletmesi belgeli lokanta işletmelerinin bölgelere göre sayısal dağılımı

Bölge	1. Sınıf	2. Sınıf	Toplam
Marmara	161	34	195
İç Anadolu	72	17	89
Ege	49	4	53
Güneydoğu Anadolu	26	1	27
Karadeniz	21	0	21
Akdeniz	14	1	15
Doğu Anadolu	10	1	11

Kaynak: (Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, 2023)

Turizm işletmesi belgeli bu işletmelerin coğrafi bölgelere göre sayısal dağılımı Tablo 1’de görülmektedir. Marmara Bölgesinde yoğunlaşan Bakanlıkça belgelendirilmiş lokanta işletmelerinin

124'ü İstanbul'da faaliyet göstermektedir. Öte yandan ilgili işletmelerin en az Akdeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinde hizmet verdiği ifade edilebilir. Gastronomi markalı şehirlerden Gaziantep'te 13 işletme ve Afyonkarahisar'da üç işletme faaliyet gösteriyorken, Hatay'da ise Bakanlık belgeli hiçbir işletme bulunmamaktadır.

2023 yılı itibariyle Türkiye'de 'gastronomi tesisi' unvanı ile faaliyet gösteren 330 turizm işletmesi belgeli işletme bulunmaktadır (Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, 2023). Ancak bu işletmeler, lokantalarda olduğu gibi birinci veya ikinci sınıf olarak nitelendirilmemektedir. Turizm işletmesi belgeli bu işletmelerin coğrafi bölgelere göre sayısal dağılımı Tablo 2'de verilmiştir. Lokantalarda olduğu gibi yine Marmara Bölgesinde yoğunlaşan Bakanlıkça belgelendirilmiş gastronomi tesislerinin 129'u İstanbul'da faaliyet göstermektedir. Benzer şekilde, Akdeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinde hizmet veren tesis sayısı en az olmakla birlikte, Gaziantep'te 9 işletme ve Afyonkarahisar'da 2 işletme faaliyet gösteriyorken, Hatay'da ise Bakanlık belgeli hiçbir işletme bulunmamaktadır. Lokanta ve gastronomi tesislerinin yanı sıra, 2023 yılı itibariyle Bakanlıkça belgelendirilmiş 5 bar, 4 özel lokanta, 3 kafeterya, 1 özel bar ve 1 lüks sınıf lokanta hizmet vermeye devam etmektedir (Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, 2023).

Tablo 2: Turizm işletmesi belgeli gastronomi tesislerinin bölgelere göre sayısal dağılımı

Bölge	Toplam
Marmara	161
İç Anadolu	41
Ege	62
Güneydoğu Anadolu	34
Karadeniz	10
Akdeniz	9
Doğu Anadolu	5

Kaynak: (Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, 2023)

Yiyecek içecek işletmelerinin gelişimine etki eden faktörler

Yiyecek içecek hizmetleri yaşam biçimi ve özdeğerlerden etkilendiğinden, bu hizmetler uygarlık tarihine paralel olarak gelişmiştir. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yiyecek içecek sektörü birçok ülkede tüketici istek ve ihtiyaçlarına cevap vermek amacıyla çok hızla gelişmektedir. Günümüzde paket turların da artışına bağlı olarak turizmin kitlelere yayılması ve insanların daha kaliteli hizmet sunan işletmeleri tercih etmesi, yiyecek içecek hizmetlerinin gelişimini hızlandırmıştır. Öyle ki, günümüzde restoranlar başlı başına birer marka hatta turistik çekim unsuru haline gelmeye başlamıştır (Akdağ vd., 2015).

Günümüzde küreselleşme ve teknolojik gelişmelerin ilerleyişi, insanların daha fazla seyahat etmesini ve insanların yiyecek içecek hizmetlerinden daha fazla yararlanmasını sağlamaktadır. Buna rağmen, Türkiye'de girişimcilik faaliyetlerinin en önemli sorunlarından biri açılan işletmelerin sürekliliğinin sağlanamamasıdır. Yeni kurulan işletmelerin %80'inin ilk 5 yıl içinde çeşitli nedenlerle kapandığı ve bunun da gerek makro gerekse mikro ekonomik açıdan önemli kayıplar doğurduğu bilinmektedir (Uluyol, 2011). Benzer şekilde, yeni kurulan yiyecek içecek işletmelerinde ise bu oranın %90'lara ulaşabildiği ileri sürülmektedir (Destici, 2014). Yiyecek içecek sektörünü doğrudan olumsuz etkilemeye başlayan bir diğer durum da, son yıllarda sayısı hızla artan marketlerde satılan tüketime hazır yiyecek ve içeceklerdir. Nitekim bu ürünler, yöredeki restoran ve kafelere göre oldukça ucuza satılabilmektedir (Türksoy, 2015: 3-5).

Günümüzde yiyecek içecek hizmeti veren işletmelerin yoğun rekabet ortamında hayatta kalmaları için tüketicilerin ihtiyaç ve beklentilerine cevap vermeleri gerekmektedir. Bu noktada, genel olarak yiyecek içeceklerin hijyen ve gıda güvenliği kurallarına uygun üretimi, nitelikli personel istihdamı ve uygun bir yemek alanı atmosferi oluşturularak, yiyecek içecek işletmelerinde hizmet kalitesi artırılabilir. Yiyecek içecek işletmelerinde hizmet kalitesini artırmak için bilgisayar sistemlerinin kullanılması (menü planlamasından maliyet hesaplamalarına, satış tahminlerinden envanter kontrolüne ve insan kaynaklarına kadar) ayrı bir önem taşımaktadır. Bununla birlikte, menülerde sunulan uygun fiyatlar,

çocuklara özel menüler, zengin çeşitli yemekler, işletmenin bilinen bir zincire bağlı olması ve menülerin hızla müşterilere ulaşması vb.) gibi faktörler, yiyecek içecek işletmelerinde hizmet kalitesinin artmasını sağlamaktadır (Türksoy, 2015: 5-7). Yiyecek içecek işletmelerinde dikkate alınması gereken diğer faktörler aşağıdaki gibi sıralanabilir (Yetimoğlu, 2017: 17; Koçak, 2016: 14-15):

- Sunulan ürünün niteliği (porsiyon miktarı, tat, koku zenginliği ve uygun sıcaklıkta servisi)
- Servis türü ve servis hızı
- Paranın karşılığı (fiyat değerinde hizmet deneyimi)
- Konum

Cumhuriyetin ilanından günümüze restoran işletmelerinin gelişim süreci

Türkiye Cumhuriyeti, verilen bağımsızlık mücadelesi neticesinde Osmanlı İmparatorluğunun maddi ve manevi mirası üzerine kurulmuştur. Kurtuluş Savaşının kazanılmasının ardından 29 Ekim 1923'te ilan edilen Cumhuriyet, 2023 itibarıyla 100 yaşındadır. Elbette bu 100 yıllık süreçte her alanda olduğu gibi restorancılık alanında da önemli gelişmeler yaşanmış ve bu süreçte büyüyerek önemli bir sektöre dönüşmüştür. Nitekim restorancılığın gelişimsel sürecine geçmeden önce Tablo 3'te Cumhuriyet öncesinde açılmış olan ve günümüze kadar ayakta kalan restoran işletmelerine yer verilmektedir.

Türkiye'deki ilk önemli yiyecek içecek işletmelerinin hayır işlerini üstlenen imarethane ve aşevleri olduğu kabul edilmektedir (Sarışık ve Hatipoğlu, 2013). Bununla beraber özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde çok sayıda restoran faaliyette bulunmuştur. Bazı kaynaklarda (bkz. Bingöl 2005; Korkmaz, 2010), Anadolu topraklarında açılan ilk restoran 1888'de günümüzdeki adıyla Hacı Abdullah İstanbul Galata'da faaliyetine başlamıştır. Nitekim geçmişten günümüze ayakta kalan restoran işletmeleri incelendiğinde, en eski restoranın 1833 yılında Isparta'da açılan Hacibenlioğlu Kebap olduğu belirtilmektedir (Bkz. Tablo 3). Sonuç olarak, Türkiye'de modern anlamda ilk restoranların 1800'lü yılların sonlarında faaliyet göstermeye başladığı belirtilmektedir (İbiş, 2021).

İncelenen kaynaklara (Bingöl, 2005; Sarışık ve Hatipoğlu, 2013; Düzgün ve Durlu Özkaya, 2015; Karamustafa ve Ülker, 2018; Akyürek, 2022) bakıldığında, bugün üzerinde yaşadığımız Anadolu topraklarında restoran işletmeciliğinin Hitit, Roma, Helen, Selçuklu, Osmanlı gibi medeniyetlerde ticari veya ticari amaç gütmeyen yiyecek içecek işletmeleri (hanlar, kervansaraylar, tavernalar) kapsamında gerçekleştirildiği görülmektedir. Sarışık ve Hatipoğlu (2013) özellikle Osmanlı Döneminde IV. Murat zamanında kebabçılar, köfteciler, zerdeciler, aşçılar gibi esnaflardan bahsedildiğini ve Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesine göre, bu esnafların İstanbul'daki toplam dükkan sayısının 2500'ü aştığı belirtilmektedir. Bu kapsamda Türk restoran işletmeciliğinin Osmanlı Döneminde sistemli bir şekilde gelişmeye başladığı söylenebilir.

Özellikle restoran işletmeleri 17. yüzyılın ikinci yarısında sadece saray ve konaklarda değil, lonca teşkilatının kurulması ve çeşitli esnaf örgütleri marifetiyle yapılan halka açık aşevleri ve yeme-içme organizasyonları ile birlikte hızla gelişmeye başladığı ifade edilmektedir (Papatya vd., 2021). Bununla beraber dönemin hükümdarları da restoran işletmelerine merak duymuş ve o yıllarda özellikle Avrupa'da yaygın hale gelen modern restoranların Osmanlı topraklarında da faaliyette bulunmasını istemişlerdir. Özellikle Avrupa'da restorancılık kültürünün geliştiğini fark eden II. Abdülhamit Han, İstanbul'da şık bir restoranın kurulmasını emretmiş ve Hacı Abdullah Lokantasının kurulmasını sağlamıştır (Başarangil ve İnam, 2017). Sonuç olarak, restoran işletmelerinin kökenleri Anadolu'da oldukça eskiye dayanmasına rağmen modern anlamda restorancılık 19. yüzyılın başlarından itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır.

Tablo 3: Cumhuriyet öncesinden günümüze ayakta kalan restoran işletmeleri

Restoran İsmi	Kuruluş Yılı	Kuruluş Yeri	Uzmanlığı
Hacıbenlioğlu Kebap	1833	Isparta	Kebap
Aşçı Bacaksız	1840 (bazı kaynaklarda 1881)	Afyonkarahisar	Tandır
Kebapçı Kadir	1851	Isparta	Kebap
Tarihi Kalkanoğlu Pilavı	1856	Trabzon	Pilav ve kavurma
İskender	1867	Bursa	İskender
Konak Restoran	1870	Rize	Rize mutfağı
Kebapçı Hacıoğulları	1878	Aydın	Kebap
Topçu Kebap	1885	Antalya	Döner
İmam Çağdaş	1887	Gaziantep	Baklava ve kebab
Hacı Abdullah Lokantası	1888	İstanbul	Osmanlı mutfağı
Lezzet Kebap	1891	Konya	Tandır
Şeref Büryan	1892	İstanbul	Siirt mutfağı
Besler İnegöl Köftçisi	1893	Bursa	İnegöl Köfte
Meşhur Tarihi Töngül Pide Fırını	1893	İzmir	Pide
Meşhur Filibe Köftçisi	1893	İstanbul	Köfte
Konyalı	1897	İstanbul	Kebap
Pandeli Restaurant*	1901	İstanbul	-
Onbaşılar Kebap	1904	Adana	Kebap
Hacı Şükrü	1907	Konya	Fırın kebabı
İskele Restaurant	1909	İstanbul	Deniz mahsulleri
Hasan Kolcuoğlu Restaurant	1910	Adana	Ciğer ve kebab
Azaklar Odun Köfte	1911	Manisa	Azaklar Odun Köfte
Meşhur Köftçici Mustafa	1912	Sakarya	İslama Köfte
Develi	1912	İstanbul	Gaziantep mutfağı
Kebapçı Eyüp	1918	Mersin	Kebap
Yanyalı Fehmi Lokantası	1919	İstanbul	Osmanlı Saray mutfağı
Tarihi Ali Baba Balık Lokantası	1920	İstanbul	Balık
Tarihi Sultanahmet Köftçisi	1920	İstanbul	Köfte
Yenice Lokantası	1920	İzmir	Çorba ve sulu yemek
Hacıbaba Restaurant	1921	İstanbul	Osmanlı mutfağı
İkbal	1922	Afyonkarahisar	Et (Tandır, döner, kavurma vb.)

*2016'da kapanıp aynı konseptle tekrar açılmıştır.

Kaynak: (Erkara, 2010; Aldemir ve Sormaz, 2020; İbiş, 2021; Eryılmaz, 2022 kaynaklarından yararlanılarak yazarlar tarafından derlenmiştir.)

1923-1939 döneminde Türkiye'de restorancılık

Kurtuluş savaşının kazanılmasından hemen sonra ekonomik büyüme ve kalkınmayı sağlayabilmek için yoğun çalışmalara başlanmış ve ilk iş olarak Şubat 1923'te İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi gerçekleştirilmiştir. Bu kongrede genel olarak İktisadi bağımsızlık ile ilgili kararlar (yerli üretimin teşviki, israf ve lüks ithalattan kaçınma vb.) ile kongreye katılan iktisadi grupların istek ve teklifleri ile ilgili kararlar alınmıştır. Genel olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk on yılında özel sektör eliyle sanayileşmeye öncelik veren bir politika izlenmiştir fakat özel sektörün elinde yeterli sermaye olmaması, tecrübeli girişimcilerin yetersizliği, altyapı eksikliği gibi nedenlerden dolayı başarılı olunamamıştır. Bu nedenle 1930'lu yıllardan itibaren devletin ekonomiye yönelik müdahalesi giderek artmıştır (Şahin, 2016). Bu gelişmeler ışığında, Cumhuriyet Döneminin ilk yıllarında sosyal ve kültürel alanlarda yapılan bu atılımlar yiyecek içecek sektörüne de yansımıştır. Bilhassa modernleşmeyi temel alan eğlence işletmelerinin artırılmasına yönelik kamusal girişimlerin etkisi, restoran işletmelerini de hareketlendirmiştir. Ankara'nın başkent olması kararı ile İstanbul'da bulunan restoran işletmelerinin benzerleri başta Ankara olmak üzere Anadolu'nun diğer büyük şehirlerinde artmaya başlamıştır (Sarıışık ve Hatipoğlu, 2013).

Bu dönemde başta İstanbul olmak üzere birçok şehirde turizm faaliyetlerini artırabilmek için çalışmalara başlanmıştır. Özellikle 6 Kasım 1923'te "Türk Seyyahin Cemiyeti" adıyla kurulan Türkiye Turing ve

Otomobil Kurumu bu anlamda ciddi çalışmalar yapmıştır (Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 2023). Nitekim gerek sermaye yetersizliği gerekse deneyimli girişimcilerin yetersizliği turizm sektöründe istenilen düzeye ulaşılmasını engellemiştir. Özellikle bu dönemde turistlerin İstanbul'a giriş-çıkış işlemlerinde hız ve standardın sağlanamaması, şehre ulaşan yolların durumunun yetersiz olması, konaklama, yeme-içme, alışveriş ve eğlence işletmelerinin yetersizliği, savaşların ardından kurulan Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde turizmin istenilen düzeye gelmesini engelleyen başlıca sorunlardır (Saral ve Malkoç, 2018). Bu durum cumhuriyetin ilk yıllarında restorancılığı da etkilemiştir ve bu dönemlerde sektör yavaş bir ilerleme kaydetmiştir. Tablo 4'te 1923-1939 döneminde açılmış ve halen günümüzde de faaliyetlerini sürdürmekte olan yıllanmış restoran işletmeleri yer almaktadır.

Tablo 4: 1923-1939 döneminden günümüze ayakta kalan restoran işletmeleri

Restoran İsmi	Kuruluş Yılı	Kuruluş Yeri	Uzmanlığı
Cumhuriyet Lokantası	1923	Balıkesir	Et ve sebze yemekleri
İstanbul Köftecisi	1923	İstanbul	Köfte
Tarihi Cumhuriyet Meyhanesi	1923	İstanbul	Meze
Köprülü Et Lokantası	1923	Karabük	Et
Tarihi Karaköy Balıkçısı	1923	İstanbul	Balık
Uşak İlyas Usta Lokantası	1923	Uşak	Güveç, İlyas Usta fırın kebab, Uşak tarhanası
Ömür Lokantası	1924	Balıkesir	Osmanlı mutfağı
Körfez Restaurant	1927	Muğla	Deniz mahsulleri
Hüsrev Lokantası	1928	İstanbul	Kuru fasulye
Köfteci Ramiz	1928	Manisa	Köfte
Tavukçu Lokantası	1930	Ankara	Tavuk
Üç Köfte	1930	Bursa	Köfte
Fischer Restaurant (1931)	1931	İstanbul	Alman yemekleri
Rejans Restaurant*	1932	İstanbul	Rus yemekleri
Ulutan Et Lokantası	1933	Samsun	Döner
Güven Lokantası	1934	İzmir	Döner ve sulu yemek
Meşhur Pideci Hasan	1936	Zonguldak	Kapalı Pide
Kebapçı İdris	1937	Bursa	Kebap-Köfte
7 Mehmet Restaurant	1937	Antalya	Akdeniz mutfağı
Karışma Sen**	1938	İstanbul	Deniz mahsulleri
Kurucu Ali Baba Kanaat Lokantası	1939	İstanbul	Kuru fasulye

*2011'de aynı konsept ile açılmış ve ismi "1924 Rejans Restaurant" olmuştur. **İlk İsmi "Şenyuva Sahil Gazinosu".

Kaynak: (Erkara, 2010; Tripadvisor, 2023 kaynaklarından yararlanılarak yazarlar tarafından derlenmiştir)

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde restoran işletmelerinin gelişimini etkileyen önemli olaylar

İnsanoğlunun yeme-içme alışkanlıklarını değiştiren ve restoran işletmelerinin gelişimini etkileyen birçok tarihi olay vardır. İnsanoğlunun yerleşik hayata geçmesi, ateşin bulunması, büyük göçler, Fransız İhtilali, Sanayi Devrimi gibi olaylar tüm ülke mutfaklarını ve yeme-içme alışkanlıklarının gelişimini etkileyen başlıca olaylardır (Kılınç ve Çavuş, 2010; Düzgün ve Durlu Özkaya, 2015; Karamustafa ve Ülker, 2018). Bununla beraber, Cumhuriyetin 100. yılında restorancılığın çeşitlenmesini ve büyümesini etkileyen birçok gelişme yaşanmıştır. Yaşanan bu olaylar Türkiye'de restorancılığın gelişimini hem olumlu hem de olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle restorancılığın gelişimini etkileyen olayların turizm sektörünü etkileyen olaylar ile benzer olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle turizm ve yiyecek içecek olayının iç içe geçmiş olması sebebiyle, Türkiye'de turizm sektörünün gelişmesine etki eden temel olaylar restorancılığın gelişmesine de etki etmiştir. Bu kapsamda Türkiye'de restorancılığı etkilediği düşünülen kritik gelişmeler ve önemli olaylar, Şekil 1'de kronolojik olarak sıralanmıştır.

Kurtuluş Savaşının kazanılması ile birlikte Türkiye'nin büyümesi ve kalkınması için derhal çalışmalara başlanmış ve yeni Türkiye'nin ekonomik sorunlarını tartışmak için 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de, İzmir İktisat Kongresi (I. İktisat Kongresi) gerçekleştirilmiştir. Çeşitli iktisadi meselelerin ele alındığı kongrede özellikle yer altı ve yer üstü zenginliklerin en verimli şekilde

kullanması ve turizm gelirlerini artırması hedeflenmiş ve böylece Türkiye'nin iktisadi bakış açısını belirleyen en önemli olay olarak kayıtlara geçmiştir (T.C. İzmir Valiliği, 2023). Kongre ile birlikte bütün Türkiye vatandaşları için tatil günü olan Cuma gününde kasap, sebzevatçı ve ekmekçiler öğleye kadar; kahve, gazino, lokanta, hamam ve eczaneler de akşama kadar açık kalmıştır. Özellikle bu dönemde İzmir'de kongreyi taşıyacak bir restoran olmadığı için kongre katılımcılarının yeme-içme ihtiyaçlarını karşılayacak modern restoran açılmıştır (Kayıran ve Saygın, 2019). Yaşanan tüm bu gelişmeler restoran işletmelerinin sayısı ve niteliğinin artmasında etkili olmuştur.

Şekil 1: Cumhuriyetin 100. yılında restorancılığın gelişim aşamaları ve etkileyen önemli olaylar

- İzmir İktisat Kongresinin Gerçekleştirilmesi (1923)
- Türk Seyyahin Cemiyetinin Kuruluşu (1923)
- Büyük Buhran (1929)
- II. Dünya Savaşı (1939-1945)
- Hatay'ın Türkiye'ye Katılması (1939)
- Basım - Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü Kanunu (1949)
- 27 Mayıs Darbesi (1960)
- Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planının Onaylanması (1962-...)
- Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TÜRSAB) Kuruluşu (1972)
- Kıbrıs Barış Harekatı (1974)
- Petrol Krizinin Ortaya Çıkışı (1979)
- 12 Eylül Darbesi (1980)
- 2634 Sayılı Turizmi Teşvik Kanunu (1982) Yürürlüğe Girmesi
- Çernobil Kazası (1984)
- Türkiye'deki İlk Mcdonald's Restoranının Açılması (1986)
- Avrupa Ekonomik Topluluğu'na Tam Üyelik Başvurusu (1987)
- Her Şey Dahil Sisteminin Türkiye'de Uygulanmaya Başlanması (1990)
- Yeşil Nesil Restoran Hareketinin Ortaya Çıkışı (1990)
- Körfez Savaşı-Krizi (1991)
- Turistlere Yönelik Terör Saldırıları (1993-...)
- Marmara Depremi (1999)
- Türkiye Mali ve Ekonomik Krizleri (2000-2001)
- TURYİD, Turizm Restoran Yatırımcıları ve Gastronomi İşletmeleri Derneği (2003)
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2003)
- Kuş Gribi Salgını (2006)
- Domuz Gribi (2009)
- Suriye İç Savaşından Kaçan Mültecilerin Türkiye'ye Sığınması (2011-...)
- Gaziantep'in UNESCO Gastronomi Şehri İlan Edilmesi (2015)
- Darbe Girişimi (2016)
- Hatay'ın UNESCO Gastronomi Şehri İlan Edilmesi (2017)
- Afyonkarahisar'ın UNESCO Gastronomi Şehri İlan Edilmesi (2019)
- COVID-19 Salgınının Ortaya Çıkışı (2020)
- Michelin Rehberi'nin Türkiye'ye Gelmesi (2022)
- Kahramanmaraş ve Hatay Depremleri (2023)

Kaynak: (Yazarlar tarafından derlenmiştir)

29 Ekim 1923 tarihinde bir pazartesi günü ilan edilen Cumhuriyet'in hemen ardından 6 Kasım 1923'te "*Türk Seyyahin Cemiyeti*" kurulmuştur. *Türk Seyyahin Cemiyeti* bu dönemde restoran işletmelerini etkileyen önemli bir gelişmedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün himayeleri ve Milletvekili Reşit Saffet Atabinen öncülüğünde kurulan Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu restoranların özellikleri ve fiyatlarını gösteren rehberlerin hazırlanması hususunda hazırlıklar yapmıştır ve katkı sağlamıştır (Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 2023).

Tüm dünyada etkili olan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin de yaşadığı ilk büyük ekonomik krizlerden biri olan "1929 Dünya Ekonomik Bunalımı" Türkiye ekonomisini derinden etkilemiştir. Özellikle bu buhran ile birlikte yürürlüğe sokulan buhran vergisi, yaklaşık 20 yıl boyunca Türk vergi sistemindeki yerini korumuş ve tüm kesimi derinden etkilemiştir. Diğer yandan turizm ve maden gibi bazı sektörlerin teşvik edilmesi amacıyla buradan elde edilen gelirler buhran vergisi kapsamı dışında tutulmuştur (Yeşilyurt, 2021). Nitekim bu teşviklere rağmen krizin tüm dünyada etkili olması turizmi durma noktasına getirmiş ve turist sayılarını azaltmıştır. Yine Türkiye'de yeni yeni gelişmeye başlayan turizm sektörü bu dönemde gerilemiş ve restoran işletmeleri de bu dönemde krizden olumsuz etkilenmiştir.

İkinci Dünya Savaşı da cumhuriyet tarihinde restorancılığın gelişimini olumsuz etkileyen önemli olaylardan bir diğeridir. Türkiye II. Dünya Savaşına fiili olarak katılmamış olsa bile savaş koşullarından fazlaca etkilenmiştir. Bu dönemde turizm sektörünün kuruluş ve gelişme aşamaları sekteye uğramıştır. Savaş sonrasında ise ekonomik olarak toparlanma olurken, turizm endüstrisinin ihtiyacı olan hukuki zemin ve yatırım imkanları artırılmış, tanıtım çalışmaları hızlandırılmış ve seyahat özgürlüğü daha fazla önemsenmiştir (Çiftçi, 2019). Özellikle savaştan sonra ticari hava endüstrisinde yaşanan gelişmeler ve savaşta kullanılan askeri uçakların sivil yolcu taşımacılığında kullanılması ile başlayan havayolu taşımacılığı uluslararası turizm hareketlerinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır (Theobald, 2005). Bununla beraber II. Dünya Savaşının bitiminden sonra hızla yaygınlaşmaya başlayan kitle turizmi genel olarak Avrupa ülkelerinde hareketlilik göstermiş olmakla birlikte, Akdeniz havzasındaki diğer ülkelerde de gelişmiştir (Öztürk ve Yazıcıoğlu, 2002). Yine savaşlardan sonra yaşanan kıtlıklara ve ekonomik sıkıntılara rağmen II. Dünya Savaşı sonrasında "baby boomer" olarak adlandırılan kuşak dışarıda yemek yeme kültürünün yaygınlaşmasına ve buna bağlı olarak da restoran sayısının artmasında etkili olmuştur (Dursun, 1999). Bu bağlamda II. Dünya Savaşı esnasında turizm sektörü ile beraber sekteye uğrayan restorancılığın savaş sonrasında gelişimi hızlanmış ve özellikle farklı konseptlerde restoranlar açılmaya başlanmıştır.

1949 yılında açılan Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü yine Türkiye'de restorancılığın gelişimini etkileyen önemli bir gelişmedir. Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü; basın ve yayın ve diğer vasıtalarla Türkiye'yi dışarda tanıtmak ve içerde Cumhuriyet esaslarını ve Türk Demokrasisinin gelişmelerini yaymak, basın ve yayın mesleğinin ifadesiyle ilgili işlere bakmak, iç ve dış turizmi geliştirecek tedbirler almak amacıyla kurulmuştur. Özellikle bu kanun ve bu kanun çerçevesinde yapılan sonraki çalışmalarda lokantaların "turizm müessesesi" olarak kabul edilmesi restorancılık bakımından önemli bir gelişmedir. Bu bağlamda turizm sektörünün gelişmesine etki eden bu kanun ile restoran işletmeleri de olumlu yönde etkilenmiştir.

Cumhuriyet tarihi boyunca yaşanan kriz (ekonomik, siyasal, salgın, savaş, afetler, terör vb.) dönemlerinde restoran işletmelerine yönelik talep genellikle daralmış ve bu süreçler restoran işletmelerinin gelişimini doğrudan olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle sınır bölgelerinde yaşanan savaşlar ve turistlere yönelik terör saldırıları doğrudan turist sayısının düşmesine yol açmaktadır ve bu tür olaylar restoran işletmelerini olumsuz etkilemiştir. 1960 yılında Türkiye'de yaşanan 27 Mayıs Darbesi, uluslararası ve ulusal seyahatleri engelleyerek, turizm hareketlerini neredeyse durma noktasına getirmiş, yatırımların durmasına, kredilerin ve yapılacak projelerin belirli bir dönem boyunca iptaline yol açmıştır (Ünlüönen ve Kılıçlar, 2004). Restoran işletmeleri de bu siyasi krizden nasibini almış ve özellikle bu dönemde restoran işletmelerine yönelik talepler düşmüştür. Bu dönem birçok restoran işletmesinin iflasını beraberinde getirmiştir.

Planlı dönem öncesinde (1923-1963) turizmle ve restorancılıkla ilgili çalışmalar sınırlı olmakla birlikte özellikle planlı kalkınma modelinin benimsendiği 1963 yılından sonra beşer yıllık hazırlanan kalkınma planları sayesinde turizm sektörüne yönelik çalışmalar da artmıştır (Dilek ve Dilek, 2017). Turizmin kalkınma planları içinde yer alması yiyecek içecek sektörünün de gelişmesine ve çeşitlenmesine katkı sağlamıştır. Özellikle kalkınma planlarında yabancı yatırımcıların özendirilmesi neticesinde uluslararası zincir işletmelerin Türkiye'de işletme açmaları teşvik edilmiştir (Sarıışık ve Hatipoğlu, 2013). Cumhuriyet tarihinde yiyecek içecek işletmeciliği anlamında ilk planlama, Birinci Beş Yıllık (1963-1967) Kalkınma Planı çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda "Lokanta ve Eğlence Yerleri" başlığı altında yiyecek içecek sektörünün genişletilmesi amacıyla beş yıllık süreçte toplam 46,4 milyon

TL yatırım yapılması planlanmıştır (DPT, 1963: 427). İlgili yatırımın İkinci Beş Yıllık Plan Döneminde (1968-1972) 350 milyon TL'ye yükseltildiği görülmektedir (DPT, 1968: 600). Takip eden raporlarda ise, yiyecek içecek işletmeleri ile ilgili herhangi bir yatırım planlaması yapılmamıştır. 2007-2012 döneminde otel ve restoran hizmetleri yıllık ortalama %2,8 büyümüştür. Otel ve lokantacılık hizmetlerinin GSYH içindeki payı 2006 yılındaki %2,2 seviyesinden 2012 yılında %2,4'e, toplam istihdam içindeki payı ise %4,6'dan %4,9'a yükselmiştir. Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018) raporuna göre, restorancılık sektöründe iş hacminin artacağı tahmin edilmektedir (DPT, 2013: 112). Sarıışık ve Hatipoğlu (2013) Türkiye'de yiyecek içecek sektörünün gelişimini plansız dönem ve planlı dönem olarak iki süreçte incelemiştir. Bu bağlamda ilk yıllarda aile işletmelerinin yaygın olduğu ve sınırlı ortaklıkların bulunduğu ifade edilmektedir. 1960'lı yıllardan itibaren ise sektörde rekabetin arttığı, zincir ve imtiyazlı ortaklık işletmelerinin geliştiği ifade edilmektedir. 1990'dan 2013'e kadar ise aile işletmelerinin tekrar güçlendiği, büyük ortaklıkların arttığı ifade edilmektedir.

Restoranların gelişimini etkileyen bir diğer olay da 1972 yılında kabul edilen Seyahat Acentaları Birliği Kanunu'dur. Kabul edilen bu kanun ile hem turistik işletmelerin belirli bir düzen alması sağlanmış hem de Türkiye'de tarihsel anlamda kitlesel turizmin gelişimsel süreci hızlanmıştır (Dalgın vd., 2015). Kitlesel turizmin gelişmesi ile birlikte Türkiye'de restorancılık alanında da ivme yakalanmıştır ve büyük ölçekli restoran sayıları artmıştır.

Türkiye, oldukça elverişli doğal, tarihi ve kültürel turizm kaynaklarına sahip olmasına karşın, 1980'li yılların ortalarına kadar turizm sektöründen beklediği döviz kazancını elde edememiştir. Turizm gelirleri Cumhuriyet tarihinde ilk defa 1985 yılında bir milyar doları aşmıştır. Buna rağmen aynı yıl turizmde rekabet halinde olunan İtalya 8,8 milyar dolar, İspanya 8,1 milyar dolar, Fransa 7,9 milyar dolar ve Yunanistan 1,4 milyar dolar turizm geliri elde etmiştir (Şahin, 2016). Özellikle 1982 yılında yürürlüğe giren 2634 sayılı Turizm Teşvik Kanunu Cumhuriyet tarihinde turizm sektörünün önemli gelişim aşamalarından biri olarak kabul edilebilir. Hayata geçirilen bu yasa ile turizm alan ve merkezlerinin belirlenmesiyle birlikte bu alan ve merkezlerde bulunan kamu arazilerinin yatırımcıya tahsisi 1982 yılı sonrası yatırım artışlarının önemli nedenleri arasındadır. Turizm Teşvik Kanununda doğrudan yiyecek ve içecek işletmelerini ele alan hükümler yer alması da özellikle kıyı bölgelerde gelişen turizm tesislerine paralel olarak restoran işletmelerinin türü ve sayısında önemli artışlar yaşanmıştır.

Türkiye'de restorancılığı etkileyen bir diğer önemli gelişme Türkiye'de hızlı yiyecek (fast-food) restoran sayılarının artmasıdır. Bilhassa 1980'li yıllardan itibaren fast-food restoranlarının yaygınlaşmasıyla yemek kültürü de Türkiye'de bu yönde değişim yaşamıştır. Türkiye'deki ilk McDonald's restoranı 24 Ekim 1986 yılında faaliyetlerine başlamıştır. Bununla beraber küresel diğer fast-food zincirleri de Türkiye'de restoran açmaya başlamış ve Türkiye'de restorancılığın çehresi değişmiştir. 1986'da ilk şubesini İstanbul'a açan McDonald's 2008 yılına gelindiğinde Türkiye'de restoran sayısını 116'ya çıkarmıştır (McDonald's, 2023). Bu durum sektörde yoğun rekabeti beraberinde getirmiştir ve özellikle geleneksel Türk restoranlarının pazarını olumsuz etkilemiştir.

21. yüzyılın temel sorunlarının başında çevresel sorunlar gelmektedir. Öyle ki dünya çapında nüfusun ve sanayileşmenin hızla artması, beraberinde aşırı üretim ve tüketime yol açmış ve bu durum dünya için büyük bir tehdit unsuru oluşturmaya başlamıştır. Özellikle son yıllarda hem dünya genelinde hem de Türkiye'de artan sel felaketleri, yangınlar, kuraklık gibi çevresel sorunların ciddi boyutlarda artması, yeşil uygulamalar üzerinde daha fazla odaklanması ihtiyacını açıkça göstermektedir (Kızılcık ve Akyürek, 2021). Özellikle bu tür felaketler restorancılık sektörünü de yakından etkilemiş ve bu yönde önlem almaya çalışan restoran işletmelerinin varlığını ortaya çıkarmıştır. 1990 yılında Amerika'da kurulan Yeşil Restoranlar Birliği (Green Restaurant Association-GRA, 2023) son yıllarda Türkiye'de de önem kazanmaya başlamıştır. Özellikle İstanbul'da açılan pilot restoranlar ile restorancılık sektöründe farklı bir konsept olarak gelişmeye başlamıştır.

1991 yılında gerçekleşen Körfez Savaşı nedeniyle dünya ve Avrupa turizminin sınırlı düzeyde de olsa etkilendiği bilinmektedir. Özellikle Türkiye ve Avrupa bölgesindeki turizm hareketlerini (%1.4 oranında) sekteye uğratmıştır (Kahraman, 1993). Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun 661 sayılı

ekonomik yaptırımları doğrultusunda turizm işletmelerinin de hak ve alacakları için ilgili müsteşarlara başvuru yapmaları istenmiştir. Rezervasyon iptalleri ve yaşanan yüksek orandaki enflasyon verileri ile birlikte turizm işletmeleri durgunluğa uğramıştır. Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerinin kuvvetli olması sebebiyle kriz sonrası turizm gelirlerinde kısmi düşüşlerin yaşandığı bilinmektedir (Erdoğan, 2018). Bu gerilemeden Türkiye'deki restoran işletmeleri de etkilenmiş fakat devam eden yıllarda eski düzeylerinin üzerine çıkarak büyümeye devam etmiştir.

Küresel ve ülkesel bazda yükseliş gösteren terör saldırılarının politik yansımaları olduğu kadar ekonomik yansımaları da ön plana çıkmaktadır. Bunların başında kırılğan yapısı ile turizm endüstrisi gelmektedir (Çelik ve Karaçuka, 2017). Turizmi etkileyen en önemli olumsuz olaylardan olan terörizm ve terör saldırıları, çoğu ülkenin olduğu gibi Türkiye'nin de en önemli sorunlarının başında gelmektedir. 1993 yılı ve sonrasında terör gruplarının turist ve destinasyonları hedef alan saldırıları neticesinde turist akışı olumsuz yönde etkilenmiştir. Özellikle turistlerin yoğun olduğu bölgelerin seçilmiş olması doğrudan turizm endüstrisine zarar verilmek istendiği sonucunu doğurmaktadır. Güneydoğu Anadolu'da 19 yabancı turistin kaçırılması (1993), Sultanahmet Meydanı ve Kapalı Çarşı gibi turistik bölgelerde bombalı terör eylemlerinin yapılması (1994), Marmaris ve Fethiye'deki bombalama eylemleri (1994), terörist başının yakalanmasıyla birlikte turistlere yönelik tehdit söylemleri (1999) gibi terör eylem ve saldırıları (Unur, 2000; Yeşiltaş vd., 2008), turistlerin Türkiye'yi güvensiz bir ülke olarak algılamalarına ve nihayetinde farklı destinasyonları tercih etmelerine yol açmıştır. Bu durum genel anlamda turizm endüstrisinin tamamını, özelde ise restoran işletmelerini sayı ve gelir bakımından olumsuz yönde etkilemiştir.

Türkiye'nin deprem kuşağı üzerinde olması, Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin birçok depremle yüzleşmesine neden olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren birçok deprem meydana gelmiştir, fakat o dönemlerde restoran işletmelerinin önemli seviyelerde olmaması nedeniyle sektörü etkilediğine dair fazla kayıt bulunmamaktadır. Turizm yatırımlarının önemli seviyelere ulaştığı 1990 ve sonrasında gerçekleşen Cumhuriyet tarihinin en büyük depremlerinden olan 17 Ağustos 1999 Marmara Depremi ile birlikte Kocaeli, Sakarya, Yalova, Bursa ve İstanbul'un bir kısmı depremden önemli ölçüde etkilenmiştir. Depremin etkilediği bölgenin 1999 yılında Türkiye GSMH'sındaki oranının %34,7 olduğu bilinmektedir (Aktürk ve Albeni, 2002). Marmara, Türkiye'nin en gelişmiş sanayi bölgesi ve yüksek nüfus oranına sahip olması nedeniyle restoran işletmelerinin de yoğun olduğu bir bölge olarak bilinmektedir. Dolayısıyla çok sayıda restoran işletmesi hasar almış ya da faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmıştır. Depremle birlikte 1999 yılındaki turist sayısı ve turizm gelirlerinde kaybın %27'lere vardığı bilinmektedir. Deprem bölgesi dışında diğer bölgelerde de yerli ve yabancı turistin çekinceleri ve kayıpları nedeniyle sektör önemli derecede gerilemeye uğramıştır.

Ekonomik krizler, sektör ve endüstrilerin faaliyetlerinde gerilemeler, küçülmeler, işsizlik oranlarındaki yükselişler ve iflaslar gibi birtakım olayların ortaya çıkmasındaki ana nedenlerden biri olarak gösterilebilir. Türkiye'de yakın geçmişte ortaya çıkan iki önemli ekonomik krizden söz edilebilir. Bunlar 2000 yılındaki bankacılık sektörü ile ortaya çıkan mali kriz ve buna bağlı olarak devamındaki 2001 Ekonomik Krizidir. Kasım ayının son günlerinde (2000) ortaya çıkan bankacılık krizi ile birlikte mali piyasalara olan güven sarsılmış ve birçok banka tasarruf mevduatı sigorta fonuna devredilirken, banka sahiplerinin çoğu tutuklanmıştır. 2000 mali kriziyle birlikte faizlerin yükselmesi ve dövizde kısmi oynaklıklar finansal piyasalarda da güvensizliği beraberinde getirmiştir (Taştemel, 2023). 2000 yılı kasım ayında likidite (banka) ve 2001 yılı şubat ayında ise döviz kuru krizi ile Türk lirasının devalüe edilmesi iç piyasalarda daralmaya sebep olurken dış ticaret talebinde ise önemli derecede artışlara sebep olmuştur. Bu artıştan turizm endüstrisi de iki yönlü etkilenmiştir. Bunlardan ilki; iç piyasadaki daralma nedeniyle yerli turistin alım gücünün düşmesi ve talebinin hem turizm hem de restoran işletmelerine karşı azalmasını beraberinde getirmiştir. Buna karşılık dış turizm talebinde büyük düzeyde artış görülmüştür. Türk Lirasının değer kaybetmesi ve döviz cinsinden paraya sahip olan yabancı ülke vatandaşları Türkiye'yi tercih ederek, ucuz tatil yapabilme amacıyla turizm ürünlerine talep göstermiştir. Dolayısıyla iç pazara hizmet veren restoran işletmeleri bu süreçte ekonomik anlamda zorlanmış, ancak dış pazara yoğun olarak hizmet veren işletmeler ise büyük ölçüde döviz geliri elde ederek büyümeye devam etmiştir.

Türkiye’de 2000’li yılların başına kadar turizm endüstrisinin gelişimine paralel olarak restoran işletmeleri de büyüyerek önemli gelir düzeylerine ulaşmıştır. Buna rağmen restoran işletmelerinin bir kurum çatısı altında bir araya gelerek fikir paylaşımları ya da sorunlar üzerine birlikte hareket ettikleri geniş çaplı bir derneğe ya da kuruluşa rastlanılmamıştır. Bu nedenle 2003 yılında Turizm Restoran Yatırımcıları ve Gastronomi İşletmeleri Derneği (TURYİD) kurularak, sektörü ilk defa bir araya getirmiş, sorunlara toplulukla birlikte çözüm arayarak işletmelerin gelişimine odaklanan bir yapıya dönüşmüştür. TURYİD gastronominin tarımdan başlaması gerektiği felsefesiyle birlikte ihracat, markalaşma, diplomasi ve kültürel katkı gibi birçok konuda faaliyet göstererek restoran işletmelerine önemli katkılar sunmaktadır. Günümüzde ise bünyesine 205’ten fazla marka, 2000’in üzerinde yurtiçi işletme, yurt dışında faaliyet gösteren 250’yi aşan üye işletme ve 60.000 kişilik istihdam kapasitesine ulaştığı bilinmektedir. Ayrıca toplamda yıllık üç milyar doları aşan ciro rakamlarıyla Türkiye’deki yiyecek içecek sektörünün %25’ine denk gelen bir pazar payına sahip olduğu raporlanmıştır (TURYİD, 2023). Genel itibarıyla derneğin, kurulduğu günden bugüne restoran işletmelerine önemli değerler katarak işletmelerin gelişiminde tarih içinde yerini aldığı belirtilebilir.

Türkiye’de İkinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar turizm anlamında kamusal alanda bir karmaşa hakim olmuştur. Nitekim savaşın bitmesi, global anlamda refah ortamının oluşması ve uluslararası seyahatlerin ivme kazanmasıyla birlikte Türkiye’nin de bu pazardan pay almak istemesi bazı kamusal yapılanmaları da beraberinde getirmiştir. Turizm alanında kamusal alanda en ciddi oluşum 1963 yılında kurulan Turizm ve Tanıtma Bakanlığıdır. Daha sonra ise bu kurum Kültür Bakanlığı (1983), Turizm Bakanlığı (1989) ve günümüzdeki adını ise 2003 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı olarak değiştirilmesiyle faaliyetlerine devam etmiştir (Hacıoğlu vd., 2017). Türkiye’de turizm endüstrisinin bakanlık düzeyinde temsil edilmesiyle araştırma, geliştirme, korumak, değerlendirmek ve denetlemek, ekonomik gelişmeye katkı gibi birtakım çalışmalar yapılmaktadır. Dolayısıyla turizmin gelişip büyümesine katkı veren Kültür ve Turizm Bakanlığı aynı zamanda restoran işletmelerini de aynı konularda desteklemektedir. Nitekim restoranların sınıflandırılması, belgelendirilmesi, standartların belirlenerek denetlenmesi, yatırımların desteklenmesi ve tanıtımı gibi birçok konuda çalışma mevcuttur (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023).

Aniden ortaya çıkan ve ekonomik etkiler doğuran birçok krizden bahsedilebilir. Terör olayları, doğal afetler, politik ve siyasal krizler beklenmedik anda ortaya çıkarak birçok işletmeyi ve insanlığı olumsuz yönde etkilemektedir. Bunlardan bir tanesi de salgın hastalıklardır. Dünya üzerinde etkili olan salgın hastalıklar tarihsel süreç içerisinde sürekli olarak var olmuştur. Bunların bazıları yerel olarak kalmış olsa da bazıları ise tüm dünyayı ve dolayısıyla sektörleri doğrudan etkilemiştir. Cumhuriyet döneminde Türkiye’de turizm ve yiyecek içecek sektörlerini doğrudan etkileyen üç önemli salgından bahsedilebilir. Bunlar sırasıyla kuş gribi (2006), domuz gribi (2009) ve insanlık tarihinin en büyük pandemilerinden birine dönüşen COVID-19’dur. 2003 yılında ilk kez Hong Kong’da bir kişinin ölümüyle sonuçlanan kuş gribi virüsü (H5N1) Asya bölgesinden tüm dünyaya birkaç yılda yayılmış ve Dünya Sağlık Örgütü tarafından milyonlarca kişiyi öldürebilecek bir salgın olabileceği açıklaması yapılmış olsa da Türkiye’deki etkisi ufak düzeyde kalmıştır (Öztürk, 2007). Domuz gribi ise ilk olarak Meksika’da ortaya çıkarak yayılmış fakat Türkiye’ye çok fazla etkisi olmamıştır. Türkiye turizmini önemli derecede etkilemese bile uluslararası turizm hareketlerinde ufak gerilemelerden dolayı Türkiye’deki turizm hareketlerinin yükselme hızına kısmen olumsuz etki etmiştir (Göçen vd., 2011).

Salgın hastalıkların görülmesiyle birlikte turistlerin ya da genel olarak tüketicilerin davranışlarında önemli değişiklikler olmuştur. Turistler özellikle salgın hastalıkların meydana geldiği yerlere seyahat etmek istemezler ve risk algısı (Şengel vd., 2022) ya da ölüm kaygısı (Şengel vd., 2020) gibi nedenler turist akışını durma derecesine getirmektedir. Ayrıca devletler seyahat yasağı, sokağa çıkma yasağı, sınırlı çalışma saatleri ve kapasiteleri gibi uygulamalar ile sektörün hem arz hem de talep kısmını durma noktasına getirmiştir. Belki de restoran işletmeleri Cumhuriyet tarihindeki en zorlayıcı koşullar ile karşı karşıya kalmıştır. Kuş gribi ve domuz gribi dolayısıyla kısmi olarak olumsuz etkilenen restoran işletmeleri, COVID-19 pandemisiyle birlikte tamamen kapanarak dramatik bir şekilde etkilenmiştir. Hatta 2019 yılına göre 2020 yılında gelen turist sayısında %90’lara varan düşüşler yaşanmıştır (UNWTO, 2023). Bu süreçte birçok işletme iflas etmiş, faaliyetlerine devam eden restoran işletmeleri ise sınırlı sayıda çalışan istihdam ederek, işsiz kalan restoran çalışanlarının ise farklı sektörlere dağıldığı

bilinmektedir. Ayakta kalan restoran işletmeleri ise farklı çözümler arayarak faaliyetlerine devam etmiştir. Bunlar çoğunlukla paket servis imkanı olan işletmeler olarak göze çarpmaktadır (Milliyet, 2020). Aynı zamanda restoran işletmeleri pandemi ve sonrasında hizmetlerini tüketici ihtiyaç ve isteklerine göre revize etmek zorunda kalmıştır. Çevrimiçi sipariş uygulamaları, internet siteleri ve QR kodlu menüler (Avşar ve Tandoğan, 2022), temassız sipariş ve ödeme (Tekin, 2021) gibi teknoloji tabanlı servis süreçlerine uyum sağlamaya çalışılmıştır. Ayrıca restoran içerisinde oturma düzenlerinde değişikliklerin zorunlu tutulduğu, ateş ölçümü, maske takılması ve aşı kontrolü gibi uygulamaların olduğu bilinmektedir. Tüm bunların dışında restoran tüketicileri açısından hijyen beklentisi de önemli bir konu haline gelmiştir (İflazoğlu ve Aksoy, 2020). Tüm bu gelişmeler ve uygulamalar neticesinde restoran işletmeleri COVID-19 pandemisi nedeniyle zorlu bir süreç yaşayarak ekonomik anlamda kötü günler geçirmiştir.

2011 yılında ortaya çıkan ve halen devam eden Suriye iç savaşı, mülteci krizi ve terör saldırıları Türk turizm sektörünü derinden etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Bu durum turizm sektörü ile doğrudan ilişkili olan restoran işletmelerini de olumsuz yönde etkilemiş ve bu süreçte birçok restoranın kapanmasına kadar varan sonuçlar doğurmuştur. Bununla birlikte özellikle Türkiye'ye yönelik mülteci akını ile birlikte Suriye mutfağı başta olmak üzere Afgan, Bangladeş, Pakistan vb. mutfakları yansıtan birçok restoran işletmesinin açıldığı ve bu mülteci restoranlarının Türk restorancılığı açısından önemli bir gelişme olduğu söylenebilir. Özellikle bu mültecilerin açmış oldukları restoran işletmelerinin gelecek yıllarda Türk restorancılığına nasıl etki edeceği tartışma konusudur.

Günümüzde turistlerin bir yeri ziyaret etmek, kültürleri tanımak ve keşfetme motivasyonunun altında yatan temel sebeplerden bir tanesinin gastronomi olduğu bilinmektedir. Bu nedenle ülkemizde son yıllarda gastronomi ile ilgili önemli girişimler ve çalışmalar olduğu bilinmektedir. Buna bağlı olarak bazı şehirlerimiz zengin mutfağı ve tesisleri ile günümüzde önemli turistik gösterge olarak kabul edilen UNESCO Gastronomi Şehri unvanı almıştır. Buradaki temel amaç destinasyonların yarattıkları değerler nedeniyle birbirinden farklılaşmasıdır. Aynı zamanda markalaşarak diğer destinasyonlara karşı rekabet üstünlüğünü elde etmesidir. Bu bağlamda 2023 itibarıyla dünyada sadece 49 şehre verilen bu unvanı alan şehirlerimiz sırasıyla Gaziantep 2015, Hatay 2017 ve Afyonkarahisar ise 2019 yılında UNESCO Gastronomi Şehri unvanını alarak uluslararası alanda da tanınırlığa kavuşmuşlardır (Şahin vd., 2021: 203; UNESCO, 2023). Elde edilen bu başarı, gastronomi turizmi ve restoran işletmeleri açısından oldukça önemli bir gelişmedir. Bir şehrin bu unvanı alması, o şehre önemli derecede ziyaretçi çekmekte ve şehirdeki restoran popülasyonu gelişerek büyümektedir. Önemli derecede talebe cevap veren bu restoranlar için ekonomik fayda ise maksimum düzeye çıkarak, şehirlerin restorancılık anlamında gelişimi hızla devam etmektedir.

Gastronomi şehirleri dışında restoran işletmelerinin değerlendirildiği ve köklü geçmişe sahip olan Michelin Rehberi, restoran sektöründe dünya çapında tanınmış bir derecelendirme sistemidir (Yazıcı Ayyıldız ve Kудay, 2023). Bir restoranın Michelin yıldızı alması, yemek kalitesi, hizmet, atmosfer ve diğer faktörlerin üst düzeyde olduğunu göstermektedir. Michelin yıldızları, bir restoranın prestijini artırabilir, daha geniş bir müşteri kitlesine ulaşmasını sağlayabilir ve uluslararası tanınırlığına katkı sağlayabilir. Bu anlamda restoranlar için büyük öneme sahip olan Michelin yıldızı Türkiye'yi 2022 yılında değerlendirmeye almıştır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda Türkiye'deki restoranlardan Araka, Nicole, Mikla ve Neolokal (ayrıca yeşil yıldız almıştır) adlarıyla restoranlar bir yıldızlı Michelin restoranları kategorisinde yer almaya hak kazanmıştır. Türk Fatih Tutak adlı restoran ise Türkiye tarihinde ilk iki yıldızlı Michelin restoran ünvanını alarak tarihe geçmiştir. Bunların dışında ise Aman da Bravo, Calipso Fish, Alaf, Sade Beş Denizler Mutfağı, Giritli, Cuma, Karaköy Lokantası, Tershane, Aheste ve Pandeli adlı restoranlar ise yıldız almasalar bile Michelin Rehberi tarafından Bib Gourmand ödülüne layık görülmüştür (Michelin Guide, 2023). Michelin Yıldızının Türkiye'ye açılması Türk restorancılığı açısından önemli bir fırsat olarak görülmektedir. Henüz tüm Türkiye'de olmasa bile gelecek yıllarda Türk restorancılığı açısından dünyaca tanınırlığına önemli katkılar vereceği düşünülmektedir.

Cumhuriyet Tarihinde 1999 Marmara Depreminden sonra en büyük depremler 2023 yılında Kahramanmaraş (6 Şubat) ve Hatay'da (20 Şubat) yaşanmış ve büyük yıkımlara sebep olmuştur. Bu

depremler Türkiye’de birçok endüstriyi olumsuz etkilemiştir. En çok etkilenen işletmelerin başında ise turizm ve restoran işletmeleri gelmektedir (Göktaş, 2023). Bölgedeki yıkılan veya hasar alan turizm tesislerinin sayısı ve maliyeti oldukça fazladır. Türkiye Cumhuriyeti Strateji ve Bütçe Başkanlığının (2023) raporuna göre, bu maliyetin toplam 2.156.990.185 TL olduğu belirtilmiştir. Böylesine büyük bir maliyet çıktısı işletmelerin faaliyetlerinin durmasına ve iflas etmelerine kadar önemli sonuçlar doğurmuştur. Özellikle deprem bölgesinde bulunan UNESCO gastronomi şehirleri Gaziantep ve Hatay’ın, sektörel anlamda durma noktasına geldiği bilinmektedir. Türkiye’deki gastronomi turizminin neredeyse %80’i deprem bölgesinde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla deprem bölgesindeki gastronomi turizminin eski seviyelerine gelmesinin 2025 yılını bulabileceği belirtilmektedir (Hürriyet, 2023). Konuyla ilgili henüz bilimsel araştırmaların eksik olduğu ve restoranların bölgedeki personel, tedarik, güven ve ekonomik destek gibi konularda belirsizliğin devam ettiği bilinmektedir. Sonuç itibariyle Cumhuriyetin kurulmasından günümüze kadar restoran işletmelerinin gelişim sürecini etkileyen birçok önemli olay yaşanmıştır. Bu kapsamda yaşanan bu olaylardan ders çıkarmak ve gelecek yıllarda restoran işletmelerini etkileyebilecek bu tür olaylara hazırlıklı olmak sektörün sürdürülebilirliği ve başarısı için önem arz etmektedir.

Sonuç ve değerlendirme

Cumhuriyet tarihinin öncesi ve başlangıcında Türkiye’de yiyecek içecek işletmeciliği, geleneksel mutfak kültürü ve sokak satıcılarının hüküm sürdüğü bir dönemdedi. 1923 yılında Türkiye’nin Cumhuriyeti ilan etmesi, modernleşme ve kentleşme süreçlerini hızlandırdı. Bu dönemde restoranlar, geleneksel kahvehane ve gazino gibi yerlerden farklılaşarak batı tarzı yeme içme mekanlarına dönüşmeye başladı. Ancak 20. yüzyılın ortalarından itibaren ülkedeki modernleşme ve kentleşme süreçlerini yoğunlaşması restorancılığın da ivme kazanmasına yol açtı. Özellikle büyük şehirlerdeki artan nüfus, yeni lezzet deneyimleri arayışı ve batı tarzı yeme alışkanlıklarının benimsenmesi, restoran sektörünün gelişimini tetikledi. 1960’lar ve 1970’ler, Türkiye’deki yiyecek içecek işletmelerinin önemli bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Bu yıllarda turizmin ve küreselleşmenin etkisiyle yiyecek içecek sektöründe büyük değişiklikler yaşandığı bilinmektedir (Sarıışık ve Hatipoğlu, 2013). Yabancı turist sayısının artması, yerel işletmelerin uluslararası standartlara uyum sağlamasını gerektirdi. Bu dönemde restoranlar, turistlerin beklentilerini karşılayacak şekilde menü çeşitliliğini artırdı ve servis kalitesinde ve şekillerinde değişikliklere gidildi. Yabancı turistlerin ve yerel halkın daha geniş bir yemek yelpazesi talep etmeleri, farklı mutfak kültürlerinden öğelerin Türk mutfağına entegrasyonunu hızlandırdı. Bu dönemde restoranlar, geleneksel Türk lezzetlerinin yanı sıra uluslararası mutfaklardan örnekler sunarak çeşitlendi (Kızıldemir vd., 2014).

1980’ler ve sonrasında ekonomik liberalleşmenin etkisiyle turizm endüstrisi ve yiyecek içecek sektörü daha rekabetçi bir hale gelmiştir (Coşgun ve Alkan, 2020). Fast-food zincirlerinin ve uluslararası restoran markalarının Türkiye’ye girişi, sektördeki çeşitliliği artırmıştır. Aynı zamanda bu dönemde yerel mutfak kültürünün daha fazla vurgulanması ve korunması gerekliliği de gündeme gelen en büyük konulardan bir tanesidir (Önçel, 2015). Globalleşmenin faydaları olduğu gibi Türk restorancılığına zararları da mevcuttur. Yerel işletmelerin, restoran kültürünün, mutfakların korunması ve sürdürülebilir bir şekilde gelecek nesillere aktarılması da büyük önem arz etmektedir. Bu konudaki projelere ve çalışmalara her zamankinden daha fazla ihtiyaç vardır. Türk restoran kültürünü koruyabilmek, globalleşen sektör içerisinde zor olsa da değerli bir atılım olacaktır.

Cumhuriyet tarihi boyunca, Türkiye bir dizi ekonomik, siyasi ve sosyal krizle karşılaştı ve bu krizler restoran sektörünü önemli ölçüde etkilemiştir. Ekonomik krizler, özellikle 1994, 2001 ve 2008 gibi dönemlerde, restoran işletmelerinin gelirlerinde azalmalara sebep olmuştur. İnsanların harcama alışkanlıklarının değişmesi, lüks tüketimin azalması ve işsizliğin artması nedeniyle restoranlara olan talep azalmıştır. İşletmeler, maliyetleri düşürmek ve müşteri çekmek için yeni stratejiler geliştirmek zorunda kalmıştır. Siyasi belirsizlikler ve güvenlik endişeleri de restoran sektörünü olumsuz etkileyen önemli krizlerdendir. Terör saldırıları gibi olaylar, turist sayısının azalmasına ve yerel halkın dışarıda yemek yeme isteğinin azalmasına yol açmıştır. Restoranlar, güvenliğe daha fazla önem vermek ve müşterilerin endişelerini gidermek için çaba harcamak zorunda kalmıştır. Ayrıca, siyasi belirsizlikler ve değişen düzenlemeler, işletme koşullarını belirsizleştirerek, işletmeleri zor durumda bırakmıştır.

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde yaşanan siyasi krizler, restoran sektörünü çeşitli şekillerde etkilemiştir. Siyasi krizlerin ekonomik istikrarı sarsması, restoran işletmelerinin gelirlerinde dalgalanmalara neden olmuştur. Özellikle 1960, 1980, 1990'lar ve 2000'lerde yaşanan askeri darbeler veya darbe girişimleri, siyasi belirsizlikler ve hükümet değişiklikleri, ekonomik aktiviteyi olumsuz yönde etkilemiş ve restoran işletmelerinin müşteri talebini düşürmüştür. Siyasi krizler sırasında turizmdeki düşüşler, yiyecek içecek sektörünü doğrudan etkilemiştir. Turist sayısındaki azalma, özellikle büyük şehirlerde ve turistik bölgelerde restoranların müşteri tabanının daralmasına yol açmıştır. Restoran işletmeleri, turistlerin güvenliğinden endişe duymaları nedeniyle yerel halkın dışarıda yemek yeme isteğinin azalmasıyla da karşılaşmıştır. Genel anlamda siyasi krizlerin restoran işletmelerine yansımaları negatif yönlü olmuştur.

COVID-19 pandemisi ise Cumhuriyet tarihinin en büyük krizlerinden biri olarak yiyecek içecek sektörünü derinden etkilemiştir. Salgın nedeniyle restoranlar kapanmış veya sınırlı kapasiteyle hizmet vermek zorunda kalmıştır. Sosyal mesafe kuralları ve hijyen önlemleri, restoranların işleyişini ve müşteri akışını büyük ölçüde değiştirmiştir. Paket servis ve teslimat gibi alternatif iş modellerine yönelme, birçok restoranın ayakta kalma çabalarını şekillendirmiştir. Kriz dönemleri, restoran sahiplerini daha esnek ve yaratıcı olmanın öneminin anlaşıldığı dönemler olmuştur. İşletmeler, online sipariş sistemleri kurarak veya dışarıya yönelik masa düzenlemeleri yaparak değişen koşullara uyum sağlamıştır. Aynı zamanda maliyetleri düşürmek ve kaynakları daha etkin kullanmak için çeşitli stratejileri geliştirerek, yoğun rekabet piyasasında kendilerine yer edinmeye çalıştılar. Cumhuriyet tarihi boyunca yaşanan krizler, Türkiye'deki yiyecek içecek sektörünü sürekli olarak etkilemiştir. Ekonomik, siyasi ve pandemi gibi çeşitli krizler, restoran işletmelerini değişen koşullara uyum sağlamaya zorlamıştır. Bu krizler, restoran sahiplerini daha dayanıklı, esnek ve yenilikçi olmaya teşvik etmiş, böylece sektör zorluklarla başa çıkabilme yetisini de geliştirmiştir.

Sonuç olarak, Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye'deki yiyecek içecek sektörü büyük bir değişim geçirdi. Geleneksel sokak lezzetlerinden uluslararası mutfaka kadar geniş bir yelpazede hizmet veren restoranlar, kültürel etkileşimleri yansıtarak zenginleşmiştir. Küreselleşme ve değişen yeme alışkanlıkları, restoran işletmecilerini daha yaratıcı ve çeşitli deneyimler sunmaya teşvik etmektedir. Bugün Türkiye, zengin ve çeşitli restoran işletmeleriyle hem yerel halka hem de ziyaretçilere (yerli ve yabancı turistlere) zengin bir yemek deneyimi sunmaya devam etmektedir.

Kaynakça

- Acar, D. (2020). Turizm tarihi incelemelerinin yaygınlaşması neden önemlidir?. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 31(1), 96-100.
- Akdağ, G., Sormaz, Ü., Özata, E., Güneş, E. Yılmaz, M. ve Seçim, Y. (2015). İstanbul'da faaliyet gösteren turizm işletme belgeli restoranların mutfak uygulamaları. *16. Ulusal Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı*, 12-15 Kasım 2015, Çanakkale.
- Aktürk, İ. ve Albeni, M. (2002). Doğal afetlerin ekonomik performans üzerine etkisi: 1999 yılında Türkiye'de meydana gelen depremler ve etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1). 1-18.
- Akyürek, S. (2022). Mutfak akımları. İçinde: Ü. Can (Ed.), *Profesyonel mutfak yönetimi inovatif yaklaşım*. (s. 33-62). Detay Yayıncılık.
- Aldemir, N. ve Sormaz, Ü. (2021). Sürdürülebilir turizm kapsamında bir asrı aşan tecrübe: Asırlık restoranlarımız. *Aydın Gastronomy*, 5(1), 71-80.
- Avşar, M., & Tandoğan, G. K. (2022). Karekod (QR kod) menü kullanan restoran işletmeleri üzerine bir araştırma: Amasya örneği. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 5(7), 858-869.
- Ayyıldız Yazıcı, A. ve Kuday, M. (2023). Michelin Yıldızlı restoranların tripadvisor yorumlarının değerlendirilmesi. *Journal of Hospitality and Tourism Issues*, 5(1), 54-67.
- Basın Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü (1949). *Basın Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü Kanunu*. 08 Ağustos 2023 tarihinde [https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc031/kanuntbmmc03105392.pdf](https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc031/kanuntbmmc031/kanuntbmmc03105392.pdf) adresinden erişildi.

- Başarangil, İ. ve İnam, N. (2017). Restoran pazarlamasında 7P: Etnik bir restoranda örnek olay incelemesi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5(2), 127-145.
- Bingöl, R. (2005). *Restoran İşletmeciliği*. Timaş Yayınları.
- Coşgun, M. ve Alkan, A.D. (2020). Liberalleşme eğilimlerinin turizm sektörüne etkileri: Türkiye örneği. *Sivas İnterdisipliner Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5, 37-62.
- Çelik, N. ve Karaçuka, M. (2017). Terör saldırılarının turizm sektörü üzerindeki etkileri: Türkiye özelinde ampirik bir analiz. *Ege Akademik Bakış*, 17(3), 313-322.
- Çiftçi, F. (2019). *Türkiye'nin iktisat ve turizm politikaları ilişkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Dalgın, T., Karadağ, L. ve Bingöl, Z. (2015). Türkiye'de turizm girişimciliğinin gelişimi ve turizmle ilgili sağlanan teşvikler. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 174-184.
- Davis, B., Lockwood, A., Alcott, P. ve Pantelidis, I. (2008). *Food and beverage management*. Routledge.
- Destici, A. (2014). *Hayaller serisi bir kafe-restoran açsam*. Elma Yayınevi.
- Dilek, S. E. ve Dilek, N. K. (2017). Dünyada ve Türkiye'de yaşanan olayların turizme yansımaları: 1960'tan günümüze tarihsel bir değerlendirme. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 1083-1108.
- DPT (1963). Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967 Dönem Raporu.
- DPT (1968). İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972 Dönem Raporu.
- DPT (2013). Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018 Dönem Raporu.
- DPT (2019). Onbirinci Kalkınma Planı (2019-2023) Dönem Raporu.
- Dursun, Ö. T. (1999). *Self-servis düzenine bağlı zincir fast-food restoranların yemek salonu iç mekân biçimlenmesine bir yaklaşım*. [Yüksek Lisans Tezi], Hacettepe Üniversitesi.
- Düzgün, E. ve Durlu Özkaya, F. (2015). Mezopotamya'dan günümüze mutfak kültürü. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 3(1), 41-47.
- Erdoğan, S. (2018). Körfez krizi'nin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri (1989-1991). *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(15), 33-47.
- Erkara, O. (2010). *100 tarihi lokanta*. Cinius Yayınları.
- Eryılmaz, M. (2022). Asırlık Türk firmaları üzerine bir araştırma. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 5(3), 519-543.
- Göçen, S., Yirik, Ş. ve Yılmaz, Y. (2011). Türkiye'de krizler ve krizlerin turizm sektörüne etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 493-509.
- Göktaş, L. S. (2023). Kahramanmaraş merkezli depremlerin turizm sektörüne etkisi ve deprem sonrası atılması gereken adımlar hakkında öneriler. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel*, 6(2), 624-635.
- Green Restaurant Association-GRA (2023). *About Us*. 15.08.2023 tarihinde <https://www.dinegreen.com/about> adresinden erişildi.
- Hacıoğlu, N., Bozkurt, M. ve Şahin, B. (2017). *Genel turizm*. Paradigma Akademi Yayınları.
- Hürriyet (2023). Gastronomi için geri dönüş 2025'te. 15.08.2023 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/gastronomi-icin-geri-donus-2025te-6918913> adresinden erişilmiştir.
- İbiş, S. (2021). İstanbul'daki asırlık restoranlar ve bu restoranlara yönelik çevrimiçi yorumların incelenmesi. *Yönetim, Ekonomi ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 127-139.
- İflazoğlu, N. ve Aksoy, M. (2020). Tüketicilerin COVID-19 salgını sürecinde yiyecek-içecek işletmelerinden beledikleri hizmetin niteliğine ilişkin bir araştırma. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 8(4), 3362-3377.
- Kahraman, N. (1993). Dünya turizmi ve Türkiye. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 32-33.
- Karamustafa, K. ve Ülker M. (2018). *Yiyecek ve içecek sektörü*. (İçinde: Yiyecek ve içecek yönetimi, Ed. Kurtuluş Karamustafa, s.9-46), Detay Yayıncılık.
- Kayıran, M. ve Saygın, S. (2019). İzmir iktisat kongresi. *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 2(5), 27-70.
- Kılınç, O. ve Çavuş, Ş. (2010). *Yiyecek-İçecek sektörüne genel bakış*. (İçinde: Türk turizm tarihi, yapısal ve sektörel gelişim, Eds. Ş. Çavuş, Z. Ege ve O. E. Çolakoğlu, s.1-18), Detay Yayıncılık.

- Kızılcık, O. ve Akyürek, S. (2021). Yeşil restoranlarda hizmet alan müşterilerin memnuniyet ve şikâyetlerinin incelenmesi: Akdeniz ülkelerinden örnekler. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(46-1), 1415-1431.
- Kızıldemir, Ö., Öztürk, E. ve Sarıışık, M. (2014). Türk mutfak kültürünün tarihsel gelişiminde yaşanan değişimler. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(3), 191-210.
- Koçak, N. (2016). *Yiyecek içecek hizmetleri yönetimi*. Detay Yayıncılık.
- Koçer, G. (2020). Turizm tarihini keşfetmek: Modern turizmin doğuşu ve Doğu'nun cazibesi. *Near East Historical Review*, 10(3), 327-344.
- Korkmaz, E. (2010). Geçmişten günümüze restoranlar: Türkiye'de restorancılığın gelişimi. V. *Lisansüstü Turizm Öğrencileri Araştırma Kongresi: Nevşehir*.
- Kurnaz, A. (2011). *Yiyecek içecek işletmelerinde hizmet kalitesinin ölçümü: Marmaris örneği*. [Yüksek Lisans Tezi], Muğla Üniversitesi.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2023). 26 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.ktb.gov.tr/TR-96268/turizm.html> adresinden erişildi.
- Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4), 370-396.
- McDonalds (2023). 12 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.mcdonalds.com.tr/tarihcemiz> adresinden erişildi.
- Michelin Guide (2023). 26 Ağustos 2023 tarihinde <https://guide.michelin.com/tr/tr/selection/turkey/restaurants> adresinden erişildi.
- Milliyet (2020). *Kapatma kararı ardından restoranlardan yeni hamle*. 26 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/galeri/kapatma-kararinin-ardindan-restoranlardan-yeni-hamle-6360887> adresinden erişildi.
- Okat, Ç. ve Taşkesen, U. E. (2022). *Yiyecek içecek sektörüne genel bir bakış*. (İçinde: Profesyonel mutfak yönetimi ve inovatif yaklaşım. Ed. Ülker Can, s. 1-11), Detay Yayıncılık.
- Önçel, S. (2015). Türk mutfağı ve geleceğine ilişkin değerlendirmeler. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*. 3(4). 33-44.
- Öztürk, H. E. (2007). *Salgın hastalıkların turizm sektörüne etkisi-Türkiye'de kuş gribi örneği*. [Yüksek Lisans Tezi], Sakarya Üniversitesi.
- Öztürk, Y. ve Yazıcıoğlu, İ. (2002). Gelişmekte olan ülkeler için alternatif turizm faaliyetleri üzerine teorik bir çalışma. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, 183-195.
- Papatya, N., Papatya, G. ve Papatya, İ. K. (2021). Sürdürülebilir rekabette temel yetenekler: Isparta kebabçı esnafı/lokanta işletmelerinde araştırma. *International Journal of Business Economics and Management Perspectives*, 5(1), 1-32.
- Saral, E. ve Malkoç, E. (2018). Erken cumhuriyet döneminde İstanbul'da turizm etkinlikleri ve turizmi geliştirme çabaları (1923-1938). *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler* (1-5 Ekim), Ankara, (1-5 Ekim), ss. 345-366.
- Sarıışık, M. ve Hatipoğlu, A. (2013). *Türkiye'de yiyecek içecek sektörünün gelişimi*. (İçinde: Türk turizm tarihi, yapısal ve sektörel gelişim. Eds. Ş. Çavuş, Z. Ege ve O.E. Çolakoğlu, s.185-201), Detay Yayıncılık.
- Sönmez, B. (2017). Yiyecek içecek işletmeciliği. M. Doğdubay ve G. Saatçı (Ed.). *Yiyecek ve içecek paradoksu* içinde (ss. 141-164). Detay Yayıncılık.
- Şahin, B., Avcıkurt, C., Soylu, B. Ç., Duman, H. ve Şalk, S. (2021). *Dünya Mirası ve Turizm UNESCO Programları ve Uygulamaları*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Şahin, H. (2016). *Türkiye Ekonomisi*. Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Şengel, Ü., Genç, G., Işkın, M., Çevrimkaya, M., Assiouras, I., Zengin, B., Sarıışık, M. ve Buhalis, D. (2022). The impacts of negative problem orientation on perceived risk and travel intention in the context of COVID-19: a PLS-SEM approach. *Journal of Tourism Futures*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print.
- Şengel, Ü., Işkın, M., Genç, G. ve Çevrimkaya, M. (2020). COVID-19 ile İlgili Ölüm Kaygısının Seyahat Davranışına Etkisi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Cilt 19 (COVID-19 Özel Sayısı), 105-121.
- T.C. İzmir Valiliği (2023). İzmir İktisat Kongresi. 03 Ağustos 2023 tarihinde <http://www.izmir.gov.tr/izmir-iktisat-kongresi> adresinden erişildi.
- Taştemel, G. (2023). 2000-2001-2008 Krizleri ile pandemi sürecindeki ekonomik verilerin karşılaştırılması. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 17(2), 27-45.

- Tekin, M. T. (2021). *Covid-19 sonrası restoran sektöründe temassız sipariş ve ödeme uygulamaları*. [Yüksek Lisans Tezi], Maltepe Üniversitesi.
- Theobald, F. W. (2005). *The meaning, scope and measurement of travel and tourism*. (İçinde: Global tourism, Ed. Theobald, F. W), Butterworth-Heinemann.
- Tripadvisor (2023). 05 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.tripadvisor.com.tr/> adresinden erişildi.
- TURYİD (2023). *TURYİD hakkında*. 25 Ağustos 2023 tarihinde <https://turyid.org/turyid-hakkında/> adresinden erişildi.
- Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, (2023). *Turing'in tarihçesi*. 07 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.turing.org.tr/turingin-tarihcesi/> adresinden erişildi.
- Türksoy, A. (2015). *Yiyecek ve içecek hizmetleri yönetimi*. Detay Yayıncılık.
- Uluyol, O. (2011). *Yiyecek ve içecek hizmetleri yönetimi*. Detay Yayıncılık.
- UNESCO (2023). *Creative cities network*. 26 Ağustos 2023 tarihinde <https://en.unesco.org/creative-cities/creative-cities-map> adresinden erişildi.
- Unur, K. (2000). Turizm-terörizm ilişkisi ve Türkiye örneği. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 169-177.
- UNWTO. (2023). *Tourism recovery tracker*. 26 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.unwto.org/tourism-data/unwto-tourism-recovery-tracker> adresinden erişildi.
- Ünlüöner, K. ve Kılıçlar, A. (2004). Ekonomik yansımalarıyla Türk turizminin seksen yılı. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, 131-156.
- Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü (2023). *Turizm işletmesi belgeli tesisler*. 10.08.2023 tarihinde <https://yigm.ktb.gov.tr/genel/turizmtesisleri.aspx> adresinden erişildi.
- Yeşiltaş, M., Öztürk, İ. ve Türkmen, F. (2008). Terör faaliyetlerinin turizm sektörüne etkilerinin çözüm önerileri perspektifinde değerlendirilmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 175-189.
- Yeşilyurt, Ş. (2021). Büyük Buhran'ın Türkiye ekonomisi üzerindeki bir neticesi: Buhran vergisi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 37(104), 221-260.
- Yetimoğlu, S. (2017). *Restoran işletmelerinde otantizm uygulamaları ve otantik pazarlama üzerine bir araştırma: İstanbul örneği*. [Yüksek Lisans Tezi], Necmettin Erbakan Üniversitesi.

Etik kurul onayı

Bu araştırma, ikincil kaynaklar üzerinden gerçekleştirildiğinden, etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Araştırmacıların katkı oranı beyanı

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Cumhuriyetten günümüze turizm anlayışı: Yeşil turizme ilişkin güncel araştırmaların bibliyometrik bir çalışması

From the Republic of Turkey to the present tourism concept: A bibliometric study of current research on green tourism

Gönderim Tarihi / Received: 02.09.2023

Bora GÜNDÜZYELİ¹

Kabul Tarihi / Accepted: 20.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1354317](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1354317)

ÖZ: Günümüz turizm anlayışı daha sürdürülebilir ve doğayı koruyan bir yaklaşımı benimsemektedir. Bu bağlamda, yeşil pazarlama, çevreyi dikkate alan pazarlama uygulamalarını ifade eder. Turizm sektörü, doğal çevre ile etkileşimde bulunduğu için çevreyi koruma ve zararı en aza indirme görevini daha fazla üstlenmelidir, bu ihtiyaçtan dolayı yeşil turizm kavramı ortaya çıkmıştır. Bu çalışma, "Yeşil Turizm" ve "Yeşil Otelcilik" konularındaki yayınları incelemeyi ve bu yayınların yıllara göre değişimini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışma, Web of Science veri tabanında bibliyometrik bir yaklaşım kullanılarak yapılmıştır. Bulgular, her iki kavramla ilgili çalışmalarda, özellikle 2018'den sonra önemli bir artış olduğunu göstermektedir. Kavramsal olarak, makalelerde kullanılan anahtar kelimelerin son yıllarda yeşil turizm tedarik zinciri, sürdürülebilir kalkınma, çevresel bilgi ve otel yönetimi kavramlarıyla daha fazla ilişkilendirildiği görülmektedir. Türkiye'de yapılan çalışmalarda ise yeşil turizm ve yeşil otelcilik kavramlarının yakın zamanda dikkat çektiği, araştırma alanlarının uluslararası literatürle benzerlik taşıdığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yeşil pazarlama, Yeşil turizm, Bibliyometrik analiz, Web of science

ABSTRACT: The contemporary approach to tourism has embraced a more sustainable and nature-preserving outlook. In this context, green marketing signifies marketing practices that take the environment into account. Due to its interaction with the natural environment, the tourism sector should undertake the responsibility of conserving the environment and minimizing harm, which has led to the emergence of green tourism. This study aims to examine publications on "Green Tourism" and "Green Hospitality" and reveal their changes over the years, both globally and in Turkey. The study used a bibliometric approach in the Web of Science database. The findings indicate a significant increase in research related to both concepts, particularly after 2018. Conceptually, it is observed that keywords used in articles have become more associated with the concepts of green tourism supply chain, sustainable development, environmental knowledge, and hotel management in recent years. Studies conducted in Turkey show that the images of green tourism and green hospitality have garnered attention recently, and the research areas exhibit similarities with international literature.

Keywords: Green marketing, Green tourism, Bibliometric analysis, Web of science

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Topkapı Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, boragunduzveli@topkapi.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5098-8713>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

The tourism sector in Turkey has gone through significant phases throughout its history. The most notable of these periods are the pre-Republic and post-Republic eras. In the post-Republic era, Turkey aimed to promote its rich historical, natural, and cultural assets internationally, focusing on strengthening international relations, starting with neighboring countries. At the same time, it aimed to use the income generated from domestic and international travel and accommodation activities as an effective tool for the country's development. Nowadays, tourism is adopting a more sustainable approach that protects the environment. In this context, preserving natural beauty and the environment is critical.

In modern times, the tourism paradigm has adopted a more sustainable paradigm that accentuates the conservation of the natural world. The safeguarding of natural splendor and the environment is underscored. Within this framework, the novel concept of eco-friendly marketing has emerged. Businesses constantly interacting with the natural environment should take on a greater responsibility to protect our shared value of the environment and minimize environmental damage. Therefore, companies in the tourism sector should prioritize environmental values and continue their operations while embracing ecological preservation as a social responsibility.

Following this logic, some hotels utilize the "green hotel" label as a marketing strategy to attract customers (Pizam, 2009). A green hotel image is believed to be critical in customers' decision-making processes and behavioral intentions (Prendergast and Man, 2002). In this context, in the hotel industry, hotels showcase a range of green products and practices, from the green features in guest rooms to the use of organic food materials in dining outlets and green certifications on their websites, by promoting their green products and services (Chan, 2014). While green marketing topics have been discussed in the literature, it is noteworthy that previous studies have generally focused on companies producing manufactured products such as cosmetics and toiletries. However, only a few studies have examined how green marketing is employed in hotels that offer abstract products and services specifically to customers (Chan, 2014).

According to Miles and Russell (1997: 154), the distinction between traditional and green marketing is as follows: Traditional marketing meets customer needs, often solely driven by profit motives. On the other hand, green marketing addresses customer needs, prioritizing profit generation and environmental sustainability. Restricting green marketing solely to the marketing department is a conventional approach that is no longer sufficient today. Embracing the concept of green marketing and implementing corresponding measures should extend across all business units, including production, procurement, human resources, and finance. In other words, the success of a business in green marketing is an outcome of integrated marketing efforts (Varinli, 2012: 34).

In this context, the study aims to provide researchers with a better understanding of current publications that examine topics related to green tourism and green hospitality, a new marketing approach. It also aims to offer insights into the development and content of research in green tourism over the years, providing valuable information for those interested in working in this area. Therefore, the literature review below presents a general framework for green marketing, tourism, and hotels.

Methodology

One of the fundamental indicators of scholarly production is the number of publications in peer-reviewed journals indexed in international databases such as the Web of Science (WoS) and Scopus, along with the citations received by these publications (Tonta, 2017: 1). These global citation indexes are considered a "quality certification" for scientific fields, research, and researchers. Therefore, analyzing the status of academic fields in international databases, such as the Web of Science (WoS), holds excellent significance (Şeref ve Karagöz, 2019: 214).

WoS encompasses over 10,000 journals and consists of seven distinct citation databases that gather various information from journals, conferences, reports, books, and book series (Aghaei Chadegani et al., 2013). As a result, it allows researchers to explore different types of documents. For instance, it is possible to examine the bibliometric characteristics of document types such as articles, books, theses, conference proceedings, reports, and more in WoS. Such an examination is favored due to WoS providing access to esteemed citation indexes such as the Science Citation Index (SCI), Science Citation Index Expanded (SCIE), Social Sciences Citation Index (SSCI), Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), and its coverage of a wide range of academic literature (Şeref ve Karagöz, 2019: 216).

At the initial stage of the data collection process, the core collection section of the Web of Science (WoS) database was accessed, and the basic search field was used to input the English terms 'Green Tourism' and 'Green Hotel.' Filtering was applied to ensure that the keywords appeared in the article abstracts. As a result, a total of 118 articles were found under the title 'Green Tourism,' and 165 articles were found under the title 'Green Hotel.'

Findings and discussion

The findings indicate a significant increase in research related to both concepts, particularly after 2018. Conceptually, it is observed that in articles, keywords have been increasingly associated with the concepts of green tourism supply chain, sustainable development, environmental knowledge, and hotel management in recent years. In studies conducted in Turkey, it is also evident that the concepts of green tourism and green hotel management have recently gained attention, and research areas bear similarities to the international literature.

When studies conducted specifically in Turkey are examined, it is observed that the topics of green hotel management and green tourism are relatively new. This situation can be considered a reflection of the numerical increase in studies after the year 2018 in the international literature.

Results and recommendations

The study findings provide an important framework for future research. Firstly, there is a need for more extensive research on the subject within the context of Turkey. Tourism is indeed a highly significant sector in terms of gross domestic product. Therefore, the concepts of green tourism and green hotel management will become even more important in the coming years for strengthening the position in this market. Furthermore, sustainability and environmental issues are increasingly becoming critical criteria in individuals' preferences.

Finally, it is essential for researchers from different fields of expertise to delve into this area. While the concepts of green tourism and green hotel management are studied across a broader spectrum in international literature, research within the Turkish context remains limited. Hence, there are many areas that need to be developed in our country's literature. Especially, sustainable development and the green tourism supply chain concepts, which are prominent in international literature, seem to be potential subjects for future research.

Giriş

Türkiye'nin turizm sektörü, tarih boyunca önemli evrelerden geçmiştir. Bu dönemlerin en belirgin olanları Cumhuriyet öncesi ve sonrası dönemlerdir. Cumhuriyet sonrası dönemde Türkiye, zengin tarihî, doğal ve kültürel varlıklarını uluslararası alanda tanıtarak özellikle komşu ülkelerle başlayarak uluslararası ilişkileri güçlendirmeyi amaçlamıştır. Aynı zamanda iç ve dış seyahat ile konaklama faaliyetlerini destekleyerek elde edilen ekonomik geliri ülkenin kalkınmasında etkili bir araç olarak kullanmayı hedeflemiştir. Günümüzde ise turizm anlayışı daha sürdürülebilir ve çevreyi koruyan bir yaklaşımı benimsemektedir. Bu bağlamda doğal güzelliklerin ve çevrenin korunması büyük önem taşımaktadır.

Doğal kaynakların bilinçsizce ve hızlı tüketilmesi sonucunda ortaya çıkan atıkların çevreye ve ekosisteme karışması çevre kirliliğini artırmıştır. Özellikle son elli yılda artmaya başlayan bu kirlenme birtakım sorunları beraberinde getirmiştir. Doğal çevre ile sürekli etkileşim halinde olan işletmeler, ortak değer olan çevreyi koruma ve çevre hasarını en aza indirme görevini daha fazla üstlenmelidir. Bu nedenle özellikle turizm sektöründeki işletmeler, çevresel değerleri öncelikli tutarak faaliyetlerine devam etmeli ve çevreyi korumayı bir sosyal sorumluluk olarak benimsemelidir.

Yeşil pazarlama kavramı, çevresel duyarlılığın artması ve sürdürülebilirlik endişelerinin yükselmesiyle birlikte gelişmiş bir pazarlama yaklaşımıdır. Sürdürülebilirlik literatüründe, yeşil pazarlama; gelir elde etme, kurumsal ve bireysel hedefleri gerçekleştirme süreçlerinde doğal çevreyi göz önünde bulunduran pazarlama uygulamalarını, politikalarını ve prosedürlerini ifade eder (Menon vd., 1999). Yeşil pazarlama, doğaya zarar vermeyen ürünlerin üretilmesi, fiyatlandırılması, dağıtılması ve tutundurulması olarak tanımlanmaktadır (Varinli, 2012).

Manaktola ve Jauhari (2007), bir otelin çevre dostu uygulamalarını pazarlamasının, rekabetçi arenada farklı bir konumda yer almasına yardımcı olarak rekabet gücünü artırabileceğini belirtmişlerdir. Genel otel imajı, yeşil bir imaj oluşturulabilecek etkili yeşil pazarlama stratejileri aracılığıyla muhtemelen geliştirilebilir (Chan, 2014). Bu mantıkla bazı oteller, müşteri çekmek için "yeşil otel" etiketini bir pazarlama stratejisi olarak kullanmaktadır (Pizam, 2009). Bunun nedeni yeşil bir otel imajının müşterilerin karar verme süreçlerinde ve davranışsal niyetlerinde kritik bir rol oynadığına inanılmasıdır (Prendergast ve Man, 2002). Bu bağlamda otel endüstrisinde, oteller yeşil ürünlerini tanıtarak, misafir odalarındaki yeşil özelliklerden, yiyecek ve içecek noktalarında kullanılan organik gıda malzemelerine ve web sitelerindeki yeşil ödüllere kadar bir dizi yeşil ürün ve uygulamayı sergilemektedir (Chan, 2014).

Bu bağlamda çalışmanın amacı, bir pazarlama yaklaşımı olan yeşil turizm ve yeşil otelcilik kavramlarına ilişkin uluslararası literatürün incelenmesidir. Bu doğrultuda Web of Science dizininde yer alan çalışmalar VOSviewer yazılımı yardımıyla irdelenmiş ve olguların tarihsel gelişimi ve güncel durumu ortaya konulmuştur. Söz konusu çalışmalar içerisinde, Türkiye özelinde yer alan çalışmalar da ayrı olarak incelenmiştir. Bu incelemeler, olguların küresel ölçekte ve Türkiye özelinde hangi çerçevede ve bağlamda ele alındığına ilişkin detaylı bir karşılaştırma imkânı sunmaktadır. Bu karşılaştırmanın hem Türkiye özelindeki çalışmalar hem de ulusal literatürdeki diğer araştırmalar için önemli bir kaynak olacağı düşünülmektedir. Bu amaç doğrultusunda öncelikle olgulara dair kapsamlı bir literatür taraması ve kavramsal çerçeve sunulmuş ve akabinde VOSviewer yazılımı kullanılarak bibliyometrik bir analiz gerçekleştirilmiştir.

Literatür taraması

Yeşil pazarlama kavramı

Yeşil pazarlama fikri, 1980'lerin sonlarında ortaya çıkmıştır (Peattie ve Crane, 2005). "Yeşil pazarlama" terimi, bir organizasyonun çevreye zarar vermeyen ürünler tasarlama, tanıtmaya, fiyatlandırma ve dağıtma çabalarını ifade etmektedir (Pride ve Ferrell, 1993). Peattie (2001: 141), bu kavramı "müşterilerin ve toplumun gereksinimlerini sürdürülebilir, kârlı bir şekilde öngörmek ve tatmin etmekten sorumlu yönetim süreci" olarak tanımlar. Polonsky (1994: 2), yeşil veya çevreci pazarlamayı, "insan ihtiyaçlarını ve taleplerini karşılayan bir şekilde doğal çevreye mümkün olan en düşük etkiyi hedefleyen değişikliklerin tasarlanması ve uygulanması" olarak tanımlamıştır.

Yeşil pazarlama kavramı, çevresel duyarlılığın artması ve sürdürülebilirlik endişelerinin yükselmesiyle birlikte gelişmiş bir pazarlama yaklaşımıdır. Sürdürülebilirlik literatüründe, yeşil pazarlama; gelir elde etme, kurumsal ve bireysel hedefleri gerçekleştirme süreçlerinde doğal çevreyi göz önünde bulunduran pazarlama uygulamalarını, politikalarını ve prosedürlerini ifade eder (Menon vd., 1999). Yeşil pazarlama, doğaya zarar vermeyen ürünlerin üretilmesi, fiyatlandırılması, dağıtılması ve tutundurulması olarak tanımlanmaktadır (Varinli, 2012). Miles ve Russell'a (1997: 154) göre, klasik pazarlama ile yeşil pazarlama arasındaki ayrım şu şekildedir: Klasik pazarlama, müşteri gereksinimlerini genellikle sadece kâr amacını gözeterek karşılar. Diğer yandan yeşil pazarlama, müşteri ihtiyaçlarını hem kâr elde etmeyi hem de çevresel sürdürülebilirliği öncelikli kılarak karşılamayı amaçlar.

Yeşil pazarlamayı, sadece pazarlama departmanı ile sınırlamak geleneksel bir yaklaşım olup, günümüzde artık yeterli değildir. Üretim, satın alma, insan kaynakları, finans gibi işletmenin tüm birimlerinde yeşil pazarlama anlayışının benimsenmesi ve buna yönelik düzenlemelerin hayata geçirilmesi gerekmektedir. Başka bir deyişle, işletmenin yeşil pazarlamada başarılı olabilmesi, bütünleşik pazarlama çabalarının bir sonucudur (Varinli, 2012: 34). İşletmeleri yeşil pazarlama stratejilerine yönlendiren en temel sebep, tüketicilerin çevresel hassasiyetlerinin artışı ve bu nedenle çevreyi koruyan ürünleri tercih etme eğilimleridir. Bu noktada işletmeler, çevreye duyarlı ve sürdürülebilir ürünleri sunarak tüketici taleplerine cevap verme gerekliliğiyle karşı karşıyadır. Bu etkenlere ek olarak, işletmelerin çevresel sorumlulukları, yasal düzenlemeler, tüketicilerin ve sivil toplum örgütlerinin baskıları, yeşil pazarlamanın işletmelere rekabet avantajı sağlayacağına dair inançlar, maliyetleri düşüreceği ve kârlılığı artıracacağı düşünceleri de yeşil pazarlama stratejilerine yönelmelerinin nedenlerini oluşturmaktadır (Polonsky, 1994).

Bu bağlamda son yıllarda araştırmacılar sürdürülebilir rekabet avantajı üzerine eğilmektedir. Ancak, çevresel rekabet koşullarının geleceğinin tahmin edilmesinin neredeyse imkânsız olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, uluslararası ve ulusal hukukun giderek daha çevreci olmayı zorlaması ve tüketicilerin çevre konusunda artan bilincinden dolayı ilerleyen dönemlerde çevreci anlayışın otelcilik sektörüne yayılacağı tahmin edilebilir (Korkmaz ve Lütfi, 2017).

Dünyada yeni turizm anlayışı

Otelcilik sektörü, seyahat edenlere konaklama sağlama konusunda uzmanlaşmış çeşitli ticari işletmelerin kümesini içerir. Turizm geliştikçe otelcilik sektörü küresel, uluslararası ve yerel ekonomide büyümeye devam etmektedir ve sektör üyeleri arasında rekabet avantajlarına sahip olmak, bu otellerin başarısının bir faktörü ve anahtarı olarak ortaya çıkmaktadır (Teixeira ve Pocinho, 2020).

Günümüzün ciddi çevresel sorunlarına yanıt olarak, oteller çevrenin korunması, maliyet tasarrufu veya daha iyi ve çevre dostu bir imaj için çeşitli çevresel programlar uygulamaya başlamışlardır (Chan, 2008). Bazı oteller, potansiyel müşterilerini çekmek için "yeşil otel" etiketini kullanmaktadır (Pizam, 2009), çünkü bu tür bir imajın müşterilerin karar alma süreçlerinde ve davranışsal niyetlerinde kritik bir rol oynadığına inanılmaktadır (Prendergast ve Man, 2002).

Dünya genelindeki hükümetler, vatandaşlarını seyahat ederken "yeşil" olmaya teşvik etmektedir. TripAdvisor tarafından 2012 yılında yapılan bir ankette, 700 Amerikalı katılımcının %71'i bir sonraki yıl içinde çevre dostu seyahat tercihleri yapacaklarını söylemişlerdir (TripAdvisor, 2012). Görünüşe göre dünya genelinde birçok gezgin, bu tür "yeşil" otelleri tercih etmektedir. Çevre sorunlarına dair artan tüketici farkındalığı, oteller de dahil olmak üzere birçok şirketin yeşil pazarlama stratejilerini benimsemesine (Ginsberg ve Bloom, 2004) ve rekabet avantajı elde etmek için promosyonlarında çevresel mesajlara yer vermelerine yol açmaktadır (Connolly ve Prothero, 2003). Örneğin, 2012 yılında Grand Hyatt Hong Kong isimli otel, misafirlerini yakındaki iş ve alışveriş bölgelerine taşımak için ilk elektrikli aracını kullanmaya başlamıştır.

Bu durum otellerin kurumsal sosyal sorumluluğunu ve yerel çevreyi sürdürme gerekliliğine olan farkındalığını göstermektedir (Chan, 2013). Yeşil konaklama, artan sürdürülebilirlik gereksiniminden kaynaklanan yeni bir olgu, bir pazarlama yaklaşımı olarak kabul edilebilir. Yeşil pazarlama konuları

literatürde tartışılmış olsa da, yeşil otelcilik ve yeşil turizm üzerine yapılan çalışmalar nispeten sınırlıdır. Mevcut çalışmaların yayın yılları, anahtar kelimelerinin incelenmesi, literatürdeki yeşil turizm ve otelcilik kavramlarına olan eğilimi de daha iyi anlamayı sağlayabilir.

Türkiye’de geçmişten günümüze turizm anlayışı

Türkiye’de turizm anlayışı tarihsel olarak oldukça köklü bir geçmişe sahiptir. Türkiye turizm tarihi; Antik dönemlerden, Selçuklu dönemine, Osmanlı İmparatorluğu döneminden, Cumhuriyet dönemine kadar uzanan farklı dönemleri içermektedir. Bu bölümde bu dönemler Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet sonrası olarak iki temel başlıkta açıklanacaktır.

Cumhuriyet öncesi turizm anlayışı

Türkiye’nin coğrafi konumu, elverişli iklimi, doğal kaynakları ve verimli toprakları nedeniyle tarihsel olarak daima bir cazibe merkezi olmuştur. Antik çağlardan itibaren, birçok farklı topluluk Anadolu’ya göç etmiş, bu topraklarda yerleşmiş veya işgal etmiştir. Hititler, Frigler, Lidyalılar, İyonlar, Urartular, Persler, Yunanlar, Romalılar, Bizanslılar ve Türkler gibi önemli kavimler bu bölgede iz bırakmıştır. Bu nedenle Anadolu, “güneşin doğduğu yer” anlamına gelen ismiyle, tarih boyunca sosyal hareketliliğin yoğun olduğu bir coğrafya olarak öne çıkmıştır. Türkiye topraklarında ilk ve orta çağ dönemlerinde turizm faaliyetlerini şekillendiren temel faktörler arasında ticaret, şifa arayışı, spor etkinliklerini izleme isteği ve kutsal yerleri ziyaret etme gelmektedir (Avcıkurt vd., 2013; Hacıoğlu, 2000). Batılı gezginler için Osmanlı İmparatorluğu, gizemli Doğu çekimiyle ve bilimsel, dinsel veya kişisel merakları nedeniyle daima büyük bir cazibe merkezi olmuştur. Özellikle İstanbul’daki Bizans kalıntıları, camiler; Ege ve Anadolu’daki antik şehir izleri, gezginlerin en fazla ilgi gösterdiği yerler olmuştur (Akçura, 2013).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde ulaşım ve altyapı olanaklarının genişletilmesi, ticaret yollarının güvenliği sağlanması ve hanlar ile kervansarayların inşa edilmesi seyahatleri kolaylaştırmıştır (Avcıkurt vd., 2013). Osmanlı döneminde hanlar dışında, Batı standartlarına uygun olarak inşa edilen ilk otel olan Hotel d’Angleterre (İngiltere Oteli), 1841 yılında açılmıştır (Akçura, 2013). Ancak modern anlamda Türkiye’de aktif dış turizm hareketlerinin başlangıcı olarak Avrupa’dan ilk organize grupların gelmeye başladığı tarih olan 1863 gösterilmektedir (Özdemir, 2013). Bu bağlamda, Cumhuriyet öncesi turizm gelişiminin İstanbul merkezli olarak başladığını söylemek mümkündür.

Cumhuriyet sonrası turizm anlayışı

Yeni kurulan Cumhuriyet’in iç ve dış sorunları, örneğin eğitim ve sanayileşme gibi meseleler, dünyadaki siyasi istikrarsızlık, ekonomik krizler ve İkinci Dünya Savaşı gibi olumsuzluklar, 1923 sonrası Türkiye’de turizmin gelişimini olumsuz etkilemiştir (Avcıkurt vd., 2013). Dünya turizmindeki gelişmelere paralel olarak, 1950’lerin ortalarından itibaren Türkiye’de turizm sektörü hem yerli turizmde hem de ülkeye yönelik yabancı turizmde bir artış yaşamaya başlamıştır (Akçura, 2013). Cumhuriyet sonrası dönemde, Türkiye tarihî, tabii ve jeostratejik özelliklerinin yanı sıra uluslararası alanda sergilediği güven ve barış politikası ile turistler için çekici bir cazibe merkezi haline gelmiştir (Yüzgün, 1983).

Türkiye’de 1961 anayasası ile planlı kalkınma dönemi başlamış ve 1963 yılından itibaren turizm yatırımlarına ve gelişimine beş yıllık kalkınma planları ile yön verilmeye başlanmıştır. Kalkınma planlarında turizmle ilgili turist sayısı, turizm geliri, turizm harcamaları ile ilgili hedefler yanında turizm politikalarına, planlarına ve stratejilerine de yer verilmiştir.

Türkiye’de dış aktif turizmin gelişmesi açısından 1980 yılı kritik bir başlangıcı ifade etmektedir. Askeri darbe sonrası istikrar arayışı sanayileşme stratejisi yerine ihracata dayalı büyüme ve kalkınma politikasına yönelmeyi gerektirmiştir. Bu stratejinin bir parçası olarak dış turizm sektörü, hem döviz kazandırıcı stratejik bir ihracat alanı olarak hem de Türkiye’nin olumlu bir uluslararası imaj oluşturmaya katkı sağlayan bir sektör olarak değerlendirilmiştir (Kuşluyan, 1994). Bu nedenle, devlet ve hükümetler turizmin geliştirilmesine büyük önem vermiş ve turizmin gelişimine aktif bir şekilde katkı sağlamıştır.

Günümüzde turizm, Türkiye ekonomisinin önemli bir lokomotifine hâline gelmiştir. Türkiye’de turizm faaliyetinde niceliksel olarak önemli bir büyüme ve başarı sağlanmıştır. Ancak turizm gelişimi ile bağlantılı birçok makro sorun da bulunmaktadır. Bu sorunların en başında; Plansızlık, yetersiz altyapı, kapasite üzeri yoğunlaşma ve gelişme, rant arayışı ve kayırmacılık gibi nedenlerden dolayı çevre kalitesinin bozulması gelmektedir (Kuşlivan, 2015).

Cumhuriyet dönemi boyunca Türkiye'nin turizm anlayışı öncelikli olarak yerel ziyaretçilere yönelmiş ve yetersiz altyapı kaynakları ile sınırlı tanıtım olanakları, uluslararası turistleri cezbetme konusunda sınırlılık yaratmıştır. Bugünün turizm sektörü ise çok daha çeşitli ve geniş bir yelpazede faaliyet göstererek, uluslararası iş birlikleri ile altyapı gelişimine ağırlık vermiştir. Bu modern turizm yaklaşımı, sürdürülebilirlik ilkeleri çerçevesinde doğal çevrenin korunmasını önemseyerek, ekonomik büyümeye etkin bir katkı sağlamıştır (Evcin, 2014).

Turizm alanında yeşil pazarlama ile ilgili literatürde çalışma bulmak mümkündür, buna rağmen, yeşil otelcilik ve yeşil turizm ile ilgili yapılan çalışmalar Türkiye özelinde oldukça kısıtlıdır. Bu çalışma kapsamında mevcut çalışmaların bibliyometrik incelemesi, gelecekte yeşil kavramının turizm alanında Türkiye’de hangi konu başlıklarında yer bulacağını daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir.

Yöntem

Akademik alanların uluslararası veri tabanlarından biri olan Web of Science (WoS) literatür incelemesi ve var olan durumun analiz edilmesinde büyük önem taşır. WoS, Clarivate Analytics tarafından yönetilen bir veri tabanıdır. WoS Core Collection, WoS'un temel arama dizinlerinden biridir ve Science Citation Index Expanded (SCIE), Social Sciences Citation Index (SSCI) ve Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) bileşenlerini içermektedir. WoS, bilimsel çevrelerde “yapılacak araştırmalara arka plan sağlayacak literatür elde etmek için kullanılabilirdiği gibi, atıfları izlemeyerek ilgili konudaki kaynakları gözden geçirmeye de olanak sağlamaktadır. Bununla birlikte bibliyometri ile ilgilenen araştırmacılar da bu dizinlerden yaptıkları araştırmalarda veri kaynağı olarak yararlanmaktadır” (Al ve Soydal, 2014: 26).

Bibliyometrik analiz, belirli bir konuyla ilgili ilerlemeleri, bilimsel niteliği ve eserlerin kaynaklar üzerindeki etkisini değerlendirmek için kullanılan bir tür bilimsel yayın analizidir (Bouyssou ve Marchant, 2011). Bilimsel üretimin temel göstergelerinden biri, hakemli dergilerde yayımlanan ve uluslararası veri tabanları olan Web of Science (WoS) ve Scopus gibi platformlarda indekslenen yayınlar ile bu yayınlara yapılan atıf sayılarıdır (Tonta, 2017: 1).

Bu uluslararası atıf dizinleri, bilim alanlarının, bilimsel araştırmaların ve araştırmacıların "kalite belgesi" olarak kabul edilir. Bu sebeple, akademik alanların uluslararası veri tabanlarından biri olan Web of Science'daki (WoS) durumunun analiz edilmesi büyük önem taşır (Şeref ve Karagöz, 2019: 214).

WoS, 10.000'den fazla dergiyi içermekte ve dergiler, konferanslar, raporlar, kitaplar ve kitap serilerinden toplanan farklı bilgileri içeren yedi ayrı atıf veri tabanından oluşmaktadır (Aghaei Chadegani vd., 2013). Bu nedenle araştırmacılara, farklı doküman türlerini inceleme imkânı sunar. Örneğin, WoS'ta makaleler, kitaplar, tezler, bildirimler, raporlar vb. gibi doküman türlerinin bibliyometrik özelliklerini incelemek mümkündür. Bu tür bir incelemede WoS'un tercih edilmesinin nedeni, ilgili veri tabanının saygın atıf dizinleri olarak kabul edilen Science Citation Index (SCI), Science Citation Index Expanded (SCIE), Social Sciences Citation Index (SSCI), Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) gibi dizinlere erişim sağlaması ve geniş bir akademik literatürü kapsamasıdır (Şeref ve Karagöz, 2019: 216).

Başlangıç aşamasında veri toplama süreci için, WoS (Web of Science) veri tabanının ana koleksiyon (core collection) bölümündeki temel arama alanına İngilizce "Green Tourism" (Yeşil Turizm) ve "Green Hotel" (Yeşil Otelcilik) kelimeleri girilmiştir. Arama yaparken kelimelerin makale özetlerinde yer alması için filtreleme yapılmıştır. Sonuç olarak ‘Yeşil Turizm’ başlığı altında 118 adet ve Yeşil Otelcilik’ başlığı altında da 165 adet makaleye ulaşılmıştır.

Bulgular ve tartışma

WoS'ta yayımlanan makalelerin içerikleri

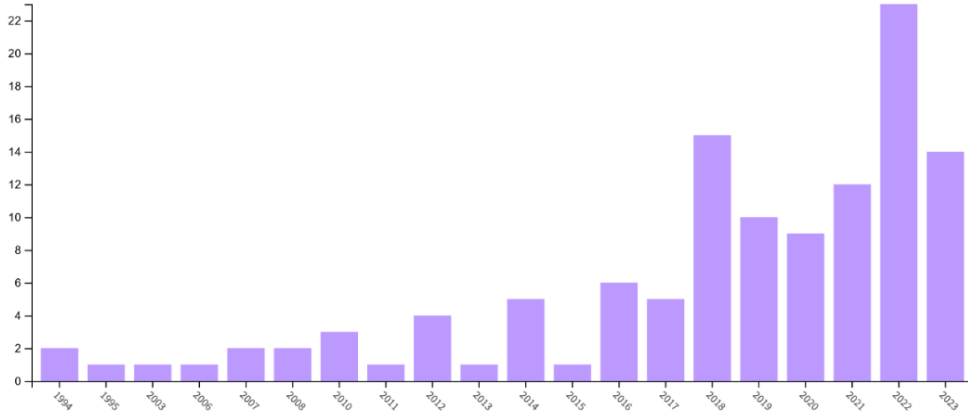
WoS'ta “Yeşil Turizm” ve “Yeşil Otelcilik” konularında yayımlanmış makalelere ilişkin incelemeler aşağıdaki başlıklarda sunulmuştur.

WoS'ta yayımlanan makalelerin yıllara göre dağılımı

WoS'ta yayımlanan makalelerin yıllara göre dağılımı incelenerek elde edilen veriler aşağıda Şekil 1 ve Şekil 2’de gösterilmiştir. Şekil 1 incelendiğinde en göze çarpan husus; yeşil turizm alanında 2018, yeşil otelcilik alanında ise 2019 yılından itibaren çalışmaların iki kattan fazla artmasıdır.

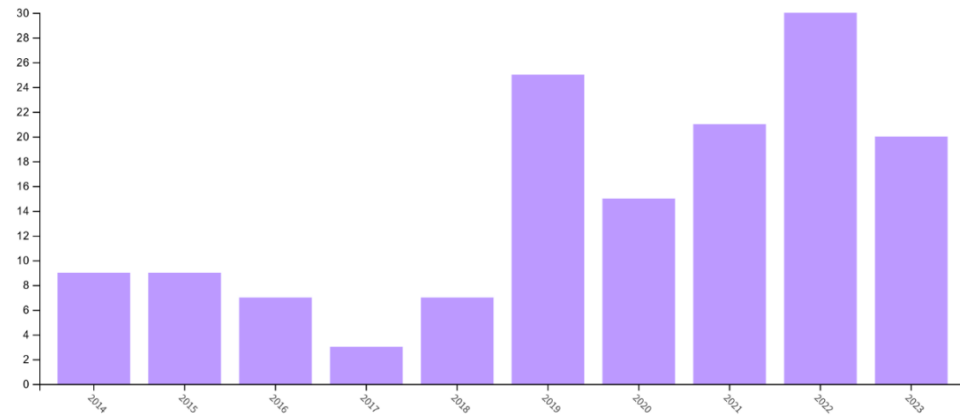
Bu durumun arka planında yer alan hususların başında 4 Kasım 2016 tarihi itibarıyla yürürlüğe giren (Çakmak vd., 2017) Paris Anlaşması’nın olduğu düşünülmektedir. Nitekim söz konusu tarih sonrasında sürdürülebilirlik, iklim krizi, küresel ısınma ve diğer çevre konuları gerek akademik gerekse politik mecrada önemli bir gündem maddesi olmuştur.

Şekil 1: Yıllarla değişen yeşil turizm konulu makale yayın sayısı

Bununla birlikte 2019-2020 yıllarında COVID-19 pandemisi kaynaklı kısıtlamalar dolayısıyla turizm endüstrisinde yaşanan durağanlığın bu yöndeki çalışmaların sayısını bir nebze azalttığı fakat söz konusu çalışmaların ilerleyen yıllarda tekrar artış eğilimi gösterdiği de görülmektedir.

Şekil 2: Yıllarla değişen yeşil otelcilik konulu makale yayın sayısı

Şekil 2 incelendiğinde yeşil otelcilik çalışmalarının 2014 itibarıyla başladığı gözükmektedir. Yeşil otelcilikle ilgili yayınlanan çalışmaların sayılarının da yeşil turizm alanındaki çalışmalar gibi COVID-19 pandemisi kaynaklı 2020-2021 yıllarında düştüğü görülmektedir.

WoS'ta yayımlanan makalelerin kategorik dağılımı

Söz konusu çalışmaların WoS'ta kategorilerine göre dağılımı da aşağıdaki Tablo 1 ve Tablo 2'de verilmiştir. Her iki kavramın da çalışma kategorilerinin genel olarak Çevre Bilimleri, Konaklama Eğlence Spor Turizm, Yeşil Sürdürülebilir Bilim Teknolojisi ve Çevre Çalışmaları alanlarında olduğu görülmektedir. Bunlara ek olarak her iki kavram da düşük düzeyde de olsa İşletme ve İktisat gibi disiplinler içerisinde de tartışma konusu olmaktadır.

Tablo 1: Yeşil turizm ile ilgili makalelerin kategorileri

Web of Science Kategorileri	Adet	Yüzde (118 makale)
Çevre Bilimleri	34	28,81
Konaklama Eğlence Spor Turizm	24	20,34
Yeşil Sürdürülebilir Bilim Teknolojisi	23	19,49
Çevre Çalışmaları	20	16,95
Ekonomi	16	13,56
Diğer	69	58,47

Yeşil turizm olgusu, yeşil otelcilik olgusuna nazaran daha geniş bir yelpazede değerlendirildiği için diğer disiplinler tarafından da yoğun olarak araştırıldığı görülmektedir. Yeşil otelcilik olgusu, kavramsal olarak daha dar bir içeriğe sahip olması dolayısıyla araştırma alanları belirli disiplinlerle sınırlı kalmaktadır.

Tablo 2: Yeşil otelcilik ile ilgili makalelerin kategorileri

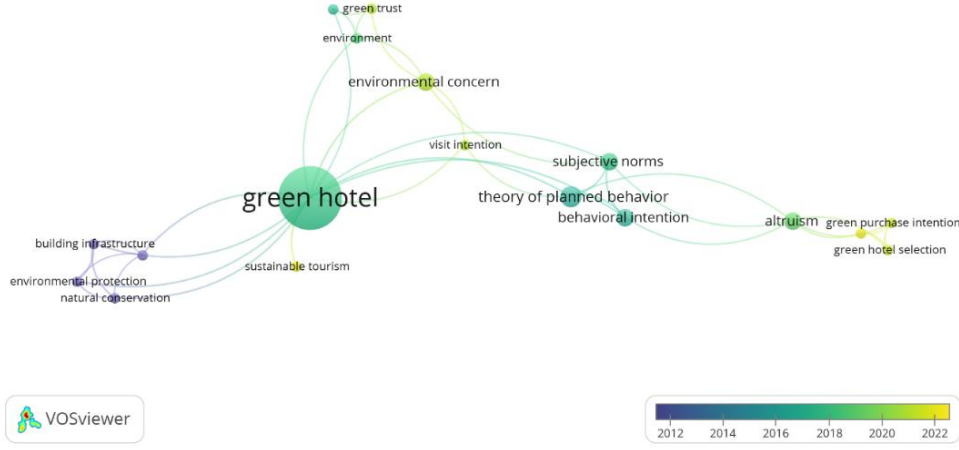
Web of Science Kategorileri	Adet	Yüzde (165 makale)
Konaklama Eğlence Spor Turizm	95	57,58
Yönetim	37	22,42
Yeşil Sürdürülebilir Bilim Teknolojisi	31	18,79
Çevre Çalışmaları	25	15,15
İşletme	20	12,12
Diğer	37	22,22

Kategorilerdeki makale sayılarının toplamının toplam makale sayısından fazla olmasının nedeni, bazı makalelerin aynı anda farklı kategorilerin kapsamını karşılamasından kaynaklanmaktadır. Örneğin, bir makale hem konaklama eğlence spor turizm hem de çevre bilimleri kategorisinde yer alabilir. Bu durum da toplam sayıyı makale sayısından daha yükseğe taşımaktadır.

WoS'ta yayımlanan makalelere ilişkin kelime bulutu

Araştırmaya konu olan makalelere ilişkin hem anahtar kelimeler hem de özetler itibarıyla kelime bulutu oluşturulmuş ve aşağıdaki şekillerde sunulmuştur.

Şekil 3: Yeşil otelcilik makalelerindeki anahtar kelimelere dair kelime bulutu

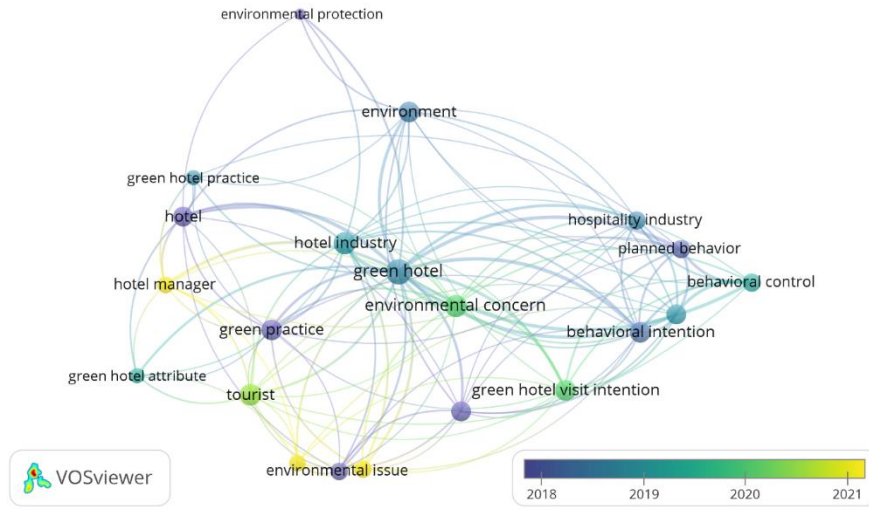
Yukarıdaki Şekil 3'te görüleceği üzere yeşil otelcilik kavramı ile ilişkili olan anahtar kelimelerin farklı bir yelpazede olduğu görülmektedir. En yoğun ilişkiye sahip kavramlar planlı davranış kuramı, davranış niyeti, öznel normlar ve çevresel ilgidir. Yıllar itibarıyla ele alındığında ilk dönemlerde bina altyapısı, çevre ve doğa koruma kavramları yoğun olarak ilişkilendirilirken sonraki dönemlerde planlı davranış kuramı, davranış niyeti, öznel normlar, özgecilik ve yeşil güven kavramları ilişkilendirilmiştir. Yakın zamanda ise yeşil otel seçimi, yeşil satın alma niyeti, ziyaret niyeti ve çevresel ilgi kavramları öne çıkmaktadır. Bu durum söz konusu çalışmaların bireysel tercih alanına yöneldiğini göstermektedir. Özellikle çevresel konulardaki bilincin geliştiği ve çevre sorumluluğunun bir tercih ölçütü haline dönüştüğü anlaşılmaktadır.

Şekil 4: Yeşil turizm makalelerindeki anahtar kelimelere dair kelime bulutu

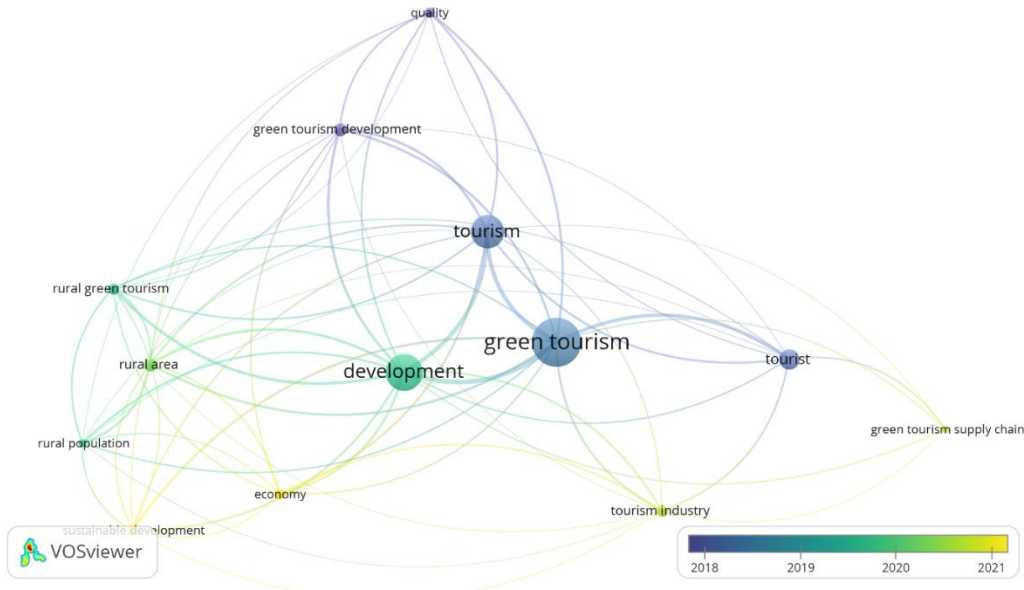
Yukarıdaki Şekil 4'te yeşil turizmle ilgili çalışmalarda ise yakın zamandaki eğilimin sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilirlik kavramları ile ilişkilendirildiği görülmektedir.

Şekil 5: Yeşil otelcilik makalelerinin özetlerindeki ilişkili kavramlara dair kelime bulutu

Yeşil turizm ile ilgili olarak ise yakın zamanda yeşil turizm tedarik zinciri, ekonomi ve sürdürülebilir kalkınma konuları önem kazanmıştır.

Şekil 6: Yeşil turizm makalelerinin özetlerindeki ilişkili kavramlara dair kelime bulutu

Yukarıda yer alan Şekil 5 ve Şekil 6'da ise yeşil otelcilik ve yeşil turizm konularının makale özetlerinde hangi diğer kavramlarla ilişkili olduğu görülmektedir. Anahtar kelimelerle benzer bir şekilde yeşil otelcilik kavramı için de çevresel ilgi, davranış niyeti, planlı davranış kavramları öne çıkmaktadır. Burada da ilk dönemlerde çevre koruma, çevre, planlı davranış gibi konular yoğun ilişkilendirilirken daha sonraki dönemlerde otel endüstrisi, çevresel ilgi, davranış kontrolü gibi konular da eklenmiştir. Yakın zamanda ise otel yönetimi ve çevresel bilgi gibi konular yaygınlaşmıştır.

Türkiye özelinde WoS'ta yayımlanan makaleler

Konunun Türkiye bağlamında nasıl araştırıldığını tespit etmek amacıyla WoS veri tabanındaki çalışmalar Türkiye olarak filtrelenmiştir. Sonuç olarak yeşil turizm alanında dört ve yeşil otelcilik alanında beş çalışma olduğu saptanmıştır. Aşağıdaki Tablo 3'te WoS'ta Türkiye özelinde yapılan çalışmalar yılları itibarıyla sunulmuştur. Söz konusu çalışmalar incelendiğinde konunun oldukça yeni

olduğu görülmektedir. Bu durum, uluslararası literatürde 2018 yılı sonrası çalışmaların sayısal olarak artmasının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. En yoğun dönemin 2022 yılı olduğu göze çarpmaktadır. Henüz tamamlanmadığı için 2023 yılına dair bir yorum yapmak mümkün değildir. COVID-19 pandemisinin en fazla etkilediği sektör olan turizm endüstrisine ilişkin akademik çalışmaların da pandeminin en yoğun hissedildiği 2020 yılında yeterince olmadığı görülmektedir. Türkiye özelindeki yeşil turizm ve yeşil otelcilik çalışmalarının artan bir ivmeye sahip olacağı söylenebilir.

Tablo 3: WoS'ta Türkiye özelinde yapılan çalışmaların yıllar itibariyle dağılımı

Web of Science Kategorileri	Yeşil Turizm	Yeşil Otelcilik
2023	-	1
2022	1	3
2021	2	-
2020	1	-
2019	-	1

Aşağıdaki Tablo 4'de ise söz konusu çalışmaların Web of Science kategorileri yer almaktadır. En yoğun çalışma alanlarının; yeşil turizm için çevre bilimleri, yeşil otelcilik içinse konaklama, eğlence, spor ve turizm olduğu görülmektedir. Toplamda her iki kavramın en yoğun çalışıldığı alan ise çevre bilimleridir. Ayrıca çalışma alanlarının uluslararası literatür ile benzerlik taşıdığı görülmektedir.

Tablo 4: WoS'ta Türkiye özelinde yapılan çalışmaların kategorileri

Web of Science Kategorileri	Yeşil Turizm	Yeşil Otelcilik
Çevre Bilimleri	4	1
Yeşil Sürdürülebilir Bilim Teknolojisi	3	1
Çevre Çalışmaları	2	
Konaklama Eğlence Spor Turizm		4
İşletme ve Yönetim		3
Çevre Mühendisliği		1

Web of Science veri tabanında Türkiye özelinde yapılan çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde; yeşil turizm ve yeşil otelcilik konularının yakın zamanda araştırmacıların dikkatini çektiği söylenebilir. Sayı olarak az olsa da artan bir ivmeye sahip olduğu görülmektedir. Bu da konunun daha fazla önem kazanacağına işaret etmektedir.

Gerçekleştirilen bibliyometrik analiz neticesinde elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde; en önemli çıkarım, olguların 2018 ve 2019 yılları itibarıyla giderek daha yoğun bir ilgili gördüğüdür. Sürdürülebilir kalkınma olgusunun gerek işletmeler gerekse siyasi kesimler için ciddi bir mesele haline dönüşmesi, geniş kitlelere çevre konusunda farkındalık kazandıran küresel iklim zirveleri, yenilenebilir enerji konusunda gelişmeler ve toplumlarda artan duyarlılık, söz konusu bu artış eğiliminin kaynakları olarak değerlendirilebilir. Diğer önemli bir çıkarım ise konunun farklı disiplinler tarafından ilgi çekmesidir. Çevre Bilimleri, Konaklama, Eğlence, Spor ve Turizm alanlarına ek olarak İşletme, İktisat ve Yönetim gibi disiplinlerin de yeşil turizm ve yeşil otelcilik olgularını önemsendiği görülmektedir. Başka bir çıkarım ise son yıllardaki çalışmalarda yeşil otel seçimi, yeşil satın alma niyeti, ziyaret niyeti ve çevresel ilgi kavramlarının daha yoğun incelenmesidir. Bu durum, alandaki araştırmaların bireysel tercih ve planlı davranış gibi farklı kuramsal tartışmaları da içerdiğini göstermektedir. Yine bu eğilim, birey ve işletmelerin çevresel konusundaki bilinç ve farkındalıklarının arttığını ve çevre sorumluluğunun bir tercih ölçütü haline dönüştüğünü ortaya koymaktadır.

Sonuç ve öneriler

Günümüzde işletmeler çevresel uygulamalara önemli yatırımlar yapmakta, bu tür çevresel ürün veya hizmetleri satın almaya yönelik talep de tüketiciler arasında artmaktadır. Uluslararası düzeyde, çevrecilikle ilgili çeşitli iş birlikleri geliştirilmekte ve çözüm önerileri sunulmaktadır. Bu önerilerden biri de yeşil pazarlamadır. Yeşil pazarlama, mevcut sistemde sürdürülebilirliği gözetirken çevresel bir perspektifle çeşitli uygulamaları bir araya getiren bir yaklaşımdır. Bu nedenle, çevresel uygulamaların önemi giderek artmakta ve işletmeler için mevcut sektörde rekabet avantajı elde etmelerini sağlayabilecek bir çözüm önerisi olarak önem kazanmaktadır.

Yeşil pazarlama kavramı, turizm sektöründe de giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Konaklama işletmelerinin yeşil pazarlama yaklaşımıyla gerçekleştirdiği uygulamalar ve yatırımlar, uzun vadede maliyet tasarrufu elde etmelerine yardımcı olmakta ve bu yaklaşımın benimsenmesini teşvik etmektedir. Özellikle konaklama işletmelerinin yeşil pazarlamayı nasıl değerlendirdikleri ve bu konuda gerçekleştirdikleri çevresel faaliyetler, işletmelerin yeşil işletme kimliğine sahip olmaları için hayati önem taşımaktadır. Bu bağlamda, yeşil pazarlama algısını ve bu algıya dayalı olarak yürütülen güncel araştırmaları anlamaya yönelik çaba, bu makalenin temel çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Günümüzde, çevrecilik anlayışı dünyanın geleceği için bir çözüm olarak kabul edilmektedir. Çevrecilik yaklaşımının paralelinde gelişen yeşil pazarlama düşüncesi de işletmelere, mevcut sektörde rekabet avantajı sunmanın yanı sıra, tüketicilerin satın alma tutumlarını olumlu yönde etkilemektedir. Ek olarak, işletmelere uzun dönemde maliyet avantajı sağlamakta ve bu nedenle işletmeler zaman içinde yeşil pazarlama stratejilerine daha fazla önem vermektedir. Bu açıdan ele alındığında, yeşil pazarlama uygulamalarının işletmelere getirdiği ekonomik yararın yanı sıra, çevrenin geleceği için de son derece önemli bir katkı sağlaması kaçınılmazdır.

Bu araştırma için veriler, WoS (Web of Science) veritabanı kullanılarak elde edilmiştir. Veri toplama süreci için, WoS (Web of Science) veri tabanının ana koleksiyon (core collection) bölümündeki temel arama alanına İngilizce "Green Tourism" (Yeşil Turizm) ve "Green Hotel" (Yeşil Otelcilik) kelimeleri girilmiştir. Arama yaparken kelimelerin makale özetlerinde yer alması için filtreleme yapılmıştır. Sonuç olarak 'Yeşil Turizm' başlığı altında 118 adet ve Yeşil Otelcilik' başlığı altında da 165 adet makaleye ulaşılmıştır.

Çalışmanın temel bir sınırlılığı bulunmaktadır. Çalışma verileri, 'Yeşil Turizm' ve 'Yeşil Otelcilik' akademik alanındaki yayınların WoS veri tabanında listelenen araştırma makalelerine ilişkin bibliyometrik veriler sunmaktadır. Scopus, ProQuest gibi aboneli veri tabanları kullanılarak araştırma geliştirilebilir. Bu çalışmanın kapsamını sınırlayan belli anahtar kelimeler seçilmiştir. Gelecek çalışmalarda, bibliyometrik analizi, konaklama ve turizm çalışmaları alanıyla ilgili yeni anahtar kelimeler eklenerek genişletilebilir.

Çalışma bulguları, gelecekteki çalışmalar için önemli bir çerçeve sunmaktadır. Öncelikle konunun Türkiye bağlamında daha yoğun araştırılması gerekmektedir. Nitekim turizm, gayri safi hasıla açısından oldukça önemli bir sektördür. Günümüzde turizm, Türkiye ekonomisinin önemli bir lokomotifine hâline gelmiştir. Dolayısıyla bu pazardaki konunun güçlendirilmesi için yeşil turizm ve yeşil otelcilik olguları gelecek yıllarda daha da önemli olacaktır. Ayrıca sürdürülebilirlik ve çevre konuları bireylerin tercihlerinde giderek daha ciddi bir ölçüt haline gelmektedir.

Son olarak, farklı uzmanlık alanlarından araştırmacıların bu alana yönelmesi gerekliliğidir. Nitekim uluslararası literatürde çok daha geniş bir yelpazede araştırılan yeşil turizm ve yeşil otelcilik olguları Türkiye bağlamındaki çalışmalarda sınırlı bir araştırma alanında kalmaktadır. Bu sebeple ülkemiz açısından literatürde geliştirilmesi gereken çok alan bulunmaktadır. Özellikle uluslararası literatürde ön plana çıkan sürdürülebilir kalkınma ve yeşil turizm tedarik zinciri kavramları gelecekte yapılacak çalışmaların öncelikli konuları olmaya aday olarak gözükmektedir.

Kaynakça

- Aghaei Chadegani, A., Salehi, H., Yunus, M., Farhadi, H., Fooladi, M., Farhadi, M., ve Ale Ebrahim, N. (2013). A comparison between two main academic literature collections: Web of Science and Scopus Databases. *Asian Social Science*, 9(5), 18-26.
- Akçura, G. (2013). *Türkiye turizminde 150 yıl*. Oti Holding.
- Al, U. ve Soydal, İ. (2014). Akademinin atıf dizinleri ile savaşı. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 31(1), 23-42.
- Avcıkurt, C., Köroğlu, A. ve Sarıoğlu, M. (2013). Türk turizminin dünya turizmindeki yeri. Şenol Çavuş, Zehra Ege ve Osman Eralp Çolakoğlu (Ed.), *Türk Turizm Tarihi* içinde (s. 1-154). Detay Yayıncılık.
- Bouyssou, D. ve Marchant, T. (2011). Ranking scientists and departments in a consistent manner. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 62(9), 1761-1769.
- Chan, E. S. (2008). Barriers to EMS in the hotel industry. *International Journal of Hospitality Management*, 27(2), 187-196.
- Chan, E. S. (2013). Gap analysis of green hotel marketing. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 25(7), 1017-1048.
- Chan, E. S. W. (2014). Green marketing: Hotel customers' perspective. *Journal of Travel and Tourism Marketing*, 31(8), 915-936.
- Connolly, J., ve Prothero, A. (2003). Sustainable consumption: consumption, consumers and the commodity discourse. *Consumption, Markets and Culture*, 6(4), 275-291.
- Çakmak, E. G., Doğan, T., ve Hilmioğlu, B. (2017). İklim değişikliği süresinde Paris Anlaşması'nın rolü ve Türkiye'nin konumu. Akdeniz Üniversitesi Hava Kirlenmesi Araştırmaları ve Denetimi Türk Milli Komitesi, *VII. Ulusal Hava Kirliliği ve Kontrolü Sempozyumu*, 1(3).
- Evcin, E. (2014). Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında turizm ve tanıtma faaliyetleri. *Atatürk Yolu Dergisi*, 14(55).
- Ginsberg, J. M., ve Bloom, P. N. (2004). Choosing the right green marketing strategy. *MIT Sloan Management Review*, 46(1), 79-84.
- Hacıoğlu, N. (2000). *Seyahat Acentacılığı ve Tur Operatörlüğü*. Vipaş Yayınları.
- Korkmaz, H., ve Lütfi, A. T. A. Y. (2017). Otel işletmelerinde yeşil pazarlama uygulamalarının rekabet avantajına ve işletme performansına etkisi. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 17(38), 176-203.
- Kuşlivan, S. (1994). Multinational enterprises in tourism: A case study of Turkey. Yayımlanmamış Doktora Tezi. *University of Strathclyde, Scottish Hotel School*, Glasgow, U.K.
- Kuşlivan, S. (2015). Development of inbound tourism in Turkey: Successes and problem areas. II. International Tourism and Travel Studies Conference'da Yapılan Davetli Konuşma Sunumu, İstanbul, Turkey.
- Manaktola, K., ve Jauhari, V. (2007). Exploring consumer attitude and behaviour towards green practices in the lodging industry in India. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 19(5), 364-377.
- Menon, A., Menon, A., Chowdhury, J., ve Jankovich, J. (1999). Evolving paradigm for environmental sensitivity in marketing programs: A synthesis of theory and practice. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 7(2), 1-15.
- Miles, M. P. ve Russell, G. R., (1997). ISO 14000 total quality environmental management: The integration of environmental marketing, total quality management and corporate environmental policy, *Journal of Quality Management*, 2(1): 151-168.
- Özdemir, M. (2013). Türkiye turizminin 150'nci, Türkiye Turing Kulübü'nün 90'nci, Turizm Bakanlığı'nın 50'nci yılı. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 24(1), s.126-140.
- Peattie, K., (2001). Towards sustainability: the third age of green marketing. *Marketing Review*, 2(2), 129-146
- Peattie, K., ve Crane, A. (2005). Green marketing: legend, myth, farce or prophesy? *Qualitative Market Research: An International Journal*, 8(4), 357-370.
- Pizam, A. (2009). Green hotels: A fad, ploy or fact of life? *International Journal of Hospitality Management*, 28 (1).
- Polonsky, M. J. (1994). An introduction to green marketing. *Electronic Green Journal*, 1(2), 1-10.

- Prendergast, G., ve Man, H. W. (2002). The influence of store image on store loyalty in Hong Kong's quick service restaurant industry. *Journal of Foodservice Business Research*, 5(1), 45-59.
- Pride, W. M., ve Ferrell, O. C. (1993). *Marketing* (8. Basım). Houghton Mifflin.
- Şeref, İ., ve Karagöz, B. (2019). An evaluation of Turkish education academic field: Bibliometric analysis based on web of science database. *Journal of Language Education and Research*, 5(2), 213-231.
- Teixeira, S. J., ve Pocinho, M. (2020). Hotel industry and regional competitiveness: The bibliometric perspective of web of science. *Journal of Tourism, Sustainability and Well-being*, 8(2), 129-147.
- Thompson, J. W. (2002). The death of the scholarly monograph in the humanities? *Citation Patterns in Literary Scholarship*. 52(3), 121-136.
- Tonta Y. (2017). TÜBİTAK Türkiye adresli uluslararası bilimsel yayınları teşvik programının değerlendirilmesi. Tübitak Ulakbim.
- TripAdvisor (2012). Tripadvisor survey reveals travellers growing greener, April 19, available at: <https://ir.tripadvisor.com/static-files/cc09c602-4b7a-47b0-bdd6-1b890ebf718e>
- Varinli, İ. (2012). *Pazarlamada yeni yaklaşımlar* (3. Baskı). Detay Yayıncılık.
- Yüzgün, A. (1983). *Türkiye turizminin boyutları*. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C, 9, 2565-2574.

Etik kurul onayı

Bu çalışma, Web of Science'da yayınlanan makalelerin sistematik literatür incelemesine dayandığından ve anket, görüşme vb. tekniklerle katılımcılardan veri toplanmasını gerektirmediğinden etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Orta Asya'dan Cumhuriyet dönemi Türkiye'sine: Tarihsel süreç içerisinde Türk mutfak kültürünün gelişimi

From Central Asia to Republican Turkey: The development of Turkish culinary culture in the historical process

Gönderim Tarihi / Received: 03.09.2023

Nilgün KARAMAN¹

Kabul Tarihi / Accepted: 23.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1354735](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1354735)

ÖZ: Türk mutfağı, tarihsel süreç içerisinde birçok etnik grup, bölgesel farklılıklar ve tarihî olayların etkisiyle şekillenmiştir. Bu mutfağın hikayesi Orta Asya'da başlamış ve zaman içinde farklı coğrafyalara yayılmış, yerel tatlarla zenginleşmiştir. Özellikle savaşlar sonucunda elde edilen yeni topraklar, bu mutfağın çeşitlenmesine katkı sağlamıştır. Türk mutfağının evrimi, farklı dönemlerde yaşanan tarihsel olaylarla şekillenmiştir. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu döneminde farklı kültürlerin etkisi altında kalmış bu da yemeklerin çeşitlenmesine neden olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun büyüklüğü ve çok uluslu yapısı farklı mutfak geleneklerinin bir araya gelmesine olanak tanımıştır. Bu dönemde Türk mutfağına Arap, Pers, Yunan ve Balkan mutfaklarından etkiler gelmiştir. Cumhuriyet dönemi ise Türk mutfağının modernleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde, yeni tarifler ve yemek hazırlama teknikleri geliştirilmiş aynı zamanda batılı mutfaklarla da etkileşim yaşanmıştır. Bunun sonucunda Türk mutfağı daha da çeşitlenmiş ve uluslararası düzeyde tanınmıştır. Bu kapsamda araştırmanın amacı, Cumhuriyet dönemi Türk mutfak kültürünün gelişiminin Türklerin tarih sahnesine çıktığı dönemden itibaren yemek ve mutfak kültürlerinde meydana gelen değişimleri ve bu değişimlerin nedenlerini incelemektir. Bu değişimler yaşadıkları coğrafyanın özellikleri, göç ettikleri bölgelerin etkisi ve diğer medeniyetlerle olan etkileşimleri kapsamında değerlendirilmiştir. Bu konu üzerine yapılan araştırmalardan elde edilen bilgiler çerçevesinde alanyazın derlemesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk mutfak kültürü, Selçuklu mutfağı, Osmanlı mutfağı, Cumhuriyet mutfağı, Tarihsel gelişim

ABSTRACT: Turkish cuisine has been enriched over the course of its historical development through the convergence of various ethnic groups, regional differences, and the influence of historical events. The story of this cuisine began in Central Asia and gradually spread to different geographical regions, becoming enriched with local flavours. Particularly, the acquisition of new territories because of wars contributed to the diversification of this cuisine. The evolution of Turkish cuisine has been shaped by historical events at different periods. For instance, during the Ottoman Empire era, it was influenced by various cultures, leading to a greater variety of dishes. The vastness and multi-ethnic nature of the Ottoman Empire allowed for the fusion of different culinary traditions. During this period, Turkish cuisine was influenced by Arab, Persian, Greek, and Balkan cuisines. The Republic era played a significant role in the modernization of Turkish cuisine. New recipes and cooking techniques were developed during this period, and there was also interaction with Western cuisines. As a result, Turkish cuisine became even more diverse and gained international recognition. The aim of this research is to examine the development of Turkish culinary culture during the Republic era, starting from the period when Turks first emerged in history, and to explore the changes in food and culinary cultures, as well as the reasons behind these changes. These changes have been evaluated within the context of the characteristics of the regions where Turks lived, the influence of the regions they migrated to, and their interactions with other civilizations. A literature review has been conducted based on the information obtained from research conducted on this topic.

Keywords: Turkish culinary culture, Seljuk cuisine, Ottoman cuisine, Republic cuisine, Historical development

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi/ Turizm Fakültesi/Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü/ Gastronomi ve Mutfak Sanatları ABD, nilgun.karaman@balikesir.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7067-0427>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

Turkish cuisine typically consists of dishes prepared with grains, meat, various vegetables, and some dishes cooked with meat in a liquid base, soups, olive oil dishes, pastries, beverages, desserts, and meals made with wild herbs. This cuisine has also given rise to nutritious foods such as molasses, yogurt, tarhana (fermented cereal food), and bulgur. This rich culinary culture, where each region produces its own unique flavors, is especially highlighted during significant occasions, gatherings, and ceremonies. Turkish cuisine not only showcases a wide variety of seasonal ingredients and flavors but also provides an example of healthy and balanced nutrition through its dishes and diverse products (Aydoğdu and Mızrak, 2017).

When examining the development of Turkish cuisine, it's evident that its roots trace back to the Central Asian Turks. Throughout history, Turks migrated to various geographical regions, but it was their settlement in Anatolia that marked a significant turning point where they embraced the characteristics of this cuisine and enriched the culinary culture they brought from Central Asia. This evolutionary process contributed to the diversification of Turkish cuisine with various flavors, techniques, and ingredients (Cömert and Özkaya, 2014).

In the pre-Islamic period, Turks, starting from Central Asia, spread across vast territories including the Caucasus, northern regions of the Black Sea, and the Hungarian plains. Agriculture and livestock farming were among their main sources of livelihood. The nomadic lifestyle, characterized by horse and sheep herding, became integral to Turkish life. Turks with horse and sheep herds would migrate to expansive pastures in spring and descend to arid valleys, especially along riverbanks, in autumn. They could easily move since they constructed their own tents. Additionally, they produced their own bedding and necessary clothing (Göde et al., 2021; Koşay, 2023).

Certain communities affiliated with the Great Seljuk Empire, which was established in Asia, intermittently migrated to Anatolia, especially in 1041 when a large group settled there. Following the Battle of Manzikert in 1071, a significant portion of Anatolia came under Seljuk rule, and in 1077, the Anatolian Seljuk State was founded (Akin et al., 2015). It is known that significant changes occurred in the culinary culture when the Turks migrated to Anatolia. These changes were a result of both climate and soil differences. The vegetation in Anatolia differs significantly from Central Asia. Additionally, Anatolia has a much larger variety of fish and seafood compared to Central Asia. These factors alone provide sufficient reasons for a cuisine to undergo profound transformations (Şavkay, 2009). The Ottoman palace cuisine represents a crucial turning point in Turkish culinary culture. The Ottoman Empire, with its diverse cultures and communities, had a rich cuisine that was not only diverse in its dishes but also reflected in social behaviors, traditions, and cultural norms. When examining the historical development of Ottoman cuisine, specific periods stand out. Before the 15th century, the cuisine was simpler and less varied. The 16th century is considered the golden age of Ottoman cuisine, with the 17th and 18th centuries as its continuation. However, by the 19th century, with the decline and dissolution of the Ottoman Empire, the cuisine was also affected by these changes (Sağır, 2012).

To understand the material foundations of Ottoman cuisine, it's essential to focus on the ingredients used. These ingredients mainly consisted of products obtained from the region's agriculture and imported goods, especially those shipped to Istanbul, Mecca, and Medina. Additionally, each Ottoman city had its own culinary preferences, and understanding which ingredients were used in luxury dishes, daily consumption, or during times of scarcity was important. Regional traditions that developed outside of Ottoman cities also played a significant role. For example, in the 16th century, olive oil was primarily

used for illumination in Anatolia, and it was not commonly used for cooking. Meals were generally prepared with butter. However, in the regions with large cattle herds, butter became more common over time and eventually replaced olive oil. This transition demonstrates regional differences and ingredient usage habits within Ottoman cuisine (Faroqhi, 2011).

To analyze the cuisine of the Republic era, it is often divided into two main categories: Istanbul cuisine and Anatolian cuisine. Both of these cuisines have played significant roles in the development of Turkish cuisine since the early years of the Republic. Istanbul cuisine, particularly in the early years of the Republic, is more prominently documented in written sources. This cuisine draws on the historical and cultural richness of Istanbul, the former capital of the Ottoman Empire. Istanbul cuisine was influenced by the palace cuisine and included traditional Ottoman dishes. Additionally, Istanbul's multicultural nature contributed to the diversity of this cuisine. On the other hand, Anatolian cuisine has been a significant factor in the formation of dishes during the Turkish Republic era. This cuisine reflects the rich agricultural products, regional flavors, and traditional dishes of Anatolia. During the Turkish Republic era, dishes were created through the merging and interaction of various communities and states that had lived in different regions of Anatolia. In the early years of the Republic, with limited communication and technological developments, specific regional dishes were preserved and traditional flavors were widely consumed in limited geographic areas. Since communication tools were limited at the time, recipes and cooking methods were often passed down through oral traditions and from generation to generation within families. However, as communication and technological advancements became more widespread in later years, the regional dishes of Anatolia started to become known and prepared in other regions as well (Akın et al., 2015).

Results and discussion

Anatolian cuisine represents a rich culinary culture that reflects the cultural heritage, traditions, and local ingredients of people living in different geographical regions. The diversity and richness of this cuisine constitute one of the cornerstones of Turkish cuisine. Historical events and contributions from different regions and ethnic groups have uniquely shaped the development of this cuisine. Turkish cuisine has been a meeting point for many flavors throughout history and continues to garner significant global interest today.

At the beginning of the Republic era, Anatolian cuisine was limited to specific regions with their unique flavors, but the increase in communication and technological advancements allowed these traditional dishes to become known over a wider geographical area. This contributed to the richness and diversity of Turkish cuisine. Particularly, the proliferation of communication tools such as television, radio, books, and later the internet played a significant role in diversifying Anatolian cuisine and giving it a national character. As a result, traditional dishes cooked in every corner of Anatolia have enriched the diversity and richness of Turkish cuisine.

Giriş

Dünyanın sayılı zengin mutfak kültürüne sahip olan Türk Mutfağı genellikle tahıl, et ve çeşitli sebzeler kullanılarak sulu olarak hazırlanan yemekler, çorbalar, zeytinyağlılar, yöresel otlarla yapılan yemekler ile tatlı ve tuzlu hamur işleri yer almaktadır. Bu mutfak, özgün yiyecekler olan pekmez, yoğurt, tarhana, bulgur gibi sağlıklı besinleri de ortaya çıkarmıştır. Her bölgenin kendi özel tatlarını ürettiği bu zengin yeme-içme kültürü, özellikle önemli günler, davetler ve törenlerle daha da öne çıkmaktadır. Türk Mutfağı, mevsimlerin çeşitliliği, ürün çeşitliliği ve damak tadını tatmin etme becerisi açısından olduğu kadar, içerdiği yemekler ve çeşitli ürünler ile sağlıklı ve dengeli bir beslenme örneği sunmaktadır (Aydoğdu ve Mızrak, 2017).

Türk mutfağının gelişim süreci incelendiğinde, köklerinin Orta Asya Türkleri' ne kadar uzandığı görülmektedir. Türkler, tarih boyunca farklı coğrafyalara göç etmişlerdir ancak Anadolu'ya yerleşmeleriyle bu mutfağın özelliklerini benimsemeleri ve Orta Asya'dan taşıdıkları mutfak kültürünü zenginleştirmeleri önemli bir dönüm noktasıdır. Bu evrimsel süreç, Türk mutfağının çeşitli lezzetler, teknikler ve malzemelerle zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Bu durum zengin ve çeşitli bir mutfak kültürünün ortaya çıkmasını sağlamıştır (Cömert ve Özkaya, 2014). Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafi genişlemesi ile paralel olarak, farklı bölgelere ait gastronomik ürünler Türk mutfağına katılmıştır. Göçebe Orta Asya toplulukları temel olarak et ve mayalanmış süt ürünlerini tüketmişlerdir. Mezopotamya'dan tahıllar, Akdeniz çevresinden sebze ve meyveler ve Güney Asya'dan baharatlar gibi farklı bölgelerden gelen malzemeler Türk mutfağının zengin bir çeşitlilik kazanmasına yol açmıştır. Bu dönüşüm, Türk yemek kültürünün genişlemesi ve çeşitlenmesi açısından kritik bir etken olmuştur (Güler, 2010).

Türk Mutfağı hakkındaki erken dönem Türkçe kaynakların ikisi 11. yüzyıla tarihlenmektedir. Bunlardan birincisi Yusuf Has Hacip'in yazdığı "Kutadgu Bilig" adlı eseridir, ikincisi ise Kaşgarlı Mahmud'a ait olan "Divan-ı Lügati't-Türk" adlı eseridir (Kara, 2019). Yusuf Has Hacip, eserinde ziyafet sofralarının nasıl hazırlanması gerektiği konularına odaklanmıştır ve bu sofralarda sunulması gereken yiyeceklerin ve içeceklerin nasıl sunulması gerektiğini anlatmıştır. Ayrıca, 11. yüzyıl Türk sofrada hakkında bilgi vermiş ve gençlikte ve yaşlılıkta yemek yerken dikkat edilmesi gereken hususlara değinmiştir. Kaşgarlı Mahmud ise 11. yüzyıl Türk mutfağını hem mekân hem de kullanılan maddi kültür eşyalarıyla tanıtmıştır. Ayrıca, çeşitli yemeklerin ve içeceklerin nasıl yapıldığına dair ayrıntılı bilgiler vermiş ve bu konuda oldukça detaylı açıklamalarda bulunmuştur (Genç, 2023).

Geçmişte artan göç hareketleri ve dinsel etkilerle birlikte Türk mutfağı, zengin bir mutfak kültürü haline gelmiş ve özellikle Osmanlı döneminde Avrupa, Bizans, İran, Arap, Çin ve Akdeniz mutfakları olmak üzere birçok farklı mutfak kültüründen etkilenmiştir. Türk mutfağına bu etkileşimler sonucunda yeni özellikler eklendiği söylenebilmektedir (Düzgün ve Özkaya, 2015). Bu etkileşimler, Türk mutfağının kendine özgü lezzetlerini ve yemeklerini oluştururken, aynı zamanda bu mutfak kültürünün zenginliğini artırmıştır. Türk mutfağı, tarih boyunca farklı medeniyetlerin izlerini taşıyan bir mozaik halini almıştır. Türkler tarih boyunca beslenmeye büyük bir önem vermişlerdir. Beslenme, onların sosyal yaşamlarında temel bir rol oynamıştır. Bu mesele o kadar kritik bir konu olmuştur ki, Türk liderleri, öncelikle halklarını aç ve çıplak bırakmamak üzere temel bir ilke olarak beslenmeye dikkat etmiş ve ülke yönetimini bu prensip etrafında şekillendirmişlerdir (Talas, 2005).

Literatür taraması

İslamiyet öncesi dönem

İslamiyet öncesi dönemde Türkler, Orta Asya'dan başlayarak Kafkasya, Karadeniz'in kuzey bölgeleri ve Macaristan ovaları gibi geniş coğrafyaya yayılmışlardır. Ekonomik geçim kaynakları arasında tarım ve hayvancılık öne çıkmaktadır. Bu topraklarda doğan ve gelişen atlı göçebe kültürü, Türklerin hayat biçimi haline gelmiştir. At ve koyun sürülerine sahip olan Türkler, ilkbaharda geniş meralara göç ederken sonbaharda kurak vadilere ve özellikle nehir kıyılarına inmişlerdir. Kendi çadırlarını inşa ederek oturdukları için, yer değiştirmekte zorluk yaşamamışlardır. Ayrıca, yataklarını ve gerekli giyecekleri kendileri üretmişlerdir (Göde vd., 2021; Koşay, 2023).

Arkeolojik bulgulara göre bozkır kültürünün temel özelliklerini M.Ö. 2500-1700 yılları arasında kazandığı tespit edilmektedir. Bu kültür, nemin düşük olduğu, ot ve çimenlerin bolca bulunduğu yüksek yaylalarda ortaya çıktığı için kültürel bilimciler, ona "bozkır kültürü" veya "atlı göçebe kültürü" adını vermişlerdir. Ayrıca, bazı akademisyenler bu kültürün oluştuğu bölgelerdeki egemen toplulukların Türkler olduğu gerçeğini göz önüne alarak, bu kültürü "Türk kültürü" olarak adlandırmışlardır (Aksoy, 1998). Türkler, Orta Asya'da uzun süre boyunca göçebe bir yaşam sürdürdüler. Bu dönemde, Türkler, dağınık topluluklar halinde yaşadılar ve farklı kabile konfederasyonları oluşturdular. Bu konfederasyonlara örnek olarak Hunlar, Göktürkler, Hazarlar, Uygurlar, Kuşanlar, Akhunlar gibi topluluklar verilebilmektedir. Türkler, bu dönem boyunca Batıda İran, güneyde Hindistan, doğuda ise Çin gibi büyük yerleşik medeniyetlerle temas kurarak kültürel etkileşimde bulundular (Gürsoy, 2014).

Türk toplumunun sosyo-ekonomik yapısı göz önünde bulundurulduğunda hayvansal yiyeceklerin beslenme alışkanlıklarında önemli bir rol oynadığı söylenebilmektedir. Özellikle bozkırda yaşayan Türkler için, et, at ve koyun eti gibi, besin kaynaklarının merkezinde yer almıştır. Bozkırın zorlu koşulları ve Türklerin göçebe bir yaşam tarzı, at ve koyunların bu coğrafyada önemli bir konuma gelmesini sağlamıştır. Ayrıca, atlar Türkler için ayrı bir öneme sahiptir, çünkü atlı göçebe kültürü olarak da adlandırılan bozkır kültürünü atların sırtında inşa etmişlerdir. Tarihsel süreç içerisinde, atları ilk evcilleştiren ve böylece uzak mesafelere hızlıca ulaşabilme kabiliyetini kazanan Türkler, geniş topraklara hükmetmişlerdir. Ayrıca, evcilleştirilen atların ticareti Türkler için önemli bir gelir kaynağı olmuş, aynı zamanda at eti de gıda olarak tüketilmiştir (Kılıç ve Albayrak, 2012).

İslamiyet öncesinde Orta Asya bölgesinde tarımla uğraşan Türk toplulukları, temel tahıl olarak buğdayı yetiştirmenin yanı sıra hayvan yemi olarak dayanıklı olan arpa tarımına da büyük önem vermişlerdir. Arpa, ekmek üretiminin yanı sıra, arpa yarmasından çorba, arpa aşısı ve arpa lapası gibi gıdaların yapımında da kullanılmıştır. Bunun yanı sıra, çavdar ve yulaf gibi tahıllar da Türkler tarafından yetiştirilmiştir. Türkler, Çin'den ithal ettikleri darının çeşitli türlerini yetiştirmişlerdir (Gürsoy, 2004). Zaman içinde, yemeklerinde özellikle buğday ve buğday unundan üretilen yağlı hamur işleri önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Coğrafi konumlarından kaynaklı olarak meyve ve sebze çeşitlerinin sınırlı olduğu düşünüldüğünde yemekler genellikle sade ve basit olarak nitelendirilebilmektedir (Girgin vd., 2017).

Orta Asya Türkleri yaşadıkları coğrafyanın etkisiyle beslenmelerinde ağırlıklı olarak et ürünlerini görmek mümkündür. Büyükbaş hayvanların kışın çok miktarda yeme ihtiyacı duyması, bunun için zirai mahsullerin gerekmesi ve göç şartlarına dayanıklılık bakımından daha nazlı bir yapıda bulunması hayvan yetiştiriciliğinde tercihi küçükbaş hayvanların lehine çevirmiştir (Heper, 2013). Buradan yola çıkarak Eski Türklerde eti en çok yenen hayvanların başında koyun geldiğini, bunu sırasıyla keçi ve sığırın izlediğini söylemek mümkündür (Sürücüoğlu ve Özçelik, 2008; Kızıldemir vd., 2014). Türklerin İslamiyet'i kabul etmeden önce domuz yememeleri İslam diniyle ilgisi olmayan bir geleneksel uygulamaya dayanmaktadır. Bu durum, bozkır coğrafyasında yaşayan Türklerin domuz beslememelerinin yerleşik hayat süren topluluklar için daha uygun bir hayvan olduğu düşünüldüğü şeklinde açıklanabilmektedir. Batılı bazı araştırmacılar, Hiung-nu adlı eski Türk topluluğunun domuz beslemediklerini ve domuz eti yemediklerini belirtmişlerdir. Türk tarihine odaklanan birçok bilim insanı da Türklerin domuz eti tüketmediğini ve beslemediklerini vurgulamışlardır. Bazı Çin kaynaklarına dayanarak, Uygurlar gibi yerleşik hayata geçen Türk topluluklarının da domuz eti yemedikleri bilinmektedir. Çinli bir elçi olan Wang-yen tö'nün anlatılarına göre, Uygurlar et tüketiminde çeşitli hayvanları tercih etmişlerdir. Zenginlerin at eti, orta hallilerin ise koyun, kaz ve ördek eti yediği belirtilmiştir. Ancak, domuz eti bu tüketilen etler arasında sayılmamıştır (Kılıç ve Albayrak, 2012; Demirgöl, 2018). Türklerin besledikleri hayvanların etinden olduğu kadar sütünden de aynı ölçüde yararlandıkları kuşkusuzdur. Türklerin sütü içtikleri gibi, süttten yapılan yağ, peynir, yoğurt, ayran, kaymak tükettikleri ve sütlü-yoğurtlu yemeklerin çeşitliliğinin fazla olduğunu söylemek mümkündür (Akman ve Mete, 1998). Ayrıca Türkler için ana sermayenin yağ olduğu bilinmektedir. Tereyağı daha çok süttten değil de yoğurttan çıkarılmıştır. Tereyağı dışında iç ve don yağı da kullanılmıştır (Heper, 2013).

Sebze tarımına gelince kabak en yaygın bilinen sebzeydi. Kavun eskiden beri Türkler tarafından bilinmekte ve tarımı yapılmıştır. Karpuz ise Orta Asya'da 8-9.yy'da görülmeye başlanmıştır. Salatalık da Çin'den Orta Asya'ya geçmiştir. Pancar, havuç, şalgam ve turp da bilinen sebzelerdendi (Gürsoy, 2004). Ispanak, havuç, soğan, sarımsak, patlıcan, hardal ve karapazı gibi sebzelerin yetiştirildiği bilinmektedir (Akman ve Mete, 1998). Özellikle Soğan, sarımsak ve pırasa Türkler' in çok sevdiği sebzelerdendi. Türkler fasulye, bezelye ve bakla gibi bitkilerin hepsine "burçak" diyorlardı. Nohut ve mercimek de yaygın ekilen baklagillerdendi. Anayurdu Hindistan olan biberde 11. yy civarında kullanılmaya başlanmıştır. Dünya'da geniş coğrafyada yetiştirilen üzüm ve elma Orta Asya'da da yaygındı. Erik, kayısı, zerdali ve şeftali de bol bulunmaktaydı. Dut ağacı aynı zamanda ipek böceği yetiştirmek için gerekli olduğundan yaygındı. Yağ elde edilen ceviz ve badem bilinen meyvelerdi fındık ve fıstık içinde benzer şeyler söylemek mümkündür (Gürsoy, 2004).

Orta Asya Türklerinin başlıca içeceği kısrak sütünden hazırlanan kımızdı (Solmaz ve Altın, 2018). Kımız taze kısrak sütü ve bu sütün üçte biri oranında konulan kımız mayası ile deri bir torbaya doldurularak hazırlanmaktadır. Deri torbanın içinde bir sopa ile dövülerek hazırlanan kımız 12 veya 24 saat sonra içilecek hale gelmektedir (Kızıldemir vd., 2014). Günümüze gelen boza ise o dönemde "begni" adını verdikleri "darı şarabı"na karşılık gelmekteydi (Gürsoy, 2004). Bunların yanı sıra İslam dinine geçmeden önce Türkler "suçuk" denilen üzüm şarabı, "umlak" adı verilen bal şarabı, "ugut" denilen ve çeşitli bitki karışımlarının mayalanmasından elde edilen şarap ile hurma şarabı tüketirlerdi (Tez, 2018).

Türkler 11. yüzyıla kadar ekşi yoğurt ve sirke gibi ekşi yiyecekleri çokça tüketiyorlardı. Nitekim bazı yemeklerin özellikle bekletilerek ekşitilmesi ve bu şekilde tüketilmesi gibi uygulamalar da sıkça görülmektedir. Ekşili yemeklerin Türk beslenme geleneğinde önemli bir yer tuttuğu ve bu alışkanlığın 11. yüzyıldan itibaren Türk mutfağının özgün bir özelliği olarak ortaya çıktığı belirlenmektedir (Akman ve Mete, 1998). Ek olarak, Türkler çok eski dönemlerden itibaren eti korumak amacıyla konserve yöntemini kullanmayı öğrenmişlerdi. Ticaret amacıyla Çin'e ihraç ettikleri ürünler arasında konserve et de bulunmaktaydı. Eski Türkler, bağırsak içeriğini doldurarak koruma altına aldıkları kurutulmuş eti ve pişirilmiş versiyonunu "sucuk" olarak adlandırıyorlardı. Pastırma da kurutulmuş etin değerli bir türü olarak kabul edilirdi. Özellikle akıncılar gibi uzun süre sefere çıkan askerler, bozulma riski taşımayan pastırma ile beslenirlerdi. Türkler, et ürünlerini mevsimlere göre ayırıştırarak sonbaharda yapılan pastırmayı, ilkbahardaki taze ete tercih ederlerdi (Kılıç ve Albayrak, 2012). Türkler, tatlı ihtiyaçlarını gidermek için genellikle pekmez kullanmışlardır. Özellikle kavrulmuş arpa ve buğday unundan üretilen "talkan" adı verilen yiyecek, pekmezele karıştırılarak tüketilirdi (Akman ve Mete, 1998).

10. yüzyıldan sonra İslamiyet'i benimseyen Türkler, Arap kültürüyle daha yakın bir ilişkiye girdi ve bu etkileşim Türk kültürünü derinlemesine etkiledi. Özellikle Anadolu'nun güney bölgelerinde yaşayan Türkler üzerinde Arap Mutfağının etkisi daha fazla oldu (Şavkay, 1996). O dönemde her Türk evinde bir oda günümüzdeki gibi mutfak olarak düzenlenirdi ve bu kısma aşlık adı verilirdi. 11. yüzyılda kullanılan aşlık eşyaları arasında bardak, bıçak, etlik (çengel), kova, sac, şiş, soku (havan) gibi metal mutfak araçları, ayrıca küp, çanak çömlek, kuşak, tekne, tuzluk gibi ahşap mutfak araçları ve hatta sarnıç gibi deri eşyalarının isimleri, günümüz köy mutfaklarında kullanılan araç-gereçlerle benzerlik göstermektedir (Akman ve Mete, 1998).

Anadolu Selçuklu Devleti ve beylikler dönemi

Asya'da kurulan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı bazı topluluklar, aralıklarla özellikle 1041 yılında büyük bir grup halinde Anadolu'ya gelip yerleşmiştir. Malazgirt Meydan Muharebesi'nin ardından 1071 yılında büyük bir kısmı Selçuklu hâkimiyetine geçen Anadolu'da, 1077 yılında Anadolu Selçuklu Devleti kurulmuştur (Akın vd., 2015). Türklerin Anadolu'ya göç etmeleriyle birlikte mutfak kültürlerinde önemli değişiklikler yaşandığı bilinmektedir (Kasar, 2021). Bu değişiklikler hem iklimin hem de toprak özelliklerinin farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Anadolu'nun bitki örtüsü, Orta Asya'ya kıyasla büyük ölçüde farklılık göstermektedir. Ayrıca, Anadolu'da Orta Asya'ya göre çok daha fazla sayıda balık ve deniz ürünü bulunmaktadır. Bu faktörler bile, bir mutfağın derin bir şekilde dönüşmesi için yeterli nedenlerdir (Şavkay, 2009).

Selçuklular ve Karahanlılar döneminde en genel anlamı ile Türkler gıdalarını hayvanlar ve nebatlar olmak üzere başlıca iki kaynaktan sağlıyordu. Koyun, keçi eti tüketilmekte at eti tüketimi ise artık giderek azalmakta tavuk ve balık bu devirde tüketilmektedir. Selçuklular zamanında hububattan güzel yemekler yapılmaktaydı, undan "to" adını verdikleri bir yemek yapılmaktaydı (Çetin, 2008). Erişte bu dönemde ortaya çıkmış olup ürge denilen çorbası yapılmıştır. Boraniler denilen sebze çorbasının varlığı da söz konusudur. Pirinç bilinmekle birlikte bulgur kadar yoğun tüketilmiyordu. Buğday ekmeğinin yanı sıra arpadan da ekmeğin üretilmiştir. Ancak bu ekmeğin, daha çok ekonomik sıkıntı yaşayan halk veya dervişlik yolunu seçmiş şüfeler tarafından tercih edilirdi. Ekmeklerin yanı sıra, undan yapılan çörek, kurabiye (çukmin), bazlama, katmer kömeç, etli ekmeğin, yağlı ekmeğin, tandır ekmeğinin, yufka ekmeğinin ve tutmağın gibi yiyecekler de o dönemin mutfak kültürünün önemli bir parçasıydı. Ayrıca, Mevlâna'nın eserlerinde bu dönemin yemek kültürüne ait bazı bilgilere göre, kereviz, pırasa, kabak, patlıcan, ıspanak, şalgam, elma, ayva, nar, armut, şeftali, incir, yoğurt, ayran, peynir, zerde, paluza, helva, fındık gibi adlar, dönemin yiyecekleri hakkında önemli ipuçları sunmaktadır (Heper, 2013).

Anadolu'nun coğrafi yapısına hızla uyum sağlayan koyun ve keçinin üremesindeki artış sayesinde, et fiyatları oldukça ucuzdu ve bu nedenle bu hayvanların etleri hemen her sofrada yer alırdı (Sürücüoğlu ve Özçelik, 2008; Şahin, 2008). Özellikle koyun Anadolu'da şüphesiz önemli bir yer tutuyordu. Koyun eti toplumun her katmanında yaygın olarak tüketiliyordu. Fakat kuzu genellikle zengin sınıf tarafından tercih edilen seçeneklerden bir tanesiydi (Trepanier, 2008). Bunu keçi, sığır ve yanı sıra kümes hayvanları izlemektedir. Tavuk ise en çok eti yenen kümes hayvanıdır (Güler, 2010). Kesilen hayvanların karaciğer, kalp ve böbrek gibi iç organları ile başı, işkembe ve bağırsakları, genellikle tandırda pişirilirdi. Geri kalan etler ise ileride tüketilmek üzere ateşte kavrulur ve ardından hayvanın eritilen yağı ile kaplanarak saklanırdı. Başka bir depolama yöntemi ise hayvanın kemikli et parçalarının ağaç dallarına asılarak kurutulmasıydı ve bu kurutulmuş etler kış aylarında nohut, fasulye gibi yemeklerin yapımında kullanılırdı (Akın vd., 2015).

Selçuklular'ın Anadolu'yu fethi, bu topraklarda hem milli hem de İslami damgalarla zengin bir kültürün oluşmasına katkı sağladı. İslami etkilerin yanı sıra geleneksel gıda maddelerinin kullanımı ve israftan kaçınma konusuna yapılan önemli vurgu, bu dönemin mutfak kültürünün belirgin özelliklerindendi. Bu dönemde basitlik ve sadelik anlayışının göze çarptığını söylemek mümkündür (Şavkay, 2009; Kızıldemir vd., 2014). Anadolu Beylikleri döneminin aşevi kayıtlarında, konuklara ve gereksinimi olanlara dağıtılan yemek çeşitleri konusunda sağlam ipuçları verilmektedir. 1480-1517 yılları arasında, günlük olarak pişirilen yemek çeşitleri arasında buğday ve pirinç çorbaları, et yemekleri, pilav, ıspanak, şalgam ve mevsimine uygun tüm çeşitlerde sebzeler bulunuyordu. Ayrıca, un helvası, ballı kadayıf gibi tatlılar da sofralarda yer alıyordu. Yemeğe yetişemeyenlere ise bal, peynir ve pide gibi alternatifler sunulurdu (Gürsoy, 2004). Ayrıca, Anadolu Selçukluları döneminde iki öğün yemek yenildiği ve bu öğünlerden ilkinin "kuşluk" öğünü olduğu bilinmektedir. Bu öğünde doyurucu yemeklerin tercih edildiği, bunlar arasında hamur işleri gibi besleyici seçeneklerin yer aldığı akşam yemeğinin - aydınlatmada sadece mum ışığı kullanılması sebebiyle- gün batmadan önce yenildiği bilinmektedir. Türkler, öğle saatlerinde açlıklarını gidermek için ise ayran veya meyve gibi hafif atıştırma malzemeleri tercih ederlerdi (Şahin, 2008; Güler, 2010; Heper, 2013).

Türk kültürü geliştiği geniş coğrafya özelliklerini beslenme pratikleri üzerine aynı ölçüde yansıtmaktadır. Türk kültürünün gelişme dönemlerine paralel olarak beslenme düzenindeki farklılaşmaları ortaya koymak mümkündür. Bu kültür gelişmesini geniş ve birden farklı özelliklere sahip olan coğrafyalarda sürdürmüştür. Bu gelişmede çevre kültürlerde olan etkileşim de önemli bir yere sahiptir. Gelişme dönemi itibarıyla konar göçer yaşam tarzının toplumsal yapı özelliklerini ve tarımcı toplum özelliklerinin bir birleşimini Türk kültüründe görmek mümkündür (Beşirli, 2012). Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde büyük bir gelişme gösteren Türk kültürü, kökeni Orta Asya, eski Anadolu ve Akdeniz-Ege'ye dayansa da önemli ölçüde İran, Arap ve Batı etkilerini de içinde barındırmaktadır. Türk kültürünün temel öğeleri, günümüzde bile Orta Asya'dan gelen değerlerle şekillenmektedir. Türk dilleri dışında, efsaneleri, gelenekleri ve araçları da kökenini Orta Asya'ya dayandırmaktadır. Bu temel kültür öğelerine dönemlerinin büyük veya küçük keşifleri olan yoğurt, pastırma, bulgur ve tarhana gibi somut kültürel ürünleri de eklemek mümkündür (Akurgal, 1995). Özellikle Selçuklu döneminde, yoğurt en yaygın tüketilen besinlerden biriydi. Yoğurt mayası, bu dönemde "kor" olarak adlandırılıyordu ve

ekşimiş yoğurt artığı üzerine süt eklenerek elde edilirdi. Kırsal bölgelerde yaşayan halk, evlerinin günlük ihtiyacını bazen yoğurt satarak karşılıyordu (Şahin, 2008).

Çeşitli meyvelerden, bal veya şekerden elde edilen şerbetler, Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminde, en yaygın tüketilen içecekler arasındaydı. Halkın her kesimi tarafından tüketilen bu şerbetler çeşitli baharatlarla lezzetlendirilirdi. Bahçesinde kayısı, üzüm, nar gibi ağaçlar bulunan veya birkaç arı kovanına sahip olan aileler, genellikle kendi şerbetlerini üretirlerdi. Büyük şehirlerde ise bardakta şerbet satan şerbetçiler bulunurdu. Şerbetin yanı sıra, ayran da en fazla tüketilen içecekti (Şahin, 2008). Bu dönemde yaygın olarak tüketildiği bilinen ve Farsça kaynaklarda "fuga" olarak geçen ve arpayla mayalanmış bozanın muadili diğer bir içecekten de bahsedilmektedir (Trepanier, 2008). Yine bu dönemde şerbetli hamur tatlıları da Türklere sevilen yiyeceklerdi. Özellikle baklava bu dönemde biliniyordu. Helva çeşitleri tekke mutfağından saray mutfağına kadar hemen her sofrada bulunuyordu. Badem veya safran ile tatlandırılmış çörekler, su ve şekerle (veya daha ucuzu bal ile) tatlandırılmış meyve suları gibi tatlılar ziyafet günlerinin vazgeçilmez unsurlarıydı (Heper, 2013).

Osmanlı Devleti dönemi

Türk mutfağı verimli toprağa düşen tohum gibi önce kendi coğrafyasına sonra da milyonlarca kilometrelik bir dünya alanına yayılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, önceki üç Türk devleti gibi "cihan devleti" olmuş ve mutfak kültürü de bir dünya mutfağı haline gelmiştir (Heper, 2013). Dünyanın en zengin üç mutfağından biri olarak kabul edilen Türk mutfağı, Osmanlı İmparatorluğu döneminde daha da gelişerek en parlak dönemini yaşamıştır (Özlü, 2014). Osmanlı mutfağı, olağanüstü zengin bir sentez sunan ve yaratıcılığın merkezinde yer aldığı özgün bir yapıya sahipti. Bu benzersiz yapıya etki eden birçok faktör bulunmaktadır. Bunların başında, imparatorluğun çok kültürlü yapısı gelmektedir. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş topraklarında çok çeşitli bitki türleri yetiştiği için farklı iklimlere sahip olması da büyük bir etkendi. Ayrıca, Osmanlılar geniş bir ticaret ağına sahipti ve toplumun ileri gelenleri arasında gelişmiş bir damak tadı olan, yeniliklere açık bireyler bulunuyordu. Bu faktörlerin bir araya gelmesi, Osmanlı mutfağının benzersiz ve zengin bir lezzet dünyası oluşturmasına katkı sağlamıştır (Işın, 2014).

Osmanlı saray mutfağı, Türk mutfak kültürünün önemli bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu çeşitli kültürleri ve toplulukları bünyesinde barındırdığı gibi coğrafi olarak da zengin bir mutfağa sahipti. Bu zenginlik, sadece yemeklerin çeşitliliğine değil aynı zamanda toplumsal davranışlara, geleneklere ve kültürel normlara da yansımıştır. Osmanlı mutfağını tarihsel olarak ele aldığımızda, belirli dönemleri vurgulamak mümkündür. Özellikle 15. yüzyıla kadar yemekler daha az çeşitli ve sadeydi. 16. yüzyıl, Osmanlı mutfağının en parlak dönemi olarak kabul edilirken, 17. ve 18. yüzyıllar bu görkemli dönemin devam ettiği yıllar olarak bilinmektedir. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve dağılması, mutfak kültürünün de bu değişimden etkilenmiştir (Sağır, 2012). Osmanlı yeme içme kültürünü anlamak için öncelikle bu kültürün maddi temellerine, yani kullanılan yemek malzemelerine odaklanmak gerekmektedir. Bu malzemeler genellikle bölgenin tarım ürünlerinden veya özellikle İstanbul'a, Mekke'ye ve Medine'ye gemi yoluyla gelen erzaklardan oluşmaktaydı. Ayrıca, Osmanlı kentlerinin farklı yiyecek tercihleri vardı ve hangi malzemelerin lüks yemeklerde kullanıldığı, hangilerinin günlük tüketim için olduğu veya kıtlık dönemlerinde nasıl bir rol oynadığı da önemliydi. Bu bağlamda Osmanlı kentlerinin dışında gelişen yerel gelenekler de etkili olmaktadır. Örnek vermek gerekirse, 16. yüzyılda zeytinyağı Anadolu'da genellikle aydınlatma amaçlı kullanılırken, yemeklerde pek tercih edilmezdi ve yemekler genellikle tereyağı ile pişirilirdi. Ancak tereyağı kullanımı, özellikle büyükbaş hayvan yetiştiriciliği yapılan bozkır bölgelerinde daha yaygın hale gelmiş ve zamanla zeytinyağı yerine tercih edilir hale gelmiştir. Bu, Osmanlı mutfağının yerel farklılıklarını ve malzeme kullanım alışkanlıklarını gösteren önemli bir örnektir (Faroqi, 2011).

Osmanlı İmparatorluğu'nun yaklaşık 623 yıl boyunca süren tarihinde, Osmanlı Mutfağının gelişimi ve çeşitlenmesi büyük ölçüde Osmanlı Sarayı ve dönemin zengin konakları tarafından etkilenmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in babası II. Sultan Murat dönemine kadar Osmanlı mutfak kültürü hem halk sofralarında hem de saray sofralarında oldukça sadeydi ve yemek çeşitleri sınırlıydı. Ancak Osmanlı mutfağının gelişimi ve çeşitlenmesi, II. Sultan Murat döneminden sonra hız kazanmıştır. II. Sultan Murat'ın hükümdarlığı döneminde Osmanlı mutfağının zenginleşmeye başlaması, sonraki dönemlerde

de devam etmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar devam etmiştir. Bu süreçte yeni tarifler, malzemeler ve yemek sunumu teknikleri geliştirilerek Osmanlı mutfağı daha da zenginleşmiştir (Araz, 2009). Özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminde, saraydaki mutfak ve ekleri genişletilmiş, aşçılar padişah ve saray mensuplarının beğenisini kazanmak ve saray ziyafetlerini daha gösterişli hale getirmek için birbiriyle yarışarak çalışmışlardır. Bu yarış, Osmanlı Mutfağının zenginleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Sarayın büyüklüğü ve zenginliği, çeşitli malzemelere ve tekniklere erişimi kolaylaştırmış, bu da yemeklerin daha karmaşık ve lezzetli hale gelmesine olanak tanımıştır. Aşçılar, padişahın ve sarayın zevklerine hitap eden yaratıcı yemekler hazırlamak için çeşitli malzemeleri ustalıklı kullanmışlardır. Bu süreçte Osmanlı Mutfağı, dünya mutfağına önemli katkılarda bulunarak zenginleşmiş ve çeşitlenmiştir (Akın vd., 2015). Diğer bir ifade ile Türk mutfağının en hızlı gelişimini Fatih Sultan Mehmet döneminde gösterdiği ifade edilebilir. Bu dönemde beslenme alışkanlıkları arasında yer alan hayvansal ürünlerin başlıcaları şunlardır: koyun, kaz, tavuk, süt, yumurta, yoğurt, kelle, paça, işkembe ve balıktır. Et ve balık yemekleri ızgara ve fırında pişirilirdi. Bu dönemde yemeklerin hazırlanışı ve sunumu büyük bir özenle gerçekleştirilirken, yemeklerin lezzeti ve görşelliği büyük bir önem taşırdı (Heper, 2013).

Osmanlı toplumunda, özellikle Saray kesiminde yemek yeme alışkanlıkları uzun bir süre boyunca pek değişmemiştir. Saray, devlet yönetimiyle birlikte kültürel alanda da öncü bir rol oynamış ve yemek kültürü konusunda topluma örnek olmuştur. Sofrada her bireye ayrı bir tabak vermek yerine yemekler genellikle ortak bir tabağa konulurdu. Bu tabaklar ahşap, altın, gümüş veya çini gibi farklı malzemelerden yapılırdı ve herkes bu ortak tabaktan yemeklerini yedi. Bu uygulama, Osmanlı toplumunun yemek kültürünün özgün bir özelliğini yansıtır (Arıburun, 2012). Osmanlı mutfağı denildiğinde; yemek sanatı, yemek kültürü ve sofraya zenginliği ilk akla gelenler arasında yer almaktadır. Osmanlı mutfağı, zengin malzemelerin ustaca kullanımı ve karmaşık tatların birleştirilmesiyle ünlüydü. Hatta o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret eden yabancı devlet adamları, Osmanlı mutfağının büyüleyici lezzetlerini denedikten sonra, bu eşsiz yemeklerden oldukça etkilenmişler ve kendi ülkelerine döndüklerinde Osmanlı mutfağının sırlarını çözmek ve kendi mutfaklarında benzer lezzetleri yakalamak amacıyla aşçıların Osmanlı aşçılarından çırak olarak göndermişlerdir (Seyitoğlu ve Çalışkan, 2014; Demirgöl, 2018).

Saray mutfağı, kendine özgü bir düzen, tasarım ve kurallarla işleyen bir yapıya sahiptir. Saray mutfağı, Has Mutfak, Ağalar Mutfağı, Divan Mutfağı ve Helvahane gibi farklı bölümlerden oluşur ve bu komplekse "Matbah-ı Amire" adı verilirdi (Şahin ve Ünver, 2015). Saray Mutfağı oldukça dinamik bir yapıya sahipti. Hanedan mutfağı olarak, sarayın özel tedarikçileri tarafından erzak sağlanırdı. Bu esnaf, sarayın ambar sorumluları olan kilercibaşına bağlıydı ve sarayın gıda ihtiyaçlarını karşılamakla görevliydi (Kut, 2009). Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemesiyle birlikte çeşitli ülkelerin yemekleri de Osmanlı saray mutfağına entegre edilmiştir. Özellikle Mısır ve Kıbrıs'ın Osmanlı topraklarına katılması, baharat kullanımında belirgin bir artışa neden olmuştur. Baharatlar, saray mutfağının önemli bileşenlerindendi. Safran, kimyon, kişniş, hardal, tarçın ve biber gibi baharatlar sıkça kullanılırdı. Ayrıca tat verici olarak maydanoz, fesleğen, reyhan nane, soğan ve sarımsak da yemeklerde yaygın olarak kullanılan malzemeler arasındaydı (Heper, 2013).

Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili kaynaklar, beslenme alışkanlıklarındaki ekmek tüketiminin büyük bir öneme sahip olduğunu vurgulamaktadır. Ekmek, sadece temel bir besin maddesi olmanın ötesinde sembolik bir değere sahiptir. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde, İstanbul'daki Esnaf Alayı'na katılan ekmekçileri anlatırken, kaliteli un kullanılarak üretilen beyaz ekmekten, Ramazan pidesinden, somunlardan ve lavaştan bahsetmektedir. Ayrıca, Yeniçeri ocağında pişirilen "siyah fotula"yı da bu ekmek çeşitleri listesine ekler. "Pitula" kelimesinden türetilen "fodula," ağırlığı 90 ila 100 dirhem (280 ile 320 gram) arasında değişen, yuvarlak ve ince kabuklu, yumuşak bir ekmek türüydü (Yerasimos, 2014). Osmanlı döneminde ekmek başlangıçta ev fırınlarında, komşu hanımların birbirine yardımcı olarak belirli günlerde pişirilirdi. Ancak Osmanlı İmparatorluğu Batı yaşamından etkilendikçe, ekmek üretiminde değişiklikler başladı ve çarşı ekmeği önem kazandı (Araz, 2009). Ekmeğin yanı sıra bulgur ve darıdan yapılan bir tür lapa da yaygın bir gıda olarak tüketiliyordu. Bugünün bulguru yerine geçen şehriye çeşitleri o dönemde henüz bilinmiyordu. 16. yüzyılda pirinç hala bir lüks olarak kabul ediliyor ve sadece maddi durumu iyi olanlar tarafından biliniyor ve kullanılıyordu (Faroqhi, 2011).

İmparatorluğun son dönemlerine kadar Türkler arasında aile sofrası, misafir sofrası ve ziyafet sofrası olmak üzere üç farklı sofra geleneği devam etmekteydi. Bu üç tür sofra geleneği, Asya Türklerinden beri varlığını sürdürmekteydi. Türkler, İslamiyet'i kabul ettikten sonra, hazreti peygamberin "Yemeklerinizi ailenizle birlikte yiyin, toplu yemekte bereket vardır" buyruğunu benimseyerek bu gelenekleri daha da güçlendirmiş ve pekiştirmiştir. Geleneksel Türk sofralarında besmele çekilerek yemeğe başlanırdı. Bu uygulama hem dini bir ritüel hem de yemek paylaşımının ve aile birliğinin bir ifadesi olarak önem taşırdı (Araz, 1996). Türklerde genellikle mutfakta, ocağın hemen yanında kurulan yer sofralarında günde iki öğün yemek yenirdi: kuşluk ve akşam yemeği (Kut, 2009). Osmanlı döneminde, saray dahil olmak üzere, batı topluluklarındaki gibi bir "yemek odası" anlayışı yaygın değildi. Yemek vakti geldiğinde, "sini" olarak adlandırılan yuvarlak tablalar küçük sehpalara üzerine yerleştirilir ve yemek yiyecek kişiler bu sininin etrafında toplanırdı. Siniler genellikle beş veya altı kişilikti. Sinilerin üzerine örtü, tabak, çatal-bıçak gibi öğeler konulmazdı; yemek elle yenir ve çatal-bıçak kullanımı yaygın değildi (Güler, 2010). Saray sofraları oldukça lüks ve gösterişliydi. Üstüne; al, eflatun, mavi gibi renklerde büyük ve sırmalı örtüler serilir, peşkirler sofranın üzerine peşkirler yerleştirirdi. Yemekler genellikle mutfaktan tablalar yardımıyla taşınırdı. Saraylarda tablalar 4-5 kişilikti, bu nedenle harem halkı bu sayılara göre gruplanırdı. Yemeklerin masada servis edilmeye başlanmasıyla birlikte, saray mefruşatının batılı tarzda oluşu, özellikle Sultan Abdülmecid döneminde daha da yaygınlaşmıştır (Türkoğlu, 2009).

16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda et, sosyal olarak yüksek bir itibara sahipti. Kırmızı etlerden koyun, kuzu ve dana eti ile beyaz etlerden balık ve tavuk, Osmanlı mutfağının temel bileşenlerini oluşturuyordu. Ancak, bazı yaygın bir yanlış anlama vardı ki bu, Müslüman Osmanlıların balık yemediği ve balığın sadece gayrimüslim Osmanlılar tarafından tüketildiği yönündeydi (Yerasimos, 2014). Bu yanlış anlama temelde 15. yüzyılda Hristiyan halkının haftalık olarak uymaları gereken bir yasağa dayanmaktadır. Cuma günlerinde et yeme yasağı, bu günlerde balığın özellikle tüketilmesine yol açtı. Bu yoğun talep, balık fiyatlarının yükselmesine neden oldu ve sonuç olarak Müslümanlar da giderek daha az balık tüketmeye başladılar (Goody, 2013).

Osmanlı yemek kültüründe et yemek ve et ikram etmek, Orta Asya kökenli bir gelenek olarak üstünlük göstergesi olarak kabul ediliyordu. 19. yüzyıla gelindiğinde sarayda en çok tercih edilen ve tüketilen yiyecekler arasında koyun eti ilk sıradaydı. Seçkin Osmanlı mutfaklarında, et denildiğinde genellikle koyun ve kuzu eti anlaşılırdı. Üst sınıflar, koyun etini sığır etine tercih ediyorlardı, çünkü koyun eti daha yumuşak ve lezzetliydi (Karakuş vd., 2015). Sakatat türleri arasında ise kelle, paça, işkembe ve mumbar gibi çeşitler bulunmaktaydı. Kuzu eti sadece kuzu mevsiminde tüketilirdi ve koyun etine göre daha lüks kabul edilirdi. Dana eti tüketimi Osmanlı saray mutfağında neredeyse hiç bulunmuyordu. Sığır eti ise genellikle pastırma ve sucuk yapımında kullanılıyordu. 19. yüzyılda güvercin eti tüketimi ise pek yaygın değildi (Samancı, 2008). Yemeklerin çoğu etli olarak hazırlanırken, sebze yemekleri de önemli bir yer tutardı. Ayrıca Osmanlı mutfağında bol miktarda çorba çeşidi bulunurdu. Etli yemekler, çorbalar ve pilavlar hem saray sofralarında hem de genel olarak halk mutfağında sıkça tüketilen yiyeceklerdi (Bilgin, 2008). 16. yüzyılda lüks kabul edilen pirinç, bu dönemde daha fazla tüketilmeye başlanmıştır. Seyahatnamede, Osmanlı Mutfağında kullanılan 18 farklı pirinç çeşidinden bahsedilmektedir. Bu pirinçlerin altısı Mısır pirinci, üçü İran pirinci, ikisi Balkan yöresi pirinci, biri Hindistan pirinci, altısı ise Anadolu pirinciydi. Bunun yanı sıra un ve sadeyağ da sıkça tüketilen ürünler arasındaydı (Yerasimos, 2014).

Osmanlı İmparatorluğu'nun yemek kültürü, tatlıların ayrı bir öneme sahip olduğu bir geleneği yansıtmaktadır. Saray mutfak defterlerinden, yemek tariflerine kadar olan kaynaklar, sultanlar ve soyluların tatlılara olan düşkünlüğünü açıkça göstermektedir. Surnamelerde sultan düğünlerinin görkemli tatlılarına yer verilirken, ziyafetlerin masraf defterleri, tatlıların ne kadar önemli bir yer tuttuğunu ortaya koymaktadır. Hatta halk edebiyatında dahi Osmanlıların tatlı tutkusundan bahsedilmektedir. Ancak, ilginç bir şekilde Orta Asya'nın beslenme alışkanlıkları, tatlıların bu kadar büyük bir rol oynadığı bir geleneği içermezdi. Orta Asya'da tatlı yemek, hatta ayıp sayılırdı. Türkler, İslam'ı kabul etmeleriyle birlikte bal, pekmez gibi doğal tatlandırıcıların yanı sıra şekerin ve bu tatlandırıcılardan üretilen yiyeceklerin tüketicisi haline geldiler (Yerasimos, 2014). Bu değişim, Türklerin Orta Asya kökenli beslenme alışkanlıklarından, Osmanlı İmparatorluğu'nun zengin ve çeşitli

yemek kültürüne geçişini yansıtır. İslam'ın etkisiyle tatlılar Osmanlı mutfağının vazgeçilmez bir parçası haline geldi ve bu gelenek günümüze kadar devam etti. Bu nedenle Osmanlı yemek kültürü sadece bir coğrafyanın değil, tarihin de lezzetli bir yansımasıdır. Türk mutfağının önemli bir tatlısı olan helva, Arapça kökenli "hulv" kelimesinden türetilmiştir ve tatlı, şirin, güzel anlamlarını içinde barındırmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde helva sadece bir gıda maddesi olmanın ötesine geçerek sosyolojik bir değer kazanmıştır. Helva etrafında gelişen kültür, zengin, güçlü ve etkileyici bir boyuta ulaşmıştır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde helva çeşitli nedenlerle yapılır ve yenirdi. Doğumdan ölüme kadar bir insanın yaşamı boyunca hatta ölümünden sonraki dönemde bile adına helva yenilirdi. Helva, doğum törenlerinde, cenaze sonrası merasimlerde, hacca gitme veya dönme, askere uğurlama ve düğün gibi özel anlarda sıkça pişirilmekte ve yenmektedir. Bu gelenek, helvanın sadece bir tatlıdan öteye geçerek toplumsal ve dini ritüellerin bir parçası haline geldiğini göstermektedir. Helva, aynı zamanda insanların yaşamın dönüm noktalarında bir araya gelmelerini, sevinçlerini ve hüznlerini paylaşmalarını simgeler. Türk mutfağının bu tatlı gelenekleri, tarihi ve kültürel değerleri yansıtan önemli bir unsur olarak bugüne kadar devam etmektedir (Tufan, 2008). Bu nedenle helva, sadece bir tatlı değil, Türk toplumunun birliğini ve dayanışmasını yansıtan özel bir lezzettir. Bal, Osmanlı mutfağının ve tıbbi geleneğinin ayrılmaz bir parçasıydı. Osmanlılar, şerbet ve tatlı yapımında, aynı zamanda bazı bitkisel ilaçların karışımında sıkça kullandıkları balı büyük bir keyifle tüketmişlerdir. Tarih boyunca birçok kültür tarafından sevilmiş ve pek çok hastalığın tedavisinde önemli bir çözüm olarak kabul edilmiş olan bal, besin değeri yüksek bir kaynaktır. İçeriğinde bulunan yüksek şeker oranı, tüketenlere enerji sağlamanın ötesinde yaraların iyileşmesine ve veba gibi ciddi hastalıkların tedavisine katkıda bulunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda, bal sadece bir tatlandırıcı değil, aynı zamanda sağlık için önemli bir kaynak olarak görülürdü. Balın doğal antibakteriyel özellikleri, yaraların enfeksiyon riskini azaltmada etkili oldu. Ayrıca, enerji verici özelliği sayesinde insanların günlük ihtiyaçlarını karşılamalarına yardımcı oldu. Osmanlı toplumu için bal, hem günlük yaşamın bir parçası olarak tüketilen lezzetli bir besin hem de tıbbi amaçlarla kullanılan bir çözüm olarak önemli bir rol oynamaktaydı. Bu nedenle, Osmanlı döneminde balın değeri yalnızca mutfakta değil, aynı zamanda sağlık ve tedavi konularında da büyük bir öneme sahipti (Erkin, 2008).

Türklerde zeytinyağının temel tüketim maddesi haline gelmesi oldukça uzun bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. 11. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'ya girmeye başlayan Türkler, kısa sürede Ege ve Akdeniz kıyılarına ulaşarak zeytinlik alanlarını kontrol altına aldılar. Bu gelişme sonucunda, Doğu Akdeniz'in en büyük zeytin üreticilerinden biri haline geldiler. Geleneksel Türk beslenme alışkanlıkları, göçebe yaşam ve hayvancılıkla yoğrulmuş olduğundan, hayvansal yağlar özellikle tercih ediliyordu. Osmanlılar, zeytin ağaçlarıyla kaplı topraklarda yaşamalarına rağmen, uzun bir süre boyunca kuyruk yağı ve genellikle tereyağı tükettiler. Ayrıca, geleneksel Türk mutfağında sıvı yağla pişirilen ve soğuk tüketilen et içermeyen sebze yemekleri bulunmaması, zeytinyağının kullanımının sınırlı olmasının temel nedenlerinden biriydi. Özellikle 15. ve 17. yüzyıllar arasında, Osmanlı yemek tariflerinde zeytinyağının kullanımının çok nadir olduğu görülmektedir. Ancak 18. yüzyılda bazı balık yemekleri ve salatalarda zeytinyağının kullanıldığı bilinmektedir. Bu, Osmanlı mutfağının evriminde önemli bir dönüm noktasıydı ve zeytinyağına daha fazla yer verilmesine yol açtı. Bu gelişme, Osmanlı mutfağının çeşitlenmesine ve zenginleşmesine katkı sağladı ve sonunda zeytinyağı, Türk mutfağının ayrılmaz bir parçası haline geldi (Doğan, 2008). 17. yüzyıldan itibaren, Osmanlı mutfağında daha önce görülmeyen ürünler olan portakal, mandalina, muz, ananas ve domates gibi meyve ve sebzelerin tüketimi hızla artmaya başladı. Bu değişimdeki ana faktörlerden biri, Avrupa ile olan ticari ilişkilerin gelişmesidir. Bu meyve ve sebzeler, Osmanlı mutfağını daha renkli, çeşitli ve zengin hale getirdi. Yabancı meyve ve sebzelerin yaygınlaşması aynı zamanda Osmanlı mutfağının uluslararası etkileşimle zenginleştiğinin bir göstergesiydi. Bu yeni malzemeler, Osmanlı şeflerine ve ev hanımlarına daha fazla yaratıcılık ve çeşitlilik sağladı. Bu nedenle, 17. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Mutfacı hem geleneksel yerel lezzetleri hem de yabancı etkileri bir araya getirerek zengin ve çeşitli bir mutfak haline geldi. Bu tarihsel dönem, Osmanlı mutfağının evriminde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmekte ve yeme alışkanlıklarında önemli değişikliklere işaret etmektedir (Kızıldemir vd., 2014).

Osmanlı Sarayı'nda sofrada adabı, özellikle Boğazdaki saraylar kullanılmaya başladıktan sonra, yavaşça değişmeye başlamış ve Avrupalılaştırmıştır. Ancak bu değişim, büyük ölçüde eski ve İslami geleneklerden kopmayarak gerçekleşmiştir. 19. yüzyıldan itibaren, masada yemek yemek, çatal ve bıçak gibi pratik ve

çağdaş uygulamalara rağmen, geleneksel bazı özellikler korunmuştur. Özellikle yükseltilmiş tepsiler, etrafındaki minderler ve sedirler üzerine oturarak yemek yeme adeti, Osmanlı Sarayı'nda uzun süre boyunca sürdürülmüştür. Bu geleneksel sofr düzenlemesi, Osmanlı kültürünün bir yansıması olarak değerlendirilir ve sarayın zengin ve köklü geçmişine gönderme yapar. Bu tür sofralarda yemek yemek, hem bir gelenek hem de bir ritüel olarak kabul edilmiş ve özellikle özel davetlerde veya önemli ziyafetlerde sıkça tercih edilmiştir (Türkoğlu, 2009).

19. yüzyılın sonlarına kadar, İstanbul'un çarşı semtlerinde, bekar esnaf öğle yemek ihtiyaçlarını genellikle dükkânlarının yakınındaki ciğerci, helvacı, aşçı, başçı gibi işletmelerden veya seyyar satıcılardan karşılamaktaydı. Ancak 19. yüzyılın sonlarında, büyüyen esnaf sınıfı ve gelişen tüccar sınıfı için büyük çarşı semtlerinde "aşevi" veya "çarşı lokantası" olarak adlandırılan yerler açılmaya başlandı. Bu mekanlar, ev yemeklerini daha konforlu bir ortamda sunan, temizliğe ve hizmet kalitesine önem veren işletmelerdi. Bu gelişme, alafrangalaşmanın etkisiyle işsiz kalan eski konak aşçıların bazı aşevlerinde istihdam edilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bu aşevleri, yemek çeşitlerini çeşitlendirmiş ve hizmet kalitesini yükseltmiştir. İşte bu dönüşüm, İstanbul'un yeme-içme kültüründe önemli bir adım olarak kabul edilmektedir (Gürsoy, 2013).

Cumhuriyet dönemi

Türk mutfağı, göçebe kültüründen Anadolu, Selçuklu ve Osmanlı geçmişine uzanan zengin bir tarihe sahiptir ve bu tarih boyunca sürekli gelişerek olgunlaşmıştır (Özyılmaz vd., 2014). Cumhuriyet dönemi mutfağı ise Cumhuriyet'in ilanından günümüze kadar olan süreci kapsamaktadır. Bu dönemin yemek kültüründeki gelişmeler, Tanzimat hareketleri ve batılılaşma çabalarının mutfağa yansımasıyla başlamış ve Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte hız kazanmıştır (Demir, 2007).

Cumhuriyet dönemi mutfağını incelemek için, genellikle iki ana kategoriye ayrılmıştır: İstanbul mutfağı ve Anadolu mutfağı. Bu iki mutfak, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türk mutfağının gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. İstanbul mutfağı, özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında yazılı kaynaklarda daha fazla yer almıştır. Bu mutfak, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul'un tarihi ve kültürel zenginliklerinden beslenmektedir. İstanbul mutfağı, saray mutfağından etkilenmiş ve geleneksel Osmanlı yemeklerini bünyesinde barındırmıştır. Aynı zamanda İstanbul'un çok kültürlü yapısı, şehir mutfağına da çeşitlilik kazandırmıştır (Akın vd., 2015; Solmaz ve Altiner, 2018). İstanbul'un tarih boyunca çeşitli büyük devletlere başkentlik yapması, bu eşsiz şehrin çok uluslu ve çok kültürlü bir yapıya sahip olmasına yol açmıştır. Bu zenginlik, İstanbul mutfağına da yansımış ve bu mutfak kültürünün temel özelliklerini şekillendirmiştir. İstanbul mutfağının temel özellikleri arasında, sunulan yemeklerin hem doyurucu hem de hafif olması önemlidir. Bu özellik, İstanbul'un tarih boyunca farklı kültürlerden gelen göçmenleri barındırması ve bu kültürlerin mutfaklarını etkilemesi sonucu ortaya çıkmıştır. İstanbul mutfağı hem sağlıklı hem de lezzetli yemekleriyle tanınır ve sofralara görsel bir şölen sunar. Ayrıca, İstanbul'un büyük bir ticaret merkezi olması, şehirde çok çeşitli gıda ürünlerinin bulunmasını sağlamıştır. İstanbul'un limanları, dünyanın dört bir yanından gelen malzemelerin bu mutfağa girmesine olanak tanımıştır. Bu da İstanbul mutfağını zenginleştirmiş ve çeşitli tatların bir araya gelmesine olanak sağlamıştır. İstanbul mutfağı, Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasını taşıırken, göçlerle birlikte Anadolu'nun dört bir yanından izler taşır. Bu nedenle İstanbul mutfağı, birçok farklı kültürün ve lezzetin buluşma noktasıdır. Türkiye'nin ve hatta komşu ülkelerin mutfaklarını etkilemeye devam eden bu zengin mutfağın, İstanbul'un tarih ve kültürel zenginliğiyle birlikte mükemmel bir şehir modeli sunduğu söylenebilir. (Kızıldemir vd., 2014).

Diğer yandan, Anadolu mutfağı, Türkiye Cumhuriyeti döneminde yemeklerin oluşumunda büyük bir etken olmuştur. Bu mutfak, Anadolu'nun zengin tarım ürünleri, yöresel tatlar ve geleneksel yemeklerini yansıtır. Türkiye Cumhuriyeti Dönemi'nde yemekler, Anadolu'nun farklı bölgelerinde yaşamış olan çeşitli toplulukların ve devletlerin mutfak kültürlerinin harmanlanması ve etkileşimi sonucunda oluşmuştur. Anadolu mutfağında, Cumhuriyet döneminin başlangıcında iletişim ve teknolojik gelişmelerin sınırlı olduğu bir dönemde, belirli yörelere özgü yemekler korunmuş ve geleneksel lezzetler sınırlı coğrafi alanlarda yaygın olarak tüketilmiştir. Bu dönemde iletişim araçları sınırlı olduğundan yemek tarifleri ve pişirme yöntemleri genellikle sözlü gelenekler ve aile içinde kuşaktan kuşağa aktarılan bilgilerle sınırlı kalmıştır. Ancak ilerleyen yıllarda iletişim ve teknolojik gelişmelerin giderek

yaygınlaşması, Anadolu'nun farklı bölgelerindeki yöresel yemeklerin diğer yörelerde de bilinmeye ve yapılmasına olanak sağlamıştır. Bu gelişmelerle birlikte, Anadolu mutfağı daha geniş bir kitleye ulaşmış, farklı yöresel yemekler diğer bölgelerde de popüler hale gelmiştir. (Akın vd., 2015). Anadolu mutfağı hem zengin hem de çeşitli bir mutfak kültürünü yansıtır. Sofra düzeni, pişirme yöntemleri ve kışa hazırlık için yapılan yiyecekler gibi faktörler, bu mutfağın çeşitliliğini ve zenginliğini vurgulamaktadır. Bu nedenle homojen bir mutfak kültüründen bahsetmek mümkün değildir; çünkü Anadolu mutfağı, tarih boyunca farklı coğrafi bölgelerde yaşamış olan toplulukların ve kültürlerin etkileşimiyle şekillenmiştir. Anadolu mutfağının temel taşı halk mutfağıdır. Halk mutfağı, kırsal ve şehir kesimlerinde farklılıklar gösterebilmektedir. Kırsal kesimlerde geleneksel sofraya hala yerde, sini üstünde devam etmektedir. Bu, geleneksel yaşam tarzının bir yansımasıdır. Kırsal kesimlerde tarım ve hayvancılıkla uğraşan halk, genellikle kendi ürettikleri malzemelerle yemek yapmaktadırlar (Kızıldemir vd., 2014).

Türklerin en çok kullandığı besin buğday ve ondan yapılan bulgur ve yarma bu dönem mutfağında da mevcuttur. İkinci önemli tarım ürünü pirinçtir. Mısır genellikle Karadeniz bölgesinde tüketilmektedir. Buğday unu genellikle ekmek yapımında kullanılmaktadır. Türk mutfağında et Cumhuriyet döneminde de prestij besini olarak değerlendirilmektedir. Mutfaklarda kullanılan et koyun etidir, ancak eskiden olduğu gibi yaygın değildir. Bunun temel nedeni pek çok Türkün ekonomik durumunun bozulmasıdır. Bu dönemde et ancak ziyafetlerde ve özel günlerde tüketilmektedir. Et kullanılsa bile çoğunlukla az miktarda ve çeşitli sebze ve tahıl ve karışık olarak kullanılmaktadır Et tüketimi kırsal bölgede kentsel bölgedeki kadar düşüktür (Merdol, 1997).

1950'lerden itibaren başlayan dış göçler, Türkiye'de batı kültürüne olan yakınlığın artmasına neden olmuş ve bu değişim mutfak araç gereçlerine ve yemek kültürüne de yansımıştır. Aynı dönemde hızla artan kentleşme olgusu da mutfak kültürünü önemli ölçüde etkilemiştir. Kentleşme süreci, geleneksel yemek hazırlama ve tüketme alışkanlıklarını değiştirmiştir. Bu dönemde, modernleşen toplumda yemek yapmaya ayrılan zaman azalmış, evde yemek üreten kadın profiline yerini çalışan kadınlar almıştır. Ayrıca, apartman dairelerinde yaşayan ailelerde, dar mekanlarda yemekler hazırlanmak durumunda kalmıştır. Bu durum, yemek hazırlama sürecini daha pratik ve hızlı hale getirmiştir (Dilsiz, 2010).

Türkiye'de modernleşme süreci, özellikle Cumhuriyet döneminde hızlanmış ve bu dönüşüm, geleneksel değerlerle ciddi bir kopukluğa neden olmuştur. Bu kopukluk, yaşamın birçok alanında hissedilmiştir ve yeme-içme kültürü de bundan etkilenmiştir. Ancak, küçük işletmeler gibi esnaf ve sanatkârlar, gelenekle bağlarını tamamen kaybetmemişlerdir. 1960'lı yıllarda İstanbul'da et lokantası, kebabçı ve ocakbaşı gibi yerler oldukça azdı. Ancak Karadenizli pidecilerin İstanbul'a gelmesiyle birlikte, Anadolu geleneğini sürdüren lokantalar da şehirde popülerlik kazandı. Daha sonra hemen her semtte kebab ve lahmacun satan mekanlar görülmeye başlandı. 1983 sonrasında Türk halkının yaşam standartlarının yükselmesi, pub türü barların İngiltere'deki gibi yaygınlaşmasına yol açtı. Ayrıca, dünya mutfağından etkilenen Türkiye, İtalyan, Fransız, Japon ve Çin mutfağına yönelik etnik restoranlarının açılmasına tanıklık etti. Bu dönemde, beş yıldızlı uluslararası zincir oteller ve restoranlar Türkiye'de faaliyet göstermeye başladı. Bu durum, Türk yeme-içme sektörünün uluslararası alanda daha fazla rekabetçi hale gelmesini sağladı (Gürsoy, 2013). Sonuç olarak, Türkiye'deki modernleşme süreci, yeme-içme kültüründe de büyük değişikliklere neden oldu. Geleneksel Türk mutfağına ek olarak, dünya mutfağından etkilenen ve uluslararası tatları sunan birçok yeni mekân açıldı. Bu, Türkiye'nin yemek kültürünün çeşitlenmesine ve uluslararası arenada tanınmasına katkıda bulundu. Ancak aynı zamanda geleneksel Türk yemekleri ve sokak lezzetleri gibi yerel tatlar da hala büyük bir öneme sahiptir.

Sonuç ve tartışma

Anadolu mutfağı zengin bir mutfak kültürünü temsil etmekte ve farklı coğrafi bölgelerde yaşayan insanların kültürel geçmişlerini, geleneklerini ve yerel malzemelerini yemeklere yansıtmaktadır. Bu mutfağın çeşitliliği ve zenginliği, Türk mutfağının temel taşlarından birini oluşturmaktadır. Tarihsel olaylar, farklı bölgeler ve etnik grupların katkıları, bu mutfağın benzersiz bir şekilde gelişmesini sağlamıştır. Türk mutfağı, tarih boyunca birçok lezzetin buluşma noktası olmuş ve bugün hala dünya genelinde büyük bir ilgi görmektedir. Türk mutfağının hikayesi, Orta Asya'da başlamış ve zamanla Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet dönemindeki tarihi olaylarla şekillenmiştir. Orta Asya'da göçebe

yaşam tarzıyla başlayan Türkler, çeşitli coğrafi bölgelere yayılmış ve bu bölgelerin yerel malzemelerini kullanarak kendi mutfağını oluşturmuştur. Daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemesiyle birlikte, farklı kültürlerden ve mutfaklardan etkilenmişlerdir. Osmanlı mutfağı, Balkanlar, Ortadoğu ve Akdeniz'in zengin mutfaklarının etkisi altında gelişmiş ve Türk mutfağını daha da çeşitlendirmiştir.

Türk yemek kültüründeki değişimler, Tanzimat hareketlerinin ortaya çıkmasıyla başlamış ve batılılaşma eğilimleri mutfağa da yansımıştır. Bu gelişim, Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte hız kazanmış ve devam etmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk Mutfağı, evlerde bolluk ve çeşitlilik içinde varlığını sürdürmüştür. Nitekim, Cumhuriyet dönemi Türk mutfağı, başta evler olmak üzere farklı mekanlarda zengin bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Bu dönemde, geleneksel Türk yemekleri modernleştirilmiş ve ulusal kimliğin vurgulanmasıyla yeni bir yemek kültürü oluşturulmuştur. Aynı zamanda, yemek hazırlama yöntemleri, malzemeler ve sunumda da önemli değişiklikler yaşanmıştır. Yine bu dönem Türk mutfağının modernizasyonunu ve uluslararası etkileşimini hızlandırmıştır. Yabancı mutfaklardan gelen yeni tarifler ve malzemeler, Türk mutfağını daha da zenginleştirmiştir. Günümüzde Türk mutfağı, tarihi, coğrafi çeşitliliği ve farklı kültürlerin izlerini taşıyan bir mozaik haline gelmiştir. Bu zenginlik, Türk mutfağını dünya genelinde tanınmış ve sevilen bir mutfak haline getirmiştir.

1950'lerden itibaren yaşanan dış göçler, kentleşme süreci ve modernleşme, Türkiye'de mutfak kültürünün evrimine önemli katkılarda bulunmuştur. Yemek hazırlama alışkanlıkları, yemek pişirme yöntemleri ve yeme-içme alışkanlıkları, bu dönüşümün bir sonucu olarak değişmiştir. Geleneksel ve modern unsurların bir araya geldiği bir mutfak kültürü oluşmuştur. Şehir kesimlerinde ise masa üzerinde yemek tüketimi daha yaygın hale gelmiştir. Bu, şehir yaşamının modernleşmesi ve daha rafine bir sofraya düzenini yansıtmaktadır. Şehirlerde genellikle daha büyük ve karmaşık yemekler hazırlanırken, geleneksel lezzetler de korunmaktadır. Ayrıca şehirlerde daha fazla restoran ve lokanta gibi yeme-içme seçeneği bulunmakta, bu da çeşitliliği artırmaktadır. Geleneksel yemek pişirme yöntemleri, elektrikli ocaklar ve fırınlar gibi modern mutfak araç gereçleriyle yerini değiştirmiştir. Hazır gıdaların ve dışarıda yemek yemenin popüleritesi artmıştır. Bu değişim, yemek kavramını günümüzde şekil değiştirmesine yol açmıştır.

Sonuç olarak, Cumhuriyet döneminin başlangıcında Anadolu mutfağı belirli bölgelere özgü lezzetlerle sınırlıyken, iletişim ve teknolojik gelişmelerin artması bu geleneksel yemeklerin daha geniş bir coğrafi alanda bilinir hale gelmesini sağlamıştır. Bu durum, Türk mutfağının zenginliğine ve çeşitliliğine katkıda bulunmuştur. Özellikle televizyon, radyo, kitaplar ve sonraki dönemlerde internet gibi iletişim araçlarının yaygınlaşması, Anadolu mutfağının çeşitlenmesine ve ulusal bir özellik kazanmasına katkıda bulunmuştur. Bu sayede Anadolu'nun her bir köşesinde pişirilen geleneksel yemekler, Türk mutfağının zenginliğini ve çeşitliliğini artırmıştır.

Kaynakça

- Akın, G., Özkoçak, V. ve Gültekin, T. (2015). Geçmişten günümüze geleneksel anadolu mutfak kültürünün gelişimi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, 30, 33-51.
- Akman, M. ve Mete, M. (1998). *Türk ve dünya mutfakları*. Selçuk Üniversitesi Basımevi.
- Aksoy, M. (1998). Türklerde at kültürü ve kırmızı. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*. 38-44.
- Akurgal, E. (1995). *Anadolu uygarlıkları*. Net Turistik Yayınları.
- Araz, N. (1996). Tatlı tatlı yiyelim tatlı tatlı konuşalım. E. Pekin ve A. Sümer (Ed.), *eskimeyen tatlar Türk mutfak kültürü* içinde (ss. 18-37) Vehbi Koç Vakfı Yayınları.
- Araz, N. (2009). Osmanlı mutfağı. *hünkâr beğendi 700 yıllık mutfak kültürü*. içinde (ss. 7-19) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Arıburun, L. N. E. (2012). 19. yüzyıl osmanlı saray mobilyaları: Batılılaşma etkisi ve biçimsel açıdan yemek kültüründeki değişim süreci [Doktora Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Aydoğdu, A., & Mızrak, M. (2017). Azerbaycan ve Türkiye mutfak kültürünün tarihi birlikteliği ve mevcut durumunun belirlenmesi. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 15-25.
- Beşirli, H. (2012). *Yemek sosyolojisi yiyeceklere ve mutfağa sosyolojik bakış*. Phoenix Yayınevi.

- Bilgin, A. (2008). Klasik dönem Osmanlı saray mutfağı. *Türk Mutfağı*. Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Cömert, M. ve Özkaya, F. D. (2014). Gastronomi turizminde Türk mutfağının önemi. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 2(2), 62-66.
- Çetin, A. (2008). Karahanlı- Selçuklu- Memlûk çizgisinde Türk mutfağı. *Türk mutfağı içinde* (ss. 27-36) Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Demir, A. (2007). Türk mutfağı nedir? Ne değildir?. *Food In Life Dergisi*, 20 Temmuz 2023 tarihinde <http://foodinlife.com.tr/makale/49> adresinden erişildi.
- Demirgöl, F. (2018). Çadırdan saraya Türk mutfağı. *Uluslararası Türk dünyası turizm araştırmaları dergisi*, 3(1), 105-125.
- Dilsiz, B. (2010). *Türkiye'de gastronomi ve turizm (İstanbul örneği)* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Doğan, F. (2008). Osmanlı devletinde zeytinyağı üretim ve tüketimi. *Türk mutfağı içinde* (ss. 231-241) Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Düzgün, E. ve Özkaya, F. D. (2015). Mezopotamya'dan günümüze mutfak kültürü. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 3(1), 41-47.
- Erkin, Ü. (2008). Bal: eski bir tadın Osmanlı imparatorluğu'nda üretim ve tüketimi. *Türk mutfağı içinde* (ss. 165-177) Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Faroqhi, S. (2011). *Osmanlı kültürü ve gündelik yaşam orta çağdan yirminci yüzyıla* (E. Kılıç, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Genç, R. XI. yüzyılda Türk mutfağı. 28 Temmuz 2023 tarihinde <http://www.turkish-cuisine.org/print.php?id=20&link=http://www.turkish-cuisine.org/historical-development-1/seljuk-cuisine-19/turkish-cuisine-in-11th-century-20.html> adresinden erişildi.
- Girgin, G. K., Demir, Ö. ve Çetinkaya, V. (2017). Dünyanın en iyi mutfakları ve türk mutfağı. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 5(Special Issue 2), 219-229.
- Goody, J. (2013). *Yemek, mutfak, sınıf karşılaştırmalı sosyoloji çalışması* (M. G. Güran, Çev.). Pinhan Yayıncılık.
- Göde, G., Kayaardı, S., Uyarcan, M. ve Söbeli, C. (2021). Tarihin gelişim sürecinde Türk yemek kültürü ve beslenme alışkanlıklarının değişimi. *Food and Health*, 7(3), 216-226.
- Güler, Sibel. (2010). Türk mutfak kültürü ve yeme içme alışkanlıkları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 24-30.
- Gürsoy, D. (2004). *Tarihin süzgeçinde mutfak kültürümüz*. Oğlak Yayıncılık.
- Gürsoy, D. (2013). *Yiyelim içelim, tarihini bilelim dünden bugüne gastronomi*. Oğlak Yayıncılık.
- Gürsoy, D. (2014). *Deniz Gürsoy'un gastronomi tarihi*. Oğlak Yayıncılık.
- Heper, F. Ö. (2013). Türk mutfağı. M. Sarıışık (Ed), *uluslararası gastronomi temel özellikler örnek menüler ve reçeteler içinde* (ss. 53-84) Detay Yayıncılık.
- Işın, P. M. (2014). *Osmanlı mutfak imparatorluğu*. Kitap Yayınevi.
- Kara, Ç. (2019). Türkiye'de mutfak ve yeme içme kültürü. C. Parla (Ed.), *Türkiye'nin kültürel mirası II içinde* (ss. 210-242) Anadolu Üniversitesi Web-Ofset,
- Karakuş, S. Ş., Sezgin, A. C. ve Şanlıer, N. (2015). Türk mutfağında kullanılan et ve etli yemek çeşitlerinin yapımı ve sağlık açısından değerlendirilmesi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 3(3), 62-68.
- Kasar, H. (2021). Türk mutfak kültürü evreleri ve mutfak sentezinin incelenmesi. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 11(2), 359-378.
- Kılıç, S. ve Albayrak, A. (2012). İslamiyetten önce türklere yiyecek ve içecekler. *Turkish Studies*, 707-716.
- Kızıldemir, Ö., Öztürk, E. ve Sarıışık, M. (2014). Türk mutfak kültürünün tarihsel gelişiminde yaşanan değişimler. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(3), 191-210.
- Koşay, H. Z. Türklere'in eski anayurdu ve yemek adları. 25 Temmuz 2023 tarihinde <http://www.turkish-cuisine.org/print.php?id=173&link=http://www.turkish-cuisine.org/historical-development-1/cuisine-of-central-asian-turks-121/the-homeland-of-the-old-turks-173.html> adresinden erişildi.
- Közleme, O. (2012). *Türk mutfak kültürü ve din* [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Kut, G. (1996). Türklere yeme-içme geleneği ve kaynakları. E. Pekin ve A. Sümer (Ed.), *eskimeyen tatlar Türk mutfak kültürü içinde* (ss. 38-71) Vehbi Koç Vakfı Yayınları.

- Kut, G. (2009). Mutfağın günlük yaşamımızdaki yeri. *hünkâr beğendi 700 yıllık mutfak kültürü*. içinde (ss. 39-49) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Merdol, T. K. (1997). Yabancı gözünde Türklerin beslenme alışkanlıkları. *Türk mutfak kültürü üzerine araştırmalar* içinde (ss. 119-138) Takav Matbaası.
- Orkun, N. D. (2009). Küreselleşmenin değiştirdiği yemek kültürü: İstanbul Beyoğlu: 2002-2009 [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Özlu, Z. (2014). Osmanlı sarayında aşure geleneği uygulamasına dair. *Millî Folklor Dergisi*. 26 (101), 209-224.
- Özyılmaz, H.; Aluclu, İ. ve Akın, C. T. (2014). Mutfak kültürünün geleneksel Diyarbakır evlerine sosyal ve mekânsal yansımaları. *Millî Folklor Dergisi*. 26 (102), 138-153.
- Sağır, A. (2012). Bir yemek sosyolojisi denemesi örneği olarak tokat mutfağı. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 7(4), 2675-2695.
- Samancı, Ö. (2008). İmparatorluğun son döneminde İstanbul ve Osmanlı saray mutfak kültürü. *Türk mutfağı* içinde (ss. 199-217) Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Seyitoğlu, F. ve Çalışkan, O. (2014). Turizm literatüründe Türk mutfağı üzerine yapılan araştırmaların değerlendirilmesi. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 2(4), 23-35.
- Solmaz, Y. ve Altınar, D. D. (2018). Türk mutfak kültürü ve beslenme alışkanlıkları üzerine bir değerlendirme. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 108-124.
- Sürücüoğlu, M. S. ve Özçelik, A. Ö. (2008). Türk mutfak ve beslenme kültürünün tarihsel gelişimi. *ICANAS Kongresi: Bildiriler (1289-1310) Maddi Kültür III. Cilt. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları*.
- Şahin, G. G. ve Ünver, G. (2015). Destinasyon pazarlama aracı olarak “gastronomi turizmi”: İstanbul’un gastronomi turizmi potansiyeli üzerine bir araştırma. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*. 63-73.
- Şahin, H. (2008). Türkiye Selçuklu ve Beylikler dönemi mutfağı. *Türk mutfağı* içinde (ss. 39-55) Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Şavkay, T. (1996). Medeniyet ve coğrafya değişimleri çerçevesinde Türk mutfağı. E. Pekin ve A. Sümer (Ed.), *eskimeyen tatlar Türk mutfak kültürü* içinde (ss. 72-89) Vehbi Koç Vakfı Yayınları.
- Şavkay, T. (2009). Gündelik hayatta yemek ve içmek üzerine. *hünkâr beğendi 700 yıllık mutfak kültürü*. içinde (ss. 21-37) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Talas, M. (2005). Tarihi süreçte Türk beslenme kültürü ve Mehmet Eröz’e göre Türk yemekleri. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 273-283.
- Tez, Z. (2018). Lezzetin tarihi. Hayykitap
- Trepanier, N. (2008). 14. Yüzyıl Anadolu’sunda yemek kültürü. *Türk mutfağı* içinde (ss. 57-67) Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Tufan, Ö. (2008). Helvahane ve Osmanlı’da helva kültürü. *Türk mutfağı* içinde (ss. 125-133) Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Türkoğlu, S. (2009). Osmanlı sarayında mutfak hizmetlileri ve sofraya gelenekleri. *hünkâr beğendi 700 yıllık mutfak kültürü*. içinde (ss. 51-59) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Yerasimos, M. (2014). *Evliya Çelebi seyahatnamesinde yemek kültürü Yorumlar ve Sistematik Dizin*. Kitap Yayınevi.

Etik kurul onayı

Derleme çalışma olması sebebi ile bu araştırma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde turizmde kamu düzeyinde örgütlenme ve istihdam ile ilgili sorunlar

Problems related to the organization of public sector and employment in tourism in the history of the Republic of Türkiye

Gönderim Tarihi / Received: 03.09.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 25.10.2023

Doi: [10.31795/baunsobed.1354730](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1354730)

Esra KATIRCIOĞLU¹

Elbeyi PELİT²

Yasin KELEŞ^{**3}

ÖZ: Türkiye Cumhuriyeti'nde turizm ile ilgili kamusal alanda örgütlenmenin ilk örneğini oluşturan Türk Seyyahin Cemiyeti'nin 1923 yılında kurulmasından itibaren turizmde örgütlenme arayışları devam etmiş ve yıllar içinde merkezileşme eğilimi giderek artmıştır. 1960'lı yıllardan itibaren sıkı bir merkezileşme politikası benimsenmiş olsa da dönemin gerektirdiği koşullar ve turizm pazarının genişlemesi, 2000'li yıllarla beraber turizmde bölgesel örgütlenmelerin gerekliliğini ortaya koymuştur. Bununla birlikte bölgesel örgütlenmelerde çoğulculuğa önem verilmesi ve turizmle ilgili bütün parçaların yönetim ilkeleri çerçevesinde sürece dahil edilmesi de gerekli hale gelmiştir. Türkiye'de turizmin örgütlenmesindeki ve konuya ilişkin yasal düzenlemelerdeki boşluklar ve karmaşalar devlet planlarında ve stratejilerinde de gündeme alınmıştır. Turizmin örgütlenmesinde yaşanan sorunlar, turizmle ilgili kamu kurumlarının istihdam politikalarında da karmaşıklığı ve eksikliği beraberinde getirmiştir. Kamusal turizm örgütlerinde istihdam edilen personelin bilgi, beceri ve donanımının turizmin yönetiminde belirleyici bir rol üstlendiğini ifade etmek mümkündür. Dolayısıyla bu çalışmanın temel amacı Türkiye'de kamusal alanda turizm örgütlenmesi ve istihdamı ile ilgili mevcut durumu ve temel problemleri belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda literatür incelemesi yapılmış ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinde turizmde örgütlenme ve istihdam konusu tartışmalı bir biçimde ele alınmıştır. Çalışma sonucunda mevcut sorunlara yönelik somut çözüm önerileri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Turizm, İstihdam, Örgütlenme, Turizmde örgütlenme, Turizmde istihdam, Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılı

ABSTRACT: The search for organization in tourism has continued since the establishment of the Turkish Traveller Society in 1923, which constitutes the first example of public organization in the Republic of Türkiye, and the tendency towards centralization has gradually increased over the years. Even though a strict centralization policy that has existed since the 1960s, evolving circumstances and the expansion of the tourism market have necessitated the founding of regional tourism organizations since the 2000s. It has become necessary to prioritize pluralism in regional organizations and to incorporate all tourism-related components into the process within the framework of governance principles. The gaps and complexities in tourism organizations in Türkiye, as well as the related legal regulations, have been incorporated into government plans and strategies. Problems with tourism organizations have also resulted in the complexity and deficiencies in the employment policies of tourism-related public institutions. It is notable that the knowledge, skills, and abilities of employees employed in public tourism organizations play an important role in tourism management. As a result, the primary goal of this research is to identify the current situation and major issues concerning tourism organizations and public sector employment in Türkiye. Accordingly, a literature review was conducted and the issue of tourism organization and employment in the history of the Republic of Türkiye was widely discussed. As a result of the research, concrete solutions to existing issues are presented.

Keywords: Tourism, Employment, Organization, Organization in tourism, Employment in tourism, 100th anniversary of Republic of Türkiye

** Sorumlu Yazar / Corresponding Author

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Simav Meslek Yüksekokulu/Yönetim ve Organizasyon Bölümü/esra.yilmaz@dpu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5941-553X>

² Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Turizm Fakültesi/Turizm Rehberliği Bölümü, elbeyipelit@aku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6418-801X>

³ Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Turizm Fakültesi/Turizm Rehberliği Bölümü, yasin.keles@omu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6879-448X>

EXTENDED ABSTRACT

Rationale and aim of the research

The management of tourism's multifaceted and complex structure has become more challenging as the industry continues to expand rapidly both globally and in Türkiye. In the centennial year of the Republic of Türkiye, the search for a more collaborative organizational structure, which began with the development of tourism in the country, is still ongoing. The Turkish Traveller Society was founded in 1923, marking the beginning of the institutionalization of tourism in Türkiye. From 1930 onwards, in addition to the activities of the Touring and Automobile Association of Türkiye with the passage of Law No. 2450 on the Organization and Duties of the Ministry of Economy, the Tourism Desk, then the Tourism Bureau and the Tourism Directorate were organized under the "Turkish Office" affiliated to the Foreign Trade Department of the Ministry of Economy. The "General Directorate of Press-Publication and Tourism" was established in 1949, and tourism was organized at the general directorate level.

In the 1950s, tourism investments were promoted with government incentives and the establishment of the Tourism Bank. The planned period began after the 1960s. The management and organization of tourism investments have been carried out entirely by the central government through the Ministry of Tourism and Promotion. Although the Ministry of Tourism and Promotion has been separated within the framework of its duties and fields of activity over time, it has managed Turkish tourism management with its organization as "Ministry of Tourism" and "Ministry of Culture and Tourism" with modifications that made until today. All cultural and tourism-related activities are administered by the Ministry of Culture and Tourism through its central, provincial, and foreign organizations. It is in charge of the execution, coordination, and supervision of tourism activities both within and outside the country, through Provincial Directorates of Culture and Tourism in 81 provinces and Culture and Promotion Counsellors' Offices in 46 cities in 43 countries. The fact that such a large structure manages the process alongside cultural affairs and organizes multifaceted tourism activities has created several issues. In this vein, this study aims to identify the problems related to the public organization model and public employment in tourism in Türkiye within the framework of the relevant literature, to open these issues to discussion and to develop policy recommendations for solutions.

Problems related to the organization of tourism in the public sector and employment

The Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism is the largest official organization in charge of tourism issues. In developing countries, there is a trend toward centralization in tourism planning and management. As a result, tourism decisions are determined by the authorities. While this strategy frequently provides some managerial benefits, it may also lead to a number of problems. It can be concluded that even in the development plans and tourism strategies from 1963 to 2023, there are gaps in the organization of tourism; these gaps include regional planning in tourism, ensuring healthy management and coordination of tourism enterprises, ensuring coordination in tourism education, ensuring cooperation and coordination between institutions directly or indirectly involved in tourism and setting targets for increasing participation. However, as the Republic of Türkiye approaches its centennial, it is clear that goals for the consolidation of fragmented tourism legislation and the adoption of a Basic Law on Tourism are known to exist. Issues such as ensuring the participation of all relevant parties in tourism management, establishing a destination-oriented organization, standardizing tourism education, and establishing a tourism law have remained only in the realms of problem identification, and have yet to be implemented.

According to the general management approach, employment in tourism, which is a result of organization structure, also has a number of issues. Tourism graduates are also prevented from working in public tourism organizations due to the uncertainty created by the lack of organizations and legal frameworks on the subject. In addition to public tourism organizations, guesthouses owned by public institutions and organizations, such as police guesthouses, teachers' houses, and military lodging, recruit staff regardless of whether or not they have tourism training. Furthermore, there is no requirement for tourism education in the recruitment of managers for these organizations.

Conclusion and recommendations

It can be concluded that tourism in Türkiye is centralized, that the organizational structure is currently not sufficient to ensure management and coordination in tourism-related issues, and that all parties have to take part in tourism management. Furthermore, legal regulations in tourism employment are required. The importance of restructuring the tourism organizational model based on a pluralistic rather than a centralized approach, in other words, the importance of establishing tourism councils as soon as possible, becomes visible. Tourism councils, which will be established at the local and regional levels, will play an active role in developing specific arrangements that target only that region or location while taking into account the needs of the region or locality. In this sense, it is clear that there is a need to examine the tourism organizational models (such as destination management organizations) adopted in many countries around the world and to establish a structure that can quickly adapt to innovation in tourism management through the councils to be established on this axis and that enables the rapid implementation of the decisions taken. Tourism governance should not be confined to hopes and plans. It should be implemented, and the private sector should be involved in the problems that have arisen/will arise in each dimension of tourism. They should not only participate in decision-making but also take on significant responsibilities.

Regarding the employment of tourism graduates and employees, particularly in the public sector, including a graduation degree among the criteria for selection to public institutions and organizations can allow them to practice their profession, particularly in state-owned facilities such as guesthouses. Individuals with tourism education should be considered not only for employees but also for management positions in these facilities. A legal framework in this field is expected to provide a solution for thousands of tourism-related graduates. Furthermore, people with tourism education background should be prioritized in the selection of employees for positions within the Ministry of Culture and Tourism and/or under the councils upon their establishment.

Giriş

Ekonomik açıdan kalkınma (Jenkins, 1980), kültürlerarası iletişimin kuvvetlenmesi (Besculides vd., 2002), ülkelerin alt ve üst yapı planlarında doğa, kültür ve çevre mirasını korumaya yönelik tedbirleri dikkate almaları gibi çok çeşitli faydaları olan turizm, dünya çapında hızlı gelişen endüstrilerden biridir. Aynı sektör içerisinde farklı aktörlerin ve diğer sektörlerin işbirliğine dayanan, karmaşık bir yapısı olan turizm endüstrisi (Erkuş Öztürk, 2011), gelişmiş ülkeler açısından gelir getirici; az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından ise gelir getirici olmasının yanı sıra istihdam yaratıcı bir özellik kazanmaktadır (Yıldız, 2011).

Türkiye’de turizmin döviz getirici yönü ve istihdama olan katkısı, 1980’li yıllarda neoliberal ekonomi politikalarının benimsenmesi ile birlikte daha da ön plana çıkmıştır. 1980 ve öncesinde turizmin sabit yatırımlar toplamı içerisindeki payı %1’inden daha az, Gayri Safi Milli Hâsıla’ya katkısı ise % 0.8 civarında olup; o tarihte Türkiye’yi ziyaret eden toplam turist sayısı da 1 milyon 300 bin kişiydi (Bilgiçli ve Altınkaynak, 2016). Değişen ekonomi politikalarına paralel olarak, 1980 ve sonrasında turizm yatırımlarının hızlı bir biçimde artması ile birlikte turist sayısı ve turizm gelirleri yükselmeye başlamış olup 2022 yılı itibariyle toplam turist sayısı 50.5 milyon kişiye, turizm geliri ise 46.3 milyar dolara ulaşmıştır (tuik.gov.tr, 2023). Elde edilen gelirin ve gelir amaçlı turistik ürün çeşitliliğinin artması, turizmin planlanmasına ve yönetişimine yönelik konularda da birtakım aksaklıklar ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Genel itibariyle gelişmekte olan ülkeler açısından turizm yönetiminde merkezileşme eğilimi söz konusudur, ancak çok çeşitli turizm türlerinin yönetimi ve birbirinden farklı destinasyonların talep ve beklentilerine cevap verilebilmesi açısından turizmde yönetim ilkelerinin harekete geçirilmesi zorunlu hale gelmiştir.

Turizm yatırımlarının ve turizmden elde edilen gelirin artış göstermesi neticesinde ortaya çıkan diğer bir durum ise, turizmde istihdam edilen kişi sayısının artmasıdır. Buna karşın, turizmde istihdama yönelik büyümenin stratejik bir biçimde planlanarak yürütülen bir süreç olmadığı ve özel sektörde turizmde istihdam edilen işgören sayısında kayıt dışılıktan kaynaklı sorunların mevcut olduğu bilinmektedir (Pelit ve Katircioğlu, 2019; Öçal ve Şenel, 2021; Öztürk, 2021). Buna ek olarak, turizm endüstrisinde işgören devir hızı da oldukça yüksektir (Pelit vd., 2016; Unur vd., 2019). Turizmde istihdam ile ilgili sorunlara yönelik çalışmalarda da yoğun bir biçimde özel sektör kaynaklı sorunlar üzerinde durulduğu (Çakır, 2002; Yıldız, 2011; Tutar vd., 2013; Uğuz ve Topbaş, 2016; Güngören ve Özcan, 2019) göze çarpmaktadır. Kamu düzeyinde istihdama dair sorunlar ile ilgili yeterli düzeyde çalışmanın yapılmadığı da belirtmek mümkündür.

Literatür incelendiğinde, kamu düzeyinde örgütlenme ve istihdam konulu sınırlı sayıda çalışma olduğu görülmüştür. Bazı veri tabanlarında (Google Akademik, Ulakbim, YÖKTEZ) “turizm” ve “istihdam” kelimeleri birlikte kullanılarak gerçekleştirilen tarama sonrasında Google Akademik ve Ulakbim veri tabanlarında turizmde istihdam konusunda çalışmaların yer aldığı (Çakır, 2002; Yıldız, 2011; Ünlüönen ve Şahin, 2011; Yanardağ ve Avcı, 2012; Tutar vd., 2013; Yorgun, 2013; Şit, 2016; Uğuz ve Topbaş, 2016; Güngören ve Özcan, 2019) görülmüştür. Anahtar kelimelerin “turizm”, “kamu” ve “istihdam” olarak kullanılması neticesinde ise sınırlı sayıda çalışmanın doğrudan kamusal alanda istihdam ile ilişkili olduğu (Pelit vd., 2016; Temizkan vd., 2019) gözlemlenmektedir. Benzer bir tarama “turizm” ve “örgütlenme” kelimelerinin beraber kullanılması ile tekrar edilmiş ve anahtar kelimelerin geçtiği az sayıda çalışmanın olduğu (Zurnacı, 2012; Genç vd., 2014) görülmüştür. Buna ek olarak, YÖK Ulusal Tez Merkezi (YÖKTEZ) veri tabanında “turizm”, “kamu” ve “istihdam” kelimelerinin kullanılması ile yapılan tarama sonucunda doğrudan kamusal alanda istihdamı konu edinen çok az sayıda çalışma olduğu (Sarı, 2007; Cankül, 2016; Ceviz, 2018) belirlenmiştir. Son olarak, “turizm” ve “örgütlenme” anahtar kelimeleri ile YÖKTEZ’de yapılan tarama sonucunda doğrudan kamusal alanda örgütlenmeye yönelik çalışmaların son derece kısıtlı olduğu (Bilgen, 2009; Taşcı, 2019) görülmüştür. Bütüncül bir bakış açısıyla turizmin kamusal alanda örgütlenmesi ve buna bağlı gelişen istihdam olanaklarını değerlendiren bir çalışmaya ise rastlanamamıştır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, ilgili literatür çerçevesinde Türkiye’de turizmde kamusal örgütlenme modeline ve kamu alanında istihdama yönelik sorunların iredelenerek, söz konusu sorunların tartışmaya açılması ve çözüme yönelik politika önerilerinin oluşturulmasıdır. Bununla birlikte Türkiye Cumhuriyeti’nin yüzüncü yılında mevcut duruma yönelik durum tespiti yapmak, gelecek yüzyılın politikalarının şekillenmesine katkı sağlama düşüncesini de

beraberinde getirmektedir. Bu kapsamda ilk olarak, Türk turizminin gelişimi ve kamusal alanda örgütlenme tartışmalı bir biçimde sunulmuştur.

Literatür taraması

Türk turizminin gelişimi ve turizmde kamusal alanda örgütlenme

Türkiye'ye turistik amaçlı ilk seyahatlerin 19.yüzyılda başladığı, ancak daha önceleri de ülke topraklarının seyyahların uğrak yerlerinden olduğu bilinmektedir. Binlerce yıldır pek çok uygarlığın yaşam merkezi olan Anadolu coğrafyası sağlık, spor ve dini amaçlarla ziyaret edilmiştir. Sanayi devrimi sonrasında modern anlamda ele alınabilecek turistik amaçlı ilk ziyaret, bir sergi açılışı münasebeti ile gerçekleşmiştir. 1800'lü yılların ortalarından itibaren hemen hemen her ülkede sergiler ve fuarlar düzenlenmesi popülerlik kazanmıştır. Bunlardan bir tanesi de İstanbul'da Sergi-i Umumi-i Osmani (Osmanlı Genel Sergisi) adı altında düzenlenmiştir. 1863 yılında düzenlenen sergi, aynı zamanda ülke içinde ilk organize turların düzenlenmesine de aracılık etmiştir (Akçura, 2012).

Yapımı 1860 yılında tamamlanan İstanbul-Paris demiryolunun 1870'li yıllarda artan popülerliği, aynı zamanda 1883 yılında Orient (Şark) Ekspresi seferlerinin başlaması İstanbul'u turistlerin uğrak yeri haline getirmiştir. Bu dönem aynı zamanda turistlerin ihtiyacına cevap verebilecek mahiyette modern turistik tesis anlayışı ile inşa edilen ilk konaklama işletmelerinin kurulmasına da sahne olmuştur. 1841 yılında "Hotel D'Angleterre", Beyoğlu İstiklal Caddesi ile Humbaracı yokuşunun birleştiği noktada inşa edilmiştir. Bu gelişmeyi takiben 1892 yılında "Grand Hotel de Londres" faaliyete geçmiştir. 1894 yılında "Tokatlıyan Hotel", 1895 yılında ise "Pera Palace Hotel" ve "Summer Palace" turistlere hizmet vermek amacıyla faaliyet göstermeye başlamıştır (Evcin, 2016: 636). İstanbul Beyoğlu, tüm bu gelişmeler neticesinde 1875-1900'lü yıllar arasında turistlerin konaklama ihtiyaçlarına cevap veren işletmelerin merkezi haline gelmiştir (Dikmen, 1994). Osmanlı döneminde yapılan otellere genellikle İngiliz isimlerinin verilmesi de tesadüfi bir olay değildir. Batılı İngilizlerin "İşviçre" ve "rivieraları" görmek için ilk turistik hareketleri başlatması dünyada görkemli turistik işletmelere İngiliz isimlerinin verilmesini bir eğilim haline getirmiştir (Iondrahotel.net, 01.03.2023). Osmanlı döneminde inşa edilen ilk otellerde de bu modanın takip edildiği görülmektedir.

Konaklama alanındaki gelişmelere paralel olarak Türkiye'de turizm ile ilgili ilk düzenlemeler Osmanlı Devleti zamanında yapılmaya başlanmıştır. 14 Şubat 1867 tarihli "Pasaport Odası Nizamnamesi, 29 Ekim 1890 tarihli "Seyyahine Tercümanlık Edenler Hakkında Tatbik Edilecek 190 Sayılı Nizamname, Mart 1895 tarihli "Dersaadet ve Bilad-ı Selase'de Bulunan Otel ve Misafirhaneler Hakkında Talimat" ve 15 Mart 1915 tarihli "Ecnebilerin Memalik-i Osmaniye'de Seyahat ve İkametlerine Dair Kanun" turizmde yasal çerçevede yapılandırılmış ilk düzenlemelere örnek teşkil etmektedir (Çetin, 2018). Her bir yasal düzenlemenin doğrudan turizm amaçlı olmadığı, bu düzenlemelerin özellikle yabancıların günümüz Türkiye Cumhuriyeti topraklarını ziyaretleri sırasında yaşanan sorunların en aza indirilmesi için yapılan yasal düzenlemeler olduğunu ifade etmek mümkündür. Osmanlı'nın son dönemlerinde turistik seyahatler artış göstermiş olsa da bu seyahatlerin düzenlenmesinin altında gizli bir amaç bulunmaktadır. Özellikle Batıların, Avrupa topraklarında yüzyıllar boyunca hüküm süren Türklere olan merakı, onlarda Türkleri daha yakından tanımaya karşı istek uyandırmıştır. 15. ve 16.yüzyılda güçlü ve yenilmez olarak tanınan Türklerin, 17.yüzyılda Viyana kapılarında aldıkları yenilgi, bu imajın zedelenmesine neden olsa da Avrupalıların Türklere karşı iyimser tutumları Aydınlanma Çağı'nda da devam etmiştir. Bu iyimser tutum, 19.yüzyılda ortaya çıkan Yunan sorunu ve siyasi belirsizlik nedeniyle ortadan kalkmıştır (Şahin, 2006).

Batıda hâkim olan olumsuz Türk imajını yok etmek ve olumlu bir kimlik kazanmak yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk icraatları arasında yer almıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün 28 Ekim 1923 tarihli Curtis Lafrance isimli ABD'li bir çocuğun mektubuna verdiği cevap, Türklerin olumsuz imajının farkında olduğunu göstermektedir. Curtis Lafrance'ın mektubuna "Amerika'nın zeki ve çalışkan çocuklarına yegâne tavsiyem, Türkler hakkında her işittiklerine gerçek gözüyle bakmayıp görüşlerini mutlaka ilmî ve esaslı incelemelere dayandırmaya bilhassa önem vermeleridir" şeklinde cevap vermesi Batıdaki olumsuz Türk imajını kırmaya yönelik atılan bireysel adımlardan bir tanesidir (Kocatürk, 1999: 345). Atılan adımlar bununla sınırlı kalmamıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün emri ile turizm ile ilgili ilk örgütlenme olan "Türk Seyyahin Cemiyeti", Cumhuriyet tarihinin ilk dönemlerinde hayata geçirilmiştir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Türk Seyyahin Cemiyeti'nin kurulması görevini Reşit Saffet Atabinen'e vermiştir. Bunun nedeni, Reşit Saffet

Atabinen'in, Levant Herald Gazetesi başyazarlığı, Bükreş büyükelçiliği, Londra Konferansı mali müşavirliği gibi çeşitli üst düzey görevlerde yer almış olması, son derece titiz ve disiplinli bir kişiliğe sahip olması; Türk tarihi ve kültürünü iyi bilmesi; batı devletlerini tanıyan ve batıda iyi ilişkileri olan, son derece iyi yabancı dil bilgisine haiz bir yapıya sahip olmasıdır. Atatürk, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin kalkınması adına gerçekleştireceği devrimlerin bir bütün olarak başarıya ulaşması için milli mücadele döneminde de yanında olan, Reşit Saffet Atabinen'i örgütün kurulması için yetkilendirmiştir (Güler, 2019). Reşit Saffet Atabinen 29 Eylül 1923'te eski Kudüs Mutasarrıfı Cevdet Bey (Özoğul), Meclis-i Kebir Maarif azasından Mehmed Ziya Bey gibi bir grup aydın ile birlikte merkezi İstanbul'da olmak üzere Türk Seyyahin Cemiyeti'ni kurmuş ve Cemiyet, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Turizm Bakanlığı gibi faaliyet göstermiştir (Şahin, 2018). Türk Seyyahin Cemiyeti'nin kuruluş düşüncesinin ve aşamalarının tarihine dikkat edildiğinde, henüz Türkiye'de cumhuriyetin ilan edilmediği göze çarpmaktadır. Bu durum Atatürk'ün iktisadi ve uluslararası niteliği olan alanlardaki öngörüsünü, hassasiyetini ve kuruluş çalışmalarındaki bütüncül bakışını ortaya koymaktadır. Başka bir ifade ile askeri alanda kazanılan zaferin üzerine iktisadi ve uluslararası alanlarda yapılan etkili girişimlerin bir örneğini de Türk Seyyahin Cemiyeti'nin kurulması oluşturmaktadır.

Türk Seyyahin Cemiyeti sonraki yıllarda "Türkiye Turing Kulübü" adını almıştır. 1930 yılından itibaren ise "Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu" adı altında faaliyetlerini sürdürmüştür (turing.org.tr, 20.06.2023). Türk Seyyahin Cemiyeti'nin faaliyete geçtiği ilk yıllarda Türkiye'nin ziyaretçi sayısı üç beş bin ile sınırlı olup, ziyaretçilerle iletişim halinde olan kişilerin tabi oldukları yaptırım olan bir düzenleme de mevcut değildi. Yine, turist rehberliği mesleğinin icrası Avrupa kökenli, siyasi bir takım hedefleri olan, turistlere ülke aleyhinde bilgiler vererek yıpratmaya çalışan "Levantenler" aracılığıyla yürütülmekteydi. Dolayısıyla, ekonomik ve sosyal anlamda oldukça zor zamanlarda faaliyet göstermeye başlayan Türkiye Turing Kulübü'nün öncelikleri diğer ülkelerdeki turizm faaliyetlerini öğrenip tatbik etmek üzerine kurgulanmıştı (Özdemir, 2013). Diğer ülkelerde benimsenen turizm modellerinin bu dönemde örnek olarak alınması son derece yerinde bir davranıştır. Nitekim Atabinen (1934) turizmin en büyük faydalarından bir tanesinin kıyaslama yapabilmeye imkân sağlaması olduğunu dile getirmekte ve benliğin kaybedilmeden diğer uluslarla kaynaşılması ve iletişim kurulmasının medeniyetin göstergeleri arasında olduğunu ifade etmektedir. Kulüp, ülke ile ilgili kötü propagandaların düzeltilmesi, Türkiye ve Türkler ile ilgili doğru bilgilerin verilmesi adına çalışmalar yürütmüş; Türkiye Cumhuriyeti'ne ait ilk afişlerin basılması, ilk karayolları haritaların çizdirilmesi, ilk tercümanlık sınavlarının yürütülmesi, ilk yabancı dil kurslarının açılması, ilk rehberlik sınavlarının yapılması, turizm üzerine ilk araştırma yazılarının kaleme alınması gibi birçok yenilikçi faaliyetlerin gerçekleşmesinde aktif rol almıştır (Altıntaş ve Şahin, 2007). Özetle, Türk Seyyahin Cemiyeti ile başlayan süreç, ülkenin doğru tanıtımının ve olumsuz imajın önüne geçilmesinin yanı sıra turizmin örgütlenmesine yönelik ilk çalışmaların yapıldığı bir süreci de ortaya koymaktadır.

Tarihsel süreçte turizmde ilk örgütlenme 1920 yılında Maarif Vekâleti içerisinde yer alan Hars Dairesi'nin faaliyete başlaması ile Kültür Bakanlığı'nın kurulması olarak kabul edilebilir (Dinçer, 2016). Turizmin kamusal alanda örgütlenmesi için yasal dayanağın 1934 yılında 2450 sayılı İktisat Vekâleti Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki Yasa ile hayata geçtiği görülmektedir. 2450 sayılı yasa gereği İktisat Vekâleti Dış Ticaret Dairesi'ne bağlı "Türk Ofis" turizm ile ilgili çalışmalar ve tanıtımdan sorumlu üst kuruluş olarak faaliyete başlamıştır (Doğmuş, 2010). Türk Ofis'in Neşriyat ve Propaganda Servisi'ne bağlı olan Turizm Masası, 1938 yılında ayrı bir şubeye dönüşmüş; 1939'da Turizm Bürosu, "Turizm Müdürlüğü", 1949 yılından itibaren ise "Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü" adı altında faaliyetlerine devam etmiştir (Evliyaoğlu, 1989). 1930'lu yıllar turizmin kamusal alanda ve farklı düzeylerde örgütlenme çalışmalarının hız kazandığı yıllar olarak değerlendirilebilir. Söz konusu çalışmaların dünyanın içinde bulunduğu büyük buhran sonrası ve II. Dünya Savaşı öncesindeki döneme denk geldiği dikkate alındığında, bu çalışmaların ne kadar önemli olduğunun göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

1940'lı yıllarda merkezi turizm örgütlenmesinin yanı sıra yerel idareler de turizm örgütlenmesine gitmiştir. İstanbul Belediyesi Turizm Şubesi, Bursa Belediyesi Turizm Şefliği, İzmir Fuar Kültür Park ve İzmir Belediyesi Turizm Müdürlüğü bunlara örnek olarak verilebilir. Bu dönemde düzenlenen İzmir Fuarı nedeniyle Devlet Demir Yolları 6 indirimli bilet satışına gitmiş ve ulaşımda yaşanan bu kolaylık iç turizm hareketlerinin de hız kazanmasında milat teşkil etmiştir (Köfteoğlu ve Karabulut, 1998). Yine

bu süreç II. Dünya Savaşı'nın etkilerinin fazlaca hissedildiği bir döneme denk geldiğinden o yıllarda dahi turizmin örgütlenmesine yönelik çalışmaların devam ettiğini göstermektedir.

1950 yılı, Türkiye'de turizm yatırımlarının teşvik edilmesi amacıyla Türkiye Emlak Kredi Bankası'nda 1 milyon TL'lik Turizm Kredisi Fonu oluşturulması ve ilk kez turizm müesseselerinin "Teşvik Kanunu" ile ele alınmaya başlanması açısından oldukça önemli bir dönemi işaret etmektedir (Barutçugil, 1984). 1950-1955 yılları arasındaki dönem, ülkede turizmin kalkındırılması amacıyla önemli adımların atıldığı bir aralığı simgelemektedir. 1953 yılında 6086 sayılı Turizm Endüstrisini Teşvik Kanunu'nun çıkarılması; 1955 yılında ise Ziraat Bankası başta olmak üzere diğer bankaların katılımlarıyla T.C. Turizm Bankası'nın kurulması turizmin etkilerinin fazlaca hissedildiğinin ve turizmde gelişim kaydedilmesi amacıyla atılması gereken adımların belirginleşmeye başladığının bir göstergesi olarak görülmektedir (Evliyaoğlu, 1989). 1923 yılında bir elin parmaklarını geçmeyecek sayıda seyahat acentasına sahip olan Türkiye'nin, 1950'li yıllara gelindiğinde sahip olduğu acenta sayısının yüzlere ulaştığı; yalnızca İstanbul'da faaliyet gösteren otel sayısının ise 164 olduğu görülmektedir (Kozak vd., 2013). Yine 1950'li yıllarda ülkeyi ziyaret eden turist sayısının artış göstermesi ile ülkedeki yatak kapasitesi de yedi kat artmıştır (Yaşa, 1980). Bu bağlamda 1950'li yıllara kadar olan dönem, özel sektör odaklı; 1950-1960'lı yıllar ise turistik üründen çok kamusal örgütlenmeye ağırlık verilen bir dönem olarak görülmektedir (Timur, 2014). Bu durum dünyadaki siyasal ve ekonomik gelişmelerin etkilerinden dolayı bu şekilde yürütülmüştür. 1960'lı yıllarla beraber küreselleşme hızı her alanda hissedildiği gibi turizmde de hissedilmiştir.

II. Dünya Savaşı'nın (1939-1945) etkilerinin yavaş yavaş azaldığı; savaş ekonomisinden kurtulup, ekonomik ve siyasi açıdan bir takım değişikliklerin yaşandığı 1960'lı yıllarda Türkiye, ekonomik açıdan plansız büyümenin hatalı bir yaklaşım olduğunun farkına varmış ve Devlet Planlama Teşkilatı'nı (DTP) kurmuştur (Soyak, 2013). Aslında bu durum hatalı yaklaşımdan ziyade genel görünüşün rekabeti getirdiği ve bu rekabette yer alabilmenin planlı bir biçimde organize olabilmeye bağlı olduğunun düşünülmesi şeklinde değerlendirilebilir. Turizm açısından, 1963 yılında planlı kalkınma dönemine geçilmesiyle sadece turizm konusunda faaliyet gösterecek "Turizm ve Tanıtma Bakanlığı" kurulmuş ve bu süreç, Türkiye'de turizm açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur (Gümüş, 2008). Böylece Türkiye'de turizmin örgütlenmesi ve yönetimi bakanlık düzeyinde gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Planlı döneme geçiş yapılması ile ülke ekonomisi açısından yatırım niteliğindeki turizm faaliyetlerin planlanmaya başlandığı; kalkınma amaçlı planların üç faklı biçimde üretildiği; perspektif planlarının uzun dönem planları, beş yıllık kalkınma planlarının ise orta vadeli planlar olduğu ve yıllık programlar ile desteklendiği görülmektedir (Kozak vd., 2013). 1982 yılına gelindiğinde ise, Kültür ve Turizm Bakanlıkları birbirine bağlanmış ve tek bir teşkilat yapısında faaliyet göstermeye başlamıştır. 1989 yılında bakanlıklar tekrar ayrılmış ve Turizm Bakanlığı tek bir bakanlık halinde faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Ancak, 16 Nisan 2003 tarihinde Kültür Bakanlığı ile Turizm Bakanlığı tekrar birleştirilmiş (Özdemir, 2013) ve 10 Temmuz 2018 yılında 1 No'lu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nde de aynı şekliyle korunarak günümüzde T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı olarak kültür ve turizm işleri için kamusal alanda en üst düzey kurum olarak görev yapmaktadır.

Bahsedildiği üzere, tarihsel süreç içerisinde turizm işlerinden sorumlu bakanlığın ismi ile ilgili çeşitli değişikliklerin yapılması, aynı zamanda kapsam ve faaliyet alanının da değişikliğe uğradığı anlamına gelmektedir. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, ülkenin turizm ile ilgili konularda tek karar mercii olarak görev yapmaktadır. Aynı zamanda yetki ve sorumluluğu altında olan çeşitli faaliyet alanları mevcuttur. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, faaliyet alanına giren tüm işleri merkez, taşra ve yurtdışı teşkilatları aracılığı ile gerçekleştirmektedir. Ülke genelinde 81 ilde konumlanan İl Kültür ve Turizm Müdürlükleri ile 43 ülkede 46 farklı şehirde yer alan yurtdışı Kültür ve Tanıtma Müşavirlikleri aracılığı ile ülke içinde ve dışındaki turizm faaliyetlerinin yürütülmesi, koordinasyonu ve denetiminden sorumludur (ktb.gov.tr, 06.10.2023).

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye'de kamu düzeyinde örgütlenmenin tek ve en büyük örneğidir. Ancak 1618 sayılı kanun gereğince kurulan Türkiye Seyahat Acentaları Birliği [TÜRSAB], 6326 sayılı kanun gereğince faaliyete geçen Turist Rehberleri Birliği [TUREB], ile 8/4356 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile kurulan Türk Tanıtma Vakfı'na [TÜTAV], yasal dayanakları olması ve/veya kamu kurumu tüzel kişiliğine haiz olmaları münasebeti ile çalışma kapsamına dâhil edilmiştir.

Kamu kurumu tüzel kişiliği niteliğine sahip TÜRSAB, 28 Eylül 1972 yılında yürürlüğe giren 1618 sayılı “Seyahat Acentaları ve Seyahat Acentaları Birliği Kanunu” uyarınca, ülkemizde turizm sektörünün gelişimini desteklemek amacıyla kurulan mesleki bir üst kuruluş olup, temsil ettiği meslek grubuna ait mesleki sorunları tanımlayıp çözüm önerileri geliştirmek; Türkiye tanıtımında aktif rol almak; kamuoyunu faaliyet alanı ile ilgili bilgilendirmek gibi alt amaçlar etrafında örgütlenmiş bir meslek birliğidir. Ülke genelinde faaliyet göstermek isteyen seyahat acentalarının, TÜRSAB üyesi olması ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı’ndan işletme belgesi alması zorunludur. 36 farklı yerde kurulan bölge temsil kurulları mevcuttur (tursab.org.tr, 06.10.2023). Ayrıca birliğin, “TÜRSAB Lisesi” ve “TÜRSAB Akademi” eğitim ve öğretim hizmeti veren kuruluşları ile TÜRSAB SBM adlı sınav ve belgelendirme merkezi bulunmaktadır (tursab.org.tr, 06.10.2023a). TÜRSAB, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı yetkisi dâhilinde tüm üye acentaları denetleme yetkisine sahiptir.

TUREB, 22.06.2012 tarihli 28331 sayılı Resmi Gazete’de yer alan 6326 sayılı “Turist Rehberliği Meslek Kanunu” çerçevesinde toplam 13 rehber odasının bağlı bulunduğu, kayıtlı toplam 13090 turist rehberinin tabi olduğu meslek üst kuruluşu olup; yasa çıkmadan önce T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde düzenlenen sertifika programları, uygulama gezileri, rehberlik uygulama gezileri sonrasında yapılan sınavlardan sorumlu bir kamu organı olarak görev yapmaktadır (tureb.org.tr, 06.10.2023). 23 Şubat 2013 tarihli 28568 sayılı Turist Rehberliği Meslek Yönetmeliği 4. madde kapsamında TUREB, TURSAB ile birlikte Bakanlığın nezaretinde ülkesel veya bölgesel sertifika programları düzenleyerek sektörün ihtiyaç duyduğu rehberlerin yetiştirilmesinden turist rehberlerinin alan uzmanlaşması ile ilgili eğitimlerin yürütülmesinden, yine Bakanlığın gözetiminde rehberlerin hak kayıplarına neden olabilecek usulsüzlüklerin önüne geçilmesi adına aralıklarla tekrarlanan denetimlerden sorumlu (tureb.org.tr, 06.10.2023a).

TÜRSAB VE TÜREB’ten farklı olarak belirli bir meslek grubunun merkezi üst kuruluşu olmayan sivil toplum kuruluşu (STK) nitelikli TÛTAV, 1982 tarih, 8/4356 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile kurulmuştur. TÛTAV, her ne kadar belirli bir iş kolunun kamusal düzlemde örgütlenmesine yönelik bir model oluşturmaya da ülkenin tanıtımı için yasa yapımcılar tarafından kurulmuş bir vakıftır. Vakfın kuruluş amaçları arasında, “milli hedef ve menfaatler doğrultusunda tarihi, arkeolojik, turistik, ticari ve sinai bilimsel sahalarda çalışma yapmak” Türkiye’nin uluslararası tanıtımını yapmak, ülke imajına katkı sağlayacak faaliyetlerde bulunmak ve bu faaliyetleri desteklemek yer almaktadır. TÛTAV’ın faaliyet alanları incelendiğinde; “kültür ve sanat, konferans ve seminerler, el sanatları, özgün Türk müziği, danslar, defileler ve Türk mutfağı” başlıkları altında 5 kıtada, 37 ülkede, 1,5 milyon kilometrelik bir alanda 850 aşkın faaliyet gerçekleştirdikleri görülmektedir (tutav.org.tr, 07.10.2023). Vakfın hali hazırda aktif bir şekilde faaliyetlerini sürdürdüğü görülmektedir. Bununla birlikte 15.07.2019 tarihli ve 30832 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 7183 sayılı Türkiye Turizm Tanıtım ve Geliştirme Ajansı Hakkında Kanun’a dayalı olarak Türkiye Turizm Tanıtım ve Geliştirme Ajansı (TGA) kurulmuştur. TGA, turizmde tanıtım ve pazarlama konusunda strateji geliştirme, sektörün ihtiyaçlarını belirleme, turizm potansiyelini harekete geçirme, hizmet kalitesini artırma ve turizmin ülke ekonomisindeki katkısını arttırmaya yönelik faaliyetleri gerçekleştirmek için yetkilendirilmiştir. Henüz yeni sayılabilecek TGA’nın faaliyet alanları dikkate alındığında, Türk turizminin örgütlenmesinde etkin bir rol üstleneceği değerlendirilmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan itibaren turizmde etkili işler başarıldığı göze çarpmaktadır. Her bir birikim ve dünyadaki genel görünüm, 1960’lı yıllardan itibaren turizmin bakanlık düzeyinde örgütlenmesini beraberinde getirmiştir. Günümüzde T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, turizmin en üst kurumudur. Yine Cumhuriyetin ilk yıllarında olduğu gibi kamu yararına kurulan dernek ve vakıflar turizmin yönetiminde belirli roller üstlenmiştir. Bu kadar büyük bir yapının hem kültür işleriyle beraber süreci yönetmesi hem de çok farklı değişkeni olan turizm olayını organize etmesi birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir.

Turizmin kamu düzeyinde örgütlenmesine ve istihdama yönelik sorunlar

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye’de resmi platformda oluşturulan en büyük örgütlenmedir. Genel itibari ile gelişmekte olan ülkelerde turizm planlamasında ve yönetiminde merkezileşme eğilimi söz konusudur. Bu doğrultuda turizm ile ilgili kararlar hükümet aracılığı ile gerçekleştirilmektedir. Bu anlayış, genellikle yönetsel birtakım avantajlar sağlarken, aynı zamanda bazı noktalarda sorunların ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. Gelişmiş ülkeler açısından değerlendirildiği takdirde, turizm

yönetimde merkezileşme eğiliminden ziyade çoğulculuk ön plana çıkmaktadır (Yasarata vd., 2010). Bu bağlamda Türkiye’de de turizm yönetimi ile ilgili merkezîyetçi bir anlayışın benimsendiği gözlemlenmektedir. Ancak bu durumun, bir diğer ifade ile turizmde örgütlenme boşluğunun gizli kriz yarattığı ifade edilmektedir (Cengiz, 2010). Söz konusu sorunun, 2000’li yılların başında T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından da tespit edilen sorunlar içerisinde yer aldığı görülmektedir. Ancak 2007 yılında Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Eylem Planı (2007-2013) kapsamında ele alınan bu sorunun, daha önce DTP tarafından yapılan kalkınma planlarında detaylı bir biçimde ele alınmadığı görülmüştür. DPT, 1963-2018 yılları arasında 10 adet beş yıllık kalkınma planı ve 1978, 1984 ve 1995 yıllarında geçiş programlarını hazırlayan resmi kurumdur (Timur, 2014). 2019-2023 arası dönemi kapsayan on birinci kalkınma planı ise, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından hazırlanarak Temmuz 2020 tarihinde yayınlanmıştır. Hazırlanan tüm kalkınma planları örgütlenme açısından ele alınacak olursa dört planda konuya dair bilgiler yer almaktadır. Örgütlenmeye yönelik planlamalara birinci, ikinci, sekizinci ve on birinci beş yıllık kalkınma planları kapsamında yer verildiği gözlemlenmektedir. Bu planlarda yer alan örgütlenmeye yönelik konuları incelemekte fayda görülmektedir.

1963-2023 arasındaki dönemi kapsayan tüm kalkınma planları incelendiği takdirde, birinci beş yıllık kalkınma planında (1963-1967) örgütlenmeye yönelik bir model önerisinin olduğu, ancak sözü edilen modelin bölgesel olarak kurulan kalkınma ajanslarının kurulmasına yönelik geliştirildiği görülmektedir. İkinci kalkınma planında (1968-1972) ise turizmde örgütlenmeye yönelik birtakım adımların atılması gerekliliği ele alınmıştır. Planın, “politika tedbirleri” başlıklı bölümünde devletin sahip olduğu tüm turistik işletmelerin yönetimi ve koordinasyonunu tek elden sağlayabilmek adına “Turizm İşletmeleri Kurumu’nun kurulması veya bu işletmelerdeki işleyişin mevcut kamusal örgütlerden bir tanesi tarafından yürütülmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca, “Turizm Eğitimi ve Öğretimi Milli Merkezi” kurularak, kamu kuruluşlarınca yürütülen turizm eğitimi ve öğretimi faaliyetlerinde koordinasyon sağlamak amaçlanmıştır. İkinci beş yıllık kalkınma planında bahsi geçen kurum ve kuruluşların kurulması, turizmin kamusal alanda örgütlenmesine yönelik öneriler kapsamında değerlendirilmektedir. Dördüncü beş yıllık kalkınma planında örgütlenmeye yönelik adımlardan ziyade turizm ile ilgili kamusal örgütler arasında işbirliğinin sağlanması konu edilmiştir. Bu bağlamda, T.C. Turizm Bankası AŞ., Türk Hava Yolları, Devlet Hava Meydanları ve Limanlar Genel Müdürlüğü arasında turizmin işleyişine yönelik işbirliğinin tahsis edilmesi plan dâhilinde değerlendirilmiştir. Sekizinci beş yıllık kalkınma planında (2001-2005) turizm tanıtımına yönelik atılacak adımların konu edildiği, bu doğrultuda ilgili kurum, kuruluş, vakıf, dernek ve meslek odasının katılımı ile bir kurulun örgütlenmesi gündeme alınmıştır (sbb.gov.tr, 06.08.2023).

Polat (2016) tarafından gerçekleştirilen “Türkiye’de ulusal turizm örgütlerinin yapısal analizi ve turizm pazarlamasına katkılarına yönelik bir araştırma çalışması” başlıklı çalışmada, DPT tarafından yapılan beş yıllık kalkınma planları incelenmiştir. Yapılan çalışmada, araştırmacı, turizme bağımsız bir bölüm ya da başlık altında yer verildiğini; 1963-1983 yılları arasında yapılan planlarda turizme 27 sayfa ayrılırken, 1998-2005 yılları arasında yer alan dört planda 11 sayfa, 2007-2018 yılları arasında yapılan 2 planda ise yalnızca 4 sayfalık bir yer ayrıldığını tespit etmiştir. Elbette, konu ile ilgili yalnızca ayrılan sayfa sayısından yola çıkarak bir çıkarım yapmak söz konusu olamaz. Ancak, turistik ürün çeşitliliğinin arttığı, yıllık turist sayısı ile doğru orantılı olarak turizm gelirinin artış gösterdiği, turizm işletmelerinin sayısının artması ile işletmelerin işleyişinin koordinasyonun ve kontrolünün zorlaştığı, turizmde istihdam edilen işgören sayısının artış göstermesi ile çalışanların kayıt altına alınması, iş güvencesi ve çalışan ile işveren arasındaki ilişkileri düzenleme ile ilgili problemlerin baş gösterdiği, turizm eğitimi veren kurum ve kuruluşlar ile turizm eğitimi alan öğrencilerin artış göstermesi neticesinde eğitim ve öğretimi de kapsayan sorunların ortaya çıktığı bir süreçte, konulara dair planlamaların daha detaylı bir biçimde ele alınmasının bir gereklilik olduğu kanısından hareketle, ilgili bölümlerde yer alan bilgilerin bahsi geçen sorunlara yönelik planlamayı tam anlamıyla karşılamadığı ifade edilebilir.

Diğer planlardan farklı olarak DPT’nin 2011 yılında kapatılması ve uhdesinde yer alan işlerin ilerleyen yıllarda T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı’na devredilmesi ile hazırlanan on birinci kalkınma planında “Turizm” başlıklı bölümün politika ve tedbirler alt bölümünde “Türkiye Turizm Tanıtım ve Geliştirme Ajansı”nın kurulmasına yer verildiği görülmektedir. 11/7/2019 tarihli ve 7183 sayılı Türkiye Turizm Tanıtım ve Geliştirme Ajansı Hakkında Kanun ile Türkiye Turizm Tanıtım ve Geliştirme Ajansı’nın kurulduğu görülmektedir. Yine, “Turizm sektörüne ilişkin dağıtık haldeki

mevzuat günümüzün ihtiyaçlarına göre gözden geçirilmek suretiyle sektörü ilgilendiren tüm hususlara ilişkin Turizm Temel Yasası çıkarılacak; turizm hizmetlerinin çeşitlendirilmesi, yatırımların desteklenmesi, turizm işletmeciliğinin teşvik edilmesi ve sektör üzerindeki maliyetlerin azaltılması sağlanacaktır” cümlesi de on birinci kalkınma planı kapsamında yer alan dikkat çekici hususlardan bir tanesidir (sbb.gov.tr, 06.08.2023a).

2018 yılında T.C. Kalkınma Bakanlığı tarafından yayınlanan Turizm Özel İhtisas Komisyonu Raporu’nda da örgütlenmeye dair dikkate değer bilgilerin yer aldığı görülmektedir. “Kurumsal Yapılanmadan Kaynaklı Sorunlar” başlığı altında Türkiye’de turizm ile ilgili kurum ve kuruluşlar arasında yeterli koordinasyonun sağlanmadığı, Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Eylem Planı’nda bahsi geçen çatı örgütün kurulmadığı; destinasyon yönetimi bazında kurgulanması planlanan örgütlenmenin hayata geçirilemediği; sektörü düzenleyen ve sorumlu turizmi teşvik eden Türkiye turizmine has etik ilkelerin olmayışı ve buna bağlı olarak faaliyet gösteren etik komisyonu eksikliği gibi sorunlar komisyon raporunda açık bir biçimde ifade edilmiştir (dika.org.tr, 07.10.2023).

Turizmde kamusal alanda örgütlenmeye yönelik bir model önerisine, Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Eylem Planı’nda da yer verildiği görülmektedir. Planda sözü edilen turizm konseylerinin kurulması ifadesi ile kastedilen, turizmde ulusal, bölgesel, il ve noktasal düzeyde turizm sektörü ile ilgili kamu, özel sektör kuruluşları ve STK’ların karar verme süreçlerine katılımlarını sağlayacak konseyler oluşturulması ve bu konseyler aracılığı ile kurumsal bir örgütlenme şeması çerçevesinde hareket edilmesidir (ktb.gov.tr, 28.08.2023). Turizm konseyleri aracılığı ile şekillenen bir örgütlenmede, kalkınmanın noktasaldan ziyade bölgesel olabileceği; kamu ve sivil turizm örgütleri ile bakanlığın etkileşiminin daha kolay olabileceği öngörülmektedir. Benzer olarak “3. Turizm Şurası (2018) Eylem Planı” metninde de örgütlenme ile ilgili yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulduğu açıktır. Eylem planında 2634 sayılı Turizm Teşvik Kanunu’nda düzenlemeler yapılması, 1618 sayılı Seyahat Acentaları ve Seyahat Acentaları Birliği Kanunu’nda ve 6326 sayılı Turist Rehberliği Meslek Kanunu’nda düzenlemeler yapılması, Kültür ve Turizm Bakanlığına Bağlı AR-GE birimlerinin güçlendirilmesi, Dijital Turizm ve İnovasyon Çalışma Grubunun kurulması, Türk Mutfak Kültürü Çalışma Grubunun kurulması, Turizm Danışma Bürolarının standartlarının ve çalışma koşullarının yeniden belirlenmesi, Bakanlığın yurtdışı teşkilatının güçlendirilmesi (ktb.gov.tr, 28.08.2023) gibi maddeler örgütlenme konusunda yaşanan sorunların fark edildiği ve eylem planına dâhil edildiği anlamına gelmektedir. Eylem planı çerçevesinde yasa ve yönetmeliklerin gözden geçirilmesi ile ilgili alınan kararlar doğrultusunda 1.06.2019 tarihinde 7175 numaralı 2634 sayılı Turizm Teşvik Kanunu’nda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun yürürlüğe girmiştir. Bahse konu olan kanunun içeriği incelendiğinde, yapılan değişikliklerin iyileştirme kapsamında değerlendirilebileceği düşünülmektedir. Aynı zamanda tavsiye niteliğinde olan bölgesel, yerel ve noktasal bazda konseyler aracılığı ile yeni bir örgütlenme modelinin benimsenmesine yönelik henüz çok yeni sayılabilecek birtakım adımların atıldığı görülmektedir. Kapadokya Alan Başkanlığı, Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığı ve Uludağ Alan Başkanlığı adı altında kurulmuş teşkilatların gelecek dönemde özgün destinasyon yönetimi modeline öncülük etmesi hedeflenmektedir (kapadokyaalanikt.gov.tr, 07.10.2023). Yine TGA’nın faaliyet alanları kapsamında gerçekleştirdiği/gerçekleştireceği bölgesel planlama faaliyetleri bölgesel ve noktasal planlamaya katkı yapabilecektir.

Türkiye’deki mevcut örgütlenme modeli ve örgütlenmeye yönelik beklentiler üzerinde değerlendirme yaparken, dünya genelinde turizm yönetimi ile ilgili benimsenen bir diğer örgütlenme modeli olan destinasyon yönetiminden sorumlu “ulusal turizm örgütlerinin” oluşturulduğu model üzerinde durmak da faydalı olacaktır. Ulusal turizm örgütlerinin sorumluluğu altındaki destinasyonda, örgütler turizmi geliştirme veya kısıtlama potansiyeline sahiptir. Ülkelerin turizm endüstrilerini canlandıran ve koordine eden ulusal turizm örgütleri bir katalizör görevi görmektedir. Avustralya, turizm otoriteleri ile ulusal turizm örgütlerini keskin bir biçimde birbirinden ayırmaktadır. Turizm otoriteleri, hükümetin turizm ile ilgili portföyünden sorumlu olan kişiler olarak tanımlanırken; ulusal turizm örgütleri, iç turizmin tanıtımı ve geliştirilmesinden sorumlu olan resmi, yarı resmi veya özel sektöre ait kuruluşlardır (Zahra ve Ryan, 2005). Dünya Turizm Örgütü (1999) ulusal turizm örgütlerini devlet tarafından ülke içindeki turizm hareketini teşvik etmek amacıyla kurulan veya tanınan özerk kamu, yarı-kamu veya özel statülü kuruluşlar olarak tanımlamaktadır. Borzyszkowski (2015) ulusal turizm yönetimi ile ulusal turizm örgütleri arasındaki farka dikkat çekmekte ve ulusal turizm yönetiminin hükümete bağlı ülkenin genel

ekonomik stratejisi çerçevesinde turizm politikasını oluşturmaktan sorumlu resmi bir kurum olduğunu ifade ederken, ulusal turizm örgütlerinin belirlenen politikanın işleyişini koordine eden hükümete bağlı ayrı bir kurum olduğunu belirtmektedir. Araştırmacı, aynı zamanda Batı Avrupa’da yer alan Hırvatistan, Çekya, Estonya, Macaristan, Karadağ, Letonya, Polonya, Sırbistan ve Slovakya’nın turizm yönetiminde ulusal turizm örgütleri ile kurulan bir örgütlenme modeli benimsediğini ifade etmektedir. Ulusal turizm örgütleri aracılığı ile örgütlenme modelinde bu kuruluşlar, turizm yönetimi, üretim, pazarlama ve finansman ile ilgili hususlarda ulusal turizm yönetiminin iş yükünü hafifletmektedir (Bhatia, 2006).

Turizmde sayıca azımsanmayacak ölçüde STK ve sendikal örgütün ve meslek birliğinin faaliyet göstermesi, ancak bu örgütlerin kendi aralarında hatta federasyonların kendi altında yer alan odalar ile işbirliği konusunda sorunlar yaşanması diğer bir örgütlenme sorunudur. Bu bağlamda turizm ile ilgili dernek, birlik, oda ve federasyonların birbirleri ile yakın ilişkiler kurması ve faaliyet alanlarına göre birbirlerini desteklemeleri örgütlenme ile ilgili sorunların çözümlenmesinde son derece etkili olacaktır. Eylül 2018’de TÜRSAB ve TUREB arasında kapsamlı işbirliği protokolü imzalanmış ve her iki kuruluşun daha sıkı işbirliği yürüterek turizmdeki başarı ivmesini yükseltmeye ve özellikle kayıt dışı turist rehberleri ve seyahat acentalarının sektöre verdikleri zararın önüne geçilmesine gayret göstereceklerini ifade etmişlerdir (tursab.org.tr, 23.03.2023b). Bu bağlamda her iki birliğin yasal alt yapısının da varlığı göz önünde bulundurularak kamu otoritelerinin turizm ile ilgili yasaların oluşturulması sırasında da söz sahibi olabilecekleri tahmin edilmektedir. Turizm birliklerinin işbirlikleri, kamusal örgütlenme ve istihdam ile ilgili sorunların aşılmasında son derece önem arz etmektedir.

Genel yönetim anlayışı açısından bakıldığında, örgütlenmenin bir sonucu olan istihdamı değerlendirmek ve örgütlenme ile ilişkilendirmek gözden kaçırılmaması gereken bir husustur. Ayrıca turizmde istihdam edilenlerin niteliklerinin neler olacağı/olması gerektiği konusunda da turizm eğitiminin örgütleniş biçimini değerlendirmek sağlıklı olacaktır. Öncelikle turizm eğitimi, ardından kamuya ait turizm işletmelerindeki ve kamusal turizm örgütlerindeki istihdama yönelik sorunlara yer vermek faydalı olacaktır.

Türkiye’de örgün turizm eğitimi, yasal olarak 1960’lı yılların başlarına kadar uzanmaktadır. Bununla birlikte Reşit Saffet Atabinen’in Türkiye Turing Kurumu bünyesinde gerçekleştirdiği eğitim faaliyetlerini de göz ardı etmemek gerekir. İkinci Dünya Savaşı sürecinin ardından turizme yapılan yatırımlar ve yeni örgütlenme biçimlerinin yanı sıra, turizm eğitimi gerekliliği de belirginleşmiştir. 1953 yılında ilk kez turistik garson kursları düzenlenmeye başlanmıştır ve 1960’lı yıllarda örgün turizm eğitimi devreye girmiştir (Uzun, 2009). 1981 yılında kurulan Turizm Eğitim Merkezleri, turizm alanında personel yetiştirme, hizmet içi eğitim, profesyonel turist rehberliği ve enformasyon memurluğu gibi birçok eğitimin yürütülmesinden sorumlu olmuştur. Aradan geçen 60 yıllık süre zarfında turizm eğitimi, kurslardan ön lisans, lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde akademik eğitim düzeyine ulaşmıştır. Turizm eğitiminin başlıca hedefleri arasında turizm endüstrisine kalifiye eleman sağlamak; turizm eğitiminin kalitesini arttıracak nitelikli turizm eğitimcileri yetiştirmek ve alana dair araştırmalar yürüten kamu kurum ve kuruluşlarına uzman yetiştirmek yer almaktadır (Üzümcü ve Bayraktar, 2004). Günümüzde, ortaöğretim düzeyinde verilen turizm eğitiminin amacı, turizm sektörünün işgören ihtiyacına cevap vermektir. Yükseköğretim kurumlarında farklı seviyelerde verilen turizm eğitiminin ise, ön lisans düzeyinde, öğrencilerin bilgi ve tecrübeyi bir araya getirerek sektörün ara eleman ihtiyacını karşılamak; lisans düzeyinde verilen eğitimin sektörde başlangıç düzeyinde yer alacak yöneticileri yetiştirmek; yüksek lisans düzeyinde verilen turizm eğitimi ile ise turizm endüstrisinde orta ve üst düzey yönetici, araştırmacı ve danışman yetiştirmektir. Doktora düzeyinde verilen turizm eğitiminin nihai hedefi ise, akademik açıdan problem çözme, öğretim ve iletişim yeteneğini geliştirerek en üst düzeyde bilgi ile donatılan öğrencinin başta yükseköğretim kurumlarındaki araştırmacı ihtiyacını karşılamaktır (Pelit ve Güçer, 2006; Akoğlan Kozak, 2009). Bahsi geçen bu amaçlar doğrultusunda, kamusal alanda turizm ile ilgili işlerde turizm eğitimi alan nitelikli bireylerin istihdam edilmesi gereklidir. Ancak, turizm eğitimi alan nitelikli kişilerin kamusal alanda istihdamı ile ilgili birtakım sorunların mevcut olduğu görülmektedir.

Erdem, vd. (2014)’in “İl Kültür ve Turizm Müdürlüklerinde Çalışan İşgörenlerin Profilleri: Balıkesir ve Çanakkale İllerinde Pilot Bir Araştırma” başlıklı çalışmalarında Balıkesir ve Çanakkale pilot iller olarak seçilmiş ve 37 kişilik bir örneklem grubundan hareket edilmiştir. Çalışmada işgörenlerin büyük bir çoğunluğunun turizm ile ilgili sektör deneyimlerinin olmadığı, aynı zamanda hiçbirinin turizm eğitimi

almadıkları belirlenmiştir. Hâlbuki turizm ile ilgili akılcı yatırımların yapılması, sektör ile kamu otoritelerinin işbirliğinin sağlanması turizmi doğru değerlendirebilen ve bu konuda eğitim sahibi nitelikli kişiler aracılığı ile sağlanması mümkün bir ortaklıktır. Konu ile ilgili 4848 numaralı Kültür ve Turizm Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun'un 09/07/2018 tarih ve 30473 sayılı 3.Mükerrer Resmi Gazetede yayımlanan 703 numaralı Anayasada Yapılan Değişikliklere Uyum Sağlanması Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin 21'nci maddesi incelenmiştir. Söz konusu mevzuatın 32. Maddesi'nde mezuniyet alanı olarak "Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın faaliyet alanına giren konularda en az dört yıllık eğitim veren fakülte veya yüksekokullar" ibaresi; Kültür ve Turizm Uzmanlığı Yönetmeliği'nde ise mezuniyet alanları olarak "hukuk, siyasal bilgiler, iktisadî ve idarî bilimler, iktisat, işletme fakülteleri" yer almaktaydı. 4848 sayılı kanunda yer alan ifade, turizm mezunu olup olmama konusunda tam bir netlik taşımamakla birlikte, Kültür ve Turizm Uzmanlığı Yönetmeliği'nde mezuniyet alanlarına turizm konusunda lisans veya ön lisans eğitimi verilen yükseköğretim kurumları ifadesi dâhil edilmemişti. Bu durum, lisans veya ön lisans düzeyinde turizm eğitimi alan mezunları kendi uzmanlık alanları ile ilgili bir kurumda çalışmalarını önünde engel teşkil etmekteydi. Ancak 4848 numaralı kanunun kaldırılması ile ilgili Kültür ve Turizm Bakanlığı resmi teşkilat yapısının yeniden şekillendirildiği ve Cumhurbaşkanlığı 10 Temmuz 2018 tarihli 1 No'lu Kararname ile Kültür ve Turizm Bakanlığının teşkilat şemasının belirlendiği ve Madde 300 ile "Bakanlıkta, 14/7/1965 tarihli ve 657 sayılı Kanunun ek 41 inci maddesi göre Kültür ve Turizm Uzmanı ile Kültür ve Turizm Uzman Yardımcısı istihdam edilebilir" ifadesi (mevzuat.gov.tr, 28.08.2023) dışında yeni bir düzenlemeye dair bilgiye rastlanamamıştır. Benzer olarak, 26.10.2019 tarih 30930 sayılı Türkiye Turizm, Tanıtım ve Geliştirme Ajansının Teşkilatı ve Çalışma Esasları Hakkında Yönetmelik incelendiğinde beşinci bölüm personel istihdamı başlığı altında yer alan "Ajansta, 22/5/2003 tarihli ve 4857 sayılı İş Kanunu'na tabi personel istihdam edilir. Kamu kurum ve kuruluşlarına personel alınmasına ve geçici personel görevlendirilmesine dair mevzuat hükümleri Ajans tarafından istihdam edilecek personel hakkında uygulanmaz" şeklindeki düzenleme dışında istihdam edilecek personelin eğitim ve öğretim durumuna ilişkin herhangi bir ibareye rastlanamamıştır. Özetle, turizm eğitimi alanların kamusal turizm örgütlerinde istihdam edilmelerine, başka bir ifade ile diğer alan mezunlarından farklılıklarının istihdama yansıtılmasına yönelik açıkça ifade edilmiş bir zorunluluk bulunmamaktadır.

Kamusal turizm örgütlerinin yanı sıra, devletin kamu kurum ve kuruluşlarına ait konukevleri, polisevleri, misafirhaneler, öğretnemevleri ve orduvevlerinde turizm eğitimi alıp alınmadığı sorgulanmaksızın personel istihdam edilmektedir. Ayrıca söz konusu kurumların yöneticilerinin istihdamında da turizm eğitimi alma şartı yoktur. Ekonomik kaygı temelli, alt gelir grubuna ait özellikle işçi ve memurların konaklama ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yapılandırılmış söz konusu kamu evlerinin personel ihtiyacı karşılanırken, turizm eğitimi alıp alınmadığı göz önünde bulundurulmaksızın işe alım ve yerleştirme yapılması turizm eğitilmiş kişilerin kamuda istihdamının önündeki en büyük engellerden bir tanesidir. Erbaş ve diğerleri (2016), turizm sektöründe diplomasız personel çalıştırmanın turizme ciddi zarar verdiğini belirterek, turizm personeli meslek yarasını çıkararak mevcut personelin kayıt altına alınması ve bundan sonra sadece diplomalı olanların sektörde istihdam edilmesini gerektiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda önceliğin kamu kurum ve kuruluşlarında istihdamın sağlanması ve sonrasında özel sektörde gerekli yasal düzenlemeler ile eğitilmiş uzman kişilerin sektörde istihdamının cazip hale getirilmesi gerekmektedir. Kamu kurum ve kuruluşlarında özellikle devlet memuriyetine atanma biçimde gerçekleştirilecek olası bir istihdam modelinin benimsenmesi kamuya ait konukevlerinde hizmet kalitesinin artması anlamı da taşımaktadır. Aynı zamanda bu durum turizm eğitimi alan kişilerin devlet memuriyetine geçme ve geçtikleri kurumlarda aldıkları eğitim çerçevesinde istihdam edilmelerini sağlayarak turizm fakültelerinin cazibesini arttıracaktır. Bu durum, kamu nazarında başlayarak mutlak surette özel sektöre yansımaları olabilecek bir eylem planı olarak görülebilir.

Sonuç ve öneriler

Bir ülkede turizm faaliyetlerinin çeşitlilik göstermesi, turizmin çok sayıda iş kolu ile doğrudan ve dolaylı ilişki halinde olması, ülkelerin siyasi ve ekonomik olarak içinde bulunduğu durumdan fazlasıyla etkilenen bir yapıda olması nedeniyle turizmin planlama ve yönetişimi ile ilgili muhtemel problemlerin hızlı bir biçimde çok sayıda iş kolunu ve istihdamı etkileyeceği düşünülmektedir. (Batman vd., 2018). Nitekim 2020 yılının Aralık ayı itibari ile dünya çapında yıkıcı sonuçları olan, bütün dünya

vatandaşlarını tehdit eden Covid 19 (koronavirüs) salgını nedeniyle ülkeler arası seyahatler kısıtlanmış veya yasaklanmış; insanların toplu bir biçimde bir arada bulunmasını gerektiren her türlü aktivite ve işletme geçici süreliğine durdurulmuş veya bu tür etkinliklere belirli bir süreliğine kısıtlama getirilmiştir. Dolayısıyla her türlü turizm aktivitesi yasaklanmış ve endüstriyi oluşturan hemen hemen her işletmenin ticari faaliyetleri durdurulmuştur. Bu durum, ülkemizde milyonlarca turizm çalışanını da derinden etkilemiştir. Yaşanan bu süreç, turizm endüstrisinin kırılma noktasını ortaya koymakta ve doğası gereği turizmin muhtemel tehditler kapsamında çok daha dikkatli bir biçimde yönetimini gerektirmektedir. Milyarlarca çalışan ile dünya çapındaki en büyük endüstrilerden bir tanesi olan turizmde özellikle ulusal düzeyde bir takım düzenlemelerin yapılması ve değişime adapte olunması gerekliliği gün geçtikçe belirginleşmektedir. Günü kurtarmak yerine turizmin sürdürülebilirliğine yoğunlaşmak, ileride meydana gelebilecek muhtemel tehditlerin önüne geçmek öncelikli hedefler arasında yer almalıdır. Bu bağlamda özellikle turizm yönetiminde de birtakım değişikliklerin yapılması gerekliliği ön plana çıkmaktadır.

Turizmde örgütlenme modelinin merkezi bir anlayıştan ziyade çoğulcu bir yaklaşım üzerine tekrar yapılandırılmasının, bir diğer ifade ile turizm konseylerinin bir an önce faaliyete geçirilmesinin önemi belirginleşmektedir. Gerek alan başkanlıkları gerekse TGA'nın bölgesel faaliyetleri bu konuda belirli adımların atıldığının işaretlerini vermektedir. Yerel ve bölgesel düzeyde oluşturulacak turizm konseyleri, yörenin veya bölgenin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak yalnızca o yöreyi veya bölgeyi hedef alan birtakım düzenlemelerin yapılmasında etkin rol üstlenecektir. Bu doğrultuda dünyanın birçok ülkesinde benimsenen turizmde örgütlenme modellerinin (destinasyon yönetimi örgütleri gibi) incelenmesi ve bu eksende oluşturulacak konseyler aracılığıyla turizm yönetiminde yeniliğe çabuk adapte olabilen ve alınan kararların hızlı bir biçimde uygulanmasına olanak sağlayan bir yapılanmaya ihtiyaç olduğu açıktır. Bu doğrultuda alınan kararların ve belirlenen hedeflerin hızlı bir biçimde hayata geçirilmesi gereklidir.

Türkiye'de turizmin kamusal alanda örgütlenmesi merkezi bir anlayış çerçevesinde şekillendirilmiştir. Geçirdiği dönemler ve isim değişiklikleri, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın yetki ve sorumluluğu altında olan işlerin de değişiklik göstermesine zemin hazırlamıştır. Turizm sektörünün büyümesi ve artan sorumluluk neticesinde sektörde işleyişin farklılaşması da yönetimi zorlaştırmıştır. Ancak her ne kadar turizm çeşitliliğinin artmasına bağlantılı olarak ihtiyaca yönelik işlerde de farklılaşma söz konusu olsa da bu işlerin merkezi yönetim anlayışı ile yönetilmesi ile ilgili değişikliğe gidilmemiş; tüm yetki ve sorumluluk T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın bünyesinde toplanmıştır. Bu durum, bir bakımdan ülke turizmi açısından fayda sağlasa da birtakım sorunların da ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Son otuz yılda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ulusal politikalarında merkezi hükümetin yönetici rolünün politik ekonomide meydana gelen değişimler neticesinde zayıfladığı; yönetim yerine koordine etme, düzenleme veya teşvik etme rolünün etkinleştiği görülmektedir (Jessop, 2002). Liberal piyasa ekonomisi ve devletlerin piyasa belirleyici rollerinin azalması aynı zamanda yönetim tartışmalarının da başlamasına sebebiyet vermiştir (Jessop, 2015). Bu bağlamda turizmde yönetimin yalnızca planlarda ve temenilerde kalmaması, uygulamaya geçilmesi ve turizmin her bir boyutunda yaşanan/yaşanacak sorunlarda özel sektörün de elini taşın altına konması sağlanmalıdır. Yalnızca kararlara katılımla kalmayıp, önemli sorumluluklar yüklenmelidir.

Turizm mezunları ve çalışanlarının özellikle kamusal alanda istihdam edilmesi ile ilgili de mezuniyet derecesinin kamuya ait kurum ve kuruluşlara atama kriterleri arasında yer alması, özellikle devletin sahip olduğu misafirhane, konukevleri, öğretmenleri, orduveleleri, polis evleri gibi tesislerde mesleklerini icra edebilmelerini sağlayabilir. Yalnızca işgören düzeyinde değil, söz konusu tesislerin yönetim basamaklarında da mutlaka turizm eğitimi almış kişilerin yer alması sağlanmalıdır. Bu doğrultuda yasal bir düzenlemenin binlerce turizm ile ilgili alan mezununun istihdam edilebilmesi için bir çözüm olacağı öngörülmektedir. Aynı zamanda turizm eğitimi alan kişilerin T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı teşkilatı içerisinde ve/veya turizm ile ilgili yeni yönetim modellerinin benimsenmesi halinde konseyler altında istihdam edilecek personel seçiminde öncelikli olmasının sağlanması gerekmektedir. Akademik açıdan sektörün gereklilikleri doğrultusunda yetiştirilen öğrencilerin mezun olduktan sonra turizm sektöründe çalışmadıkları yapılan çalışmalar ile ortaya konulmuştur (Batman vd., 2000; Kuslivan ve Kuslivan, 2000; Duman vd., 2006; Pelit ve Öztürk, 2010; Baltacı vd., 2012). Literatürde

yer alan çalışmalardan yola çıkarak, turizm eğitimi alan öğrencilerin turizm alanında kariyer yapma konusunda hevesli olmadıkları; bunun nedeninin ise, mevsimsellik, yarı zamanlı çalışma gibi iş güvencesinden yoksun olma, çalışma ortamının stresli olması, yeterli olmayan sosyal güvence, düzenli olmayan çalışma saatleri, yapılan işin karşılığında alınan ücretin düşük olması, kariyer engelleri gibi çok çeşitli nedenleri kapsamaktadır (Pelit ve Öztürk, 2010). Dolayısıyla bu sorunların çözümlenmesi için atılacak en küçük adımın, domino etkisi yaratacağı; özellikle kamu örgütlenmesi içerisinde turizm eğitimi alan kişilere öncelik tanınması elzem görünmektedir.

Literatür taraması sırasında konu ile ilgili yapılan çalışmaların sayıca az olduğu görülmüştür. Bu bağlamda gelecekte yapılacak nicel ve nitel araştırmaların, kamusal alanda örgütlenme ve istihdam konusunu hedef alarak hazırlanması konunun ayrıntıları ile ortaya çıkarılmasında ve politika yapıcılara çözüm önerileri sunulması için önemli rol oynayacaktır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci yüz yılına girerken, turizmin örgütlenmesine ilişkin sorunların somut çözüm önerileri ile giderilmesine katkı sağlayabilmek turizmin bütün paydaşları için önemli faydalar getirecektir.

Kaynakça

- Akçura, G. (2012). *Türkiye turizminde 150. yıl*. Form Baskı Reklam.
- Akoğlan Kozak, M. (2009). Akademik turizm eğitimi üzerine bir durum analizi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (22), 1-20.
- Altıntaş, A. K. ve Şahin, F. (2007). Reşit Saffet Atabinen (1884-1965) ve Türk turizmine katkıları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 26(42), 9-36.
- Atabinen, R.S. (1934). *Turizmin harsi, siyasi ve iktisadi faydaları*. Kâğıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi.
- Baltacı, F., Üngüren, E., Avsallı, H. ve Demirel, O. N. (2012). Turizm eğitimi alan öğrencilerin eğitim memnuniyetlerinin ve geleceğe yönelik bakış açıların belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 4(1), 17-25.
- Barutçugil, İ. S. (1984). *Turizm işletmeciliği*. Uludağ Üniversitesi Basımevi.
- Batman, O., Zengin, B., Yıldırğan, R. ve Bayraktar, L. (2000). Önlisans düzeyinde turizm eğitimi alan öğrencilerin mesleğe ilişkin tutumları ve Sakarya Üniversitesi örneği, Haftasonu Seminerleri VII, Nevşehir: Erciyes Üniversitesi TİOYO, 24-26 Kasım, 218-239.
- Batman, O., Türkay, O. ve Ulama, Ş. (2018). *Turizmde politika ve stratejiler*. Değişim Yayınları.
- Besculides, A., Lee, M. E. and McCormick, P. J. (2002). Residents' perceptions of the cultural benefits of tourism. *Annals of Tourism Research*, 29(2), 303-319.
- Bhatia, A. K. (2006). *International tourism management*. Sterling Publishers Pvt. Ltd.
- Bilgen, P. (2009). *Turizm yönetimi ve yeniden yapılanması*. [Yüksek Lisans Tezi], Ankara Üniversitesi.
- Bilgiçli, İ. ve Altınkaynak, F. (2016). Turizm endüstrisinin Türkiye ekonomisi içindeki yeri ve önemi; ekonomi paradigmasıyla yaklaşım. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 30, 560-580.
- Borzyszkowski, J. (2015). The past, present and future of destination management organizations (Dmo)–The example of national tourism organizations (Nto). In *Conference proceedings of the 9th International Management Conference on Management and Innovation for Competitive Advantage Location: Bucharest* (56-66).
- Cankül, D. (2016). *Turizm diplomalı nitelikli personelin sektöre kazandırılmasında ortak akıl*. [Doktora Tezi], Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Cengiz, Z. (2010). *Turizmde örgütlenme boşluğu gizli kriz yaratıyor*. 15.02.2020 tarihinde <https://www.turizmguncel.com/makale/turizmde-orgutlenme-boslugu-gizli-kriz-yaratiyor-m283.html> adresinden erişildi.
- Ceviz, C. (2018). *Turizm lisans mezunlarının istihdam ve kariyer durumlarının incelenmesi* [Yüksek lisans tezi], Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Çakır, P. (2002). Turizm sektörünün istihdam yapısı ve sorunları. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), 195-202.
- Çetin, E. (2018). 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde otel ve misafirhanelere dair düzenlemeler. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 29(1), 63 -76. <https://doi.org/10.17123/atad.435706>.

- Dicle Kalkınma Ajansı (2023). *Turizm Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. 06.10.2023 tarihinde <https://www.dika.org.tr/dokumanflipbook/turizm-ozel-ihstias-komisyonu-raporu/406/0> ağ adresinden erişildi.
- Dinçer, İ. (2016). Kentsel koruma kurumunun ülkemizdeki yapılanması. M. Ersoy (Der.), *Kentsel Planlama: Ansiklopedik Sözlük içinde* (ss. 234-236) Ninova Yayıncılık
- Dikmen, A. (1994). *Turizm dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Doğmuş, O. E. (2010). *Antalya örneğinde ulusal turizm politikalarının sorgulanması*. [Doktora tezi], Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Duman, T., Tepeci, M. ve Unur, K. (2006). Mersin'de yükseköğretim ve orta öğretim düzeyinde turizm eğitimi almakta olan öğrencilerin sektörün çalışma koşullarını algılamaları ve sektörde çalışma isteklerinin karşılaştırmalı analizi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 17(1), 51-69.
- Erbaş, A., Cankül, D. ve Temizkan, R. (2016). Turizm diplomalıların istihdam sorunu, *Journal of Recreation and Tourism Research*, 3(4), 1-12.
- Erdem, B., Polat, G. E. ve Özdemir, S. S. (2014). İl Kültür ve Turizm Müdürlüklerinde çalışan işgörenlerin profili: Balıkesir ve Çanakkale illerinde pilot bir araştırma. *9th International Conference: New Perspectives in Tourism and Hospitality*, 690-703.
- Erkuş Öztürk, H. (2011). Modes of tourism governance: A comparison of Amsterdam and Antalya. *Anatolia*, 22(3), 307-325. <https://doi.org/10.1080/13032917.2011.614354>
- Evcin, E. (2016). Basın-yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü döneminde turistik tanıtım ve propaganda faaliyetleri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 32(94), 95-160.
- Evliyaoğlu, S. (1989). *Genel turizm bilgileri*. Ankara.
- Genç, K., Atay, L. ve Eryaman, M. (2014). Sürdürülebilir destinasyon yaratma sürecinde örgütlenmenin önemi: Çanakkale turizmi üzerine bir araştırma. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 25(1), 49-61. <https://doi.org/10.17123/atad.vol25iss137185>
- Grand Hotel de Londres (2023). *Hakkımızda*. 01.03.2023 tarihinde <https://londrahotel.net/tr/hakkimizda/> ağ adresinden erişildi.
- Güler, G. (2019). *Reşit Saffet Atabinen ve faaliyetleri (1923-1965)*. [Yüksek lisans tezi], Marmara Üniversitesi.
- Gümüş, H. (2008). *Türkiye'de ulusal turizm örgütlerinin yapısal analizi ve turizm pazarlamasına katkılarına yönelik bir araştırma çalışması*. [Yüksek lisans tezi], Balıkesir Üniversitesi.
- Güngören, F. ve Özcan, C. C. (2019). Turizm ve istihdam ilişkisinin ampirik bir analizi: Türkiye örneği. *Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 24(4), 767-781.
- Jenkins, C. L. (1980). Tourism policies in developing countries: A critique. *International Journal of Tourism Management*, 1(1), 22-29. [https://doi.org/10.1016/0143-2516\(80\)90018-3](https://doi.org/10.1016/0143-2516(80)90018-3).
- Jessop, B. (2002). Liberalism, neoliberalism, and urban governance: A state-theoretical perspective. *Antipode*, 34(3), 452-472. <https://doi.org/10.1111/1467-8330.00250>.
- Jessop, B. (2015). *The state: past, present, future*. John Wiley & Sons.
- Kocatürk, U. (1999). *Doğumundan ölümüne kadar kaynakçalı Atatürk günlüğü*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Kozak, N., Akoğlan Kozak, M. ve Kozak, M. (2013). *Genel turizm ilkeler- kavramlar*. Detay Yayıncılık.
- Köfteoğlu, F. ve Karabulut, E. (1998). *25. yılında TÜRSAB*. Turpres Yayınları.
- Kuslivan, S. and Kuslivan, Z. (2000). Perceptions and attitudes of undergraduate tourism students towards working in the tourism industry in Turkey, *Tourism Management*, 21(3), 251-269. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(99\)00057-6](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(99)00057-6).
- Mevzuat Bilgi Sistemi. (2023). Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi 28.08.2023 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=1&MevzuatTur=19&MevzuatTertip=5> adresinden erişildi.
- Öçal, M. ve Şenel, D. (2021). Türkiye'de kayıt dışı istihdamın bölgesel analizi. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2, 1201-1232.
- Özdemir, M. (2013). Türkiye turizminin 150. yılı, Türkiye Turing Kulübü'nün 90'uncü yılı, Turizm Bakanlığı'nın 50'ncü yılı, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 24(1), 126-140.
- Öztürk, Ş. (2021). Türkiye'de turizm sektöründe sendikala örgütlenme. *Öneri Dergisi*, 16(56), 419-450.

- Pelit, E. ve Güçer, E. (2006). Turizm alanında öğretmenlik eğitimi alan öğrencilerin turizm işletmelerinde yaptıkları stajları değerlendirmeleri üzerine bir araştırma. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, (1), 139-164.
- Pelit, E. ve Öztürk, Y. (2010). Kariyer tercihinde kişisel değişkenlerin rolü: turizm ve öğretmenlik eğitimi alan öğrenciler üzerinde bir araştırma. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(17), 207-234
- Pelit, E., Güçer, E. ve Demirdağ, Ş. A. (2016). Kadın işgörenlerin karşılaştığı sorunların iş bırakma eğilimlerine etkisi: otel işletmelerinde bir araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 43-65.
- Pelit, E., Demirdağ, Ş. A., Gökçe, Y., ve Kılıç, İ. (2016). Turizm öğrencilerinin sektöre yönelik tutumlarının kariyer yapma isteklerine etkisi: staj yapan öğrenciler örneği. 3. International Congress of Social Sciences, China to Adriatic.
- Pelit, E. ve Katircioğlu, E. (2019). Turizm işletmelerinde insan kaynakları yönetimi açısından sendikal faaliyetler ve sorunlar üzerine bir değerlendirme. *Is, Güç: Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 21(2), 21-46. <https://doi.org/10.4026/iscguc.563056>
- Polat, S. (2016). *Türkiye'nin turizm politikalarının beş yıllık kalkınma planları ve Türkiye turizm stratejisi 2023 kapsamında incelenmesi*. [Yüksek lisans tezi], Sakarya Üniversitesi.
- Sarı, F. (2007). *Türkiye'deki turizm eğitiminin turizm sektöründeki istihdama etkisi ve Anadolu Otelcilik ve Turizm Meslek Liseleri üzerine bir araştırma*. [Yüksek lisans tezi], Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Soyak, M. (2013). Uluslararası turizmde son eğilimler ve Türkiye'de turizm politikalarının evrimi. *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (4), 1-18.
- Şahin, G. (2006). Atatürk döneminde Batı'daki olumsuz Türk ve Türkiye imajını düzeltme çabaları ve Türk Seyyahin Cemiyeti'nin bu konudaki çalışmaları. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 137-159.
- Şahin, G. (2018). *Türk Seyyahin Cemiyeti*. 12.10.2018 tarihinde <http://cumhuriyettarihimiz.blogspot.com/2015/08/turk-seyyahin-cemiyeti.html> ağ adresinden erişildi.
- Şit, M. (2016). Türkiye'de turizm sektörünün istihdama katkısı. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 7(1), 101-117.
- Taşçı, S. (2019). *Türk turizminin örgütlenme yapısının yönetim ilkeleri kapsamında değerlendirilmesi*. [Doktora tezi], Aydın Adnan Menderes Üniversitesi.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2023). *Kalkınma planları*. 06.08.2023 tarihinde <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/> ağ adresinden erişildi.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2023a). *On birinci kalkınma planı (2019-2023)*. 06.08.2023 tarihinde <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/> ağ adresinden erişildi.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2007). *Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Eylem Planı 2007-2013*. 28.08.2023 tarihinde <https://www.ktb.gov.tr/Eklenti/906,ttstratejisi2023pdf.pdf?0> ağ adresinden erişildi.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2018). *3. Turizm Şurası Eylem Planı*. 28.08.2023 tarihinde https://turizmsurasi.ktb.gov.tr/Eklenti/57769,3turizmsurasiylemplanipdf.pdf?0&_tag1=20A4137D0428F6042AA8FB9CB5993ACE6C941A5F ağ adresinden erişildi.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2023). *Teşkilat Şeması*. 06.10.2023 tarihinde <https://www.ktb.gov.tr/TR-96132/teskilat-semasi.html> ağ adresinden erişildi.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kapadokya Alan Başkanlığı (2023). *Kapadokya Alan Başkanlığı 2021-2025 stratejik planı* 08.10.2023 tarihinde <https://kapadokyaalan.ktb.gov.tr/TR-291041/kapadokya-alan-baskanligi-2021-2025-stratejik-plani.html> ağ adresinden erişildi.
- Temizkan, S. P., Ceviz, C. ve Cankül, D. (2019). Turizm eğitimi lisans mezunları ve istihdam durumları. *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research*, 3(3), 437-461.
- Timur, A. (2014). *Turistik ürün politikası*. Detay Yayıncılık.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2023). *Turizm istatistikleri, IV.çeyrek: ekim-aralık ve yıllık, 2022*. 06.10.2023 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tourism-Statistics-Quarter-IV:-October-December-and-Annual,-2022-49606> ağ adresinden erişildi.
- Turist Rehberleri Odaları Birliği. (2023). *Rehber istatistikleri*. 06.10.2023 tarihinde <https://www.tureb.org.tr/tr/RehberIstatistik/> ağ adresinden erişildi.
- Turist Rehberleri Odaları Birliği. (2023a). *Denetim Usul ve Esasları*. 06.10.2023 tarihinde <http://tureb.org.tr/tr/Page/Detail/98> ağ adresinden erişildi.

- Tutar, F., Alpaslan, C., Tutar, E. ve Erkan, Ç. (2013). Turizm sektörünün istihdam üzerine etkileri. *Global Journal of Economics and Business Studies*, 2(4), 14-27.
- Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu. (2023). *Turing'in tarihçesi*. 20.06.2023 tarihinde <https://www.turing.org.tr/turingin-tarihcesi/> ağ adresinden erişildi.
- Türkiye Seyahat Acentaları Birliği. (2023). *Yönetmelikler*. 06.10.2023 tarihinde <https://www.tursab.org.tr/yonetmelikler> ağ adresinden erişildi.
- Türkiye Seyahat Acentaları Birliği. (2023a). *TÜRSAB Akademi*, 06.10.2023 tarihinde <https://www.tursab.org.tr/tursab-akademi> ağ adresinden erişildi.
- Türkiye Seyahat Acentaları Birliği. (2020b). *TÜRSAB ve TUREB arasında işbirliği protokolü imzalandı*. 23.03.2023 tarihinde https://www.tursab.org.tr/haberler/tursab-ve-tureb-arasinda-is-birligi-protokolu-imzalandi_17914 ağ adresinden erişildi.
- Türk Tanıtma Vakfı. (2023). *Sayılarla TÜTAV*. 07.10.2023 tarihinde <https://www.tutav.org.tr/index.html> ağ adresinden erişildi.
- Uğuz, S. Ç. ve Topbaş, F. (2016). Turizmde kadın istihdamı ve ücret ayrımcılığı: Karşılaştırmalı bir analiz. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 27(1), 62-78. <https://doi.org/10.17123/atad.vol27iss10004>
- Unur, K., Günay, M. ve Çakıcı, A.C. (2019). Doğu Akdeniz bölgesi dört ve beş yıldızlı şehir otellerinde işgören devir hızı üzerine bir araştırma. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 16(2), 319-339. <https://doi.org/10.24010/soid.600428>
- Uzun, A. R. (2009). *Türkiye'de turizmin istihdam üzerinde etkileri turizm eğitimi üzerine bir örnek: Antalya* [Yüksek lisans tezi], Marmara Üniversitesi.
- Ünlüöner, K. ve Şahin, S. Z. (2011). Turizmde istihdam. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(37), 1-25.
- Üzümcü, T. P. ve Bayraktar, S. (2004). Türkiye'de turizm otel işletmeciliği alanında eğitim veren yükseköğretim kuruluşlarındaki eğitimcilerin turizm mesleki eğitiminin etiksel açıdan incelenmesine yönelik bir alan araştırması. 3. *Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiri Kitabı*, 80.
- Yanardağ, M.Ö. ve Avcı, M. (2012). Turizm sektöründe istihdam sorunları: Marmaris, Fethiye, Bodrum ilçeleri üzerine ampirik bir inceleme. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 39-62.
- Yaşa, M. (1980). *Cumhuriyet dönemi Türkiye ekonomisi (1923- 1978)*. Akbank Kültür Yayını.
- Yasarata, M., Altınay, L., Burns, P. and Okumus, F. (2010). Politics and sustainable tourism development—can they co-exist? Voices from North Cyprus. *Tourism Management*, 31(3), 345-356. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2009.03.016>
- Yıldız, Z. (2011). Turizmin sektörünün gelişimi ve istihdam üzerindeki etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 3(5), 54-71.
- Yorgun, S. (2013). Türkiye'de turizm sektöründe esnek istihdam uygulamaları ve toplu iş sözleşmelerinde yer alan düzenlemeler. *Turur Turizm & Araştırma Dergisi*, 2(2), 53-72.
- Zahra, A. and Ryan, C. (2005). National tourism organisations—politics, functions and form: A New Zealand case study. *Anatolia*, 16(1), 5-26. <https://doi.org/10.1080/13032917.2005.9687162>
- Zurnacı, N. (2012). Kırsal turizmde; girişimcilik ve örgütlenme. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (2), 65-70.

Etik kurul onayı

Literatür taramasına dayanan bu araştırma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Araştırmacıların katkı oranı beyanı

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde önemli yeri olan savaş alanlarının turizm açısından değerlendirilmesi: Gelibolu tarihi alanı, büyük taarruz ve başkomutan tarihî milli parkı örneği**Evaluation of battlefield sites with historical significance in the formation process of the republic of Turkey from a tourism Perspective: The case of gallipoli historical site, great offensive, and commander-in-chief historical national park****Gönderim Tarihi / Received:** 03.09.2023**Kabul Tarihi / Accepted:** 20.10.2023**Doi:** [10.31795/baunsobed.1354741](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1354741)**Musa OFLAZ¹****Bedriye Çilem SOYLU^{**2}**

ÖZ: Savaşlar tarih boyunca insanoğlunu sosyal, fiziksel ve zihinsel anlamda etkileyen en önemli unsurdur. Çünkü hem ülkeler hem de toplumlar nezdinde birçok tahrip edici sonuçları bulunmaktadır. En önemlilerinden biri dünyada hem deniz hem de kara savaşlarının Çanakkale Savaşı ile Kurtuluş Savaşı'nın kalbi konumunda olan ve Türk toplumu için önemli bir yer teşkil eden Büyük Taarruz ve Başkomutanlık Meydan Muharebesidir. Çalışmada Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda önemli yeri olan savaşların unutulmaması ve yaşanmış kahramanlıkların gelecek kuşaklara aktarılması için milli park ilan edilen savaş alanlarından Gelibolu ve Büyük Taarruz Milli Parkları turizm açısından incelenmiştir. Bu aşamada milli parklar bünyesindeki tarihi alanlar, bu alanların sayısal ve türsel çeşitliliği ve son olarak alan yazında yapılan çalışmalar araştırılmıştır. Derleme niteliğinde olan bu çalışmada ikincil verilerden elde edilen sonuçlar bilimsel bir çerçevede incelenmiştir. Çalışmada Başkomutan Tarihi Milli Parkı ve Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alanlarının turizm açısından eksiklikleri tespit edilip, bu alanda çalışacak olanlara temel kaynak olması amaçlanmıştır. Araştırma sonucunda savaşların geçtiği alanları ziyaret eden bireyler geçmişin acılarını öğrenmek, bunlardan ders almak, o duyguyu sürekli yaşamak ve yaşatmak istemektedir. Maneviyatından dolayı savaş alanlarının sürekli ziyaret edilmesi gerektiğinden bu alanların turizm potansiyeline sahip alanlar olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Ancak bu alanların bölgeye ve yerel halka çeşitli katkısı olsa da bunun yeterli olmadığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Milli park, Savaş, Başkomutanlık, Gelibolu tarihi alanı, Turizm

ABSTRACT: Throughout history, wars have profoundly impacted humanity, affecting its social, physical, and psychological dimensions. Among these conflicts, the Great Offensive, Commander-in-Chief Battle, Gallipoli Campaign, and War of Independence emerged as pivotal events, encompassing naval and land warfare. This study delves into the Gallipoli and Great Offensive national parks, designated to preserve the memory of these crucial battles in the founding of the Republic of Turkey and convey the bravery exhibited during them to future generations. The investigation explores the historical sites within these national parks, considering their numerical and typological diversity, and examines the available local literature. In this compilation study, the results obtained from secondary data were examined in a scientific framework. The research seeks to identify deficiencies in tourism within the Gallipoli Historical Areas of the Çanakkale Wars and the Commander-in-Chief Historical National Park, serving as an invaluable resource for industry professionals. Visitors to these battle sites aim to gain insights into past hardships, extract valuable lessons, and preserve and relive these experiences due to their profound spiritual significance. Therefore, recognizing these areas for their tourism potential becomes imperative. Nevertheless, additional efforts are needed, as these battlefields should be acknowledged as promising tourism destinations, given their spiritual significance and the demand for regular visitation. Despite the solid local bonds and regional connections to these places, it is evident that further measures are necessary.

Keywords: National park, War, Commander-in-chief, Gallipoli historical site, Tourism.

^{**} Sorumlu Yazar / Corresponding Author

¹ Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi/Turizm Fakültesi/Turizm İşletmeciliği Bölümü/Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, musaoflaz@balikesir.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8132-1081>

² Dr., bedriyecilemsoylu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8294-1036>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

Dark tourism/grief tourism is a broad concept; essentially, it is an umbrella term encompassing various specific forms of dark tourism/grief tourism. Among the defined forms of dark tourism are holocaust tourism, genocide tourism, and battlefield tourism. Battlefield tourism is briefly concerned with tourists visiting the areas where battles took place (Upton et al., 2018). Battlefield tourism is a rapidly developing phenomenon. It holds a significant share in both the international and domestic tourism markets (Hall et al., 2011). Visiting battlefields allows individuals to engage with significant moments in human history. For some individuals, battlefield sites are considered sacred places, and therefore, it has been suggested that battlefield tourism can serve a pilgrimage function (Smith, 1998; Winter, 2009).

Wars throughout history have had various impacts on individuals. These effects have either faded with time in some cases or continue to persist just as they were on the first day in others. Especially after World War II, visits to battlefields bearing the traces of ancestors and the past have steadily increased. Hall and Basarin (2009) have characterized the determinants of visits to battlefields as "interest in history, visiting a specific grave or cemetery, and expressing gratitude for the sacrifices made." Battlefield tourism can be categorized into spatial and event-based attractions. While battlefields, museums, graves, castles, walls, and headquarters are evaluated as spatial attractions, events such as battles, peace treaties, and anniversaries of liberation are considered event-based attractions (Doğaner, 2006).

Many studies on battlefield tourism have discussed the motivations behind individuals participating in such travels (Dunkley et al., 2011). Some studies have indicated that the desire for learning and remembrance is a significant factor in visiting battlefield sites (Leopold, 2007; Panakera, 2007). When demand-oriented, these attractions can be divided into various types of research and groups. Recent studies suggest that the motivation to visit these sites is not solely to experience death itself, but rather to reflect on life and individuals by looking at other important deceased figures (Stone, 2012). Other research argues that these types of visits reveal various motifs similar to heritage tourism, pilgrimage, and special interest tourism, thus suggesting that visits to these sites might not necessarily involve confronting death or mortality. Clearly, the debate on tourists' motivations for engaging in dark tourism continues, and the reasons for visiting such places have not yet been fully or systematically researched (Stone and Sharpley, 2008). However, it is observed that the predominant use of qualitative methods in the research of dark or grief tourism remains relevant (Wight, 2005). While there are limited studies on the type of dark/grief tourism, the increase in social media platforms and television channels has piqued people's interest and contributed to its growth in terms of visitors (Stone, 2013; Kozak and Kama, 2015). In this regard, attractions termed as war tourism are a subset of tourist destinations associated with death and suffering. Dark/grief tourism is considered a universal typology.

Methodology

Turkey has high potential for battlefield tourism. In fact, Çanakkale is one of the most visited places in terms of battlefield tourism in Turkey (Okuyucu and Erol, 2018). One of the most important places is the Great Offensive and Commander-in-Chief Battlefield, which is located at the heart of the War of Independence and holds great significance for the Turkish society. National parks are among the most effective methods of preserving battlefield sites. National parks vary in terms of physical and cultural environments. Moreover, they serve as spaces for emotional, cultural, and physical rejuvenation for individuals. These areas are not only protected natural heritage for future generations but also places of cultural heritage of great value for societies (Aliağaoğlu, 2008). Individuals who visit areas where wars took place seek to learn about past suffering, draw lessons from them, perpetuate those emotions, and commemorate them. Due to their spiritual significance, battlefield sites are considered not only as places where a historical event occurred but also as locations with significant tourism potential, visited by nations for various reasons. The evaluation of these areas from a tourism perspective will create awareness and consciousness of historical past among nations. Thus, in this study, the Gallipoli Historical Site and the Commander-in-Chief Historical National Park, which are known as Çanakkale Battles, are evaluated in terms of their historical importance and tourism potential.

Findings and discussion

The Commander-in-Chief Historical National Park, covering the Kocatepe and Dumlupınar battlefields, is situated on the Inner Western Anatolian threshold, within the boundaries of Afyonkarahisar-Kütahya and partially Uşak provinces. As stated by the Great Leader, this area has been a "turning point in Turkish history." In terms of Turkish history, this area has become part of the framing stage through the long-term development plan realized in 1981. According to data from the Ministry of Agriculture and Forestry for 2021, the number of visitors to a total of 12 historical national parks exceeded 837,000. For the Commander-in-Chief Historical National Park, visited by approximately 35,000 domestic and foreign tourists in 2021, it is believed that these numbers are due to the COVID-19 pandemic that began at the end of 2019. However, according to 2022 data, the number of visitors to national parks exceeded 61 million. Although the percentage of these visitors to historical national parks is unknown, it is still expected that this number will continue to increase, exceeding 3 million visitors in recent years. About 20,000 Australian and New Zealand citizens come to Turkey on April 25th each year to perform ritual ceremonies. Therefore, this movement also contributes to the country's economy (Büyüksalvarcı et al., 2022).

Results and recommendations

It is observed that battlefield sites are visited by both domestic and foreign tourists, particularly with national and spiritual emotions. Individuals travel to these areas to take pleasure and pride in the achievements, navigate through the pages of history, recall and commemorate the pain experienced (Kozak and Bahçe, 2012). Compared to other types of tourism, battlefield tourism offers potential for growth in both national and international contexts. In recent years, interest in heritage and cultural tourism has increased. According to the World Tourism Organization, about one-third of tourism movements occur within the scope of cultural tourism (Ceylan and Somuncu, 2016).

Studies conducted on the Commander-in-Chief Historical National Park reveal that visitors to the park are satisfied and that it holds a significant place for transmitting to future generations (Kılıç and Akyurt, 2011; Alaeddinoğlu and Aliğaoğlu, 2007; Afyonkarahisar Provincial Directorate of Culture and Tourism, General Directorate of Nature Conservation and National Parks, 5th Regional Directorate; International National Struggle and Victory Road Symposium on the 90th Anniversary of the Great Offensive, 2014). Moreover, it is observed that the local community is satisfied with visiting tourists. This can be explained by destination attractiveness. According to Laws et al. (2002), destination image is dependent on two factors: first, the uniqueness and distinctiveness of the destination; second, how it attracts visitors to the destination.

Giriş

Sanayi devrimiyle birlikte işletmeler ve ülkeler açısından bilgi ve teknolojinin önemi ortaya çıkmıştır. Teknolojinin hızla ilerlemesi ve gelirlerin artması ihtiyaçların farklılaşmasına neden olmuş ve yaşam standartları gün geçtikçe yükselmiştir. Ulaşım sistemlerinin gelişmesi ve araçların çeşitlenmesi, işten geriye kalan boş zaman artışı, tatilin bir ihtiyaç haline gelmesi, teknolojik gelişmelerle çeşitli coğrafyalardaki tarihi ve doğal güzelliklerin tanıtılması sonucu turizm endüstrisi hızla gelişmeye başlamıştır. 20. yüzyıla gelindiğinde turizm endüstrisinin sosyo-kültürel ve ekonomik anlamda ülkelerin gelişmesine büyük katkı sağladığı görülmektedir (Karataş ve Babür, 2013). Turizmin gelişmesine paralel olarak 1990'lı yılların başından itibaren seyahat tercihleri de değişiklik göstermeye başlamıştır. Deniz-kum-güneş üçlemesini kapsayan klasik turizmden bireysel ve özel ilgi turizmine doğru bir yönelme ortaya çıkmıştır. Klasik turizm ürününde yaşanan tatmin, farklı arayışlar, ulaşım kolaylığı, yeni kültürleri öğrenme isteği gibi nedenlerle turistler ilgi alanlarına yönelik seyahate çıkmaya başlamıştır (Kılıç ve Kurnaz, 2010).

Turizmin çeşitlilik kazanmasında önemli bir yere sahip savaş alanları, yüzyıllar geçse bile birçok ziyaretçiyi çekebilme potansiyeline ve cazibesine sahip yerlerdir. Tarihsel süreçte yaşanan savaşlar, orada yaşanan mücadeleler, zorluklar, acılar, ölenler, kazanan ve kaybeden insanlarda hep bir merak uyandırmıştır. İnsanlar bu alanları ziyaret edince kendini o döneme tanıklık ediyormuş veya o dönemde yaşananları daha iyi idrak edebiliyormuş gibi hissedebilmektedir (Kızıl Erol, 2022). Nitekim savaşlar tarih boyunca insanoğlunu sosyal, fiziksel ve zihinsel anlamda etkileyen en önemli olgu olmuştur (Alaeddinoğlu ve Aliağaoğlu, 2007). Çünkü savaşların hem ülkeler hem de toplumlar nezdinde birçok tahrip edici sonuçları bulunmaktadır. Şöyle ki savaş, ülkesini kurtarmak için bağımsızlık mücadelesi vermek ya da sömürgecilğe karşı bir direniş olarak tanımlanmaktadır (İlgar, 2015). Toplumlar üzerinde köklü değişikliklere yol açan savaşlar, coğrafi mekânlarda iz bırakmış ve bu izler yalnızca fiziki olarak kalmamıştır. Savaş alanları, askeri müzeler, donanma limanları askeri çekiciliklerin başında gelmektedir. Buna bağlı olarak savaş alanları turizmi meydana gelmiştir. Günümüzde savaş alanları anma törenleriyle birlikte milyonlarca insanın dikkatini çekerek önemli bir turistik ürün haline gelmiştir (Atay ve Yeşildağ, 2010).

Savaş alanları turizmi, turizmin hızla gelişen bir türü olarak kabul edilmektedir. Hem uluslararası hem de iç turizm pazarında önemli bir paya sahiptir (Hall vd., 2011). Turistler savaş alanlarını tarihe ilgi duyma ya da geçmişle yeniden bağlantı kurma isteği gibi çeşitli nedenlerle ziyaret etmektedir. Bazı ziyaretçiler savaşa katılanlara saygı göstermek ve onları anmak isterken, bazı ziyaretçiler ise ziyaretlerine dini ritüellere benzer şekilde manevi bir kutsallık duygusu katmaktadır (Hall vd., 2010). Savaş alanlarını ziyaret etmek, insanların insanlık tarihindeki önemli anlarla etkileşime girmelerini sağlar (Kuo vd., 2016). Bu yönüyle savaş alanları turizmi, klasik turist deneyimlerinden daha derin deneyimler yaratabilmektedir. Bu destinasyonlar bir ulusa geçmişteki acıları veya gururu hatırlatmaktadır. Bu nedenle savaş alanları, ulusal kimliğin inşası açısından büyük önem taşımaktadır. (Prideaux, 2007). Hüzün turizminin bir parçası olan savaş alanları turizmi kültürel turizmin de parçası halindedir (İlgar, 2015). Bu bakımdan savaş sürecinin öncesinde ve sonrasında etkilenen siviller ve askerler düşünüldüğünde, savaşların olduğu alanların ve savaşlarda yaşanan olayların tarih sahnesinde unutulmadan gelecek kuşaklara aktarılmasında turizm önem arz etmektedir.

Türkiye savaş alanları turizmi bakımından yüksek bir potansiyele sahiptir. Çünkü Türkiye'de tarih boyunca birçok savaş meydana gelmiştir. İnsanlar, savaşların gerçekleştiği alanları, şehitlikleri ve anıtları ziyaret ederek meraklarını gidermek ve tarihlerini bilmek istemişlerdir. Bu açıdan savaş alanlarının turizm amaçlı kullanılması ihtiyaçlara cevap vermiştir. Gelibolu Tarihi Alanı, Başkomutan Tarihi Milli Parkı, Sakarya Meydan Muharebesi Tarihi Milli Parkı, Sarıkamış Allahuekber Dağları Milli Parkı vb. savaş alanları turizmi için uygun destinasyon bölgelerine örnek olabilir. Nitekim Türkiye'de savaş alanları bakımından en çok ziyaret edilen yerlerin başında Çanakkale gelmektedir (Okuyucu ve Erol, 2018). En önemlilerinden biri de Kurtuluş Savaşının kalbi konumunda olan ve Türk toplumu için önemli bir yer teşkil eden Büyük Taarruz ve Başkomutanlık Meydan Muharebesidir. Savaş alanlarının korunmasında en etkili yöntemlerden biri milli parklar olarak değerlendirilmektedir. Milli parklar fiziksel ve kültürel çevre açısından farklılık göstermektedir. Öte yandan insanlar açısından duygusal, kültürel ve fiziksel yenilenme alanları olmaktadır. Bu alanlar gelecek nesiller için korunan doğal

miraslar kadar, toplumlular için önemli değere sahip kültürel mirasın da bulunduğu alanlardır (Alişaoğlu, 2008). Savaşların geçtiği alanları ziyaret eden bireyler geçmişin acılarını öğrenmek, bunlardan ders almak, o duyguyu sürekli yaşamak ve yaşatmak istemektedir. Maneviyatından dolayı savaş alanları yalnızca tarihi bir olayın yaşandığı yer olarak değil, aynı zamanda milletlerin çeşitli nedenlerle ziyaret ettiği, turizm açısından da önemli bir potansiyele sahip yerler olarak değerlendirilmektedir. Bu alanların turizm açısından değerlendirilmesi, milletlerde tarihi geçmişe ilişkin bilinç ve farkındalık yaratacaktır. Dolayısıyla bu araştırmada Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alanı ve Başkomutan Tarihi Milli Parkı tarihsel önemiyle birlikte turizm açısından değerlendirilmiştir. Bilimsel çalışmaların gelecek nesillere aktarım, manevi duygunun ve ulus bilincinin devamlılığı konusunda odak nokta olarak düşünüldüğü ve konu gereği ele alınan destinasyonlara katkısının olduğu bilinmektedir. Bu kapsamda savaş alanları turizmi bilinirliğinin artmasına katkı sunması çerçevesinde ilk olarak Savaş Alanları Turizmi kapsamında literatür taraması yapılmıştır. Savaş Turizminde Büyük Taarruzun Yeri, Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alanı çalışılmış, sözü edilen alanlara yönelik eksiklikler bilimsel bir çerçevede değerlendirilmiştir.

Literatür taraması

Savaş alanları turizmi

Ölüm ve acıyla ilişkilendirilen yerlere seyahat etmek ve deneyimlemek eskiden beri var olan bir olgudur. İnsanlar uzun zamandır çeşitli sebeplerle ölüm, acı, şiddet veya felaketle bağlantılı alanları ziyaret etmektedir (Stone, 2005; Cohen, 2011). Roma'daki gladyatör oyunları, hac ziyaretleri veya Orta Çağ'daki halka açık idamlara katılım ölümle ilgili bu tür turizmin ilk örneklerindedir. Boorstin'in (1964) öne sürdüğü üzere, İngiltere'deki ilk rehberli tur, iki katilin asılmasına tanık olunan bir tren yolculuğunu kapsamaktaydı. Benzer şekilde, MacCannell (1989) morga yapılan ziyaretlerin 19. yüzyıl Paris turlarının olağan bir özelliği olduğunu belirtmiştir (Stone ve Sharpley, 2008). Daha eski yıllara bakıldığında, insanların savaş alanlarını ziyaret ettiğine dair ilk kanıt 19. yüzyılda popüler bir turizm destinasyonu haline gelen Waterloo (1815) sonrasında ortaya çıkmıştır (Seaton, 1999). 1856'da Thomas Cook, Waterloo'ya ilk turunu düzenlemiş, Gettysburg Muharebesi'nin (1863) gerçekleştiği alan da turizm açısından bilinir hale gelmiş ve alanı yılda 3 milyondan fazla kişi ziyaret etmiştir (Miles, 2012). Ölüm ve acıyla ilişkilendirilen yerlere yönelik gerçekleştirilen seyahatler son yıllarda bilimsel çalışmaların da odağı haline gelmiştir (Biran ve Hyde, 2013; Dunkley vd. 2011; Stone, 2011). Ancak bu turizm türü hem ulusal hem de uluslararası çalışmalarda farklı boyutlarla ele alınmış ve farklı şekillerde kavramsallaştırılmıştır. İlk olarak Foley ve Lennon (1996) tarafından ölüm ve felaketin turistik ürün haline getirilmesini ifade eden "karanlık turizm" terimi ortaya atılmıştır. Aynı yıl içerisinde Seaton (1996) çalışmasında "thanatourism" kavramını kullanmıştır. Daha sonra "morbiditytourism" (Blom, 2000), "dark turizm" (Stone, 2005), "black-spot" (Rojek 1993) olmak üzere çeşitli terimler kullanılarak tanımlanmıştır (Stone ve Sharpley, 2008). Ulusal yazında ise hüznün turizmi (Kılıç vd., 2011; Kurnaz vd., 2013), "keder turizmi" (Aladdinoğlu ve Alişaoğlu, 2007), ölüm turizmi (Kaya, 2006) gibi çeşitli kavramlar kullanılmıştır.

Hüznün turizmi "bir fenomen olarak ziyaretçilerin gerçek veya metalaşmış ölüm ve felaket alanlarının ziyaretleri" olarak tanımlanmıştır (Foley ve Lennon, 1996: 198). Bölgenin yaşatılması için ziyaretçi çekmeye hizmet eden soykırım, holokost, suikast, suç veya hapsedme yerlerini ve savaş alanlarını belirlemek için bir terim olarak ortaya çıkan hüznün turizmi destinasyonda yer alan görülmeye değer alanlardır. Kısaca ölüm ve felaketin çekiciliği olarak değerlendirilebilir (Lennon ve Foley, 2000). Bu alanlar çeşitli toplumlar ve siyasi rejimler arasında birleştirici unsurlar olmaktadır. Karanlık turizm çekiciliklere olan talebi gösterir, ancak aynı zamanda anma, tarihsel referans, anlatı mirası ve popülist miras cazibe merkezlerini oluşturur. Bazı durumlarda bu turizm alanları, mağdurların ve tanıklıklarının kalan birkaç hatıra unsurundan biri haline gelmektedir. 1990'ların ortalarından beri bu konuya olan akademik ilgiye rağmen, karanlık turizmin hala teorik olarak kırılmalı ve zayıf bir şekilde kavramsallaştırıldığı konusunda genel bir fikir birliği vardır (Jamal ve Lelo, 2011).

Brian, Poria ve Oren (2011) karanlık/hüznün turizmini 3 gruba ayırarak incelenmesi gerektiği üzerinde durmuştur. İlk olarak "ölümle ve acıyla ilgili ürkütücü görünen yerlere yapılan seyahatler", ikinci "seyahat motivasyonlarına neden olan talep akışı" ve son olarak "da bireyin deneyimleriyle bölgenin özelliklerini bir araya getiren arz-talep dengesi" olarak değerlendirilmiştir. Seaton (1999) ise karanlık/hüznün turizmi 5 farklı grupta incelemiştir. Birinci grup "idam cezalarını izlemek için yapılan

seyahatler”, ikinci grup “bireysel veya toplu ölümlerin gerçekleştiği yerleri görmek için yapılan seyahatler”, üçüncü grup, “hapishaneler, mezarlıklar, anıtlar, türbeler ve savaş alanları gibi yerlere yapılan seyahatler”, dördüncü grup, “ölümü ve savaşı hatırlatan sembollere yönelik yapılan müze seyahatleri” ve beşinci grup “dini amaçlı acı çeken birinin yaşadığı alana yapılan seyahatler şeklinde” sıralanmıştır.

Karanlık turizm/hüzün turizmi geniş bir kavramdır; Esasen, karanlık turizm/hüzün turizmi çeşitli özel biçimlerini içeren bir şemsiye terimdir. Karanlık turizmin tanımlanmış biçimleri arasında holokost turizmi, soykırım turizmi ve savaş alanları turizmi yer almaktadır. Savaş alanları turizmi kısaca, turistlerin savaşların yapıldığı alanları ziyaret etmesiyle ilgilidir (Upton vd., 2018). Savaş alanları turizmi hızla gelişen bir olgudur. Hem uluslararası hem de iç turizm pazarında önemli bir paya sahiptir (Hall vd., 2011). Savaş alanlarını ziyaret etmek, insanların insanlık tarihindeki önemli anlarla etkileşime girmelerini sağlar. Bazı bireyler için savaş alanlarının kutsal bir yer oluşturduğu ve bu nedenle savaş alanı turizminin hac işlevini yerine getirebileceği öne sürülmüştür (Smith, 1998; Winter, 2009).

Tarih sahnesinde yaşanan savaşlar, bireyler üzerinde farklı etkilere sahip olmuştur. Bu etkiler zamana bağlı olarak bazı savaşların izini silmiş, bazılarında ise ilk gün ki gibi yaşamaya devam etmektedir. Özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra atalarının ve geçmişin izlerini taşıyan savaş alanlarına ziyaretler gün geçtikçe artış göstermiştir. Hall ve Basarin (2009) savaş alanlarına yapılan ziyaretlerin belirleyici unsurlarını “tarihe olan ilgi, belirli bir mezarı ya da mezarlığı ziyaret etme ve yapılan fedakârlığa minnettarlık duyma” olarak nitelemişlerdir. Savaş alanları turizmi mekânsal ve olaysal çekicilikler olarak iki grupta incelenebilmektedir. Savaş meydanları, müzeler, mezarlar, kaleler, surlar, karargahlar mekânsal çekicilikler olarak değerlendirilirken, savaş, barış antlaşmaları ve kurtuluş yıl dönümleri, askeri günler olaysal çekicilikler olarak değerlendirilmektedir (Doğaner, 2006).

Savaş alanı turizmi ile ilgili çoğu araştırmada turistlerin bu tür seyahatlere katılmadaki motivasyonları tartışılmıştır (Dunkley vd., 2011). Bazı araştırmalarda öğrenme ve anma arzusunun savaş alanlarını ziyaret etmede önemli bir unsur olduğu belirtilmiştir (Leopold, 2007; Panakera, 2007). Bu alanlar talep yönlü değerlendirildiğinde farklı özellikte araştırmalara ve gruplara ayrılabilir. Son zamanlarda yapılan çalışmalara bakıldığında, bu alanları ziyaret etme motivasyonunun, sadece ölümü deneyimlemek değil, ölmüş kişilere bakarak onları düşünmek olduğu ileri sürülmektedir (Stone, 2012). Diğer araştırmalarda miras turizmi, hac ve özel ilgi turizmine benzer motifler de dahil olmak üzere çeşitli motifleri ortaya çıkardığından, bu tür yerlere yapılan ziyaretlerin ölümle veya ölümlülükle yüzleşmeden tamamen yoksun olabileceği savunulmaktadır. Açıkça belirtmek gerekirse, turistlerin karanlık turizme katılma motivasyonları tartışması hala devam etmektedir ve bu tür yerleri ziyaret etme nedenleri henüz tam veya sistematik olarak araştırılmamıştır. (Stone ve Sharpley, 2008). Ancak karanlık ya da hüznü turizmi araştırmalarının ağırlıklı olarak nitel yöntemleri benimsediği yönündeki gözlemlerin hala geçerli olduğu görülmektedir (Wight, 2005). Karanlık/Hüzün turizmi çeşidine yönelik alan yazında her ne kadar kısıtlı çalışmalar olsa da sosyal medya ya da televizyon kanallarının artmasıyla insanların merakını çekmiş ve ziyaretçi yönünden gelişim göstermiştir (Stone, 2013; Kozak ve Kama, 2015). Bu bakımdan savaş turizmi olarak adlandırılan çekicilikler, ölüm ve ıstapla ilişkilendirilen turistik yerlerin bütünü bir alt kümesidir. Karanlık/hüzün turizmin evrensel bir tipolojisi olarak değerlendirilmektedir. Ulusal alan yazında yapılan çalışmalar incelendiğinde savaş alanı turizmi ile ilgili 21 adet çalışmaya rastlanılmıştır. Tablo 1’de çalışmalar yazar (lar), yıl, amaç, yöntem ve temel sonuçlarına göre incelenmiştir. İnceleme sonucunda birtakım tespitler olmuştur; çalışmaların büyük çoğunluğu ikincil verilerden faydalanılarak hazırlanan derleme çalışmalarıdır. Bunun nedeni tarihle alakalı olabilir. Çünkü tarih, insan düşüncesi kaynaklı zaman içinde ortaya çıkan olayları ve sosyal gelenekleri konu edinmektedir (Kütükoğlu, 1998). Tablo 1’de de zaman içinde konu edilen olaylar benzerlik gösterse de amaçlar birbirinden farklıdır.

Tablo 1: Savaş alanları turizmine yönelik yapılan çalışmalar

Yazar (lar) ve Yıl	Amaç	Yöntem	Temel Sonuçlar
Alaeddinoğlu ve Aliagaoglu (2007)	Savaş alanları turizmi kapsamında Başkomutan Milli Parkı, MacCannell’in	Kaynak Tarama	MacCannell'in tanımladığı süreçler arasında adlandırma, sınırlama,

	mabetleşme süreçlerine göre değerlendirmek		sergileme, mekanik ve sosyal çoğaltma aşamalarının etkili olduğu anlaşılmıştır.
Atay ve Yeşildağ (2010)	Savaş alanları turizmi konusunda alan yazındaki boşluğu doldurmak üzere savaş alanları turizmi ile ilgili kavramlar ve bu alanların turizme açılması konusuna odaklanılmıştır.	Derleme	Milli Park statüsünün turistik alt yapının geliştirilmesini zorlaştırdığı belirtilmiş ve savaş alanlarının turizm destinasyonları olarak planlanması üzerine önerilerde bulunulmuştur.
Öztura (2010)	Truva Tarihi Milli Parkı, Kaz Dağı Milli Parkı ve Spil Dağı Milli Parkı ziyaretçilerinin milli park kavramı ve eğitimi hakkındaki görüşlerini değerlendirmek	750 yerli ziyaretçiye anket uygulanmış ve mülakatlar yapılmıştır.	Milli park ziyaretçilerinin Milli Park kavramı konusunda gerekli bilinç, tutum ve davranışa sahip olmadıkları tespit edilmiştir.
Yeşildağ ve Atay (2011)	Gelibolu tarihi alanını ziyaret eden yerli ziyaretçilerin motivasyonlarını belirlemek	412 ziyaretçiye anket uygulaması	Ziyaretçilerin daha çok tarihi ve toplumsal sebeplerle motive oldukları ve genel olarak ziyaretlerinden memnun kaldıkları ortaya çıkmıştır.
Kılıç ve Akyurt (2011)	Afyonkarahisar ilinin destinasyon imajındaki olumsuzlukların giderilmesi, imajın güçlendirilmesi ve pazar payının artırılmasında, hüznün turizminin örnek bir model olarak kullanılabilirliğini incelemek	Büyük Taarruz Savaş alanları ve Başkomutan Tarihi Milli Parkı örnek olay yöntemiyle incelenmiş	Afyonkarahisar ilinin turizm destinasyonu olarak imajının tekrar gözden geçirilmesi gerektiği, termal turizmin tek başına yetersiz olduğu ve hüznün turizmi gibi diğer turizm çeşitleriyle desteklenmesi gerektiği belirtilmiştir.
Özdemir ve Kervankıran (2012)	Afyonkarahisar ilinde turizmin tarihçesini, doğal ve kültürel çekiciliklerini değerlendirerek gelecekteki turizm gelişimine katkı sağlamak	Kaynak Tarama	İlin turizminin gelişimi için daha etkili tanıtım ve pazarlama, çeşitli turizm ürünleri, kaliteli tesisler ve hizmetlerin artırılması, doğal ve kültürel çekiciliklerin korunması gibi önerilerde bulunulmuştur.
Akyurt Kurnaz, Çeken ve Kılıç (2013)	Hüznün turizmi kapsamında Gelibolu Tarihi Milli Parkı'nı ziyaret eden yerli turistlerin motivasyonlarını belirlemek	342 yerli ziyaretçiye anket uygulaması	Seyahat motivasyonlarını etkileyen itici faktörler dört faktörde ortaya çıkmış ve ilgili konuda yapılacak çalışmalara yönelik çeşitli öneriler sunulmuştur.
Yıldırım (2014)	Gelibolu Tarihi Alanı'nı ziyaret eden seyahat motivasyonları ve demografik değişkenlere göre farklılıkları incelemek ve etkinliklerin destinasyon seçiminde önemini ortaya koymak	480 ziyaretçiye anket uygulaması	Kültürel deneyim, milli ve manevi duygular ve etkinlikler önemli motivasyon unsurları olarak tespit edilmiştir. Milli ve manevi duygular ile sosyal etkileşim ve etkinliklere katılım arasında olumlu bir ilişki olduğu saptanmıştır. Ziyaretçilerin memnun olduğu, tekrar ziyaret ve tavsiye edeceği anlaşılmıştır.
Yırık ve Seyitoğlu (2014)	Hüznün turizmde beş aşamadan oluşan savaş alanı mabetleşme sürecini "beyaz hüznün Sarıkamış" örneği üzerinde incelemek	Kaynak Tarama	Sarıkamış Destinasyonunun mabetleşme sürecini tamamlamış bir destinasyon olduğu saptanmıştır.
Birdir vd. (2015)	Hüznün turizmi kapsamında Gelibolu Tarihi Alanı'nı ziyaret eden yabancı turistlerin deneyimlerini belirlemek	39 kişi ile görüşme	Turistlerin olumlu deneyimler yaşadığı, Gelibolu'yu savaş yıllarının ruhunu çok iyi yansıtan ve eğitici bir destinasyon olarak algıladıklarını, turizm aracılığıyla bu savaştan ders alınacağı ve dünya barışının sağlanmasında etkili olacağı düşüncesine sahip oldukları tespit edilmiştir.

Akyurt Kurnaz ve Kılıç (2016)	Hüzün turizmi kapsamında Çanakkale'yi ziyaret eden yerli turistlerin seyahat özelliklerini incelemek	400 kişiye anket uygulaması	Çekici faktörler ile memnuniyet arasında negatif yönde bir ilişki ve memnuniyet düzeylerinin düşük olduğu saptanmıştır. İtici faktörlerin, memnuniyet düzeyini olumlu etkilediği, memnuniyet ile sadakat düzeyleri arasında negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir.
Keçili (2018)	Büyük Taarruz sahasının ekoturizm açısından öneminin ortaya koyulması	Kaynak Tarama	Savaş alanları bölgelerinin turizme kazandırılması ve turizm yatırımlarının artırılması gerektiği, ekoturizm, Kocatepe'den Dumlupınar'a kadar olan bölgeye katkı sağlayacağı belirtilmiştir.
Kürüm ve Varolüneş (2018)	MacCannell'in (1976) mabetleşme sürecinin mekânsal bellekle ilişkilendirilerek Gelibolu Tarihi Milli Parkı alanı üzerinde incelemek	Betimsel Tarama	Yeni oluşturulacak şehitlik, Anıtpark ve milli park alanlarında kültürel ve mimari unsurların vurgulanması ve görsel hafızada kodlanmasının sürdürülebilirlik açısından önemli olduğu tespit edilmiştir.
Okuyucu ve Erol (2018)	Savaş alanları turizmi kapsamında Metristepe ve İnönü şehitliklerini ziyaret eden kişilerin motivasyonlarını belirlemek	38 kişi ile görüşme	Motivasyonlar anma töreni, milli duygular, ölüm ve şehitlik duygusunu anlamak, tarih merakı, ailesinde şehit ve gaziler olması vb. unsurlar; deneyimler ise öğrenme, vatan mücadelesini anlama, manevi görevi yerine getirme vb. gibi kategorilerden oluşmaktadır.
Akbulut ve Ekin (2018)	Savaş alanları turizmini savaş anıtları kapsamında arz yönünden incelemek	Nicel ve nitel verilerin QGis coğrafi bilgi sistemiyle analiz edilmesi	Araştırma sonuçlarına göre, Türkiye genelinde savaş alanları turizmi için 140 adet anıt tespit edilmiştir.
Sandıkçı vd. (2018)	Afyonkarahisar'ın tarihi ve turistik değerlerinin lisans öğrencileri tarafından ne kadar bilindiğini ve ne sıklıkla ziyaret edildiğini tespit etmek	360 öğrenciyeye anket uygulaması	Şehrin sembolü, en çok ziyaret edilen tarihi ve turistik değerler ile en az bilinen ve ziyaret edilen tarihi ve turistik yerler tespit edilmiştir.
Şimşek (2021)	“Karadeniz'in Çanakkale'si” olarak bilinen Harşit Vadisi Savunması'nı hüzün turizmi açısından incelemek	Kaynak tarama	Yapılan inceleme sonucunda Harşit Vadisi Savunması ile ilgili soyut ve somut öğelerin hüzün turizmi bağlamında yeterince kullanılmadığı görüşüne varılmış, bu doğrultuda önerilerde bulunulmuştur.
Akbulut ve Ekin (2021)	Toplumsal hafıza, kültürel miras, kültür turizmi ve savaş alanları turizmi konularındaki araştırmaların incelenmesi	Derleme	Savaşların toplumsal hafızası ve savaş alanları turizmi konularında Batı'da birçok araştırma bulunmasına rağmen, Batı dışındaki destinasyonlarda bu konularda daha fazla derinlemesine çalışma yapılması gerektiği belirtilmiştir.
Ergun ve Oktay (2022)	Türkiye'deki hüzün turizmi açısından potansiyel destinasyonları tanımlamak ve bu destinasyonları akademik bir bakış açısıyla incelemek	Örnek olay tarama modeli ile Dünya'dan 6, Türkiye'den 7 hüzün turizmi destinasyonu incelenmiş	Hüzün turizmi potansiyeline sahip yeni alanlar keşfedilmiş ve bu alanların hüzün turizmi açısından değerlendirilebileceği anlaşılmıştır.

Büşüksalvarcı vd. (2022)	Türkiye'nin sahip olduğu hüznün turizmi potansiyelini ortaya koyarak farkındalık yaratmak	Derleme	Türkiye'nin diğer birçok ülkeye göre hüznün turizmi açısından ulusal ve uluslararası potansiyele sahip olduğu görülmüştür.
Özbey (2022)	Büyük Taarruz zaferinin yaşatılması, hatırlatılması ve gelecek nesillere aktarılması için Türk halkı tarafından ulusal miras kabul edilen alanları incelemek	Örnek olay tarama modeli	Zafer Yolu ve Zafer Yürüyüşü gibi iki yeni mirasın ortaya çıktığı, bu miras türlerinin çeşitlendiği ve ulusal çapta tanıtılması ve mirasın korunması için gerekli düzenlemelerin yapılmasına ilişkin öneriler sunulmuştur.

Tablo 1 incelendiğinde milli park statüsünde olan alanların turizmi yavaşlattığı sonucuna varılmış ve bu alanların turizm destinasyonu olarak değerlendirilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Ayrıca milli parkı ziyaret eden bireylerin milli park kavramı konusunda yeterli bilgiye sahip olmadığı tespit edilmiştir. Bir diğer çalışmada savaş alanları turizmi ile ilgili ulusal-uluslararası alan yazın karşılaştırılmış, ulusal alanda yapılan çalışmaların yetersiz kaldığı tespit edilmiştir. Yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunda tarihi alana gelen ziyaretçilerin memnun kaldıkları, alanı tekrar ziyaret edecekleri ve çevrelerine tavsiye edecekleri bildirilmiştir. Bazı çalışmalarda ise savaş alanları turizminin diğer turizm çeşitleriyle desteklenmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.

Savaş turizminde Büyük Taarruz'un yeri (Başkomutan Tarihi Milli Parkı)

Türk ulusunun yüzlerce yıllık geçmişinin silinmemesi ve dünya milletleri arasında olmayı tekrar başarmak için ölüm kalım savaşının verildiği muharebedir Büyük Taarruz Meydan Muharebesi (Aşkun, 1991). Sakarya Meydan Muharebesinden hemen hemen bir yıl sonra başlayan ve Türk Milletinin esir edilemez bir millet olduğunu tüm dünyaya gösteren savaş tüm dünyada günlerce hatta aylarca konuşulmaya başlamıştır. Nitekim bu zafer, sömürge altında yaşayan devletlerin de kurtuluşuna ilham kaynağı olmuştur (Erkan, 2022). Ancak bu durum kaynakları tükenme noktasına gelen, yoksullaşan bir millet için çok çetin geçmiştir. Toplum bilincinin artırılması, maneviyatın yükselmesi için birçok yerde mitingler yapılmıştır. Sakarya zaferinin kazanılmasıyla bütün milletin morali yükselmiş ve hatta Yunan uçaklarının attığı propagandalara kimse değer vermemeye başlamıştır (Türk İstiklal Harbi, 1968: 8). Büyük bir sınavla karşı karşıya kalan Türk milleti, ecdadına yaraşır bir şekilde milletçe topyekûn bir savaşa girmiştir. İstiklal harbinin merkezi konumunda olan Büyük Taarruz Meydan Muharebesi, Büyük Taarruz bölgelerine intikal, taarruz ve Yunan cephesinin yarılması, yarmanın genişletilmesi ve düşmanın çembere alınması, Başkomutan Meydan Muharebesi ve takip harekâtı altında toplam beş aşama (Erendil, 1981) olarak 26 Ağustos 1922 günü Ulu önder ATATÜRK tarafından başlatılmıştır. Afyonkarahisar-Altıntaş ve Dumlupınar üçgeninde beş gün beş gece aralıksız devam etmiştir. Türk toplumu için önemli bir yeri olan Büyük taarruz ve Başkomutanlık Meydan Muharebesi 30 Ağustos günü kesin zaferle sonuçlanmıştır. Ulu önder Mustafa Kemal Atatürk, zafer sonrası Türk Milleti'ne hitaben bir beyanname yayınlamış ve zaferin başarılmasında rolü olanları çok açık bir şekilde takdir edip teşekkürlerini sunmuştur. Beynamede "26 Ağustos 1922'de başlayan Afyonkarahisar-Dumlupınar Meydan Muharebesi 31 Ağustos 1922 sabahı son bulmuştur. Beş gün beş gece kesintisiz sürdürülen bu meydan muharebesine düşmanın müstahkem mevzilerini çiğneyerek cephesini yarmak suretiyle başladık. 36 saat devam eden ve Afyon'un güney bölgesinde 1'inci Ordumuz tarafından yapılan bu yarma hareketi neticesinde; KaracadağÇavdarlı-Kalecik Tepesi-Ahırdağı genel hattında 100 km'lik bir hattı işgal eden düşman kuvvetleri mevzilerini terketmeye zorlandı. Döğer bölgesinde bulunan ihtiyatlar takviye olunduktan sonra 1'inci, 4'üncü, 5'inci, 7'nci, 9'uncu, 12'nci ve 13'üncü Tümenlerden oluşan düşman ordusunun büyük kısmı, Balmahmut-Dumlupınar demir yoluyla; Balmahmut - Altıntaş - Dumlupınar yolu arasındaki bölgede hızlı ve şiddetli takiplerimiz ve düşmanın geri çekiliş yollarını kesen başarılı tertibatımız sayesinde tekrar muharebeye mecbur bırakıldı. Bir taraftan da Ahırdağı üzerinde düşmanın 2'nci Tümeni tarafından tutulan ve önemli bir mevzi olan Toklusivrisi'ne bir kısım kuvvetimizle taarruz edildi. Muhtelif ve kanlı safhaları içeren bu muharebeler sırasında topçularımız büyük bir gayret ve maharet ile düşmanı sıkıştırdı. Piyadelerimiz, kısa ateş muharebelerini müteakip gündüz ve gece süngü hücumları ve bomba taarruzlarıyla düşman birliklerinin büyük karargâhlarının içerilerine kadar girdi. Düşmanın geri çekilme hattı üzerinde bulunan süvari

tümenlerimiz, bir taraftan topçularını kullanırken diğer taraftan kılıçla düşman içerilerine saldırdı. Savaş ve keşif uçaklarımız bomba ve makineli tüfekleriyle havadan hücum etti. Her taraftan yıldırım etkisi yapan bu taarruzlar karşısında düşman ordusunun büyük kısmı mağlup edilerek birlikleri birbirine karışmış bir durumda ikiye parçalandı. İki buçuk tümen kadarı bozguna uğramış bir hâlde Dumlupınar istikametinden batıya atıldı. Bunlar Toklusivrisi civarında henüz muharebe etmekte olan 2'nci düşman Tümenine katıldı. Fakat bu istikamette takip ve taarruz eden birliklerimiz karşısında tamamen ve bir kere daha ezilerek mağlûben Uşak istikametine atıldı. Bu istikametdeki kolordularımız bugün 31 Ağustos 1922 sabahından beri İslamköy-Ahadköy hattından Uşak üzerine yürümektedirler. Düşmanın 1'inci ve 2'nci Kolordu Karargâhlarıyla 4'üncü, 5'inci, 9'uncu, 12'nci ve 13'üncü Tümen Karargâhlarını kapsayan dört buçuk tümenlik diğer parçası, 1'inci Ordumuzun şiddetle devam eden taarruz ve baskısıyla Kızıltaş Deresi içine atıldı. Eğret-Altıntaş hattından ilerleyen 2'nci Ordumuzun da etkisi, 1'inci Ordunun düşmandan önce Dumlupınar mevzilerini tutması ve Süvari Kolordumuzun muharebe meydanının kuzeybatıya giden yollara hakim olması dolayısıyla Kızıltaş Deresi içinde sıkıştırılmış olan bu düşman, dün sabahın geceye kadar Çalköy'ün batısında Aydemir, İşören, Adatepe, Ağaçköy, Oyuluk hattında son kuvvetiyle kendisini savundu. Bu hattı sarsmış olan birliklerimiz güneşin batmasıyla beraber süngü hücumuyla düşman içine daldı. Yenilmiş düşman varını yoğunu terk ederek dere ve ormanlar içinde perişan oldu. Bunlardan bu sabah yüzlercesi teslim olmağa başladı. Bu muharebede ele geçen düşman malzemesi pek çoktur. Sayımı yapılıyor. Yalnız bir tümenimizin cephesinde kısmen koşulu ve on beşi dağ olmak üzere yirmi beş top, 140 yük otomobili ve 17 binek otomobili ele geçirilmiştir. Gerek Kızıltaş Deresi'nden ve gerek İslamköy civarından kurtulabilen düşman kısımlarının tamamen imhası için tertibat alınmaktadır. Yüce Allah'tan başarı diliyorum. Şimdiye kadar tespiti yapılan düşmanın Eskişehir Grubunun bir tümeni, yanındaki kuvveti 29 Ağustos 1922 günü Seyitgazi civarından Akin-Döğer istikametinde hareketle meydan muharebesine yetişerek asıl kuvvetlerine yardıma teşebbüs ettiği anlaşılmıştır. Ortaya çıkan bu durumun etkisiyle bu düşman kuvveti kuzey istikametinde çekildi. Gerek bu kuvvetin ve gerekse Eskişehir'de bulunan diğer düşman kuvvetlerinin imhası için de tertibat alınmaktadır. Menderes bölgesinde bulunan bütün düşman birlikleri devamlı takip karşısında mevzilerini terk ederek çekilmeye başlamıştır.” (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi AKT. Özlü, 2014: 958) sözünden sonra zaferi Türk milletine mal etmiştir.

1922 yılı 30 Ağustos tarihinde neticelenen Büyük Taarruz zaferinin ilk resmi töreni 1924 yılında Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK'ün katılımıyla Dumlupınar-Çal köyünde gerçekleşmiştir (Gök, 2021). Daha sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 1 Nisan 1926 tarihinde alınan kararla milli bayram olarak kutlanılmasına karar verilmiştir. Dört maddeden oluşan Zafer Bayramı Kanunu'nun ilk maddesi, “Başkomutanlık Meydan Muharebesinin neticelendiği 30 Ağustos gününü, cumhuriyet ordusu ve donanmasının Zafer Bayramı ilan etmektedir. Dolayısıyla bu bayram Türk ordusuna atfedilmiştir”. “İkinci maddede, Zafer Bayramının her sene kara, hava ve deniz kuvvetleri tarafından kutlanacağı ve Milli Savunma Bakanlığı'nın belirleyeceği bir program gereğince savaşın cereyan ettiği Dumlupınar'da ayrıca bir askeri merasimin tertip edileceği, öte yandan o gün askeri dairelerin tatil olacağı belirtilmiştir” (TBMMZC: D:2,C.24,İ.3,Y.01.04.1926, s.7-8).

Kurtuluş savaşının geçtiği alan olan Başkomutan Tarihi Milli Parkı Türkiye'nin 17. Milli parkı olarak ilan edilmiştir. Yüzölçümü olarak Kocatepe ve Dumlupınar olmak üzere 34.834 hektar alanı kapsamaktadır. 17.950 hektardan oluşan Afyon Kocatepe bölümünün içerisinde “Kocatepe Anıtı ve Kitabesi”, “Yüzbaşı Agah Efendi Şehitliği”, “Zafer Müzesi”, “Büyük Taarruz Şehitliği ve Başkomutan Mustafa Kemal Anıtı”, “Albay Reşat Çiğiltepe Şehitliği”, “Miralay Reşat Çiğiltepe Kabri”, “Yıldırım Kemal Şehitliği”, “Hava Şehitliği”, “Suvermez Şehitliği”, “Şuhut Kurtuluş Savaşı Şehitliği” “Ali Çetinkaya Kabri ve Anıtı”, “Anıt kaya Şehitliği”, “Çalışlar Şehitliği”, “Akdeğirmen Şehitliği”, “Giresunlular Şehitliği” ve “Büyük Taarruz Karargahı (Atatürk Evi) bulunmaktadır. Kütahya Dumlupınar bölümü ise 16.884 hektar genişliğinde bir alandadır. Burada “Zafertepe-Çalköy Zafer Anıtı”, “Yüzbaşı Şekip Efendi Şehitliği”, “Şehit Mehmetçik Sancaktar Anıtı”, “Üç Komutan Anıtı”, “Büyük Aslıhanlar Şehitliği”, “Dumlupınar Şehitliği”, “Milis Anıtı”, “Şehit Baba-Oğul Anıtı”, “İlk Hedef Anıtı”, “Yıldırım Kemal Şehitliği”, “Dumlupınar Müzesi”, “Atatürk Evi” olarak sıralanmaktadır.

Şekil 1: Kocatepe anıtı ve kitabesi

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı (2023) Kocatepe anıtı ve kitabesi

Milli park içerisinde bulunan Kocatepe anıtında Atatürk'ün Kocatepe'ye çıkışı 1970 yılında heykelleştirilmiştir. Büyük Taarruz Şehitliği, 26-29 Ağustos 1922 tarihleri arasında şehit düşen subay ve Mehmetçik anısına Işıktepe üzerine 1993 yılında yapılmıştır. Anıt kaya şehitliği 12 subay ve 6 Mehmetçiğin yattığı yerdir. 1924 yılında şehitliğe dikilen anıtta “Kurtuluş savaşımızı eşsiz bir zaferle düğümleyen, Kocatepe'den gürleyerek ve çoşarak bir sel gibi bu topraklardan Akdeniz'e akıp giden, Büyük Taarruz'da yoğun düşman kuvvetlerinin içine baskınla dalan ve boğaz boğaza amansız savaşlarla büyük zafer yaratıcıları ve bu uğurda vatanları, onurları ve yurttaşları için canlarını feda eden sayısız kahramanların şehitliğidir” yazısı bulunmaktadır.

Şekil 2: Anıt kaya şehitliği

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı (2023) Anıt kaya şehitliği

Albay Reşat Çiğiltepe Şehitliği 27 Ağustos'ta şehit düşen askerlerimiz için yapılmıştır. Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa TBMM'de yaptığı konuşmasında Albay Reşat Çiğiltepe'nin görevi ile ilgili bir durumu geciktirmesinden dolayı veda namesi hazırlamıştır. Çiğiltepe kısa sürede alınsa da Şehit komutan bu anı görememiştir.

Şekil 3: Albay Reşat Çiğiltepe şehitliği

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı (2023) Albay Reşat Çiğiltepe şehitliği

Giresun şehitliği, Giresun ve yöresinden gelen gönüllü askerlerin şehit olmasından dolayı bu ismi almıştır. Dumlupınar Savaş müzesi, 1977 yılında ziyarete açılmıştır. Atatürk evi ise aslına uygun olarak 2003 yılında ziyarete açılmıştır. Büyükaslanhanlılar şehitliği Milli mücadelede süngüsünü takmış, düşman üzerine saldırmaya hazır binlerce askerimizi sembolize etmektedir. Bununla birlikte gelecek nesillere vatan toprağının nasıl kazanıldığının bilincini ve ruhunu aktarmak için Başkomutan Tarihi Milli Parkı İstiklal Tanıtım Merkezi yapılmıştır. Tanıtım merkezi, ziyaretçilere Büyük Taarruz ve Kurtuluş Savaşı'nı anlatan, savaşın şiddetini bir bütün şeklinde görebilme imkanı sunan panoramik müze niteliğinde tasarlanmıştır.

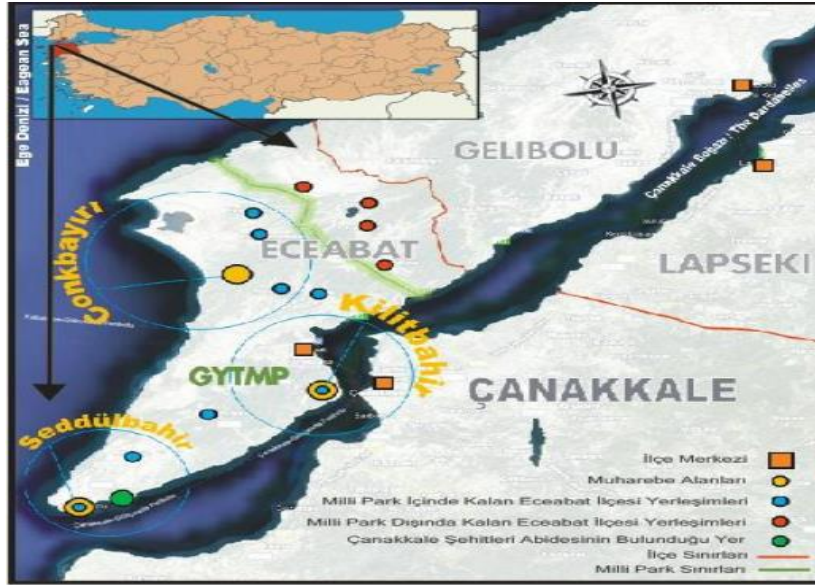
Kocatepe ve Dumlupınar savaş alanlarını kapsayan Başkomutan Tarihi Milli Parkı, İç batı Anadolu eşiği üzerinde, Afyonkarahisar-Kütahya ve kısmen de Uşak illeri sınırları içinde kalmaktadır. Bu saha Ulu Önderin ifade ettiği şekli ile "Türk tarihinin en önemli bir dönüm noktası" olmuştur. Türk tarihi açısından bu kadar önemli olan bu alan, çerçeveleme safhasına 1981 yılında uygulanan uzun vadeli gelişim planıyla dahil edilmiştir. Ülkemizde Kocatepe ve Dumlupınar bölgesi olmak üzere iki ayrı alanda kurulan tek milli park olan Başkomutanlık Milli Parkı, "2873 Sayılı Milli Parklar Kanunu'na uygun olarak 32. 8. 1981 Tarih ve 8/3580 Sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile milli park ilan edilmiş ve sınırlama safhasına resmen girilmiştir". Ancak bu safha 1924 yılı olarak da düşünülebilir. Çünkü Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ATATÜRK'ün konuşmasından sonra tarihi alan sınırlarının mümkün olduğu çerçevede doğrulanması sağlanmıştır (Alaeddinoğlu, 2007).

Tarım ve Orman Bakanlığı 2021 verilerine göre toplam 12 tarihi milli parka gelen ziyaretçi sayısının 837 bini geçtiği ifade edilmiştir. Tarihi değerlerin korunması ve bu değerlerin sürdürülebilir kılınması amacıyla büyük bir titizlikle korunan Başkomutan Tarihi Milli Parkını 2021 yılında 35 binden fazla yerli ve yabancı turist ziyaret etmiştir. Ancak bu sayıların 2019 yılının sonlarında başlayan ve tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgınından kaynaklı olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü 2022 yılı verilerine göre milli parkları ziyaret eden bireylerin sayısının 61 milyondan fazla olduğunu açıklamıştır. Ancak bu verilerin yüzde kaçının tarihi milli parklara ait olduğu bilinmemektedir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023).

Çanakkale savaşları Gelibolu tarihi alanı

Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alanı Marmara Bölgesi'nin kuzeybatısında, Çanakkale ili sınırları içerisinde yer almaktadır. Büyük bir kısmı Eceabat ilçe sınırında yer almaktadır. Yüzölçümü olarak 33.444 hektarlık alanı kapsamakta ve içerisinde çok sayıda şehitlik, mezarlık ile müzeler ve anıtlar bulunmaktadır. Türkiye'de en fazla ziyaret edilen savaş alanıdır (kulturportali.gov, 20.08.2023). Gelibolu Tarihi Alanı, "26 Mayıs 1973 tarih ve 7/6477 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile orman rejimine alınmış ve 2 Kasım 1973 tarihli Orman Bakanı onayı ile Milli Park olarak ilan edilmiştir". 2014 yılına kadar milli park statüsünde olan bölge, 19 Haziran 2014 tarihli ve 6546 sayılı Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığı Kurulması Hakkında Kanun ile milli parklar statüsünden çıkarılarak özerk bir yapı özelliği kazanmıştır. (Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığı Kurulması Hakkında Kanun, 2014). Aynı zamanda 2014 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın yürütmüş olduğu çalışmalar sonucu "Çanakkale ve Gelibolu 1. Dünya Savaşı Alanları" UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi'ne dahil edilmiştir (Erbey, 2018).

Şekil 4: Çanakkale savaşları Gelibolu tarihi alanı

Kaynak: Sağlık, Sağlık ve Kelkit (2014)

Gelibolu Tarihi Alanı'nda; Çanakkale Destan Tanıtım Merkezi ve Çanakkale Destan Tanıtım Merkezi Simülasyonu ile birlikte Alçıtepe 1915 Hilal-i Ahmer Hastane Sergisi, Mehmetçik Feneri ve Gelibolu Tarihi Sualtı Parkı Sergisi, Namazgah Tabyası Müzesi, Anadolu Hamidiye Tabyası Çanakkale Savaşları Tarih Müzesi, Kilitbahır Kalesi Müzesi, Bigalı Atatürk Evi ve müzesi bulunmaktadır (Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığı, 2023).

Şekil 5: Bigalı Atatürk evi ve müzesi

Şekil 6: Alçıtepe 1915 Hilal-i ahmer hastane sergisi

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı (2023) Çanakkale savaşları Gelibolu tarihi

Gelibolu Tarihi Alanı'nda 138 adet sivil mimarlık örneği, 49 anıtsal yapı, 50 Türk şehitliği, 29 Türk anıt ve kitabesi, 34 yabancı mezarlık ve anıt, kaleler, tabyalar gibi tarihi yapılar bulunmakta ve bunlar inanç turizmi açısından büyük bir potansiyel oluşturmaktadır. Ayrıca, doğal sit alanları ve anıtlar, kumsallar, koylar, Akdeniz çalılıarı (maki) ile karışık koru parçaları, etkileyici jeolojik ve jeomorfolojik oluşumlar ve bir tuz gölü (Suvla) gibi doğal güzellikleri içermektedir (kulturportali.gov, 2021). Çok çeşitli “doğal sit alanları ve anıtlarla birlikte 15. yüzyıl askeri mimarisinin eşsiz örneklerinden biri olan Kilitbahir Kalesi”ni kapsayan farklı bir kültürel miras koleksiyonu bulunmaktadır (Atay, 2008).

Şekil 7: Kilitbahir kalesi

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı (2023) Çanakkale savaşları Gelibolu tarihi

Dünya Savaşı'nın yaşandığı 1914-1918 yılları arasında, önemli cephelerden biri Çanakkale Cephesi'dir. Batı yazımında Gallipoli olarak geçen Çanakkale Savaşları hem Türk hem de dünya tarihi açısından oldukça önemli bir savaştır (Aycil, 2022). Çanakkale, Türklerin vatanı uğruna gözünü kırpmadan canını ortaya nasıl koyduğunun ve Türk kahramanlığının anıtlaşmış örneğidir. Mustafa Kemal Atatürk bir yıldız gibi parlayarak tarih sahnesine çıkmış ve Türk askerinin onu iyi sevk ve idare eden komutanlarla neler başarabildiğini ortaya koymuştur (Aytepe, 2000). Bu savaş sonunda Osmanlılar 251 bin, müttefikler ise 252 bin kayıp vermiştir. Sonuçta kazanan taraf Türkler olmuş, İtilaf devletleri ise geride binlerce kayıp ve acı hatıralarla geri çekilmişlerdir. Osmanlılar savaşı kazanmalarına rağmen, binlerce askerini kaybetmenin acısıyla yıkılmış ve bu savaş Türklerde derin izler bırakmıştır. Savaşın mekâna kazıldığı yer olan Gelibolu Tarihi Alanı'nı ziyaret eden herkes bu acıları hissetmektedir (Aliagaoglu, 2008). Bu savaş, diğer savaşlardan farklı ilginç yönler içermektedir. Bu yönlerden biri, Anzaklar ile

Türk askerlerinin savaşın süresince birbirlerine karşı duyduğu sıcak ilgi (özellikle 19 Mayıs 1915 sonrası) ve sonrasında gelişen dostluk ilişkileridir, diğeri ise düşmanlık duygularının azalması ve hatta karşılıklı sevgi ve saygıya dönüşmesidir. Avustralya General Valisi olan ve Çanakkale Muharebeleri'ne Üsteğmen rütbesiyle katılan Lord Casey tarafından anlatılan olaya göre, gün içinde yaşanan çatışmaların ardından gece siperler arasında bir Anzak subayının yaralandığı görülür. Ancak Türkler'den korkan Anzaklar, siperden çıkıp yaralı subayı siperlerine geri getiremezler. Yaralı subayın yardım çağrısına daha fazla sessiz kalamayan Türk askerleri siperlerden çıkar, yaralı subayı kucaklarına alır ve onu Anzak siperlerine geri götürürler. Bu olay sonrasında Anzak askerlerinin Türklere bakışı değişir ve Türklere daha fazla saygı ve dostlukla bahsetmeye başlarlar. Savaş sona erdikten sonra bu dostluğun bir anısı heykel yapılır (Çiftçi vd., 2015).

Şekil 8: Mehmetçiğe saygı anıtı

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı (2023) Çanakkale savaşları Gelibolu tarihi

Çanakkale Savaşı İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında meydana gelen en büyük savaşlardan biridir. Bu savaş dünya tarihinin en zorlu ve en kanlı savaşlarından biri olarak bilinmektedir. Bu açıdan Gelibolu tarihi alanı Avustralyalılar ve Yeni Zelandalılar açısından da oldukça anlamlı ve önemlidir. Dolayısıyla tarihi yarımada yı her yıl binlerce yerli ve yabancı turist ziyaret etmektedir (Cavlak ve Cop, 2019). Çanakkale Savaşı'nın hemen sonrasında başlayan anma günleri Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı ile birlikte devam etmiştir. 1920'li yıllarda özellikle Şehitlikleri İmar Cemiyeti'nin üstlendiği anma etkinlikleri, 1930'lu yıllardan itibaren kurumsal kimliğe kavuşmuştur (Ulaş, 2015). Anma törenleri ve yıldönümü kutlamalarıyla birlikte 1970 yılında ziyaretçi trafiği başlamış ve 1990'lu yıllarda artış göstermiştir. Bu süreçte iç turizmin gelişmesine paralel olarak, savaş alanlarına yönelik talepte önemli düzeyde bir artış yaşanmıştır. 2000 yılında Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Park Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle Milli Park'ın doğal, tarihi ve kültürel değerleri, harp tarihi esaslarına ve çevreye uyumlu olarak korunur ve geliştirilmesi ilkesi ile Gelibolu Yarımadası özellikle turizm açısından gelişim göstermeye başlamıştır (Atay ve Yeşiladağ, 2010). 2012 yılında faaliyete başlayan Çanakkale Destanı Tanıtım Merkezi'ni 2016 yılına kadar 919.972 kişi ziyaret etmiş, 2016'da gerçekleştirilen tören ve etkinliklere 29.361 kişi katılım sağlamıştır. 2019 yılında ise gerçekleştirilen 19 tören ve etkinliğe yaklaşık 116 bin kişi katılım sağlamıştır (canakkaletarihialan.gov.tr, 2023). Çanakkale Savaşları'nın 100. Yıl dönümünde Çanakkale en fazla ziyaret edilen ören yerleri sıralamasında dördüncü sırada yer almıştır (Alili, 2017). Anma törenlerine bağlı olarak Çanakkale'de nisan ayında ziyaretçi yoğunluğu yaşandığı söylenebilir. Türkiye'ye 2015 yılında Avustralya'dan gelen 225.762 turist 44.287'si, Yeni Zelanda'dan gelen 36.915 turist ise 5.347'i nisan ayında gelmiştir. Yani diğer aylara göre en fazla nisan ayında Türkiye'yi ziyaret etmişlerdir. (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023). Aslında tam olarak

Gelibolu Tarihi Alanı'nı ziyaret eden yerli ve yabancı turistlerin sayısına ilişkin giriş turnikese olmadığından sağlıklı bir veri tespit edilememektedir (Yeşiladağ ve Atay, 2011). Ancak son yıllarda 3 milyonu aşan ziyaretçi sayısının da her yıl giderek artacağı ön görülmektedir. Her yıl 25 Nisan'da yaklaşık 20 bine yakın Avustralya ve Yeni Zelanda vatandaşlarının Türkiye'ye gelerek ayın törenleri yaptığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu hareketlilik ülke ekonomisine de katkı sağlamaktadır (Büyüksalvarcı vd., 2022). Tablo 2'de 2019-2021 yılları arasında Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısı ile birlikte Yeni Zelanda ve Avustralya'dan gelen turist sayıları verilmiştir. 2019 yılında 120.837 Avustralyalı, 20.912 Yeni Zelandalı turist Türkiye'yi ziyaret ettiği görülmektedir. 2020 ve 2021 yıllarında bu sayının ciddi düzeyde düştüğü görülmektedir. Bunun sebebinin 2019 yılının sonlarında başlayan ve tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgını olduğu bilinmektedir. Bu durum toplam gelen ziyaretçi sayısı ile de açıklanabilir. Türkiye'ye 2019 yılında toplam 45 milyon turist gelirken 2020 ve 2021 yıllarında bu sayının ciddi bir şekilde düştüğü görülmektedir.

Tablo 2: Türkiye'yi ziyaret eden yerli ve yabancı turistlerin sayısı

	2019	2020	2021
Yeni Zelanda	20.912	2.879	2.746
Avustralya	120.837	15.109	15.674
Türkiye'ye Gelen Turist Sayısı	45.058.000	12.734.000	24.712.000

Kaynak: Türkiye seyahat acentaları birliği [TÜRSAB] (2021)

Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alanı'na yönelik alan yapılan çalışmalar incelendiğinde; Slade (2003) çalışmasında Anzakların Gelibolu'ya yönelik ziyaretlerinin yalnızca ölümler ve ölüm alanları için gerçekleştirmediğini, ulusal kimlikle ilgili olduğunu belirtmiştir. Cavlak ve Cop (2019) çalışmaları sonucunda yerli ziyaretçilerin yabancı turistlere göre alanda daha duygusal bir deneyim yaşadığını tespit etmiştir. Birdir vd.'nin (2015) çalışmasında yabancı turistlerin tarihi alanı hüzün turizmi bağlamında savaş yıllarının ruhunu çok iyi yansıtan ve eğitici bir destinasyon olarak algıladıklarını, turizm aracılığıyla bu savaşlardan ders alınacağı ve dünya barışının sağlanmasında etkili olacağı düşüncesine sahip oldukları ortaya koyulmuştur. Yeşiladağ ve Atay (2011) tarihi alanın ziyaret edilme nedenlerine yönelik bir çalışma yürütmüş ve ziyaretçilerin daha çok tarihi ve toplumsal sebeplerle motive olduklarını tespit etmiştir. Ayrıca yerli ziyaretçilerin genel olarak ziyaretlerinden memnun kaldıkları ortaya çıkmıştır.

Sonuç ve öneriler

Savaş alanlarının yerli ve yabancı turistler tarafından özellikle milli ve manevi duygularla ziyaret edildiği görülmektedir. İnsanlar bu alanlara yönelik seyahatlerini kazanılan başarılarından zevk almak ve gurur duymak, tarihin sayfaların gezinmek, yaşanan acıları tekrar hatırlamak ve anmak üzere gerçekleştirilmektedir (Kozak ve Bahçe, 2012). Dünya Turizm Örgütü'ne göre, turizm hareketlerinin yaklaşık üçte biri kültür turizmi kapsamında gerçekleştiği ve son yıllarda miras ve kültür turizmine yönelik ilginin artış gösterdiği düşünüldüğünde (Ceylan ve Somuncu, 2016), diğer turizm türlerine göre farklılık gösteren savaş alanları turizmi, ulusal ve uluslararası alanda gelişmeye açık bir potansiyele sahiptir. Türkiye savaş alanları turizminde birçok ülkeye göre avantajlıdır. Çünkü sınırları içerisinde dünyanın seyrini değiştiren birçok savaş meydana gelmiştir (Büyüksalvarcı vd., 2022). Ulusal alanda savaş alanları turizmine yönelik çalışmalarda da bu durum desteklenmiş ancak hem ulusal ve hem de uluslararası çapta tanıtım eksikliğinin olduğu ifade edilmiştir (Özbey, 2022). Tanıtma anlamında daha fazla çalışmalar yapılması önerilebilir. Çünkü savaş alanları turizmi konusunda Türkiye'nin her ne kadar potansiyeli olsa da bu alanlar henüz gereken ilgiye ulaşamamıştır. Uluslararası batı kaynaklarına bakıldığında savaş alanları turizmine yönelik birçok çalışmaya rastlanılmaktayken ulusal düzeyde yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Akbulut ve Ekin (2021) toplumsal hafıza, kültürel miras, kültür turizmi ve savaş alanları turizmi konularındaki araştırmaları incelemiş ve ulusal ve uluslararası alanda daha fazla çalışma yapılmasını önermiştir.

Başkomutan Tarihî Milli Parkı'na yönelik yapılan çalışmalarda parka gelen ziyaretçilerin alandan memnun kaldığı, gelecek kuşaklara aktarım için önemli bir yer teşkil ettiği ortaya çıkmıştır (Kılıç ve Akyurt, 2011; Alaeddinoğlu ve Aliağaoğlu, 2007; Afyonkarahisar İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Doğa

Koruma ve Milli Parklar 5. Bölge Müdürlüğü; Büyük Taarruzun 90. Yılında Uluslararası Milli Mücadele ve Zafer Yolu Sempozyumu, 2014). Bununla birlikte yerel halkın gelen ziyaretçilerden memnun olduğu görülmüştür. Bu durum destinasyon çekiciliği ile açıklanabilir. Laws vd.'ne (2002) göre destinasyon imajı iki faktöre bağlıdır. Bunlardan ilki destinasyonun benzersiz ve özel olması, ikincisi ise ziyaretçileri destinasyona nasıl çekeceğidir. Bu anlamda Afyonkarahisar ili, ülkenin kurtuluş mücadelesinde yakın tarihe tanıklık etmiş olması, benzersiz değerlere sahip olması açısından önemlidir. Özellikle yerel pazarda potansiyel tüketiciyi harekete geçirebilecek hatıraların bulunması Laws vd. tarafından belirtilen ikinci faktörün işlevselliğini oldukça kolaylaştırmaktadır (Kılıç, 2011).

Yerel halkın Başkomutan Tarihi Milli Parkı'na gelen ziyaretçilere Büyük Taarruzu simgeleyen birçok eşya sattığı ve ziyaretçilere konaklama imkanı sunduğu tespit edilmiştir. İmkanların elverişli olması hem yerel halk hem de ziyaretçileri memnun etmektedir. Bununla birlikte şehit olan askerlerin kullandığı eşyalar satılmaktadır. Bu eşyalara ziyaretçilerin büyük rağbet gördüğü anlaşılmıştır. Nedeni ise savaş alanlarının geçmişini anma ve hatırlama isteğiyle alakalı bir durumdur (Alaeddinoğlu ve Aliagaoglu, 2007). Büyük Taarruz ve Başkomutan Tarihi Milli Parkı Bölgeye ciddi bir istihdam sağlayıp, köylerin kalkınmasına ve katma değer yaratmasına katkıda bulunmaktadır. Bu katkı alternatif turizm türleriyle desteklenerek daha da artırılabilir. Keçili (2018) Başkomutanlık Büyük Taarruz alanını ekoturizm açısından değerlendirmiş ve savaş alanları bölgelerinin turizme kazandırılması ve turizm yatırımlarının artırılması için bir turistik ürün çeşidi olan ekoturizmin Kocatepe'den Dumlupınar'a kadar olan bölgeye katkı sağlayacağını belirtilmiştir.

Başkomutan Tarihi Milli Parkı'nın içerisinde önemli hizmet alanları, şehitlikler ve anıtlar bulunmaktadır. Alanı ziyaret etmek için bir kılavuza ihtiyaç vardır. Türk milleti açısından çok önemli bir alan olmasına rağmen ziyaretçi sayısı bakımından hak ettiği itibarı göremediği düşünülmektedir. Çünkü resmi olmayan verilere göre ziyaretçi sayısında birçok tabiat veya tarihi alandan geri kaldığı görülmüştür. Bu kapsamda tanıtım stratejileri geliştirilerek ziyaretçi sayısının artması sağlanabilir. Ayrıca Afyonkarahisar ve Kütahya illerine yakınlığından dolayı ziyaretçilerin konaklama ihtiyaçlarını karşılayabileceği düşünülmektedir.

Başkomutan Tarihi Milli Parkı savaş turizminde Türkiye açısından önemli örneklerdendir. Anadolu'yu işgal eden devletlerin Türk Milletinin bağımsızlık aşkı ve mücadele azmi karşısında yok edildikleri görülmüştür. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasına temel olan Kurtuluş Savaşını, kesin zafere ulaştıran Büyük Taarruz ve Başkomutan Savaşlarıdır. Bu savaşların geçtiği alanları bugünkü ve gelecek nesillerin hafızalarında canlı tutmak gerekmektedir. Bu anlamda bölgede koruma kullanma dengesi içinde yapılan ve planlanan anıtlar ve şehitlikler düzenlenmiştir. Mevcutların her türlü bakım ve onarımının yapıldığı, sosyal ve tanıtım tesisleri ile milli park içinde ihtiyaç duyulan her türlü alt yapının sağlandığı anlaşılmıştır. Ayrıca yöreyi milli, tarihi değeri ve kültürel potansiyeli ile oluşan turizm talebini karşılayacak uygun standartlar içinde gerekli tesislerle donatılmıştır. Milli parkın gereği gibi anlaşılmasını ve tanıtılmasını sağlamak için de gerekli tanıtıcı ve bilgi verici tesislerin yapıldığı görülmüştür.

Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alanı her yıl birçok yerli ve yabancı turist tarafından ziyaret edilmektedir. Özellikle her yıl mart ayında birçok okul, üniversite, belediye gibi kurumların düzenledikleri gezilerle yerli ziyaretçi yoğunluğu yaşanmaktadır. Aynı şekilde, yıl içerisinde düzenlenen tören ve etkinliklere binlerce kişi katılım sağlamaktadır. Öte yandan 25 Nisan 2000 tarihinde Avustralya'dan yüzbinlerce ziyaretçinin ANZAC günü kapsamında törene katılmasıyla bu tarih ulusal tatil ilan edilmiştir. Her yıl bu tarihlerde binlerce insan Gelibolu Yarımadası'nı ziyaret etmektedir. Tarihi alanla ilgili yapılan çalışmalarda yerli ve yabancı ziyaretçilerin alandan memnun oldukları (Yeşildağ ve Atay, 2011), Gelibolu'yu savaş yıllarının ruhunu çok iyi yansıtan ve eğitici bir destinasyon olarak algıladıklarını, turizm aracılığıyla bu savaşlardan ders alınacağı ve dünya barışının sağlanmasında etkili olacağı düşüncesine sahip oldukları ve tekrar ziyaret etmek istedikleri tespit edilmiştir (Birdir vd., 2015; Yıldırım, 2014). Ancak Öztura (2010) yılında yaptığı çalışmada gelen ziyaretçilerin milli park kavramı konusunda gerekli tutum, davranış ve bilince sahip olmadığını ileri sürmüştür. Bu açıdan değerlendirildiğinde örgün eğitimde bu konular üzerinde eğitimler verilmesi, hatta yaygın eğitim ortamı oluşturularak öğrencilerin alanda yaşayarak öğrenmesi sağlanabilir. Öğrenmeye katkı sağlaması

açısından da mekanların fiziksel planlama unsurları kültürel unsurlarla ilişkilendirilebilir. Bu da alanın görsel hafızada kalmasına yardımcı olabilir.

Kültür turizmi kapsamında değerlendirilen savaş alanları turizminin yerel halka da birçok katkısı bulunmaktadır. Yerel halkın bu alanlardaki turistik gelişmelere dahil edilmesi önemlidir. Sürdürülebilir turizm uygulamaları çerçevesinde alanların doğal çevresi ve ekolojisi korunmalı, ziyaretçilerin yaratacağı olumsuz etkiler en aza indirilmelidir. Ziyaretçi sayıları, ziyaretçi memnuniyeti, turizm gelirleri ve çevresel etkiler gibi verilerin sağlanması ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Kısacası savaş alanları turizmi kapsamında ziyaretçilerin daha yüksek harcama yapacağı, alternatif kültürel faaliyetlerle desteklerin sağlanması gerekmektedir. Elbette ki savaş alanları turizmi yalnızca ekonomik açıdan değerlendirilmemeli, aynı zamanda gelecek nesillere milli bilincin aşılmasında ve bu mirasın aktarılmasında turizm bir araç olarak görülmelidir. Bu alanların sürdürülebilir bir şekilde yönetilmesi ve yaşatarak korunması, gelecek kuşaklara aktarılması açısından büyük bir öneme sahiptir. Çanakkale Savaşları ve Büyük Taarruz Meydan Muharebesi'nde gerçekleşen ve Türkiye tarihi açısından şeref, onur ve kahramanlıklarla yâd edilecek olan bu ve bunun gibi zaferler şüphesiz ki geçmişte ve bugün olduğu gibi gelecek nesillere de bir miras olarak kalacaktır.

Kaynakça

- Afyonkarahisar İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2022). 13 Ağustos 2022 tarihinde <https://afyon.ktb.gov.tr/TR-63495/baskomutan-tarihi-milli-parki.html> adresinden erişildi.
- Akbulut, O. ve Ekin, Y. (2018). Kültürel miras turizmi olarak savaş alanları turizmi: Türkiye'de yer alan savaş anıtlarının coğrafi bilgi sistemleri analizi. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 395-420.
- Akbulut, O. ve Ekin, Y. (2021). Toplumsal hafıza, kültürel miras ve savaş alanları turizmi üzerine kavramsal bir çalışma. *International Journal of Contemporary Tourism Research*, 5(Özel Sayı), 150-159.
- Akyurt Kurnaz, H., Çeken, H., ve Kılıç, B. (2013). Hüzün turizmi katılımcılarının seyahat motivasyonlarının belirlenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 57-73.
- Alaeddinoğlu, F., ve Aliğaoğlu, A. (2007). Savaş alanları turizmüne tipik bir örnek: Büyük Taarruz ve Başkomutan Tarihi Milli Parkı. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 18(2), 215-225.
- Aliğaoğlu, A. (2008). Savaş alanları turizmi için tipik bir yer: Gelibolu yarımadası tarihi milli parkı. *Millî Folklor*, 20(78), 88-104.
- Alili, M. (2017). Avrupa'daki ve Türkiye'deki hüzün turizmi destinasyonlarının karşılaştırması üzerine teorik bir çalışma. *Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 37-50.
- Aşkun, İ. C. (1991). Atatürk'te zafer düşüncesi ve toplumsal boyutları. *Kurgu Dergisi*, 9(1), 1-9.
- Atay, L. ve Yeşildağ, B. (2010). Savaş alanları ve turizmi. *Aksaray Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(2), 65-72.
- Aycil, S. (2022). Gallipo'den Çanakkale savaşları'na: 100. yıl temalı posta pulları üzerine bir değerlendirme. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14), 127-156.
- Aytepe, O. (2000). Çanakkale savaşı bibliyografyası. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 7(25), 1-72
- BCA 030-10-00/197-351-8
- Biran, A., ve Hyde, K. F. (2013). New perspectives on dark tourism. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 7(3), 191-198.
- Bolat Salman, B. (2012). Milli bayram olgusu ve Türkiye'de yapılan Cumhuriyet Bayramı kutlamaları (1923-1960), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Brian, A. Poria, Y. ve Oren, G. (2011). Sought Experiences at Dark Heritage Sites. *Annals of Tourism Research*, 38(3), 820-841.
- Büyük Taarruzun 90. Yılında Uluslararası Millî Mücadele ve Zafer Yolu Sempozyumu, (2014). 11 Ağustos 2022 tarihinde <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/II.-C%C4%B0LT-B%C3%9C%C3%9CCK-TAARRUZUN-90.-YILINDA-ULUSLARARASI-M%C4%B0LL%C4%B0-M%C3%9CCEADELE-VE-ZAFER-YOLU-SEMPOZYUMU1.pdf> adresinden erişildi.

- Büyükşalvarcı, A., Yetiş, Z., ve Bozyiğit, A. (2022). Hüzün turizmi: Türkiye'nin hüzün turizmi potansiyeli üzerine bir araştırma. *Turizm ve Rekreasyon Akademik Çalışmalar*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 15-30.
- Cavlak, N., ve Cop, R. (2019). Yerli ve yabancı turist deneyimi: Gelibolu yarımadası Tarihi Milli Parkı Milliyet temelinde bir analiz. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 30(3), 163-173.
- Ceylan, S., ve Somuncu, M. (2016). Kültür turizmi alanlarında turizmin çeşitlendirilmesine eleştirel bir bakış: Safranbolu UNESCO Dünya miras alanı. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 53-64.
- Cohen, E. H. (2011). Educational dark tourism at an in populo site: The Holocaust Museum in Jerusalem. *Annals of tourism research*, 38(1), 193-209.
- Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığı (2023). 23 Ağustos 2023 tarihinde <https://canakkaletarihialan.gov.tr/kurumsal/sayilarla-catab> adresinden erişildi.
- Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığı (2023). 30 Ağustos 2023 tarihinde <https://canakkaletarihialan.gov.tr/ziyaret/kaleler-ve-tabyalar/kilitbahir-kalesi> adresinden erişildi.
- Çatır, O.(2017). Savaş alanı turizmi: Bir literatür taraması. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 21-31.
- Çiftçi, G., Küçükaltan, D., ve Yetgin, D. (2015). Savaş, barış ve turizm perspektifinde Çanakkale örneği, 16. *Ulusal Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı*, (924-935).
- Doğa Koruma ve Milli Parklar 5. Bölge Müdürlüğü, <https://bolge5.tarimorman.gov.tr/Documents/Milli%20Parklar.PDF>. Erişim Tarihi: 13.08.2022.
- Doğaner, S. (2006). Savaş ve turizm: Troya ve Gelibolu savaş alanları. *Türk Coğrafya Dergisi*, 46, 1-21.
- Dunkley, R., Morgan, N., ve Westwood, S. (2011). Visiting the trenches: Exploring meanings and motivations in battlefield tourism. *Tourism management*, 32(4), 860-868.
- Erbey, D. (2018). Tarihi, kültürel ve doğal değerlerin korunması ve yönetiminde yeni bir yaklaşım: *Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alanı. Planlama Dergisi*, 28(3), 282-301.
- Erendil, M. (1981). *Atatürk'ün önder kişiliğinden örnekler*. Atatürk haftası armağanı, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları.
- Ergun, C. ve Oktay, K. (2022). Türkiye'deki mevcut ve potansiyel hüzün turizmi alanları üzerine bir inceleme. *Akşehir Meslek Yüksekokulu Sosyal Bilimler Dergisi*, 14, 15-24.
- Erkan, M. S. (2022). Türk tarihinde bir dönüm noktası, Büyük Taarruz ve 30 Ağustos Başkomutan Meydan Muharebesi. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(32), 243-271.
- Foley, M. ve Lennon, J. J. (1996). JFK and dark tourism: A fascination with assassination. *International Journal of Heritage Studies*, 2, 198-211.
- Gök, H. V. (2021). 30 Ağustos zaferinin ilk resmi töreni ve cumhuriyetin ilk on yılında büyük zaferin yıldönümleri: İstanbul örneği. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 9(29), 165-186.
- Hall, J., Basarin, V. J., ve Lockstone-Binney, L. (2011). Pre- and posttrip factors influencing the visitor experience at a battlefieldcommemorative event: Gallipoli, a case study. *Tourism Analysis*, 16, 419-429.
- Hall, J.ve Basarin,J. (2009). The importance of satisfaction, word of mouth and recommending behavior in battlefield commemorative event tourism: Gallipoli a case study. 3rd Advances in Tourism Marketing Conference proceedings, Bournemouth University, Bournemouth, England.
- Hall,J., Basarin, J., ve Lockstone-Binney, L. (2010). An empirical analysis of attendance at a commemorative event: Anzac day at Gallipoli. *International Journal of Hospitality Management*, 29(2), 245-253.
- İlgar, R. (2015). Mabetleşen bir mekân: Gelibolu Yarımadası tarihi savaş alanları turizmi. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 19, 1-20.
- Jamal, T. ve Lelo, L. (2011). Exploring the conceptual and analytical framing: From darkness to intentionality. Sharpley, R. ve Stone, P.R. (Ed.) *Tourist Experience*, içinde (ss. 29-42), Routledge.
- Karataş, M., ve Babür, S. (2013). Gelişen Dünya'da turizm sektörünün yeri. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (2), 15-24.
- Kaya, O. (2006). Ölüm turizmi: *Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı'nı ziyaret eden turistlerin ziyaret motivasyonlarını anlamaya yönelik bir araştırma ve sonuçları*. [Yüksek Lisans Tezi], Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.

- Keçili, S. (2018). Tarihçilik açısından Büyük Taarruz sahasının ekoturizm ile ilişkilendirilmesi. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 116-128.
- Kılıç, B., Akyurt, Kurnaz, H., ve Sop, S. A. (2011). Çekici faktörlerin destinasyon seçimine etkisinin belirlenmesi ve hüzün turizmi ilişkisi. Öncü, M. A. (Ed.). *12. Ulusal Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı*, (362-370), Düzce Üniversitesi.
- Kılıç, B., ve Kurnaz, A. (2010). Alternatif turizm ve ürün çeşitliliği oluşturmada ekolojik çiftlikler: Pastoral Vadi örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 39-56.
- Kılıç, B., ve Akyurt, H. (2011). Destinasyon imajı oluşturmada hüzün turizmi: Afyonkarahisar ve Başkomutan Tarihi Milli Parkı. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 10 (1), 209-232.
- Kızıl Erol, K. (2022). A dark concept in tourism: War tourism and two incidents with Russia. *Journal of Applied Tourism Research*, 3(1), 95-104
- Kozak, A. M. ve Bahçe, S. A. (2012). *Özel ilgi turizmi*. Detay Yayıncılık.
- Kozak, A. M. ve Kama, S. (2015). Dark (hüzün) turizmi mekanı olarak Çanakkale. 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://silo.tips/download/dark-hzn-turzm-mekani-olarak-anakkale> adresinden erişildi.
- Kuo, N. T., Chang, K. C., Cheng, Y. S., ve Lin, J. C. (2016). Effects of tour guide interpretation and tourist satisfaction on destination loyalty in Taiwan's Kinmen Battlefield Tourism: perceived playfulness and perceived flow as moderators. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 33(1), 103-122.
- Kurnaz, H. A., Çeken, H. ve Kılıç, B. (2013). Hüzün turizmi katılımcılarının seyahat motivasyonlarının belirlenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 57-73.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2023). Albay Reşat Çiğiltepe şehitliği. 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/afyonkarahisar/gezilecekyer/albay-resat-cigiltepe-sehitligi> adresinden erişildi.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2023). Anıt kaya şehitliği. 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/afyonkarahisar/gezilecekyer/buyuk-taarruz-sehitligi-ve-mustafa-kemal-ataturk-aniti> adresinden erişildi.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2023). Büyük-taarruz-şehitliği. 20 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/afyonkarahisar/gezilecekyer/anitkaya-sehitligiadresinden> erişildi.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2023). Çanakkale'de gezilecek yerler. 27 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/canakkale/gezilecekyer/gelibolu-yarimadasi-tarihi-milli-park-alani> adresinden erişildi.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2023). Çanakkale'de gezilecek yerler. 27 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/canakkale/gezilecekyer/gelibolu-yarimadasi-tarihi-milli-park-alani> adresinden erişildi.
- Kürüm Varolğüneş, F. (2018). Hüzün turizminde (dark tourism) mabetleşme süreci ile mekânsal belleğin ilişkilendirilmesi. *International Journal of Social Humanities Sciences Research*, 5(30), 4443-4451.
- Kütükoğlu, M., S. (1998). *Tarih araştırmalarında usul*. Kubbealtı yayıncılık.
- Laws, E., Scott, N., ve Parfitt, N. (2002). Synergies in destination image management: a case study and conceptualisation. *International Journal of Tourism Research*, 4(1), 39-55.
- Lennon, J. ve Foley, M (2000). *Dark tourism – the attraction of death and disaster* (2nd Edition), London, Continuum.
- Leopold, T. (2007). A proposed code of conduct for war heritage sites. Ryan, C. (Ed.), *Battlefield tourism: History, place and interpretation* içinde (ss. 49-58). Oxford: Elsevier.
- Miles, S. T. (2012) Battlefield tourism: Meanings and interpretations. [Doktora tezi], University of Glasgow, Scotland.
- Okuyucu, A., ve Erol, F. (2018). Savaş alanları turizmine yönelik motivasyon, duygu ve deneyimler: Metristepe ve İnönü Şehitlikleri-Bozüyük örneği. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 16(1), 135-151.
- Özbey, V. (2022). Büyük Taarruz kültürel mirası üzerine bir değerlendirme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(Özel Sayı), 74-85.
- Özdemir, M. A., ve Kervankıran, İ. (2012). Afyonkarahisar ilinin turizm gelişimi ve çekicilikleri. *Afyon Kocatepe University Journal of Social Sciences*, 14(1), 123-142.

- Özlu, H. (2014). Arşiv belgelerine göre büyük taarruz öncesi sad taarruz planı ve Mustafa Kemal Paşa'nın genel taarruz planının analizi. *Büyük Taarruzun 90. Yılında Uluslararası Milli Mücadele ve Zafer Yolu Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Cilt II, Atatürk Araştırma Merkezi.
- Öztura, E. (2010). *Truva Tarihi Milli Parkı, Kazdağı Milli Parkı ve Spil Dağı Milli Parkı ziyaretçilerinin Türkiye'de milli park kavramı ve eğitimi üzerine görüşleri*. [Yüksek lisans tezi], Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- Panakera. (2007). World War II and tourism development in Solomon Islands. Ryan, C. (Ed.), *Battlefield tourism: History, place and interpretation* içinde (ss. 125-142). Oxford: Elsevier
- Prideaux, S. (2007). Echoes of War: Battlefield Tourism. Ryan, C. (Ed.) *Battlefield Tourism History, Place and Interpretation* içinde (ss. 17-27), Londra: Elsevier.
- Resmi Gazete (2023). 25. Ağustos 2023 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/06/20140628-10.htm> adresinden erişildi.
- Sağlık, A., Sağlık, E., ve Kelkit, A. (2014). Bisiklet Turizmi Açısından Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı'nın İncelenmesi. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 4(1), 84-90.
- Sandıkçı, M., Mutlu, A. S., Yavuz, E., ve Gönülal, H. (2018). *Turistik değerlerin lisans öğrencileri tarafından bilinirliği: Afyon Kocatepe Üniversitesi örneği*. SADAB I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Ve Davranış Bilimleri Sempozyumu, 59-74.
- Seaton, A. V. (1996). Guided by the dark: from thanatopsis to thanatourism. *International Journal of Heritage Studies*, 2(4), 234-244.
- Seaton, A.V. (1999) War and thanatourism: Waterloo 1815-1914. *Annals of Tourism Research*, 26(1), 130-158.
- Slade, P. (2003). Gallipoli Thanatourism the Meaning of ANZAC. *Annals of Tourism Research*, 30(4), 779-794.
- Smith, V. L. (1998). War and tourism: An American ethnography. *Annals of Tourism Research*, 25(1), 202-227.
- Stone, P. R. (2005). Dark tourism an old concept in a new world. *Tourism, The Tourism Society, Quarter IV* (25), 20.
- Stone, P. R. (2012). Dark tourism and significant other death: towards a model of mortality mediation. *Annals of Tourism Research*, 39(3), 1565-1587.
- Stone, P. R. (2013). Dark tourism scholarship: A critical review. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 7(3), 307-318.
- Stone, P. R. ve Sharpley, R. (2008). Consuming dark tourism: A thanatological perspective. *Annals of Tourism Research*, 35(2), 574-595.
- Stone, P. R. (2011). Dark tourism: Towards a new post-disciplinary research agenda. *International Journal of Tourism Anthropology*, 1(3/4), 318-322.
- Şimşek M. (2021). "Karadeniz'in Çanakkale'si" Harşit vadisi savunmasının hüzün turizmi bağlamında incelenmesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 12(2), 379-388.
- Tarım ve Orman Bakanlığı (2023). Korunan alanlarda ziyaretçi rekoru. 30 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.tarimorman.gov.tr/Haber/5720/Korunan-Alanlarda-Ziyaretci-Rekoru#:~:text=Tar%C4%B1m%20ve%20Orman%20Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Do%C4%9Fa,bin%20167%20ki%C5%9Fi%20ziyaret%20etti> adresinden erişildi.
- Türk İstiklal Harbi (1968). II. Cilt, Batı Cephesi, 6. Kısım, 2. Kitap, Büyük Taarruz, (1-31 Ağustos 1922), Genelkurmay Basımevi.
- Türkiye Seyahat Acentaları Birliği [TÜRSAB] (2021). 25 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.tursab.org.tr/istatistikler/milliyetlerine-gore-gelen-yabanci> adresinden erişildi.
- Ulaş, T. (2015). 1930'lu yıllar Türkiye'sinde Çanakkale Savaşları'nı anma etkinlikleri ve halkevlerinin rolü. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 13(18), 519-532.
- Upton, A., Schänzel, H., ve Lück, M. (2018). Reflections of battlefield tourist experiences associated with Vietnam War sites: An analysis of travel blogs. *Journal of Heritage Tourism*, 13(3), 197-210.
- Wight, C. (2005). Philosophical and methodological praxes in dark tourism: controversy, contention and the evolving paradigm. *Journal of Vacation Marketing*, 12(2), 119-129.
- Winter, C. (2009). Tourism, social memory, and the great war. *Annals of Tourism Research*, 36(4), 607-626.

- Yeşildağ, B., ve Lütfi, A. (2011). Savaş alanları turizmi: Gelibolu yarımadasına gelen ziyaretçilere yönelik bir çalışma. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(26), 267-280.
- Yıldırım, H. M. (2014). *Destinasyon seçim sürecinde etkinliklerin önemi: Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı örneği*. [Doktora tezi], Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- Yırık, Ş. ve Seyitoğlu, F. (2014). Hüzün Turizmi ve Mabetleşme Süreci Kapsamında Sarıkamış. 15. Ulusal Turizm Kongresi, 754- 765.

Etik kurul onayı

Etik kurul onayı Çalışma anket ya da ölçek uygulamayı gerektiren, görüşme ve gözlem içeren; doküman, resim, anket vb. diğerleri tarafından geliştirilen ve kullanım izni gerektiren çalışmalar ya da klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalardan olmaması sebebi ile bu araştırma etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Araştırmacıların katkı oranı beyanı

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

YAYIN KURALLARI VE POLİTİKASI

1. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından altı ayda bir (Haziran ve Aralık) yayınlanan hakemli bir dergidir. Dergide, **Coğrafya, Eğitim Bilimleri** (Eğitim Programları ve Öğretim, Eğitim Yönetimi ve Teftişi, Okul Öncesi Eğitimi, Güzel Sanatlar Eğitimi, Sosyal Alanlar Eğitimi, Türkçe Eğitimi) **Gastronomi ve Mutfak Sanatları, Görsel Sanatlar, İktisat, İşletme, Kamu Yönetimi, Maliye, Sosyoloji, Tarih, Turizm İşletmeciliği, Turizm Rehberliği, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Türk Dili ve Edebiyatı, ve Yabancı Diller Ana Bilim Dalları'nın kapsamına giren konulardaki özgün ve nitelikli, araştırma makaleleri, kitap tanıtımı ve eleştirileri, örnek olay çalışmaları ve derleme çalışmaları** yayımlanabilir.

2. Dergimizin ana hedefi; bilimsel normlara ve bilim etiğine uygun, nitelikli ve özgün çalışmaları titizlikle değerlendirerek, düzenli aralıklarla yayımlayan ve sosyal bilimler alanında tercih edilen öncelikli dergiler arasında yer almaktır.

3. Derginin yayıncısı, editörü ve yayın kurulu yazarların belirtmiş olduğu görüş ve düşünceler ile doğabilecek etik ihlallerinin sorumluluğunu kabul etmekle yükümlü olmayıp **dergide yer alan makale ve yazıların sorumluluğu yazar(lar)ına aittir**. Dergimiz belirtilmeyen diğer etik ilkeleri, editör, hakem ve yazar sorumlulukları için Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından belirlenen/önerilen hususları kabul ve takip etmektedir.

4. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen çalışmalar öncelikle **şekil/yazım şartları ve benzerlik (intihal programı kullanılarak) bakımından** ön değerlendirmeye alınır. Ön değerlendirme şartlarını sağlamayan çalışmalar hakemlere gönderilmeden yazarlara iade edilir. Şartlara uygun olan çalışmalar, içerik açısından incelenmek üzere **en az iki hakeme gönderilir. Kör hakemlik süreci işletilerek makaleyi değerlendiren hakemlerin kimlikleri hakkında yazarlara, gönderilen makalenin kime ait olduğu konusunda da hakemlere bilgi verilmez**. Hakemlerden olumlu rapor alamayan makaleler yayımlanmaz; bu konuda idari ve adli sorumluluk kabul edilmez. Hakemler tarafından düzeltme istenen yazılar ise gerekli değişiklikler için yazar(lar)a geri gönderilir. Düzeltilmiş metni belirtilen süre içerisinde dergiye ulaştırmak yazar(lar)ın sorumluluğundadır. Eserin yayımlanmasına karar verilmesi durumunda yazarlar daha önce imzalayarak sisteme yükledikleri **Telif Hakkı Devir Formu**'nu Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'ne posta/kargo yolu ile göndermelidirler.

5 Dergide yayımlanacak olan eserler, **daha önce bir başka dergide yayımlanmamış, yayımlanmak üzere gönderilmemiş ya da yayım için kabul edilmemiş olmalıdır**. Herhangi bir bilimsel toplantıda sunulmuş ve yayımlanmamış yazılarda, toplantının adı, yeri ve tarihi telif hakkı devir formunda belirtilmelidir. Çalışmalar daha önce sunulmuş, bildiri olarak yayınlanmış veya tezden türetilmiş olsa **dahi orijinal eser ile benzerlik göstermemelidir**.

6. Yazar(lar) dergimize gönderilen makalenin kendilerine ait **orijinal bir çalışma olduğunu** ve **intihal yapmadıklarını**, çalışmada adı geçen yazarların bu çalışmaya **bireysel olarak katılmış olduklarını** ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını, tüm yazarların gönderilen makalenin **son halini gördüklerini** ve **onayladıklarını**, makalenin başka bir yerde **basılmadığını veya basılmak için gönderilmediğini**, makalede bulunan metnin, şekillerin ve dökümanların diğer şahıslara ait olan **teelif haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler**.

7. Çalışma, editörlere Dergipark üzerinden elektronik ortamda sunulmalıdır. Makalenin elektronik ortamda gönderilebilmesi için, Dergipark sistemine üye olunmalı ve kullanıcı girişi yapılmalıdır. Kullanıcı girişi yapıldıktan sonra sağ menüde çıkan **"Makale Gönder"** bağlantısı kullanılarak makale sisteme kayıt edilir. Makale yazarlarının ORCID ID sahibi olmaları zorunludur. **Sisteme kaydedilecek çalışmada dosyalarında yazar adları veya yazarları belirtecek herhangi bir bilgi (dipnot, ek, teşekkür vb.) bulunmamalıdır**. Yayımlanmak üzere gönderilen makaleler **ekler ve kaynakça dahil olmak üzere 25 sayfa geçmemelidir**.

8. Ulakbim TR DİZİN kararları doğrultusunda dergimize yüklenecek çalışmalarda etik kurul izni onay belgesi talep edilmektedir. Etik kurul izni ile ilgili detaylı bilgi dergimiz web sayfasında yer almaktadır.

9. Dergimiz yazarlardan veya okuyuculardan herhangi bir ücret talep **etmemektedir**.

10. Makaleler yalnızca ön değerlendirme aşamasında yazarlar tarafından geri çekilebilir.

11. Dergimiz sayı bazlı makale kabulü yapmamaktadır. Dergimize yükleyeceğiniz çalışmalar süreçlerinin olumlu tamamlanması halinde, yayın için kabul aldıkları tarihten sonra yayınlanacak ilk sayı için sıraya alınır.
12. Dergimize yüklenen çalışmaların değerlendirme süreci ortalama olarak 3-12 ay arasında sürmektedir.
13. Dergimizin tüm süreçleri Dergipark üzerinden yürütülmektedir. Detaylı bilgi için <https://dergipark.org.tr/tr/pub/baunsobed> adresi ziyaret edilmelidir.

YAZIM KURALLARI

1. Makale metni yazıldığı dilin yazım ve imla kurallarına uygun olarak hazırlanmalıdır.
2. Makale yazımında **sayfa boyutu A4** (20,99 x 29,7 cm) olarak seçilmeli ve sayfanın tüm (alt-üst-sağ-sol) kenarlarında **2,5 cm kenar boşluğu** bırakılmalıdır.
3. Makale dosyası belirtilen sayfa boyutu ve kenar boşluğu ile, ekler ve kaynakça dahil olmak üzere 25 sayfayı geçmemelidir.
4. Makale dosyasında yazar(lar)ın isimlerini belirtebilecek tüm bilgiler silinmelidir. Çalışma Microsoft Word ile hazırlanıyor ise, ilgili programın “yazar” ve “son değiştiren” bilgilerinde yer alan kullanıcı isimlerinin, yazar isimleri ile aynı olmamasına dikkat ediniz.
5. Makale dosyasının tamamında **Times New Roman yazı fontu** kullanılmalıdır.
6. Makalenin yazıldığı dildeki başlığı üstte kalmak üzere **başlıklar; 12 Punto, Times New Roman, Kalın, 1 Satır Aralığı, Yalnızca ilk kelimenin ilk harfi büyük, sayfa ortasına gelecek** şekilde yazılmalıdır.
7. **ÖZ ve ABSTRACT** : İki yana yaslı, 11 punto, Times New Roman, 1 satır aralığı verilerek yazılır. Makalenin özeti araştırmanın amacını, yöntemini ve elde edilen bulguları yansıtacak şekilde, en fazla 300 kelime olarak, Türkçe (makalenin diline göre Almanca veya Fransızca) ve İngilizce hazırlanmalıdır. Makalenin yazıldığı dilde hazırlanan özet/abstract üstte yer almalıdır.
8. **ANAHTAR KELİMELER**: Sola yaslı, 11 punto, Times New Roman, 1 satır aralığı verilerek özet metinlerinden hemen sonra (paragraf boşluğu 0 nk) yazılmalıdır. En az 3, en fazla 5 kelimedenden oluşmalıdır.
9. **EXTENDED ABSTRACT**: **En az 800 en fazla 1200 kelimedenden oluşan** ve makalenin literatür, yöntem, bulgular ve sonuçlarından bahseden **genişletilmiş özet (extended abstract) bulunmalıdır**. Türkçe, İngilizce ve Fransızca makalelerde genişletilmiş özet **İngilizce**, İngilizce yazılmış makalelerde ise **Türkçe** olarak hazırlanmalıdır.
10. **ANA BAŞLIKLAR** : **Sola yaslı, 11 punto, Times New Roman, Kalın, Yalnızca ilk kelimenin ilk harfi büyük** olarak yazılmalıdır. Makale’de yer alacak ana başlıklar aşağıda belirtilen başlıklar ve sıralama ile verilmelidir. Başlıklarda numaralandırma **kullanılmamalıdır**.
 - **Öz – Abstract**
 - **Extended Abstract** (İngilizce dili dışında yazılmış tüm makalelerde)
 - **Giriş (Introduction)** :
 - **Literatür Taraması (Literature review)**,
 - **Yöntem (Methodology)**,
 - **Bulgular ve tartışma (Findings and discussion)**,
 - **Sonuç ve öneriler (Results and recommendations)**
 - **Kaynakça (References)**
 - **Etik kurul onayı, Katkı oranı beyanı, Destek ve teşekkür beyanı (varsa), Çatışma beyanı**
11. **ALT BAŞLIKLAR** : Sola yaslı, 11 punto, Times New Roman, **İtalik, Kalın, Yalnızca ilk kelimenin ilk harfi büyük**, olarak yazılmalıdır.
12. **TABLO-ŞEKİL-GRAFİKLER**: Tablo, şekil veya grafikler sayfayı ortalamalı, açıklamaları ilgili ögenin **üzerine**, tablo/şekil/grafik kelimesi (Times New Roman, 11 Punto, Kalın) : Tablo başlığı (Times New Roman, 11 Punto, yalnızca ilk kelimenin ilk harfi büyük) şeklinde yazılmalıdır. Tablo / Çizelge içindeki veriler 9-11 punto arasında verilerin yoğunluğuna göre değiştirilebilir. Microsoft Word üzerinde hazırlanabilecek tüm tablo, grafik vb. mutlaka yazarlar tarafından oluşturulmalı, resim olarak herhangi bir grafik kopyalanmamalıdır. Tablo veya grafik için atıf-kaynak gösterilmesi gerekiyor ise ilgili şeklin **altına** 11 punto, Times New Roman ve sayfa ortasına gelecek şekilde yazılmalıdır.
13. Belirtilen alanlar dışında kalan **tüm makale metni** Times New Roman, 11 punto, tek satır aralığı ve iki yana yaslı olarak yazılmalıdır. Sayfa numaraları **bulunmamalıdır**.
14. **METİN İÇİ ATIFLAR VE KAYNAKÇA** aşağıda belirtilen kurallara göre düzenlenmelidir.
15. Belirtilen kurallara göre düzenlenmeyen makaleler incelemeye alınmadan doğrudan yazarlara iade edilecektir. Lütfen websitemizde yer alan örnek makale metnini inceleyiniz.

Temel Makale Şablonu (Örnek makale websitemizde ayrıca yer almaktadır)

Makale başlığı (Makalenin yazıldığı dildeki başlığı üstte yer almalıdır)

(Sayfa ortasına gelecek şekilde, 12 punto, times new roman, kalın, 1 satır aralığı, yalnızca ilk kelimenin ilk harfi büyük)

Makalenin İngilizce (İngilizce veya diğer dillerde yazıldı ise Türkçe) Başlığı

(Sayfa ortasına gelecek şekilde, 12 punto, times new roman, kalın, 1 satır aralığı, yalnızca ilk kelimenin ilk harfi büyük)

ÖZ: İki yana yaslı, 11 punto, Times New Roman, 1 satır aralığı verilerek yazılır. Makalenin özeti araştırmanın amacını, yöntemini ve elde edilen bulguları yansıtacak şekilde, en fazla 300 sözcük olarak, Türkçe ve İngilizce hazırlanmalıdır. **Makalenin dili Türkçe ise “ÖZ,” yabancı dilde ise “ABSTRACT” başa gelmelidir.**

Anahtar Kelimeler: Anahtar kelime 1, Anahtar kelime 2, Anahtar kelime 3 (Sola yaslı, 11 punto, Times New Roman, 1 satır aralığı)

ABSTRACT: İki yana yaslı, 11 punto, Times New Roman, 1 satır aralığı verilerek yazılır.

Keywords: Keyword 1, Keyword 2, Keyword 3 (Sola yaslı, 11 punto, Times New Roman, 1 satır aralığı)

Ana başlıklar

Ana başlıklar sola yaslı, 11 punto, kalın ve düz olmalı, yalnızca ilk kelimenin ilk harfi büyük olarak yazılmalıdır. Metin içindeki diğer bütün kısımlar, **11 punto ve tek satır aralıklı olarak**, biçimlendirme bozulmadan yazılmalıdır.

Alt başlıklar

Alt başlıklar, sola yaslı, 11 punto ve sözcüklerin yalnızca ilk kelimenin ilk harfi büyük üzere kalın ve italik olarak yazılmalıdır.

Tablo, Çizelge, Şekil, Grafik Örnekleri

Tablo 1: Tablo / Grafik / Şekil başlıkları yalnızca ilk kelimenin ilk harfi büyük olarak yazılmalıdır. (11 Punto, Times New Roman, Sayfa Ortasına Gelecek Şekilde)

		Xxxx	Yyyyy	Zzzz	Qqqq
Aaaaa	A1.	47	30.3	47	30.3
	A2.	60	38.7	60	38.7
	A3.	48	31.0	48	31.0
Bbbbb	B1.	150	96.8	150	96.8
	B2	5	3.2	5	3.2
Ccccc	C1	117	75.5	117	75.5
	C2	38	24.5	38	24.5
TOPLAM		155	100	155	100

*Tablo / Çizelge içindeki veriler 11 ile 9 punto arasında verilerin yoğunluğuna göre değişebilir.

(Kaynak kullanılmış ise 11 punto, Times New Roman ve sayfa ortasına gelecek şekilde yazılmalıdır.)

Kaynak Göstermedeki Genel Kurallar

- Kaynak göstermede kesinlikle **dipnot kullanılmamalıdır.**
- Metin içerisindeki **dolaylı alıntılara** atıfta bulunurken sayfa numaraları belirtmek yazar(lar)ın inisiyatifine bırakılmıştır. **Doğrudan alıntılarda** ise sayfa numarası belirtmek ve alıntıyı tırnak içerisinde belirtmek gerekmektedir.
- **Sayfa Numarası Gösterimi** : kullanılarak gerçekleştirilmelidir. (**Şahin, 2020: 150**)
- Aynı yazar veya tüzel kişinin aynı yıl içerisindeki eserlerine atıfta bulunurken (**Örn; Şahin, 2001a, Şahin, 2001b**) şeklinde bir yol izlenir.
- Birden çok kaynağa atıfta bulunurken **sıralama yayım yılına göre** yapılmalıdır. Örnek; (Sancak, 1991: 22; Hancı, 1998: 145; Engin, 2015: 254)

- Çok yazarlı yayınlarda ilk yazar soyadı (Kaplan vd., 1999), görülemeyen bir yayın kaynak gösteriliyorsa (Raglan, 1973, Ekici, 1988'den), sözlü kaynak kullanılıyorsa kaynak kişi bilgileri Adı, Soyadı, Görüşme Tarihi ve Yeri bilgilerini içermelidir.
- Yayın tarihi bulunamazsa en son telif hakkı (copyright) tarihi verilir. Tarih bilgisi hiç bir şekilde bulunamıyorsa "tarih yok" anlamına gelen "t.y." kısaltması kullanılır.
- Web kaynaklarına atıf yapılırken (balikesir.edu.tr, 01.05.2014) örneğinde olduğu gibi başında <http://www> kısmı olmadan ve erişim tarihi Gün, Ay, Yıl belirtilmelidir.

Kaynakçadaki Genel Kurallar

- Kaynaklar alfabetik sıraya göre sıralanmalı, aynı yazarın aynı yıl içerisindeki iki veya daha fazla kaynağı için 2000a, 2000b gibi gösterimler de yine alfabetik sıra ile verilmelidir.
- Yazar sayısı altıdan fazlaysa, ilk altı yazarın adları kaynakçada verilir, altıncı yazardan sonra "ve diğerleri" "v.d." ifadesi kullanılır.
- Kitapların küneleri verilirken 1. Basım ise belirtmeye gerek yoktur. İkinci ve sonraki basımlar için "2. Bs." şeklinde kısaltma kullanılır.
- Yayına hazırlayan kişinin adından sonra hazırlayan(lar) yerine (Haz.), editör(ler) yerine ise (Ed.) kısaltması kullanılır.
- Dergi ve kitap adları kısaltılmadan eğik (italik) olarak yazılır.
- Bildiri kitapları kitap gibi, bildiri kitabından alınan bir bildiri de kitap bölümü gibi belirtilir.
- Tezlerde tezin adından sonra "yüksek lisans tezi", "doktora tezi" ya da "sanatta yeterlik tezi" ifadeleri kullanılır. Derecenin verildiği üniversitenin adı ve yeri belirtilir.
- Yasa ve yönetmeliklerde künye girişi yasanın adından yapılır. Yasanın adından sonra araç içinde yasanın kabul tarihi (sadece yıl olarak), künye sonunda ise yasanın yayınlandığı derginin tarihi (gün, ay, yıl olarak) belirtilir.
- Elektronik kaynaklarda temel bilgilerin yanı sıra erişim tarihi ve erişim adresi bilgileri de verilir.
- E-kaynaklarda son güncelleme tarihi yayın tarihi olarak alınır.
- Mektup, e-ileti, telefon görüşmesi gibi kişisel görüşmelerin kaynakçaya eklenmesi gerekmez, görüşmelere metin içinde gönderme yapılır.
- Türkçe yazılan makalelerde gerek metin içi atıflarda gerek ise kaynakçada "ve" kelimesi kullanılmalıdır. Diğer dillerde yazılan makalelerde ise "&" kullanılmalıdır.

KAYNAKÇA (11 Punto, Kalın, Times New Roman)

Kaynaklar APA 7 (American Psychological Association 7th edition) standartlarına uygun olarak verilmelidir. Kaynakça ve atıflar için bazı örnekler aşağıda verilmiştir. Örneği bulunmayan kullanımlarda APA 7 kuralları uygulanmalıdır. İlgili kurallara ulaşmak ve daha detaylı örnekler almak için <https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/references/examples> adresini ziyaret edebilirsiniz.

KİTAP / E-KİTAP

- Elektronik kitaplar, basılı kitaplar gibi atıflandırılmalı ve kaynakçada gösterilmelidir. Diğer kitaplardan farklı olarak, var ise Doi veya erişim linki eklenmelidir.
- Kitaplarda yayınevinin bulunduğu lokasyon-şehir bilgisi kaynakçada yer almamalıdır.

Kitap - Tek Yazarlı

Kullanım: Soyad, A. (Yayın Yılı). *Kitap Adı*. (Basım). Yayınevi.

Örnek: Kurbanoğlu, S. S. (2004). *Kaynak gösterme el kitabı*. (2. Bs.). Üniversite ve Araştırma Kütüphanecileri Derneği.

Atıf: (Kurbanoğlu, 2004), Kurbanoğlu (2004).

Kitap - İki Yazarlı

Kullanım: Soyad, A. ve Soyad, B. (Yayın Yılı). *Kitap Adı*. (Basım). Yayınevi.

Örnek: Svendsen, S., ve Løber, L. (2020). *The big picture/Academic writing: The one-hour guide* (3rd digital ed.). Hans Reitzel Forlag. <https://thebigpicture-academicwriting.digi.hansreitzel.dk/>

Atıf: (Svendsen ve Løber, 2020), Svendsen ve Løber (2020).

Kitap - Çok Yazarlı

Kullanım: Soyad, A., Soyad, B., Soyad, C., Soyad, D., Soyad, E., Soyad, F. ve diğerleri. (Yayın Yılı). *Kitap adı*. (Basım). Yayınevi.

Örnek : Akman, Y., Ketenoglu, O., Güney, K., Kurt, L. ve Tuğ, G. M. (2004). *Bitki ekolojisi*. Palme Yayıncılık.

Atıf : (Akman vd., 2004: 57)

Kitap – Tüzelkişi Yazarlığı

Kullanım: Tüzelkişi. (Yayın Yılı). *Kitap adı*. (Basım). Yayınevi.

Örnek: Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe sözlük* (10. bs.). Türk Dil Kurumu.

Atf: (Türk Dil Kurumu [TDK], 2005: 175) ikinci ve sonraki gösterimlerde sadece (TDK, 2005: ...) şeklinde gösterilir.

Kitap- Yazarı Olmayan

Kullanım: *Kitap adı*. (Yayın Yılı). Yayınevi.

Örnek: Redhouse *çağdaş Türkçe-İngilizce sözlüğü*. (1985). Redhouse.

Atf: (Redhouse, 1985: 32)

Kitap - Çeviri

Kullanım: Soyad, A. (Yayın Yılı). *Kitap adı* (A. Soyadı, Çev.). Yayınevi. (Kaynak yapıtın yayın yılı).

Örnek: Bloomberg, M. ve Evans, G. E. (1989). *Kütüphane teknisyenleri için teknik hizmetlere giriş* (N. Tuncerve, Çev.). Türk Kütüphaneciler Derneği. (Orijinali 1985'te yayımlanmıştır).

Atf: (Bloomberg ve Evans, 1985/1989: 182)

Kitap - Editörlü

Kullanım: Soyad, A. (Ed.) (Yayın Yılı). *Kitap adı*. Yayınevi.

Örnek: Şahin, B. (Ed.) (2020). *Uluslararası turizm ve seyahat endüstrisi*. Detay Yayıncılık.

Atf: (Şahin, 2020)

Kitap İçinde Yayın (Bölüm ya da Makale)

Kullanım: Soyad, A. (Yayın Yılı). Kitap bölümü başlığı. Editör A. Soyadı. (Ed.). *Kitap adı* içinde (Atf yapılan bölümün sayfa numaraları). Yayınevi.

Örnek: O'Neil, J. M., ve Egan, J. (1992). Men's and women's gender role journeys: Metaphor for healing, transition, and transformation. B. R. Wainrib (Ed.), GENDER ISSUES ACROSS THE LIFE CYCLE içinde (ss. 107-123) Springer.

Atf: (O'Neil ve Egan, 1992)

MAKALE

Bilimsel Dergi Makalesi –Tek Yazarlı

Kullanım: Yazar, A. (Yayın Yılı). Makale adı. *Dergi Adı*, cilt (sayı), sayfa numaraları. Doi/erişim adresi (varsa).

Örnek: Bayram, P. (2020). Sosyal medyada Suriyeli mülteci krizine ilişkin konum alımlar: Türkiye'deki politik gençlik üzerinden bir analiz. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(44), 1213-1251. <https://doi.org/10.31795/baunsobed.699018>

Atf: (Bayram, 2020)

Bilimsel Dergi Makalesi –İki Yazarlı

Kullanım: Yazar, A. ve Yazar, B. (Yayın Yılı). Makale adı. *Dergi Adı*, cilt (sayı), sayfa numaraları. Doi/erişim adresi (varsa).

Örnek: Ceylan, C. ve Yavaş, H. (2020). What affects employee motivation at IT projects in Turkey? The impact of leader communication, wage satisfaction, and job opportunities at IT projects employee's. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(44), 1041-1067. <https://doi.org/10.31795/baunsobed.693187>

Atf: (Ceylan ve Yavaş, 2020)

Bilimsel Dergi Makalesi – Çok Yazarlı

Kullanım: Soyad, A., Soyad, B., Soyad, C., Soyad, D., Soyad, E., Soyad, F. vd. (Yayın Yılı). Makale adı. *Dergi Adı*, cilt (sayı), sayfa numaraları. Doi/erişim adresi (varsa).

Örnek: Erkan, S., Tuğrul, B., Üstün, E., Akman, B., Şendoğdu, M., Kargı, E. vd. (2003). Okul öncesi öğretmenliği öğrencilerine ait Türkiye profil araştırması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23, 108-117.

Atf: (Erkan vd., 2003)

Diğer Dergilerde Yayımlanan Makaleler – Yazarı Belli

Kullanım: Soyad, A. (Yıl, Gün Ay). Makale adı. *Dergi Adı*, cilt, sayfa numaraları. Doi/erişim adresi (varsa).

Örnek: Kenar, N. (2006, 10 Nisan). Kayıt dışı istihdam. *Popüler Yönetim*, 9, 44-47.

Atf: (Kenar, 2006)

Diğer Dergilerde Yayımlanan Makaleler – Yazarı Yok

Kullanım: Makale adı. (Yıl, Gün Ay). *Dergi Adı*, cilt, sayfa numaraları.

Örnek: Yerel bilginin küreselleştirilmesi. (2006, 10 Nisan). *Focus*, 12, 14-17.

Atf: (Yerel bilginin küreselleştirilmesi, 2006)

Gazete Makalesi

Kullanım: Soyad, A. . (Yıl, Gün Ay). Makale adı. *Gazete Adı*, sayfa numarası(varsa). Doi/erişim adresi (varsa).

Örnek: Bayar, Y. (04 Nisan 2006). İnsanlık aptallaşıyor mu? *Hürriyet*. s. 14.

Örnek: Carey, B. (2019, March 22). Can we get better at forgetting? The New York Times. <https://www.nytimes.com/2019/03/22/health/memory-forgetting-psychology.html>

Atf: (Bayar, 2006) (Carey, 2019)

BİLDİRİ

Bildiri – Bildiri Kitabında Yayımlanmış

Kullanım: Soyad, A., Soyad, B. (Yayın Yılı). Bildiri adı. A. Editör (Ed.). *Kitap Adı* (sayfa numaraları). Yayınevi.

Örnek: Uçak, N. (2005). Sosyal bilimlerde bilginin üretimi, erişimi ve kullanımı. O. Horata (Ed.). *Sosyal Bilimlerde Süreli Yayınlar ve Bilgi Teknolojileri Sempozyumu: Bildiriler* (92-103). Yeni Avrasya.

Atf: (Uçak, 2005)

Bildiri – Bilimsel Dergide Yayımlanmış

Kullanım: Soyad, A., Soyad, B. (Yayın Yılı). Bildiri adı. *Dergi Adı* (sayfa numaraları). Doi/Erişim Linki

Örnek: Duckworth, A. L., Quirk, A., Gallop, R., Hoyle, R. H., Kelly, D. R., ve Matthews, M. D. (2019). Cognitive and noncognitive predictors of success. *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA*, 116(47), 23499–23504. <https://doi.org/10.1073/pnas.1910510116>

Atf: (Duckworth vd., 2019)

Bildiri – Bildiri Sunumu (Yayımlanmamış)

Kullanım: Konuşmacı, A. (Yıl, Ay Gün-ler). *Bildiri adı [Bildiri sunumu]*. Toplantı Adı, Toplantı Yeri. Toplantı kaydı erişim linki (varsa)

Örnek: Tonta, Y. (2006, 01-03 Şubat). *Bilgi yönetiminde son gelişmeler: Amazoogle, işbirliği ve açık erişim [Bildiri sunumu]*. Akademik Bilişim, Gaziantep.

Atf: (Tonta, 2006)

Bildiri – Bildiri Özeti

Kullanım: Soyad, A. (Yıl, Ay Gün-ler). *Bildiri adı [Bildiri özeti]*. Toplantı Adı, Toplantı Yeri. Erişim linki (varsa)

Örnek: Sarioğlan, M., Avcıkurt, C. ve Sezen, T.S. (2017, 03-05 Ekim). *Kültürel miras kapsamında düğün yemekleri: Balıkesir ili örneği [Bildiri özeti]*. Uluslararası Turizm ve Kültürel Miras Kongresi, Marmaris, Muğla.

https://www.researchgate.net/publication/326146398_Kulturel_Miras_Kapsaminda_Dugun_Yemekleri_Balikesir_Ili_Ornegi

Atf: (Sarioğlan vd., 2017)

DANIŞMA KAYNAKLARI, RAPOR VE TEZ

Danışma Kaynakları - Sözlük

Kullanım: Soyad, A. (Yayın Yılı). *Yapıt adı*. (Basım). Yayınevi.

Örnek: Altan, N. (2003). *Bilgisayar terimleri ansiklopedik sözlüğü* (3. bs.). Sistem Yayıncılık.

Atf: (Altan, 2003)

Danışma Kaynakları - Ansiklopedi Maddesi

Kullanım: Soyad, A. (Yayın Yılı). Madde adı. *Yapıt Adı* (cilt, sayfa). Yayınevi.

Örnek: Ersoy, O. (1973). Kağıt ve kağıtçılık. *Türk Ansiklopedisi* (c. 21, s. 112-115). Milli Eğitim Bakanlığı.

Atf: (Ersoy, 1973),

Rapor

Kullanım: Soyad, A. (Yayın Yılı). *Rapor adı* (Rapor No.:). Yayımlayan/Hazırlayan Kuruluş. Erişim linki (varsa)

Örnek: Devlet Planlama Teşkilatı. (2004). *Devlet yardımlarını değerlendirme özel ihtisas komisyon raporu* (Rapor No: DPT: 2681). Devlet Planlama Teşkilatı. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/09_D%C4%B1%C5%9FEkonomik%C4%B0li%C5%9Fkiler.pdf

Atf: (Devlet Planlama Teşkilatı[DPT], 2004) ikinci ve sonraki gösterimlerde kısaltma kullanılır.

Tez

Kullanım: Soyad, A. (Yayın Yılı). *Tez adı*. [Tezin Türü], Üniversite Adı. Erişim Linki (varsa)

Örnek: Zencir, M. B. (2007). *Güzel sanatlar alanındaki kullanıcıların bilgi gereksinimleri ve bilgi kullanım özellikleri: Hacettepe üniversitesi örneği*[Yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi.

Atf: (Zencir, 2007)

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

Elektronik Kaynak - Makale

Kullanım: Soyad, A. (Yayın yılı). Makale başlığı. *Dergi Adı*, cilt(sayı), sayfa numaraları. gg Ay yyyy tarihinde <http://ağ> adresinden erişildi.

Örnek: Tenopir, C. ve King, D. W. (2001) The use and value of scientific journals. *Serials*, 14(2), 113-120. 27 Mart 2010 tarihinde <http://uksg.metapress.com/media/> adresinden erişildi.

Atf: (Tenopri ve King, 2001: 116)

Elektronik Kaynak - Rapor

Kullanım: Soyad, A. (Ay yyyy). *Rapor Adı* (Rapor no). gg Ay yyyy tarihinde <http://ağ> adresinden erişildi.

Örnek: Devlet Planlama Teşkilatı. (Temmuz 2004). *E-dönüşüm Türkiye projesi kısa dönem eylem planı: değerlendirme raporu* (Rapor No: 2). 02 Nisan 2006 tarihinde <http://212.175.33.22/kdep/rapor/KDEPHaziran2004.pdf> adresinden erişildi.

Atf: (Devlet Planlama Teşkilatı[DPT], 2004) **ikinci ve sonraki gösterimlerde kısaltma kullanılır.**

Elektronik Kaynak – Anonim Ağ Sayfası

Kullanım: *Kaynağın adı veya başlığı*. (t.y.). gg Ay yyyy tarihinde <http://ağ> adresinden erişildi.

Örnek: *Bilim etiği ve bilimse sahtekarlık*. (t.y.). 04 Nisan 2006 tarihinde <http://www.aek.yildiz.edu.tr/bilim.htm> adresinden erişildi.

Atf: (Bilim etiği ve bilimse sahtekarlık, t.y.)

Örneği bulunmayan kullanımlarda APA 7 kuralları uygulanmalıdır. İlgili kurallara ulaşmak ve daha detaylı örnekler almak için <https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/references/examples> adresini ziyaret edebilirsiniz.